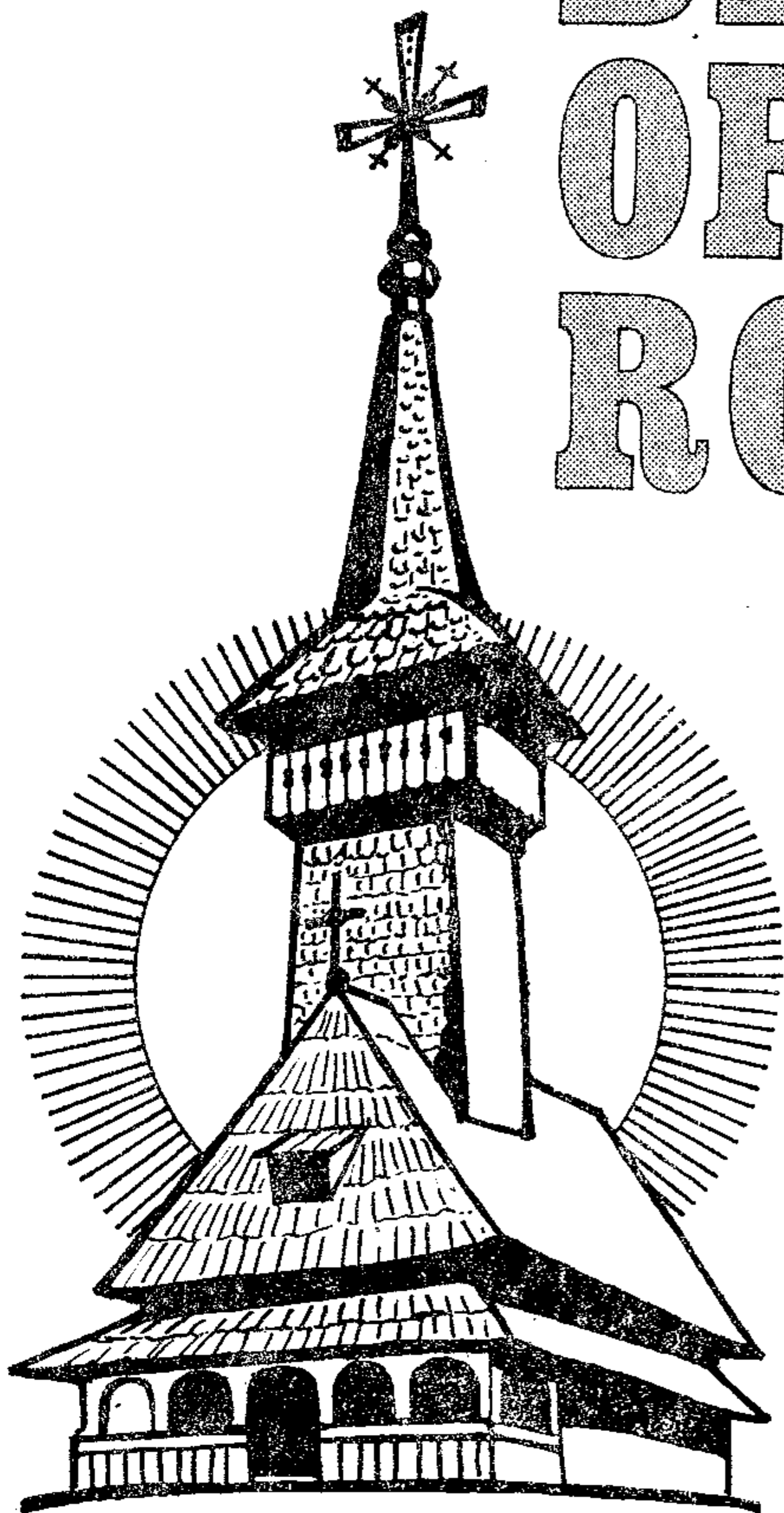


Preot prof. Dr. MIRCEA PĂCURARIU

ISTORIA BISERICII ORTODOXE ROMÂNE



vol. 2

TIPĂRITĂ CU BINECUVÎNTAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE

I U S T I N

PATRIARHUL
BISERICII ORTODOXE ROMÂNE



EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE
BUCUREȘTI — 1981

Copertă și supracopertă :
DUMITRU ȘMALENIC

XXXI

MITROPOLITUL ANASTASIE CRIMCA AL MOLDOVEI

În august 1595, tronul Moldovei a fost ocupat de Ieremia Movilă, care — cu o întrerupere de câteva luni, în mai-septembrie 1600, pricinuită de ocuparea țării de către Mihai Viteazul — a domnit pînă la moartea sa (30 iunie 1606). Domnia lui reprezintă o creștere a influenței polone în treburile interne ale Moldovei, el fiind instrumentul docil al politicii polone împotriva planurilor lui Mihai Viteazul. Pe tărîm economic-social, se observă o creștere și mai mare a puterii boierimii. După moartea lui, a urmat o scurtă domnie a fratelui său Simion (pînă la 14 sept. 1607), apoi a fiului său Constantin (1607—1611). În acest timp au început însă și luptele între urmașii celor doi frați, terminate cu stingerea familiei lui Ieremia. Scaunul domnesc a fost ocupat apoi de Ștefan Tomșa II (1611—1615 și 1621—1623), Alexandru Movilă (1615—1616), Radu Mihnea (1616—1619 și 1623—1626), Gaspar Grațiani (1619—1620), Alexandru Iliăș (1620—1621 și 1631—1633), Miron Barnovschi (1626—1629 și 1633), Alexandru Coconul (1629—1630) și Moise Movilă (1630—1631 și 1633—1634). Sub Radu Mihnea și Alexandru Iliăș (care au domnit de cîte două ori și în Țara Românească), se observă o creștere a influenței grecești în țările noastre. La invitația lor, au venit la noi numeroși ierarhi, călugări și dregători greci, a sporit numărul mînaștirilor închinete Locurilor Sfinte din Răsărit. Împotriva grecilor s-au produs mai multe mișcări, în amîndouă țările române.

În ciuda faptului că au fost așa de multe schimbări de domnie, scaunul mitropolitan de la Suceava a fost ocupat pentru o foarte lungă perioadă de timp — cu o scurtă întrerupere — de un singur ierarh : mitropolitul Anastasie Crimca sau Crimcovici, care i-a urmat lui Teodosie Barbovschi.

Viața lui Anastasie Crimca pînă la alegerea ca mitropolit. Se numea din botez Ilie, fiind fiul lui Ioan Crimca (Crimcovici) din Suceava și al soției sale Cristina. Aceasta a murit în 1594, fiind îngropată în biserica din Pătrăuți (inscripția de pe mormînt o numește «cneaghină»). La 24 februarie 1587, Petru Șchiopul a «miluit» pe «Ilie diiac, fiul Crimcoaiei din Suciavă», cu o siliște pustie numită Ungurași pe râul Suceava, ca să întemeieze un sat. Domnitorul i-a făcut această danie pentru că «a văzut dreapta și credincioasa lui slujbă», în timpul unui atac al cazacilor. Prin 1589—1590 a cerut aceluiasi domnitor să-i schimbe dania, primind satul Dragomirești, lîngă Suceava. Nu știm cînd și unde s-a călugărit. Probabil la Putna. Va fi învățat carte tot la una din mînăstirile țării. În 1599 era preot slujitor la biserica domnească din Suceava.

În anul 1600, la intrarea lui Mihai Viteazul în Moldova, mitropolitul Gheorghe Movilă cu episcopii Agafton al Romanului și Teodosie al Rădăuților s-au refugiat în Polonia, împreună cu familia domnitoare a Movileștilor. Nevoind să răspundă la invitația ce le-a fost făcută de Mihai Viteazul, prin protopopul Teodor, de a-și relua scaunele vlădicești, un sinod, întrunit la Iași la 2 iunie 1600, a declarat pe vlădici fugari «căzuți din scaunele lor și neierțați».

În prima jumătate a lunii iunie 1600, au fost aleși doi episcopi noi: Filotei la Roman și Anastasie Crimca la Rădăuți. La 19 iunie, noul episcop Anastasie făgăduia credință lui Mihai Viteazul și fiului său Nicolae Pătrașcu, precum și mitropolitului Dionisie Rally Paleologul, rînduit ca «întîistătător» al Bisericii moldovene. Păstoria lui Anastasie la Rădăuți a fost de scurtă durată, căci în septembrie 1600, Mihai Viteazul pierdea Moldova, iar Ieremia Movilă își reocupa scaunul domnesc. Odată cu el s-au reîntors și cei trei ierarhi care-și părăsiseră scaunele în luna mai.

Anastasie a făcut loc lui Teodosie Barbovschi, retrăgîndu-se poate la moșia care-i fusese dăruită de Petru Șchiopul. La scurt timp după aceasta, a ctitorit o bisericuță în hotarul satului său Dragomirești lîngă Suceava. Acolo se afla o biserică veche din lemn, cu hramul Sfîntul Ioan Bogoslovul (Teologul). Vlădica Anastasie a pus noului lăcaș același hram, dar a adăugat și pe al Sfîntului Prooroc Ilie, nume care l-a purtat el din botez, și pe al dreptului Enoh. Pisania slavonă de deasupra ușii de intrare, din 27 iulie 1602, arată că noul lăcaș de închinare a fost ridicat de «smeriții robi și închinătorii Sfintei Treimi, Kir Anastasie Crimcovici, fost episcop la Rădăuți și pan Lupu Stroici, mare logofăt și fratele său pan Simion, mare vistiernic». Prin 1602—1605, ajutat de logofătul Lupu (Luca) Stroici a ridicat biserica mare de la Dragomirna, cu hramul Pogorîrea Duhului Sfînt. Noua ctitorie deschidea șirul unor remar-

cabile realizări arhitectonice în secolul al XVII-lea, care continuau epoca de strălucire a artei moldovenești din timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș. Probabil, proin-episcopul Anastasie a viețuit pe lângă ctitoria sa pînă în primăvara anului 1606, cînd a fost ales episcop al Romanului (între 20 ianuarie și 12 mai). Vor fi stăruit pentru alegerea lui (mai corect pentru iertarea lui de către Ieremia Movilă) cei doi boieri din familia Stroici. A păstorit la Roman abia doi ani, pînă prin februarie 1608, cînd a fost chemat să ia locul lui Teodosie Barbovschi († 23 februarie 1608). Documentar, ca mitropolit de Suceava, e atestat numai la 15 iunie 1608.

Mitropolit al Moldovei. Deși a păstorit în împrejurări grele, cu dese schimbări de domni și lupte pentru tron, mitropolitul Anastasie a căutat să păstreze bune raporturi cu toți, urmărind binele Bisericii și al țării sale. Desigur, el nu se va fi amestecat în treburile politice ale țării, așa cum au făcut unii din înaintașii lui, mai ales că scaunul domnesc se mutase acum la Iași, pe cînd cel mitropolitan a rămas, în continuare, la Suceava.

În anul 1617 s-a iscat însă o neînțelegere între mitropolitul Anastasie și Radu Mihnea, care a dus la înlăturarea sa din scaunul mitropolitan. Pricina acestei neînțelegeri stă în faptul că mitropolitul s-a împotrivit multelor închinări de mînăstiri moldovene la Locurile Sfinte, făcute de acest domn, ca și afluxului de greci la dregătoriile țării. A fost înlocuit cu mitropolitul *Teofan*, al treilea ierarh cu acest nume care a păstorit în scaunul de la Suceava. Această schimbare s-a petrecut prin iunie 1617 (între 30 mai și 12 iulie). De la Teofan III se păstrează o *Pravilă*, scrisă cu cheltuiala sa la mînăstirea Bistrița. Este amintit în cîteva acte de la Radu Mihnea (1616—1619) și chiar de la urmașul său Gaspar Grațiani (1619—1620). Totuși, acesta l-a reșezat pe Anastasie în scaun, în primăvara anului 1619 (între 23 aprilie și 16 mai).

În 1622—1623 se găsea la Bistrița din Oltenia ca «fost mitropolit al Sucevei». Probabil l-a însoțit pe Radu Mihnea care acum era domn în Țara Românească. Proin mitropolitul Teofan se pare că s-a retras la mînăstirea Slatina, unde a mai trăit peste 20 de ani († după 22 octombrie 1640).

La 16 mai 1619, Anastasie Crimca este întîlnit din nou în scaunul mitropolitan. A păstorit pînă la moartea sa, întîmplată la 19 ianuarie 1629. A fost îngropat în pronaosul bisericii mari de la mînăstirea Dragomirna, ctitoria sa.

Putem urmări mai multe aspecte din activitatea lui Anastasie Crimca, în calitate de întîistătător al Bisericii din Moldova.

Indrumător al vieții bisericești. Izvoarele vremii ne arată că vlădica Anastasie a fost preocupat mereu de ridicarea morală, socială și culturală a clerului din Moldova. În această lucrare a găsit un sprijin statornic în domnitorul Miron Barnovschi.

Astfel, în toamna anului 1626 (20 septembrie) mitropolitul Anastasie a întrunit într-un sobor pe sufraganii săi de la Roman, Rădăuți și Huși, luînd unele măsuri pentru îndrumarea vieții călugărești. Prin «așezămîntul» întocmit atunci, se hotăra ca viețuitorii din mînăstiri să nu mai aibă averi, să nu împrumute bani cu dobîndă, egumenul să fie ales de soborul mînăstirii pe un an, cu dreptul de a putea fi reales, să mănînce cu toții la masa de obște, să nu se primească călugărițe sau alte femei în mînăstirile de călugări. Se prevedea apoi să nu mai fie primiți în mînăstirile moldovene «ungureni», adică români din Transilvania. Această măsură a fost luată fie de teama ca aceștia să nu aducă oarecari practici catolice sau calvine, care să influențeze în sens negativ pe călugării moldoveni, fie pentru a evita neplăcerile cu conducătorii politici ai Transilvaniei, care se vor fi plîns domnilor Moldovei că iobagii lor se călugăresc în mînăstirile de peste munți. La începutul anului 1627, domnitorul Miron Barnovschi — în înțelegere cu mitropolitul — a hotărît scutirea tuturor slujitorilor mînăstirilor de orice dări, în afară de cele către domnie.

Patriot luminat și organizator al asistenței sociale. Mitropolitul Anastasie Crimca s-a dovedit, în tot cursul păstoririi sale, un ierarh cu multă înțelegere față de nevoile credincioșilor săi.

A îndeplinit și anumite misiuni diplomatice. De pildă, în 1612, a condus delegația moldoveană trimisă de Ștefan Tomșa II să încheie pace cu regele Poloniei. În 1616, a îndeplinit aceeași misiune, ca trimis al domnitorului Radu Mihnea.

Dragostea sa față de popor rezultă și din conflictul avut cu Radu Mihnea, care l-a înlocuit în anul 1617 cu Teofan, pentru că s-a împotrivit închinărilor de mînăstiri moldovenesti la Locurile Sfinte. El însuși a oprit închinarea ctitoriei sale de la Dragomirna.

Dar vlădica Anastasie și-a arătat dragostea și mila față de cei mulți și oropsiți și prin înființarea unor modeste instituții de asistență socială. Astfel, încă de la început, biserica mică de la Dragomirna slujea ca bolniță, căci un document din 1612 de la Ștefan Tomșa o numea «biseriçuța bolniță».

În anul 1619, a înființat un spital în Suceava. După cunoștințele pe care le avem pînă acum, acesta este primul spital din țara noastră atestat documentar într-un oraș. Un document de la Gaspar Grațiani din 16 mai 1619 arată că domnul a dăruit mitropolitului «un loc în mijlocul tîrgului... Sucevii, din locul domnesc... ca să facă acolo, pe acel loc spital întru numele Domnului, ca să fie pentru cei săraci și neputincioși și schiopi și orbi și alții care vor să se odihnească toți aceia acolo, într-acel spital». Un document din anul următor (13 aprilie 1620), prin care se confirmau anumite dani făcute Drăgomirnei, oferă unele știri cu privire la mijloacele de întreținere ale spitalului. Astfel, documentul respectiv menționa că domnitorul Gaspar Grațiani i-a dăruit și un vad de moară pe râul Suceava, mai jos de satul Buninți, «însă de la această moară, să aibă grijă să dea la bolniță (spital n.n.), la săracii din tîrgul Suceava, cît va fi voia egumenului, căci acea bolniță a fost făcută în numele lui Dumnezeu de ctitorul sfintei mînăstiri, părintele și rugătorul nostru chir Anastasie Crimcovici, mitropolit de Suceava».

Rezultă, din actele citate, că bolnița de la Dragomirna și spitalul pentru săracii din tîrgul Suceava s-au ridicat pe cheltuiala mitropolitului Anastasie Crimca și s-au întreținut din veniturile hărăzite de el însuși în acest scop. Nu știm cît a funcționat spitalul din Suceava, căci mai avem o singură mențiune despre el, din 1641.

Ctitor de locașuri sfinte. Arătăm mai sus că în anul 1602 Anastasie Crimca, ajutat de cei doi frați Stroici, isprăvisse o bisericuță pe moșia sa de la Dragomirești (Dragomirna). Prin 1602—1605 a început — cu ajutorul material al logofătului cărturar Lupu Stroici — zidirea bisericii mari de la mînăstirea Dragomirna, cu hramul Pogorîrea Duhului Sfînt, una dintre cele mai de seamă realizări ale artei medievale românești. Se pare că a fost construită de un meșter cu numele Dima. Cunoscute fiind calitățile de mare artist ale lui Anastasie Crimca, presupunem că biserica a fost ridicată după indicațiile sale. Ea impresionează și se deosebește de celelalte monumente arhitectonice din țara noastră, atît prin înălțimea sa neobișnuită (32 m, față de o lărgime de abia 9,60 m), cît și prin împodobirea întregii turlă cu ornamente săpate în piatră. Toate aceste elemente așează biserica mînăstirii Dragomirna alături de biserica lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș și de ctitoria mai tîrzie a lui Vasile Lupu, biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași. Dragomirna a inspirat apoi și alte construcții de biserici moldovenești din secolul XVII (Solca, Bîrnova, Trei Ierarhi, Golia ș.a.), mai ales în ce privește elementele ornamentale.

Mitropolitul ctitor s-a îngrijit în tot cursul vieții sale de mînăstirea Dragomirna, făcîndu-i felurite danii sau solicitînd de la domnii țării anumite întăriri de danii sau scutiri. Alte numeroase danii i-a făcut Lupu Stroici.

În anul 1627, la îndemnul mitropolitului, domnitorul Miron Barnovschi a ridicat ziduri puternice în jurul mînăstirii, după cum arată inscripția turnului principal și *Letopisețul* lui Miron Costin. Același domn a dăruit Dragomirnei cîteva sate (Fărceni, Nicșeni, Salcea). Poate ca să-și arate recunoștința față de acest binefăcător al Dragomirnei, Anastasie Crimca — sau unul din ucenicii lui miniaturisti — l-a pictat pe un document, din anul 1627, prin care dăruia un sat mînăstirii ctitorită de el în Iași.

Grija mitropolitului Anastasie față de Dragomirna se desprinde și din «testamentul» său, scris pe paginile unui *Apostol*, manuscris slavon, aflat astăzi în Biblioteca de Stat din Viena, prin care arunca blestem asupra celui care ar închina mînăstirea Sfîntului Munte sau Patriarhiei din Ierusalim. Tot acolo rînduia ca «nici călugări, nici egumeni din țară străină să nu fie așezați în mînăstirea aceasta».

Mînăstirea Dragomirna mai păstrează pînă azi cîteva obiecte de artă dăruite de mitropolitul Anastasie : un epitaf, o perdea lucrată din fire de aur, argint și mătase, pe fond de catifea purpurie, făcută de «smerenia sa arhiepiscopul Anastasie Crimcovici și mitropolit al Sucevei, întru pomenirea sa și a părinților săi Ioan Crimca și Cristina», o cruce lucrată din lemn de cedru, cu 32 iconițe (scene) sculptate.

Jefuită de cazaci în 1653, de tătari în 1758, Dragomirna a suferit unele adăugiri ulterioare, care i-au schimbat aspectul original, încît, în anul 1961, au început lucrările de restaurare științifică a întregului complex mînăstiresc.

Către sfîrșitul vieții, în zilele «binecinstitorului domn Io Miron Barnovschi voievod», deci între anii 1626—1629, Anastasie Crimca a înălțat o nouă ctitorie : eclisiarnița de pe lîngă biserica Sfîntul Gheorghe din Suceava, pe atunci catedrală mitropolitană. Este de proporții reduse, ca și biserica mică sau bolnița de la Dragomirna și de plan dreptunghiular, cu trei încăperi, separate prin ziduri groase (altar, naos și pridvor).

Consemnăm și faptul că la 1 iunie 1622, mitropolitul Anastasie a dăruit mînăstirii Secu șapte fălci de vie, cu cramă și pivnițe, lîngă Cotnari, cu îndatorirea de a se face pomenirea părinților săi, în ziua de Sfîntul Sava (5 decembrie), iar a sa în ziua de Sfîntul Nicolae. O altă danie, tot de 7 fălci de vie la Cotnari, a făcut și mînăstirii Solca, ctitoria lui Ștefan

Tomşa II. Presupunem că această mînăstire a fost ridicată și înzestrată la îndemnul mitropolitului Anastasie.

Miniaturist. Vlădica Anastasie Crimca a rămas în istoria Bisericii și culturii noastre mai ales prin manuscrisele sale cu miniaturi, în limba slavonă. Bogata activitate miniaturistică, desfășurată la Neamț și Putna în timpul lui Ștefan cel Mare, a fost continuată — și depășită — de «școala» creată la mînăstirea Dragomirna de către marele ei ctitor, la începutul secolului al XVII-lea.

Se cunosc peste 25 de manuscrise din timpul lui Anastasie Crimca, majoritatea împodobite cu miniaturi. Dintre acestea, șapte se găsesc în muzeul mînăstirii Dragomirna (trei *Tetraevanghele*, trei *Liturghiere* și o *Psaltire*), toate cu miniaturi, două în Biblioteca Academiei R.S.R. (*Apostoli*). Majoritatea se găsesc însă în diferite biblioteci de peste hotarele țării: un *Apostol* în Biblioteca de Stat din Viena, scris pe pergament și împodobit cu miniaturi de însuși mitropolitul Anastasie în 1610, cinci în Muzeul de Stat din Moscova (*Sbornic sau Zlataust, Pentecostar* pe pergament cu miniaturi, *Triod* înflorat, *Psaltire*, cu miniaturi, *Proloage* sau *vieți de sfinți pe ianuarie-aprilie*), două în Biblioteca Lenin din Moscova (*Pateric* și *Proloage* pe lunile mai-august), trei în Biblioteca Saltikov Scedrin din Leningrad (*Psaltire, Tipic* și o *lucrare a lui Simion Metafrast*, probabil *Viețile Sfinților*), trei în Lvov (un *Tetraevanghel* cu miniaturi, *Viețile Sfinților* și *Pandectele lui Nikon*), una în Dresda (opera lui Petru și Ioan din Damasc) ș.a. Dar numărul manuscriselor rămase de la Anastasie Crimca și ucenicii săi a fost mult mai mare.

Un cercetător rus — A. I. Iațimirski — semnala și existența unui manuscris cu «stihuri» (versuri) scrise de mitropolitul moldovean. Ar fi o activitate necunoscută a sa, care l-ar face un precursor al marelui mitropolit-poet Dosoftei.

Notăm, ca un amănunt semnificativ, că cele două volume de *Proloage* care au ajuns pînă la noi, au fost dăruite de vlădica Anastasie Mitropoliei din Tîrgoviște.

Manuscrisele din țară și *Apostolul* de la Viena, cercetate pînă acum sub raport artistic, cuprind peste 250 de miniaturi, la care se adaugă numeroase frontispicii și inițiale înflorate, lucrate de mitropolit sau de «ucenicii» lui. Între aceștia, pomenim pe diacul Dumitrașcu Belinschi, căruia îi aparțin trei dintre manuscrisele aflate la Dragomirna, monahul Teofil de la Voroneț, care a scris *Tetraevanghelul* de la Lvov și «zugravul Ștefan din Tîrgul Sucevei», care l-a împodobit, diacul Petru (*Sbornicul* de la Moscova), diacul Vasile (*Patericul* de la Moscova), monahul Pahomie (opera lui Ioan și Petru din Damasc), «popa Manoil din Su-

ceava», căruia îi aparțin Proloagele pe ianuarie-aprilie și lucrarea lui Simion Metafrast.

Este foarte greu de redat cele mai reprezentative miniaturi ale mitropolitului Anastasie. Ne limităm doar la indicarea numărului de scene din câteva manuscrise. De pildă *Tetraevanghelul* 1/1934 din 1609 are aproximativ 40 de miniaturi, cu scene din Noul Testament, în *Tetraevanghelul* 2/1934, din 1615, sînt redată 14 scene, iar *Liturghierul* 3/1934, din 1616, are 20 de scene. În *Apostolul* aflat în Biblioteca de Stat din Viena, lucrat în 1610, apar peste 40 de scene înfățișînd proorocii și dreptii Vechiului Testament. Tot atît de interesante sînt și cele aproape 50 de scene din *Tetraevanghelul* de la Lvov înfățișînd scene biblice, câteva din cartea Facerii, restul din Noul Testament, legate mai cu seamă de activitatea Mîntuitorului.

Un interes cu totul aparte prezintă cele 50 de miniaturi din *Psaltirea* aflată în muzeul mînăstirii Dragomirna scrisă în 1616. Pe lîngă unele scene întîlnite și în alte manuscrise, apar scene legate fie de această carte, fie de istoria poporului evreu, mai ales în legătură cu împăratul și proorocul David. Cercetătorii operei artistice a lui Anastasie Crimca au ajuns la concluzia că portretele din această Psaltire n-au fost copiate din altă parte, ci au fost create de imaginația artistului, sprijinită numai pe textul biblic. Trebuie relevat și faptul că autorul introduce o seamă de elemente locale. De pildă, David și Solomon poartă pe cap coroane asemănătoare celor ale voievozilor români, cetățile au turnuri specific moldovenești, cîntăreții care acompaniază versetele psalmilor folosesc buciume, cobze, cornuri sau bat tobe și talere, instrumente muzicale folosite de poporul nostru, în locul chimvalelor, harfelor, trîmbițelor sau strunelor, proprii ritualului vechi-testamentar. Imortalizarea elementului național conferă acestor miniaturi o notă de originalitate, fiind singura de acest gen în miniaturistica românească. Celelalte manuscrise redau chipurile unor sfinți (apostoli, evangheliști, ierarhi, mucenici) și felurite scene biblice, fie din Vechiul, fie din Noul Testament.

Trebuie subliniat în chip deosebit faptul că mitropolitul Anastasie este primul autoportretist din pictura românească. Chipul său apare în manuscrisele sale de peste 15 ori. El stă cu mîinile împreunate pentru rugăciune, sau ținînd o carte ori un pergament, îngenunchiat în fața bisericii mici de la Dragomirna, în fața sfinților ei patroni (Enoch, Ilie și Ioan Teologul), a Sfinților Evangheliști, a celor trei autori ai Liturghiilor răsăritene, sau în fața Sfintei Treimi. Este înfățișat întotdeauna în veșminte arhieresti, purtînd un sacos împodobit cu multe cruci (polistavros), omofor alb cu cruci negre și cu mitră pe cap. Din aceste

autoportrete, constatăm că era de statură mijlocie, cu părul lung, barba rotundă și căruntă.

În toate aceste miniaturi, mitropolitul artist s-a inspirat din pictura bisericilor moldovenești și a icoanelor care circulau pe atunci în Moldova, pe care el le-a întregit cu imaginația sa artistică, adăugând și numeroase elemente locale (Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava și cele amintite mai sus). Toate miniaturile se remarcă prin imaginație, inspirație, armonie de culori, reprezentând adevărate opere de artă în acest gen, nu numai în plastica românească ci și în cea universală.

Toate manuscrisele lui Anastasie Crimca au însemnări în care se arată că au fost scrise și ilustrate de el — sau din porunca sa — «întru pomenirea sa și a părinților săi Ioan și Cristina», fiind dăruite «nou ziditei sale mînăstiri Dragomirna». Execuția caligrafică a manuscriselor este uniformă, ceea ce dovedește caracterul de unitate al școlii miniaturistice de la Dragomirna.

Cîteva dintre manuscrisele lui Anastasie Crimca (Tetraevanghelele, Liturghierele) sînt legate în plăci de argint aurit (ferecătură), lucrate de Gligorie Moisiu, cel mai bun meșter în arta argintăriei românești. Pe coperte sînt lucrate felurite icoane în relief. Dintre acestea, reținem Pogorîrea Duhului Sfînt din Tetraevanghelul 1/1934, sub care este redat și mitropolitul înghenunchiat, și aceeași scenă în Tetraevanghelul 2/1934, sub care este o inscripție slavonă de opt rînduri, avînd în părțile laterale pe mitropolitul Anastasie și pe domnitorul Ștefan Tomșa, îngenunchiați, fiecare cu cîte o cruce și o tăbliță în mîini.

Toate acestea ne fac să considerăm pe deplin îndreptățită remarca unui cercetător că opera lui Anastasie Crimca constituie «o ultimă înflorire și sclipire a miniaturisticii moldovenești», în fața influenței crescînde a tiparului (G. Popescu-Vîlcea). De altfel, vlădica Anastasie este și ultimul mare reprezentant al culturii slavone în Moldova.

C o n c l u z i i. *Din cele expuse aci, reiese că mitropolitul Anastasie a desfășurat o bogată activitate pastoral-socială și cultural-artistică, fiind unul dintre cei mai luminați ierarhi din trecutul Bisericii noastre. Cele două biserici ctitorite la Dragomirna, eclesiarnița de la catedrala mitropolitană din Suceava, cele două spitale de la Dragomirna și Suceava, grija față de clerul de mir și monahal, protestul său energic împotriva amestecului străin în treburile țării și ale Bisericii, manuscrisele împodobite cu miniaturi, ca și îndelungata activitate ca episcop și mitropolit, așează pe Anastasie Crimca în rîndul marilor ierarhi din trecutul Bisericii românești. Prin multiplele sale reali-*

zări, el a deschis drumul vrednicilor ierarhi cărturari din perioada imediat următoare, luptători pentru apărarea tezaurului de credință ortodoxă și pentru propășirea cultural-spirituală a Bisericilor pe care le păstoreau.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Academia R.S.R., *Documente privind istoria României*, A. Moldova, veacul XVII, vol. I (1601—1605), vol. II (1606—1610), vol. III (1611—1615), vol. IV (1616—1620), vol. V (1621—1625), București, 1952—1957; *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. XIX (1626—1628), București, 1969. A se vedea și Direcția Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenești din «Arhiva Istorică Centrală a Statului»*, vol. I (1387—1620) și vol. II (1621—1652), București 1957—1968.

Lucrări. P. PARTENIE, *Mitropolitul Anastasie Crimca al Moldovei (1608—1617; 1619—1629), viața și activitatea sa*, București, 1907, 61 p.; N. IORGA, *Un arhieru artist: Anastasie Crimca*, în *Oameni cari au fost*, vol. I, Văleni de Munte, 1911 (reprodus și în ediția din 1969, îngrijită de Ion Roman, vol. I, p. 176—180); N. GRIGORAȘ, *Situația clerului moldovenesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea și reforma domnitorului Miron Barnovschi și Mitropolitul Anastasie Crimca*, în *M.M.S.*, an. XXXIII, nr. 1—2, 1957, p. 71—79; N. GRIGORAȘ, *Mitropolitul Anastasie Crimca*, în *MMS*, an. XXXIV, nr. 3—4, 1958, p. 296—314; I. LUPAȘ, *Fragment din jurământul arhieresc făcut de Anastasie Crimca în calitate de episcop al Rădăuților, la 19 iunie 1600 lui Mihai Viteazul și fiului său Nicolae Pătrașcu*, în *MMS*, an. XXXVII, nr. 1—2, 1961, p. 96—99; V. GONȚA și AL. GONȚA, *Mitropolitul Anastasie Crimca, fondatorul celui dintâi spital în Moldova*, în *MMS*, an. XXVIII, nr. 1—2, 1962, p. 33—39; N. IORGA, *Două manuscrise înstrăinate ale lui Anastasie Crimca*, în «*Revista Istorică*», an. IX, nr. 1—3, 1933, p. 17—18; SIRARPIE DER NERSESSIAN, *Une nouvelle réplique slavon du Paris Gr. 74 et les manuscrits d'Anastase Crimcovici*, în *Mélanges offerts à Nicolas Iorga*, Paris, 1933; E. TURDEANU, *Le métropolitaine Anastase Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608—1629)*, în «*Revue de études slaves*», tom. 29, 1952, p. 54—75; TEODORA VOINESCU, *Contribuții la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Sucevița și Dragomirna*, în *SCIA*, an. II, nr. 1—2, 1955, p. 89—114; G. POPESCU-VÎLCEA, *Din odoarele de artă de la Dragomirna*, în *B.O.R.*, an. LXXXV, nr. 11—12, 1967, p. 1240—1254; G. POPESCU-VÎLCEA, *Școala miniaturistică de la Dragomirna*, în *B.O.R.*, an. LXXXVI, nr. 3—5, 1968, p. 455—468; nr. 7—8, p. 959—972; nr. 9—10, p. 1186—1211; nr. 11—12, p. 1343—1359; an. LXXXVII, nr. 1—2, 1969, p. 197—209; G. POPESCU-VÎLCEA, *Anastasie Crimca*, București 1972, 110 p. + XL ilustrații în text; ȘTEFAN S. GOROVEI, *Anastasie Crimca. Noi contribuții*, în *MMS*, an. LV, nr. 1—2, 1979, p. 144—159.

IPOLIT VOROBCHIEVICI, *Istoria sfintei mănăstiri Dragomirna*, Cernăuți, 1925; EMIL DIACONESCU, *Mănăstirea Dragomirna, un minunat monument arhitectonic*, în *MMS*, an. XXXIII, nr. 8—9, 1957, p. 635—647.

XXX

MITROPOLITUL VARLAAM AL MOLDOVEI

După moartea lui Anastasie Crimca, scaunul vlădicesc de la Suceava a fost cîrmuit, pentru scurt timp, de mitropolitul *Atanasie* (1629—1632), fost egumen la Bistrița — unde se călugărise — apoi episcop de Rădăuți (1613—1616) și Roman (1616—1629). A murit la 13 iulie 1632, fiind îngropat în pridvorul bisericii mînăstirii Bistrița.

După moartea lui, în scaunul mitropolitian a fost ridicat învățatul arhimandrit Varlaam de la Secu, unul din marii cărturari ai secolului al XVII-lea. El a păstorit în timpul scurtelor domnii ale lui Alexandru Iliăș (1631—1633), Miron Barnovschi (1633) și Moise Movilă (1633—1634), apoi în tot timpul domniei lui Vasile Lupu (1634—1653). Sub acest domn, Biserica a ajuns la o strălucire pe care n-o mai cunoscuse din timpul lui Ștefan cel Mare.

Astfel, sub el s-a înființat cea dintîi tipografie din Moldova, în care au apărut primele cărți de cuprins teologic în românește, s-a întrunit un sinod la Iași, care a cercetat *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, un alt sinod care a luat măsuri împotriva acțiunii prozelitiste dusă de calvinii din Transilvania, s-au ridicat biserici și mînăstiri, între care Sfinții Trei Ierarhi din Iași, în care au fost așezate moaștele Cuvioasei Paraschiva, au fost ajutate cele patru Patriarhii și alte așezăminte bisericesti din Răsărit. Într-un astfel de mediu prielnic pentru dezvoltarea culturii și a vieții bisericesti, și-a desfășurat activitatea vrednicul mitropolit Varlaam.

Viața lui Varlaam pînă la ridicarea în scaunul mitropolitan. Se trăgea dintr-o familie de răzeși, cu numele Moțoc, din părțile Vrancei. Asupra satului în care a văzut lumina zilei părerile sînt împărțite (Balotești, Capotești — azi dispărut — Purcelești, Cofești), toate pe malul Putnei. Probabil din botez se numea Vasile. Se cunosc patru din frații și surorile sale cu fiii lor.

A învățat carte grecească și slavonească la «schitul lui Zosin», întemeiat în 1564, în timpul lui Al. Lăpușneanu, de Zosim Vistiernicelul. Pe locul acestui schit, vornicul Nestor Ureche și soția sa Mitrofana au ridicat, în 1602, mînăstirea Secu de astăzi. Acolo exista o școală de seamă, sub conducerea învățatului călugăr Dositei, numit, în documentele vremii, stareț, egumen, năstavnic sau dascăl. Călugărit la Secu, sub numele de Varlaam, a ajuns curînd egumen al mînăstirii. Pe lîngă grijile gospodărești, egumenul Varlaam a avut și frumoase preocupări cărturărești. Acum a tălmăcit în românește lucrarea ascetică *Scara* sau *Leastvița* Sfîntului Ioan Scărarul (1618). Datorită rodnicei sale activități cărturărești, cît și vieții sale îmbunătățite, a fost hirotosit arhimandrit.

A ajuns în curînd unul din oamenii de încredere ai domnitorului Miron Barnovschi. Acesta, împreună cu mitropolitul Anastasie Crimca, au încredințat arhimandritului Varlaam o misiune la Kiev și Moscova. A plecat în decembrie 1628, fiind însoțit de cîțiva dregători și călugări, precum și de mai mulți slujitori. Avea asupra lui mai multe scrisori de recomandare către țarul Mihail Feodorovici al Rusiei (1613—1645) și către patriarhul Filaret Nichitici al Moscovei, din partea lui Miron Barnovschi și a lui Anastasie Crimca, în care se arăta că este trimis în Rusia ca să cumpere icoane pentru mînăstirea Dragomirna și pentru alte două biserici ctitorite de domnul moldovean (la Bîrnova și în Iași).

În drum spre Moscova, solia s-a oprit la Kiev, unde era egumen al Lavrei Pecerska fiul de domn român Petru Movilă. Varlaam i-a predat manuscrisul unui Octoih slav de la Neamț, cerut de Petru Movilă, în vederea tipăririi unei noi ediții slave, îndreptată (*Octoihul* a apărut la Lvov, în 1630, fiind închinat lui Miron Barnovschi și lui Petru Movilă; pe carte apar și stemele celor două țări românești, în care domnise tatăl său, Simion Movilă). După o ședere de cîteva zile, solia a pornit din nou spre Moscova, primind acum și scrisori de recomandare către țar și patriarh din partea lui Petru Movilă și a mitropolitului Iov Borețki al Kievului. Ajunși la Moscova, solii moldoveni au fost primiți în audiență de țar, la 4 martie 1629. Varlaam a comandat apoi mai multe icoane — după modelul ales de el — la doi zugravi din Moscova. A zăbovit în capitala Rusiei aproape un an, nefiind terminate icoanele. Cu toate acestea, la 20 decembrie 1629 a plecat spre țară, dar fără icoane, căci patriarhul Filaret considera icoanele executate ca «necuvioase», fapt pentru care n-a îngăduit ieșirea lor din țară. Le-a obținut Vasile Lupu, mult mai tîrziu, prin 1639.

Ajuns acasă, arhimandritul Varlaam a găsit lucrurile schimbate, căci Anastasie Crimca murise, iar scaunul domnesc era ocupat de

Alexandru Coconul (1629—29 apr. 1630), înlocuit în curînd cu Moise Movilă (29 apr. 1630 — dec. 1631). S-a retras atunci la mînăstirea Secu. Nu peste mult timp însă, a murit mitropolitul Atanasie (13 iulie 1632). Frumoasele sale însușiri duhovnicești, cultura sa adîncă și strădaniile neobosite în slujba Bisericii și a țării au făcut pe arhimandritul Varlaam vrednic de cinstea de a fi ales în scaunul mitropolitan, trecîndu-se peste bătrîni episcopi de Roman, Rădăuți și Huși. A fost hirotonit întru arhiepiscop în ziua de 23 septembrie 1632.

Cu acest prilej, a rostit o cuvîntare învățatul dascăl și predicator grec Meletie Syrigos (1586—1664), aflat pe atunci la Iași. Primii ani de păstorire ai mitropolitului Varlaam au căzut în vremuri destul de tulburi, din pricina prea deselor schimbări de domni, dar a continuat apoi nestînjinită în tot cursul domniei lui Vasile Lupu.

Inființarea tipografiei din Iași. Din multipla activitate a mitropolitului Varlaam, vom reține, în primul rînd, pe cea cărturărească. La îndemnul său, Vasile Lupu s-a îngrijit de inființarea unei tipografii la Iași, prima din Moldova. Faptul că în Moldova s-a inființat așa de tîrziu o tiparniță (aproape la un veac și jumătate după a lui Macarie în Țara Românească), ni-l putem explica prin existența atîtor centre de caligrafie a manuscriselor — îndeosebi în limba slavă — care au împiedicat introducerea mai timpurie a tiparului.

Încă din 1637, Varlaam cerea «ajutor pentru lucrul acesta» de la țarul Moscovei, pe care-l cunoscuse cu cîțiva ani în urmă, arătînd că are gata de tipar o *Cazanie*. Nu știm din ce motive nu a fost ajutat de Moscova. Peste trei ani, în 1640, Petru Movilă a trimis la Iași primele matrițe, precum și meșteri tipografi de la Kiev, în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociatki, numit conducător al tipografiei, care a primit apoi și alte însărcinări. În anul următor, Vasile Lupu îl trimitea pe Sofronie la Lvov, să aducă și de acolo material tipografic.

La 20 decembrie 1642 ieșea de sub tipar o *Scrisoare de mulțumire* a delegaților greci la sinodul de la Iași din 1642 către Vasile Lupu, precum și hotărîrea de anatematizare a mărturisirii de credință pusă sub numele patriarhului Ciril Lucaris († 1638), luată de sinodul patriarhal din Constantinopol în mai 1642, sub președinția patriarhului ecumenic de atunci, Partenie I.

În același an a apărut un *Catihisis slav*, necunoscut pînă acum, dar păstrat în copie, într-un manuscris, la Leningrad. De aici încolo, noua tiparniță a dat la lumină numai cărți românești de învățătură biseri-

cească : *Cazania, Cele șapte Taine, Răspunsul la Catehismul calvinesc, Pravila și Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu.*

Cazania din 1643. În 1641 a fost dată în lucru, iar în 1643 a ieșit de sub teascurile tiparniței de la Trei Ierarhi prima carte românească din Moldova și — în același timp — una din cele mai de seamă din istoria vechii culturi românești. Este cunoscuta *Cazanie*, numită a lui Varlaam sau, cu titlul ei exact : *Carte românească de învățătură dumenecele preste an și la praznice împărătești și la svânți mari.* Este o lucrare masivă, cu 506 file (1012 pagini), ilustrată cu numeroase gravuri în lemn, reprezentând scene biblice, chipuri de sfinți, frontispicii, viniete, inițiale înflo-rate etc. Acestea au fost lucrate de meșterul gravor Ilia, care a ilustrat și unele din cărțile tipărite la Kiev și Lvov. Presupunem că el n-a lucrat singur, ci ajutat de unii călugări moldoveni (poate de la Neamț, Putna sau Dragomirna, unde exista o bogată tradiție miniaturistică).

Toate aceste podoabe grafice și iconografice, cu mai multe caractere de literare, fac din *Cazanie* una dintre cele mai artistice opere tipărite din vechea cultură românească.

Cartea începea cu un «Cuvînt împreună cătră toată semenția românească», adresat de Vasile Lupu «la toată semenția românească pretutinderea ce să află pravoslavnicii într-această limbă». Textul propriuzis era foarte scurt : «Dintru cît s-au îndurat Dumnazău diintru mila sa de ne-au dăruit, dăruim și noi acest dar limbii românești, carte pre limba românească, întâiu de laudă lui Dumnezeu, după aceea de învățătură și de folos sufletelor pravoslavnicii. Să (dacă) iaste și de puțin preț, iară voi să o priimiți nu ca un lucru pămîntesc, ce ca un odor ceresc, și priînsă cetînd pre noi pomeniți și întru ruga voastră pre noi nu uitareți și hiți sănătoși». Deci, din însăși foaia de titlu și din cuvîntul domnitorului, se desprinde limpede ideea de unitate națională, cartea fiind hărăzită tuturor românilor («dar limbii românești»).

Urma apoi un «Cuvînt cătră cetitoriu», scris de «smeritul arhiepiscop Varlaam și mitropolitul de Țara Moldovei». Arăta aci motivele care l-au determinat să scrie : «limba românească n-are carte pre limba sa», cît și «lipsa dascălilor și a învățăturii». «Pentru aceea, — continua el — de nevoie mi-au fost, ca un datornic ce sînt lui Dumnezeu cu talantul ce mi-au dat, să-mi poci plăti datorii, măcar de cît, pînă ce mă duc în casa cea de lut a moșilor miei». În partea finală, preciza că «tipariul cu toate meștersugurile cîte trebuesc» au fost trimise de Petru Movilă, iar cheltuiala tipăririi a fost suportată de Vasile Lupu.

Cazania are două părți. Partea întâi cuprinde 54 de cazanii la duminici (13 ale Triodului, 9 ale Penticostarului și 32 ale Ocťoihului), iar par-

tea a doua cuprinde 21 de cazanii la sărbătorile împărătești și ale sfinților. Fiecare cazanie duminicală are patru părți: cuvîntul introductiv la Evanghelie, pericopa evanghelică a zilei, învățătura întâi și învățătura a doua. Această împărțire nu o întâlnim la cazaniile sărbătorilor și ale sfinților.

S-a discutat mult asupra autenticității *Cazaniei* lui Varlaam. În scrisoarea pe care a adresat-o țarului Mihail Feodorovici în 1637, prin care-i solicita ajutorul la înființarea unei tipografii, mitropolitul moldovean îi scria că are gata de tipar Cuvîntările la Evanghelii ale patriarhului Calist (sec. XIV).

Pe baza acestei afirmații, mulți cercetători au socotit *Cazania* de la 1643 ca o traducere după cuvîntările acestuia. Dar în foaia de titlu a *Cazaniei* se afirma că ea este «diîn multe scripturi tălmăcită din limba slovenească pre limba românească de Varlaam mitropolitul de țara Moldovei». Iar în prefață el însuși scria: «adunat-am diîn toți tălcovnicii sventei Evanghelii, dascălii Besearecii noastre». Pe baza acestor afirmații, unii cercetători au socotit că într-adevăr *Cazania* este o traducere, după un text tipărit la Lvov sau la Kiev.

Abia în 1970, prof. Pandele Olteanu a stabilit că izvorul principal al *Cazaniei* lui Varlaam îl constituie *Cartea intitulată Comoara* (Βιβλίον ὀνομαζόμενον Θυσσαυρὸς) a lui Damaschin Studitul, cel mai bun teolog grec din secolul al XVI-lea, un spirit multilateral, enciclopedic. Acesta era originar din Salonic, învățase în vestita școală din mînăstirea Studion (de unde îi vine și numele), a fost exarh al Patriarhiei din Constantinopol în Ucraina (1665—1672), episcop de Litski și Rendinski și apoi mitropolit de Navpactos și Arta, în Epir († 1577).

Dintre numeroasele sale lucrări, cea mai importantă este *Comoara* tipărită pentru prima oară în 1557—1558, la Veneția. Cuprinde 36 de cuvîntări la duminicile mai însemnate ale anului și la unele sărbători. Mai tîrziu au apărut peste 30 de ediții, în neogreacă. *Comoara* lui Damaschin a cunoscut o largă răspîndire în lumea slavilor ortodocși, îndeosebi la slavii macedoneni și la bulgari, unde a format un adevărat curent cultural, numit al «damaschinelor» (se cunosc peste 200 manuscrise slave). Unele din ele au circulat — în slavonește — și în țările noastre.

În *Cazania* de la 1643 sînt traduse și prelucrate — integral sau parțial — peste 20 de cuvîntări ale lui Damaschin Studitul, cuprinzînd peste 200 de pagini. Tălmăcitorii le-au prelucrat însă într-un mod original și numai anumite cuvîntări, înlăturînd repetările inutile, incursiunile, amănuntele nesemnificative, afirmațiile neștiințifice și naive, simplificînd simțitor retorismul exagerat din originalul neogrec. Ei n-au urmat întru

totul nici versiunile slave, care au tradus integral și exact textul neogrecesc al lucrării lui Damaschin.

În afară de această carte, Varlaam s-a servit și de alte izvoare la alcătuirea Cazaniilor sale. Prof. Atanasie Popa din Cluj a descoperit mai multe manuscrise care au circulat în Transilvania, anterioare *Cărții de învățătură* din 1643, dar care cuprind și unele cazanii identice sau foarte apropiate cu ale acesteia (Codicele Drăganu, de prin 1630; Codicele Sibiian, în Bibl. Inst. Teologic din Sibiu, din 1639; Cazania de la Cluj, de prin 1640 și Codicele Marțian). Înseamnă că aceste manuscrise au fost copiate de pe texte românești care au circulat înainte de 1643. Acest lucru reiese și dintr-o însemnare (epilog) a preotului Urs din Cotiglet — Bihor, care copiase o Cazanie în 1680: «am scris această carte ce să chiamă păucenie dintru păuceniia lui Io Alixandru-Vodă din Țara Moldovei». Deși cazaniile preotului Urs sînt asemănătoare, aproape identice cu cele din *Cazania* lui Varlaam, totuși el n-a copiat textul din această ediție (sînt cazanii omise, altele în plus, evangheliile sînt luate după Noul Testament de la Alba-Iulia etc). Din toate acestea, prof. Atanasie Popa a ajuns la concluzia că a existat o Cazanie (păucenie) moldovenească mai veche, pe care o datează din timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu (a doua jumătate a secolului al XVI-lea).

Alte Cazanii fac parte din familia textelor (manuscriselor) rotacizante din Transilvania (cazuri de rotacism, multe fonetisme dialectale, anumite forme morfologice și sintactice, lexicul — mai ales cuvintele de origine latină azi dispărute etc.). În aceste cazanii apar și unele cuvinte de origine maghiară (*chelșug, lacăt, rătez, hotnog, camătă* etc), unele cuvinte și expresii folosite numai în Transilvania (*cuminecătură, cocon, prunc, pită, muiere* etc.), ca și unele lucruri specifice Transilvaniei (de pildă, între «năroadele» venite la Ierusalim la praznicul Cincizecimii, se aflau și: sîrbi, cehi și nemți). Toate acestea duc la concluzia că unii dintre «tîlcovnici» au fost cărturari transilvăneni sau moldoveni care au trăit mult timp în Transilvania.

La concluziile acestea, se adaugă și cercetările pr. Scarlat Porcescu de la Iași, care, analizînd critic textul Cazaniei de la 1643, a constatat că ea este opera mai multor traducători. Lipsa de unitate în ce privește cuprinsul, structura și dimensiunile cazaniilor, dar mai cu seamă limba lor, cu numeroase particularități dialectale, confirmă acest lucru. Anumite particularități ale graiului moldovenesc întîlnite în unele cazanii se datoresc fie mitropolitului Varlaam, fie altor «tîlcovnici» moldoveni.

Concluzia generală care se desprinde de aci este aceea că mitropolitul Varlaam nu este traducătorul — și cu atît mai puțin autorul — Ca-

zaniei, care-i poartă numele. El numai a adunat tălmăcirile mai vechi, făcute de unii cărturari moldoveni și ardeleni, fie după Damaschin Studitul (după textul grec sau după unul din numeroasele manuscrise slave care au circulat la noi), fie după alți autori, care au rămas pînă acum necunoscuți (cazania la Sfîntul Ioan cel Nou se știe că a fost tradusă după *Viața sa*, scrisă de Grigorie Țamblac).

Acest lucru nu știrbește cu nimic din contribuția personală a lui Varlaam. Dacă nu este autorul și nici traducătorul *Cărții de învățătură* de la 1643, el are totuși meritul că a *strîns într-o lucrare unitară vechile cazanii* traduse sau prelucrate din grecește și slavonește, care circulau în manuscris, în Transilvania și Moldova, *le-a stilizat și le-a dat la tipar, ca «dar» întregului neam românesc.*

Cazania prezintă un interes deosebit din punct de vedere lingvistic. Ea prezintă cea mai îngrijită formă de exprimare a limbii române în prima jumătate a secolului al XVII-lea, o limbă apropiată de cea populară, plastică, expresivă, curățită de multele slavonisme ale limbii literare românești din secolul al XVI-lea. De aceea, pe bună dreptate, spunea un cercetător că ea «deține în limba română un loc analog Bibliei lui Luther în cultura germană» (G. Ivașcu).

Circulația Cazaniei lui Varlaam. Prin conținutul ei, cît și prin frumusețea graiului întîlnit în predicile sale, *Cartea românească de învățătură* de la 1643 a cunoscut cea mai largă răspîndire între vechile tipărituri românești, încît ea a contribuit nu numai la apărarea Ortodoxiei, ci și la întărirea conștiinței de unitate națională românească. Este interesant că ea s-a răspîndit mai mult în Transilvania, unde se mai păstrează și azi în zeci de biserici (numai N. Iorga găsise 20 de exemplare, în 1905, în părțile de sud ale Transilvaniei, iar în 1943 s-au înregistrat, în Transilvania de nord, 24 de exemplare). În vestul țării (Banat, Arad, Hunedoara, Bihor, Sătmar), au fost identificate recent 72 de exemplare.

Se cunosc, apoi, numeroase copii în manuscris făcute în Transilvania, fie după ediția de la 1643, fie după manuscrisele care circulau înainte de tipărire. Cazania era atît de prețuită aici, încît s-au născut și procese între sate sau între credincioși pentru stăpînirea ei. Astfel, în 1687 a avut loc un proces în părțile Orăștiei, în fața «unui scaun protopopesc»; în 1689 se judecau două sate din părțile Lăpușului înaintea mitropolitului de atunci al Ardealului, numit tot Varlaam; în 1738 un proces înaintea unui «sobor preoțesc», altul în 1745, amîndouă în părțile Făgărașului etc. Uneori, cîte un exemplar din Cazanie făcea cîte un drum lung prin toate ținuturile locuite de români, fiind o adevărată «carte călătoare». Pentru

a ajunge în stăpînirea ei, credincioșii făceau jertfe materiale vrednice de luare aminte. Așa de pildă, credincioșii din satul Muntele Someșului Cald, la îndemnul preotului lor Ursan, au cumpărat un exemplar din *Cazania* cu zece oi și opt miei.

Prețuirea de care se bucura *Cazania* lui Varlaam reiese și din aceea că a fost retipărită — cu adaosuri sau cu omisiuni — în mai multe rînduri, fie sub titlul slav de *Cazanie*, fie sub cel grecesc de *Chiriacodromion* (Alba Iulia 1699 ; București, 1732, 1768, 1858 ; Rîmnic, 1748, 1781, 1792 ; Buzău, 1834 ; Sibiu, 1855 etc. ; unele din acestea, dar și alte tipărituri, reproduc din pozoabele *Cazaniei* din 1643). Prin larga ei răspîndire, *Cazania* lui Varlaam a unit în același cuget și în aceeași credință pe românii de pretutindeni, ca un neprețuit «dar» limbii românești.

Șapte Taine. A doua carte de seamă a mitropolitului Varlaam este cea intitulată *Șapte taine a Bisericii*, apărută la Iași, în noiembrie 1644. Este o lucrare masivă, cu peste 340 de pagini. La tălmăcirea ei a lucrat și logofătul Eustratie. Era o explicare a celor șapte Taine, sub formă catehetică — întrebări și răspunsuri. Se aseamănă și cu o pravilă, căci fiecare taină era explicată și pe temeiul canoanelor, cu felurite comentarii din dreptul bizantin și canonic (de fapt, pe prima pagină apare și titlul de : *Pravilă pe scurt... pentru ceale șapte taine...*). Cartea era menită să apere temeiurile credinței ortodoxe împotriva protestanților care nu recunoșteau cele 7 Taine. S-a răspîndit și în Ardeal, unde se cunosc copii, în manuscris.

S-a afirmat că tălmăcitorii au folosit opera *Cele șapte Taine* a arhiepiscopului Gavriil Severu din Filadelfia († 1616), care apăruse într-o versiune slavă, la Kiev, în 1640. Mai nou, s-a arătat, cu mai mult temei (P. Olteanu), că este o prelucrare după opera retorului Toma (Teofan) Eleavulkos (sec. XVI), prim-secretar patriarhal, fost profesor al lui Damaschin Studitul.

Răspunsul la Catehismul calvinesc. Cum s-a ajuns la tipărirea acestei cărți? În 1640 sau 1642 s-a tipărit, în satul Prisaca, de lîngă Alba Iulia, «cu voia și cu porunca» principelui Gheorghe Rákoczy I, «cu sfatul și îndemnarea și cu cheltuiala» predicatorului calvin al curții princiare Gheorghe Csulay, un *Catehism* în românește, dar cu un conținut calvinizant. Răspîndit de cîrmuitorii calvini în cercuri cît mai largi de credincioși români, în scopuri prozelitiste, un exemplar a ajuns și în biblioteca învățatului boier muntean Udriște Năsturel, fratele doamnei Elina, soția lui Matei Basarab. Acolo a fost găsit de mitropolitul Varlaam, cînd a fost trimis într-o misiune, la Tîrgoviște, de către Vasile Lupu pentru a face împăcarea sa cu Matei Basarab. Citindu-l și găsindu-l «plin de

otravă de moarte sufletească», vlădica Varlaam, conștient de rolul care revenea ierarhilor din Țara Românească și Moldova în acțiunea de apărare a Ortodoxiei românești din Transilvania, «îndată am chemat și am strâns săbor dintr-o amîndouă părțile și din Țara Rumânească și din Țara Moldovei», pentru a lua atitudine împotriva *Catehismului*. Probabil, «soborul» s-a întrunit prin 1644 sau 1645, credem că la Iași, unde era scaunul domnesc și unde stătea însuși mitropolitul Varlaam (deși, oficial, reședința sa era tot la Suceava).

Desigur au participat ierarhii celor două țări, egumenii marilor mănăstiri moldovene — inclusiv Sofronie Pociatki de la Trei Ierarhi — și poate chiar unii dintre boierii cărturari : Udriște Năsturel din Țara Românească, Eustratie Logofătul, Grigore Ureche Vornicul și alții din Moldova. Soborul a luat în cercetare un *Răspuns* la acel Catehism, întocmit de vlădica Varlaam. A fost tipărit, în 1645, probabil la Iași, unde apăruseră și celelalte lucrări ale mitropolitului cărturar, sub titlul : *Cartea carea să chiamă Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc* (32 foi, format mic). După alți cercetători s-ar fi tipărit la Dealu.

Deși aproape toți cercetătorii consideră *Răspunsul* ca o lucrare originală, noi credem că este o prelucrare, după unele lucrări teologice de combatere a calvinismului, apărute în limbile greacă sau slavă.

Înainte de a cerceta cuprinsul *Răspunsului*, ne vom opri asupra pre-dosloviei, căci în ea apare din nou ideea de unitate națională. Mitropolitul se adresa «cătră creștinii din Ardeal și cătră alți creștini toți carii sînt pravoslavnicii... iubiți creștini și cu noi de un neam rumâni, pretutinderea tuturor, ce se află în părțile Ardealului și și într-alte țări pretutinderea, ce sînteți cu noi într-o credință».

În textul propriu-zis al *Răspunsului*, se reproducea mai întîi învățătura calvinilor așa cum era expusă în *Catehism*, apoi dezvoltată, pe larg, învățătura ortodoxă asupra problemei respective. De notat că, în *Răspunsul* său, Varlaam se folosea numai de citate din Sfînta Scriptură, fără a recurge la învățătura Sfinților Părinți, deci folosea propriile arme ale calvinilor. Cu toate că nu s-a ocupat decît de «glavele» 4, 9, 10, 12, 36 și 54, totuși n-a rămas nimic necombătut din principalele învățături calvine.

Iată problemele de care se ocupa *Răspunsul* mitropolitului moldovean : 1. Despre Sf. Scriptură, dovedind că nu este singurul izvor al revelației ; 2. Despre credință și faptele bune, arătînd că amîndouă sînt necesare mîntuirii ; 3. Despre predestinație, arătînd că omul poate face binele sau răul, iar mîntuirea nu depinde numai de voia absolută a lui Dumnezeu, ci și de voința omului ; 4. Despre împăcarea cu Dumnezeu și răscumpărarea omenirii prin patimile și moartea lui Hristos. Pentru

mîntuire nu e de ajuns numai credință, ci trebuie și fapte, adică o viață trăită după învățătura lui Hristos ; 5—6. Despre Biserică, dezvoltînd învățătura ortodoxă despre atributele ei, despre Biserică-depozitară a mijloacelor duhovnicești rînduite de Hristos și de apostoli pentru mîntuirea oamenilor, între care sînt și cele șapte Taine. În continuare vorbea despre posturi ; 7. Despre cinstirea și închinarea la sfinți și icoane, apărîndu-le împotriva atacurilor calvine.

Răspunsul lui Varlaam are o deosebită însemnătate, pentru că ne arată că Bisericile Ortodoxe din Țara Românească și Moldova erau conștiente de rolul care le revenea în acțiunea de apărare a unității de neam și de credință a românilor de pe ambele versante ale Carpaților. Cîrmuitorii calvini din Transilvania au răspuns la cartea polemică a mitropolitului Varlaam abia în 1656, cînd au tipărit, la Alba Iulia, broșura intitulată *Scutul Catihizmușului, ca răspuns den Scrăptura Svîntă, împotriva răspunsului a doao țări fără Scriptură Svîntă*.

Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu. Tot Varlaam a tipărit un *Paraclis al Născătoarei de Dumnezeu*, probabil în 1645. Acesta, după textul propriu-zis al paraclisului, cuprinde 48 de versuri originale, despre pedepsirea necredincioșilor și două povestiri biblice, în proză : înrobirea Ierusalimului de către Nabucodonosor și istoria Suzanei. Versurile se apropie de cele populare, iar relatările în proză se remarcă printr-un stil cronicăresc, deosebit de expresiv. Se pare că Varlaam a fost influențat în această versificare de un alt scriitor umanist neo-grec, Ioanichie Cartanos († 1550), care a publicat o carte cu extrase din Biblie (un florilegiu), tradusă și în slavonește.

Notăm că și în alte tipărituri ale lui Varlaam, apar unele «versuri la stema Moldovei» (*Cazanie, Cele șapte Taine*). Acestea sînt cele dintîi versuri tipărite în limba română.

Ultima carte tipărită în cursul păstoririi lui Varlaam se intitula *Carte românească de învățatură la pravilele împărătești și de la alte giudeațe* (Iași, 1646), cunoscută și sub numele de *Pravila lui Vasile Lupu*. Era tradusă din grecește de învățatul logofăt Eustratie. Partea întîi a Pravilei este traducerea în românește a unei legiuiri agrare sau «cod rural bizantin» (Νόμος γεωργικός), care a cunoscut o largă răspîndire în țările române, iar partea a doua este prelucrată după o lucrare a penalistului italian Prosper Farinaccius (1544—1618) : *Praxis et theoreticae criminalis*, desigur după o versiune grecească (amîndouă izvoarele Pravilei au la bază corpul de legi al împăratului Justinian). Se observă însă și unele influențe juridice slave asupra Pravilei. Cuprinde dispoziții prietoare la toate materiile dreptului, cu deosebire chestiuni penale.

Leastvița. Arătam mai sus că în timp ce era egumen la Secu, Varlaam a tradus în românește (adăugînd și o versiune slavă mai veche) opera ascetică *Scara* (grecește *Κλίμαξ*, iar în slavă *Leastvița*), scrisă de Sfîntul Ioan Scărarul sau Sinaitul, trăitor în Muntele Sinai († 649), pentru întărirea vieții duhovnicești din mînăstiri. Traducerea sa a rămas în manuscris. Cele 30 de cuvîntări ale Sfîntului Ioan Scărarul au fost traduse din greaca clasică în cea comună (neogreacă) de către umanistul Maxim Margunios (1549—1602), episcopul Citerei, adăugînd și unele interpretări, unele explicații. Traducerea interpretată a lui Margunios a apărut, într-o primă ediție, la Veneția, în 1590. Varlaam a tradus în românește tocmai această versiune a lui Margunios, inclusiv comentariile sau explicațiile sale (cu cîteva omisiuni neînsemnate și cu cîteva explicații în plus pentru cititorii săi români). Traducerea vădește un mare talent literar, încît dă uneori impresia unei lucrări originale.

Versiunea slavă pusă de Varlaam alături de textul românesc este transcrisă după o veche traducere, făcută de timpuriu după originalul grecesc al Sfîntului Ioan Scărarul. De aceea, textul slav este mai redus față de versiunea românească, lipsindu-i comentariile lui Margunios. La noi au circulat zeci de manuscrise slave — în diferite redacții — ale acestei opere.

Alte fapte din timpul păstoririi lui Varlaam. *Biserica Sfinții Trei Ierarhi și aducerea moaștelor Cuvioasei Paraschiva*. Datorită sprijinului generos al lui Vasile Lupu, cultura, arta și, în genere, viața bisericească au cunoscut o stare de înflorire, cum nu se mai întîlnise în Moldova din timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș. Credem că mitropolitul Varlaam n-a fost un simplu martor al acestei vieți culturale-bisericești înfloritoare, ci el va fi îndemnat pe domn la săvîrșirea unora din faptele sale.

Între altele, Vasile Vodă Lupu a ctitorit minunata mînăstire Sfinții Trei Ierarhi din Iași, o capodoperă a artei moldovene, care «s-a sfințit cu mîna arhiepiscopului Varlaam», la 6 mai 1639, după cum arată pisania slavonă așezată deasupra ușii de intrare. Pictura a fost făcută de patru zugravi ruși, în anii 1641—1642. Ea a devenit pentru un timp catedrală mitropolitană, căci, așa cum am spus, mitropolitul Varlaam stătea mai mult la Iași, unde era și domnul, mai ales pentru îndrumarea mișcării culturale de atunci.

Pentru că Vasile Lupu plătise toate datoriile Patriarhiei ecumenice, Sinodul patriarhal, în frunte cu patriarhul ecumenic Partenie I (1639—1644), a hotărît să dăruiască voievodului moldovean moaștele Sfintei Paraschiva, aflate pe atunci în Constantinopol. În iunie 1641, moaștele, în-

soțite de trei mitropoliți greci (Ioanichie de Heracleea, Partenie de Adrianopol și Teofan de Paleopatra), au fost aduse în Moldova. La Galați, alaiul cu sfintele moaște a fost întâmpinat de Vasile Lupu, de episcopii Evloghie al Romanului și Gheorghe al Hușilor, înconjurați de o mare mulțime de preoți și credincioși. În ziua de 13 iunie, au fost așezate în biserica mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi.

Academia de la Trei Ierarhi. În anul 1640, Vasile Lupu, desigur tot la îndemnul mitropolitului Varlaam, a pus bazele unui așezămînt școlar la Iași, considerat ca «prima instituție cu elemente de învățămînt superior din Moldova». Pînă nu de mult, se credea că este vorba de un colegiu (liceu). Recent, s-a arătat că e vorba de o Academie, după modelul celei înființate la Kiev de Petru Movilă. La început se pare că a funcționat în chiliile de la Trei Ierarhi, iar în 1641 Vasile Lupu a cumpărat o casă în apropiere, în care a fost așezată Academia.

Vasile Lupu a cerut de la Petru Movilă, mitropolitul Kievului, și dascăli învățați pentru școala sa. Mitropolitul i-a trimis un grup de profesori (se pare că patru), în frunte cu Sofronie Pociatki, fost rector al Academiei movilene din Kiev, care la Iași a primit mai multe însărcinări: profesor de retorică și rector al Academiei, egumen la Trei Ierarhi și conducător al tipografiei.

Toți profesorii (pe lîngă Pociatki mai cunoaștem doar pe Ignatie Iavlovici) erau oameni cu aleasă pregătire umanistă, primită desigur la școlile din Polonia sau la Academia din Kiev. N-ar fi exclus ca între profesorii Academiei să se fi numărat și români, poate logofătul Eustratie, care va fi comentat cu elevii săi pravilele și obiceiurile pămîntului, și alții.

Între studiile predate în noua Academie se numărau: cele «șapte arte liberale», obișnuite în școlile medievale: gramatica, retorica, dialectica (artes sermonicales), aritmetica, geometria, astronomia și muzica (artes reales), la care se adăugau: teologia, filozofia și dreptul. Se învățau și limbile latină, greacă, slavonă, ca limbi culte și de circulație oficială, dar și limba română, pe care o cunoșteau elevii (în însemnările de călătorie ale lui Pavel de Alep se spunea că Vasile Lupu a înființat «un mare colegiu românesc»).

Dintr-un act mai tîrziu (1656) aflăm că Vasile Lupu a dăruit mînăstirii satele Răchiteni, Tămășeni și Iugani, din ținutul Roman, pentru întreținerea profesorilor.

Prin 1646 — an în care a murit și Petru Movilă — grupul de profesori veniți de la Kiev, în frunte cu Sofronie Pociatki, a fost înlăturat.

Conducerea Academiei a trecut în mîna unor profesori greci. Locul limbii latine a fost luat de limba greacă, iar orientarea umanistă a dascălilor kieveeni a fost schimbată cu una tradiționalistă, ortodoxă. Școala a dăinuit timp îndelungat, tot sub forma ei inițială, de Academie, dar cu dascăli greci, pînă la începutul secolului al XIX-lea (între profesorii ei de mai tîrziu, amintim pe Nicolae Kerameus, Teodor Trapezuntul, Ieremia Cacavela ș.a.). Se presupune că între elevii acestei școli s-au numărat și marii cărturari moldoveni Nicolae Milescu spătarul și mitropolitul Dosoftei.

Grija față de preoțime. Vlădica Varlaam a obținut de la toți domnitorii sub care și-a desfășurat activitatea anumite hrisoave, prin care erau acordate unele scutiri și drepturi pentru clerul său. Astfel, la 26 septembrie 1633, deci numai la trei zile după hirotonie, obține un hrisov de la Alexandru Iliăș, prin care se oprea orice amestec abuziv al dregătorilor domnești în judecarea și «globirea preoților». La 24 februarie 1649, aceste drepturi ale preoțimii au fost reînnoite, printr-un hrisov dat de Vasile Lupu, prin care judecarea preoților și călugărilor era încredințată mitropolitului și episcopilor eparhioți. La 5 mai 1652 a obținut de la Vasile Lupu un nou hrisov, prin care erau recunoscute și întărite scutirile și celelalte drepturi acordate preoțimii de înaintașii săi în scaunul domnesc.

Legăturile cu celelalte Biserici Ortodoxe. Tot în incinta mînăstirii Trei Ierarhi din Iași s-au ținut lucrările sinodului din 1642, care a aprobat *Mărturisirea Ortodoxă*, întocmită de mitropolitul Petru Movilă al Kievului, despre care vom vorbi în paginile următoare. Desigur, rolul principal în pregătirea lucrărilor sinodului a revenit mitropolitului Varlaam, în calitate de cîrmuitor al Bisericii din Moldova.

În 1645, mitropolitul Varlaam a avut prilejul să primească, la Iași, pe mitropolitul Petru Movilă al Kievului, de care se simțea legat sufletește, fiind amîndoi oameni de carte și apărători ai Ortodoxiei împotriva prozelitismului altor culte.

În același an, la 2 iunie, mitropolitul Varlaam, cu sufraganii săi și cu egumenii marilor mînăstiri moldovene au dat o scrisoare de recomandare către țarul Rusiei, fostului mitropolit al românilor ardeleni, Ilie Iorest, înlăturat din scaun de cîrmuitorii calvini din Transilvania.

Mitropolitul Varlaam a hirotonit cîțiva ierarhi străini. De pildă, la 23 martie 1645, a hirotonit întru arhieru pe ieromonahul Paisie, egumenul mînăstirii Galata, ales — prin stăruințele lui Vasile Lupu — patriarh al Ierusalimului. Se pare că tot el a hirotonit și pe unii dintre episcopii

ortodocși — ruteni sau români — din Muncaci și din Maramureș. În ultimele luni de păstorire a primit, la Iași, vizita patriarhului Macarie al Antiohiei, însoțit de fiul său, arhidiaconul Pavel de Alep.

Mai amintim încă un fapt — neîntâlnit în istoria Bisericii românești — legat de mitropolitul Varlaam. În anul 1639, patriarhul Ciril Contaris (1638—1639), rivalul și urmașul în scaun al lui Ciril Lucaris, a fost su-grumat, din porunca autorităților turcești. Între cei trei candidați canonici, găsiți vrednici pentru ocuparea scaunului patriarhal vacant, se număra și mitropolitul Varlaam al Moldovei. Ceilalți doi erau mitropoliții Partenie al Adrianopolului (care a și fost ales) și Porfirie al Niceii. Deși Varlaam a rămas să conducă mai departe Biserica din Moldova — lucru mult mai folositor pentru ea — totuși trecerea sa printre candidații la scaunul ecumenic arată nu numai prestigiul la care a ajuns țara și Biserica Moldovei sub Vasile Lupu, dar și prețuirea de care se bucura Varlaam în tot Răsăritul ortodox.

Sfârșitul mitropolitului. În aprilie 1653, Vasile Vodă Lupu a pierdut scaunul domnesc, retrăgându-se spre Hotin. Desigur, odată cu el a plecat și mitropolitul Varlaam, care i-a fost colaborator prețios în tot cursul domniei. Din *Letopisețul* lui Miron Costin aflăm că noului domn Gheorghe Ștefan «i-au citit molitva de domnie Ghedeon episcopul de Huși, fiind mitropolitul Varlaam eșit la munte, la mănăstirea Secu». Astfel, după o păstorire plină de fapte mari pentru țara și Biserica Moldovei, mitropolitul Varlaam se reîntorcea în mănăstirea sa de metanie, de unde plecase în urmă cu 21 de ani.

A viețuit la Secu încă patru ani. Este pomenit în mai multe acte ale vremii, interesându-se de starea materială a mănăstirii. Și-a redactat în câteva rînduri testamentul, ultimul fiind din 18 august 1657. Două din ele nu le-a putut iscăli «că au fost bolnav, fulgerat de mîini... ce unde-i trebuia pune pecetea». Probabil a fost paralizat. Toate lucrurile agonisite în cursul vieții le lăsa mănăstirii Secu: sate, vii, prisăci, mori, case etc. Pentru rude, rînduia să se dea doar patru «boloboace» de miere surorii sale Caterina (peste patru ani, ea însăși făcea o însemnată danie mănăstirii Secu). Rînduia de asemenea ca nici un nepot să nu mai ceară nimic, căci «s-a îndurat» de ei fiind în viață.

La scurtă vreme după întocmirea diatei, mitropolitul Varlaam «s-a dus în casa cea de lut a moșilor săi», după cuvîntul său din «predoslovia» *Cazaniei* rămase de la el. A fost îngropat în mormîntul pe care și l-a gătit singur, prin 1641—1642, lîngă zidul de miazăzi al bisericii mănăstirii Secu, spre strana dreaptă. Data trecerii sale din viață nu a mai fost trecută pe lespede de piatră de pe mormînt.

C o n c l u z i i. Prin îndelungata și multiplă sa activitate, mitropolitul Varlaam și-a înscris numele în rîndul marilor ierarhi cărturari din trecutul nostru. Și-a adus un aport prețios la tipărirea de cărți în limba română, a sprijinit cu hotărîre pe românii transilvăneni în lupta lor pentru apărarea Ortodoxiei, a stat în legătură cu Bisericile Ortodoxe de pretutindeni, a stăruit pe lîngă domnii țării pentru preoții săi, a avut un rol însemnat în pregătirea sinodului de la Iași și la împăcarea dintre Matei Basarab și Vasile Lupu. Teolog, bun patriot, conștient de unitatea românească, mitropolitul Varlaam a fost, mai presus de toate, unul din marii făuritori ai limbii românești literare, pregătind drumul marilor prozatori moldoveni de mai tîrziu.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului, vol. II, (1621—1652), București, 1968.

ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I, 1508—1716, București, 1903, X + 572 p. și tom. IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Viața bisericească în timpul lui Vasile Lupu. N. IORGA, *Vasile Lupu, ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii Ortodoxe*, în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. II, t. XXXVI, București, 1913—14, p. 207—236; I. IRIMIA, *Personalitatea religioasă a domnitorului Vasile Lupu*, în rev. «Mitropolia Moldovei», an. XVIII, nr. 12, 1942, p. 569—634.

Activitatea mitropolitului Varlaam. ȘTEFAN DINULESCU, *Notițe despre viața și activitatea mitropolitului Varlaam al Moldovei (1632—1635)*, în «Candela», an. V, 1886, nr. 1, p. 8—17, nr. 2, p. 74—82, nr. 3, p. 137—144, nr. 4, p. 205—221, nr. 5, p. 263—284, nr. 6, p. 334—365 (și extras, Cernăuți, 1886); D. RUSSO, *Varlaam al Moldovei, candidat la scaunul Patriarhiei ecumenice*, în vol. *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 229—236; AUGUSTIN Z. N. POP, *Neamul mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, în BOR, an. LVII, nr. 5—6, 1939, p. 315—320; AUGUSTIN Z. N. POP, *Biografia mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, București 1940, 14 p. (extras din «Athenaeum», V, nr. 4, 1940); IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei (1632—1653)*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, II, Cluj, 1940, p. 257—282; NICULAE ȘERBĂNESCU, *La trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam al Moldovei*, în BOR, an. LXXV, nr. 10, 1957, p. 1012—1035; AUGUSTIN Z. N. POP, *Viața mitropolitului Varlaam al Moldovei*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 742—774; CONSTANTIN NONEA, *Legăturile mitropolitului Varlaam cu Bisericile Ortodoxe din Kiev și Moscova*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, p. 807—819; SCARLAT PORCESCU, *Locul mitropolitului Varlaam în Biserica Ortodoxă și în viața culturală a poporului român*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 841—861; SOFRON VLAD, *Trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam*, în MA, an. II, nr. 9—10, 1957, p. 640—653; MIRCEA BASARAB, *Conștiința originii romane și a unității naționale în opera mitropoliților Varlaam și Dosoftei*, în MMS, an. XLIII, nr. 9—10, 1967, p. 605—611.

Cazania lui Varlaam. *Cazania*, ed. J. Byck, București, 1943, 506 p.; PETRE V. HANEȘ, *Vechile noastre Cazanii: Coresi, Varlaam, Mînăstirea Dealu*, în vol. *Prietenii istoriei literare*, I, 1931, p. 133—161; GR. SCORPAN, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică din sec. XVI și XVII*, în «Cercetări Istorice», Iași, an. XIII—XVI, 1940, p. 545—596 și an. XVII, 1943, p. 89—120; FLOREA MUREȘANU, *Cazania lui Varlaam 1643—1943. Prezentare în imagini*, Cluj

1944, XVI + 248 p.; ATANASIE POPA, *Cazania lui Varlaam. Presentare grafică*, Timișoara, 1944, 132 p.; MIHAIL BULACU, *Cartea românească de învățătură a marelui Varlaam mitropolitul Moldovei*, în GB, an. XVI, nr. 12, 1957, p. 908—920; LIVIU ONU, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam în dezvoltarea limbii române literare*, în vol., *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, București, 1958; VIOREL CHIȚU, *Însemnătatea Cazaniei lui Varlaam*, în GB an. XIX, nr. 9—10, 1960, p. 771—786; ATANASIE POPA, *Există o Cazanie moldovenească în secolul al XVI-lea? În legătură cu Izvoarele Cazaniei lui Varlaam*, în «Cercetări de Lingvistică», an. X, nr. 1, 1965, p. 73—84; ATANASIE POPA, *Texte vechi în Cazania lui Varlaam*, în MA, an. X, nr. 1—3, 1965, p. 73—99; PANDELE OLTEANU, *Izvoare originale și modele bizantino-slave în operele mitropolitului Varlaam*, în BOR, an. LXXXVIII, nr. 1—2, 1970, p. 113—151; PANDELE OLTEANU, *Izvoare și versiuni bizantine slave ale omiliei lui Varlaam la înmormântarea lui Hristos*, în «Studii de slavistică», II, București, 1971, p. 57—89; PANDELE OLTEANU, *Unul din izvoarele neogrecești ale «Cazaniei» mitropolitului Varlaam (1643): «Comoara» lui Damaschin Studitul*, în «Romanoslavica», XVIII, 1972, p. 163—185; SCARLAT PORCESCU, *Tiparnița de la biserica Sfinții Trei Ierarhi — Iași. Cea dintâi carte imprimată în Moldova, (1643)*, în MMS, an. XLVII, nr. 3—4, 1971, p. 204—214; ION D. POPA, *Valoarea omiletică a Cazaniei lui Varlaam*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 5—6, 1971, p. 550—563; ATANASIE POPA, *Care este contribuția lui Varlaam la Cazania sa din 1643? Stadiul actual al cercetărilor*, în MMS, an. XLVIII, nr. 3—4, 1972, p. 172—181; DOMETIE MANOLACHE, *Aspecte ale Providenței și lucrării de mântuire în Cazania lui Varlaam*, în ST, an. XXVI, nr. 5—6, 1974, p. 396—405; PANDELE OLTEANU, *Damaschin Studitul și mitropolitul Varlaam al Moldovei*, în MMS, an. LII, nr. 3—4, 1976, p. 211—244.

Circulația Cazaniei. Studiul citat al lui Florea Mureșanu; SEBASTIAN STANCA, *Pricină pentru o carte bisericească. Soborul vlădicului Varlaam (= al Bălgradului, n.n.) la 1689*, în RT, an. XX, nr. 1—2, 1930, p. 31—34; I. LUPAȘ, *Cartea românească de învățătură de la 1643 retipărită într-o ediție transilvană la Alba-Iulia în 1699*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 791—806; PAUL MIHAIL, *Circulația Cazaniei mitropolitului Varlaam în Biserica românească*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 820—828; PAUL MIHAIL, *Știri noi privind circulația Cazaniei lui Varlaam*, în BOR, an. LXXXII, nr. 3—4, 1964, p. 372—388; OCTAVIAN ȘCHIAU, *Circulația Cazaniei lui Varlaam în Transilvania*, în MO, an. XXII, 1970, nr. 5—8, p. 524—532; VASILE NETEA, *La diffusion de la «Cazanie» de Varlaam en Transylvanie*, en «Revue Roumaine d'Histoire», an. X, nr. 2, 1971, p. 369—376; VASILE NETEA, *Circulația «Cazaniei» lui Varlaam în Transilvania*, în «Revista Muzeelor», an. VIII, nr. 4, 1971, p. 333—337; FLORIAN DUDAȘ, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979, 270 p. + 61 fig.

N. CHIȚESCU, *Trei sute de ani de la «Răspunsul la Catehismul calvinesc» al lui Varlaam al Moldovei*, în BOR, an. LXIII, nr. 11—12, 1945, p. 618—638; TEODOR BODOGAE, *Mitropolitul Varlaam ca teolog*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 775—790.

GH. GHIBĂNESCU, *Leastvița lui Ioan Scărarul, traducere de Varlaam, mitropolitul Moldovei, către 1618*, în rev. «Arhiva», Iași, an. XXV, 1914, p. 65—107 (și extras); PAUL MIHAIL, *«Leastvița» (Scara raiului). Traducerea lui Varlaam de la Secu într-o nouă redacție*, în BOR, an. LXXXII, nr. 11—12, 1964, p. 1069—1083; PANDELE OLTEANU, *Metoda filologiei comparate în studierea izvoarelor și în identificarea versiunii neogrecești a operei «Scara» tradusă de mitropolitul Varlaam*, în MO, an. XXII, nr. 5—8, 1970, p. 543—566.

DUMITRU GĂINĂ, *Pravila bisericească de la Iași (Șapte Taine, 1644)*, în BOR, an. LXXXI, nr. 5—6, 1963, p. 558—569.

MIHAIL I. AVĂDANII, *Așezământul școlar de la Trei Ierarhi din Iași — prima instituție cu elemente de învățământ superior din Moldova*, în MMS, an. XLVII, nr. 5—6, 1971, p. 361—374; an. XLVIII, nr. 9—12, 1972, p. 775—788 și an. L, nr. 5—6, 1974, p. 353—367.

MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Viața și minunile Cuvioasei Maicei noastre Paraschevei cei nouă și istoricul sfințelor ei moaște*, București, 1889, 66 p.; SCARLAT PORCESCU, *Sfânta Parascheva cea nouă*, în MMS, an. XXXII, nr. 3—4, 1956, p. 122—151.

XXXI

MITROPOLITUL PETRU MOVILĂ. SINODUL DE LA IAȘI (1642)

În curgerea veacurilor, poporul român dreptcredincios a dat Bisericii noastre ortodoxe ostenitori vrednici prin cuvînt și faptă, care au contribuit la propășirea Bisericii și a țării. Dar din mijlocul poporului român au odrăslit mulți oameni de seamă care și-au pus toate puterile de muncă în slujba altor Biserici și popoare, aducîndu-și un aport prețios la renașterea lor culturală, politică sau bisericească. Între aceștia, la loc de frunte se numără Petru Moghilă sau Movilă, mitropolitul Kievului, a cărui personalitate a dominat întreaga viață bisericească și națională a Ucrainei ortodoxe în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Viața lui Petru Movilă. Viitorul mitropolit se trăgea din familia Movileștilor, care, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului următor, au ocupat — pentru mai mulți ani — scaunele domnești din Moldova și Țara Românească. S-a născut la Suceava la 21 decembrie 1596, ca fiu al lui Simion Movilă — mai târziu domn în Țara Românească și Moldova — și al soției sale Marghita, călugărită ulterior sub numele de Melania. Pe atunci, scaunul domnesc din Moldova era ocupat de Ieremia Movilă, fratele tatălui său, iar în fruntea Bisericii se găsea un alt frate, mitropolitul Gheorghe (1587—1591 și 1595—1605). Cei trei frați erau ctitorii mînăstirii Sucevița. Tatăl celor trei frați, deci bunicul lui Petru, era marele logofăt Ioan Movilă căsătorit cu Maria, fiica lui Petru Rareș. Petru era, așadar, strănepotul lui Petru Rareș și al lui Ștefan cel Mare. Dintre frații lui Petru, trei au ajuns domni în Moldova și Țara Românească : Mihail, Gavriil și Moise. Un alt frate a fost Pavel, mort de mic și îngropat la Dobrovăț, altul Ioan.

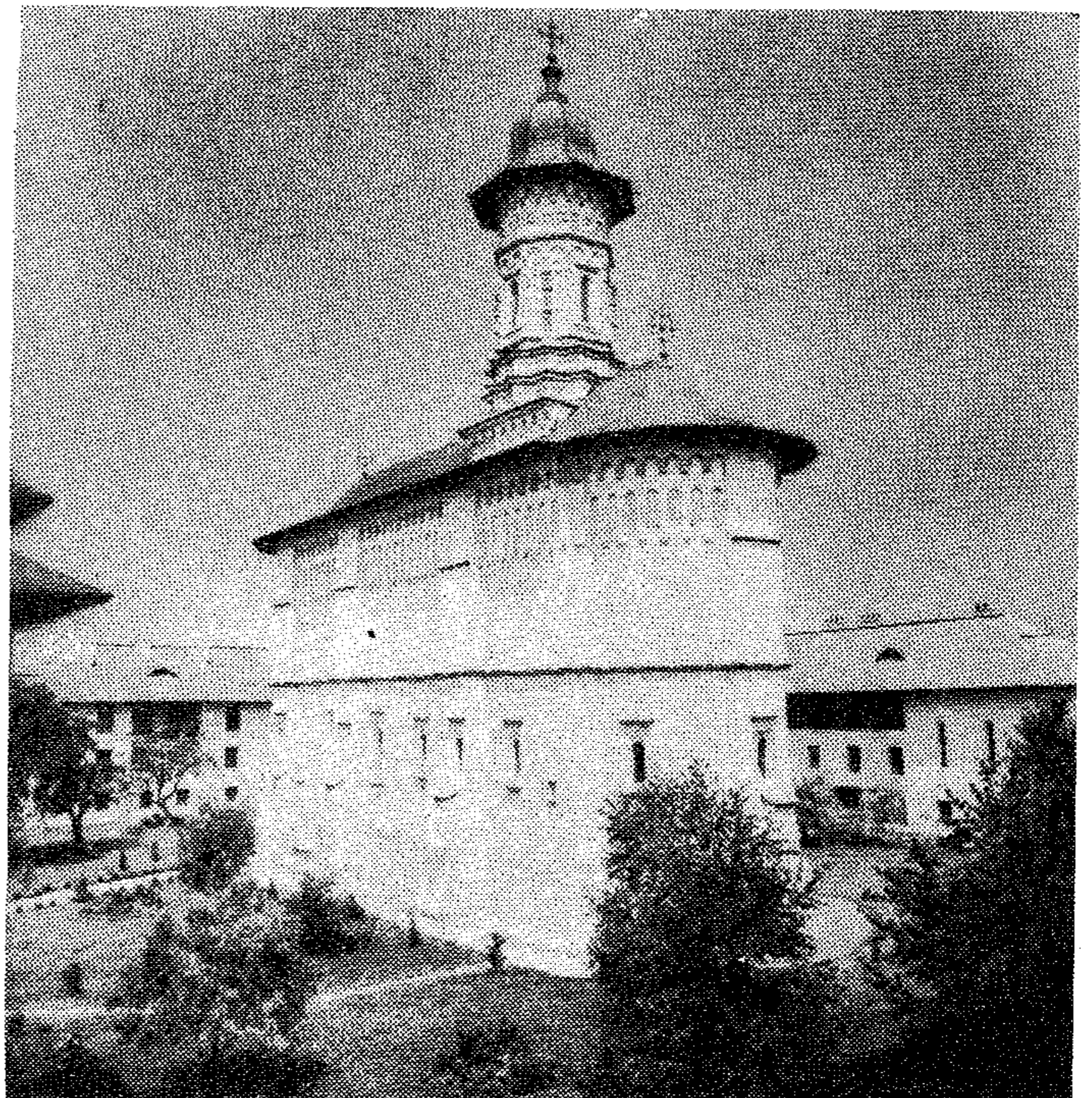
După moartea tatălui său, tînărul fiu de domn, împreună cu mama și frații săi, au pribegit în Țara Românească, apoi s-au așezat definitiv în

Polonia. Și-a început învățătura în casa părintească, continuând-o la vestita școală ortodoxă a frăției din Lvov (Liov, Lemberg), unde a învățat limbile latină, greacă, slavă și polonă, la care se adăugau și celelalte studii : gramatica, poetica, retorica, dialectica, teologia. Potrivit obiceiului nobililor polonezi, a trebuit să învețe și mînuirea armelor, luînd parte și la două lupte ale polonilor împotriva turcilor, la Tuțora și la Hotin. Prin 1622 a cumpărat o moșie la Rubiejovka, în apropiere de Kiev, oraș pe care îl cerceta des, mai ales cu prilejul hramurilor cunoscutei mînăstiri Pecerska (Lavra Peșterilor), la sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului. Era pe atunci stareț al mînăstirii arhimandritul Zaharia Kopîstenski († 8 aprilie 1627), iar mitropolit al Kievului Iov Borețki (1620—1631). Sub înrîurirea acestora, dar și datorită înclinărilor sale înnăscute, s-a hotărît să se călugărească. După ce s-a pregătit duhovnicește timp de cinci ani la moșia sa de la Rubiejovka, unde a zidit și o biserică cu hramul Sfîntul Ioan cel Nou de la Suceava, a fost călugărit la Kiev, în toamna anului 1627. La 6 septembrie 1627, chiar înainte de tunderea în monahism, a fost ales arhimandrit — egumen al mînăstirii Lavra Pecerska, cu ajutorul cancelarului Toma Zamoyski, fiul lui Jan, protectorul familiei Movileștilor, alegere întărită și de regele Sigismund III al Poloniei. În luna decembrie a aceluiași an, a fost hirotonit și ridicat la treapta de arhimandrit.

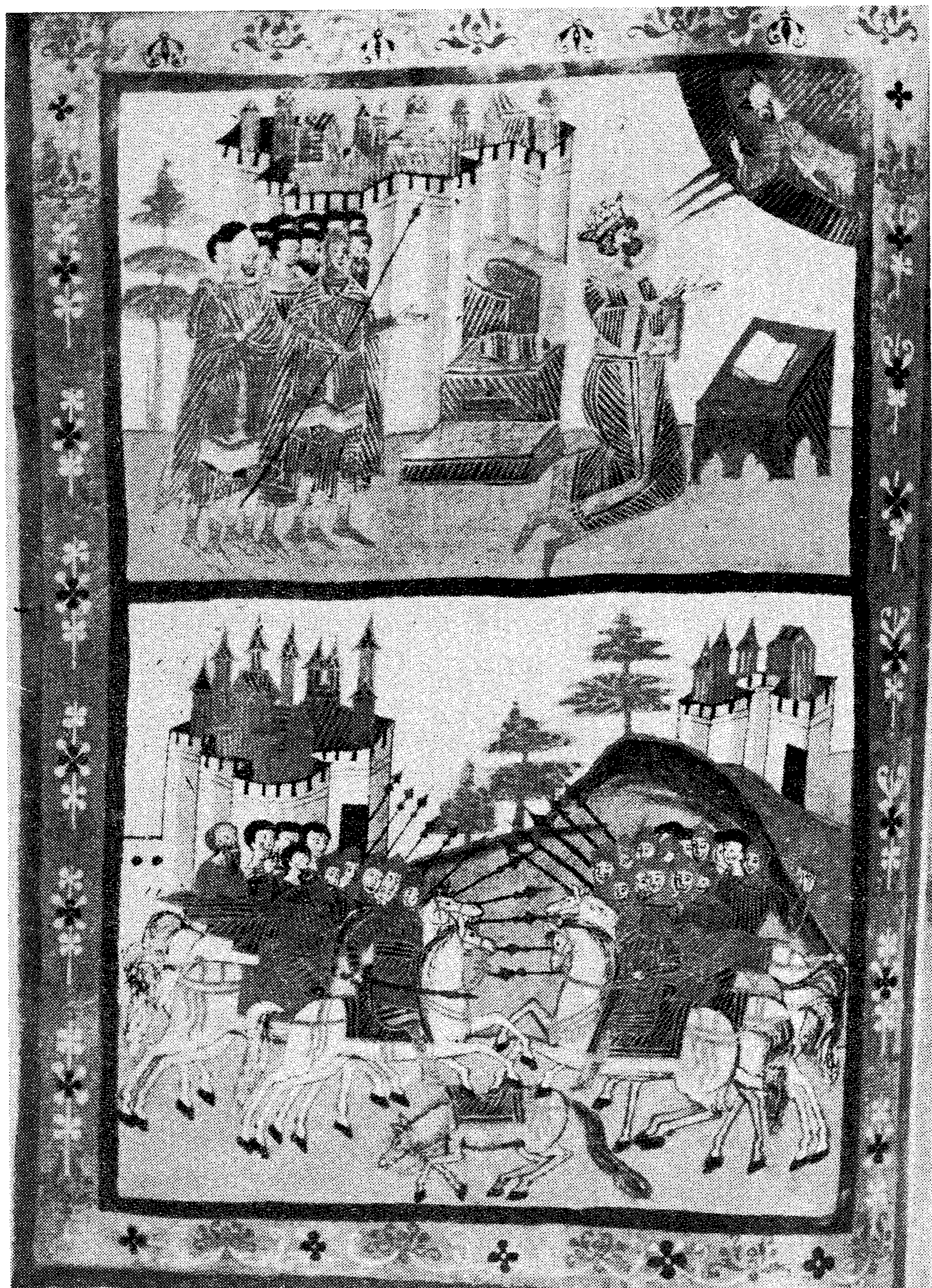
Pentru a înțelege mai bine activitatea desfășurată de Petru Movilă ca egumen al mînăstirii Pecerska și apoi ca mitropolit al Kievului, trebuie să cunoaștem situația politică, socială, culturală și bisericească a Ucrainei în prima jumătate a secolului al XVII-lea. În anul 1569, s-a încheiat așa numita uniune de la Lublin, prin care Polonia se unea cu Lituania (Reczospolita Polska). Întinsele teritorii de la Marea Baltică pînă la Marea Neagră, care formau pînă atunci marele cnezat al Lituaniei (cu orașele Poloțk, Vilno, Grodno, Brest, Jitomir, Kiev, Pereiaslavl), au fost alipite acum la regatul Poloniei, unul din cele mai puternice state din Europa medievală.

Aceste teritorii erau locuite aproape în întregime de ruși albi (bieloruși) și ucraineni ortodocși. Era firesc ca regatul polon catolic să urmărească întărirea catolicismului în aceste părți, mai ales că, în Galiția, Ortodoxia era destul de puternică, fiind patronată de cîțiva nobili ortodocși (în 1539 se înființase Episcopia ortodoxă de la Lvov, ca o continuatoare a celei din Halici, apoi altele). Credincioșii bieloruși, ucraineni și ruteni din regatul Poloniei erau grupați în jurul Bisericii, întocmai ca și românii din Transilvania. În marile orașe — Vilna, Luțk, Liov (Lvov), Kiev — acești credincioși ortodocși au pus bazele unor «frății» (bratstva),

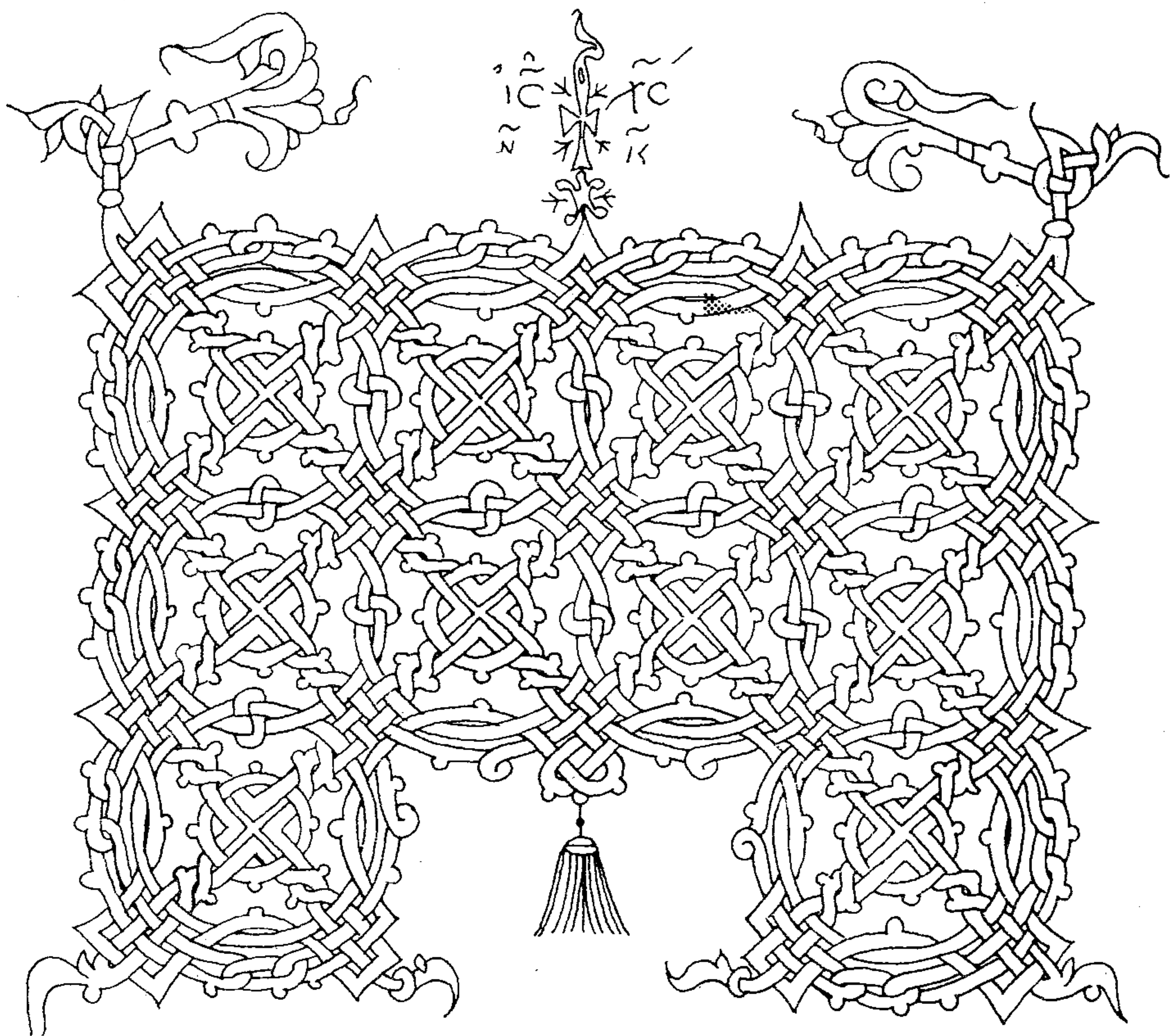
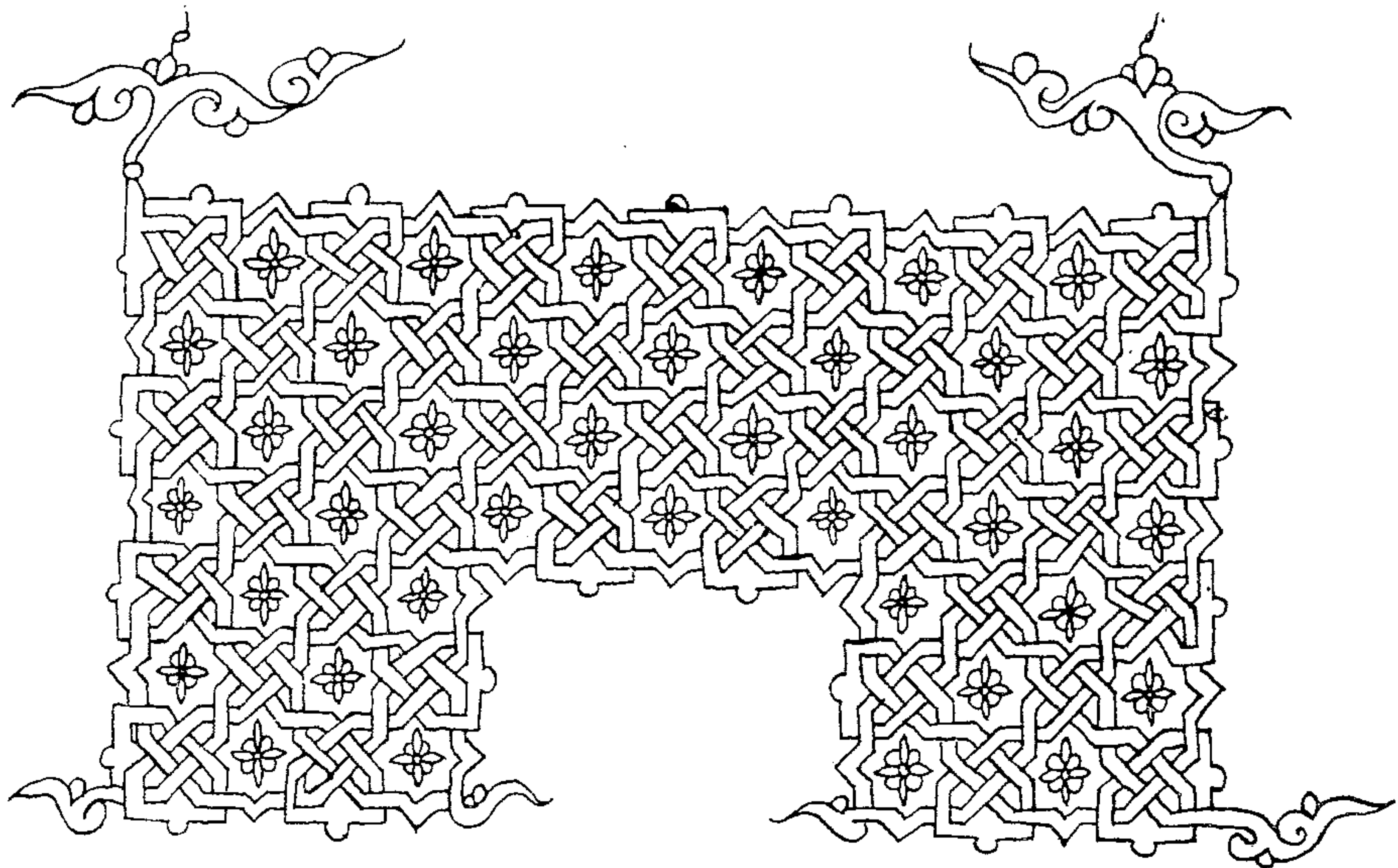
Mitropolitul Anastasie
Crimca, miniatură în Liturghie-
rul din 1616.



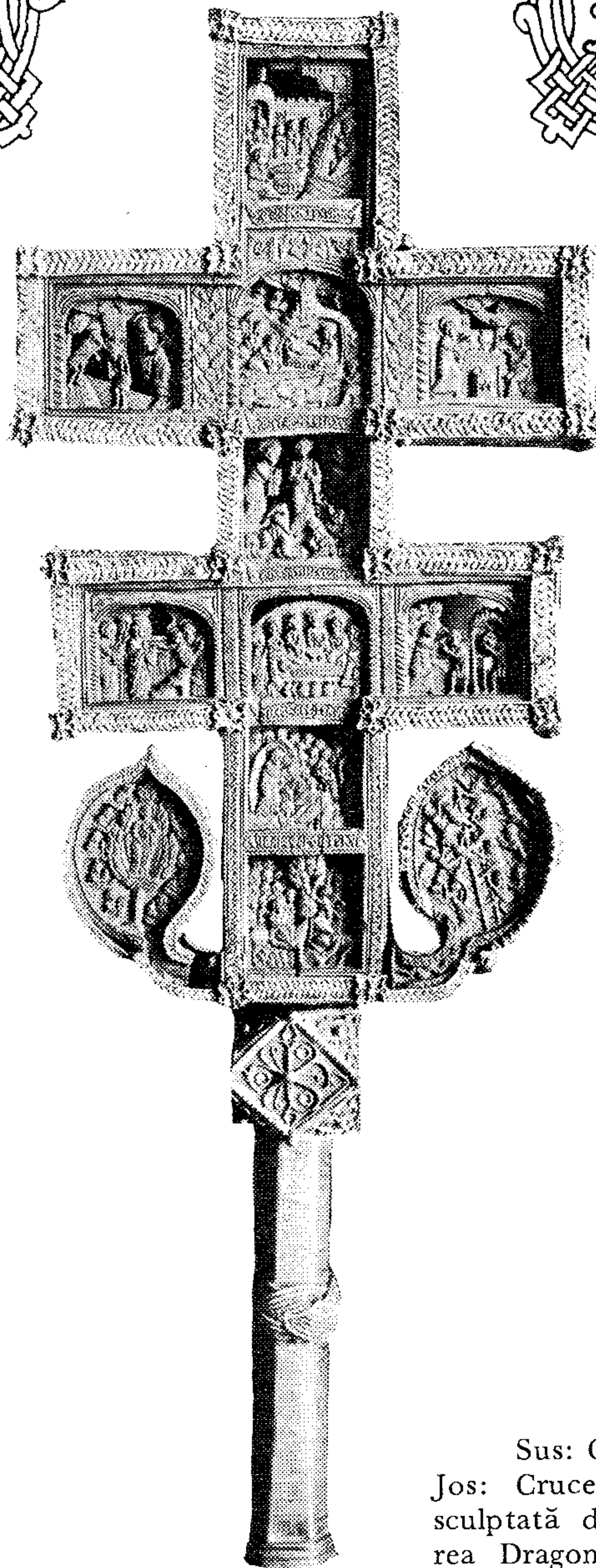
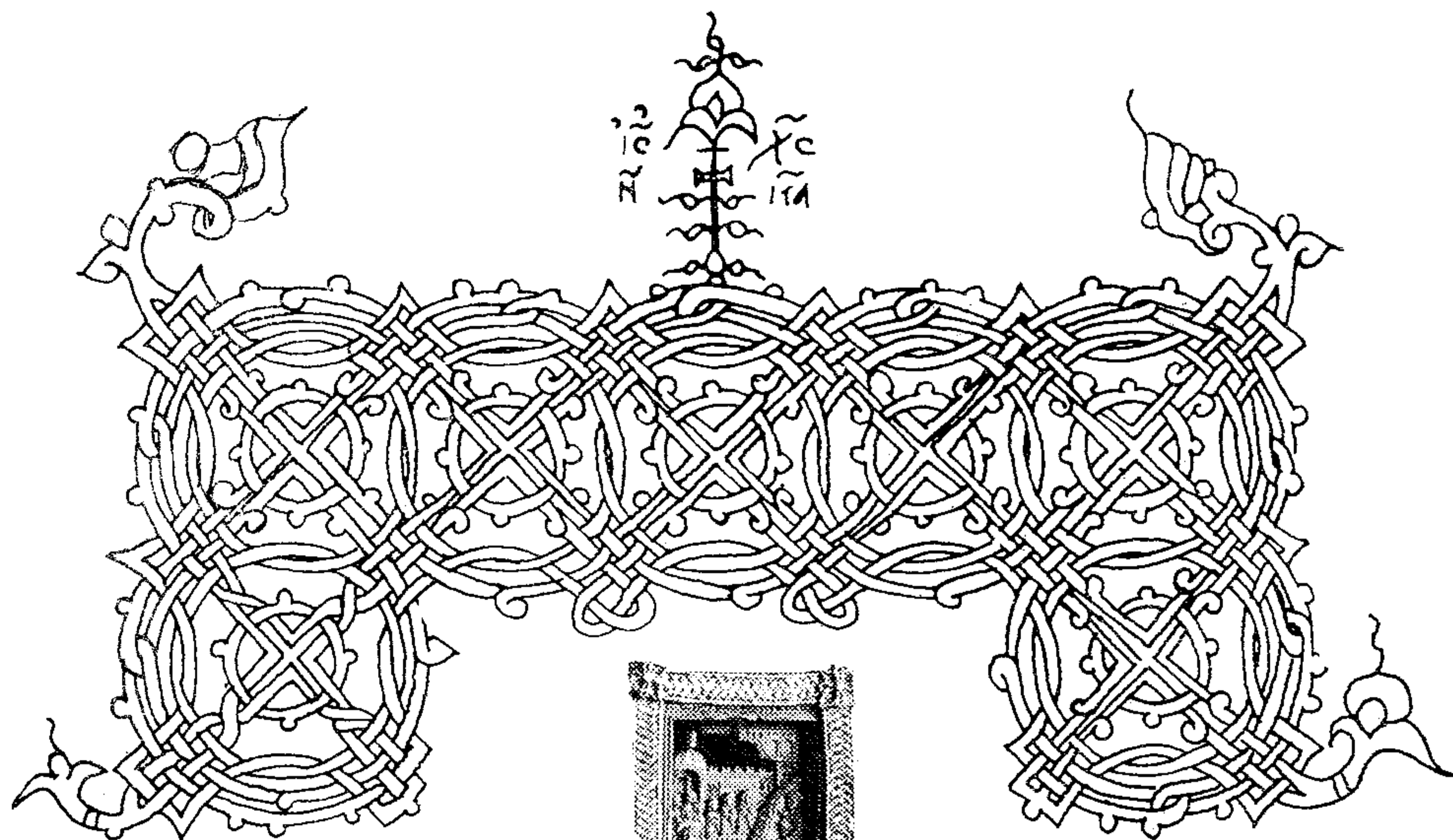
Biserica mînăstirii
Dragomirna, ctitoria mitropo-
litului Anastasie Crimca din
anii 1606–1609. Impresio-
nează prin înălțimea sa (32 m.,
lățimea numai de 9,60 m),
precum și prin bogăția
decorației exterioare, sculpta-
tă în piatră, mai ales a turlei.



Miniatură de la mitropolitul Anastasie Crimca în Psaltirea din 1618. Sus: David, rugându-se; jos: Războiul lui David cu Saul. Azi în Muzeul mînăstirii Dragomirna.



Viniete din diferite manuscrise de la Dragomirna.



Sus: O altă vinieta.
Jos: Cruce ferecată și
sculptată de la mînăsti-
rea Dragomirna (1624).

Mitropolitul Varlaam al Moldovei, frescă în biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași (sfârșitul sec. XIX).



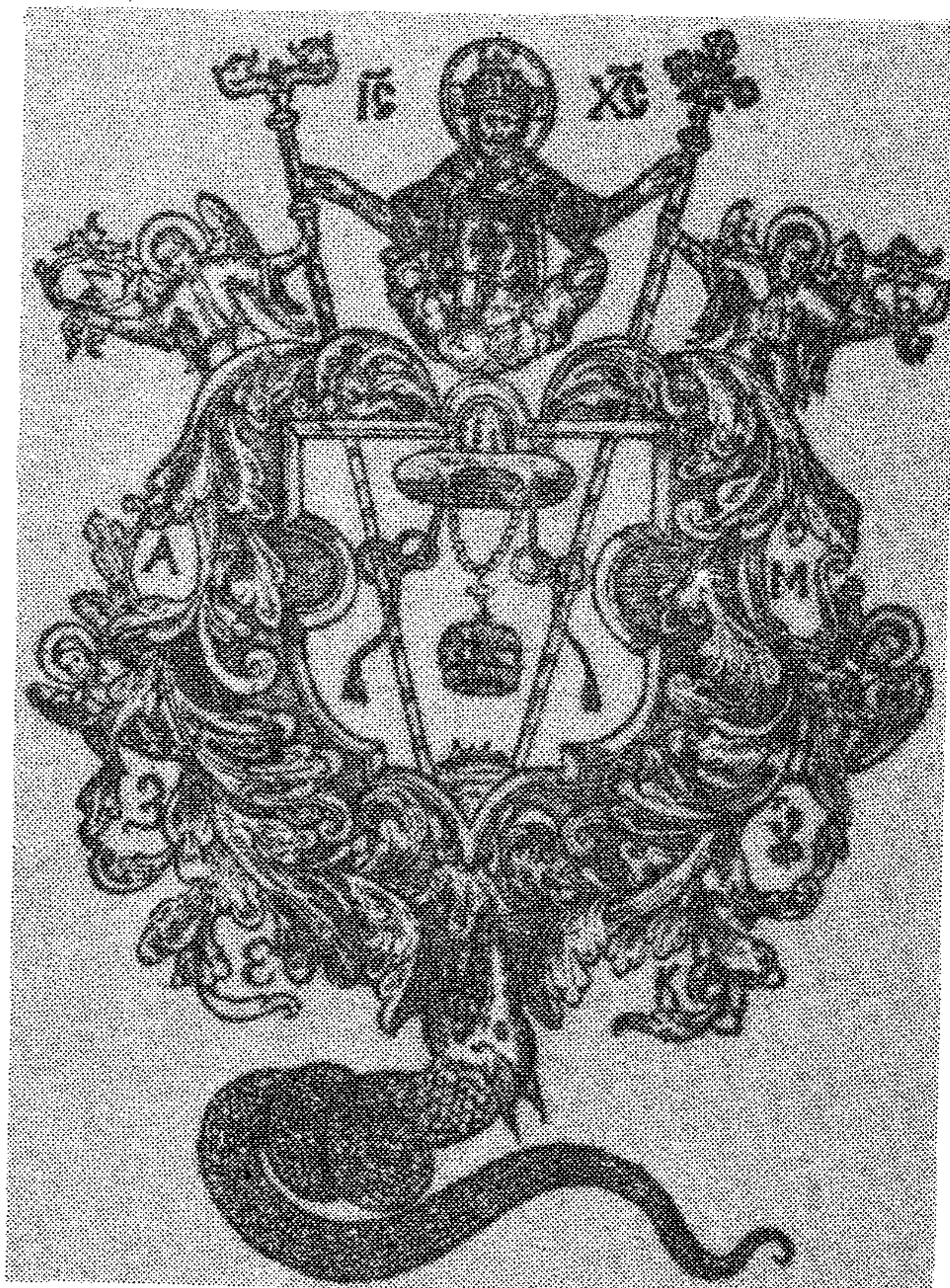
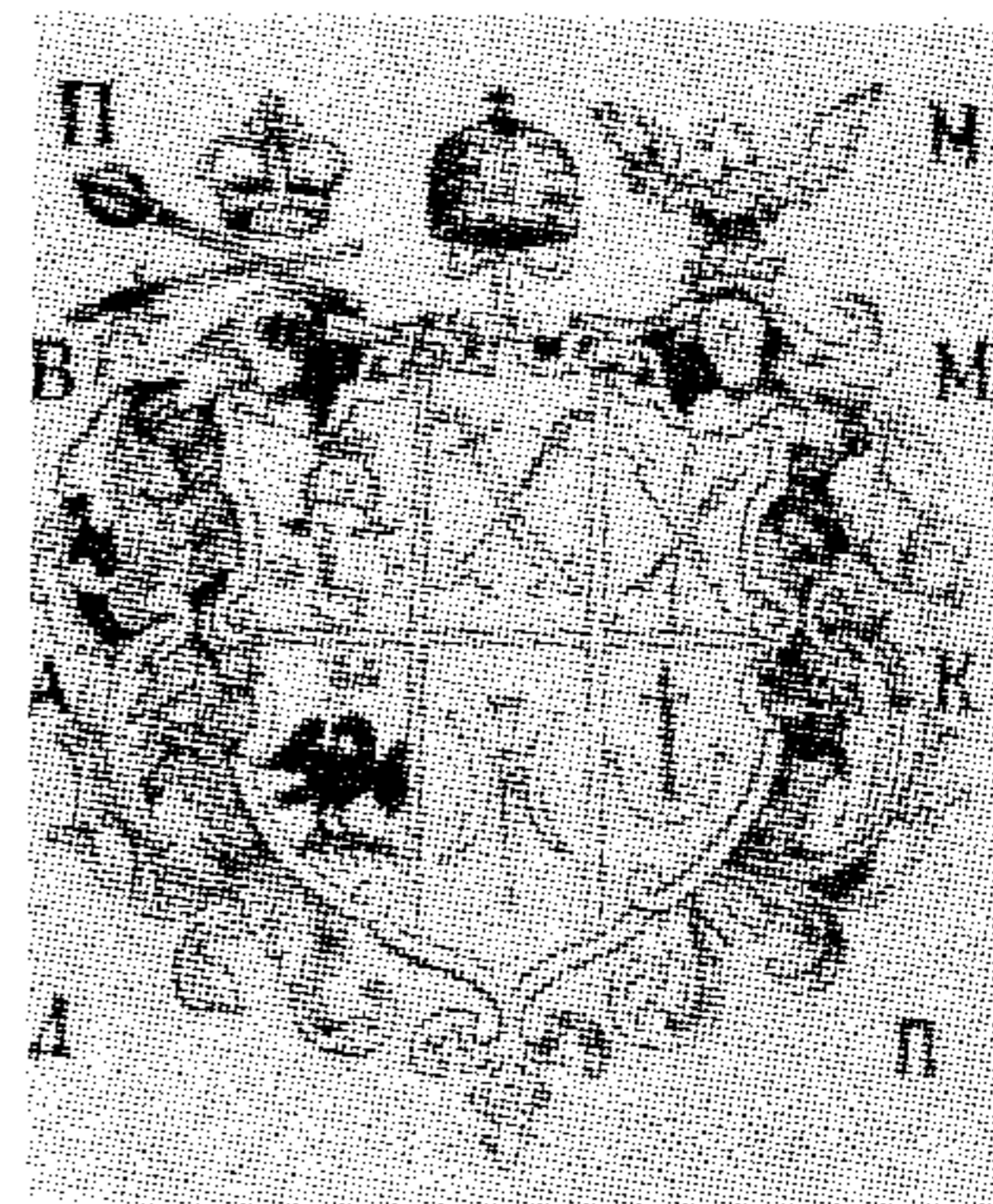
Foaia de titlu a Cazaniei lui Varlaam (Iași 1643).



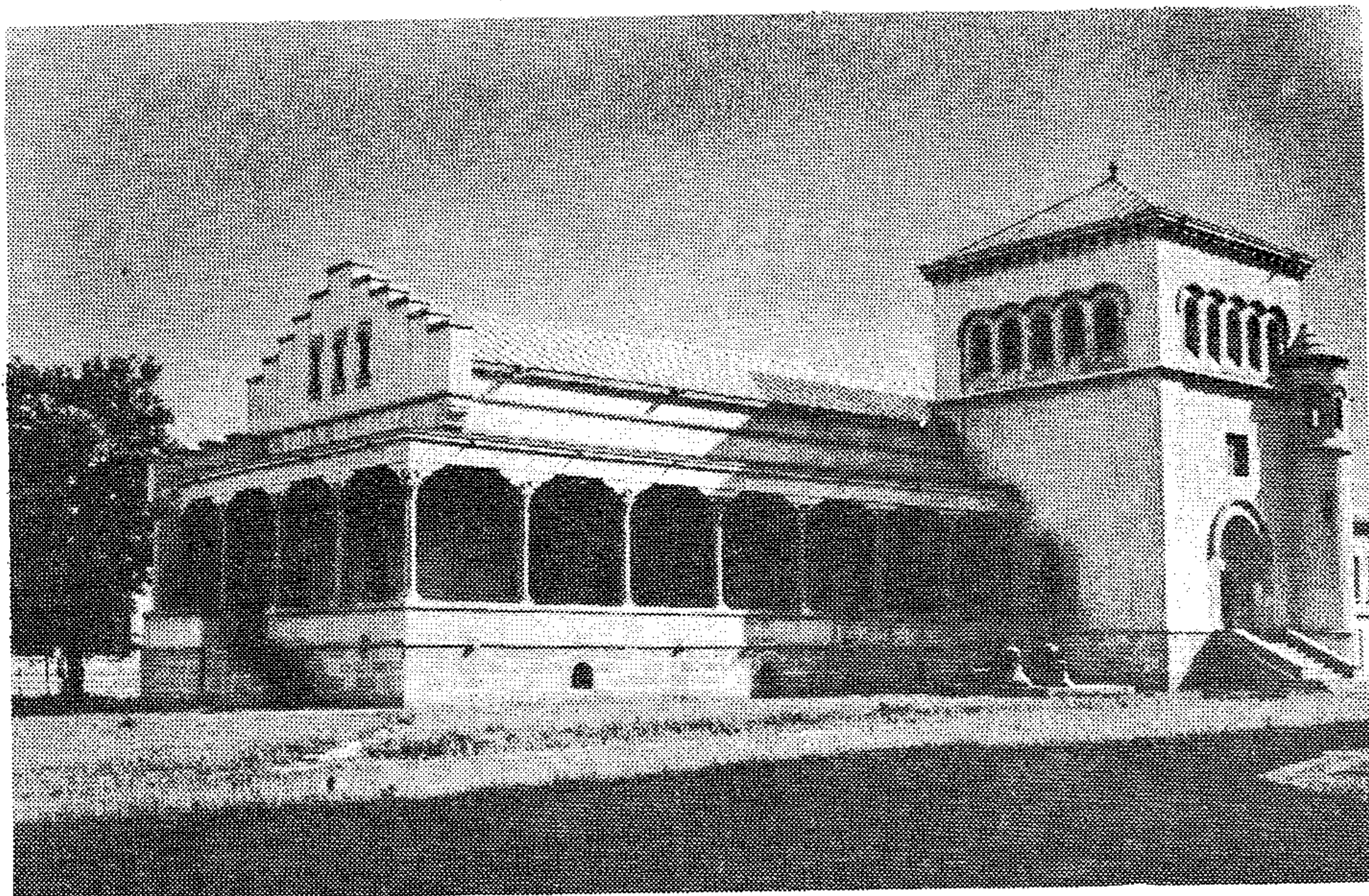
Biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași, ctitoria lui Vasile Vodă Lupu (1635–1639), sfințită de mitropolitul Varlaam la 6 mai 1639, una din capodoperele artei universale. Impresionează mai ales prin bogata sa ornamentație în piatră, care acoperă complet fațadele, cu motive de inspirație armeano-georgiană, arabo-otomană și persană, așezate în benzi orizontale.



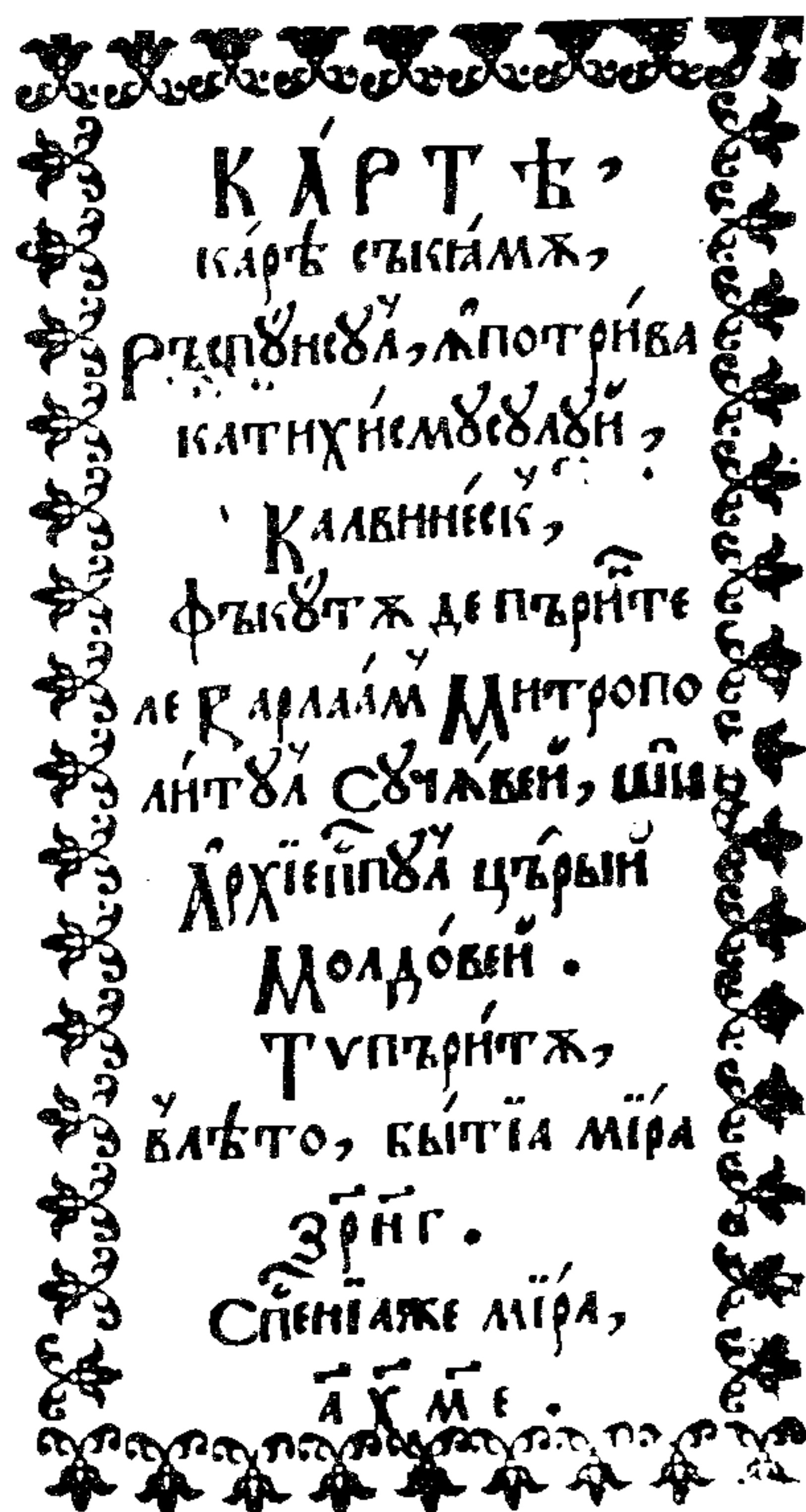
Chipul lui „Petru Moghilă, arhiepiscop și mitropolit al Kievului, Galiției și a toată Rusia“ gravură în lemn.



Stemele mitropolitului Petru Movilă pe diferite tipărituri ale sale.



Clădirea în care s-au ținut lucrările Sinodului de la Iași (1642), în incinta mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi. Restaurată între anii 1958–1962.



Foaia de titlu a Răspunsului la Catehismul calvinesc.

pentru apărarea Ortodoxiei și pentru promovarea culturii slavone tradiționale.

Propaganda catolică-iezuită împotriva Ortodoxiei era însă în plină desfășurare, încurajată de regele Sigismund III al Poloniei. Prin uneltirile iezuiților, o bună parte din episcopii și preoții ortodocși din aceste părți au fost siliți să îmbrățișeze unirea cu Roma. Este cunoscută unirea realizată în sinodul de la Brest-Litovsk, în 16—20 octombrie 1596, denunțată abia după 350 de ani, în 1946. La scurt timp după săvârșirea acestui act, au trecut la uniație numeroși episcopi, care au devenit apoi dușmani ai Ortodoxiei (între ei și învățatul arhiepiscop de Poloțk, Meletie Smotrițki, autorul unui Catehism catolic), precum și mulți nobili, care urmăreau să facă parte și pe viitor din dieta — seimul — Poloniei. Bisericele ortodoxe au început să fie dărîmate, închise sau vîndute celor de alte confesiuni, de la care ortodocșii trebuiau să le închirieze, averile bisericilor ortodoxe erau confiscate, iar credincioșii lipsiți de drepturi și siliți să îmbrățișeze uniația. Cele mai multe biserici din Kiev — inclusiv catedrala Mitropoliei — au ajuns în mîna iezuiților. S-au înființat mai multe colegii iezuite în diferite orașe (Camenia, Vilna, Bar etc.), prin care se urmărea polonizarea — și implicit catolicizarea — nobilimii lituane, bieloruse și ucrainiene, pînă atunci, în mare parte, ortodoxă. Cu toate aceste asupriri, poporul dreptcredincios a rămas statornic în vechea credință și nu o dată cazacii zaporojeni s-au ridicat cu sabia în mîna pentru apărarea credinței pravoslavnice.

Abia prin 1620—1621, patriarhul Teofan al Ierusalimului — în drum de la Moscova spre eparhia sa — a izbutit să restabilească ierarhia ortodoxă în regatul polon, hirotonind șase episcopi ortodocși, precum și un nou mitropolit al Kievului, Iov Borețki, în locul celor care primiseră unirea cu Roma.

Egumen al Lavrei Pecerska. În astfel de împrejurări vitrege a ajuns Petru Movilă, la vîrsta de 31 de ani, arhimandrit și egumen al Lavrei Pecerska din Kiev. Trebuie precizat că datorită dîrzeniei arhimandritului Nichifor Tur (1593—1599), Lavra Pecerska a rămas în stăpînire ortodocșilor în ciuda încercărilor mitropolitului Mihail Ragoza, trecut în sinodul de la Brest la uniți, de-a o trece în stăpînire acestora. Lupta pentru Ortodoxie a fost continuată de urmașul lui Nichifor, egumenul Elisei Pletenețki (1599—1624), care a înființat în mînăstire o tipografie, de sub teascurile căreia au ieșit un număr însemnat de cărți de slujbă și de apărare a Ortodoxiei. În acest scop, a strîns în jurul său o seamă de oameni învățați și pricepuți în probleme de tipar: Zaharia Kopîstenski, Lavrentie Zizanie Tuskanovski, predicatorul Iosif Kirilovici, Pamvo și

Ștefan Berînda (de origine românească, poate Berindei), Timotei VerbiŃki, care a lucrat mai tîrziu în tipografia lui Matei Basarab din Cîmpulung, originar, poate, din Verbița Doljului și alții. Tot arhimandritul Elisei a înființat o școală în mînăstire și a pus bazele unei «frății ortodoxe» la Kiev. Această rodnică activitate a fost continuată de arhimandritul Zaharia Kopîstenski, deși a stat în fruntea Lavrei numai trei ani (1624—1627).

Primind această bogată moștenire de la înaintașii săi, Petru Movilă a izbutit să ridice activitatea bisericească și culturală a mînăstirii Peçerska la un prestigiu necunoscut pînă atunci. În timpul celor cinci ani de activitate ca egumen el a dovedit a fi o personalitate excepțională, cerută de situația critică în care se găsea Ortodoxia din regatul polon. Între altele, s-a ocupat de restaurarea și înfrumusețarea mînăstirii și a peșterilor în care se aflau moaște de sfinți, cît și de întocmirea vieții acelora. A continuat activitatea tipografică a predecesorilor lui, dînd la lumină vreo 15 cărți de slujbă și de învățătură în limba slavonă.

În anul 1631, a pus bazele unui colegiu, întîi în Lavră, mutat apoi în mînăstirea Bratska, din care s-a dezvoltat vestita Academie duhovnicească de la Kiev. Nevoia unei asemenea școli se simțea atunci mai mult ca oricînd, pe de o parte, ca ortodocșii să nu mai fie nevoiți să frecvențeze școlile iezuiților, pe de altă parte, ca să poată ridica nivelul cultural al clerului său și, în felul acesta, să poată apăra cu temei adevărurile de credință ortodoxe. În curînd (1633), colegiul a devenit o instituție de învățămînt superior, o Academie.

În anul 1632, a avut loc alegerea noului rege al Poloniei. Cu acest prilej, arhimandritul Petru Movilă a strîns în jurul său pe mulți nobili poloni, izbutind să impună alegerea ca rege a lui Wladislav IV (1632—1648). În felul acesta, noul rege s-a văzut silit să recunoască unele din vechile drepturi și libertăți ale ortodocșilor din regatul său, prin așa numitele «articole de împăcare» (Articula de pacificatione sau Pacta conventa) dintre ortodocși și uniți, semnate de Wladislav la 1 noiembrie 1632, cu cîteva zile înainte de încoronarea sa. Printre altele, au fost cîștigate: libertatea de cult a Ortodoxiei în regatul polon, recunoașterea legală a Mitropoliei ortodoxe a Kievului, cu episcopiile sufragane: Lvov (singura episcopie ortodoxă menținută tot timpul și pînă atunci), Luțk, Przemysl și Mstislav; dreptul pentru Biserica Ortodoxă de a avea biserici, tipografii și spitale; menținerea frățiilor ortodoxe și dreptul de a înființa altele; restituirea tuturor bisericilor ortodoxe din Kiev, răpite de uniți; dreptul — pentru credincioșii ortodocși — de a dobîndi orice demnități în stat etc. Cu toate acestea, luptele dintre ortodocși și uniți

au continuat, ajungându-se și la ciocniri sîngeroase, încît ulterior multe din drepturile primite au fost revizuite, iar uniții au rămas favorizați.

Mitropolit al Kievului. La 2 martie 1631, a trecut la cele veșnice mitropolitul Iov Borețki al Kievului, fiind ales în locul său episcopul Isaia Kopinski de Przemyśl. Nefiind recunoscut de autoritățile de stat polone, ca și ierarhii hirotoniți de Teofan al Ierusalimului, s-au făcut noi alegeri de vlădici. În scaunul de «arhiepiscop și mitropolit al Kievului, Haliciului și a toată Rusia» (e vorba de Rusia Mică) a fost ales arhimandritul Petru Movilă. La alegerea lui au tras greu în cumpănă atît originea sa voievodală și relațiile pe care le avea cu oamenii politici ai vremii, dar, mai ales, pregătirea sa cărturărească și marile biruințe ale Ortodoxiei din regatul polon, dobîndite prin vrednicia sa. Alegerea sa ca mitropolit a fost întărită de regele Wladislav IV, la 12 martie 1633 și recunoscută de patriarhul ecumenic Ciril Lucaris. La 28 aprilie 1633, a fost hirotonit întru arhieru de către un sobor de ierarhi în frunte cu episcopul Ieremia Tissarovski, în catedrala cu hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspenia) din Lvov, la zidirea căreia contribuiseră tatăl și unchiul său, domnitorii Simion și Ieremia Movilă (era numită și Volosskaia țerkov). Abia la începutul lunii iulie 1633, și-a făcut intrarea în Kiev.

Rodnica activitate începută de Petru Movilă ca egumen al Lavrei Pecerska a fost continuată, cu și mai multă însuflețire, după înscăunarea sa ca mitropolit al Bisericii Ortodoxe ucraino-ruse din Polonia. Pe tărîm gospodăresc, se remarcă refacerea și înfrumusețarea unor biserici și mînăstiri din Kiev. Astfel a luat măsuri pentru restaurarea catedralei mitropolitane Sfînta Sofia (lucrările au durat vreo 10 ani) și a mînăstirilor dependente de ea, Vîdubițkaia și Pustîno-Nikolaevska, restituite atunci de uniți ortodocșilor. De asemenea, a fost înnoită biserica principală a mînăstirii Pecerska, cu hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspenia), a fost restaurată din temelie biserica «Spasa», ctitorită, după tradiție, de marele cneaz Vladimir, a fost «desgropată» biserica Desiatina, ctitoria aceluiași cneaz, lăsată în ruină cîteva veacuri (aceasta a fost terminată numai după moartea sa, din banii lăsați de el, prin testament). În afară de acestea, a ridicat cîteva spitale și azile, a pus bazele unor noi frății ortodoxe.

Pentru întărirea disciplinei și a vieții religios-morale a clerului său, mitropolitul Petru a instituit vicari (unul pentru Ucraina, altul pentru Bielorusia — Lituania), precum și protopopi, cu misiunea de a cerceta și îndruma pe preoți (înșiși protopopii erau controlați de oamenii săi de încredere, recrutați dintre călugării cu învățătură). El însuși cerceta adeseori pe episcopii săi sufragani.

În fiecare an convoca «soboare» de protopopi și preoți, pentru a lua felurite măsuri privitoare la bunul mers al treburilor bisericești. A organizat un «consistoriu», format din călugări învățați, pentru cercetarea și judecarea abaterilor clerului. A luat măsuri împotriva recăsătoririi preoților, pentru întărirea disciplinei monahale, pentru oprirea femeilor creștine de a sluji la evrei etc.

Dar, în chip deosebit, trebuie subliniată activitatea culturală a mitropolitului Petru Movilă. Așa, de pildă, a purtat o grijă permanentă școlii sale din Kiev, devenită Academie, cu limba de predare latină, cu o programă de studii identică cu a universităților vremii, cu un personal didactic temeinic pregătit și cu o bibliotecă bogată. Rectorul și profesorii, numiți de mitropolitul Kievului, erau recrutați dintre monahii cărturari — membri ai Frățiilor Ortodoxe — sau dintre tinerii trimiși la studii de Petru Movilă (Isaia Kozlovski, Sofronie Pociatki, Silvestru Kosov — urmașul lui Petru în scaunul mitropolitan — Inochentie Ghizel și alții). Programa de studii era foarte bogată, punându-se accentul pe disciplinele umaniste: gramatica, poetica, sintaxa, retorica, dialectica, aritmetica, geometria, astronomia, muzica, filozofia, teologia etc. Academia «movileană» din Kiev este considerată *cea mai veche instituție de învățământ universitar la slavii ortodocși*. Ea a răspândit multă lumină nu numai în Biserica ucraineană, ci în întreaga Ortodoxie (au studiat acolo și mulți români, mai ales în secolul al XIX-lea), exercitând o influență binefăcătoare asupra dezvoltării învățământului superior din alte țări ortodoxe. De pildă, după modelul ei s-a organizat o școală superioară sau o Academie la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași de către domnitorul Vasile Lupu, în 1640, alta la mănăstirea Sfântul Andrei din Moscova, de către un sfetnic al țarului Alexei Mihailovici (devenită Academie slavo-greco-latină), amândouă cu profesori trimiși de la Kiev. În același timp, s-a îngrijit și de buna funcționare a celorlalte școli ortodoxe din cuprinsul eparhiei sale (Vinița, Luțk etc.). Prin aceste școli, mitropolitul urmărea să formeze un cler cult, care să facă față atacurilor uniate și iezuite.

Este de-a dreptul impresionantă activitatea tipografică desfășurată în timpul arhipăstoririi sale. Pe lângă tipografia din Lavra Pecerska, mitropolitul Petru a pus sub supravegherea sa directă și tipografiile din Lvov și Vilna, pentru ca să asigure unitatea de lucru, dar mai ales pentru ca lucrările care ieșeau de sub teascurile lor să nu cuprindă abateri de la învățătura ortodoxă. Se cunosc aproximativ 50 de tipăriri îngrijite de Petru Movilă, în timp ce era egumen la Pecerska și apoi mitropo-

lit, unele lucrate de el însuși, altele de ucenici sau colaboratori de-ai săi (la multe semna prefețele).

A tipărit trei categorii de cărți : de slujbă, de evlavie sau de zidire sufletească și de apărare a Ortodoxiei. Vom arăta aici numai câteva din ele. Dintre cărțile de slujbă semnalăm : *Liturghierul* (Pecerska 1629, 1638 și 1639, Lvov 1636), *Evangheliierul* (Lvov 1636, Pecerska 1644), *Apostolul* (Lvov 1638), *Psaltirea* (Pecerska 1629, 1640 și 1644, Moghilev 1637), *Octoihul* (Lvov, 1630, 1639 și 1640), *Triodul* (Pecerska, 1627, 1631, 1640 și Lvov 1642), *Triodul înflorat* (Pecerska 1631), *Antologhionul* (Pecerska 1636, Lvov 1638) etc.

Cea mai însemnată carte de slujbă a lui Petru Movilă a fost însă *Evhologhionul* sau *Molitvoslovul* (Trebnicul) — cu peste 1500 de pagini și 126 de slujbe — tipărit în Lavra Pecerska, în 1646. În cărțile liturgice tipărite pînă atunci pentru ucrainieni se strecuraseră felurite greșeli — mai ales nuanțe și forme catolice, luate din cărțile tipărite de uniți la Roma sau la Lvov — care au dus la stricarea multor rînduiești de cult ortodoxe. Pentru ca să înlătore răul, mitropolitul Petru a colaționat felurite ediții grecești, paleoslave, velico-ruse și chiar catolice, în vederea restabilirii textului original. Același lucru l-a făcut și în cazul altor cărți de slujbă, dovedindu-se astfel un precursor al cunoscutei reforme a patriarhului Nikon al Moscovei (1652—1666). De pildă, la tipărirea Octoihului de la Lvov din 1630, a cercetat și un manuscris de la mînăstirea Neamț, trimis de domnul Moldovei Miron Barnovschi. Pe lîngă slujbele propriu-zise ale Molitvelnicului, Petru Movilă a adăugat și o parte originală și anume explicarea sensurilor liturgice și dogmatice ale slujbelor respective, precum și felul în care trebuie să se pregătească preoții pentru săvîrșirea lor. E adevărat că se întîlnesc unii termeni luați din teologia catolică (materie, formă etc.), cum și unele atitudini conciliante față de celelalte confesiuni (de pildă, recunoașterea botezului făcut prin turnare, precum și a celui făcut de catolici sau protestanți, fără a cere completarea lui cu Sfîntul Mir).

Dintre cărțile de învățătură sau de zidire sufletească amintim : *Capitolele parenetice ale diaconului Agapet* (sec. VI) și *Așezămintele ascetice ale lui Dorotei* (sec. VI, 1628), *Omiliile Sfîntului Macarie Egipteanul* (1632), *Patericul sfinților care au strălucit în Pecerska* (1634), *Istoria lui Varlaam și Ioasaf* (1637), *Minunile peșterilor Kievului* (1638) etc., toate tipărite la Kiev. Tot în grupa acestor cărți poate fi așezată și *Evanghelia învățătoare* sau *Cazania* tradusă — din grecește — și tipărită la Kiev în 1637. Probabil anumite părți din ea au fost traduse în românește de ieromonahul Silvestru în *Cazania* de la Govora-Dealul din 1642—1644.

A tipărit, de asemenea, o lucrare canonică-juridică : *Nomocanonul*, în anul 1629.

Principala sa lucrare de polemică religioasă împotriva catolicilor este intitulată *Lithos sau Piatra aruncată din praștia adevărului* (Kiev, 1644), ca răspuns la învinuirile aduse Bisericii Ortodoxe și slujitorilor ei de renegatul Casian Sakovici (în lucrarea *Scurtă privire asupra rătăcirilor, ereziilor și a superstițiilor Bisericii Ortodoxe greco-ruse*, două ediții, Cracovia, 1641 și 1642). Lucrarea a apărut în limba polonă, pentru ca să poată lua cunoștință de cuprinsul ei cercuri cât mai largi de teologi și învățați catolici. Pe lângă respingerea învinuirilor și calomniilor la adresa Bisericii Ortodoxe, lucrarea combătea și două din marile puncte deosebitoare dintre ortodocși și catolici : filioque și primatul papal. Lucrarea era o adevărată apologie a Bisericii pravoslavnice din Ucraina și Bielorusia, dar și o însemnată lucrare polemică împotriva atacurilor iezuite și uniate. Expunerea avea însă un caracter irenic și obiectiv. Era folosit un material bogat, cules din hotărârile sinoadelor ecumenice și locale, operele Sfinților Părinți și scriitori bisericești din Răsărit și Apus, viețile sfinților, operele istorice sau teologice contemporane, fapte trăite de autor etc.

În privința autorului, mulți cercetători consideră că Petru Movilă n-a putut alcătui singur un răspuns la cartea lui Casian Sakovici, dat fiind materialul imens pe care-l cuprinde *Lithos*-ul (aproape 900 de pagini). Fără îndoială că la alcătuirea ei au lucrat mai mulți teologi kieveeni, sub directa îndrumare a mitropolitului, care a făcut numai redactarea generală a cărții (de fapt nici n-a apărut sub numele său, ci autorul era numit «cucernicul păstor» (εὐσεβιος ποιμήν)). Mitropolitul Petru intenționa să tipărească și viețile sfinților ortodocși (și-a procurat chiar textul grecesc al operelor hagiografice ale lui Simion Metafrast), precum și o nouă ediție, îndreptată, a Bibliei în limba slavă.

Mărturisirea Ortodoxă. Cea mai însemnată dintre cărțile lui Petru Movilă este, fără îndoială, *Mărturisirea Ortodoxă* (Pravoslavnică Mărturisire). Nevoia unei cărți de învățătură pentru întreagă Ortodoxia se simțea atunci mai mult ca oricând, ținând seama de acțiunea prozelitistă protestantă și catolico-uniată din țările ortodoxe, fără să mai vorbim de faptul că alte confesiuni creștine aveau astfel de cărți. Pe lângă acestea, nu trebuie trecut cu vederea faptul că nu cu mult înainte apăruse o mărturisire de credință calvinizantă (ed. lat., Geneva, 1629 ; ed. greacă, Geneva, 1633), pusă sub numele patriarhului ecumenic de atunci Ciril Lucaris, care era bine cunoscut în Ucraina și Bielorusia, fiind șase ani profesor la Academia din Ostrog. Întrucât Ciril Lucaris nu a dezmințit

calitatea de autor care i se atribuia, un sinod întrunit la Constantinopol, în 1638, sub președinția lui Ciril Contaris, urmașul său în scaun, a condamnat atât opera cât și persoana lui Ciril Lucaris. Acestea au fost motivele care au determinat pe mitropolitul Petru Movilă să alcătuiască o nouă carte de doctrină și de morală creștină, care să ferească pe credincioșii săi de catehismele altor confesiuni.

În septembrie 1640, a convocat un sinod la Kiev, la care au luat parte delegați ai episcopiiilor de Lvov, Przemysl, Mstislav și Luțk, ai frățiilor și mănăstirilor ortodoxe din Bielorusia și Ucraina, în scopul cercetării unei mărturisiri de credință întocmită de mitropolit în limba latină, cu titlul : *Expositio fidei Ecclesiae Russiae Minoris*. Lucrările sinodului s-au desfășurat între 8 și 18 septembrie 1640, sub conducerea mitropolitului, în catedrala Sfânta Sofia din Kiev. Mărturisirea era împărțită după cele trei virtuți teologice — credința, nădejdea și dragostea — cuprinzând 261 de întrebări și tot atâtea răspunsuri. Partea întâi tâlcuia Simbolul credinței, în partea a doua se vorbea despre nădejde, explicându-se rugăciunea Tatăl Nostru și fericirile, iar partea a treia cuprindea învățătura despre dragostea față de Dumnezeu și de aproapele. Întreaga lucrare se întemeia pe învățătura Sfintei Scripturi, a Sfinților Părinți și pe canoanele Bisericii.

În urma cuvântării mitropolitului și a lămuririlor date de învățații teologi Ignatie Oxenovici Starușici și Isaia Trofimovici Kozlovski, membrii Sinodului au cercetat, rînd pe rînd, toate articolele Mărturisirii. Nu au fost însă de acord cu două puncte ale ei, fapt pentru care au hotărît să ceară părerea patriarhului ecumenic din Constantinopol. Acesta a primit propunerea, ajungîndu-se la înțelegerea de a convoca un nou sinod, cu participarea delegaților mai multor Biserici Ortodoxe, care să ia din nou în cercetare *Mărturisirea* mitropolitului din Kiev. Și pentru că proiectatul sinod nu se putea întruni nici la Constantinopol, unde stăpîneau turcii, nici la Kiev, aflat sub stăpînirea polonilor catolici, Petru Movilă s-a gîndit să fie convocat la Iași, în Moldova, țară ortodoxă și țara sa de naștere, unde domnea Vasile Lupu, cunoscut sprijinitor al Bisericilor Ortodoxe de pretutindeni. Patriarhul ecumenic Partenie I (1639—1644) și-a dat încuviințarea ca sinodul să se țină la Iași, trimițîndu-și doi delegați : pe Porfirie, fostul mitropolit al Niceii și pe ieromonahul Meletie Syrigos (Sirigul), dascăl și predicator al Bisericii celei mari din Constantinopol, cel mai învățat teolog grec din secolul al XVII-lea (1586—1664). Era originar din Creta, învățase la Veneția și Padua, a călătorit de mai multe ori în Moldova.

Mitropolitul Petru Movilă a trimis trei delegați din Kiev : Isaia Trofimovici Kozlovski, egumenul mînăstirii Sfîntul Nicolae, primul rector al Academiei movilene, Iosif Cononovici Gorbațki, rectorul în funcție al Academiei și egumen al mînăstirii Bogoiavlenska (mai tîrziu episcop de Mstislav) și Ignatie Oxenovici Starușici, fost și el rector al Academiei, iar acum predicator al catedralei Sfînta Sofia. Din partea Bisericii din Moldova au participat mitropolitul Varlaam și episcopii săi sufragani : Evloghie al Romanului, Anastasie al Rădăuților și Gheorghe al Hușilor, precum și ieromonahul Sofronie Pociatki, egumenul mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi și rectorul Academiei înființate aici de Vasile Lupu, precum și alți egumeni de mînăstiri.

Pe lîngă Vasile Lupu, care, ca împărații bizantini de odinioară, a prezidat sinodul, la lucrări vor fi asistat și marii boieri din divan, printre care se numărau pe atunci Grigore Ureche vornicul, Eustratie logofătul și alții. Din Țara Românească n-a participat nimeni, din pricina raporturilor neprietenești dintre Matei Basarab și Vasile Lupu. În orice caz, trebuie reținut faptul că acum s-au întîlnit într-un sinod, pentru prima dată în istoria Bisericii, reprezentanții celor trei mari ramuri ale Ortodoxiei : greacă, slavă și română.

Lucrările sinodului s-au deschis în ziua de 15 septembrie 1642, în trapeza mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi din Iași și au durat pînă la 27 octombrie 1642, deci 43 de zile. Știri asupra desfășurării sale avem din însemnările lui Meletie Sirigul, precum și dintr-o scrisoare în limba italiană a medicului olandez (după unii danez) Scogardi, aflat la curtea lui Vasile Lupu. Credem că discuțiile s-au purtat în limba latină, pe care o cunoșteau mulți dintre participanți, dar și în limba slavă, pe care o cunoșteau delegații din Kiev și din Moldova.

La începutul lucrărilor, Meletie Sirigul a stăruit ca sinodul să ia în discuție și hotărîrea de anatematizare în 18 puncte a *Mărturisirii* pusă sub numele lui Ciril Lucaris, luată în sinodul patriarhal din Constantinopol, în mai 1642 (însuși Meletie a scris o *Intîmpinare* — Ἐπιτίμησις la acea *Mărturisire*). Membrii ucrainieni și moldoveni ai sinodului, ca și domnitorul Vasile Lupu, n-au fost de acord cu propunerea lui Meletie, considerînd că acea *Mărturisire* nu este opera lui Ciril, ci a fost pusă numai sub numele său.

S-a trecut apoi la cercetarea amănunțită a tuturor celor 261 de întrebări și răspunsuri din cartea alcătuită de Petru Movilă. Pe măsura discutării ei, ieromonahul Meletie Sirigul o traducea din latinește în greacă vorbită. Discuții mai aprinse au fost numai asupra celor două puncte cu care nu au fost de acord nici membrii sinodului de la Kiev,

în septembrie 1640. Petru Movilă scrisese că pe lângă rai și iad mai este un loc curățitor, purgatoriul, și că prefacerea darurilor la Sfânta Liturghie în Trupul și Sângele Domnului ar avea loc la rostirea cuvintelor : «Luați, mâncați... și beți dintru acesta toți...» ; se vădea deci, în amîndouă, o influență catolică. Cei prezenți — și îndeosebi Meletie Sirigul — au apărat vechile adevăruri ortodoxe, arătînd că nu există purgator și că prefacerea darurilor are loc în timpul rugăciunii de chemare sau invocare a Sfîntului Duh (epicleza) rostită de preotul slujitor.

La 27 octombrie s-au încheiat lucrările sinodului, iar la 30 octombrie, *Mărturisirea* — îndreptată și tradusă în limba greacă — a fost trimisă sinodului patriarhal din Constantinopol. La 20 decembrie 1642, delegații greci tipăreau la Iași o scrisoare de mulțumire, în grecește, adresată domnului moldovean, care găzduise sinodul. Pe lângă scrisoare, mai era tipărită și hotărîrea de anatematizare a *Mărturisirii pseudo-lucariene*, luată de sinodul patriarhal, pe care sinodul din Iași n-o primise.

În martie 1643, sinodul patriarhal din Constantinopol, prezidat de patriarhul ecumenic Partenie I, a aprobat ca traducerea greacă a lucrării lui Petru Movilă să devină *Mărturisirea Ortodoxă a Bisericii sobornicești și apostolești a Răsăritului* (Ὁρθόδοξος ὁμολογία τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς). Această hotărîre a fost semnată — în anii următori — și de ceilalți patriarhi răsăriteni : Ioanichie al Alexandriei, Macarie al Antiohiei și Paisie al Ierusalimului. Astfel, lucrarea învățatului mitropolit de neam român a primit aprobarea întregii Ortodoxii, devenind — după Simbolul credinței și Dogmatica Sfîntului Ioan Damaschinul — a treia mărturisire de credință a Bisericii Ortodoxe. În felul acesta, am adus și noi românii o contribuție de seamă la tezaurul de credință și de învățătură al întregii Ortodoxii.

Cartea lui Petru Movilă nu a putut vedea lumina tiparului în timpul vieții sale, ci numai în 1667, cînd s-a tipărit prima ediție în limba greacă, la Amsterdam (prefața era semnată de Nectarie al Ierusalimului, cu data 1662), prin grija lui Panaiot Nikussios, marele dragoman al Porții otomane. Acesta a trimis, în 1672, regelui Ludovic XIV al Franței unul din manuscrisele originale ale *Mărturisirii* (grec-latin), păstrat pînă azi în Biblioteca Națională din Paris (Parisinus Graecus 1265) — textul grec al acestuia fiind tipărit abia în 1943 de preotul prof. univ. și academician Nicolae M. Popescu.

Petru Movilă a izbutit să tipărească, în cursul vieții sale, doar o formă prescurtată a *Mărturisirii*, sub titlul : *Scurtă adunare a învățăturii despre articolele de credință ale Bisericii Ortodoxe*, în limba polonă, apoi în limba slavă-ucraineană, în tipografia Lavrei Pecerska, în anul

1645. După 1667, *Mărturisirea* lui Petru Movilă, considerată cartea simbolică sau de doctrină a întregii Ortodoxii, a fost tradusă în mai multe limbi și tipărită în numeroase ediții. Se cunosc, de pildă, 18 ediții grecești, începînd cu cea din 1667 (una la Snagov, în 1699, tipograf fiind Antim Ivireanul), apoi traduceri slavo-ruse (începînd cu ediția de la Moscova, din 1696), traduceri și editări în limbile rusă (1833 ș.a.), olandeză (1722), germană (1727), engleză (1762 ș.a.), slavo-sîrbă (1764, 1777), maghiară (1791), bulgară (1888). În limba română s-a tradus și tipărit pentru prima oară la Buzău, în 1691, prin osîrdia logofătului Radu Greceanu, ajutat de fratele său Șerban și de Constantin Cantacuzino stolnicul (era prima carte apărută în noua tipografie «domnească» din Buzău). A ajuns, pînă acum, la 18 ediții românești, unele traduse din nou, altele numai îndreptate (București, 1745, 1827, etc.; Neamț, 1844, trad. de Filaret Scriban din rusește și retipărită de mai multe ori).

Cartea lui Petru Movilă a fost cercetată și apreciată de numeroși teologi, din toate timpurile și de toate confesiunile. Mult timp a fost folosită ca manual în școlile teologice ortodoxe din Rusia, din țările române sau din alte părți. De aceea, pe bună dreptate, marele istoric și dogmatist rus Macarie Bulgakov (sec. XIX) îl socotea pe Petru Movilă drept «părintele teologiei ortodoxe moderne».

Legăturile lui Petru Movilă cu țările române. În afară de faptul că *Mărturisirea Ortodoxă* a fost aprobată de un sinod ținut la Iași, unde-și avuseseră scaunul de domnie unchiul, tatăl și doi din frații săi, Petru Movilă a păstrat legături neîntrerupte cu țările românești. Așa, de pildă, în 1631, pe cînd era egumen al Lavrei Pecerska, unul din frații săi, Moise, a ajuns domn în Moldova. Cu acest prilej, arhimandritul Petru i-a închinat o carte bisericească tipărită atunci la Kiev, *Triodul ales* (sau înflorat). Prefața, semnată de el, cuprindea — pe cîteva pagini — și unele «sfaturi» către fratele său, în care-i arăta cum trebuie să se poarte un domn creștin, operă asemănătoare cu *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, desigur, fără să se ridice la valoarea literară și politică a acestora. În cartea sa *Lithos*, de care am pomenit mai sus, vorbea de multe datini și obiceiuri din Moldova (tăiatul moșului la copii, hramurile de mînăstiri etc.), precum și de ridicarea catedralei mitropolitane din Alba-Iulia de către Mihai Viteazul. *Triodul înflorat*, editat în limba rusă la Lvov (1642) în tipografia lui Mihai Sliuzka, cu binecuvîntarea lui Petru Movilă, era dedicat domnului Țării Românești, Matei Basarab.

A sprijinit cu multă dărnicie și patriotism activitatea culturală-tipografică din Țara Românească și Moldova, Tipografiile lui Matei Basarab.

rab de la Cîmpulung (1635), Govora (1637) și Tîrgoviște (1646) sau a lui Vasile Lupu de la Iași (1642), în care au apărut primele cărți românești (după cele din Transilvania din sec. XVI), au fost dăruite sau cumpărate de la Petru Movilă. Tot el a trimis și meșterii tipografi de care era nevoie (Timotei Alexandrovici Verbițki, Ivan Kunotovici și Ivan Glebkovici). În 1640, Vasile Lupu a întemeiat o Academie la Iași, după chipul celei din Kiev, în care obiectele de studiu (poezia, retorica, filozofia ș.a.) erau predate în limbile latină, greacă și slavonă. Mitropolitul i-a trimis și patru profesori, în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociațki, care a primit, la Iași, însărcinarea de profesor și rector al colegiului, egumen al mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi și conducător al tipografiei.

La începutul anului 1645, Petru Movilă a avut prilejul să cerceteze Moldova, pe care n-o văzuse din copilărie. A venit ca să binecuvinteze căsătoria fiicei lui Vasile Lupu, Maria, cu nobilul lituan calvin Ianusz Radziwill, căsătorie pe care o mijlocise el însuși. Taina cununiei s-a săvîrșit în biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași și cu acest prilej mitropolitul kievean a rostit un «cuvînt duhovnicesc», cam o treime în limba polonă, cunoscută de mire și de invitații din Polonia, iar două treimi în limba română, cunoscută de mireasă, de familia ei și de nuntași. În același an, cuvîntarea a fost publicată în limba polonă, într-o broșură tipărită la Kiev. Era un adevărat tratat teologic asupra tainei căsătoriei, cu numeroase citate din Sfînta Scriptură a Vechiului și a Noului Testament.

Mai adăugăm că pe frontispiciul multora din tipăriturile sale se găsea stema Movileștilor sau a celor două țări române în care domniseră ai săi. De altfel, el însuși se intitula adeseori «fiu al voievodului Țării Moldovei» sau «fiu de domn moldovean» (voievodici). Unul din potrivnicii săi îl învinuia că s-a înconjurat numai de slujitori de neam român. Toate acestea nu trebuie să le considerăm decît o expresie a dragostei sale față de neamul din care făcea parte.

După o păstorire de 13 ani împliniți, mitropolitul Petru Movilă a trecut la cele veșnice, în ziua de 22 decembrie 1646, fiind îngropat în biserica cea mare a mînăstirii Pecerska. Prin testamentul său, arăta că întreaga sa avere, moștenită de la părinți, a folosit-o pentru restaurarea de biserici și înființarea de școli. O bună parte din agoniseala vieții, care i-a mai rămas (casele din Kiev, banii, biblioteca, odăjdiile și insignele arhieresti, argintăria de sufragerie etc.), o lăsa Academiei înființate de el la Kiev, iar o altă parte catedralei Sfînta Sofia și mînăstirii Pecerska, pentru refacerea lor și pentru azilul de bătrîni întemeiat de el. În partea finală a testamentului, ruga pe cîțiva voievozi ucrainieni și bieloruși să ia sub ocrotirea lor Academia din Kiev.

Notăm că la scurt timp după moartea sa, a început războiul de eliberare a poporului ucrainean, condus de Bogdan Hmielnițki, împotriva Poloniei, iar în 1654 s-a proclamat unirea Ucrainei cu Rusia. Începea deci o nouă epocă în viața poporului și a Bisericii ucrainene. Drumul pentru noi înfăptuiri era pregătit și prin munca de o viață întreagă a lui Petru Movilă.

Concluzii. Deși a trăit puțin — numai 50 de ani — mitropolitul Petru Movilă a rămas în istoria Bisericii Ortodoxe din Ucraina și Bielorusia ca un adevărat reformator. Ierarh cu aleasă pregătire teologică și umanistă, bun organizator și iscusit diplomat, fondator al primei instituții de învățământ universitar în Bisericile Ortodoxe slave, întemeitor și îndrumător al câtorva tipografii, în care s-au imprimat felurite cărți de slujbă și de învățătură, inițiator al operei de revizuire a traducerilor slavo-ucrainene a cărților de slujbă, autor a numeroase lucrări teologice, între care se impune Mărturisirea Ortodoxă, carte de doctrină a întregii Ortodoxii, mitropolitul Petru Movilă a adus un aport prețios la renașterea bisericească și culturală a Ortodoxiei din Ucraina și Bielorusia în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Prin strădaniile sale, el a făcut să strălucească primele raze ale culturii apusene în țările rusești, fiind astfel un precursor al mării opere de «occidentalizare» întreprinsă — pe plan mult mai larg — de omonimul său de la Petersburg, țarul Petru I. De aceea, nu fără temeii se întreba cercetătorul rus Iurii Venelin: căruia dintre acești doi i se cuvine calificativul de «cel mare»? Adăugăm și faptul că de numele său se leagă — într-un fel — și crearea primei instituții de învățământ superior din țara noastră, precum și înflorirea activității cultural-tipografice în limba română, în Țara Românească și în Moldova. Pentru toate acestea, Petru Movilă poate fi considerat — alături de învățații moldoveni Nicolae Milescu Spătarul și Dimitrie Cantemir, care au activat în ultima parte a vieții lor în Rusia — ca un mare dar duhovnicesc făcut de poporul român Bisericii ucraino-bieloruse, dar și Ortodoxiei întregi.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ANTOINE MALVY et MARCEL VILLER, *La confession orthodoxe de Pierre Moghila, Métropolitte de Kiev (1633—1649) approuvée par les Patriarches grecs du XVII-e siècle*. Text latin inédit avec introduction et notes critiques, Roma—Paris, 1927, vol. X, nr. 39 din «Orientalia Christiana»; CXXXI + 223 p. (Cf. și recenziei lui M. Jugie, în *Echos d'Orient*, XXXII, 1929, p. 414—430); NICULAE M. POPESCU și GHEORGHE I. MOISESCU, 'Ορθόδοξος ομολογία, *Mărturisirea Ortodoxă. Text grec inedit ms. Parisinus 1265. Text român ed. Buzău 1691*. Editată de ... București, 1942—1944, LXVIII + 352 p. + 8 pl.

S. GOLUBEV, *Kievskii mitropolit Petr Mogila s ego spodvijniki* (Mitropolitul Kievului Petru Movilă și colaboratorii săi), 2 vol. Kiev, 1883—1898; 559 p., text + 576 p. anexe (I) și 524 p. text + 498 p. anexe; GHENADIE ENĂCEANU, *Din istoria bisericească a românilor. Petru Movilă*, București, 1883, 352 + III (prelucrare după S. Golubev și mitropolitul Macarie); EMILE PICOT, *Pierre Movila*, în vol. Emile Legrand, *Bibliographie hellenique*, IV, Paris, 1896, p. 104—156; TOMA G. BULAT, *Petru Movilă prinț de Moldova*, în «Buletinul Institutului de Istorie a României Al. Xenopol», Iași, 1941, p. 9—14 (și extras); IRINEU (MIHĂLCESCU), *Petru Movilă și Sinodul de la Iași*, în rev. «Mitropolia Moldovei», an. XVIII, nr. 12, 1942, p. 481—519 (și extras 39 p.); I. MINEA, *Cîteva precizări și interpretări noi în legătură cu sinodul de la Iași (1642)*, în «Mitropolia Moldovei», an. XVIII, nr. 12, 1942, p. 520—527; AL. ELIAN, *Contribuția grecească la «Mărturisirea Ortodoxă»*, în «Balcania», an. V, 1942, p. 79—138 (și extras); NICULAE M. POPESCU, *Pomenirea de trei sute de ani a Sinodului de la Iași*, în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. 25, mem. 8, 1942—43; Aceeași comunicare a fost tipărită sub titlul *Pomenirea mitropolitului Petru Movilă și a Sinodului de la Iași*, în B.O.R., an. LX, nr. 9—10, 1942, p. 387—402 (în același număr al revistei și alte contribuții la cunoașterea lui Petru Movilă, a Mărturisirii Ortodoxe și a Sinodului de la Iași); MILAN ȘESAN, *În amintirea soborului de la Iași din 1642*, în «Candela», an. LIII—LIV, 1942—1943, p. 154—161; TEODOR BODOGAE, *Din istoria Bisericii Ortodoxe de acum 300 de ani. Sinodul de la Iași*, Sibiu, 1943, IV + 153 p.; TEODOR BODOGAE, *Un capitol din relațiile româno-ruse; mitropolitul Petru Movilă*, în R.T., an. XXXVI, nr. 9—10, 1946, p. 403—419 (și extras); NICULAE M. POPESCU, *Petru Movilă*, în B.O.R., an. LXV, nr. 1—3, 1947, p. 9—29; IUSTIN MOISESCU, *În legătură cu Mărturisirea Ortodoxă*, în B.O.R., an. LXVI, nr. 5—8, 1948, p. 357—362; P. NEGRESCU, *Mitropolitul Petru Movilă înfățișat în noua literatură teologică rusă*, în «Ortodoxia», an. IV, nr. 1, 1952, p. 135—160; MARIO RUFFINI, *L'opera religiosa e sociale di Pietro Movila metropolita di Kiev*, estraso da «Oikumenikon», 146—150, Roma 1968, 126 p.; Z. HIJNEAC, *Academia Movileană din Kiev*, Kiev, 1970, 172 p. (în lb. ucraineană); ERNEST CHRISTIAN SUTTNER, *Noi date și precizări în legătură cu Sinodul de la Iași din anul 1642*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1107—1113.

Legăturile lui Petru Movilă cu țările române. P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Moghila, archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*, Paris, 1926, 97 p. (Extrait des «Melanges de l'Ecole roumaine en France» V, 1926); P. P. PANAITESCU, *Petru Movilă ctitor al tipografiilor române din veacul XVII*, în *Almanahul Graficei române*, Craiova, 1931, p. 116—120; P. P. PANAITESCU, *Un autograf al lui Petru Movilă pe un Tetraevanghel al lui Ștefan cel Mare*, în «Revista Istorică Română», an. IX, 1939, p. 82—87; P. P. PANAITESCU, *Petru Movilă și românii*, în B.O.R., an. LX, nr. 9—10, 1942, p. 403—420 (și extras, 20 p.; reprodus și în vol. *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 575—595); IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Petru Movilă și relațiunile lui cu românii...*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. IV, Sibiu, 1943, p. 83—91; GABRIEL ȘTREMPEL, *Sprijinul acordat de Rusia țiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în S.C.B., I, 1955, p. 15—42; P. P. PANAITESCU, *O carte necunoscută a lui Petru Movilă dedicată lui Matei Basarab*, în vol. *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 295—301; D. P. BOGDAN, *Les Enseignements de Pierre Movilă adressés à son frère Moise Movilă*, în «Cyrillo-methodianum», I, Salonic, 1971, p. 1—25 + 2 pl.; G. MIHĂILĂ, *Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate compatrioților săi*, în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 183—228.

XXXII

MITROPOLIȚII TEOFIL ȘI ȘTEFAN AI UNGROVLAHIEI

—

După vremurile de nesiguranță și frământări pe care le-au trăit vlădicii Ungrovlahiei din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și după păstorirea a doi vlădici greci — timp de peste trei decenii — Biserica din Țara Românească a cunoscut o stare de înflorire în cursul îndelungatei și pașnicei domnii a lui Matei Basarab (1632—1654), precum și a urmașilor săi imediați: Constantin Șerban Basarab zis Cîrnul (1654—1658), Mihnea III Radu (1658—1659), Gheorghe Ghica (1659—1660), Grigorie Ghica (1660—1664) și Radu Leon (1664—1669). Ceea ce trebuie remarcat de la bun început este faptul că scaunele vlădicești nu mai sînt ocupate de acum înainte de ierarhi greci (cu o excepție la Rîmnic), timp de aproape un secol. Era și aceasta o urmare a mișcărilor anterioare îndreptate împotriva grecilor, conduse de Bărcan stolnicul, Lupu paharnicul Mehedințeanu și Matei Basarab.

Mitropolitul Teofil. După retragerea din scaun a mitropolitului Grigorie, locul său a fost ocupat de episcopul Teofil de la Rîmnic. Fără îndoială că această schimbare s-a petrecut în cursul lunilor iunie sau iulie 1636, căci la 20 iulie era pomenit pentru prima oară în scaun. Înainte de-a ajunge episcop la Rîmnic, probabil a fost egumen la Bistrița din Oltenia, căci documentele pomenesc aici un egumen cu numele Teofil, între anii 1611—1617. În această calitate, în ianuarie 1611, a ascuns într-o peșteră din apropierea mînăstirii moaștele Sfîntului Grigorie Decapolitul și alte obiecte de preț ale mînăstirii, spre a le feri de prada ostașilor principelui Gabriel Báthory al Transilvaniei, care năvăliseră în Țara Românească. Tot aici a ascuns și pe învățatul mitropolit grec Matei al Mirelor — egumenul mînăstirii Dealu — fugit și el din calea aceluiași invadatori. La rugămintea egumenului Teofil, vlădica Matei a scris mai tîrziu *Slujba și viața Sfîntului Grigorie Decapolitul*.

Ca episcop de Rîmnic a fost ales, probabil, în anul 1618. În 1631, a fost trimis de domnitorul Leon Tomșa (1629—1632) în Transilvania ca să ia legătura cu Matei Aga și cu boierii pribegi, spre a-i sfătui să se reîntoarcă în țară. Episcopul Teofil s-a numărat și printre însoțitorii lui Matei Basarab la Constantinopol, în 1632, când a fost recunoscut domn de turci.

Ajungînd mitropolit al Ungrovlahiei, Teofil s-a bucurat de încrederea deosebită a lui Matei Basarab. Acesta l-a folosit și într-o misiune diplomatică, trimițîndu-l, în fruntea unei solii, la principele Transilvaniei Gheorghe Rákoczy I la Alba Iulia, în 1640. Probabil cu acest prilej Teofil a cercetat și pe colegul său din Alba Iulia, mitropolitul Ghenadie. Se pare că acum i-a dăruit lui Ghenadie o instalație tipografică.

Mitropolitul Teofil s-a impus mai mult prin activitatea depusă în slujba culturii românești. Nu trebuie însă să trecem cu vederea faptul că viața culturală și artistică a Țării Românești din acel timp se bucura de sprijinul generos al lui Matei Basarab, al soției sale, doamna Elina, și al fratelui ei, învățatul logofăt Udriște Năsturel. În cursul domniei lui Matei Basarab, se conturează trei curente culturale : cel slavon, sprijinit de familia domnitoare și mai ales de Udriște Năsturel, cel grecesc, sprijinit de unii ierarhi, clerici și dascăli greci veniți în Țara Românească și cel românesc, sprijinit de clerul de mir, monahal și de marea masă a credincioșilor români. A ieșit biruitor cel din urmă, așa cum vom relata mai jos.

În ce privește activitatea tipografică, ea încetase în Țara Românească de pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea. S-a reluat abia acum, prin strădaniile lui Matei Basarab și ale mitropolitului Teofil. Trebuie remarcat și faptul că acum se tipăresc în Muntenia primele cărți în limba română.

Pentru că în acel timp păstorea în scaunul de mitropolit al Kievului românul Petru Movilă (1633—1646), Matei Basarab s-a adresat lui, cerîndu-i o tipografie. Mitropolitul kievean i-a îndeplinit dorința, trimițîndu-i o tiparniță completă, în 1635, care a fost așezată în mînăstirea de la Cîmpulung. Totodată au fost trimiși de la Kiev și cîțiva meșteri tipografi, în frunte cu Timotei Alexandrovici Verbițki, fostul conducător al tipografiei de la Lavra Pecerska din Kiev. Acesta a rămas în Țara Românească pînă prin anul 1642, când întîlnim în locul său pe Ivan Kunotovici, fost conducător al tipografiei Frăției Ortodoxe din Lvov, aflată tot sub îndrumarea lui Petru Movilă. Amîndoi au pregătit o seamă de meșteri tipografi de neam român, care le-au continuat apoi munca.

Se cunosc trei cărți slavonești care au ieșit de sub teascurile tiparniței de la Cîmpulung: *Evhologhionul* sau *Molitvelnicul* (1635), cu o lungă prefață a lui Matei Basarab, în care arăta cum a obținut tipografia de la Kiev, *Antologhionul* (1643) și *Psaltirea* (1650). Tot aici s-a tipărit, în 1642, o carte în limba română, intitulată *Învățătură preste toate zilele*, tradusă din grecește. Ultimele trei cărți au fost tipărite cu îndrumarea și cheltuiala ieromonahului Melchisedec, egumenul mînăstirii Cîmpulung.

În 1637, la mînăstirea Govora, în Oltenia, era în ființă o nouă tiparniță, de sub teascurile căreia au ieșit mai multe cărți slavonești, dar mai ales românești. Astfel, între 1637—1639, au apărut următoarele cărți în limba slavonă: *Psaltirea* (1637; prima carte paginată filă cu filă, la noi), *Psaltirea cu Ceaslov* (1638), *Ceaslovul* (1638), *Paraclisul Precistei* (slavo-român, 1639). În 1640 au apărut, în românește, două cărți de o deosebită însemnătate: *Ceaslovul*, prima carte românească de cult tipărită cunoscută pînă în prezent în Muntenia, și *Pravila cea mică* (terminată de tipărit în 1641).

Pravila de la Govora, numită și *cea mică* (cu titlul complet: «Pravila aceasta iaste dreptătoriu de leage, tocmeale a sfinților apostoli, tocmita de 7 săboară cătră aceasta și a preacuvioșilor părinți, învățătorilor lumiei»), era tradusă din slavonește în românește de călugărul Mihail Moxa sau Moxalie din mînăstirea Bistrița. Prin 1620, acesta prelucrase în românește un *Cronograf*, adică o istorie a lumii, la îndemnul lui Teofil, pe atunci episcop al Rîmnicului. Grijă tiparului a avut-o Meletie Macedoneanul, egumenul mînăstirii, apoi ieromonahul Ștefan din Ohrida. Predoslovia cărții era semnată de mitropolitul Teofil (în parte era tradusă după prefața lui Petru Movilă, la Nomocanonul de la Kiev din 1629).

Pravila propriu-zisă era o colecție de legiuiri canonice (bisericești) și civile, făcută după o traducere slavă a unui nomocanon de origine bizantină. Izvoarele slave — și cu atît mai puțin cele grecești — n-au fost identificate pînă în prezent. Din această pricină, cercetătorii mai noi socotesc că *Pravila* este mai degrabă o compilație după aceste izvoare și nu o simplă traducere a unora din ele. Apariția unei cărți cu caracter canonic-juridic era detérminată de trebuința unor îndrumări limpezi pentru preoții duhovnici la darea canonului (epitimiei) în scaunul spovedaniei, dar și pentru a le da îndrumări cu privire la pedepsele pe care să le aplice credincioșilor în caz de abateri de la rînduielile vieții obștești, căci preotul avea — în acele timpuri — și rolul de judecător al păstoriților săi. Rostul cărții era subliniat de însuși mitropolitul Teo-

fil, în prefață : «Socotit-am că mai toate limbile au carte pe limba lor, de aceai cugetaiu și eu... să scoț ceastă carte, anume pravilă pre limba rumânească, sfințiilor voastre frați duhovnici rumânești, carii sânteti păstori oilor celor cuvîntătoare a turmei lui Hristos».

Trebuie subliniat și faptul că *Pravila de la Govora* a apărut în două ediții, una pentru Țara Românească, alta pentru Transilvania. Deosebirea dintre exemplarele celor două ediții consta în faptul că în prefața unor exemplare, numele mitropolitului Teofil era înlocuit cu al lui «Ghenadie, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscopu și mitropolitu a toată Țara Ardealului». Apariția ediției pentru Transilvania ar putea fi pusă în legătură și cu calitatea mitropolitului Teofil de «exarh al Plaiurilor». Ea a putut fi solicitată de mitropolitul Ghenadie, care simțea lipsa unei astfel de cărți. El avea nevoie de o pravilă, fie ca să contrabalanseze acțiunea prozelitistă calvină, fie ca să aibă o nouă ediție de legiuiri în locul celei a lui Coresi, care, desigur, era epuizată. Mitropolitul transilvănean va fi rugat pe Teofil să tipărească *Pravila* în două ediții cu prilejul soliei acestuia la Alba Iulia. Din această colaborare pe tărîm tipografic, se poate constata că exista o unitate sufletească între români, în ciuda granițelor nefirești care-i despărțeau. Rezultă că *Pravila de la Govora* apare ca «o lege oficială» promulgată de autoritatea de stat și de cea bisericească, fiind prima colecție tipărită de legi civile și bisericești a statului feudal Țara Românească și a întregii Biserici Ortodoxe Române. Ea prezintă deci o mare importanță pentru istoria dreptului românesc în general și a dreptului canonic, în special.

În 1642 s-a început — tot la Govora — tipărirea cărții intitulată *Evanghelia învățătoare* (Cazania). Cuprinde cazanii la duminicile anului, la sărbătorile împărătești și ale sfinților, fiind «scoasă și primenită de pre limbă rusască pre limbă rumânească cu voia și cheltuiala creștinului domn Matheiu Basarab voevod, iară cu osteneala și izvodirea lui Silvestru ermonah». Este o carte masivă, cu peste 600 de pagini. «Uriil Năsturel predoslov» semna o «Predoslovie cetitoriului», în care arăta că «o am primenit de în limba rusească pre limba rumânească». Rezultă că traducerea a făcut-o ieromonahul Silvestru, ajutat de învățatul logofăt Udriște Năsturel, care semna și prefața.

N-ar fi exclus ca tipografia de la Govora să fi stat sub îndrumarea episcopului de Rîmnic Ignatie Sîrbul (1636—1653), care era pomenit în aproape toate cărțile slave tipărite aici. Acestea erau scrise în slava de redacție medio-bulgară, fiind revăzute, poate, chiar de episcop.

Nu trebuie trecut cu vederea că majoritatea cărților de la Govora au văzut lumina zilei prin strădania egumenului mînăstirii, ieromona-

hul Meletie Macedoneanul, desigur un macedo-român, fapt ce rezultă din prefețele sau epilogurile lor (*Psaltirea* din 1637, *Ceaslovul* din 1638, *Pravila* din 1640—1641, *Evanghelia cu învățătură* din 1642 și 1644). Din prefața lui Matei Basarab la *Molitvelnicul* de la Cîmpulung din 1635, reiese că Meletie Macedoneanul, «venit din țările rusești», a fost trimis la Kiev, la Petru Movilă, împreună cu doi însoțitori, ca să aducă de acolo tipografia, pe care a așezat-o în Cîmpulung. Poate cu acest prilej, Meletie să fi cumpărat a doua tipografie, din banii săi, pe care a așezat-o la Govora, unde a fost rînduit egumen, sau cu banii episcopului de Rîmnic. Meșter tipograf era ieromonahul Ștefan din Ohrida, probabil tot un macedo-român, pomenit în *Psaltirea* și *Ceaslovul* din 1638, în *Pravila cea mică*, precum și în *Învățătura peste toate zilele* de la Cîmpulung, din 1642. În *Evanghelia învățătoare* de la Govora e pomenit un tipograf Preda, care fără îndoială era un localnic, format de meșterii ruși veniți de la Kiev.

Peste doi ani, deci în 1644, *Evanghelia învățătoare* a fost retipărită la mînăstirea Dealu, lângă Tîrgoviște, deci în apropiere de scaunul domnesc și de cel mitropolitan, unde se pare că s-a transportat întregul material tipografic de la Govora. Noua ediție avea aproape 1.000 de pagini (4 f. + 778 p. + 109 foi nenumerate). Pentru primele 385 de pagini s-au folosit colile din Cazania de la Govora, retipărindu-se titlul, prefața, tabla de materii și restul cazaniilor. Osteneala tipăririi a purtat-o «Ivan Kunotovici, tipograf rus, cu ucenicii».

Tot la Dealu s-au tipărit, în 1646, un *Liturghier slav* (Slujebnic), apoi, în 1647, cunoscuta lucrare *Urmarea lui Hristos* a teologului Thomas à Kempis (din Kempen, lângă Köln, 1380—1470), tradusă din latinește în slavonește de Udriște Năsturel. Prefața — semnată de el — era închinată mitropolitului Varlaam al Moldovei. Cartea s-a bucurat de o largă răspîndire mai ales la credincioșii ortodocși de limbă slavă. Tot Udriște Năsturel a tradus din slavonește în românește romanul *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf*, rămas în manuscris.

Acestea sînt lucrările tipărite în cursul păstoririi mitropolitului Teofil, dintre care cinci erau în românește: *Ceaslovul*, *Pravila*, *Evanghelia cu învățătură*, în două ediții și *Învățătură peste toate zilele*, la care se mai adaugă *Paraclisul Maicii Domnului*, în slavonește și românește.

Amintim și faptul că în timpul păstoririi lui, logofătul Udriște Năsturel a înființat o școală slavonă pe lângă mitropolie, la Tîrgoviște — se pare — cu un program asemănător cu al Academiei movilene din Kiev, care a dăinuit pînă către sfîrșitul domniei lui Matei Basarab. Prin elevii ei, s-a prelungit existența culturii slave în Țara Românească în

aproape tot secolul al XVII-lea. După 1646, teologul Pantelimon Ligaridis (devenit mitropolit de Gaza, sub numele de Paisie), împreună cu Ignatie Petrișis, amândoi greci din insula Hios, cu sprijinul lui Matei Basarab și al postelnicului Constantin Cantacuzino, au pus bazele unui colegiu umanist la Tîrgoviște după modelul celor occidentale, cunoscut în actele vremii sub numele de «schola greca e latina». Primul dascăl predă Logica și Retorica, iar al doilea Gramatica. Limbile de predare erau greaca veche și latina. Aceasta a fost prima școală de nivel superior în Țara Românească. Probabil a dăinuit pînă către sfîrșitul domniei lui Matei Basarab. Între elevii școlii se număra și acel Daniil Andrean Panoaneanul, care semna prefața *Pravilei mari* din 1652, ajuns și mitropolit al Ardealului.

Mitropolitul Teofil a păstrat strînse legături și cu românii ortodocși din Transilvania și Moldova. Arătăm mai sus că în 1640, cu prilejul soliei la principele Gheorghe Rákoczy I la Alba Iulia, a cercetat și pe mitropolitul Ghenadie, căruia se pare că i-a dăruit o instalație tipografică. Către sfîrșitul anului 1640, a hirotonit, la Tîrgoviște, pe noul mitropolit al Transilvaniei, Ilie Iorest, iar în 1643 pe urmașul acestuia, Simion Ștefan. A fost în bune raporturi cu mitropolitul Varlaam al Moldovei, în ciuda neînțelegerilor existente între domnii lor, Matei Basarab și Vasile Lupu. Astfel, în 1644, a primit în Tîrgoviște pe mitropolitul Varlaam, venit în Țara Românească în vederea împăcării celor doi domni. Cu prilejul acestei misiuni, Varlaam a aflat în biblioteca învățatului boier Udriște Năsturel un exemplar din *Catehismul calvinesc*, apărut la Alba Iulia în 1640 sau 1642. Constatînd că era «plin de otravă de moarte sufletească», mitropolitul moldovean a convocat un sobor al ierarhilor din Țara Românească și Moldova, spre a lua atitudine împotriva acelei broșuri. Soborul — la care a participat și mitropolitul Teofil cu sufraganii săi — s-a întrunit în 1644 sau 1645, credem că la Iași, aprobînd cunoscuta lucrare a lui Varlaam, *Răspuns la Catehismul calvinesc*.

A avut însă legături și cu unele Biserici Ortodoxe din Răsărit. Astfel, în 1638, a primit vizita patriarhului Mitrofan Critopulos al Alexandriei, care în primăvara anului următor a și murit în Țara Românească.

Mitropolitul Teofil este pomenit și în diferite acte interne ale vremii. De pildă, în 1639, a luat parte, alături de sufraganii săi, Ignatie de la Rîmnic și Ștefan de la Buzău, la soborul duhovnicesc și mirenesc convocat de Matei Basarab, care a hotărît ca nici o mînaștere să nu mai poată fi închinată unei alte mînaștiri din țară sau din afară.

Deci, sub vlădica Teofil au apărut în Muntenia primele cărți juridice, teologice și de cult în limba română. Prin sprijinul dat la traducerea și tipărirea acestora, mitropolitul Teofil a fost socotit pe bună dreptate de Nicolae Iorga «unul din cei dintâi ctitori ai limbii românești în biserică» și «începătorul tipăriturilor în această limbă pe pământ românesc». Și-a dat obștescul sfârșit în primele luni ale anului 1648.

Mitropolitul Ștefan. După moartea lui Teofil, pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei a fost ridicat ieromonahul Ștefan, «catigumenul» mănăstirii Tismana (mai 1648). Și acesta era român de neam, originar din satul Rîmești—Vâlcea, unde a ctitorit o biserică. Se pare că a fost «copist» la mănăstirea Bistrița, apoi s-a călugărit la Tismana, unde a ajuns și egumen. Și-a însușit o cultură aleasă pentru acel timp, avînd și o viață curată, căci numai așa ne putem explica ridicarea sa în scaunul mitropolitan, trecîndu-se peste episcopii de Rîmnic și de Buzău.

Ca mitropolit, Ștefan a continuat și desăvîrșit activitatea cărturărească a înaintașului său, susținînd curentul românesc, față de cel slavon, care se bucura de sprijinul lui Udriște Năsturel. Sub el, tipografia a lucrat numai la Tîrgoviște, unde era scaunul domnesc și cel mitropolitan. Aci s-au tipărit un *Triod-Penticostar*, în limba slavă (1649), precum și cîteva cărți slavo-române și românești. Astfel, în 1650, un diacon Mihai din Tîrgoviște a scos de sub tipar *Cartea ce să cheamă pogribania preoților mireni și a diaconilor*, avînd tipicul în românește și rugăciunile în slavonește. În 1651, s-a tipărit, tot la Tîrgoviște, cartea intitulată *Mistirio sau Sacrament*, tălmăcită de mitropolit, cuprinzînd rînduiala slujbei și o învățătură despre primele două taine : Botezul și Mirungerea. Tipicul și învățătura erau în românește, iar slujba în slavonește. În prefața cărții, mitropolitul Ștefan scria că lucrarea a văzut lumina tiparului «cu proasta nevointă și osteneală a smereniei noastre... dă pre Molitvelnicul grecesc și slovenesc...». În partea finală îndemna pe cititori să roage pe Dumnezeu să-și reverse mila peste «această aripă de țărișoară umbrită supt puternica dreapta a lui Dumnezeu, cu izbăvire de vrăjmașii văzuți și nevăzuți...».

În 1652 a tipărit *Tîrnosania*, adică slujba sfințirii bisericii, carte de care se simțea acum trebuința, dat fiind numărul mare de biserici ridicate în timpul lui Matei Basarab. Era tradusă «de pe elenește și slavonește pe limba proastă românească, cu tot tipicul și învățătura ei». Și aceasta avea tipicul în românește, iar slujba în slavonește.

Tot în 1652 a văzut lumina tiparului o nouă carte de legi și anume *Îndreptarea legii*, numită și *Pravila cea mare* sau *Pravila de la Tîrgoviște*, o lucrare de aproape 800 de pagini. Era nu numai un cod bisericesc, ci și unul politic. A fost tălmăcită din grecește — la îndemnul mitropolitului Ștefan — de «Daniil Andrean monahul din Țara Panoniei» (originar din «Panonia», adică din Transilvania), ajutat de dascălii greci Pantelimon (Paisie) Ligaridis și Ignatie Petrișis. Cartea are două prefețe: una a traducătorului, alta a mitropolitului, care, de altfel, era în cea mai mare parte tradusă după prefața lui Matei Vlastares la Sintagma sa alfabetică (sec. XIV).

Pravila are două părți mari și un apendice. Partea întâi are numele de «Îndreptarea legii» și este împărțită în 417 glave. Dintre acestea, 314 sînt extrase din Nomocanonul lui Manuil Malaxos, într-o versiune mai completă, alcătuită pe la 1600 de mitropolitul Porfirie al Niceii. Celelalte 103 glave cuprind în întregime *Pravila* lui Vasile Lupu (*Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești*), tipărită la Iași, în 1646. Partea a doua a *Pravilei* — care nu este împărțită în glave — poartă titlul de «Nomocanon» și cuprinde, cu puține excepții, întreaga colecție canonică a lui Alexiu Aristen (sec. XII) și comentariile acestuia la toate canoanele, pe scurt, apoi canoanele cîtorva Sfinți Părinți și un fragment din tipicul lui Nichifor Mărturisorul, patriarhul Constantinopolului (sec. IX). Apendicele, cu 54 de glave, este format din întrebările și răspunsurile lui Anastasie Sinaitul (sec. VI). Deci, *Îndreptarea legii* este o operă de codificare legislativă românească, o îmbinare de norme de drept canonic și drept laic.

Pravila de la Tîrgoviște era destinată și pentru românii transilvăneni, lucru ce rezultă atît din cuprinsul ei, cît și din circulația ei în Transilvania.

Mai amintim că de la mitropolitul Ștefan a rămas un *Slujebnic* (*Liturghier*) arhieresc slavo-greco-român, în manuscris, împodobit cu miniaturi, scris cu cheltuiala sa.

Din cele expuse, se poate constata că o parte din cărțile tipărite în timpul lui Matei Basarab erau în slavonește, o parte în românește, iar altele erau bilingve. Acest fenomen se explică prin aceea că în timpul său a fost o adevărată luptă între curentul slavon și cel românesc. Pe de o parte, cunoașterea limbii slavone devenea tot mai anevoioasă, încît nici preoții nu mai înțelegeau această limbă, în care trebuiau să slujească, potrivit unei tradiții adînc înrădăcinate. Pe de altă parte, schimbarea limbii de cult nu era tocmai ușoară și nu se putea îndeplini deodată, pentru că nu erau nici cărți de slujbă traduse în românește, iar

introducerea limbii naționale în cult putea fi considerată de unii ca o alunecare în erezie, mai ales că în Transilvania vecină, calvinismul ducea o propagandă activă printre români în acest sens. O asemenea situație îngrijorătoare l-a determinat pe mitropolitul Ștefan să tipărească acele cărți bilingve, adică să împace și tradiția slavonă, prin tipărirea slujbei în slavonește, dar în același timp să țină seamă și de realitățile de atunci, care impuneau naționalizarea slujbelor și să vină în ajutorul preoților, tălmăcindu-le rînduielele de tipic în românește. Deci, marele merit al mitropolitului Ștefan este acela de a fi deschis larg porțile pentru pătrunderea limbii românești în biserică.

După 1652, mitropolitul Ștefan n-a mai tipărit nimic, căci țara a trecut prin mari frământări, pricinuite de luptele cu Vasile Lupu, încheiate cu victoria muntenilor la Finta, în 1653, și de răscoala seimenilor și dorobanților (soldați cu plată în oastea țării), izbucnită cu puțin înainte de moartea lui Matei Basarab. Nu știm din ce pricină, mitropolitul Ștefan a intrat în legătură cu ostașii răsculați. Pentru acest fapt, el a ajuns în conflict cu domnul țării, care — la 12 iulie 1653 — a cerut patriarhului ecumenic Ioanichie II îndepărtarea sa din scaun. În scrisoarea domnitorului către patriarh, se scria că «Ștefan... este viclean (tîrgoveț) și de fire acru la mațe și s-a dovedit că a fost în legătură cu răsculații», fapt pentru care «l-a scos din scaun, ca să se odihnească în mînăstirea lui».

Patriarhul ecumenic a îndeplinit dorința domnului, caterisind — împreună cu sinodul său — pe mitropolitul Ștefan, pe care «l-au despoiat de cinstea și de vrednicia arhierescă», îndepărtîndu-l din scaunul mitropolitan și hotărînd «să petreacă întocmai ca oamenii de rînd și să i se zică Ștefan monahul». În același timp, se aproba și trecerea episcopului Ignatie de la Rîmnice în scaunul mitropolitan, cum ceruse însuși Matei Basarab.

Mitropolitul Ignatie Sîrbul. Acesta se trăgea dintr-o familie preoțească din sudul Dunării, fost preot de mir în Nicopole, de unde îi vine și apelativul de «sîrbul» (un fiu al său, Voico, a ajuns paharnic în Țara Românească).

În timp ce Matei aga din Brîncoveni umbla să ia domnia Țării Românești, preotul Ignatie din Nicopole făcea legătura între el și puternicul pașă Abaza din Rusciuc. Acesta l-a trimis în 1632 la Făgăraș, unde era Matei refugiat, vestindu-l să vină la Rusciuc, pentru a-i da caftan de domnie în Țara Românească. Obținînd confirmarea domniei din partea Porții, Matei Vodă, drept recunoștință pentru ajutorul dat, a adus pe preotul Ignatie în Țara Românească, iar către sfîrșitul anului 1636,

l-a ridicat pe scaunul vlădicesc de la Rîmnic. În iulie sau august 1653, a ocupat scaunul mitropolitan, în împrejurările amintite mai sus.

Către sfârșitul aceluiași an (29 noiembrie), mitropolitul Ignatie Sîrbul întâmpina la Tîrgoviște pe patriarhul Macarie al Antiohiei. Acesta a făcut — între anii 1653—1654 și 1656—1658 — o lungă călătorie în țările române, împreună cu fiul său, arhidiaconul Pavel din Alep, care a lăsat prețioase însemnări de călătorie, pe baza cărora putem reconstitui multe fapte din trecut. De pildă, despre mitropolitul Ignatie, Pavel de Alep scria că era «un bătrîn venerabil, cunoscător de limbile turcă, persană, greacă și română». Au rămas în Țara Românească pînă la 22 mai 1654. În acest timp, s-a întîmplat moartea lui Matei Basarab și alegerea urmașului său, Constantin Șerban Basarab Cîrnul (1654—1658). De la noi s-au îndreptat spre Rusia (1654—1656).

Deci, mitropolitul Ignatie a fost cel care a făcut slujba înmormîntării prietenului și binefăcătorului său și a uns domn pe urmașul său, Constantin Șerban Basarab. Noul domn l-a trimis într-o solie la principele Transilvaniei Gheorghe Rákoczy II (1648—1658), în mai 1655, pentru a-i cere ajutor împotriva seimenilor și dorobanților încă răsculați. Ierarhul muntean și-a îndeplinit cu succes misiunea, încheind o înțelegere cu principele transilvănean, la Iernut (azi jud. Mureș), la 20 mai 1653. Se vede că a mai rămas un timp în Transilvania, căci la sfârșitul lunii iunie era în Brașov.

În orice caz, în a doua jumătate a anului 1656 (înainte de 15 decembrie), Constantin Șerban Vodă a reabilitat pe mitropolitul Ștefan redîndu-i scaunul. Probabil că acuzele pe care i le-a adus Matei Basarab cu doi ani în urmă nu erau întemeiate și că a fost înlăturat pe nedrept, fapt pentru care noul domn l-a rechemat și i-a redat scaunul vlădicesc.

Mitropolitul Ignatie va fi depus «poretis» (demisie, retragere) de bună voie sau îndemnat de domn, convins de nevinovăția lui Ștefan. S-a retras în Oltenia, viețuind fie la Rîmnic, fie la Cozia. Uneori îl întîlnim la Tîrgoviște, pe lîngă domnitorul Mihnea III Radu, care, în septembrie 1659, l-a trimis într-o nouă misiune diplomatică la Gheorghe Rákoczy II, aflat acum în Tg. Mureș, ca să încheie un tratat de alianță împotriva turcilor, căci domnul muntean se ridicase împotriva lor. Tratatul s-a semnat la 4 octombrie 1659 în Tg. Mureș, dar planurile celor doi conducători nu s-au putut îndeplini. A murit în ultima parte a lunii decembrie 1662, fiind, poate, înmormîntat la Cozia (chipul său e zugrăvit în paraclisul acestei mînăstiri). La 20 decembrie 1662, în pragul morții, făcea o danie mînăstirii Cozia (veșminte arhieresti și obiecte casnice).

Mitropolitul Ștefan, a doua oară. Mitropolitul Ștefan a revenit în scaun înainte de 15 decembrie 1655, când e întâlnit din nou în acte. Probabil în cei doi ani cât scaunul a fost ocupat de Ignatie, Ștefan va fi stat la mînăstirea Tismana, unde își avea metania. Cu toate că n-a mai reluat activitatea tipografică, fie din cauza bătrînețelor, fie din cauza nestatorniciei vremurilor, tipografia fiind poate distrusă de oști străine, mitropolitul Ștefan s-a remarcat și acum prin cîteva fapte de seamă. Astfel, la 17 septembrie 1656, a hirotonit pe Sava Brancovici ca mitropolit al Transilvaniei, cu reședința la Alba Iulia.

La 24 octombrie 1656 a întîmpinat pe patriarhul Macarie al Antiohiei și pe însoțitorii săi, care venea pentru a doua oară în Țara Românească. Patriarhul arab a rămas la noi pînă în toamna anului 1658, vizitînd, în 1657, principalele mînăstiri ale țării, după cum reiese din bogatele însemnări de călătorie ale fiului său, arhidiaconul Pavel din Alep. În Duminica tuturor sfinților din anul 1658, patriarhul, împreună cu mitropolitul Ștefan și alți arhierei, au sfințit biserica cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena din București (actuala catedrală patriarhală), începută de domnitorul (acum mazilit) Constantin Șerban. Mai tîrziu, mitropolitul Ștefan a stăruit pe lîngă domnitorul Radu Leon (1664—1669) să termine biserica.

În luna aprilie 1664 s-a întrunit, probabil la Tîrgoviște, un sobor, în frunte cu vlădicii țării, în care s-a hotărît așezarea unei mai bune rînduiei prin mînăstirile țării, reînnoindu-se măsurile luate în 1596 în timpul lui Mihai Viteazul. În 1668, mitropolitul Ștefan a început *Condica Sfîntă* a Mitropoliei Ungrovlahiei, în care urmau să fie înscrise, de aci înainte, actele de alegere, de hirotonie și de înscăunare ale tuturor vlădicilor hirotoniți la București. Aceasta constituie azi o sursă însemnată de informație pentru disciplina noastră. Menționăm și faptul că vlădica Ștefan este ctitor al bisericii din Rîmești-Vîlcea (1652, zugrăvită prin 1658—1659), în care se află pictat și chipul său, și al bisericii de lemn din Grămești-Pietreni, jud. Vîlcea (1664—1665). Un portret foarte reușit al mitropolitului se află pe tîmpla schitului Crasna din jud. Gorj, împreună cu al lui Matei Basarab.

La 15 aprilie 1668, mitropolitul Ștefan și-a întocmit diata (testamentul), prin care lăsa 500 de taleri noii catedrale mitropolitane a țării, ca «să se sfîrșească ce iaste nesfîrșit». Și-a dat obștescul sfîrșit la 25 aprilie 1668, fiind îngropat în catedrala mitropolitană din Tîrgoviște, pe mormîntul său așezîndu-se o lespede de piatră cu o inscripție în limba română.

Concluzii. Bucurându-se de sprijinul domnitorului Matei Basarab, mitropoliții Teofil și Ștefan au deschis o epocă nouă în istoria culturii românești, mai ales prin tipăriturile lor în limba română: cărți de slujbă, juridice și teologice. Merită să fie reținută îndeosebi strădania mitropolitului Ștefan de a traduce îndrumările tipiconale din cărțile de cult în românește, făcând astfel începutul procesului de românizare a slujbelor bisericești.

Între colaboratorii lor nu pot fi trecuți cu vederea ieromonahii Meletie Macedoneanul, Ștefan din Ohrida, Silvestru, Melchisedec, Mihail Moxa, Daniil Andrean, care au adus un aport prețios la traducerea și tipărirea de cărți în limba română. Probabil aceștia erau «ucenici» ai mitropolitului Teofil, ei formînd o adevărată «școală» românească, ceea ce era, în acele vremuri, un act de mare curaj, dată fiind puternica tradiție slavonă.

În ce privește tipăriturile slavone, acestea au avut o largă răspîndire în toate bisericile de limbă slavă, mai ales în cele aflate sub stăpînire otomană. Teofil însuși spunea în prefața Psaltirii slave din 1637 că era hărăzită «și altor neamuri înrudite cu noi după credință... și cu deosebire bulgarilor, sîrbilor, ungrovlahilor, moldovlahilor și celorlalți». În felul acesta, Matei Basarab a fost un mare protector al culturii bisericești la slavii sud-dunăreni. Întreaga sa domnie a fost o perioadă de adevărată renaștere culturală ortodoxă și națională, așa cum nu mai fusese în Țara Românească din timpul lui Neagoe Basarab.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. N. IORGA, *Documente grecești privitoare la istoria românilor* (vol. XIV, partea I din colecția Hurmuzaki), București, 1915; EMILIA CIORAN, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în țările române*, București, 1900, 262 p.; Vol. *Călători străini despre țările române*, VI, București, 1976, p. 1—307 (Călătoriile patriarhului Macarie, de Pavel din Alep).

Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopiseșul cantacuzinesc. Ediție critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, LXII + 253 p. (și în *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 81—224).

ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903 X + 572 p.; tom. IV (red. de ION BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.

Îndreptarea Legii, 1652. Ediție critică, București, 1962, 1013 p.

Lucrări: Mitropoliții Teofil și Ștefan. GEORGE I. NEGULESCU, *Ștefan I mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1900; V. DRĂGHICEANU, *Vechea biserică de lemn din Grămești-Vâlcea*, în BCMI, III, 1910, p. 110—114; V. DRĂGHICEANU, *O ctitorie mitropolitană: biserică din Rîmești-Vâlcea*, în BCMI, IV, 1911, p. 130—132; I. C. FILITTI, *Cu privire la mitropolitul Ungrovlahiei Teofil*, în «Arhivele Olteniei», an. X, nr. 56—58, p. 448 urm.; NICULAE I. ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în «B.O.R.», an. LXXVII,

nr. 7—10, 1959, p. 722—826 (774—779); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Precizări privind cronologia mitropoliților Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 376—380; DAN PLEȘIA, *Cînd a fost înscăunat mitropolitul Teofil al Ungrovlahiei?*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 11—12, 1964, p. 1103—1106.

Mitropolitul Ignatie Sîrbul. AL. IORDAN, *Ignatie mitropolitul Țării Românești*, în «Cercetări istorice», an. XIII—XVI, nr. 1—2, Iași 1940, p. 384—404; I. IONAȘCU, *Data morții mitropolitului muntean Ignatie Sîrbul*, în «Revista Istorică Română», vol. XIII, fasc. 2, 1943, p. 37—51 (și extras); LUCIAN GAFTON, *Episcopii de Rîmnic: Ignatie Sîrbul și Ignatie Grecul*, în M.O., an. IX, nr. 1—2, 1957, p. 46—56; ȘERBAN RĂZEȘUL (Aurelian Sacerdoțeanu), *Despre mitropolitul Ignatie Sîrbul*, în B.O.R., an. LXXVIII, nr. 11—12, 1960, p. 1054—1077; ȘERBAN RĂZEȘUL (Aurelian Sacerdoțeanu), *Iarăși despre mitropolitul Ignatie Sîrbul*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 11—12, 1964, p. 1084—1099.

Viața culturală. DAN SIMONESCU, *Viața literară și culturală a mînăstirii Cîmpulung (Muscel) în trecut*, Cîmpulung, 1926, 72 p.; AL. PROCOPOVICI, *De la Coresi diaconul la Teofil mitropolitul lui Matei Basarab*, în vol. *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 289—302; DAN SIMONESCU și DAMIAN P. BOGDAN, *Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, în B.O.R., an. LVI, nr. 11—12, 1938, p. 866—880 (și extras); ȘT. PAȘCA, *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: cel mai vechi Ceaslov românesc. Studiu istoric-literar și de limbă*, în *Academia Română. Studii și cercetări*, XXXVI, București, 1939, p. 97—121; G. POPESCU-VÎLCEA, *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648—1668)*, în «Analecta», București, 1943, p. 135—151 + 42 fig.; G. POPESCU-VÎLCEA, *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648—1668)*, București, 1974, 112 p. + XL ilustrații în text; VIRGIL CÂNDEA, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în RESEE, VI, 2, 1968, p. 239—287; GHEORGHE IONESCU, *Mînăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul (I)*, în «Buletinul Monumentelor Istorice», an. XL, nr. 2, 1971, p. 20—32; ION V. DURĂ, *Biserica din Țara Românească în epoca lui Matei Basarab*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 5—6, 1971, p. 577—592; RADU CREȚEANU, *Mitropolitul Ștefan I al Ungrovlahiei*, în M.O., an. XXIX, nr. 1—3, 1977, p. 119—139; VIRGIL CÂNDEA, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 33—77.

Școlile. V. PAPACOSTEA, *Originea învățămîntului superior în Țara Românească*, în «Studii», revistă de istorie, t. XIV, 5, 1961, p. 1139—1167; VICTOR PAPACOSTEA, *O școală de limbă și cultură slavonă la Tîrgoviște, în timpul domniei lui Matei Basarab*, în «Romanoslavica», V, Istorie, 1962, p. 183—193.

Pravilele. LIVIU STAN, *Importanța canonică și juridică a Pravilei de la Tîrgoviște*, în ST, an. IV, nr. 9—10, 1952, p. 561—579; IORGU D. IVAN, *Pravila mare de-a lungul vremii*, în ST, an. IV, nr. 9—10, 1952, p. 580—609; GHEORGHE CRONȚ, *Îndreptarea Legii din 1652*, în «Studii», revistă de istorie, tom. XIII, nr. 1, 1960, p. 57—82; GHEORGHE CRONȚ, *Pravila de la Govora din 1640*, în «Studii», revistă de istorie, tom. XIV, nr. 5, 1961, p. 1211—1226; IOAN N. FLOCA, *Pravila de la Govora din 1640—1641*, în B.O.R., an. LXXXI, nr. 3—4, 1963, p. 297—319; STELIAN MARINESCU, *Dispozițiuni de drept laic în Pravila de la Govora din 1640*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 3—4, 1963, p. 320—346; IOAN N. FLOCA, *Importanța canonică și juridică a Pravilei de la Govora*, în M.A., an. IX, nr. 6—8, 1964, p. 496—523; IOAN N. FLOCA, *Originile dreptului scris în Biserica Ortodoxă Română*, Sibiu, 1969, XVI + 212 p. (și în M.A., an. XIV, nr. 1—3, 1969).

XXXIII

MITROPOLIA TRANSILVANIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA. MITROPOLIȚII ILIE IOREST ȘI SIMION ȘTEFAN

Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, avem felurite știri privitoare la mitropoliții Transilvaniei, care-și aveau reședința în Alba Iulia (Bălgrad). Între ei s-a remarcat Ioan de la Prislop, care a avut fericirea să păstorească și în timpul lui Mihai Viteazul, domn, pentru scurt timp, al celor trei țări românești, care a ridicat în Alba Iulia o nouă biserică mitropolitană și o nouă reședință vlădicească. Urmașii săi au avut păstoriri destul de lungi, dar au avut mult de luptat cu încercările cîrmuitorilor de atunci ai Transilvaniei de a atrage pe români la calvinism.

Urmașii lui Ioan de la Prislop. Urmașul său imediat a fost mitropolitul *Teoctist*, care a avut o păstorie neobișnuit de lungă pentru acele timpuri. Este pomenit pentru prima oară în martie 1606, în *Cronica* protopopului Vasile de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului († 1659) și mai târziu, în *Istoria* acelei biserici, scrisă de protopopul Radu Tempea II (1690—1742). În acel an, mitropolitul Teoctist, împreună cu mitropolitul Luca (din Cipru) al Ungrovlahiei au îndepărtat din slujbă, «pentru necuviință și mîndrie» pe preotul Neagoslav de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, venit aici din Țara Românească. Cronicarul sas Andreas Hegyes (1578—1627), în însemnările zilnice pe care le-a lăsat, notează că la 26 august 1615 «vlădica din Bălgrad» a mers din nou la Brașov pentru a potoli unele neînțelegeri între preoții Constantin și Stan de la biserica Sfîntul Nicolae. Desigur, acest vlădică a fost Teoctist. Alte știri despre el ne oferă o piatră de mormînt cu o inscripție slavonă descoperită în zidul turnului bisericii din Alba Iulia-Maieri. Această biserică a fost construită — începînd cu anul 1715 — din ma-

terialele provenite din dărîmarea «Mitropoliei» din Alba Iulia, zidindu-se atunci, pe latura de vest a turnului, în stînga intrării, și piatra de care este vorba. A fost pusă «în timpul episcopului chir Theoctist... preot chir Gheorghie, în anul (7131), iar de la Nașterea Domn(lui) 1622, luna decembrie, 26 zile». Rezultă că mitropolitul Teoctist a păstorit pînă după această dată.

Mitropolitul Dosoftei. Urmașul său, *Dosoftei*, pare să fi fost originar din Moldova, sau un transilvănean călugărit acolo. Într-o însemnare pe o Evanghelie slavonă, în manuscris, cu data de 21 aprilie 1622, el scria despre sine: «eu vlădica Dosoftei ce am fost în Roman și Huși și 'mai mare peste toate mînăstirile Țării Moldovei, așijderea vlădică în Ardeal și în Maramureș; și am fost în ținutul Sacmarului pînă la Dobrițin...». Înseamnă că a fost un timp «exarh al mînăstirilor» din Moldova, în accepțiunea de azi a cuvîntului, apoi episcop de Vad și Maramureș, într-o perioadă pe care nu o putem determina. N-ar fi exclus însă ca el să fi fost vicarul mitropolitului Teoctist, care era destul de bătrîn, căci *Socotelile Brașovului* pomenesc, la 26 martie 1620, pe «vlădica al doilea» din Bălgrad, fără ca să-i dea numele.

Presupunem că a ocupat scaunul vlădicesc în 1623 sau în prima jumătate a lui 1624, căci la 18 septembrie 1624, Gabriel Bethlen scutea pe preoții români din Țara Făgărașului de dijmă. Credem că numai un nou ierarh, mai tînăr și mai dinamic, ca Dosoftei, a putut să solicite această scutire.

La 1 ianuarie 1625, Dosoftei trimitea un preot în Moldova la domnitorul Radu Mihnea (1623—1626) și la mitropolitul Anastasie Crimca, ducînd fier «în greutate de trei cai» și avînd asupra lui o scrisoare a principelui Gabriel Bethlen (1613—1629), către domnul moldovean. Această scrisoare ne face să credem că a ajuns mitropolit cu ajutorul lui Ștefan II Tomșa (1621—1623) sau al lui Radu Mihnea, care era în bune raporturi cu principele Transilvaniei Gabriel Bethlen. Se cunosc și alte legături ale mitropolitului Dosoftei cu Moldova. Așa de pildă, a însărcinat pe un preot să adune restanța «osfeștaniilor» și a gloabelor din «vidicul» Bistriței «de la vlădica Eftimie încoace», urmînd să treacă, cu o parte din bani, în Moldova, «de va fi vreme de-a merge, de nu va fi vreo schimbare de domnie». Iar la 10 noiembrie 1627, cînd nu mai era în scaun, adresa o scrisoare egumenului Nil de la Bisericiani — unde poate a fost călugărit și a învățat carte — din care reieșea că vlădica era unul din oamenii de încredere ai domnitorului Ștefan II Tomșa.

Mitropolitul Dosoftei a rămas în istoria Bisericii noastre ca un vrednic ierarh, prin faptul că la 4 iulie 1627 a convocat un «sobor» sau «si-

nod» la Alba Iulia, care a luat mai multe măsuri privitoare la viața morală a preoților și credincioșilor transilvăneni. Printre altele, se stabilea un număr destul de ridicat de sărbători. Vedem în aceasta o încercare a ierarhului și a membrilor «sinodului» (protopopii eparhiei și unii mireni) de a ușura viața credincioșilor iobagi, stabilind cât mai multe sărbători, în care să nu se lucreze (de pildă, în iulie erau sărbători zilele de 8, 15, 17, 20, 22, 25 și 27). Se fixau apoi amenzi în bani pentru preoții care săvârșeau fapte nevrednice de misiunea lor preoțească sau care nu săvârșeau slujbele potrivit tipicului și rînduielilor ortodoxe. O primă categorie de pedepse se aplicau preoților care nu-și îndeplineau cu conștiinciozitate îndatoririle lor pastorale-liturgice : «preotul carele nu va ști psaltirea de-nțeleș birșag 24 florinți ; popa de nu va avea cărți și veșminte și vase de antemis altarului și a hramului, birșag 24 florinți ; popa de i se va trece rîndul bisericii peste zi mare sau sfînta duminică, pentru beție, să fie birșag scaunului 24 florinți ; popa de nu va cînta liturghia cu 7 prescuri birșag 12 florinți» etc. Alte pedepse priveau pe preoții nevrednici de însăși chemarea lor preoțească : «popa de va ținea crîsmă 24 florinți ; popa de va fi lotru... să nu mai fie popă ; popa de va umbla cu arme și cu pușcă, gloabă 12 florinți ; popa de nu va avea haine lungi pînă la glezne 12 florinți ; popa de va merge pe poporul altui popă sau va cununa oameni fără știrea vlădicăi, gloabă 100 de zloți ; popa de va merge la o biserică fără știrea vlădicăi, să fie lepădat din preoție și să-l dee la «șpanu» etc. A treia grupă de amenzi priveau pe credincioși : cei care nu posteau în două zile pe săptămîină plăteau 24 florini, cei ce răpeau fete 40 florini, cei care nu respectau sărbătorile 6 florini etc.

La scurt timp după acest sinod, vlădica Dosoftei a fost înlăturat din scaun. Se pare că îndepărtarea lui se datora tocmai aceluia sinod, care a urmărit îmbunătățirea vieții religioase-morale a clerului și credincioșilor, lucru ce nu va fi convenit principelui Gabriel Bethlen. După relațiile cronicarului Gheorghe Brancovici (c. 1645—1711), întregite cu ale cronicarilor sași Georg Kraus († 1679) și Georg Haner († 1740), Dosoftei nu numai că a fost înlăturat din scaun, dar a fost și întemnițat, iar principele Gheorghe Rákoczy I l-a pus să-i zugrăvească un castel din Iernut.

Mitropolitul Ghenadie II. După înlăturarea lui Dosoftei, scaunul mitropolitan a fost ocupat de preotul nobil Gheorghe de Brad (cel pomenit în inscripția din Alba Iulia-Maieri din 1622 : «preot chir Gheorghe»), numit în călugărie — și ca mitropolit — Ghenadie. Presupunem că el a fost hirotonit la Tîrgoviște de mitropolitul de atunci al Ungrovlahiei,

Luca din Cipru. Este atestat documentar ca mitropolit la 17 octombrie 1627. La 4 decembrie 1628 da o carte de întărire în slujbă protopopului Ianăș din Hunedoara, în care se intitula «Preasfințitul arhiepiscop chir Ghenadie al scaunului Bălgradului și Vadului și Orăzii și Sătmarului și al întregii țări a Ardealului și celelalte». Observăm că eparhia Vadului apare aici, oficial, încorporată în Mitropolia propriu-zisă a Ardealului. Acest fapt s-a putut petrece cu puțin timp în urmă.

Cu toate că principele Gabriel Bethlen își va fi pus mari nădejdi în mitropolitul Ghenadie că-l va ajuta în încercările sale de răspîndire a calvinismului printre români, nu cunoaștem nici o abatere a lui de la credința ortodoxă. Dimpotrivă, a întreținut în permanență legături cu domnii și ierarhii din Moldova, între care și cu fostul mitropolit Teofan III, pe atunci retras la mînăstirea Slatina. Desigur, în urma refuzului lui Ghenadie de a-l ajuta în acțiunea sa prozelitistă, Gabriel Bethlen a scris — se pare în mai multe rînduri — patriarhului ecumenic Ciril Lucaris († 1638), cerîndu-i încuviințarea pentru trecerea românilor ortodocși din Transilvania la calvinism. Nu cunoaștem scrisorile lui Bethlen, ci numai răspunsul patriarhului, din 2 septembrie 1629, din care se pot afla și unele din argumentele invocate de Bethlen în sprijinul încercării sale și anume că preoții români — prin calvinism — s-ar putea împărtăși de lumina cărții și că trecerea lor la noua învățătură a lui Calvin ar fi salutată cu satisfacție de regele Suediei (Gustav II Adolf, admirator al lui Ciril Lucaris), de electorul de Brandenburg și de principii protestanți ai Germaniei. Patriarhul constantinopolitan a combătut însă cu multă demnitate toate argumentele principelui calvin. Între altele îi arăta că «noi nu putem nici cum să dăm ajutorul nostru fățiș unei lucrări de felul acesta». Iar mai departe îi scria: «Dacă acea sărmană națiune (românii, n.n.), lipsită de orice dreaptă învățătură, ar trece la credința luminăției voastre, din neștiință sau din silă..., noi n-o putem împiedica, din cauza depărtării mari a locului și a lipsei noastre de putere; și nici nu ni se cade nouă să ne luptăm altfel decît cu cuvîntul. Dar dacă am sprijini din partea noastră pe față sau în ascuns, această părăsire de credință, am săvîrși un păcat pe care nu l-ar putea spăla toate chinurile pămîntești». Ca unul care a țmblat în mai multe rînduri prin țările române, patriarhul Ciril îi atrăgea atenția lui Bethlen asupra zădărnicii planurilor sale și prin aceste cuvinte: «Pentru îndeplinirea fericită și pașnică a acestei (schimbări de religie), ar trebui mai întîi să se rupă legătura de sînge și de simțire care zvîcnește în taină, dar cu multă putere, între românii din țara Transilvaniei și locuitorii din țările Munteniei și Moldovei. Negreșit, domnii vecini ai ziselor țări nu vor

îngădui aceasta niciodată și foarte sigur vor pune piedici, dacă nu cu armele, cel puțin cu îndemnuri tainice». Deci și străinii erau conștienți de unitatea de credință, de limbă și de origine a românilor din Transilvania, Țara Românească și Moldova.

Cu aceasta, s-au încheiat și încercările lui Bethlen de a atrage pe români la calvinism, căci a murit la scurt timp (15 noiembrie 1629). Politica sa religioasă a fost continuată de noul principe Gheorghe Rákoczy I (1630—1648). Astfel, la 9 aprilie 1638, la rugămintea lui Ghenadie, a întărit un decret dat de Bethlen, la 18 septembrie 1624, prin care preoții din Țara Făgărașului erau scutiți de impozite față de fisc. Din cuprinsul aceluiași decret, aflăm că încă din timpul lui Bethlen s-au impus cinci condiții mitropolitului român pe care «totdeauna nevătămate le va ține și le va plini și să fie *ascultător de vlădica bisericii ungurești de legea dreaptă*». Înseamnă că mitropolitul român era pus sub ascultarea superintendentului calvin încă din timpul lui Gabriel Bethlen. Trebuie să ne reținem atenția afirmația superintendentului Ștefan Katona Geléji că Ghenadie «pe unele (condiții) le ținea, pe altele nu».

În primăvara anului 1640, când mitropolitul Teofil al Ungrovlahiei a fost trimis de Matei Basarab în fruntea unei solii la Alba Iulia, pentru a duce tratative cu Gheorghe Rákoczy, acesta a cercetat și pe colegul său Ghenadie. Probabil cu acest prilej, Ghenadie a rugat pe mitropolitul muntean să scoată o ediție și pentru Transilvania din *Pravila de la Govora*. În adevăr, pe unele din foile de titlu ale Pravilei, care a apărut în acel an, numele lui Teofil era înlocuit cu al lui «Ghenadie, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a toată țara Ardealului», ceea ce înseamnă că acele exemplare s-au tipărit pentru nevoile preoților ardeleni.

Dar însuși mitropolitul Ghenadie a izbutit să pună bazele unei tiparnițe la Alba Iulia, în ultimii ani ai păstoririi sale. Un ajutor prețios la înființarea ei va fi avut din partea mitropolitului Teofil, căci în prefața *Evangheliei cu învățătură*, tipărită în 1640—1641, amintea că «s-au aflat acest dascăl, popa Dobre, de au venit din Țara Rumânească de au făcut tipare aicea în Ardeal». Evanghelia cu învățătură era o reproducere — cu multe greșeli — a lucrării cu același titlu a diaconului Coresi, din 1581. A ieșit de sub tipar abia în 1641, când în scaunul vlădicesc de la Bălgrad păstorea «Iorist arhimitropolitul», care continua și prefața începută de înaintașul său.

Dar aprobând înființarea tipografiei, Gheorghe Rákoczy urmărea și alte scopuri. Așa se face că în 1640 (după alții : 1642), s-a tipărit, în satul Prisaca, cunoscutul *Catehism calvinesc*, care avea să primească acel ce-

lebru *Răspuns* din partea mitropolitului Varlaam al Moldovei. Catehismul a apărut cu «voia și porunca» lui Gheorghe Rákoczy, cu cheltuiala lui Gheorghe Csulay, cu «scrisoarea s-a ostenit popa Gheorghe din Secul», iar cu tiparul popa Dobre. Înseamnă că mitropolitul Ghenadie nu avea nici o știre despre tipărirea Catehismului. Era împărțit după cele trei virtuți teologice, explicînd simbolul (apostolic), cele 10 porunci și Tatăl nostru, sub formă de întrebări și răspunsuri.

În scurt timp după aceasta — la 3 septembrie 1640 — mitropolitul Ghenadie a trecut la cele veșnice. Deși a păstorit în împrejurări vitrege, el a rămas un bun ortodox, căci nu s-a abătut cu nimic de la învățătura Bisericii ortodoxe, știind să îndrume și pe păstoriții lui să păstreze adevărurile de credință ortodoxă.

Mitropolitul Ilie Iorest. Îndată după moartea lui Ghenadie, s-au ivit mai mulți candidați pentru ocuparea scaunului mitropolitan: egumenul Meletie Macedoneanul de la Govora (a cărui activitate tipografică este cunoscută), protopopul din Hațeg și ieromonahul Iorest din mînăstirea Putna. Meletie a fost recomandat lui Rákoczy de superintendentul Ștefan Katona Geléji, căruia i l-a recomandat Ștefan Csernaton, un sol al lui Rákoczy, trimis adeseori în Țara Românească. Dintr-o corespondență purtată între Geléji și Rákoczy în cursul lunii septembrie 1640 aflăm că superintendentul a fixat viitorului mitropolit o listă cu 24 de condiții pe care urma să le respecte. O simplă cercetare a acestora arată că acceptarea lor ar fi dus la o completă calvinizare a Bisericii românești.

Dintr-o nouă scrisoare a lui Geléji cu data de 8 octombrie 1640, aflăm că a fost numit un «moldovean», exprimîndu-și regretul că n-a fost numit cel recomandat de el. Noul mitropolit se numea din botez Ilie, iar ca monah Iorest, era originar din Transilvania, fiind «din copilărie dat să crească pentru învățatură de carte... în mînăstirea Putnei și în aceeași mînăstire a fost călugărit și înaintat după oarecare vreme în treapta preoției». Așa îl recomandau, mai tîrziu, țarului Mihail Feodorovici al Rusiei ierarhii din Moldova. Pe o Psaltire în manuscris de la mînăstirea Putna se află și însemnarea: «Ieromonahul Iorest, vleit 7133 (1642), noiembrie 3», care ar putea să fie făcută de el însuși, pe cînd era tînăr ieromonah în ctitoria lui Ștefan cel Mare. Un preot, Manoil din Suceava, termina, în 1638, copierea unei *Cronici* a lui Simion Metafrast, în slavonește, începută sub îndrumarea mitropolitului Anastasie Crimca și continuată sub a «ieromonahului Iorest, egumen» (azi se păstrează în biblioteca Saltîkov-Scedrin din Leningrad). Să fie viitorul mitropolit al Transilvaniei sau e viitorul episcop de Rădăuți din anii 1651—1656? Numirea lui ca mitropolit s-a făcut la stăruințele lui Vasile Lupu, care

era în raporturi prietenești cu Rákoczy. A fost hirotonit la Tîrgoviște de mitropolitul Teofil al Ungrovlahiei pe la începutul lunii noiembrie 1640.

Păstoria sa a căzut în vremuri vitrege, cînd acțiunea prozelitistă condusă de Gh. Rákoczy I și de Șt. Katona Geléji se întetea tot mai mult. S-au făcut numeroase presiuni și asupra mitropolitului Iorest, ca să-i ajute la răspîndirea învățaturii calvine. În acest scop, cu prilejul confirmării sale ca mitropolit, i s-a fixat un program în mai multe puncte, prin care îi cereau să lucreze în această direcție. Iată, în rezumat, condițiile fixate : înființarea — la Alba Iulia sau în altă parte — a unei școli românești, latinești și grecești ; înființarea unei tipografii ; săvîrșirea slujbelor în românește ; predică în românește, de două ori duminica, o dată miercurea și vinerea ; traducerea în românește și tipărirea rugăciunilor calvine de seara și de dimineața, care să fie apoi rostite în toate adunările românești ; traducerea în românește și tipărirea cîntărilor calvine folosite la Lugoj și Caransebeș și răspîndirea lor printre credincioșii români ; tipărirea Catehismului calvin, care urma să se predea copiilor români în ore speciale. Mitropolitul n-a îndeplinit nici una din dorințele calvinilor, ci a rămas statornic în credința ortodoxă, împreună cu păstoriții săi. Va fi fost întărit în convingerile sale ortodoxe și de Sinodul convocat la Iași, în septembrie-octombrie 1642, care a aprobat *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă. Ca mitropolit a continuat legăturile cu Moldova, fiind cercetat de călugări de la Putna. A făcut vizite canonice în diferite parohii, ajungînd pînă în Maramureș. Arătăm mai sus că în 1641 a ieșit de sub tipar, la Alba Iulia, o nouă ediție din *Evangelhia cu învățatură*, în care se intitula «Iorest arhimitropolit». La 18 februarie 1642, Dieta Transilvaniei se plîngea de el că hirotonește preoți dintre iobagii români de pe moșiile nobiliare, ca să-i scape de iobăgie. De aceea, membrii Dietei cereau să i se interzică astfel de hirotonii, iar cei pe care i-a hirotonit să fie înapoiați proprietarilor, ca iobagi.

La aceasta, se adaugă și faptul că relațiile dintre Vasile Lupu și Gheorghe Rákoczy erau pe cale de a se înrăutăți, căci domnul moldovean urmărea cucerirea Transilvaniei. Din această pricină, la începutul anului 1643, Gheorghe Rákoczy, îndemnat de superintendentul Șt. Geléji și de predicatorul curții, Gheorghe Csulay — care a urmat apoi lui Geléji — a convocat «un sinod obștesc al tuturor protopopilor și păstorilor români de ritul grecesc și sîrbesc», în vederea judecării mitropolitului, învinuit de viață nedemnă de un slujitor al Bisericii. Vlădica Iorest a fost înlăturat din scaunul mitropolitan, aruncat în temniță, iar bu-

nurile i-au fost confiscate. A fost eliberat din închisoare abia în noiembrie 1643, pe baza garanției a 24 de chezași, că va plăti 1.000 de taleri pentru vistieria crăiască. S-a retras apoi în Moldova, așezându-se la mînăstirea sa de metanie, la Putna. În iunie 1645 a plecat în Rusia, pentru ca să strîngă banii trebuitori în vederea răscumpărării chezașilor. Avea asupra sa o scrisoare de recomandare către țarul Rusiei Mihail Feodorovici Romanov (1613—1645), dată în Suceava, la 2 iunie 1645, de ierarhii moldoveni : mitropolitul Varlaam, cu sufraganii săi : Anastasie al Romanului, Ștefan al Rădăușilor și Ghedeon al Hușilor, avînd și sigiliile egumenilor de la Putna, Moldovița, Slatina și Bistrița. Vlădicii moldoveni, după ce înfățișau pe scurt viața mitropolitului Iorest, relatau și suferințele pe care le-a îndurat din partea cîrmuitorilor calvini ai Transilvaniei, îndeosebi din partea lui Gh. Csulay, care «a adus mărturii mincinoase și i-a făcut mare nedreptate și tot ce a avut a luat de la el și l-au legat și l-au închis în temniță ; a pătimit nouă luni, fiind izgonit și cu el o mulțime de preoți creștini, nu pentru altă vină, decît pentru credința creștină, voind să-i convertească la calvinism». Cereau apoi mila țarului pentru mitropolitul Iorest, ca să-și poată răscumpăra cei 24 de chezași. A primit și un «pașaport» din partea domnului Vasile Lupu.

Ajuns la Moscova, fostul vlădică al românilor transilvăneni a fost primit de țarul Rusiei (la 26 august 1645), căruia i-a dăruit pîrticele din moaștele Sfîntului Dumitru. În schimb, țarul i-a făcut daruri bogate în bani și obiecte. După o ședere de mai bine de cîteva luni la Moscova, vlădica Iorest s-a reîntors în Moldova, răscumpărîndu-și chezașii de la Alba Iulia. Și-a petrecut restul vieții la mînăstirea Putna (n-a ajuns episcop de Huși cum au crezut unii istorici). A murit aici, la adînci bătrîneți, căci pe un *Minei* slavon în manuscris, din acea mînăstire, se găsește însemnarea : «Să se știe cînd a murit vlădica Iorest, în anul 7186 (= 1678) luna martie 12».

Ținînd seamă de viața sa curată, dar mai ales de rîvna și pătımirea îndurată pentru apărarea Ortodoxiei, Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a hotărît — la 28 februarie 1950 — ca mitropolitul Ilie Iorest să fie cinstit ca sfînt mărturisitor de către întreaga Biserică Ortodoxă Română, în ziua de 24 aprilie a fiecărui an, odată cu Sava Brancovici, unul din urmașii lui în scaunul mitropolitan. Canonizarea lor solemnă s-a făcut la Alba Iulia, la 21 octombrie 1955.

Mitropolitul Simion Ștefan. Îndată după înlăturarea lui Ilie Iorest din scaun, soborul protopopilor a ales ca mitropolit pe ieromonahul Ștefan (din botez Simion) de la mînăstirea din Alba Iulia. Nu avem știri despre el pînă la alegerea ca mitropolit. Presupunem că a învățat carte

la școala calvină din Alba Iulia. Alegerea ca mitropolit a avut loc la sfârșitul lui februarie sau în primele zile ale lunii martie 1643, căci dintr-o scrisoare a lui Șt. Geléji către Gh. Rákoczy, din 4 martie, aflăm că protopopii eparhiei se găseau încă în Alba Iulia și că «popa Ștefan... este acum vlădică» (desigur a fost hirotonit și el la Tîrgoviște). Din aceeași scrisoare aflăm că din cele 20 de protopopiate ortodoxe din Transilvania, 17 se găseau sub autoritatea superintendentului calvin. Această situație a nemulțumit pe noul mitropolit, dar și pe unii protopopi (de pe Cîmpie și din Țara Făgărașului), care i-au declarat lui Geléji — în dimineața aceleiași zile — că nu doresc să iasă de sub ascultarea mitropolitului ortodox. Dîndu-și seama de insuccesul propagandei calvine, Geléji sfătuia pe principe — în aceeași scrisoare — să îngăduie lui Simion Ștefan să facă o vizită canonică și în protopopiile puse sub ascultarea lui. În aceste vizite, mitropolitul urma să fie însoțit de «popa Gheorghe și de Molodiț» (probabil Gheorghe din Secul care a lucrat la traducerea Catehismului calvinesc și Mihail Molodeț, viitorul episcop de Maramureș, din 1651) «fără de care să nu vorbească nimic cu nimeni, ci adunînd preoții români la fiecare protopopie, să-i sfătuiască a primi condițiunile și articolele...». Desigur este vorba de cele 15 puncte umilitoare care i-au fost impuse prin decretul de recunoaștere dat de Gh. Rákoczy I la 10 octombrie 1643. Iată principalele îndatoriri: să se predice în românește, dar numai după Sfînta Scriptură, înlăturîndu-se astfel Sfînta Tradiție; tineretul să fie instruit după Catehismul calvinesc; în locul Sfintei Împărtășanii să se folosească pîine și vin, nesfințite; să se înlătore ritualul botezului și al înmormîntării, introducîndu-se — în locul lor — rugăciunile și cuvîntările folosite de calvini; să se înlătore cultul icoanelor și al crucii; să nu se mai admită divorțurile; să nu se pună piedici preoților și credincioșilor care, «din însuflarea Sfîntului Duh», doreau să treacă la calvinism ș.a. Se precizau apoi cîteva din drepturile pe care le avea superintendentul calvin asupra Bisericii Ortodoxe și a mitropolitului. Astfel, «episcopul ortodox unguresc» trebuia să fie consultat «în orice lucru greu în trebile religiunii», își dădea avizul la numirea, menținerea sau îndepărtarea din slujbă a protopopilor și se pronunța — în caz de apel — asupra sentințelor date de mitropolit și protopopi.

În aceeași diplomă de confirmare erau menționate și comitatele peste care se întindea jurisdicția mitropolitului Ștefan: Alba, Crasna, Solnocul de Mijloc, Dobîrca, Cluj, Turda, Cetatea de Baltă (Tîrnava), apoi districtele Chioar, Bîrsa și Bistrița, scaunele secuiești și săsești. În bisericile care — după părerea lui Rákoczy — erau cîștigate pentru cal-

vinism (Alămor, Orăștie, Hațeg, Hunedoara, Ilia, Criș și trei protopopiate din Țara Făgărașului), «nu va putea să aibă nici o putere, fără numai cît i se va îngădui de domnul episcop ortodox unguresc» (!).

Dacă mitropolitul Ștefan ar fi îndeplinit toate condițiile care i-au fost impuse, fără îndoială că s-ar fi schimbat din temelii nu numai viața Bisericii, ci și viața poporului român din Transilvania. Faptul că ele n-au fost îndeplinite se datorează nu numai curajului și destoiniciei mitropolitului Ștefan, ci mai ales credincioșilor ortodocși, care au știut să-și apere cu dîrzenie legea strămoșească. Cu toate acestea, acțiunea prozelitistă calvină devenea tot mai primejdioasă. Prin anul 1585, toată Țara Făgărașului era scoasă de sub oblăduirea duhovnicească a mitropolitului din Bălgrad și supusă preotului calvin maghiar din Făgăraș, care încasa de la fiecare preot cîte un florin. Peste 11 ani, preoții români de aici au intrat din nou sub ascultarea mitropolitului Ioan de la Prislop, care încasa de la fiecare cîte un florin pe an. Dar sub principele Gabriel Bethlen, Biserica românească din Țara Făgărașului a fost supusă din nou superintendentului calvin. În anii următori însă, ea a stat sub ascultarea mitropoliților Ghenadie II și Iorest. Dar prin diploma de confirmare dată lui Simion Ștefan, drepturile sale în această slujire au fost limitate: «cît îi va îngădui domnul episcop calvin». În 1647, printr-un decret al lui Gheorghe Rákoczy I, toate bisericile românești din Țara Făgărașului erau scoase de sub ascultarea mitropolitului și puse sub conducerea protopopului Ștefan din Berivoi, dependent direct de principe. Noului protopop și preoților săi li se cerea să învețe pe credincioși Biblia și Catehismul calvinesc. Drepturile acestui «protopop suprem» vor fi durat pînă prin 1659, cînd principele Acațiu Barcsai a pus Țara Făgărașului sub ascultarea noului mitropolit Sava Brancovici. În 1648 același principe a pus sub directă sa ascultare alți cinci protopopi români.

Sub principele Gh. Rákoczy II, s-a tipărit — în 1648 — un nou *Catehism calvinesc*, în românește, cu litere latine și ortografie maghiară. Era tradus din ungurește de cunoscutul predicator calvin Ștefan Fogarasi din Lugoj și tipărit cu cheltuiala lui Acațiu Barcsai — un român maghiarizat din Bîrcea Mare (jud. Hunedoara), banul Lugojului și Caransebeșului și comite suprem al Severinului, mai tîrziu principe al Transilvaniei. Am arătat și în alt loc că primul Catehism — cel din 1640 (sau 1642) — a primit din partea lui Varlaam, mitropolitul Moldovei, cunoscuta replică: *Răspuns la Catehismul calvinesc*. Nu știm din ce motive calvinii au răspuns mitropolitului moldovean abia în 1656, printr-o broșură tipărită la Alba Iulia cu titlul: *Scutul catichizmului, cu*

răspuns den *Scriptura svântă*, împotriva răspunsului a doao țări fără *Scriptură svântă*. Se ocupa cu Sfânta Scriptură, combătînd deci tradiția, sfintele icoane, sfintele taine și apărînd învățătura calvină. N-ar fi exclus ca autorul să fie superintendentul Gheorghe Csulay, care a luat locul lui Geléji († 1649), iar în românește să-l fi tradus vreun preot româno-calvin. Se cunosc multe cazuri de trecere cu forța a unor biserici românești în stăpînirea calvinilor. De pildă, în 1652 a fost răpită biserica ortodoxă românească din Turdaș (lîngă Orăștie) și dată celor 26 de credincioși calvini din sat, iar ortodocșii siliți să-și facă o biserică nouă, din nuiele.

Noul Testament de la Alba Iulia. În ciuda condițiilor vitrege în care și-a desfășurat activitatea și a nenumăratelor piedici care i s-au pus, vlădica Ștefan nu s-a înstrăinat de credincioșii săi și nici n-a îndeplinit vreuna din sarcinile umilitoare pe care i le-au impus cîrmuitorii de atunci ai Transilvaniei. El nu și-a uitat niciodată înaltele sale îndatoriri arhieresti, ci a căutat în permanență să țină trează conștiința ortodoxă și românească în sufletele păstoriților. Dovadă sînt cele două tipăriri apărute la Alba Iulia, sub îndrumarea sa : *Noul Testament* din 1648 și *Psaltirea* din 1651.

«*Noul Testament sau împăcarea cu legia noao a lui Is. Hs. Domnului nostru*» a văzut lumina tiparului la Alba Iulia, la 20 ianuarie 1648. Aceasta înseamnă că a fost dat în lucru de prin 1647, sau chiar din 1646. Trebuie subliniat în mod deosebit faptul că aceasta este *prima traducere integrală a Noului Testament în românește*. Traducerea Noului Testament din 1648 se încadrează în curentul larg umanist de culturalizare a poporului în limba lui, mai ales că traducătorii erau conștienți că limba noastră este de origine latină, deci merită să devină o limbă de cultură, ca și cele considerate «sfinte»: greaca, latina, slavona. În afară de aceasta, preoții, fără să mai vorbim de masele largi de credincioși, nu mai cunoșteau limba slavonă, încît simțeau nevoia citirii cuvîntului lui Dumnezeu în limba vorbită și înțeleasă de toți.

Într-o primă «Predoslovie», semnată de «Simion Ștefan, arhiepiscop și mitropolit scaunului Bălgradului și a Vadului și Maramureșului și a toată țara Ardealului», se aduceau mulțumiri protocolare lui Gh. Rákoczy pentru «ajutorul» dat la tipărire. Deși în prefață se spune că s-a tipărit cu cheltuiala lui Rákoczy, adevărul este că s-a tipărit cu banii încasați de la preoții români, cum aflăm dintr-o scrisoare a lui Geléji din 1643.

În ce privește autorul primei predoslovii, am dovedit într-un alt studiu că este scrisă de unul din fruntașii calvini de atunci, poate

Gh. Csulay, predicatorul curții lui Rákoczy, devenit superintendent în 1649, cu a cărui cheltuială se tipărise *Catehismul calvinesc*. Nu ar fi exclus să fi fost redactată în ungurește, apoi tradusă în românește. A fost pus să o semneze mitropolitul, ca astfel să se dea mai multă autoritate întregii lucrări și să poată fi difuzată printre credincioșii săi români (o situație asemănătoare prezintă și prefețele *Bibliei* din 1688).

În ce privește a doua prefață — «Predoslovia către cetitori» — nesemnată, aceasta prezintă un interes deosebit. La început înfățișa unele știri asupra traducătorilor. Acest Testament — scria autorul — «l-au început a-l izvodi ermonah Selivestru... și el s-au ustenit cât s-au putut și curând îi s-au tãmplat lui moarte». Acest Silvestru era originar din Țara Românească, fost egumen la Govora, unde a tipărit *Sinaxarul din Psaltirea slavonă cu Ceaslov* (1638—1641). *Evanghelia învățătoare* de la Govora și Dealu, din 1642—1644, a ieșit de sub tipar «cu osteneala și izvodirea» aceluiași «Silvestru ermonah». Înseamnă că era un călugăr cu o aleasă pregătire cărturărească, dobândită fie în vremea din mînăstirile țării, fie poate la Academia lui Petru Movilă de la Kiev, înființată cu cîțiva ani în urmă (1631). Așa ne-am putea explica faptul că a tradus *Cazania* «din limba rusească» (poate după *Cazania* de la Kiev, din 1637). La traducerea Noului Testament s-a folosit și o ediție slavă tipărită «în țara Moscului».

În continuare, se relatează contribuția altor cărturari români la revizuirea și îndreptarea traducerii lui Silvestru. «Iară noi, socotind și luînd aminte, am găsit multă lipsă și greșiale în Scriptura lui, pentru neînțelesul limbii și cărții grecești. Pentr-aceea am început dintîiu a-l poslelui și unde n-au fost bine, am isprăvit și am împlut și am tocmit din cît am putut».

Se preciza apoi că nu s-a folosit un singur «izvod», ci «toate cîte am putut afla» (Septuaginta, Vulgata, o traducere slavă, tipărită la Moscova), fără să se îndepărteze de textul original, considerat «izvorul celorlalte».

Nu ne îndoim că atît ieromonahul Silvestru, cît și continuatorii săi au cercetat și vechile traduceri românești, fie pe cele aflate în manuscris, fie pe cele tipărite: *Tetraevanghelul* din 1560—1561 și *Apostolul* din 1563, amîndouă tipărite de Coresi, poate pericopele evanghelice din *Cazania lui Varlaam*, din 1643. În felul acesta, ediția din 1648 se prezintă ca o încununare a străduințelor cărturarilor români de pînă atunci de a da cuvîntul lui Dumnezeu în limba proprie a credincioșilor.

Se naște, în chip firesc, întrebarea: cine au fost continuatorii ieromonahului Silvestru? În prima «predoslovie» — pusă sub numele mi-

tropolitului — se menționa dispoziția pe care acesta o primise din partea lui Rákoczy : «mi-ai poruncit să caut în popii miei preoți cărturari și oameni înțelepți carii să știe a izvodi Testamentul cel Nou... din limbă grecească și slavonească și lătinească». Este deci limpede că ostentorii la revizuirea și completarea traducerii erau preoți cărturari din Ardeal, de neam român. Frecvența ardelenismelor în textul tradus (crai, crăiasă, Pătru, păhar, coșarcă, beutură, lămpaș, beteag, îngrupare, muhere, tîrnaț, oloi etc.) constituie o dovadă în plus că traducătorii erau transilvăneni. Nu excludem însă posibilitatea ca alături de ei să fi fost și unii cărturari din Țara Românească, poate Meletie Macedoneanul, care a avut un rol însemnat în tipărirea cărților de la Govora, sau Daniil Andrean «monahul din Țara Panoniei», care a tradus *Îndreptarea Legii* de la Tîrgoviște din 1652. Pe lângă faptul că erau oameni de carte, amîndoi erau apreciați și de cîrmuitorii calvini ai Transilvaniei : în 1640 Meletie fusese recomandat de Geléji ca mitropolit, iar în 1657 Daniil a fost numit de Gh. Rákoczy II episcop în Țara Făgărașului, încît calvinii nu vor fi avut nimic de obiectat cînd mitropolitul îl va fi pus să lucreze alături de «popii săi».

O altă problemă pusă în a doua prefață a *Noului Testament* este aceea a îmbogățirii limbii literare românești. Traducătorii, preocupați de redarea exactă a textului, au constatat că în limba română nu există termeni corespunzători pentru o serie de noțiuni. Din aceste pricini, au recurs la o soluție foarte ingenioasă, lăsînd netraduse cuvintele fără corespondent în limba noastră, dar îmbrăcîndu-le într-o haină fonetică și morfologică românească. În felul acesta, au intrat în limba noastră — prin *Noul Testament* de la Alba Iulia — o serie de *neologisme* : sinagogă, filosofi, maghi, iotă, teatron, canon, areopag (toate sînt grecești, ceea ce constituie o dovadă în plus că s-a folosit și textul Septuagintei).

Dar cea mai însemnată problemă pusă în această predoslovie se referă la necesitatea unei limbi literare unitare, pe care să o înțeleagă toți românii. Fiind conștient de unitatea etnică a poporului român, autorul predosloviei și-a îndreptat gîndul către toți românii, nesocotînd granițele politice nefirești existente între ei. «Aceasta încă vă rugăm să luați aminte, scria autorul, că rumânii nu grăescu în toate țările într-un chip, încă nici într-o țară toți într-un chip. Pentru aceea cu nevoie poate să scrie cineva să înțeleagă toți, grăind un lucru unii într-un chip, alții într-alt chip. Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni, carii împlă în toate țările, așa și cuvintele acelea sînt bune care le înțeleg toți. Noi drept aceea ne-am silit, de în căt am pu-

tut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți, iară să (dacă) nu vor înțeleage toți, nu-i de vina noastră, ce-i vina aceluia ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de și-au mestecat cuvintele cu alte limbi de nu grăescu toți într-un chip». Plastica asemănare a cuvintelor cu circulația banilor (parafrazînd maxima latinească «verba valent sicut numi») arată că autorul era conștient de existența graiurilor și a provincialismelor, dar și de rolul cărturarilor vremii în formarea unei limbi literare comune pentru toți românii. De aceea stăruia cu convingere pentru făurirea unei limbi literare comune, recomandînd, în acest scop, folosirea cuvintelor cu cea mai largă circulație (în accepțiunea geografică).

Dar cine este autorul predosloviei, căci ea nu este semnată? Stilul ei, mult mai concis decît al primei predoslovii, cu o expunere care se remarcă prin caracterul ei obiectiv, concret, ordonat și prin frazele în general mai scurte, ne arată că autorul nu este același cu al primei predoslovii. *Noi credem că este însuși mitropolitul Simion Ștefan sau un cărturar român ortodox din anturajul său.* În orice caz, chiar dacă mitropolitul nu ar fi autorul, totuși trebuie să admitem că predosloviea s-a scris sub îndrumarea și supravegherea sa, deci poate fi socotit, în cel mai rău caz, autorul ei moral.

El va fi avut drept pildă pe marele său contemporan din Moldova, mitropolitul Varlaam, care, cu cinci ani în urmă, tipărise *Cazania* sa «pentru toată seminția românească pretutindenea ce se află pravoslavnicii într-această limbă», socotind-o ca un ««dar limbii românești». Era, de altfel, unul din puținele mijloace prin care ierarhul putea să comunice direct, suflet de la suflet, cu păstoriții săi, supuși împreună unei asuprairi politice și religioase. Faptul că prefața n-a fost semnată trebuie interpretat ca o abilitate a mitropolitului, care voia să evite neplăcerile cu principele și cu superintendentul calvin.

Cît privește traducerea propriu-zisă, primul lucru care impresionează la citirea cărții este acela că s-a folosit o limbă plăcută, mult apropiată de a poporului, de o mare frumusețe literară. Fraza nu este înrobitea unor influențe străine, ci, dimpotrivă, este capabilă să exprime gîndurile fără nici un echivoc. Conștienți de originea latină a limbii noastre, traducătorii s-au orientat spre aceasta, luînd din ea o serie de fonetisme, forme și cuvinte necunoscute pînă atunci. Elementele slave și grecești sînt folosite într-o măsură redusă. Cunoașterea desăvîrșită a limbii vorbite i-a pus pe traducători în situația de a da un text de o deosebită limpezime, care a putut fi urmărit cu ușurință de toți românii din toate locurile în care erau «răsfirați» și din toate timpurile, pînă azi. De aceea, alături de *Cazania* lui Varlaam, *Noul Testament* de la

Alba Iulia constituie temelia pe care s-a făurit, în secolele următoare, limba română literară.

Textul este împărțit în «capete» (capitole), iar acestea în stihuri (versete), orice capitol avînd «șuma» (rezumatul) lui. Fiecare pagină are rezervat un spațiu pentru trimiteri la alte capitole sau versete din Sfînta Scriptură. Aceste spații mai erau folosite și pentru explicarea unor termeni străini (latinești, maghiari, slavoni) sau pentru explicarea — prin sinonime — a unor cuvinte românești cu circulație mai restrînsă, dar și pentru unele scurte comentarii (exegeză). Termenii explicați sînt din variate domenii : teologie, administrație (pretor, publican, ariopag), medicină (gangrenă), numismatică (statir, denar, aspru, codrat), geografie (sîn de mare, vîntul evrochlidon), botanică (mintă, izmă, cimbru). Se poate conchide că unele din cuvintele glosate au intrat în limba noastră direct din limba greacă și latină, în anul 1648. De aceea, notele marginale din *Noul Testament* de la Alba Iulia pot fi socotite ca un început de dicționar explicativ în limba noastră.

Sînt apoi și scurte comentarii la unele versete. Exemplu : «Mănule curund nu-ți pune pre nime = sau nu popi pre nime» ; «era un bogat și să îmbrăca în ușărnice și vison = visonul era giulgiul supțire și scumpu ce-l făcea de-n inu, carele era într-un preț ca aurul» ; «dară iară vă zic voao : mai leasnă iaste cămilei pre în urechea acului a trece... = cămila se zice că-i funia corăbii, iar în cest loc să înțeleage cămila».

O problemă teologică de mare importanță legată de ediția *Noului Testament* din 1648 este aceea a celor 23 de «predoslovii». Cu excepția Epistolei către Filimon, a Epistolelor II și III Ioan și a Apocalipsei, toate celelalte cărți au cîte o scurtă «predoslovie» sau, în limbajul teologic de azi, o «introducere» la cărțile respective. Din cele 672 de pagini de text, aproximativ 55 pagini cuprind asemenea considerații isagogice. După părerea cercetătorilor, cele 23 de «predoslovii» la cărțile *Noului Testament* sînt originale, neputîndu-se stabili nici o legătură cu lucrările teologice maghiare contemporane, îndeosebi calvine. Probabil s-a folosit ediția latină a Bibliei, apărută la Veneția în 1587 (Biblia ad vetustissima exemplaria), care cuprinde traducerea Fericitului Ieronim, însoțită de trimiteri și scurte considerații introductive la fiecare carte. Stilul acestor predoslovii este asemănător cu cel din predoslovia către cetitori, ceea ce înseamnă că au un singur autor. Predomină expunerea sistematică, logică, cu fraze concise și clare, cu o grupare metodică a problemelor, deci se folosește un stil didactic. Predosloviile prezintă scurte date istorice și geografice asupra orașelor sau ținuturilor cercetate de Sfinții Apostoli, mai ales în cazul Epistolelor pauline, date despre autori,

timpul, locul și limba în care au scris, date asupra cuprinsului cărții. Se face chiar și etimologia numelor unor autori, din limba greacă sau ebraică. În unele predoslovii autorii se angajează în scurte dispute teologice cu filozofii păgâni, ereticii, catolicii etc. Se introduc unii termeni care nu apar în traducerea propriu-zisă (epicurei, papiști, iejuviți, stemă, istorie). Toate acestea ne arată formația umanistă a traducătorilor, cîști-gată fie la unele școli din Transilvania, fie peste hotare.

De notat că în aceste «predoslovii» se făcea amintire și de unii Sfinți Părinți și scriitori bisericești (Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Atanasie cel Mare, Fericitul Ieronim, Teofilact al Ohridei etc.), fapt ce ne arată că alcătuitoarii lor nu erau calvini (nici filocalvini), ci români ortodocși care au lucrat și la traducerea propriu-zisă. Pe baza cercetărilor relatate aici, putem afirma că *Noul Testament de la Alba Iulia cuprinde zeci de pagini care pot fi considerate ca primul «manual» de introducere și de exegeză biblică din teologia românească*. Trei predoslovii (Marcu, Luca și Ioan) au fost reproduse în Biblia de la București din 1688, cu simple modificări grafice sau schimbări de termeni. Același lucru se poate observa și în privința textului propriu-zis, căci *Biblia* de la București a preluat traducerea de la Alba Iulia, mergînd uneori pînă la simplă transcriere sau la schimbări neînsemnate de limbă, cerute de însăși evoluția ei. A fost folosit apoi și de ediția *Noului Testament* de la București, din 1703, tipărit de Antim Ivireanul (se cunoaște și o copie a Noului Testament, un manuscris, făcut în Țara Românească la scurt timp după apariție). Traducerea din 1648 a fost apreciată mai tîrziu și de mitropolitul Andrei Șaguna, care s-a folosit de ea în opera de revizuire și retipărire a *Bibliei* de la Sibiu, din 1856—1858. Sînt dovezi concludente că *Noul Testament* de la Alba Iulia se bucura de o autoritate deosebită între scrierile bisericești din secolul al XVII-lea, datorită, în primul rînd, limbii folosite, mult apropiată de cea populară.

Psaltirea de la Alba Iulia. La 25 decembrie 1651 a ieșit de sub tipar *Psaltirea* (avînd și titlul evreiesc Sefer tehilim).

Ca și *Noul Testament*, *Psaltirea* avea două «predoslovii» ne semnate, una adresată principelui Gheorghe Rákoczy II, alta (la sfîrșitul cărții) «cătreg cititori». Din citirea primei prefețe — mai întinsă — ne dăm seama că a fost scrisă de un teolog calvin, poate de însuși superintendentul Gheorghe Csulay.

Fondul și forma de expunere a acestei prefețe sînt asemănătoare cu ale primei prefețe a *Noului Testament* (cea pusă sub numele lui Simion Ștefan), ceea ce ne face să afirmăm că sînt scrise de același autor calvin maghiar (probabil inițial au fost scrise în ungurește, apoi traduse în ro-

mânește). A doua prefață dădea câteva lămuriri asupra noii ediții a Psaltirii, arătând că s-a tradus din evreiește și din grecește.

Și în Psaltire apar glosări marginale (inclusiv confruntări între textul ebraic și cel grecesc). S-a făcut împărțirea în capitole și versete, fiecare capitol avînd un mic rezumat. În privința «izvoadelor» folosite, autorii celor două prefețe arătau că s-a tradus din limbile ebraică și greacă, ceea ce nu este exclus. O comparație cu *Psaltirea Scheiană* și cu *Psaltirea lui Coresi* din 1570 ne arată că au fost utilizate și acestea.

Mitropolitul Simion Ștefan a trecut la cele veșnice în vara anului 1656 (probabil prin iulie), fiind atestat documentar, pentru ultima oară, la 22 mai 1656, cînd întărea ca protopop al Hunedoarei pe preotul Ioan.

Concluziile care se desprind din această sumară prezentare sînt evidente. Cei treisprezece ani de păstorie ai mitropolitului Simion Ștefan au fost ani de neconținute zbuciumări și lupte pentru apărarea credinței strămoșești în fața multelor încercări de înstrăinare. Cu mijloacele care i-au stat la îndemîină, cu dîrzenia și abilitatea sa, la care se adaugă credința puternică a păstoriților, vlădica Ștefan a știut să treacă peste orice obstacole, lăsînd culturii românești acel dar neprețuit care este Noul Testament din 1648. Ierarh cu alese preocupări cărturărești, însuflețit de un cald patriotism, Simion Ștefan se încadrează în curentul larg umanisto-renascentist de culturalizare a popoului și de apărare a Ortodoxiei, reprezentat la noi de marii săi contemporani: Ștefan al Ungrovlahiei, Varlaam al Moldovei, iar dincolo de hotare, de Petru Movilă al Kievului.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. A. T. LAURIAN și NICOLAE BĂLCESCU, *Magazinul istoric pentru Dacia*, III, București, 1846, 378+VI p.; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii române*, Budapesta, 1905, 84 p.; I. LUPAȘ, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599—1699, Cluj, 1940, XVI + 522 p.; AUREL RĂDUȚIU, *Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653*, în «Revista de Istorie», tom. 28, nr. 6, 1975, p. 889—912; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 572 p.

Lucrări generale. AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, 152 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, p. 173—224.

Prozelitismul calvin. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Biserica Ortodoxă în luptă cu protestantismul, în special cu calvinismul în veacul al XVII-lea și cele două sinoade din Moldova contra calvinilor*, București, 1890, 116 p.; ALEXANDRU GRAMA, *Instituții calvinești din Biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895, X, 476 p.; REVESZ IMRE, *La Reforme et les Roumains de Transylvanie*, Budapesta, 1937, 41 p.

Mitropoliții transilvăneni. NICULAE M. POPESCU, *Chiril Lucaris și Ortodoxia română ardeleană*, în «B.O.R.», an. LXIV, nr. 7—9, 1946, p. 425—446; MIRCEA PĂCURARIU, *În legătură cu mitropolitul Teoctist al Transilvaniei*, în M.A., an. XV, nr. 11—12, 1970, p. 823—826.

IOAN LUPAȘ, *Prigonirea mitropolitului Ilie Iorest din Transilvania*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 83—91; MIRCEA PĂCURARIU, *Mitropolitul Ilie Iorest al Transilvaniei. La 300 de ani de la moartea sa*, în «B.O.R.», an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 1149—1163.

TULIU RACOTĂ, *Mitropolitul Simion Ștefan al Bălgradului, adnotator al cronicii lui Gr. Ureche și relațiile sale cu calvinii*, în rev. «Transilvania», an. LXXIII, nr. 2—3, 1942, p. 136—148 (și extras, Sibiu, 1942, 15 p.; identificarea greșită cu Simion Dascălul); TULIU RACOTĂ, *Mitropolitul Simion Ștefan*, în «R.T.», an. XXXVI, nr. 7—8, 1946, p. 384—387; nr. 9—10, p. 420—428; nr. 11—12, p. 482—492.

Noul Testament de la Alba Iulia. IOAN BĂLAN, *Testamentul Nou de la Bălgrad*, în «Cultura Creștină», an. III, nr. 14, 1913, p. 420—432 (reprodus și în vol. *Limba cărților bisericești*, Blaj, 1914, p. 136—146); AL. ROSETTI și B. CAZACU, *Istoria limbii române literare*, București, 1961, p. 82—94; G. T. POP (GABRIEL ȚEPELEA), *Contribuții la studierea limbii și literaturii vechi. Sinonimele în Noul Testament de la Bălgrad (1648)*, în «B.O.R.», an. LXXX, nr. 7—8, 1962, p. 742—757; G. F. ȚEPELEA, *Cîteva precizări în legătură cu izvoarele și glosele Noului Testament de la Bălgrad*, în rev. «Limba Română», nr. 3, 1963, p. 274—282; G. F. ȚEPELEA, *Predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în rev. «Limba Română», nr. 2, 1964, p. 149—157; G. F. ȚEPELEA, *Alte precizări în legătură cu predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în «B.O.R.», an. LXXXIII, nr. 1—2, 1965, p. 113—124; G. F. ȚEPELEA, *Date noi despre izvoarele și glosele Noului Testament de la Bălgrad*, în «G.B.», an. XVI, nr. 9—10, 1967, p. 924—933; (o parte din aceste studii sînt incluse în vol. Gabriel Țepelea, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970, p. 7—75, sub titlul: «Noul Testament» de la Bălgrad, (1648); IOAN ILIESCU, *Considerații asupra gloselor din «Noul Testament» de la Bălgrad*, în *Analele Universității din Timișoara*, seria Științe filologice, II, 1964, p. 21—34; G. ISTRATE, *Un moment important din istoria limbii române literare: Noul Testament de la Bălgrad (1648)*, în M.M.S., an. LXVIII, nr. 9—12, 1972, p. 749—774; GRIGORIE MARCU, *Considerații asupra Noului Testament din 1648*, în «S.T.», an. XXV, nr. 9—10, 1973, p. 605—618; MIRCEA PĂCURARIU, *325 de ani de la apariția «Noului Testament» de la Bălgrad*, în «B.O.R.», an. XCI, nr. 11—12, 1973, p. 1206—1215; PETRU BOGDAN, *Considerații generale asupra Noului Testament de la Bălgrad (1648) al mitropolitului Simion Ștefan*, în «M.B.», an. XXIII, nr. 10—12, 1973, p. 636—647; MIHAI PLĂTICĂ, *Noul Testament de la Bălgrad și personalitatea mitropolitului Simion Ștefan*, în «G.B.», an. XXXII, nr. 11—12, 1973, p. 1349—1358.

XXXIV

MITROPOLIA TRANSILVANIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA. MITROPOLITUL SAVA BRANCOVICI

După moartea lui Simion Ștefan, în scaunul mitropolitan vacant a fost ales protopopul văduv Simion Brancovici din Ineu (jud. Arad), călugărit sub numele de *Sava*. Amănunte asupra vieții sale — uneori lipsite de obiectivitate — aflăm din cronica sârbească scrisă de fratele său Gheorghe Brancovici (c. 1645—1711). Noul mitropolit se trăgea dintr-o veche familie sârbească, venită, se crede, din părțile Herțegovinei, din localitatea Korenici, nume care figura uneori și în titulatura sa. Pe la sfârșitul secolului XVI, familia Brancovici avea întinse proprietăți în comitatele Arad, Zarand și Timiș. Dintre înaintașii mitropolitului Sava, cunoaștem pe Sava, «episcop de Lipova și Ineu» (c. 1606—c. 1627) și pe Longhin Brancovici (1628—c. 1643), fratele tatălui său, hirotonit arhiepiscop pentru credincioșii din părțile Lipovei-Ineului de patriarhul ecumenic Ciril Lucaris (1628), retras înainte de 1643 la mănăstirea Comana din Țara Românească. Tatăl lui Sava Brancovici, Ioan, slujise în tinerețe ca ostaș. A avut patru fii și două fiice. Cel mai mare era *Simion*, viitorul mitropolit.

Acesta s-a născut în jurul anului 1620, a învățat carte în casa părintească, apoi la mănăstirea Comana, unde era retras unchiul său Longhin. De aici, s-a reîntors acasă, s-a căsătorit, având și copii, care au murit de mici. De multe ori era nevoit să îmbrace și haina ostășească din pricina numeroaselor ciocniri pe care le aveau locuitorii din acele părți cu turcii.

Întâmplându-se să moară Grigorie Brancovici, protopopul Ineului, o altă rudă, credincioșii de acolo l-au sfătuit să-și închine viața slujirii lui Dumnezeu, ca preot-protopop. Îndeplinindu-le dorința, a plecat în Țara Românească, la unchiul său Longhin, care a stăruit pe lângă mitro-

politul Ștefan al Ungrovlahiei să-l hirotonească întru preot. După hirotonie, s-a reîntors la Ineu, unde a aflat că soția îi murise între timp, iar bătrîna sa mamă se călugărise, sub numele de Maria.

Mitropolit al Transilvaniei. A îndeplinit slujba de preot-protopop timp de mai mulți ani, pînă în 1656, cînd soborul de preoți și mireni ortodocși, întrunit la Alba Iulia, l-a ales în scaunul de mitropolit al Ardealului. A trecut din nou în Țara Românească, unde, după ce a fost călugărit sub numele de Sava, a fost hirotont arhieru în catedrala mitropolitană din Tîrgoviște, a treia zi după Înălțarea Sfintei Cruci din anul 1656, de către mitropolitul Ștefan, vlădica Longhin Brancovici, episcopii țării și unii arhierii străini aflați în capitala Țării Românești. Încărcat cu daruri, primite de la domnitorul Constantin Șerban Basarab și de la mitropolitul Ștefan, s-a reîntors apoi la turma sa din Transilvania, fiind primit cu mare cinste în reședința sa de la Alba Iulia.

La 28 decembrie 1656, a primit diploma de recunoaștere din partea principelui Gheorghe Rákoczy II (1648—1660), prin care i se acorda o jurisdicție foarte întinsă, așa cum n-a avut nici unul din înaintașii lui: Transilvania propriu-zisă, Severinul, Zarandul, Bihorul și Maramureșul, cu excepția Țării Făgărașului și a cîtorva biserici. Nu era pus sub atîrnarea superintendentului calvin și nici nu i s-au impus cele 15 puncte calvine, așa cum se întîmplase cu Simion Ștefan, în 1643. Acest lucru s-ar putea explica atît prin personalitatea sa, — făcînd parte dintr-o familie de vlădici și de luptători împotriva turcilor — cît și prin legăturile politice pe care Gh. Rákoczy II le încheiase înainte cu un an cu domnii români Constantin Șerban al Țării Românești și Gheorghe Ștefan al Moldovei.

Păstoria lui Sava, deși îndelungată, a fost mult tulburată de acțiunea prozelitistă calvină care se ducea printre românii ortodocși, patronată de înșiși principii Transilvaniei, dar și de războaiele și schimbările politice petrecute atunci.

În ce privește politica religioasă, notăm că după moartea lui Gheorghe Rákoczy I (11 oct. 1648), văduva sa, Susana Lorantffi, a făcut noi încercări pentru atragerea românilor (mai ales a celor din Făgăraș), la calvinism. În acest scop, la 2 aprilie 1657, a rînduit niște «vizitatori» (un fel de inspectori calvini), care să cerceteze de două ori pe an toate parohiile românești din Țara Făgărașului, să se intereseze de pregătirea preoților și de felul cum își desfășoară activitatea. Cheltuielile lor de deplasare și întreținere le suportau preoții și credincioșii români (în 1658, de pildă, au fost cercetați preoții și grămăticii din 39 de sate). A doua zi, 3 aprilie 1657, principesa Susana Lorantffi a semnat un nou

decret, prin care se înființa o școală calvină românească în Făgăraș, alături de biserică și școala reformată maghiară. Decretul respectiv era însoțit de o serie de dispoziții privitoare la organizarea școlii, profesori, elevi, inspectori, întreținere etc.

Din lectura acestor dispoziții, rezultă limpede că prin înființarea școlii nu se urmărea altceva decât «calvinizarea» viitorilor preoți și învățători din Țara Făgărașului și — prin ei — a maselor largi de credincioși. De pildă, se prevedea ca învățătorul școlii să fie absolvent al unei școli reformate maghiare, să învețe pe elevi Catehismul calvinesc și cântările calvine folosite în bisericile din Lugoj și Caransebeș, să traducă rugăciunile calvine în românește etc. Se poruncea apoi ca toți «grămăticii» români din Țara Făgărașului să frecventeze cursurile acestei școli, urmînd ca după absolvire să funcționeze ca învățători și preoți în Țara Făgărașului. Absolvenții buni învățau — în continuare — și la școala latinească. Elevii săraci erau întreținuți din contribuțiile preoților (cîte 25 de bani și o găină) și ale satelor (cîte 25 de bani) din Țara Făgărașului.

Cu toate scopurile de calvinizare și maghiarizare urmărite de această școală, trebuie să recunoaștem că ea s-a numărat printre cele dintîi școli sistematice românești. A dăinuit pînă către anul 1700, dînd mai multe generații de cărturari români. Politica de calvinizare a fost continuată și în anii următori, cum vom relata mai jos.

Pe plan politic, menționăm faptul că în ianuarie 1657, ambițiosul Gheorghe Rákoczy II pornea o expediție în Polonia, în vederea cuceririi tronului acestei țări. Expediția s-a încheiat cu înfrîngerea lui Rákoczy. Tot atunci, Poarta otomană a poruncit «staturilor» (dietei) transilvane să aleagă un nou principe. La 2 noiembrie 1657 a fost ales Francisc Rédey, pe care Poarta a refuzat să-l recunoască. La începutul anului 1658, a fost reales Gheorghe Rákoczy, care a făcut apel la trupele austriece să se ridice împotriva turcilor. Acest fapt a provocat o cumplită expediție de jaf întreprinsă de turci — cu ajutor de la tătari și cazaci — în Transilvania. Turcii au izbutit acum să impună ca principe pe Acațiu Barcsai (august 1658—31 decembrie 1660), fost ban al Lugojului și Caransebeșului, care le-a cedat Ineul, Lugojul și Caransebeșul, urcînd și haraciul la 40.000 de galbeni. În același timp, o altă dietă, întrunită la Tg. Mureș, a declarat că rămîne credincioasă lui Gh. Rákoczy, astfel că existau acum doi principii. Transilvania devine teatrul de lupte pentru satisfacerea unor ambiții personale. În mai 1660, în lupta de pe Someșul Mic, Gh. Rákoczy a fost înfrînt și rănit grav, sfîrșindu-și zilele, în luna următoare, la Oradea.

În ianuarie 1661, staturile ardelene au ales ca principe — în locul lui Barcsai — pe Ioan Kemény, fostul comandant al trupelor lui Rákoczy, care a continuat politica sa antiotomană. Barcsai a fost prins și omorât din porunca lui Kemény, în iulie 1661. În vara anului 1661, turcii au pătruns din nou în Transilvania, impunând staturilor transilvane alegerea ca principe a lui Mihail Apaffi (14 sept. 1661—15 apr. 1690).

În astfel de împrejurări, desigur că și păstoria mitropolitului Sava nu s-a putut desfășura în liniște. De pildă, în cursul expediției turcești din 1658, au fost arse și jefuite catedrala și reședința mitropolitană din Alba Iulia.

Voind să-și consolideze poziția prin cîștigarea preoțimii ortodoxe, Acațiu Barcsai a dat, la 9 ianuarie 1659, o nouă diplomă de confirmare lui Sava, acordîndu-i jurisdicția și asupra Țării Făgărașului, pe lîngă teritoriile amintite în diploma lui Gh. Rákoczy II. În luna următoare, Sava înfățișa dietei transilvane, întrunită la Bistrița, starea deplorabilă a clerului ortodox, din pricina contribuțiilor fiscale. Urmarea a fost că la 15 martie 1659, Barcsai scutea pe preoții români de toate îndatoririle fiscale pe care le aveau față de vistieria țării.

La 20 martie 1659, printr-un decret deosebit, erau acordate aceleași scutiri preoților din Țara Făgărașului, accentuînd obligația acestora, precum și a tuturor preoților români transilvăneni, de a sta sub ascultarea mitropolitului Sava.

În ciuda acestor privilegii acordate de Acațiu Barcsai, vlădica Sava înclina totuși spre politica antiotomană a lui Gheorghe Rákoczy. Așa se explică faptul că în iulie 1659, după ce Barcsai a izbutit să intre în Alba Iulia, Sava nu mai era în scaunul mitropolitan, locul său fiind luat de *Ghenadie III*, care se intitula «arhiepiscop de Bălgrad, Maramureș și a toată Țara Ardealului». Se pare că acesta era rus de origine, din Putivlia, oraș din părțile de sud-vest ale Rusiei, numit din botez Gheorghe, fost preot în Alba Iulia. Așa se explică faptul că în decretul de confirmare dat de Acațiu Barcsai în Sibiu, la 15 februarie 1660, era numit «Georgius Putivlensis Moscovita».

Prin același decret, noul mitropolit era îndatorat să respecte o serie de condiții, asemănătoare celor impuse lui Simion Ștefan în 1643. Totodată se arătau și motivele care au dus la înlăturarea lui Sava din scaun: neîndeplinirea condițiilor impuse și amestecul în treburile publice ale țării. Dar, cu toate că era înlăturat, a continuat totuși să se mențină în drepturile sale și să locuiască în Alba Iulia, de unde trimitea o scrisoare bistrițenilor, în decembrie 1659. Înseamnă că acum fiecare principe își avea mitropolitul său: Gh. Rákoczy pe Sava, iar Aca-

țiu Barcsai — retras în Sibiu — pe Ghenadie. Probabil acesta a și murit de holeră, la Sibiu, în vara anului 1660. Se pare că în anul 1660, vlădica Sava a fost trimis de Gh. Rákoczy într-o misiune la cazacii din Ucraina și de acolo la Moscova, la țarul Alexei Mihailovici (1645—1676). Datorită morții lui Rákoczy (8 iunie 1660), n-a mai ajuns în Ucraina și la Moscova, ci s-a reîntors în Transilvania. La 21 septembrie 1660, în calitate de «vlădică de Bălgrad și de toată țara Ardealului», Sava întărea o singhelie protopopului Ianăș din Hunedoara. La 18 aprilie 1661, chema la judecată — printr-un răvaș întărit cu pecetea Mitropoliei — pe un oarecare «Mije Mihai din Bungard cu fata sa, ce a fost măritată după popa Petru».

Amintim faptul că cele trei pomelnice cunoscute ale Mitropoliei Transilvaniei pomenesc și pe un vlădică *Daniil*. Istoricii l-au identificat cu călugărul Daniil, traducătorul *Pravilei Mari* de la Tîrgoviște din 1652. Desigur, păstoria lui a fost efemeră, prin anii 1660—1661, impus de unul din principii de atunci (poate de Acațiu Barcsai, după moartea lui Ghenadie, sau de Ioan Kemény). Dar, la 20 aprilie 1662, Daniil era numit de Mihail Apaffi, ca «episcop» peste bisericile românești din Țara Făgărașului. Nu știm însă cât a durat păstoria lui în părțile Făgărașului. Mai târziu, a ajuns episcop la Strehăia (1672—1679), iar spre sfârșitul vieții s-a retras la schitul Babele din părțile Vrancei, unde a și murit, în 1688.

Alegerea lui Mihail Apaffi ca principe al Transilvaniei, la 14 septembrie 1661, a însemnat pentru mitropolitul Sava o nouă luptă pentru menținerea în scaunul vlădicesc. Se cunoaște o scrisoare a protopopilor români, cu data de 12 martie 1662, prin care rugau pe noul principe să-l mențină pe Sava în scaun. De fapt, la 23 aprilie 1662, primea din partea lui Apaffi, diploma de confirmare în scaunul mitropolitan. De data aceasta, Țara Făgărașului era scoasă de sub jurisdicția sa, pe care o încredințase, cu trei zile mai înainte, lui Daniil.

Din 1662 pînă în 1680, Sava Brancovici a păstorit fără întrerupere. La 1 septembrie 1663, Mihail Apaffi a întărit decretul dat de Barcsai la 15 martie 1659, privind scutirea preoților români de dări. O altă grijă a lui Sava Brancovici a fost aceea a refacerii catedralei sale mitropolitane, care era distrusă în urma expedițiilor turcești și pe care le-am amintit mai sus.

Dar nu peste mult timp, vlădica Sava a ajuns la neînțelegeri cu principele și cu ceilalți cîrmuitori calvini ai Transilvaniei. Astfel, în 1667, principele porunca protopopilor filocalvini Ioan Zoba din Vinț și Toma Topai din Alba Iulia, precum și mirenilor Dimitrie Logofătul și Gheorghe Chira — numiți mai dinainte ctitori și jurați ai mînăstirii din Alba

Iulia — să ceară socoteală mitropolitului de toate veniturile încasate de la începutul păstoririi sale și să ia măsuri pentru deschiderea unei școli și pentru reînființarea tipografiei. Cerea de asemenea să fie ascultați preoții români care ar fi suferit vreo nedreptate din partea mitropolitului.

Călătoria în Rusia. Deși era într-o situație grea, vlădica a obținut totuși din partea lui Mihail Apaffi îngăduința de a face o călătorie în Rusia, așa cum făcuseră pe vremuri unchiul său Longhin și mitropolitul Ilie Iorest. A plecat din Alba Iulia pe la începutul anului 1668, având asupra sa o scrisoare de recomandare din partea lui Apaffi, cu data de 18 ianuarie 1668. Era însoțit de fratele său Gheorghe, arhidiaconul Ioan, diaconul Stoica, doi nepoți și șase slujitori. Pe la mijlocul lunii februarie era la Iași, de unde a trecut în Polonia. Aici a primit o scrisoare din partea regelui Jan Kazimierz (1648—1668) către țarul Alexei Mihailovici. Către sfârșitul lunii mai a ajuns la Moscova, fiind primit de țar, într-o primă audiență, la 31 mai 1668. A prezentat țarului mai multe daruri (o icoană a Sfintei Treimi, cruci etc.), primind, la rîndul său, felurite dării, în bani și obiecte. În ziua următoare, a depus la biroul ambasadurilor din Moscova o scrisoare (memoriu), în care reafirma necesitatea unirii tuturor popoarelor creștine din Răsărit împotriva cotropitorilor otomani. «Este, în părțile acestea, — scria el — mare mulțime de creștini pravoslavnici: sîrbi, bulgari, români; toți aceștia așteaptă să fie de undeva năvală a creștinilor asupra blăstămatului de turc, căci sînt în mare lipsă, năcaz și strîmtoare». În ziua de Sfinții Apostoli Petru și Pavel, mitropolitul Sava a slujit în biserica Uspenia din Moscova, alături de patriarhii Paisie al Alexandriei și Macarie al Antiohiei, prezenți la lucrările sinodului convocat în 1666—1667, pentru judecarea patriarhului rus Nikon. A mai zăbovit la Moscova pînă în luna august, cînd a fost primit într-o nouă audiență de țar, primind alte ajutoare în bani pentru nevoile Bisericii pe care o păstorea. I s-a dat și un hrisov, prin care i se îngăduia — lui și urmașilor — să meargă în Rusia, după ajutoare, din 7 în 7 ani. Spre sfârșitul lunii august a părăsit Moscova, fiind condus pînă la Smolensk de căpitanul streliților din Moscova. Ajuns în localitatea de graniță Zverevici, adresa o scrisoare de mulțumire țarului. În octombrie era în Varșovia, iar către sfârșitul anului 1668, sosea la reședința sa din Alba Iulia.

După reîntoarcerea din Rusia, pentru mitropolitul Sava a început o perioadă de asupriri din partea lui Mihail Apaffi și a celorlalți cîrmuitori calvini, care și-au dat seama că prin călătoria în Rusia i-a crescut încrederea în biruința Ortodoxiei și hotărîrea de a rămîne statornic în

credința strămoșească și în toate rînduielile ei. Se adăuga la aceasta și teama lui Apaffi — om de încredere al turcilor — că Sava urmărise în călătoria sa și interese de natură politică. De aceea, la 20 februarie 1669, îndemnat de superintendentul calvin Petru Kovásznai, Apaffi a dat un decret, prin care i s-au impus lui Sava noi îndatoriri, în esență identice cu cele impuse lui Simion Ștefan, în 1643.

Cea mai grea îndatorire era aceea a punerii mitropolitului sub ascultarea superintendentului calvin «atît în hirotonirea preoților și a protopopilor, precum și în destituirea celor nevrednici sau primirea îndărăt a celor ce făgăduiesc îndreptarea vieții... în convocarea și conducerea sinodului general românesc» etc.

De asemenea, i se cerea să înființeze școli românești, să reînființeze tipografia, în care să publice cărți noi, să se săvîrșească slujbele numai în românește.

Cu toate că aceste măsuri păreau favorabile Bisericii Ortodoxe, totuși, prin ele nu se urmărea decît calvinizarea ei treptată. Dîndu-și seama că prin reînființarea tipografiei nu se urmărea altceva decît tipărirea de cărți calvinizante, vlădica Sava a ținut-o ascunsă ani de zile.

În anul 1670, mitropolitul Sava a făcut un drum în Țara Românească, unde Antonie Vodă din Popești (1669—1672) cu vlădicii țării și boierii din divan — printr-un hrisov cu data de 25 aprilie 1670 — i-au întărit o danie anuală de 6000 de aspri, pe care au avut-o și unii dintre înaintașii săi.

În anii următori, se cunosc cîteva vizite canonice pe care le-a făcut în felurite parohii ale întinsei sale eparhii. Astfel, în 1672, sfințea mînăstirea Moisei din Maramureș, — se pare renovată atunci — peste doi ani sfințea biserica din Vlădeni, lîngă Brașov, iar în 1675 era în Brașov, pentru împăcarea unor neînțelegeri dintre preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei.

Dar odată cu aceste bucurii, se iveau și necazurile. La 14 iunie 1674, Mihail Apaffi poruncea ca mitropolitul ortodox, protopopii, preoții și toate bisericile românești să fie puse sub ascultarea noului superintendent calvin Gaspar Tiszabécsi. Acesta urma «să aibă de grijă de toate bisericile românești și să le cîrmuiască după cunoștința sufletului său». Mitropolitul era îndatorat «să meargă înaintea numitului domn pișpecului (episcop n.n.), cel de legea calvinească, oricînd îl va chema, în orice loc făcînd el vizitațiile sale, almintrelea de pedeapsă nu va scăpa». Era limpede că principele urmărea însăși desființarea Bisericii românești. Dar, cu abilitatea sa cunoscută, mitropolitul Sava a știut să treacă și peste aceste noi umilințe pe care i le pregătea Apaffi.

«**Sinodul**» mitropolitului Sava. În anul 1675, vlădica a convocat o adunare sau «sinod» la Alba Iulia, la care au fost chemați jurații scaunului mitropolitan și protopopii eparhiei. Soborul a adus o seamă de hotărâri privitoare la înviorarea vieții moral-religioase a preoților și credincioșilor români din Transilvania. După conținutul lor, măsurile luate ar putea fi împărțite în patru grupe :

1. *Măsuri privitoare la slujbele bisericesti.* Printre altele, se preciza : «Cuvîntul lui Dumnezeu trebuie să se vestească în rumânește, creștinilor în biserică și unde va trebui și va fi de lipsă și care cărți sântu scrise și scoase pre limba rumânească, să se cetească și să se învețe în biserică creștinilor și într-alte locuri unde va fi de lipsă...». «Popii cari nu se nevoiesc cu românie ci tot cu sîrbie... aceia cu un cuvînt să se oprească din popie». Preoții erau îndatorați să slujească în duminici și sărbători, precum și în zilele de miercuri și vineri, iar în timpul posturilor zilnic. Cei de la orașe precum și cei «de pe la biserici unde sînt mai cu dobîndă și plată li se dă mai bună», erau îndatorați să slujească zilnic.

2. *Măsuri pentru disciplinarea preoților.* În afară de îndatoririle privitoare la săvîrșirea slujbelor în românește, în duminici, sărbători și zile de post, se prevedeau și alte dispoziții privitoare la starea religios-morală a clerului. De pildă : «care popă se va face vornic pe la nunte și va juca ori va umbla beat prin tîrg, ori va umbla la crîșme..., să i se ia popia». «Care popă va cununa noaptea, au frăție, au fugiți din alt popor, sau făcători de rău, carii nu și-au plinit pocania, să i se ia popia». Mitropolitul era îndatorat să facă vizite canonice, iar protopopii să supravegheze purtarea preoților și să așeze preoți în parohiile vacante. Se preciza, de asemenea ca : «protopopul să nu primească nici un preot în popor pînă nu va duce carte de la protopopul unde a fost înainte, cum s-au purtat ; nici un popă fără știrea protopopului să nu se tocmească, iar care se va tocmi fără știre, să fie oprit din popie».

3. *Măsuri pentru înlăturarea superstițiilor, mai ales a celor legate de cultul morților.* Menționăm aici următoarele : «Cînd cheamă creștinii pe popa la bolnavi să-i cuminece și nu vor să iasă după popa din casă, acolo popa să nu meargă la morții casei ; molitvă să nu facă nici oaselor, nici hainelor, nici oi sau vaci preste mort să nu dea, au găini, iară în lături pot da ; picioarele/dobitoacelor să nu le spele, nici să le arză cu lumina în frunte și colac preste groapă să nu dea, banul în groapă să nu se arunce ; muierile să nu țipe pe uliță ; cari nu vor să-și îngroape morții luna sau miercurea, la aceia popii să nu meargă ; cari oameni sau muieri vor face foc în curte la Joi Mari sau la Blagoveștenii și vor să

pună masă și pâine și zic că vin morții să se încălzească și aruncă apă pe pajiște să bea morții, pre acei îi vor da șpanilor, să (= dacă) nu să vor lăsa; sărbătorile drăcești, marția și miercurea, cine va ține, acela să se dea șpanilor, să (= dacă) nu se vor lăsa...». Ca o dispoziție generală se prevedea ca preoții «de bobonoșaguri (= superstiții) ce nu este scris la tipic, să nu se ție».

4. *Măsuri impuse credincioșilor.* Erau îndatorați să învețe Tatăl nostru, Crezul și cele 10 porunci, să cerceteze biserica, să se împărtășească de patru ori pe an, să plătească preoților pentru slujbele săvârșite, să-și trimită copiii la biserică, unde preotul îi va catehiza după slujbă.

Din această simplă înfățișare a hotărîrilor adoptate de soborul din 1675, reiese că mitropolitul Sava era preocupat de ridicarea Bisericii sale la un nivel cultural și moral cât mai înalt, ca și de înlocuirea limbii slavone în cult cu cea românească.

Profitînd de faptul că în 1675 fratele său Gheorghe Brancovici a fost numit reprezentant (capuchehaie) al lui Mihail Apaffi pe lângă Poarta otomană (i-a dăruit chiar o moșie, la Vințul de Jos), vlădica Sava a putut obține din partea lui noi drepturi pe seama Bisericii sale. Astfel, la 30 decembrie 1675, a dat o diplomă, prin care dispunea ca protopopii, preoții și bisericile românești să nu mai fie luate de sub jurisdicția lui Sava Brancovici «vrednicul episcop al bisericilor românești, sîrbești și grecești de sub stăpînirea noastră, care locuiește în mînăstirea ce se află în Bălgrad». În anul următor — la 12 august 1676 — a obținut de la Apaffi un decret, potrivit căruia preoții sași luterani erau opriți să mai ia dijme de la preoții români. Iar la 23 octombrie 1678 și la 4 octombrie 1679, a primit un nou decret, din partea lui Apaffi, în care se arăta că, deși s-au ridicat numeroase acuze împotriva lui, totuși i se recunosc toate drepturile și atribuțiile sale arhieresti, inclusiv dreptul de a încasa dările de la preoții săi.

Este vrednic de menționat și faptul că în timpul păstoririi lui Sava Brancovici, prin anii 1679—1680, s-a întocmit *Zaonicul*, un «statut» de organizare al Bisericii ortodoxe românești din Transilvania în secolele XVI—XVII (se ocupa cu atribuțiile soborului mare, soborului mic, de protopopi, preoți etc.). Deși s-a afirmat că autorul *Zaonicului* a fost însuși vlădica Sava, noi credem că el numai a poruncit să se fixeze în scris rînduielile mai vechi privitoare la organizarea Bisericii transilvane.

Deși la prima vedere se părea că legăturile dintre mitropolit și Apaffi erau bune, în realitate deveneau tot mai încordate. Situația i s-a înrăutățit după ce a ajuns superintendent Mihail Tófői, fostul predica-

tor de la curtea lui Apaffi, un calvin convins, om cult, cu studii în Anglia și Germania. Se adăuga și faptul că tocmai atunci se descoperise un complot îndreptat împotriva lui Mihail Apaffi, condus de Paul Bélydy. Printre aderenții lui Bélydy se afla și Gheorghe Brancovici, lucru pe care-l recunoaște el însuși în *Cronica* sa. N-ar fi exclus ca la mișcarea anti-apaffiană să fi aderat și mitropolitul Sava, fapt care i-a agravat și mai mult situația. Așa ne putem explica grabnicele măsuri de cercetare și judecare a cazului său.

Din porunca lui Apaffi, la 2 iunie 1680 s-a constituit un «scaun de judecată» la Alba Iulia. Președinte era Paul Alvinczi din Vurpăr, prefectul bunurilor fiscale din Transilvania, iar printre membri se numărau: protopopul calvin Ioan Veresmarty din Benic, protopopul român Ioan Zoba din Vinț, notarul soborului mare, un cunoscut filocalvin și dușman al mitropolitului, «împreună cu alți bărbați — mireni și din ceata bisericească — știutori de legi», în total 101 persoane. Primul acuzator era superintendentul Mihail Tófői, reprezentat prin Ștefan Paloș. Apărătorii mitropolitului erau: fratele său Gheorghe și negustorul «grec» (macedoromân) Ioan Patăr (Pater Ianoș).

În aceeași zi s-a pronunțat sentința de destituire a mitropolitului — redactată în ungurește — în care era învinuit că a dus o viață imorală și că a neglijat mînăstirea din Alba Iulia și tipografia. Pe baza acestor învinuiri nedrepte, Sava Brancovici «cel pînă acum vlădică al românilor, să se lapede și din dregătoria episcopescă și din cea preoțească, pe temeiul canoanelor 80 și 81 ale bisericii calvine din Ardeal și canonul 75 al legii românești și ca persoană infamă să se dea în mîna magistratului din afară al Măriei Sale Craiului, să facă cu el după *Approbatæ Constitutiones*», partea I, tit. I, art. 3, însă așa că, făcîndu-se acesteia, să fie dator a da seama de averile mînăstirii Bălgradului». Iată, dar, că mitropolitul ortodox era judecat după «canoanele» calvine! Vorbînd despre osîndirea lui Sava, cronicarul maghiar Mihail Cserei (1668—1756) relatează că Ioan Zoba din Vinț a fost «mituit cu daruri» de principe, ca să-l învinuiască pe Sava de imoralitate. Același cronicar spune că «au prădat întreagă averea» mitropolitului și că l-au silit să plătească 3000 de taleri, pentru procurarea cărora a trimis pe fratele său Gheorghe în Țara Românească.

Chiar în ziua în care s-a dat sentința, Apaffi a adresat o scrisoare Sfatului orășenesc din Sibiu, cerînd imediata sigilare a bunurilor avute de cei doi frați Brancovici în casa în care locuiau la Sibiu. Peste cîteva zile, doi trimiși ai lui Apaffi au făcut inventarierea și sigilarea acelor bunuri. Între altele, s-au găsit 14 saci cu cărți și o tipografie cu toate instru-

mentele ei, apoi alte numeroase cărți românești, maghiare și latine, precum și «un ziar legat în piele», probabil jurnalul său personal, care, dacă s-ar fi păstrat, ar fi constituit un însemnat izvor de informații privitoare la arhipăstoria sa. Alte bunuri — mai ales cărți — s-au aflat la reședința sa din Alba Iulia. Se desprinde de aici că mitropolitul Sava avea o frumoasă bibliotecă, ceea ce reflectă preocupările sale cărțurărești.

După judecată, vlădica Sava a fost închis, fapt relatat de mai mulți contemporani. De pildă, Mihail Cserei, pe care l-am pomenit mai sus, relatează că era scos din închisoare numai în cămașă și bătut pînă cînd «se rupea cămașa... și carnea de pe trupul lui». Aceleași lucruri le relatează un cronicar sas, pastorul Andrei Gunesch din Petrești.

La scurt timp după judecarea și întemnițarea lui Sava, au început să se facă felurite încercări pentru eliberarea lui. De pildă, fratele său Gheorghe, plecat în Țara Românească, a cerut sprijinul domnitorului Șerban Cantacuzino. Acesta, prin Constantin Brîncoveanu, trimisul său la Poartă, a încheiat o înțelegere cu adversarii politici ai lui Apaffi (Ladislau Csaky și Cristofor Pasko) aflați la Constantinopol, în care se prevedea că în cazul înlăturării lui, să se dea libertate credinței ortodoxe în Transilvania, iar «pe înțeleptul domn mitropolitul Sava, care a fost închis fără vină de guvernul tiranic al lui Apaffi, să-l restabilească în dregătoria sa cea de mai înainte și să i se reîntegreze cinstea defăimată». Același Mihail Cserei scria în *Cronica* sa că Șerban Vodă ar fi declarat că e gata să cheltuiască 500.000 de taleri pentru înlăturarea lui Apaffi din scaun, ca, în felul acesta, să răzbune nedreptatea făcută mitropolitului.

Desigur, principele Apaffi nu putea rămîne străin de uneltirile îndreptate împotriva lui. Toate acestea l-au determinat să-l elibereze pe mitropolitul Sava, pentru a înlesni, în felul acesta, o apropiere de Șerban Cantacuzino. Bătrîn și bolnav, vlădica Sava n-a mai trăit mult timp, ci a trecut la cele veșnice, probabil în aprilie 1683. La 1 mai 1683, fratele său Gheorghe dăruia bisericii din Veștem o Evanghelie, pe care lăsa o însemnare, cu rugămintea ca preoții acelei biserici să pomenească la liturghie și pe «răposatul Sava Brancovici, mitropolitul Ardealului...».

Din cele expuse, rezultă că mitropolitul Sava Brancovici a păstorit, aproape un sfert de veac, în împrejurări din cele mai grele. Personalitatea lui o conturează atît luptele neconținute pe care a trebuit să le poarte cu dușmanii credinței ortodoxe, cît și suferințele pe care le-a îndurat la sfîrșitul vieții și pe care le-a suportat cu demnitate și cu resemnare creștinească. Vorbînd despre suferințele și

moartea sa mucenicească, Samuil Micu scria: «Tot norodul și clerul românesc ca un lucru adevărat ține, cum de la cei bătrâni au luat, că Sava acesta toate întâmplările acestea le-a pățit pentru credință, că s-a împotrivit crezului calvinesc și l-a lepădat și n-a vrut a se uni cu acela».

Pentru toate acestea — ținând seama de viața lui curată, de satornicia sa în Ortodoxie și de lupta pentru apărarea ei —, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române — în ședința sa din 28 februarie 1950 — a hotărât ca mitropolitul Sava să fie cinstit ca sfânt mărturisitor în întreaga Biserică Ortodoxă Română, împreună cu înaintașul său în scaun, Ilie Iorest. Canonizarea lor solemnă s-a făcut la Alba Iulia, la 21 octombrie 1955, iar prăznuirea li se face, în Biserica noastră, în fiecare an, la 24 aprilie.

Urmașii lui Sava Brancovici. Mitropolitul Iosif Budai. Înainte de 24 iunie 1680, soborul mare al tuturor protopopilor a ales un nou mitropolit, în persoana lui *Iosif Budai* din satul Pișchinți (jud. Hunedoara). Se pare că era călugărit în Moldova. A fost hirotonit arhiereu la București, de către mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, asistat de doi episcopi greci (23 august 1680).

După hirotonire, s-a reîntors la credincioșii săi din Transilvania, primind și o scrisoare din partea lui Șerban Vodă Cantacuzino către principele Mihail Apaffi (4 septembrie 1680). Confirmarea lui de către principe s-a făcut abia la 23 decembrie 1680, când i s-au impus 19 îndatoriri (condiții) calvine (cele 15 impuse lui Simion Ștefan în 1643, la care se adăugau și cele 4 impuse lui Sava Brancovici la 20 februarie 1669). Din scurta lui activitate ca mitropolit, știm numai că a făcut unele vizite canonice în părțile Bistriței, în lunile ianuarie-februarie 1681. A murit către sfârșitul anului 1681 sau începutul celui următor.

Mitropolitul Ioasaf. În dorința de a stăvili acțiunea prozelitistă calvină, Șerban Cantacuzino a căutat să impună pe scaunul de mitropolit al Transilvaniei un ierarh care să nu accepte nici o abatere de la adevărurile de credință ortodoxe. De aceea, a recomandat lui Apaffi pe ieromonahul grec *Ioasaf* — originar din Ahaia — trecând deci peste obiceiul alegerii mitropolitului de către soborul protopopilor ardeleni.

În timp ce Apaffi se găsea la lucrările dietei transilvane, întrunită la Făgăraș (17 februarie—14 martie 1682), a fost cercetat de Ioasaf, pe care l-a și numit. A fost trimis apoi la București, unde a fost hirotonit arhiereu de către mitropolitul Teodosie, la 2 aprilie 1682.

Numirea lui Ioasaf direct de către principe, fără consultarea soborului mare, a produs nemulțumiri în rîndul preoților și protopopilor.

transilvăneni. La nemulțumirea lor se adăuga și cea a superintendentului calvin Mihail Tófői, întrucît Ioasaf respingea orice încercări de calvinizare a Bisericii care-i fusese încredințată spre cîrmuire.

Chiar în timpul șederii lui Ioasaf la București, în vederea hirotonirii, cîțiva protopopi români filocalvini, în frunte cu Ioan Zoba din Vinț, s-au prezentat la Apaffi, protestînd împotriva numirii lui Ioasaf. Prințipele a delegat pe Gáspár Diosy, judecătorul suprem al comitatului Alba, să facă o cercetare. Au fost audiați ca martori patru preoți. În acest timp, Ioasaf s-a reîntors din Țara Românească de la hirotonie.

Odată înscăunat la Alba Iulia, Ioasaf a început să facă rînduială în Biserică, înlăturînd nouă protopopi, unii învinuiți de felurite abateri, alții prieteni ai calvinilor. Din această pricină, mișcarea pornită împotriva lui Ioasaf s-a accentuat. Pînă și sașii din Sebeș s-au amestecat în această agitație, cerînd superintendentului Mihail Tófői și unor funcționari de stat să li se admită preoților români alegerea unui mitropolit, potrivit vechiului obicei.

În urma stăruințelor depuse pentru înlăturarea lui Ioasaf, s-a convocat un sobor de judecată la Alba Iulia, în casa nobilului Pavel Szócs, la 12—13 iulie 1682. Cu acest prilej au fost audiați 16 martori — desigur oameni ai autorităților de stat calvine — care au răspuns la 8 întrebări. Mitropolitului i s-au adus mai multe învinuiri: că este grec și nu cunoaște suficient limba română, că a ajuns mitropolit împotriva obiceiului Bisericii Ortodoxe din Transilvania, prin simonie, că nesocotește învățătura calvină și că a înlăturat mai mulți protopopi din slujbă. Cu toate că o notă de pe actul încheiat cu acest prilej menționa că Ioasaf a renunțat la scaunul vlădicesc, el și-a continuat activitatea. Dacă împotriva sa au fost numai cîțiva preoți, oameni de încredere ai lui Tófői, majoritatea preoților români erau de partea lui. Dintr-o scrisoare adresată de trei preoți români lui Apaffi, la 20 mai 1683, rezultă că nu cu mult înainte a avut loc un sobor la Sighișoara, la care au participat 223 de preoți și cîțiva protopopi, cînd s-a pus din nou problema mitropolitului Ioasaf. Ei declarau că majoritatea preoților doreau să-l aibă mitropolit pe Ioasaf. În mijlocul acestor frămîntări, vlădica a trecut la cele veșnice, către sfîrșitul anului 1683.

Mitropolitul Sava III din Veștem. În locul său, soborul protopopilor, convocat la Alba Iulia pentru 24 ianuarie 1684, prezidat de Gáspár Diosy, judecătorul suprem al comitatului Alba, a ales un nou mitropolit al românilor transilvăneni, și anume pe preotul Sava din Veștem (jud. Sibiu). Ca și înaintașii săi, a fost hirotonit la București, de mitropolitul Teodosie, primind mai multe cărți de slujbă din partea lui Șerban Can-

tacuzino, pe care el le-a dăruit unor biserici ardelenne (Evanghelia dăruită bisericii din Tilișca, cu prilejul târnosirii ei, la 16 octombrie 1684, Evanghelie și Apostol bisericilor din Alba Iulia și Daia). Păstoria lui a fost destul de scurtă, căci a murit în vara anului 1685.

Mitropolitul Varlaam. Îndată după moartea lui Sava III, Șerban Cantacuzino a recomandat lui Mihail Apaffi (la 1 septembrie 1685) ca mitropolit pe un preot *Ieremia*, «om vrednic și învățat» și desigur bun ortodox. Dorința domnului muntean n-a fost îndeplinită, căci soborul protopopilor a ales ca întîistătător al Bisericii transilvane pe preotul Vasile, numit în călugărie *Varlaam*. A fost hirotonit la București, probabil în decembrie 1685.

Avînd o păstorire mai îndelungată decît cei trei înaintași ai săi, Varlaam a izbutit să se remarce prin cîteva fapte de seamă. De notat că sub Varlaam, mai precis în 1687, Transilvania a fost ocupată de trupele austriece, iar la 9 și 10 mai 1688, Dieta a proclamat anexarea Transilvaniei la imperiul habsburgic, rămînînd în această stare pînă în anul 1918.

Chiar de la începutul păstoririi sale, Varlaam s-a arătat preocupat de starea materială a preoțimii sale, rînduînd ca fiecare preot să primească anumite ofrande în natură sau în bani de la credincioșii săi.

Mitropolitul Varlaam a sprijinit și tipărirea unor cărți în limba română, osteneala editării lor revenind protopopului Ioan Zoba din Vinț. Acest Zoba, dușmanul lui Sava Brancovici și prietenul calvinilor, tipărise la Sebeș, încă în 1683, o carte intitulată *Sicriul de aur*, cuprinzînd 15 predici la morți, se pare prelucrate din limba maghiară, pe care el le-a «întors pe limba românească, spre folosul și întrămarea neamului nostru românesc». În 1685 tipărea la Alba Iulia o broșură cu titlul *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*. Aceasta nu era altceva decît traducerea unei lucrări a predicatorului calvin Ștefan Mátko din Baia Sprie, apărută la Sibiu, în 1666. Tot în 1685, îndată după alegerea lui Varlaam ca mitropolit, Ioan Zoba împreună cu protopopul Gheorghe din Daia (ca «ispravnici și nevoitori») au pus sub tipar, tot la Alba Iulia, un *Ceaslovăț*. Prefața era semnată de Ioan din Vinț, meșter tipograf fiind ieromonahul Iosif Rusul. Peste doi ani, în 1687, a apărut, la Alba Iulia, *Rînduiala diaconstvelor*. Prefața era scrisă tot de popa Ioan Zoba din Vinț.

În 1689 s-a tipărit, tot la Alba Iulia, un *Molitvelnic*, tradus din slavonește de popa Ioan din Vinț. Prefața, semnată de el, era dedicată lui «Varlaam arhiepiscop și mitropolit sfintei Mitropolii a Bălgradului, al Vadului, al Silvașului, al Făgărașului și al Maramureșului și al episco-

pilor din Țara Ungurească iproci». La sfârșitul Molitvelnicului au fost tipărite trei predici la morți (16 foi). După cercetări mai noi, Molitvelnicul ar fi avut trei ediții. Atît Rînduiala diaconstvelor cît și Molitvelnicul au fost tipărite de ieromonahul Chiriac, originar din Moldova (tot el tipărise, la București, *Liturghierul* din 1680 și *Evanghelia* din 1682). În același an s-a tipărit la Alba Iulia o *Poveste la 40 de mucenici*.

Către sfârșitul anului 1689, Varlaam este întîlnit în părțile de nord ale Transilvaniei, făcînd vizite canonice. Astfel, la 4 decembrie 1689, prezida un scaun de judecată în satul Rogoz, în părțile Lăpușului, convocat pentru aplanarea unor neînțelegeri cu privire la dreptul de proprietate asupra unei Cazanii a omonimului său din Moldova. Hotărîrea scaunului de judecată a fost scrisă de mitropolitul însuși pe una din foile exemplarului disputat.

Din unele însemnări autografe, cu data de 26 iulie 1690, aflăm că Varlaam a cumpărat și zălogit niște pămînturi și fînațe, pe care le-a dăruit apoi Mitropoliei. A trecut la cele veșnice în vara anului 1692. Cu el se încheie șirul celor patru mitropoliți aleși și hirotoniți în cursul domniei lui Șerban Cantacuzino, care, după cum am văzut, a purtat o grijă deosebită Bisericii Ortodoxe din Transilvania.

Mitropolitul Teofil. Noul întîistătător al Bisericii transilvane era preotul văduv Toma — fiul preotului Simeon Szeremi din Teiuș — călugărit sub numele de *Teofil*. După alegerea sa de către soborul mare, a trecut munții în Țara Românească, fiind hirotonit la 18 septembrie 1692, în catedrala mitropolitană din București de către vlădica Teodosie. A primit și el o diplomă de recunoaștere din partea guvernatorului Transilvaniei, Gheorghe Banfi, cu obligația respectării celor 19 puncte impuse și lui Varlaam (18 decembrie 1692).

În anul 1693 e întîlnit făcînd vizite canonice în eparhie. Prin testamentul său din 12 iulie 1697, lăsa Mitropoliei toate bunurile sale «ce am agonisit mai de înaintea vlădiciei și în vlădicie, cu sărăcia mea».

A murit la scurt timp după întocmirea testamentului. S-a susținut în vechea istoriografie bisericească — mai ales unită — că sub Teofil, în 1697, s-ar fi încheiat o unire a Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Biserica Romei, cu toate formele legale. Cercetările mai noi au dovedit că această pretinsă «unire» a fost ticluită de iezuiți, cu ajutorul unor falsuri. Cert este că spre sfârșitul vieții, Teofil a fost asaltat de iezuiți să accepte unirea cu Biserica Romei. Moartea lui, survenită prin iulie-septembrie 1697, l-a scăpat de uneltirile iezuiților, fiindu-i dat urmașului său Atanasie Anghel să pornească pe drumul greșit al dezbinării Bisericii pe care o păstorea.

Concluzii. Din cele expuse, se desprinde constatarea că Biserica Ortodoxă românească din Transilvania a avut de luptat, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cu acțiunea prozelitistă calvină, patronată de cîrmuitorii politici de atunci. Mitropoliții care au păstorit în această perioadă în scaunul vlădicesc de la Alba Iulia au marele merit de a fi rezistat cu tărie la toate încercările făcute pentru «calvinizarea» și chiar distrugerea Bisericii românești, încît unul din ei a ajuns să primească și moartea mucenicească pentru statornicia sa în dreapta credință.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfîntă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (extras din BOR, an. X și XI, 1885—1887); NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii române*, Budapesta, 1905, 84 p.; I. LUPAȘ, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599—1699, Cluj, 1940, XVI + 522 p.; G. BARIȚIU, *Din cronica lui Mihail Cserei 1661—1711, în Transilvania*, 1869 (și în vol. *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889); GHEORGHE BRANCOVICI, *Fragmente din cronica lui...* Reproduse și traduse de Silviu Dragomir, în AIIN, Cluj, II, 1923, București, 1924, p. 1—70 (și extras).

Lucrări generale: AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, 152 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Șerban Vodă Cantacuzino și Biserica românească din Ardeal*, Văleni de Munte, 1915, 51 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, p. 266—333 (cap. *Viața și faptele mitropolitului Sava Brancovici și Biserica românească din Ardeal pînă la unirea cu Roma*); MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVIII*, Sibiu, 1968, XII + 204 p.

Monografii: VASILE MANGRA, *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656—1680)*, Arad, 1906, XV + 181 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906; IOAN SANDU, *Un martir al Ortodoxiei: mitropolitul Sava Brancovici*, Sibiu, 1934, 17 p.; MARINA I. LUPAȘ, *Mitropolitul Sava Brancovici, 1656—1683*, Cluj, 1939, 126 p.

Alte lucrări: IOAN LUPAȘ, *Principele ardelean Acațiu Barcsai și mitropolitul Sava Brancovici 1658—1661*, București, 1913, 24 p., «An. Acad. Rom», M.S.I., II, t. XXXV, reprodus și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 165—193; IOAN LUPAȘ, *Averea confiscată de principele Mihail Apafi de la mitropolitul Sava Brancovici și fratele său Gheorghe*, în rev. «Biserica și Școala», Arad, nr. 37—39 din 1915; IOAN LUPAȘ, *Odăjdiile mitropolitului Sava Brancovici*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 203—209; IOAN LUPAȘ, *Păstoria mitropolitului Sava Brancovici-Brîncoveanu și călătoria lui la Moscova*, în vol. *Studii istorice*, V, Sibiu-Cluj, 1945—1946, p. 71—95; IOAN LUPAȘ, *Locuința sibiiană a mitropolitului Sava Brancovici-Brîncoveanu*, în RT, an. XXXVII, nr. 7—10, 1947, p. 278—280; VICTOR CÎMPINEANU, *Mitropolitul Sava Brancovici. Legăturile cu Rusia și lupta sa împotriva cîrmuitorilor turci*, în BOR, an. LXXIII, nr. 6, 1955, p. 551—570; MIHAI COLOTELO, *Zaconicul Sfîntului Ierarh Sava Brancovici*, în BOR, an. LXXIX, nr. 7—8, 1961, p. 755—774.

XXXV

MITROPOLITUL DOSOFTEI AL MOLDOVEI

Urmașii mitropolitului Varlaam. După retragerea lui Varlaam la Secu, în ultimele zile ale domniei lui Vasile Lupu, noul domn Gheorghe Ștefan (aprilie 1653, apoi 8 iulie 1653—3 martie 1658) a ridicat în scaunul mitropolitan pe episcopul *Ghedeon* de la Huși. Acesta i-a citit «molitva de domnie»... «fiind mitropolitul Varlaam ieșit la munte, la mînăstirea Săcul», cum citim în *Letopisețul* lui Miron Costin. Faptele acestea s-au petrecut desigur în aprilie 1653. Vasile Lupu și-a reocupat apoi scaunul din 28 aprilie pînă la 8 iulie 1653. Înseamnă că ridicarea lui Ghedeon în scaunul mitropolitan s-a făcut abia prin iulie, cînd Gheorghe Ștefan a ocupat definitiv scaunul. Ghedeon este întîlnit în mai multe acte ale acestui domn. Fiind omul său de încredere, l-a trimis într-o misiune la Moscova, împreună cu boierul Grigorie Neaniul. La 7 mai 1656, au încheiat un tratat de alianță cu țarul Alexei Mihailovici (1645—1676). Prevederile tratatului n-au fost aplicate, din pricina domniei scurte a lui Gheorghe Ștefan. Ghedeon a fost îndepărtat din scaun către sfîrșitul anului 1659, desigur, cînd a ajuns domn Ștefăniță, fiul lui Vasile Lupu (noiembrie 1659 — ianuarie 1661). S-a retras la mînăstirea sa de metanie, la Secu.

Locul său a fost ocupat de *Sava*, fost episcop pentru scurt timp, la toate cele trei eparhii sufragane, de «postrig» tot din mînăstirea Secu. Este pomenit în numeroase acte ale domnitorilor Ștefăniță Lupu și Eustratie Dabija (1661—1665). Prin unele din ele i se întăreau anumite proprietăți. Se vede că era om de încredere al familiei lui Vasile Lupu, din moment ce acesta îi scria la 19 aprilie 1660, rugîndu-l să fie pentru fiul său Ștefăniță «ca un ocîrmuitor». În aceeași scrisoare, îl ruga să-i ceară lui Ștefăniță să facă hrisoave de întărire pentru satele pe care le dăruise mînăstirii din Cetatea Neamț. Vlădica Sava a murit la 5 ianuarie 1664 și

a fost îngropat lângă altarul bisericii mari de la Secu, avînd deasupra mormîntului o lespede cu inscripție.

Îndată după moartea sa, Eustratie Dabija a readus în scaun pe fostul mitropolit *Ghedeon*, pomenit pentru prima oară într-un act din 12 ianuarie 1664. La 4 și 5 august 1670 apare în două acte, alături de patriarhul *Dositei* al Ierusalimului, semn că acesta era în Moldova și că îl cercetase. Este pomenit apoi și în alte documente, mai ales ca martor în numeroase acte de vânzare-cumpărare. A păstorit pînă în iulie 1671 (ultimul act din 4 ale lunii), cînd credem că a murit ori s-a retras la Secu, unde a și fost îngropat, lângă biserica mare. Un act din 29 iulie 1671 consemna pentru prima oară pe noul mitropolit al Moldovei, marele cărturar *Dosoftei*.

Viața mitropolitului Dosoftei. Cei mai mulți istorici și filologi care i-au cercetat viața și ostenele cărturărești au susținut că acest mitropolit se trăgea dintr-o familie de macedo-români, căci tatăl său se numea *Leontari* (*Leontie*), mama «*Maria* numită *Misira*».

În 1974, cu prilejul prăznuirii pe plan UNESCO a 350 de ani de la nașterea mitropolitului *Dosoftei*, s-a dovedit că s-a născut în Suceava. În adevăr, doi frați ai mitropolitului locuiau în Suceava, pe «*ulița Fruntea*», iar un Cazacul, probabil cumnat al său, locuia pe «*ulița Mitropoliei*». Izvoarele istorice ale vremii aduc mărturii despre mai multe rude ale sale care aveau așezare statornică în Moldova. De pildă, în 1666 *Alexandru Vodă Iliș* scutea de toate dările țării pe *Stanca*, mătușa lui *Dosoftei*, pe atunci episcop al Romanului, iar dintr-o dedicație scrisă de el însuși pe un exemplar din *Psaltirea de-nțele* aflăm că o soră a sa era căsătorită cu un oarecare Șerbul. Avem mai multe știri și despre un nepot al mitropolitului, arhimandritul *Pahomie*, care trăia în Iași, iar în 1709 era la Moscova, unde cerea ajutoare țarului *Petru cel Mare* al Rusiei. Așadar, mitropolitul *Dosoftei* avea numeroase rude apropiate în Moldova, fapt care ne face să afirmăm că el era originar din această țară, după toate probabilitățile din Suceava. La acestea adăugăm și mărturia cronicarului *Ion Neculce*, care afirmă că era «*neam de mazîl*». Deci, n-avem nici o mărturie că *Dosoftei* a venit în Moldova din altă parte, ci dimpotrivă, era de aici, din Moldova, trăgîndu-se dintr-o familie moldo-veană.

S-a acceptat ca dată a nașterii sale anul 1624, stabilită de prof. Șt. Ciobanu. Presupunem că din botez se numea *Dimitrie Barilă*. Probabil și-a început învățătura în Iași, la Școala (Academia) domnească, întemeiată tocmai pe atunci de *Vasile Vodă Lupu*. S-a îndreptat apoi spre Lvov, străvechi centru slav ortodox, unde a putut studia la Școala Frăției orto-

doxe Adormirea Maicii Domnului, care, în tot cursul existenței, s-a bucurat de sprijinul statornic al domnilor moldoveni. Notăm că școala respectivă se afla într-o vreme sub epitropia lui Chiriac Papară, o rudă a lui Dosoftei stabilit în Lvov, care se trăgea dintr-o veche familie moldoveană, întâlnită încă în hrisoave de la Ștefan cel Mare.

În școala de la Lvov viitorul mitropolit a învățat limbile clasice (greaca și latina), apoi slava bisericească și polona, pe lângă limba ucraineană, care se vorbea acolo, devenind astfel unul din poligloții vremii. La acestea se adăugau disciplinele umaniste, obișnuite în școlile vremii: poezia, retorica etc. După isprăvirea studiilor, a venit în Moldova, călugărindu-se la mănăstirea Probota, ctitoria și gropnița lui Petru Rareș și a familiei sale, unde-l întâlnim prin anii 1648—1649.

Datorită învățaturii și vieții sale curate, în primele luni ale anului 1658, a ajuns episcop al Hușilor, iar la începutul anului 1660 episcop al Romanului. A păstorit în scaunul vlădicesc al «Țării de Jos» timp de 11 ani, pînă în iulie 1671 — în timpul celei de-a doua domnii a lui Gheorghe Duca (1668—1672) — cînd a fost ales mitropolit al Moldovei. A păstorit în condiții grele, din pricina războaielor dintre poloni și turci. În 1674 a fost nevoit să se refugieze în Polonia, împreună cu fostul domn Ștefan Petriceicu. Noul domn Dumitrașcu Cantacuzino (1674—1675) a pus în scaunul mitropolitan pe Teodosie, fostul episcop de Rădăuți și apoi de Roman. Dosoftei a fost reasezat în scaun, probabil în primăvara anului 1675.

Consemnăm aici faptul că noul domnitor Antonie Ruset (1675—1678) a dat un hrisov, la 29 martie 1677, prin care rînduia ca reședința mitropoliților Moldovei să se așeze definitiv la Iași, pe lângă biserica Sfîntul Nicolae Domnesc, restaurată acum («Și i-am făcut zid și chilii prin pregiur și o am făcut și aceasta scaon de mitropolie, să fie închinată scaunului celui vechi, Mitropoliei de Suceava, ca să hie amîndouă un scaon de Mitropolie nedespărțite a toată țara Moldovei»). În jurul bisericii, același domn a ridicat diferite clădiri, care să servească drept reședință mitropolitană (se păstrează azi doar cea cunoscută sub numele de «casa Dosoftei»).

În cursul celor peste 25 de ani de păstorire la Huși, Roman și Suceava-Iași, vlădica Dosoftei a fost preocupat mai mult de probleme cărturărești, alcătuiind sau traducînd în românește felurite cărți de învățătură teologică, de slujbă bisericească sau cu caracter istoric și literar. A rămas în amintirea urmașilor săi ca un om de cultură superioară, încît cronicarul Ion Neculce scria mai tîrziu, în *Letopisețul* său, aceste bine meritate cuvinte de apreciere: «Acest Dosoftei mitropolit nu era om

prost (simplu, n.n.) de felul lui. Și era neam de mazîl, prea învățat, multe limbi știa : elinește, lătimește, slovenește și altă adîncă carte și învățătură, deplin călugăr și cucernic și blînd ca un miel. În țara noastră pe ceastă vreme nu este om ca acela» (mazîl=domn sau boier înlăturat din funcție, ori membru al unei categorii sociale intermediare între boieri și răzeși).

Încă în timp ce-și petrecea viața la mînăstirea Probota, se cunosc primele preocupări cărturărești ale lui Dosoftei. În 1976, cercetătorul N. A. Ursu din Iași a dovedit că prin anii 1648—1649, a tradus în românește *Istoriile* lui Herodot (unele pasaje sînt însă suprimate). Aceasta pare a fi prima traducere a sa. Traducătorul și-a prefațat lucrarea cu 26 de versuri intitulate «Stihuri predosloviei», care, prin rimă, imagini, fragmente și chiar versuri, se întîlnesc și în *Psaltirea în versuri*, de care vom vorbi în continuare, și a încheiat-o cu 29 de învățături moral-religioase și politice ale împăratului bizantin Vasile Macedoneanul.

Tot din această perioadă a început să se intereseze de felurite inscripții din Moldova, a cercetat hrisoave emise de domni moldoveni, a cunoscut *Letopisețul* lui Gr. Ureche, cronografe grecești, cronici rusești, lucrările unor istorici poloni.

În timp ce era episcop la Roman a revizuit traducerea *Vechiului Testament* făcută de spătarul Nicolae Milescu la Constantinopol, între anii 1661—1664, care se va tipări apoi la București, în 1688, în cadrul Bibliei. Tot la Roman a lucrat o bună parte din *Psaltirea în versuri* ca și *Viața și petrecerea sfinților*.

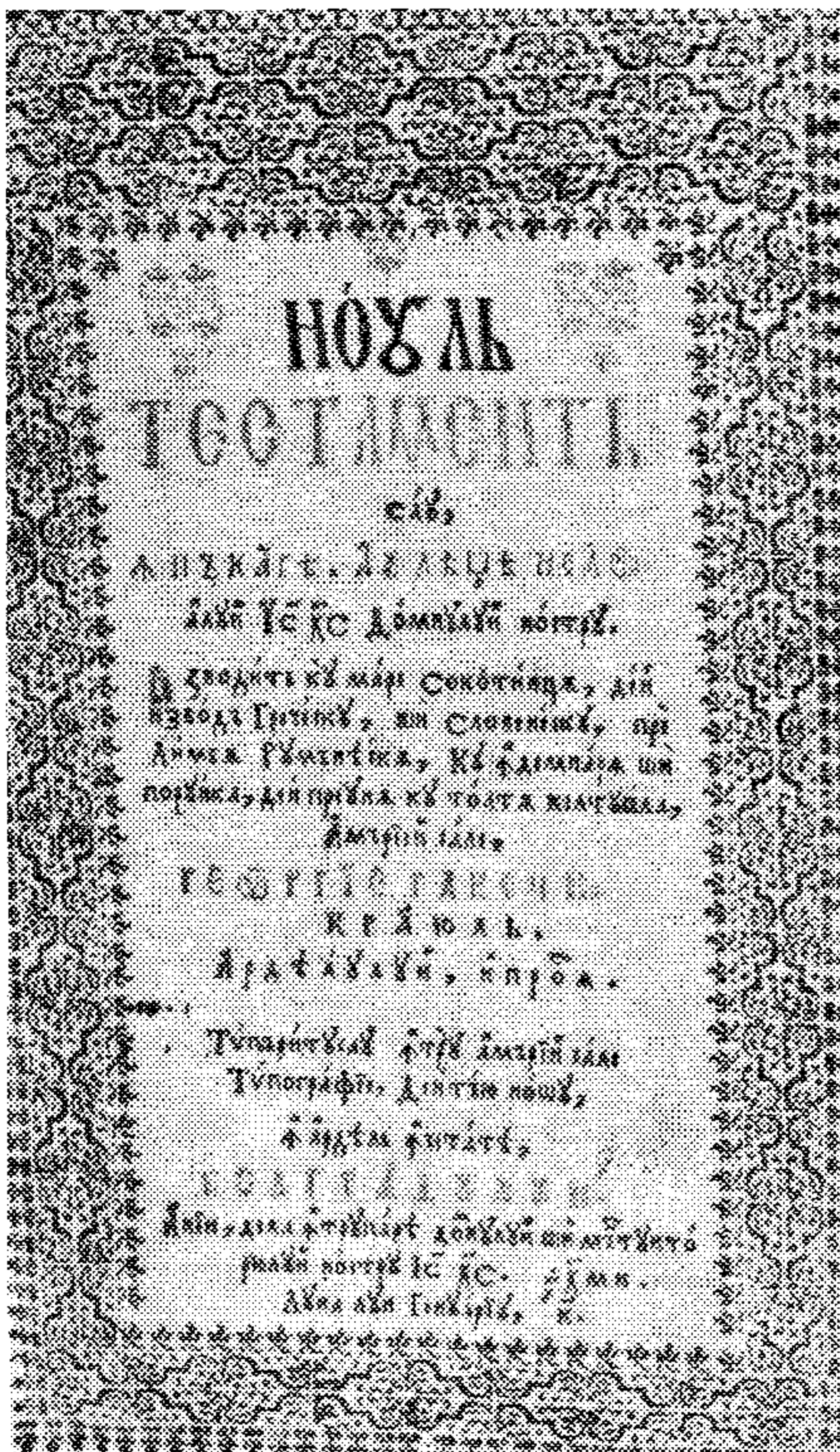
Psaltirea în versuri. Pentru că vechea tiparniță care exista în Moldova în timpul domnitorului Vasile Lupu și a mitropolitului Varlaam se nimicise, mitropolitul Dosoftei a fost nevoit să-și tipărească primele lucrări în afara hotarelor țării, la mînăstirea ucraineană de la Uniev, în Polonia. Acolo a tipărit, în 1673, *Psaltirea în versuri*, prima lucrare poetică de mari proporții în limba noastră și *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu*, «tălmăcit de pre limbă sloveniască pre limbă rumăniască», cu «osteneala și sîrguința lui». Acatistul este tipărit cu aceleași litere și pe aceeași hîrtie ca și *Psaltirea*, fiind legat mai totdeauna cu ea.

În «cuvîntul către cetitoriu», Dosoftei dădea cîteva îndrumări ermitice, lucrate, după cum mărturisea el, de «tizul» său, patriarhul Dositei (Dosoftei) al Ierusalimului, pe cînd era diacon al patriarhului Nectarie. În textul propriu-zis, apar numeroase note explicative scurte, precum și unele comentarii mai largi (la Ps. 28, 50, 86, 121).

În însăși foaia de titlu a *Psaltirii*, se preciza că a fost lucrată «cu lungă osteneală, în mulți ani, socotită și cercată prin sfintele cărți și



O parte din tîmpla schitului Crasna—jud. Gorj, ctitoria marelui sluger Dumitru Filișanu (1636); deasupra ușilor împărătești se văd chipurile lui Matei Basarab și al mitropolitului Ștefan.



Foia de titlu a Noului Testament de la Alba Iulia din 1648.



Foia de titlu a Pravilei de la Govora (1640).



Matei Basarab și doamna Elina, miniatură într-un manuscris grecesc.

ЦІН ЛДИ КЪ ДННУ АВЪУ, ЛЪДЪВНД ПРЕ ДННУ АПН
ДНЖ КЪТАТЖА ШН КЪДЪДЪЛНН СФНТЪ, АКМЪ
ШН ПЪРЪРЪ ШН ЛБЪУНН ВЪУНЛО,
АМНН



АВЪЦЪТЪРЪ АДОМІНКА АПАТРА

АФНТЪЛНН ПОСТЪ. ЕУЛІЕ,

АМНЕ ЗЕДЪ ГІТЕ ПЪРЪРЪ НЪВО ФІННД АЕУ
КЪТЪЦЕНЪ, НЕ АПЪРАТЪ ВАРЖ МАТЪІА,
НЪ НЪ МАН ЧЕЛО ДЪСТОНННУ, ЧЕ ШН ЧІ
ЛО НЕ ДЪСТОННН, ШН КАУНЪ ВРАУ ПРЪ
А ДЕЛЕПТЪ ВЪУНІАЦЕ ТОАТЖА ДЪРЪРЪ АТРОУ ША
МЕНН, ЧЕЛО ШРЕН АДОМНА ЧЕШН АДОМН МДА ІЗ
ШБАДЖ, ІАРЖ ДЕНТРОУ АЛАЦН КЪ ОУ КЪВЪНІТЪ ДРА
ЧІН ГОНІА, КЪМ ШН ДЕНТРОУ ЧЕПТЪ ФЕУОРЪ ДЕ КАРЕ
ДЕ МЪРЪТЪРЕНЕЦЕ АКМЪ ЕУЛІА. ДЕЛА МАРІСО,
ЗАЧАЛО. М

ВРЪМЪ АУЕА, ВЕННТАУ
ШАРЕ ЧІНЕ ДЕНТРОУ НЪРОДЪ
КЪТРОЖ ІЕ, ШН ЗНІСЕ. А
ВЪЦЪТЪРНАЕ АДОСАМЪ ФЕУОРЪ МІІУ
КЪТРОЖ ТІНЕ АВЪНДЪ ДУХЪ МЪТЪ,
ШН КЪНДЪ АПЪКЪ АРЪНІКЪ ПРЕ Е

ШН

АПАТН А КРІІ А АММЕЖ ГРІАІКЪ ТУТТАМЪНТЪЛЪ УІАЪ НОУ.
ШН КАРТЪ ГРІАІКЪ АІТЕ НЪВОУАЪ УІАОРА АЛАТЕ.

І АУАІТА А КЪ ВОАЪ ІЗ ШНЦН, КЪ НОН АУІТЕ ТУТТАМЪНТЪ
АТІН АМЪ ПУІЕ ШУМА ЛА ТОАТЕ КАПІТІАІ, ШН А ШУМА ІЗ
ТЪ СТИХЪРН, КАРІАІ АРАТЪ МАІ ПРІ ІКЪРЪ АХКРЪРНЛІ ТІ
ІЕНТЕ ІКРНІ АТРА УІАЪ КА, ПІНТРОУ ІЗ ІА АФАІ МАІ АДИ ГРА
ЕЖ УІАА ВІТЪ ІЗ КАУТЕ, ШН А ТОАТЕ КАПІТІАІ ТОАТЕ ІОРОАТІ
АІ АТМЕ ПУІЕ КЪ НУМЪТЪ КАРІАІ ІЗ КІАМЪ ІАОВІНТЪШЕ, СЪ
ПІНТРОУ КЪ МАІ А ТОАТЕ АНМЕНАІ ВЕДІАМЪ КЪ АУ АУІТЕ
НЪВОДЪ ДІ ІКРНЪ КЪ СТИХЪРН ПІНТРОУ КЪ ФОАРТІН АІОНІ
А ГІН АДИ ГРА ЕЖ УІ ВІРН ВІТЪ ІЗ КАУЦН АНУМЪТЪІА ІОРОАТІАО.

І ДІ АУАІТА А КЪ ВОАЪ ІЗ ШНЦН, КЪ ВЕДІАМЪ КЪ ОУНІАІ.
КЪВЕННТІ ОУНІА АТЪ НЪВОДНТЪ АТРАУН КНПЪ, АЦІН АТРА АТЪ,
ІАРЖ НОН АТМЕ АУАІТА КЪМ АУ ФОІТА А НЪВОДЪЛЪ ГРІТЕ
ІКЪ, ВЪЗІНДЪ КЪ ААТЕ АНМЕН А КЪ АІ ЦННЪ АША. КУМАШН
СУНАГОГА, ШН ПОВАНКАНЪ, ШН ГАНГРІНА, ШН ПІІТОН ІКЪМ
ПЪ, КАРІАІ НУІА ШІУ РЪМЪНТЪШЕ УІ ІЕНТЕ НУМІ ДІ ШАМЕНН.
ШН ДІ АТМНІ, ШН ДІ ВІШМІНТІ, ШН ААТЕАІ МЪАТЕ КАРІАІ
НУІА ШІУ РЪМЪНТЪШЕ УІ ІЕНТЕ, НОН А КЪ АТМЕ АУАІТА ГРІ
ТАШІ ПІНТРОУ КЪ ААТЕ АНМЕН А КЪ АТЪ АУАІТА АША.

І АУАІТА А КЪ ВЪ РЪГІМЪ ІЗ АУАЦН АМНІТІ КЪ РЪМЪНТІН НУ
ГРІІКЪ А ТОАТЕ ЦІРІАІ АТРАУН КНПЪ А КЪ НІУН АТРО ЦАРА
ТОЦН АТРАУН КНПЪ. ПІНТРАУЕА КЪ НІВОІ ПОАТЕ ІЗ ІКРІО УН
НІВА ІЗ АЦІАІГЪ ТОЦН ГУХІНДЪ ОУНЪ АХКРЪ ОУНІН АТРАУН
КНПЪ АЦІН АТРА АТЪ КНПЪ. АУ ВІШМІТЪ, АУ ВАІІ, АУ ААТЕ
АІ МЪАТЕ НУАІ НУМІКЪ АТРАУН КНПЪ. ЕННІ ШНМЪ КЪ КЪВІ
ТІАІ ТРІЕУІ ІЗ ФІІ КЪ ВАНІН, КЪ ВАНІН АУІА ІЕНТЪ БУННІ КАРІН
АМЕАЖ А ТОАТЕ ЦІРІАІ, АША ШН КЪВЕННТІАІ АТЪАТЪ ІЕНТЕ
БУННІ КАРІАІ АІ АЦІАІГЪ ТОЦН, НОН ДІ РІПТЪ АУЕА НЪМЪ ІН
АНТЪ ДІ А КІТЪ А ПЪТЪТЪ, ІЗ НЪВОДН АША КЪ ІЗ АЦІАІГЪ АТШЪ

ІАРЖ ІЗНЪ



Clădirea din incinta mînăstirii de la Cîmpulung în care a funcționat tiparnița lui Matei Basarab întemeiată în 1635.



Biserica mînăstirii Arnota, ctitoria și necropola lui Matei Basarab, ridicată între anii 1633–1636, pe locul unei așezări mai vechi. Are un plan triconc, cu o turlă pe naos. În 1694 s-a adăugat un pridvor deschis, încununat cu o turlă. Interiorul a fost împodobit cu picturi în anul 1644 de zugravul Stroe din Tîrgoviște. Restaurată recent.



Mitropolitul Dosoftei al Moldovei



Vlădică român din Transilvania. Acuarelă din secolul XVII (dintr-un album aflat în Biblioteca universitară din Graz, cu o copie în Biblioteca universitară din Cluj-Napoca).

Casa Dosoftei din Iași (azi Muzeu al tiparului). În planul al doilea, turla bisericii Sf. Nicolae Domnesc.





ВІАЦА ШИ ПЕТРА ЧЕРА ІВНЦНАШЬ
АКМЪ ТИПЪИТЕ.

Атрь С^нте бхале прѣвѣмнѣтѣхѣн атрь Іс Хс

ІШАНИ ДѢКА БОГОВОДА .

Хѣмхалѣ Дѣтѣхѣ Дѣла Цѣрай шоддѣвѣйСѣи сѣкраїнѣи

Хѣ порѣнна шѣрѣмѣле Шѣхѣ повѣдѣшѣнѣа

Чѣмѣрѣнѣи поїстрѣ

Чѣхѣ Догодѣи шѣнтрополѣтѣхѣ Сѣхѣнѣ .

Атѣнѣрѣнѣца Сѣхѣнѣ шѣнтр-полѣтѣ А шѣнѣ , аа карѣ Тѣлѣрѣнѣнѣца

нѣхѣ шѣнтрополѣтѣ дѣла шѣнѣ Сѣнѣнѣа . Прѣрѣнѣтѣле поїстрѣ

ПАТРІАРХЪАВЪ ФШАКІМАВЪ .

ВАТІО ДСАА АЧЕПЪТЪАВЪ АХМІНЪ .

ЗІЧ : МЦА ІОКТОБРІА . КЗ . ДНН .

ДСАА МІЦЕРА ДМѢАХІ ШИ

МХІТЪНТОРНІАХІНОСТРЪ ІС ХС

АФІТЪ АХІВЪ :



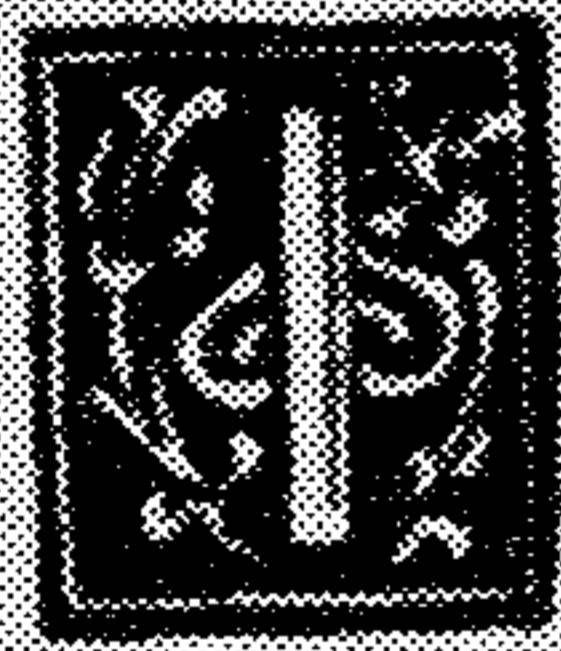
Foaie de titlu a cărții Viața și petrecerea sfinților a lui Dosoftei (Iași 1682).



ДѢЯНИЯ СВЯТЫХ АПОСТОЛЪ

КѢНОСМА, А. ВЛАСОМЪ АХИ
ДАВН, А. Не скрѣ дѣвѣра аѣн гитъ дѣла
вѣрѣ. А рѣжъ нѣ рѣитѣ, фалѣ нѣмъ кѣтрѣ функциѣ
аѣн чѣлѣтѣмъ.

Бѣмѣтѣ мѣлѣтѣ нѣмъ нѣмѣтѣ нѣмѣтѣ нѣмѣтѣ :
рѣсѣнѣ сѣбѣнѣтѣмъ.



ДѢЯНИЕ ДѢШМЪ ЧИНА МѢРЦЕ,
РѢФѢТѢ ЧЕ МѢРЦЕ ФѢРЦЕ ДѢЛѢЦЕ,
ШѢ КѢ РѢННѢ НѢЛѢГѢТѢ НѢКѢРѢЦЕ,
НѢ АШЕДѢ НѢКАѢ ДѢ ПѢРѢ СѢРЦЕ,
ЧѢ БОА АѢНѢ ВѢФНѢ ТО КѢ ДѢМНѢ,
ШѢ ЛѢЦѢ АѢНѢ ШѢ ПЕТРѢЦЕ ІОМНѢЦѢ :

ѿсѣбѣши кѣткѣ ѿамѣ дѣрѣвѣ: ѿѣ:

вѣснѣи кѣткѣ гѣн вѣснѣи

Вѣснѣи кѣткѣ гѣн вѣснѣи
при гѣцѣ лѣн дѣмнѣхъ по дѣцѣрѣ,
кѣткѣ сѣмѣхъ пѣнѣ фѣрѣ
нѣмелѣ лѣн гѣ сѣтѣ, шн дѣ фѣрѣ,
дѣцѣн тѣ сѣтѣ фѣрѣ дѣсѣ бѣбѣ
сѣтѣ кѣткѣ дѣмнѣ гѣ дѣ нѣтѣ,
лѣн гѣ рѣн лѣтѣ шн фѣн кѣткѣ
кѣткѣ сѣ кѣткѣ мѣ дѣпѣтѣ рѣ,
пн сѣмѣ шн пѣн по сѣтѣ кѣткѣ рѣ,
шн пѣтѣ мѣтѣ цѣ по сѣтѣ нѣ,
кѣткѣ рѣ шн кѣткѣ фѣн дѣн нѣ
шн сѣ рѣтѣ нѣтѣ пѣтѣ нѣ
тѣн кѣткѣ дѣтѣ сѣтѣ прѣтѣ лѣтѣ
бѣнѣ цѣ дѣвѣтѣ кѣткѣ нѣ сѣтѣ рѣ
кѣткѣ пѣтѣ дѣмнѣ дѣсѣтѣ рѣнѣ дѣтѣ рѣ,
кѣткѣ нѣтѣ рѣ по сѣтѣ мѣнѣнѣ кѣткѣ бѣтѣ
шн дѣ рѣ сѣнѣтѣ кѣткѣ сѣтѣ
шн пн бѣн жѣ пѣтѣ нѣ сѣтѣ лѣнѣ,
дѣтѣ рѣ мѣтѣ прѣтѣ лѣнѣ,
шн дѣ дѣтѣ по лѣтѣ бѣтѣ рѣ,
кѣткѣ шн дѣмнѣ шнѣ вѣтѣнѣ кѣткѣ рѣ

di-aciia pre versuri tocmită, în cinci ani foarte cu osărdie mare». Iar în prefață mărturisea : «Ni s-a părut smereniei noastre a hi lucru de treabă și de folos spăseniei (= mîntuirii, n.n.) tlăcovania aceștii sfinte cărți a sfîntului prooroc David, căci iaste plină de rugă și plină de tainele ciale mari a lui Dumnezeu ; pentr-aciia, cu multă trudă și vriame îndelungată, precum am putut mai frumos am tlăcuit ș-am scris precum au vrut Dumnezeu, să poată trage hiria omului cătră cetitul ei». Și în adevăr Dosoftei s-a străduit să versifice cei 150 de psalmi, «precum a putut mai frumos», dînd culturii românești o lucrare masivă, în 8634 de versuri (peste 500 de pagini).

Versificarea psalmilor a apărut în Apusul Europei, mai ales în urma Reformei, cînd, în noile biserici protestante, fără icoane, fără liturghie, sufletul își căuta înălțarea spre cele cerești numai pe scările extazului liric și melodic. În Franța, primul care a versificat 50 de psalmi a fost Clément Marot (1496—1544), urmat de Jean Calvin (1509—1564) și de discipolul său Theodore de Bèze (1519—1605) scriitor și teolog, de Jean Passerat (1534—1602) și alții. Psaltirea versificată în limba franceză s-a cîntat pînă tîrziu, trecînd și în poezia populară, așa cum s-a întîmplat și în alte țări, fiind cea mai răspîndită Psaltire rimată. Ea a găsit imitatori pretutindeni, în Germania, Italia, Spania, Anglia, Danemarca, Suedia, Boemia, Ungaria etc. Unele versificări maghiare calvine au fost traduse și în românește (Mihai Halici, Ioan Viski ș.a.). În Polonia cea mai artistică versificare a Psaltirii a făcut-o călugărul catolic Jan Kochanowski (1530—1584), cel mai de seamă poet polonez pînă la Adam Mickiewicz (sec. XIX). Psaltirea în versuri a lui Kochanowski (tipărită în 1579) s-a retipărit în zeci de ediții (24 pînă în 1641), cunoscînd o largă răspîndire în toată Polonia.

În acest curent general de versificare a Psaltirii trebuie să-l așezăm și pe mitropolitul Dosoftei, primul care a versificat această carte biblică într-o limbă națională în cadrul Bisericilor ortodoxe. S-a spus mereu, începînd cu Ion Bîanu, care i-a reeditat Psaltirea, că Dosoftei s-a inspirat, în versificarea psalmilor săi, din Jan Kochanowski. O asemenea afirmație ni se pare exagerată. Profesorii Nicolae Iorga, Ovid Densusianu, Sextil Pușcariu, Augustin Z. N. Pop ș.a. admit doar *sugestia* care putea veni de la Psaltirea polonă, accentuînd însă nota originală a operei dosofteiene și influența exercitată asupra ei de versul popular românesc. O raportare critică a celor două Psaltiri arată limpede diferențe metrice dintre cele mai însemnate, care exclud orice dependență a Psaltirii lui

Dosoftei de cea polonă. De altfel, s-a constatat că Dosoftei a tradus mai întâi Psaltirea în proză (tipărită abia în 1680) și apoi a versificat-o.

Mulți din psalmii mitropolitului moldovean stau mărturie că ei sînt inspirați din poezia populară românească. Cităm, de pildă, cunoscutul psalm 46 :

Limbile să salte	Este-mpărat mare
Cu cîntece-nalte	Preste tot pămîntul
Să strige-n tărie	Și-și ține cuvîntul.
Glas de bucurie,	Supusu-ne-au gloate
Lăudînd pe Domnul	Și limbile toate
Să cînte tot omul.	De ni-s supt picioare
Domnul este tare,	Limbi de pre supt soare...

Versurile acestea prezintă asemănări vădite cu cele ale *Mioriței* :

Flueraș de fag
Mult zice cu drag,
Flueraș de os
Mult zice duios etc.,

sau cu acelea din *Legenda mînăstirii Argeș* :

Cît îl auzea
Domnu-nveselea
Și curînd pleca
Spre zid apuca
Cu nouă zidari
Nouă meșteri mari...

Psalmul 136 (137) care plîngea durerea evreilor aflați în robie era versificat astfel :

La apa Vavilonului,	Prin Sion și pentru țară
Jelînd de țara Domnului,	Aducîndu-ne aminte,
Acolo șezum și plînsăm	Plîngeam cu lacrimi herbinte.
La voroavă ce ne strînsăm	Și bucine ferecate
Și cu inemă amară	Lăsăm prin sălci aninate.

Și aceasta prezintă asemănări cu vechiul cîntec ciobănesc :

Jelui-m-aș munților
De dorul părinților,
Jelui-m-aș brazilor
Tot de dorul fraților,

sau cu versurile *Mioriței* :

Că la nunta mea
A căzut o stea...

Dar între psalmii versificați de Dosoftei se găsesc unii care, putem spune fără exagerare, îl arată ca un poet foarte talentat și ca un strălu-

cit precursor al lui Mihail Eminescu și Tudor Arghezi. Iată de pildă câteva versete din psalmul 53 :

Doamne mă spăsește	Cu-a Ta putere
Cu svîntul Tău nume	Grije cînd am multă
Fă-mi giudeț pre lume	Tu, Doamne, mi-ascultă
Și-ntreg mă ferește	Ruga din tăcere.

comparabile cu versurile eminesciene :

Rugămu-ne-ndurărilor
Luceafărului mărilor
Ascult-a noastre plîngeri
Regină peste îngeri,
Din neguri te arată
Lumină dulce, clară,
O, maică prea curată
Și pururea Fecioară.

Tot așa și versurile :

Peste luciu de genune
Trec corăbii cu minune,
Acolo le vine toană
De fac chiții joc și goană.

(la Eminescu : *Dintre sute de catarge...*).

Psalmul 102, unul din cunoscuții psalmi de pocăință ai împăratului prooroc David, ca și alții, se pare că au inspirat și pe Tudor Arghezi, în *Psalmii săi*.

Merită să fie subliniat și faptul că Dosoftei — fără a se îndepărta de textul biblic — a introdus diferite cuvinte românești, localizînd anumite situații : vorbește, de pildă, de ocine, descălecări de țară, moșii, boieria lui Iuda, zimbri, bucium, cobuz, colaci, slănină. Iată de pildă câteva versuri de preamărire a lui Dumnezeu, dar care erau potrivite și pentru proslăvirea unui domn moldovean întors biruitor de pe cîmpurile de luptă :

Cîntați Domnului în strune,
În cobuz de viersuri bune
Și din ferecate surle
Viersul de psalomi să urle,
Din bucium de corn de bour
Să răsune pînă-n nour.

În încheierea acestor considerații, trebuie să reținem că între psalmii 131 și 132, Dosoftei a mai adăugat de la el opt versuri, în care arăta binefacerile păcii și ale bune înțelegeri între oameni. De asemenea, la sfîrșitul *Psaltirii* întîlnim 18 versuri alcătuite de cronicarul Miron Cos-

tin, în care sublinia originea noastră romană și unitatea poporului român. Ele au fost alcătuite de cronicar în limba polonă, iar Dosoftei le-a redat aici în românește. Urmează alte 12 versuri — sub titlul «Apostrof» — care aparțin tot lui Dosoftei, în care vorbea despre zbulciumul celor ce aleargă după bunuri pămîntești. Pe ultima filă a cărții se află imnul «Pe Tine Dumnezeule Te lăudăm» al Sfîntului Niceta de Remesia-na, în slavonește.

Din exemplele pe care le-am citat, se desprinde constatarea că Dosoftei a fost un poet foarte talentat, care a izbutit să dea în românește o operă complexă și originală, inspirîndu-se din izvoare felurite, dar mai ales din poezia populară. Psaltirea în versuri este o lucrare originală, o operă națională românească, în care ierarhul-poet a prezentat țara și realitățile ei politico-sociale, poporul cu viața și năzuințele lui.

Deși a avut de luptat cu greutățile începutului, cînd limba literară română era încă în curs de formare, Dosoftei a dăruit culturii românești o lucrare de mare valoare literară-artistică, cu mult superioară versificărilor de mai tîrziu ale Psaltirii, făcute de brașoveanul Teodor Corbea (începutul sec. XVIII) și Ion Prale (tipărită la Brașov, 1827).

În sfîrșit, trebuie să ne rețină atenția și faptul că Psaltirea mitropolitului moldovean a circulat în toate ținuturile locuite de români, intrînd în cîntecele de stea și în colinde, precum și în creația dramatică a Viflimului (Psalmii 46, 47, 48, 49, 94, 96, 97, 101, 136, 137 etc.). Mulți dintre psalmii de la 1673 intrați în colinde și cîntece de stea, cu melodie proprie, au fost apoi culeși și publicați mai tîrziu de Anton Pann sau în alte culegeri de folclor (S. Fl. Marian, T. Pamfile etc.). În Transilvania și Maramureș s-au copiat unii din psalmii săi de către logofătul Matei Voileanu și logofătul Crăciun din Dumbrăveni, pe paginile unor cărți de slujbă.

Primele cărți de slujbă în românește în Moldova. Izbutind să refacă vechea tiparniță a lui Vasile Lupu de la Iași, Dosoftei a dat la lumină *Dumnezeiasca Liturghie*, în anul 1679. Era a doua traducere a Sfintelor Liturghii în românește și prima făcută de un ierarh. Prin această traducere — și prin cele care au urmat — Dosoftei a pus în mîna preoților principalele cărți de cult, care să-i ajute la românizarea slujbelor bisericești. El a fost primul ierarh moldovean care a început munca grea și neobosită pentru pătrunderea limbii române în biserică, în locul celei slavone, fiind urmat de ucenicul său Mitrofan, după ce a ajuns episcop de Buzău. Prima prefață era asemănătoare cu cea semnată de Vasile Lupu la Cazania din 1643, precizîndu-se că noua traducere a Liturghiei era hărăzită pentru «toată sementiia românească pretutindena ce se află

într-această limbă pravoslavnică... ca «dar limbii românești». În prefața a doua semnată de mitropolit, se aduceau mulțumiri lui Gheorghe Duca Vodă pentru ajutorul dat la tipărire. Cuprindea cele trei Liturghii și câteva molitve. Meșter tipograf era Vasile Stavnițki, venit desigur din Polonia sau Ucraina.

În anul 1680 a tipărit *Psaltirea de-nțeles*, cu text paralel, slavon și român. Se pare că Dosoftei a avut și alți colaboratori la traducere (poate pe ucenicul său, ieromonahul tipograf Mitrofan de la Bisericanii, viitorul episcop de Huși și Buzău, semnat pe ultima foaie a cărții). Într-o notiță finală se menționează că «s-au tălmăcit de pre izvorul lui S-tii Ieronim, carile-i eliniaște și lătinaște și evreiaște».

Se pare că vlădica Dosoftei n-a fost mulțumit cu tiparnița pe care o înjghebase la Iași, fapt pentru care s-a văzut nevoit să caute în altă parte materialul trebuitor, în vederea instalării unei noi tipografii. Încă din 23 martie 1679, adresa o scrisoare spătarului Nicolae Milescu (1636—1708) aflat acum la Moscova, în slujba țarului Alexei Mihailovici (între 1675—1678 a îndeplinit cunoscuta misiune în China), rugându-l să intervină pe lângă patriarhul Ioachim al Moscovei, să-i trimită un teasc tipografic și litera necesară. La 15 august 1679, adresa aceeași rugămintă și patriarhului, arătându-i că dorește să tipărească felurite cărți pe care le-a tradus din grecește și slavonește. Patriarhul moscovit i-a îndeplinit rugămintea, dăruindu-i o tipografie întreagă, pe care a adus-o în țară căpitanul Ionașco Bilevici, fiind instalată la biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Iași. În mai 1681, de sub teascurile noii tipografii a ieșit un *Molitvelnic de-nțeles*, în românește, «cu poslușania smereniei noastre Dosoftei mitropolitul Suciavii». Ceea ce interesează mai mult este faptul că în acest *Molitvelnic* s-a tipărit — îndată după prefață — un *Poem cronologic despre domnii Moldovei*, în 136 de versuri, alcătuit de Dosoftei, poem care precede poezia istorică a lui Dimitrie Bolintineanu. Începea cu Dragoș Vodă, continuând cu toți domnii Moldovei pînă la Gheorghe Duca Vodă, care era atunci în scaun, preamărind faptele lor de arme sau arătându-le ctitoriile. Este prima scriere istorică românească tipărită. Meșter tipograf a fost ieromonahul Mitrofan — ajutat de ucenicii săi, Ursu și Nicolae.

În anul 1683, mitropolitul a scos o nouă ediție a *Liturghiei*, completată cu multe rugăciuni (molitve) care nu apar în prima, precum și *Parimiile preste an*. De notat că și în aceasta din urmă a retipărit — în primele pagini — *Poemul cronologic despre domnii Moldovei*, cu mici adăosuri și modificări față de cel din *Molitvelnic*. Tot în *Paremi* a tipărit

și 14 versuri de laudă la adresa patriarhului Ioachim al Moscovei pentru trimiterea tiparniței (f. 129 v).

În aceeași carte (f. 130—133) Dosoftei reproduce 33 de versuri, în limba latină (cu caractere cirilice), cu prezicerile sibilei Eritreea. Sibilele — în antichitatea greco-romană — erau femei inspirate, cu darul profeției (au prezis și venirea Mântuitorului). Prezicerile lor — în formă poetică populară, adeseori în versuri — au avut o largă răspândire. În literatura creștină, profețiile sibilelor apar sub forma unor poezii religioase (uneori în formă versificată de acrostihuri). Deci mitropolitul Dosoftei reproduce în Paremii o astfel de poezie în limba latină (desigur însă de origine răsăriteană), care prezice judecata din urmă, dând, după fiecare vers, și traducerea lui în românește. Aceleași versuri au fost traduse de Dosoftei și în limba poloneză, cu litere cirilice. Deși versurile românești, ca și cele polone «sînt alcătuiți artificiali, greoaie și greșiți ca limbă» (Șt. Ciobanu), pentru noi prezintă o mare importanță, căci ne confirmă, încă o dată, pregătirea multilaterală și cunoștințele de limbi ale mitropolitului Dosoftei.

Între anii 1682—1686, Dosoftei a tipărit o altă lucrare însemnată și anume *Viața și petrecerea sfinților*, în patru volume format mare (vol. I, septembrie-decembrie; vol. II, ianuarie-februarie; vol. III, martie-iunie și vol. IV, iulie-august). Este o lucrare de compilație, alcătuită sau tradusă după mai multe izvoare grecești și slavone. După o lungă prefață către domnitorul Gheorghe Duca, urmează o prefață scurtă către cititori, în care vlădica Dosoftei mărturisea că a lucrat «cu lungă nevoință și cu lexicoane de-ajuns tălmăcită», sub opt domnitori, deci aproximativ 25 de ani, «într-atîta lungă vriame scriind și tălmăcind cîte am putut birui în acești viaci grei a țării — abia cu mult greu am scris și aciastă svîntă carte, de o am tălmăcit rumâniște, pe limba proastă...». La alcătuirea compilației sale Dosoftei a folosit prelucrarea neogreacă a *Mineiilor* bizantine făcută de Maxim Margunios (1549—1602), precum și *Viețile sfinților* a lui Simion Metafrastul (sec. X), amîndouă editate în tipografia grecească a lui Glykis din Veneția. A folosit de asemenea unele vieți de sfinți încorporate în *Cronografele* lui Dorotei al Monembaziei și Matei Cigalas, sau după *Noul paradis* al lui Agapie Landos, toate tipărite la Veneția în secolul XVII. A folosit apoi și unele din traduceri slave, care circulau la noi, în manuscris. O parte din texte se referă la viața Mântuitorului și la apostoli, cu material luat din așa-numitele «evanghelii apocrife», iar altă parte cuprinde vieți de sfinți, martiri, cuvioși etc. Meșteri tipografi au fost: ieromonahul Mitrofan, devenit, între timp, episcop de Huși, și ucenicii săi Pavel, Ursu și Andrei.

Deși cu multe elemente legendare folclorice, lucrarea mitropolitului Dosoftei a circulat în toate țările românești, constituind o lectură plăcută pentru puținii cărturari de atunci, în special pentru preoți. Ea a trezit gustul pentru citit, dar a contribuit și la întărirea sentimentelor religios-morale ale credincioșilor români. Multe din Viețile de sfinți au stat la baza edițiilor de mai târziu ale acestei cărți ori au fost reproduse în sinaxarele Mineiilor. Un exemplar din Viețile Sfinților a fost dăruit de însuși Dosoftei schitului Petrid, de lângă Turda, în 1687, întru pomenirea sa și a părinților săi Leonte și Maria-Misira.

Mai amintim în încheiere că toate tipăriturile lui Dosoftei au pe primele pagini și așa-numitele «stihuri la luminatul gherb (stemă) a țării Moldovei».

Trebuie relatat și faptul că în timpul păstoririi lui Dosoftei s-au imprimat și câteva cărți în tipografia grecească înființată la mănăstirea Cetățuia, pe care le vom consemna în alt loc.

Ultimii ani de păstorire ai mitropolitului Dosoftei. Vitregia vremurilor a împiedicat de-acum înainte pe ierarhul cărturar să mai tipărească și alte lucrări. În preajma Crăciunului anului 1683, o oaste polonă a intrat în Moldova, luând ca ostatec pe Gheorghe Duca și așezînd, în locul său, pe fostul domn Ștefan Petriceicu. Noul domn, temîndu-se de o năvălire a turcilor și a tătarilor, a hotărît să ceară sprijinul rușilor. De aceea, la începutul anului 1684, a trimis la țarii Rusiei Ioan și Petru Alexievici (1682—1696), pe mitropolitul Dosoftei și pe căminarul Lupu, pentru a le cere sprijinul. Au ajuns numai pînă la Kiev, unde au fost nevoiți să se oprească, din pricina ciumei. De acolo, vlădica Dosoftei a trimis o scrisoare celor doi țari, la 3 martie 1684. Dar ajutorul rușilor n-a mai putut veni, pentru că în aceeași lună au intrat și turcii în Moldova, așezînd ca domn pe Dumitrașcu Cantacuzino (1684—1685), înlocuit, peste un an, cu Constantin Cantemir (1685—1693).

În 1686, regele Poloniei Jan Sobieski (1674—1696) a pornit un nou război împotriva turcilor. El a intrat în Moldova, crezînd că va putea atrage de partea sa și pe Constantin Cantemir. A fost însă nevoit să se retragă, fără să-și fi îndeplinit planurile. La retragere, a luat cu sine, în Polonia, și pe mitropolitul Dosoftei. Dimitrie Cantemir — în *Viața lui Constantin Cantemir* — spune limpede că «polonezii au prădat și sfintele vase, ba și moaștele Sfîntului Ioan cel Nou, împreună cu mulțime de pietre scumpe și de alte odoare de argint și de aur le-au luat cu sine și împreună cu ele pe însuși mitropolitul, care mustra în gura mare nelegiuirea ostașilor, rugîndu-se de îndurare, a poruncit să-l ia cu dînșii în robie». Același lucru îl spune și Ion Neculce în *Letopisețul* său.

În drumul lor spre Polonia, Dosoftei, desigur de teama unor noi jafuri, a luat moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, odoarele mitropoliei, precum și documentele moșiilor ei.

Activitatea literară desfășurată în Polonia. Mitropolitul Dosoftei și puținii călugări care îl însoțeau au fost siliți să locuiască în cetatea Stryi, de lângă orașul Zolkiew. Avea acolo grija duhovnicească a puținilor credincioși români așezați în Polonia. Pentru bătrînul mitropolit au început zile grele de sărăcie, împreunate cu amărăciunile pribegiei. Din pricina nevoilor materiale în care se zbătea a fost nevoit să ceară ajutor de la țarii Rusiei Ioan și Petru — cunoscut, mai târziu, sub numele de «cel Mare» — și de la patriarhul Ioachim. Atît cei doi țari, cît și patriarhul i-au trimis ajutoare bănești. În ciuda poftirilor lui Constantin Cantemir de a se reîntoarce în țară, vlădica Dosoftei a rămas pentru tot restul vieții în Polonia, departe de țară și de păstoriții săi.

În această viață de amărăciune îi aduceau mîngîiere doar citirea cărților și alcătuirea de lucrări proprii. Remarcăm, în primul rînd, vechile sale preocupări poetice. A realizat o nouă versiune a *Poemului despre domnii Moldovei*, în care continua lista lor pînă la Constantin Cantemir, care domnea atunci, avînd 79 versuri în plus. A fost scrisă în ianuarie 1690. Această nouă versiune este însoțită de o notiță cu 26 de rînduri (semnalată pentru prima dată în 1975), de o importanță excepțională pentru istoriografia românească. Între altele, era preocupat de originea românilor, combătînd cu vehemență pe Simion Dascălul, care afirma că românii ar fi urmașii «răufăcătorilor romani», scoși din închisorile Romei și colonizați în Dacia. Explica temeinic continuitatea populației daco-romane pe teritoriul părăsit de autoritățile romane, subliniind legătura poporului român cu întreaga «romanitate răsăriteană». Sînt mărturii prețioase pentru afirmarea unității etnice și lingvistice a românilor și a originii lor latine.

Vlădica Dosoftei a făcut și importante traduceri din literatura neogreacă în românește. Aceste traduceri s-au păstrat într-un manuscris copiat în anul 1732, la Focșani, de un Gavriil Diacul. Manuscrisul cuprinde tălmăcirea renumitului *Cronograf al lui Matei Cigalas* (f. 1—365), urmată de cîteva versuri la stema Moldovei, și de alta (f. 365—369), care constituie introducerea (prologul) dramei *Erofili*. Aceasta din urmă a fost scrisă de poetul cretan Gheorghe Chortatzis la începutul secolului al XVII-lea și tipărită în 1637 și 1676 (inspirată — la rîndul ei — din piesa *Orbecche* a italianului Giraldi, din secolul al XVI-lea). Subiectul dramei este luat din antichitatea egipteană : împăratul Egiptului Filogon se împotrivește la căsătoria fiicei sale Erofilii cu Panarit, un tînăr viteaz

și frumos, crescut din milă la curtea împărătească, fără să se știe că în realitate era el însuși fiu de împărat. Panarit este ucis în chinuri din ordinul împăratului. Erofilii, aflând această veste tristă se sinucide, iar Filogon este omorât de doica fetei și de roabele curții. Tragedia s-a petrecut în cetatea Memfis. Deși fragmentară — 154 versuri — aceasta este singura tălmăcire românească din dramaturgia lui Chortatzis, considerat unul dintre cei mai mari poeți crețani. Ca și Psaltirea în versuri, fragmentul tradus de Dosoftei vădește un remarcabil talent literar. Aceasta a fost prima operă din dramaturgia universală tradusă în românește.

Tot în timpul petrecerii în Polonia, Dosoftei s-a angajat și în unele din disputele teologice existente în vremea aceea în Biserica Ortodoxă Rusă. Această Biserică trecea atunci prin mari frământări, pricinuite, pe de o parte, de cunoscuta reformă a patriarhului Nikon, iar pe de alta, de anumite divergențe între Biserica Rusiei (Moscova) și a Ucrainei (Kiev). Am arătat și în altă parte că Ucraina a făcut parte mult timp din regatul polon, unindu-se cu Rusia abia în 1654. În acest răstimp, în Biserica ucraineană au pătruns felurite influențe polono-catolice. În disputele teologice dintre Moscova și Kiev a fost consultat și proin mitropolitul Dosoftei.

Astfel, la cererea mitropolitului Varlaam Iasinski al Kievului și a patriarhului Ioachim al Moscovei, Dosoftei a tradus din grecește în slavo-rusă mai multe lucrări dogmatice-polemice ale unor Sfinți Părinți și scriitori bisericești, mai ales cu privire la prefacerea Sfintelor Daruri. Din Sfântul Ignatie Teoforul, episcopul Antiohiei, a tradus *12 scrisori*. De fapt, Sfântul Ignatie este autorul a șapte scrisori, restul fiind neautentice, puse greșit sub numele său. A tradus apoi *Constituțiile Sfinților Apostoli*, care s-a păstrat numai într-o copie. Subliniază faptul că această operă cuprinde epicleza în întregime.

Amintim apoi lucrarea Sfântului Gherman I patriarhul Constantinopolului (715—733), intitulată *Istorie bisericească și privire mistică* (după ediția de la Veneția din 1639), care de fapt era o tâlcuire a Sfintei Liturghii. Din Simion arhiepiscopul Tesalonicului a tradus lucrarea intitulată *Dialog împotriva ereziilor și despre credința noastră* (tipărită în grecește la Iași, în 1683). Un exemplar autograf a fost trimis la Kiev, iar o copie a fost trimisă patriarhului Ioachim al Moscovei, cu rugămintea de a se tipări acolo.

Ultima sa traducere (terminată în 1693) era o culegere de cuvântări ale unor Sfinți Părinți (*Mărgăritare*), după textul neogrec al colecției de cuvântări patristice tipărită la Veneția (ed. I, 1675 ; ed. II, 1683). Această

traducere a închinat-o și a trimis-o țarilor Rusiei Petru și Ioan, cu rugămintea de a fi tipărită. Cuprinde 40 de cuvântări, dintre care 34 de *cuvântări ale Sfântului Ioan Gură de Aur*, două *cuvântări ale Sfântului Efrem Sirul* despre suflet și cruce, un *Cuvînt al Sfântului Atanasie Sinaitul* despre cei adormiți, *Viața Sfântului Onufrie*, scrisă de Ava Pafnutie, *Viața Sfântului Pancratie episcopul* și *Viața Sfântului Mihail Malein*. Mitropolitul pribeag a alcătuit acum, tot în slavo-rusă, o culegere de texte patristice și liturgice, intitulată *Despre prefacerea Sfintelor Daruri*. Sînt rediate aici multe citate din lucrările unor Sfinți Părinți în legătură cu epicleza și cu prefacerea Sfintelor Daruri la Sfînta Liturghie, cu glose marginale datorite lui Dosoftei.

Observăm că majoritatea acestor lucrări sînt traduceri din Sfinții Părinți, lucrări cu caracter dogmatic și liturgic, necesare atunci pentru precizarea adevăratei învățături a Bisericii Ortodoxe. Toate traducerile pomenite mai sus se păstrează — în original și în copii — în fosta bibliotecă sinodală din Moscova și în fosta bibliotecă a catedralei Sfînta Sofia din Kiev. Deși sînt traduse în slavo-rusă, Dosoftei are un stil destul de clar, ușor de urmărit, cu prea puține greșeli. Prin aceste traduceri, Dosoftei poate fi așezat printre reprezentanții «curentului grec» la Moscova, deci alături de Epifanie Slavinețki, călugărul Eftimie din mînăstirea Ciudov, frații Lihudi și alții.

În mod deosebit trebuie subliniat faptul că mitropolitul Dosoftei a început acum și o traducere în românește din literatura patristică. Este vorba de *Expunerea credinței ortodoxe (Dogmatica)* a Sfântului Ioan Damaschinul, din care a tradus patru capitole din cartea întâi. Astfel, mitropolitul Dosoftei poate fi socotit drept cel mai de seamă cunoscător al literaturii patristice și postpatristice din întreaga cultură românească veche. Chipul său ni se înfățișează într-o lumină și mai puternică, dacă ne gîndim că aceste traduceri au fost făcute în ultimii ani ai vieții lui, în perioada exilului său polonez.

Între astfel de strădanii cărturărești, cu dorul țării și al credincioșilor săi moldoveni în suflet, mitropolitul Dosoftei s-a stins din viață la 13 decembrie 1693, în vîrstă de aproape 70 de ani. La căpătîiul său au vegheat cei cîțiva călugări din Moscova care însoțiseră moaștele Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava. Moartea mitropolitului Dosoftei a însemnat stingerea unui ierarh cărturar, cu o frumoasă orientare umanistă, care a răspîndit multă lumină în mijlocul poporului său și care și-a închinat întreaga viață propășirii acestuia și apărării credinței ortodoxe. Mitropolitul Dosoftei este primul nostru poet național, primul traducător din literatura dramatică universală în românește, primul traducător

al cărților de slujbă în românește în Moldova, primul mare cunoscător al literaturii patristice și postpatristice la noi, primul versificator al Psaltirii în tot Răsăritul Ortodox, primul cărturar român care a copiat documente și inscripții și care a avut un aport prețios în procesul de formare a limbii literare românești. *Psaltirea în versuri* a pus bazele poeziei românești culte, iar *Viața și petrecerea sfinților* stă — alături de *Cazania* lui Varlaam — la temelia prozei noastre literare. De aceea, pe bună dreptate, afirma scriitorul Eugen Barbu că «Mitropolitul Dosoftei este Eminescu secolului al XVII-lea», iar prof. univ. Zoe Dumitrescu-Bușulenga scria că «Psaltirea în versuri este în cultură și literatură ceea ce este Voronețul în pictură».

Urmașii lui Dosoftei. *Mitropolitul Teodosie.* Arătam mai sus că, în urma refugierii mitropolitului Dosoftei în Polonia cu domnitorul Ștefan Petriceicu, noul domn Dumitrașcu Cantacuzino (febr. 1674—nov. 1675) a așezat în scaunul mitropolitan pe episcopul *Teodosie* al Romanului, probabil în cursul lunii februarie, cel mai târziu în martie. După o păstorire foarte scurtă la Rădăuți, i-a urmat lui Dosoftei în scaunul vlădicesc de la Roman, iar la începutul lui 1674 i-a urmat în scaunul mitropolitan. Păstorirea lui ca mitropolit a fost scurtă, fiind pomenit în puține acte interne. La 1 sept. 1675 — când nu mai era în scaun — dăruia un *Liturghier* (manuscris slavon) mînăstirii Bogdana, după cum arată însemnarea de pe el.

Probabil la intervenția patriarhului Dositei al Ierusalimului, Dosoftei a fost reșezat în scaunul mitropolitan, poate în primăvara anului 1675. După spusele episcopului Melchisedec, Teodosie a fost închis un timp la mînăstirea Sfîntul Sava din Iași. S-a retras apoi în părțile de sud ale Moldovei, unde-l întîlnim semnînd ca martor în felurite acte, alături de proin episcopul Serafim de Rădăuți (1667—1669 și 1671—1685), acum «epitropul mînăstirii Miera», și de episcopul Sava al Romanului (1685—1689), mai târziu mitropolit. Petrecea fie în mînăstirea Sfîntul Ioan din Focșani, ctitoria lui Grigorie Ghica domnul Țării Românești (1660—1664 și 1672—1673), fie la mînăstirea Bogdana, în apropiere de Tg. Ocna, ctitorită la îndemnul său, de marele logofăt Solomon Bîrlădeanu, înainte de 1670. Mitropolitul însuși — ajutat de episcopul Lavrentie de Rădăuți, fiul său sufletesc — a ctitorit cîteva schituri, dependente de Bogdana : Brazi, Crucea și Zăbrăuți.

În aceste părți, la schitul Babele, trăia pe atunci și Daniil, fost mitropolit la Alba Iulia, apoi episcop în Țara Făgărașului, mai târziu episcop al Strehaiei (1672—1679), căruia i-a devenit duhovnic. Din această

pricină, la moartea lui Daniil (1688), călugării greci de la mînăstirea Cotroceni din București au obținut de la Șerban Cantacuzino îngăduința de a ridica de la mînăstirea Sfîntul Ioan din Focșani pe «proin mitropolitul» Teodosie, spre a mărturisi tot ce a rămas de la Daniil, care un timp cîrmuise și mînăstirea Cotroceni. Dus la București, «l-au pus la oprială zece săptămîni», fiind silit să declare tot ce știa despre avutul prietenului său Daniil. Reîntors în Moldova, a mai trăit pînă după 15 august 1694. La 14 octombrie 1691 își întocmea diata, prin care lăsa episcopului Lavrentie de la Rădăuți moșiile cumpărate de el la Zăbrăuți, Sîrbii de Jos, Șoldești și Burdușești, din ținutul Putna (azi jud. Vrancea), obligîndu-l să ridice o biserică. Actele din anii următori ne arată că vlădica Lavrentie i-a îndeplinit dorința, ridicînd o mînăstire la Burdușești, pe apa Zăbrăuțului. Teodosie a fost omorît de tătari, tăindu-i-se capul, la schitul Crucea de la Brazi, ctitoria sa.

După plecarea lui Dosoftei în Polonia în 1686, scaunul mitropolitan a rămas vacant timp de trei ani, nădăjduindu-se că ierarhul pribeag se va putea întoarce la turma sa. În acest timp, adică în anii 1686—1689, treburile mitropoliei au fost conduse, în calitate de locțiitor sau «epitrop», de *Calistru Vartic*, fost episcop de Huși. Acesta era coborîtor dintr-o veche familie răzeșească din ținutul Sucevei, fost preot de mir (numit Calistrat), în satul Vărtic, în același ținut, călugărit, după ce a rămas văduv, probabil la Neamț. A fost episcop la Huși, ales poate în 1676, iar către sfîrșitul anului 1682 silit să se retragă din scaun. A trăit apoi la biserica Tălpălari din Iași (avea și un fiu în Iași, preotul Ursu de la biserica Sfîntul Nicolae de la Poartă, altul era egumen la Hangu).

Abia în vara anului 1689 a fost ales mitropolit Sava de la Roman, se pare cu metania la Putna. Este pomenit în mai multe acte interne (fie ca martor în acte de vînzare-cumpărare, fie ca membru în divanul domnesc). În timpul mitropolitului Sava au apărut, în tipografia domnească de la Iași, cîteva cărți teologice în grecește, precum și *Tîlcuirea Sfintei Liturghii*, tradusă din grecește în românește de dascălul Ieremia Cacavela (1697). Prin doamna Anastasia, văduva lui Gheorghe Duca Vodă, a isprăvit lucrările de restaurare (începute cu cîteva ani în urmă) a bisericii Stretenia (numită și Albă). Tot acum a zidit și o nouă reședință pentru mitropolit, în jurul bisericii Stretenia. Deci, din acel an, mitropoliții Moldovei aveau o nouă catedrală și o nouă reședință în Iași. La 1 martie 1698 a participat — alături de fostul patriarh ecumenic Iacob, de episcopii sufragani, de marii boieri și de egumenii mînăstirilor — la adunarea convocată de Antioh Cantemir (1695—1701), cînd s-a hotărît desființarea dării pe vitele mari, numită văcărit. A păstorit pînă

la sfârșitul anului 1701 sau începutul lui 1702, când s-a retras din scaun. Probabil s-a așezat la Putna, unde a murit (ultima atestare documentară la 14 oct. 1717).

Urmașul său, *Misail*, venea tot din scaunul episcopal de la Roman, fiind călugărit la Secu, mănăstire care a dat numeroși ierarhi Bisericii moldovene. Este amintit în mai multe acte ale domnilor vremii, și ca membru al divanului țării. În 1703, desigur la rugămintea sa, Mihail Răcoviță (1703—1705) a dat un hrisov pentru scutirea preoților din Iași de dări. În 1704 a fost vizitat de patriarhul Dositei al Ierusalimului. Cu acest prilej, la 25 septembrie, s-a convocat divanul domnesc, la care au participat și ierarhii țării, stabilindu-se darea anuală pe care trebuia să o plătească domniei mănăstirile închinete Patriarhiei din Ierusalim. La 16 aprilie 1707 făcea mai multe danii — prisăci și vii — mănăstirii Secu. Păstoria lui s-a încheiat după 1 august 1708, când s-a retras, urmându-i în scaun episcopul *Ghedeon* de la Rădăuți.

Concluzii. *Din cele expuse, se desprind condițiile grele în care și-au desfășurat activitatea vlădiciei Moldovei din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, datorită deselor schimbări de domni, ca și incursiunilor unor oști străine pe pământul Moldovei. Între ei se impune figura luminoasă a ierarhului cărturar Dosoftei, primul poet român, primul ierarh care a început traducerea cărților de slujbă în românește și unul din marii făuritori ai limbii literare românești.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: Direcția Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. III (1653—1675), vol. IV (1676—1700) și vol. V (1701—1720), București, 1968—1975; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 572 p.; tom. IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Mitropolitul Dosoftei: ȘTEFAN DINULESCU, *Viața și scrierile lui Dosoftei mitropolitul Moldovei*, Cernăuți, 1885 (extras din «Candela»); SILVIU DRAGOMIR, *Când și unde a murit mitropolitul Dosoftei*, în «Convorbiri Literare», an. XLIII, nr. 10, 1911, p. 1131—1143; I. BOGDAN, *O scrisoare din 1679 a mitropolitului Dosoftei*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. 34, București, 1912; I. BIANU, *Însemnări autografe scrise într-o carte veche de Dosoftei mitropolitul Moldovei*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Lit., s. II, t. 36, București, 1915; ȘTEFAN CIOBANU, *Dosoftei mitropolitul Moldovei și activitatea lui literară...* Traducere din rusește de Ștefan Berechet, Iași, 1918, IV + 220 p. (versiunea rusă a apărut la Kiev, în 1915, cu anexe documentare); ȘTEFAN CIOBANU, *Contribuțiuni la originea și moartea mitropolitului Dosoftei. Discurs de recepție*, București, 1920, 33 p.; DIMITRIE DAN, *Dosoftei mitropolitul Moldovei. Schiță biografică...*, Cernăuți, 1927, 60 p.; D. GĂZDARU, *Contribuții privitoare la originea, limba și influența mitropolitului Dosoftei*, în «Arhiva», XXXIV, Iași, 1927, p. 122—149; HORIA OPRIȘAN, *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia*, în rev. «Arhiva», an. XLVII, 1940, p. 110—116; IOAN LUPAȘ, *Dosoftei mitropolitul Moldovei*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. IV,

Sibiu, 1943, p. 105—116; P. P. PANAITESCU, *Patriarhul Dositei al Ierusalimului și mitropolitul Dosoftei al Moldovei. Cu prilejul unei scrisori inedite*, în B.O.R., an. LXIV, nr. 1—3, 1946, p. 93—109 (și extras: București, 1946, 19 p.); I. C. NEGRU, *Mitropolitul Dosoftei*, în MMS, an. XXXIII, nr. 1—2, 1957, p. 110—126; TEODOR BODOGAE, *Un autograf din 1687 al mitropolitului Dosoftei*, în MMS, an. XXXIV, nr. 11—12, 1958, p. 882—886; MIRCEA BASARAB, *Conștiința originii romane și a unității naționale în opera mitropoliților Varlaam și Dosoftei*, în MMS, an. XLIII, nr. 9—10, 1967, p. 605—611; N. GRIGORAȘ, *Originea, formația și preocupările istorice ale mitropolitului Dosoftei*, în «Revista de Istorie», tom. 27, nr. 10, 1974; IUSTIN (MOISESCU), *Ctitoria mitropolitului Dosoftei*, în MMS, an. L, nr. 9—12, 1974, p. 729—738; ADRIAN BOTOȘĂNEANUL, *Mitropolitul Dosoftei la Probota*, *ibid.*, p. 739—747; N. GRIGORAȘ, *Contextul în care mitropolitul Dosoftei și-a desfășurat activitatea (1658—1693)*, *ibid.*, p. 756—776; SCARLAT PORCESCU, *Activitatea cărturărească a mitropolitului Dosoftei*, *ibid.*, p. 800—837; DAN SIMONESCU, *Mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în M.O., an. XXVI, nr. 9—10, 1974, p. 738—746; PETRE I. DAVID, *Mitropolitul Dosoftei apărător luminat al Ortodoxiei*, *ibid.*, p. 753—764; ȘTEFAN BAZILESCU, *Mitropolitul Dosoftei, susținător al conștiinței naționale*, *ibid.*, p. 765—774; IOAN BUNEA, *Mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în MA, an. XIX, nr. 10—12, 1974, p. 544—557; GHEORGHE CUNESCU, *Mitropolitul Dosoftei*, în G.B., an. XXXIII, nr. 11—12, 1974, p. 1212—1220.

Psaltirea în versuri. Ediții. ION BIANU, *Psaltirea în versuri, publicată după manuscrisul original și de pe edițiunea de la 1673, de...*, București, 1887, LVI + 520 p.; N. A. URSU, *Dosoftei. Psaltirea în versuri, 1673. Ediție critică de...*, Cu un cuvânt înainte de Înalt Prea Sfințitul Iustin Moiescu, arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, 1974, LX + 1165 p.; N. A. URSU, *Dosoftei: Opera 1. Versuri. Ediție critică de...*, Studiu introductiv de Al. Andriescu, București, 1978, CI + 544 p.

AUGUSTIN Z. N. POP, *Glosări la opera mitropolitului Dosoftei*, Cernăuți, 1944, 45 p.; R. CIOCAN, *La genèse du Psautier de Dosithée*, în «Balcania», VII, 2, 1944, p. 428—446; L. GÁLDI, *Le Psautier commenté du métropolitane Dosithée*, în «Byzantino-slavica», Praga, 1949, p. 219—228; V. KERNBACH, *Un poet uitat: Dosoftei*, în rev. «Limbă și Literatură», București, 1955, p. 142—164; L. GÁLDI, *Un grand disciple roumain de J. Kochanowski: le métropolitane Dosithée. Contribution à l'histoire de l'ancien vers roumain*, în «Studia Slavica», Budapest, VI, fasc. 1—2, 1960 (și în extras); HENRYK MISTERSKI, *Izvoarele «Psaltirii în versuri» a lui Dosoftei*, în «Romanoslavica», XVII, 1970, p. 251, 259; AUGUSTIN Z. N. POP, «*Psaltirea în versuri*» după trei veacuri, în GB, an. XXXII, nr. 5—6, 1973, p. 531—538; I. D. LAUDAT, *Dosoftei poetul*, în MB, an. XXIII, nr. 7—9, 1973, p. 459—472; NICULAE ȘERBĂNESCU, *O sărbătoare a cărții românești: Trei sute de ani de la apariția Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an. XCI, nr. 11—12, 1973, p. 1216—1237; GAVRIL ISTRATE, *Limba română literară în «Psaltirea în versuri» a lui Dosoftei*, în MMS, an. L, nr. 9—12, 1974, p. 777—799; PETRU ZUGUN, *Comparația în Psaltirea în versuri a lui Dosoftei*, în MMS, an. LII, nr. 1—2, 1976, p. 37—55 (cf. și p. 147—150, 159—162).

Circulația Psaltirii în versuri. ROMULUS TODORAN, *O copie ardeleană a Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei*, în «Buletinul Universității Babeș-Bolyai, Seria Științe Sociale», I, nr. 1—2, 1956, p. 291—297; MIRELA TEODORESCU, *O copie fragmentară a Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei*, în LR, an. XVII, nr. 5, 1968, p. 449—455; AL. ALEXIANU, *Călătoriile psalmilor mitropolitului Dosoftei: Colindele Crăciunului*, în GB, an. XXVI, nr. 11—12, 1967, p. 1124—1142.

Alte lucrări în versuri. ȘT. CIOBANU, *Versuri poloneze necunoscute în opera mitropolitului Moldovei Dosoftei*, București, 1940, 13 p. + VI pl. (extras din *Mélanges Drouhet*); AL. ELIAN, *Dosoftei — poet liric*, în «Contemporanul», nr. 21 din 26 mai 1967; DAN SIMONESCU, *Dosoftei traducător din dramaturgia universală*, în rev. «Manuscriptum», an. III, nr. 3, 1972, p. 28—41; N. A. URSU, *Versuri ale lui Dosoftei, atribuite lui Miron Costin*, în LR, an. XXIII, nr. 2, 1974, p. 137—152.

Alte lucrări ale lui Dosoftei. C. LACEA, *Untersuchung über die Sprache der «Viața și petrecerea sfinților» des Mitropolitens Dosoftei*, în G. WEIGAND, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, 5, 1898, p. 51—144; D. PUȘCHILĂ, *Molitvelnicul lui Dosoftei, Studiu asupra limbii*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Lit, s. II, t. 36, București, 1915, p. 1—114; RADU CONSTANTINESCU, Ma-

nuscritele slavo-române ale vechii biblioteci sinodale din Moscova, în «Studii», revistă de Istorie, tom. XXIV, nr. 5, 1971, p. 1029—1033; NESTOR VORNICESCU, *Mitropolitul Dosoftei traducător și editor al unor texte patristice*, în MMS, an. L, nr. 9—12, 1974, p. 748—752; NESTOR VORNICESCU, *Scrieri patristice și postpatristice în preocupările mitropolitului Dosoftei*, în MO, an. XXVI, nr. 9—10, 1974, p. 718—731; ALEXANDRU ELIAN, *Mitropolitul Dosoftei și literatura patristică*, în BOR, an. XCII, nr. 11—12, 1974, p. 1350—1375; ION-RADU MIRCEA, *Mitropolitul Dosoftei istoric al românilor*, în «Magazin Istoric», an. IX, nr. 8, 1975, p. 46—47; N.A. URSU, *Dosoftei necunoscut*, în «Cronica», an. X, nr. 6 din 6 februarie 1976; NESTOR VORNICESCU, *Dosoftei mitropolitul Moldovei apărător al epiclezei euharistice*, în BOR, an. XCV, nr. 7—8, 1977, p. 727—753; N. A. URSU, *Debutul literar al lui Dosoftei*, în LR, an. XXVI, nr. 6, 1977, p. 607—620; ION IONESCU, *Trei sute de ani de la tipărirea Liturghierului de mitropolitul Dosoftei*, în GB, an. XXXVIII, nr. 9—10, 1979 (și extras, 23 p. + 4 pl.).

Casa Dosoftei. NESTOR VORNICESCU, *Reședința mitropolitului Dosoftei de la «Sfântul Nicolae Domnesc» din Iași*, în MMS, an. XXXIX, nr. 9—10, 1963, p. 602—609; ION ARHIP, *Casa Dosoftei*, în «Revista Muzeelor», nr. 1, 1971, p. 52—55.

A se vedea și următoarele contribuții bibliografice: Biblioteca centrală universitară București și Comisia Națională a R. S. România pentru UNESCO, *Dosoftei 1624—1693 Bibliografie*, București, 1974, XXX + 102 p.; TEODOR N. MANOLACHE, *Manifestări comemorative la 350 de ani de la nașterea mitropolitului Dosoftei*, în MO, an. XXVI, nr. 9—10, 1974, p. 778—787; I. D. LĂUDAT, *350 de ani de la nașterea lui Dosoftei mitropolitul Moldovei*, în «Studii și articole», Iași, 1975, 175 p. (litografiat).

Urmașii săi. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea întâia, București, 1874, 352 p.; DIONISIE UDIȘTEANU, *Calistru Vartic, episcop și locțiitor de mitropolit în timpul refugiului al doilea al mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an. LXXXVII, nr. 3,—4, 1969, p. 416—425.

XXXVI

EPISCOPIILE ROMANULUI, RĂDĂUȚILOR ȘI HUȘILOR ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În 1598, numărul episcopiilor moldovene a sporit, prin înființarea eparhiei Hușilor. Dintre cîrmuitorii Episcopiilor de Roman, Rădăuți și Huși în secolul al XVII-lea, s-au remarcat însă prea puțini. Vremurile grele prin care trecea țara, ca și instabilitatea lor în scaun, fiind adeseori înlăturați sau siliți să se retragă, i-a făcut să se limiteze mai ales la probleme de natură gospodărească. Șirul lor — ca și multe aspecte din activitatea lor — sînt destul de greu de stabilit, din pricina lipsei izvoarelor documentare.

Înființîndu-se Episcopia Hușilor, au survenit schimbări și în componența teritorială a celor patru eparhii. Astfel, mitropolia cuprindea acum partea sudică din ținutul Sucevei, apoi ținuturile Iași, Neamț, Hîrlău și Cîrligătura (situat între Roman, Hîrlău, Vaslui și Iași, cu reședința în Tg. Frumos); eparhia Romanului cuprindea ținuturile: Roman, Vaslui, Troțuș, Bacău, Adjud, Tutova, Tecuci, Putna și Covurlui; eparhia Rădăuților cuprindea nordul Moldovei, cu ținuturile: Rădăuți, partea de nord a Sucevei, Dorohoi, Țețina și Hotin; iar noua eparhie a Hușilor avea ținuturile Fălciu (acesta se întindea în dreapta Prutului pînă către Dunăre, iar în stînga Prutului cuprindea codrul Tigheciului pînă către hotarul Bugeacului stăpînit de turci), Lăpușna, Orhei și Soroca.

Episcopia Romanului. După moartea episcopului *Agafon* (după 20 ian. 1606), scaunul vlădicesc a fost ocupat pentru scurtă vreme de *Anastasia Crimca*, care, prin februarie 1608, a fost ridicat în scaunul mitropolitan de la Suceava. Locul său la Roman a fost luat de *Mitrofan* de la Secu, întîlnit documentar între 15 iunie 1608 și 9 septembrie 1612. În 1610 cumpăra o carte de cîntări pe psaltichie, în grecește și slavoneș-

te, pe care «a dat-o ucenicului său, ieromonahul Varlaam». S-ar putea să fie viitorul mitropolit, care-și avea metania tot la Secu. Credem că a păstorit pînă la începutul lui 1613, cînd a fost îndepărtat ori s-a retras din scaun. La 25 iulie 1614, egumenul și călugării de la biserica Sfînta Paraschiva din Iași, închinată Muntelui Sinai, dădeau un act prin care făgăduiau să găzduiască pe călugării de la Secu, în chilia zidită acolo de «chir Mitrofan, fost al Romanului». Mai tîrziu a ajuns episcop la Huși și apoi din nou la Roman.

La 30 martie 1613 era episcop *Pavel*, pe care-l întîlnim ca martor în mai multe acte de danie ale lui Ștefan Tomșa (1611—1615) pentru ctitoria sa de la Solca. Episcopul Pavel s-a retras din scaun, ca și înaintașul său, probabil în prima jumătate a anului 1616 (atestat documentar pînă la 28 iulie 1615) și s-a așezat la mînăstirea Neamț. Mai tîrziu a ajuns episcop la Huși.

Urmașul său *Atanasie*, fost egumen la mînăstirea Bistrița și apoi episcop la Rădăuți, și-a început păstoria încă din prima jumătate a anului 1616. Vlădica Atanasie a avut o lungă păstorie la Roman, pînă la începutul anului 1629. Este întîlnit în peste 20 de acte ale vremii, fie ca martor, fie în acte prin care domnii țării întăreau episcopiei diferite danii sau privilegii. La 21 aprilie 1629, vlădica Atanasie apare ca mitropolit de Suceava, în locul lui Anastasie Crimca.

În acest din urmă act era menționat și noul episcop *Dionisie*, fost la Rădăuți (1627—1629). Este amintit în numeroase acte pînă la 26 august 1633, fie ca martor, fie în acte prin care se întăreau episcopiei unele proprietăți. Probabil în ultima parte a anului 1633, sub domnia lui Moise Movilă (iunie 1633 — apr. 1634) s-a retras din scaun, așezîndu-se la Dragomirna, unde-l întîlnim, la 8 aprilie 1639, ca «fost episcop». Înseamnă că își avea metania acolo și desigur tot acolo a fost și îngropat.

Probabil locul său a fost ocupat, pentru scurt timp, de episcopul *Benedict* (Venedict). Prin 1631 acesta se afla în satul Budișor (Buduș) în părțile Bistriței, iar în 1632 la mînăstirea Sucevița. La 23 ianuarie 1634, se plîngea lui Moise Movilă că pîrcălabii din Roman făceau necazuri poslușnicilor episcopiei, ceea ce înseamnă că ocupase locul lui Dionisie.

La 11 iulie 1634 apare ca episcop eparhial la Roman *Mitrofan*, iar Benedict era întîlnit în 19 mai 1636 la Sucevița, ca «fost episcop». Credem că Benedict a fost hirotonit pentru credincioșii din Transilvania (poate pentru Episcopia de Vad), iar la Roman a cîrmuit numai provizoriu, după retragerea lui Dionisie.

Urmaşul său a fost *Mitrofan*, care mai păstorise la Roman în 1608—1613, apoi în trei rânduri la Huşi. A fost aşezat în scaunul vlădicesc de la Roman în primele luni de domnie ale lui Vasile Lupu (apr. 1634 — apr. 1653), probabil şi la stăruinţele mitropolitului Varlaam. Este atestat documentar pentru prima oară la 11 iulie 1634, fiind pomenit, apoi, în alte câteva acte de la Vasile Lupu, pînă în 1639, cînd s-a retras la Secu, desigur din cauza bătrîneţilor. Acolo a şi murit în 1641, fiind înmormîntat lîngă zidul bisericii mari.

La începutul lunii iulie 1639, scaunul din Roman avea un nou episcop, pe *Dosoftei*, fost egumen la mînăstirea Tazlău, întîlnit în câteva acte pînă la 25 februarie 1641. Va fi murit în scaun, la sfîrşitul acestei luni, căci nu vedem ce motive ar fi avut să se retragă.

În locul său a fost mutat episcopul *Evloghie*, fost la Rădăuţi, care-şi avea metania la mînăstirea Solca, ctitoria lui Ştefan Tomşa. Este întîlnit în acte din 6 martie 1641 pînă după 18 aprilie 1644. Ca episcop de Roman, a întîmpinat moaştele Cuvioasei Paraschiva, la intrarea în ţară, la 13 iunie 1641, împreună cu Anastasie al Rădăuţilor. De asemenea, a participat la lucrările Sinodului de la Iaşi din toamna anului 1642. Va fi murit în scaun la scurt timp după aceasta, căci la 25 iunie 1644 era pomenit, într-un act de judecată al fratelui său Ion, ca «răposat».

O lungă păstorire la Roman a avut episcopul *Anastasie*, fost la Rădăuţi, cu metania la Moldoviţa. Este întîlnit abia la 12 aprilie 1645, deşi a venit la Roman pe la mijlocul anului 1644, păstorind pînă în 1657. Deşi a avut o păstorire lungă, este întîlnit în puţine documente de la Vasile Lupu şi de la Gheorghe Ştefan (1653—1658).

În timpul păstoririi sale, Romanul a fost cercetat în două rânduri de patriarhul Macarie al Antiohiei, însoţit de fiul său, arhidiaconul Pavel din Alep (noiembrie 1653 şi octombrie 1656). Se pare că s-a retras din scaun. A fost îngropat la Moldoviţa.

A urmat *Sava*, călugărit la Secu, fost episcop de Huşi şi Rădăuţi. La Roman este atestat documentar la 10 mai 1658, pentru ca, la 6 martie 1660, să-l întîlnim în scaunul mitropolitan.

Înainte de 29 martie 1660, Romanul avea ca episcop pe marele cărturar *Dosoftei*, venit de la Huşi, menţionat în mai multe acte domneşti, pînă la 4 iulie 1671. Peste câteva zile a fost mutat în scaunul mitropolitan, fiind întîlnit în această nouă slujire la 29 ale lunii. Ca episcop de Roman, *Dosoftei* a lucrat la *Psaltirea în versuri*, pe care a tipărit-o apoi la Unieş, în 1673, precum şi la o parte din *Vieţile Sfinţilor*. Poate că şi alte lucrări ale sale au fost traduse sau întocmite tot aici.

În locul său la Roman a fost mutat episcopul *Teodosie* de la Rădăuți. Dar la începutul lui 1674 (înainte de 15 aprilie), Dumitrașcu Cantacuzino a ridicat pe *Teodosie* în scaunul mitropolitan, în locul lui *Dosoftei*, plecat în Polonia cu *Ștefan Petriceicu*. În același act din 15 aprilie 1674, era amintit și noul episcop de Roman, *Ioan*, fost la Huși, cu metania la Secu. Este întâlnit în mai multe acte interne, alături de ceilalți vlădici ai țării. Episcopul *Ioan*, împreună cu vornicul *Moțoc* din Odobești, a pus temelie mănăstirii *Mera* (*Miera*), în părțile *Vrancei*, isprăvită apoi de *Constantin Vodă Cantemir* (1685—1693). A păstorit până la începutul anului 1685, când a murit. A fost îngropat la Secu, lângă biserica mare.

A urmat o scurtă păstorire a unui nou episcop cu numele *Sava* (înainte de 25 aug. 1685, până în prima jumătate a anului 1689, când a fost ridicat în scaunul mitropolitan). La Roman a fost trecut episcopul *Misail* de la Rădăuți. Este întâlnit în mai multe hrisoave domnești, prin care se acordau felurite scutiri episcopiei, sau ca membru în divanul domnesc, alături de ceilalți vlădici ai țării. De pildă, la 1 martie 1698, a participat la adunarea convocată de *Antioh Cantemir* (1695—1700) — la care era prezent și fostul patriarh ecumenic *Iacob* — când s-a hotărât desființarea dării văcăritului. A păstorit până pe la începutul lui 1702, când a ocupat scaunul mitropolitan în locul lui *Sava*, pe care-l înlocuise și la Roman.

Ultimul episcop din perioada de care ne ocupăm a fost *Lavrentie*, venit de la Rădăuți, avându-și metania la mănăstirea *Bogdana*. A fost diacon și ucenic al fostului mitropolit *Teodosie*. Ca episcop de Roman a participat la felurite ședințe ale divanului domnesc. La 23 martie 1706 *Antioh Cantemir*, în a doua sa domnie (1705—1707), acorda preoților și diaconilor din orașul Roman scutiri de toate dările către vistieria domnească.

În timpul păstoririi lui *Lavrentie*, s-a întocmit un nou «așezământ» al «breslei mișeilor» din Roman. Aceasta era o asociație sau o breaslă a săracilor de aici, ai cărei membri, conduși de un staroste, ales dintre ei, erau scutiți de orice dări. Breasla se găsea sub patronajul episcopului de Roman, care era astfel ocrotitorul ei, un fel de «președinte de onoare» în limbajul de azi, întărind «așezământul» sau «statutele» breslei la venirea în scaun. Se cunoaște un astfel de așezământ aprobat de episcopul *Lavrentie* la 21 ianuarie 1704, urmat de pomelnicul domnilor, al mitropoliților țării și al episcopilor de Roman.

Lavrentie este amintit pînă la 1 decembrie 1706. Se va fi retras în cursul aceleiași luni, căci la 18 ianuarie 1707 Episcopia Romanului avea un nou cîrmuitor, pe *Pahomie* de la Neamț. Lavrentie a murit după 18 aprilie 1710, cînd este atestat documentar pentru ultima oară.

Episcopia Rădăuților. După ridicarea lui Teodosie Barbovschi în scaunul mitropolitan, la Rădăuți a fost mutat episcopul *Ioan*, cel dintîi cîrmuitor al noii eparhii a Hușilor, probabil cu metania la Rîșca. Într-un act din 15 aprilie 1605, Teodosie era amintit ca mitropolit, Ioan la Rădăuți, iar numele episcopului de Huși nu era trecut. Presupunem că alegerea lui s-a făcut în prima jumătate a acestei luni. Numele episcopului Ioan este întîlnit în cîteva acte ale Movileștilor, pînă la 15 iunie 1608. A murit în a doua jumătate a anului 1608.

La 9 ianuarie 1609 era episcop la Rădăuți *Efrem*, din mînaștirea Moldovița, care-i urmasa lui Ioan și la Huși. Prin hrisovul cu data de mai sus, Constantin Movilă (1607—1611) poruncește starostelui din Cernăuți și altor slujbași domnești să nu încaseze dări din satele Episcopiei de Rădăuți. Numele său mai este întîlnit în cîteva acte de danie de la domnitorul Ștefan II Tomșa (1611—1615), pînă la 30 martie 1613.

La 1 octombrie 1613 era episcop *Atanasie*, fost egumen la Bistrița. Probabil Efrem a fost înlăturat de Ștefan II Tomșa, care-l va fi bănuț de simpatii față de familia Movileștilor. Atanasie este întîlnit în mai multe acte ale acestui domn, mai ales în cele de danie pentru mînaștirea Solca.

Probabil Alexandru Movilă (1615 — iul. 1616) a fost acela care a redat scaunul vlădicesc de la Rădăuți lui *Efrem*, în prima jumătate a anului 1616, iar Atanasie a fost mutat la Roman, în locul lui Pavel. Efrem a păstorit a doua oară pînă în primele luni ale lui 1623, cînd s-a retras din nou la mînaștirea Moldovița. Și-a dat obștescul sfîrșit în 1626 și a fost îngropat tot acolo, în camera funerară a ctitorilor, într-un mormînt pregătit de el însuși în timpul celei de-a doua păstoriri. Mormîntul are o lespede frumos sculptată, cu un baldachin deasupra, amîndouă cu inscripții în limba slavonă.

Episcopul Efrem a avut alese preocupări artistice și cărturărești. Astfel, urmînd pilda unor înaintași din scaunele vlădicești ale Moldovei, a ridicat, între anii 1610—1612, o frumoasă «clisiarniță» la mînaștirea Moldovița. Distrusă cu timpul, clisiarnița a fost refăcută între anii 1955—1957. Se pare că episcopul Efrem a fost unul din în-

drumătorii școlii de copiere a manuscriselor slavone, care luase naștere la Moldovița încă din secolul al XVI-lea, așa cum lucra și școala de la mănăstirea Dragomirna, sub îndrumarea mitropolitului cărturar Anastasie Crimca. Se cunosc patru manuscrise de la Efrem, toate în limba slavă bisericească de redacție medio-bulgară, și anume: un *Tetraevanghel* (1613, azi la Sucevița), o *Psaltire* (1614, păstrată la Moldovița), un «*Anghelis*» adică un *Octoih*, scris în 1624, din care se mai păstrează o singură foaie, din fericire aceea cu însemnarea copistului, păstrată în Biblioteca Academiei, și un *Liturghier*, copiat de ieromonahul Epifanie în 1626 (azi în Jugoslavia). Observăm că toate au fost copiate în timp ce era retras din scaun și așezat la mănăstirea Moldovița. Toate păstrează însemnări, din care rezultă că au fost copiate cu cheltuiala episcopului Efrem, care le-a dăruit apoi mănăstirii Moldovița. *Tetraevanghelul* și *Psaltirea* se remarcă prin ornamentația și prin frontispiciile lor, prin scrisul elegant și artistic, încât se numără printre cele mai izbutite manuscrise copiate la noi.

Urmașul lui Efrem în scaunul de la Rădăuți a fost episcopul *Evloghie*, cu metania la Solca, sprijinit de Ștefan Tomșa (a doua domnie 1621—1623), care voia, prin aceasta, să ridice prestigiul ctitoriei sale de la Solca.

Probabil a fost înlăturat din scaun de Miron Barnovschi, în cursul anului 1627, căci la 12 decembrie 1627 era episcop la Rădăuți *Dionisie*. Acesta a păstorit pînă la începutul anului 1629, cînd, murind Anastasie Crimca, s-au făcut mai multe schimbări în ierarhia superioară. Atanasie al Romanului a fost ridicat în scaunul mitropolitan, iar *Dionisie* mutat la Roman (întîlniți în aceste noi scaune la 21 aprilie 1629).

Se pare că scaunul de la Rădăuți a rămas văduvit aproximativ un an, căci în actele dintre 21 aprilie și 21 noiembrie 1629, în care erau trecuți ca martori și vlădicii țării, pentru numele episcopului de Rădăuți era lăsat spațiu alb. Înseamnă că în scurta domnie a lui Alexandru Cononul (1629—1630) nu s-a făcut nimic pentru completarea scaunului vacant. Presupunem că numai urmașul său Moise Movilă (1630—1631) a reșezat în scaun pe episcopul *Evloghie*, care era atestat documentar la 14 august 1630. A păstorit acum pînă pe la începutul anului 1639, cînd s-a retras din nou la Solca. De aci, nu știm din ce motive, Vasile Lupu l-a ridicat în scaunul de episcop de Roman, între 1641—1644.

Locul său la Rădăuți a fost ocupat de episcopul *Anastasie*, atestat documentar între 17 iulie 1639 și 18 aprilie 1644. Ca episcop de Rădăuți, a întîmpinat moaștele Cuvioasei Paraschiva, la intrarea lor în țară

(13 iunie 1641), împreună cu Evloghie de la Roman, și a luat parte la lucrările Sinodului de la Iași din 1642.

Se cunosc și câteva lucrări de artă rămase din timpul păstoririi sale la Rădăuți. Astfel, din porunca lui, s-a lucrat un pomelnic în formă de triptic (un panou central de lemn, cu două părți sau capace laterale, tot din lemn, legate de partea centrală prin verigi de metal, îngropate, avînd un frumos ornament sculptat în partea superioară). O însemnare pe el, cu data de 5 iulie 1644, spune că s-a lucrat din îndemnul episcopului, care l-a dăruit mînăstirii Moldovița. Tot Moldoviței îi dăruia și o *Cazanie*, la 20 martie 1644 (probabil Cazania lui Varlaam, tipărită în 1643). Aceste dani, ca și o însemnare pe un *Liturghier* slavon din 1643, ne arată că își avea metania la Moldovița. Pe la mijlocul anului 1644 a fost mutat în scaunul vlădicesc de la Roman, în locul lui Evloghie, pe care un act din 25 iunie 1644, îl amintea ca «răposat».

Urmașul lui Anastasie la Rădăuți a fost un *Ștefan*, semnat, alături de ceilalți vlădici ai Moldovei, în scrisoarea din 2 iunie 1645, prin care recomandau țarului Rusiei Mihail Feodorovici Romanov (1613—1645), pe Ilie Iorest, fostul mitropolit al românilor din Transilvania. Ștefan este trecut și într-un Pomelnic al Episcopiei Rădăuților, copiat în 1780.

Urmașul acestuia a fost episcopul *Teofan*, cu metania la Putna, amintit de mai multe izvoare. De pildă, la 8 iunie 1646 un copist, Ivenco, termina de scris un *Tetraevanghel*, cu cheltuiala hatmanului Gavriil și a soției sale Liliana, «în Episcopia de Rădăuți, sub episcopul Teofan, care a ieșit din sfînta mînăstire Putna». Probabil la rugămintea sa, Vasile Lupu a dat un hrisov, la 15 aprilie 1647, prin care întărea mînăstirii Putna toate daniile făcute de Ștefan cel Mare. Mai este întîlnit în câteva acte de la Vasile Lupu, pînă la 5 iulie 1651. Nu se poate stabili cînd și-a încheiat păstoria.

Urmașul său a fost *Iorest*, probabil din 1651. Îl întîlnim semnat alături de ceilalți vlădici și de marii boieri, într-un act din 6 septembrie 1655, prin care țara făgăduia să plătească principelui Gheorghe Rákoczy II al Transilvaniei o sumă de bani luată împrumut. La 5 aprilie 1656, episcopul Iorest apare semnat în hrisovul prin care Gheorghe Ștefan făcea bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului o danie anuală de 8000 de aspri. S-a retras apoi din scaun, în a doua jumătate a lui 1656, căci la 20 ianuarie 1657 era episcop al Rădăuților Sava, fost la Huși. Iorest s-a așezat la mînăstirea Secu, fiind pomenit în două acte din 1660 și 1661, ca «fost episcop de Rădăuți». A murit și a fost îngropat la Secu. Sava a păstorit la Rădăuți, pînă în primele luni ale anului 1658, cînd a fost mutat la Roman.

La 10 mai 1658 întâlnim un nou episcop la Rădăuți cu numele *Teofan*, venit de la Huși. Acesta a avut o păstorire mai lungă, fiind întâlnit în numeroase acte ale domnilor vremii pînă la 18 octombrie 1666. S-a retras — dacă nu cumva a fost înlăturat de domnitorul Iliș Alexandru (1666—1668) — probabil la începutul anului 1667 și s-a așezat la mînăstirea Putna, unde-și avea metania. În 1668, ca «fost episcop», făcea un schimb de proprietăți între mînăstirea Putna și marele logofăt Solomon Bîrlădeanu. A murit în 1670, ca schimnic, fiind îngropat lîngă altarul bisericii lui Ștefan cel Mare.

La 11 aprilie 1667, a fost trecut în scaunul vlădicesc de la Rădăuți episcopul *Serafim* de la Huși. În 1669 s-a scris din porunca sa un *Ceaslov mare*, pe care l-a dăruit mînăstirii Agapia. Însemnarea de pe carte arată că se călugărise aici.

Nu știm care au fost pricinile pentru care, în a doua jumătate a anului 1669 (sau începutul lui 1670), a fost rînduit un nou episcop de Rădăuți, *Teodosie*.

Fiindcă în cursul lunii iulie 1671 Dosoftei al Romanului a fost mutat în scaunul mitropolitan, s-au produs schimbări și în conducerea eparhiilor sufragane. Astfel, *Teodosie* a fost mutat la Roman, iar în locul său la Rădăuți a revenit fostul episcop *Serafim*, care pînă atunci va fi stat la metania sa, la Agapia. Este amintit în anii următori în mai multe acte. Se pare că abia prin 1685 a făcut paretisis din scaunul episcopal. Este întâlnit ca proin-episcop în mai multe acte, primul fiind din 20 decembrie 1685. Se pare că nu s-a așezat la Secu, ci la mînăstirea Miera (Mira, Mera), în părțile Vrancei, căci în anii 1688—1689 apare ca martor în cîteva acte de proprietate, alături de proin-mitropolitul *Teodosie* și de episcopul *Sava* al Romanului, ca «epitropul mînăstirii Miera». Probabil a și murit aici (ultima dată e amintit la 4 iunie 1688).

Locul său la Rădăuți a fost ocupat de *Misail*. A păstorit din 1685 pînă la începutul anului 1689, cînd a luat locul lui *Sava* la Roman, acesta fiind ridicat în scaunul mitropolitan.

În aceste împrejurări, la Rădăuți a fost ales *Lavrentie* de la Bogdana. Ca episcop, este întâlnit în numeroase acte de danie sau ca membru al divanului țării, alături de ceilalți ierarhi ai țării. La începutul anului 1702, a fost ales la Roman, în locul lui *Misail*, ajuns mitropolit.

Din «diata» fostului mitropolit *Teodosie* (1674—1675), cu data de 14 octombrie 1691, aflăm că *Lavrentie* era fiul său duhovnicesc, slujindu-i și ca diacon. Îi lăsa toate moșiile sale, cumpărate în părțile de sud ale Moldovei, la Zăbrăuți, Sîrbii de Jos, Șoldești și Burdușești, cu îndatorirea de a ridica un lăcaș de închinare pe apa Zăbrăuțului. Din unele acte mai

tîrzii, aflăm că vlădica Lavrentie i-a respectat dorința, ridicînd o «mî-năstire» pe valea Zăbrăuțului, cumpărînd, pe seama ei, mai multe moșii sau primind altele, ca danie, din partea unor credincioși. Domnii țării au acordat noii mînăstiri felurite scutiri.

Trebuie amintit și faptul că în timpul păstoririi lui Lavrentie, mitropolitul Dosoftei, pe atunci pribegit în Polonia, a hirotonit ca episcop de Rădăuți pe arhimandritul Nicolae Vasilievici, din Suceava, care trăia în mînăstirea Molonița Strie în Polonia. Despre această hirotonie scria mitropolitul Dosoftei patriarhului cu același nume al Ierusalimului, în 1693 (însuși Nicolae semna pe o carte, la 16 dec. 1691). Desigur n-a ocupat niciodată scaunul de la Rădăuți.

Ultimul episcop de Rădăuți, în perioada de care ne ocupăm, a fost *Ghedeon*, cu metania la Agapia (1702—1708), ajuns apoi mitropolit al Moldovei.

Episcopia Hușilor. În timpul primei domnii a lui Ieremia Movilă (1595—1600), mitropolit al țării fiind fratele său Gheorghe, a avut loc un fapt de mare însemnătate pentru viața bisericească a Moldovei și anume înființarea Episcopiei Hușilor. S-a susținut de istorici că aceasta s-a petrecut în 1592, după alții în 1597—1599 și, în sfîrșit, prin 1595—1599. În realitate, *noua episcopie a luat naștere în anul 1598*. Într-un hrisov al lui Ieremia Movilă din 15 decembrie 1598, sînt menționați ca martori și ierarhii moldoveni de atunci: mitropolitul Gheorghe Movilă, cu episcopii Agafton al Romanului, Teodosie (Barbovschi) al Rădăuților și *Ioan al Hușilor*. În schimb, actele de pînă la 6 mai 1598, în care apar ca martori și vlădicii țării, menționează numai pe primii trei ierarhi. Înseamnă că înființarea episcopiei, precum și alegerea și hirotonia primului ei titular, episcopul Ioan, au avut loc *între 6 mai și 15 decembrie 1598*. De aci înainte, episcopul de Huși apare mereu în actele vremii, alături de ceilalți ierarhi ai țării.

Biserica cu hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel din Huși, ctitoria lui Ștefan cel Mare, a devenit catedrală episcopală. Noua episcopie ocupa ultimul loc între cele patru eparhii moldovene, după Suceava, Roman și Rădăuți. De regulă, titularii ei erau promovați în scaunul vlădicesc de la Rădăuți, iar de aci la Roman. Am arătat care era întinderea teritorială a noii eparhii.

Primul episcop, *Ioan*, se pare că își avea metania la Rîșca. A fost singurul dintre ierarhii țării, care, în 1600, la intrarea lui Mihai Viteazul în Moldova, nu și-a părăsit scaunul. Ca episcop de Huși, a avut desigur de luptat cu greutățile începutului, străduindu-se să dea noii eparhii o or-

ganizare cât mai corespunzătoare, după chipul celorlalte eparhii ale țării. Ieremia Vodă Movilă a înzestrat episcopia, prin 1602, cu mai multe sate.

După o păstorie de șapte ani, episcopul Ioan a fost mutat la Rădăuți, prin aprilie 1605. Poate în cursul aceleiași luni a fost ales la Huși *Filotei*, cel care fusese câteva luni episcop la Roman, în timpul stăpînirii Moldovei de către Mihai Viteazul (iunie-sept. 1600). În 1597 era «arhimandrit și egumen» la Galata. Ca episcop de Huși e întîlnit în câteva acte, începînd din 1 iunie 1605, ultima oară fiind pomenit într-un manuscris, la 29 august 1607. A murit curînd după această dată.

Noul episcop, *Efrem* de la Moldovița, este amintit într-un singur act, la 15 iunie 1608, pentru ca la 9 ianuarie 1609 să-l întîlnim la Rădăuți.

La 21 decembrie 1610 apare, alături de ceilalți vlădici ai țării, episcopul *Iosif* de la Huși. Presupunem că păstoria de pe la sfîrșitul anului 1608, deci din timpul lui Constantin Movilă (1607—1611).

Este interesant că, în foarte multe acte ale domnitorului Ștefan II Tomșa (nov. 1611-nov. 1615), în care sînt trecuți și vlădicii țării, nu apare numele episcopului de Huși. Presupunem că Iosif a fost înlăturat din scaun de Ștefan II Tomșa, ca om de încredere al Movileștilor — dacă nu cumva s-a refugiat cu Movileștii în Polonia — iar scaunul de la Huși a rămas mai mulți ani vacant. Totuși, la 16 iunie 1613, acest domn făcea episcopiei o danie (vin, grîu, orz, miere, 600 de aspri).

Abia la 20 mai 1617 apare în acte un nou episcop de Huși cu numele *Mitrofan* — care credem că era fostul episcop de Roman — ales pe la începutul lui 1616, sub Alexandru Movilă (nov. 1615—iul. 1616). Numele său este trecut în mai multe acte ale vremii, fie ca martor, fie în acte domnești de danie către episcopie. De pildă, în 1617 Radu Mihnea (1616—1619) întărea mînăstirii Secu satul Brătulești, cumpărat de episcopul *Mitrofan*, care l-a dăruit apoi «sfintei mînăstiri a Secului, unde au fost de postrig».

Același domn și apoi Gaspar Grațiani (1619—1620) porunceau slujbașilor din ținutul Fălciu și din Huși să nu se amestece în satele episcopiei. După 4 mai 1619, *Mitrofan* nu mai apare în acte. La scurt timp după aceasta a fost înlocuit — probabil de domnitorul Gaspar Grațiani — cu episcopul *Pavel*, întîlnit în două acte din aprilie-mai 1620. Presupunem că este fostul episcop de Roman, numit probabil ca «locțiitor de episcop».

Ajungînd domn Alexandru Iliaş (sept. 1620—oct. 1621), a reaşezat în scaun pe *Mitrofan*, în toamna anului 1620. Şi această păstorire a fost de scurtă durată, pînă pe la sfîrşitul anului 1622 (după septembrie), fiind din nou înlocuit cu *Pavel*, desigur de către Ştefan II Tomşa, ajuns domn pentru a doua oară (1621—1623). De data aceasta, Pavel şi-a păstrat scaunul şi sub domnul următor, Radu Mihnea (1623-1626). Apare pentru ultima oară într-un act din 23 martie 1626. La scurt timp, Miron Barnovschi (ian. 1626-aug. 1629) a pus din nou în scaun pe episcopul Mitrofan (întîlnit în scaun la 22 august 1626). Episcopul Pavel s-a aşezat în mînăstirea Neamţ, unde a şi murit. A fost îngropat în pridvorul bisericii mari de la Neamţ.

Episcopul Mitrofan a păstorit la Huşi — pentru a treia oară — pînă la începutul anului 1634, cînd a fost mutat în Roman. În această perioadă este întîlnit în mai multe acte ale lui Miron Barnovschi şi ale domnilor următori. Considerăm că deseale schimbări de la Huşi între Mitrofan de Secu şi Pavel de Neamţ au fost nişte stări de provizorat, un fel de «locotenente episcopale».

Urmaşul său la Huşi a fost episcopul *Gheorghe*. Nu ştim unde-şi avea metania. În 1629 era un egumen Gheorghe la Secu, probabil viitorul episcop, pentru că de acolo au ieşit mai mulţi vlădici în această vreme. Sub el, Vasile Lupu a acordat mai multe scutiri episcopiei. A luat parte la lucrările Sinodului de la Iaşi din 1642. Probabil s-a retras din scaun la începutul anului 1645.

Urmaşul său a fost *Ghedeon*, venit tot din mînăstirea Secu. Se cunoaşte o scrisoare a lui Vasile Lupu, cu data de 11 aprilie 1645, către şoltuzul şi pîrgarii din Huşi, prin care-i înştiinţa că a aşezat acolo ca episcop pe Ghedeon. Prin aceeaşi scrisoare, le poruncea să înapoieze episcopiei toţi vecinii şi posluşnicii luaţi de tîrg. La 15 ianuarie 1653 acelaşi domn — la plîngerea episcopului — poruncea vornicilor din Huşi să nu mai globească şi să nu mai prade satele episcopiei. Ghedeon a păstorit la Huşi pînă prin iulie 1653, cînd domnitorul Gheorghe Ştefan (1653—1658) l-a ridicat în scaunul mitropolitan.

Locul său la Huşi a fost ocupat de *Sava*, care în a doua jumătate a anului 1656 a fost trecut în scaunul vlădicesc din Rădăuţi.

Urmaşul lui Sava la Huşi a fost episcopul *Teofan* (nu Iorest, cum au socotit unii istorici), ales înainte de 10 ianuarie 1657, cu o păstorire foarte scurtă. I-a urmat lui Sava şi la Rădăuţi, pe la începutul anului 1658. O păstorire tot aşa de scurtă a avut şi ierarhul cărturar *Dosoftei* (amintit la Huşi la 10 mai 1658), ales apoi la Roman în primele luni ale anului 1660.

La 29 martie 1660, în scaunul de la Huși păstorea episcopul *Serafim*. Din actele vremii, reiese că avea alese preocupări gospodărești. Domnii țării, mai ales Eustatie Dabija (1661—1665), i-au dat mai multe hrisoave de danie. La 26 octombrie 1666, Iliăș Alexandru (1666—1668) poruncea dregătorilor domnești să nu mai globească sau să mai judece pe călugării, călugărițele și preoții de mir cu fiii lor necăsătoriți, din cuprinsul eparhiei Hușilor, ci numai episcopul Serafim să fie îndreptățit «a-i judeca și a-i învăța și a-i certa». Păstoria lui la Huși s-a încheiat în primele luni ale anului 1667, când a fost trecut la Rădăuți.

În locul său a fost ales ca episcop *Ioan*, venit de la Secu (înainte de 11 aprilie 1667). Acesta a fost mulți ani egumen al mînăstirii «de la cetate», adică al mînăstirii ridicate de Vasile Lupu în Cetatea Neamț (devenită apoi metoc Secului), iar în 1666 era egumen la Secu. Și el s-a arătat ca un bun chivernisitor al bunurilor episcopiei. La începutul anului 1674, când Dosoftei și-a părăsit scaunul mitropolitan, plecînd în Polonia împreună cu domnitorul Ștefan Petriceicu, locul său a fost ocupat de episcopul Teodosie al Romanului, iar la Roman a fost mutat Ioan de la Huși.

În cursul ultimilor săi ani de păstorie, teritoriul eparhiei Hușilor a fost adesea pustiit de turci și de tătari, locuitorii săracind sau plecînd în bejenie. De aceea, urmașul său, *Sofronie*, a cerut domnilor țării mai multe hrisoave de danie, arătînd sărăcirea la care ajunsese eparhia. A păstorit pînă către sfîrșitul anului 1676.

În 1677, era episcop la Huși *Calistru Vartic*, ales probabil în 1676. Ca episcop, este întîlnit în actele vremii, alături de ceilalți vlădici ai țării. Astfel, apare în actul de închinare al mînăstirii Probota către Patriarhia de Ierusalim, făcută de mitropolitul Dosoftei în 1677, alături de Ioan al Romanului și Serafim al Rădăuților. La 20 ianuarie 1681 Gheorghe Duca (în a treia domnie, 1678—1683) îl împuternicea să-și strîngă «ploconul vlădicesc» din eparhie și să cerceteze viața religios-morală a păstoriților săi. A cîrmuit eparhia Hușilor pînă spre sfîrșitul anului 1682, când a fost silit să se retragă din scaun. A trăit la biserica Tălpălari din Iași, devenind apoi locțiitor de mitropolit, după plecarea lui Dosoftei în Polonia, între anii 1686—1689 (în aceeași perioadă a fost și locțiitor al fostei sale eparhii, a Hușilor).

La 11 ianuarie 1683, era episcop la Huși *Mitrofan*, cu metania la mînăstirea Bisericanii. Este vorba de episcopul tipograf, ucenic al mitropolitului Dosoftei, căruia i-a tipărit cîteva din lucrările sale: *Psaltirea slavo-română* (1680), *Molitvelnicul de-nșeles* (1681), *Viața și petrecerea sfinților* (1682—1686). La rugămintea patriarhului Dosoftei al Ierusalimului, aflat în Moldova, ieromonahul Mitrofan a făcut o tipografie gre-

cească la Cetățuia, lângă Iași, unde a tipărit lucrările : *Despre primatul papii*, a lui Nectarie al Ierusalimului (1682), *Dialog contra ereziilor*, a lui Simeon al Tesalonicului (1683) și *Slujba Sfinților Serghie și Vach* (1685). A format de asemenea câțiva ucenici, care i-au continuat activitatea tipografică (Unsu, Nicolae, Andrei, Pavel, Chiriac ș.a.).

Munca sa rodnică de răspîndire a cuvîntului tipărit a fost apreciată îndeosebi de mitropolitul Dosoftei, care l-a ajutat să fie ridicat la treapta de episcop al Hușilor. Dar în 1686, cînd Dosoftei a trebuit să plece în Polonia cu regele Jan Sobieski, a fost nevoit să-și părăsească scaunul și episcopul Mitrofan, care a trecut în Țara Românească (după 25 mai). Aici s-a pus în slujba lui Șerban Cantacuzino, care l-a numit conducător al tipografiei domnești din București, îngrijind de tipărirea *Bibliei* din 1688 și a altor cărți. În 1691 a ajuns episcop al Buzăului, desfășurînd și acolo o rodnică activitate, mai ales prin înființarea primei tipografii din acel oraș. Episcopul Mitrofan se înscrie între marii vlădici cărturari din trecutul Bisericii noastre, iar prin activitatea desfășurată în cele două țări românești, el a adus o contribuție însemnată la întărirea conștiinței de unitate națională românească.

După ce Mitrofan a părăsit Moldova, tot lui *Calistru Vartic* i s-a încredințat cîrmuirea Episcopiei Hușilor, pînă la alegerea lui *Varlaam* de la Secu. Alegerea acestuia va fi avut loc în a doua jumătate a anului 1689, cînd s-au completat și celelalte scaune vacante.

Noul cîrmuitor al eparhiei Hușilor s-a dovedit, în cursul celor aproape două decenii de arhipăstorire, preocupat mai mult de propriile sale interese decît de ale episcopiei. Se pare că încă din primii ani de păstorire a ridicat un schit din lemn, cu hramul Bunavestire, în satul *Brădicești*, în părțile Hușilor, căruia i-a purtat apoi o permanentă grijă, creîndu-i o înfloritoare situație materială. Episcopul a primit ca danie sau a cumpărat el însuși zeci de moșii sau părți de moșii pentru schitul său, mai ales în părțile Hușilor.

Probabil prin decembrie 1708, *Varlaam* s-a retras din scaunul vlădicesc, așezîndu-se la schitul său, căci în ianuarie 1709 era ales un nou episcop de Huși. A murit prin 1712 (înainte de 2 noiembrie). Împotriva canoanelor și a rînduielilor bisericesti, *Varlaam* a lăsat prin testament ca schitul și toate averile lui să treacă asupra fostului mare vornic *Gavril Miclescu*, se pare o rudă a sa. Dar mitropolitul *Ghedeon* cu sufraganii săi, *Pahomie* de la Roman și *Calistru* de la Rădăuți, au hotărît, la 2 noiembrie 1713, ca schitul — cu toate bunurile lui — să fie de-acum înainte metoc al Episcopiei Hușilor. Cu imensele sale bunuri, episcopii

următori au izbutit să refacă episcopia din starea de ruină în care a ajuns, prin lipsa de interes a lui Varlaam și în urma războiului ruso-turc din 1711, purtat tocmai în părțile Hușilor.

Concluzii. Se remarcă numeroase schimbări la conducerea eparhiei Romanului, pricinuite fie de retragerea vlădicilor din scaun, fie de înlăturarea lor de către domnii țării. Între ei s-a impus, ca om de carte și de viață superioară, Dosoftei cărturarul.

Aceeași instabilitate se observă și în cazul vlădicilor de la Rădăuți. Cei mai mulți păstoreau abia câțiva ani, fiind apoi mutați în scaunul de la Roman. Unii s-au retras din scaun către sfârșitul vieții, alții au fost înlăturați de domnii țării.

Tot așa, vlădicii de la Huși au fost schimbați foarte des de către domnii țării ori au fost promovați în celelalte scaune vlădicești. Între ei s-au remarcat doar Dosoftei și Mitrofan, oameni de aleasă cultură, dar care au păstorit aici prea puțin.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, Veacul XVII. A. Moldova*, vol. I, (1601—1605), vol. II (1606—1610), vol. III (1611—1615), vol. IV (1616—1620), vol. V (1621—1625), București, 1952—1957; Direcția Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. I (1387—1620), vol. II (1621—1652), vol. III (1653—1675), vol. IV (1676—1700), vol. V (1701—1720), București, 1957—1975.

Lucrări: Episcopia Romanului. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea întâi, București, 1874, 352 p.; DIONISIE UDIȘTEANU, *Un episcop de Roman necunoscut (= Dosoftei de la Tazlău)*, în ST, an. VIII, nr. 7—8, 1956, p. 531—535.

Episcopia Rădăuților. DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; I. IUFU, *Mănăstirea Moldovița centru cultural important din perioada culturii în limba slavonă (sec. XV—XVIII)*, în MMS, an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 428—455; I. ZUGRAV, *Trei manuscrise liturgice de la episcopul Efirem al Rădăuților*, în același număr, p. 456—472.

Episcopia Hușilor. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, X + 463 + 175 p.; DIONISIE UDIȘTEANU, *Calistru Vartic, episcop și locțiitor de mitropolit în timpul refugiului al doilea al mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an. LXXXVII, nr. 3—4, 1969, p. 416—425.

Vezi și unele îndreptări în cronologia episcopilor, la MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului, Rădăuților și Hușilor în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în MMS, an. LV, nr. 1—2, 1979, p. 49—68.

Pentru episcopul Mitrofan, să se vadă bibliografia la capitolul privind Episcopia Buzăului în sec. XVII.

XXXVII

MITROPOLIȚII VARLAAM ȘI TEODOSIE AI UNGROVLAHIEI

După moartea lui Matei Basarab (1654), au urmat mai multe domnii scurte și fără însemnătate. Au avut loc acum lupte neconținute între marile familii boierești ale Cantacuzinilor și Bălenilor cu felurite uneltiri la Constantinopol, răpiri de averi, ucideri, pribegii peste hotare, care au adus mult rău țării. Lucrurile s-au potolit abia după ce scaunul domnesc a fost ocupat de Șerban Cantacuzino (1678—1688). Se înțelege că în astfel de împrejurări a avut de suferit și Biserica.

Mitropolitul Teodosie. După moartea mitropolitului Ștefan (25 aprilie 1668), soborul ierarhilor, egumenilor și boierilor alegători, întrunit la 20 mai 1668, a ales în scaunul vacant pe egumenul Teodosie de la mânăstirea Argeș (la 4 aprilie același an se număra printre cei trei candidați la Episcopia Buzăului). Cu prilejul alegerii, ipopsifiul Teodosie a rostit pentru prima oară crezul în românește (îl cunoaștem — împreună cu mărturisirea sa de credință — din *Condica Sfântă*, inițiată de mitropolitul Ștefan). A doua zi, 21 mai 1668, noul ales a fost hirotonit întru arhieru. La numai câteva zile după alegerea și hirotonirea sa, printr-un hrisov dat de Radu Leon la 8 iunie 1668, s-a hotărât, oficial, mutarea scaunului mitropolitan de la Tîrgoviște la București. Biserica cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena, ctitoria domnitorului Constantin Șerban Basarab (1654—1658), a fost declarată, tot atunci, catedrală mitropolitană. Totuși, și înainte de această dată vlădicii Ungrovlahiei obișnuiau să stea în București, alături de domnii țării. Tot așa, după 1668, unii din ei stăteau la Tîrgoviște. Pînă la declararea ctitoriei lui Constantin Șerban drept catedrală, mitropoliții Ungrovlahiei au mai folosit trei biserici în acest scop și anume : biserica Radu Vodă, ctitorită de Alexandru II (1568—1577), mânăstirea Stelea, ctitoria spătarului cu același nume, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, refăcută de

mitropolitul Grigorie I și biserica Sfântul Gheorghe Vechi, ctitoria unui vornic Nedelcu, tot din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Toate trei se numeau «scaune mitropolitane» și chiar «mitropolii».

În privința originii mitropolitului Teodosie s-au purtat multe discuții. Până în 1952 se credea că este originar din satul Veștem, de lângă Sibiu, de unde i s-a atribuit și apelativul de «Veștemeanul» (teză susținută mai ales de I. Lupaș și istoricii transilvăneni). În urma unor noi cercetări, pr. Niculae Șerbănescu a susținut că Teodosie s-a născut în jurul anului 1620 «într-un sat de prin părțile de sub munte ale județelor Argeș sau Vâlcea». Dar anumite fapte din viața sa duc la constatarea că era născut în orașul Râmnic. Astfel, între anii 1677—1680, vlădica Teodosie a ridicat un lăcaș de închinare în Râmnic, cu hramul Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil, cunoscut sub numele de «schitul Cetățuia», închinat mitropoliei. În anii următori, a cumpărat — sau a primit în danie — mai multe imobile pe seama ctitoriei sale, iar domnii țării Gheorghe Duca, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu au hărăzit schitului felurite scutiri și privilegii.

În același oraș, mitropolitul Teodosie a refăcut biserica cu hramul Sfântul Gheorghe în 1681 (fiind arsă în cursul războiului ruso-turc din anii 1736—1739, a fost reparată de un nepot al mitropolitului, Mihail, și de alți credincioși).

Adăugăm și faptul că un alt nepot al mitropolitului, Oprea, cumpăra — în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea — mai multe locuri, tot în Râmnic. Alte rude ale sale apar de asemenea în acte de proprietate la Râmnic.

Ctitorirea a două biserici în acest oraș, cărora le-a purtat apoi o grijă permanentă, ca și rudele pe care le avea, stăpînirea de proprietăți în acest oraș, l-au făcut pe profesorul T. G. Bulat să emită părerea — pe care ne-o însușim și noi — că mitropolitul Teodosie se trăgea dintr-o familie de români transilvăneni, stabilită însă în Râmnicu-Vâlcea, în colonia străveche de «ungureni».

S-a călugărit la mînăstirea Cozia, la o dată care nu se poate preciza. La 12 ianuarie 1661, apare într-un act ca «Teodosie proegumenul ot Cozia», iar la 7 aprilie 1662, era amintit ca egumen al mînăstirii Argeș. Viața aleasă pe care a dus-o, dragostea de carte, priceperea în cele gospodărești, la care se adaugă și atașamentul față de partida Cantacuzinilor, vor fi fost motivele care au dus la alegerea sa în scaunul mitropolitan, la 20 mai 1668.

Hirotonit și înscăunat în ziua următoare, mitropolitul Teodosie n-a avut parte de o păstorire liniștită, din pricina frământărilor și a luptelor

politice dintre cele două mari partide boierești, a Cantacuzinilor și a Bălenilor, care voiau să aibă puterea în mână. Amestecul său în aceste frământări, ca adept al familiei Cantacuzino — deși se arătase cu dragoste de popor și dornic să biruiască adevărul — i-a adus multe neazuri.

Astfel, la 3 decembrie 1668, Teodosie împreună cu unii boieri au cerut domnitorului Radu Leon, prea mult înconjurat de greci, să-i alunge din țară. Urmarea acestei mișcări a fost mazilirea domnului (în martie 1669) și înlocuirea sa cu Antonie Vodă din Popești (1669—1672). Sub acesta, vlădica Teodosie a luat parte — în fruntea întregului divan — la judecarea vornicului Stroe Leurdeanu (vinovat de uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino), care a și fost condamnat la pedeapsa capitală (pînă la urmă nu s-a aplicat, ci a fost călugărit la Snagov).

După trei ani însă, Antonie Vodă a fost mazilit și el, și înlocuit cu fostul domn Grigorie Ghica (1672—1673), omul Bălenilor. Curînd după înscăunare, a început o aprigă prigoană împotriva Cantacuzinilor, mulți dintre boieri ajungînd la ocnă sau la închisoare. Între cei loviți de urgia domnească se număra și mitropolitul Teodosie, care ceruse pedepsirea lui Stroe Leurdeanu. *Letopisețul Cantacuzinesc* — în care sînt consemnate aceste fapte — relatează și «pățimirea» mitropolitului, pe care «îl scoaseră din scaun cu mare necinste și-l trimiseră la zatocenie, aruncîndu-i multe prihăni». A fost trimis în surghiun la mînăstirea Tismana, unde a stat aproape 7 ani (uneori e întîlnit — în timpul surghiunului — și la Cozia). Acest lucru se va fi petrecut în prima jumătate a lunii iunie 1672.

Întrucît episcopul Varlaam al Rîmnicului a refuzat să primească scaunul mitropolitan, a fost ridicat la această treaptă egumenul *Dionisie* de la mînăstirea Radu Vodă din București, înscăunat la 24 iunie 1672. Acesta fusese călugăr și eclesiarh la mînăstirea Adormirea Maicii Domnului din Cîmpulung, în timp ce funcționa aici o tipografie, fiind și corector al acesteia (în *Psaltirea* slavonă din 1650 semna: «smeritul ieromonah Dionisie eclesiarhul, corector»). A plecat apoi la Muntele Athos, așezîndu-se la mînăstirea Ivir. De aici, a fost trimis, în anul 1660, ca egumen la metocul din Moscova al acestei mînăstiri. După șapte ani a fost înlocuit și poate s-a retras din nou la Ivir, ca în 1670—1671 să i se încredințeze conducerea mînăstirii Radu Vodă din București, închinată Ivirului. Faptul că a trăit la Ivir și că a fost rînduit să conducă metocul acesteia din Moscova și mînăstirea Radu Vodă care-i era închinată, iar mărturisirea lui de credință cu prilejul alegerii ca mitropolit s-a scris în limbile greacă, slavă și română, ne face să ne întrebăm dacă nu cumva

era un georgian (din Iviria) sau un ucrainean, venit cu echipa de tipografi trimiși de Petru Movilă în Țara Românească, după 1635.

Păstorirea lui ca mitropolit a fost de scurtă durată, căci — probabil în prima jumătate a lunii decembrie 1672 — «s-a petrecut pentru această viață cu moarte firească», după cum scrie în *Condica Sfântă*.

Mitropolitul Varlaam. În locul său, domnitorul Grigorie Ghica a mutat «cu sila» pe episcopul Varlaam de la Râmnic. Acesta era originar din părțile Piteștilor, după unii din satul Moșoaia, după alții chiar din Pitești. În ce privește viața sa pînă la alegerea ca episcop, ne dă el însuși aceste date autobiografice în «așezămîntul» pe care-l făcea înainte de moarte pentru mînăstirea Trivale: «den tînără vîrstă am poftit chipul călugăriei, care l-am și luat în sfînta mînăstire Coziia, și după rînduiala sfintei mînăstiri ne-au ajuns rîndul de am și egumenit». La Cozia a fost o vreme și «diac al mînăstirii», iar în primăvara anului 1663 a ajuns egumen (din 1665 apare și cu titlul de arhimandrit).

Către sfîrșitul anului 1665, s-a retras de la conducerea mînăstirii, îndreptîndu-se spre Rusia, probabil din dorința de a-și îmbogăți cunoștințele, atras de faima mișcării culturale începută de mitropolitul Petru Movilă. E posibil să fi rămas în Rusia pînă prin 1668, timp în care va fi cercetat Kievul, Moscova și alte centre culturale-bisericești de acolo. A adus cu sine din Rusia felurite odoare sfinte, dăruite unora din ctitoriile sale de mai tîrziu și desigur cărți, între care și cele ale arhimandritului Ioanichie Galeatovschi, *Cheia înțelesului* și *Cerul nou*, tipărite la Kiev, pe care a pus apoi să se tălmăcească în românește, iar pe cea dintîi a și tipărit-o, în 1678.

Reîntors în țară a fost numit egumen la mînăstirea Glavacioc (jud. Argeș). În această calitate era chemat uneori la lucrările divanului domnesc, alături de vlădicii, boierii și egumenii celorlalte mari lăcașuri de închinare.

La scurt timp după aceasta, «prostindu-se de bună voia sa» episcopul Serafim al Râmnicului, egumenul Varlaam de la Glavacioc a fost chemat să-i ia locul (către sfîrșitul anului 1670). Ca episcop este amintit în mai multe acte de proprietate ale Episcopiei (cumpărări sau danii). Peste doi ani însă, murind mitropolitul Dionisie, domnitorul Grigorie Ghica a cerut episcopului Varlaam să primească scaunul mitropolitan. Încăunarea s-a făcut la 24 decembrie 1672.

Deși a păstorit numai șapte ani, mitropolitul Varlaam și-a legat numele de o seamă de fapte vrednice de pomenire. Astfel, și-a îndreptat atenția asupra preoților de mir, care s-au plîns lui Grigorie Ghica «pentru multele nevoi ce să află întru dînșii», fiind «mai îngreuiți decît

toate ceatele» și ajunși «la lipsă și la pustiire». Domnul, sfătuindu-se cu mitropolitul țării și cu episcopii sufragani, a dat un hrisov, la 15 aprilie 1673, prin care făcea unele ușurări preoțimii, hotărînd «ca de acum înainte să dea numai într-un an odată, la vremea haraciului birul lor». Două hrisoave asemănătoare a dat și noul domn Gheorghe Duca (1673—1678), în 1674 și 1676. Sub raport gospodăresc, Varlaam a primit numeroase danii de sate, vii, mori, închinări de schituri sau a cumpărat el însuși numeroase proprietăți și a obținut felurite scutiri pe seama Mitropoliei.

Ca și alți ierarhi din trecutul nostru, mitropolitul Varlaam a fost un mare ctitor de lăcașuri sfinte, ridicate cu cheltuiala și îndrumarea sa. Între acestea se numără biserica de piatră a schitului *Trivalea*, — existent de mai înainte — situat azi într-un cartier al orașului Pitești. La 15 noiembrie 1702, schitul era închinat de ctitor mînăstirii Cozia, printr-un act de o mare frumusețe literară și adîncă duiosie. A fost înzestrat cu numeroase proprietăți.

A doua ctitorie a lui Varlaam este mînăstirea *Turnu*, cu hramul *Intrarea în biserică*, situată pe malul stîng al Oltului, nu departe de Cozia și de Călimănești. A fost ridicată în anul 1676 și închinată Coziei. Se pare că înainte vreme, în peșterile din apropierea mînăstirii, locuiau călugări sihaștri. O tradiție spune că aici a trăit la bătrînețe și mama sa, schimonahia Xenia.

A treia ctitorie a sa este schitul *Fedeleşoiu* (sau *Fedelesciori*), situat în jud. Vîlcea (azi biserică de mir). La îndemnul mitropolitului, doamna Maria, soția lui Grigorie Ghica, a început, în vara anului 1673, ridicarea acestui lăcaș de închinare. Dar, către sfîrșitul aceluiași an, Grigorie Ghica a fost mazilit, așa încît lucrările de construcție «au rămas asupra presfințitului mitropolit chir Varlaam», care «s-au nevoit de au isprăvit aceste toate câte se văd cu toată podoaba», după cum se poate citi în pisania schitului, pusă în anul 1702. Biserica cuprinde piese de o deosebită valoare artistică, cum sînt tîmpla și ușile de intrare. Între personajele zugrăvite în interior, se remarcă familia lui Grigorie Ghica, Constantin Brîncoveanu — sub care s-a isprăvit lucrul — și mitropolitul Varlaam. Schitul Fedeleşoiu a fost înzestrat de mitropolit cu numeroase moșii, vaduri de moară, un pod peste Olt, la care se adaugă numeroase cărți și obiecte de cult. La 20 aprilie 1750, Grigorie II Ghica l-a închinat mînăstirii Pantelimon de lîngă București (care avea și spital) «pentru îndestularea și buna chibzuire a spitalului cu săraci bolnavi». Mai tîrziu, a ajuns sub administrarea fostei Eforii a Spitalelor Civile.

Mitropolitul Varlaam a avut și preocupări de ordin cultural. Astfel, spre sfârșitul păstoririi sale a înființat o tipografie la București, undeva în cuprinsul mitropoliei. Activitatea tipografică încetase în Țara Românească din anul 1652. Cunoscînd folosul pe care-l poate aduce o tipografie Bisericii și neamului său, mitropolitul Varlaam a înființat «de iznoavă» o tipografie, aducînd și «dascăli de tipografie». S-ar putea ca el să fi adus utilajul și meșterii tipografi din Rusia, așa cum va face și contemporanul său, mitropolitul Dosoftei al Moldovei, care a obținut o tiparniță de la patriarhul Ioachim al Moscovei.

El n-a putut să tipărească decît o singură carte, în 1678. Era o carte de predici, o Cazanie, a arhimandritului ucrainean Ioanichie Galeatovschi, din Cernigov, tipărită la Lvov, intitulată *Cheia înțelesului* (slavonește **Ключъ разсмыслѣнїа**).

Cartea avea o prefață adresată «tuturor pravoslavnicilor creștini, carii sîntu născuți întru limba noastră rumânească», de către «Varlaam, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit al Târgoviștii și al scaunului Bucureștilor, exarh Plaiului și a toată Ungrovlahia». În cele două foi ale prefeței, mitropolitul arăta cum a înființat tipografia și cum a ales această carte pentru a fi dată la tipar. Tot în prefață scria că prin «multă osărdie... și cheltuială — am tocmit dascăli învățați și le-am dat aciastă carte de o au scos di pre limbă rusească pre limba noastră drept românește». Nu știm însă care au fost acei «dascăli învățați». Să fie frații Radu și Șerban Greceanu? Sau spătarul Nicolae Milescu?

Gravurile au fost lucrate de Ioan Bacov, care s-a dovedit recent că este moldovean (Băcăuanul). Cartea a fost tradusă după ediția ucraineană tipărită la Lvov în 1665, care cuprindea 64 de cazanii și un scurt manual de omiletică. În românește s-au tradus numai 12 cazanii duminicale și 6 la sărbătorile mai însemnate.

Activitatea atît de lăudabilă a mitropolitului Varlaam a fost întreruptă de noile schimbări politice petrecute în Țara Românească. Prin noiembrie 1678, scaunul domnesc a fost dat lui Șerban Cantacuzino, unul din fiii postelnicului ucis în 1663. Noul domn a intrat în București la Boboteaza anului 1679. Printre măsurile pe care le-a luat a fost și aceea de a da satisfacție celor ce au fost prizoniți sub domnii anteriori, din pricina atașamentului lor față de familia sa. Între aceștia era și fostul mitropolit Teodosie, aflat de șapte ani la Tismana. *Letopisețul Cantacuzinesc* ne dă știrea că trimițînd domnul după vlădica Teodosie, a venit la București «și au cerut judecată pentru scoaterea lui de la Mitropolie». Cu încuviințarea patriarhului ecumenic Dionisie Seroglanul (1676—1679), la 25 aprilie 1679 (versiunea grecească are data 15, care ni se pare gre-

șită), domnul a convocat «un mare sobor de arhierei ai țării și de alți arhierei carii să întâmplase atuncea aici și toți egumenii din toată țara și cu toată boerimea». Prin mitropolitul Teodosie și-a înfățișat plîngerea înaintea membrilor soborului. Însuși mitropolitul Varlaam a recunoscut că vlădica Teodosie n-a avut nici o vină și că a fost scos pe nedrept din scaunul său. Drept aceea, a depus cîrja pe masă, în fața tuturor, renunțînd la scaunul mitropolitan. Soborul a găsit pe mitropolitul Teodosie nevinovat, iar domnul i-a dat din nou cîrja, pentru cîrmuirea Mitropoliei Ungrovlahiei. Cu aceasta, se încheie păstoria atît de luminoasă și de bogată în fapte a mitropolitului Varlaam.

La scurt timp după aceasta, Varlaam a trecut munții, în Transilvania, fiind însoțit de proegumenul Ioasaf de la Argeș. A ajuns în Făgăraș, iar de aci la Alba Iulia, la principele Transilvaniei Mihail Apaffi, unde va fi cercetat și pe mitropolitul Sava Brancovici. Se pare că a ajuns și la Sibiu, apoi la Brașov, unde a rămas mai mult timp.

La 20 martie 1682 era la Iași, unde domnea Gheorghe Duca (1678—1683), iar de aici, probabil, s-a reîntors în Țara Românească, reluînd raporturile cu Șerban Cantacuzino. Dornic de călătorii și de a cunoaște cît mai multe lucruri, vlădica Varlaam a plecat să cerceteze Țara Sfîntă și Muntele Sinai.

După această călătorie, s-a reîntors pentru totdeauna în Țara Românească, stînd mai mult la ctitoria sa de la Trivale, uneori la Cozia. Începînd din 6 iulie 1685, e atestat mereu în actele vremii, legate mai mult de ctitoriile sale. El cumpără — sau primește în danie — proprietăți pe seama acestora, creîndu-le o puternică bază materială. Numeroase hrisoave domnești — de la Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu — întăreau proprietățile respective.

Cu puțin timp înainte de moarte, bătrînul ierarh a pus să i se scrie «așezămîntul» pentru mînăstirea Trivale (15 noiembrie 1702), rînduînd ca ea să fie închinată Coziei. Actul era întocmit într-o frumoasă limbă românească, redînd și unele crîmpeie din viața sa. Peste trei zile, la 18 noiembrie, și-a dat obștescul sfîrșit la Cozia, așa cum dorise el însuși.

Mitropolitul Teodosie a doua oară. Reașezat în scaunul din care fusese alungat pe nedrept, din pricina răutății oamenilor, a păstorit pînă la moartea sa, întâmplată la 27 ianuarie 1708. Din activitatea pe care a desfășurat-o în această perioadă, de aproape trei decenii, vom reține numai pe cea culturală și pe cea legată de apărarea Ortodoxiei românești în Transilvania.

Deși n-a fost un om de înaltă cultură teologică, așa cum au fost mulți din vlădicii noștri din trecut, totuși mitropolitul Teodosie a avut

norocul să activeze sub cei doi mari domni iubitori și sprijinitori ai artei și culturii, Șerban Cantacuzino și mai ales Constantin Brîncoveanu, în timpul cărora au activat cărturari de seamă ca : episcopii Mitrofan și Damaschin de la Buzău, Antim Ivireanul, tipograf, episcop și apoi mitropolit, Constantin Cantacuzino Stolnicul, frații Radu și Șerban Greceanu și atîția alții. Tot sub Teodosie s-au ridicat marile ctitorii brîncovenesti (Potlogi, Mogoșoaia, Hurezi, Mamul, Brîncoveni, Sfîntul Gheorghe Nou din București etc., fără să mai pomenim pe cele refăcute), multe din ele fiind sfințite de el însuși.

În tipografia înființată de Varlaam la București, ca și în cele care au luat ființă la Buzău, Snagov și Rîmnic, au văzut lumina zeci de lucrări, fie de slujbă bisericească, fie de zidire sufletească sau de apărare a Ortodoxiei, în limbile română, slavă, greacă și arabă.

Dintre tipăriturile care au ieșit la lumină sub mitropolitul Teodosie ne vom ocupa numai de cele mai semnificative, care au avut o legătură directă cu el. Prima carte tipărită de el a fost un *Liturghier*, în 1680. În însăși foaia de titlu se menționa că a fost tipărit «den porunca și osărdia, cum și cheltuiala» mitropolitului. Ca și cărțile tipărite de înaintașul său Ștefan, Liturghierul avea numai tipicul în românește, iar slujba era în slavonește (doar la sfîrșit sînt cîteva rugăciuni în românește). Tradiția slavonă era încă atît de puternică, încît în prima prefață a cărții — pusă sub numele mitropolitului — se arăta că n-a îndrăznit să traducă întreg textul Liturghiei în românește, ci numai tipicul : «...iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, nice am vrut, nice am cutezat, pentru neîndestularea limbii, pentru lipsa dascălilor, pentru neînțelegerea năroadelor de rostul cel adevărat și adînc al înnoirii...». Din aceeași prefață, se desprindea și iubirea curată a autorului față de neamul său, scriind : «jalnic și plînguros lucru iaste într-atîta micșorare și călcare rodului nostru cestui rumânesc, carele odată și el numărat între putearnicile neamuri și între tarii oameni să număra, iară acum atîta de supus și ocărit iaste, cît nice învățătură, nici știință, nici arme, nici legi, nici un obicei întru tot rodul ce să pomenește astăzi rumân (între rumâni ce zicem cuprindem și pe moldoveni că tot dintr-o fîntână cură)».

În aceeași prefață se făceau referințe directe la exploatarea pe care o exercitau turcii asupra «pămîntului și rodului nostru», căci «simțim tiranica putere păgînească într-însul hrănindu-se și răsfirîndu-se». Părerea noastră este că această prefață aparține învățatului Constantin Cantacuzino Stolnicul, fratele lui Șerban (poate lui Teodosie să-i aparțină numai partea privitoare la traducerea cărților de slujbă în româ-

nește). În adevăr, o lectură atentă a *Istoriei Țării Românești* a lui Constantin Cantacuzino ne face să întrevădem în ea aceleași idei ale originii noastre romane, a continuității noastre în Dacia, a strălucirii noastre de odinioară și a exploatării pe care o îndurau țările românești în timpul său. Uneori ideile sînt reproduse exact prin cuvintele prefeței din Liturghier (de pildă și în *Istorie* apare expresia: «că toți aceștia (românii, n.n.) dintr-o fîntînă au izvorît și cură»).

A doua prefață era semnată de ieromonahii Inochentie corectorul și Chiriac tipograful. Presupunem că acest Inochentie a tradus îndrumările tipiconale în românește sau, mai degrabă, a revizuit unele din cele pe care le-a găsit în Liturghierele care se foloseau în manuscris.

În 1682, s-a tipărit o *Evanghelie*, în românește. Din prefața ei rezultă că traducerea aparține stolnicului Iordache, fratele domnitorului. Dar în prefața unui *Apostol* românesc tipărit în anul următor, se spunea că la traducerea acestor două cărți au lucrat și unii «dascăli învățați». Presupunem că e vorba de o traducere mai veche, care circula în manuscris, revizuită acum de mai mulți oameni de carte, sub supravegherea stolnicului Iordache. Trebuie remarcat și faptul că textul *Evangheliei* din 1682 este diferit și de cel din *Noul Testament* de la 1648 (cît și de cel din *Biblia* de la 1688). El a fost reeditat în *Evanghelia greco-română* de la București (1693) și apoi în alte ediții ale *Evangheliei*, bineînțeles, îmbunătățind textul de la o ediție la alta. În ce privește prefața, deși e pusă sub numele lui Șerban Cantacuzino, cuprinsul ei arată că a fost scrisă de un teolog. Trebuie să reținem și faptul că acum s-au tipărit pentru prima oară pericopele evanghelice în ordinea citirii lor la slujbe — așa cum le cunoaștem pînă azi — începînd cu Duminica Învierii. Pînă atunci se tipăreau Tetraevanghele — de tip slav — avînd textele în ordinea lor din *Noul Testament*, dar cu indicații marginale asupra zilelor în care urmau să fie citite feluritele pericope evanghelice, ceea ce constituia, desigur, o mare greutate pentru preoți.

În anul următor, 1683, a apărut *Apostolul* în românește (reeditat de episcopul Damaschin, la Buzău, în 1704). Prefața — deși e pusă sub numele lui Șerban Cantacuzino — ne dovedește, chiar de la prima lectură, că a fost scrisă de un teolog cu pregătire temeinică, ocupîndu-se de problema împărțirii cărților Sfintei Scripturi. Autorul le împarte în patru grupe: «legile» (Pentateuhul și cele patru *Evanghelii*), «istoriile» (restul cărților pe care noi le numim azi istorice), «filosofia» sau cărțile «filosofești» (cele pe care noi le numim didactice, în care include apocriifele (!) și didacticele propriu-zise) și «proorociile». Credem că nu greșim dacă afirmăm că prefețele Liturghierului, *Evangheliei* și *Apostolului* au

fost scrise de vreunul din ierarhii greci aflați pe atunci în Țara Românească și traduse apoi în românește.

În aceeași prefață se arată că domnul a poruncit «știuților (oamenilor de carte, n.n) și învățaților carii s-au întâmplat dascăli, de au tălcuit Sfânta Scriptură cea noao, spre bună înțeleagerea limbii noastre», precizînd că e vorba de *Evanghelie* (1682), iar acum de *Apostol* (Fapte, Epistolele pauline și sobornicești). Rezultă de aici că e vorba de mai mulți traducători ale căror nume, în stadiul actual al cercetărilor, nu le cunoaștem. Tiparul — și probabil corectura — au fost încredințate unui ieromonah cu numele Damaschin «Gherbest» care a lucrat și gravurile, dovedindu-se un artist de mare talent.

Ceea ce trebuie reținut în chip deosebit este faptul că prin *Evanghelia* și *Apostolul* tipărite în 1682 și 1683, s-a făcut un nou pas înainte în vederea introducerii limbii române în biserică. Dacă din timpul mitropolitului Ștefan aveam tipicul în românește, acum, sub Teodosie, s-au introdus citirile din Sfânta Scriptură, iar ceva mai târziu, datorită lui Antim Ivireanul, aveau să se tipărească înseși slujbele.

Biblia de la București. Traducerea cărților Sfintei Scripturi în limba română a culminat cu tipărirea *Bibliei de la București* din 1688, numită și *Biblia lui Șerban Cantacuzino*, care încununează activitatea tipografică de pînă atunci. Tipărirea a început la 5 noiembrie 1687 și s-a sfîrșit în septembrie 1688. În luna următoare (28 oct.), Șerban a murit, iar tronul a fost ocupat de nepotul său Constantin Brîncoveanu. Acesta a poruncit să se pună o nouă foaie de titlu la exemplarele nedifuzate încă, în care se menționa faptul că tipărirea s-a terminat sub el (la 10 noiembrie). Este o operă de mari proporții pentru acel timp, avînd 944 de pagini, format mare, textul fiind imprimat cu litere mărunte pe două coloane. Are două prefețe, una pusă sub numele domnitorului Șerban Cantacuzino, adresată clerului și credincioșilor, iar a doua, semnată de patriarhul Dositei al Ierusalimului. Socotim că prima prefață se datorează vreunui teolog grec (poate chiar lui Dositei), iar cea semnată de Dositei, în care apar numeroase referințe la istoria poporului român (inclusiv ideea unității muntenilor, moldovenilor și ardelenilor) fie că a fost întocmită de stolnicul Constantin Cantacuzino, fie de patriarh, dar pe baza indicațiilor date de stolnic. Socotim că s-a apelat la patriarh ca să semneze prefața spre a da o mai mare autoritate noii Bibliei românești, nu numai în fața cititorilor români, ci și în fața întregii creștinătăți, patriarhul fiind o figură reprezentativă a Ortodoxiei în vremea sa (de altfel, în prefața «lui Șerban» se menționa că pentru tipărirea Bibliei

se ceruse «după cum se cade» și aprobarea «de la sfânta și muma noastră, Beseareca cea mare», adică de la Patriarhia Ecumenică). Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că prin tipărirea Bibliei de la București (și a celei în limba greacă de la Veneția, din 1687, a lui N. Glykis, tipărită tot cu sprijinul lui Șerban Cantacuzino), se urmărea creșterea prestigiului său, el fiind considerat un exponent al popoarelor balcanice subjgate de turci și un protector al întregii Ortodoxii. Așa se explică și faptul că în prefața semnată de patriarhul Dositei se făcea amintire de strămoșii domnului care au stat odinioară pe tronul Bizanțului.

La tălmăcirea acestei prime ediții integrale a Sfintei Scripturi în românește și-au adus contribuția mai mulți cărturari din secolul al XVII-lea din toate cele trei țări locuite de români. Acest lucru rezultă din însăși prefața — pusă sub numele lui Șerban Cantacuzino — în care se spunea: «Și aceasta am făcut la tălmăcirea acestei Sfinte Scripturi, făcând multă nevoință și destulă cheltuială. Despre o parte puind dascăli știuți (învățați, n.n.) foarte den limba elinească, pe prea înțeleptul cel dentru dascăli ales și arhieru Ghermano Nisis, și, după petrecerea lui, pre alții care s-au întâmplat; și despre altă parte ai noștri, oameni ai locului, nu numai pedepsiți (învățați, n.n.) întru a noastră limbă, ce și de limba elinească avînd știință ca să o tălmăcească, care luînd lumină și *dentr-alte izvoade vechi* și alăturîndu-le cu cel elinesc al celor 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezeu o au săvîrșit pre cum să vede».

La baza textului Noului Testament a stat ediția de la Alba Iulia din 1648. O simplă comparare a textelor ne încredințează că de multe ori este vorba numai de schimbări neînsemnate de limbă, cerute de însăși evoluția ei. Este semnificativ faptul că au fost reproduse integral din Noul Testament de la Alba Iulia și trei din capitolele de «introducere» (isagogie), și anume la Evangheliile de la Marcu, Luca și Ioan.

În ce privește textul Vechiului Testament, la baza acestuia a stat traducerea făcută de renumitul umanist moldovean Nicolae Milescu Spătarul (c. 1636—1708). Distinsul diplomat, memorialist istoric, geograf, etnograf și filolog, care a deținut slujbe însemnate în Moldova și Țara Românească și a făcut călătorii prin mai multe țări europene, ajungînd apoi pînă în îndepărtata Chină, traversînd toată Siberia, lăsînd prețioase însemnări de călătorie, n-a rămas străin nici de problemele teologice.

Prin anii 1661—1664, cînd se găsea la Constantinopol, ca reprezentant (capuchehaie) al lui Grigorie Ghica domnul Țării Românești (1660—1664) la Înalta Poartă, a lucrat la traducerea Sfintei Scripturi în românește. În 1664, cînd Grigorie Ghica și-a pierdut tronul, Milescu a trebuit să plece din Constantinopol. A tradus după versiunea grecească a Sep-

tuagintei, tipărită la Frankfurt în 1597 de protestanți. N-ar fi exclus ca el să fi avut la îndemână și vreo traducere anterioară, în manuscris. Avem trei mărturii că Milescu a tradus Sfînta Scriptură în românește: a cronicarului Dimitrie Procopiu din Moscopole (1720), a mitropolitului Gheorghe al Moldovei (1723), care spun că Milescu este traducătorul Bibliei românești, și o însemnare pe o traducere în manuscris a Vechiului Testament, din a doua jumătate a sec. XVII, în prefața căreia se spune că traducătorii au avut la îndemână și «izvodul scris cu mîna» tradus de Milescu. Originalul traducerii sale nu se păstrează. Avem numai o copie revizuită a ei, aflată azi în ms. 45 al Filialei Cluj a Academiei R.S.R., provenită din fosta Bibliotecă centrală din Blaj.

Recent, cercetătorul N. A. Ursu a dovedit că traducerea spătarului Nicolae Milescu a fost revizuită și îndreptată pentru prima dată de mitropolitul Dosoftei al Moldovei, pe cînd era episcop la Roman (pînă în 1671). Dovedește acest lucru «prin prezența sporadică și oarecum enigmatică în Biblia de la București a unor cuvinte care caracterizează scrișul lui Dosoftei». În ms. 45, de care am pomenit mai sus, se află și un «Cuvînt înainte către cititori» scris de cel care a revizuit traducerea lui Milescu. Analizînd acest «cuvînt» sub raport lingvistic, N. A. Ursu a identificat limba și stilul lui Dosoftei. Faptul că s-a încredințat revizuirea traducerii făcută de Milescu lui Dosoftei se explică prin aceea că Biserica nu a admis niciodată ca un laic să traducă sau să tipărească Sfînta Scriptură. Deci trebuia ca lucrul unui laic să aibă girul unui reprezentant oficial al Bisericii.

Înainte de a fi dat la tipar, întregul text al Bibliei a fost revăzut și de unii cărturari munteni, căci într-o notă finală citim: «iară cu nevoița și îndireptarea celor ce s-au întîmplat dascăli și mai mult deslușindu-se pre limba rumânească de cei mici și plecați dentru slugile Măriei Sale Șarban biv 2 logofăt i brat ego (și fratele său, n.n.) Radul log(ofăt)». Este vorba deci de frații Radu și Șerban Greceanu, care numai «au îndreptat» pe traducătorii anteriori, contribuind la «deslușirea» unor cuvinte și expresii în limba română. N-ar fi exclus ca ei să se fi bucurat și de îndrumarea marelui cărturar Constantin Cantacuzino stolnicul, care îi va fi ajutat la tălmăcirea unor locuri mai dificile. Sîntem îndemnați să susținem acest lucru datorită faptului că în prefața celor doi frați Greceni la traducerea *Mărgăritarelor Sfîntului Ioan Gură de Aur* (București, 1691), mărturiseau că l-au avut pe stolnic ca «îndireptătoriu... la cele mai adînci și mai filosofești și bogoslovești noimata». Iar în prefața la traducerea *Pravoslavnicei Mărturisiri* (Buzău, 1691), Radu Greceanu recunoștea deschis că stolnicul i-a fost «ajutoriu și îndreptătoriu mai gre-

lelor cuvinte», așa cum l-a avut și la alte cărți traduse împreună cu fratele său Șerban. În munca lor, revizuatorii textului Sfintei Scripturi vor fi fost ajutați și de unii cărturari greci, lucru pe care-l reținem și din fragmentul din prefață pe care l-am citat. Între ei se număra Ghermano de Nissa și poate chiar patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat pe atunci în Țara Românească, sub numele căruia e pusă și o prefață. Aceștia fiind greci, au fost «consultați» mai ales pentru redarea exactă a sensului unor cuvinte sau expresii mai dificile.

Nu ne îndoim că acești ultimi revizuatori ai traducerii lui Milescu au avut în față și traduceri românești mai vechi: *Psaltirea* lui Coresi, *Palia* de la Orăștie, *Psaltirea* și *Paremiile* lui Dosoftei.

Folosirea izvoadelor mai vechi (*Noul Testament* de la Alba Iulia, *Vechiul Testament* tradus de Nicolae Milescu și poate alte traduceri), nu scade cu nimic din valoarea *Bibliei* de la București, ci dimpotrivă i-o mărește, pentru că în felul acesta, ea se prezintă ca o încununare a tuturor strădaniilor cărturarilor români de pînă atunci, din toate cele trei țări românești, de a traduce cuvîntul lui Dumnezeu în limba română. Prin părțile reproduse din traduceri mai vechi, se recunoaște valoarea literară a limbii acestora, dar se stabilește și o continuitate în ceea ce privește limba literară — între traduceri respective și Biblia de la București. Astfel, se pune în circulație o limbă literară care reprezintă o sinteză a eforturilor scriitorilor bisericești de pînă atunci de a scrie într-o limbă curată și înțeleasă de toți românii, contribuind la dezvoltarea limbii noastre literare. Este adevărat că în text există numeroase cuvinte grecești netraduse (ceea ce se recunoaște chiar în prima prefață) sau cuvinte și fraze traduse confuz, lucru explicabil, dacă ne gîndim la epoca în care s-a tradus, epocă de formare a limbii literare românești.

Diortosirea textului a făcut-o proinepiscopul Mitrofan de Huși — ucenic al mitropolitului Dosoftei al Moldovei — căci o însemnare de pe ultima pagină îl prezenta ca: «a tot meștersugul tipografiei și îndireptării cuvintelor ostenitoriu».

Faptul că n-au fost menționate numele lui Nicolae Milescu și al mitropolitului Dosoftei are următoarea explicație: Milescu a tradus în timp ce era reprezentantul la Constantinopol al lui Grigorie Ghica, cel care a poruncit să fie ucis postelnicul Constantin Cantacuzino, tatăl viitorului domn Șerban, care a tipărit Biblia. Iar Dosoftei, în 1688 era exilat în Polonia amenințat cu caterisirea de însuși patriarhul Dositei al Ierusalimului, care semna a doua prefață. În astfel de condiții, firește că menționarea numelui lor între ostenitori nu era considerată oportună.

Totuși este vrednic de subliniat faptul că un exemplar din Biblie i-a fost trimis lui Dosoftei în Polonia, pe care el a făcut diferite comentarii marginale la Vechiul Testament, în limbile latină, greacă, polonă și română.

N-ar fi exclus ca textul Bibliei să fi fost definitivat, în vederea imprimării, de mitropolitul Dosoftei și destinat pentru tipografia din Iași, dar pierzând scaunul în 1686, acest text va fi ajuns la București prin ucenicul său, episcopul Mitrofan.

Biblia de la București este socotită și ca o expresie a unității românilor de pretutindeni. Vechiul Testament a fost tradus — apoi revizuit — de doi cărturari moldoveni, Noul Testament era opera cărturarilor transilvăneni (ediția din Alba Iulia, 1648), iar ultima revizuire ca și cheltuielile de tipar aparțineau cărturarilor munteni și domnitorului lor.

Prin largă ei circulație, în toate ținuturile locuite de români, Biblia de la București a avut un rol însemnat în pregătirea unității bisericești a românilor. În însăși foaia de titlu se preciza că s-a tipărit «spre înțelegerea limbii românești» și «pentru cea de obște priință s-au dăruit neamului rumânesc». Iar în prefața pusă sub numele patriarhului Dositei al Ierusalimului, se arăta că rostul Bibliei era «să lumineze celor din casă și Besearecii noroade : rumânilor, moldovenilor și ungrovlahilor». Traducerile de mai târziu ale Sfintei Scripturi în românește au folosit — într-o măsură mai mare sau mai redusă — și Biblia de la București.

Remarcăm faptul că Biblia din 1688 cuprinde și o lucrare intitulată «A lui Iosif la Macavei carte». Este vorba de lucrarea *Despre rațiunea dominantă* atribuită lui Iosif Flaviu (cercetătorii arată că ar aparține unui anonim din Alexandria, trăitor în sec. I d.Hr.), tradusă în românește de Nicolae Milescu sub titlul «Pentru singur țiitorul gând», se pare revăzută tot de Dosoftei al Moldovei. *Aceasta este prima scriere filozofică tradusă în limba română*. Cartea se ocupă cu capacitatea rațiunii de a domina sentimentele, fiind un amestec de cultură ebraică și elenică, puternic influențată de filozofia lui Platon și Aristotel. Mai notăm că Biblia din 1688 cuprinde și cărțile apocrife ale Vechiului Testament.

Alte tipăriri. Dintre celelalte cărți românești tipărite la București în cursul păstoririi lui Teodosie mai amintim *Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur*, în 1691. Era o culegere din cuvântările marelui Părinte bisericesc, traduse de frații Radu și Șerban Greceanu, cum ne încredințează cele două prefețe semnate de ei, în care mărturiseau că au fost ajutați și de stolnicul Constantin Cantacuzino.

În anii următori s-au tipărit *Evangelia greco-română* (1693), cu prefața lui Șerban Greceanu, *Psaltirea* (1694) și *Noul Testament* (1703),

amîndouă tipărite de ieromonahul Antim Ivireanul, care semna și prefețele.

În același timp, în tipografia Mitropoliei din București au fost date la lumină o serie de lucrări în limba greacă, în special polemice, vizînd pe catolici și calvini care activau pe atunci mai ales în Transilvania învecinată. Acestea au apărut sub îndrumarea patriarhului Dositei al Ierusalimului, care stătea mai mult în București, ajutat de Constantin Brîncoveanu (1688—1714). Iată cîteva din ele: *Manual împotriva schismei papistașilor*, al ieromonahului Maxim Peloponezianul (1690), *Întîmpinare la principiile catolice și la problemele lui Ciril Lucaris*, scrisă de Meletie Sirigul și *Manualul împotriva rătăcirii calvine* al patriarhului Dositei al Ierusalimului (1690), *Învățătura dogmatică ortodoxă* a lui Sevastos Kiminitul (1703) ș.a. Alte lucrări, de același gen, în grecește, au apărut tot atunci, la Snagov și la Rîmnic, iar în Moldova, la Iași.

Mai amintim și faptul că în timpul păstoririi lui Teodosie, domn fiind Constantin Brîncoveanu, s-au înființat trei tipografii noi: la Buzău (1691), prin strădaniile fostului episcop Mitrofan de Huși, acum la Buzău, la Snagov (1696) și la Rîmnic (1705), prin osteneala lui Antim Ivireanul. Despre acestea ne vom ocupa însă cu alt prilej. Rezultă că în timpul păstoririi mitropolitului Teodosie, s-a desfășurat o intensă activitate editorială, culminînd cu tipărirea *Bibliei* din 1688.

Mitropolitul Teodosie și Biserica transilvană. O latură tot așa de însemnată din activitatea mitropolitului Teodosie a fost și cea legată de apărarea Ortodoxiei în Transilvania, în fața încercărilor catolice de înstrăinare a românilor ortodocși de credința strămoșească. În calitate sa de «exarh al Plaiurilor», mitropolitul Teodosie a hirotonit în catedrala sa din București șase mitropoliți ai Transilvaniei: Iosif Budai (1680), Ioasaf (1682), Sava din Veștem (1684), Varlaam (1685), Teofil (1692) și Atanasie Anghel (1698).

La hirotonia lui Atanasie Anghel (22 ianuarie 1698), Teodosie împreună cu patriarhul Dositei al Ierusalimului l-au pus să semneze o mărturisire de credință foarte amănunțită, în 22 de puncte, care avea rostul de a-l întări în dreapta credință, atrăgîndu-i atenția îndeosebi asupra învățăturilor atacate de calvini și de catolici. Cu toate acestea, Atanasie a uitat, la scurt timp, făgăduințele făcute la București și a părăsit Biserica Ortodoxă, îmbrățișînd uniația. Mitropolitul Teodosie îi scria, prin 1702, muștrîndu-l pentru greșeala săvîrșită și îndemnîndu-l «să-și deschidă ochii și să părăsească ce-a început». De fapt, putem vorbi de o adevărată jurisdicție canonică a mitropolitului Teodosie asupra bisericilor ortodoxe din Brașov și Țara Bîrsei după dezbinarea lui Atanasie, hi-

rotondind preoți pe seama acestora și întărindu-i în dreapta credință prin mai multe scrisori adresate preoților și credincioșilor din Șcheii Brașovului.

După o păstorire de peste trei decenii, mitropolitul Teodosie și-a dat obștescul sfârșit la 27 ianuarie 1708, fiind îngropat lângă fereastra altarului catedralei mitropolitane din București. A fost prohodit de patriarhii Gherasim Paladas al Alexandriei, Hrisant Notaras al Ierusalimului și «toți arhieriei cîți s-au aflat aci», după cum ne informează *Istoria lui Radu Greceanu*. O inscripție săpată pe stîlpul de piatră care-i străjuiește mormîntul consemnează data morții, anii vieții (87) și anii de păstorire.

Concluzii. Datorită marilor domni sprijinitori ai culturii, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, arhipăstoria mitropolitului Teodosie al Ungrovlahiei se înscrie printre cele mai rodnice sub raport cîrturăresc. Este vrednică de remarcat mai ales tipărirea Bibliei de la București și continuarea procesului de românizare a slujbelor bisericești, care se va desăvîrși apoi prin strădaniile urmașului său Antim Ivireanul și ale contemporanului acestuia — episcopul Damaschin Dascălul.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. *Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul cantacuzinesc*. Ediție critică C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, LXII + 253 p. (și în *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 81—224); GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfîntă*, București 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din B.O.R., an. VIII, 1884, IX, 1885 și X, 1886); ION BIANU, NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 572 p.; tom. IV (red. ION BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări generale. NICOLAE C. TURCU, *Biserica din Țara Românească în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino*, în B.O.R., an. LXXXIV, nr. 1—2, 1966, p. 100—128.

Mitropolitul Varlaam. IOAN LUPAȘ, *Pribegia prin Ardeal a mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 199—202; ȘTEFAN CIOBANU, *Din legăturile culturale româno-ucrainiene. Ioanichie Galeatovschi și literatura românească veche*, în «An. Acad. Rom.» M. S. Lit., s. III, t. VIII, 1938, 90 p. + XV pl. (se ocupă de Cheia Înțeleșului); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Varlaam mitropolitul Țării Românești, părintele tipografiei bucureștene (1672—79)*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 12, 1958, p. 1120—1158; NICULAE ȘERBĂNESCU, *300 de ani de la înființarea tipografiei Mitropoliei Țării Românești*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 963—1003.

Mitropolitul Dionisie. NICULAE M. POPESCU, *Dionisie mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1914, 17 p. (extras din «Convorbiri literare», 1914).

Mitropolitul Teodosie. IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Teodosie Veștemeanul*, în R. T., an. XXXIII, nr. 1—2, 1943, p. 9—27, și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 145—162; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropolitul Teodosie al Țării Românești*, în S. T., an. IV, nr. 5—6, 1952, p. 330—351; MARINA

VLASIU, *Teodosie Veștemeanul de origine transilvăneană, vâlceană sau argeșeană?* în *M. A.*, an. III, nr. 3—4, 1958, p. 202—212; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Tudor Spudei, viitorul mitropolit al Ungrovlahiei*, în *M. O.*, an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 639—652; T. G. BULAT, *Un schit de lângă Rîmnicul Vâlcea închinat Mitropoliei din București: Cetățuia*, în *M. O.*, an. XXIII, nr. 3—4, 1971, p. 221—230.

Biblia de la București. N. IORGA, *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, în «*An. Acad. Rom.*», MSI, s. II, tom. XXXVIII, 1915—1916, București, 1915, p. 37—54 (și extras, 17 p.); N. IORGA, *Biblia lui Șerban Vodă*, în «*Revista Istorică*», an. XXIV, p. 193—196; CONSTANTIN SOLOMON, *Biblia de la București (1688). Contribuțiuni nouă istorico-literare*, Tecuci, 1932, 48 p.; NICOLAE NEAGA, *Biblia de la București. 270 de ani de la tipărirea ei*, în *M. A.*, an. IV, nr. 1—3, 1959, p. 33—41; G. T. POP, *Biblia în traducerea lui Nicolae Milescu*, în *B. O. R.*, an. LXXX, nr. 9—10, 1962, p. 958—963; PETRE V. HANEȘ, *Nicolae Milescu, traducătorul «Bibliei de la 1688»*, în *G. B.*, an. XXI, nr. 9—10, 1962, p. 942—964; PETRE V. HANEȘ, *N. Milescu, traducător necunoscut a opt cărți cunoscute*, în *G. B.*, an. XXIII, nr. 1—2, 1964, p. 30—49 (ultimele două studii reproduse și în vol. *Studii de istorie literară*, București, 1970, p. 74—131; părerile lui P. Haneș nu sînt însă acceptabile, exagerînd peste măsură rolul lui N. Milescu și atribuindu-i traducerea a 8 cărți tipărite la București și Buzău între anii 1680—98); VIRGIL CÂNDEA, *Nicolae Milescu și începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în «*Limbă și literatură*», an. VII, 1963, p. 29—76; VIRGIL CÂNDEA, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, în «*Studii*», revistă de istorie, an. XVI, nr. 3, 1963, p. 651—671; VIRGIL CÂNDEA, *Tratatul «Despre rațiunea dominantă», cea dintîi operă filozofică publicată în limba română (1688)*, în rev. «*Viața Românească*», an. XVI, nr. 3, 1963, p. 84—89; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Biblia de la București. Cine a făcut traducerea?* în *B. O. R.*, an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 1004—1018; VIRGIL CÂNDEA, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 78—223; N. A. URSU, *Alte traduceri necunoscute din tinerețea lui Dosoftei*, în *L. R.*, an. XXVII, nr. 5/1978, p. 495—507; DORU MIHĂIESCU, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești. Mitrofan, episcopul de Huși*, în *MMS.*, an. LV, nr. 3—6, 1979, p. 314—334.

XXXVIII

MITROPOLITUL ANTIM IVIREANUL

Este bine cunoscut faptul că domnia lui Constantin Brîncoveanu (1688—1714) a fost una dintre cele mai înfloritoare pentru cultura românească. La curtea lui se încrucișau două curente culturale diferite : cel italian, venit din Occident și cel grecesc, venit din sud-estul ortodox. Între reprezentanții celui dintâi trebuie să pomenim pe Anton Maria del Chiaro din Florența, secretarul lui Brîncoveanu pentru limbile occidentale, autorul unei lucrări despre Țara Românească, tipărită la Veneția în 1718, doctorul grec Iacob Pylarino, autorul unor lucrări medicale, predicatorii greci Gheorghe Maiota, cu studii la Roma și Veneția și Ioan Avramios, fostul paroh al coloniei grecești din Veneția. Cel de al doilea curent era reprezentat prin patriarhii Dositei și Hrisant Notara ai Ierusalimului, Gherasim Paladas al Alexandriei, Atanasie Dabbas al Antiohiei, care au trăit ani de zile la curtea lui Brîncoveanu. Se mai adaugă la aceștia și profesorii de la Academia domnească de la Sfântul Sava din București, înființată în 1694, cu limba de predare greaca veche : renumitul Sevastos Chimenitul (sau Kimenitis) din Trapezunt, Ioan Comnen, cu studii la Padova, Panaiot Sinopeus, Ioan Cariofil și alții.

Dar pe lângă acești învățați de neam străin, în timpul lui Brîncoveanu și-au desfășurat activitatea și numeroși oameni de carte români, ca stolnicul Constantin Cantacuzino, cronicarul Radu Popescu, frații Radu și Șerban Greceanu, episcopii Mitrofan și Damaschin de la Buzău.

Într-un astfel de climat prielnic pentru cultura românească și-a desfășurat activitatea Antim Ivireanul, care, din smerit călugăr-tipograf, a ajuns să dețină cele mai însemnate rosturi în viața culturală-bisericească a Țării Românești.

S-a născut în jurul anului 1650 în Iviria (denumirea veche a Georgiei sau Gruziei de azi, în sudul Uniunii Sovietice), din părinții Ioan și Maria, primind din botez numele de Andrei. Originea sa georgiană o arată el însuși în marea majoritate a cărților tipărite sau traduse de el, numindu-se fie Antim Ivireanul, fie Antim georgian de neam, fie Antim ieromonahul, tipograful din Iviria. După informațiile florentinului Anton Maria del Chiaro și ale ucenicului lui Antim, Mihail Ștefan (Iștvanovici), a căzut de tânăr rob la turci, care invadeau adeseori Georgia. Nu știm cât timp a stat în robie. Eliberat — fie datorită deosebitelor sale talente de care vorbesc contemporanii, fie prin răscumpărare din partea Patriarhiei ecumenice sau a unor georgieni aflați sub stăpânire turcească — Andrei-Antim a trăit în preajma Patriarhiei, unde a ajuns să învețe arta sculpturii în lemn, a caligrafiei, picturii și broderiei. Tot în Constantinopol a putut să învețe limbile greacă, arabă și turcă. Presupunem că a urmat și cursurile școlii grecești de pe lângă Patriarhia din Constantinopol, căci lucrările sale originale îl arată ca pe un om cu adâncă învățătură, pe care nu și-o putea însuși ca autodidact.

A venit în Țara Românească, probabil prin anii 1689—1690, adus de Constantin Brîncoveanu, care avea nevoie de un om înzestrat cu însușiri atât de alese pentru realizarea planurilor sale culturale. Majoritatea cercetătorilor socotesc că Antim a venit la noi ca mirean și numai aici s-ar fi călugărit și hirotonit preot. Noi credem însă că el intrase în cinul monahal încă înainte de venirea în Țara Românească, la Constantinopol, din moment ce a trăit în preajma Patriarhiei, unde învățase carte și meșteșugurile pe care le-am pomenit mai sus.

Antim Ivireanul tipograf. Venit la noi, a învățat temeinic limba română, lucru ce-l desprindem din tipăriturile în românește, precum și limba slavonă, care se mai folosea încă în slujba noastră bisericească. Majoritatea cercetătorilor socotesc că ieromonahul Antim a învățat meșteșugul tiparului la noi, în tipografia domnească din București, aflată sub conducerea fostului episcop de Huși, Mitrofan, părere pe care ne-o însușim și noi. Dar, la 10 iunie 1691, Mitrofan a fost ales în scaunul vlădicesc de la Buzău, astfel că s-a încredințat ieromonahului Antim conducerea tipografiei bucureștene. În octombrie 1691, a scos de sub tipar prima sa carte, *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon*, traduse în greaca modernă de Hrisant Notara, pe atunci arhimandrit, în anul următor *Slujba Sfintei Paraschiva și a Sfântului Grigorie Decapolitul*, în 1693 *Evangheliarul greco-român*, o realizare tipografică de seamă, cu gravuri, frontispicii și viniete lucrate cu o deosebită măiestrie, avînd și o «postfață» scrisă de el. În 1694 a tipărit o *Psaltire*



Biserica Sfinții Împărați Constantin și Elena din București, ctitoria lui Constantin Șerban Basarab (1656–1658), cu o înfățișare monumentală: în plan triconc, cu patru turle, cu un pridvor deschis pe latura de vest. În 1668 a devenit catedrală mitropolitană, iar din 1925 catedrală patriarhală. Restaurată între anii 1935–1939 și 1960–1962.



Mănăstirea Turnu, pe valea Oltului, ctitoria mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei.

Foaia de titlu a Bibliei de la București din 1688.

БИБЛІА

ДАКЪ

ДАЕУЕН ВІКН ШИ ДАЕУЕН ПОСЕС АБУ.

КАРІ СЛЪ ПЖАМЕТНІТ ДУПРАМАКА ЕЛНПІКЖ ПІМ ФЦАІЦІРІТ
АМАКІН РЪМХІЕЦІМ КЪПОРУКА ПІРЪ БУНІВАНІ КРЕЩІНІЕ,
ШИ АВАМКАТЪВАН ДОМНЪ

ШИ КЪ РЪДІМІРІТ ДЪМІВАНІ

Нероць де гоуръ але мѣрїенъ еале, Карма дѣте прѣстѣврѣ атестѣи маи
сѣ помѣнитъ домнѣ. Пѣтѣ рннѣвалъ дѣмѣзѣ дѣи атесерѣ атоатѣи
цѣре рѣмхнѣци, Прѣ дѣмѣвалъ сѣ корѣнатъ ѣ домнїа шн цѣпѣж
пирѣ атоатѣ цѣре сугровладїи. Шн фтрѣ зѣмале мѣрїенъ еале сѣ
сѣвѣрїи атестѣ дѣмѣзїи аѣкрѣ. Карма шн тоатѣ
кѣлѣвала тѣ дѣсѣвѣрїи атестѣ сѣлѣ рѣднѣсѣтѣ

Тнпѣрїи атестѣ фтрѣи Акаѣвалъ мнѣрополїенъ еѣкѣрїи атестѣи.

мнѣрополїенъ цѣрїи, шн еѣвѣрїи атестѣи.

Шн пнѣтрѣ тѣ де сѣвѣрїи прїиѣтѣ, сѣлѣ дѣрїи, рѣмѣвалъ рѣмхнѣскѣ.

Ал аѣвалъ дѣла фѣтерѣ аѣмїи • 5785.
сѣрѣ дѣла сѣвѣрїи аѣмїи • аѣтѣи. 1688.

Рѣмѣвалъ аѣмїи поѣмѣрїи фтрѣи.



Mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei (1668–1672 și 1679–1708), frescă în biserica mînăstirii Polovragi (1703).



Antimis de la mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei (1672–1679), aflat într-o biserică din Transilvania. Azi în colecția Bibliotecii Institutului teologic Sibiu.



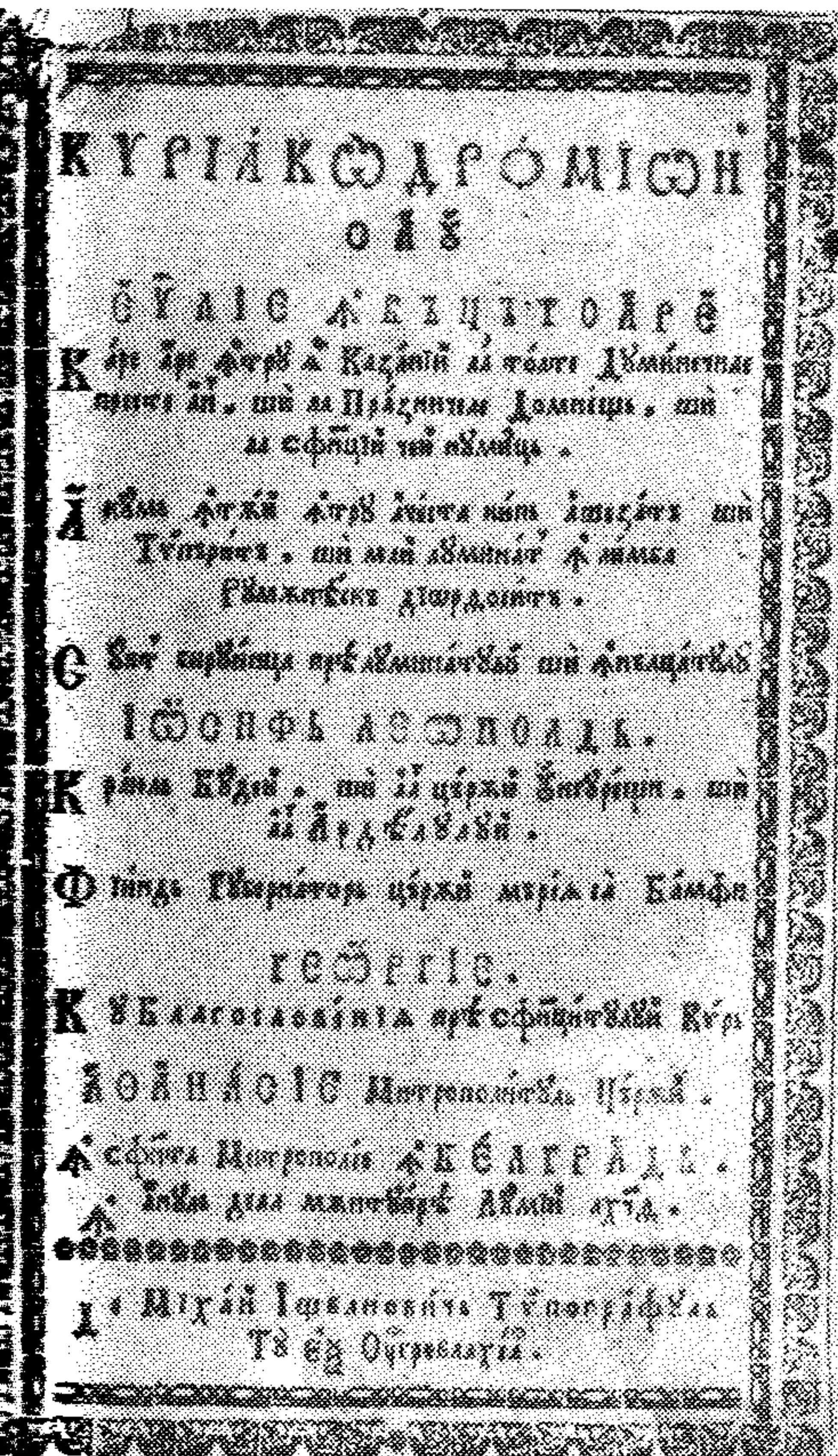
Stema lui Șerban Cantacuzino în Biblia de la București din 1688.

Foaie de titlu a cărții Cheia înțeleșului, tipărită de mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei (București 1678).



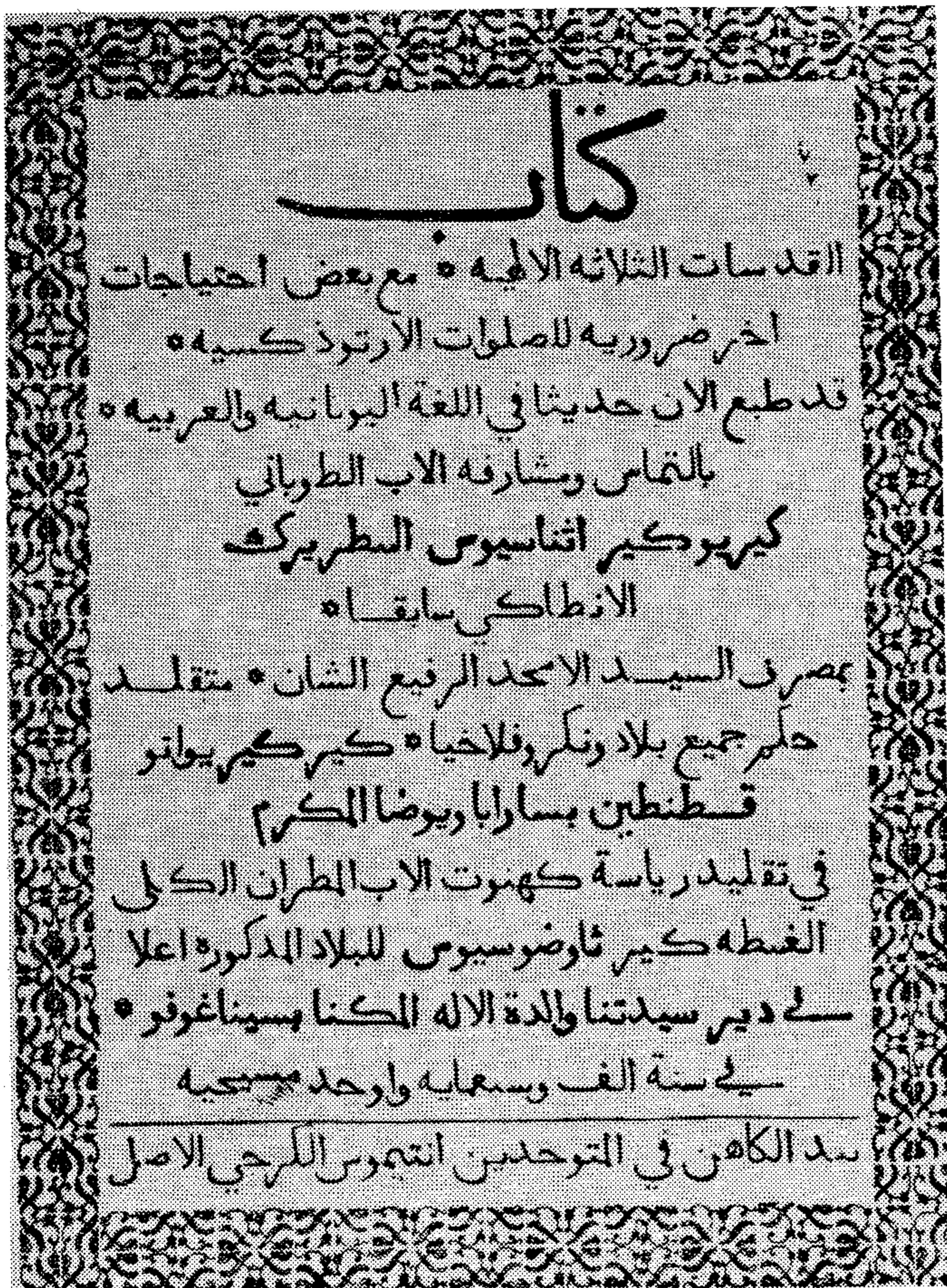
Mitropolitul Antim Ivireanul (1708–1716), frescă în biserica mînăstirii Govora (1711).

Stema Mitropoliei Transilvaniei
în Chiriacodromionul de la Alba Iulia
din 1699.



Foaia de titlu a Chiriacodromionului tipărit la Alba Iulia în 1699 de Mihail Ștefan, ucenicul lui Antim Ivireanul.

Foaia de titlu a Liturghierului greco-arab tipărit la Snagov în 1701 de Antim Ivireanul.



Patriarhul Dositei al Ierusalimului (1669–1707), care a trăit ani de-a rîndul la București și Iași, de unde a îndrumat întreaga viață culturală-bisericească a grecilor.



საქარაფხუგის წიგნი

სამართალთა და წინასწარდასმულთა წიგნი:

წინასწარდასმულთა და წინასწარდასმულთა წიგნი
 სახელად ომისა და ომისა წიგნი
 აღმართისა და აღმართისა სახელად ომისა

სამართალთა და წინასწარდასმულთა წიგნი
 სახელად ომისა და ომისა წიგნი
 სახელად ომისა და ომისა წიგნი

სამართალთა და წინასწარდასმულთა წიგნი
 სახელად ომისა და ომისა წიგნი

სამართალთა და წინასწარდასმულთა წიგნი
 სახელად ომისა და ომისა წიგნი

სამართალთა და წინასწარდასმულთა წიგნი

სამართალთა და წინასწარდასმულთა წიგნი
 სახელად ომისა და ომისა წიგნი

Patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului (1707–1731), care a vizitat în mai multe rânduri țările românești.





Biserica mînăstirii Antim din București, ctitoria mitropolitului Antim Ivireanul (1713–1715), avînd pe latura de vest un monumental pridvor cu coloane.

românească, cu o prefață (dedicație) către Constantin Brîncoveanu, căruia i-a închinat și câteva «versuri la stema țării», semnate de «smeritul întru ieromonahi Antim Ivireanul».

În 1694 activitatea tipografică din București s-a întrerupt pentru o perioadă de timp. Se pare că încă din acel an ieromonahul Antim a fost trimis la Snagov, cu o parte din utilajul tipografic de la București. Între 2 mai 1696 și 21 mai 1704, documentele vremii îl arată și ca egumen al mînăstirii Snagov. În această veche așezare monahală a luat naștere un nou centru tipografic, cu posibilități de imprimare în mai multe limbi, în vederea ajutorării creștinilor ortodocși aflați sub stăpînire turcească. Astfel, în numai șase ani (1696—1701), a imprimat 15 cărți: șapte grecești, cinci românești, una slavonă, una slavo-română și una greco-arabă. Dintre cele grecești, merită să fie amintite: *Antologhionul* (1697), o carte masivă, cu peste 2.000 de pagini, cuprinzînd nu numai extrase din Mineie, ci și Psaltirea, Ceaslovul, Octoihul, Triodul și Penticostarul, *Manual despre cîteva nedumeriri și soluțiuni* al lui Ioan Cariofil (1697), cu probleme teologice controversate, scrisă la cererea stolnicului Constantin Cantacuzino, o *Mărturisire ortodoxă* (1698), *Eortologhionul* (Îndreptarul) lui Sevastos Chimenitul (1701), un manual de cronologie pentru elevii Academiei de la Sfîntul Sava din București, *Proschinitarul Sfîntului Munte Athos* al lui Ioan Comnen (1701) ș.a.

În 1697, a apărut aici singura carte slavonă tipărită de Antim, *Gramatica slavonă* a lui Meletie Smotrițki, necesară elevilor care se pregăteau în școala de slavonie de la București.

În 1701, ieromonahul Antim a dat la lumină *Liturghierul greco-arab*, prima carte cu caractere arabe. Tipărirea acesteia s-a făcut la rugămintea adresată lui Constantin Brîncoveanu de fostul patriarh al Antiohiei Atanasie III Dabbas. Întregul utilaj tipografic, inclusiv turnarea literelor arabe, a fost lucrat de Antim Ivireanul.

Cărțile românești imprimate la Snagov erau: *Evanghelia* (1697), *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu* (1698), lucrarea polemică a lui Maxim Peloponezianul, intitulată *Carte sau lumină cu drepte dovediri din dogmele Bisericii Răsăritului asupra dejghinării papistașilor* (1699; în grecește se tipărise tot la București, în 1690), în care se combatteau cele patru puncte «florentine», stăruind asupra primatului papal. În 1700 a apărut cartea intitulată *Învățăături creștinești*, cu caracter didactic-moralizator, imprimată de ucenicul său Gheorghe Radovici, iar în 1701 *Floarea darurilor*, o lucrare cu conținut moralizator, scrisă de un călugăr benedictin Tommaso Gozzadini, care a avut o largă circulație

în limba română. Ultimele două lucrări erau traduse din grecește de ieromonahul Filotei Sfetagorețul.

Nu poate fi trecut cu vederea nici faptul că la Snagov Antim a deprins cu meșteșugul tiparului și o seamă de ucenici. Între aceștia cel mai de seamă a fost, fără îndoială, ipodiaconul Mihail Ștefan sau Iștvanovici, care a fost trimis la Alba Iulia, unde a tipărit un *Chiriacodromion* și o *Bucoavnă*, în 1699, apoi a lucrat la Râmnic, între 1706—1708. Prin 1708 a fost trimis de Brîncoveanu și de Antim tocmai în Georgia (Ivîria), punînd bazele unei tipografii cu caractere georgiene la Tiflis (Tbilisi), unde a imprimat un *Evangheliar* și un *Liturghier*. A ajuns apoi în Olanda, în vederea perfecționării în meșteșugul tiparului, de unde i s-a pierdut apoi urma. Alți ucenici tipografi au fost Gheorghe Radovici, care a lucrat la Snagov și apoi la Tîrgoviște, ieromonahul Dionisie Flor, care a lucrat mai tîrziu la București. De la acești trei mari meșteri au deprins apoi meșteșugul numeroși tipografi, pe care-i vom întîlni în secolul al XVIII-lea la București, Râmnic și Buzău.

În anul 1701 a încetat pentru totdeauna activitatea tipografică la Snagov, fiind reluată la București. Nu cunoaștem motivele pentru care tipografia a funcționat un număr de ani la Snagov, după care activitatea ei a trebuit să fie reluată la București. În orice caz, Antim și-a păstrat mai departe egumenia mînăstirii, fiind întîlnit în acte, în această calitate, pînă la 21 mai 1704. Probabil a plecat de aici cu tipografia — și apoi și din egumenie — în urma vreunor intrigi, fapt pe care-l amintește el însuși în cunoscuta sa «apărare» trimisă lui Brîncoveanu la 13 ianuarie 1712.

Anii 1701—1705 constituie perioada cea mai fecundă din activitatea sa tipografică și artistică, imprimînd 15 cărți, dintre care două în românește, una slavo-română, una greco-arabă și 11 în grecește. Cele românești erau *Noul Testament* (prima ediție a acestei cărți în Țara Românească), avînd la bază textul ediției din 1648 de la Alba Iulia, și *Acatistul Maicii Domnului*, la care se adaugă un *Ceaslov slavo-român*, toate tipărite în 1703. În 1702, tipărise un *Ceaslov greco-arab*, tot la rugămintea patriarhului Atanasie Dabbas. Cînd patriarhul antiohian a părăsit Țara Românească, la rugămintea sa, Constantin Brîncoveanu i-a dăruit și utilajul tipografic cu caractere arabe. Instalată la Alep în 1706, tipografia arabă lucrată în Țara Românească a dat la lumină numeroase cărți liturgice și de teologie pînă prin 1724, apoi — reorganizată și îmbogățită — a ajuns în alte localități, imprimînd felurite cărți pînă aproape de zilele noastre.

Dintre cărțile grecești tipărite la București, trebuie să ne rețină atenția *Învățătura dogmatică a prea sfintei Biserici răsăritene și universale*, scrisă de Sevastos Chimenitul (1703), *Paralelele grecești și romane de Plutarh* (1704), tradusă în greaca modernă de un fiu al lui Brîncoveanu, care se numea tot Constantin, diferite panegirice scrise de Ștefan, un alt fiu al domnului etc.

Episcop al Rîmnicului. În anul 1705 s-a produs o nouă schimbare în viața lui Antim Ivireanul. Fiind înlăturat în acel an episcopul Ilarion al Rîmnicului, în locul său a fost ales, la 16 martie 1705, «egumenul chir Antim de la Snagov», cum scria în actul de alegere din *Condica Sfîntă*. În ziua următoare a fost hirotonit întru arhieru, desigur de mitropolitul Teodosie și de alți arhieru aflați la București. Așezat în vechiul scaun episcopal de la Rîmnic, vlădica Antim a dovedit și aici aceleași calități excepționale de bun organizator și om de carte. Prima sa grijă a fost să înființeze și aici o tipografie — prima în acest oraș — cu o parte din utilajul românesc și grecesc folosit la Snagov (pe care-l numea «rodul muncii mele»). În mai puțin de trei ani a tipărit la Rîmnic 9 cărți, dintre care trei grecești, trei slavo-române și trei românești. Meșterul tipograf care i-a stat în ajutor a fost ucenicul său Mihail Ștefan. Dintre cele grecești merită să fie amintită cartea intitulată *Tomul bucuriei* (1705), care cuprindea cinci lucrări polemice (aproape 800 pagini) împotriva catolicilor, imprimată cu cheltuiala patriarhului Dositei al Ierusalimului.

Ceea ce trebuie reținut în chip deosebit este faptul că Antim a început acum seria unor tipărituri românești, menite să ducă la triumful deplin al limbii române în biserică.

Procesul de lungă durată al înlocuirii limbii slavone în cult cu limba română, început în urmă cu mai bine de un veac și jumătate, era amenințat acum să fie compromis, datorită influenței crescînde a culturii și a ierarhilor greci la noi, ca și prin numeroasele cărți grecești tipărite în țările române, multe chiar de Antim. În fața acestui pericol, conștient de rostul său de cîrmuitor duhovnicesc al unor credincioși de neam român, Antim Ivireanul a început tipărirea unui șir de cărți de slujbă în românește. Pentru început, a continuat vechea tradiție — existentă încă din timpul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei — adică imprimarea unor cărți bilingve, cu tipicul, lecturile biblice și sinaxarul în românește, iar cîntările și rugăciunile în slavonește. Așa au fost: *Antologhionul* (1705), *Octoihul mic* (1705) și *Slujba Adormirii Născătoarei de Dumnezeu cu paraclisul* (1706). Paralel cu acestea, a început și tipărirea de cărți liturgice numai în românește. Astfel, în anul 1706 a tipărit o carte

foarte interesantă, intitulată *Evhologhion* sau *Molitvelnic*, dar având două volume distincte: volumul întâi este un *Liturghier*, iar volumul doi *Molitvelnicul* propriu-zis. Este un caz neîntâlnit în istoria vechilor tipărituri bisericești. De notat că aceasta este prima ediție românească a Liturghierului în Țara Românească. Traducerea (sau revizuirea traducerilor anterioare: Coresi, Dosoftei și cele în manuscris) a fost făcută de Antim Ivireanul. În ce privește *Molitvelnicul*, de asemenea reprezintă prima ediție românească în Muntenia, fiind tradus tot de el, după ediția grecească tipărită la Veneția de Nicolae Glykis (1691). Tot la Râmnic a tipărit o mică lucrare originală, *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții* (1705) de care să se slujească preoții în lucrarea lor pastorală-liturgică.

În afară de aceste tipărituri, se mai pot urmări și alte aspecte ale activității sale ca episcop de Râmnic. Ca și înaintașii săi, s-a îngrijit de sporirea bunurilor episcopiei, cumpărând — sau primind în danie — pământuri arabile, vii, păduri, mori ș.a. S-a îngrijit de restaurarea unor vechi lăcașuri de închinare din eparhie. Un rol însemnat îi va fi revenit în restaurarea și zugrăvirea mănăstirilor Cozia și Govora, în care se păstrează și chipul său zugrăvit (pisană de la Cozia îl arată ca «ostenitoriu» la înfrumusețarea ei).

Mitropolit al Ungrovlahiei. Activitatea sa la Râmnic a fost întreruptă însă în prima lună a anului 1708. Murind bătrînul mitropolit Teodosie al Ungrovlahiei, la 27 ianuarie 1708, vlădica Antim de la Râmnic a fost chemat să-i ia locul. Din *Istoria domniei lui Constantin Brîncoveanu*, scrisă de Radu Greceanu, aflăm amănuntul interesant că răposatul mitropolit a lăsat prin «diată», ca «să rămîie în urma lui păstoriu sfinția sa părintele Rîmnicului chir Antim». Desigur în fața soborului alegător n-a tras în cumpănă dorința din urmă a mitropolitului Teodosie, ci meritele pe care și le cîștigase Antim în cei aproape douăzeci de ani petrecuți la noi și prestigiul de care se bucura în fața tuturor Bisericilor Ortodoxe din Balcani și din Orientul Apropiat, pe care le ajutase prin tipăriturile sale. Drept aceea, la 28 ianuarie 1708, soborul vlădicilor, egumenilor și boierilor chemați să aleagă un nou mitropolit, s-a pronunțat pentru Antim al Rîmnicului. Obținîndu-se aprobarea patriarhului ecumenic Ciprian (1708—1709), la 21 februarie 1708 i s-a făcut «strămătarea» canonică de la Episcopia Rîmnicului în scaunul mitropolitan, iar în ziua următoare, fiind Duminica Ortodoxiei, a fost instalat sărbătoreste în scaunul de întîistătător al Bisericii din Țara Românească. Chemat la curte, unde Constantin Brîncoveanu i-a făcut «frumoasă orație dă

păstoriia ce i s-au dat» noul mitropolit a răspuns printr-o cuvîntare, în românește, din care desprindem dorința sa de a fi de folos noilor săi fii duhovnicești. El arăta că Dumnezeu l-a trimis «să vă fiiu păstor, părinte sufletesc, rugător cătră Dumnezeu pentru bună sănătatea și spăseniia dumneavoastră și a cinstitelor dumneavoastră case, purtător de grijă la cele ce ar fi spre folosul mîntuinții și să vă fiiu de mîngăiare la scîrbele robiei cei vavilonești a lumii aceștia... și dimpreună cu dumneavoastră să pătimesc la toate cîte va aduce ceasul și vremea, pentru care lucru am datorie să priveghiez cu osîndie și fără de lene, ziua și noaptea și în tot ceasul, pentru folosul și spăseniia tuturor de obște, învățîndu-vă și îndreptîndu-vă cu frica lui Dumnezeu pre calea cea dreaptă».

Ca și la Rîmnic, activitatea lui Antim Ivireanul ca mitropolit poate fi urmărită sub mai multe aspecte: îndrumător al activității unor noi tipografii, traducător de cărți liturgice în românește, îndrumător al clerului, ctitor de lăcașuri sfinte, chivernisitor al bunurilor Mitropoliei și patriot luminat, cu dragoste adîncă față de poporul român și de patria sa adoptivă.

Vom urmări, în primul rînd, activitatea sa de tipograf. Îndată după alegere, a mutat tipografia de la Rîmnic la Tîrgoviște. Se pare că el — ca și domnul — stătea o parte a anului în vechea capitală, la Tîrgoviște, altă parte la București. În Tîrgoviște, unde activitatea tipografică era întreruptă de peste o jumătate de secol, au văzut acum lumina 18 cărți, din care 5 grecești, una slavo-română (un *Ceaslov*, 1714), una slavo-româno-greacă (un *Catavasier*, 1713, cu tipicul în românește, iar cîntările în slavonește și grecește, dar cu litere cirilice) și 11 românești. Meșterul tipograf și diortositorul cărților românești a fost ucenicul său Gheorghe Radovici, iar diortositorul celor grecești ieromonahul Mitrofan Grigoras. Cărțile grecești erau următoarele: *Carte de peste tot anul, cuprinzînd, fără lipsă tot serviciul bisericesc* (1709), o carte masivă, de aproape 1600 de pagini, cuprinzînd aproape toate cărțile de slujbă (*Psal-tirea*, *Ceaslovul*, *Octoihul*, *Antologhionul*, *Triodul*, *Penticostarul*, cele trei *Liturghii* și diferite alte rînduieli), *Panoplia dogmatică*, cu felurite scrieri împotriva ereticilor rînduite de Eutimie Zigabenu (1710), *Slujba Sfintei Ecaterina cu Proschinitariul Muntelui Sinai* (1710), *Maxime ale unor vechi filosofi* (1713, traduse din italienește de Ioan Avramios) și *Despre oficiile, clericii și dregătoriile Sfintei Biserici*, scrisă de patriarhul Hrisant al Ierusalimului, la care se adaugă alte lucrări ale unor teologi greci (1715).

Între cărțile românești, al căror număr era în vădită creștere, consemnăm, în primul rând, lucrarea originală intitulată: *Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățătura preoților* (1710), urmată de o nouă lucrare originală, cu titlul *Capete de poruncă la toată ceata bisericească, pentru ca să păzească fieștecarele din preoți și din diaconi, deplin și cu cinste, datorii hotarului său*, o broșură cu 12 îndatoriri pentru preoți (1714). În anii următori a tipărit mai ales cărți de slujbă în românește: *Psaltirea* (1710), *Octoihul* (1712), *Dumnezeieștile și sfintele Liturghii* (1713), care era o nouă ediție a celei din 1706, *Evhologhion adecă Molitvelnic* (1713), *Catavasierul* (1714 și 1715), *Ceaslovul* (1715) ș.a. A tipărit de asemenea cartea *Pilde filosofești*, tradusă din grecește (1713). După afirmația lui Del Chiaro ar fi tipărit și cunoscutul roman popular *Alexandria*.

În 1715, a mutat tipografia de la Tîrgoviște la București, unde a tipărit o lucrare în limba greacă: *Sfătuiri creștine-politice* către domnitorul Ștefan Cantacuzino, o culegere «din sentințele vechilor dascăli înțelepți». În 1716, în tipografia nouă pe care a înființat-o la mînăstirea Tuturor Sfinților (Antim), ctitoria sa, a apărut, tot în grecește, lucrarea *Istoria sfîntă adică iudaică* a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, tatăl primului domn fanariot de la noi, Nicolae Mavrocordat.

Cu aceasta se încheie activitatea tipografică a lui Antim Ivireanul. În cursul unui sfert de veac (1691—1716), a tipărit sau a supravegheat tipărirea a 63 de cărți, dintre care 39 au fost lucrate de el însuși. După locul de apariție, 21 au apărut la București (una la tipografia de la mînăstirea Antim), 15 la Snagov, 9 la Rîmnic și 18 la Tîrgoviște. După limba în care au apărut, 30 erau în grecește, 22 în românește, una în slavonește, 9 bilingve (6 slavo-române, 2 greco-arabe și una greco-română) și una trilingvă (greco-slavo-română). Opt dintre tipărițile sale aveau prefețe sau dedicații semnate de el, iar cîteva aveau «versuri la stema țării», scrise tot de el și închinete lui Brîncoveanu.

Cărțile tipărite de el, sau cu binecuvîntarea sa, erau de o mare diversitate: cărți de slujbă, cărți ale Sfintei Scripturi (*Psaltirea* și *Noul Testament*), cărți de doctrină teologică ortodoxă, cuvîntări bisericești, cărți de învățătură pentru preoți, lucrări de filozofie, cărți populare etc.

Înseamnă că Antim Ivireanul a slujit neamul românesc, în primul rând, pe calea tiparului, aducînd cuvînt de învățătură, de îndreptare și de întărire duhovnicească pentru credincioșii săi. Dintre multiplele lui activități, cea de tipograf se împletește aproape organic cu viața lui, încît, pe drept cuvînt, putem spune că, alături de Coresi, Antim este cel mai mare tipograf din cultura românească veche.

Tot de activitatea sa tipografică se leagă și strădaniile depuse de el pentru introducerea completă și definitivă a limbii române în slujbele bisericești. Pătrunderea limbii române în slujba bisericească se prezintă ca o dezvoltare firească, înceată și cumpătată. Primele încercări de a prinde în slovă tipărită unele vechi traduceri românești care circulau în manuscris, se datorează lui Filip Moldoveanul și lui Coresi, în Transilvania. În Țara Românească, însă, unde tradiția slavonă era mai puternică, lucrurile au mers mai încet. Astfel, sub mitropolitul Ștefan, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, se tipăresc în românește rînduielele tipiconale, sub Teodosie, în ultimele două decenii ale aceluiași secol, se introduc lecturile biblice în românește (Apostolul, Evanghelia, paremiile, sinaxarul). Mai rămîneau rugăciunea, adică slujba propriu-zisă a preotului și cîntarea, la traducerea și tipărirea cărora a avut un rol deosebit mitropolitul Antim. Pentru început, a tipărit și el cîteva cărți bilingve, pe care le-am amintit mai sus.

După acest început, vlădica Antim a pășit și mai hotărît la româ-nizarea slujbelor. Arătăm mai sus că, în calitate de episcop de Rîmnic, a dat la lumină *Liturghierul* și *Evhologhionul* (Molitvelnicul) în 1706. Prin acestea s-au pus în mîna preoților — în românește — cărțile de slujbă cu cea mai largă întrebuintare. În mod firesc, trebuia să vină acum și în ajutorul cîntăreților. Drept aceea, după ce a urcat în scaunul mitropolitan, a tradus și a tipărit la Tîrgoviște *Octoihul* (1712). În anii următori, a tipărit tot acolo *Liturghierul* și *Molitvelnicul*, în a doua ediție, apoi *Catavasierul* și *Ceaslovul*. Desigur, dacă moartea silnică nu i-ar fi curmat firul vieții, ar fi pus sub tipar și celelalte cărți de slujbă în românește: Triodul, Pentecostarul și Mineiele. Cu toate acestea, prin cărțile sale de slujbă în românește, «datina străină a primit o lovitură de moarte», după cuvîntul lui Nicolae Iorga.

Prin traducerea și tipărirea acestor cărți de slujbă în românește, mitropolitul Antim are meritul că a pus temelie nouă, — modernă — limbii noastre bisericești, pe care a mlădiat-o în așa fel, încît este înțeleasă și folosită pînă astăzi. După mai bine de două veacuri și jumătate, în slujbele noastre bisericești se mai pot auzi cîntări și rugăciuni așa cum au fost tălmăcite de mitropolitul Antim. Vom da cîteva exemple. Tropanul învierii glasului al treilea era redat astfel: «Să se veselească cele cerești și să se bucure cele pămîntești, că au făcut biruință cu brațul său Domnul; călcat-au cu moartea pre moarte, începătoriu învierii morților s-au făcut; din pîntecele iadului ne-au izbăvit pre noi și au dat lumii mare milă» (*Octoihul* din 1712). Rugăciunea de la parastas era tradusă așa: «Dumnezeul duhurilor și a tot trupul, carele ai călcat moar-

tea și pe diavolul ai surpat și ai dăruit viața lumii Tale, însuși Doamne odihnește sufletul răposatului robului Tău (cutare), în loc luminat, în loc cu verdeață, în loc de odihnă, de unde au fugit durerea, întristarea și suspinarea...» (*Liturghierul* din 1713). Iar troparul Învierii era tradus: «Hristos au înviat din morți, cu moartea pre moarte călcînd și celor din mormînturi viață dăruindu-le» (*Catavasierul* din 1715). Observăm deci că textele folosite azi sînt aceleași. Trăind mai bine de un sfert de veac între români, însușindu-și temeinic limba noastră, cunoscînd însă tot așa de bine și limba greacă din care traducea, mitropolitul Antim ne-a dat aceste izbutite tălmăciri ale cărților de slujbă bisericească ce vor sta apoi la baza tuturor edițiilor următoare. Prin aceasta, credem că nu greșim dacă socotim pe mitropolitul Antim drept cel mai de seamă făuritor al limbii liturgice românești.

Opera literară a mitropolitului Antim Ivireanul. După ce i-am urmărit activitatea tipografică, urmează să ne ocupăm și de operele sale originale, fie tipărite, fie rămase în manuscris. Din prima grupă fac parte cele trei broșuri, cu caracter pastoral, scrise pentru nevoile preoțimii. Prima — *Învățătură pe scurt pentru taina pocăinții* — tipărită la Rîmnic în 1705, era o broșură de 25 de foi, scrisă pentru preoții duhovnici. În prima parte explica taina mărturisirii, cu o învățătură despre canon, iar în partea a doua dădea îndrumările necesare duhovnicului în scaunul mărturisirii.

Întristat de «atîta neînvățătură» cîtă observa la preoții din timpul său, mitropolitul Antim a tipărit în 1710, la Tîrgoviște, o *Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățătura preoților*. Era un mic catehism în trei părți, cu 14 capitole, necesar preoților pentru catehizarea credincioșilor.

Cu toate îndemnurile mitropolitului, preoții nu s-au prea ostenit să citească *Învățătura* sa. De aceea, în 1714 a tipărit, tot la Tîrgoviște, o nouă broșură cu titlul *Capete de poruncă la toată ceata bisericească pentru ca să păzească fieștecarele din preoți și din diaconi deplin și cu cinste datorია hotarului său*. În cele 17 foi ale broșurii, mitropolitul fixa 12 îndatoriri de căpetenie pentru preoți, amenințîndu-i că în caz de nerespectare a lor, îi va trece «în rîndul țăranilor». Iată cîteva dintre aceste îndatoriri: 1. Preoții să săvîrșească sfintele slujbe «cu toată socotința și nevoința și făcînd jărtva cea fără de sînge cu frică și cu inimă umilită...»; 4. Cei care voiau să primească taina preoției, trebuia «să șază un an încheiat» la arhiereul lor, iar cei cu oarecare învățătură numai o jumătate de an, ca «să învețe toată rînduiala preoției după cum o pohtește dreptatea și poruncește sfînta Biserică»; 5. Preoții să nu se

amestece «în lucruri mirenești» ; 6. Cel care căuta să fie hirotonit prin dare de bani sau prin mijlocirea vreunui boier «să va pune la bir în rîndul țaranilor» ; 7 și 9. Preoților care vor umbla prin cîrciumi sau celor care vor vinde vin la casa lor, li se va lua darul preoției ; 8. Nu se vor mai face noi hirotonii decît pe baza mărturiei a cinci credincioși că nu este preot în satul respectiv ; 12. Oferea preoților ca model, cîte o «diată» (testament) și o foaie de zestre.

Tot Antim a strîns într-un mic volum cîteva «din sentințele vechilor dascăli înțelepți» și unele maxime, — în versuri — pe care le-a oferit domnitorului Ștefan Cantacuzino (1714—1715), «ca să-și înfrumusețeze moravurile cu înțelepciune și cu o purtare vrednică de un domn», precum și cîteva rugăciuni. Cartea a apărut sub titlul *Sfătuirii creștine politice* (București, 1715), fiind redactată în greaca populară.

În afară de aceste lucrări tipărite, de la vrednicul cărturar Antim Ivireanul au rămas și cîteva lucrări în manuscris. Cel mai însemnat manuscris este intitulat *Chipurile Vechiului și Noului Testament, adică obrazele oamenilor celor vestiți ce se află în «Sfînta Scriptură», în «Biblie» și în «Evanghelie» și adunare pre scurt istoriilor celor ce s-au făcut pe vremea lor, adevărind a fieștecăruia viața și faptele, atîta a celora ce au viețuit cu viață bună cît și a celora ce au viețuit cu viață necuvioasă de la Adam și pogorînd pînă la Hristos...* Lucrarea este cunoscută și sub numele de *Arborele genealogic al lui Iisus Hristos sau Rodoslovie*, pe care le folosește însuși Antim în prefață. A fost scrisă în 1709 la Tîrgoviște și dedicată lui Brîncoveanu. Manuscrisul original se păstrează în Biblioteca Academiei de Științe a R. S. S. Ucrainiene din Kiev, provenit de la fosta Academie Teologică de acolo (la noi în țară avem două copii, una făcută după original de popa Flor, dascăl de slavonie la biserica Sfîntul Gheorghe Vechi din București, în prima jumătate a sec. XVIII, iar alta, realizată după ruloul acestuia, în 1847, de zugravul C. Petrescu). Cele 22 foi nenumerate ale manuscrisului cuprind cîteva izbutite «versuri la stema țării», o dedicație către Constantin Brîncoveanu, apoi lucrarea propriu-zisă, care este o istorie rezumativă a Vechiului Testament. Pe lîngă Sfînta Scriptură, autorul mai face numeroase trimiteri și aluzii la istoricii și filozofii vechi (Iosif Flaviu, Filon, Strabo etc.), pe care încearcă să-i pună de acord cu faptele menționate în Biblie, precum și la unii Sfinți Părinți, lucru ce ne arată aleasa pregătire cărturărească a lui Antim. Textului i se adaugă 503 portrețe în medallion, 3 schițe și 8 desene, tot în medallion, cu personaje din Vechiul și Noul Testament. Medalioanele, cu cîteva excepții, măsoară 32 mm în exterior și 28 mm în interior, portrețele fiind așezate între două cercuri

concentrice. În cîmpul alb, fiecare medalion cuprinde și numele personajului pe care-l reprezintă. Sînt lucrate în laviu roșu, iar umbrele, în marea majoritate, în aur. Este una din cele mai prețioase opere iconografice din răsăritul Europei. Meritul artistului constă nu numai în execuția tehnică deosebită, ci și în faptul că n-a avut la îndemîină nici un izvor de inspirație, nici un manuscris asemănător. Ideea putea să o găsească în scena cunoscută sub numele de Arborele lui Iesei, întîlnită la Muntele Athos și în unele biserici din Bucovina. Ca și în această scenă, și în manuscrisul lui Antim apar oameni de cultură ai antichității (Filon, Pithagora, Homer, Socrate, Aristotel, Platon ș.a.). Este vrednic de remarcat și faptul că modelele sînt luate după figurile vii care au trăit la noi (femei îmbrăcate în haine românești, regine cu coroanele doamnelor noastre, regi cu înfățișarea voievozilor noștri).

În privința autorului acestor portrete, nu se poate stabili cu certitudine dacă este mitropolitul Antim însuși. După părerea cercetătorului G. Ștrempel, care s-a ocupat îndeaproape cu opera sa, «ideea iconografiei, indicațiile asupra locului pe care trebuiau să-l ocupe diversele personaje pe pagină, poate chiar conturul desenelor, aparțin mitropolitului Antim; realizarea deplină a volumului rămîne, deocamdată, pentru noi, opera preotului Nicola». Înclinăm totuși să credem că și aceste «chipuri» aparțin lui Antim. Argumentele noastre sînt mai mult de ordin logic. Anton Maria del Chiaro ne spune despre el că «era înzestrat cu daruri așa de rare, știind să facă într-un chip minunat orice fel de lucru de mîină, mai cu seamă săpături, desene și broderii». Gravurile multora din tipăriturile sale au fost lucrate de el însuși. Tradiția spune că ar fi lucrat frumoasele uși de la biserica Antim din București, ctitoria sa, și că ar fi zugrăvit această biserică, precum și capela Episcopiei Rîmnicului.

Antim Ivireanul predicator. Fără îndoială, cea mai valoroasă operă literară rămasă de la Antim (în manuscris) o formează predicile sau *Didahiile* sale (din grecescul ἡ διδαχή), rostite în cursul arhipăstoririi sale, în diferite duminici și sărbători, fie la București, fie la Tîrgoviște. Se cunosc 28 de predici rostite de Antim: cinci la Duminica Floriilor, trei la Schimbarea la Față, cîte două la Adormirea Maicii Domnului, la Nașterea Domnului, la Sfinții Constantin și Elena, la Sfîntul Dumitru, la Sfîntul Nicolae, la lăsatul secului de brînză și cîte una la Tăierea împrejur, Bobotează, Întîmpinarea Domnului, Sf. Apostoli Petru și Pavel, Sf. Arhangheli, Intrarea în biserică, Duminica vameșului și fariseului și una despre pocăință. La aceste 28 de predici se mai adaugă 7 cuvîntări ocazionale: una la înscăunarea sa ca mitropolit, trei cuvîntări fu-

nebre și alte trei cuvântări (mai degrabă învățături) asupra tainei spovedaniei. Manuscrisele didahiilor mai cuprind și cele două apărări trimise de Antim lui Constantin Brîncoveanu, în 1712, asupra cărora vom stăruii mai încolo. Întîlnim deci toate genurile de predică : predica propriu-zisă sau predica sintetică, omilia sau predica analitică, pareneza și panegiricul.

Și în predicile sale se remarcă faptul că Antim avea o cultură deosebită, căci el citează nu numai din cărțile Sfintei Scripturi, ci și din numeroși Sfinți Părinți (Ioan Gură de Aur, Atanasie cel Mare, Vasile cel Mare, Grigorie Teologul, Efrem Sirul, Ioan Damaschinul ș.a.), sau pomenește unii filozofi și poeți greci din antichitate. Dar marele mitropolit face mereu apel și la realitățile vieții, la moravurile păstoriților săi, la nevoile și aspirațiile poporului român. Din cuprinsul didahiilor, reiese că el era alături de popor, spunînd că le va fi «mîngîiere la scîrbele robiei cei vavilonești a lumii acesteia», ca «dimpreună să pătimească cu dumneavoastră la toate cîte va aduce cîasul și vremea...». Amintea adeseori de asuprirea socială și națională pe care o îndura poporul de jos din partea marilor boieri și a turcilor. Astfel, într-o predică la Sfîntul Dumitru vorbea despre «neașteptatele pagube, înfricoșerile vrăjmașilor, supărările, necazurile ce ne vin de la cei din afară, jafurile, robiiile și dările cele grele și nesuferite...», arătînd apoi că «toți pătimeșc, toți sînt în scîrbe, toți suspină supt jugul cel greu al nevoii». Iar în cuvîntarea la înscăunare spunea că «sîntem încungiurați și îngrădiți între hotarele celor striini de fel și împresurați de atîta nevoi și scîrbe ce vin totdeauna neîncetat de la cei ce stăpînesc pămîntul acesta...». Iar într-o cuvîntare la Schimbarea la Față exclama, cu durere : «Sîntem supuși supt jugul păgînului și avem nevoi multe și supărări de toate părțile».

El condamna cu asprime pe boieri pentru jafurile, nedreptățile și tratamentul inuman la care supuneau țărănimea, biciuia în repetate rînduri luxul boieroaicelor. În același timp scotea în evidență și alte păcate ale tuturor păturilor sociale : necinstirea părinților de către copii, a fețelor bisericești de către păstoriți, frecventarea cînciumilor, nerespectarea zilelor de duminici și sărbători, mai ales de către negustori, înjurăturile ș.a.

În privința stilului și a limbii folosite, cercetătorul G. Ștrempele scria : «stilul mitropolitului Antim Ivireanul este natural : cum a gîndit, așa a și scris. El a știut să-și nuanțeze stilul cu imagini artistice în așa fel, încît să fie ascultat cu plăcere și cu interes. Unele din aceste imagini sînt atît de plastice și atît de frumoase, încît par ieșite de sub condeiul vreunui mare scriitor contemporan». Limba este «naturală, pe înțelesul tuturor,

lipsită de frazeologie inutilă, fără tirade și exagerări... Frazele sînt construite de un om care mînuia perfect limba și nu trădează niciodată pe oratorul care a învățat atît de tîrziu românește. Limba vioaie a predicatorilor, cu bogăția de procedee artistice, face din opera lui Antim Ivireanul un prețios monument de limbă românească, ce se citește cu plăcere și astăzi, după un sfert de mileniu de la data cînd a fost elaborată». Iar Mihail Sadoveanu scria că mitropolitul Antim «a ajuns să vorbească și să scrie o limbă, poate cea mai frumoasă dintre a tuturor cărturarilor epocii».

Didahiile îl așează pe mitropolitul Antim între cei mai de seamă cuvîntători bisericești din toate timpurile, nefiind cu nimic mai prejos decît marii predicatori din Apus : Bossuet, Bourdaloue, Massillon sau decît Ilie Miniș, fost preot la biserica grecească din Veneția, apoi episcop de Calavrita, în Grecia, considerat un Ioan Gură de Aur al secolului al XVIII-lea. După cuvîntul cercetătorului G. Ștrempel, Antim Ivireanul «este primul mare orator bisericesc în limba română, care înlocuiește Cazania... cu predica vie, legată de viața de toate zilele, menită să biciuiască și să îndrepte stările de lucruri ce contraveneau moralei creștine și eticii sociale».

«Așezămîntul» mitropolitului Antim. Se cuvine să relevăm acum un alt aspect din multipla activitate a mitropolitului Antim Ivireanul. Este vorba de ctitoria sa din București, mînăstirea cu hramul Tuturor Sfinților, zidită pe locul unei biserici mai vechi, din lemn, cu hramul Sfîntul Nicolae. De-a lungul vremurilor, credincioșii bucureșteni i-au atribuit însă numele său, spunîndu-i «biserica sau mînăstirea Antim», nume ce i-a rămas pînă azi. A fost ridicată între anii 1713—1715. Planurile ei au fost întocmite de însuși mitropolitul-ctitor, dovedind că avea și cunoștințe de arhitectură (se păstrează două planuri lucrate de el). Biserica a fost împodobită în interior și în exterior și înzestrată cu veșminte, odoare, cărți și alte obiecte de cult, iar în jurul bisericii s-au zidit chilii pentru călugări. Mînăstirea a fost înzestrată apoi cu moșii, vii, mori și alte venituri, necesare nu numai obștei monahale, ci și pentru ajutorarea celor lipsiți. Toate acestea s-au făcut din agoniseala sa.

Dar mitropolitul Antim nu s-a mulțumit numai să dea Bucureștiului unul din cele mai frumoase monumente de arhitectură, sculptură și pictură, ci a lăsat și unul din cele mai interesante testamente, prin care rînduia, în cele mai mici amănunte, cum să fie administrate bunurile mînăstirii și cum să se organizeze o frumoasă operă de asistență socială din veniturile ei. Testamentul poartă titlul : *Învățăături pentru așezămîntul cinstitei mînăstiri a tuturor sfinților, adecă Capete 32, întru carele*

să coprind toată chiverniseala mînăstirii și rînduiala milelor ce s-au hotărît să se facă pre an la săraci și la lipsiți din venitul casei. La aceste 32 de dispoziții, mitropolitul a adăugat ulterior alte 8 puncte cu «oarecari învățături trebuincioase de folosul și cinstea mînăstirii». Redăm, în rezumat, principalele dispoziții ale Așezămîntului. Prin cap. 1 rînduia ca mînăstirea lui să nu fie supusă nimănui: «să fie slobodă, nesupusă și nestăpînită de nici un fel de obraz, nici de domnul țării, nici de arhiereul carele va fi după vreme, nici de vreunul din boieri». Prin cap. 6 venea în ajutorul copiilor săraci, dornici să învețe carte, rînduind ca tot din patru în patru ani să fie întreținuți cîte trei copii săraci, între 10 și 15 ani, cărora să li se dea șase bani pe zi pentru mîncare și îmbrăcăminte la Paști. Unul din preoții mînăstirii era îndatorat «să-i învețe carte și alte rînduiale ale bisericii», în românește și slavonește. Cei care urmau să se facă preoți trebuia să stea în mînăstire patru ani, ceilalți doi. Rînduia, de asemenea, ca acești tineri, cînd vor dori să se însoare, să primească de la mînăstire un ajutor de 15 taleri, iar cei ce se vor preoți, alți 13 taleri. Prin cap. 7—11 prevedea ca mînăstirea să dea 300 de taleri pentru îngroparea oamenilor săraci, să ajute cu bani, în fiecare zi de sîmbătă și duminică, pe cei din temniță, să cumpere haine la cîte trei oameni săraci și la trei fete sărace în fiecare an la Joia Paștilor, să dea cîte 15 taleri în fiecare an, pentru măritatul unei fete sărace, să întrețină pe rînd, cîte trei zile, pe «trei străini dintr-altă țară cînd s-ar întîmpla să vie întîi aici în țară pentru milă». În cap. 22 îndatora pe egumen și pe preoții mînăstirii să cerceteze pe cei bolnavi, inclusiv pe țigani, «de vreme ce sînt și ei botezați în numele Sfintei Troițe și sînt creștini ca și noi». Cap. 31 prevedea ca în cazul înmulțirii veniturilor mînăstirii, «să se îndoiască» și «această rînduială a milosteniei ce s-au hotărît să se dea la săraci și la altele cîte scriem într-aceste capete». Cap. 17 se ocupa de tipografia de la Antim, cu secțiile ei, românească și grecească. Tot aici era trecut și «blestemul» său asupra tipografului care nu și-ar pregăti ucenici, «pentru ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților pentru folosul țării și pentru ajutorul casei». Din cap. 18 aflăm de existența unei «vivlioteci», formată din cărțile sale.

Sprijinitor al Bisericilor Ortodoxe surori. Am arătat mai sus că purtarea de grijă a mitropolitului Antim s-a întins și asupra credincioșilor de neam arab din Patriarhia Antiohiei, pe seama cărora a pus bazele primei tipografii cu caractere arabe, precum și asupra conaționalilor săi, trimițînd în Georgia pe cel mai destoinic ucenic al său, Mihail Ștefan, care a așezat, la Tbilisi, o nouă tipografie, cu caractere georgiene.

De același ajutor, s-au bucurat și credincioșii de neam grec din Patriarhiile Constantinopolului, Alexandriei și Ierusalimului, tipărind pe seama lor cărți de slujbă și de teologie, în limba greacă. Prin toate acestea, Antim a creat Bisericii și poporului român un prestigiu deosebit în rîndul popoarelor ortodoxe.

Un sprijin deosebit a acordat și credincioșilor români din Transilvania. Se mai păstrează și azi în parohiile românești din Transilvania și Banat sute de cărți tipărite de Antim Ivireanul. Una din ele, *Carte sau lumină*, o lucrare polemică în care erau combătute cele patru puncte «florentine», s-a tipărit în chip special ca să vină în sprijinul credincioșilor români din Transilvania, care erau amenințați de acțiunea prozelitistă a catolicilor. A trimis apoi la Alba Iulia pe ucenicul său Mihail Ștefan, care a tipărit aici o *Bucoavnă* și un *Chiriacodromion*, amîndouă în 1699.

Ca mitropolit, avînd și calitatea de «exarh al Plaiurilor» a luat asupra sa și cîrmuirea duhovnicească a credincioșilor din Brașov și Țara Bîrsei, care n-au mai recunoscut pe vlădica Atanasie Anghel după ce s-a rupt de Biserica Ortodoxă. Vlădica Antim a trimis numeroase scrisori de încurajare credincioșilor șcheieni, hirotonindu-le și cîțiva preoți. Se păstrează și cîteva antimise de la el, unul tocmai în Borșa Maramureșului.

Patriot luminat. Mitropolitul Antim s-a arătat și ca un dîrz apărător al intereselor Bisericii și ale neamului românesc. A dovedit acest lucru prin zelul cu care a apărat drepturile sale — ca mitropolit al Țării Românești — asupra mînăstirilor închinat Sfîntului Mormînt, împotriva patriarhului Hrisant al Ierusalimului care poruncise călugărilor greci din aceste mînăstiri să se considere legați direct de Sfîntul Mormînt și să nu mai pomenească la slujbe pe ierarhul locului.

Mitropolitul Antim a fost și un luptător hotărît împotriva opresiunii turcești, militînd pentru apropierea de Rusia lui Petru cel Mare. Această atitudine s-a vădit mai ales în cursul războiului ruso-turc din 1711, cînd, după *Istoriile* lui Radu Popescu, ar fi determinat pe spătarul Toma Cantacuzino și alți cîțiva boieri să treacă la ruși. În urma acestei «trădări», situația lui Constantin Brîncoveanu a devenit foarte critică față de turci. Spre a înlătura orice urmă de bănuială asupra sa, și-a propus să-l înlătore pe Antim din scaun, știind că este susținătorul principal al politicii de apropiere cu Rusia. Desigur, domnul era îndemnat la aceasta și de unii dușmani personali ai mitropolitului, poate de patriarhul Hrisant, de mitropolitul Mitrofan de Nissa sau de unii boieri. Cerîndu-i de-

misia, prin Mitrofan de Nissa, Antim a întocmit două apărări, una la 13 ianuarie, alta la 3 februarie 1712.

Prima apărare avea 12 puncte, prin care mitropolitul respingea cu multă demnitate toate acuzațiile ce i se aduceau, arătând pe scurt și activitatea pe care a desfășurat-o la noi, ca egumen, ca episcop și apoi ca mitropolit. Între altele, scria că n-a «viclenit» niciodată pe domn și casa sa, că n-a venit în țară «de vreo sărăcie sau lipsă», că nu s-a gândit niciodată că va ajunge arhieru, iar în scaunul mitropolitan n-a ajuns «cu sila, nici cu mite, nici cu rugăciuni». În ce privește paretisisul, scria că nu îndrăznește să-l dea, «căci prin aceasta călcăm porunca și făgăduiala și Dumnezeu nu glumește». La învinuirea că este străin și că nu se cuvine să fie mitropolit, răspundea : «În Hristos sîntem toț(i) una. Și apoi n-am fost numai eu episcop și mitropolit strein în Țara Românească, ci au fost și alții, precum să văd în condice și precum să politicește în toată Biserica, precum și domni au stătut, și de țară și streini, ca în toată lumea, că Dumnezeu au făcut lumea slobodă pentru toț(i)».

A doua apărare era mai scurtă și în ea ruga din nou pe domn să examineze cu atenție cazul său : «Iară măria ta fă ca un domn creștin și milostiv și nu mă lăsa să es obidit și cu lăcrămile pe obraz, că va fi cu păcat. Și precum nu te pripești la cele politicești a face răsplătire pentru cinstea domniei, așa nu te pripi nici la cele bisericești pentru cinstea lui Dumnezeu ; că răul a să face iaste lesne, iar a să desface iaste cu nevoe...». Magistrarele apărări ale mitropolitului, cît și o discuție «în taină» cu domnul, l-au determinat pe acesta să-și schimbe gîndul și astfel a rămas și mai departe la cîrma Mitropoliei.

Mitropolitul Antim și-a continuat nestînjenit activitatea pînă la moartea lui Constantin Brîncoveanu (1714) și apoi sub urmașul său Ștefan Cantacuzino (1714—1715), mort în 1716 la Constantinopol.

Sfîrșitul mitropolitului Antim. Abia după ce a ajuns la cîrma țării primul domn fanariot, Nicolae Mavrocordat (dec. 1715), au început zile grele și pentru bătrînul mitropolit. În anul 1716, a început un nou război între turci și austrieci. La vestea că armatele imperiale aflate în Transilvania ar fi trecut în Țara Românească pe valea Oltului și că se îndreaptă spre București, domnul impus de turci a fost nevoit să plece din capitală, îndreptîndu-se spre Dunăre (18 august 1716). A luat cu sine și pe mitropolitul Antim și pe cîțiva boieri. Ajunși la Călugăreni, mitropolitul a avut o discuție aprinsă cu domnul, declarîndu-i că se întoarce la București, întrucît nu-și poate părăsi turma. Cu toate încercările aceluia, mitropolitul s-a reîntors la București, unde, după informațiile lui Radu Popescu și Mitrofan Grigoras a continuat să uneltească împotriva dom-

nului fanariot, împreună cu unii boieri, alegînd ca domn pe Pătrașcu Brezoianu. Între timp, s-a aflat că venirea nemților nu era decît un zvon, ceea ce l-a făcut pe Mavrocordat să se reîntoarcă la București, în prima jumătate a lunii septembrie 1716.

Reașezat în scaun, a început de îndată pedepsirea potrivnicilor săi, între care se număra și mitropolitul Antim. Fiind chemat la curte, îndată ce a sosit aici, soldații turci aflați de pază — după cum ne informează Mitrofan Grigoraș — «l-au dat jos din rădvan și smulgîndu-i barba și părul capului și tîrîndu-l jos, l-au închis într-o căsuță a curții, ca să-și aducă aminte de tot ceea ce făcuse». În timp ce era închis în temnița palatului, domnul a cerut patriarhului ecumenic Ieremia III caterisirea mitropolitului. Acesta, împreună cu membrii sinodului său patriarhal, s-au și grăbit să o dea. În sentința de caterisire, principala acuză care i se aducea era aceea că s-a făcut vinovat «față de puternica împărăție și de preainălțatul domnitor a toată Țara Românească». Pe temeiul acestor acuze, era scos din rîndul arhierilor și caterisit. Din actul de alegere al urmașului său Mitrofan de Nissa, consemnat în *Condica Sfîntă*, se arăta că Antim a fost «condamnat de către mînia împărătească la exil în Muntele Sinai, pentru uneltirile lui în contra domnitorului Nicolae voievod și pentru alte vini politice». Se pot observa deci foarte limpede adevăratele cauze care au dus la caterisirea lui (sentința a fost ridicată de sinodul patriarhal, prezidat de patriarhul ecumenic Athenagoras, la 8 martie 1966). Anton Maria del Chiaro scria că a fost ridicat într-o noapte și pornit spre locul de surghiun, escortat de cîțiva ostași turci. Pe drum, aceștia l-au omorît și i-au aruncat trupul fie în rîul Marița, care străbate Bulgaria și se varsă în Marea Egee, fie în afluentul acestuia, Tungea, undeva în apropierea orașului Enos (dincolo de Adrianopol). Nu se cunoaște data exactă a uciderii lui. În orice caz, a avut loc după 22 septembrie 1716, căci la această dată el semna un document privitor la diferite datorii ale sale.

În felul acesta, a pierit luminatul și vrednicul Antim al Ungrovlahiei, ucis din porunca turcilor, ca și marele său binefăcător, Constantin Vodă Brîncoveanu.

Concluzii. *Deși era de alt neam, mitropolitul Antim și-a pus toate cunoștințele și toată priceperea în slujba Bisericii și a poporului nostru. Personalitate complexă, Antim Ivireanul a slujit neamul nostru mai ales pe calea tiparului, aducînd cuvînt de învățătură, de îndreptare și de întărire duhovnicească nu numai pentru păstoriții săi, ci și pentru credincioșii de limbă greacă, arabă și georgiană.*

Astfel, prin munca lui, Ortodoxia românească s-a ridicat la un prestigiu deosebit în fața celorlalte popoare de credință ortodoxă.

De tipărirea cărților sale se leagă un alt mare merit al său și anume desăvârșirea procesului de românizare a slujbelor bisericesti și făurirea unei limbi liturgice românești, folosită pînă azi.

Ca episcop și mitropolit, Antim a întruchipat pe adevăratul păstor, care-și pune sufletul pentru credincioșii săi. A dovedit aceasta prin cărțile sale de învățătură pentru preoți și credincioși, prin predicile sale, cu îndrumări pentru viața morală-religioasă a credincioșilor și cu osîndirea păcatelor vremii, prin testamentul său, unul din cele mai frumoase și mai mișcătoare modele ale genului, prin care lăsa întreaga agonisită a vieții pentru opere de caritate, dar mai ales prin moartea sa cu adevărat mucenicească, îndurată pentru că îndrăznise să se ridice împotriva turcilor și a primului domn fanariot. Toate acestea ne fac să-l socotim pe Antim Ivireanul drept cel mai de seamă mitropolit al Ungrovlahiei din toate timpurile.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: ANTON MARIA DEL CHIARO, *Storia delle moderne rivoluzioni de la Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914 (și trad. rom. Iași, 1927); MITROFAN GRIGORAS, *Cronica Țării Românești*, în D. Russo, *Studii istorice greco-române*, tom. II, București, 1939, p. 409—462; RADU POPESCU VORNICUL, *Istoriile domniilor Țării Românești*, ed. Const. Grecescu, București, 1963, CX + 338 p.; RADU LOGOFĂTUL GRECEANU, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu Voievod*, ed. Aurora Ilieș, București, 1970, p. 279 (ultimele două și în vol. *Cronicari munteni*, ed. Mihail Gregorian, București, 1961, vol. I, p. 225—577 și vol. II, p. 5—272); GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfîntă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (re-tipărire din «B.O.R.», an. VII, 1848, an. IX, 1885 și an. X, 1886).

Pentru tipăriri: ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 572 p. și tom. IV (red. ION BIANU și DAN SIMONESCU, București, 1944, XII + 375 p.); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Antim Ivireanul tipograf*, în «B.O.R.», an. LXXIV, nr. 8—9, 1956, p. 690—766; DIMITRIE CORAVU, *Precizări și contribuții la bibliografia românească veche*, în «M.O.», an. XX, nr. 9—10, 1968, p. 722—729.

Didahiile lui Antim au fost publicate pînă acum în mai multe ediții: I. Bianu (1886), Constantin Erbiceanu (1886), amîndouă cu biografia lui Antim scrisă de episcopul Melchisedec, Ioan Corno (ediții școlare în 1895 și 1908), N. Iorga (1911), numai zece predici, și Petre V. Haneș (1915). Cea mai izbutită ediție critică este cea publicată de Gabriel Ștrempel cu titlul: ANTIM IVIREANUL, *Predici. Ediție critică, studiu introductiv și glosar*, București, 1962, 322 p.; același cercetător a publicat, apoi, întreagă opera lui Antim sub titlul: ANTIM IVIREANUL, *Opere. Ediție critică și studiu introductiv*, București, 1972, LXIV + 479 (cu toată bibliografia).

Studii și monografii. Dintre monografiile închinete marelui mitropolit, amintim: NICOLAE DOBRESU, *Viața și faptele lui Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1910, 119 p.

Dintre multele studii amintim pe cele publicate în numerele festive ale revistelor noastre bisericesti, închinete mitropolitului Antim: «B.O.R.», an. LXXIV, nr. 8—9, 1956, p. 679—863 (semnate de Damian P. Bogdan, Nicolae Șerbănescu, Victor Brătulescu,

Alexandru I. Ciurea, Ioan Rămureanu și Teodor M. Popescu); BOR, an. LXXXIV, nr. 9—10, 1966, p. 971—1006 (semnate de Stelian Izvoranu, A. Sacerdoțeanu, T. G. Bulat); G.B., an. XXV, nr. 9—10, 1966, p. 831—844 (semnate de A. Sacerdoțeanu și Virgil Molin); MA, an. XII, nr. 1—3, 1967, p. 43—81 și 147—179 (semnate de Sofron Vlad și Iorgu Ivan); MO, an. XVIII, nr. 9—10, 1966, p. 771—851 (semnate de Firmilian, mitropolitul Olteniei, Niculae Șerbănescu, I. Ionescu, Emil Nedelescu, Virgil Molin, Gabriel Cocora, A. Sacerdoțeanu, Victor Brătulescu); MB, an. XVI, nr. 7—9, 1966, p. 454—515 (semnate de Emanuel Copăcianu, Teodor Bodogae, Dumitru Belu și Mircea Păcurariu).

Se mai pot consulta: D. TEODOR (DAMIAN P. BOGDAN), *Despre Antim Ivireanul*, în ST, an. VII, nr. 3—4, 1955, p. 236—263; MARIO RUFFINI, *Il metropolita Valacco Antim Ivireanul*, în *Oikumenikon*, vol. III, 1966, p. 357—398; GABRIEL ȘTREMPEL, *Un cronograf ilustrat atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, în «Romanoslavica», XIII, 1966, p. 309—353; GABRIEL POPESCU, *Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul, cîrmuitor bisericesc și propovăduitor al Evangheliei*, în ST, an. XX, nr. 1—2, 1969, p. 5—97 (și extras); MATEI CAZACU, *Cum a murit Antim Ivireanul*, în MO, an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 671—691; STELIAN MARINESCU, *Dispoziții canonice-juridice în «Capete de poruncă» din anul 1714*, în GB, an. XXXIV, nr. 1—2, 1975, p. 131—138; DAN SIMONESCU, *Tendențe sociale și estetice în predicile lui Antim Ivireanul*, în MO, an. XXVII, nr. 11—12, 1975, p. 856—860; ȘTEFAN BAZILESCU, *Mitropolitul Antim Ivireanul — patriot și luminător al poporului*, în același număr, p. 861—872; I. D. LĂUDAT, *Antim Ivireanul, activitatea culturală, oratorul, patriotul*, în MMS, an. LII, nr. 5—6, 1976, p. 360—373; GAVRIL ISTRATE, *Locul Didahiilor lui Antim Ivireanul în istoria limbii literare*, în același număr, p. 374—382; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Încă o carte tipărită de mitropolitul Antim Ivireanul*, în BOR, an. XCIV, nr. 3—4, 1976, p. 349—355; IOAN NANU, *Un monument istoric de artă religioasă: ctitoria mitropolitului Antim Ivireanul*, în BOR, an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 223—318.

XXXIX

EPISCOPIILE RÎMNICULUI ȘI BUZAULUI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA. EPISCOPIA STREHAIEI

Episcopia Rîmnicului. În secolul al XVII-lea, a fost păstorită de vlădici harnici și pricepuți, care s-au îngrijit de bunăstarea materială a eparhiilor, de ridicarea de lăcașuri sfinte, cum și de întărirea vieții duhovnicești a păstoriților lor.

Primii episcopi. După moartea sau retragerea din scaun a lui Teofil, scaunul vacant a fost ocupat de episcopul *Efrem*. Se pare că se bucura de încrederea familiei lui Mihai Viteazul, din moment ce e pomenit în mai multe acte de danie ale mamei eroului, monahia Teofana. Pentru prima dată e pomenit la 8 noiembrie 1601, ca martor într-o carte de danie a maicii Teofana, prin care aceasta închina mînăstirii Cozia, unde era călugărită, satele Frăsinetul și Studenița. În anii următori, apare din nou ca martor în unele acte de danie ale mamei lui Mihai Viteazul. Numele său e pomenit, de asemenea, în mai multe acte de proprietate. Din actele de acest gen, rezultă că s-a îngrijit și de bunăstarea materială a episcopiei pe care o păstorea.

Ultima mențiune privitoare la episcopul *Efrem* este într-un act din 18 iunie 1613. Nu știm cînd și-a sfîrșit viața. Un episcop cu numele *Dionisie* este pomenit în cîteva acte dintre anii 1615—1617. Presupunem că a păstorit între anii 1614—1618.

Episcopul Teofil a fost ales la Rîmnic, probabil, în 1618. În această calitate este amintit în cîteva solii (în 1631, trimis de Leon Tomșa în Ardeal, să ia legătura cu Matei Aga și cu boierii pribegi; în 1632, între însoțitorii aceluiși la Constantinopol, cînd a fost confirmat domn) și în cîteva acte de proprietate. A păstorit la Rîmnic pînă în vara anului

1636, căci la 20 iulie acel an îl întâlnim în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei.

Episcopul Ignatie Sîrbul. Urmaşul său la Rîmnic a fost acel «popa Ignatie sîrbul den Necopoe» pomenit în *Istoria Țării Românești* (Letopisețul Cantacuzinesc), care a făcut legătura între Matei aga din Brîncoveni și Abaza pașa din Rusciuc, cu ajutorul căruia a și ajuns domn. Drept răsplată pentru serviciile aduse, Matei Basarab, după ce a ajuns domn, a adus pe Ignatie, ca preot de mir, în Țara Românească. Rămînînd văduv, într-un timp pe care nu-l putem preciza, domnul l-a făcut episcop de Rîmnic, în vara sau toamna anului 1636. Pentru prima oară e pomenit ca episcop la 30 ianuarie 1637, în prefața *Psaltirii* slavone de la Govora. E pomenit de asemenea în prefețele altor tipărituri govorene (*Ceaslovul slavon* din 1638, *Evanghelia cu învățătură* de la Govora și Dealu), ceea ce ne face să credem că tipografia de la Govora, situată în apropierea reședinței sale, a fost sub directa sa îndrumare. Și pentru că tipăriturile slavone de aci erau într-o redacție medio-bulgară, n-ar fi exclus ca el însuși să fi făcut revizuirea acestora. S-ar putea, de asemenea, ca el să fi ocrotit pe cărturarii sud-dunăreni — macedo-români poate — care s-au ostenit cu tipărirea cărților de la Govora (Meletie Macedoneanul și Ștefan din Ohrida).

Numele său ca episcop de Rîmnic e întâlnit în mai multe acte interne, fie în daniile de moșii în favoarea episcopiei, fie în alte acte. De pildă, în 1639 a luat parte la adunarea obștească a țării care a hotărît să nu se mai facă închinări de mînăstiri, iar în 1644 la soborul convocat de Varlaam al Moldovei spre a lua atitudine împotriva primejdiei calvine prin aprobarea *Răspunsului la Catehismul calvinesc*. În unele acte apare cu titlul de «arhiepiscope Rîmnicevskii i vseea Mehadiia», probabil în amintirea timpurilor cînd jurisdicția Episcopiei de Rîmnic se întindea și în părțile Banatului sudic. A rămas în fruntea Episcopiei Rîmnicului pînă în vara anului 1653 (iulie sau august), cînd Matei Basarab l-a înlăturat pe Ștefan din scaunul mitropolitan și l-a promovat în această demnitate pe episcopul Ignatie.

Ca mitropolit, a păstorit pînă către sfîrșitul anului 1655, cînd domnitorul Constantin Șerban a reabilitat pe fostul mitropolit Ștefan, redîndu-i scaunul, probabil fiind nevinovat. Presupunem că Ignatie a depus cîrja de bună voie. S-a retras în Oltenia, viețuind la Rîmnic și la Cozia. În septembrie 1659, era trimis într-o misiune diplomatică la principele Gheorghe Rákoczy II la Tg. Mureș. A murit după 20 decembrie 1662, cînd — fiind în pragul morții — făcea o danie mînăstirii Cozia. Probabil a și fost înmormîntat în această mînăstire.

Urmașul imediat al lui Ignatie la Rîmnic se numea *Dionisie*, probabil fost egumen la Cozia. E amintit în scaunul vlădicesc la 13 septembrie 1653. A păstorit pînă în prima parte a anului 1657, cînd se va fi retras din scaun. La 28 mai 1666 era amintit ca «răposat(ul) episcop Dionisie».

Episcopul Ignatie Grecul. Un nou episcop de Rîmnic cu numele *Ignatie* este amintit pentru prima oară la 2 iunie 1657. Apelativul de «grecul» întîlnit în acte chiar în timpul vieții sale, ca și iscălitura sa în grecește, sînt indicii că el a fost grec de neam. În anii următori, apare mereu în acte, pînă în anul 1667. Vlădica Ignatie s-a îngrijit și de bunăstarea materială a eparhiei sale, dobîndind felurite proprietăți, după cum reiese din unele acte. Ultimul act care-l pomenește în scaun datează din 31 august 1667. Presupunem că a murit în primele luni ale anului 1668, căci la 21 martie 1668 se întocmea actul de alegere al urmașului său în scaun, consemnat în *Condica Sfîntă* a Mitropoliei; se vorbea de «fericitul chir Ignatie» care își plătise «obșteasca datorie».

Episcopul Serafim. Era originar din Slatina-Olt, fost egumen al schitului Deleni, situat în satul cu același nume, la nord de Slatina, ctitorit de marele paharnic Drăgușin Deleanu. Probabil la recomandarea boierilor Deleni, înrudiți prin neam cu Matei Basarab, a ajuns, în 1648, episcop al Buzăului. După ce a păstorit acolo 20 de ani, la 21 martie 1668 a fost trecut în scaunul vlădicesc de la Rîmnic (primul act din *Condica Sfîntă* a Mitropoliei amintește tocmai mutarea sa la Rîmnic). În această nouă slujire arhierescă e pomenit în mai multe acte interne, de regulă acte de proprietate, fie participînd la Obșteasca Adunare a țării, în care erau luate măsuri de interes general.

Episcopul Serafim a ctitorit schitul Strihareț, existent pînă azi în orașul Slatina. Lucrările de zidire a schitului începuseră încă din 1664. La 4 august 1668, episcopul Serafim își închina ctitoria Mitropoliei din București, cîrmuită pe atunci de Teodosie. Din actul de închinare, rezulta că această nouă așezare mînăstirească «din osteneala și dreapta mea agoniseală o am făcut și o am miluit cu ce mi-au dat și mie puțința». În anii următori, episcopul a cumpărat felurite proprietăți pe seama ctitoriei sale (locuri de arătură, vii). Numeroase dani au făcut schitului Strihareț și unii credincioși.

Fiind înaintat în vîrstă, s-a retras din scaunul vlădicesc în a doua jumătate a anului 1670 («s-a prostit de bună voia sa», cum scria *Condica Sfîntă*), îmbrăcînd marea schimă monahală, sub numele de Silvestru. S-a așezat la schitul Strihareț, unde a trecut la cele veșnice prin anii

1672—1673, fiind îngropat tot acolo. Dacă la cele spuse pînă aci adăugăm și activitatea desfășurată de Serafim ca episcop la Buzău, vom avea o imagine și mai limpede asupra acestui ierarh cu alese însușiri gospodărești și cu o viață duhovnicească superioară.

După «paretisisul» lui Serafim, locul său a fost ocupat de egumenul *Varlaam* de la Glavacioc. Viața și activitatea sa le-am urmărit în alt loc, căci la 24 decembrie 1672, deci după o păstorire de abia doi ani la Rîmnic, a fost ales în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei. La Rîmnic este pomenit în cîteva acte de proprietate ale episcopiei. De asemenea, a rugat pe domnitorul Antonie Vodă din Popești să dea un hrisov pentru scutirea de bir a fiilor de preoți.

Episcopul Ștefan. Era originar din părțile de sud ale Olteniei. Probabil a îmbrăcat schima monahală în mînăstirea Sadova, pe care a și cîrmuit-o ca egumen, între anii 1655—1673. În această calitate, a chivernisit cu pricepere gospodăria mînăstirii, izbutind să o înzestreze cu noi proprietăți, fie prin cumpărări, fie prin acte de danii ale unor credincioși. Datorită însușirilor sale de bun gospodar și vieții îmbunătățite, egumenul Ștefan a fost ales episcop al Rîmnicului, la 15 ianuarie 1673 (la 4 aprilie 1668 se număra între cei trei candidați propuși pentru scaunul de la Buzău, iar la 20 mai 1668, între candidații la scaunul mitropolitan).

În cei 20 de ani de păstorie la Rîmnic, episcopul Ștefan s-a impus tot prin însușirile sale gospodărești, izbutind să mărească averea eparhiei așa cum n-a făcut nici unul din înaintașii săi.

În 1680 s-a ridicat, cu cheltuiala sa, clopotnița mare a episcopiei (refăcută în 1742 de episcopul Climent și rezidită în 1882 de Iosif Bobulescu). În incinta episcopiei a ridicat chilii de piatră.

Episcopul Ștefan este ctitorul mînăstirii Sărăcinești din județul Vîlcea, împreună cu monahia Marta, soția răposatului clucer Radu Păușescu și fiul ei Tănase Păușescu. A fost zugrăvită de episcopul Damaschin, peste vreo trei decenii.

Din inițiativa episcopului Ștefan, a început și refacerea schitului Dobrușa-Vîlcea. Tot sub el au fost închinat mai multe schituri la episcopie, urmărind prin aceasta o îndrumare mai sigură a vieții monahicești din ele (Dobrușa, Bogdănești, Comanca de Cîmp, Popînzălești, Sălcuța și Teica).

Este vrednic de amintit și faptul că episcopul Ștefan a obținut un hrisov de la domnul Gheorghe Duca (1673—1678), la 9 aprilie 1676, prin care rînduia ca preoții din eparhia Rîmnicului să plătească bir o singură dată pe an, la vremea haraciului. Se cunosc apoi mai multe porunci dom-

nești, prin care i se încredințau atribuții judecătorești, în rezolvarea anumitor pricini.

Către sfârșitul vieții, episcopul Ștefan a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de «Sava, arhieroschimonahul», retrăgându-se, poate, la ctitoria sa de la Sărăcinești. Nu cunoaștem data exactă a morții sale. În orice caz, ultimul document care-l amintește în scaun este din 22 decembrie 1692, iar la 18 iunie 1693, când s-a făcut alegerea unui nou episcop se spunea despre el că și-a «plătit obșteasca datorie». Deducem că s-a retras din scaun și a murit în prima jumătate a anului 1693. Tradiția susține că a fost înmormântat în pridvorul bisericii mînăstirii Sărăcinești. Rezultă, din toate cele de mai sus, că episcopul Ștefan a fost unul din cei mai destoinici și mai vrednici ierarhi rîmnicești din veacul al XVII-lea.

Episcopul Ilarion. Presupunem că era originar tot din Oltenia, din moment ce a ajuns egumen la mînăstirea Bistrița. A fost ales în scaunul vlădicesc de la Rîmnic la 18 iunie 1693, după cum aflăm în actul său de alegere din *Condica Sfîntă*. S-a arătat tot așa de priceput gospodar ca și înaintașul său, izbutind să mărească averea episcopiei prin felurite cumpărări sau danii.

La inițiativa lui Ilarion s-a isprăvit restaurarea schitului Dobrușa-Vîlcea, lucrare începută încă sub înaintașul său (zugrăveala s-a făcut mult mai tîrziu, sub episcopii Partenie și Filaret). Tot la îndemnul episcopului Ilarion s-a refăcut schitul Iezerul, așezat în locuri foarte retrase, în comuna Cheia-Vîlcea. O inscripție de la schit arată că este ctitorit de Mircea Ciobanul și doamna Chiajna în 1553, fiind apoi «prefăcut de iubitorul de Dumnezeu chir Ilarion episcop, ajutînd și Antonie schimonahul», un călugăr cu viață îmbunătățită, care a trăit într-o «peșteră» la schit, timp de 28 de ani. De asemenea, în timpul păstoririi lui Ilarion, Constantin Brîncoveanu a ridicat cîteva din ctitoriile sale din Oltenia (Mamul, paraclisul și bolnița de la Hurezi etc.), iar un ieromonah Paisie a început refacerea Govorei.

Se pare că Ilarion era preocupat și de probleme cărturărești, căci un dascăl, cu numele Alexandru, a tradus «cu îndemnarea și toată cheltuiala» sa un *Triod*, un *Penticostar* și o *Psaltire cu tîlc*.

Toată această remarcabilă activitate a episcopului Ilarion a luat sfîrșit într-un chip neplăcut, în martie 1705. Fiind învinuit că este «schismatic», întrucît a îngăduit catolicilor să-și zidească biserică în Rîmnic și să-și îngroape morții în cimitirul episcopiei, patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat în țară, a convocat în martie 1705, cu aprobarea lui Constantin Brîncoveanu, un sobor arhieresc, în care s-a hotărît scoaterea lui

Ilarion din scaun, depunerea din treapta arhieriei și trecerea sa în rîndul monahilor simpli. S-ar putea să fie vorba și de o intrigă a patriarhului Dositei al Ierusalimului sau a altora din mulții ierarhi greci veniți la noi în țară. Facem această presupunere întemeindu-ne pe faptul că hotărârile privitoare la caterisirea și trecerea sa în rîndul monahilor au rămas fără urmare. După părerea unor cercetători, Ilarion, păstrîndu-și rangul și titlul de episcop, a fost rînduit stareț al mînăstirii Snagov, căci întîlnim un stareț-arhieru cu acest nume în 1707 și 1712. La 29 iunie 1707, a luat parte la sfințirea mînăstirii Sfîntul Gheorghe Nou din București, ctitoria lui Brîncoveanu, ca «proin episcopul Rîmnicului». Nu se știe unde și cînd a murit.

La 16 martie 1705, în scaunul vlădicesc de la Rîmnic a fost ales «egumenul chir Antim de la Snagov», care, deși a păstorit aici numai trei ani, a înscris una din cele mai luminoase pagini din istoria eparhiei, mai ales prin realizările sale de ordin cultural.

Episcopia Strehaiei. În anul 1672, apare o nouă episcopie în Țara Românească, la Strehaia, cu reședința în mînăstirea de acolo — zidită de Matei Basarab — avînd jurisdicție peste un teritoriu destul de restrîns, în părțile Mehedinților. Noua eparhie a avut un singur titular, pe episcopul (numit în unele acte «arhiepiscopul») *Daniil*. După ultimele cercetări, a fost identificat cu acel «Daniil Andrean monahul din Țara Panoniei», adică din Transilvania — probabil din părțile ei de apus — care a tradus din grecește *Indreptarea Legii* de la Tîrgoviște, din anul 1652. În frămîntările politice din Transilvania între anii 1659—1662, unul din cei patru principii care se luptau pentru putere (Francisc Rédey, Acațiu Barcsai, Ioan Kemeny și Mihail Apaffi) va fi adus pe Daniil din Țara Românească, așezîndu-l în scaunul mitropolitan din Alba Iulia, în locul lui Sava Brancovici. Păstoria sa a fost de scurtă durată, căci Sava a izbutit să-și reocupe scaunul. S-ar putea să fie una și aceeași persoană cu acel Daniil pe care noul principe al Transilvaniei Mihail Apaffi (1661—1690) îl numea — la 20 aprilie 1662 — episcop ortodox în Țara Făgărașului. Din Transilvania a trecut în Moldova, așezîndu-se la schitul Babele, cu hramul Sfîntul Ioan Bogoslovul (ctitorit de un ieromonah Partenie, de la Bisericiani), metoh al mînăstirii Soveja, amîndouă în părțile Vrancei. Aici este atestat de mai multe acte, printre care și unul de danie din 12 ianuarie 1668 de la Iliăș Alexandru, domnul Moldovei, prin care «a miluit pre rugătoriul nostru pre Daniil, ce-au fost mitropolit la Beligrad, în Țara Ungurească și acum îi iaste traiul și petrecanie la schit unde iaste hramul Sfeti Ioan Bogoslovul, care iaste a sfintei mînăstiri a Sovejei, ce iaste zidită de răposatul Matei Vodă». Probabil vlădica

Daniil se bucura de prietenia lui Grigorie Ghica, domnul Țării Românești (1660—1664 și 1672—1673), pe care l-a putut cunoaște în 1661, când acesta a ridicat o biserică, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, în Focșani. Poate l-a ajutat chiar în 1664, când a pierdut scaunul domnesc. Pentru a răsplăti pe Daniil pentru serviciile făcute, ca și pentru devotamentul său, după ce-a ajuns domn pentru a doua oară, Grigorie Ghica a creat pentru el o nouă episcopie, în părțile Mehedinților, cu reședința la Strehaia. Întemeierea noii episcopii a fost consemnată de o pisanie pe un zid, la chiliile mînăstirii.

Acest lucru s-a petrecut în vara anului 1672, când a fost scos din scaun și mitropolitul Teodosie, pentru că la 24 decembrie 1672 Daniil participa la alegerea lui Varlaam al Rîmnicului ca mitropolit al țării, iar la 15 ianuarie 1673 la alegerea egumenului Ștefan de la Sadova ca episcop al Rîmnicului. La 15 aprilie 1673, era amintit în hrisovul lui Grigorie Ghica, prin care făcea unele ușurări materiale preoțimii de mir. Vlădica Daniil mai e pomenit și în câteva acte de proprietate, fie ca «episcop», fie ca «arhiepiscop».

Episcopia efemeră a Strehaiei a fost desființată de Șerban Cantacuzino, la scurt timp după ce a ocupat scaunul domnesc. Făcuse acest lucru, pentru ca să restabilească situația existentă mai înainte în Biserica țării, mai ales că Episcopia Strehaiei era creată de Grigorie Ghica, dușmanul familiei sale. Presupunem că desființarea episcopiei s-a făcut în aprilie 1679, când i s-a redat scaunul mitropolitan lui Teodosie. Pe vlădica Daniil l-a numit atunci «năstavnic» al ctitoriei sale de la Cotroceni (pomenit între 29 nov. 1679 și 21 ian. 1682). Dar în 1681, aceasta a fost închinată la Sfântul Munte Athos, venind în fruntea ei egumeni greci. În aceste împrejurări, Daniil s-a retras iarăși în Moldova, la schitul Babele, prin 1682. Spre sfârșitul anului 1685, era din nou în București, la alegerea și hirotonia mitropolitului Varlaam al Ardealului, semnînd și el actul de alegere din Condica Sfîntă, ca «Daniil proin ardelean». A murit pe la jumătatea anului 1688, în schitul Babele. Bunurile sale au fost urmărite de călugării greci de la Cotroceni, care au determinat pe Șerban Vodă Cantacuzino să aducă cu forța în București pe fostul mitropolit Teodosie al Moldovei, ca să declare bunurile rămase de la el.

Deși a avut o viață atît de zbuciumată, Daniil a slujit Biserica și pe credincioșii din toate cele trei țări românești, dînd un frumos exemplu asupra felului în care a înțeles unitatea românească.

Episcopia Buzăului. În secolul al XVII-lea, pe scaunul vlădicesc de la Buzău au păstorit mai mulți ierarhi de seamă, care au rămas în

istoria noastră bisericească ca oameni de carte, ca ziditori de lăcașuri sfinte, ca pricepuți chivernisitori ai bunurilor eparhiei sau ca buni păstori ai dreptcredincioșilor creștini de pe meleagurile buzoiene.

După alegerea lui Luca din Cipru ca întîistătător al Bisericii din Țara Românească, în toamna anului 1602, scaunul vacant de la Buzău a fost ocupat de episcopul *Chiril*, probabil în ultimele luni ale aceluiași an. În actele vremii apare abia în timpul lui Radu Șerban (1602—1611), și anume la 24 februarie 1610, cînd participă la un scaun de judecată, alături de ceilalți vlădici ai țării. În anii următori e întîlnit în alte acte interne.

Nu știm din ce motive, a fost îndepărtat din scaunul vlădicesc ori a făcut paretisis, pentru că între anii 1619—1621, îl întîlnim egumen la mînăstirea Snagov. Poate să fi fost înlăturat de Alexandru Iliăș (1616—1618 și 1627—1629).

Episcopul Efrem Trufășel. Este întîlnit în scaun la 7 ianuarie 1618, cînd Alexandru Iliăș îi dădea împuternicire «să judece în județul Săcuianilor de oameni necununați și de rude și de a patra împreunare și de toate de ce iaste judecata piscupească, să aibă a-i judeca cum au fost lege și mai dinainte vreme». Acest hrisov, prin care se recunoșteau drepturile sale episcopale, ne face să credem că era de curînd ales în scaunul vlădicesc.

La 15 aprilie 1625, domnitorul Alexandru Coconul (1623—1627) făcea milă «episcopului Efrem ca poslușnicii Episcopiei Buzăului, veniți din străini, să nu dea dajdie». Este întîlnit apoi în alte cîteva acte interne, mai ales de la Matei Basarab, care făcuse episcopiei cîteva danii și scutiri. De la episcopul Efrem a rămas și o carte de preoție — exemplar foarte rar — cu data de 16 iunie 1633. Ultima mențiune documentară despre el este din 30 ianuarie 1637, cînd e pomenit în prefața *Psalterii* slavone de la Govora. Curînd după aceasta a trecut la cele veșnice.

Episcopul *Ștefan* este pomenit pentru prima oară în acte la 30 iulie 1637. Numele său apare în mai multe tipăriri din timpul lui Matei Basarab: în *Ceaslovul* slav de la Govora (isprăvit la 30 ianuarie 1638), în *Evanghelia cu învățătură* de la Govora, din 1642 și în cea de la Dealu din 1644, toate tipărite cu «blagoslovenia» mitropolitului Teofil și a episcopilor Ignatie de la Rîmnic și Ștefan de la Buzău. Este pomenit și în unele acte ale vremii, fie judecînd felurite pricini de proprietate, fie în acte de danie sau de altă natură. De pildă, în 1639 a luat parte la Adunarea obștească a țării, cînd s-a hotărît ca nici o mînăstire să nu mai fie închinată unei alte mînăstiri din țară și de peste hotare. În 1644, a participat — alături de mitropolitul Teofil și episcopul Ignatie de la

Rîmnic — la soborul convocat de mitropolitul Varlaam al Moldovei, care a aprobat *Răspunsul la Catehismul calvinesc*. A păstorit pînă în 1648, cînd va fi trecut din această viață.

Episcopul Serafim. Originar din Slatina Oltului, a fost egumen la schitul Deleni, lîngă Slatina, ridicat de marele paharnic Drăgușin Deleanu, iar în 1648 a fost ales episcop la Buzău. Se pare că această alegere s-a făcut la recomandarea boierilor Deleni, înrudiți cu Matei Basarab, prin mame. În cei 20 de ani de păstorie la Buzău, episcopul Serafim s-a impus în ochii tuturor ca un om harnic, priceput și cu o viață duhovnicească aleasă. În anul 1649, Matei Basarab a poruncit să fie dărîmată din temelie catedrala din Buzău — ridicată probabil de Neagoe Basarab — care era «arsă și stricată de năvălirile varvaricești», construind pe locul ei o nouă catedrală. Desigur, supravegherea lucrărilor a avut-o episcopul Serafim.

Este întîlnit apoi participînd la Adunarea obștească a țării, alături de ceilalți vlădici. A izbutit să sporească averea episcopiei prin cîteva danii și scutiri domnești. Astfel, în 1652, Matei Basarab îi întărea stăpînirea peste patru sate, în 1654 Constantin Șerban Basarab îi hărăzea 300 bolovani de sare pe an și apoi, același domn scutea poslușniciei episcopiei de toate dările. Episcopia primește sub Serafim și cîteva danii din partea unor credincioși.

La 21 martie 1668, Serafim a fost ales în scaunul vădicesc de la Rîmnic, unde a păstorit pînă în a doua parte a anului 1670, cînd a făcut «paretisis». S-a retras la schitul Strihareț din Slatina, ctitoria sa, unde a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de Silvestru. Și-a sfîrșit viața prin 1672—1673, fiind îngropat la Strihareț. Episcopul Serafim poate fi socotit, pe bună dreptate, ca unul din ierarhii de seamă ai Buzăului.

Episcopul Grigorie. La 4 aprilie 1668, în scaunul vacant de la Buzău a fost ales ieromonahul Grigorie, egumenul mînăstirii Brîncoveni (între candidați se numărau și viitorul mitropolit Teodosie și Ștefan, viitorul episcop de Rîmnic). Acesta a fost în tinerețe preot în Cîmpulung, iar după moartea soției, s-a călugărit la mînăstirea din acel oraș, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, restaurată de Matei Basarab, în care s-au tipărit patru cărți, între anii 1635—1650.

Ca episcop de Buzău, a ctitorit schitul Golești, cu hramul Sfinții Trei Ierarhi, situat în apropiere de Cîmpulung. La 14 octombrie 1676, a întocmit un act prin care-și închina «acest mic schitișor» mînăstirii Cîmpulung, «întru carea și noi sîntem închinați Sfinției Sale (Maicii

Domnului, n.n.), dintru-întîiu, iar mai vîrtos întru tunderea călugăriei noastre».

Schitul Golești a primit apoi mai multe danii din partea episcopului, a fiului său Nicula și a unor credincioși în satul vecin Poenari. În pro-naosul bisericii, sînt zugrăviți «Grigorie episcop Buzevski», îmbrăcat în mantie arhierescă, și fiii săi «ierei Nicolae și Ioan ierodiacon», cu soțiile și copiii acestora.

Episcopul Grigorie e întîlnit în mai multe acte interne, mai cu seamă de proprietate, precum și în *Condica Sfîntă*, participînd la alegerea unor noi vlădici. Și-a sfîrșit viața în primăvara anului 1691. Deducem aceasta din faptul că la 10 iunie 1691, cînd a fost ales urmașul său, *Condica Sfîntă* arăta că «mai nainte cu puțină vreme ș-au dat cea de obște datorie». Nu știm unde a fost îngropat, la episcopia pe care a păstorit-o, sau la schitul Golești.

Episcopul Mitrofan. Cel ales la 10 iunie 1691 era originar din Moldova, călugărit la mînăstirea Bisericanii. De tînar a învățat meșteșugul tipografiei, după cum arăta el însuși mai tîrziu, în prefața *Octoihului* de la Buzău, din 1700. Și-a început lucrarea de tipograf și corector de cărți sub îndrumarea marelui mitropolit Dosoftei al Moldovei. Numele său e pomenit în *Molitvelnicul* de la Iași din 1681 și în *Viața și petrecerea sfinților* din 1682—1686. La rugămintea patriarhului Dositei al Ierusalimului — aflat în Moldova — ieromonahul Mitrofan a pus bazele unei tipografii grecești la mînăstirea Cetățuia lîngă Iași, în 1682, în care a tipărit, de asemenea, cîteva lucrări. Datorită meritelor pe care și le-a cîștigat ca tipograf, cît și sprijinului mitropolitului Dosoftei, Mitrofan a fost ales episcop de Huși, către sfîrșitul anului 1682.

În 1686, cînd Dosoftei al Moldovei a fost dus în Polonia de către regele Jan Sobieski, Mitrofan, ca adept al politicii mitropolitului său, a pribegit în Țara Românească, de teama domnitorului Constantin Cantemir. Aici, s-a pus în slujba lui Șerban Cantacuzino și apoi a lui Constantin Brîncoveanu, ajungînd conducătorul tipografiei domnești din București. În această calitate, s-a îngrijit de tipărirea *Bibliei* din 1688. Pe ultima foaie se putea citi: «a tot meșteșugul tipografiei și îndireptării cuvintelor românești ostenitoriu, de Dumnezău iubitorul Mitrofan episcopul de Huși». În 1690, a tipărit lucrările: *Întîmpinare la principiile catolice și la chestiunile lui Ciril Lucaris* a lui Meletie Sirigul și *Manual împotriva rătăcirii calvine* al lui Dositei al Ierusalimului, într-un singur volum, în grecește, iar în 1691, *Mărgăritarele (cuvîntările) Sfîn-*

tului *Ioan Gură de Aur*, traduse în românește de frații Radu și Șerban Greceanu. La sfârșit era însemnarea : «la tot meșteșugul lucrului acestei sfinte cărți și al diorthosirii limbii rumânești, primitoriul de ostenințe Mitrofan, proin episcop Hușskii».

La Buzău, a continuat activitatea tipografică, izbutind să înființeze o tipografie «domnească» cu sprijinul lui Constantin Brîncoveanu. În timp de 11 ani, de sub teascurile acestei tiparnițe au ieșit la lumină peste 20 de cărți, multe în românește, căci episcopul, ca ucenic al marelui cărturar Dosoftei, era unul din cei care au sprijinit românizarea slujbelor bisericești. Dar acest lucru era greu de înfăptuit dintr-odată, pe de o parte, pentru faptul că munca de tălmăcire era grea și plină de răspundere, iar pe de altă parte, pentru faptul că tradiția slavonă era încă destul de puternică. De aceea, episcopul Mitrofan a urmat pilda mitropolitului Teodosie și a înaintașului acestuia, Ștefan, de a traduce în românește numai îndrumările tipiconale, sinaxarele, paremiile, Apostolul și Evanghelia precum și unele ectenii, lăsînd cîntările și rugăciunile în slavonește.

Șirul tipăriturilor de la Buzău a început cu *Pravoslavnică Mărturisire* a lui Petru Movilă (1691), prima traducere românească a acestei lucrări, făcută de logofătul Radu Greceanu (ajutat la lucrările mai dificile de stolnicul Constantin Cantacuzino). Avea două prefețe, ambele semnate de Radu Greceanu.

În 1698, s-au tipărit cele 12 *Mineie*, care acum au văzut pentru prima oară lumina tiparului la noi. Chiar pe foaia de titlu se spunea că Mineiele aveau «tipicul și paremiile și sinaxariul pe limba rumânească» (restul în slavonește), «însuși episcopul Buzăului chir Mitrofan fiind tipograf». Volumul pe septembrie avea — după foaia de titlu — o scrisoare a mitropolitului Teodosie către Constantin Brîncoveanu, iar la sfârșit, două «înștiințări» ale lui Mitrofan : în prima cerea iertare cititorilor pentru greșelile de tipar, iar într-a doua, arăta că traducерile din grecește în românește le făcuse același Radu Greceanu. În anii următori, s-au tipărit câteva cărți de slujbă, cu îndrumările tipiconale, textele din Sfînta Scriptură (paremiile), sinaxarele și unele rugăciuni în românește, iar restul în slavonește. Așa au fost : *Evhologhionul* (1699 și 1701), *Octoihul* (1700), *Triodul* (1700), *Penticostarul* (1701), *Psaltirea* (1701).

În 1702 a tipărit în românește o broșură cu titlul : *Învățătura preoților pe scurt, de șapte taine ale Bisericii, cu drepte dovediri din pravila sfinților părinți*. În același an a tipărit *Sfînta și dumnezeiasca Liturghie*,

cu tipicul și câteva rugăciuni în românește. S-a tipărit cu cheltuiala paharnicului Șerban Cantacuzino, care semna și prefața. Unele din aceste tipărituri au prefete semnate de episcopul Mitrofan (*Evhologhionul, Octoihul, Psaltirea*), altele de mitropolitul Teodosie (*Mineiul pe septembrie, Triodul, Penticostarul și Învățătura preoților*).

Toate cărțile lui Mitrofan de la Buzău sînt frumos și îngrijit tipărite, fiind închinată lui Constantin Brîncoveanu, marele protector al culturii, prin lungi scrisori, dar mai ales prin versuri, pe care le întîlnim aproape în toate tipăriturile, ceea ce arată că episcopul avea și talent poetic. Se remarcă vinietele și gravurile lor, de o mare măiestrie artistică.

Episcopul Mitrofan are deci meritul că a continuat munca mitropoliților Ungrovlahiei, Ștefan și Teodosie, prin aceste tipărituri slavo-române, care reprezintă faza de tranziție, spre deplina românizare a slujbelor bisericești. El poate fi socotit ca un precursor al introducerii definitive a limbii române în biserică, desăvîrșită cîțiva ani mai tîrziu de mitropolitul Antim Ivireanul.

Între numeroșii tipografi și gravori care s-au format în jurul său poate fi amintit Antim Ivireanul însuși, care i-a urmat la conducerea tipografiei domnești din București, apoi : Ioanichie (Ioan) Bacov (Băcăuanul), Chiriac Moldoveanul, Pavel, Ursu, Nicolae, Ioan, Andrei și alții.

Menționăm și faptul că de la episcopul Mitrofan au rămas două traduceri în manuscris : o colecție de sentințe religioase-filozofice, tradusă în colaborare cu dascălul moldovean Atanasie, și lucrarea intitulată *Albina*, o culegere de învățături bisericești și religioase din unii Sfinți Părinți și filozofi antici, tradusă în colaborare cu dascălii Ilarion și Atanasie.

Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că episcopul Mitrofan a ctitorit schitul *Bonțești*, în părțile Vrancei, prin anii 1694—1698, devenit mai tîrziu metoc al episcopiei, căruia i-a purtat apoi o grijă deosebită, făcîndu-i danii. Pe seama episcopiei, a cumpărat felurite bunuri sau a primit danii.

Rezultă, din cele spuse, că episcopul Mitrofan a fost unul din cei mai de seamă ierarhi cărturari din trecutul nostru, nefiind egalat — la Buzău — decît de episcopul Chesarie, cu un secol și mai bine mai tîrziu. Și-a dat obștescul sfîrșit în vara anului 1702, căci la 3 octombrie era ales ca episcop «dascălul chir Damaschin».

Episcopul *Damaschin Dascălul* se trăgea dintr-o familie de moșneni, cu numele Voinescu din satul Voinești (jud. Dâmbovița). Nu știm în ce împrejurări și-a însușit o cultură aleasă, remarcându-se ca un vrednic tălmăcitor al cărților noastre de slujbă, contribuind, prin aceasta, la crearea și dezvoltarea limbii literare românești. Unii cercetători susțin că ar fi luat parte la tipărirea și chiar la tălmăcirea Bibliei de la București din 1688, părere neacceptabilă. În orice caz, în 1700, mitropolitul Teodosie scria că *Octoihul* tipărit atunci la Buzău era «făcut aproape din nou cu multă muncă de *dascălul Damaschin* al nostru». A fost dascăl la școala de slavonie din București, ca unul ce știa slavonește, grecește și latinește, apoi dascăl al fiului stolnicului Constantin Cantacuzino, viitorul domn Ștefan (1714—1716).

Reputația de bun cărturar a făcut ca la 3 octombrie 1702, «dascălul chir Damaschin» să fie ales episcop la Buzău, în locul lui Mitrofan. Despre activitatea sa la Buzău avem știri destul de puține. A continuat activitatea tipografică a lui Mitrofan, tipărind *Molitvele vecerniei și utreniei* (o ediție în 1702, alta prin 1703—1704), cu rugăciunile în slavonește, tipicul în românește, *Psaltirea*, în 1703 (cu prefața sa către Constantin Brîncoveanu), avînd psalmii în slavonește, iar indicațiile tipiconale, molitvele după catisme și cîteva «învățăături», în românește. În 1704 a retipărit *Apostolul*, în românește, după ediția din 1683 de la București (cu prefața lui Damaschin către domn). Într-o scrisoare a mitropolitului Teodosie către Damaschin, din 25 septembrie 1703, îi mulțumea pentru cele cinci *Catavasiere* trimise în dar. Deși nu avem un exemplar din această carte, putem presupune că este vorba de o tipăritură a sa, încă necunoscută. Din 1704, activitatea tipografică la Buzău a încetat pentru patru decenii.

A rămas de la el și o versiune românească (1704) a *Tîlcuirii Apocalipsei* a lui Andrei, arhiepiscopul Cezareii Capadochiei (după traducerea slavă făcută de Lavrentie Zizanie). Tot în calitate de episcop de Buzău, Damaschin a înființat o școală la Focșani.

În primăvara anului 1708, probabil în martie, a fost ales în scaunul vlădicesc de la Rîmnic, în locul unui alt mare cărturar, Antim Ivireanul, care, la 28 ianuarie, trecuse în scaunul mitropolitan.

Concluzii. În secolul al XVII-lea, în scaunul de la Rîmnic au păstorit ierarhi vrednici de cinstire, ca Teofil, Ignatie Sîrbul și Varlaam, care au ajuns mitropoliți, apoi Serafim și Ștefan, amîndoi ctitori de lăcașuri sfinte. La Episcopia efemeră a Strehaiei a păs-

torit vlădica Daniil, care s-a pus în slujba credincioșilor din toate cele trei țări românești.

Episcopia Buzăului a fost păstorită de ierarhi vrednici de po-
menire, ca Serafim și Grigorie, pricepuți chivernisitori ai bunuri-
lor episcopiei și ctitori de lăcașuri sfinte, iar în timpul domniei lui
Constantin Brîncoveanu, de marii cărturari Mitrofan și Damaschin,
care au adus un aport prețios la introducerea limbii române în slujba
bisericească.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București 1886, XXVI + 418 + XIV p. (rețipărite din «B.O.R.», an. VIII, 1884, IX, 1885 și X, 1886); Academia R.S.R., *Documente privind istoria României. B. Țara Românească, Veacul XVII*. Vol. I (1601—1610), București, 1951; Vol. II (1611—1615), București, 1951; vol. III (1616—1620), București, 1951; vol. IV (1621—1625), București, 1954 și vol. de indice (1601—1625), Buc., 1960; Academia R. S. România, *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. XXI (1626—1627), întocmit de Damaschin Mioc, București, 1965, XLII + 596 p.

Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul contacuzinesc. Ediție critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, LXII + 253 p. (și în vol. *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 81—224).

Episcopia Rîmnicului. ATHANASIE MIRONESCU, *Istoricul Eparhiei Rîmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV + 695 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Rîmnicului*, în «M.O.», an. XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212; DIMITRIE CORAVU, *Viața și activitatea episcopului Ștefan al Rîmnicului (1673—1693)*, în M.O., an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 211—229. Asupra lui Teofil, Ignatie Sîrbul și Varlaam ca episcopi de Rîmnic, vezi bibliografia indicată la capitolele privitoare la Mitropolia Ungrovlahiei sub arhipăstoria lor.

Episcopia Strehăiei. IOAN BIANU, *Episcopia Strehăiei în anii 1673—1688. Notă istorică*, în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. II, t. XXVI (1903—1904), p. 171—181; ALEXANDRU LAPEDATU, *Episcopia Strehăiei și tradiția scaunului bănesc de acolo. Studiu istoric*, București 1906, 30 p.; AL. T. DUMITRESCU, *Despre «Istoria Țării Românești dintru început» și autorul ei Daniil Panoneanul, fost mitropolit al Ardealului și episcop al Strehăii*, în vol. *Lui Ion Bianu amintire*, București, 1916, p. 227—255; VENIAMIN POCITAN BĂRLĂDEANU, *Episcopia Strehăiei*, în «B.O.R.», an. XLVIII, 1930, p. 644—660; NICOLAE ȘERBĂNESCU, *Despre Episcopia Strehăiei*, în «M.O.», an. VI, nr. 9—10, 1954, p. 488—510; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Documente despre Episcopia Strehăiei*, în «M.O.», an. VI, nr. 11—12, 1954, p. 683—688; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Noi mărturii despre Episcopia Strehăiei și episcopul ei Daniil*, în «M.O.», an. XIII, nr. 1—4, 1961, p. 71—79.

Episcopia Buzăului. TOMA G. BULAT, *Titularii Episcopiei Buzăului în secolele XVII și XVIII*, în «G.B.», an. XXX, nr. 5—6, 1971, p. 496—510 și an. XXXI, nr. 7—8, 1972, p. 825—850; TOMA G. BULAT, *Un mare episcop al Buzăului din secolul XVII; Serafim Slătineanu*, în «G.B.», an. XX, nr. 1—2, 1961, p. 157—161; TOMA G. BULAT, *O fundație a episcopului Serafim lângă orașul Slatina*, în «M.O.», an. XIV, nr. 5—6, 1962, p. 370—375; VICTOR BRĂTULESCU, *Documente, inscripții cu caracter istoric și zugrăvi țărani*, în «G.B.», an. XIX, nr. 3—4, 1960, p. 256—266; IOAN RĂUȚESCU, *Știri documentare privitoare la biserica din Schitul-Golești (Muscel)*, în «G.B.», an. XXI, nr. 9—10, 1962, p. 864—876.

I. BIANU, *Mitrofan, episcopul Hușilor și al Buzăului, mare tipograf*, în *Almanahul Graficei Române*, Craiova, 1927, p. 44—49; NICOLAE TURCU, *Viața și activitatea cultural-tipografică a episcopului Mitrofan al Buzăului*, în B. O. R., an. LXXXIII, nr. 3—4, 1965, p. 280—296; ANTON POPESCU, *Episcopul Mitrofan al Hușilor*, în MMS, nr. XLV, nr. 7—9, 1969, p. 499—504; GABRIEL COCORA, *Un mare tipograf român în circuitul european în secolul al XVII-lea: episcopul Mitrofan al Buzăului*, în vol. *Tipar și cărțurari*, București, 1977, p. 143—179 (și în B.O.R., an. XCVI, nr. 3—4, 1978, p. 311—333); DORU MIHĂESCU, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan, episcopul de Huși*, în M.M.S., an. LV, nr. 3—6, 1979, p. 314—334.

GABRIEL COCORA, *250 de ani de la păstoria episcopului Damaschin la Buzău (3 octombrie 1703—16 aprilie 1708)*, în G. B., an. XVII, nr. 9, 1958, p. 867—873; BARBU TEODORESCU, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii române*, în M. O., an. XII, nr. 9—12, 1960, p. 627—645 (alte lucrări despre el se vor indica la capitolul: Episcopia Rîmnicului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea).

Tipăriturile de la Buzău. ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 571 p.; tom. IV (red. ION BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.; DANIELA BRATU, *Tipografiile de la Buzău*, în G. B., an. XVII, nr. 8, 1958, p. 727—739; GABRIEL COCORA, *Tipografia și tipăriturile de la Episcopia Buzăului*, în B. O. R., an. LXXVIII, nr. 3—4, 1960, p. 286—331; GABRIEL COCORA, *Tipografia de la Episcopia Buzăului*, în vol. *Tipar și cărțurari*, București, 1977, p. 9—105.

XL

VIATA BISERICESCA A ROMANILOR DIN BANAT, ARAD SI BIHOR PINA LA SFIRSITUL SECOLULUI AL XVII-LEA

În regiunile din sud-vestul țării noastre, în provincia istorică Banat (azi județele Timiș și Caraș-Severin), știrile privitoare la viața bisericească sînt foarte sărace și confuze, încît cu greu se poate face lumină în istoria Bisericii Ortodoxe românești din acest colț de țară. Unele descoperiri arheologice (inelul de aur cu simboluri creștine de la Băile Herculane, precum și inelele și opaițele creștine descoperite în cîteva localități din Banat) atestă existența unor creștini în aceste părți încă din secolul al IV-lea. Probabil că episcopul Ursus «al avarițienilor», participant la lucrările sinodului VII ecumenic de la Niceea din 787, a păstorit peste credincioșii din Banat, stăpînit atunci de avari, avîndu-și, poate, reședința în Morisena, unde s-au descoperit ruinele unei baziilici cu baptisteriu, de prin secolele IV—VI.

În prima jumătate a secolului X exista în Banat un voievodat, condus de Glad, iar în primele două decenii ale secolului XI un conducător local cu numele Ohtum sau Achtum. După ce s-a botezat la Vidin, prin anul 1002, Ohtum a zidit la Morisena o mînaștere ortodoxă, cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, în care a așezat «călugări greci», adică ortodocși. După ce Morisena și ținutul înconjurător au fost ocupate de regele maghiar Ștefan cel Sfînt, prin 1028—1030, în urma trădării lui Chanadinus, sfetnicul lui Ohtum, în mînaștirea Sfîntul Ioan au fost aduși călugări latini, în frunte cu episcopul Gerard, iar călugării ortodocși au fost mutați în noua mînaștere Sfîntul Gheorghe din Orosłanoș (azi Maidan). În 1020, între eparhiile supuse Arhiepiscopiei de la Ohrida, se număra și cea de Dibiscos, care a fost identificată cu străvechiul Tibiscum din timpul stăpînirii romane (azi Jupa, lîngă Caransebeș), iar mai nou cu «castrul Timiș», adică Timișoara de azi. Deși Banatul a fost ocupat de regii catolici maghiari, au continuat să existe așa-numitele dis-

tricate românești, în locul vechilor cnezate și voievodate din aceste părți. Se cunosc mai multe districte, cel mai însemnat fiind al Caransebeșului, fiecare cu un număr de sate, conduse după obiceiul lor străvechi («legea românilor»). Cu timpul, înăsprindu-se dominația regilor maghiari în aceste locuri, au luat felurite măsuri restrictive împotriva românilor ortodocși, așa cum făcuseră și în Transilvania.

După dezastrul de la Cîmpia Mierlei din 1389, continuat cu celelalte cotropiri turcești din Balcani (în 1459 dispare însuși statul sîrbesc), o mare parte din sîrbi au fost nevoiți să emigreze și să se stabilească în Ungaria — mai ales în părțile de sud — precum și în Banat și Arad. Colonizările sîrbești în regiunile amintite au început din prima jumătate a secolului XV (1427), continuînd pînă în anul 1737, fiind organizate fie de cîrmuitorii lor politici, fie de cei bisericești. Așezîndu-se în Banat, sîrbi au ajuns în contact cu românii, care aveau aceeași credință ortodoxă. Așa se face că unii vlădicii ortodocși de la Timișoara, Vîrșeț sau Caransebeș au fost de neam sîrb.

Timp de cîteva secole nu avem știri sigure despre existența unor ierarhi ortodocși în Banat. Încercările unor istorici bănățeni de a fixa șirul unor «mitropoliți» ai Banatului cu sediul în Timișoara, începînd cu Constantin (la 1286!) sînt naive, iar pretinsele lucrări ale dascălului Damaschin Udra din Caransebeș prin 1696—1699 privitoare la acei mitropoliți sînt simple fantezii. În schimb, avem știri despre mînaștirile bănățene de la Partoș, Sîngeorge, Mesici, Vărădia, Srediște, Șemlac (Săraca), Ciclova, Voilovița, Ilidia, Zlatița, Lipova, Caransebeș, Mrăcunea etc., ctitorite de cneji, preoți și credincioși ortodocși români din Banat. Știri despre existența unor ierarhi ortodocși în Banat avem abia după 1552, cînd Banatul vestic a căzut sub stăpînirea turcească, fiind transformat într-un pașalîc, cu sediul la Timișoara. Către sfîrșitul secolului al XVII-lea și primele două decenii ale secolului următor, a început eliberarea treptată a acestor teritorii de sub turci, care au fost însă ocupate tot atunci de Habsburgi, rămînînd sub stăpînirea lor pînă în anul 1918.

Ierarhi români în Banat. În 1557, s-a reînființat Patriarhia de Ipek, prin sprijinul marelui vizir Mohamed Socolli, fratele patriarhului Macarie de la Ipek. Noua patriarhie și-a întins jurisdicția și asupra Banatului de vest, aflat încă sub stăpînire otomană. Deși s-a afirmat că în Banat exista o mitropolie, cu sediul la Timișoara, noi credem că a existat numai o episcopie, ai cărei întîistătători se numeau uneori și mitropoliți (cum se întîmpla și la Episcopia Romanului, de pildă) aflați sub ascultarea Patriarhiei de la Ipek. Astfel, la Timișoara sînt cunoscuți cu numele: mi-

tropolitul *Neofit* (c. 1608—1613), mitropolitul *Iosif*, zis cel Sfânt (1650—1653), *Mihail*, «episcop al Timișoarei și Becicherecului» (1686), *Vasile*, episcop (1688) și un alt *Vasile*, mitropolit (1692, poate identic cu primul).

Cel mai de seamă dintre ei a fost mitropolitul *Iosif*, probabil un «vlah» sud-dunărean, trăitor un timp la Athos, care a păstorit prin 1650—1653. S-a retras apoi la mănăstirea Partoș, la sud-vest de Timișoara, unde a trăit pînă prin 1655 sau 1656. Rămas în amintirea credincioșilor bănățeni ca sfânt făcător de minuni, a fost trecut în rîndul sfinților prin hotărîrea sinodală din 28 februarie 1950. Canonizarea lui solemnă s-a făcut la 6—8 octombrie 1956, în catedrala mitropolitană din Timișoara, unde i s-au așezat moaștele, iar prăznuirea i se face în fiecare an la 15 septembrie.

În părțile de sud ale Banatului întîlnim episcopi la Vîrșeț, care păstoreau peste credincioșii români din aceste locuri. Un episcop *Partenie* e pomenit pe la sfîrșitul secolului al XV-lea. În 1594, un episcop cu numele *Teodor* se număra printre conducătorii unei răscoale împotriva turcilor, după înăbușirea căreia ar fi fost ucis. Cei mai mulți istorici socotesc că și-a avut reședința în Vîrșeț, deși e posibil să o fi avut la Caransebeș, oraș stăpînit pe atunci de principii Transilvaniei, din familia Báthory, care s-au arătat mai concilianți față de Biserica Ortodoxă decît înaintașii lor. În secolul al XVII-lea sînt pomeniți la Vîrșeț episcopii *Simion* (din ultimul deceniu al secolului XVI pînă în primele decenii ale celui următor) și *Antonie*, prin 1622—1623, cînd a fost în Rusia. Abia la 14 octombrie 1662 întîlnim un nou cîrmuitor al eparhiei de la Vîrșeț, pe *Teodosie*, cu titlul de mitropolit, care pleca atunci în Rusia, însoțit de trei călugări de la Vodița (arhim. Nicodim, arhim. Arsenie și diacon Martirie). Călugării au primit 350 de ruble de la țar și s-au întors acasă, iar *Teodosie* a rămas în Rusia, unde, în 1666, a fost numit mitropolit al Belogoriei și Oboianeii (+ 28 august 1671). După el nu mai sînt atestați în chip sigur alți episcopi de Vîrșeț. Abia în anul 1695 întîlnim pe *Spiridon Știbița* de care ne vom ocupa în alt capitol.

Părțile de răsărit ale Banatului (Caraș și Banatul de Severin) au ajuns sub stăpînirea principilor transilvăneni, între anii 1541—1658 și 1688—1699. Asupra acestor locuri, își întindeau uneori jurisdicția mitropoliții Transilvaniei. De pildă, în 1562, principele Ioan Sigismund Zápolya acorda jurisdicție asupra Caransebeșului mitropolitului Sava din Lancrăm, iar la 28 decembrie 1656 Gheorghe Rákoczy II extindea jurisdicția mitropolitului Sava Brancovici și asupra Severinului. În 1693 mitropolitul *Teofil* sfințea biserica din satul Sîrbova lîngă Lugoj.

În Banat a început o acțiune prozelitistă calvină, ca și în Transilvania, fiind patronată de principii calvini din Alba Iulia. Ea s-a desfășurat îndeosebi în orașele Caransebeș și Lugoj. Așa de pildă, între traducătorii *Paliei* de la Orăștie apar și predicatorii români calvini: Moise Peștișel din Lugoj și Ștefan Herce din Caransebeș, precum și Efrem Zăcan, «dascălul de dăscălie» din Caransebeș. Lucrarea acestor predicatori și dascăli calvini n-a dat rezultate printre credincioșii români. Dovadă e faptul că în 1584, doi nobili români din orașele amintite au cerut mitropolitului Ghenadie din Alba Iulia să le trimită un preot, căci în 60 de sate românești din Banat românii nu voiau să-și boteze copiii la predicatorii calvini. Prin 1640 predicatorul româno-calvin Ștefan Fogarasi din Lugoj a tradus — din ungurește — cântările calvine (psalmii), pentru a fi folosiți la slujbe de către puținii români trecuți la calvinism în cele două orașe. Același Fogarasi a tradus în românește *Catehismul calvinesc* al profesorului Alstedius, pe care l-a tipărit la Alba Iulia în 1648, cu litere latine și ortografie maghiară, cu cheltuiala lui Acațiu Barcsai «banul Lugojului și Caransebeșului și fișpanul comitatului Severin», viitorul principe al Transilvaniei. Cu toate acestea, propaganda calvină a rămas fără urmări în Banat.

Credincioși români în Croația. Din pricina expansiunii turcești, numeroși valahi, pe care-i întâlnim în tot cursul evului mediu în Peninsula Balcanică, s-au refugiat înspre nord, unii din ei stabilindu-se în Croația, mai ales pe la mijlocul secolului al XVI-lea. În ținutul ocupat de ei, numit «Vlahia mică», își aveau propria lor organizație politică și bisericească. Informații interesante despre ei avem de la un misionar catolic, Rafael Levakovici. El scria — prin 1641 — că existau 11.000 de vlahi în părțile Zagrebului, în frunte cu un voievod precum și cu un episcop cu numele *Maxim Petrovici*. Mănăstirile din Croația, în care vor fi viețuit și călugări valahi, erau ajutate, tot pe atunci, de Vasile Lupu al Moldovei și familia sa. Astfel, la 12 august 1650, domnul moldovean împreună cu mitropolitul Varlaam, sufraganii săi și boierii din divan făceau o danie anuală mănăstirii Lipovina din Croația: 5.000 de aspri și alți 500 pentru cei care veneau să ridice dania. Fiul lui Vasile, Ștefăniță Lupu (1659—1661), apoi Eustratie Vodă Dabija (1661—1665) și alți membri ai familiei celui din urmă sînt trecuți între ctitorii mănăstirii Hopovo din Sirmiu.

În august 1663 era hirotonit de mitropolitul Sava I al Moldovei, ca episcop al vlahilor și sîrbilor din Croația, *Gavriil Miakici*. Amestecîndu-se într-o mișcare antihabsburgică, la 5 decembrie 1670 împăratul Leopold I (1658—1705) a poruncit să fie aruncat într-o închisoare din Silezia. De aici a fost mutat la Graz, unde a murit.

Viața bisericească a românilor din părțile Aradului. Pe cursul inferior al Mureșului, atît în dreapta cît și în stînga sa, se întindea în evul mediu județul Arad, iar în nordul acestuia, pînă în Țara Crișurilor, județul Zarand. Amîndouă — dar mai ales Zarandul — erau locuite de o populație românească, care-și avea organizația ei specifică, în frunte cu cneji și voievozi români. Întrucît comitatul Aradului era situat la extremitatea teritoriului locuit compact de români, s-au așezat aici și alte neamuri, fie maghiari — mai ales nobili — fie sîrbi. Regii unguri au dăruit conducătorilor sîrbi felurite privilegii și proprietăți, pentru a-i folosi pe viitor drept scut împotriva invaziilor turcești. De pildă, despotul Gheorghe Brancovici a stăpînit vreo cinci ani Șiria, cu toate satele și orașele care-i aparțineau, iar Matei Corvinul a dăruit familiei Iakșici Nădlacul, cu mai multe sate în comitatele Cenad, Timiș și Caraș. Cu toate acestea, numărul emigranților sîrbi era foarte redus, mai ales dacă-l comparăm cu al românilor autohtoni, care constituiau marea masă a populației. O statistică din 1560 arăta în județul Arad abia două sate sîrbești, iar una din 1667, un număr de 12 sate, cele mai multe situate în stînga Mureșului. În județul Zarand erau numai două sate sîrbești.

Viața bisericească a credincioșilor români de aici este atestată de ruinele unor biserici ortodoxe, din secolul XV sau mai vechi, la Lipova, Șiria, Hălmagiu, Dezna, Ceala și altele. Existau, de asemenea, mînăstiri ortodoxe, cum este a Hodoșului, atestată documentar la 1177, apoi la 1233, una pe locul actualei mînăstiri Bezdin, din secolul XIII, alta atestată de toponimicul «pîrîul mînăstirii» în localitatea Govojdia.

Nu avem însă știri despre existența unor vlădici decît în secolul al XVI-lea. Probabil pînă atunci preoții din părțile Aradului și Zarandului erau hirotoniți de mitropoliții transilvăneni sau de vlădicii slavi din sud. În orice caz, după 1557, cînd s-a reînființat vechiul patriarhat de Ipek, cu primul său titular Macarie, s-au putut așeza vlădici nu numai în Banat, ci și în teritoriile din dreapta Mureșului. Oblăduirea lor duhovnicească se întindea peste credincioșii români de pe cursul inferior al Mureșului, în fostele județe Arad și Zarand (aproximativ județul Arad de azi), dar poate și înspre nord, în Țara Crișurilor, deci în actualul județ Bihor. Reședința lor era fie în Ienopole (Ineul de azi, jud. Arad), fie în Lipova, fie în mînăstirea Hodoș-Bodrog. Potrivit unei tradiții locale, turcii ar fi ucis un episcop în Lipova, prin 1551—1552. În anul 1563, un episcop cu numele *Daniil* căuta să-și cumpere casă în

Lipova. De la «mitropolitul» Daniil al Lipovei avem o bederniță în mînăstirea sîrbească Cruședol (azi în muzeul Bisericii Ortodoxe Sîrbe din Belgrad).

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, s-a așezat în Ienopole Gheorghe Brancovici, înrudit cu familia despoților sîrbi cu același nume. Principele Sigismund Báthory (1581—1597) i-a dăruit domeniile Șiria, Pîncota și alte domenii în jurul Aradului și Cenadului, precum și titlul de comite ale Ienopolei. A fost îngropat în biserica ortodoxă din Șiria. Avram, fiul lui Gheorghe, a avut un fiu cu numele Moise. Acest Moise a fost preot de mir, dar murindu-i soția s-a călugărit sub numele de *Matei*, ajungînd apoi episcop al Ienopolei, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea.

Ca preot de mir, vlădica *Matei* a avut un fiu cu numele de Solomon, care mai tîrziu s-a călugărit (desigur a fost și el preot de mir) sub numele de *Sava*, ajungînd episcop în locul tatălui său, avîndu-și reședința tot în Ineu. La 7 aprilie 1606, vlădica *Sava* a izbutit să cîștige cetatea Lipova de la turci, pe seama principelui Transilvaniei Ștefan Bocskay (1605—1606). Urmașul acestuia, Sigismund Rákoczy (1607—1608), la 28 iunie 1607, a dăruit lui *Sava* mai multe moșii, drept răsplată pentru dobîndirea Lipovei (Bruznic, Rădmănești, Melytkochia — azi dispărută — și Sîmbăteni). La scurt timp (9 noiembrie 1607), același principe îi dăruia o moară pe Mureș, în ținutul Radnei. Pe lîngă aceste proprietăți, episcopul *Sava* a mai avut și alte sate: Sîmpetrul Mare de lîngă Cenad, Pața, lîngă Timișoara, Hodoș, sat pe care l-a colonizat și l-a dăruit mînăstirii Hodoș-Bodrog (probabil el a și refăcut această mînăstire). Episcopul *Sava* a păstorit mai bine de două decenii, căci la 6 noiembrie 1627 era încă în viață. Se pare însă că ajunsese la sărăcie, căci atunci vindea cele patru sate, dăruite de Rákoczy, lui Petru Raț Lipoveanul din Ineu, cu 350 de florini, cu condiția să le poată răscumpăra fără judecată, decă restituie banii primiți.

La scurt timp după aceasta, *Sava* a trecut la cele veșnice, pentru că în 1628 a fost hirotonit un nou vlădică al Ineului, *Longhin Brancovici*, (din botez Lazăr), un nepot al lui *Sava*. A fost hirotonit întru arhieru de către patriarhul Ciril Lucaris al Constantinopolului (a treia păstorie: 1623—1630). Fiind călugăr în mînăstirea Beocin, la nord de Belgrad, a făcut un drum în Rusia, în 1624, pentru a strînge ajutoare, avînd cîinstea de a vedea și «ochii» țarului, adică de a fi primit în audiență. În 1629, ca «mitropolit» din mînăstirea Sfîntul Nicolae din Ienopole, a făcut a doua călătorie în Rusia, după ajutoare. Era însoțit de fratele său Ioan (tatăl viitorului mitropolit *Sava Brancovici* al Ardealului), arhi-

diaconul Teofil, un nepot Petru și trei slujitori. La 15 septembrie 1629 erau în orașul de graniță Putivlia, de unde n-au mai fost lăsați să-și continue drumul spre Moscova, ci li s-a înmînat aici dania. Nu se știe cît a mai păstorit după reîntoarcerea din Rusia. Înainte de 1643, probabil din pricina prozelitismului calvin patronat de principele Transilvaniei Gh. Rákoczy I (1630—1648), și-a părăsit scaunul, retrăgîndu-se la mînăstirea Comana, în Țara Românească (jud. Ilfov), ctitoria domnitorului Radu Șerban. Aici a făcut, «cu osteneala și silința lui», o icoană a Maicii Domnului pentru Matei Basarab și soția sa, doamna Elina, terminată la 15 august 1643, care a ajuns mai tîrziu la mînăstirea Hilandar din Muntele Athos. În timp ce era retras la Comana, a fost cercetat în cîteva rînduri de nepotul său Simion (Sava) Brancovici, care probabil a și învățat aici, hirotonit preot și apoi mitropolit al Transilvaniei la Tîrgoviște, de către mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei. A murit după 17 septembrie 1656, data hirotonirii lui Sava ca mitropolit, fiind îngropat la mînăstirea Comana.

Se pare că urmașul său a fost *Sofronie*, «mitropolitul cetății Lipova», avîndu-și reședința în mînăstirea Hodoș-Bodrog. În 1651 a făcut și el un drum în Rusia pentru ajutoare, necesare restaurării mînăstirii sale. La 26 decembrie a fost primit în audiență de țarul Alexei Mihailovici Romanov (1645—1676), căruia i-a relatat lipsurile prin care trecea mînăstirea sa. În februarie anul următor, țarul dispunea să i se dea bani pentru odăjdii, felurite cărți de slujbă sau de învățătură. Nu știm cît a mai păstorit după întoarcerea din Rusia.

În 1664 este amintit un nou vlădică în părțile Aradului, *Ștefan* din Lipova, hirotonit în mînăstirea sîrbească Gracianița. Istoricul Ștefan Meteș crede că acesta este «vlădica sîrbesc» din anul 1664, care cerceta satele din Bihor, ca trimis al patriarhului de Constantinopol, adunînd dijme de la preoții și credincioșii de aici.

Ultimele episcop al Ieropolei a fost *Isaia Diacovici*, amintit în 1690, care în 1706 a mutat scaunul episcopiei la Arad.

Viața bisericească a românilor din Bihor. Regele Ștefan cel Sfînt (997—1038) înființase o episcopie catolică cu reședința la Biharia, probabil în locul unei episcopii ortodoxe, din cadrul formațiunii politice conduse de Menumorut. Regele Ladislau I cel Sfînt (1077—1095), ziditorul orașului Oradea, a mutat episcopia latină aici. Tot el a zidit prima mînăstire catolică din Bihor, la Sîniob.

Organizarea Bisericii catolice de aici a avut urmări negative asupra românilor. Se cunosc numeroase cazuri cînd românii au devenit iobagi ai Bisericii catolice pe fostele lor moșii. De pildă, cea mai mare parte din jumătatea sudică a județului a devenit proprietatea episcopu-

lui catolic din Oradea și a capitlului său. În felul acesta, episcopul latin din Oradea a devenit stăpînul feudal al multor țărani bihoreni ajunși în stare de iobagi. Pentru a-și păstra proprietățile, o parte din cnejii și voievozii români din Bihor s-au catolicizat, fapt care a dus apoi și la maghiarizarea lor. În ciuda acestor condiții vitrege, în tot cursul evului mediu a pulsat aici o intensă viață bisericească ortodoxă.

În Bihor se cunosc nume de preoți și protopopi români încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, hirotoniți probabil de un arhiepiscop de prin partea locului. De pildă, în 1349 episcopul latin Dimitrie din Oradea, printr-o diplomă dată cneazului din Vintere, Petru fiul lui Stanislav, acorda scutire de dările și sarcinile iobăgești cîte unui preot român din fiecare sat din jurul Vinterei. Rezultă de aici că preoții erau supuși acelorași sarcini feudale ca și păstoriții lor și că în fiecare sat existau mai mulți preoți.

Cu timpul, se pare că această scutire de sarcini iobăgești s-a generalizat, căci la fiecare schimbare de episcop latin, protopopii români din Seghiște, care aveau sub ascultare satele din jurul Beiușului, mergeau la Oradea, pentru ca să obțină diplome noi de întărire a acestor scutiri și pentru recunoașterea drepturilor lor protopopești. Între protopopii de Seghiște care solicită astfel de scutiri sînt pomeniți : Dan în 1503, Ioan în 1538 și Petru în 1554. Tot în aceste părți se face amintire de cîteva vechi biserici românești, cum era cea din Seghiște, de prin secolul XV, împodobită cu picturi, Remetea, Rieni, mînaștirea de la Voivozi și altele.

Oblăduirea duhovnicească asupra clerului și credincioșilor din Bihor o aveau, de regulă, mitropoliții ortodocși din Alba Iulia. Astfel, în 1581, Coresi a tipărit *Evangelie cu învățătură* de la Brașov cu binecuvîntarea «luminatului mitropolit marele Ghenadie din tot ținutul Ardealului și al Orăzei». Iar mitropolitul Ghenadie II se intitula «arhiepiscop al scaunului Bălgradului și al Vadului și al Orăzii și al Sătmarului și a toată țara Ardealului». Prin diploma de confirmare a mitropolitului Sava Brancovici, din 28 decembrie 1656, i se acorda jurisdicția — între alte comitate — și asupra Severinului, Zarandului, Bihorului și Maramureșului.

După 1556, Episcopia latină de la Oradea a fost desființată. Averile ei au fost luate de principele Transilvaniei, precum și de feluriți nobili maghiari trecuți la calvinism. Ca și în Transilvania propriu-zisă, noua confesiune calvină a încercat să-și câștige adepți printre preoții și credincioșii români din Bihor. Metoda folosită era aceeași ca și în Tran-

silvania : acordarea de drepturi materiale și politice preoților care treceau la calvinism. Se cunosc cazuri de preoți români, în nordul județului Bihor, care primeau chiar «hirotonia» de la anumiți predicatori calvini, maghiarizându-și numele. Primul preot calvinizat care apare în Bihor este *Achim* din Căbești, participant la lucrările «sinodului» calvin ținut împotriva unitarienilor, în Oradea, la 10 octombrie 1569. La 15 ianuarie 1608, principele Transilvaniei Sigismund Rákoczy (1607—1608) a emis o diplomă, prin care acorda preotului calvinizat *Mihai* din Nimăești, cât și tuturor preoților români care vor îmbrățișa calvinismul, toate scutirile și drepturile de care se bucurau pastorii calvini. Totodată, poruncea autorităților de stat și îndeosebi «cinstitului Sava, episcopul unor biserici sârbești și românești din stăpînirea noastră transilvană și celorlalți vlădici ortodocși, prezenți și viitori», să nu tulbure pe preoții români-calvini în exercitarea atribuțiilor lor. Deci erau scoși de sub jurisdicția episcopului Sava de la Ineu, căci el este ierarhul pomenit în diploma respectivă.

În 1641, principele Gheorghe Rákoczy I a numit pe preotul *Avram* din satul Burda, lângă Beiuș, ca «episcop» în Bihor, în înțelesul pe care-l dădeau calvinii episcopatului, adică un preot-inspector. Dar acest pretins «episcop» român era pus sub ascultarea superintendentului calvin maghiar din Alba Iulia și a protopopilor calvini maghiari din județul Bihor. Peste doi ani, același principe, care a întrebuințat atâtea mijloace pentru convertirea românilor la calvinism, a înființat un protopopiat româno-calvin, pentru comitatul Zarand, cu sediul în Ciuci, scos de sub ascultarea mitropolitului Simion Ștefan. Protopopului numit atunci i s-au pus anumite condiții, fiind subordonat superintendentului calvin. Se pare că el n-a mulțumit pe calvini, căci în 1648 era numit conducător al acestui protopopiat preotul *Petru* din Ciuci. Era scos și el de sub ascultarea mitropolitului și pus sub a superintendentului, cu obligația respectării unor îndatoriri (predica în românește, răspîndirea Catehismului calvin ș.a.). Cunoaștem și cazuri de «înnobilări» ale unor preoți români calvinizați, cum a fost Ioan din Ucuriș, în 1650.

Nu știm cât s-au bucurat de drepturile acordate de Gh. Rákoczy I «episcopul» Avram din Burda și protopopul Petru din Ciuci.

După anul 1660, anul încheierii păcii de la Oradea, părți din vestul țării noastre (Solnocul de mijloc, Crasna, Bihor, Zarand, Arad, Caraș) au ajuns sub stăpînire otomană (pașalîcul de Oradea). Aceste schimbări au dus, treptat, la încetarea prozelitismului calvin în Bihor. În 1664,

este întâlnit un «episcop sîrbesc» în Bihor, trimis cu scrisori de la patriarhul din Constantinopol. Poate că este vorba de episcopul Ștefan din Lipova, amintit într-un alt act din același an.

La 4 martie 1695, era amintit ca episcop al Oradiei *Efrem Banianin*, trecut la Biserica Romei, iar în primul deceniu al secolului al XVIII-lea *Petru Hristofor* (c. 1708—1712), poate amîndoi macedoromâni, despre care vom vorbi într-un alt capitol.

Concluzii. Fiind situați în extremitatea de vest a țării, românii din părțile Banatului, Aradului și Bihorului au avut o viață bisericească proprie. Cei din Banat și-au împletit-o uneori cu a sîrbilor refugiați aici din pricina cotropirilor turcești din Balcani. Ierarhi proprii apar abia din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, mai mult în legătură cu ierarhia sîrbească aflată sub jurisdicția Patriarhiei de Ipek, reînființată în 1557. Dacă unii episcopi sau «mitropoliți» din Timișoara, Vîrșeț-Caransebeș, Ienopole-Lipova vor fi fost sîrbi de neam, totuși marea majoritate a credincioșilor pe care-i păstoreau au fost români.

În Bihor și partea de răsărit a Banatului, aflate sub stăpînirea principilor Transilvaniei, a început o susținută lucrare de atragere a românilor ortodocși la calvinism, traducîndu-se cărți de slujbă calvină în românește și instituindu-se preoți, protopopi și chiar «episcopi» români-calvini. În ciuda condițiilor vitrege prin care au trecut, românii din aceste părți și-au păstrat neschimbată vechea lor credință ortodoxă.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: NICOLAE IORGA, *Documente românești din arhivele Bistriței*, partea I și a II-a, București, 1899—1900, an. CXVI, 103 p. (I), an. XLIX, 147 p. (II); NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii române*, Budapesta, 1904, 84 p.; NICOLAE IORGA, *Scrisori și inscripții ardelenе și maramureșene*, 2 vol., București, 1906, an. LXVIII, 302 p. (I), 336 p. (vol. XII și XIII din colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor*); E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV, partea I și II, București, 1911—1913.

Lucrări generale. AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, an. XII, 151 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, an. XXXVI, 596 p.

Viața bisericească în Banat. NICOLAE TINCU-VELIA, *Istoriografia bisericească politico-națională*, Sibiu, 1865, XXIX + 326 p.; GEORGE POPOVICI, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, XV, 424 p.; ȘTEFAN POP, *Din trecutul diecezei Caransebeșului*, vol. I, Caransebeș, 1932, 110 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din tre-*

cutul Banatului, *Studiu introductiv de istorie național-bisericească*, Timișoara, 1934, 132 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Episcopia Caransebeșului pînă în pragul secolului al XIX-lea*, Caransebeș, 1941, VIII + 202 p.; VICTOR VLĂDUCEANU, *Mînăstiri bănațene*, Timișoara, 1947, 144 p.; I. D. SUCIU, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, 318 p.

Viața bisericească în Arad. EMILIAN MICU, *O privire fugitivă în istoria bisericească a românilor*, în «Candela», an. VII, nr. 11, 1888, p. 638—648 (episcopul Sava din 1609); SILVIU DRAGOMIR, *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXIV, 1911—1912, București, 1912, 183 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei arădane*, în rev. «Transilvania», Sibiu, an. XLVIII, nr. 1—6, 1916, p. 12—33; IOACHIM CRĂCIUN, *Știri despre episcopii Ioan Cernea al Vadului, Teodor al Vîrșeșului și Sava al Inăului la cronicarul ardelean Ștefan Szamosközy*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 125—128; GHEORGHE LIȚIU, *Episcopia Aradului, Schiță istorică*, Arad, 1950, 56 p.

ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, pînă la 1829, Oradea, 1935, 146 p.

ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Episcopie a Sătmarului*, B.O.R., an. LVI, nr. 5—6, 1938, p. 193—204 (și extras : București, 1938, 14 p.).

XLI

VIATA BISERICIASCA A ROMANILOR DIN MARAMURES PINA LA INCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Am înfățișat, în altă parte, știrile privitoare la viața bisericească din Maramureș, legate mai ales de stavropighia patriarhală din Peri. Egumenii-exarhi de acolo (între care cunoaștem pe Pahomie în 1391, Simion Sălăjeanul prin 1456—1458 și pe Ilarie în 1494) aveau aceleași drepturi ca și un episcop, cu excepția hirotoniilor, rezervate «arhiereilor locali». La 20 martie 1479, regele Matei Corvinul a dat acel act prin care poruncea ca preoții români din Maramureș să fie scutiți de orice dări către stat, fiind sub ascultarea mitropolitului Ioanichie (Iowannychik, metropolitanus Nandoralbensis).

Datorită faptului că de pe la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor s-au așezat în Maramureș numeroși ruteni, viața bisericească a românilor avea să se împletească pe viitor cu a noilor veniți. La începutul secolului al XV-lea, familia Koriatovici a ctitorit o mânăstire, cu hramul Sfântul Nicolae, în Muncaci.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, s-au stabilit în această mânăstire episcopi ruteni ortodocși, care au avut apoi acele conflicte cu egumenii mânăstirii Sfântul Mihail din Peri, pe care le-am semnalat în altă parte. În aceste împrejurări, credincioșii români de aici au ajuns sub ascultarea vlădicilor de la Muncaci. Totodată au încetat drepturile de exarhi ale egumenilor de la mânăstirea Sfântul Mihail din Peri. Maramureșul a rămas sub jurisdicția episcopilor de la Muncaci pînă tîrziu, către începutul secolului al XVII-lea, de cînd au păstorit aici episcopi proprii.

Primul episcop de Muncaci, cunoscut cu numele, a fost Luca (c. 1485), urmat de Ioan, cel care a avut neînțelegeri cu egumenul Ilarie din Peri, în ultimul deceniu al secolului al XV-lea.

La 9 octombrie 1551, Ferdinand de Habsburg, în stăpînirea căruia intrase Transilvania (1551—1556), poruncea autorităților să ajute pe epis-

copul *Ladislau* (Vladislav) din Muncaci să-și poată încasa veniturile vlădicești obișnuite de la preoții ruteni și de la mirenii ortodocși din comitatul Maramureș. Peste cinci ani, la 19 februarie 1556, comitele Gheorghe Báthory dădea dispoziția ca episcopului *Larius* (Ilarion) din Muncaci să i se dea în stăpânire mînăstirea Peri și toate bunurile ei mobile și imobile, ca să se așeze în ea și să-și cîrmuiască de acolo eparhia. După el, întîlnim la Muncaci pe episcopii : *Vladislav II* (1568) și *Gavriil* (1573).

Jurisdicția episcopilor ruteni din Muncaci asupra Maramureșului a încetat după 1570. Prin pacea de la Speyer (azi în R. F. Germania) din 16 august 1570 dintre împăratul Maximilian II de Habsburg (1563—1572), ca rege al Ungariei, și Ioan Sigismund Zápolya, principele Transilvaniei, cel din urmă recunoștea suzeranitatea împăratului și-i ceda comitatele Bereg, Ugocea, Satu Mare și Szabolcs, păstrîndu-și stăpînirea asupra comitatelor Bihor, Solnocul de mijloc, Crasna și Maramureș. În felul acesta, Muncaciul (situat în județul Bereg) rămînea în Ungaria, iar Maramureșul era încorporat la Transilvania.

La scurt timp după aceasta, prin diploma din 3 august 1572, principele Ștefan Báthory (1571—1575) numea «episcop» (de fapt mitropolit) al românilor din întreaga Transilvanie, inclusiv «părțile ungurești», pe *Eftimie*, cel hirotonit la Ipek. El s-a retras însă după doi ani, încît la 6 iunie 1574, același principe numea ca «episcop al preoților români din Ardeal», pe Hristofor, fără să mai amintească de «părțile ungurene».

Probabil către sfîrșitul secolului al XVI-lea, Maramureșul a ajuns din nou sub oblăduirea episcopilor de la Muncaci, căci diploma de confirmare a lui Spiridon al Vadului din 6 februarie 1585 nu amintea Maramureșul între comitatele puse sub ascultarea sa.

În secolul al XVII-lea, pe lîngă episcopii ortodocși din Muncaci, apar și episcopi numai pentru Maramureș — care pe atunci cuprindea și sate aflate azi în afara hotarelor țării noastre — avîndu-și reședința la Peri sau în alte mînăstiri. Ei erau schimbați foarte des, după bunul plac al principilor Transilvaniei sau al feudalilor locali. Notăm că mulți dintre ei au fost numiți la recomandarea unor domni români, mai ales din Moldova, unii fiind hirotoniți la Suceava sau la Iași. Trebuie subliniat și faptul că în 1596, o parte din clerul și credincioșii ruteni au îmbrățișat unirea cu Roma, prin actul semnat atunci la Brest-Litovsk.

În 1596, Sigismund Rákoczy, care stăpînea cetatea Muncaci, trimitea pe *Vladislav* (Ladislau) la Suceava, pentru a fi hirotonit întru arhieru. Observînd că acesta era înclinat spre unirea cu Roma, Rákoczy l-a scos din scaun și l-a întemnițat. În locul său a căutat un ortodox, dispus să facă și unele concesii calvinismului. Acesta era *Serghie*, fost egu-

men la mînăstirea Tismana, ajuns episcop cu ajutorul lui Mihai Viteazul. La 24 august 1597 i se da îngăduința să plece în Țara Românească, poate în vederea hirotoniei. Despre păstoria sa în Muncaci și Maramureș ne vorbește el însuși într-o scrisoare din 1604, în care relatează că plecînd de la Tismana, i s-a dat spre conducere «Episcopia din Muncaci, mînăstirea Peri de lîngă Cîmpulung, în Maramureș, Habra de lîngă Baia Mare, ținutul Chioarului».

În timpul păstoririi lui Serghie, întîlnim și alți episcopi ortodocși în Maramureș și comitatele învecinate. Astfel, la sinodul convocat de Mihai Viteazul în Suceava, la 2 iunie 1600, cînd s-a hotărît ca vlădicii moldoveni retrași în Polonia să fie «căzuți» din scaunele lor, erau prezenți și doi arhieri ruteni: *Petronie* al Muncaciului și *Efrem* din Habra sau Habrul (semnau amîndoi în slavonește). Probabil Petronie era un episcop înlăturat din scaun de unul din stăpînitorii Muncaciului, înainte de Serghie. Același lucru îl putem spune și despre Efrem, stabilit în mînăstirea Habra de lîngă Baia Mare.

După moartea principelui Transilvaniei Ștefan Bocskay (dec. 1606), Perii, inclusiv mînăstirea, au devenit proprietatea lui Valentin Homonay. La rugămintea domnitorului Simion Movilă al Moldovei (1606—1607) și a autorităților comitatului Maramureș, la 9 martie 1607 Homonay a cedat mînăstirea și toate bunurile ei — «pămînturi arătoare, livezi, păduri și ape de pescuit» — episcopului care se va așeza în ea, cu îndatorirea de a asculta de căpitanul cetății Hust. Aceasta însemna că episcopul Serghie a rămas numai ca episcop de Muncaci, fără jurisdicție în Maramureș și în mînăstirea Peri.

Nu știm cît a păstorit la Muncaci. În 1616, se pare că era în scaun. În orice caz, prin 1623—1626, a fost chemat de Radu Mihnea din Polonia în Moldova, trimițîndu-l apoi la fiul său Alexandru Coconul, care domnea în Țara Românească (1623—1627). Acesta i-a încredințat din nou egumenia mînăstirii Tismana. Din actul de numire — din 15 august 1626 — rezultă că fusese rînduit ca episcop «în Muncaci și Maramureș» de Mihai Viteazul.

Ce se întîmpla în acest timp în Maramureș? La 29 aprilie 1608, principele Gabriel Báthory al Transilvaniei (1608—1613) acordă episcopului *Spiridon* al Vadului) jurisdicție și peste Maramureș. Se vede că această măsură a nemulțumit pe preoții și credincioșii de aici, care s-au plîns domnitorului Constantin Movilă al Moldovei (1607—1611), cerînd să le fie trimis un episcop din Moldova. La rugămintea lor, domnul moldovean înștiința pe Gabriel Báthory, la 30 august 1608, că a trimis un episcop în Maramureș, rugînd să-i dea «scrisorile de apro-

bare» și să nu fie tulburat în exercitarea misiunii sale arhieresti. Numele noului episcop era *Silovon* (Silvan?), lucru ce-l aflăm dintr-o altă scrisoare a lui Constantin Movilă, către Francisc Mágocsi, căpitanul cetății Muncaci, din 24 iunie 1609. Probabil Silovan s-a așezat în mînăstirea din Peri, și nu la Muncaci, unde păstorea încă vlădica Serghie.

Nu știm cît a păstorit aci. Probabil pînă pe la începutul anului 1614, căci la 19 august acel an, Ștefan II Tomșa al Moldovei (1611—1615 și 1621—1623) cerea căpitanului Andrei Doczy din Muncaci să-i îngăduie să trimită un episcop ortodox, potrivit rugăminții ce i-au făcut credincioșii de acolo, mai ales că era un obicei străvechi că neamurile «de lege grecească» din Ungaria să fie păstorite de vlădici veniți din Moldova. Se pare că n-a fost trimis nimeni, căci prin decretul de numire al episcopului *Teofil* la Vad, din 21 februarie 1615, i s-a acordat jurisdicție și asupra Maramureșului. De asemenea, a avut jurisdicție asupra Maramureșului și urmașul său *Augustin* de la Vad, apoi *Dosoftei*, pe care l-am socotit, prezumtiv, ca episcop de Vad și Maramureș (cum se și intitula în acea însemnare din 1622 pe un *Tetraevanghel* slavon în manuscris).

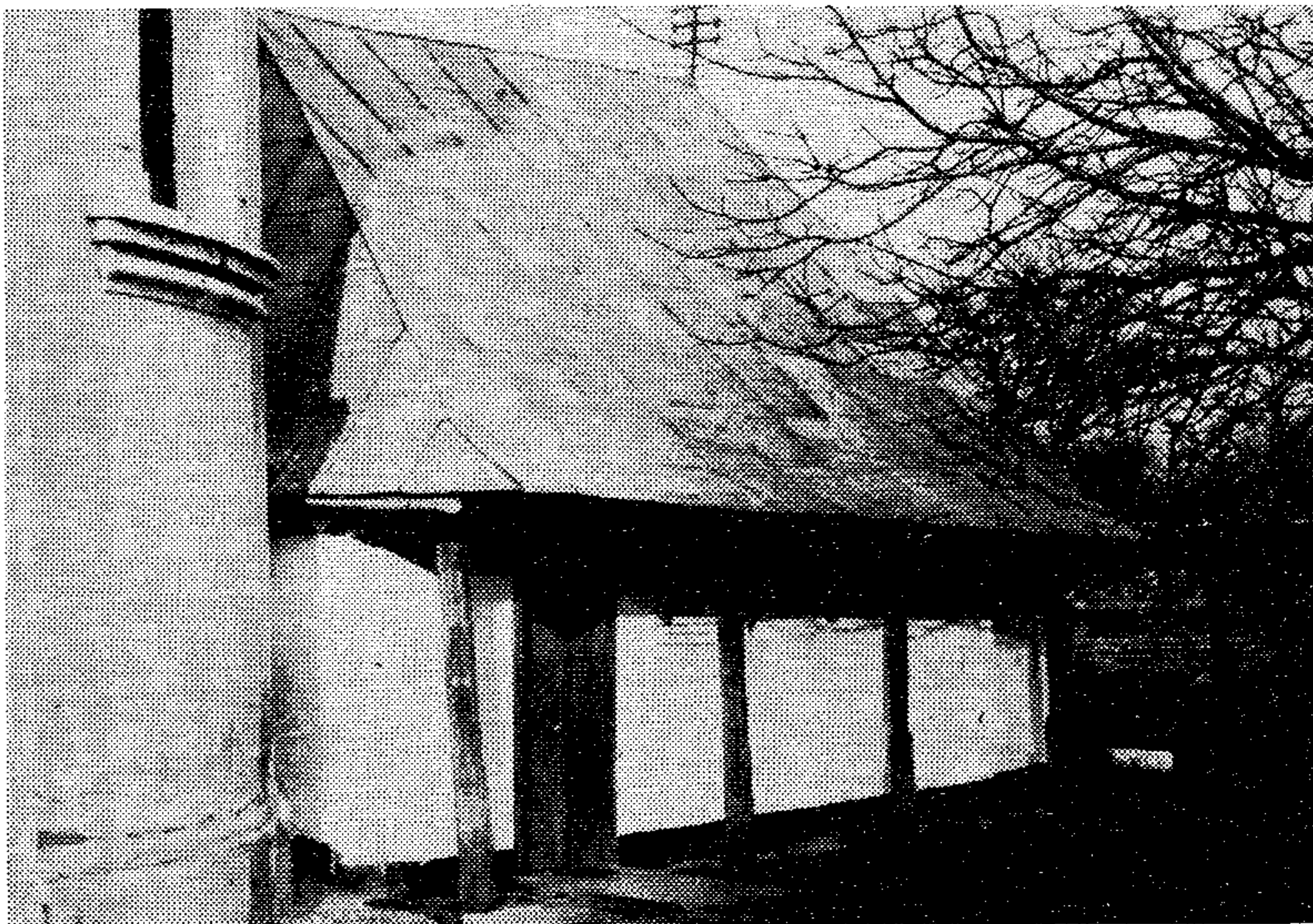
Prof. Ștefan Lupșa credea că în 1618 era numit ca episcop pentru Sătmăr Eftimie din mînăstirea Lopag, numit în 1623 la Vad, părerere pe care nu o împărtășim. Dar la 7 mai 1619 era amintit ca «episcop român în Maramureș», *Spiridon* care, cu puțin timp înainte, plecase în Moldova, lăsînd anumite obiecte și bani la Drăgan din Bîrgăul de Sus (Bistrița) și la preotul Tămaș din Năsăud.

Deși Spiridon este considerat de cercetători ca episcop în Maramureș, noi credem că este vorba de Spiridon al Vadului, care la 29 aprilie 1608 primise dreptul de jurisdicție bisericească și asupra Maramureșului, iar prin 1614 s-a retras în Moldova, foarte înaintat în vîrstă (era episcop din 1575).

La 2 august 1620, principele Gabriel Bethlen încredința arhierelui grec *Ieremia* păstoria credincioșilor ortodocși din comitatele Maramureș, Sáros, Zemplén și Abaujvár, deci peste o parte din eparhia Muncaciului. Acest Ieremia era originar din Macedonia, fost călugăr la Athos, apoi 20 de ani mitropolit al Pelagoniei și Perlapului. Din pricina asupririi turcești, s-a refugiat în Țara Românească, iar de aici în Transilvania, unde și-a cîștigat încrederea principelui, care l-a numit episcop în județele amintite. A păstorit numai pînă după Paștile anului 1621, cînd a plecat în Rusia, apoi în patria sa, pierzîndu-i-se urma.



Icoana Sf. Ierarh Iosif cel Nou, mitropolitul Banatului
(1650–1653), din 1782.



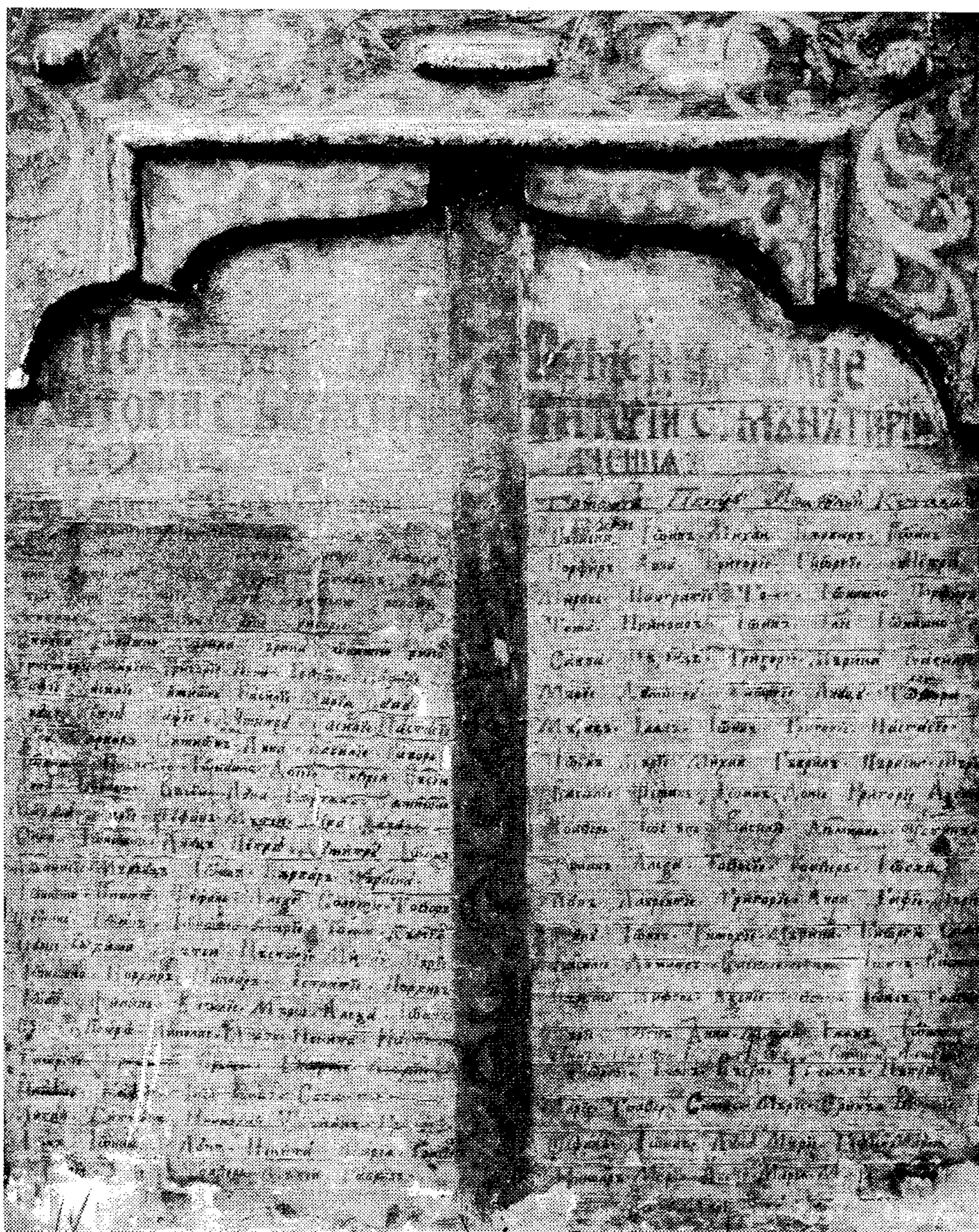
Biserica veche a mînăstirii Partoș—jud. Timiș, din secolul XVI.



Biserica mînăstirii Hodoș-Bodrog-jud. Arad, de plan triconc, cu turlă pe naos, refăcută în secolele XVII—XVIII.



Biserica mînăstirii Săraca — jud. Timiș, atestată documentar din 1270, rezidită în 1443 și renovată în forma actuală în 1730, cînd a fost pictată de meșterul zugrav Andrei și fiul său. Are un plan în cruce greacă, cu o turlă pe naos și cu un pridvor larg pe latura de vest.



Pomelnic al mînăstirii Moisei din Maramureș.

Schimbările politice survenite au avut repercusiuni și asupra vieții bisericești de aici. Astfel, prin pacea de la Mikulov (azi în R. S. Cehoslovacia) din 1622, Habsburgii cedau lui Gabriel Bethlen — în stăpînire viageră — 7 comitate situate în nordul Transilvaniei și Ungariei : Borsod, Abauj, Zemplén, Szabolcs, Ugocea, Bereg și Satu Mare. În toate acestea, mai ales în cel din urmă, se afla și o populație românească. De acum înainte, principii Transilvaniei se vor amesteca direct și în numirea episcopilor ortodocși din Muncaci (aflat în județul Bereg).

La 10 februarie 1623 Bethlen acorda episcopului *Petronie* jurisdicție asupra județelor Bereg, Ung, Szabolcs, Zemplen, Sáros și Maramureș. Peste cîteva luni numai, la 1 iunie 1623, Maramureșul era atribuit episcopului *Eftimie* de la Vad, probabil la rugămintea credincioșilor români de acolo, care voiau să fie păstoriți de un ierarh din neamul lor. La 1 ianuarie 1627, Bethlen numea ca episcop de Muncaci și Maramureș pe *Ioan Grigorie*, care a păstorit pînă prin 1633.

La 16 octombrie 1633, principele Gheorghe Rákoczy I (1630—1648) a îngăduit lui *Vasile Tarasovici*, ales episcop de Muncaci, să plece în Moldova pentru a fi hirotonit arhieru. Înseamnă că actul hirotoniei a fost săvîrșit de mitropolitul Varlaam, care păstorea pe atunci (1632-1653), fiind confirmat la 5 ianuarie 1634. Cu toate că i se acordase jurisdicție și peste Maramureș, se pare că nu a fost primit de credincioșii de aici. Cercetătorii de pînă acum au socotit că în 1634 a fost ales episcop în Maramureș *Dosoftei* (unii l-au identificat greșit cu fostul mitropolit al Transilvaniei din 1624—1627), iar prin 1637 este întîlnit în acte un *Dumitru Pop* «preot al Moiseiului și episcop al preoților de legea grecească din comitat». O cercetare atentă a puținelor acte din această perioadă ne face să credem că este vorba de o singură persoană, adică preotul nobil *Dimitrie Pop* a fost călugărit și hirotonit sub numele de *Dosoftei*.

Astfel, la 28 noiembrie 1634, nobilii din adunarea județeană făgăduiau ca fiecare din ei să acorde un ajutor de trei bani «episcopului românilor *Dosoftei*», drept cheltuieli de drum la Alba Iulia, pentru a obține diploma de recunoaștere din partea principelui. Înseamnă că el era pe atunci hirotonit, desigur în Moldova. La 5 martie 1635, aceeași adunare rînduia ca fiecare preot să dea episcopului un florin, iar nobilii cîte un «potor» (poltură). La 14 august 1635 «comitatul primea pe episcop în unanimitate» (fără să i se dea numele), stabilindu-i veniturile care i se cuveneau de la preoți și credincioși.

A fost, probabil, înlăturat din scaun, căci la 16-19 iulie 1639, era convocată o adunare generală a nobililor și preoților maramureșeni, care a hotărât să primească episcop pe *Vasile Tarasovici*. În actul încheiat cu acea ocazie, se menționa că-l primeau ca episcop numai la ordinul principelui Gh. Rákoczy, în mod provizoriu («până va da altuia această episcopie»). Precizau apoi că dacă nu le va respecta «libertatea de nobili», vor protesta în fața principelui. Forma energică a acestui act arată că *Vasile Tarasovici* era primit cu aversiune de credincioșii maramureșeni, la stăruințele lui Rákoczy. Păstoria lui a durat puțin, căci la sfârșitul anului 1640 a fost arestat din ordinul comandantului cetății Muncaci și aruncat în temniță, de unde a fost eliberat abia peste un an. A trecut la uniație prin 1642, dar după un an a fost nevoit să se retragă din scaunul episcopal de la Muncaci.

La 6 mai 1643, Maramureșul a fost pus sub ascultarea episcopului *Ioan Iusco* din Muncaci.

În 1645, același principe numea ca episcop numai pentru Maramureș pe *Silvestru* (primit de adunarea județeană la 26 aprilie), pe care unii istorici l-au identificat greșit cu traducătorul *Noului Testament* de la Alba Iulia din 1648 (în cea de a doua prefață a acestuia, *Simion Ștefan* preciza că *ieromonahul Silvestru* a murit în timp ce lucra la traducere).

Păstoria acestuia a fost foarte scurtă, căci în 1646 *Vasile Tarasovici* a fost așezat din nou în fruntea Episcopiei din Muncaci, cu jurisdicție și în Maramureș. Mai multe însemnări contemporane îl arată în scaun până în 1648. Cu toate acestea, în *Noul Testament* de la Alba Iulia din 1648, *Simion Ștefan* se intitula «arhiepiscop și mitropolit scaunului Belgradului, a Vadului, a Maramureșului și a toată țara Ardealului». Nu avem știri că el și-a întins jurisdicția peste Maramureș.

La 12 aprilie 1650 principele *Gheorghe Rákoczy II* (1648—1660) numea pe *Savu (Sava)* ca episcop de Vad, dar jurisdicția lui se întindea și peste Maramureș, căruia i s-au fixat șapte condiții calvinizante. Peste un an (17 iunie 1651), principele înștiința pe bistrițeni că *Sava* a plecat în Moldova.

La numai câteva zile după plecarea lui (7 iulie 1651), același principe numea pe *Mihail Molodeț* ca episcop numai în Maramureș, ca surfragan al mitropolitului din Alba Iulia. I s-au impus și lui cele șapte condiții pe care trebuise să le îndeplinească și *Sava* (predicarea Evangheliei în limba poporului, supunerea față de superintendentul calvin din Alba Iulia ș.a.). Se pare că a fost hirotonit de *Varlaam* al Mol-

dovei. A păstorit pînă pe la sfîrșitul anului 1656, cînd a murit sau a fost înlăturat din scaun. E pomenit în cîteva însemnări de pe cărțile de slujbă bisericească.

În acest timp, la Muncaci păstorea episcopul *Ioanichie Zăican*, hirotonit, probabil, tot de Varlaam al Moldovei, prin 1650. În anii 1659-1660, la curtea Rákoczeștilor din Muncaci se găseau doi domni români pribegi: Gheorghe Ștefan, fost al Moldovei (1653—1658) și Constantin Șerban Basarab al Țării Românești (1654—1658). Cel din urmă a zidit acum o biserică de piatră în Muncaci, terminată — după cum arată o pisanie — la 13 mai 1661, sub episcopul Ioanichie Zăican. Dar peste cîteva ani, acest domn intervenea la Sofia Báthory, văduva lui Gh. Rákoczy II, să înlătore din scaun pe Ioanichie și să pună în locul său pe *Petru Partenie Rotosinschi* (18 martie 1664), cu reședința în mînăstirea din Muncaci. Acesta era ucenic al lui Vasile Tarasovici și îmbrățișase uniția cu o parte a clerului și credincioșilor ruteni. A fost hirotonit ca arhieru unit, înainte de 14 iunie 1651, la Alba Iulia de mitropolitul Simion Ștefan, ajutat de doi vlădici, veniți probabil tot din Maramureș sau județele învecinate: Sava (poate fostul episcop) și Grigorie. Neputînd să ocupe scaunul din Muncaci, a stat pînă în 1664, la înlăturarea lui Ioanichie, în Ungvár (Ujhorod).

După moartea lui Mihail Molodeț, principele Gh. Rákoczy II, prin diploma sa din 28 decembrie 1656, a pus Maramureșul sub ascultarea mitropolitului *Sava Brancovici* din Alba Iulia. Același lucru l-au făcut urmașii săi Acațiu Barcsai și Mihail Apaffi. Numirea lui a fost anunțată în adunarea județeană din 4 martie 1662, iar la 28 iulie s-a prezentat personal în fața ei cu decretul prin care i se acorda cîrmuirea duhovnicească peste credincioșii români și ruteni de aici.

Adunarea a luat act de numirea lui Sava Brancovici, punîndu-i anumite condiții. Deși este pomenit în puține acte ale comitatului, totuși, mitropolitul și-a exercitat jurisdicția asupra Maramureșului în tot cursul păstoririi sale. În 1672 a sfințit mînăstirea Moisei, închinată Putnei, și care a întreținut apoi strînse legături culturale-duhovnicești cu mînăstirile moldovene. Faptul că nu mai exista un episcop propriu în Maramureș era un bun prilej pentru imixtiuni ale principilor Transilvaniei, dar mai ales ale nobililor locali în viața Bisericii de aici. De pildă, mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri, cu un trecut istoric atît de bogat în fapte, s-a ruinat, iar averea ei a fost luată în chip samavolnic de principele Mihail Apaffi.

Din lipsă de izvoare documentare, nu putem ști dacă au avut jurisdicție asupra Maramureșului și urmașii imediați ai mitropolitului

Sava : Iosif Budai (1680—1682), Ioasaf (1682—1683), Sava din Veștem (1684—1685) și Varlaam (1685—1692). În orice caz, mitropolitul Varlaam se intitula, în prefața Molitvelnicului tipărit la Alba Iulia, în 1689 : «arhi-episcopul și mitropolitul sfintei Mitropolii a Bălgradului, al Vadului, al Silvașului, al Făgărașului, al Maramureșului și al episcopiiilor din Țara Ungurească, iproci».

Datorită depărtării geografice, dar mai ales a vârstei înaintate și a păstoririlor prea scurte ale acestor mitropoliți, presupunem că Maramureșul a ajuns din nou, îndată după îndepărtarea lui Sava Brancovici din scaun, sub jurisdicția episcopiei rutene din Muncaci. Astfel, prin 1686 mitropolitul cărturar Dosoftei al Moldovei a hirotonit ca episcop de Muncaci pe *Metodie Racovețchi*, stabilit în mînăstirea Uglea. Desigur el și-a întins oblăduirea duhovnicească și asupra credincioșilor români din Maramureșul învecinat.

Dar la scurt timp, Transilvania a trecut sub stăpînirea Habsburgilor. Prin diploma leopoldină din 4 decembrie 1691, principatul Transilvaniei era subordonat direct împăratului, confirmîndu-se privilegiile celor trei națiuni politice (maghiari, sași, secui) și drepturile celor patru religii recepte (catolică, luterană, calvină și unitariană). Trecînd în stăpînirea unui stat catolic, era firesc ca să se intensifice acțiunea prozelitistă unită printre credincioșii ortodocși din Maramureș, precum și între rutenii atrași mai de mult la noua confesiune. Astfel, la 5 noiembrie 1689, a fost numit ca episcop unit de Muncaci, grecul *Iosif Camillis*, un ierarh învățat și misionar încercat. Chiar de la începutul activității sale, a izbutit să atragă la uniație pe Racovețchi. Și-a găsit apoi un alt colaborator prețios, pe grecul Isaia, fost călugăr la Athos, care, după ce a îndeplinit felurite misiuni politice în Rusia, a fost prins de austrieci și întemnițat în Viena, unde a fost convertit la legea Romei. Trimis ca preot «în Carei și Dobrițin», a ajuns principalul colaborator al episcopului Camillis în acțiunea de atragere a românilor din Sătmar și Bihor la uniație. Isaia a pus bazele unei mînăstiri la Bixad, în țara Oașului, intitulîndu-se «vicar» peste credincioșii români din aceste părți. A izbutit chiar să atragă cîțiva preoți, dar în primăvara anului 1701, a fost ucis în mînăstirea sa.

Pentru a înlătura primejdia uniată, condusă de episcopia din Muncaci, preoțimea din Maramureș a ales un episcop din părțile locului, în persoana protopopului *Iosif Stoica*, nobil român din Criciova. A fost hirotonit întru arhieru în Polonia, de către fostul mitropolit Dosoftei al Moldovei, dus acolo de regele Jan Sobieski. La 15 mai 1690, ținea un «parțial șăbor» în satul Budești, judecînd un proces de proprietate, la 17 aprilie 1698 «un sinod mare» la Sighet, pentru a judeca

neînțelegerea ivită între două «jupînese» în biserica din Berbești, pentru locul care li se cuvenea în biserică, un sobor la Sărăsău, la 29 septembrie 1704, într-o problemă de același gen. Notăm că «soborul» sau «scaunul de judecată» era format din protopopii celor trei «ierașuri»: «de sus» (al Vișeuului), al Cosăului și «de jos» (al Sighetului), precum și din câțiva preoți și nobili mireni, ca «asesori» ai soborului.

Episcopul Iosif n-a avut o reședință stabilă, ci ședea fie în mînăstirea de lângă Hust, fie în mînăstirea Uglea. Pe un antimis slavon sfințit de el, vlădica Iosif se intitula: «din mila lui Dumnezeu episcop ortodox al Maramureșului, exarh al stavropighiei patriarhale constantinopolitane, administrator al Mitropoliei din Bălgrad din Ardeal». Sînt greu de interpretat ultimele cuvinte: a fost locțiitor de mitropolit, în 1692, de la moartea lui Varlaam pînă la alegerea lui Teofil? Sau — așa cum cred unii istorici — se socotea singurul reprezentant autentic al Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania, într-o vreme cînd mitropoliții din Alba Iulia erau supuși superintendentului calvin?

În orice caz, episcopul Iosif Stoica rămîne în istoria Bisericii noastre ca un ierarh vrednic, care a știut să-și apere păstoriții în fața oricăror încercări ale episcopilor uniți din Muncaci și ale autorităților de a-i atrage pe români la uniație. Clerul și credincioșii din Maramureș au fost cu totul străini de actul de unire săvîrșit de mitropolitul Atanasie Anghel în 1701. Istoricul Nicolae Bethlen (1642—1716), fost cancelar al Transilvaniei, relatează că episcopul Iosif a întocmit și o scrisoare împotriva unirii cu Roma, bazată pe texte din Sfînta Scriptură și Sfinții Părinți.

Păstoria lui Iosif Stoica s-a sfîrșit în împrejurări neplăcute. În soborul ținut la 27 februarie 1705, protopopul Ioan din Sighet, pe care-l înlăturase din slujbă, și nobilul Ioan Popovici din Voinești i-au adus felurite învinuiri. Pe temeiul acestora, vicecomitele Francisc Darvay l-a obligat să semneze un program în 20 de puncte, pe care să le respecte cu sfințenie. Cu toate acestea, a fost întemnițat la Hust.

Preoții și nobilii români din județ au protestat energic, în mai multe rînduri, împotriva arestării episcopului lor, dar fără rezultat. Protestele lor ne dovedesc că Stoica nu era atît de vinovat cum îl arătau dușmanii lui. Adevăratul motiv al arestării sale trebuie să-l căutăm în uneltirile episcopului unit Iosif Camillis, care urmărea să așeze la Sighet un vicar unit, în persoana lui Gheorghe Bizanczi. Pe de altă parte, poate că însuși principele Francisc Rákoczy, care ridicase armele împotriva Habsburgilor (răscoala «curuților» din 1703—1711) și stăpînea acum Maramureșul, avea interesul să așeze ca episcop aici

pe Iov Țirca, omul său de încredere. Acest Țirca a fost — în 1697 — contracandidatul lui Atanasie Anghel la ocuparea scaunului mitropolitan din Alba Iulia. Prin 1706 Iov Țirca era în Moldova, desigur în vederea hirotoniei ca arhiereu, de unde îi adresa o scrisoare lui Francisc Rákoczy, oferindu-i serviciile sale (semna «Ardialului episcop românilor»). În 1707, Atanasie Anghel — devenit episcop unit — a fost alungat din Alba Iulia de curuții lui Rákoczy, refugiindu-se cu imperialii la Sibiu, iar în vechiul scaun mitropolitan a fost pus Iov Țirca. Dar, după înfrângerea curuților, a fost nevoit să se refugieze în Maramureș, unde a ajuns episcop, în locul lui Iosif Stoica. Probabil Țirca și-a avut partea sa de contribuție la înlăturarea înaintașului său din scaun.

Nici în Maramureș nu s-a putut menține mult timp. Din actele adunării județene și din cercetările făcute împotriva lui, rezultă că s-a făcut vinovat de mai multe abateri de la rînduiele noastre bisericesti. Pe baza unor astfel de învinuiri s-a pornit o cercetare împotriva lui, în septembrie 1709, iar la 5—6 februarie 1710 Comitatul l-a osîndit la moarte, iar omul său de încredere, preotul Ștefan Oros din Nănești, a fost pedepsit cu o amendă de 400 de florini. Țirca a izbutit să fugă din Maramureș, scăpînd astfel de osîndă.

Din anumite izvoare catolice și unite, reiese că după eliberarea lui Iosif Stoica din închisoare, a îndeplinit — paralel cu Țirca — felurite slujbe arhieresti, mai ales pe teritoriul eparhiei Muncaciului (hirotonii de preoți, chiar în Muncaci, readucerea a 16 sate la ortodoxie ș.a.). Acest lucru este posibil, căci după moartea lui Iosif Camillis (1706), situația eparhiei Muncaciului era foarte tulbure. Se pare că Stoica a încercat să-și ocupe scaunul său episcopal din Maramureș, dar la 3 iunie 1711, «preoții din toate comunele de lege grecească protestează ca domnul episcop Iosif Stoica să funcționeze din nou în slujba sa episcopască de mai înainte». A murit în același an.

În 1711 a fost ales un nou episcop, în persoana protopopului nobil Ștefan din Petrova. El a fost călugărit — sub numele de *Serafim* — și hirotonit arhiereu în Moldova. Probabil pentru a-și consolida situația și a obține mai ușor recunoașterea ca episcop din partea noului regim habsburgic, Serafim a făcut un drum la Alba Iulia, pentru a discuta cu episcopul unit Atanasie Anghel trecerea sa la uniație. Poate voia să înființeze o episcopie unită independentă, pentru ca să apere Maramureșul atât de calvini, cât și de episcopii ruteni de la Muncaci.

Dar la 21 decembrie 1711, nobilii români din Maramureș au protestat solemn împotriva încercării lui Serafim «de-a introduce inovații împotriva legii și a credinței lor vechi», declarând că nu-l mai recunosc ca episcop. Au protestat de asemenea la guvern și reprezentanții calvini din adunarea județeană.

În asemenea împrejurări, Serafim a trebuit să adopte o atitudine mai conciliantă față de calvini și astfel, la 16 mai 1713, «nobilul comitat» admitea ca el să-și îndeplinească slujba episcopală și în viitor. Se pare că acest lucru a nemulțumit pe catolici, socotind pe Serafim o piedică în calea acțiunii lor prozelitiste (în același an Serafim era bătut și rănit de un funcționar al stăpînirii).

Astfel, în primăvara anului 1714, episcopul Iosif Hodermarszki din Muncaci, însoțit de castelanul cetății Hust, au sosit în Maramureș, poruncind arestarea episcopului Serafim. A fost aruncat în închisoarea de la Hust, de unde a scăpat însă nu peste mult timp. Pînă la finalizarea cauzei sale, adunarea județeană — formată în mare parte din calvini — a hotărît ca preotul Ionaș din Moisei să fie numit «inspector» al bisericilor românești din județ (10 oct. 1714). Eliberat din închisoare — înainte de 19 iunie 1715 — Serafim n-a mai fost recunoscut ca episcop. Mai mult chiar, la 9 aprilie 1717, «nobilul comitat» a hotărît din nou arestarea lui.

Dar preoțimea din Maramureș voia să-și aibă episcopul ei. Așa se face că, în primăvara anului 1715, soborul preoțesc a ales ca episcop pe protopopul *Andrei* din «ierașul Cosăului». Dar la cererea adunării județene adresate Guvernului de a întări pe noul ales, s-a primit un răspuns negativ. Împrejurările erau acum prielnice pentru propagarea uniației, așa că episcopul Ghenadie Bizanczi al Muncaciului a numit ca vicar în Maramureș pe Procopie Hodermarszki, fratele fostului episcop Iosif, pricinuind multe neajunsuri preoților și credincioșilor ortodocși.

În 1718, preoțimea ortodoxă din Maramureș a ales ca episcop pe *Dosoftei Teodorovici*, egumen la mînăstirea Uglea, fost vicar episcopesc în timpul lui Iosif Stoica. A fost hirotonit, potrivit tradiției, în Moldova. El a păstorit timp îndelungat, iar prin 1733 se pare că a făcut și o călătorie în Moldova. Cu toate că era înaintat în vîrstă și aproape orb, Dosoftei a hirotonit numeroși preoți nu numai pentru Maramureș, ci și pentru parohiile ortodoxe din Transilvania, întrucît, după 1701, Biserica Ortodoxă de aici a rămas fără episcop timp de 60 de ani. A avut de îndurat multe neazuri din partea episcopilor de Muncaci, a

lui Procopie Hodermarszki și a autorităților catolice. La 22 august 1720, în urma cererilor lui Bizanczi, împăratul Carol VI (1711—1740) a pus Maramureșul sub jurisdicția Episcopiei din Muncaci. Încercările episcopilor uniți din Transilvania, Ioan Patachi (1721—1727) și Inochentie Micu (1730—1751), de a pune Maramureșul sub jurisdicția lor, au rămas fără rezultat. Dosoftei a murit în mănăstirea Uglea, probabil în 1739.

Soborul preoțesc convocat la Sighet de protopopul Ioan Stoica din Drăgoiești, pentru alegerea unui nou episcop ortodox, a fost împiedicat de autorități să-și îndeplinească misiunea. Cu toate acestea, o însemnare din 1739 îl arăta ca episcop în Maramureș pe Gavriil din Bîrsana. Deși nu avem alte știri despre el, este neîndoielnic că el și-a desfășurat activitatea în condiții vitrege, mai ales că în 1732 comitatele «din părțile ungurești» (Maramureș, Ugocea, Sălaj, Sătmar și Bihor) au fost alipite la Ungaria. Românii din aceste părți au rămas sub ascultarea Episcopiei rutene unite din Muncaci, care își trimitea vicarii în Maramureș. În scurt timp, majoritatea românilor din Maramureș au fost trecuți cu sila la uniație.

Concluzii. Din cele expuse mai sus, se desprinde constatarea că în secolul al XVII-lea și începutul celui următor, în Maramureș au păstorit episcopi ortodocși români, aleși de preoțimea de aici. Ei erau apoi recunoscuți de adunarea județeană («congregația comitatului») și de principii Transilvaniei.

Oblăduirea lor duhovnicească se va fi întins uneori nu numai peste cele aproximativ 50 de sate din județul Maramureș, ci și peste credincioșii români din Satu Mare, părți din Sălaj și chiar din Hajdu, Ugocea ș.a. Acești episcopi nu aveau o reședință stabilă, ci ședeau, de regulă, într-una din mănăstirile din Maramureș și comitatele din nord: Peri, Uglea, Hust, Moisei, Bîrsana. În conducerea treburilor eparhiei, episcopii erau ajutați de protopopii celor trei «ierașuri» și de «soborul» eparhial, format din mai mulți asesori (cu trei protopopi, câțiva preoți și nobili mireni). Uneori își întindeau jurisdicția asupra Maramureșului episcopii ruteni de la Muncaci, sau episcopii români de la Vad și mitropoliții din Alba Iulia. De regulă, episcopii din Maramureș erau hirotoniți de mitropoliții Moldovei, la Suceava apoi la Iași. Deci, episcopii de Vad și de Maramureș nu pot fi socotiți «sufragani» ai mitropoliților din Alba Iulia, în accepțiunea de azi a cuvîntului; dimpotrivă se observă o subordonare a lor față de mitropoliții Moldovei.

Se observă dese schimbări ale episcopilor de Maramureș, după bunul plac al feudalilor locali sau a adunării județene, ba și arestarea și întemnițarea lor (Vasile Tarasovici, Iosif Stoica) și chiar osîndirea unuia la moarte (Iov Țirca). În ciuda condițiilor vitrege în care au lucrat, expuși la atâtea umilințe și asupriri din partea autorităților de stat, episcopii români din Maramureș au izbutit să împiedice, pînă către mijlocul secolului al XVIII-lea, încercările autorităților catolice și mai ales ale episcopilor ruteni uniți de a înstrăina pe credincioșii români de «legea strămoșească».

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: NICOLAE IORGA, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, 2 vol. București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 p. (vol. XII și XIII din colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor*); IOAN BÎRLEA, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, 245 p. (vol. XVII din colecția *Studii și documente* a lui N. Iorga); ALEXANDRU CZIPLE, *Documente privitoare la Episcopia din Maramureș*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVIII, București, 1916, 128 p. (p. 249—376); Vezi și recenzia lui Z. Pîclișanu în «Cultura Creștină», Blaj, an. VI, nr. 8, 1916, p. 238—244.

Lucrări generale: AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 152 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

Lucrări speciale: TIT BUD, *Disertațiune despre episcopii și vicarii români din Maramureș*, Sighet, 1891; ANTAL HODINKA, *A munkácsi görög-Katholikus püspökség története*, Budapest, 1909, VIII + 856 p.; ANTAL HODINKA, *A munkácsi gör szert püspökség okmánytára*, vol. I (1458—1715), Ungvár, 1911; TIT BUD, *Date istorice despre protopopiatele, parohiile și mînăstirile române din Maramureș*, Gherla, 1911, VI + 107 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Contribuții la istoria Bisericii românești din Maramureș (după Hodinka)*, în «Neamul Românesc Literar», Văleni de Munte, V, nr. 37—38, 1912; N. IORGA, *Ceva despre episcopul maramureșan Iosif Stoica*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, București, 1914, 16 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Din istoria bisericească a Maramureșului*, în «Cultura Creștină», an. III, 1913, nr. 8, p. 228—234, nr. 9, p. 261—267, nr. 10, p. 295—300 și nr. 11, p. 328—336; SIMEON RELI, *Vechea Episcopie ortodoxă a Maramureșului și legăturile ei cu Bucovina*, în «Candela», an. XLVIII, 1937, p. 185—203; SIMEON RELI, *Biserica ortodoxă din Maramureș în vremurile trecute*, Cernăuți, 1938, 254 p. (și recenzia lui Zenovie Pîclișanu în «Cultura Creștină», an. XVIII, nr. 6—7, 1938, p. 389—409); ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Episcopie a Sătmarului*, în B.O.R., an. LVI, nr. 5—6, 1938, p. 193—204 (și extras: București, 1938, 14 p.); BARAN ALEXANDER, *Eparchia Maramorosiensis eiusque unio*, ed. II, în «Analecta Ordinis S. Basilii Magni», series II, sectio I, vol. XVII, Roma, 1962.

XLII

LITERATURA TEOLOGICĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

O parte din acest bogat capitol al literaturii române vechi a fost înfățișat în capitolele privitoare la marii ierarhi cărturari din secolul al XVII-lea și începutul celui următor: Varlaam și Dosoftei ai Moldovei, Teofil, Ștefan, Varlaam, Teodosie, Antim Ivireanul ai Ungrovlahiei, Mitrofan al Buzăului. În cele ce urmează, vom reaminti, pe scurt, unele din tipăriturile de importanță majoră ale acestei perioade, apoi vom înfățișa, mai pe larg, câteva din lucrările teologice netipărite, scrise îndeosebi de mireni cu pregătire enciclopedică, deci și buni teologi, adevărați deschizători de drumuri în multe ramuri ale culturii românești.

Numărul tipografiilor — patronate de domnii și mitropoliții Țării Românești și ai Moldovei — a fost în continuă creștere: Cîmpulung (1635), Govora (1637), Dealu (1644), Tîrgoviște (1646), București (1678), Buzău (1691), Snagov (1696), Rîmnîc (1705), Iași (1642), Alba Iulia (1640), Sebeș (1683). Unele din ele au fost trimise de la Kiev (cele de la Cîmpulung și Govora, în timpul lui Matei Basarab, și cele de la Iași, în timpul lui Vasile Lupu), iar mai târziu de la Moscova (cea de la Iași, în 1681, la rugămintea mitropolitului Dosoftei).

De sub teascurile acestor tipografii, au ieșit la lumină numeroase cărți de slujbă, în românește și slavonește, la care se adaugă cele în grecește și arăbește pentru credincioșii din Balcani și Orientul Apropiat. În acest secol, s-a continuat acțiunea de pătrundere a limbii române în biserică, întâi prin traducerea și tipărirea în românește a rînduielilor tipiconale (sub mitropolitul Ștefan, urmat de mitropolitul Teodosie și de episcopul Mitrofan de la Buzău), apoi prin traducerea

și tipărirea în românește a lecturilor biblice, Apostol și Evanghelie (sub mitropolitul Teodosie), și, în sfârșit, prin traducerea și tipărirea întregii slujbe în românește (sub Antim Ivireanul și — independent de mișcarea din Țara Românească — sub Dosoftei al Moldovei).

În acest secol, se tipăresc primele ediții integrale ale *Noului Testament* (Alba Iulia 1648, București 1703) și ale *Bibliei* (București 1688), fără să mai vorbim de edițiile *Psaltirii* (Alba Iulia 1651 etc.) sau ale *Apostolului* și *Evangheliei*.

În ce privește literatura teologică propriu-zisă, consemnăm, înainte de toate, lucrările cu caracter omiletic. În 1640—1641 s-a retipărit, la Alba Iulia, *Evanghelia cu învățătură*, după cea a lui Coresi din 1581 (tradusă de preoții Iane și Mihai după o colecție slavă de cazanii, care aveau la bază Omiliile patriarhului Calist al Constantinopolului). În 1642, s-a tipărit *Evanghelia învățătoare sau Cazania de la Govora*, tradusă din slavo-rusă de ieromonahul Silvestru, retipărită peste doi ani — cu completări — la mănăstirea Dealu.

În aceeași perioadă, mitropolitul Varlaam al Moldovei pune sub tipar, la Iași, *Cazania* care-i poartă numele (1643), tradusă și prelucrată după *Comoara* mitropolitului Damaschin Studitul și după unele cazanii slavone care circulau în manuscris în Transilvania și Moldova. În 1699, a apărut la Alba Iulia un *Chiriacodromion* cu 81 cazanii, avînd la bază textul *Cazaniei* lui Varlaam.

În Țara Românească, amintim traducerea unei colecții de 18 predici (cazanii) după arhimandritul ucrainean Ioanichie Galeatovschi, tipărite la București, în 1678, de mitropolitul Varlaam, sub titlul *Cheia înțelesului*. În 1691, frații Radu și Șerban Greceanu tipăreau la București cîteva din *Mărgăritarele* (cuvîntările) Sfîntului Ioan Gură de Aur.

Dintre cărțile de învățătură sau de zidire sufletească tipărite în acest secol, amintim *Viața și petrecerea sfinților*, în 4 volume, tradusă și prelucrată de mitropolitul Dosoftei al Moldovei, după izvoare grecești și slave (Iași, 1682—1686).

În sfârșit, amintim aici lucrările teologice propriu-zise, fie traduceri, fie lucrări originale. În prima categorie intră lucrarea *Șapte Taine a Bisericii* (Iași, 1644), prelucrată de mitropolitul Varlaam — ajutat de dogofătul Eustratie — după scriitorul grec Toma (Teofan) Eleavulkos, carte îndreptată împotriva protestanților, care nu recunoșteau Sfintele Taine.

O altă lucrare tradusă din grecește a fost *Manualul împotriva schismei papistașilor* al ieromonahului Maxim Peloponezianul, tipărită la Snagov, în 1699, sub titlul *Carte sau lumină cu drepte dovediri din*

dogmele Bisericii Răsăritului asupra desghinării papistașilor. Era o carte dogmatică-simbolică, în care erau combătute cele patru puncte «florentine». S-a tipărit pentru a se pune în mîna preoților și a credincioșilor români, mai ales a celor din Transilvania, o carte de apărare a învățăturilor ortodoxe atacate de catolici. Ieromonahul Ieremia Cacavela, profesor la Iași și București, dascălul lui Dimitrie Cantemir, a tradus în românește *Tîlcuirea Sfintei Liturghii*, tipărită la Iași, în 1697.

În ce privește lucrările teologice originale, reamintim *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, aprobată de Sinodul de la Iași din 1642, tipărită în grecește la Amsterdam, în 1667 și tălmăcită în românește de logofătul Radu Greceanu, ajutat de fratele său Șerban și de stolnicul Constantin Cantacuzino (Buzău 1691). A doua lucrare originală era *Răspunsul la Catehismul calvinesc* al lui Varlaam, tipărit probabil la Iași, în 1645. Ambele lucrări aveau menirea de a apăra învățăturile ortodoxe, prima împotriva acțiunilor prozelitiste catolice din Polonia — dar și din alte țări — a doua împotriva celor calvine din Transilvania.

În afară de acestea, s-au făcut mai multe traduceri din Sfinții Părinți — lucrări teologice, ascetice, cuvîntări — majoritatea rămase în manuscris (de pildă, *Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul*, în traducerea lui Varlaam, pe cînd era egumen la Secu). Au văzut lumina tiparului numai *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Gură de Aur* (București, 1691).

În cele ce urmează ne ocupăm de cîteva din operele teologice originale din secolul al XVII-lea sau de la începutul celui următor, care n-au fost amintite în alte capitole.

Lucrările teologice ale lui Nicolae Milescu. Marele cărturar umanist moldovean *Nicolae Milescu Spătarul* (c. 1636—1708), distins diplomat, poliglot, filolog, istoric, geograf, etnograf și memorialist, a fost și un adînc cunoscător al teologiei. După studii la Academia domnească de la Iași și la «marea școală» a Patriarhiei din Constantinopol, Milescu a fost, rînd pe rînd, grămătic (secretar) al domnitorului Gheorghe Ștefan al Moldovei, spătar, pentru scurt timp, în Țara Românească, capuche-haie (reprezentant) al domnitorului Grigorie Ghica la Poartă (1662—1664), pribeag prin Apus, întîi la Berlin, apoi alături de fostul său domn Gheorghe Ștefan la Stettin, cu misiuni din partea acestuia la Stockholm și la Paris, din nou în Moldova, apoi la Constantinopol, de unde, cu o scrisoare de recomandare din partea patriarhului Dositei al Ierusalimului, s-a îndreptat spre Moscova, fiind angajat în slujba Ministerului rus de externe, ca interpret pentru limbile greacă, latină și română (1671). A rămas în slujba țarilor ruși pînă la moarte, încredințîndu-i-se în 1675—

1677 o misiune în China, în timpul căreia a scris cunoscutele lucrări : *Jurnalul siberian și Descrierea Chinei*.

În afară de traducerea Vechiului Testament — în care a inclus și lucrarea filozofică *Despre rațiunea dominantă sau Pentru singurul țiitorul gând*, cum a intitulat-o el — spătarul Nicolae Milescu a tradus în românește, în 1661, pe cînd era în Moldova, *Cartea cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre...* după Sfîntul Atanasie cel Mare al Alexandriei (din lucrările acestuia : *Alte cîteva întrebări și Întrebările către arhontele Antioh*). Este o lucrare apologetică-dogmatică, în care căuta să lămurească adevărurile de credință privitoare la existența, ființa și attributele lui Dumnezeu, persoanele Sfintei Treimi, Întrupare, Sfînta Fecioară Maria, harul divin, natura și numărul îngerilor, raiul, iadul, căderea diavolilor, păcatele, Sfînta cruce ș.a. Analizînd textul grecesc și traducerea lui Milescu, se poate constata că el amplifică textul românesc, acolo unde i se părea că nu era destul de limpede, iar pe alocuri adaugă unele lămuriri pentru cetitorii români. De pildă, explicînd numele lui Dumnezeu, scria : «Dumnezeu se zice în limba grecească Theos, iară pre limba letinească deus, iară rumânește să chiamă Dumnezeu, care nume este luat de la letinie, în ce chip și mai jumătate de limbă românească luat(ă) de la latini». Deși traducerea are multe scăderi, totuși, ea îl arată pe spătarul Milescu ca pe un bun cunoscător al teologiei, îndeosebi al Sfinților Părinți, un gînditor adînc, capabil să lămurească cele mai subtile probleme de apologetică și dogmatică ortodoxă.

A doua lucrare dogmatică-apologetică a lui Nicolae Milescu a fost scrisă în 1667 la Stockholm, unde a fost trimis de Gheorghe Ștefan cu o misiune pe lîngă regele Suediei Carol XI (1660—1697). Lucrarea a fost scrisă la rugămintea ambasadorului Franței în Suedia, marchizul Arnauld de Pomponne, viitor ministru de externe al lui Ludovic XIV. Acest ambasador era nepotul de frate al lui Antoine Arnauld, figură marcantă a culturii franceze din secolul al XVII-lea, profesor la Sorbona, apărător al teologului olandez Jansenius și al jansenismului, pe de o parte, împotriva iezuiților, pe de alta, împotriva calvinilor. Jansenismul era o mișcare religioasă, care-și are numele de la olandezul Cornelius Jansenius (+ 1638), profesor de teologie, apoi episcop de Ypres-Belgia, care și-a expus ideile în cartea intitulată *Augustinus* (1640). Mișcarea urmărea, între altele, îndreptarea evlaviei și a credinței catolice, ridicîndu-se îndeosebi împotriva practicilor iezuite. Deși a fost condamnată de scaunul papal și de regele Franței, ea s-a răspîndit cu repeziciune în Franța și Țările de Jos, avîndu-și centrul la mînaștirea Port Royal, grupînd în

jurul ei o seamă de cărturari francezi — clerici și mireni — ca Blaise Pascal (cu *Provincialele* sale), Racine, Lancelot, frații Arnauld și alții.

Antoine Arnauld a purtat o lungă polemică cu pastorul calvin Jean Claude în anumite probleme teologice controversate, între care și aceea a prefacerii (transsubstanțierii), Claude susținând că Biserica Ortodoxă are aceeași învățătură ca și calvinii. Pentru a se informa asupra învățăturii ortodoxe despre prefacere, s-au cerut lămuriri — prin ambasadorul amintit mai sus — de la patriarhul și episcopii ruși, dar nu s-a primit nici un răspuns. În astfel de împrejurări, ambasadorul a rugat pe spătarul Nicolae Milescu, aflat în Stockholm, să scrie un scurt tratat dogmatic-apologetic, în care să expună învățătura ortodoxă despre prefacerea darurilor. Și astfel a scris Milescu — în latină și greacă — lucrarea intitulată *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens, id est sensus Ecclesiae Orientalis, scilicet graece, de transsubstantione corporis Domini, aliisque controversiis...* (Manual sau Steaua Răsăritului strălucind în Apus, adică părerea Bisericii Răsăritene Ortodoxe despre prefacerea Trupului Domnului și despre alte controverse...). Lucrarea sa a fost trimisă la Paris, unde Antoine Arnauld și prietenul său Pierre Nicole au publicat textul latin în lucrarea lor intitulată *La perpetuité de la foi de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie* (1669, ed. II, Paris, 1704), ca răspuns lui Jean Claude. Scrierea lui Milescu era prezentată sub titlul: *Ecrit d'un seigneur moldave sur la croyance des grecs*. Cu doi ani înainte, se tipărise la Amsterdam — în grecește — lucrarea altui umanist moldovean, *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă. Erau primele opere românești tipărite în Apus.

Lucrarea arată că Biserica creștină a avut de înfruntat în cursul veacurilor felurite erezii, pe care a știut întotdeauna să le stăvilească. În continuare, erau expuse pe scurt unele din învățăturile privitoare la credința, cultul și obiceiurile Bisericii Ortodoxe, pe care o socotea «păzitoarea credinței vechi a apostolilor», stăruind asupra Sfintei Euharistii. El scria, între altele, că noi ortodocșii «credem că pîinea și vinul, prin cuvintele Domnului, se schimbă și se prefac substanțial și cu adevărat în Trup și Sînge, așa încît, după sfințire, nu mai rămîne substanța pîinii și a vinului, ci locul lor, prin voința și lucrarea dumnezeiască, îl ia Trupul și Sîngele lui Hristos».

Deși era o mărturisire de credință particulară, neaprobată oficial de Biserica Ortodoxă, totuși lucrarea spătarului Nicolae Milescu despre Sfînta Euharistie este una din cele mai valoroase lucrări dogmatice-apologetice ortodoxe din secolul al XVII-lea. În același timp, era a treia lucrare românească, din secolul de care ne ocupăm, îndreptată împotriva

calvinismului (după *Mărturisirea lui Petru Movilă și Răspunsul la Catehismul calvinesc*). Remarcăm totuși că era redactată într-o manieră irenică, neobișnuită pe acele vremuri.

Mai amintim aci că, în decembrie 1669, pe cînd se afla la Constantinopol, cărturarul român întreținea relații cu cercurile diplomatice engleze și îndeosebi cu pastorul anglican al ambasadei, Thomas Smith, un erudit teolog și orientalist. La rugămintea acestuia, spătarul i-a oferit cîteva modele de texte bisericești în *limba română* (alfabetul cirilic și explicarea literelor, rugăciunea Tatăl nostru în românește, cu caractere cirilice și cu caractere grecești, Simbolul credinței în românește, Tatăl nostru în slavonește, cu caractere slave și grecești, apoi Prea Sfîntă Treime, Sfinte Dumnezeu... în slavonește și grecește).

După ce a trecut în Rusia, în 1671, Milescu a compilat sau a tradus în rusește cîteva lucrări care tratau și anumite probleme teologice: *Aritmologhion* (1672), o carte filozofică cu precepte morale și fapte disparate clasate cu ajutorul cifrelor, *Hrismologhion* (1673), lucrare cu un conținut istoric teologic, în mare parte tradusă după cartea cu același titlu a teologului grec Paisie Ligaridis, care a activat mult timp în Rusia, cu explicarea unora din profețiile lui Daniil. Unii cercetători îi atribuie și alte lucrări (Povestire despre sibile, Povestire despre zidirea bisericii Sfînta Sofia din Constantinopol ș.a.). A tradus apoi în slavo-rusă lucrarea lui Simeon al Tesalonicului *Impotriva ereziilor* (tipărită în grecește la Iași, în 1683, tradusă apoi în slavo-rusă și de mitropolitul Dosoftei, în Polonia).

Așadar, spătarul Nicolae Milescu, socotit de contemporanii săi un «vir polyglotus et pereruditus», prin lucrările menționate aci, s-a dovedit un mare teolog și apologet creștin.

Lucrările teologice ale lui Dimitrie Cantemir. Al treilea umanist moldovean care a activat în ultima parte a vieții în Rusia (după Petru Movilă și Nicolae Milescu) a fost Dimitrie Cantemir (1673—1723). Cărturar de formație umanistă și de renume europeană, elev al «școlii mari» a Patriarhiei de Constantinopol — cu profesori formați în Universitățile Apusului, în deosebi la Padova — istoric, geograf, filozof, muzicolog, orientalist, cunoscător al multor limbi străine, Dimitrie Cantemir a lăsat posterității și unele lucrări filozofice, în care apar numeroase elemente de teologie ortodoxă, precum și lucrări teologice. De pildă, *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, tipărită la Iași, în 1698, în text românesc și grecesc, era o carte de educație morală în spirit ortodox, o carte de îndrumare creștinească sau de zidire sufletească, cu o antologie de texte și de

învățăături luate din Sfânta Scriptură, din filozofii antici și gânditorii mai noi. Tema lucrării este raportul dintre om și lume, prezentat sub forma unei dispute sau dialog între lume și omul înțelept, trup și suflet, materie și spirit, păcat și virtute, pe baza celor spuse de Sfântul Apostol Pavel în Gal. V, 17. În epoca patristică tema a fost dezbătută de Sfântul Grigorie de Nazianz, Sfântul Efrem Sirul, iar mai târziu de Filip Solitarul, scriitor ascetic bizantin din sec. XI (în lucrarea *Dioptra*), de Mihail Choniates în sec. XII (în lucrarea *Personificări felurite de gâlceavă și mai ales de judecată*), pe care Dimitrie Cantemir i-a putut avea ca model. A putut folosi, de asemenea, unele lucrări teologice și filozofice medievale (*Thesaurus biblicus*, o lucrare a teologului unitarian lituanian Andrei Wissowatius ș.a.).

Analizînd cuprinsul acestei lucrări, constatăm că Dimitrie Cantemir se situează — în gândirea sa — între morala creștină și etica filozofică. Lucrarea are multe elemente profane, adevărurile de credință le explică sau le apără cu ajutorul rațiunii, ca un filozof și nu ca un teolog. Detesta izolarea și asceza predicată de unii scriitori patristici și post-patristici, punînd accentul pe viața aceasta și nu pe cea de dincolo. Cu toate acestea, *Divanul* poate fi considerat și ca o lucrare de morală creștină și de spiritualitate ortodoxă românească.

Lucrarea *Sacrosanctae scientiae indepugnabilis imago* (Imaginea științei sacre, care nu se poate zugrăvi), scrisă în anul 1700, la Constantinopol, a fost concepută în două volume, din care a redactat numai primul. Tratează diferite probleme de filozofie și de teologie: teoria cunoașterii, socotind că izvorul ei este revelația divină, originea universului, pe care-l socotește creat de Dumnezeu, progresul creației — avînd o concepție deistă; Dumnezeu nu mai intervine în desfășurarea vieții universului după creație, — problema timpului, noțiunea de timp fiind la el echivalentă cu aceea de eternitate a divinității, problema liberului arbitru și a predestinației, pe care caută să le împace. Deci toate problemele filozofice pe care le pune caută să le rezolve în spiritul doctrinei creștine. Se pare că a fost influențat de filozofia medicului și alchimistului flamand Johan Baptist van Helmont (1577—1644). Forma de expunere este aceea a unei convorbiri între Creator și creatură, într-o formă alegorică.

O altă lucrare, de data aceasta numai de teologie, a fost scrisă în perioada șederii sale în Rusia. Se intitulează *Loca obscura in Catechisi, quae ab anonymo authore slavono idiomate edita et Pervoe ucenie otrokom intitulata est, dilucidata autore Demetrio Cantemirio* (Locuri obscure în Catehismul tipărit în slavonește de un autor anonim sub titlul

«Prima învățătură pentru copii», lămurite de...). A fost scrisă în latinește, apoi a tradus-o în rusește secretarul său I. Ilinski. Era un răspuns (245 pag. ms) la lucrarea lui Teofan Procopovici, episcop de Pskov, mai târziu arhiepiscop al Novgorodului și președinte al noului sinod dirigent al Bisericii ruse, tipărită în 1720, sub titlul menționat mai sus, avînd ca model catehismele protestante ale vremii (*Întîia învățătură* a apărut și la Rîmnic, în trei ediții: 1726 slavo-română, 1727 și 1734 slavă). Cărturarul moldovean lămurește învățăturile ortodoxe interpretate greșit de Teofan Procopovici — influențat de protestanți — făcînd obiecțiuni și asupra planului Catehismului și a felului în care era prezentat materialul.

Analizînd răspunsul dat de Cantemir, ne impresionează, în primul rînd, lărga sa informație teologică. El redă o mulțime de citate biblice și patristice, rugăciuni și imne din cărțile de cult (Octoih, Ceaslov, Aca-tist), hotărîri ale Sinoadelor ecumenice ș.a., care-l arată ca un adînc cunoscător al teologiei cu toate ramurile ei (dogmatică, morală, liturgică etc.). De notat și faptul că el se situează pe poziția de apărător al doctrinei și al tradițiilor Bisericii Ortodoxe față de învățăturile luterane, calvine și catolice.

În sfîrșit, amintim aci și *Sistema religiei mahomedane*, scrisă tot în Rusia, în latinește, tradusă apoi în rusește și tipărită la Petersburg în 1722, care ar putea fi socotită prima lucrare care se ocupă de doctrina altor religii, scrisă de un român.

Deși nu se ridică la valoarea lucrărilor sale istorice (*Descriptio Moldaviae*, *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor*, *Istoria imperiului otoman* etc.), lucrările menționate mai sus îl așează pe Dimitrie Cantemir printre premergătorii teologiei ortodoxe românești.

Alți cărturari români cu preocupări teologice. În afară de acești doi mari umaniști moldoveni, în secolul al XVII-lea întîlnim și alți cărturari, în Țara Românească și în Transilvania, care au îmbogățit literatura noastră bisericească cu felurite lucrări, unele tipărite, dar cele mai multe rămase în manuscris.

Un umanist care a sprijinit mișcarea culturală a vremii sale — și implicit literatura teologică-bisericească de la noi — a fost logofătul *Udriște Năsturel* (c. 1596—1659), fratele doamnei Elina, soția lui Matei Basarab. Pe lîngă unele versuri slavone și predoslovii la cîteva din cărțile tipărite în timpul domniei acestuia, de la Udriște Năsturel au rămas două traduceri. Astfel, a tradus din latinește în slavonește opera ascetică medievală *De imitatione Christi* a călugărului Thomas a Kempis (Thomas Hamarken van Kempen, lîngă Köln, c. 1380—1470). A fost ti-

părită la Dealu, în 1647. Avea câteva versuri de laudă către domn și o prefață către mitropolitul Varlaam al Moldovei (în aceasta arăta, între altele, «înrudirea» dintre limba română și cea latină). Traducerea lui a avut o largă răspîndire la popoarele slave.

A tradus apoi, în românește, cunoscutul roman popular *Viața sfinților Varlaam și Ioasaf* (1649). A rămas în manuscris, făcîndu-se apoi numeroase copii, care au avut o circulație destul de largă.

La începutul secolului al XVIII-lea, *Ștefan și Radu Brîncoveanu*, fiii domnitorului, au alcătuit și tipărit, în grecește, câteva panegirice (la Sfîntul Ștefan, Sfîntul Constantin ș.a.).

Un alt cărturar român cu preocupări teologice-bisericești a fost *Teodor Corbea*, fiul preotului Ion Corbea de la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei (călugărit la Sinaia, sub numele de Iosif), cu studii în Rusia, logofăt pentru limba latină la Curtea lui Constantin Brîncoveanu, trecut mai tîrziu în slujba țarului Petru cel Mare, împreună cu fratele său mai mare, David. Acest Teodor Corbea a scris un *Lexicon latino-român (Dictiones latinae cum valachica interpretatione)*, primul de acest fel în literatura română, la cererea episcopului Mitrofan al Buzăului (tradus după *Lexiconul latino-maghiar* al lui Albert Molnár, Nürnberg, 1604 și 1711, Heidelberg, 1721). O altă operă de mare însemnătate pentru noi este *Psaltirea în versuri*, alcătuită după așezarea în Rusia și închinată țarului Petru cel Mare. Sînt versificați toți cei 150 de psalmi. Ca și la Dosoftei, se resimte influența poeziei populare, deși folosește o mare varietate de versuri (de la 5 la 13 silabe), într-o limbă vie, populară. Psaltirea a fost dăruită de el însuși bisericii Sfîntul Nicolae din Șchei, în anul 1725 (azi se află în Biblioteca Universității din Cluj-Napoca).

Consemnăm și faptul că în Transilvania circulau unii psalmi versificați în românește, traduși după cîntările calvine. Așa au fost *psalmii* copiați cu litere latine și ortografie maghiară de Mihail Halici tatăl, *Psaltirea în versuri* copiată de Ioan Viski din Sîntămăria Orlea (jud. Hunedoara), în 1697, cu 35 de psalmi traduși după Francisc David și Grigore Szegedy, iar restul după Albert Molnar Szenczi.

Un alt scriitor pe care trebuie să-l amintim în Transilvania a fost *Gheorghe Brancovici* (1645—1711), fratele mitropolitului Sava, autorul unei «istorii a sud-estului european», pe care a intitulat-o *Cronica sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus și cei din jos*, scrisă în românește, la curtea lui Șerban Cantacuzino (1687). Mai tîrziu, a prelucrat-o și a dezvoltat-o în limba sîrbă, în timpul celor 22 de ani pe care i-a petrecut în temnițele Habsburgilor. În afară de această operă istorică, au mai rămas de la el trei texte cu conținut bisericesc, în românește (păstrate azi la

Belgrad) : o *Carte de rugăciuni*, un *Catehism* și un text intitulat *Cătră adevărații călători*. Catehismul, în 44 de capitole, era o replică ortodoxă la acțiunea prozelitistă calvină și catolică. Din ultimul text s-au păstrat numai 13 paragrafe, în care sînt cuprinse o serie de sfaturi privitoare la «călătoria» omului în această lume, pentru a-l călăuzi pe calea înțelepciunii și a-l feri de ispite, cu indicarea unor texte biblice potrivite.

Preoți și călugări cu preocupări istorice și literare. Prima istorie universală în românește a fost tradusă în anul 1620 — din îndemnul episcopului Teofil al Rîmnicului, viitorul mitropolit — de călugărul *Mihail Moxa* sau *Moxalie* de la mînăstirea Bistrița din Oltenia, cel care, două decenii mai tîrziu, va traduce *Pravila cea Mică*, tipărită la Govora (1640). Era un *Cronograf*, adică o istorie a lumii de la crearea ei pînă în anul 1489, prelucrat după lucrări similare bizantino-slave. În cea mai mare parte, *Cronograful* său era tradus — pe alocuri prelucrat — după *Cronica bizantinului Constantin Manasses*, scrisă în grecește, în versuri, în secolul al XII-lea și tradusă în medio-bulgară în secolul al XIV-lea. *Mihail Moxa* a cunoscut numai versiunea slavă a cronicii bizantine — făcută în proză, cu omisiuni și adăugiri față de original — care slujise ca model stilistic și cronicarilor moldoveni din secolul precedent (*Macarie*, *Eftimie* și *Azarie*). El a folosit însă și trei cronici slave. Compilatorul român a încercat o așezare a știrilor istorice luate din izvoarele amintite, în ordine cronologică, unitară. În plus, a introdus și unele date privitoare la istoria românilor (de pildă, luptele lui *Mircea cel Bătrîn* împotriva turcilor conduși de *Baiazid* ș.a.).

Contemporanii săi, ieromonahii *Meletie Macedoneanul*, *Ștefan din Ohrida*, *Silvestru* și *Melchisedec* au adus o contribuție de seamă la traducerea și tipărirea de cărți în limba română (de slujbă, teologie, juridice), în timpul domniei lui *Matei Basarab*.

În Transilvania, *protopopul Vasile* de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului († 1659) a redactat prima *Cronică* românească din Transilvania, între anii 1628—1633, deci anterioară cu cîțiva ani *Letopisețului* lui *Grigore Ureche*. Originalul nu s-a păstrat, ci numai o variantă, inclusă într-o *Istorie a bisericii Sfîntul Nicolae*, scrisă în secolul următor, de *Radu Tempea*, precum și o versiune germană. Autorul era descendentul unei străvechi familii preoțești, fiu al învățatului protopop *Mihai*, colaboratorul diaconului *Coresi*. *Cronica* protopopului *Vasile* cuprinde știri din perioada 1392—1633, mai mult de interes local : zidirea bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, șirul preoților, cu scurte știri din viața lor, legăturile bisericii cu domnii munteni și moldoveni, campaniile militare

ale lui Mihai Viteazul și Radu Șerban în Transilvania. Din paginile cronicii se desprinde deci și ideea de unitate națională românească.

Întîlnim, în acest secol, un călugăr cu preocupări lingvistice, pe *Mardarie Cozianul*, autorul unui *Lexicon slavo-românesc* (1649), lucrat pe baza *Lexiconului slavo-rusesc* al românului Pamvo Berîndă, tipărit la Kiev în 1627 (un alt *Lexicon slavo-român* a alcătuit dascălul Staicu din Tîrgoviște, căruia i se datorează și prima *Gramatică românească*, după modelul celei slavone a lui Meletie Smotrițki).

Copiști de manuscrise românești. Ca și în secolele precedente, întîlnim și în acest răstimp numeroși copiști de manuscrise. Trebuie să reținem faptul că numărul manuscriselor slave este în continuă scădere. Se remarcă doar, la începutul secolului, activitatea desfășurată la mînăstirile Dragomirna, sub îndrumarea lui Anastasie Crimca, și la Moldovița, sub îndrumarea episcopului Efrem al Rădăuților, de care ne-am ocupat în alt capitol.

În schimb, a crescut în mod simțitor numărul manuscriselor în limba română copiate de călugări, în mînăstiri, dar și de numeroși preoți de mir, pentru nevoile lor liturgice, omiletice și pastorale. Este vorba de manuscrise liturgice (cărți de cult), teologice (cazani, vieți de sfinți etc.) și cărți populare (Varlaam și Ioasaf, Alexandria etc.). Într-un alt loc, am înfățișat activitatea cunoscuților preoți copiști *Grigorie din Măhaci* (sfîrșitul sec. XVI — începutul sec. XVII) și *Ioan din Sînpetrul Hunedoarei* (începutul sec. XVII), așa că nu mai stăruim asupra lor.

Din numărul, destul de ridicat, al celor din secolul XVII, pomenim doar cîțiva preoți de mir din părțile Bihorului, care au desfășurat o activitate deosebit de rodnică. Faptul că în părțile de vest ale țării s-a găsit un număr mult mai mare de manuscrise, în comparație cu celelalte ținuturi românești, se explică prin aceea că în locurile respective n-a existat niciodată o tipografie, care să satisfacă trebuințele bisericilor și ale preoților români de aici. Între copiștii din părțile Bihorului se numără preotul *Mihai* din Topa, diacul *Ion* din Pocioveliște, preotul *Gavrilă* din Saca, preotul *Giurgiu* din Lunca Sprie, preotul *Florea* din Cristelec-Sălaj etc. De la popa *Ursu* — fost un timp în Cotiglet — care a activat între anii 1660-1690 — se cunosc patru manuscrise: două *Molitvelnice* și două *Cazanii*. Între acestea, de o importanță majoră este *Cazania* copiată în 1680, în Cotiglet, în epilogul căreia preciza că a «scris-o» după «păuce-nia lui Io Alixandru Vodă din Țara Moldovei», identificat cu Alexandru Lăpușneanu. Aceasta înseamnă că în Transilvania circulau manuscrise de cazanii românești, folosite în Moldova înainte de apariția *Cazaniei* lui Varlaam din 1643.

Un copist cu o activitate mult mai bogată a fost preotul *Pătru*, o vreme paroh în Tinăud, care a activat între anii 1673—1695. Se cunosc de la el 17 manuscrise: o *Cazanie* (după una rusească, probabil după cea tipărită la Kiev în 1637), cinci *Molitvelnice*, un *Liturghier* (deosebit de Coresi și de Dosoftei), trei manuscrise cuprinzând *Ceaslovul* și *Octoihul* etc. În manuscrisele menționate, se resimt și unele influențe calvine, explicabile, dacă ne gândim la puternica acțiune prozelitistă calvină desfășurată în Bihor.

Către sfârșitul secolului XVII și primele două decenii ale celui următor a activat în Hunedoara, Bihor, Arad și Banat copistul moldovean *Vasile Sturze*. În centrul Transilvaniei, un copist cu activitate deosebită a fost preotul *Mihai* — pe la mijlocul secolului XVII — de la care au rămas mai multe manuscrise liturgice (4 se păstrează în Biblioteca mitropolitană din Sibiu, altul în Biblioteca Academiei).

Un dascăl transilvănean trecut în Moldova, *Toader din Feldru* (jud. Bistrița-Năsăud), a întocmit o cuvântare funebră, în românește, rostită în 1639, la înmormântarea jupînesei Sofronia, soția logofătului Pătrașcu Ciogolea din Calafindești-Suceava. În cuvântarea lui, răspîndită în copii în manuscris, vorbea despre moarte și zădărnicia vieții, inspirîndu-se, poate, din Sfîntul Ioan Gură de Aur.

Concluzii. *Perioada de care ne-am ocupat a fost cea mai fecundă în ce privește alcătuirea și tipărirea de lucrări teologice originale. Marii ierarhi cărturari care au trăit acum au tipărit o seamă de cărți de cult, precum și cărți teologice, traduse, prelucrate sau întocmite de ei înșiși. Mitropolitul Petru Movilă, la care se adaugă compatrioții lui de renume europeană, Nicolae Milescu și Dimitrie Cantemir, au întocmit primele lucrări teologice care s-au bucurat de răspîndire și apreciere în afara hotarelor țării.*

Între preoții de mir din Transilvania și între călugării din Țara Românească și Moldova s-au remarcat și câteva figuri de cărturari modești, care au tradus, au compilat sau au copiat felurite lucrări istorice, teologice și moralizatoare, pentru trebuințele lor sufletești sau ale credincioșilor lor.

BIBLIOGRAFIE

Opera teologică a lui Nicolae Milescu. ÉMILE PICOT, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu, ambassadeur du tsar Alexis Mihajlovič en Chine*, Paris, 1883, 60 p. (extrait des *Mélanges orientaux*); P. P. PANAITESCU, *Nicolas Spathar Milescu (1636—1708)*, Paris (1925), 145 p. (extrait des *Mélanges*

de l'École Roumaine en France I, 1925, p. 35—181); CONSTANTIN C. GIURESCU, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la opera sa literară*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. III, t. VII, 1927, p. 231—284; DUMITRU CRISTESCU, *Opera teologică și apologetică a spătarului Nicolae Milescu*, în «Ortodoxia», an. X, nr. 4, 1958, p. 495—510; ALEXANDRU I. CIUREA, *Mărturisirea de credință a spătarului Nicolae Milescu: «Stella Orientalis occidentali splendens»*, în «Ortodoxia», an. X, nr. 4, 1958, p. 511—538; PETRE V. HANEȘ, *Un tricentenar Milescu. Cartea cu întrebări (1661—1691)*, în GB, an. XXI, nr. 1—2, 1962, p. 74—96; PAUL CERNOVODEANU și OLGA CICANCI, *Știri noi despre spătarul Nicolae Milescu și relațiile lui cu teologul anglican Thomas Smith*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 326—334.

Opera teologică a lui Dimitrie Cantemir. Dimitrie Cantemir, Metafizica, București, 1928 (trad. lucrării *Sacrosanctae scientiae imago...*); *Dimitrie Cantemir, Divanul*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de VIRGIL CÂNDEA, București, 1969; *Dimitrie Cantemir: «Loca obscura»*. Traducere și comentariu de TEODOR BODOGAE, în BOR, an. XCI, nr. 9—10, 1973, VIII + p. 1063—1111 (și extras); *Dimitrie Cantemir, Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*, traducere, studiu introductiv de VIRGIL CÂNDEA, București, 1977, LXXIV + 687 p.

Studii. P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, 268 p.; I. D. LAUDAT, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Iași, 1973, 272 p.; VASILE MIHOC, *Sfânta Scriptură în opera lui Dimitrie Cantemir*, în ST, an. XXV, nr. 5—6, 1973, p. 341—351; NICOLAE N. STOLERU, *Divanul lui Dimitrie Cantemir, unul din primele tratate românești de învățătură morală creștină*, în ST, an. XXV, nr. 5—6, 1973, p. 325—365; NICOLAE CHIȚESCU, *Ortodoxia în opera lui Cantemir*, în GB, an. XXXII, nr. 9—10, 1973, p. 1097—1120; PETRU HORHOIANU, *Autenticitatea spirituală a lui Dimitrie Cantemir*, în MB, an. XXV, nr. 7—9, 1975, p. 334—357; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Dimitrie Cantemir. Trei sute de ani de la nașterea lui*, în BOR, an. XCI, nr. 9—10, 1973, p. 1031—1062; ADRIAN N. POPESCU, *Dimitrie Cantemir — mare cărturar umanist român. 300 de ani de la nașterea sa*, în GB, an. XXXII, nr. 9—10, 1973, p. 1090—1096.

Udriște Năsturel. PETRE V. NĂSTUREL, *Originea boierilor Năstureli*, în «Revista pentru istorie, arheologie și filologie», vol. X, 1909, p. 1—25 și 200—232, vol. XI, 1910, p. 37—71 și 282—286; EMIL TURDEANU, *Varlaam și Ioasaș. Versiunile traducerii lui Udriște Năsturel*, în BOR, an. LII, nr. 7—8, 1934, p. 477—481; LUCIAN PREDESCU, *Udriște Năsturel și răspîndirea romanului religios «Varlaam și Ioasaș»*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 1—2, 1965, p. 64—112; VIRGIL CÂNDEA, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în RESEE, VI, 2, 1968, p. 239—287; DAN HORIA MAZILU, *Udriște Năsturel*, București, 1974, 350 p.

Teodor Corbea. SCARLAT STRUȚEANU, *Doi umaniști ardeleni la Curtea lui Constantin Brîncoveanu*, în rev. «Ramuri», Craiova, 1941, p. 40—55; ȘTEFAN METEȘ, *Din relațiile noastre cu Rusia. Frații David și Teodor Corbea în slujba poporului român ca luptători contra unirii cu Roma, ca diplomați și scriitori*, în MA, an. V, nr. 11—12, 1960, p. 836—862.

Gheorghe Brancovici. E. TURDEANU, *L'oeuvre inconnue de Georges Brankovič*, în «Revue des études slaves», Paris, XIX, 1939, p. 5—16.

Cronograful lui Mihail Moxa. Ediții. B. P. HAȘDEU, *Cuvente den bătrîni*, vol. I, București, 1878, p. 313—443; N. SIMACHE și T. CRISTESCU, *Cronograful lui Mihail Moxa*, Buzău, 1942; MARGARETA ȘTEFĂNESCU, *Cronica lui Manasses și literatura româno-slavă și română veche*, Iași, 1927; LUCIAN PREDESCU, *Mihail Moxa și opera sa*, în BOR, an. LXXVIII, nr. 9—10, 1960, p. 907—920.

Cronica prot. Vasile. ȘTEFAN METEȘ, *Cronica popii Vasilie din Șcheii Brașovului (cu note și lămuriri)*, în rev. «Drum Drept», București, an. I, nr. 3, 1913, p. 165—188; NICOLAE SULICĂ, *Cronica popii Vasilie din Brașov*, în AIIN, IX, Sibiu, 1943—1944; p. 331—343 (și extras).

Lexiconul lui Mardarie. GR. CREȚU, *Mardarie Cozianul. Lexicon slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649*. Ediție îngrijită de..., București, 1900.

Manuscrise și copiiști. P. P. PANAITESCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, București, 1959, XX + 406 p.; G. ȘTREMPEL, *Copiiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, București, 1959, XLIII + 351 p.; GABRIEL ȘTREMPEL, *Catalogul manuscriselor românești*, București, 1978, 431 p.

Preoți cărturari din Bihor. VASILE MANGRA, *Cercetări literare-istorice...*, II. *Rolul diacilor din Moldova în cultura românilor din Transilvania în secolul al XVII-lea*, București, 1896, 29 p.; G. GIUGLEA, *Cazania protopopului popa Pătru din Tinăud*, în «Dacoromania», Cluj, an. I, 1920—1921, p. 356—359; ATANASIE POPA, *Cărturari bihoreni: popa Ursu din Cotiglet*, în MMS, an. XLIV, nr. 5—6, 1958, p. 298—309; ATANASIE POPA, *Un cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: popa Pătru din Tinăud*, în LL, an. XX, 1969, p. 193—197; IOAN TURCU, *Popa Mihai, un interesant copist din secolul al XVII-lea*, în BOR, an. XCI, nr. 11—12, 1973, p. 1268—1289.

VASILE PÂRVAN, *Un vechi monument de limbă românească (1639—1668)*, București, 1904, 56 p. (extras din «Convorbiri Literare», an. XXXVIII, 1904; se ocupă cu diacul Toader din Feldru).

XLIII

MÎNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA. VIAȚA MONAHALĂ

Trebuie să subliniem de la bun început că secolul al XVII-lea este cel mai bogat sub raportul ctitoriilor. Se ridică numeroase mănăstiri și biserici de către domnii celor două țări, de mitropoliți și episcopi, de mari dregători, de călugări și preoți de mir, de negustori și credincioși de rînd. Între marii ctitori de lăcașuri sfinte, reținem numele lui Miron Barnovschi, Matei Basarab, Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu, al mitropoliților Anastasie Crimca al Moldovei, Ștefan, Varlaam și Teodosie ai Ungrovlahiei, al episcopilor Serafim și Ștefan ai Rîmnicului, al marelui spătar Mihai Cantacuzino etc.

De regulă, mănăstirile ctitorite de aceștia erau clădiri mari, din piatră uneori înconjurată de ziduri de apărare. Ctitoriile preoților, călugărilor și credincioșilor de mir erau mai cu seamă așezări sihăstrești, în locuri retrase, durate din lemn, încît multe din ele au dispărut în decursul vremii. Toate mănăstirile erau înzestrate cu danii bogate (moșii, păduri, munți, vii, iazuri cu pește, prisăci), hărăzite mai ales de ctitori, dar și de domnii țării și de unii credincioși, la care se adăugau felurite scutiri de dări, sare din ocnele țării, uneori danii anuale din vistieria țării, oferite de domni. Numărul mănăstirilor închinatelor Locurilor Sfinte era în continuă creștere, fapt care a produs nemulțumiri în rîndul clerului și credincioșilor români, din pricina multelor abuzuri ale egumenilor și călugărilor greci trimiși să le administreze.

Vom consemna, în cele ce urmează, cîteva din numeroasele mănăstiri ale Țării Românești și ale Moldovei ridicate în acest secol. Se înțelege că, pe lîngă acestea, și-au continuat existența și marile mănăstiri ridicate în secolele anterioare, cărora li s-au făcut diferite renovări sau li s-au adăugat noi clădiri.

Mînăstirile din Țara Românească. În acest secol a trăit cel mai mare ctitor de lăcașuri sfinte din trecutul poporului nostru, domnitorul Matei Basarab (1632-1654). Se cunosc aproape 40 de mînăstiri și biserici ridicate sau refăcute de el din temelie. De aceea, Radu Popescu scria în *Cronica* sa că «Matei viind în scaun, altă grijă nu avea, ci făcea mînăstiri pretutindeni și biserici întru lauda lui Dumnezeu, cari să văd pînă acum. Că pînă la acest domn puține zidiri au făcut domnii cei mai dinainte; iar Matei Vodă au înfrumusețat țara cu tot fealiul de zidiri: mînăstiri, besearici, case domnești, care să pomenesc și pînă astăzi».

Astfel, Matei Basarab este ctitorul mînăstirilor: *Arnota*, în Munții Vîlcii (1633-1636), pe locul unei așezări mai vechi, în care a fost îngropat împreună cu soția sa, doamna Elina, *Sadova* (jud. Dolj), refăcută din temelie, pe locul unei biserici de lemn a boierilor Craiovești, *Căldărușani* (jud. Ilfov, 1637—1638), așezată într-o poziție foarte pitorească, înconjurată din trei părți de un lac, una din cele mai monumentale mînăstiri ctitorite de Matei Vodă, *Măxineni* (fostul jud. Rîmnicul Sărat), ridicată înainte de 1637, pe locul unei biserici mai vechi din nuiele, distrusă în cursul primului război mondial, *Plătărești* (jud. Ilfov, 1646), *Strehaia* (jud. Mehedinți, 1645), *Cornățel* (1648, acum biserică de mir în satul Mînăstirea-Ilfov), *Negoești* (jud. Ilfov, 1648—1649), *Brebu* (jud. Prahova), schiturile *Bărbătești* (jud. Dîmbovița, 1645—1646) și *Pinul* (jud. Buzău, 1647—1648), pe locul unui din lemn, din secolul XVI. A rezidit apoi mînăstirile *Adormirea sau Negru Vodă din Cîmpulung* (1635—1636), *Plumbuita*, în apropierea Bucureștilor (1647), *Brîncoveni* (jud. Olt), ctitoria boierilor Craiovești, *Cîrnul* (jud. Buzău, existentă din secolul XVI), *Drăgănești* din Roșiorii de Vede (refăcută împreună cu rudele sale Diicu Buicescu spătarul și Drăgușin Deleanu paharnicul, în 1647). A refăcut *biserica Mitropoliei din Tîrgoviște*, turnul-clopotniță și chiliile de la *biserica lui Neagoe de la Argeș*, a isprăvit mînăstirea *Slobozia* (jud. Ialomița), începută de postelnicul Ienache, clădirile din incinta de la Tismana și de la Govora și altele.

De asemenea, a zidit *catedrala episcopală din Buzău* (1649), existentă pînă azi (cu schimbările impuse în urma unor distrugerii) și a refăcut *catedrala episcopală din Rîmnic*. La acestea se adaugă și cîteva biserici de mir: *Sărindar* și *Sfinții Apostoli Petru și Pavel* din București (prima, demolată în 1896), *Sfîntul Dumitru* din Craiova (rezidită în 1651, pe locul actualei catedrale mitropolitane), *Sfinții Împărați* (fostă Sfîntul Nicolae, 1650—1651) și *Sfîntul Nicolae — Andronești* (refăcută în 1653), amîndouă în Tîrgoviște, *Sfinții Apostoli* din Ploiești (1639), *Sfîntul Pro-*

copie din Gherghița — Prahova (1641), *Sfântul Gheorghe* din Pitești (refăcută), *Intrarea în biserică* din Caracal (refăcută) ș.a.

În afara hotarelor țării a ridicat mînăstirea *Soveja* sau *Dobromirna* (jud. Vrancea) în 1644—1645, în urma împăcării sale cu Vasile Lupu, biserica din *Turnu Roșu* (fost Porcești, jud. Sibiu), în 1653, bisericile din *Sviștov* și *Vidin*, în Bulgaria și biserica *Sfântul Mihail Sinadon* din Marea Lavră de la Muntele Athos.

După pilda domnitorului, o seamă din dregătorii săi au ridicat mai multe lăcașuri de închinare pe tot cuprinsul Țării Românești. Astfel, soția sa, doamna Elina, a ridicat biserica din *Herăști* (Fierăști) — Ilfov, în 1643—1644 și a refăcut mînăstirea *Slătioarele* din Ocnele Mari, iar frațele ei Udriște Năsturel — biserica zisă a *Tîrgului* din Tîrgoviște. Marele vornic Preda Brîncoveanu, bunicul viitorului domn Constantin, a ctitorit mînăstirea *Dintr-un lemn* (jud. Vîlcea), pe locul celei vechi din lemn, de la sfîrșitul secolului XVI sau începutul celui de al XVII-lea și a refăcut mînăstirea *Gura Motrului* sau *Motru* (jud. Mehedinți), ctitoria marelui logofăt Harvat, de la începutul secolului XVI. Constantin Cantacuzino postelnicul și ginerele său Pană Filipescu spătarul au ctitorit biserica *Adormirea* din Filipești-Tîrg (1641—1642) și au refăcut mînăstirea *Mărgineni*, pe Valea Prahovei (1646), numită și mînăstirea de la *Cricov* sau a lui Drăghici vornicul (după primul ei ctitor) Marele comis Radu Cîndescu și frații săi au refăcut din piatră mînăstirea *Bradu* (jud. Buzău, 1640—1641). Marele vornic Dragomir a ridicat mînăstirea *Plăviceni* (jud. Teleorman, 1646—1649), logofătul Danciu Pîrîianu a refăcut mînăstirea *Polovragi* (jud. Gorj, 1647—1648), slugerul Dumitru Filîșanu — schitul *Crasna* din Gorj (1636), marele căpitan de dorobanți Buliga a refăcut mînăstirea *Topolnița* (jud. Mehedinți) etc.

Desele schimbări de domnie din a doua jumătate a secolului au dus la scăderea numărului ctitoriilor voievodale. Amintim totuși ctitoriile lui Constantin Șerban Basarab (1654—1658) : biserica din *Dobreni-Ilfov*, ridicată în 1646, pe cînd era mare spătar, iar mai tîrziu biserica cu hramul *Sfinții Împărați Constantin și Elena* din București (1656—1658), isprăvită de urmașii săi Gheorghe Ghica, Grigorie Ghica și Radu Leon, care în 1668 a devenit catedrală mitropolitană. Soția lui Constantin Vodă, doamna Bălașa, a ctitorit schitul *Păușa* lângă Cozia și a refăcut biserica *Sfînta Vineri* din Tîrgoviște. După ce a pierdut scaunul domnesc, Constantin Șerban a ridicat o biserică în *Tinăud* (Bihor) și alta la mînăstirea *Sfîntul Nicolae* din Muncaci (1661).

Gheorghe Ghica (1659—1660) a început zidirea mînăstirii *Sfînta Treime* din Cerneți (jud. Mehedinți), isprăvită de Grigorie Ghica (1660—

1664 și 1672—1673). Cel din urmă a mai ridicat biserica *Adormirea* din Dragoslavele (jud. Argeș, 1661), mînăstirea *Sfîntul Ioan* din Focșani (1663—1664) și schitul *Fedelesciori* (jud. Vîlcea), isprăvit de mitropolitul Varlaam.

Șerban Vodă Cantacuzino (1678—1688), pe cînd era mare postelnic, a ridicat biserica din *Drăgănești* — Prahova, iar ca domn, mînăstirea *Cotroceni* de lîngă București (1678) și a refăcut biserica lui Neagoe Basarab de la Argeș. Soția sa, doamna Maria, a ridicat biserica numită a *Doamnei*, din București (1683).

Dintre ctitoriile marilor dregători din a doua jumătate a secolului pomenim : mînăstirea *Jitianu* de lîngă Craiova, refăcută de vistierul Ghinea Brătășanu și vistierul Udriște (1654—1658), mînăstirile *Cornet* (sau din Loviște) și *Băjești-Muscel*, amîndouă ridicate de marele vornic Mareș Băjescu (1666), schitul *Vărzărești* — Rm. Sărat de Radu Vărzaru mare armaș, schitul *Budișteni* — Muscel de logofătul Stanciu Budișteanu, devenit Ștefan monahul, schitul *Lespezi* — Prahova de Drăghici Cantacuzino spătarul și Pîrvu Cantacuzino stolnicul, mînăstirea *Aninoasa* — Muscel de clucerul Todoran, devenit Teodosie monahul, mînăstirea *Băbeni* — Rm. Sărat de Necula Dedulescu căpitanul și Matei Bagdat căpitanul, biserica din *Lădești* — Dîmbovița de logofătul cronicar Stoica Ludescu etc.

Cîteva schituri au fost ridicate de vlădicii țării sau de alți slujitori ai Bisericii. De pildă, mitropolitul Ștefan a ridicat bisericile din *Grămești* — Pietreni și *Rîmești* — Vîlcea, mitropolitul Varlaam, schiturile *Trivale* de lîngă Pitești și *Turnu* de lîngă Călimănești și a isprăvit schitul *Fedelesciori*, mitropolitul Teodosie a ridicat schitul *Cetățuia* din Rîmnicul Vîlcea și a refăcut biserica *Sfîntul Gheorghe* din același oraș, episcopul Serafim al Rîmnicului, schitul *Strihareș* — Slatina, episcopul Ștefan al Rîmnicului, schitul *Sărăcinești* — Vîlcea, Grigorie al Buzăului, schitul *Golești* — Argeș, iar Mitrofan al Buzăului, schitul *Bonțești*.

Alte biserici și schituri erau ridicate de credincioși din popor sau de preoți și călugări. De pildă : biserica *Negustori* din Buzău, de către negustorul Badea Obredi, schitul *Murgași* — Dolj, de Ilie din Murgași, devenit Isaia monahul, schitul *Panaghia* — Sălcuța din Dolj, de monahul Paisie, schitul *Văleni* — Argeș, de călugărul Zaharia Grădișteanu, mînăstirea *Vălenii de Munte* de un Hagi Stoian și soția sa (în 1680, închinată mînăstirii Cotroceni).

Ctitoriile lui Constantin Brîncoveanu. În cei peste 25 de ani de domnie, Constantin Vodă Brîncoveanu, urmînd pilda înaintașilor săi, a ridicat din temelie cîteva biserici și mînăstiri, a refăcut pe cele vechi și a

hărăzit tuturor dării bogate. Încă pe cînd era boier, a zidit două biserici pe moșiile sale : una la *Potlogi* (jud. Dîmbovița), în 1683, și alta la *Mogoșoaia*, lîngă București, isprăvită în 1688, cu o lună înainte de a ajunge domn.

În 1690, deci în al doilea an de domnie, a pus temelie mînăstirii *Hurezi* sau *Horezu* (jud. Vîlcea), cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena, în apropierea unui fost schit. Este cel mai vast ansamblu de arhitectură medievală păstrat în Țara Românească. Mînăstirea a fost lucrată cu o măiestrie deosebită, înconjurată cu ziduri și turnuri de apărare, ca o cetate, avînd, pe lîngă biserica principală, alte cîteva schituri și paraclise, toate împodobite cu zugrăveli de către cei mai iscusiți meșteri ai vremii. Așa au fost : *paraclisul* făcut de domn (1697), schitul *Sfinții Apostoli* făcut de egumenul Ioan, schitul *Sfîntul Ștefan*, de Ștefan, fiul domnitorului (1703), schitul *Sfîntul Ioan Botezătorul* (azi în ruine), *bolnița*, ctitorită de doamna Maria (1696—1699). Biserica mare a fost tîrnoșită la 8 iulie 1693, de către mitropolitul Teodosie, înconjurat de un mare sobor de arhieriei și preoți, în prezența domnului și a familiei sale, deși lucrările de construcție s-au isprăvit abia în 1697.

Mînăstirea a primit din partea ctitorului numeroase dării : moșii, mori, vii, felurite venituri și scutiri, odoare, încît a ajuns una din cele mai bogate mînăstiri ale Țării Românești. A rînduit în fruntea ei ca egumen pe arhimandritul Ioan, care a cîrmuit-o cu vrednicie aproape 30 de ani. Gîndul evlaviosului ctitor a fost ca mînăstirea Hurezi să fie loc de îngropare pentru el și întreaga familie, dar, din nefericire, a fost îngropată aici o singură fiică.

Tot în Oltenia a mai ridicat două noi lăcașuri de închinare : mînăstirea *Mamul* (jud. Vîlcea, 1696) refăcută din temelie, din piatră, pe locul celei vechi, din lemn, ctitorită de Buzești și înnoită de mama sa Stanca, și mînăstirea *Brîncoveni*, în care era îngropat tot neamul său, unde a reclădit o biserică, pe locul celei vechi a boierilor Craiovești, refăcută de Matei Basarab.

În București a ctitorit trei biserici, tot pe locul altora mai vechi : biserica *Sfîntul Ioan Grecesc* (1703—1704, azi demolată), biserica mînăstirii *Sfîntul Sava* și biserica mînăstirii *Sfîntul Gheorghe Nou*. La aceasta a construit și chilii noi, case pentru egumen și pentru patriarhul Ierusalimului, căruia îi era închinată. Biserica Sfîntul Gheorghe Nou era una din cele mai izbutite realizări ale artei brîncovenești. A fost sfințită la 29 iunie 1707 de către patriarhul Hrisant al Ierusalimului, înconjurat de șapte mitropoliți și alți numeroși preoți și călugări. Aici au fost așezate și osemintele ctitorului, în anul 1720 (în 1847, biserica a ars, fiind

reclădită, încît seamănă prea puțin cu aceea pe care o zidise el). În 1706 a zidit o biserică în *Doicești* (jud. Dîmbovița). Împreună cu unchiul său, spătarul Mihai Cantacuzino, a ridicat o mînăstire în Rîmnicul Sărat, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, închinată Muntelui Sinai.

În afară de aceste biserici, ridicate în întregime de binecredinciosul domn, el a mai făcut o seamă de îmbunătățiri sau prefaceri la numeroase altele : mînăstirile Cozia, Arnota, Bistrița, Strehaia, Sadova, Gura Motrului, Dintr-un lemn, Argeș, Dealu, Snagov, biserică domnească și biserică Sfîntul Dumitru, amîndouă în Tîrgoviște și altele.

În Transilvania a zidit o frumoasă biserică la *Făgăraș* (1697—1698), una în *Ocna Sibiului* (probabil pe locul celei din timpul lui Mihai Viteazul), precum și mînăstirea *Sîmbăta de Sus* (în Țara Făgărașului, înainte de 1701), care dăinuiesc pînă azi. În Constantinopol, a zidit biserică *Sfîntul Nicolae* din Galata, la mînăstirea *Sfîntul Pavel* din Muntele Athos un *paraclis* și o trapeză, iar la *Ismail*, pe malul Dunării, o biserică cu hramul Sfîntul Gheorghe.

Soția sa, doamna Maria, a zidit biserică *Dintr-o zi* din București, în locul unei biserici mai vechi de lemn, *bolnița* de la Hurezi, o biserică nouă, din zid, și chilii la mînăstirea *Surpatele* (jud. Vîlcea), în locul celei din lemn și a refăcut biserică mînăstirii *Viforîta* (jud. Dîmbovița).

Dintre dregătorii lui Brîncoveanu, care au ctitorit mînăstiri și biserici, amintim în primul rînd pe Cantacuzini, rudele sale. Astfel, marele spătar Mihai Cantacuzino a ridicat — pe lîngă mînăstirea *Adormirea* din Rîmnicul Sărat — mînăstirea *Sinaia*, în munții Bucegi (1690—1695), în apropierea fostului schit făcut de Nicolae Grozea Haiducul, călugărit spre sfîrșitul vieții, închinată mînăstirii Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, mînăstirea *Colțea* din București (1701—1702), înzestrată cu școală și cu spital (pe locul vechii biserici de lemn a lui Colțea clucerul din 1665), schitul *Titireciu* din Ocnele Mari — Vîlcea, o biserică în *Slănic* — Prahova, biserică din *Fundeni*, azi în București, biserică din *Stîlpu* — Buzău.

Învățatul Constantin Cantacuzino stolnicul a ridicat biserică zisă *Stolnicul* din Tîrgoviște și una în *Afumați* — Ilfov ; marele spătar Toma Cantacuzino, mînăstirea *Poiana* — Prahova și biserică din *Filipeștii de Pădure* — Prahova (aceasta împreună cu mama sa Bălașa) ; marele vornic Șerban Cantacuzino a ctitorit schitul *Bascovul* (Bascovele) din Argeș (1695) și a refăcut străvechea mînăstire *Comana*.

Alături de aceștia, mai amintim pe marele ban Cornea Brăiloiu, care a ctitorit mînăstirea *Baia de Aramă* (1699, împreună cu Milco Băiașul,

vătaful minerilor), biserica din *Vădeni* — Gorj și a refăcut mînăstirea *Țințăreni* — Gorj, pe stolnicul Mihalcea Cîndescu, cel care a zidit mînăstirea *Berca* — Buzău (1694), pe Vișana, fiica armașului Mărcuță, care a refăcut mînăstirea vistiernicului Dan din marginea Bucureștilor, numită de atunci *Mărcuța*, pe marele vistier Crîstea Popescu, care a ridicat biserica din *Popești* — Ilfov (1688—1689), pe slugerul Șerban Știrbei, ctitorul mînăstirii *Didești* — Teleorman (înainte de 1705) ș.a. Mitropolitul Antim Ivireanul a ridicat mînăstirea cu hramul *Toți Sfinții* din București, cunoscută sub numele de *Antim* (1714—1715), pe locul unei biserici de lemn, atribuită paharnicului Staicu Merișanu.

Chiar și unii egumeni încearcă să meargă pe urmele marelui domnitor: Ioan de la Hurezi a ridicat schitul *Sfinții Apostoli* și a refăcut mînăstirea *Polovragi*, iar Paisie de la Govora a refăcut mînăstirea pe care o cîrmuia, Paisie de la Bistrița (poate identic cu cel de mai sus) și logofătul Pîrvu Cantacuzino au înălțat schitul *Țigănia*, lângă Bistrița.

Mînăstirile din Moldova. În primul deceniu al secolului al XVII-lea trebuie să ne rețină atenția mînăstirea *Dragomirna*, în apropierea Sucevei, ctitoria mitropolitului Anastasie Crimca. În 1602, — ajutat de logofătul Lupu Stroici și fratele acestuia Simion Vistiernicul — a ridicat o bisericuță «pentru bolniță», probabil lângă o mînăstire mai veche de lemn. După ce a fost așezat în scaunul mitropolitan, a ridicat biserica mare a mînăstirii *Dragomirna*, cu hramul Pogorîrea Duhului Sfînt, isprăvită în 1609, una din cele mai monumentale biserici din țara noastră. Cîțiva ani mai tîrziu, Miron Vodă Barnovschi (1626—1629) i-a ridicat puternicele ziduri înconjurătoare și turnurile de apărare.

Ștefan Vodă Tomșa (1611—1615 și 1621—1623) a ctitorit mînăstirea *Solca* (jud. Suceava) și biserica *Albă* (sau *Sfinții Voievozi*, domnească) din Roman, reclădită de marele spătar Vasile Cantacuzino, în 1695. Miron Vodă Barnovschi a zidit biserica *Barnovschi* din Iași, mînăstirea *Bîrnova* (sau din Codrul Iașilor, azi în Iași), amîndouă închinare Sfîntului Mormînt, mînăstirea *Buhalnița* (jud. Neamț) și a început biserica *Sfîntul Ioan Botezătorul* din Iași. Dintre ctitoriile marilor dregători și ale credincioșilor din primele trei decenii ale secolului, reținem mînăstirea lui *Nicoriță* (sau a lui Nicoară hatmanul sau Sfîntul Ioan cel Nou) din Iași, biserica *Bărboi* din Iași, ridicată de Ursu Bărboi vornicul (1613—1625), biserica din *Rădeana* (jud. Bacău) ctitorită de marele logofăt Dumitrașcu Ștefan (1628), schitul *Zagavei* sau *Zagavia*, în apropiere de Hîrlău, ctitorit de un preot Zagavei, biserica *Precista (Adormirea)* din Galați și altele.

Ctitoriile lui Vasile Lupu. Spre deosebire de Matei Basarab, care a ridicat aproximativ 40 de mînăstiri și biserici, Vasile Vodă Lupu a zidit mai puțin, dar mai fastuos, mai scump și mai trainic. Dintre ctitoriile sale, cea mai bogată și mai desăvîrșită din punct de vedere artistic este mînăstirea *Sfinții Trei Ierarhi* din Iași (Trisfetitele). Zidirea ei a început, probabil, în 1635 și s-a terminat peste patru ani, fiind sfințită de mitropolitul Varlaam, la 6 mai 1639. Înzestrarea ei a continuat și în anii următori, iar împodobirea bisericii cu picturi s-a făcut între anii 1641—1642, de patru zugravi ruși. La 13 iunie 1641, au fost așezate aici moaștele Cuvioasei Paraschiva, primite de Vasile Lupu din partea Patriarhiei ecumenice, pentru plata datoriilor acesteia. Mînăstirea a îndeplinit un însemnat rol cultural-istoric. Aici a fost instalată prima tiparniță din Moldova, de sub teascurile căreia au ieșit lucrările mitropolitului Varlaam, în trapeza ei s-au ținut lucrările Sinodului din 1642 și tot aici s-au deschis cursurile Academiei lui Vasile Lupu, în 1640, mutată, în anul următor, într-o altă clădire.

Biserica Sfinții Trei Ierarhi a devenit apoi gropniță domnească. Aici au fost îngropați: Vasile Lupu († 1661), doamna Tudosca, prima sa soție, Ioan și Ștefăniță († 19 sept. 1661), fiii domnitorului. Mai târziu, au fost depuse aici osemintele lui Dimitrie Cantemir (1935) și Alexandru Ioan Cuza (1947).

În afară de Trei Ierarhi, Vasile Vodă Lupu a început refacerea mînăstirilor *Golia* din Iași (1652) — ctitoria logofătului Ioan Golia — și *Hlincea*, în apropierea acestui oraș, ctitoria lui Zottu Tzigara și a soției sale Maria. Amîndouă au fost isprăvite de fiul său Ștefăniță, în 1660. A zidit apoi o biserică-mînăstire, cu hramul *Sfîntul Nicolae*, în Cetatea Neamțului (azi distrusă), închinată mînăstirii Secu, precum și mai multe biserici de mir: *Sfîntul Dumitru* din Galați, *Sfinții Atanasie și Chiril* din Copou — Iași, *Scînteia* (jud. Iași), *Șerbești* (jud. Neamț), *Tg. Neamț* (biserica domnească), *Sfîntul Ioan Botezătorul* din Suceava, numită și a Beizadelelor (1642), *Sfîntul Dumitru* din Orhei, *Sfîntul Nicolae* din Chilia Nouă (1647—1648), a refăcut *biserica domnească* din Bîrlad, ctitoria lui Ștefan cel Mare, a isprăvit *biserica Sfîntul Ioan Botezătorul* din Iași, începută de Miron Barnovschi.

În afara hotarelor țării, a rezidit *biserica Stelea* din Tîrgoviște (ctitoria lui Stelea spătarul, din 1582), în urma împăcării cu Matei Basarab (1645), *biserica Sfînta Paraschiva* din Lvov (1644), a ajutat la refacerea mînăstirii *Sfînta Lavră* din Peloponez.

Fratele lui Vasile Lupu, marele paharnic Gheorghe Coci, a ctitorit mînăstirea *Lipovăț* (Zografu) lângă Vaslui, *biserica din Bozieni* — Ro-

man și a refăcut schitul *Hangu* (Peonul), numit înainte schitul lui Silvestru, la poalele Ceahlăului. Un alt frate, Gavriil hatmanul și soția sa Liliana, au ridicat o biserică nouă din piatră, la mînăstirea *Agapia* (1644—1647), care dăinuiește pînă azi.

În a doua jumătate a secolului, Gheorghe Ștefan Vodă (1653—1658) a ridicat mînăstirea *Cașin*, lîngă Tg. Ocna și schitul *Poienile*, pe Trotuș. Ștefan Petriceicu (1672—1674 și 1683—1684) a făcut din zid schitul *Onufrie* lîngă Siret sau Mînăstioara, în locul celui din lemn, făcut de preotul Mișu, la începutul secolului, iar Antonie Ruset (1675—1678) a refăcut biserica *Sfîntul Nicolae Domnesc* din Iași, în 1678, cînd a fost declarată catedrală mitropolitană.

Gheorghe Duca Vodă (1668—1672 și 1678—1683) este ctitorul mînăstirii *Cetățuia* de lîngă Iași (1669—1672), înconjurată de ziduri puternice de apărare. A îndeplinit un însemnat rol cultural, prin tipografia grecească instalată aici. Prin 1680—1681, Gheorghe Duca a început zidirea unei noi catedrale mitropolitane, cu hramul *Întîmpinarea Domnului* (Stretenia), pe locul uneia mai vechi, numită biserica Albă. Pierzînd domnia, biserica a fost isprăvită de soția sa Anastasia și fiul său Constantin Duca (1693—1695 și 1700—1703), în 1695. Tot doamna Anastasia a zidit o nouă biserică la *Agapia din deal* (1680), iar Constantin, biserica *Mavromol* din Galați.

Constantin Cantemir (1685—1693) a ridicat mînăstirea *Mira* (Mera sau Miera) în Vrancea — începută de vornicul Moțoc și episcopul Ioan al Romanului — căruia fiul său Antioh i-a făcut ziduri înconjurătoare și o clopotniță, precum și mînăstirea *Silișteni*, în părțile Fălciului, închinată Mirei (acum dispărută).

Dintre ctitoriile marilor dregători din a doua jumătate a secolului, amintim mînăstirile *Dealul Mare* sau *Hadîmbu*, lîngă Iași, a postelnicului Iane Hadîmbu (1658—1659), *Răducanu* — Tg. Ocna, a logofătului Nicolae Buhuș (1664), *Bogdana* sau de la Secătura, în apropiere de Tg. Ocna a lui Solomon Bîrlădeanu, mare logofăt (1670), *Clatia-Bucium* sau din codrul Iașilor, a lui Păun Vameșul (1671—1672), *Hîncu-Lăpușna*, a stolnicului Mihai Hîncu (1677), *Florești* și *Bursuci*, în părțile Fălciului, ambele ctitorite de vornicul Gavriil Costachi, *Răchitoasa* — Bacău, refăcută de Ilie Enache Țifescu spătarul, *Runcu* — Neamț, zidită de Ionașcu Isăcescu medelnicerul, *Adam* — Fălciu, schiturile *Brazi*, *Crucea* și *Zăbrăuți*, ridicate de mitropolitul Teodosie, ajutat de Lavrentie al Rădăuților, *Brădicești* — Fălciu, ctitoria lui Vanlaam al Hușilor, *Gîrcina* — Neamț, *Drăgușani* — Bacău, refăcut de logofătul Miron Costin cronicarul și numeroase altele.

În cursul acestui secol, întâlnim câteva schituri sau mânăstiri refăcute de smeriți călugări sau preoți de mir. De pildă, mânăstirea *Ițcani* de lângă Suceava a fost refăcută de călugărițele Nazaria și Anghelina în 1637, iar biserica *Sfinții Voievozi* (Roșca) din Iași a fost clădită din zid de preotul Ursu, în 1660. Întâlnim numeroase biserici din Iași sau din alte orașe ale țării, care serveau numai pentru nevoile sufletești ale meseriașilor dintr-o anumită breaslă. De pildă, biserica *Albă* din Iași era a breslei argintarilor și bogasierilor, biserica *Vovidenia*, a abagerilor, biserica *Tălpălari*, ctitoria marelui vistiernic Iordache Cantacuzino și biserica *Curelari* erau ale breslelor respective etc.

Viața monahală. După cum se poate constata din cele expuse pînă aici, numărul mânăstirilor și schiturilor ridicate din temelie sau refăcute în cursul acestui secol a fost în continuă creștere. Zideau mânăstiri și biserici nu numai domnii țării, ci și marii dregători, unii vlădici, unii călugări, preoți și credincioși din popor. Alături de mânăstirile mari, zeci, poate chiar sute de schituri se găseau risipite pe tot cuprinsul țării, mai ales în regiunile «de sub munte», prin codri și alte locuri retrase. Acestea erau închinatelor mânăstirilor mai mari — din care s-au desprins — sau mitropoliilor și episcopiilor, fiind cunoscute și sub numele de metocuri. Erau închinatelor chiar și unele mânăstiri din Transilvania. De pildă, Prislopul era închinat la Tismana, poate chiar de la întemeiere, iar mânăstirea Moisei din Maramureș, sfințită în 1672, era închinată Putnei.

Se înțelege că și numărul viețuitorilor era destul de ridicat. Chiar și unii boieri și preoți de mir se călugăreau spre sfârșitul vieții. Mulți călugări — și chiar unii din vlădiciei țării — spre sfârșitul vieții, îmbrăcau «marea schimă monahală».

Numărul mare de călugări a dus însă la scăderea prestigiului vieții monahale, lucru ce-l aflăm din două hrisoave de la Miron Vodă Barnovschi, din 20 septembrie 1626 și 20 martie 1627, care cuprindeau hotărârile luate într-un «sobor», de vlădici, egumeni și boieri, convocat pentru a pune rînduială în viața călugărească. Din hrisoavele respective aflăm și unele stări triste din mânăstiri. De acum înainte, se interzicea călugărilor să mai dețină bunuri personale, să facă negoț sau să împrumute bani cu dobîndă. Toți călugării erau îndatorați să ducă viață «de obște», luînd masa la trapeză, cu aceleași bucate, în frunte cu egumenul și starețul. Era interzisă consumarea băuturilor, dîndu-se dezlegare numai în zilele de praznic. Acest regim se aplica tuturor viețuitorilor, chiar și acelora care proveneau din rîndurile boierilor și al tîrgoveților ori erau veniți din alte țări. Călugării străini puteau fi găzduiți numai trei zile.

În ce privește egumenul, se rînduia ca el să fie ales de sobor pe timp de un an, cu dreptul de a fi reales. Tot pe un an erau aleși «vistearnicul sau eclisiarhul», iconomul, metoșarii (îngrijitorii de metocuri) etc. Tuturor mînăstirilor li se acordau — prin aceleași hrisoave — felurite scutiri, precum și drepturi asupra locuitorilor din satele mînăstirești.

Se vede că aceste rînduiri disciplinare n-au fost totuși respectate multă vreme, după cum rezultă dintr-un hrisov dat de Antioh Cantemir, domnul Moldovei (1695—1700), la 30 iulie 1700. Prin acest hrisov, i se cerea mitropolitului Sava, ca împreună cu un dregător, «să aibă voie și putere a merge și a umbla pe la toate sfintele mînăstiri... și pre la schituri și pre la biserici domnești», ca să cerceteze veniturile și cheltuielile acestora, urmînd ca egumenii vinovați de nereguli de ordin financiar să fie judecați de domn. Din același hrisov, aflăm că «o seamă de călugări și călugărițe... și-au părăsit mînăstirile», locuind la rude sau la curțile boierești. Domnitorul împuternicea pe mitropolit să-i trimită pe toți aceia la mînăstirile lor. De asemenea, îl împuternicea să ia măsuri împotriva călugărilor care mai dețineau bunuri personale.

Mînăstirile cele mari — îndeosebi cele ctitorite de domni și de marii boieri — dețineau o puternică bază economică, stăpînind sate întregi, cu pămînt arabil, păduri, vii, iazuri cu pește, prisăci ș.a. Aceste proprietăți proveneau din daniile ctitorilor, ale domnilor țării, ale călugărilor, care-și aduceau aici o parte din avere, sau ale credincioșilor mai înstăriți.

În cele mai multe mînăstiri se desfășura și acum o susținută activitate culturală, copiindu-se manuscrise sau tipărindu-se cărți. Marile tiparnițe din secolul al XVII-lea au fost instalate în incinta mînăstirilor: Cîmpulung, Govora, Dealu, Trei Ierarhi, Cetățuia, Snagov, Antim. Cei mai de seamă tipografi din acest secol s-au recrutat din rîndurile călugărilor: Meletie Macedoneanul de la Govora, Mitrofan de la Bisericiani, ajuns episcop la Huși și Buzău, Antim Ivireanul, care au format apoi numeroși ucenici. De regulă, egumenii cărturari erau promovați în scaunele episcopale sau mitropolitane. Totuși, mulți călugări cu adîncă învățătură și-au dus traiul potrivit pravilei călugărești între zidurile mînăstirii lor, pînă la sfîrșitul vieții, cum a fost acel Mardarie Cozianul, autorul unui *Lexicon slavo-român* (1649). Mulți călugări erau sculptori, gravori, zugravi de biserici sau de icoane. Alții erau meșteșugari, lucrînd pentru nevoile mînăstirii și ale celorlalți viețuitori: legători de cărți, postăvari, croitori, cojocari, cismari, fierari, tîmplari etc. Alții lucrau la cîmp, la vii, în prisăci etc., alții la biserică (preoți, diaconi, cîntăreți etc.), la trapeză și pivniță (bucătari, chelari) etc. Deci fiecare că-

lugăr avea o ocupație, pe lângă îndatorirea principală de a participa la slujbe, la ceasurile rînduite de tipicul mînăstiresc. Erau scutiți de munci numai călugării infirmi și bătrîni.

Dintr-un zăpis al mînăstirii Cozia, din 5 februarie 1639, aflăm și modul cum era organizată conducerea mînăstirii: egumen, proegumen, stareț, eclesiarh și dascăli.

Bolnițele din preajma mînăstirilor îndeplineau și acum același rol profund umanitar, acordînd asistență nu numai călugărilor bătrîni și bolnavi, ci și unor suferinzi proveniți dintre laicii săraci. Așa au fost bolnița lui Anastasie Crimca de la Dragomirna (tot el înființase primul spital orășenesc, la Suceava, în 1619), bolnița de la Hurezi (1696—1699), bolnița de la Sadova (1692—1693). În jurul anului 1700, spătarul Mihai Cantacuzino a ridicat, lângă mînăstirea Colțea din București, ctitoria sa, o «bolniță și casă de streini, spre odihna și mîngăierea întru Hristos a fraților noștri săraci care pătinesc de boale». Iar în «așezămîntul» mitropolitului Antim Ivireanul pentru mînăstirea sa din București existau o serie de prevederi, din care ne putem da seama de lucrarea de ajutorare a celor în suferință pe care o săvîrșeau mînăstirile noastre în urmă cu aproape trei veacuri: «pentru îngroparea celor morți, pentru mila celor închiși și săracilor, pentru îmbrăcămintele celor goi, pentru măritatul unii fete, pentru chiverniseala celor streini... pentru cercetarea bolnavilor».

Ca și în secolele anterioare, mînăstirile românești au fost supuse la multe devastări și distrugeri din partea oștilor străine care cotropeau pămîntul românesc, fapte cunoscute fie din cronicile țării, fie din unele acte de danie ale domnilor noștri. Mitropolitul Matei al Mirelor, de pildă, consemna în *Slujba Sfîntului Grigorie Decapolitul* jafurile pe care le-au săvîrșit ostașii lui Gabriel Báthory în 1611, cînd au intrat în Țara Românească și «au prădat toată țara și toate mînăstirile». Pavel de Alep, în însemnările sale de călătorie, descria jafurile făcute de turci la mînăstirile din Țara Românească, în 1658.

Iar Miron Costin relata în *Letopisețul* său jafurile săvîrșite în mînăstirile moldovene (Putna, Dragomirna, etc.) de către luptătorii lui Timuș Hmelnițchi în 1653, cînd veniseră în ajutorul lui Vasile Lupu. Dintr-un document din 1659, aflăm că la mînăstirea Hlincea, ostașii străini «au prins pe călugări și i-au muncit și le-au luat toate averile și bucațele, lăsîndu-i numai cu trupurile, iar dresurile ce le-au avut toate le-au rupt și le-au călcat în glod...».

Alte suferințe s-au abătut asupra mînăstirilor moldovene în 1686, cînd au intrat în țară oștile regelui Jan III Sobieski al Poloniei. Multe

mânăstiri au fost atunci jefuite, altele incendiate (Golia ș.a.). Se înțelege că în astfel de împrejurări, mulți dintre viețuitorii acelor mânăstiri își pierdeau viața sau erau luați în robie.

Închinările de mânăstiri la «Locurile Sfinte» din Răsărit au sporit în chip neobișnuit, spre paguba țării și spre adâncă nemulțumire a clerului și credincioșilor români. De cele mai multe ori, călugării români erau alungați din mânăstirile închinare și siliți să se așeze la altele.

Abuzurile făcute de egumenii și călugării din mânăstirile închinare l-au făcut pe Matei Vodă Basarab să dea două hrisoave, în 1639 și 1640, prin care stabilea — împreună cu vlădicii și dregătorii săi — ce mânăstiri din Țara Românească nu puteau fi închinare, sub nici o formă, Locurilor Sfinte. Erau exceptate o serie de mânăstiri mari, de regulă ctitorii voievodale, fie din secolele anterioare fie refăcute sau ctitorite de el: Tismana, Cozia, Argeș, Bistrița, Govora, Dealu, Glavacioc, Snagov, Cotmeana, Bolintin, Căldărușani, Arnota, Brîncoveni, Sadova, Motru etc. Hotărîrea sa a fost întărită și de Patriarhia ecumenică; cu toate acestea, numărul mânăstirilor închinare creștea mereu.

Concluzii. *La mânăstirile ridicate în secolele XIV—XVI, s-au adăugat o seamă de ctitorii noi, ale domnilor țării, ale marilor dregători și ale unor slujitori ai Bisericii. Cele mai multe au îndeplinit și acum același însemnat rol cultural și bisericesc pe care l-au avut și în secolele anterioare. Ca un fapt negativ, trebuie să înregistrăm închinarea prea multor mânăstiri și schituri românești la «Locurile Sfinte», fapt care a dus nu numai la sărăcirea lor, ci și a țării însăși, prin multe bunuri românești care erau duse peste hotarele ei.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele indicate pentru istoria Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei în secolul al XVI-lea.

Pentru bibliografia tuturor mânăstirilor din acest secol, se pot consulta: NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, 1961; NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, 2 vol. I. Țara Românească, (București), 1970, 800 p.; II. Moldova, Craiova, 1971, 426 p.; NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p.

Ctitoriile lui Matei Basarab. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Matei Basarab, cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru. Știri noi despre lăcașurile lui*, în vol. *Prinos patriarhului Nicodim*, București, 1946, p. 167—176 (și extras, 12 p.); T. G. BULAT, *O ctitorie a lui Matei Vodă Basarab în mijlocul Bărăganului: Slobozia lui Ienache, Vai de ei*, în GB, an. XXVIII, nr. 3—4, 1969, p. 393—408; ȘTEFAN ANDREESCU, *Mânăstirea Brebu*, în GB, an. XXVIII, nr. 9—10, 1969, p. 997—1010; T. G. BULAT, *O ctitorie a lui Matei Basarab azi dispărută: Măxineni-Rîmnicul Sărat*, în GB, an. XXIII, nr. 3—4, 1964, p. 265—293; T. G. BULAT, *O ctitorie buzoiană a lui Matei Basarab uitată: mânăstirea Pinu*, în GB, an. XXVII, nr. 1—2, 1968, p. 118—124; ANDREI GILEA, *O ctitorie transilvană a lui Matei Basarab din anul 1653*, în MA, an. III,

nr. 1—2, 1958, p. 87—96 (biserica din Turnu Roșu); VENIAMIN NICOLAE, *Mănăstirea Căldărușani*, București, 1973, 159 p. Să se vadă și STELIAN METZULESCU, *Două contribuții la istoria religioasă din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în GB, an. XIX, nr. 3—4, 1960, p. 305—315 (hrisovul din 1639 pentru mănăstiri).

Ctitoriile lui Constantin Brîncoveanu. V. DRĂGHICEANU, *O ctitorie brîncovenească dispărută: biserica Sfîntul Ioan grecesc din București*, în vol. *Inchinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 138—142; T. G. BULAT, *O ctitorie brîncovenească închinată Sfîntului Munte Sinai (Rîmnicul Sărat, 1700)*, în GB, an. XXII, nr. 11—12, 1963, p. 1031—1049; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Constantin Brîncoveanu și ctitoriile sale din Oltenia*, în MO, an. XVI, nr. 9—10, 1964, p. 708—727 (și alte articole la p. 727—757); HORIA CONSTANTINESCU, *Biserica fostei mănăstiri Rîmnicu Sărat, ctitorie brîncovenească și monument de artă feudală*, în GB, an. XXIV, nr. 1—2, 1965, p. 30—71.

Alte ctitorii: ȘT. ANDREESCU, *Trei veacuri de la întemeierea mănăstirii Cornet și a bisericii de la Băjești*, în MO, an. XVIII, nr. 7—8, 1966, p. 674—687; GRIGORE URÎȚESCU, *Mănăstirea Văleni-Argeș*, în GB, an. XXVIII, nr. 7—8, 1969, p. 882—908.

Mănăstirile și bisericile din Moldova. G. BALȘ, *Bisericile moldovenesti din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. + 1 h.; N. GRIGORAȘ, *Biserica Sfîntii Trei Ierarhi din Iași*, în MMS, an. XXXVII, nr. 5—6, 1961, p. 351—436 (și extras); despre mănăstirea Cetățuia mai multe studii în MMS, an. XLVIII, nr. 7—8, 1972, p. 498—600.

Pentru bolnițele mănăstirești să se vadă bibliografia indicată la «Mănăstirile din secolul al XVI-lea».

XLIV

ARTA BISERICIASCĂ ÎN ȚARILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În cursul acestei perioade, în Țara Românească se înregistrează realizări arhitectonice și picturale deosebite în cursul domniei lui Matei Basarab, iar mai târziu, în timpul lui Șerban Cantacuzino și mai ales Constantin Brîncoveanu, sub care s-a încheiat un nou stil în arta munteană. În Moldova, arta — cu toate formele ei — a fost în regres. O perioadă de strălucire a cunoscut numai în timpul domniei lui Vasile Lupu. În Transilvania se înregistrează de asemenea un declin, în comparație cu arta românească din secolele XIII—XV.

Arhitectura bisericească. În Țara Românească a cunoscut, în secolul al XVII-lea și în primul sfert al secolului următor, o perioadă de maximă înflorire. Numărul bisericilor din această perioadă — mai ales sub Matei Basarab și Constantin Brîncoveanu — este impresionant. În general, sînt construite după vechile forme, consacrate în secolul anterior, cuprinzînd aceleași încăperi, adică pronaos, naos, absida altarului; se adaugă, uneori, un pridvor cu arcade și stîlpi de zidărie.

O primă categorie de biserici sînt cele de plan dreptunghiular alungit, avînd spre răsărit o absidă (altar), iar deasupra pronaosului un turn-clopotniță. Acestui tip îi aparțin: biserica domnească din Gherghița, biserica mînăstirii Strehăia (cu o clopotniță care are proporțiile și aspectul unui puternic turn de apărare), bisericile din Golești, Doicești, Sfinții Împărați din Tîrgoviște, iar mai târziu Sfîntul Nicolae din Făgăraș, ctitoria lui Brîncoveanu ș.a.

Alte biserici sînt de plan trilobat — cu una sau două turle — iar pronaosul dreptunghiular sau patrat, cu bolțile (o cupolă sau două, sau un simplu semicilindru) ascunse sub acoperiș. Unele biserici din această categorie au o singură turlă pe naos (ca și Cozia, din sec. XIV),

cum este cazul bisericilor mănăstirilor Arnota, Plătărești, Plumbuita, Dintr-un lemn etc. La alte biserici din această categorie s-a ridicat a doua turlă, deasupra pronaosului (după modelul Tismanei sau Galației din Iași), exemplul cel mai caracteristic fiind bisericile Stelea din Tîrgoviște, iar mai târziu Antim din București. Existau însă și biserici de plan trilobat cu trei turlă, avînd ca prototip biserica mănăstirii Dealu (Brebu-Prahova și Gura Motrului în Oltenia).

O altă categorie de biserici de plan trilobat au pronaosul supralărgit și fragmentat, cu stâlpi de sprijin pentru susținerea bolților. Din această categorie fac parte biserica mănăstirii Căldărușani, biserica Sfinții Împărați (azi catedrala patriarhală) din București, bisericile mănăstirilor Cotroceni, Hurezi și Sfîntul Gheorghe Nou. Toate urmează — mai mult sau mai puțin fidel — planul, structura și plastica monumentală și decorativă a cunoscutei biserici a lui Neagoe Basarab de la Argeș.

De pildă, catedrala patriarhală din București are planul triconc, cu patru turlă, imitînd îndeaproape planul bisericii lui Neagoe de la Argeș, cu deosebirea că e de dimensiuni mai mari și are pridvorul deschis, cu stâlpi masivi din zid. În exterior, biserica e înconjurată de un brîu de piatră — cu trei ciubuce care se răsucesc din loc în loc — și două șiruri orizontale de cărămizi așezate în dinți de fierăstrău. Cele două registre ale fațadelor sînt decorate cu arcade oarbe. Fețele turlelor sînt alcătuite din firide retrase din ce în ce mai mult. Planul catedralei patriarhale e reprodus și de biserica mănăstirii Cotroceni. Cele 12 coloane din pronaos — cu capiteluri și vase decorate cu flori de crîn — imită coloanele din pronaosul bisericii lui Neagoe de la Argeș. Pridvorul deschis de pe latura de vest e susținut de opt coloane de piatră, decorate cu alveole, caracteristice artei arabe.

Există însă și biserici de plan trilobat, care au turnul clopotniță ridicat deasupra pronaosului (cum aveau cele de plan dreptunghiular, tip Gherghița sau Strehaia). Așa sînt: bisericile din Călinești-Prahova, Băjești, schitul Cornet, domnească din Ocnele Mari, Colțea din București ș.a.

În această diversitate de modele arhitectonice, se impun însă și unele elemente specifice. Astfel, este caracteristic *pridvorul deschis* la intrare, cu stâlpi sau coloane legate prin arcade, la început semicirculare, apoi în acoladă sau trilobate. Inițial, coloanele erau din cărămidă (Bălteni-Ilfov), apoi din piatră, cu bazele și capitelurile profilate (Arnota, Gura Motru, Cotroceni ș.a.). Pridvorul deschis se generali-

zează către sfârșitul secolului XVII și începutul celui următor, fiind unul din elementele specifice «stilului brîncovenesc».

În ce privește decorația exterioară, toate aceste biserici au fațadele împărțite în două registre, separate printr-un brîu, procedeu obișnuit încă de la mijlocul secolului al XVI-lea și care se va extinde și la monumentele de mai târziu, pînă după mijlocul secolului al XIX-lea. Felul cum sînt tratate fețele celor două registre este diferit. Cîteodată sînt netede, alteori sînt decorate cu panouri dreptunghiulare ori cu partea superioară arcuită, mărginite fie de pilaștri de secțiune dreptunghiulară, puțin ieșiți în afara zidului, fie de ciubuce semicirculare. Ancadramentele ușilor și ferestrelor sînt mai peste tot din piatră.

Se cunosc și cîteva nume de meșteri din această perioadă, ca «*Dragomir zidarul*», care a construit biserica schitului Cornet-Vîlcea și cea din Băjești-Argeș, în pronaosul căreia i s-a zugrăvit și portretul. La complexul de la Hurezi, lucrările au fost conduse de «*Manea vătăful de zidari*», al cărui portret a fost zugrăvit în pridvor.

În *Moldova*, la arhitectura tradițională se adaugă numeroase forme artistice noi, împrumutate fie din Țara Românească, fie din lumea barocului, fie din Orientul caucazian sau islamic. Toate aceste elemente contribuie la diversificarea arhitecturii moldovenești, care n-a mai izbutit să formeze un stil unitar. Se remarcă apoi încercarea de fortificare a mînaștirilor și chiar a bisericilor de mir. Aceasta se datora distrugerii vechilor cetăți moldovenești de altădată, din ordinul turcilor, urmărind ca lăcașurile de închinare fortificate să contribuie, măcar în parte, la apărarea țării.

Cel mai însemnat monument ridicat la începutul acestui secol a fost Dragomirna. Silueta zveltă și înălțimea neobișnuită a bisericii, forma poligonală a pridvorului ca și decorul exterior al turlei, cu motive sculptate de origine orientală, brîul de piatră, cu aspect de funie răsucită, care încinge fațadele exterioare la mijloc, accentuează nota barocă ce începe să se facă simțită în arhitectura bisericească a Moldovei.

Aceeași tendință barocă de diversitate și de somptuozitate se observă și în arhitectura celui mai celebru monument al secolului al XVII-lea, biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași. Fațadele sale exterioare sînt acoperite în întregime cu minuțioase sculpturi în piatră, cu motive eclectice sau de inspirație orientală (armeano-georgiană, araboturcă, persană), dispuse în benzi orizontale. Meșterii decoratori au fost desigur orientali, familiarizați cu astfel de podoabe sculpturale. Arhitectul a fost influențat de planul bisericii mînaștirii Galata și de de-

corația interioară și exterioară de la Dragomirna. Biserica Sfinții Trei Ierarhi este de plan trilobat, cu împărțirile obișnuite, în pridvor, pronaos, naos și altar. Absidele naosului și cea a altarului sînt semicirculare în interior și poligonale în exterior. Are două turle, una pe naos, alta pe pronaos.

Un alt monument din Iași este biserica mînăstirii Golia, rezidită de Vasile Lupu, de dimensiuni neobișnuite (39 m lungime, 13 m lățime și 30 m înălțime, în vîrfurile turlei de pe naos), cu șase turle, din care cele de pe pronaos și naos de dimensiuni mari. Încă în 1711, Petru cel Mare, țarul Rusiei, remarcă faptul că la Golia se împletesc trei stiluri arhitectonice: cel tradițional bizantino-moldovenesc, al Renașterii și influența arhitecturii rusești (modul de construcție al bolților). Biserica cuprinde cele cinci încăperi obișnuite marilor mînăstiri din Moldova: pridvor, pronaos, gropniță, naos — cu abside laterale săpate în grosimea zidurilor — și altar. Fațadele sînt din blocuri mari din piatră cioplită, decorate în stilul clasic al Renașterii tîrzii. Pilaștri înalți de cîte 12 m, cu capiteluri corintice, împart fațadele în panouri mari, în mijlocul cărora se află cîte o fereastră, și, în același timp, sprijină o cornișă masivă, care are o friză decorată cu muluri și console.

Bisericile pomenite au servit drept model și pentru unele construcții ulterioare. Astfel, Dragomirna a inspirat pe constructorii mînăstirilor Solca și Bîrnova, tot din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Mînăstirea Cașin, ctitoria lui Gheorghe Ștefan, e inspirată după Golia, iar arhitectul de neam român *Gligorie Cornescul*, care a lucrat la Cetățuia, ctitoria lui Duca Vodă, a copiat planul bisericii Trei Ierarhi, evident fără decorația acesteia.

Pe lîngă aceste monumente mai importante, o seamă de biserici continuă planul triconc tradițional (Bogdana, Agapia, Hlincea, Sfîntul Onufrie din Siret). Un element nou, caracteristic arhitecturii bisericesti moldovene în acest secol, îl constituie turnul-clopotniță ridicat pe pridvorul bisericilor, avînd, în general, două etaje: tainița și camera clopotelor (Sfîntul Nicolae-Suceava, Nicorița-Iași, Vovidenia-Iași, Șerbești, Bozieni etc.). La alte biserici apare un nou element caracteristic: dispozitivele de apărare, care constau în izolarea podului bisericii și executarea unor metereze în pereții lui. Sînt semnificative, în acest sens, bisericile Sfîntul Ioan Botezătorul din Iași și Precista din Galați.

Un plan aparte prezintă biserica Sfîntul Sava din Iași, rezidită în 1625 de marele postelnic Ianache, sub conducerea unui arhitect străin, *Gheorghe* din Constantinopol. Este construită după un plan simplu, dreptunghiular, avînd două turle, de aspect musulman, foarte joase și

cu un diametru neobișnuit de mare, turlă neîntîlnite în arhitectura bisericească românească. Turnul-clopotniță, alipit pronaosului pe fațada dinspre miazăzi, are o înfățișare sumbră, de fortăreață, cu o tainiță cu metereze, iar deasupra camera clopotelor. Un plan aparte prezintă și biserica fortificată Precista din Galați (1645), de plan triconc, cu turlă pe naos și turn-clopotniță pe pronaos. Ultimul nivel, deasupra bolților, este amenajat pentru apărare, cu metereze în zidurile podului. Turnul-clopotniță de asemenea are metereze și un foișor, fiind conceput ca un turn de cetate.

Dintre clădirile anexe ale mănăstirilor moldovenești din acest secol, pe lângă cele obișnuite (chilii, case egumenești, trapeze etc.), amintim «clisiarnița» de la Moldovița, ridicată între 1610-1612, din dispoziția episcopului Efrem al Rădăuților, cu mai multe încăperi pentru păstrarea odoarelor și, în genere, a tezaurului mănăstirii, zidurile înconjurătoare ale Dragomirnei, groase de 1,70 m și înalte de 10 m, prevăzute cu cinci turnuri de apărare (patru pe colțuri și unul pe clopotniță la intrare) ridicate de Miron Barnovschi (1626-1629), prezentându-se ca o mănăstire fortificată, sala gotică de la mănăstirea Sfinții Trei Ierarhi din Iași, zidurile și masivul turn-clopotniță de la Golia și altele.

În *Transilvania*, în ciuda condițiilor grele în care și-a desfășurat activitatea Biserica Ortodoxă, s-au ridicat totuși numeroase lăcașuri de închinare ortodoxe, majoritatea din lemn. Predomina vechiul tip de biserică-sală, cu o navă dreptunghiulară și absida altarului. Remarcăm bisericile din Teiuș, ctitoria slugerului Mihail Raț, descendent al domnului muntean Mircea Ciobanul (1606), Ciula Mare (jud. Hunedoara), ctitoria protopopului Ioan Muntean din Tuștea (1680), Bungard (județul Sibiu), ctitoria negustorilor macedo-români din Sibiu («companiștii greci», 1690-1691), Geoagiul de Sus (jud. Hunedoara), Galda de Jos (jud. Alba), Adormirea Maicii Domnului din Alba Iulia — Lipoveni (1690—1691) etc.

Bisericile ctitorite de unii domni munteni adoptă anumite elemente specifice stilului arhitectonic din Țara Românească. De pildă, bisericile din Turnu Roșu (fost Porcești, jud. Sibiu), ctitoria lui Matei Basarab, cu un plan treflat, fațadele cu brîu muntean, cu arcade oarbe pe registrul inferior și cu panouri dreptunghiulare pe cel superior, Tinăud (jud. Bihor), ctitoria lui Constantin Șerban Basarab, tot cu plan treflat, apoi cele trei ctitorii brîncovenești: biserica Sfântul Nicolae din Făgăraș (pridvor deschis, brîu muntean, turlă pe pronaos), biserica mănăstirii Sîmbăta de Sus (plan treflat, pridvor deschis, brîu, turlă pe

naos) și biserica din Ocna Sibiului (brâu, cu arcade oarbe în registrul inferior).

Pictura. În secolul de care ne ocupăm, pictura din Țara Românească a cunoscut un curs ascendent, încît spre sfîrșitul secolului a primit specificul unui stil propriu. Din îmbinarea iconografiei tradiționale, din secolele anterioare, cu unele influențe venite din afară, mai ales din arta postbizantină athonită, zugravii români au izbutit să realizeze, către sfîrșitul secolului, o artă cu trăsături proprii, specific românească, a cărei vitalitate s-a menținut și în secolul următor.

Numărul zugravilor români a fost în continuă creștere, încît au putut să înfrumusețeze, mai ales în timpul domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, nu numai ctitoriile domnești, ci și pe cele ale marilor boieri sau chiar ctitorii mai modeste. Meșteșugul zugrăviei se deprindea prin practică, de la un meșter mai priceput care transmitea ucenicilor săi cunoștințe de ordin teoretic și tehnic. De multe ori era practicat din tată în fiu. Zugravii lucrau asociați în grupuri mai mari, sau un dascăl (meșter) era ajutat de cîțiva ucenici. Practicarea pe scară largă a zugrăviei în asemenea formații, a dus la crearea — într-o formă neoficială, desigur — a unor «școli de zugrăvie», în jurul unui artist cu renume, formă care se va menține pînă în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Dar în asemenea condiții de lucru, se observă lipsa de unitate stilistică în marile ansambluri picturale.

Care sînt caracteristicile sau elementele de bază ale artei picturale din Țara Românească în secolul al XVII-lea și începutul celui următor? În primul rînd se remarcă o amplificare a scenelor cu vieți de sfinți (sinaxarul), ca urmare a răspîndirii literaturii hagiografice la noi, se generalizează tema judecății de apoi pe peretele de răsărit al pridvorului, portretele votive se transformă în ample portrete de familie, în grup numeros, în pronaos (cum e cazul la Hurezi), apar portrete de meșteri (tot la Hurezi), se dezvoltă decorația florală și geometrică etc.

În secolul al XVII-lea, se pot urmări două etape în evoluția picturii din Țara Românească. În prima sa jumătate se face trecerea de la arta secolului al XVI-lea la cea a secolului de care ne ocupăm. Cu alte cuvinte, este o perioadă de tranziție, care a culminat cu rodnică activitate artistică desfășurată în timpul lui Matei Basarab. A doua etapă corespunde domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu și primelor decenii ale secolului al XVIII-lea, ea fiind epoca de înflorire a stilului brîncovenesc.

Din prima perioadă, cel mai interesant ansamblu păstrat îl constituie frescele de la mînăstirea Arnota (1644). Se presupune că aparțin zugra-

vului *Stroe* din Tîrgoviște. Pe lîngă temele tradiționale, bisericesti, sînt de remarcat portretele votive al lui Matei Basarab și al doamnei Elina, în pronaos, precum și o frumoasă decorație florală, care acoperă zonele libere dintre medalioane.

În 1646 s-a zugrăvit pronaosul bisericii din Dobreni-Ilfov, iar în 1649 cel al bisericii mînăstirii Plătărești.

Concomitent cu pictura murală, sub Matei Basarab a înflorit și pictura pe lemn. Cele mai reprezentative sînt icoanele de la Arnota, dar mai ales tîmpla schitului Crasna (destinată inițial bisericii Sfîntul Dumitru din Craiova). La baza crucii din scena Răstignirii de pe această tîmplă este înfățișat un tablou votiv, cu Matei Basarab și mitropolitul Ștefan, amîndoi în genunchi, îmbrăcați în veșmintele specifice demnității lor.

Dintre zugravii de icoane din prima jumătate a secolului, îl putem pomeni tot pe *Stroe* din Tîrgoviște, de la care s-au păstrat două icoane valoroase, la biserica schitului Brădet: Iisus Hristos și Înălțarea. Probabil tot el a lucrat icoana Maicii Domnului cu pruncul, aflată în biserica din Ruda-Bîrsești (Argeș).

Din a doua jumătate a secolului, pomenim picturile murale ale bisericii din Săcuieni-Dîmbovița, lucrate de zugravii *Ianache* și *Mihail Monahul* (1667), apoi picturile schitului Topolnița-Mehedinți, opera zugravilor *Gheorghe* «grecul» și *Dima* «românul» (1673). Biserica din Băjești-Argeș, ctitoria marelui vornic Mareș Băjescu, a fost împodobită de zugravul *Tudoran*, care a realizat una din cele mai expresive și mai reușite ansambluri de pictură (1669). Sînt remarcabile aici îndeosebi portretele: ctitorii, Antonie Vodă din Popești, patriarhul Dositei al Ierusalimului, care se afla atunci la noi și *Dragomir zidarul*, primul portret de meșter cunoscut pînă acum în pictura Țării Românești.

A rămas anonim autorul zugrăvelilor din biserica satului Popești-Ilfov (1688), un bun portretist.

O nouă fază în istoria picturii din Țara Românească s-a manifestat în cursul domniilor lui Șerban Cantacuzino (1678—1688) și Constantin Brîncoveanu (1688—1714). Se pot urmări acum două direcții diferite: cea autohtonă, reprezentată de Pîrvu Mutu și cea balcanică, de factură athonită, reprezentată de zugravul grec Constantinos.

Primul reprezentant de seamă al picturii bisericesti în această perioadă a fost *Pîrvu Mutu* (1657—1735). Fiu al unui preot — Ioan din Cîmpulung (călugărit sub numele de Paisie) — învățase zugrăvia la călugărul Evghenie din mînăstirea Negru Vodă, apoi și-a desăvîrșit pregătirea în Moldova, unde a avut prilejul să cunoască marile ansambluri pictate sub Ștefan cel Mare, Petru Rareș și Movilești, precum și arta iconarilor ruși. Reîntors în Țara Românească, a zugrăvit biserica mînăs-

tirii Aninoasa-Muscel (1677—1678, refăcută în 1743), ca apoi să devină pictorul favorit al familiei Cantacuzinilor. Opera sa cuprinde ansamblurile de pictură murală de la bisericile mănăstirilor Cotroceni (1682), Mărgineni, biserica din Filipești-Tîrg, paraclisul din Filipeștii de Pădure (1692), bisericile mănăstirilor Sinaia și Rîmnicul Sărat, Mamul, Poiana, bisericile din Măgureni-Prahova, Lespezi-Prahova, Bordești-Buzău, Fundenii Doamnei, Colțea, Negustori, Sfîntul Gheorghe Nou din București ș.a.

Om de cultură, cunoscător al principalelor monumente de pictură din Țara Românească și din Moldova, în curent cu noile creații picturale athonite, cu ale Renașterii italiene târzii și cu ale barocului (ajunse la noi mai ales prin intermediul gravurilor), Pîrvu Mutu a izbutit să realizeze un stil propriu în pictura bisericească, atît în ce privește aplicarea programului iconografic, cît și în interpretare. El n-a excelat în teme bisericești tradiționale, ci mai ales în portrete, în galeriile sale de ctitori. Capodopera sa o constituie tabloul votiv din pronaosul bisericii din Filipeștii de Pădure (1692), care grupează întreaga familie a Cantacuzinilor, cu 55 de personaje, bărbați, femei, copii, cu fizionomii diferite, izbutind să dea totuși un ansamblu omogen, o compoziție unitară. Deosebit de izbutite sînt portretele de copii (la Măgureni sînt 60 de portrete). Tot așa de interesante sînt și autoportretele artistului, cele mai izbutite fiind la Filipeștii de Pădure, Bordești, Rîmnicul Sărat. Aceeași preocupare pentru portret o manifesta și în redarea chipurilor de sfinți. Ilustrînd Psalmul 149, redă hore și lăutari, cu personaje în costume de epocă. Se remarcă peste tot, în pictura sa, influența mediului înconjurător.

Paralel cu pictura murală, Pîrvu Mutu a pictat și icoane, cele mai izbutite fiind Cina de la stejarul Mamvre (Sfînta Treime), azi la mînăstirea Sinaia, icoanele de pe tîmpla bisericii Cotroceni, o icoană a Maicii Domnului. Nu cunoaștem alte opere ale lui Pîrvu Mutu după domnia lui Constantin Brîncoveanu. După o călătorie la Ierusalim, s-a călugărit sub numele de Pafnutie (1724), iar în 1731 a îmbrăcat marea schimă la schitul Robaia. A murit în 1735.

Zugravul grec *Constantinos* a împodobit cu fresce biserica Doamnei din București (1683), pridvorul bisericii mari de la mînăstirea Dintr-un lemn (1684), biserica mare de la Hurezi (1693—1694), biserica domnească din Tîrgoviște (1698), biserica de la Mogoșoaia (1705), biserica mînăstirii Cozia (1707). Cu excepția ultimei biserici, la toate celelalte, alături de *Constantinos* apare ca ajutor al său un zugrav *Ioan*, tot grec. Din cercetarea picturilor sale murale, rezultă că a fost un bun cunoscător al artei postbizantine târzii, al celei românești, al inovațiilor din pictura barocă, bun desinator, colorist și portretist, redînd realist chipul

omenesc, aducînd înnoiri față de distribuirea scenelor și față de tratarea tradițională. La mînăstirea Hurezi, Constantinos apare în calitate de șef al zugravilor români — mireni și călugări: *Ioan, Andrei, Stan, Neagoe, Ioachim, Preda, Iosif, Marin ș.a.* — care au împodobit măreața ctitorie a lui Constantin Brîncoveanu.

La Hurezi, echipa de zugravi a elaborat un program iconografic particular, căutînd să scoată în evidență două teme majore: iconografia Sfîntului Împărat Constantin, patronul ctitorului, și tabloul votiv, amîndouă avînd profunde semnificații istorico-ideologice. În istoria ilustrată a vieții împăratului Constantin, care ocupă cea mai mare parte din peretele răsăritean al pronaosului, imaginea centrală reprezintă lupta lui Constantin cu Maxențiu la porțile Romei. Ca exponent al politicii antiotomane, Brîncoveanu voia să reamintească, prin această imagine, puterea biruitoare a crucii, care l-a condus în luptă pe împăratul Constantin. Tot pe pereții pronaosului, care trebuia să devină gropniță domnească, Constantinos și colaboratorii săi au redat un impresionant cortegiu de personaje: neamul Basarabilor, al Cantacuzinilor, membrii familiei lui Brîncoveanu, egumenul Ioan ș.a. În compoziția principală a tabloului votiv se văd Constantin Brîncoveanu cu cei patru fii și doamna Maria cu cele șapte fete. Deci, era un fel de pledoarie în favoarea ideii de dinastie ereditară. În pridvor, unde s-a zugrăvit scena Judecării de apoi, exista o altă galerie de portrete, aceea a «ispravnicilor» și meșterilor care au lucrat la Hurezi: ispravnicii Badea, Apostol și Cernica Știrbei, apoi Istrate lemnarul, Vucașin Caragea pietrarul și Manea vătaful zidarilor. Restul programului iconografic respecta, în linii mari, tradiția.

Zugravul Constantinos și colaboratorii lui au lăsat la Hurezi unul din cele mai izbutite ansambluri picturale din întreaga artă medievală românească. Impresionează mulțimea și varietatea temelor, cu numeroase personaje în mișcare, cu suprafețe largi ornamentate cu flori (la schitul Sfintii Apostoli aproape jumătate din pereți sînt cu ornamente). Se pune un accent deosebit pe tratarea narativă, se manifestă interes pentru realitate, introducîndu-se astfel schimbări în iconografia tradițională. Sînt reprezentate scene din viață, hore cu lăutari, personaje în costumele epocii, amănunte rezultate din contemplarea directă a naturii ș.a. De aceea, pe bună dreptate scria bizantinologul francez Charles Diehl: «Puternica tradiție bizantină este dominantă la mînăstirea Hurezi, poate cel mai frumos monument dintre toate în România... aceste fresce sînt printre cele mai remarcabile pe care le-a produs arta românească și, în același timp, ele dovedesc continuitatea

artei românești și a artei bizantine, ele arată strălucirea extraordinară ce o dă artelor domnia lui Constantin Brîncoveanu».

Alte ansambluri de la Hurezi au fost pictate de zugravi români, dintre care o parte lucraseră și la biserica mare: paraclisul de *Preda și Marin* (1697); bolnița de *Preda, Nicolae și Efrem* (1699); schitul Sfinții Apostoli de ierodiaconul *Iosif și Ioan* (1700); schitul Sfântul Ștefan (1703) de *Ianache, Istrate și Hranite* (Ștan și Ioachim lucraseră la biserica domnească din Tîrgoviște, împreună cu Constantinos și Ioan).

În felul acesta, s-a creat la Hurezi, sub îndrumarea lui Constantinos, o școală de zugravi, care a polarizat toate forțele creatoare locale și care a răspândit noul stil brîncovenesc, nu numai în Țara Românească, ci și peste hotarele ei, îndeosebi în Transilvania. Trebuie să menționăm aci că zugravul Constantinos, ca și Antim Ivireanul de altfel, s-a integrat cu totul în atmosfera de viață românească, în mediul cultural-artistic din timpul domniei lui Brîncoveanu (chiar semna: «Constantinos din Țara Românească»), încît putem să-l socotim un exponent al artei bisericesti românești.

Aproape toți zugravii de la Hurezi au lucrat și la alte mînăstiri zidite sau refăcute în timpul lui Brîncoveanu: Sfântul Nicolae din Făgăraș (*Preda*), biserica mînăstirii Surpatele (*Andrei, Iosif, Hranite și Ștefan*), biserica mînăstirii Govora (ierodiaconii *Iosif și Ștefan, Hranite și Nicolae*), biserica mînăstirii Polovragi (*Constantinos, Andrei, Istrate, Gheorghe, Hranite și ierodiaconul Ioan*), naosul bisericii mari de la Cozia (*Preda, Ianache, Sima și Mihai*), pridvorul mînăstirii Bistrița (ierodiaconul *Iosif și Hranite*), biserica schitului Păpușa (*Hranite și Teodosie*), biserica mînăstirii Sărăcinești în 1718 (*Preda, Teodosie, Gheorghe*), biserica Sfântul Dumitru din Craiova în 1724 (*Andrei, Preda, ierodiaconul Iosif ș.a.*).

În *Moldova*, impunătorul ansamblu de pictură de la Sucevița reprezenta — după cuvîntul cercetătorului francez Paul Henry — «testamentul artei clasice moldovenești». În adevăr, Sucevița înseamnă momentul de tranziție de la arta înfloritoare a secolelor XV și XVI la cea în declin din secolele XVII și XVIII. La foarte scurt timp după Sucevița, au fost zugrăvite catedrala episcopală din Roman (din care se mai păstrează doar decorația pronaosului și pridvorului) și biserica mare a mînăstirii Dragomirna (altarul și naosul), zugrăvită de *popa Crăciun, Mătieș, popa Ignat și Gligorie*. A urmat apoi o perioadă de criză în activitatea zugravilor moldoveni.

Domnitorii Miron Vodă Barnovschi (1626-1629) și Vasile Lupu (1634-1653) s-au îndreptat spre Rusia, în căutarea de icoane și de meșteri zugravi pentru bisericile pe care le-au ridicat. Este cunoscută misiunea arhimandritului Varlaam de la Secu, viitorul mitropolit, la Moscova, pentru ca să aducă icoane pentru ctitoriile lui Barnovschi.

Cîteva ani mai tîrziu, neprețuita ctitorie a lui Vasile Lupu, biserica mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi din Iași, a fost înfrumusețată de zugravii moscoviți *Sidor Pospeev*, *Deico Iacovlev* și *Pronca Nichitin*, trimiși de țarul Mihail Feodorovici, la cererea voievodului moldovean. Alături de ei, au lucrat și cîteva zugravi români, între care un *Nicolae* (cunoscut în acte sub numele de «cel bătrîn»), care s-a numărat printre solii trimiși la Moscova să ceară zugravi, și un *Ștefan*, întîlniți amîndoi în numeroase acte interne. Din picturile realizate de ei nu se mai păstrează decît cîteva fragmente în frescă, în fosta catedrală mitropolitană din Iași. Tot numai fragmente se păstrează și din ansamblul original de pictură din biserica Golia din Iași (1660), realizat de zugravul *Matei Ioan*.

Din a doua jumătate a secolului se păstrează frescele din biserica mînăstirii Hlincea și biserica din Tg. Trotuș care reprezintă declinul artei moldovenesti. Nu știm în ce stil a lucrat zugravul *Gheorghe* din Ianina (probabil un macedo-român) la biserica mînăstirii Cetățuia (1672), ctitoria lui *Gheorghe Duca Vodă*, pentru că frescele sale au fost repictate — culoare peste culoare — în secolul al XIX-lea. El venise în țară împreună cu frații săi, *Mihai* și *Dima*, tot zugravi, care probabil l-au ajutat la zugrăvirea Cetățuiei. S-au așezat cu toții în ținutul Bacăului, unde s-au și căsătorit, devenind proprietari de moșii (un fiu al lui *Gheorghe*, *Ioniță*, era tot zugrav). Despre *Mihai* știm că a zugrăvit biserica schitului Florești, ctitoria lui *Gavril Costachi*, tîmpla schitului Cetatea Mică-Vaslui, probabil bisericile schitului Crucea de la Brazi și a mînăstirii Bogdana. Poate toți trei au zugrăvit biserica din Tg. Trotuș.

În ce privește icoanele portative din Moldova, se observă o înrîuții Trei Ierarhi din Iași. În același timp, icoanele de pe tîmpla bisericii Trei Ierarhi din Iași. În același timp, icoanele din tîmpla bisericii ridicate de Vasile Lupu la biserica din Cetatea Neamț (o parte sînt azi la mînăstirea Neamț) sînt influențate de arta barocă.

În *Transilvania*, se cunosc puține lucrări de pictură bisericească. Explicația trebuie să o căutăm atît în dispariția cnejilor români, care subvenționaseră executarea cunoscutelor ansambluri picturale din bisericile ortodoxe din secolele XIV-XV, cît și în faptul că doctrina cal-



Biserica Golia din Iași, începută în forma actuală de Vasile Lupu în 1650 și terminată de fiul său Ștefăniță în 1660, pe locul vechii biserici a logofătului Ioan Golia, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Este o biserică monumentală (30 x 13 m., înaltă de 30 m.), construită din blocuri de piatră fățuită, încoronată cu șase cupole. Impresionează bogăția decorației sculptate de factură barocă.



Biserica mănăstirii Cetățuia din Iași, ctitoria domnitorului Gheorghe Duca din anii 1669–1672, ridicată de arhitectul român Gligorie Cornescu, după planul bisericii Sf. Trei Ierarhi din Iași, dar fără decorația exterioară.



Portal în pridvorul bisericii Golia din Iași, cu numeroase sculpturi în piatră și stema Moldovei.



Biserica fortificată Precista din Galați (1645), cu plan triconc și turlă pe naos. Ultimul nivel, deasupra bolților, este integral amenajat pentru apărare, cu metereze în ziduri, ca și turnul-clopotniță cu foisor de pe pronaos.



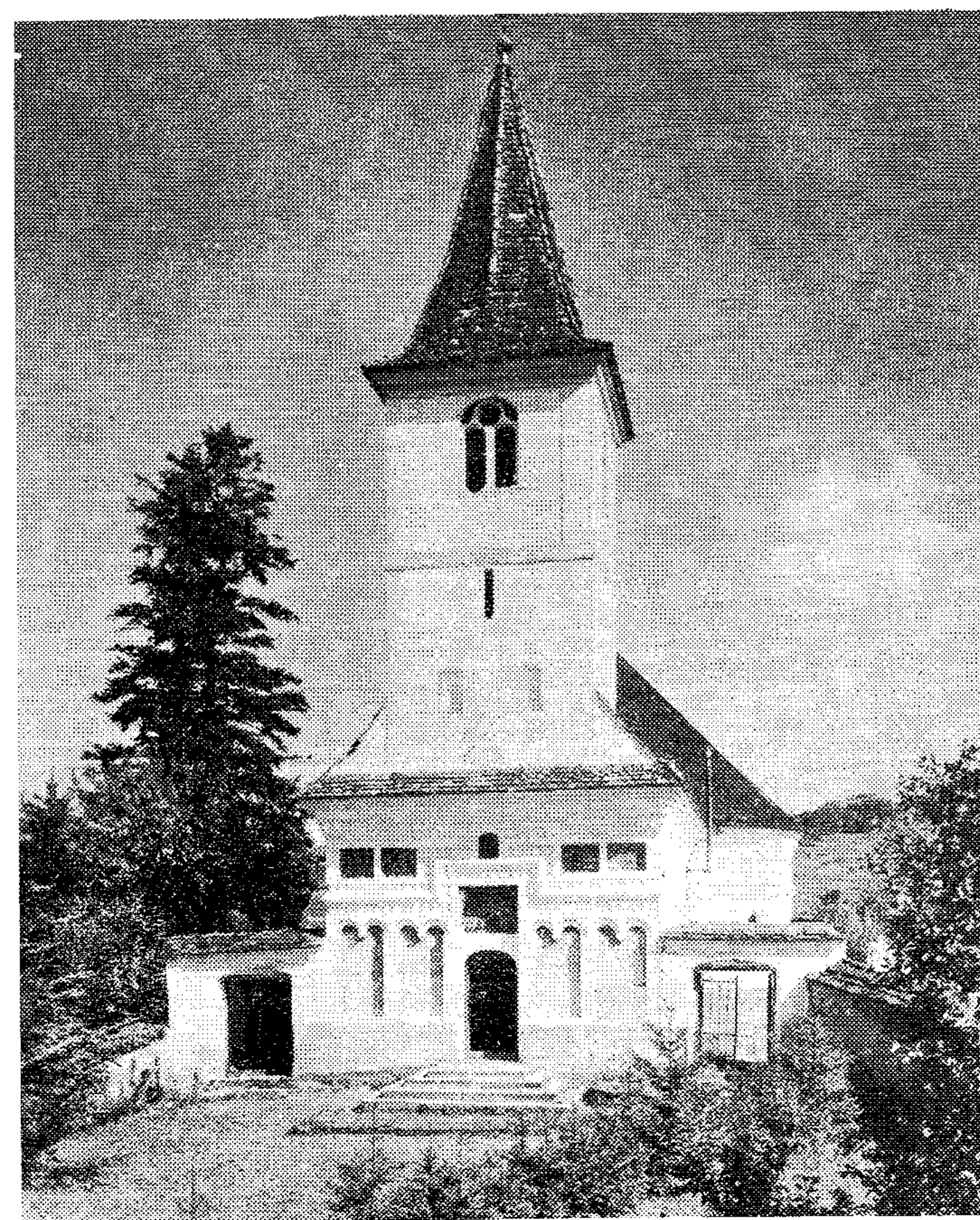
Biserica mînăstirii Strehăia—jud. Mehedinți, ctitoria lui Matei Basarab (1645). Se remarcă turnul-clopotniță pe pronaos, cu elemente de fortificație, precum și decorația exterioară. Pridvorul deschis a fost adăugat de Constantin Brîncoveanu în 1690.



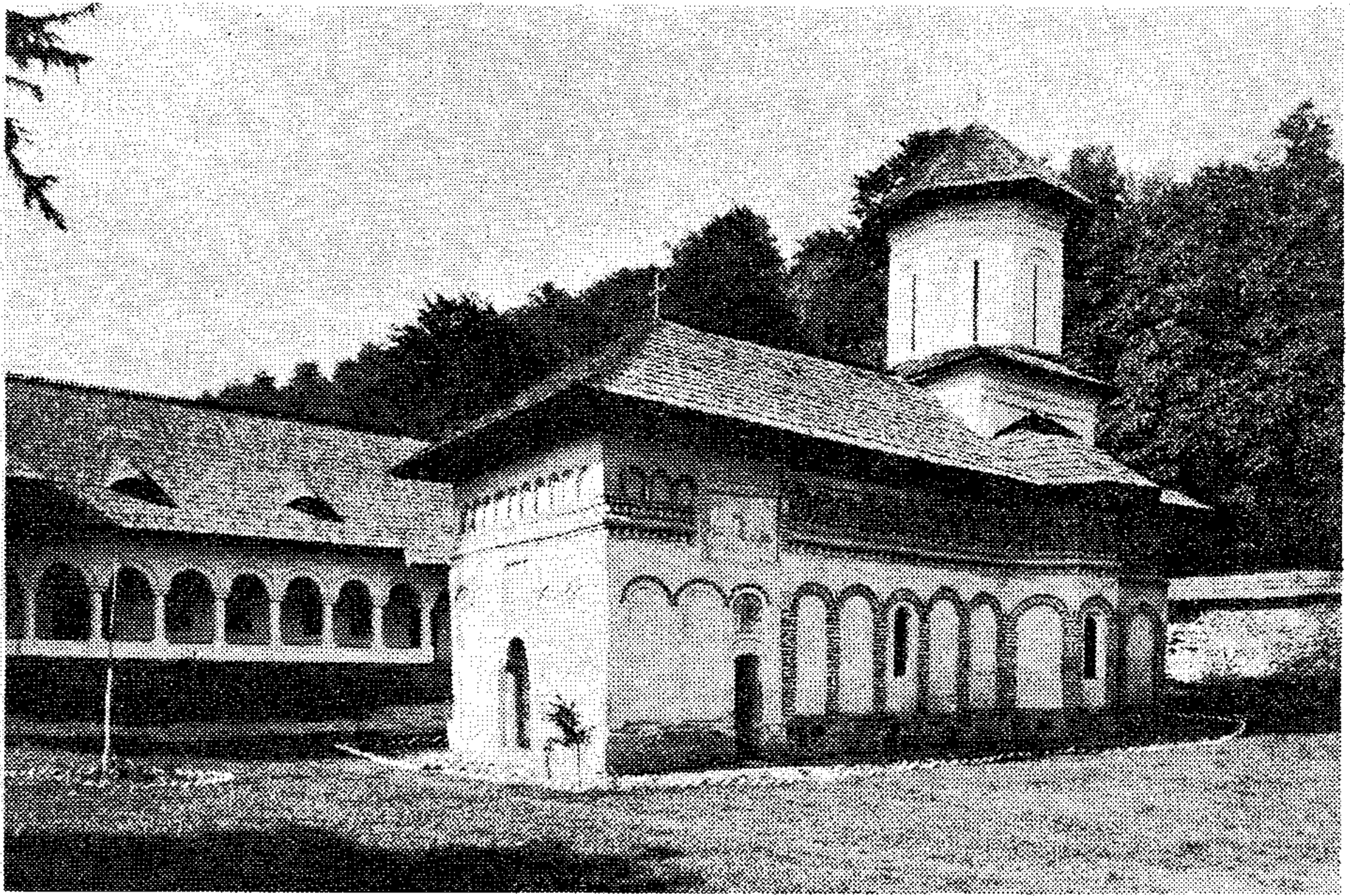
Biserica mînăstirii Polovragi—jud. Gorj, rezidită de Danciu Pîrîianu în 1647, pe locul unei biserici mai vechi, în plan triconc și cu turlă pe naos. Pridvorul a fost adăugat în timpul lui Brîncoveanu, cînd biserica a fost pictată de meșteri formați în școala lui Constantinos de la Hurezi.



Sfinți ierarhi în altarul bisericii
mănăstirii Arnota, pictați de zugravul
Stroe din Tîrgoviște.



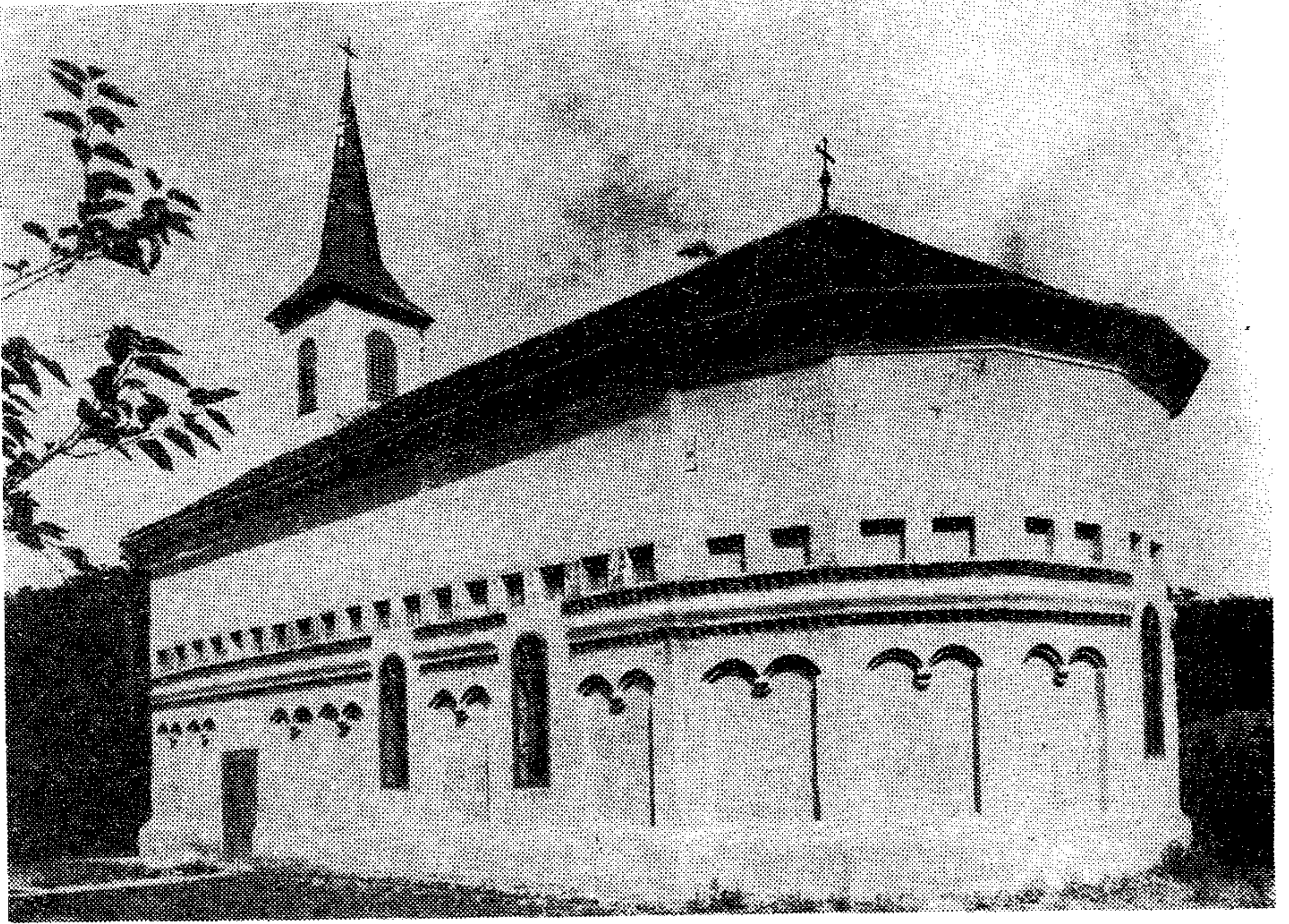
Biserica din Turnu Roșu (fost
Porcești), jud. Sibiu, ctitoria lui Matei
Basarab (1653).



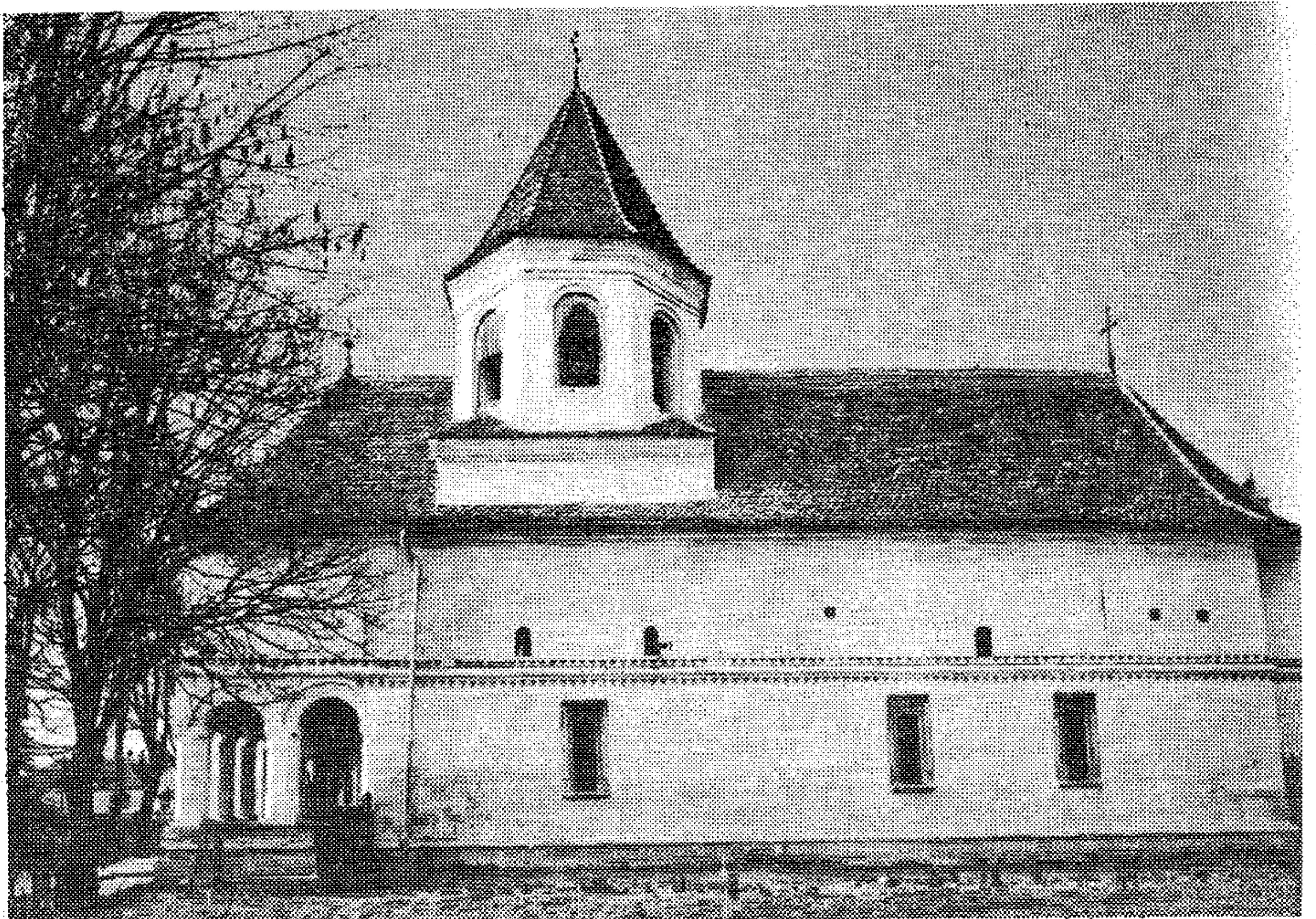
Biserica schitului Crasna—jud. Gorj, ctitoria marelui sluger Dumitru Filășanu din 1636, una din cele mai remarcabile realizări arhitecturale ale epocii lui Matei Basarab.



Biserica mînăstirii Hurezi, ctitoria lui Constantin Vodă Brîncoveanu (1690—1693), în plan triconc, cu turla pe naos și pronaos, cu un pridvor cu arcade susținute de zece coloane de piatră.



Biserica din Ocna Sibiului, ctitoria lui Constantin Brîncoveanu (1701), cu plan dreptunghiular și fațade specific muntenești (arcade oarbe, brîu, o friză cu ocnițe pătrate).



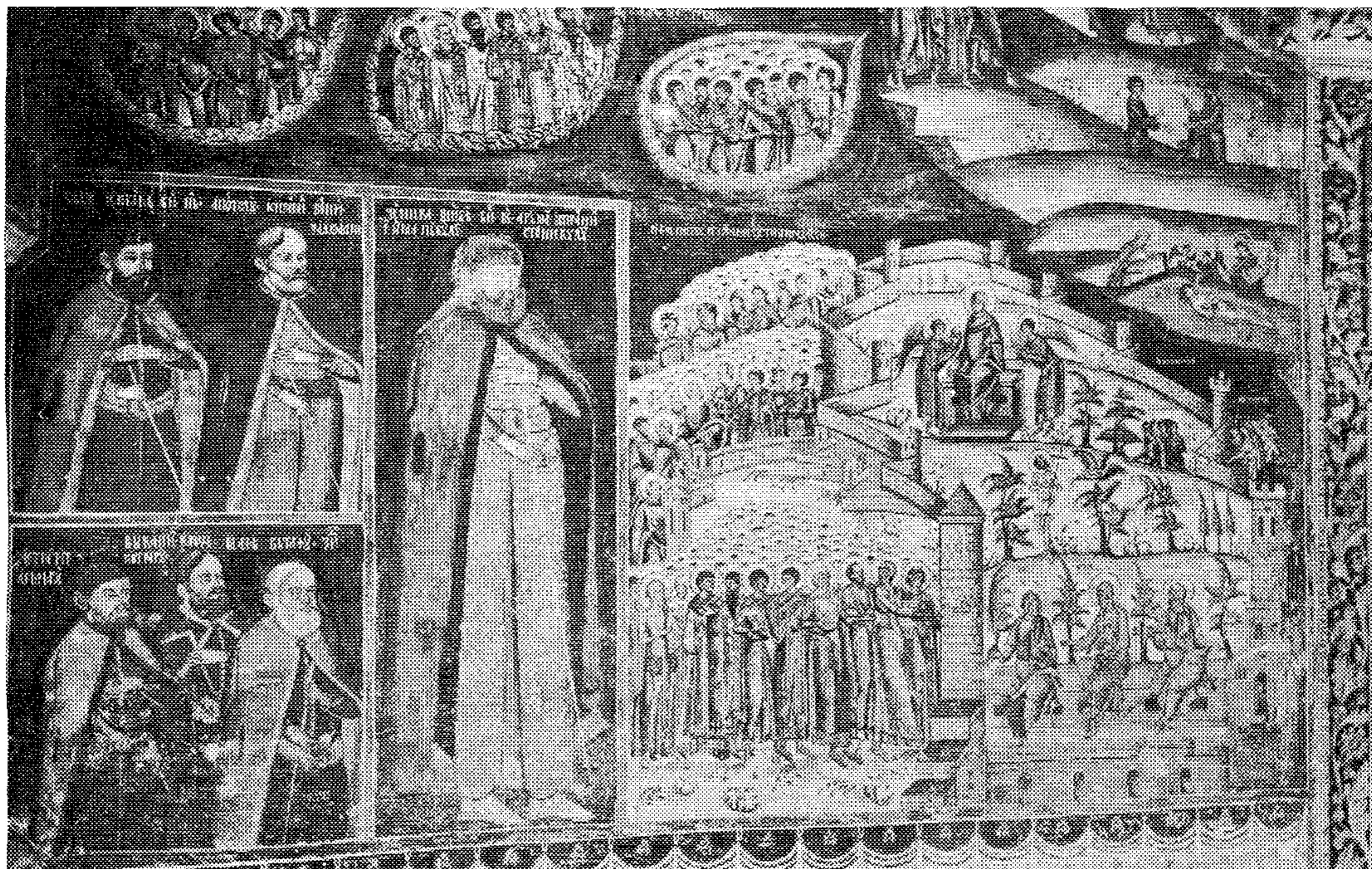
Biserica din Făgăraș, ctitoria lui Constantin Brîncoveanu din 1697, cu plan dreptunghiular, cu turn-clopotniță pe pronaos și pridvor deschis cu arcade.



Biserica mînăstirii Sinaia, ctitoria spătarului Mihai Cantacuzino din anii 1690—1695, cu turlă pe naos și turn-clopotniță pe pridvorul deschis, cu coloane de piatră decorate cu motive vegetale.



Constantin Brîncoveanu și familia, frescă în biserica mînăstirii Surpatele, lucrată de zugravi formați în „școala de la Hurezi“ (1706).



Frescă din pronaosul bisericii mari de la Hurezi, lucrată de zugravul Constantinos și ucenicii săi. În stînga se văd „ispravnicii“ care au îndrumat lucrările de construcție: Badea, Apostol și Cernica Știrbei, precum și meșterii: Istrate lemnarul, Vucașin Caragea pietrarul și Manea, vătaful zidarilor.



Neamul Cantacuzinilor, în pronaosul bisericii mari de la Hurezi.



Tabloul votiv al marelui spătar Mihai Cantacuzino și al familiei, în biserica din Filipeștii de Pădure—jud. Prahova, lucrat de zugravul Pîrvu Mutu.



Zugravul Pîrvu Mutu, autoportret în biserica din Bordești—Rm. Sărat. Azi în Muzeul de Artă al R.S.R.

vină, acceptată oficial de cîrmuitorii politici de atunci ai Transilvaniei, nu recunoștea cultul icoanelor.

Un interesant ansamblu pictural se păstrează în biserica Sfîntul Nicolae din Hunedoara, executat de către meșterii zugravi *Constantin* și *Stan*, în 1654. Cheltuielile au fost suportate de negustorii Dumitru Mărcocianul și Nicola Crăciun.

Biserica din Turnu Roșu (fost Porcești-Sibiu) va fi fost zugrăvită de meșteri trimiși de ctitorul ei, Matei Basarab, domnul Țării Românești. Se mai văd și azi chipul său și al doamnei Elina, pe peretele exterior de nord, ținînd biserica pe mîini (deasupra intrării se vede stema Țării Românești, cioplită în piatră). Vechea biserică din Săliștea Sibiului — acum dispărută —, a fost zugrăvită de meșterul Nicolae Poloni, în 1674.

Lucrări de zugrăvire s-au executat și la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. De pildă, în Socotelile Brașovului pe anul 1694, se afirma că orașul plătise 6 florini zugravului care a refăcut chipul lui Mihai Viteazul din biserica Sfîntul Nicolae. Probabil era zugravul *Radu*, care e pomenit în Socotelile orașului pe anul 1697. La biserica Sfîntul Nicolae din Făgăraș, lucraseră zugravi trimiși de Brîncoveanu, sub conducerea meșterului *Preda*. Probabil tot atunci au fost zugrăvite și biserica mînăstirii Sîmbăta de Sus și biserica din Ocna Sibiului, ctitorite de domnul muntean.

În Maramureș ne rețin atenția mai multe lucrări: tîmpla bisericii din Budești-Josani, din care se mai păstrează trei icoane de mari dimensiuni (Iisus pe tron, Maica Domnului cu pruncul și Sfînta Paraschiva) și opt prăznicare, ușile împărătești ale bisericilor din Oncești, din 1621 (Bunavestire și cei patru evangheliști) și din Budești-Susani, din 1628 (cei patru evangheliști), o icoană a Sfîntului Nicolae în biserica din Poienile Izei, din 1604, o icoană înfățișînd pe Sfîntul Apostol Petru și pe Sfîntul Nicolae în biserica din Oncești, din 1639. Se pare că în prima jumătate a secolului al XVII-lea a existat un atelier de iconari în mînăstirea Moisei, care a lucrat pentru mai multe biserici din Maramureș și din ținuturile învecinate.

În încheiere, amintim icoana Maicii Domnului zugrăvită de preotul *Luca* din Iclodul Mare (Cluj), din 1681, care a ajuns în posesia mînăstirii Nicula (jud. Cluj), considerată icoană făcătoare de minuni.

Sculptura în piatră intră într-o nouă fază a evoluției sale. Repertoriul ornamental, de regulă geometric, din secolul anterior, este înlocuit treptat cu o luxuriantă ornamentație florală de tip occidental.

Aceasta se va generaliza către sfârșitul secolului al XVII-lea, precum și în cel următor.

Gligorie Cornescu, cel care a lucrat la Cetățuia, a fost adus în Țara Românească pentru restaurarea sculpturii în piatră de la biserica lui Neagoe Basarab de la Argeș și pentru lucrarea unor pietre de mormânt de la Cotroceni. Arătam mai sus că la Hurezi a fost zugrăvit, între meșteri, și *Vucașin Caragea* pietrarul, care a lucrat sculpturile în piatră și de la alte ctitorii brîncovenești. Sub conducerea lui s-au putut forma, la Hurezi mai ales, o seamă de meșteri locali. Un alt grup de sculptori s-a putut forma sub conducerea lui *Lupu Sărățean*, autor al sculpturilor ctitoriilor spătarului Mihai Cantacuzino. Acesta a adus din Italia și pe meșterul *Mira*, care a lucrat la biserica mînăstirii din Rîmnicul Sărat și la altele. Se folosea marmoră adusă de la Constantinopol sau de la Albești. Ceea ce caracterizează activitatea acestor meșteri pietrari este noua lor viziune artistică, îmbogățirea și înnoirea formelor, felul de îmbinare al motivelor florale și vegetale, dispuse pe vrejuri și din care răsăreau alte frunze și tulpini. Florile se împletesc armonios și cu unele elemente împrumutate din ornamentica Renașterii și a barocului (scoica, mascaronul = cap fantastic sau grotesc de om sau animal, capul de înger înaripat ș.a.). Alteori, la combinațiile floral-vegetale se adaugă elemente figurative (păsări, animale, dintre care unele fantastice, delfini, lei etc.), apoi motive heraldice. Deși avem un repertoriu eteroclit, meșterii au izbutit să mențină un echilibru decorativ, chiar în cele mai bogate ansambluri sculptate.

Sînt reprezentative pentru noul stil, mai ales portalele, lespezile de morminte, stîlpii pridvoarelor de la bisericile Doamnei, Cotroceni, Hurezi, Doicești, Brîncoveni, Cozia, Colțea, Sfîntul Gheorghe Nou, Antim, iar mai tîrziu Văcărești, Stavropoleos, foișorul zis al lui Dionisie de la Hurezi ș.a.

Dacă în domeniul picturii în Moldova nu avem opere reprezentative, în schimb sculptura în piatră a cunoscut o înflorire considerabilă. Ea tinde să ia locul picturilor exterioare din secolul al XVI-lea, repertoriul ornamental primind o varietate necunoscută pînă atunci. Impresionează în chip deosebit decorația sculptată a fațadelor bisericii Sfinții Trei Ierarhi din Iași, cu împletituri și palmete tradiționale, cu motive geometrice și motive florale de inspirație orientală. Demne de remarcat sînt și decorațiile sculptate de la Dragomirna, Golia, numeroasele pietre de mormânt din biserici și mînăstiri, pisaniile, în care

apare stema țării ș.a. De notat că la fondul tradițional, se adaugă o viziune decorativă barocă, atât la sculptura în piatră cît și la cea în lemn.

În *sculptura în lemn* se folosesc de asemenea motive vegetale și zoomorfe. Pentru prima jumătate a secolului sînt reprezentative: tîmpla bisericii schitului Crasna (care are pictat, la baza crucii, pe Ma-tei Basarab și mitropolitul Ștefan), tîmpla bolniței de la Bistrița (ușa acestei bolnițe a fost lucrată de un ieromonah Vasile în 1654), ușa bisericii Sfinții Împărați din Tîrgoviște ș.a.

Către sfîrșitul secolului, sculptura în lemn ajunge la deplina sa maturitate, cu ornamentație preponderent vegetală (vrejuri, frunze, fructe, flori), la care se adaugă motivele zoomorfe și antropomorfe, ca urmare a pătrunderii elementelor Renașterii și barocului. Putem aminti aici iconostasele (tîmplele) bisericilor de la Cotroceni, Filipeștii de Pădure, Măgureni, Domnească din Tîrgoviște, Arnota (1694), Hurezi (biserica mare și paraclisul), Colțea, Fedeleșoiu, ușile de la Tismana (lucrate de meșterul Nichita), mobilierul de la Hurezi, Colțea ș.a. Se pare că tot secolului XVII îi aparține tîmpla bisericii din Bungard, ridicată de «companiștii greci» din Sibiu (probabil a fost dăruită de soția lui Șerban Cantacuzino). Este o piesă de mare valoare artistică, lucrată în lemn de tisă, poleit cu foițe de aur (azi se păstrează în capela Institutului Teologic din Sibiu).

Gravura în lemn de asemenea s-a dezvoltat, prin Ioan-Ioanichie Băcăuanul, care a lucrat în Moldova și apoi în Țara Românească (la cartea *Cheia înțelesului*, București, 1678, și la cîteva tipăriri de mai tîrziu).

Dintre piesele de **broderie** din prima jumătate a secolului menționăm două epitrahile, unul dăruit mînăstirii Stănești-Vîlcea de soția lui Stroe Buzescu, altul dăruit mînăstirii Mărgineni de Radu Șerban. Amîndouă au în partea inferioară portretele donatorilor.

În epoca de mare efervescență artistică de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, notăm trei epitafe lucrate aproape în întregime din fir de aur și de argint (la Cotroceni, Tismana și biserica Doamnei din București), care transpun din pictură în broderie Coborîrea de pe Cruce și Plîngerea. De la Hurezi, cel mai important centru artistic al vremii, au rămas numeroase piese de broderie, lucrate în fir de aur și de argint, extrem de ornamentate (motive vegetale, florale și geometrice), executate cu minuțiozitatea unei miniaturi.

Unele din ele au păstrat numele artistei care le-a lucrat : *Despineta* din Constantinopol.

În Moldova se pot aminti acoperămintele de mormînt al doamnei Tudosca, soția lui Vasile Lupu, și al fiului lor Ioan, interesante mai ales pentru minuțiozitatea cu care sînt redată costumele, mai multe epitafe, dvere, poale de icoană etc., dăruite de Vasile Lupu bisericii Sfinții Trei Ierarhi din Iași. Veșmintele liturgice se păstrează în marile muzee ale țării și în cele mînăstirești (de pildă, epitrahilul și sacosul mitropolitului Varlaam, în Muzeul de Istorie al R.S.R.).

În ce privește **argintăria**, multe piese erau lucrate în atelierele meșterilor sași din Transilvania sau în cele din Balcani, îndeosebi de la Chiprovăț. Multe din ele au fost dăruite unor așezăminte bisericesti de peste hotare (chivotul lui Matei Basarab și al doamnei Elina, dăruit mînăstirii Lavra de la Athos etc.).

Către sfîrșitul secolului XVII și la începutul celui următor, numeroasele candelă de argint aurit, chivote, anafornițe, ripide, sfeșnice, ferecături de cărți au fost executate pentru ctitoriile Cantacuzinilor și mai ales ale lui Brîncoveanu de meșterii argintari sași *Sebastian Hann* și *Thomas Lang* din Sibiu, *Georg May II*, *Johannes Henning*, *Peter Hiemesch* și un *E. V.*, toți din Brașov. Se remarcă și în acest domeniu diversitatea motivelor florale. Între piesele mai reprezentative menționăm anafornițele pentru Cotroceni, Hurezi și Bistrița, chivoturile de la Cotroceni și Hurezi, candelăle de la Cotroceni și Sărindar, ripidele pentru Cotroceni și Bistrița, mai multe ferecături de cărți etc.

În Moldova, la începutul secolului al XVII-lea, meșterul *Gligorie Moisiu* din Suceava a lucrat mai multe piese de argintărie (ferecături, discuri). Unele din ele au fost dăruite de mitropolitul Teofan III mînăstirii Slatina.

Gustul pentru fast al lui Vasile Lupu se reflectă în obiectele de cult pe care le-a dăruit ctitoriilor sale, în deosebi Trei Ierarhilor (candelăbre, candelă, cățui etc). Se observă îmbinarea elementelor tradiționale argintăriei moldovenești și transilvane cu forme și decorații orientale.

Concluzii. *Arta românească a cunoscut, în acest secol, o perioadă de înflorire, sub Matei Basarab și Vasile Lupu, iar către sfîrșitul secolului, sub Șerban Cantacuzino și mai ales sub Constantin Brîncoveanu, în timpul căruia arta munteană a înregistrat o maximă strălucire. În Transilvania, s-a dezvoltat, în condiții vitrege, o artă bisericască influențată de cea din Țara Românească și Moldova.*

BIBLIOGRAFIE

Vezi lucrările de sinteză de la capitolul *Arta în secolele XIV-XV*.

Lucrări speciale. *Arhitectura*. N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia. III. Veacul al XVII-lea*, în BCMI, XXV, fasc. 71—74, 1932; G. BALȘ, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVII și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. + 1 h. + 1036 fig. în text; DAN BĂDĂRĂU, *Fost-a Enache din Constantinopol arhitectul bisericii Trei Ierarhi din Iași?* în SCIA, an. III, nr. 1—2, 1956, p. 284—290; C. BOBULESCU, *Gligorie Cornescu, arhitect al mănăstirii Cetățuia*, în MMS, an. XXXIV, nr. 11—12, 1958, p. 872—881; VASILE DRĂGUȚ, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi*, în BMI, 1, 1973, p. 15—24; N. GRIGORAȘ, *Mănăstirea Cetățuia, Iași*, 1977, 95 p.

ANDREI GĂLEA, *O ctitorie a lui Matei Basarab în Ardeal: biserica din comuna Porcești, județul Sibiu*, în vol. *Omagiu I.P.S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului*, Sibiu, 1940, p. 423—425; CORNELIU CREANGĂ, *Contribuția lui Constantin Brîncoveanu la zidirea unei biserici în Ocna Sibiului*, în MA, an. XI, nr. 1—3, 1966, p. 146—155; IOANA CHRISTACHE-PANAIT și EUGENIA GRECEANU, *Biserică românești din raionul Alba-Iulia*, în MA, an. XI, nr. 4—6, 1966, p. 316—330 și nr. 11—12, 1966, p. 717—729; IOANA CHRISTACHE-PANAIT și EUGENIA GRECEANU, *Biserică românești de zid, monumente istorice din Țara Făgărașului*, în MA, an. XV, nr. 9—10, 1970, p. 627—636 și an. XVI, nr. 7—8, 1971, p. 567—579; EUGENIA GRECEANU, *Țara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați*, în BCI, an. XXXIX, nr. 2, 1970, p. 33—50.

Pictura. Pîrvu Mutul. C. BOBULESCU, *Zugravii Pîrvu Mutul, Constantinos Grecul (1682—1735) și Nifon Udrescu, starețul mănăstirii Secului (1657—1765), cu autobiografia lui Ghenadie Pîrvulescu arhimandritul*, București, 1940, 54 p. (extras din «Arhiva Românească», V, 1940, p. 103—106); TEODORA VOINESCU, *Zugravul Pîrvu Mutul și școala sa*, în SCIA, II, nr. 3—4, 1955, p. 133—157; IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Pîrvu Mutu zugravul*, în GB, an. XXIV, nr. 7—8, 1965, p. 691—699; TEODORA VOINESCU, *Un maestru al portretului: Pîrvu Mutu*, în «Arta Plastică», an. XIII, nr. 12, 1966, p. 3—9; P. Ș. NĂSTUREL și N. VĂTAMANU, *Icoana de hram a paraclisului de la Spitalul Colțea, operă a lui Pîrvu Mutu*, în BOR, an. LXXXVI, nr. 1—2, 1968, p. 183—188; TEODORA VOINESCU, *Pîrvu Mutu zugravul*, București, 1968; EUGEN GH. POPESCU, *Icoanele catapetesmei de la biserica mănăstirii Cotroceni — opera zugravului Pîrvu Mutu*, în GB, an. XXXII, nr. 5—6, 1973, p. 590—600.

Alți zugravi: VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravul Constantinos*, în MO, an. XIII, nr. 10—12, 1961, p. 688—698; TEODORA VOINESCU, *Școala de pictură de la Hurezi*, în vol. *Omagiu lui George Oprescu*, București, 1961, p. 573—587; VICTOR BRĂTULESCU, *Elemente de artă picturală și sculpturală la mănăstirea Sinaia*, în GB, an. XIX, nr. 1—2, 1962, p. 47—73; FLORENTINA DUMITRESCU, *L'ornementation dans la peinture murale de l'époque du prince Constantin Brîncoveanu*, în RRHA, II, 1965, p. 95—110; CORNELIA PILAT, *Ansamblurile de pictură de la mănăstirea Plătărești și biserica din Dobreni*, în BCI, an. XL, nr. 3, 1971, p. 95—110; CORNELIA PILAT, *Tradiție și inovație în iconografia picturii Țării Românești în epoca lui Matei Basarab*, în SCIA, Seria arta plastică, nr. 2, 1973, p. 273—295; C. A. STOIDE, *Știri despre câțiva zugravi moldoveni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în MMS, an. XXXV, nr. 7—8, 1959, p. 421—431; IRINEU CRĂCIUNAȘ, *Pictura bisericii de la mănăstirea Cetățuia*, în MMS, an. XLVIII, nr. 7—8, 1972, p. 498—524; MARIUS PORUMB, *Zugravii iconostasului bisericii Sf Nicolae din Hunedoara*, în «Acta Musei Napocensis», X, 1973, p. 677 și urm.; MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureș*, Cluj-Napoca, 1975, 47 p. + 50 ilustr.; MARIUS PORUMB, *Ușile împărătești de la Oncești și Budești-Susani. Contribuții privind icoanele maramureșene din sec. XVII*, în «Studia Universitatis Babeș-Bolyai», Series Historia, fasc. 1, 1971, p. 31—38; MARIUS PORUMB, *Pictura icoanelor din mănăstirea Moisei și iradiația ei în zonele înconjurătoare în veacul al XVII-lea*, în «Marmația», Sighet, vol. III, 1975; MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureș*, Cluj, 1975, 48 p. + 50 pl.

Xilografura. NESTOR VORNICESCU, *Două xilografuri clișee-vechi la mînăstirea Sfîntul Ioan cel Nou din Suceava*, în BOR, an. LXXXVI, nr. 1—2, 1966, p. 209—229; NESTOR VORNICESCU, *O xilografură din anul 1661; Imaginea celor două căi*, în MMS, an. XLII, nr. 5—6, 1966, p. 302—316; NESTOR VORNICESCU, *Identificarea unui xilograf român din secolul XVII*, în MMS, an. XLVIII, nr. 1—2, 1972, p. 26—34.

Sculptura. TEODORA VOINESCU, *Observații asupra stilului brîncovenesc. Portalul*, în SCIA, Seria artă plastică XV, 1, 1968, p. 3—23; FLORENTINA DUMITRESCU, *Observații asupra stilului brîncovenesc. Decorația iconostasului*, în SCIA, Seria artă plastică, XV, 1, 1968, p. 25—40; FLORENTINA DUMITRESCU, *Aspects de la décoration des iconostases de Valachie à la fin du XVII-e siècle*, în RRHA, V, 1968, p. 73—81; PAVEL CHIHAIA, *Un sculptor român din epoca brîncovenească: Lupu Sărățan*, în «Revista Muzeelor», an. V, nr. 1, 1968, p. 17—22; FLORENTINA DUMITRESCU, *Trăsături specifice ale sculpturii în lemn brîncovenești*, în vol. *Pagini de veche artă românească*, II, București 1972, p. 257—306; MATEI CAZACU, *Influențele decorației în piatră de la Argeș în activitatea sculptorului Grigore Cornescu*, în MO, an. XIX, nr. 9—10, 1967, p. 730—742.

Broderia. DINU C. GIURESCU, *Broderiile de la Trei Ierarhi din Iași*, în MMS, an. XXXVI, nr. 3—4, 1960, p. 215—238.

XLV

PREOȚIMEA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Din puținele știri pe care ni le oferă izvoarele istorice, încercăm să facem o scurtă prezentare a stării culturale, sociale și materiale a preoților de mir în această perioadă.

Preoțimea din Țara Românească și Moldova. Numărul preoților era destul de ridicat. Aproape în fiecare sat existau mai mulți preoți și diaconi. De regulă, slujeau în duminici și sărbători, în zile de sîmbătă, cînd săvîrșeau pomenirea celor răposați, iar în timpul posturilor slujeau și în zilele de miercuri și vineri. În satele cu mai mulți preoți și diaconi, slujeau pe rînd, fiecare cîte o săptămînă. Cei mai în vîrstă și care se bucurau de mai mult prestigiu în fața credincioșilor primeau, din partea ierarhului locului, darul duhovniciei. Toți trăiau din ofrandele credincioșilor pentru slujbele pe care le săvîrșeau, fie în biserică, fie pe la casele acestora. Toți munceau la cîmp alături de credincioșii lor. Unii cunoșteau felurite meșteșuguri legate de nevoile Bisericii (copiști, tipografi — preoții Dobre munteanul, Chiriac moldoveanul, diaconul Mihai — zugravi de biserici, legători de cărți, sculptori în lemn și piatră), sau chiar din cele rezervate, într-un fel, numai mirenilor (tîmplari, croitori etc.). Nu purtau haine preoțești speciale, ci se îmbrăcau ca și ceilalți țărani, de care se deosebeau doar prin barbă și plete.

Deși aveau, în general, puțină învățătură, erau cei mai buni îndrumători ai păstoriților pentru toate nevoile acestora. De pildă, ei redactau felurite acte juridice (testamente, foi de zestre, acte de vînzare-cumpărare, acte de donație etc.), sau figurau ca martori în acestea. Multe dintre ele erau întărite de mitropolitul sau de episcopul locului. Neînțelegerile mai mărunte dintre săteni erau, de multe ori, cercetate și judecate de preoți.

Nivelul de pregătire al preoților era destul de scăzut. Cunoștințele lor se reduceau la scris, citit, cîntări bisericești, rînduielile tipiconale și unele învățături de credință. Deși slujeau în slavonește, presupunem că puțini dintre ei cunoșteau temeinic această limbă, încît cei mai mulți învățau rugăciunile pe de rost. Din această pricină a început, în acest secol, acțiunea de tălmăcire în românește a tipicului, apoi a citirilor biblice și a cîntărilor. Unii dintre slujitorii altarului se pregăteau în familie, în cazul cînd preoția «se moștenește» din tată în fiu. Probabil preoții din orașe și cei de la bisericile «domnești» aveau o pregătire mai bună, dobîndită în școlile mînăstirești de atunci sau chiar în școlile superioare înființate de domnii țării (Academia de la Trei Ierarhi a lui Vasile Lupu, școala slavonă și colegiul greco-latin de la Tîrgoviște, în timpul lui Matei Basarab, Academia de la Sfîntul Sava din București a lui Constantin Brîncoveanu).

În privința stării sociale-materiale a preoțimii, știrile documentare sînt ceva mai bogate. De la bun început se impune constatarea că preoții duceau aceeași viață grea ca și păstoriții lor, fiind supuși aceluiași împilări din partea dregătorilor și a marilor proprietari de pămînt.

Existau și preoți hirotoniți dintre «rumâni», mai ales aparținători mînăstirilor, adică dintre oamenii lipsiți de libertate personală, legați de pămînt și aserviți intereselor proprietarilor de pămînt. Prin hirotonie, ei și toți descendenții lor se eliberau din starea de «rumâni», plătind un preț de răscumpărare, fie dînd în loc alți «rumâni», fie oferind bunuri materiale (vii cu inventarul lor, vite mari, oi etc.). La începutul secolului al XVIII-lea, s-a oprit hirotonirea «rumânilor». Antim Ivireanul stabilea, în ale sale *Capete de poruncă* (Tîrgoviște, 1714), că «rumânul neertat de stăpînu-său nu se poate nici cu un mijloc să se preoțească, iar de-l va erta cu carte, să se preoțească. Ci după preoție, cîți copii va face, să nu mai fie volnic nimeni să-i rumânească, că sînt slobozi».

Dacă mînăstirile se bucurau de multă atenție din partea domnilor celor două țări, acordîndu-li-se atîtea danii, nu același lucru se poate spune despre preoții de mir. Cei din Țara Românească erau îndatorați la anumite impozite (dăjdii), pe care, de regulă, le plăteau separat de restul locuitorilor. Acest lucru rezultă, bunăoară, dintr-un hrisov cu data de 15 iunie 1629, prin care Alexandru Iliăș (1627—1629) ceda ca «mertic» Episcopiei Buzăului toate dările pe care le plăteau către vistieria domnească preoții din acea eparhie, după cum «au fost dat și de alți domni». Din acest act aflăm că preoții de la orașe plăteau doi galbeni anual, diaconii un galben și jumătate, iar «popii de țară» plăteau numai jumătate din dările celor de la orașe.

La 23 iulie 1631, Leon Vodă Tomșa (1629—1632) da un hrisov în același sens, pentru preoții din eparhia Buzăului, precizînd, în plus, că erau scutiți «de bir de lună și de găleată cu fîn și de bou și de oaie seacă și de cal și de miare și de ceară și de împrumută și de bani de cununie și de mîncăturile cîte sînt preste an». În schimbul acestor scutiri, preoții erau îndatorați «a păzi sfintele biserici cu slujbă și cu pravilă dumnezeiască și în zi și în noapte, să se roage pentru sănătatea domnului», ca și «pentru toată creștinătatea».

Deci, dările preoților erau destul de reduse în comparație cu alte categorii sociale. Probabil preoții din cuprinsul Mitropoliei și al Episcopiei Rîmnicului se bucurau de același regim. Preoții de la biserica curții domnești din București aveau un regim special, fiind scutiți de toate dările către vistierie, după cum reiese dintr-un hrisov al aceluiași domn, cu data de 14 ianuarie 1630.

Dar în anii care au urmat, dările preoților au început să crească, mai ales în timpul domniei lui Matei Basarab (1632—1654), caracterizată, de altfel, printr-o fiscalitate foarte aspră. Dintr-o «gramată» dată de patriarhul Dositei al Ierusalimului pentru biserica logofătului Stoica Ludescu din Ludești-Dîmbovița, reiese că preoții plăteau pe atunci : birul popesc, haraciul și ploconul mitropolitului. Iar dintr-o carte a mitropolitului Varlaam, din 30 decembrie 1672, aflăm că preoții Drăgan și Stoica erau obligați să plătească «birul haraciului și toate dăjdiile cîte sînt peste an» în țară.

Starea grea a preoților este relevată în cuvinte pline de duiosie într-un hrisov dat preoților din eparhia Rîmnicului de Grigorie Ghica Vodă (a doua domnie, 1672—1673). «Venit-au preoții de prin toate județele și de prin orașe — spunea hrisovul — de au făcut la domnia mea mare jale și plîngere pentru multele nevoi ce se află întru dînșii, zicînd cum că ei sînt mai îngreioiați de cît toate ciatele...». Din această pricină «au început a fugi și a să răsăpi care pre unde au putut, rămînînd sfintele biserici pustii și închise, lipsite de toată sfînta și dumnezeiasca slujbă, murind creștinii nespovediți și neîndireptați, necuminecați și neslужиți, după cum se cuvine și se cade pravoslavii noastre». Ținînd seama de această stare grea a preoțimii de mir, cît și de faptul că «pînă și păgînii (turcii, n.n.) fac cinste preoților și îndireptătorilor legii lor și le fac multă milă și cinste, cum să cuvine», domnul, împreună cu mitropolitul Varlaam, cu episcopii Ștefan al Rîmnicului, Grigorie al Buzăului și Daniil al Strehaiei și cu marii dregători ai țării, au hotărît ca de-acum înainte preoții din eparhia Rîmnicului să fie obligați să plătească vistieriei cîte 750 de galbeni anual, precum și o altă sumă de bani — nepre-

cizată — la înnoirea domniei. În rest, erau scutiți de : îndoirea haraciului, samă, cai de olac, podvoade, mertice, conace, cheltuiala berbenițelor și de diferite munci. Prin același hrisov, se precizau dările pe care le plăteau preoții după averea personală : o vadră de vin din zece, gorștina de stupi și de porci. Aceleași scutiri le-a acordat și Gheorghe Duca Vodă (1673—1678), la 2 martie 1674. În hrisovul acestui domn, se prevedea ca preoții din eparhia Rîmnicului să plătească o dare anuală de 750 de galbeni, cei de la Buzău 500, cei din noua eparhie a Strehaiei 150 (despre cei din cuprinsul Mitropoliei nu se spunea nimic).

Dar aceste scutiri n-au fost întotdeauna respectate, lucru constatat și de Șerban Cantacuzino (1678—1688), care la 23 iunie 1682 hotăra ca preoții «de acum înainte să dea numai la haraciu birul dreptu și sama cea mare și la înnoirea domniei poclonul legiuit».

Fiscalitatea excesivă din timpul lui Constantin Brîncoveanu a avut urmări și asupra preoțimii. Din *Condica vistieriei* din acea vreme, aflăm că preoții plăteau dări foarte numeroase : banii sursatului, ai mirisiei, ai zaharelei, sama cea mare, a doua și a treia, haraciul, lipsa haraciului, ploconul hanului, al vizirului, birul șeicilor, al salahorilor, al cailor, al oștii, al datoriilor, al lui Ali-pașa, al împrumutării ș.a. În urma plîngerilor pe care le-au adresat domnului, acesta a hotărît, în 1698, să acorde preoților o «ruptoare» pentru «ca să nu fie supărați în toată vremea cu dăjdii, în rînd cu țara». Drept aceea, li se impunea din nou doar plata unor dări globale : 7000 de galbeni preoții și diaconii din cuprinsul Mitropoliei, 2800 cei din eparhia Rîmnicului și 2000 cei din eparhia Buzăului. Observăm deci o creștere enormă a dărilor față de cele din 1673. Cercetările făcute asupra regimului fiscal din timpul lui Brîncoveanu au arătat că, între 1693—1703, preoții contribuiau la dările țării cu o sumă medie de 13.407 galbeni, pe an, ceea ce reprezenta 4,32% din totalul dărilor strînse în întreaga țară.

În afară de aceasta, preoții mai plăteau numeroase dări pe averea personală, ca și restul contribuabililor : dijmărit sau gorștină, vinăriciu, vierit, tutunărit, sărărit, fumărit, văcărit etc. Totuși, la unele din aceste dări pe avere, preoții se bucurau de anumite reduceri, în comparație cu restul locuitorilor. De pildă, pentru vinăriciul din dealul Piteștilor, ei plăteau vadra domnească de vin cu 22 de bani, pe cînd birnicii obișnuiți cu 40.

Din pricina acestui aspru regim fiscal aplicat preoților, Ștefan Vodă Cantacuzino (1714—1715), la scurt timp după ce a ajuns domn, a dat un hrisov (27 aprilie 1714), prin care acorda tuturor preoților și diaconilor scutire «de toate dăjdiile ce au avut ruptoare cu hrisoave de la alți

domni și de toate alte dăjdii câte vor ieși peste an de la vistierie». Peste câteva zile a iertat și darea văcăritului, la care fuseseră impuși preoții și mînăstirile cu un an înainte. De-acum înainte, ei urmau să plătească numai «ploconul» mitropolitului sau al episcopului eparhiot, câte un galben pe an.

Din hrisovul lui Grigorie Ghica din 15 aprilie 1673, pomenit mai sus, cunoaștem și obligațiile credincioșilor față de preoții parohi: «să-i facă clacă cu plugul de toamnă o zi, de primăvară o zi, la secere o zi, la coasă o zi». Cei care nu puteau face aceste patru zile de clacă pe an, precum și «fieștecare mahalagiu» deci, credincioșii din orașe, erau datori să dea preotului câte un «obroc» de grâu de patru ocale (c. 80 l).

În Moldova, regimul fiscal al preoților era foarte asemănător cu al celor din Muntenia. Fiind supuși la felurite dări către vistierie, unii dintre domnii țării au acordat scutiri întregului cler. De pildă, dintr-un hrisov cu data de 8 iulie 1632, dat de Alexandru Vodă Iliș, acum domn al Moldovei (1631—1633), aflăm că unii preoți «din pricina vieții lor nevoiașe și sărace, își leapădă preoția lor și fug în țări străine ca făcătorii de rele și sfintele biserici rămîn fără preoți și oamenii mor fără împărtășanie și fără spovedanie». Drept aceea, a hotărît, împreună cu cei patru vlădici și cu boierii din sfatul domnesc, ca «să fie cinul preoțesc slobod de toate nevoile», iertînd «pe toți preoții din toată țara noastră Moldova, de toate dările câte au fost asupra lor pînă acum».

Se vede că aceste ușurări de dări n-au fost respectate de domnii următori, lucru pe care-l consemna, la sfîrșitul secolului, unul din cronicarii moldoveni. Această tristă stare de lucruri l-a determinat pe Constantin Cantemir (1685—1693), în 1691, să fixeze o dare anuală de doi ughi pentru fiecare preot și alți doi ughi la înnoirea domniei.

Probabil din pricina nerespectării acestei dispoziții de către urmașii săi, în 1706 Antioh Cantemir (a doua domnie, 1705—1707) a scutit pe preoți de deseatină și gorștină, dar în anul următor Mihai Racoviță (1707—1709) i-a obligat din nou să plătească «deseatină țărănește». O situație mai bună aveau — cum am mai spus — preoții de la bisericile domnești care au primit, în repetate rînduri, scutiri de dări.

În afara dărilor către domnitor, preoții plăteau anumite taxe și către chiriarhul locului. În *Descrierea Moldovei*, Dimitrie Cantemir ne dă știrea că mitropolitul (probabil și cei trei episcopi sufragani) primea anual, de la fiecare preot din eparhia sa, «două sute de aspri ca dajdie și o piele de vulpe sau jder».

Abaterile clerului, de orice natură ar fi fost, erau judecate de chiriarhul locului și nu de dregătorii domnești. Astfel, la 24 februarie 1649, deci în timpul lui Vasile Lupu, s-a hotărât, în sfatul domnesc al Moldovei, ca fiecare chiriarh să judece în eparhia sa pe călugări, călugărițe, preoți și diaconi, iar pe episcopi să-i judece mitropolitul.

Așezămîntul lui Vasile Lupu privind neamestecul autorității civile în judecata slujitorilor Bisericii, a fost întărit și de Gheorghe Ghica în 1658, și de Ștefăniță Lupu în 1659, în afară de crima de omor, care urma să fie judecată în Divan. Alte hrisoave domnești, mai târzii, întăresc aceste dispoziții.

Rînduielile respective s-au păstrat mult timp, căci Dimitrie Cantemir scria în *Descrierea Moldovei* că «pentru greșeli mai mici fiecare se pedepsește de către mai marele său: diaconul de preot, preotul de protopop, ieromonahul și călugărul de egumen sau arhimandrit, protopopul, egumenul și arhimandritul de episcop, episcopul de mitropolit, mitropolitul de domn... Pentru greșeli mai mari, care trebuie pedepsite sau cu moartea ori cu luarea preoției, numai preoții, ieromonahii sau călugării stau sub judecata episcopilor lor. Iar starețul, arhimandriții și arhieriei nu se pot pedepsi decît de către domn». Faptul că în secolul următor, cunoaștem numeroși preoți caterisiți, opriți de la slujbă, «puși la opreală» în cîte o mînăstire, ne face să credem că și în perioada de care ne ocupăm, se aplicau aceleași pedepse.

Un rol însemnat în viața bisericească de atunci aveau *protopopii*, cîte unul sau chiar mai mulți în fiecare județ. Ei erau oamenii de încredere ai ierarhului locului, pe care-l informau de cele ce se petrec în eparhie și-l ajutau în administrație. Ei recomandau candidați la hirotonie, cereau dispense de căsătorii în grade de rudenie sau dădeau mărturii în cazuri de divorț, săvîrșeau anchete în parohii, judecau abaterile clerului în subordine, în numele chiriarhului, figurau ca martori în felurite acte juridice etc. O parte din aceste atribuții le reveneau datorită faptului că pe atunci mitropoliții și episcopii eparhioți erau aceia care pronunțau sentințe de divorț, dădeau dispense de căsătorie și pedepseau pe cei care trăiau în concubinaj.

Trebuie să menționăm că mitropoliții — uneori și episcopii — erau însărcinați adeseori de domnii țării cu judecarea unor procese civile și penale (de moștenire, proprietate, furt, ucideri etc.), deci aveau atribuții judecătorești foarte largi.

Preoțimea ortodoxă din Transilvania. Știrile despre preoții români ardeleni sînt ceva mai bogate. Avem și cîteva referințe ale unor străini

asupra lor. De pildă, un german care a fost un timp în serviciul domnitorului Gheorghe Ștefan al Moldovei — pribegit și prin Transilvania — scria că «preoții sînt la fel cu poporul, ca port și ca gospodărie țărănească; între ei și oamenii de rînd nu este altă deosebire decît aceea că știu să citească și să scrie și că poartă părul lung, pe cînd oamenii de rînd se tund». Iar în 1702, iezuitul Andreas Freyberger scria: «preoții poporului sau parohii slujesc Liturghia în dumineci și în zilele de sărbători, dar nici o dată în zilele săptămîinii. Ei se ocupă cu munca cîmpului: ară, grăpează, seceră, treieră grîul, ca și ceilalți țărani; găsești cîte șase preoți în satele mai mari... ca îmbrăcăminte nu se deosebesc de ceilalți țărani... La adunări nu țin deloc cuvîntări compuse după puterea lor. Iar în zilele de sărbători și duminica, după ce s-a terminat Liturghia, predică dintr-o carte veche (Cazania) și nu pronunță nimic ce nu e cuprins în ea».

Numărul preoților era destul de ridicat. Unele sate aveau mai mulți preoți (în 1691, adunarea comitatului Maramureș hotăra să nu fie mai mult de doi preoți într-un sat). Unii din ei nici nu funcționau efectiv ca preoți-parohi, ci aveau alte îndeletniciri: dieci (cîntăreți), copiști, zugravi, legători de cărți, alții se ocupau cu agricultura.

De obicei, preoția se moștenește din tată în fiu, încît o parohie era păstorită, poate sute de ani, de preoți din aceeași familie (adevărate «dinastii» preoțești se pot urmări însă în secolele XVIII—XX). În aceste cazuri, tatăl era și dascălul fiului care se pregătea să-i urmeze la altar.

Preoții recrutați dintre iobași erau obligați, înainte de hirotonie, să se răscumpere din iobăgie, printr-o sumă, destul de ridicată, plătită «domnului de pămînt».

În genere, nivelul de pregătire al preoților era foarte scăzut. În sinodul convocat de mitropolitul Atanasie Anghel la Alba Iulia, în septembrie 1700, s-a hotărît, între altele: «Diecii care vreau să se preoțească să aibă carte de la protopop și să știe Psaltirea de înțeles și glasurile și toate tainele Bisericii și pînă nu va fi la mitropolie 40 de zile, pînă atunci vlădica să nu-l preoțească; și popor să-i caute protopopul, căruia să-i dea o piele de vulpe».

Candidații la preoție se pregăteau, de obicei, în casele părintești, dacă proveneau din familii preoțești, sau la unele din modestele schituri și mînăstiri din Transilvania. Alții se pregăteau chiar și în școlile mînăstirești din Țara Românească și Moldova. Se pare că erau angajați uneori și călugări de peste munți care pregăteau pe viitorii

preoți. În 1865 «popa Lupul și cu fratele nostru cu protopopul din Moisei» (Maramureș) scriau bistrițenilor despre «un călugăraș al nostru ce ne este dascăl și șeade în casa noastră de ne învață un *fecior al nostru ce este popă*». Înseamnă că își completa pregătirea după hirotonie. Alții se pregăteau în școlile înființate de autoritățile de stat calvine, la Alba Iulia, Lugoj, Caransebeș, Hațeg, Hunedoara și Făgăraș (la cea din Alba Iulia au învățat Simeon Ștefan și Atanasie Anghel).

Existau însă și preoți cu o cultură mai aleasă, cum erau cei de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, care aveau posibilitatea să învețe în școala acelei biserici, reorganizată în 1597 de protopopul cărturar Mihai, colaboratorul lui Coresi. Unul din aceștia, protopopul Vasile (†1659), a scris o *Cronică* a bisericii la care slujise. Numeroși preoți de mir — mai ales din Bihor — erau copişti de manuscrise. Am pomenit și în alte capitole pe preoții: Grigorie din Măhaci (sfârșitul sec. XVI — începutul sec. XVII), Ioan din Sînpetrul Hunedoarei, apoi pe bihoreni: Mihai din Topa de Sus, Florea din Cristelec, Gavrilă din Saca, Giurgiu din Lunca Sprie, Ursu din Cotiglet, Pătru din Tinăud ș.a. Un preot cărturar a fost și protopopul Ioan Zoba din Vinț, care a tradus și a tipărit la Alba Iulia felurite lucrări moralizatoare, cărți de predici și cărți de slujbă.

Alți preoți erau zugravi de biserici și de icoane. Pomenim, de pildă, pe preotul Luca din Iclodul Mare, în părțile Dejului, care a pictat o icoană a Maicii Domnului, ajunsă în mînăstirea Nicula, unde a devenit făcătoare de minuni.

Ca și în secolele anterioare, preoții și mai ales protopopii de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului aveau o situație cu totul deosebită față de restul preoților români din Transilvania, avînd o pregătire școlară mult mai temeinică. Erau folosiți și acum ca «scriitori la cetate», fiind trimiși adeseori în solii la domnii români de peste munți. De pildă, protopopul Vasile Hoban a fost trimis, în 1673, la Grigorie Ghica al Țării Românești. Uneori preoții șcheieni mergeau în celelalte două țări românești pentru rezolvarea problemelor bisericii lor. Astfel, protopopul Vasile, autorul *Cronicii* pe care am amintit-o, a fost de mai multe ori la Matei Basarab și la Vasile Lupu, ca să ia daniile pe care le ofereau aceștia bisericii Sfântul Nicolae. Alteori, preoții șcheieni conduceau pe mitropoliții Bălgradului la sfințire în Țara Românească. De regulă, îndată după alegerea unui nou mitropolit, soborul mare alegea și doi protopopi care însoțeau pe noul ales la hirotonie. Astfel, în 1682, grecul Ioasaf a fost

însoțit la București de protopopul Staicu, iar în 1692 nou alesul mitropolit Teofil a fost însoțit de protopopul Oprea și de preotul Siicu, toți slujitori la biserica Sfântul Nicolae din Șchei. Unii preoți șcheieni erau chiar hirotoniți de vlădicii din Țara Românească.

Din cercetarea feluritelor mărturii ale vremii, ne putem face o imagine și asupra *vieții religios-morale* a preoților transilvăneni. Faptul că ei erau aleși de credincioși, din mijlocul lor, și erau recomandați la hirotonie nu atât pentru învățătura lor, cât mai cu seamă pentru viața lor curată, pentru însușirile lor sufletești, este un indiciu că preoții noștri de acum trei veacuri aveau o viață morală superioară. Trăind în post și rugăciune, ferindu-se de abateri de natură morală, dând o creștere sănătoasă numeroșilor lor copii, preoții de altădată puteau fi cu adevărat o pildă vrednică de urmat pentru păstoriții lor. Neputînd propovădui adevărurile evanghelice prin «cuvînt», din lipsa unei pregătiri corespunzătoare, ei «predicau» credincioșilor prin faptă, adică prin însuși exemplul vieții și activității lor și al familiilor lor. Poate tocmai această viață duhovnicească înaltă a smeriților și disprețuiților «popi valahi» făceau pe mulți credincioși, aparținători confesiunilor «recepte», să solicite rugăciunile lor, lucru de care se plîngeau adeseori autoritățile de stat sau reprezentanții celor «trei națiuni».

Preoții slujeau în duminici și sărbători, iar în posturile mari obișnuiau să slujească și în zilele de miercuri și vineri. Numărul sărbătorilor era destul de ridicat, după cum aflăm din hotărîrile sinodului convocat de mitropolitul Dosoftei, în 1627. Desigur numărul exagerat al sărbătorilor avea și o explicație de ordin social, urmărindu-se reducerea numărului zilelor de robotă. În soborul convocat de mitropolitul Sava Brancovici în 1675, se hotăra ca preoții «de pe la orașe și de pe la biserici unde sunt mai cu dobîndă și plata li se dă mai bună», să slujească zilnic; ceilalți preoți erau obligați să slujească în zilele de duminică, miercuri și vineri, în sărbători, iar în timpul posturilor zilnic.

Unii preoți, cu o situație materială mai bună, erau ctitori de lăcașuri sfinte. De pildă, vechea biserică din Hunedoara (sec. XV) a fost refăcută în 1634 «cu osteneala și împreună cu toată cheltuiala protopopului Ianăși ot Hinidoara i protopop Nicolae i Vasilie snă protopop Ianăși i Statie gineri-său și cu mila a mulți neguțători...». Iar biserica din Ciula Mare, de lîngă Hațeg, a fost ridicată, în 1680, prin osteneala și cheltuiala protopopului Ioan Muntean din Tuștea.

Numeroasele biserici din tot cuprinsul Transilvaniei, Banatului, Bihorului și Maramureșului, durate din lemn, după posibilitățile mate-

riale ale credincioșilor, erau desigur ridicate din îndemnul și cu purtarea de grijă a smeriților lor slujitori. Iar podoabele lor, îndeosebi «ștergarele românești», aflate și azi în multe biserici de sat din Transilvania, fără îndoială că erau lucrate și de mîna preoteselor. Cărțile de slujbă erau procurate uneori de preoți care făceau cîte un drum lung și obositor pînă la Rîmnic, București sau alte centre eparhiale extracarpaticе.

Este adevărat că se cunosc și abateri disciplinare ale preoților. Dar conducerea Bisericii — mitropolitul și soborul mare — au luat măsuri, în cîteva rînduri, pentru îndreptarea răului. De pildă, soborul convocat de mitropolitul Dosoftei la Alba Iulia la 4 iunie 1627, lua felurite măsuri pentru ridicarea vieții morale a clerului român. Între altele, se prevedeau pedepse în bani («gloabe») pentru preoții care nu-și îndeplineau cu conștiinciozitate îndatoririle lor sau nu aveau cele trebuitoare pentru săvîrșirea slujbelor.

Peste o jumătate de veac, în 1675, cînd mitropolitul Sava Brancovici a convocat în sobor la Alba Iulia pe toți jurații scaunului mitropolitan și pe protopopii eparhiei, s-au luat noi măsuri pentru întărirea vieții religios-morale a clerului și a credincioșilor (înlăturarea superstițiilor, măsuri disciplinare pentru preoți, măsuri privitoare la săvîrșirea slujbelor etc.).

Cunoaștem cazuri de abateri disciplinare judecate de înșiși mitropoliții din Alba Iulia. De pildă, în 1606, mitropolitul Teoctist, împreună cu Luca al Ungrovlahiei, au înlăturat din slujbă pe preotul Neagoslav de la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei (originar însă din Țara Românească), învinuit de «necuviință și mîndrie». Din *Istoria bisericii Sfîntul Nicolae din Șchei*, scrisă de protopopul Radu Tempea II, cunoaștem felurite neînțelegeri ale preoților de acolo, judecate tot de mitropoliții din Alba Iulia. Alți preoți erau recăsătoriți, dat fiind faptul că un «sinod» calvin ținut la Aiud în 1569, a admis căsătoria a doua a preoților români. La dorința lui Mihai Viteazul, Dieta Transilvaniei, convocată la Alba Iulia în iulie 1600, a luat măsuri împotriva unor astfel de preoți. Dar, acestea erau cazuri izolate, căci majoritatea preoților, așa cum am spus mai sus, duceau o viață morală superioară, putînd sluji drept pildă de urmat pentru credincioșii lor.

Întîlnim și în cursul acestui secol preoți care au participat la mișcările poporului român pentru dreptate socială și împotriva asupririi otomane. De pildă, protopopul Simion Brancovici din Ineu — viitorul mitropolit al Ardealului — s-a ridicat adeseori împotriva turci-

lor care stăpâneau pe atunci părțile vestice ale României de azi, încît aceștia spuneau despre el că «ziua e preot, iar noaptea vrăjmaș înarmat și stricător de pace». În 1659 se înrolase în oastea principelui Gheorghe Rákoczy II (1648—1660), împotriva turcilor, preotul Gheorghe din Ciurila, în Munții Apuseni, în fruntea unei cete de 600 de oameni. După ce a luptat împotriva turcilor la Deva, Hunedoara, Baia de Criș, Beiuș, Oradea, Zlatna și în alte părți, a fost prins, chinuit și tras în țeapă la Făgăraș.

Starea social-materială a preoților transilvăneni era mult mai grea decît a fraților lor din Muntenia și Moldova. De cele mai multe ori, ei erau iobagi ca și păstoriții lor, îndurînd împreună aceleași împilări din partea proprietarilor de pămînt, străini de legea și de limba lor. Unii din ei erau obligați să facă robotă, adică să lucreze cu brațele și cu vitele pe moșia proprietarului local sau să-i dea un «onorar», fie în bani, fie în natură (piei de vulpe, ceară etc.). În același timp, aveau obligații și către fisc, deci către vistieria principatului, alții către conducerea marilor orașe (Făgăraș, Brașov, etc.).

Această tristă stare de lucruri, pentru preoți și credincioși deopotrivă, a avut și o parte pozitivă, în sensul că între ei s-a format o strînsă legătură sufletească, încît — spre deosebire de preoții confesiunilor «recepte» — preotul român era identificat întru totul cu credincioșii săi, atît la bucurii, dar mai ales la necazuri. O ușurare a traiului lor s-a făcut abia în timpul scurtei domnii a lui Mihai Viteazul, care a cerut Dietei — convocată la Alba Iulia, între 20—27 iulie 1600 — scutirea de robotă a tuturor preoților români. Dar ei nu s-au putut bucura mult timp de aceste scutiri, ci dimpotrivă, după înfrîngerea domnului român la Mirăslău, soarta li s-a înrăutățit. Astfel, în ianuarie 1601, Dieta hotărîa ca preoții români să dea cîte doi florini pentru nevoile oștirii care a alungat pe Mihai, iar cei care l-au sprijinit să fie pedepsiți sau alungați din Transilvania.

Starea grea a preoților români reiese și din actul emis de principele Gabriel Báthory (1608—1613) la 9 iunie 1609, în care se relata că proprietarii de pămînt «nici din pămîntul în care au născut și de sub puterea domnu-său pămîntesc, dobîndind alt popor mai bun și mila altor domni, a să muta nu-i lasă», ci dimpotrivă, le impuneau «obiceiul iobăgesc, asemenea cu ceilalți iobagi». Constatînd «această răutate neauzită», principele le da îngăduința să se mute împreună cu familiile lor, pe orice altă moșie, unde le va plăcea, scutindu-i și de robotele iobăgești obișnuite. Aceste drepturi au fost confirmate de principele

calvin Gabriel Bethlen (1613—1629), la 25 iunie 1614. Mai târziu, la 18 septembrie 1624, a scutit pe preoții din Țara Făgărașului de decima către fisc. De altfel, preoții din această regiune au primit scutiri de dijme și în alte împrejurări, fie de la principe, fie de la căpitanul cetății Făgăraș (unii preoți din Țara Făgărașului erau «nobili»). Tot Gabriel Bethlen acordase în 1614, preoților din Bihor, Crasna și Solnocul de Mijloc aceleași drepturi pe care le aveau preoții calvini. Desigur, prin aceste măsuri Bethlen urmărea și îndeplinirea cunoscutelor sale planuri de «calvinizare» a preoților români și, prin ei, a credincioșilor.

Dar înlesnirile acordate de principii Transilvaniei slujitorilor Bisericii Ortodoxe au nemulțumit pe reprezentanții celor «trei națiuni» recepte. Astfel, Dieta întrunită la Alba Iulia în 1—20 mai 1639, se plîngea principelui Gh. Rákoczy I că preoții români cer «prerogative» pe care le au numai preoții celorlalte confesiuni. Indignată, Dieta stabilea ca ei să fie siliți să-și îndeplinească obligațiile obișnuite față de «domnii de pământ»; iar fiii lor, care nu se preoteau, să fie trecuți în rîndul iobagilor. Aceste hotărîri au intrat apoi în binecunoscuta colecție de legi «Approbatae» (p. I, tit. 8, art. 3). La 15 martie 1659, principele Acațiu Barcsai (1658—1660) — la rugămintea mitropolitului Sava Brancovici — scutea pe preoții români de «darea dijmelor și a nonelor».

Iar peste cinci zile, acorda, printr-un decret deosebit, scutire de dări pe seama preoților din Țara Făgărașului. Sub principele Mihail Apaffi (1661—1690), mitropolitul Sava Brancovici a izbutit să obțină noi scutiri de dări către fisc pe seama preoților săi (1 septembrie 1663, 24 martie 1668, 20 decembrie 1673, 12 august 1676). Dar nobilii proprietari de pământ n-au respectat niciodată aceste dispoziții. Mai mult chiar, împotriva măsurilor repetate ale principelui, Dieta întocmită la Sighișoara, în 1680, a abrogat toate scutirile acordate pînă atunci preoțimii. Dar peste doi ani, Apaffi a scutit din nou pe preoți de decime.

Starea preoților români s-a înrăutățit după ce Transilvania a ajuns în stăpînirea Habsburgilor (1688), cînd ei erau supuși atît obligațiilor față de «domnii de pământ», cît și unor contribuții excesive către fisc. De pildă, în 1689, Dieta Transilvaniei a impus preoților români o contribuție specială de 13.250 florini, 7000 cîble de grîu, 300 măji de carne, 29 bucăți de vin, 900 cible de ovăz și 200 care de fîn.

În afară de dările către fisc și de obligațiile către nobilii locali proprietari de pământ, preoții transilvăneni erau îndatorați să dea cîte

un florin pe an mitropolitului. Acesta mai primea de la fiecare biserică, anual, cîte 24 de bani, 4 piei de miel, 22 de lumînări, iar pentru o sfințire de biserică un florin (aceleași taxe încasau și episcopii din Maramureș).

Cu ocazia vizitelor canonice pe care le făceau vlădicii români în parohii (de care se plîngeau adeseori nobilii maghiari și sașii), primeau felurite daruri din partea preoților și a credincioșilor (pînză și țesături, cereale, miere, lumînări, vite, oi, bani etc.). La rîndul lor, vlădicii erau obligați să dea o «dajdie» principilor din Alba Iulia, care, după unele izvoare, ar fi constat din 32 piei de samur, 4 de rîs, 25 blăni de jder și 25 de florini.

Dar care erau «venitele» («taxele stolare») pe care le primeau preoții de la credincioșii lor? Dintr-un act din 1682 de la preoții din părțile Năsăudului, aflăm că mitropolitul Sava Brancovici stabilise ca preotul să primească de la fiecare «casă» cîte 10 bani anual, o mierță de grîu și zile de clacă și pielicele de miel la Sfîntul Gheorghe, la Ispas și la Rusalii. Preoții năsăudeni se plîngeau însă că nu pot să-și încaseze aceste venituri. La 27 iunie 1688, sub mitropolitul Varlaam, soborul mare întrunit la Alba Iulia a stabilit și mai amănunțit veniturile preotului, hotărînd ca «tot omul să-i dea o clae de grîu și una de ovăs și o zi de coasă și alta de secere pînă în seară și în ziua de Sîmpetru un caș; cine n-au oi să plătească prețul cașului în ziua de Paști 2 potori. De botez 12 bani, de cununie 12 bani. Și dacă se va strica ceva la casa popii, satul să direagă, cum dereg biserica așa să grijească și casa popilor».

Desigur, aceste venituri erau neîndestulătoare, căci satele erau mici, cu credincioși săraci, iobagi, iar în unele din ele slujeau mai mulți preoți. Așa se face, că unii dintre ei se plîngeau mitropolitului sau chiar autorităților civile că nu-și puteau încasa veniturile preoțești.

Avem știri interesante și despre *protopopii* transilvăneni. Ei erau aleși de mitropolit și de soborul mare din Alba Iulia, fiind confirmați în slujba lor fie de principe, fie de autoritățile locale (comitat, cetate etc.). Erau membri de drept ai «soborului mare» al Mitropoliei (din care făceau parte și unii preoți), care se întrunea la Alba Iulia, o dată pe an, de regulă prin iunie, avînd ca atribuții alegerea mitropolitului, a «juraților» Mitropoliei, precum și felurite probleme administrative. Ca oameni de încredere ai mitropolitului («chip vlădicesc»), protopopii cercetau pe preoți, încasau dăjdiile vlădicești, pronunțau sentințe de divorț, aplicau amenzi, lucruri ce rezultă din actul de numire al protopo-

pului Ianăș din Hunedoara, dat de mitropolitul Ghenadie la 4 decembrie 1628.

În toată Transilvania erau ca la 50 de protopopi. Ei aveau multe venituri din parohiile de sub ascultarea lor. În 1682, conducerea comitatului Maramureș a cerut lui Sava Brancovici să numească protopopi numai pe un an. Li s-a fixat atunci și o plată de 12 dinari, în cazul unor cercetări oficiale în parohii. Toți protopopii dădeau anual câte 10-20 florini cetății sau principelui, în afară de darurile de Crăciun, Paști și Rusalii.

Unii protopopi au ajuns la situații deosebite, datorită orientării lor filo-calvine. De multe ori, așa cum am arătat și în alt loc, principii calvini numeau protopopi fără să mai întrebe pe mitropolit. De pildă, principele Gheorghe Rákoczy I înființase, în 1643, un protopopiat româno-calvin pentru comitatul Zarand, numit și al Crișului, cu sediul în satul Ciuci, scos de sub ascultarea mitropolitului din Alba Iulia (în 1648 era numit ca protopop preotul Petru din Ciuci).

În 1647, tot Gh. Rákoczy I a pus sub ascultarea protopopului Ștefan din Berivoiul Mare toate bisericile din districtul Făgăraș, scoase de sub jurisdicția mitropolitului Simion Ștefan. Tot el a numit, în același an, pe preotul Ioan din Țichindeal ca protopop peste 17 sate din actualul județ Sibiu. Toți acești protopopi erau puși sub ascultarea superintendentului calvin, avînd dreptul de a face vizite canonice în satele respective, de a predica românește și de a ajuta la propagarea doctrinei calvine.

O situație privilegiată a avut și protopopul filocalvin Ioan Zoba din Vinț, ridicat de Mihail Apaffi la rangul de nobil, împreună cu frațele său și cu toți urmașii lor (1664). Deși era un bun cărturar, totuși el a avut un rol odios în judecarea și condamnarea mitropolitului Sava Brancovici. Se cunosc cazuri și de alți preoți «înnobilați», desigur tot pentru orientarea lor filo-calvină.

Concluzii. *Din cele expuse, se desprinde constatarea că preoții de mir din toate cele trei țări românești au dus aceeași viață grea ca și păstoriții lor. Cei din Transilvania erau supuși unei îndoite asupriri: socială și națională. În ciuda greutăților materiale prin care treceau și a lipsei de învățătură mai înaltă, ei au fost buni îndrumători ai poporului credincios, atît în vremurile de pace, cît și în cele de restriște.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ACADEMIA R.S.R. *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVII, 5 vol. (1601—1620), București, 1952—1957; B. Țara Românească. Veacul XVII, 4 vol. + indice, București, 1951—1954; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești, pentru istoria Bisericii române...*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; N. IORGA, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, 2 vol., București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 (II); I. LUPAȘ, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599—1699, Cluj, 1940, XVI + 522 p.; AUREL RĂDUȚIU, *Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653*, în «Revista de Istorie», tom. 28, nr. 6, 1975, p. 889—912.

Lucrări. C. BOBULESCU, *Fețe bisericești în războaie, răzvrătiri și revoluții*, Chișinău, 1930, VI + 118 p.; NICULAE M. POPESCU, *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, 224 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Clerici români meșteșugari*, în ST, an. II, nr. 7—8, 1950, p. 395—426; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Atitudinea preoțimii față de dreptele năzuințe ale poporului*, în BOR, an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 220—242; N. GRI-GORAȘ, *Situația clericului moldovenesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea și reforma domnitorului Miron Barnovschi și mitropolitul Anastasie Crimca*, în MMS, an. XXXIII, nr. 1—2, 1957, p. 71—79; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Eliberarea preoților din «rumânie» în secolul al XVII-lea în Țara Românească*, în BOR, an. LXXXVI, nr. 11—12, 1968, p. 1392—1410; STELIAN MARINESCU, *Competența și atribuțiile judiciare ale clericilor în secolele XIV—XVIII*, în BOR, an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 796—811; STELIAN MARINESCU, *Redactarea unor acte juridice de către clerici în trecutul nostru*, în MO, an. XXIII, nr. 9—10, 1971, p. 619—707; N. STOICESCU, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova până la Regulamentul Organic*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 335—354.

Pentru preoțimea din Transilvania să se vadă: N. IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ION MATEIU, *Preoțimea românească ardeleană în veacul al XVII-lea. Studiu istoric*, Sibiu, 1911, 67 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Contribuții istorice privitoare la situația materială a preoțimii române din Ardeal*, în CC, an. VI, nr. 5, 1916, p. 135—140; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului*, 2 vol., Brașov, 1943—1946, 427 + 455 p.; ALEXANDRU HERLEA, VIRGIL ȘOTROPA și IOAN FLOCA, *Vechile legislații transilvane. I. Approbatae Constitutiones, 1653*, în MA, an. XXI, nr. 7—9, 1976, p. 425—615 (și extras).

XLVI

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU BISERICILE ORTODOXE DE LIMBĂ GREACĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În acest secol, la 1642, s-a convocat Sinodul de la Iași, la care au participat reprezentanții celor trei mari ramuri ale Ortodoxiei : greacă, slavă și română, care au aprobat cunoscuta *Mărturisire* a mitropolitului de neam român Petru Movilă al Kievului, devenită carte de doctrină a întregii Ortodoxii. Era o dovadă a prestigiului deosebit la care se ridicase Ortodoxia românească în acel timp.

Influența grecească în viața politică, socială, culturală și bisericească din Țara Românească și Moldova, a sporit considerabil prin patriarhii, mitropoliții, profesorii, egumenii și călugării greci veniți la noi, mulți din ei sfârșindu-și chiar viața pe pământ românesc ; prin ierarhii greci care au păstorit la noi (Luca din Cipru și Grigorie ai Ungrovlahiei, Ignatie Grecul de la Râmnic) ; chiar prin unii arhierei «titulari» greci, aleși la noi și hirotoniți pe seama unor vechi scaune episcopale de mult dispărute ; prin tiparnițele grecești înființate la noi, în care s-au imprimat cărți de slujbă și de apărare a Ortodoxiei (Iași, București, Snagov, Râmnic, Tîrgoviște) ; prin Academiiile grecești de la Tîrgoviște, Iași și mai ales prin cea de la mînăstirea Sfîntul Sava din București, la care au activat dascăli greci, unii din ei oameni de înaltă cultură, cu elevi greci dar mai mult români ; prin ajutoarele materiale acordate de domnii români — mai ales sub forma «închinării» de mînăstiri — «Locurilor Sfinte» din Răsărit (cele patru Patriarhii apostolice, mînăstirile din Muntele Athos, Meteore, Muntele Sinai etc.). Toată această activitate cultural-bisericească a fost posibilă datorită sprijinului statornic și generos al domnilor români, din care menționăm aci pe Vasile Lupu, Matei Basarab, Șerban Cantacuzino și mai ales pe Constantin Brîncoveanu, sub

care cultura grecească pe pământ românesc a cunoscut o remarcabilă înflorire.

Creșterea continuă a influenței grecești în viața politică, economică, socială și cultural-bisericească a țărilor românești extracarpătice a provocat nemulțumirea și aversiunea maselor largi românești, încît s-a ajuns la cîteva mișcări împotriva grecilor așezați la noi (a lui Bărcan Stolnicul, Lupu Paharnicul Mehedințeanul în 1617, mișcările care au dus la numirea ca domni a lui Matei Basarab și Vasile Lupu). Închinările de mînăstiri la Locurile Sfinte au dus la abuzuri și neorînduiele, încît domnitorul Leon Tomșa, grecizat de altfel, a fost silit să dea un «așezămînt» împotriva călugărilor greci, prin care se reînnoia dreptul țării de a-și alege pe cine voia în fruntea eparhiilor și a mînăstirilor, iar Matei Basarab a emis cîteva hrisoave privind «dezînchinarea» unor mînăstiri (1639—1640). Cu toate acestea, situația n-a putut fi remediată decît pentru scurt timp, căci amestecul grecesc în treburile țării a început să se facă din nou simțit.

Vom înfățișa, în cele ce urmează, cîteva aspecte esențiale ale legăturilor Bisericii Ortodoxe Române cu Bisericile Ortodoxe surori, stăruind asupra celor pe care nu le-am semnalat în capitolele anterioare.

Legăturile cu Patriarhia ecumenică. Ca și în secolele anterioare, domnii români au acordat un sprijin material permanent Patriarhiei, ai cărei titulari ne-au cercetat în mai multe rînduri, venind după ajutoare. Mitropoliții celor două țări românești erau recunoscuți de patriarhii ecumenici, cărora le plăteau o dare anuală.

Cel mai de seamă patriarh ecumenic în această perioadă a fost *Ciril Lucaris*, care a întreținut permanente legături cu țările noastre. Încă în primăvara anului 1594, pe cînd era ieromonah, a trecut prin Moldova, în drumul său la cneazul ortodox Vasile din Ostrog, în voievodatul Volhiniei din Polonia, unde a fost trimis de patriarhul Meletie Pigas al Alexandriei, ca să întărească pe credincioșii ortodocși de aici amenințați cu uniația. În 1601, s-a reîntors la Alexandria, oprindu-se din nou la Iași, la curtea lui Ieremia Movilă, unde a ținut cîteva cuvîntări, în Duminicile Triodului și Penticostarului. A ajuns la Alexandria, numai cu două zile înainte de moartea lui Meletie Pigas (+ 13 sept. 1601), căruia i-a urmat în scaun. În 1612 a ajuns locțiitor de patriarh ecumenic, dar nu s-a putut menține decît o lună. Din Constantinopol, s-a îndreptat spre Țara Românească, la colegul său de studii de la Veneția și Padova, Radu Mihnea (1611—1616), fiind primul patriarh de Alexandria care a vizitat țările noastre. Aici a scris, în latinește, un tratat despre doctrina și organizarea Bisericii Ortodoxe, cerut de un pastor olandez (1613). A trecut

pentru câteva luni în Moldova, la domnitorul Ștefan Tomșa, unde a rostit câteva cuvântări (1613—1614). S-a reîntors apoi în Țara Românească, unde a ținut alte cuvântări la Mitropolia din Tîrgoviște și a sfințit mînăstirea Radu Vodă din București, închinată tot atunci mînăstirii Ivir din Muntele Athos. Acum a fost închinată Alexandriei mînăstirea Stănești, iar cîțiva ani mai tîrziu Segarcea.

În 1620 era din nou în Țara Românească, fiind ales tocmai atunci, la 4 noiembrie 1620, în scaunul de patriarh ecumenic. A păstorit în condiții cu totul vitrege, fiind înlăturat de turci din scaun de cinci ori, mai ales prin uneltirea iezuiților, și compromis prin publicarea unei *Mărturisiri* de credință calvină, pusă sub numele său, la Geneva, în 1629 și 1633. În cele din urmă, a fost sugrumat din ordinul sultanului, la 29 iunie 1638, și aruncat în apele Bosforului. Ca patriarh ecumenic, Ciril Lucaris n-a mai trecut prin țările noastre, dar a menținut legăturile cu ele prin scrisori. De o mare însemnătate este scrisoarea sa din 2 septembrie 1629 către principele Gabriel Bethlen al Transilvaniei, prin care respingea cu indignare propunerea acestuia de a-și da consimțămîntul la trecerea românilor transilvăneni la calvinism.

Un capitol însemnat în legăturile noastre cu Constantinopolul l-a constituit domnia lui Vasile Vodă Lupu, adevărat protector al Patriarhiei. Aceasta avea numeroase datorii făcute cu ocazia ocupării scaunului, la care se adăuga și «tributul» anual pe care era obligată să-l plătească turcilor. Domnul moldovean a luat asupra sa achitarea tuturor acestora. În schimb, a cerut să se instituie o comisie de trei sau patru epitropi, aleși de sinod, care să coordoneze treburile economice, recunoscîndu-și dreptul de control asupra acesteia, urmărind ca pe viitor să nu se mai aleagă ierarhi prin simonie. Pentru acest ajutor neprețuit oferit de domnul român, patriarhul *Partenie I zis cel Bătrîn* (1639—1644) și sinodul său au hotărît să-i dăruiască moaștele Cuvioasei Paraschiva (păstrate în biserica Sfîntul Gheorghe din Fanar). Ele au fost aduse în Moldova și așezate în biserica Sfîntii Trei Ierarhi din Iași, la 13 iunie 1641.

Cu toate acestea, în septembrie 1644, Partenie I cel Bătrîn a fost înlăturat din scaun și înlocuit cu *Partenie II zis cel Tînăr* (1644—1646 și 1648—1651), cu concursul lui Vasile Lupu. În octombrie 1646, acest Partenie II a fost înlăturat din scaun tot prin Vasile Lupu, care i-a plătit și datoriile făcute în cei doi ani de păstorire.

De aceea, N. Iorga scria, pe bună dreptate: «Orînduitor al întregii vieți ortodoxe, supraveghetor al ei de fiecare clipă, răsplătitor darnic,

dar și pedepsitor fără cruțare, făcător și răsturnător de patriarhi, găzduitor al frunțașilor Bisericii răsăritene, convocator de sinoade și îndreptător al credinței prin hotărârile acestor adunări ținute în umbra lui, Vasile Vodă merită un loc mare în istoria întregii lumi ortodoxe» (*Vasile Lupu ca următor al împăraților de răsărit*, p. 207).

Dintre ceilalți patriarhi de Constantinopol care au călătorit prin țările române pomenim pe *Atanasie Patellaros*, fost mitropolit al Tesalonicului, iar în 1634 — pentru abia 40 de zile — patriarh ecumenic. A stat ani în șir la mînăstirea lui Păun Vameșul de lângă Iași, închinată la Xiropotam în Sfîntul Munte. În 1652, Vasile Lupu a izbutit să-l pună pe Atanasie din nou în scaunul patriarhal, dar nu s-a putut menține decît 15 zile. A plecat din nou în Moldova, unde a stat acum în mînăstirea Sf. Nicolae din Galați, iar de aici în Rusia, unde a primit daruri bogate din partea țarului. La reîntoarcere a murit într-o mînăstire din Ucraina (1654).

Unul dintre urmașii săi, *Partenie IV Moghilalul*, fost patriarh ecumenic în cinci rînduri (între 1657—1685), a călătorit în Țara Românească prin 1655. Pentru a-și putea cîștiga mijloacele de existență, patriarhii care s-au succedat în scaun i-au încredințat cîrmuirea Mitropoliei Proilaviei (1667—1671), apoi a Tîrnovei și a Vidinului. A murit la București, după anul 1688.

Un alt patriarh de Constantinopol, *Dionisie IV Seroglanul (Muselinul)*, fost mitropolit de Larissa și deținător al scaunului ecumenic în cinci rînduri (între 1671—1694), ierarh învățat, înrudit cu Cantacuzinii, puternici pe atunci în Constantinopol, a avut strînse legături cu țările noastre (slujise și ca secretar al lui Matei Basarab). În cursul păstoririlor sale în scaunul ecumenic, au fost declarate stavropighii mînăstirile Sfinții Apostoli din București și Mărgineni (Prahova). În 1681 — ca proin patriarh — a venit în Țara Românească, la Șerban Cantacuzino, pe care a izbutit să-l împace cu Gheorghe Duca al Moldovei. În vara anului 1682, cu ajutorul lui Șerban Cantacuzino, și-a reluat scaunul patriarhal pentru a treia oară. În 1687, după ce a pierdut din nou scaunul, a venit tot în Țara Românească, unde, în anul următor, a slujit la înmormîntarea binefăcătorului său Șerban Cantacuzino și a uns domn pe Constantin Brîncoveanu. Cu ajutorul acestuia, și-a reluat scaunul, pentru a cincea oară, în 1693, dar nu l-a putut păstra decît șapte luni. În aceste împrejurări, a venit din nou în Țara Românească, la Tîrgoviște, unde și-a dat obștescul sfîrșit (23 sept. 1696), fiind îngropat în fosta catedrală mitropolitană de acolo.

Contra-candidatul lui Dionisie IV, *Iacob*, care a păstorit în scaunul ecumenic în trei rînduri (între 1679—1688), a venit în Moldova în 1688, la Constantin Cantemir, rivalul domnilor munteni. În 1689, era însă la București, în vizită la Brîncoveanu, alături de Dionisie IV, amîndoi fiind pe atunci înlăturați din scaun. S-a reîntors apoi în Moldova unde, în 1693, a slujit la înmormîntarea lui Constantin Cantemir, alături de patriarhii Gherasim al Alexandriei și Dositei al Ierusalimului. S-a stins din viață la Iași, în martie 1700, fiind îngropat în mînăstirea Golia, unde se mai păstrează piatra sa de mormînt.

La rugămintea patriarhului *Calinic II* (1688, 1689—1693 și 1694—1702), Constantin Brîncoveanu a refăcut din temelie biserica Sfîntul Nicolae din Galata (Constantinopol), care fusese distrusă de un incendiu.

Legăturile cu Patriarhia Alexandriei. După Ciril Lucaris, țările române au mai fost cercetate și de alți patriarhi din Alexandria Egiptului. Urmașul său Gherasim Spartaliotis (1620—1630) a trimis în Țara Românească, Moldova și Rusia pe ieromonahul Ioanichie, viitor patriarh, pentru a strînge ajutoare. Învățatul patriarh *Mitrofan Critopulos* (1636—1639), cu studii în Apusul Europei, unde a petrecut vreo zece ani, autorul unei *Mărturisiri de credință* care-i poartă numele, a cercetat țările noastre în 1613—1615, ca ieromonah și însoțitor al lui Ciril Lucaris. În 1638, a venit din nou, aflîndu-și sfîrșitul la Tîrgoviște, în primăvara anului 1639, fiind îngropat tot aici.

Urmașul său, *Nichifor Klarozanis*, a ocupat scaunul alexandrin cu ajutorul lui Vasile Lupu, în 1639. În același an era în Moldova și în Țara Românească. În 1645 a venit pentru a doua oară la Curtea lui Vasile Lupu, de unde voia să plece în Rusia, dar nu i-au îngăduit turcii. În același an și-a aflat sfîrșitul în Moldova.

Patriarhul *Ioanichie Diodios* (1645—1657) a ocupat scaunul tot cu ajutorul domnului moldovean, la care a venit să solicite ajutoare.

Patriarhul *Paisie* (1657—1678), care a luat parte la sinodul ținut la Moscova în 1666—1667, pentru osîndirea patriarhului Nikon, la reîntoarcere s-a oprit și în țările noastre. Urmașul său, *Partenie Prohoros* (1678—1688), a cercetat de două ori țările române înainte de-a fi ales patriarh, ca exarh al mînăstirilor românești închinete Sfîntului Mormînt, iar după alegere a petrecut aproape doi ani (1679—1680) în Moldova și Țara Românească, cercetînd, cu acest prilej, mînăstirile Stănești și Segarcea din Oltenia, închinete Patriarhiei de Alexandria. În 1683 era din nou la Iași.

Ultimul patriarh alexandrin din acest secol a fost *Gherasim Paladas* (1688—1710), care a întreținut strânse legături cu Constantin Brîncoveanu și cu Cantemireștii, cercetînd țările noastre în trei rînduri: în 1691—1693 (în 1693 a slujit la înmormîntarea lui Constantin Cantemir, alături de fostul ecumenic Iacob și de Dositei al Ierusalimului), în 1699 și în 1707—1709. În ultima călătorie a slujit la înmormîntarea mitropolitului Teodosie al Ungrovlahiei, alături de Hrisant al Ierusalimului, și tot amîndoi au înscăunat pe noul mitropolit Antim Ivireanul, la 22 februarie 1708, la Duminica Ortodoxiei. Tot cu prilejul ultimei călătorii, a binecuvîntat cununia unei fiice și a unui fiu al lui Constantin Brîncoveanu. Acum, domnul muntean a închinat Patriarhiei de Alexandria mînăstirea Zlătari din București cu toate bunurile ei. Reiese că din cei șapte patriarhi de Alexandria care au păstorit în secolul al XVII-lea, unul singur n-a trecut prin țările noastre.

Legăturile cu Patriarhia Ierusalimului. Nevoile materiale în care se zbăteau, asupririle din partea turcilor, la care se adăuga acțiunea iezuiților stabiliți în Țara Sfîntă, au făcut pe mulți patriarhi greci din Ierusalim să urmeze exemplul colegilor lor din Constantinopol și Alexandria, plecînd după ajutoare în țările române. Astfel, patriarhul *Teofan* (1608—1644), luptător hotărît pentru apărarea Ortodoxiei, a cercetat în mai multe rînduri țările noastre. În 1617, era la Iași, la curtea lui Radu Mihnea, cunoscut sprijinitor al grecilor (1616—1619 și 1623—1626), care a închinat acum Sfîntului Mormînt mînăstirea Galata. De aci a trecut în Polonia (1620—1621), contribuind la reorganizarea Bisericii Ortodoxe ucrainiene, decăzută în urma «unirii» de la Brest din 1596, hirotonind șase episcopi și pe mitropolitul Iov Borețchi al Kievului, reorganizînd mînăstirile și punînd bazele unor «frății» ortodoxe. Reîntors la Ierusalim, pentru apărarea Bisericii sale în fața primejdiei catolice, Teofan a venit din nou în Moldova în 1628, cînd scaunul domnesc era ocupat de Miron Barnovschi (1626—1629). Acesta a închinat acum Ierusalimului ctitoria sa din Iași, biserica Adormirea, cunoscută sub numele Barnovschi, cu două sate. A revenit în Moldova în timpul lui Vasile Lupu, pe care l-a determinat să plătească toate datoriile Patriarhiei, care se ridicau la 56.000 florini. Mulțumită acestui ajutor substanțial, peste cîteva decenii, un alt patriarh de Ierusalim, Dositei, declara că «de la căderea Constantinopolului, nici un bazileu sau domnitor nu a făcut atîta bine scaunului patriarhal de Ierusalim». În 1643 era din nou la Iași, sfințind Sfîntul Mir, cu cheltuiala lui Vasile Lupu și primind închinarea bisericii Adormirea Maicii Domnului din Ismail, refăcută de marele paharnic Gheorghe, fra-

tele domnului. În drum spre scaunul său, și-a dat obștescul sfârșit, fiind îngropat în insula Halki.

Îndată după moartea sa, Vasile Lupu a izbutit să impună alegerea ca patriarh a lui *Paisie*, egumen la Galata și exarh pentru mînăstirile românești închinat Sfîntului Mormînt. Hirotonia lui s-a făcut la Iași, la 23 martie 1645, de către un sobor de arhierei, din care făcea parte și *Varlaam* al Moldovei. După o scurtă ședere la Ierusalim, a pornit spre țările ortodoxe, după ajutoare. În Țara Românească a primit o danie anuală de 50 de taleri din partea mînăstirii Polovragi, refăcută în 1647—1648 de logofătul *Danciu Pîrîianu*. De aci a trecut în Moldova, apoi în Rusia. La reîntoarcere, a încercat să mijlocească o apropiere a domnilor români de țarul *Alexei Mihailovici*, fapt care i-a adus o scurtă întemnițare din partea turcilor. A murit în 1660, în cursul unor noi călătorii în orașele din jurul Mării Negre.

Strădaniile lui au fost continuate de patriarhul *Nectarie* (1661—1669), ales la stăruințele lui *Vasile Lupu* — deși mazilit — și ale lui *Grigorie Ghica* al Țării Românești (1660—1664). În 1663 era în Moldova, stînd în metocul de la Sfîntul Sava din Iași, de unde s-a reîntors la Ierusalim cu numeroase daruri din partea lui *Eustratie Vodă Dabija*. Cu banii primiți, a refăcut numeroase biserici din Țara Sfîntă.

În 1669, s-a retras de bunăvoie din scaun, urmîndu-i *Dositei*, mitropolitul Cezareii Palestinei, care, deși în vîrstă de numai 28 de ani, a izbutit să apere și să ridice ca nimeni altul, nu numai prestigiul Patriarhiei de Ierusalim, ci al Ortodoxiei întregi. Aproape patru decenii, *Dositei* a fost îndrumătorul activității cultural-teologice în limba greacă și mai ales apărătorul însuflețit al Ortodoxiei în fața atacurilor catolice și protestante. A fost ridicat pe scaunul patriarhal într-o vreme de mari frămîntări, cînd asupra Patriarhiei apăsa datoria enormă de 100.000 de taleri, iar iezuiții își desfășurau nestînjeniți activitatea în Țara Sfîntă. Era firesc ca și el să înceapă lungi călătorii spre țările române, unde mai fusese în două rînduri, ca însoțitor al predecesorilor săi *Paisie* și *Nectarie*, călătorii care au durat ani de zile. Am putea spune, fără exagerare, că adevărata reședință a lui *Dositei* era în București și Iași, nicidecum în Ierusalim. În 1670, era în București și apoi la Iași, unde a primit din partea prietenului său *Gheorghe Duca Vodă* (1665—1666, 1668—1672 și 1678—1683) închinarea mînăstirilor *Cetățuia* — ctitoria acestuia — și *Hlincea* de lîngă Iași. Din daniile primite, a refăcut biserica *Nașterii Domnului* din Betleem, pe care a sfințit-o cu prilejul sinodului convocat la Ierusalim, în martie 1672, care a reluat discuția asupra Mărturisirii de

credință atribuită lui Ciril Lucaris și a aprobat lucrarea lui Dositei intitulată *Pavăza Ortodoxiei*.

În 1673 era din nou în Țara Românească și Moldova. Grigorie Ghica (1672—1673) al Țării Românești a închinat acum Sfântului Mormînt mînăstirea Călui (jud. Olt), ctitoria Buzeștilor, și schitul Ungurei (Buzău). Uneltirile catolicilor — care oferiseră o sumă enormă de bani turcilor pentru cumpărarea Sfântului Mormînt — îl recheamă la Ierusalim, fiind nevoit să-l răscumpere cu banii strînși în țările române. În 1676—1677, se găsea în Moldova, unde Antonie Vodă Ruset (1675—1678) îi închina mînăstirea Cașin, ctitoria lui Gheorghe Ștefan. Tot atunci, mitropolitul Dosoftei închina Sfântului Mormînt mînăstirea sa de metanie, Probota, iar doamna Safta, văduva lui Gheorghe Ștefan, închina Bistrița, ctitoria lui Alexandru cel Bun, fără vreun drept ctitoricesc.

În 1680, patriarhul Dositei a pornit într-o nouă călătorie, care a durat cîțiva ani, străbătînd toată lumea ortodoxă din Țara Sfîntă în Balcani, țările române, Rusia și Georgia. Urmărea nu numai strîngerea de ajutoare materiale, ci și închegarea unor legături cu Rusia — aflată în continuă dezvoltare — în vederea eliberării popoarelor subjugate de turci.

În 1680—1682 a izbutit să înființeze o tipografie grecească la mînăstirea Cetățuia de lîngă Iași, reședința sa din Moldova, în care au fost tipărite mai multe cărți de slujbă și lucrări teologice-polemice. În 1688 era în Țara Românească, fapt confirmat — între altele — de prefața *Bibliei* de la București, semnată de el, deși autorul era învățatul Constantin Cantacuzino Stolnicul.

În 1693, a obținut de la Constantin Duca un hrisov de întărire a mînăstirilor închinare Sfântului Mormînt: Galata, Barnovschi, Bîrnova, Sfîntul Sava, Hlincea, Dealul Mare (lîngă Iași), Dumbrăvița (lîngă Focșani), Tazlău și Cașin. Peste cîțiva ani, a renunțat la mînăstirile Bistrița, Probota și Tazlău, întrucît erau greu de administrat. În Țara Românească i se mai închinase, în timpul lui Brîncoveanu, mînăstirea Sfîntul Sava din București, refăcută acum.

În 1697—1698 este întîlnit din nou în Țara Românească. La hirotonia tînărului și nestatornicului mitropolit Atanasie Anghel al Transilvaniei, săvîrșită la București, la 22 ianuarie 1698, l-a pus — împreună cu mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei — să semneze acea mărturisire de credință în 22 de puncte, care avea rostul să-l întărească în dreapta credință, atrăgîndu-i atenția îndeosebi asupra învățăturilor atacate de calvini sau de catolici. În 1701, patriarhul Dositei a trimis o scrisoare lui

Atanasie, alta lui Ștefan Raț, promotor al uniației, muștrându-i pentru lepădarea lor de la dreapta credință, iar în 1702, a adresat — împreună cu mitropolitul Teodosie — o pastorală către credincioșii din Transilvania, înștiințându-i că au aruncat anatema asupra lui Atanasie și îndemnându-i să nu se abată de la credința ortodoxă.

Apărătorul neobosit al Ortodoxiei s-a stins din viață la Constantinopol, la 7 februarie 1707, în vîrstă de 66 de ani, după o păstorire de 38 de ani ca patriarh, plină de lupte cu catolicii și cu protestanții sau cu autoritățile otomane pentru apărarea Sfîntului Mormînt și a Ortodoxiei, în general. El reprezintă un moment de seamă în istoria legăturilor Patriarhiei Ierusalimului cu țările române.

Politica sa bisericească a fost continuată — deși cu mai puțină energie — de nepotul său, patriarhul *Hrisant Notara* (1707—1731), care i-a urmat în scaun. Călătorise mult prin țările noastre ca exarh al Sfîntului Mormînt și ca însoțitor al lui Dositei, care l-a folosit în numeroase misiuni diplomatice. A fost ales patriarh cu ajutorul lui Brîncoveanu. În 1707 era în București, împreună cu alți ierarhi greci, la sfințirea bisericii Sfîntul Gheorghe Nou, ctitoria lui Brîncoveanu, care a fost închinată Patriarhiei de Ierusalim la 1 septembrie același an.

Cîteva ani mai tîrziu, a ajuns la neînțelegeri cu Antim Ivireanul, căci Hrisant oprise pomenirea ierarhului locului în mînăstirile închinete Patriarhiei sale și chiar în bisericile de pe moșiile aparținătoare acelora. În 1714, cînd a fost mazilit și apoi ucis binefăcătorul său Constantin Brîncoveanu, era la Iași, la Nicolae Mavrocordat. A continuat legăturile cu primii domni fanarioți (în 1727—1728 face o nouă vizită în amîndouă țările române) pînă la moartea sa (7 februarie 1731).

Legăturile cu Muntele Athos. Ajutoarele românești către mînăstirile din Sfîntul Munte au continuat în tot cursul secolului al XVII-lea, mai ales sub forma închinării unor mînăstiri, schituri și biserici de la noi către marile așezăminte mînăstirești atonite. O parte din veniturile mînăstirilor închinete era trimisă la Athos, pentru întreținerea mînăstirii de care depindeau. Din această pricină, se înregistrează mai puține danii anuale în bani decît în secolul precedent. Închinarea atîtor mînăstiri românești — vechi ctitorii voievodale — a dus la abuzuri și neorînduieli, dar mai ales la nemulțumirea credincioșilor români, încît Matei Basarab a procedat la «dezînchinarea» unora din ele. Cîrmuirea mînăstirilor închinete era încredințată unor egumeni greci, trimiși de la Sfîntul Munte.

La rîndul lor, numeroși călugări de neam român se așezau la mînăstirile și schiturile de la Athos, viețuind alături de călugării greci, ruși, georgieni, sîrbi, bulgari sau de alte neamuri. Numeroase obiecte de artă, manuscrise și cărți provenite din Țara Românească și Moldova se păstrează pînă azi în muzeele și bibliotecile din Sfîntul Munte.

În cele ce urmează, consemnăm doar cîteva din mînăstirile închinete și cîteva dani. Reținem, înainte de toate, faptul că acum au fost închinete două mînăstiri românești către marea biserică a Sfîntului Munte din *Karies*, unde își aveau reședința protosul și reprezentanții celor 20 de mînăstiri atonite (biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului, numită și Protathon). Este vorba de mînăstirea Sfinții Trei Ierarhi din Iași, ctitoria lui Vasile Lupu și mînăstirea Cotroceni din București, ctitoria lui Șerban Cantacuzino, închinete de ei înșiși, împreună cu numeroasele lor moșii și metocuri. Veniturile acestor mînăstiri mergeau direct la *Karies*, de unde erau împărțite ajutoare tuturor mînăstirilor de la Athos.

O situație materială deosebită avea și mînăstirea *Vatoped*, căreia i-au fost închinete mînăstirile *Golia* din Iași, în 1606, *Precista* din Galați, în 1647, de Vasile Lupu, mînăstirea *Bărboi* din Iași, în 1669, *Mira* sau *Mera*, în Vrancea, de Cantemirești către sfîrșitul secolului. Mînăstirii georgiene *Ivir* i-au fost închinete cîteva mînăstiri din Țara Românească, în primele decenii ale secolului XVII: *Radu Vodă* din București (care avea ca metocuri: schitul *Tutana-Argeș* și biserica din *Bălteni-Ilfov*), *Bolintinul-Ilfov*, *Glavacioc-Argeș* și *Stelea* din *Tîrgoviște*. La acestea se adaugă daniile anuale din partea domnilor țării: *Constantin Șerban Basarab* și *Grigorie Ghica* ai Țării Românești, *Gheorghe Ștefan* al Moldovei ș.a. La *Marea Lavră*, *Matei Basarab* a zidit din temelie biserica cu hramul Sfîntul *Mihail Sinadon*, iar *Gavriil Movilă*, *Grigorie Ghica* și *Constantin Brîncoveanu* i-au făcut însemnate dani anuale.

Cîteva mînăstiri românești au fost închinete mînăstirii *Zografu*, care s-a bucurat necontenit de ajutoarele domnilor români: biserica *Uspenia* din *Vaslui* în 1628, mînăstirea *Dobrovăț*, ctitoria lui *Ștefan cel Mare*, închinată de Vasile Lupu, în 1651, și mînăstirea *Căpriană*, închinată de *Constantin Cantemir*, care avea o avere enormă dincolo de *Pрут* (23 de moșii cu 50.000 ha). O situație materială deosebită avea și mînăstirea *Dohiaru*, căreia marele postelnic *Ianache* i-a dăruit 12 moșii în *Ialomița*, ridicînd aici o mînăstire, terminată însă de *Matei Basarab*, cunoscută sub numele de *Slobozia* lui *Ianache*.

Dintre celelalte mînăstiri de la *Muntele Athos* cărora le erau închinete unele mînăstiri românești, amintim *Cutlumușul*, căreia *Alexandru*

Vodă Iliaş i-a închinat mînăstirea Clocociov din Slatina, refăcută de el în 1625, iar Matei Basarab i-a acordat ajutoare pentru refacerea picturii, *Xiropotam*, căreia i s-a închinat mînăstirea de la Bucium-Iaşi, numită şi Clatia, ctitoria lui Păun Vameşul, originar din Ianina (din Epir), *Caracalu* (mînăstirea Sfîntul Nicolae din Ismail), *Pantocrator* (mînăstirea Căscioarele-Vlaşca), *Sfîntul Pavel* (mînăstirea Jitianu de lîngă Craiova şi Todireni-Suceava), *Stavronichita* (mînăstirea Sfinţii Apostoli sau Arhimandritul-Bucureşti), *Sfîntul Pantelimon* sau *Rusicon* (biserica Uspenia din Botoşani, vechea ctitorie a doamnei Elena Rareş, iar Constantin Brîncoveanu i-a făcut reparaţii radicale şi un paraclis cu hramul Sfinţii Constantin şi Elena), *Esfigmen* (mînăstirea Bursuci-Fălciu, închinată de ctitorul Gavriil Costachi, marele vornic al Ţării de Jos), *Simon-petra* (avea închinată mînăstirea Mihai Vodă din Bucureşti, de la sfîrşitul secolului trecut şi care a primit acum două metocuri: mînăstirea Izvorani, ctitoria mitropolitului Luca, iar mai tîrziu schitul Beştelei-Piteşti). Alte mînăstiri au primit ajutoare în bani: *Dionisiu* (de la Matei Basarab şi Constantin Brîncoveanu), *Xenofon* (de la Matei Basarab, care este zugrăvit în biserica mare, împreună cu doamna Elina), *Constamonit* (de la Radu Mihnea şi alţii).

Legături cu alte aşezăminte bisericesti din Răsărit. În afară de mînăstirile de la Muntele Athos, s-au făcut închinări de biserici şi mînăstiri româneşti şi la alte aşezăminte greceşti din Răsărit. Amintim numai cîteva din ele.

Mînăstirii Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, care avea ca metocuri două mînăstiri româneşti încă de la sfîrşitul secolului XVI (Sfînta Ecaterina din Bucureşti şi Balica sau Sfinţii Arhangheli din Iaşi), i-a fost închinată acum biserica Sfînta Paraschiva din Iaşi, ctitoria unui oarecare Samson, rectitorită de marele vornic Nestor Ureche (tatăl cronicarului). În două documente din 1606 se vorbea de «dughenile călugărilor de la Sinai», aflate în Iaşi, semn că daniile româneşti se înmulţiseră. În cursul secolului de care ne ocupăm, i-au fost închinete şi alte mînăstiri româneşti (Mărgineni-Prahova, Adormirea din Rîmnicul-Sărat, Adam-Fălciu şi altele). La mînăstirea Sfînta Ecaterina s-a descoperit un tablou al lui Constantin Brîncoveanu.

Menţionăm apoi faptul că la mînăstirea *Sfîntul Sava* de lîngă Ierusalim, s-au găsit *Psaltirea* de la Alba Iulia din 1651 şi *Biblia* din 1688. În tezaurul Sfîntului Mormînt se păstrează felurite odoare româneşti: un epitrahil de la Gheorghe Ştefan, o cruce de la Eustratie Vodă Dabija, avînd la bază, în basorelief, chipul său şi al doamnei Dafina, o Evanghelie de la Matei Basarab etc.

Către sfârșitul secolului al XVII-lea, sînt consemnate și două «pelegrinaje» românești la Ierusalim și Muntele Sinai. Este vorba de călătoria făcută în 1682 de postelniceasa Elena (Ilinca), soția lui Constantin Cantacuzino și mama lui Șerban, cu fiul ei, spătarul Mihai, și cu fiica sa Stanca, cu mai mulți ostași ca însoțitori. Ei au întîlnit acolo pe fostul mitropolit Varlaam al Ungrovlahiei (1672—1679), care, după pierderea scaunului mitropolitan și o pribegie prin Transilvania și Moldova, a pornit într-o călătorie la Locurile Sfinte.

Alte ajutoare românești s-au îndreptat către mînaștirile de la *Meteore* și din *Ianina*. De pildă, mînaștirea Golgota (Dîmbovița), ctitorită de Pătrașcu cel Bun, refăcută de Nicola vistierul, originar din Ianina, la începutul secolului XVII, a fost închinată mînaștirii Schimbarea la Față din Meteore. În 1640 Nucetul din Dîmbovița era închinată mînaștirii Dusicon din Meteore. Mînaștirea Butoiul (Dîmbovița) a fost închinată la Sfîntul Ștefan din Meteore, tot în timpul lui Matei Basarab. Prin 1701—1702, a fost închinată mînaștirii Sfinții 40 de mucenici din Meteore biserica Dancu din Iași (în sec. XVI era închinată la Meteore mînaștirea Bucovăț de lîngă Craiova).

Mînaștirea Băbeni (Rm. Sărat) era închinată mînaștirii Velas din Ianina, mînaștirea Sfîntul Ioan Mare din București (azi dispărută) la mînaștirea Sfîntul Ilie sau Zița, de lîngă Ianina, mînaștirea Dedulești (Rm. Sărat), la Cațichi din Ianina. Mai tîrziu au fost închinate mînaștirilor din Ianina Sărindarul din București și Mislea din Prahova. Numeroși călugări de acolo veneau în țările noastre. De pildă, în 1675, era în București însuși mitropolitul Chiril din Ianina, iar în 1715 mitropolitul Ierotei.

Numeroase biserici și mînaștiri din Ianina erau ctitorite de vlahii din Epir. De pildă, mînaștirea Sfinții Apostoli din Dipalița era ctitoria fraților Panu Arsenie și Teodor, iar mînaștirea Sosini era ridicată de un negustor «din Valahia» Ioan Simota și frații săi Chiriță și Emanoil (probabil erau tot din aceste locuri). Mînaștirea Vlasiu, tot în munții Pindului (districtul Cardița), era o ctitorie, din anul 1644, a vlahilor tesalioți Gheorghe slugerul cu soția sa Cherața și fiul lor Constantin postelnicul, amîndoi cu slujbe în Moldova, în timpul lui Vasile Lupu (se păstrează și portretele lor votive).

În 1624, Radu Mihnea, pe atunci domn în Moldova, închina mînaștirii Sfîntul Ioan Botezătorul din Sozopole, ctitoria lui Aron Vodă din Iași, dar în 1630 Alexandru Coconul o închina mînaștirii Sfîntul Ioan din insula Halki. Mînaștirea Sfîntul Ioan din Focșani, ctitoria lui Gri-

gorie Ghica Vodă, a fost închinată mînăstirii Sfînta Anastasia din Tesalonic. Mînăstirea Sfînta Lavră din Peloponez, lîngă orăşelul Calavrita, a fost ridicată cu ajutorul lui Vasile Lupu (se păstrează acolo pomelnicul familiei sale).

Mînăstirea Sfîntul Ioan Evanghelistul din insula Patmos a primit danii din partea lui Antonie Vodă al Ţării Româneşti (3000 de aspri anual) şi a domnilor moldoveni Gheorghe Duca, Constantin Duca şi Antioh Cantemir (4000 de aspri anual).

Prin aceste închinări, mînăstirile de la Athos şi din celelalte «Locuri Sfinte» au putut să se dezvolte şi să progreseze din punct de vedere bisericesc şi cultural. De multe ori, ajutorul românesc a salvat însăşi existenţa lor, în faţa necontenitelor neajunsuri făcute de stăpînirea otomană.

Cultura grecească în ţările române. Datorită numeroşilor ierarhi şi cărturari greci care au trecut ori s-au stabilit definitiv în Ţara Românească şi Moldova, s-a putut dezvolta aici o rodnică activitate culturală în limba greacă, s-au copiat manuscrise, s-au alcătuit şi s-au tipărit lucrări originale greceşti, s-au deschis şcoli cu limba de predare greacă.

Trecînd peste poemele lui Mihai Stavrinis şi Gheorghe Palamed, la începutul secolului al XVII-lea, închinat lui Mihai Viteazul, vom aminti mai întîi pe mitropolitul *Luca* al Ungrovlahiei, originar din insula Cipru, caligraf iscusit, de la care au rămas mai multe manuscrise greceşti, îndeosebi Evangheliare. Un alt cărturar grec care a trăit mult timp la noi a fost mitropolitul titular *Matei al Mirelor*, originar din Pogoniana, în Epir, cu studii la Constantinopol, fost protosinghel al Patriarhiei. A îndeplinit importante misiuni la Moscova, apoi în Polonia, unde se pare că a fost trimis să întărească în credinţă pe ortodocşi, în urma actului de unire cu Roma, săvîrşit la Brest. În primii ani ai secolului al XVII-lea, a venit în Ţara Românească, dîndu-i-se egumenia mînăstirii Dealu, iar în 1605 a fost ridicat la treapta de mitropolit titular al Mirelor Lichiei. A rămas la Dealu pînă la moarte (1624). De multe ori a fost însărcinat de domnii ţării să conducă anumite judecăţi sau să facă unele cercetări, mai ales în probleme de proprietate. Alături de mitropolitul Luca din Cipru, a fost cel mai de seamă caligraf şi miniaturist al timpului său. Manuscrisele copiate de el se păstrează la Moscova, Athos, Constantinopol şi Ierusalim. Între lucrările sale originale, scrise la Dealu, amintim: *Slujba Sfîntului Grigorie Decapolitul* de la Bistriţa, cu date asupra aducerii moaştelor aici, dar şi asupra năvălirii oştilor principelui Gabriel Báthory al Transilvaniei în Ţara Românească,

în iarna anilor 1610—1611. A prelucrat *Viața și slujba Cuvioasei Paraschiva*, după Eftimie al Tîrnovei, a tradus din slavonește, în grecește, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*. A scris și câteva lucrări istorice propriu-zise: *Povestire pe scurt despre neașteptata cădere din domnie a lui Șerban Vodă zis și Radul și despre venirea în Țara Românească a lui Radu Voievod, fiul lui Mihnea, Sfaturi în versuri către Alexandru Vodă Iliăș, Istoria celor săvârșite în Ungrovlahia, începînd de la Șerban voievod pînă la Gavriil voievod*, tot în versuri. Părțile privitoare la anii 1602—1618 din lucrările sale au fost prelucrate și prescurtate de *Letopiseșul cantacuzinesc*. De notat că la Matei al Mirelor întîlnim o critică vehementă a boierimii, a slujbașilor care strîngeau birurile, dar și a compatrioților săi așezați în Țara Românească — de multe ori abuzivi — îndemnîndu-i să nu uite că sînt numai oaspeți.

În timpul domniei lui Matei Basarab, cu toată mișcarea antigreacă pornită cu cîțiva ani în urmă, s-a înființat o «schola graeca et latina», la Tîrgoviște, în 1646, de către umaniștii greci Pantelimon Ligaridis (viitorul mitropolit Paisie de Gaza) și Ignatie Petrișis, amîndoi din insula Hios. Aceștia au ajutat și pe «Daniil Andrean monahul din Țara Panoniei» la traducerea *Pravilei Mari* de la Tîrgoviște din 1652.

În Moldova, a stat o vreme marele teolog și predicator grec *Meletie Syrigos* (1586—1664), care a rostit o cuvîntare la hirotonia mitropolitului Varlaam (23 septembrie 1632), apoi a participat la lucrările Sinodului de la Iași din 1642, traducînd *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă din latinește în grecește.

Academia întemeiată de Vasile Lupu la Iași, în 1640, cu profesori de la Kiev, a trecut după 1646 în mîna unor dascăli greci, încît de aici înainte limba de predare a devenit greaca, în locul celei latine. Între dascălii greci aflați la Iași în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ca profesori ai fiilor de domni, pot fi amintiți Nicolae Kerameus, «iatro-filozoful» din Ianina, cu studii la Veneția († 1672, îngropat la Cetățuia), Teodor Trapezuntiul și mai ales ieromonahul Ieremia Cacavela din Creta, cu studii la Londra, Leipzig și Viena. Acesta a tradus din grecește în românește o *Tîlcuire a Sfintei Liturghii*, tipărită la Iași, în 1697, a supravegheat tipărirea *Tomului dragostei* a lui Dositei al Ierusalimului, în 1698 și a scris o prefață la *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea* a fostului său elev Dimitrie Cantemir. În 1714, a fost organizată o Academie la Iași, după modelul celei de la Sfîntul Sava din București.

La rugămintea patriarhului Dositei al Ierusalimului, ieromonahul Mitrofan — viitorul episcop la Huși și Buzău — a pus bazele unei tipografii grecești la mînăstirea Cetățuia de lîngă Iași, unde își avea reșe-

dința, cu ajutorul lui Gheorghe Duca Vodă. Era a doua tipografie grecească în Răsărit, după cea înființată de Ciril Lucaris la Constantinopol. Prin aceasta, Dositei urmărea tipărirea de cărți de slujbă pentru preoții greci, dar mai ales de cărți teologice, de apărare a Ortodoxiei, împotriva prozelitismului catolic și protestant.

Aici au văzut lumina tiparului *Întâmpinarea contra primatului papii* a lui Nectarie al Ierusalimului (1682), *Dialogul împotriva ereziilor* a lui Simion al Tesalonicului și *Explicarea Sfintei Liturghii* a lui Marcu Eugeniceul al Efesului (1683). Meșter tipograf a fost ieromonahul Mitrofan, iar cheltuielile de tipar au fost suportate de domn. Se pare că tipografia a fost mutată apoi la mănăstirea Sfântul Sava din Iași, alt metoc al Sfântului Mormânt, unde au apărut: *Slujba Sfinților Serghie și Vach* (1685), *Manual împotriva lui Ioan Cariofil*, scris de însuși patriarhul Dositei (1694), *Cuvînt împotriva hotărîrii Sinodului de la Florența*, al teologului Ioan Eugeniceul — fratele lui Marcu — (1694), *Tomul împăcării* (1692—1694), cuprinzînd lucrările mai multor teologi greci din secolul XIV—XV împotriva latinilor (Macarie mitropolitul Ancirei, Macarie Macri, Matei Vlastares ș.a.) și *Tomul dragostei asupra latinilor* (1698) reunind, de asemenea, scrierile mai multor teologi greci despre primatul papal, filioque și alte probleme controversate (Sfântul Grigorie Palama, patriarhul Filotei Kokinos, împotriva lui Nicefor Gregoras, patriarhul Ghenadie II Scholarios, Marcu Eugeniceul ș.a.). Meșter tipograf la cîteva din ele a fost un Dumitru Pădure.

În timpul lui Constantin Brîncoveanu întîlnim în Țara Românească o seamă de ierarhi și cărturari greci, găsind cu toții teren prielnic de activitate. Pe lîngă patriarhii pe care i-am amintit (Dionisie IV Seroglanel și Iacob al Constantinopolului, Gherasim al Alexandriei, Dositei și Hrisant Notara ai Ierusalimului), au trăit o vreme la București și mitropoliții Atanasie al Dristrei, Auxentie al Sofiei, Climent al Adrianopolei, Maxim de Ierapoleos, Neofit de Sevastia, Mitrofan de Nissa, ș.a. Sub Șerban Cantacuzino era în Țara Românească Ghermano de Nissa, care a ajutat la revizuirea traducerii *Bibliei* din 1688 și alții.

Alături de ei, sînt amintiți și alți cărturari greci, clerici și mireni, chemați mai ales ca profesori la Academia domnească de la mănăstirea Sfântul Sava din București. S-a admis îndeobște că această Academie — cu limba de predare greaca veche — a luat ființă în anul 1679, poate la îndemnul patriarhului Dositei și al stolnicului Constantin Cantacuzino, fiind apoi reorganizată de Constantin Brîncoveanu, în 1694. Ea corespundea unei facultăți de filozofie și litere din cadrul universităților

apusene, căci la baza studiilor sta clasicismul greco-roman și îndeosebi opera lui Aristotel. În 1707, Constantin Brîncoveanu a dat un regulament de reorganizare a Academiei, după ce ridicase pe seama ei o nouă clădire, la Sfîntul Sava. Rezulta din actul respectiv că se predau pe atunci studii filozofice (logica, retorica, psihologia și metafizica), filologice-istorice (interpretări din marii scriitori greci antici : Sofocle, Plutarh, Tucidide, Xenofon, Demostene ș.a.), teologice (Sfînta Scriptură, scrierile unor Sfinți Părinți etc.) și științe exacte (astronomie, fizică, matematică). Unul dintre conducătorii ei a fost învățatul Sevastos Kimentis din Trapezunt († 1702), fostul rector al Academiei («școala neamului») de pe lângă Patriarhia de Constantinopol. Între ceilalți profesori care au activat la Academia din București, trebuie amintiți Ioan Cariofil, teolog și filozof († 1692), autorul unui *Manual despre cîteva nedumeriri și soluțiuni* (Snagov, 1697) lucrare teologică-polemică, a *Vieții Sfîntului Ioan Românul* († 12 mai 1662) și a unor *Efimeride*, ambele rămase în manuscris, «iatrofilozoful» Ioan Comnen, medic, scriitor și gînditor, devenit mitropolit al Dristrei, sub numele de Ierotei, Marcu Porfiropol din Cipru, Gheorghe Maiota, profesor de latină și predicator al Curții, cu studii în Italia, Panaiot Sinopeus, fost și el student al universităților italiene, Gheorghe Trapezundiul Hrisogon, care a tradus *Dogmatica* Sfîntului Ioan Damaschinul în greaca populară, la îndemnul lui Antim Ivireanul. La aceștia se adăugau și alți învățați : Ioan Avramios, predicatorul curții, monahul Mitrofan Grigoras, corector de cărți grecești, autorul unei *Cronici a Țării Românești*, cu descrierea faptelor petrecute între 1714—1716, ieromonahul Galaction Vidali și alții. Un timp a activat la București și învățatul ieromonah Ieremia Cacavela, trecut, prin 1691, ca profesor la Iași. Cîteva tineri greci și-au făcut studiile superioare cu ajutorul lui Brîncoveanu, ca Gheorghe Hipomenas din Trebizonda, doctor în medicină și filozofie de la Padova ș.a.

Paralel cu tipografia grecească din Iași, în timpul lui Constantin Brîncoveanu și cu îndrumarea statornică a lui Antim Ivireanul, au luat ființă patru secții grecești pe lângă tipografiile din București, Snagov, Rîmnic și Tîrgoviște, în care au fost imprimate peste 30 de cărți în limba greacă, fie cărți de slujbă, fie lucrări teologice-polemice, fie cuvîntări. Dintre cărțile de slujbă amintim : *Slujba Sfintei Paraschiva și a Sfîntului Grigorie Decapolitul* (Buc., 1692), *Evanghelia greco-română* (Buc., 1693), *Antologhionul*, care cuprindea Psaltirea, Octoihul, Ceaslovul, Penticostarul, Triodul, Mineiul, Liturghierul (Snagov, 1697), *Psaltirea* (Snagov, 1700), *Slujba sfințirii bisericii* (Buc., 1703) ș.a.

Dintre cărțile teologice amintim următoarele: *Manual împotriva schismei papistașilor*, a lui Maxim Peloponezianul (București, 1690), tradus și tipărit și în românește, în 1699, cu titlul *Carte sau lumină, Întîmpinare la principiile catolice*, a lui Meletie Sirigul și *Manual împotriva rătăcirii calvine*, al lui Dositei (Buc., 1690), *Manual despre cîteva nedumeriri și soluțiuni sau despre cercetarea și confirmarea cîtorva dogme necesare ale Bisericii*, a lui Ioan Cariofil (Snagov, 1697), *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, cu o «expunere introductivă» despre cele trei virtuți teologice, a ierom. Visarion Macri din Ianina (Snagov, 1699), *Eortologhion... despre siguranța cronologiei, despre toate sărbătorile și teoriile lor, despre Sfintele Paști, despre unele canoane bisericesti...*, a lui Sevastos Kimenitis (Snagov, 1701), *Învățătura dogmatică a Prea Sfintei Biserici răsăritene și universale*, a lui Sevastos Kimenitis (București, 1703), *Tomul bucuriei*, cu mai multe lucrări polemice împotriva latinilor (Rîmnic, 1705), ultima din trilogia polemică anticatolică tipărită de Dositei al Ierusalimului, *Panoplia dogmatică* a lui Eutimie Zigabenu (Tîrgoviște, 1710) ș.a. La acestea se adaugă numeroase panegirice în cinstea sfinților, scrise fie de profesorii Academiei din București, fie de fiii lui Constantin Brîncoveanu, *Proschinitarul Sfîntului Munte Athos*, al lui Ioan Comnen (Snagov, 1701), *Slujba Sfintei Ecaterina și Proschinitarul Sfîntului Munte Sinai*, a lui Mitrofan Grigoras (Tîrgoviște, 1710), *Maxime ale unor vechi filozofi*, tradusă din italienește în grecește de Ioan Avramios (Tîrgoviște, 1713) ș.a.

Cele mai multe din cărțile apărute în Țara Românească aveau mențiunea că s-au tipărit cu cheltuiala lui Constantin Brîncoveanu, pentru a «fi împărțite în dar credincioșilor». În prefețele lor — unele semnate de Dositei — se aduceau mulțumiri și elogiul lui Brîncoveanu pentru ajutorul dat.

Concluzii. Din toate cele expuse, rezultă limpede că domnii români au fost sprijinatorii statornici ai așezămintelor culturale-bisericesti ale grecilor aflați sub stăpînire otomană. Cultura greacă a găsit largi posibilități de afirmare în țările noastre, prin școlile și tipografiile înființate la noi, prin sprijinul acordat cărturarilor greci și elevilor acestora. Ajutoare materiale substanțiale au fost acordate celor trei Patriarhii de limbă greacă și mînăstirilor de la Muntele Athos, Muntele Sinai, Meteore și din alte părți. În felul acesta, țările române reprezentau cu adevărat «Bizanțul de după Bizanț», după expresia atît de fericită a marelui nostru istoric Nicolae Iorga.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele indicate la capitolele privitoare la secolul XVI.

Lucrări. Legături cu Patriarhia de Constantinopol. N. IORGA, *Vasile Lupu ca următor al împărașilor de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, București, 1913, p. 207—236 (și extras 30 p.); N. IORGA, *Cîteva știri nouă relative la legăturile noastre cu Biserica constantinopolitană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVIII, București, 1915, p. 20; FR. PALL, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople*, în «Balcania», VIII, 1945, p. 66—140; NICULAE M. POPESCU, *Chiril Lucaris și Ortodoxia română ardeleană*, în BOR, an. LXIV, nr. 7—9, 1946, p. 425—446; MARIN M. BRANIȘTE, *Patriarhi de Constantinopol prin țările române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în MO., an. X, nr. 1—2, 1958, p. 45—61; C. A. STOIDE, *Din legăturile Patriarhiei de Constantinopol cu Moldova în epoca lui Vasile Lupu*, în MMS, an. XXXIV, nr. 7—8, 1958, p. 564—569; ALEXANDRU ELIAN, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere pînă la 1800*, în BOR, an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 904—935; T. G. BULAT, *Daniile lui Constantin Vodă Brîncoveanu pentru Orientul Ortodox*, în BOR, an. LXXXII, nr. 9—10, 1964, p. 931—944; IOAN IVAN, *Patriarhi ortodocși în Moldova*, în MMS, an. LI, nr. 9—12, 1975, p. 668—698.

Legături cu Patriarhia de Alexandria. N. IORGA, *Domnii români Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu în legătură cu patriarhii Alexandriei*, în «An. Acad. Rom.», M. S. I., s. III, t. 13, București, 1932, 10 p.; DIMITRIE G. IONESCU, *Relațiile țărilor române cu Patriarhia de Alexandria*, București, 1935, 68 p.; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Vechi tipărituri românești în Biblioteca Patriarhiei din Alexandria*, în «Ortodoxia», an. IV, nr. 3—4, 1952, p. 516—525; IOAN PULPEARĂMUREANU, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române*, în S.T., an. VIII, nr. 1—2, 1956, p. 59—80.

Legături cu Patriarhia de Ierusalim. DUMITRU STĂNILOAE, *Viața și activitatea patriarhului Dosoftei al Ierusalimului și legăturile lui cu țările române*, în «Candela», an. LX, nr. 4—6, 1929, p. 208—276 (și extras: Cernăuți, 1929, VI + 69 p.); NICOLAE IORGA, *Ceva din legăturile domniilor românești cu Ierusalimul*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist. s. III, t. XIII, București, 1932—1933, p. 109—129 (și extras); PAUL MIHAILOVICI, *Regestele actelor moldovenești din arhiva de Constantinopol a Sfîntului Mormînt*, în RSIAB, t. XXIV, 1934, p. 361—416 (și extras, Chișinău, 1934, 56 p.); CONSTANTIN VELICHI, *Documente moldovenești (1607—1673) din arhiva metocului Sfîntului Mormînt din Constantinopol*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 1, 1941, p. 211—258 și nr. 2, 1942, p. 493—556; NICOLAE CHIȚESCU, *O dispută dogmatică din veacul al XVII-lea la care au luat parte Dositei al Ierusalimului, Constantin Brîncoveanu și Antim Ivireanu*, în BOR, an. LXIII, nr. 7—8, 1945, p. 319—352; P. P. PANAITESCU, *Patriarhul Dositei al Ierusalimului și mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an. LXIV, nr. 1—3, 1946, p. 93—109; ILIE GEORGESCU, *Legăturile țărilor române cu Ierusalimul. Patriarhii Ierusalimului în țările române (veac. XVII—XVIII)*, în ST, an. VIII, nr. 5—6, 1956, p. 349—362; ION BRIA, *300 de ani de la apariția Mărturisirii lui Dositei patriarhul Ierusalimului*, în «Ortodoxia», an. XXIV, nr. 4, 1972, p. 617—621; ION I. ICĂ, *Mărturisirea de credință a lui Mitrofan Critopulos. Însemnătatea ei istorică, dogmatică și ecumenică*, în MA, an. XVIII, nr. 3—4, 1973, p. 209—473 (și extras: Sibiu, 1973); PAUL MIHAIL, *Alte acte românești de la Constantinopol (1596—1860)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol*, Iași, XII, 1975, p. 235—288; IOAN V. DURĂ, *Dositei al Ierusalimului și influența lui în țările române și în Biserica lor*, Atena, 1977, 292 p. (în l. greacă).

Legături cu Muntele Athos. N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 447—

517 (și extras: București, 1914, 71 p.); G. CIORAN, *Legăturile țărilor române cu Athosul și îndeosebi cu mănăstirile Cutlumuş, Lavra, Dohiariu și Sfântul Pantelimon sau Rusicon*, Atena, 1938 (în grecește); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile românești la Athos*, în «Arhiva Românească», an. VI, 1941, p. 263—309 (și extras: București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278.

Legături cu alte Biserici de limbă greacă. N. IORGA, *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 863—880 (și extras); N. IORGA, *Fundațiunile domnilor români în Epir*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 881—916 (și extras); N. IORGA, *Legăturile românești cu Muntele Sinai în «An. Acad. Rom.»*, Mem. Sect. Ist., s. III, t. XIII, București, 1932—1933, p. 335—346 (și extras); GHEORGHE I. MOISESCU, *Legăturile țărilor române cu mănăstirile Mega Spileon și Sfânta Lavră din Peloponez*, în BOR, an. LII, nr. 1—2, 1934, p. 20—37 (și extras); MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.; TOMA G. BULAT, *Danii românești pentru creștinătatea grecească puțin cunoscute*, în GB, an. XXII, nr. 3—4, 1963, p. 256—268; MARIA NYSTAZOPOULOU-PĒLĒKIDIS, *Actes des princes phanariotes en faveur du couvent de Patmos*, în *Symposium — l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 419—437.

Cultura grecească în țările române. Lucrări generale. ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I, 1508—1716, București, 1903, IX + 572; CONSTANTIN ERBICEANU, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București, 1888, LXXII + 361 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă și dedicate domnitorilor și boierilor români. Studii literare*, București, 1903, VIII + 210 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bărbați culți greci și români și profesorii din Academiiile de Iași și București din epoca zisă fanariotă (1650—1821)*, București, 1905, 42 p. («An. Acad., Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII); NICOLAE IORGA, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1935, 272 p. + 22 pl. (și ediția rom.: *Bizanț după Bizanț*, București, 1972, 300 p.); D. RUSSO, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, tom. I—II, București, 1939, IX + 692 p. + 52 pl. (capitolele despre: Matei al Mirelor, Ioan Cariofil, Gheorghe Hrisogon, Mitrofan Grigoras și cap. Elenismul în România); OLGA CIGANCI, *Literatura în limba greacă în Moldova și Țara Românească în veacul al XVII-lea*, în «Studii», revistă de istorie, an. XXIII, 1970, nr. 1, p. 17—42.

Lucrări speciale. Cărturari greci. IULIAN ȘTEFĂNESCU, *Viața Sfintei Paraschiva cea nouă de Matei al Mirelor*, în RIR, an. III, 1933, p. 347—377 (și în vol. *Opere istorice*, București, 1942, p. 49—75); DAN SIMONESCU, *Le chroniqueur Mattieu de Myre et une traduction ignorée de son histoire*, în RESEE, t. IX, nr. 1—2, 1966, p. 81—114 (și în GB, an. XXVII, nr. 3—4, 1968, p. 436—456); DUMITRU DIMA, *Mitropolitul Matei al Mirelor și importanța operei sale pentru români*, în ST, an. XVIII, nr. 7—8, 1966, p. 408—419; DAN ZAMFIRESCU, *Matei al Mirelor și Letopiseșul cantacuzinesc*, în vol. *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967, p. 184—204; D. V. ECONOMIDES, *Ioan Avramie*, în BOR, an. LXII, nr. 4—6, 1944, p. 141—159; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Contribuții la viața lui Ioan Cariofil, în legătură cu Biserica românească*, în MO, an. X, nr. 7—8, 1958, p. 511—527; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, în RESEE, t. III, nr. 1—2, 1965, p. 165—190; T. G. BULAT, *Ioan Comnen «iatro-filozoful», profesor la Academia domnească și mitropolit al Dristrei (+ 1719)*, în BOR, an. LXXXIV, nr. 3—4, 1966, p. 356—368; CLEOBULE D. TSOURCAS, *Germanos Locros archêveque de Nysse et son temps (1645—1700). Contribution de l'histoire culturelle des Balkans au XVII-e siècle*, Tesalonique, 1970, 120 p.; AUREL JIVI, *Opere teologice bizantine editate în țările române de către patriarhul Dositei al Ierusalimului*, în ST, an. XXVII, nr. 3—4,

1975, p. 219—225; CORNELIU DIMA DRĂGAN, *Patriarhul Ierusalimului Hrisant Notaras și cultura română. Contribuții documentare*, în MMS, an. LI, nr. 9—12, 1975, p. 699—704.

Academiile grecești. V. PAPACOSTEA, *Originile învățămîntului superior în Țara Românească*, în «Studii», revistă de istorie, an. XIV, nr. 5, 1961, p. 1139—1167 (și în RESEE, nr. 1—2, 1963, p. 7—39); ION IONAȘCU, *Cu privire la data întemeierii Academiei domnești de la Sfîntul Sava din București*, în «Studii», revistă de istorie, t. XVII, 1964, p. 1251—1271; VICTOR PAPACOSTEA, *La fondation de l'Academie grecque de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie*, în RESEE, t. IV, nr. 1—2, 1966, p. 115—145, et nr. 3—4, 1966, p. 413—436; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, 328 p.

Tipografiile. DAN SIMONESCU, *Le monastère de Cetățuia (Iassy) foyer de culture de l'Orient orthodoxe*, în «Balcania», VI, 1943, p. 357—365; MITROFAN BĂLTUȚĂ, *Tipografia greacă de la Mînăstirea Cetățuia*, în MMS, an. XLVIII, nr. 7—8, 1972, p. 577—588; DAN SIMONESCU, *Le livre grec imprimé en Roumanie (1642—1830)*, în *Symposium — l'époque phanariote*, Thesaloniki, 1974, p. 127—134.

XLVII

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU ALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În afară de sprijinul permanent pe care l-au acordat țările române tuturor Bisericilor de limbă greacă în cursul secolului al XVII-lea și în primii ani ai celui de al XVIII-lea, de ajutorul românesc au beneficiat și Patriarhia din Antiohia Siriei, cu credincioși de limbă arabă, Bisericile slave sud-dunărene și Biserica ucraineană din regatul polon. În schimb, unele așezăminte bisericesti românești — mai ales din Transilvania și Banat — au început să-și îndrepte privirile spre pravoslavnica Rusie, aflată în plină ascensiune politică, economică și culturală, de unde au început să solicite ajutoare materiale.

Legăturile cu Patriarhia Antiohiei. În afară de Patriarhiile grecești de Constantinopol, Alexandria și Ierusalim, țările române au sprijinit — material și spiritual — și Patriarhia ortodoxă a Antiohiei, cu reședința în Damasc, ai cărei credincioși erau, în marea lor majoritate, de neam arab. Cel mai de seamă patriarh antiohian din secolul al XVII-lea a fost *Macarie III Zaim* (1647—1672). Datorită greutăților materiale în care se zbătea scaunul său patriarhal, stăpînit secole de-a rîndul de arabi (sec. VII—XI), de cavaleri cruciați apuseni (sec. XII—XIII), din nou de arabi (sec. XIII—XVI), iar din 1517 de turci, patriarhul Macarie III a fost nevoit să pornească într-o lungă călătorie în Moldova, Țara Românească, Ucraina și Rusia, pentru strîngerea de ajutoare. Călătoria a durat șapte ani (1652—1659), din care patru ani i-a petrecut printre români. Din fericire, avem o descriere amănunțită a călătoriei sale în aceste patru țări ortodoxe, făcută de fiul și însoțitorul său, arhidiaconul Pavel de Alep. Notele sale de călătorie sînt de un interes istoric excepțional, căci relatează pe larg fapte petrecute în Moldova, în ultimele luni de domnie

a lui Vasile Lupu, înlăturarea lui și urcarea pe tron a lui Gheorghe Ștefan (1653), iar în Țara Românească faptele petrecute la sfârșitul domniei lui Matei Basarab, urcarea pe tron a lui Constantin Șerban Basarab (1654), mazilirea lui și urcarea pe tron a lui Mihnea III Radu în 1658, uns ca domn de însuși patriarhul Macarie. Pe lângă aceste fapte de natură politică, în însemnările lui Pavel de Alep se găsesc descrieri ale unor monumente de artă, aspecte din viața social-economică și bisericească. Pentru Țara Românească sînt prezentate știri mult mai numeroase, datorită faptului că aici au stat timp mai îndelungat (1653—1654 și 1656—1658), străbătînd țara de la un capăt la altul, cercetînd zeci de biserici și mînăstiri. Cu toate necazurile pe care le-au îndurat în cursul celor șapte ani petrecuți în această călătorie, mai ales cu prilejul schimbărilor de domni la noi, împreunate cu lupte și cu venirea turcilor și a tătarilor, patriarhul și însoțitorii săi au izbutit să strîngă sume însemnate de bani, cu care au plătit datoriile Patriarhiei și au început lucrările de restaurare a reședinței și a catedralei patriarhale din Damasc.

În timp ce se afla în Țara Românească, patriarhul Macarie a cunoscut un Letopiseț al Țării Românești într-o versiune grecească, pe care l-a tradus în limba arabă, sub titlul *Istoriei și știri pe scurt despre domnii Țării Românești și despre petrecerea lor în vremea șederii lor în domnie, precum am putut culege și aduna. Și începutul este în anul 6800 al lumii (= 1292)*. A fost descoperit nu de mult în biblioteca mînăstirii Deir es-Sir, în apropiere de Beirut. Iar Pavel de Alep a întocmit o *Istorie a voievodului Vasile Lupu al Moldovei și a războaielor sale*, descoperită recent într-o bibliotecă din Zahle (Liban).

Patriarhul Macarie a murit în 1672, după ce mai făcuse un drum în Rusia, la sinodul convocat la Moscova pentru condamnarea patriarhului Nikon, în 1666—1667 (în 1668 a cunoscut acolo pe mitropolitul Sava Brancovici al Transilvaniei).

Unul dintre urmașii lui Macarie, patriarhul *Atanasie III Dabbas* (1685—1694), după ce a pierdut scaunul (în lupta cu patriarhul Ciril V, fiul lui Pavel de Alep), a venit în Țara Românească, unde domnea Constantin Brîncoveanu, petrecînd la noi mai bine de patru ani (1700—1704). Aici a întocmit o *Istorie a patriarhilor de Antiohia*, tradusă pentru Brîncoveanu în limba greacă populară. La rugămintea sa, domnul român a însărcinat pe ieromonahul-tipograf Antim Ivireanul să lucreze literele necesare pentru imprimarea unor cărți în limba arabă. Și astfel, au apărut, pe pămînt românesc și cu cheltuiala lui Brîncoveanu, două cărți cu caractere arabe : *Liturghierul*, la Snagov, în 1701 și *Ceaslovul*, la Bucu-

rești, în 1702, amîndouă cu text paralel, grec și arab (în Ceaslov, din cele peste 700 de pagini, aproximativ 260 erau numai cu text arab).

În 1704, Atanasie a părăsit Țara Românească, primind din partea lui Brîncoveanu și materialul tipografic cu caractere arabe. În 1705, patriarhul ecumenic Gavriil III l-a numit arhiepiscop al Ciprului, poate tot la rugămintea lui Brîncoveanu. Aici a tradus în limba arabă lucrarea lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*, tipărită la Iași, în 1698, în limbile română și greacă (în arabă i-a dat titlul Sănătatea înțeleptului și nebunia osînditei lumi). În afară de autograful lui Atanasie (în Biblioteca Națională din Paris), se cunosc încă șase copii ale traducerii arabe. În 1706 a ajuns la o înțelegere cu Ciril V, împărțind patriarhatul Antiohiei în două. Atanasie și-a stabilit reședința la Alep, unde a stat pînă în 1720, cînd a rămas singurul cîrmuitor al Patriarhiei. Aici a instalat tipografia primită de la Brîncoveanu, imprimînd mai multe cărți în limba arabă: *Psaltirea* (1706, cu stema Țării Românești și cu o prefață închinată lui Brîncoveanu), *Evanghelia* (1706 și 1708), *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Gură de Aur* (1708), un *Octoih Mare* (1711), *Predicile patriarhului Athanasie II al Ierusalimului* (1711), *Piatra scandelei* a teologului grec Ilie Miniat (1721) ș.a. În 1724, tipografia a fost mutată la mînăstirea Balamand lîngă Tripoli, iar de aici, o parte din ea, la mînăstirea Sfîntul Ioan din Saeg, în sudul Libanului, unde, reorganizată, a tipărit cărți bisericești și școlare pînă aproape de zilele noastre. Numeroase cărți grecești tipărite la noi sau *Mărturisirea* lui Petru Movilă au fost traduse în limba arabă, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și mai tîrziu. Manuscrisele lor se păstrează pînă azi în marile biblioteci din Siria, Liban și Iordania.

Legături cu Biserica Georgiei. În afară de faptul că Georgia (Ivirea sau Gruzia) ne-a dat pe marele cărturar Antim Ivireanul, mai amintim că domnitorul Constantin Brîncoveanu, la rugămintea mitropolitului Antim, a venit în sprijinul Bisericii și a credincioșilor ortodocși din patria sa (R. S. S. Gruzină de azi). Ei au trimis acolo pe meșterul tipograf Mihail Ștefan (Iștvanovici) «cu ucenicii săi». Primul atelier tipografic în Georgia a fost înființat de regele Arcil (1684—1696), cu caractere georgiene lucrate la Amsterdam de tipograful, gravorul și teologul Tótfalusi Kis Miklós († 1720 în Cluj). Cu ajutorul regelui Vahtang VI al Georgiei, nepotul lui Arcil, «Mihail Ștefanesevili» a imprimat la Tbilisi nouă cărți în limba georgiană: *Evanghelia*, *Psaltirea* și *Apostolul* (în 1709), *Liturghierul*, două *Ceasloave* și *Molitvelnicul* (în 1710), *Psaltirea* și *Învățătura* ieromonahului Gherman. Se pare că a început și tipărirea unei *Bibliei*, în 1709, dar n-a fost terminată.

În 1712, Mihail Ștefan a plecat în Olanda, unde i s-au pierdut urmele. Ucenicii săi georgieni i-au continuat activitatea, încă vreo zece ani, tipărind alte cărți bisericești și laice (între care și poemul lui Șota Rustaveli, *Viteazul în piele de tigru*).

Mînăstirea georgiană Ivir de la Athos s-a împărțășit, în cursul veacurilor, — mai ales în cel de care ne ocupăm —, de numeroase ajutoare din partea domnilor români, pe care le-am semnalat în capitolul precedent. Mitropolitul Dionisie al Ungrovlahiei (1672) a trăit un timp la Ivir, iar de aici i s-a încredințat conducerea mînăstirii Radu Vodă din București, care-i era închinată din 1613.

Legăturile cu Bisericele slave sud-dunărene. Ajutorul domnilor români s-a revărsat și asupra unor așezăminte bisericești din Bulgaria, aflată sub stăpînire otomană, încă din ultimul deceniu al secolului al XIV-lea. Matei Basarab, ctitorul atîtor biserici și mînăstiri în țara sa, a ridicat două biserici și pe pămîntul Bulgariei de azi, una la Vidin, cu hramul Sfînta Paraschiva, alta la Sviștov, cu hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel. Amîndouă păstrează chipurile lui Matei Vodă și al doamnei Elina, pe peretele ctitorilor.

Doi dregători ai lui Vasile Lupu, slugerul Gheorghe și fiul său postelnicul Constantin, vlahi originari din Epir, unde au ctitorit mînăstirea Vlasiu, au fost zugrăviți în 1643 la mînăstirea Bacicovo din Bulgaria, ceea ce arată că ei au contribuit la refacerea acestui lăcaș.

În a doua jumătate a secolului, Grigorie Ghica domnul Țării Românești (1660—1664 și 1672—1673) a zidit o biserică pe seama Mitropoliei din Dristra (Silistra), după cum rezultă dintr-un hrisov de la Alexandru Vodă Ipsilanti, din 1777. Domnii români au ajutat și cele cinci biserici din Arbănași, în apropierea Tîrnovei. Într-una din ele era îngropat un fiu al lui Constantin Brîncoveanu. Acest domnitor a ajutat și Episcopia din Cerven (Cervenvoda), în apropierea Rusciucului. Mînăstirea bulgară Zografu din Sfîntul Munte a primit de asemenea numeroase danii și i s-au închinat mînăstiri românești.

Din Bulgaria ne-a venit și unul din mitropoliții Ungrovlahiei, Ignatie «Sîrbul» (1653—1655), fost preot de mir la Nicopole, de unde prietenul său Matei Basarab l-a ridicat în scaunul episcopal de la Rîmnic (1636—1653) și apoi în cel mitropolitan.

Au existat legături și cu Biserica Ortodoxă sîrbă. De pildă, unii vlădici sîrbi, în drumurile lor spre Rusia sau Locurile Sfinte, făceau lungi popasuri la curțile lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Acești doi domni — ca și Constantin Brîncoveanu mai tîrziu — au acordat ajutoare unor mînăstiri sîrbești : Cruședol, Mileșevo, Hopovo, apoi Trebinje, în Herțe-

govina, Lipovina din Croația, Sopociani, Studenița ș.a. De pildă, Vasile Lupu făcea mînăstirii Lipovina o danie anuală de 5000 de aspri, la care se adăugau 500 cheltuieli de drum pentru cei care-i ridicau. Mînăstirea Rakovița primea un mertic de sare din partea lui Constantin Brîncoveanu. Numeroase danii a primit și mînăstirea sîrbească Hilandar din Muntele Athos.

Unele manuscrise și cărți slave tipărite la noi au circulat în bisericile din Bulgaria și Iugoslavia de azi. De pildă, un *Slujebnic* slavon, scris de ieromonahul Epifanie de la Moldovița pentru Efrem al Rădăuților în 1616, a fost dăruit episcopului Iosif al Pojarevațului, iar el l-a dăruit mînăstirii Șișatovaț, în 1627. În predoslovia *Psaltirii* slavone de la Govora, din 1637, se spunea că a fost dată la lumină nu numai pentru folosul sufletesc al românilor, ci și al bulgarilor și sîrbilor. Din sudul Dunării au venit doi dintre îndrumătorii tiparului românesc în timpul lui Matei Basarab: egumenul Meletie Macedoneanul la Govora și ieromonahul Ștefan din Ohrida, desigur «vlahi» din aceste părți.

Nu mai stăruim asupra legăturilor bisericesti ale românilor din Banat, Arad și Bihor cu Biserica sîrbă, întrucît însăși istoria Bisericii românești din aceste părți — pe care am prezentat-o în altă parte — nu este altceva decît o istorie a legăturilor bisericesti româno-sîrbe. Vlădicii ortodocși de la Ienopole — Lipova, Timișoara și Caransebeș, în cele mai multe cazuri de neam sîrb, își întindeau oblăduirea duhovnicească asupra sîrbilor ortodocși dar și asupra românilor, care formau majoritatea populației din aceste părți.

Legăturile cu Bisericele ucraineană și rusă. În acest secol, însăși păstoria lui Petru Movilă ca mitropolit la Kiev constituie cel mai însemnat capitol din istoria relațiilor bisericesti româno-ucrainiene. Am arătat și în altă parte că tipografiile lui Matei Basarab de la Cîmpulung (1635), Govora (1637) și Tîrgoviște (1646) sau cea a lui Vasile Lupu de la Iași (1642) au fost dăruite sau cumpărate de la Kiev. Tot de acolo au venit și meșterii tipografi: Timotei Alexandrovici Verbițki, fostul conducător al tipografiei din Kiev, Ivan Kunotovici, venit de la Kiev, Ivan Glebkovici, toți în Țara Românească și care au pregătit o seamă de ucenici de neam român. Mai tîrziu, mitropolitul Dosoftei al Moldovei și-a tipărit primele lucrări în tiparnița mînăstirii ortodoxe ucrainiene din Uniev (*Psaltirea în versuri și Acatistul Născătoarei de Dumnezeu* în 1673).

În 1640, cînd Vasile Lupu a pus bazele unei Academii la Iași, tot Petru Movilă i-a trimis un grup de profesori, în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociatki, numit, în același timp, egumen al mînăstirii și apoi conducător al tipografiei. În 1642, la lucrările Sinodului de la Iași, care

a cercetat *Mărturisirea Ortodoxă* a mitropolitului Petru Movilă, au fost trimiși și trei reprezentanți ai Bisericii pe care o cărmuia : Isaia Trofimovici Kozlovski, Iosif Kononovici Gorbațki și Ignatie Oxenovici Starușici, la care s-a adăugat și Sofronie Pociațki, aflat mai de mult timp la Iași.

În cursul acestui secol s-au tipărit la noi câteva lucrări traduse din slavo-rusă și ucraineană. *Evanghelia învățătoare* de la Govora din 1642, continuată la Dealu în 1644, era «primenită de în limba rusească» de ieromonahul Silvestru. În 1678, s-au tipărit la București câteva din caziunile arhimandritului Ioanichie Galeatovschi din Cernigov, sub titlul *Cheia înțelesului*. Numeroase cărți apărute în tiparnițele ucraino-ruse au circulat și în țările noastre.

În schimb, Miron Barnovschi al Moldovei (1626—1629) a sprijinit înființarea tipografiei din Lvov și a subvenționat editarea a două cărți de cult în limba slavă, pe ale căror pagini a fost reprodusă stema Moldovei, inițiativă continuată și de Moise Movilă (1630—1631).

Domnii români au contribuit la ridicarea unor lăcașuri de închinare pe seama credincioșilor ucrainieni aflați sub stăpînirea Poloniei catolice. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Lvov, cunoscută și sub numele de «biserica moldovenească», a fost începută în anul 1591, cu ajutor moldovenesc — în special din partea Movileștilor — și terminată abia în 1629, cu ajutorul lui Miron Vodă Barnovschi. În această biserică a fost hirotonit Petru Movilă întru arhieru, la 28 aprilie 1633. Ea a primit numeroase danii din partea unor credincioși din Țara Românească, din Moldova și chiar din sudul Dunării. De pildă, negustorul Alexe Balaban din Ianina a restaurat aici paraclisul Sfinții Trei Ierarhi. Legăturile cu Moldova s-au întrerupt la începutul secolului al XVIII-lea, cînd biserica a trecut în stăpînirea credincioșilor uniți.

În 1644, Vasile Vodă Lupu a refăcut din temelie biserica cu hramul Sfînta Paraschiva din Lvov (pînă atunci era mînăstire de călugărițe, cu hramul Vovidenia), pentru care a cumpărat și o moșie, în apropierea orașului. Se păstra aici stema Moldovei, precum și iconostasul sculptat în stil specific moldovenesc.

Numeroase alte biserici au fost ajutate de unii domni, boieri și alți credincioși români. De pildă, biserica Sfîntul Onufrie din Lvov, în care au fost îngropați mai mulți credincioși români, mînăstirea din Uniev, în pomelnicul căreia sînt trecuți mai mulți binefăcători din Moldova, mînăstirea Zadovska, ajutată de Elisabeta Movilă, mînăstirea Hustinski din Volhinia, ajutată de Irina, fiica lui Ieremia Movilă, mînăstirea din Buczacz, restaurată de sora ei Maria, mînăstirea Krecovski, căreia i-a dăruit

un sat Ana, o altă fiică a lui Ieremia Movilă. Însuși mitropolitul Petru Movilă a ctitorit o biserică, cu hramul Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava, pe moșia sa din Rubiejovka.

Maria, fiica lui Vasile Lupu, căsătorită cu Ianusz Radziwill, a refăcut vechea biserică de lemn a sloboziei rusești din Kejdani, lângă Wilno, oferind leafă pentru doi preoți și doi slujitori. Prin testamentul ei († 1662) lăsa aproape șase sute de mii de galbeni pentru ajutorarea unor mînăstiri ortodoxe din Ucraina, precum și icoane și obiecte de preț, Frăției Ortodoxe din Wilno. Ștefan Vodă Petriceicu (1672—1674 și 1683—1684), care a trăit mult timp în Polonia, precum și unii din boierii săi, au ajutat mînăstirea Ugornițki și biserica din orașul Stanislawow. În biserica satului Socola, același domn era zugrăvit, în mărime naturală, pe peretele ctitoricesc.

O mînăstire ortodoxă cu rosturi însemnate în viața credincioșilor ucrainieni a fost Schitul Mare, în Pocuția, numit și Maniava, după pîrîul pe care este așezat. A fost întemeiat de călugărul Iov Kneaghinițchi, în 1611—1612, fiind ajutat și de doamna Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă, aflată pe atunci în Polonia, la moșia ei de la Ustia, dar mai ales de fiica lor Maria Potoțchi. Aceasta, în 1648, a închinat Schitului Mare mînăstirea Sucevița, ctitoria familiei sale, cu toate moșiile și veniturile ei. Dania a fost întărită de Vasile Vodă Lupu, apoi de fiul său Ștefăniță și de Grigorie Ghica. Mînăstirea s-a susținut mai bine de un veac din veniturile Suceviței. În 1710, a primit jumătate din satul Mitcău, pe Nistru, dania Mariei, soția marelui ban Savin, mai tîrziu satul Revna, dăruit de boierul Solomon Bîrlădeanu. În pomelnicul ei sînt trecuți numeroși domni și boieri, încît se poate afirma că era o ctitorie exclusiv moldovenească. Schitul Mare a fost desființat de austrieci în 1785, cînd viețuitorii săi au trecut în Moldova, stabilindu-se mai ales la mînăstirea Coșula — Botoșani. Putem conchide că alături de mitropolitul Petru Movilă, domnii moldoveni și-au adus un aport prețios la renașterea culturală-bisericască a ucrainienilor ortodocși din regatul polon.

Către sfîrșitul secolului al XVII-lea, mitropolitul Dosoftei al Moldovei și-a petrecut ultimii ani ai vieții în cetatea Stryi, de lângă orașul Zolkiew (azi Nesterov). A primit aici ajutoare din partea patriarhului Ioachim al Moscovei și a țarilor Ioan și Petru (viitorul Petru cel Mare). La rugămintea patriarhului moscovit și a mitropolitului Kievului Varlaam Iasinski, mitropolitul Dosoftei a tradus din grecește, în slavo-rusă, mai multe lucrări patristice, pe care le-am menționat în alt loc.

Domnii români au venit și în sprijinul credincioșilor ruteni aparținători de eparhia Muncaciului. Fostul egumen de la Tismana, Serghie,

a fost așezat ca episcop de Muncaci, la recomandarea lui Mihai Viteazul, în 1597. Episcopii de Muncaci și Maramureș din secolul al XVII-lea își întindeau oblăduirea duhovnicească atât asupra credincioșilor români cât și a rutenilor din aceste părți. Unii din ei erau trimiși din Moldova (Silovon, în 1608), alții erau hirotoniți de mitropoliții de la Suceava și sufraganii lor.

Constantin Șerban Basarab, domn al Țării Românești (1654—1658) și pentru scurt timp al Moldovei, după ce a pierdut scaunul domnesc, a părăsit și prin Muncaci, unde a ctitorit o biserică de piatră, în locul uneia mai veche din lemn, la mănăstirea Sfântul Nicolae în apropierea orașului, terminată, după cum arată pisania, la 13 mai 1661.

În cursul secolului de care ne ocupăm s-au întărit și legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă. Acum apar în documentele vremii primii ierarhi, călugări și preoți români plecați în Rusia fie pentru ajutoare, fie pentru procurarea unor obiecte de cult trebuitoare bisericilor lor. De regulă, aveau asupra lor scrisori de recomandare din partea vlădicilor lor. Cei mai mulți dintre ei erau primiți de însuși țarul Rusiei, care le oferea anumite daruri sau bani, alții erau opriți în orașul de graniță Putivlia, unde primeau ajutorul țarului. De pildă, în 1629—1630, a călătorit la Moscova arhimandritul Benedict, probabil un grec, dintr-o mănăstire din București, având scrisori de recomandare de la patriarhul Teofan al Ierusalimului și de la Grigorie al Ungrovlahiei, iar în Kiev a primit alte scrisori de la mitropolitul Iov Borețchi și arhimandritul Petru Movilă. Tot pe atunci a călătorit în Rusia arhimandritul Varlaam de la Secu, viitorul mitropolit, trimis de Miron Barnovschi și de mitropolitul Anastasie Crimca, să cumpere icoane pentru mănăstirea Dragomirna și pentru alte două biserici ctitorite de domn. S-a oprit și la Kiev, la Petru Movilă, pe atunci egumen la Pecerska, prezentând manuscrisul unui *Octoih* (tipărit la Lvov, în 1630). La Moscova a stat aproape un an, fiind primit în audiență de țar, dar s-a întors fără icoane, căci patriarhul Filaret n-a fost mulțumit de execuția lor. În anii următori, Vasile Lupu a trimis alți soli și scrisori la Moscova pentru primirea icoanelor. În 1641, țarul Mihail Romanov (1613—1645) i-a trimis patru zugravi pentru pictarea bisericii Sfinții Trei Ierarhi din Iași: Sidor Pospeev, Ivan Gavrilov, Deico Iacovlev și Pronca Nichitin.

Prin anii 1649—1651, Arsenie Suhanov, starețul mănăstirii Troițka Sergheeva Bogoiavlenski, a îndeplinit o însemnată misiune diplomatică pe lângă Vasile Lupu și Matei Basarab.

În vara anului 1656, noul domn moldovean Gheorghe Ștefan (1653—1658) a trimis într-o misiune la Moscova pe mitropolitul Ghedeon, care a încheiat un tratat de alianță cu țarul Alexei Mihailovici.

Sînt cunoscute și legăturile mitropolitului Dosoftei al Moldovei cu patriarhul Ioachim al Moscovei, de la care a obținut o tipografie, în 1679, prin mijlocirea spătarului Nicolae Milescu, aflat în slujba țarilor ruși. La rugămintea aceluiași patriarh, a tradus apoi unele opere patristice în rusește, în anii exilului său în Polonia.

În cursul acestui secol, întîlnim primii călugări și vlădici din Transilvania și Banat plecați după ajutoare în Rusia. În 1628 au pornit spre Rusia trei călugări de la mînaștirea Prislop, avînd scrisori de recomandare din partea egumenului lor Antonie, a mitropolitului Ghenadie al Transilvaniei — în care se relata că mînaștirea era datoare unor nobili maghiari cu o mie de galbeni — și a principelui Gabriel Bethlen. Călugării au fost opriți în orașelul de graniță Putivlia, primind acolo darul țarului, fără să li se îngăduie să meargă la Moscova.

În toamna anului 1629, a sosit în Putivlia mitropolitul Longhin Brancovici din Ienopole, însoțit de arhidiaconul Teofil, fratele său Ioan (tatăl viitorului mitropolit Sava), nepotul său Petru și trei slujitori. Au primit și ei mila țarului tot în Putivlia.

Peste cîțiva ani, a plecat în Rusia fostul mitropolit al Transilvaniei Ilie Iorest, însoțit de călugărul Gherman și de nepotul său Jurca, avînd o scrisoare de recomandare din partea mitropolitului Varlaam și a sufraganelor săi. A fost primit în audiență de țar la 26 august 1645, căruia i-a oferit în dar pîrticele din moaștele Sfîntului Dumitru. A primit, în schimb, felurite daruri, din care și-a plătit apoi datoria de 1000 de taleri către principele Transilvaniei, pentru care se puseseră chezași 24 de creștincioși ai săi.

La 26 decembrie 1651 a fost primit în audiență de țarul Alexei Mihailovici (1645—1676) mitropolitul Sofronie al Lipovei, care-și avea reședința în mînaștirea Hodoș-Bodrog. El a primit ajutoare în bani pentru refacerea mînaștirii sale și diferite cărți. În 1662, era la Moscova «mitropolitul» Teodosie din Vîrșeț, însoțit de trei viețuitori din mînaștirea Vodița, primind un ajutor de 350 de ruble din partea țarului, pentru refacerea mînaștirii.

Tot pe atunci a păstorit în Alba Iulia, pentru foarte scurt timp însă, mitropolitul Ghenadie III (1659—1660), care a înlocuit pe Sava Brancovici, originar din orașul Putivlia, din Rusia.

Ultimul ierarh ardelean care a călătorit în Rusia a fost Sava Brancovici cu câțiva însoțitori. A fost primit în audiență de țar, la 31 mai apoi la 2 august 1668, căpătând felurite daruri în bani sau în obiecte. La praznicul Sfinților Apostoli Petru și Pavel, a slujit în biserica Uspenia din Moscova, alături de patriarhii Paisie al Alexandriei, Macarie al Antiohiei și ierarhii ruși. Țarul i-a îngăduit — lui și urmașilor — să meargă tot la șapte ani după milostenie în Rusia. Împrejurările politice nu i-au mai îngăduit să facă alte călătorii.

Cam în același timp se întâlnesc în Rusia câțiva călugări din Țara Românească. Viitorul mitropolit al Ungrovlahiei Dionisie (1672) a fost câțiva ani cărmuitorul metocului din Moscova al mănăstirii Ivir. În 1665 călătorea în Rusia egumenul Varlaam de la Cozia — viitorul episcop de Râmnic și apoi mitropolit al Ungrovlahiei — aducând de acolo felurite odoare și cărți. În 1688, a făcut două drumuri la Moscova egumenul Isaia din mănăstirea Sfântul Pavel de la Athos, trimis de Șerban Cantacuzino, de fostul patriarh ecumenic Dionisie Seroglanul — aflat la curtea sa — și de mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei. Scopul misiunii sale era acela de a cere ajutorul țarilor ruși și al hatmanului Ivan Mazepa din Ucraina împotriva turcilor. La reîntoarcere, a fost prins de austrieci în Brașov, care l-au întemnițat în Viena. A fost eliberat numai prin intervenția Curții rusești. În anii următori a trecut la uniație, ajungând preot în Carei și Debrețin, dar în 1701 a fost ucis în mănăstirea Bixad.

La 8 noiembrie 1700, mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei trimitea o lungă scrisoare patriarhului Adrian al Moscovei, prin care-i dădea știri despre stările din Biserica sa (tipărire de cărți românești, slavone, grecești și arabe, grija domnitorului față de biserici și școli), despre suferințele îndurate de popoarele creștine aflate sub turci, dar mai ales de prozelitismul desfășurat de catolici la Locurile Sfinte, în Polonia și în Transilvania. Mitropolitul muntean cerea mijlocirea patriarhului pe lângă țarul Petru pentru eliberarea popoarelor creștine aflate sub dominație otomană. Desigur, scrisoarea a fost întocmită la îndemnul lui Constantin Brîncoveanu. În 1702, domnul muntean a trimis la Moscova o delegație, în frunte cu ceaușul David Corbea, fiul preotului Ioan Corbea

de la biserica Sfântul Nicolae din Braşov-Şchei, pentru încheierea unei convenţii secrete cu Rusia. În scrisoarea trimisă ţarului, i se cerea să intervină la Curtea din Viena pentru a înceta prigonirea credincioşilor din Transilvania. Împrejurările politice n-au făcut cu putinţă atunci realizarea unei alianţe româno-ruse îndreptate împotriva imperiului otoman.

În încheiere, amintim şi faptul că în Biblioteca Academiei R.S.R. şi în alte mari biblioteci din ţară se găsesc sute de lucrări slave, ucrainiene şi ruseşti tipărite la Moscova, Kiev, Lvov, Cernigov, Ostrog şi în alte centre, care au circulat prin ţările noastre.

C o n c l u z i i. *Ţările române s-au manifestat ca ocrotitoare şi ajutătoare ale Bisericilor de limbă arabă, georgiană şi slavă în tot cursul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor. Ele au contribuit la apărarea Bisericilor sud-slave subjugate de turci, dar şi la apărarea Bisericii Ortodoxe ucrainene în faţa acţiunii prozelitiste a Bisericii catolice din regatul polon, care-şi întindea stăpînirea şi asupra Ucrainei ortodoxe. S-au intensificat şi legăturile bisericeşti cu Rusia, aflată în plină ascensiune şi care a început să preia treptat rolul de sprijinitor a Bisericilor Ortodoxe.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt, în general, cele indicate la capitolele privitoare la secolul XVI.

Legături cu Patriarhia Antiohiei. Izvoare. EMILIA CIORAN, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în ţările române*, Bucureşti, 1900, VI + 271 p.; VASILE RADU, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Etude preliminaire. Valeur des manuscrits et des traductions. Texte arabe et traduction française*, 1+3 vol. Paris, 1927, 1930, 1933 şi 1949; *Călători străini despre ţările române*, vol. VI, Bucureşti 1976, VIII + 307 p. (cuprinde *Călătoriile patriarhului Macarie de Pavel de Alep*).

Lucrări. DAN SIMONESCU şi EMIL MURACADE, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea*, în «Cercetări Literare», III, Bucureşti, 1939, p. 1—32 (şi extras); DAN SIMONESCU, *Cărţi arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701—1747)*, în BOR, an. LXXXII, nr. 5—6, 1964, p. 524—561; MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile ţărilor române cu Patriarhia Antiohiei*, în ST, an. XVI, nr. 9—10, 1964, p. 593—621; VIRGIL CÂNDEA, *Une politique culturelle commune roumaine-arabe dans la première moitié du XVIII-e siècle*, în «Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen», III, no. 1, 1965, p. 51—56; DAN SIMONESCU, *Impression de livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie en XVIII-e siècle*, în «Studia et Acta Orientalia», V—VI, 1967, p. 49—75 (şi extras); VIRGIL CÂNDEA, *Sources rou-*

maines et grecques dans les bibliothèques du Proche-Orient, în «Bulletin d'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen», Bucarest, VIII, no. 1—2, 1970, p. 66—78; VIRGIL CÂNDEA, *Letopisețul Țării Românești (1292—1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în «Studii», an. XX, nr. 4, 1970, p. 673—692; CONSTANTIN MOSOR, *Călătoria patriarhului Macarie al Antiohiei în țările române și importanța ei pentru Istoria Bisericii Române*, în GB, an. XXXI, nr. 1—2, 1972, p. 73—90; FRANCISC PALL, *Noi mărturii inedite despre călătoriile patriarhului Macarie al Antiohiei în țările române*, în BOR, an. XCIV, nr. 3—4, 1976, p. 343—348.

Legături cu Georgia. DAMIAN P. BOGDAN, *Legăturile țărilor române cu Georgia*, în «Studii», revistă de istorie, an. IV, nr. 4, 1951, p. 131—141; DAN DUMITRESCU, *Activitatea tipografică a lui Mihail Ștefan în Gruzia*, în «Studii», revistă de istorie, t. XI, nr. 4, 1958, p. 135—138; VIRGIL MOLIN, *Contribuții noi la istoricul relațiilor culturale cu Orientul ortodox (1709—1712). Un ipodiaton ungrovlah, Mihail fiul lui Ștefan, meșter de tipar în țări străine*, în BOR, an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 319—338.

Legăturile cu Bisericile slave. Biserica sîrbă. EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români și iugoslavi*, în «Cercetări Literare», an. III, 1939, p. 141—218; MARCEL ROMANESCU, *Mile domnești în Srem și Herțegovina*, în «Arhivele Olteniei», an. XIX, nr. 107—112, 1940 (și extras: Craiova, 1941, 11 p. + 3 pl.); GEORGE RADOJCICI, *Relații sîrbo-române în vtacurile XIV—XVII*, Novi-Sad, 1956 (în limba sîrbă).

Biserica bulgară. H. HRISICU, *Cîteva ctitorii românești în Bulgaria*, în rev. «Boabe de grîu», an. III, nr. 3—4, 1932, p. 88—96; PAUL MIHAILOVICI, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia 1468—1866*, în RSIAB, XXIII, 1933, p. 327—435 (și extras: Chișinău, 1933, 112 p.); CONSTANTIN C. GIURESCU, *Două ctitorii ale lui Matei Basarab în Bulgaria*, în RIR, XI—XII, 1940—1942, p. 390—391; AL. ALEXIANU, *Doi români ctitori în Bulgaria și în Pind (1643—1644)*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 7—8, 1965, p. 771—776; TUDOR MATEESCU, *Din legăturile Episcopiei de Cerven cu țările române (sec. XVII—XIX)*, în BOR, an. XCIV, nr. 1—2, 1976, p. 176—179.

Biserica ucraineană. P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*, Paris, 1926, 97 p.; P. P. PANAITESCU, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în BCMI, t. XXII, 1929, p. 1—19; SIMION RELI, *Ctitoriile religioase românești din Polonia*, în «Candela», an. XLI, nr. 10—12, 1930, p. 453—464; ION I. NISTOR, *Ctitoriile românești în Polonia și Ucraina*, în «Codrul Cosminului», Cernăuți, t. VIII, 1933—1934, p. 83—109; ȘTEFAN CIOBANU, *Din legăturile culturale româno-ucrainiene. Ioanichie Galeatovschi și literatura românească veche*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., s. III, t. VIII, nr. 8 (și extras: București, 1938, 90 p.); GABRIEL ȘTREMPEL, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în SCB, I, 1955, p. 15—42; PAUL MIHAIL, *Manuscrisul slav de la Schitul Mare din Galiția aflat la Iași*, în MMS, an. XXXVIII, nr. 7—8, 1962, p. 587—603 (și istoria schitului); TR. IONESCU-NIȘCOV, *Din istoria relațiilor moldo-ucrainiene în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 11—12, 1965, p. 1083—1096; ARCADY JONKONSKI, *Les relations culturelles entre l'Ukraine et la Moldavie au XVII-e siècle*, Paris, 1973; EKKEHARD VÖLKL, *Das Rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven im 15. bis 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1975, 123 p.

Biserica rusă. SILVIU DRAGOMIR, *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect., Ist., s. II, t. XXXIV, București, 1912, p. 1064—1248 (și extras: 183 p.); PAUL MIHAILOVICI, *Legăturile culturale bisericești dintre români și ruși în secolele XV—XX. Schiță istorică*, în RSIAB, t. XXII, 1932, p. 199—276 (și extras: Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Românii în Rusia* în rev. «Din trecutul nostru», Chișinău, an. IV, nr. 31—34, 1936, p. 140—167; G. BEZVICONI, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, 464 p.; D. P. BOGDAN, *Cărți rusești în Țara Românească sub Constantin Brîncoveanu*, în BOR, an. LXXIV, nr. 6—7, 1956, p. 543—557; CONSTANTIN NONEA, *Legăturile mitropolitului Varlaam cu Bisericile Ortodoxe din Kiev și Moscova*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 807—819; G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.

XLVIII

DEZBINAREA BISERICII ORTODOXE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA ÎN 1698—1701

Către sfârșitul secolului al XVII-lea, în urma victoriilor militare ale trupelor imperiale austriece împotriva turcilor — mai ales după înfrîngerea lor sub zidurile Vienei, în 1683, — în principatul Transilvaniei se inaugurează, treptat, regimul austriac al Habsburgilor. În astfel de împrejurări, principele Transilvaniei, Mihail Apaffi (1661—1690), intră în tratative cu imperialii, încheindu-se chiar un acord la Viena, în 1686. În anul următor trupele imperiale pătrund în Transilvania și, prin tratatul de la Blaj (27 octombrie), erau puse la dispoziția acestora 12 cetăți și orașe, cu obligația plătirii unei contribuții bănești, fiind recunoscute — în schimb —, privilegiile țării și domnia ereditară a lui Apaffi. La 9 mai 1688, datorită presiunii exercitate de generalul austriac Caraffa, Dieta Transilvaniei a fost nevoită să accepte «protecția» împăratului Austriei.

La 4 decembrie 1691, împăratul Leopold I (1658—1705) a dat o diplomă (numită leopoldină, după numele său), în 18 puncte, care a fost un adevărat statut sau constituție a principatului Transilvaniei pentru mai bine de un veac și jumătate. În virtutea acesteia, principatul urma să fie condus de un guvernator, ales de dietă și confirmat de Curte, el fiind în fruntea unui consiliu de 12 membri (guvern). Pe lângă guvern, în 1694, s-a înființat și așa numita Cancelarie aulică transilvană, cu sediul la Viena, care avea rostul de-a face legătura între Curte și Principat.

Problemele financiare erau conduse de un tezaurariat, iar cele militare de Consiliul de război al Curții, al cărui reprezentant în Transilvania era «comandantul general». Organul suprem judecătoresc era «tabla regească», iar ca organ legislativ rămânea Dieta. Prin crearea acestor organe executive ale puterii centrale, se urmărea pierderea oricărei independențe a Transilvaniei.

Prin aceeași diplomă se confirmau privilegiile celor trei națiuni politice — unguri, sași și secui — precum și drepturile celor patru religii recepte : catolică, calvină, luterană și unitariană. Rămâneau în vigoare și vechile legiuiri transilvane : *Aprobatele, Compilatele și Tripartitumul lui Werböczi*. În funcții publice urmau să fie numiți numai «indigeni» : unguri, sași și secui, fără deosebire de religie. Observăm că diploma avea în vedere numai trei națiuni politice și patru religii recepte, excluzând poporul român și credința lui ortodoxă, socotite doar «tolerate». Se legifera din nou întreitul jug la care era supus poporul român : național, social și religios.

Prin pacea de la Carloviț, din 26 ianuarie 1699, Poarta recunoștea trecerea Transilvaniei sub stăpânirea Imperiului habsburgic. Banatul — devenit teatru de război, pentru vreo trei decenii, între turci și austrieci — ajunge în stăpânirea definitivă a celor din urmă abia în 1718. În ciuda încercărilor lui Francisc Rákoczy II, din anii 1703—1711, de a recîștiga independența Transilvaniei, ea a rămas în stăpânirea Habsburgilor pînă în 1918.

Îndată după trecerea Transilvaniei în stăpânirea Habsburgilor, aceștia au început o acțiune susținută pentru consolidarea stăpînirii lor. În această acțiune, un rol însemnat a revenit Bisericii romano-catolice. De aproximativ un veac și jumătate, calvinii dețineau o situație privilegiată în principatul transilvan, catolicii fiind înlăturați aproape cu desăvîrșire din arena politică. Odată cu trecerea Transilvaniei în stăpînirea Habsburgilor catolici, puterea calvinilor trebuia slăbită, în vederea întăririi confesiunii catolice, care — între cele patru confesiuni recepte — era cea mai slabă. Cu alte cuvinte, trebuia schimbat raportul de forțe în favoarea catolicismului. În acest scop, au fost inițiate o serie de acțiuni în favoarea Bisericii catolice : restituiri de moșii pierdute și de biserici, dării noi, la care se va adăuga și lucrarea iezuiților, reveniți în Transilvania, odată cu stăpînirea habsburgică.

Dar recîștigarea pozițiilor economice, politice și religioase pierdute în favoarea calvinilor sub principii Transilvaniei — majoritatea de confesiune calvină — nu se putea face decît prin sporirea numărului catolicilor. Întrucît recatolicizarea luteranilor, calvinilor și unitarienilor era, practic, imposibilă, misionarii iezuiți și-au îndreptat atenția asupra românilor ortodocși, care erau mai numeroși decît toate cele trei națiuni recepte laolaltă. Prin atragerea românilor ortodocși la unirea cu Biserica Romei se urmărea, pe de o parte, creșterea numărului catolicilor și — implicit — creșterea rolului politic al «statului catolic arde-

lean» iar, pe de altă parte, ruperea legăturilor, de orice natură, cu românii ortodocși din Țara Românească și Moldova.

Care era situația Bisericii românești în această vreme? Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea și pînă către sfîrșitul celui de al XVII-lea, se desfășurase o puternică acțiune prozelitistă calvină printre români, iar mitropoliților ortodocși din Alba Iulia li se fixaseră, în mai multe rînduri, acele condiții oneroase de care ne-am ocupat cu alt prilej. Cîțiva mitropoliți au fost înlăturați din scaun, pentru neîndeplinirea condițiilor impuse de cîrmuitorii calvini ai Transilvaniei. Se adăuga și situația economică-socială a preoților ortodocși, care erau siliți să îndeplinească robota, în rînd cu păstoriții lor iobagi, de multe ori să dea dijmă chiar și preoților luterani și calvini. Iar în cursul războiului turco-austriac din 1683—1699, preoții români au fost impuși cu felurite dări extraordinare de război, în timp ce preoții altor confesiuni — cu sesii parohiale, salarii și venituri însemnate — erau scutiți, pe motiv că aparțineau unei confesiuni recepte. De toate aceste nemulțumiri ale clerului ortodox, au știut să profite iezuiții în încercările lor de atragere a românilor la unirea cu Roma.

Un pretins sinod de «unire» în 1697. Istoricii iezuiți (urmați de cei greco-catolici români) au susținut că primele încercări de unire s-ar fi făcut încă din 1697, deci în timpul arhipăstoririi mitropolitului Teofil. În unele cărți scrise de iezuiți, s-au tipărit trei procese verbale ale unui pretins sinod întrunit la Alba Iulia, în februarie 1697, în care s-ar fi hotărît unirea cu Biserica Romei, prin acceptarea celor patru puncte deosebitoare, o hotărîre sau rezoluție în același sens, semnată de mitropolitul Teofil la 21 martie 1697 și o scrisoare către cardinalul Leopold Kollonich, arhiepiscopul de Esztergom și primatul Ungariei, din 10 iunie 1697, semnată de Teofil, de 11 protopopi și un preot, prin care se confirmau hotărîrile menționate mai sus.

Cercetările efectuate mai tîrziu de istoricii Ioan Crișan, Gh. Popovici, dar mai ales de Șt. Lupșa și Silviu Dragomir, au stabilit că primele patru piese n-au fost reproduse după original, ci după anumite copii în limba latină, limbă pe care protopopii nu o înțelegeau și, poate, nici Teofil. Este dubios faptul că — după ei — soborul s-a întrunit în februarie, iar actele au fost semnate abia în martie și iunie. Trezesc nedumeriri și anumite cuvinte și expresii care apar în actele respective, neobișnuite în alte acte ale vremii. De pildă, Teofil era numit «episcop al Bisericii românești din Transilvania», deși, în mod obișnuit, el se intitula «arhiepiscop și mitropolit al Țării Ardealului» sau «arhiepiscop al Mitropoliei Bălgra-

dului și a toată Țara Ardealului». În sfârșit, cercetările grafologice au stabilit că iscălitura mitropolitului din scrisoarea către Kollonich nu-i aparține, ci este o imitare puțin reușită a ei, deci o plastografie. Semnăturile protopopilor sînt pe pagina a treia, fapt care ne face să credem că a fost luată din dosarul cu semnături ale vreunui sobor anterior.

Se adaugă și faptul că pretinsul sinod nu se putea ține decît în prezența superintendentului calvin, care mai avea încă drept de control asupra Bisericii românești. Toate acestea ne arată că sîntem în fața unor *acte false*, plăsmuite de iezuiți mai tîrziu. Înseamnă că nu s-a ținut nici un sinod de unire în 1697 și că mitropolitul Teofil n-a fost amestecat în nici un fel de tratative de unire a Bisericii sale cu cea catolică. De altfel, falsitatea actelor respective se poate deduce, în chip logic, punîndu-se întrebarea : dacă mitropolitul Teofil și protopopii săi ar fi acceptat unirea în 1697, ce rost ar mai fi avut încercările de unire din 1698 și perfectarea ei în 1701, așa cum vom arăta în continuare ?

Alegerea mitropolitului Atanasie Anghel. În vara anului 1697 (după 12 iulie 1697, cînd își semna testamentul), mitropolitul Teofil a trecut la cele veșnice. Printre candidații la ocuparea scaunului mitropolitan vacant s-a ivit și tînarul ieromonah — după unii cercetători ierodiacon — Atanasie (din botez Anghel), fiul preotului Ioan din Bobîlna (jud. Hunedoara), absolvent al școlii calvine din Aiud sau Alba Iulia, călugărit în mînăstirea-reședință din Alba Iulia. El a izbutit să cîștige — prin însemnate sume de bani — bunăvoința guvernatorului Transilvaniei și a altor dregători, iar în septembrie 1697 a plecat în Țara Românească, pentru ca să primească, potrivit vechiului obicei, darul arhieriei. Se pare că la București se cunoșteau intențiile catolicilor de a atrage pe români și că noul candidat — tînar și fără multă învățătură — nu prezenta destulă încredere. De aceea a fost ținut la București vreo patru luni, pentru a i se completa învățătura și a fi întărit în Ortodoxie. A fost hirotonit întru arhieru la 22 ianuarie 1698, de către mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, care hirotonise și pe înaintașii săi, de la Iosif Budai încoace.

Dar, spre deosebire de aceștia, lui Atanasie i s-a cerut să iscălească un îndreptar dogmatic, liturgic și canonic, în 22 puncte, alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat pe atunci în Țara Românească și de mitropolitul Teodosie.

Această mărturisire de credință (numită de unii «îndreptar» sau «instrucțiune») se ocupa îndeosebi de învățăturile ortodoxe atacate de calvini (Sf. Tradiție, cele șapte Taine, slujba înmormîntării, cultul sfinților

și al icoanelor, mîntuirea prin credință și fapte bune) sau de catolici (împărtășirea cu pîine și vin — trup și sînge, deci nu cu azimă, prefacerea darurilor la epicleză). Ca și înaintașii săi, noul mitropolit a primit din partea lui Constantin Brîncoveanu numeroase daruri, veșminte și cărți, iar la 25 mai 1698 îi înnoia ajutorul anual de 6000 de bani, pe care-l primea Mitropolia Ardealului de mai mult timp, știind «că se învăluiește ca o corabie în mijlocul valurilor mării, fiind întră multe feliiuri de eretici necredincioși și să năpăstuiește de dînșii în multe chipuri».

Dar în acest timp iezuiții își continuau lucrarea lor nefastă între români. În septembrie 1697, iezuitul Paul Ladislau Bárányi din Alba Iulia s-a deplasat la Viena, spre a prezenta Curții un memoriu al «statului catolic» ardelean (reprezentanții catolicilor din Dietă) pentru unirea românilor cu Biserica Romei. Cu toate insistențele catolicilor, împăratul a dat o «rezoluție» abia la 14 aprilie 1698, potrivit căreia li se oferea românilor posibilitatea de a se uni cu oricare din cele patru religii «recepte» sau de-a rămîne în vechea lor credință (se pare că au lucrat în acest sens cancelarul Nicolae Bethlen și guvernatorul Transilvaniei Banffy, amîndoi calvini).

Preoții care acceptau să se unească cu vreuna din religiile recepte urmau să se bucure de privilegiile clerului confesiunii respective, subliniindu-se în mod deosebit că aceia care se vor uni cu Biserica Romei, recunoscînd pe papă drept cap al Bisericii «se vor bucura de privilegiile preoților catolici». Rezoluția imperială era într-adevăr ispititoare pentru preoții români, căci în schimbul recunoașterii primatului papal, urmau să fie scutiți de iobăgie și de nesfîrșitele contribuții față de stat (mai ales în timpul războaielor) și față de «domnii de pămînt». În plus, unirea cu Biserica Romei — potrivit rezoluției — nu atrăgea după sine părăsirea credinței lor ortodoxe.

La cîteva luni însă, cardinalul Leopold Kollonich a venit cu unele întregiri la formula scurtă a recunoașterii primatului papal care apare în rezoluția lui Leopold I. La 2 iunie 1698, el adresa un «manifest» către preoții români ardeleni, prin care preciza că urmau să se bucure de privilegiile Bisericii și preoților catolici numai aceia care vor mărturisi și vor crede tot ce învață Biserica romano-catolică și mai ales cele patru puncte deosebitoare dintre Bisericile ortodoxă și catolică (numite «florentine», întrucît s-au formulat la Sinodul de la Ferrara-Florența din 1439) : 1. Papa este capul întregii Biserici ; 2. Sfînta Împărtășanie se poate face și cu pîine nedospită (azimă) ; 3. Duhul Sfînt purcede de la Tatăl și de la Fiul (filioque) ; 4. În afară de rai și iad mai există un

loc curățitor numit purgator. Pe baza acestor două acte, iezuiții au pornit o nouă acțiune de atragere a românilor la unirea cu Roma. Un rol de seamă au avut iezuiții unguri Paul Ladislau Bárányi (transferat în 1700 în Slovacia) și Gabriel Hevenessy.

«**Manifestul de unire**». Singurul act despre care s-a spus că exprimă hotărîrea clerului român de a se uni cu Biserica Romei este cunoscutul «manifest de unire» sau «cartea de mărturie», din 7 octombrie 1698, semnată de 38 de protopopi. Cum arată actul respectiv și care e cuprinsul lui? Se prezintă ca un caiet cu trei file, primele două formate dintr-o foaie (coală) îndoită, la care s-a adăugat și lipit încă o filă, tăiată în jumătate, dintr-o altă coală.

Să urmărim, pe pagini, cuprinsul actului. Pe pagina întâi se află declarația de unire propriu-zisă, redactată astfel:

«Noi mai în gios scriși, vlădica, protopopii și popii besericilor rumânești dăm în știre tuturor căroră să cuvine, mai vartos Țării Ardealului.

Cercînd schimbarea aceștii lumi înșelătoare și nestarea și neperirea sufletelor, căruia în măsură mai mare trebuie a fi decât toate, den bună voia noastră ne unim cu Biserica Romei cea catholicească și ne mărturisim a fi mădulările ceștii Biserici sfinte catholicească a Romei prin ceastă carte de mărturie a noastră și cu acele privelighiomuri voim să trăim cu carele trăesc mădulările și popii aceștii Biserici sfinte, precum înălția sa împăratul și coronatul craiu nostru în milostenia decretului înălții sale ne face părtași, care milă a nălții sale nevrând a o lepăda cum să cade credincioșilor înălții sale, această carte de mărturie și nălții sale și țării Ardealului o dăm înainte. Pentru care mai mare tărie, dăm și pecețile și scrisorile mănților noastre. S-au dat în Belgrad, în anii Domnului 1698, în 7 zile a lui octomvrie».

După acest text, a fost adăugat ulterior un «post-scriptum», cu 13 rînduri, scrise mai mărunț, ca să încapă totul pe aceeași pagină. Are următorul cuprins:

«Însă într-acesta chip ne unim și ne mărturisim a fi mădulările sfintei, catholiceștii Biserici a Romei, cum pre noi și rămășițele noastre din obiceiul Bisericii noastre a Răsăritului să nu ne clătească. Ci toate țărmoniile, sărbătorile, posturile, cum până acum, așa și de acum nainte să fim slobozi a le ținea după călindariul vechiu și pre cinstitul vlădica nostru Athanasie nime păn-în moartea sfinții sale să n-aibă puteare a-l clăti den scaunul sfinții sale. Ci tocma de i s-ar tămpla moarte să stea în voia soborului pre cine ar alege să fie vlădică, pre care sfinția sa papa și înălțatul împărat să-l întărească și patriarhul de suptu biruința înălții

sale să-l hirotonească. Și în obiceiul și dregătoriilor (sic) protopopilor carii sânt și vor fi, nici într-un fel de lucru nime să nu se mestece, ci să știe cum și pân-acum. Iar de nu ne vor lăsa pre noi și pre rămășițele noastre într-această așezare, pecețile și iscăliturile noastre care am dat să n-aibă nici o tărie. Care lucru l-am întărit cu pecetea Mitropolii noastre pentru mai mare mărturie». Urmează sigiliul, cu legenda : «Acesta iaste pecetu Mitropoliei Bălgradului». El a fost aplicat mai înainte de a se scrie aceste 13 rînduri, după cum ne dovedesc ultimele două rînduri, mai scurte decît celelalte, ca să nu treacă peste rondela sigiliului.

Pagina a doua cuprinde declarația de unire redactată în limba latină. Se observă, însă, oarecare diferențe între texte, ceea ce a făcut pe istoricii I. Lupaș și S. Dragomir să considere că textul român *de pe pagina întâi nu este decît o traducere defectuoasă a textului latin de pe pagina a doua*. Există însă și alte deosebiri care privesc însuși fondul actului. Cîtă vreme în textul român protopopii mărturiseau vag că doresc să se unească «cu Biserica Romei cea catholicească» și să fie «mădulările ceștii Bisericii sfinte», mai mult dintr-un sentiment de lealitate față de împărat («cum se cade credincioșilor nălții sale»), în textul latin se preciza că se unesc «din insuflare dumnezeiască» și cu acceptarea unor învățături noi : «primind, mărturisind și crezînd toate cîte le primește, le mărturisește și le crede ea (Biserica Romano-catolică, *n.n.*), dar mai ales cele patru puncte în care știam că ne deosebim pînă acum, care ni se arată în prea milostivul decret și în diploma prea sfintei sale maiestăți».

Vorbînd despre această falsificare evidentă a unui act public, istoricul unit Nicolae Densușianu scria : «Avem înaintea noastră o traducere din cele mai mișelești și criminale, falsificarea unui document public, a unui tratat politico-bisericesc, pentru a supune poporul român catolicilor și a desființa Biserica română de Alba Iulia...».

Paginile 3, 4 și 5 cuprind semnăturile a 38 de protopopi, cu 37 de peceți (doi din ei au folosit o singură pecete). În spațiul dintre semnături, au fost transcrise cu litere latine, în latinește, numele și sediul protopopilor.

Pe pagina a cincea, după semnături, urmează un «codicil» în 7 rînduri, cu următorul cuprins : «Și așa ne unim acești ce scri (sic!) mai sus, cum toată legea noastră, slujba Bisericii, leturghia (pe margine : și carindariul nostru) și posturile să stea pre loc, iară dă n-ar sta pre loc acele, nici aceste peceți să n-aibă nici o tărie asupra noastră și vlădica nostru Athanasie să fie în scaun și nime să nu-l hărbutăluiască». Urmează o pecete aplicată mai tîrziu, ceea ce reiese din faptul că acoperă două litere din rîndul penultim.

Rezultă că acest «codicil» nu era altceva decât o redactare prescurtată a post-scriptumului de pe prima pagină. Codicilul prezintă un interes deosebit, întrucât expertizele grafologice au dovedit că este scris de însuși mitropolitul Atanasie. Pagina a șasea a rămas nescrisă.

Să cercetăm acum «manifestul de unire» luat în întregimea lui. Din textul propriu-zis rezultă că protopopii acceptau «din bună voia» lor să se unească cu Biserica Romei și să fie socotiți «mădulările» acelei Biserici, fără să se precizeze în ce condiții urma să se facă unirea. Rezultă apoi că la baza acestei uniri stăteau interese de ordin material, din moment ce se preciza: «cu acele privilegiiomuri voim să trăim cu carele trăesc mădulările și popii aceștii Biserici sfinte». Este limpede că unirea nu era determinată de frământări de conștiință sau de vreo nemulțumire a clerului împotriva legii lor. Dimpotrivă, post-scriptumul de pe prima pagină, ca și codicilul de pe pagina a cincea cereau răsplată păstrarea integrală a doctrinei ortodoxe («legea»), a organizării bisericești (alegerea vlădicului și drepturile protopopilor) și a cultului («slujba Bisericii, leturghia și carindariul nostru și posturile»). Iar în partea finală a codicilului, se preciza că nerespectarea acestora anula întregul act de unire («nici aceste peceți să n-aibă nici o tărie asupra noastră»).

Ținând seama de aceste trei texte românești, dar mai ales de ultimele două, se naște în chip firesc întrebarea: la ce și-au dat adeziunea protopopii români? La textul latin nu ne putem referi, din moment ce el era diferit de cel românesc, neexprimând voința protopopilor, ci a iezuiților, care-l redactaseră. Înseamnă că protopopii înclinau numai spre o *unire de principiu*, determinată de nevoile materiale în care se zbătea clerul român.

Se adaugă și câteva obiecții de ordin formal. Așa cum am arătat, «cartea de mărturie» este redactată pe trei foi, dintre care una lipită, cu două adausuri ulterioare. Apoi, *lipsește iscălitura mitropolitului, ceea ce ne face să considerăm întregul act ca nul*. Cu toate acestea, mitropolitul scrie cu mâna sa codicilul de la pagina a cincea. Pe de altă parte, în intitulatie apar și «popii bisericilor rumânești», alături de protopopi, ceea ce nu se întâmplă în alte acte ale soborului. Este suspect și faptul că protopopul Gheorghe din Dacia, «notărașul» (secretarul) sinodului, semnează în rînd cu ceilalți protopopi și nu imediat sub act — alături de mitropolit — cum se face în mod obișnuit într-un act oficial. Transcrierea în latinește a numelor localităților în care domiciliau protopopii este plină de greșeli. După felul în care sînt transcrise, autorul pare să fie un iezuit polon. Profesorul Silviu Dragomir arăta că n-ar fi exclus ca proto-

popii să fi semnat un alt act, punîndu-se în locul lui declarația de unire. Probabil acel act cu semnăturile protopopilor era format din două foi, așezate una într-alta, din care primele trei pagini erau cu semnături, iar celelalte albe. Plăsmuitorul a întors ultima foaie albă (p. 7 și 8) în fruntea actului, devenind paginile 1 și 2, pe care s-au scris textele de care ne-am ocupat mai sus (român și latin). Nemaifiind așezate acum una într-alta, în formă de caiet, ultima foaie a fost tăiată în două, jumătatea cu semnăturile fiind lipită de celelalte foi (devenind p. 5, cu semnături și 6, albă). În orice caz, după cum observă profesorul S. Dragomir, «redactarea textelor românesc și latinesc de declarație, după obținerea semnăturilor, pentru a forma un act autentic și unic, este o înșelare a bunei credințe a semnatarilor, deci un fals, săvîrșit cu intenția de a ne face să credem că avem în față o declarație autentică a reprezentanților Bisericii române». Apoi, un act redactat «în sinod» s-ar fi scris pe o coală întregă, n-ar fi avut adaosuri și foi lipite, ar fi purtat semnătura mitropolitului, a «notarului» și apoi ale celorlalți protopopi membri ai sinodului.

Toate obiecțiunile făcute pînă aci ne duc la concluzia că hotărîrea de unire nu s-a luat în sobor, ci semnăturile au fost culese individual, cu ocazia trecerii protopopilor respectivi prin Alba Iulia sau foile cu semnăturile au fost luate de la un alt act. De altfel, nici un izvor contemporan nu face amintire de vreun sinod la 7 octombrie 1698. Iar în 1701, cînd brașovenii și credincioșii Pater Ianoș și Gavriil din Țagul Mare au protestat solemn împotriva unirii, nu se amintește nimic de pretinsul sinod din 1698. Rezultă atunci că întregul «manifest de unire» nu este altceva decît un fals săvîrșit de iezuiți.

În ce privește data falsificării, credem că este ulterioară emiterii diplomei din 16/28 februarie 1699, de care vom vorbi îndată. În acel an iezuiții au tipărit o foaie volantă, care cuprindea un extras din rezoluția împăratului din 14 aprilie 1698, textul manifestului lui Kollonich din 2 iunie 1698, precum și textul latin din manifestul de unire (cu mici deosebiri). Credem că inițial a fost tipărit acest text și ulterior a fost copiat pe pagina a doua a manifestului de unire. Nu-i exclus ca întregul manifest să fi fost redactat, la începutul anului 1701, cînd Atanasie a fost chemat la Viena și s-a constatat că nu există nici o declarație de unire din partea reprezentanților Bisericii Ortodoxe românești. În cursul tratativelor duse atunci cu Atanasie, el va fi scris și acel codicil de la p. 5. Desigur, pentru ca să nu fie prinși cu acest fals, iezuiții au tăinuit actul respectiv. El n-a fost trimis nici Curții din Viena, nici arhiepiscopu-

lui de Esztergom, nici guvernului Transilvaniei, ci s-a păstrat în arhiva iezuitului Gabriel Hevenessi, consilierul cardinalului Kollonich, și a ajuns apoi în Biblioteca Universității din Pesta. Aici a fost descoperit de istoricul Nicolae Densușianu, în 1879. Probabil autorităților menționate aici li s-a prezentat numai foaia volantă care s-a tipărit în 1699.

Să revenim acum la alte fapte petrecute în toamna anului 1698 și începutul lui 1699. Cu prilejul sesiunii Dietei ardelenene din octombrie-decembrie 1698, Bárányi a înaintat un memoriu, în numele preoțimii românești ardelenene, prin care cerea scutirea ei de impozite, pe baza rezoluției imperiale din 14 aprilie 1698. Dieta, formată în cea mai mare parte din calvini și luterani, a hotărât (la 23 noiembrie) să trimită un memoriu împăratului, prin care să-l roage să nu acorde libertăți națiunii române, — inclusiv preoților ei —, chiar dacă și-ar schimba religia. În același timp, s-a hotărât să se facă o anchetă în satele românești, pentru a se constata care preoți și credincioși români se declară pentru unirea cu Roma, urmînd ca rezultatul să fie prezentat Dietei, în sesiunea ei de la Sighișoara, la începutul anului 1699.

Rezultatul anchetei — efectuată în 1699 — este deosebit de grăitor. O parte infimă a clerului declara că dorește să țină «credința» mitropolitului, alta a avut o atitudine echivocă. Cei mai mulți preoți, la care se adaugă toți reprezentanții credincioșilor, au declarat că voiesc să rămîna în legea lor cea veche. Credincioșii din Călata, de pildă, declarau: «Noi, tot satul, legea și religia noastră în care ne-am născut, nu o părăsim. E treaba popilor cu care religie vreau să se unească; noi nu ne amestecăm în aceasta, dar dacă vom vedea că vor să introducă la noi înnoiri, unul ca acela nu va mai fi popa nostru». Sute de alte răspunsuri sînt asemănătoare, credincioșii dovedindu-se foarte atașați de «legea» lor ortodoxă.

Desigur, rezultatele anchetei n-au putut mulțumi pe împărat, pe arhiepiscopul de Esztergom și pe iezuiți. De aceea trebuiau luate noi măsuri pentru perfectarea unirii, mai ales că stăpînirea habsburgică în Transilvania era acum pe deplin consolidată, în urma păcii de la Carloviț (26 ian. 1699).

La 16/28 februarie 1699, împăratul Leopold a dat o diplomă (cunoscută sub numele de diploma întîia leopoldină), în care își exprima satisfacția pentru convertirea românilor, grecilor și rutenilor (!), declarînd validă și efectivă unirea lor cu Biserica Romei, cu acceptarea tuturor învățăturilor ei și îndeosebi a celor patru puncte controversate.

Prin aceeași diplomă, se acordau preoților români uniți toate scuti-
tirile și privilegiile de care se bucurau preoții catolici. Probabil diploma
a fost emisă la stăruințele cardinalului Kollonich, care va fi prezentat
împăratului unirea clerului ca un fapt îndeplinit în condiții perfecte.
Prevederile diplomei au produs însă, cum era de așteptat, împotrivirea
cercurilor conducătoare și a feodalilor din Transilvania. De pildă, gu-
vernul transilvan a înaintat un protest, la 14 iulie 1699, în care se su-
blinia că prin «unire» «popii români nu au devenit catolici veritabili
sau uniți adevărați, nici prieteni sau aderenți ai catolicismului, ci niște
oameni eliberați de impozite și de iobăgie, dispuși să lupte împotriva
domnilor de pământ».

Dar împăratul n-a ținut seamă de acest protest, și la 26 august
1699 a emis un nou decret, prin care se reconfirmau dispozițiile din
14 aprilie 1698, cu privire la unirea românilor, obligînd guvernul să-l
publice și să-l respecte. Tot atunci, a primit dispoziții, în același sens,
și generalul comandant din Transilvania, Rabutin. După cum se poate
observa, problema religioasă a românilor transilvăneni devenise o pre-
ocupare de stat, fapt care a determinat și «staturile» țării (dieta) să-și
schimbe atitudinea, hotărînd să se publice decretul din 14 aprilie 1698
și să se facă o nouă anchetă (cu 10 comisii, fiecare cu 4 membri, câte
unul de fiecare religie receptă), pentru a cunoaște poziția preoților și
credincioșilor români în problema unirii lor cu religiile recepte. Ancheta
s-a efectuat în toamna anului 1699, cu rezultate asemănătoare celei din
ianuarie. De remarcat că însuși mitropolitul Atanasie a poruncit proto-
popilor și preoților să nu se prezinte în fața comisiilor de anchetă.

Atitudinea echivocă a lui Atanasie. Dar toate aceste măsuri nu erau
suficiente pentru a asigura progresul unirii, căci poporul era împotriva,
iar Atanasie și clerul său aveau o atitudine șovăielnică. În adevăr, deși a
luat parte la discuții și a consimțit în principiu să se unească cu catolicii,
totuși nu a semnat actul unirii, fiind desigur împotriva schimbării de
credință, îndeosebi a celor patru puncte, ceea ce rezultă și din codicilul
scris de el însuși.

Se adăuga și faptul că el continua legăturile cu Țara Românească.
Astfel, în anul 1699 a tipărit, la Alba Iulia, două cărți cu conținut pur
ortodox: o *Bucoavnă*, adică un abecedar și un *Chiriacodromion*, care
reproducea, în mare, Cazania lui Varlaam de la 1643. Meșter tipograf
era Mihail Ștefan (Iștvanovici) trimis de Constantin Brîncoveanu, la
cererea lui Atanasie și a soborului, cum aflăm din prefața semnată de
acest tipograf. Tot în prefață, Brîncoveanu era prezentat ca «patronaș

adevărat al Sfintei Mitropolii de aici din Ardeal...». Notăm că Atanasie a fost pîrît lui Kollonich că a tipărit în aceste cărți Simbolul credinței fără adausul «filioque».

La 15 iunie 1700, Constantin Brîncoveanu dăruia Mitropoliei din Alba Iulia moșia Merișani din județul Argeș, știind că ea «să învăluiaște ca o corabie în mijlocul valurilor mării, aflîndu-se între multe felii de limbi streine, fiind și lipsită de cele ce sînt de agiutoriu sfintei Mitropolii...». La 6 septembrie 1700, a dat un nou hrisov, prin care scutea de orice biruri pe 20 de «ungureni» (ardeleni), care lucrau pe acea moșie.

La 14 septembrie 1700, obișnuitul sobor sau sinod mare al protopopilor Mitropoliei, întrunit la Alba Iulia, a stabilit 28 de «poncturi» sau hotărîri privitoare la viața religioasă-morală a preoților și credincioșilor. De pildă, se prevedea înlăturarea din preoție a celor vinovați de beție, desfrîinare, bigamie, nepurtarea costumului preoțesc, nesăvîrșirea slujbelor în duminici, sărbători și post sau săvîrșirea lor la credincioșii din alte parohii; preoții fumători sau cei care nu aveau veșminte și vase liturgice în biserici urmau să plătească felurite amenzi în bani.

Se cerea în mod expres ca preoții să se străduiască să slujească și să predice în românește, «să înțeleagă creștinii». Se prevedeau felurite amenzi pentru credincioșii care nu respectau sărbătorile și posturile, care nu plăteau preoților taxele stolare ori nu cercetau biserica etc.

Se hotăra, de asemenea, să nu mai fie hirotoniți decît «dieci» care știa «Psaltirea de înțeles și glasurile și toate tainele Bisericii», cu o practică de 40 de zile la Mitropolie. Se menținea soborul mare la Mitropolie și soboarele mici la protopopiate.

Se remarcă faptul că în cele 28 de hotărîri nu se face nici o amintire — cît de vagă — despre unirea cu Biserica Romei. Cu toate acestea, Paul Bárányi a ticluit o nouă pseudoistorie (trecută într-un codex manuscris al său) în legătură cu un sinod, întrunit la 4—5 septembrie 1700, la care ar fi participat 54 de protopopi români, însoțiți de cîte doi preoți și trei mireni din Transilvania și Maramureș. Acest sinod ar fi votat, în unanimitate și de bună voie, unirea cu Biserica Romei, cu primirea celor patru puncte. Pentru a induce clerul și credincioșii în eroare, Bárányi a lansat un manifest, în numele lui Atanasie, prin care vestea preoților hotărîrile acestui pretins sinod din 1700 cu privire la unirea cu Roma, cerîndu-le să o îmbrățișeze, să o mărturisească și să o apere.

Trebuie însă să reținem că nu există o declarație originală de la acel pretins sinod, ci numai o copie, în limba latină, fără semnături. Că e un fals rezultă și din împrejurarea că este amintită și prezența la

sinod a protopopului braşovean Vasile și a unor maramureșeni; or e lucru binecunoscut că brașovenii au fost cei mai aprigi dușmani ai unirii, iar clerul și credincioșii din Maramureș n-au fost amestecați în această problemă.

Apoi, acel «sinod» nu este amintit în nici unul din izvoarele (cronicile) contemporane. De altfel, ce rost mai avea un nou sinod, din moment ce — după spusele iezuiților — s-ar fi ținut unul în februarie 1697, altul la 7 octombrie 1698? Concluzia este limpede: *sinoadele «de unire» din 1697, 1698 și 1700 sînt pure născociri ale iezuiților, în vederea întăririi propagandei lor unioniste.*

Rezultă că Atanasie avea o atitudine echivocă în problema unirii, căci nu semnase textul românesc al «cărții de mărturie», iar pe cel latin credem că nu l-a aprobat deloc; a tipărit cărți cu caracter ortodox și a continuat legăturile cu Țara Românească, primind moșia Merișani.

Atanasie la Viena. Datorită acestor fapte, iezuiții încep să ridice felurite acuze și calomnii împotriva lui. A fost acuzat de Cristofor Ghehard, superiorul iezuiților din Sibiu, că declarase lui Dindar, agentul lui Brîncoveanu, că nu este unit. Unul din protopopii săi îl acuzase că a scris lui Brîncoveanu că unirea s-a încheiat numai de formă, ca să se ierte dările preoților. Odată ar fi declarat protopopilor: «voi sînteți uniți, eu nu». Desigur că duplicitatea mitropolitului nu putea să-i mulțumească pe iezuiți.

Notăm că în anul 1700, datorită crizei prin care trecea unirea, așa numiții «misionari dacici» din Provincia Austria ai ordinului iezuit au fost înlocuiți — în vederea continuării și perfectării unirii — cu misionari militari (castrensens). De pildă, Bárányi a fost mutat la Trnavia. Spre a cunoaște adevăratele sentimente ale lui Atanasie, Bárányi, și apoi misionarii militari, au rugat pe cardinalul Kollonich să-l determine să facă o mărturisire de credință publică. În cele din urmă, s-a ajuns la soluția chemării sale la Viena, ca să încheie unirea, pe care o consimțise numai în principiu. Și cum Atanasie se temea să facă un asemenea drum, comandantul general imperial al Transilvaniei, Rabutin, a trimis la Alba Iulia pe iezuitul ceh Carol Neurautter, misionar militar din Sibiu — care devenise principalul promotor al unirii, în locul lui Bárányi — ca să convingă pe mitropolit să primească invitația.

Prevăzînd consecințele neplăcute ale unui astfel de drum, Atanasie a convocat în Alba Iulia, la 7 ianuarie 1701, vreo 30 de protopopi și mai mulți preoți, care să aprobe o declarație că doresc ca el «să-și ție scaunul în pace, cu cinste, precum ș-au ținut și alții», iar «dintr-alți mi-

reni sau streini nime să n-aibă a să amesteca în lucrurile vlădicești fără știrea soborului nostru». Actul era semnat de «notărașul» soborului și de toți cei prezenți, punându-și pecetea, precum și o formulă prin care își exprimau dorința de menținere a lui Atanasie în scaun. Așadar, avem în față un act autentic, redactat în sobor și confirmat prin iscăliturile și pecețile celor prezenți, deci mult deosebit de actul din 7 octombrie 1698.

Înzestrat cu acest act, Atanasie a plecat la Viena, spre sfârșitul lunii ianuarie 1701, însoțit de călugărul Meletie (după unii, ar fi fost vicarul său, ceea ce ni se pare îndoielnic), de secretarul său, care era un calvin, de iezuitul Carol Neurautter și de episcopii Mitropoliei Ștefan Raț și Mihail Puiu.

Pe baza informațiilor primite de la Alba Iulia și desigur ale lui Neurautter, s-au formulat 22 de acuzații împotriva lui Atanasie, desigur de către iezuiți, — dar în numele preoților săi —, nemulțumiți de abuzurile lui, cât și de opoziția împotriva unirii. Ele aveau rostul de a-l compromite în fața cercurilor conducătoare din Viena, ca apoi Kollonich să-l șantajeze și să-l oblige să accepte unirea. Iată principalele învinuiri: a prefăcut mînăstirea-reședință în cîrciumă, organizează petreceri, aducînd în acest scop femei și țigani lăutari cu care a băut, poruncind și protopopilor să danseze, merge la vînătoare, tolerează ca rudele sale să se amestece în treburile Mitropoliei, hirotonește tineri fără pregătire, pe bani, admite recăsătorirea preoților, impune dări noi preoților, își ține secretar calvin, are nereguli în gestiunea Mitropoliei, întreține relații cu domnul Țării Românești, este mesincer față de unire și altele. În fața acestui rechizitoriu, Atanasie a fost pus în situația de a fi condamnat, pe baza lui, sau de a fi achitat, făcînd tot ce îi va cere Kollonich, promițîndu-i-se, în schimb, felurite drepturi pentru el și clerul său.

Într-un raport trimis acum de iezuitul clujean Gabriel Kapi lui Kollonich, la Viena, se propunea chiar îndepărtarea lui Atanasie din Transilvania, deci un fel de exil. În același raport, se scria: «Drept aceea, e de ajuns dacă episcopul și ceilalți dintre ei, care vor face mărturisirea credinței și a unirii, vor promite în comun că vor să atîrne de Biserica Romei și de reprezentanții ei și să țină ritul grec după norma aprobată de ea și în alte părți, nu altul. Va fi grija noastră pe urmă să schimbăm, în timpurile viitoare, pe nesimțite, multe din obiceiurile lor, chiar și din liturghie și din cele sfinte...». Cuvintele de mai sus sînt concludente și nu au nevoie de nici un comentariu.

După lungi frământări și discuții, Atanasie s-a hotărât pentru acceptarea unirii. În urma acestui fapt, la 19/30 martie 1701, împăratul Leopold I a emis patru acte privitoare la nouă Biserică unită din Transilvania (cu câteva zile înainte au fost înobilate rudele lui Atanasie). Primul act era decretul de confirmare a lui Atanasie ca «episcop» al națiunii române din Transilvania și părțile unite cu ea, supus arhiepiscopului romano-catolic maghiar din Esztergom. În schimbul acestei degradări, Atanasie primea titlul de consilier imperial, precum și un lanț de aur, împodobit cu cruce și cu portretul împăratului, pentru «meritele sale înalte și speciale... pentru învățătura și erudiția lui, pentru viața lui exemplară, pentru bunele moravuri și celelalte virtuți ale sale» (deci acuzațiile de «viață imorală» s-au uitat!). În aceeași zi s-a dat un ordin către tezaurarul Ștefan Apor să instaleze pe Atanasie la Alba Iulia, un alt ordin către camera imperială să-i dea un salariu anual de 4000 florini și, în sfârșit, o nouă diplomă, numită *a doua leopoldină* (prima fiind socotită cea din 16 februarie 1699). Diploma, care poate fi socotită drept *adevăratul act de întemeiere a Bisericii unite*, avea 15 articole. Primul din ele asigura Bisericii și clerului unit drepturi identice cu acelea de care se bucura Biserica romano-catolică. Prin articolul al doilea preoții uniți erau scutiți de toate sarcinile servitului feudal, asimilându-i cu cei care se bucurau de prerogativele nobilimii. Articolul al treilea prevedea înglobarea în «statul catolic» nu numai a clerului unit, ci și a laicilor, chiar a «plebeilor» (deci a țăranilor), care se vor uni după norma stabilită de «teologul» iezuit, fără a mai fi socotiți ca tolerați. Acest articol nu a fost însă pus în aplicare niciodată.

Articolele următoare prevedeau: confiscarea *Bucoavnei* din 1699, instituirea unui «teolog» iezuit pe lângă Atanasie, fără știrea căruia nu va putea face nimic, interzicerea corespondenței cu Țara Românească, dreptul pentru împărat — care devenea «patron suprem» al noii Biserici — de a numi pe episcopii următori dintr-o listă de trei candidați și altele.

Originalul acestei diplome a dispărut, desigur în urma înțelegerii tacite dintre Curtea din Viena și «staturile» ardelenne (nobili din Dietă), fiind dosită probabil de iezuiți. În lipsa acestei diplome, în original, Curtea din Viena a refuzat mereu să acorde drepturi pe seama românilor, mai ales cele prevăzute în primele trei articole. A fost descoperită abia în 1938, în Biblioteca Muzeului Bruckenthal din Sibiu.

La 24 martie 1701, Atanasie a fost hirotonit, pentru a doua oară, ca preot, iar în ziua următoare ca episcop, în capela Sfânta Ana a iezui-

ților din Viena, de către cardinalul Kollonich și de episcopii catolici din Győr (Raab) și Nitra.

La 7 aprilie 1701, Atanasie a plătit cele primite printr-o declarație umilitoare, în 16 puncte, socotită de Nicolae Iorga drept «cel mai înjositor act public săvârșit pînă atunci de vreun vlădică românesc». Stilul ei foarte confuz ne face să credem că a fost redactată în latinește de Neurauter și apoi tradusă în românește, de el și de Atanasie, unul slab cunoscător al limbii române, altul al celei latine. Între altele, făgăduia : «a fi smerit pînă la moarte capului sfintei Biserici creștinești — a să ști sfîntului papii de Roma a unsprezece Clement și rămășițele sfînții sale», jurînd că va pomeni la slujbe pe papă, în locul patriarhului de Constantinopol ; «pe teologul și sfetnicul popa roman catolic îl primesc, ca un părinte dătător de sfat», fără de care nu va lucra nimic în eparhia sa ; în art. 6 făgăduia : «de astăzi încolo mă leapăd de toată curăspundăntia și dătătura în știință prin scrisoare și prieteșugul șișmaticilor, a ereticilor și a craiului sau Vodiî țării muntenești ; nici o carte de acom înainte cu aceia respuns nu voi avea și nici pre bucureștan mai mult al meu arhiepiscop și mitropolit a fi nu-l voi cunoaște ; dară eu într-una cu tot săborul meu arhiepiscopului de Estergom mă smeresc, pre acela a fi mitropolitul meu îl cunosc ; de acesta, în toate în care se cade vlădicului ca de al lui mai mare arhiepiscop a-l asculta, asculta-voi...». Ca răspuns la cele 22 de învinuiri, se angaja să nu mai admită amestecul tatălui și fraților săi în treburile Mitropoliei, să nu hirotonească decît candidați cu învățătură, dar cu avizul teologului, să nu mai săvîrșească faptele care i-au fost imputate (dansuri, vînători etc.).

Abia la începutul lunii mai 1701 s-a putut întoarce acasă, cu aceiași însoțitori, doar locul secretarului calvin fiind luat de cehul mirean Wenceslaw Frantz. La 25 iunie 1701, i s-a făcut instalarea solemnă în scaunul de episcop unit, în prezența unui mare număr de preoți și credincioși, chemați din vreme. Au luat cuvîntul Ștefan Apor, apoi Neurauter, care a citit diploma a doua leopoldină și celelalte decrete aduse de la Viena. Se pare că Atanasie n-a vorbit nimic. În acest fel, și-a încetat existența vechea Mitropolie ortodoxă românească din Alba Iulia, locul ei fiind luat de o episcopie unită. Deci, de-abia din acest an, 1701, putem vorbi de «unirea» cu Biserica Romei sau de «uniație».

La 17/28 iunie 1701 s-a ținut obișnuitul sobor mare, în care s-a citit din nou diploma a doua leopoldină și o scrisoare a lui Kollonich către preoții români, prin care-i îndemna să nu recadă în «schismă», arătîndu-le «binefacerile» pe care le cîștigaseră prin «unire». La 8 noiembrie 1701 s-a ținut un nou sinod, cu citirea aceluiași acte.

Lupta împotriva uniației. Dar tot acum au început și protestele împotriva unirii. Primul care și-a ridicat glasul împotriva ei pare să fie negustorul Pater Ianoș, episcopul Mitropoliei, care a trimis o lungă scrisoare lui Atanasie, pe când se afla la Viena (13 martie 1701), muștrându-l pentru călcarea jurământului făcut la București și atrăgându-i atenția asupra urmărilor nefaste ale actului său.

Cel mai vehement protest l-au înaintat credincioșii din Șcheii Brașovului, care-i scriau lui Atanasie: «Noi, părinte, papistași morți, iar vii nu vom fi... gata sîntem sîngele să ni se verse, decît legea părinților noștri să pierdem». Tot în cursul anului 1701 au protestat și românii din Țara Făgărașului, din județul Hunedoara și din alte părți, încît Atanasie a fost silit să îngăduie credincioșilor brașoveni, făgărășeni și hunedoreni să rămînă în vechea lor credință, cu condiția de a nu lucra împotriva unirii și de a-i plăti obișnuita dare vlădicească.

La începutul lunii septembrie 1701, a prezentat un memoriu guvernului Transilvaniei nobilul român Gavriil de Țagul Mare (Nagyczeg) — azi Țagu, jud. Bistrița-Năsăud — cu câțiva însoțitori, în numele credincioșilor din Alba Iulia, cărora uniții le luaseră cele două biserici din oraș. A înaintat apoi noi memorii împotriva uniației, în numele tuturor credincioșilor ortodocși din Ardeal, protonotarului Ioan Saroși, generalului comandant Rabutin și altora. Continuînd să agite spiritele, Gavriil împreună cu alți credincioși au fost arestați și închiși la Sibiu (23 octombrie 1701). În temniță, a întocmit alte două memorii, sfătuind autoritățile să renunțe la unire, căci românii se vor răscula ori vor emigra. Cei mai bătrîni dintre întemnițați au murit acolo, iar Gavriil a fost eliberat abia în septembrie 1706.

După cum era și firesc, mitropolitul Teodosie — în calitatea sa de «exarh al Plaiurilor» — a făcut cunoscut Patriarhiei Ecumenice căderea lui Atanasie. Patriarhul Calinic II (1694—1702), împreună cu sinodul său, l-au anatematizat în ședința sinodală din 5 august 1701. Mitropolitul Teodosie, cărui i s-a comunicat sentința, nu i-a trimis-o îndată lui Atanasie, nădăjduind, poate, în întoarcerea lui, ci abia la 3 mai 1702, când i-a răspuns la o scrisoare, prin care îi ceruse cărți de slujbă și alte lucruri. Mitropolitul muntean îi făcea o aspră muștrare pentru rehinonirea de la Viena, calificînd-o drept «comedie» și pentru lepădarea sa de la dreapta credință. În cuvinte tot așa de aspre îl muștrase și patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat în Țara Românească (noiembrie 1701), reproșîndu-i îndeosebi călcarea jurământului depus la București, cu prilejul hirotonirii întru arhieru. Iar la 3 iulie 1702, patriarhul Dositei

și mitropolitul Teodosie adresau o scrisoare românilor ortodocși din Brașov, Sibiu și din alte părți, prin care-i înștiințau că au anatematizat «pe mincinosul mitropolit și vânzător de credință și noul Iuda, Atanasie», îndemnându-i să rupă orice legături cu el și să caute să întoarcă la dreapta credință pe toți cei amăgiți de iezuiți și de Atanasie. De altfel, credincioșii din Brașov și Țara Bîrsei au intrat acum sub oblăduirea duhovnicească a mitropoliților Ungrovlahiei (după 1724 sub a episcopilor de Rîmnic), bucurându-se de sprijinul mitropoliților Teodosie și Antim Ivi-reanu și al domnitorului Constantin Brîncoveanu.

C o n c l u z i i . Din cele expuse aici, se desprinde faptul că dezbinarea Bisericii românești din Transilvania a fost opera iezuiților, a cardinalului Kollonich și a împăratului Leopold I (el însuși crescut de iezuiți), iar mitropolitul Atanasie a fost numai unealta prin care au lucrat aceștia. Pentru atingerea scopului urmărit de ei, s-au folosit de cele mai necinstite mijloace : falsul în acte publice, șantajul, făgăduielile care n-au fost îndeplinite etc.

De pildă, au plăsmuit istoria a trei sinoade de unire, în 1697 cu 12 protopopi, în 1698 cu 38 de protopopi și în 1700 cu 54 de protopopi, pretinzând că s-ar fi unit «de bună voie» cu Biserica Romei și odată cu ei întreg poporul român al Transilvaniei. Dar actul propriu-zis de unire cu Biserica Romei poate fi considerat numai cel semnat de Atanasie la Viena, la 7 aprilie 1701, iar actul oficial de stat privind înființarea noii Biserici și episcopii unite din Transilvania este diploma împăratului Leopold din 19 martie 1701.

Urmările actului nefericit încheiat de Atanasie au fost dintre cele mai dureroase : s-a pierdut independența Bisericii românești din Transilvania, în locul vechii Mitropolii ortodoxe cu sediul la Alba Iulia creîndu-se o Episcopie unită, supusă arhiepiscopului romano-catolic maghiar din Esztergom ; pe lângă noul episcop unit a fost impus un «teolog» iezuit, care-l controla în toate actele sale, încît avea mai multă putere decît însuși episcopul ; împăratul a devenit «patron» al Bisericii unite, avînd dreptul de a numi pe viitorii episcopi, dintr-o listă de trei candidați și de a acorda beneficii (mijloace de trai) episcopilor și altor demnitari bisericești ; și-a încetat activitatea tipografia mitropolitană din Alba Iulia ; s-au rupt legăturile culturale-bisericești cu Mitropolia Ungrovlahiei ; s-a produs dezbinare, ură și neîncredere între fiii aceluiași popor român, care au putut astfel să fie mai ușor stăpîniți de Habsburgi, potrivit principiului : «divide et impera».

Faptele relatate mai sus — îndeosebi cele două anchete efectuate în cursul anului 1699 — dovedesc că uniația a fost îmbrățișată numai de o parte infimă a clerului — din interese de ordin material —, iar marea majoritate a credincioșilor — care nu aveau motive să-și schimbe credința — au rămas în vechea lor «lege» ortodoxă.

În ciuda multelor încercări de refacere a unității bisericești, ea n-a putut fi realizată decât după două veacuri și jumătate, în octombrie 1948.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. PETRU MAIOR, *Istoria Bisericii românilor atît a cestor dincoace cît și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, 392 p.; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; NICOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 vol. Oeniponte (Insbruck), 1885, CXX + 1088 p.; GEORGE BARIȚIU, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889, XX + 774 p.

Lucrări. IOAN CRIȘAN, *Geschichte der Kirchlichen Union der Rumänen im Sibenbürgen unter Leopold I*, Hermanstadt, 1882 (și trad. rom. *Adaus la istoria uniației bisericești a românilor din Transilvania sub împăratul Leopold I*, în «Anuarele» (Prognama) III și IV ale Institutului teologic-pedagogic din Sibiu, 1886/87 și 1887/88, p. 3—24 și 3—46); NICOLAE DENSUȘIANU, *Independența bisericească a Mitropoliei române de Alba-Iulia*, Brașov, 1893, 44 p., cu răspunsul tendențios al lui AL. GRAMA ș.a.; *Cestiuni din dreptul și istoria Bisericii românești unite*, 2 vol., Blaj, 1893; GEORGE POPOVICIU, *Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I*, Lugoj, 1901, VIII + 263 p.; ALEXANDRU POP, *Desbinarea în Biserica românilor din Ardeal și Ungaria 1697—1701*, ed. II, București, 1921, 90 p.; ȘTEFAN POP, *În jurul hirotonirii a doua a lui Atanasie Anghel*, în «Cultura Creștină», an. III, nr. 15, 1913, p. 458—467 (și răspunsul lui Zenovie Pîclișanu, în nr. 17, p. 526—531); SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920, VIII + 259 și + 225 p. (vezi și recenzia lui I. LUPAȘ, în AIN, V, 1928—30, p. 604—626); IOAN LUPAȘ, *Desbinarea bisericească a românilor ardeleni în lumina documentelor din întîia jumătate a veacului al XVIII-lea*, în «Studii, conferințe și comunicări istorice», vol. I, București, 1928, p. 231—267; N. IORGA, *Două scrisori ale lui Athanasie Anghel*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.», s. III, t. XIII, m. 5, București, 1932, 8 p. + 2 pl.; KURT WESSELY, *A doua diplomă leopoldină*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.», s. III, t. XX, m. 12, București, 1938, 18 p. + 14 pl.; ȘTEFAN LUPAȘ, *Biserica ardeleană și «unirea» din anii 1697—1701*, în «BOR», LXVI, nr. 9—10, 1948, p. 465—500; nr. 11—12, p. 541—571 și LXVII, nr. 1—2, 1949, p. 35—64 (și extras: București, 1949, 102 p.); ȘTEFAN LUPAȘ, «Unirea» ardeleană în 1701 după întoarcerea lui Atanasie din Viena, în «Anuarul XXV (VII) al Institutului teologic universitar», Sibiu, 1948—49, p. 3—32 (și extras: Sibiu, 1949, 32 p.); LEON PĂDUREANU (= Liviu Stan), *Adevărul asupra «unirii» religioase de la 1700*, în «Ortodoxia», I, nr. 4, 1949, p. 47—103; LIVIU PATACHI, *Românii ortodocși în luptă cu catolicismul după 1700*, în «S. T.», II, nr. 5—6, 1950, p. 218—235; MIHAIL DAN, *În jurul unirii cu Roma, cu deosebită privire asupra rolului iezuitului Carol Neurautter*, în «M.B.», VIII, nr. 7—9, 1958, p. 296—328; SILVIU DRAGOMIR, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, în «Studii și Materiale de Istorie

Medie», III, 1959, p. 323—339 (și extras); SILVIU DRAGOMIR, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, în «B.O.R.», LXXX, nr. 9—10, 1962, p. 863—937 (și extras: București, 1963, 97 p. + 1 pl.); O. BÂRLEA, *Die Union der Rumänen (1697 bis 1701)*, în W. de Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg-München, 1963 (Orbis Academicus, Bd. III, 4, p. 132—180); MATHIAS BERNATH, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, Leiden, 1972, XV + 249 p. (îndeosebi p. 47—135); ȘTEFAN METEȘ, *Românii din Țara Bîrsei, a Făgărașului și Trei Scaune și unirea cu Roma*, în «MA», VIII, nr. 1—3, 1963, p. 109—130; DUMITRU STĂNILOAE, *Uniatismul din Transilvania, opera unei întregite silnicii*, în «BOR», LXXXVII, nr. 3—4, 1969, p. 355—390 (reprodus și în vol. *Uniatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, p. 11—48);

ȘTEFAN METEȘ, *Românii din ținutul Hațeg, jud. Cojocna și scaunul Mureș față de unirea cu Roma (1699)*, în «Renașterea», Cluj, nr. 20—23, 1947; nr. 29—30 și 35—40, 1948.

ALEXANDRU LAPEDATU, *Pater Ianoș*, în vol. «Prinos lui D. A. Sturdza», București, 1903, p. 301—310; SEBASTIAN STANCA, *Pater Iani de Alba Iula*, în «RT», XXXII, nr. 1—2, 1942, p. 34—40.

XLIX

BISERICA UNITĂ DIN TRANSILVANIA ÎN PRIMELE TREI DECENII ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

Biserica unită sub Atanasie Anghel. Unirea unei părți a clerului și credincioșilor din Transilvania cu Biserica Romei a produs — chiar de la început — mari tulburări în viața românilor de aici. Nemulțumirile de ordin religios împotriva noii stăpîniri habsburgice se împreunau cu cele de ordin social-politic. Într-o astfel de atmosferă agitată a izbucnit, în 1703, cunoscuta răscoală antihabsburgică din Ungaria și Transilvania condusă de Francisc Rákoczy II numită și răscoala «curuților». El a izbutit să strîngă sub steagurile sale oameni de toate neamurile și de toate stările sociale: români, unguri, ruteni, slovaci, iobagi, oameni liberi, orășeni, nobili mari sau mici.

În Transilvania, mișcarea avea mai mult aspectul unei răscoale românești cu caracter social, avînd conducători proprii: Gligor Pinteș (Pinteș Viteazul) în Baia Mare, Marcu Hațeganu în Bihor ș.a. Luptele dintre curuți (armata lui Rákoczy) și imperiali sau lobonți (armata Habsburgilor) au durat mai mulți ani, cu victorii de ambele părți. La Dieta din 7 iulie 1704, întrunită la Alba-Iulia, Fr. Rákoczy a fost proclamat principe al Transilvaniei, cu condiția să respecte independența țării și să nu o unească cu Ungaria.

Între anii 1705—1708, Transilvania a trecut dintr-o stăpînire într-alta, a curuților și a lobonților. Dar în 1711, Alexandru Károly, conducătorul nobilimii și locțiitorul lui Fr. Rákoczy, s-a împăcat cu Habsburgii, la Satu Mare, astfel că răscoala a fost înfrîntă.

Aceste schimbări politice au avut urmări și asupra vieții bisericești a românilor. Atanasie Anghel și-a început păstoria în împrejurări foarte vitrege. El trebuia să facă față multelor împotriviri la unire ale credincioșilor din Brașov, Făgăraș, Hunedoara, Alba-Iulia etc., ale nobilului

Gavriil de Țagul Mare, care inițiasse o ridicare în masă împotriva unirii și care au refuzat să-i recunoască autoritatea episcopală. Din Țara Românească nu mai primea nici un ajutor material și nici un cuvânt de încurajare, ci dimpotrivă, scrisori de mustrare din partea lui Dositei al Ierusalimului și a mitropolitului Teodosie, la care se adăuga și sentința de anatematizare a patriarhului ecumenic Calinic II. La toate acestea, se adăuga un rău și mai mare: teologul iezuit. Instituit prin diploma leopoldină din 19 martie 1701, teologul, în calitate sa de «causarum auditor generalis» avea rostul de-a controla întreaga activitate desfășurată de noul episcop unit.

Primul teolog a fost iezuitul praghez Carol Neurautter, fost misionar militar în Sibiu, însoțitorul lui Atanasie la Viena. Inițial, a fost numai un simplu consilier al lui Atanasie (luând locul lui Paul Bárány), stînd tot pe lîngă comandamentul militar din Sibiu, de unde se deplasa din cînd în cînd la Alba-Iulia. Abia în toamna anului 1702 a fost instalat oficial, la Alba-Iulia. El primise din partea cardinalului Kollonich împuterniciri deosebite: să participe la sinoadele anuale ale protopopilor, să însoțească pe episcop în vizitele canonice, să cenzureze cărțile care vor fi tipărite la Alba Iulia, să cerceteze corespondența episcopului, să-și dea avizul asupra candidaților la hirotonie, să-i verifice gestiunea, să-l instruiască pe episcop în felurite probleme teologice, să-l mustre în caz de neîndeplinire a obligațiilor ce și-a asumat prin declarația dată la Viena la 7 aprilie 1701 și chiar să-i dea îndrumări de bună purtare. Din aceste instrucțiuni, rezulta rolul odios de controlor, de spion și de patron al teologului iezuit pe lîngă episcopul român unit, care devenea un personaj cu totul secundar, încît, după cuvîntul lui Samuil Micu, «vlădicul să putea zice a teologului vicareș». Iar un istoric modern scria că «în instituția teologului se exprima suprema înjosire națională și totala aservire religioasă a românilor trecuți la unire» (Mihail Dan). Neurautter și-a îndeplinit acest rol doar cîteva săptămîni, căci a murit pe neașteptate, la 2/3 noiembrie 1703, în vîrstă de numai 35 de ani. Locul său a fost ocupat de vechiul și cunoscutul autor moral al unirii Paul Ladislau Bárány. Peste cîteva ani a fost mutat la Pesta, urmîndu-i Ioan Prenthaller, pentru un an, apoi Francisc Szunyog. Ei s-au îngrijit de tipărirea unor catehisme catolice în românește (*Pîinea pruncilor sau învățătura credinții creștinești strînsă în mică sumă*, Alba Iulia 1702, *Catehismul lui Canisius*, tradus de Gheorghe Buitul, Cluj, 1703 și *Catehismul mare*, Sibiu, 1709).

În anul 1707, în timpul luptelor dintre curuți și Iobonți, Francisc Rákoczy, care ocupase Alba-Iulia, a așezat în scaunul mitropolitan pe Iov Țirca, pentru că Atanasie fugise cu imperialii la Sibiu. Acest Iov (în mirenje Ioan) Țirca, vechi aspirant la scaunul mitropolitan, se pare că a fost hirotonit în Moldova, unde se afla prin 1706. Păstoria lui a durat puțin timp, fiind silit să părăsească Transilvania, odată cu trupele lui Rákoczy, ajungând — iarăși pentru scurt timp — episcop în Maramureș. Așa s-a încheiat această primă încercare de a reînvia vechea Mitropolie ortodoxă a Transilvaniei.

Lipsit de sprijin din partea clerului și a credincioșilor săi, precum și de ajutorul material al Țării Românești, supravegheat îndeaproape de teologul iezuit, episcopul Atanasie a făcut o încercare de înlăturare a uniației în anul 1711. Împrejurările erau favorabile, căci muriseră atât împăratul Leopold I, cât și cardinalul Kollonich, care au avut un rol așa de însemnat în realizarea unirii, iar noul împărat Iosif I (1705—1711) se arăta mult mai tolerant în actele sale de guvernământ (la 30 martie a întărit actul unirii, dar nu făcea amintire decît de prima diplomă leopoldină). Inițiatorii acestei încercări de refacere a unității bisericești erau protopopul Vasile, «notarășul» soborului mare și fratele său, protopopul Petru din Daia. Ei au izbutit să înduplece nu numai pe protopopi, ci și pe Atanasie însuși. Soborul protopopilor care a înlăturat uniația se pare că a avut loc în iulie 1711. Pentru aproape o jumătate de an, se poate spune că unirea cu Roma încetase. Toate stăruințele teologului depuse pe lângă Atanasie au rămas zadarnice. Abia la 18 noiembrie 1711, iezuitul Gabriel Hevenessi a izbutit să impună lui Atanasie și protopopilor să revină asupra hotărîrilor și să facă o nouă mărturisire de credință în favoarea unirii. Cei doi protopopi au fost destituiți tot atunci, într-un sobor restrîns, condus de iezuiți.

Chinuit de remușcări pentru dezbinarea pe care a produs-o, Atanasie a murit, destul de tînăr, la 19 august 1713. La înmormîntarea sa, în Alba Iulia, s-au rostit două cuvîntări, de iezuiți, una în latinește, alta în ungurește, arătîndu-se, și prin aceasta, starea de umilință în care ajunsese Biserica românească.

Sinoadele electorale pentru alegerea unui nou episcop. După moartea lui Atanasie Anghel, primul episcop unit al românilor transilvăneni, se impunea, desigur, alegerea unui succesor. Această problemă n-a fost deloc ușoară, ci a produs multă tulburare în rîndul clerului și al credincioșilor, timp de 10 ani. Alegerea urmașului lui Atanasie a arătat și mai

mult clerului «unit» interesele meschine care au stat la baza așa-zisei «uniații» din 1698—1701.

Îndată ce s-a aflat vestea morții lui Atanasie, au început să se îndrepte îndemnuri către protopopi de a părăsi uniația și de a alege un vlădică ortodox, îndemnuri venite mai cu seamă din Țara Românească.

În aceste împrejurări, conducerea treburilor episcopiei și-a asumat-o teologul iezuit Francisc Szunyog, care, de fapt, era adevăratul ei cîrmuitor încă din timpul vieții lui Atanasie. Acesta a fost, de altfel, și motivul pentru care unii protopopi români l-au îndemnat să primească să le fie episcop. Szunyog a refuzat însă, motivînd că rînduierile ordinului său îl împiedică să primească o asemenea demnitate.

La 9 noiembrie 1713, s-a întrunit la Alba Iulia sinodul protopopilor uniți care să aleagă un nou episcop. După îndelungate dezbateri, au propus spre confirmare împăratului pe secretarul lui Atanasie Anghel, *Wenceslaw Frantz*, un laic originar din Boemia. Teologul Szunyog a recomandat în termeni călduroși arhiepiscopului de Esztergom, primatul Ungariei, pe Frantz. Primatul, la rîndul lui, însușindu-și propunerea sinodului, pe baza informațiilor favorabile ale teologului iezuit, l-a recomandat spre confirmare Curții din Viena.

Lucrurile n-au mers așa de ușor precum se părea, pentru că între timp se ivise un nou candidat, în persoana românului renegat *Ioan Giurgiu Patachi*, originar din satul Strîmbu (Horgospatak, azi jud. Cluj), cu studii la Cluj, Viena și Roma (unde a obținut și doctoratul în teologie), hirotonit preot romano-catolic. El încercase să ajungă episcop al rutenilor uniți din Muncaci și chiar episcop romano-catolic la Alba Iulia, dar fără rezultat. Și-a găsit acum cîțiva protectori cu influență, între care guvernatorul Transilvaniei, contele Sigismund Kornis și vicecancelarul Kászoni, care au stăruit pe lîngă cercul conducătoare din Viena să fie înlăturat Frantz și numit protejatul lor. Au trimis chiar și o delegație de români uniți la Viena, în frunte cu Ștefan Raț din Alba Iulia, — cel care-l însoțise pe Atanasie la Viena în 1701 — ca să protesteze împotriva alegerii lui Frantz. Intrigile și demersurile acestor doi potentăți au dus la izbîndă, căci alegerea lui Frantz n-a fost aprobată, dispunîndu-se o nouă alegere, cu indicația de a se propune trei candidați, din care împăratul să confirme pe unul din ei, potrivit diplomei a doua leopoldine.

Sinodul s-a întrunit, pentru a doua oară, la 16 aprilie 1714, cînd protopopii alegători au propus trei persoane: pe *Wenceslaw Frantz*,

pe care-l recomandă drept «cel mai potrivit, care ne-a captivat sufletul și inima», pe protopopii Pavel din Hațeg și Dumitru din Alba Iulia. De Ioan Patachi nu se făcea nici o amintire, neobținând nici un vot.

După cum era și firesc, rezultatul alegerii a nemulțumit pe Patachi și pe protectorii lui. De aceea, vicecancelarul Kászoni înaintează un memoriu-protest la Viena, în care arăta că ar trebui căutat un alt candidat, cu o mai bună pregătire. Arăta că Patachi n-a ajuns între candidați deoarece protopopii care l-ar fi voit n-au fost invitați la sinod, iar făgărășenii au fost opriți să-l voteze. În felul acesta, vicecancelarul a izbutit să anuleze din nou hotărârile sinodului electoral, iar Curtea din Viena a dispus convocarea unui alt sinod, care să-l aibă în vedere și pe preotul Ioan Patachi.

Cel de al treilea sinod electoral s-a întrunit tot la Alba Iulia, la 24 noiembrie 1714. Erau de față și doi membri ai «statului catolic» (Marcus Lippai și Ștefan Francisc Letay), precum și superiorul iezuiților din Alba Iulia, Laurențiu Petz și nou-numitul teolog iezuit Gaspar Ujházi. Cu acest prilej, 40 de protopopi prezenți au declarat că își mențin votul dat la sinodul precedent, celor trei candidați, propunând pe locul prim pe Wenceslaw Frantz. În privința lui Patachi, declarau că nu-l doresc episcop, întrucât a disprețuit credința ortodoxă trecînd la cea catolică, iar acum, dacă ar deveni unit, n-ar face-o din convingere, ci numai din dorința de-a ajunge episcop. Își exprimau apoi temerea că ajungînd episcop, va schimba rînduielile Bisericii Ortodoxe. Totuși, de data aceasta a început să-i surîdă norocul și lui Patachi, pentru că a primit și el un vot: al protopopului Ionașcu Monea din satul Veneția, din părțile Făgărașului, care era și secretar (notar) al sinodului. Protopopul Ionașcu a încercat să prezinte și voturile a trei preoți făgărășani, pe care îi convinsese la o consfătuire în satul Șona. Dar sinodul a protestat împotriva unui asemenea procedeu ilegal.

Era deci limpede că nici această încercare de a-l introduce pe Patachi între cei trei candidați nu izbutise. Cu toate acestea, protectorii săi nu s-au declarat înfrînți, ci au căutat noi pretexte pentru ca să anuleze și hotărârile ultimului sinod. Așa se face că Statusul catolic, în rapoartele înaintate forurilor superioare de stat, motiva că sinodul n-a fost convocat pentru a face alegerea, ci numai ca să fixeze locul unde să se întrunească sinodul electoral propriu-zis. Urmează, deci, să fie convocat sinodul, pentru ca să propună trei candidați, între care să figureze și Patachi. Scopul evident care se urmărea era acela de-a obține anularea alegerii. Pe baza obiecțiilor invocate de Statusul catolic,

guvernatorul Transilvaniei, contele Sigismund Kornis, a dispus convocarea unui nou sinod electoral, care să fie prezidat de consilierul guvernial contele Mihail Mikes, avînd ca secretar și interpret pe nobilul de origine română Iosif Boer. Și întrucît contele Mikes locuia în Sibiu, s-a hotărît ca și protopopii să fie convocați aici, ceea ce s-a și făcut. Dar la 10 decembrie 1714, s-au întrunit la Alba-Iulia patru protopopi, care au întocmit două memorii, pe care le-au înaintat arhiepiscopului de Esztergom și vicecancelarului Kászoni. Ei declarau că-și mențin propunerile anterioare și că nu se vor întruni într-un alt sinod electoral decît pe baza unui decret dat de împărat. La 2 ianuarie 1715, protopopii au protestat din nou împotriva faptului că sînt convocați la Sibiu și nu la Alba Iulia, potrivit vechiului obicei, stăruind din nou să fie confirmat Wenceslaw Frantz.

Cel de al patrulea sinod electoral urma să se întrunească la Sibiu, în ziua de 9 ianuarie 1715. Dar în această zi, pe lîngă președintele Mikes și secretarul-interpret Iosif Boer, nu s-a prezentat decît protopopul Ionașcu Monea, cu votul său și al celor trei preoți amăgiți de el. Cu toate acestea, «sinodul» s-a declarat legal constituit, iar contele Mikes a întrebat — prin interpret — dacă «sinodul» îl dorește episcop pe Patachi. «Sinodul», recte Ionașcu Monea, declară că își retrage votul dat anterior lui Frantz și că îl propune pe Patachi, socotindu-l mai capabil decît candidații sinoadelor anterioare. Cu tot comicul situației, în ziua următoare, Statusul romano-catolic a recomandat împăratului spre confirmare pe Ioan Patachi, întrucît a fost «ales» de «sinodul» Bisericii române unite. A fost recomandat în același timp și de vicecancelarul Kászoni, protectorul său.

Guvernul a aprobat propunerea făcută la 24 martie 1715 și l-a propus pe Patachi pentru întărire împăratului Carol VI (1711—1740). Acesta i-a dat cuvenita întărire la 23 decembrie 1715.

Recunoașterea și instalarea lui Ioan Patachi. Cu toate că alegerea noului episcop durase mai bine de doi ani, pînă la înscăunarea lui a mai trecut timp destul de îndelungat. În această vreme Curtea din Viena a încredințat conducerea Bisericii unite unor «directori» iezuiți: Iosif Bardia (1713—16) și Gheorghe Régai (1716—23), care a continuat să funcționeze apoi ca teolog, pînă în 1738 (cu o întrerupere în 1731).

Dar acum s-a petrecut un alt fapt dureros pentru Biserica românească din Transilvania. În jurul anului 1714 fosta catedrală și reședința mitropolitană din Alba Iulia, ctitorite de Mihai Viteazul, au fost dărîmate din temelii, pentru a se ridica o fortificație a cetății, care, pînă

la urmă, nu s-a mai făcut. În felul acesta, se căuta și înlăturarea urmelor materiale de orice fel ale legăturilor românilor transilvăneni cu frații lor din Țara Românească și Moldova. Se punea deci și problema găsirii unei reședințe pentru noul episcop Ioan Patachi. Această schimbare era cerută pe considerentul că în 1715 a fost restabilit scaunul episcopal romano-catolic de Alba Iulia (desființat în 1556), iar canoanele catolice nu îngăduiau doi episcopi într-o cetate. De aceea, guvernul din Viena a hotărât — la 4 octombrie 1716 — ca noua episcopie să-și aibă reședința în Făgăraș, căci ținutul înconjurător era locuit mai mult de români, nefiind prea departe nici de guvernul Transilvaniei (Cluj), nici de generalul comandant (Sibiu).

În același timp, împăratul a aprobat să se dea noii episcopii o moșie, care să-i aducă un venit anual de 3000 de florini, urmînd ca Dieta ardeleană să o caute. Dieta transilvană a împlinit dispoziția imperială, atribuind noii episcopii două moșii, la Gherla și Sîmbăta de Jos.

Fiind întărit de către împărat ca episcop «al românilor, grecilor, rutenilor și sîrbilor» din Transilvania și din părțile alăturate (ungurene), Curtea din Viena a cerut și papei Clement XI (1700—21) să confirme pe Ioan Patachi. Dar papa a aflat abia acum de existența unor credincioși «uniți» cu Roma în Transilvania, căci Atanasie Anghel funcționase fără confirmare papală. După îndelungate stăruințe pe lângă Congregația «De Propaganda Fide», care voia să numească pentru Transilvania doar un «vicar apostolic», la 6 iulie 1716 Congregația își dădea avizul favorabil pentru înființarea noii episcopii unite. Din decretul respectiv («Indulgentium esse») reieșea limpede că episcopia era socotită o fundație nouă și nicidecum o continuare a vechii Mitropolii Ortodoxe din Alba Iulia. Patachi era îndrumat să revină la «ritul grecesc» (ortodox) și să intre în ordinul Sf. Vasile (basilitan), căci altfel nu putea să fie numit episcop al unor credincioși aparținători acestui «rit».

Cu toate acestea, confirmarea lui a mai durat încă cinci ani, pînă în iunie 1721, timp în care s-a purtat o lungă corespondență între Viena și scaunul papal pe tema noii episcopii. Abia la 23 noiembrie 1720, Consistorul roman, după ce a cerut și avizul Congregației «De Propaganda Fide», a luat o hotărîre definitivă pentru înființarea noii episcopii, iar la 23 februarie 1721 papa Clement XI a dat o bulă în același sens.

Dar în luna următoare papa a murit, încît a trebuit să se aștepte alegerea noului papă Inocențiu XIII (1721—24), care, la 15 iulie 1721, a dat alte două bule (ambele încep prin cuvintele «*Rationi congruit*»). Prin cea dintîi se decreta înființarea Episcopiei unite din Făgăraș, pen-

tru «grecii, rutenii, românii și sîrbii din Transilvania», ridicînd biserica românească (ortodoxă!) din Făgăraș la rangul de catedrală episcopală, iar prin cea de a doua, papa îl confirma pe Ioan Patachi ca episcop al Făgărașului.

Astfel, prin numirea lui Patachi se desființa și puțină autonomie pe care o mai lăsase Bisericii românești din Transilvania cea de a doua diplomă leopoldină, căci se trecea la organizarea — de către papă și împărat —, a unui așezămînt nou, care nu mai avea nimic comun cu vechea Mitropolie ortodoxă de la Alba Iulia.

După aceste lungi așteptări, Patachi s-a văzut în sfîrșit recunoscut ca episcop unit al Făgărașului. Dar pînă la instalare a trebuit să mai aștepte doi ani, căci s-a ivit o nouă piedică în calea sa și anume lipsa unei catedrale episcopale. Este adevărat că papa ridicase biserica din Făgăraș la rangul de catedrală, dar acesta era un abuz, pentru că biserica respectivă era ortodoxă, folosită ca lăcaș de cult de credincioșii ortodocși din Făgăraș, fiind ctitorită, în 1697—98, de domnitorul ortodox Constantin Brîncoveanu. Spre a-și atinge scopul, Patachi a recurs și de data aceasta la viclesugurile sale obișnuite. Credincioșii ortodocși din Făgăraș erau păstoriți în acest timp de un preot cu numele Toma, pe care Patachi l-a rugat să-i îngăduie să fie instalat ca episcop unit în biserica brîncovenească la care slujea. Dîndu-și consimțămîntul, în dimineața zilei de 6 august 1723, Patachi a fost întîmpinat de credincioșii români, aduși din dispoziția căpitanului Făgărașului în piața orașului. Teologul iezuit Gheorghe Régai l-a salutată într-o cuvîntare ținută în limba latină, apoi s-au îndreptat spre biserică, din pridvarul căreia protopopul Ionașcu Monea, zelosul său adept, i-a ținut o nouă cuvîntare. Intrînd în biserică, i s-a adresat o altă cuvîntare în limba maghiară, de către un preot romano-catolic, apoi preotul Toma a săvîrșit Sf. Liturghie, bineînțeleș, după rînduiala ortodoxă. Săvîrșindu-se Sf. Liturghie, s-au citit bulele papale de înființare a episcopiei și de numire ca episcop a lui Ioan Patachi.

În zilele următoare, Patachi a încercat să înduplece pe preotul Toma să treacă la uniație cu toți păstoriții săi. Neizbutind, l-a oprit să mai slujească cele sfinte. Prin înșelăciune a obținut apoi cheile bisericii, punînd stăpînire pe ea cu ajutorul unor soldați, pe care i-a pus la dispoziția sa colonelul comandant Moosburg din Făgăraș. Toma și epitropul bisericii au fost arestați și aruncați în temnița cetății, unde au fost ținuți în obezi o săptămîină și jumătate, pînă ce comandantul general al

Transilvaniei, contele Königsegg din Sibiu, a poruncit să fie eliberați. Odoarele bisericii au fost ridicate și predate lui Patachi.

În astfel de împrejurări, credincioșii ortodocși din Făgăraș au fost nevoiți să se adreseze generalului comandant din Sibiu și, în cele din urmă, însuși împăratului din Viena, căruia i-au înaintat o plîngere, semnată și de credincioșii din alte orașe. O plîngere asemănătoare a trimis împăratului și doamna Maria (Marica), văduva lui Constantin Brîncoveanu, ctitorul bisericii. Camera aulică transilvană a rînduit chiar să se facă o cercetare și, convingîndu-se de abuzurile lui Patachi, i-a poruncit, în două rînduri, să restituie biserica ortodocșilor. În ciuda acestor dispoziții, Patachi, ajutat de vechiul său protector, vicecancelarul Kászoni și de membrii catolici ai cancelariei aulice transilvane, a rămas și pe mai departe stăpîn al bisericii răpite de la credincioșii ortodocși. Doamna Marica a mai intervenit o dată în octombrie 1727, la Curtea din Viena, dar aceasta n-a mai dat nici un răspuns, astfel că se consfințea tacit actul rușinos săvîrșit de episcopul Ioan Patachi.

Biserica unită sub Ioan Patachi. Ca episcop, a cîrmuit noua eparhie abia patru ani. Ca orice novice, s-a dovedit însă foarte sîrguitor în propovăduirea «uniției» și în asuprairea preoților și credincioșilor rămași statornici în dreapta credință. Astfel, în cadrul soborului mare ținut în februarie 1725, care a adoptat 14 hotărîri privitoare la viața religios-morală a clerului și credincioșilor, Patachi a luat măsuri și împotriva preoților hirotoniți «în alte țări». De asemenea, a hotărît interzicerea broșurii «*Învățătura bisericească de cele șapte Taine*», apărută la Rîmnic în 1724, întrucît aceasta învăța că prefacerea darurilor are loc la epicleză, pe cînd Patachi învăța pe preoții săi că s-ar face la cuvintele «*Luați mîncăți...*» și «*Beți dintru acesta toți...*».

De aceea, vorbind despre păstorirea lui Patachi, istoricul unit Petru Maior (1756—1821) scria că el intenționa ca «unele obiceiuri păpistă-șești să bage întră români», adică să le catolicizeze legea strămoșească. Intențiile sale nu s-au putut înlăptui, căci a murit destul de tînăr, ca și înaintașul său în scaun, avînd abia 46 de ani, în ziua de 29 octombrie 1727, pe cînd se afla în satul Sîmbăta de Jos. Unii spuneau că i-ar fi fost pusă otravă în cafea. Așa s-a stins din viață omul care, pentru satisfacerea intereselor sale meschine, a pricinuit atîta tulburare între credincioșii români din Transilvania.

După moartea sa, Curtea din Viena a numit ca «director» al Episcopiei vacante pe Adam Fitter, rectorul colegiului iezuit din Cluj (pînă în 1729). El a prezidat chiar sinodul protopopilor, întrunit în Cluj-Mănăstur

între 15—18 noiembrie 1728, luînd măsuri pentru întărirea uniației (nerecunoașterea preoților hirotoniți de vlădici ortodocși, oprirea copiilor uniți de a frecventa școli ortodoxe ș.a.).

În continuare, Episcopia a fost condusă de teologul iezuit Gheorghe Régai, pînă în 1732 (cu o întrerupere în 1731). Păstorirea lui Patachi, precum și încredințarea ce s-a dat iezuiților de a conduce Biserica românească în timpul sedisvacanței episcopale, a umplut de amărăciune, dar și de teamă pe preoții și credincioșii uniți, «crezînd — după cum spune Petru Maior — că nu numai strămoșeasca lege, ci și tocmeala cea bisericească a românilor, de care pînă astăzi foarte sînt alipiți cu inima româniei — se va schimba în lege și tocmeală latinească». Pentru acest fapt, continuă Maior, mulți din cei amăgiți au început să revină la Ortodoxie.

C o n c l u z i i l e care se desprind de aici sînt evidente. După actul din martie 1701, Biserica unită din Transilvania a ajuns într-o situație tristă, condusă de «teologi» și «directori» iezuiți și de românul re-negat Ioan Giurgiu Patachi, care căutau impunerea întregii învățături și a ritului catolic în Biserica românească. Toate promisiunile făcute în cele două diplome ale împăratului Leopold I nu au fost duse la îndeplinire, încît clerul și poporul român au rămas în starea tristă de pînă atunci, adică tolerați, lipsiți de drepturi în propria lor țară.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: PETRU MAIOR, *Istoria Bisericii românilor, atît a celor dincoace cît și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, 392 p.; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; IOAN M. MOLDOVAN, *Acte sinodale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș*, 2 vol., Blaj, 1869—72, VI + 196 + 124 p.; NICOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 vol., Oeniponte (Innsbruck), 1885, CXX + 1088 p.

Lucrări generale: SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor ardeleni în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920, VII + 224 + 225 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. «Teologul» vlădicilor uniți*, în «An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist», s. III, t. I, București, 1923, p. 149—192 (și extrasul, 44 p.); LIVIU PATACHI, *România ortodocși și revoluția rakoczia. Cauzele religioase ale participării lor*, în «R. T.», XXXVII, nr 7—10, 1947, p. 332—337 și nr. 11—12, p. 420—426.

Lucrări speciale: SILVIU DRAGOMIR, *Alegerea și numirea episcopului unit Ioan Patachi*, în «R. T.», IX, nr. 16—18, 1915, p. 216—276; vezi și răspunsul lui ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Alegerea și denumirea episcopului unit Ioan Patachi*, în «Cultura creștină», Blaj, VI, nr. 2, 1916, p. 37—43 și nr. 3, p. 68—75; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Contribuțiuni la biografia episcopului Ioan Patachi*, în «Cultura creștină», XVII, nr. 2—3, 1937, p. 129—137.

L

BISERICA DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ SUB REGIMUL FANARIOT. MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Regimul fanariot. Anul 1711 în Moldova și 1715 în Țara Românească au deschis o nouă pagină în istoria celor două țări române extracarpătice, prin inaugurarea așa-numitului regim fanariot sau turcofanariot. Turcii, nemaiavând încredere în domnii pămînteni (mai ales după trecerea lui Dimitrie Cantemir de partea rușilor, în 1711), au numit la cîrma celor două țări greci din cartierul constantinopolitan Fanar, al cărui centru îl forma Patriarhia Ecumenică. După numele acestui cartier s-au numit și noii domni ai țărilor române, fanarioți.

Primul domn fanariot în Moldova, în 1711, a fost Nicolae Mavrocordat, trecut — la sfîrșitul lui decembrie 1715 — în Țara Românească. De fapt, domnii fanarioți erau niște simpli guvernatori și executanți credincioși ai poruncilor Porții, avînd o dublă misiune: de a menține țările române sub dominație otomană și de a le integra cît mai mult în sistemul economic turcesc, pentru a asigura aprovizionarea Porții și a trupelor de ieniceri cu cele necesare. Totuși, țările noastre și-au păstrat în continuare autonomia internă; ele n-au fost ocupate de turci, nici transformate în pașalîcuri, așa cum s-a întîmplat cu țările balcanice și cu Ungaria.

Sub raport politic, social, economic, cultural și bisericesc, regimul fanariot a fost o perioadă de mari oprîmări și suferințe pentru poporul nostru. Numeroase teritorii aparținătoare pînă atunci Țării Românești și Moldovei au ajuns în stăpînireă statelor vecine. Domnii se schimbau mureau, media unei domnii fiind foarte scurtă; în Țara Românească au fost 40 de domni, iar în Moldova 36, la care se adaugă și cîteva ocupații rusești și austriece. De fapt, Înalta Poartă stabilise în practică durata unei domnii la trei ani. Odată cu domnii veneau o serie de favoriți, dor-

nici de îmbogățire, care ocupau cele mai de seamă dregătorii în stat. Mulți din ei au rămas la noi. Prin domni și prin cei veniți odată cu ei, se făcea tot mai simțită influența grecească în toate sectoarele de activitate (administrație, Biserică, școală etc.). Limba greacă era considerată limbă cultă, fiind folosită în biserică, în școală, în societate.

Se înțelege că în cursul puținilor ani de ședere în scaun — uneori chiar numai câteva luni — domnii fanarioți jefuiau țara, pe de o parte, pentru a plăti dările la care era obligată țara față de turci, iar pe de altă parte, pentru a-și achita datoriile contractate la ocuparea scaunului domnesc, și de a aduna banii necesari ca să poată ocupa din nou domnia, în cazul unei maziliri. Pentru rezolvarea crizei economice prin care trecea Imperiul otoman, se sporesc obligațiile țărilor române. Dintre obligații, tributul sau haraciul a crescut în mod neobișnuit. Cu mult mai apăsătoare erau darurile sau sumele de bani cu care se cumpărau scaunele domnești, scoase la adevărată licitație, obținerea lor fiind în funcție de numărul pungilor care erau oferite înalților dregători turci. La obținerea domniei se plătea o sumă de bani numită mucarier (era și un mucarier mic, care se plătea în fiecare an). Darurile sau peșcheșurile au cunoscut și ele o creștere destul de mare. La acestea se adăugau obligațiile în natură care oscilau după nevoile Porții (grâne, făină, oi, cai, unt, miere etc.). Acestea trebuiau transportate, deci era nevoie de munca a mii de oameni și animale (alte transporturi în timp de război). Se înțelege că exploatarea cea mai cruntă o îndurau masele țărănești. Asuprirea nemiloasă și fiscalitatea excesivă a dominației otomane exercitată prin dregătorii săi, domnii fanarioți, explică lupta întregului popor pentru înlocuirea fanarioților cu domni pămînteni, lucru ce s-a petrecut abia în anul 1821, în urma revoluției cu caracter național și social, condusă de Tudor Vladimirescu.

Biserica în timpul regimului fanariot. Sub raport bisericesc, constatăm că în Țara Românească regimul fanariot se inaugurează cu uciderea mitropolitului Antim Ivireanul, din porunca lui Nicolae Mavrocordat. Scaunele vlădicești din Țara Românească au fost ocupate în mai multe rânduri de ierarhi greci, e adevărat, în multe cazuri, cu dragoste față de poporul român. De pildă, în tot cursul regimului fanariot, scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei a fost ocupat de 12 vlădici, dintre care 6 greci și 6 români, la Râmnic de 2 greci, iar la Buzău, din 11 episcopi 5 au fost greci. În Moldova situația era cu mult mai bună, neacceptându-se decât doi greci, în urma unor presiuni îndelungate. În schimb, constatăm un fapt îmbucurător și anume că vlădicii nu mai erau schimbați după bu-

nul plac al domnilor, ca în secolele anterioare (cazul mitropoliților Ștefan, Teodosie, Varlaam ai Ungrovlahiei în secolul XVII ș.a.), ci rămâneau în scaun pînă la moarte sau se retrăgeau spre sfîrșitul vieții.

Mai toți vlădicii din Țara Românească au fost buni gospodari, îngrijindu-se de sporirea bunurilor materiale ale eparhiilor, de bunăstarea bisericilor și a mînaștirilor. Unii au fost mari cărturari sau iubitori de carte, traducători și sprijinitori ai tipăriturilor în limba română. Aproape toți vlădicii au fost aleși dintre egumenii de mînaștiri sau slujitorii de la Mitropolie.

Observăm și faptul că sub fanarioți — mai ales în Țara Românească — se stabilesc numeroși arhierii titulari, precum și călugări de neam grec. «Arhierii titulari» sau onorifici dețineau titlurile unor foste scaune mitropolitane sau episcopale, aflate acum sub stăpînire turcească și care, de fapt, nu mai ființau de multă vreme. La noi, trăiau pe lîngă mitropolii sau episcopii, ori ca egumeni ai unor mînaștiri închinete. Toți clericii greci așezați în țările române căutau să ajungă fie arhierii titulari, fie egumeni de mînaștiri, fie în diferite slujbe la mitropolii, episcopii, sau la curțile domnești, fie profesori la școlile domnești.

Se menține și acum numărul ridicat al mînaștirilor închinete, veniturile lor fiind trimise la Locurile Sfinte. Se înțelege că și egumenii lor erau tot de neam grec, oameni care se îngrijeau numai de interesele lor și ale Locurilor Sfinte, lăsînd de multe ori mînaștirile respective în paragină. În multe din ele începe folosirea limbii grecești la slujbe.

De o grijă a domnilor fanarioți față de Biserica românească din Transilvania, așa cum cunoaștem din secolele anterioare, nu se mai poate vorbi acum. Putem vorbi doar de un ajutor — destul de slab, de altfel, — dat credincioșilor transilvăneni de vlădicii celor două țări.

Un alt fapt care trebuie menționat este și acela că, în condițiile grele create pentru Biserică de regimul fanariot și de clericii greci veniți la noi, privirile, gîndurile și simțămintele ierarhilor și ale clerului de mir și monahal se îndreaptă spre Rusia. Întîlnim solii bisericești la curtea țarinei Ecaterina II în 1769—70, vlădici români retrași cu oștile rusești în Rusia, ca Antonie al Moldovei și Misail al Buzăului, Pahomie al Romanului retras la Kiev, fără să mai vorbim de ajutorul dat de Rusia Bisericii ortodoxe din Transilvania.

Urmașii lui Antim Ivireanul. Mitropolitul Mitrofan. După înlăturarea silnică din scaun a lui Antim Ivireanul, domnitorul Nicolae Mavrocordat a numit în locul său pe *Mitrofan*, mitropolit titular de Nissa. Era de neam grec, născut în insula Tassos, călugărit de tînar la mînaștirea

Dionisiu din Muntele Athos. De aici a venit pentru scurt timp la noi, ca egumen al mănăstirii Cotroceni, apoi s-a reîntors la Athos, a umblat pe la Constantinopol, de unde a venit iar în Țara Românească, în timpul lui Constantin Brâncoveanu. Acesta a cerut să fie hirotonit mitropolit titular pentru scaunul de Nissa, trăind la mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul din București. A ajuns unul din oamenii de încredere ai domnitorului și chiar duhovnic al său. Așa se face că în ianuarie 1712 l-a însărcinat să-i ceară lui Antim demisia din scaun. Probabil că nu a fost străin de acuzațiile care i se aduceau, mai ales că din corespondența lui Mitrofan cu patriarhul Hrisant al Ierusalimului reiese că între el și Antim existau oarecari neînțelegeri. În 1714 s-a tipărit, cu cheltuiala sa, un *Liturghier* grecesc, la Veneția.

În septembrie 1716, cu hotărâre patriarhală și la dorința domnitorului Nicolae Mavrocordat, Mitrofan a fost mutat din scaunul de Nissa, în cel al Ungrovlahiei.

Cu toate că a susținut politica filoturcă a lui Nicolae Mavrocordat, Mitrofan s-a dovedit totuși un ierarh sincer și corect. Acest lucru reiese din faptul că s-a opus încercării patriarhilor Samuil al Alexandriei și Ieremia III al Constantinopolului de a schimba mănăstirea Cernica din stavropighie a Patriarhiei Ecumenice, cum fusese declarată în 1716—17, în metoc al mănăstirii Zlătari care era închinată din 1707 scaunului Alexandriei. Atitudinea sa binevoitoare față de români reiese și din două scrisori pe care le-a adresat patriarhului Hrisant al Ierusalimului, rugându-l să îndemne pe Nicolae Mavrocordat, care era numit pentru a doua oară domn în Țara Românească, să nu vină cu prea mulți greci, ca să nu supere pe români și să fie cu îngăduință chiar și cu aceia care i-au greșit în cursul primei domnii.

Este de osîndit însă atitudinea sa față de Antim Ivireanul, căci în 1717, cercetînd socotelile bănești ale răposatului mitropolit și găsind unele datorii neplătite, a sechestrat averea mănăstirii Tuturor Sfinților. Așezămîntul lui Antim pentru ctitoria sa a fost desființat, mănăstirea fiind trecută sub cîrmuirea Mitropoliei, iar averea ei folosită în alte scopuri decît cele prevăzute în testamentul ctitorului.

Deși din corespondența sa cu Hrisant al Ierusalimului reiese că intenționa să publice unele cărți grecești, totuși, în cursul celor trei ani de păstorie, Mitrofan n-a tipărit nimic. Într-o scrisoare adresată aceluiași patriarh, la 18 ianuarie 1719, îl informa că a deschis o «școală de grece», care avea ca dascăl pe Gheorghe din Trapezunt.

S-a retras din scaun, probabil în vara anului 1719, și a murit în vara anului următor. La 29 august 1720 era amintit ca «răposatul mitropolit» de către urmașul său Daniil, într-o scrisoare către credincioșii din Șcheii Brașovului.

Mitropolitul Daniil. Sfirșindu-se păstoria lui Mitrofan, în locul său a fost ales episcopul *Daniil* al Buzăului. Acesta era român de neam, fiul lui Manole comis din Topoloveni. Înainte de călugărie se numea «Dumitrașcu Topoloveanu» sau «Dumitrașcu logofăt», fusese căsătorit, având un fiu și o fiică. Rămânând văduv de tânăr, s-a călugărit, sub numele de Daniil, la mănăstirea Aninoasa, în părțile Muscelului, ctitoria marelui clucer Tudoran Vlădescu, călugărit și acesta sub numele de Teodosie. A fost hirotonit ieromonah, ajungând în scurt timp egumen al mănăstirii Aninoasa, care era închinată mănăstirii din Cîmpulung. Așa se face că Daniil este întâlnit și printre călugării acestei mănăstiri, căreia i-a dăruit o moșie, la Șerbănești-Dîmbovița.

Fiind înzestrat cu alese însușiri la 1 octombrie 1716 a fost ales episcop al Buzăului, unde a păstorit trei ani, timp în care a izbutit să sporească simțitor averea acestei Episcopii, prin daniile făcute de feluriți clerici și credincioși, sau prin cumpărare.

La 19 august 1719 a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei în locul lui Mitrofan. De la Rîmnice nu putuse să fie chemat episcopul Damaschin, mai vechi în hirotonie și cu mai multă învățătură, căci acum Oltenia era ocupată de austrieci (1718—1739).

Ca mitropolit, a desfășurat o rodnică și multiplă activitate, în ciuda împrejurărilor în care a păstorit, în primii ani ai regimului fanariot. În primul rând, a fost un harnic, priceput și corect gospodar al averii Mitropoliei, izbutind să o sporească, prin felurite dani sau prin cumpărare.

Mitropolitul Daniil a arătat o grijă deosebită pentru restaurarea unor biserici și mănăstiri. Între acestea, trebuie amintită mănăstirea Aninoasa (1722—1729), pe care a restaurat-o și înfrumusețat-o, i-a făcut case, o clopotniță, zid înconjurător, i-a dăruit moșii (la Voicesti și Uricești, jud. Rîmniceul Sărat) și a obținut diferite scutiri pe seama ei, încît pe bună dreptate poate fi socotit ca al doilea ctitor.

La București, Daniil a reînnoit *paraclisul Mitropoliei*, ctitoria mitropolitului Teodosie, făcându-i o nouă zugrăveală și înzestrînd-o cu o tîmplă artistic și bogat sculptată. A refăcut din temelie biserica «*cu sfinți*» sau «*cu sibile*» din București (1728), numită așa după figurile de filozofi greci și sibile pictate pe pereții ei exteriori, ctitorie a unui preot cu numele Hierea (ca monah Filotei), de la sfîrșitul secolului XVII. Este

ctitorul bisericii zisă a *Vergului*, din București, împreună cu o «jupîneasă Ancuța, fiica popii Vladului» (1724).

În afară de acestea, mitropolitul Daniil s-a arătat și un susținător al tiparului. A scos de sub sechestru tipografia lui Antim, pe care a așezat-o tot în ctitoria acestuia, mînăstirea Tuturor Sfinților, iar din 1720 a început să dea la lumină mai multe cărți de slujbă în românește. Iată cărțile tipărite în cursul păstoririi sale: *Octoiul* (1720 după ediția lui Antim din 1712; noi ediții în 1730 și 1731), *Evhologhianul* (1722; o nouă ediție în 1729, sub numele de Molitvelnic), *Evanghelia* (1723), *Catavasierul* (1724), *Slujba sfîntului botez* (1725), *Slujba marelui canon al Sfîntului Andrei Criteanul* (1726), *Triodul săptămîinii mari* (1726, cuprinde însă și slujba Învierii), *Liturghierul* (1728, după al mitropolitului Antim din 1713; o nouă ediție în 1729), *Ceaslovul* (1731). Ca o lucrare originală, poate fi amintită o *Pastorală pentru Postul Mare* (4 foi, fără să-i cunoaștem anul apariției). Majoritatea acestor cărți s-au tipărit cu cheltuiala mitropolitului. La tipărirea lor au ostentat vrednici tipografi, ca ieromonahul Sava, dar mai ales preotul Stoica Iacovici. Prin aceste tipăriri, mitropolitul Daniil a înlăturat ultimele rămășițe ale limbii slavone, contribuind, în același timp, la deplina așezare a limbii românești în slujbele bisericești.

Mitropolitul Daniil a avut o largă înțelegere și pentru credincioșii români din Brașov și Țara Bîrsei, rămași fără un cîrmuitor bisericesc, în urma dezbinării de la 1698—1701. Aceștia au fost un timp sub cîrmuirea sa duhovnicească, trimițîndu-le cărți și scrisori de încurajare și hirotonindu-le preoți.

Vlădica Daniil a murit la 11 decembrie 1731, fiind îngropat la Mitropolia din București, după cum ne arată inscripția de pe piatra sa de mormînt.

Din cele spuse, ne putem da seama că Daniil a fost unul dintre vlădicii vrednici de pomenire care au păstorit pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei.

Mitropolitul Ștefan. Scaunul Ungrovlahiei a fost ocupat, în primele zile ale anului 1732, de Ștefan (1732—1738), român de neam, fost episcop al Buzăului (1719—1732). El a continuat tipărirea de cărți românești începută sub Daniil. Astfel, în 1732 s-a tipărit la București *Chiriacodromionul*, avînd la bază Cazanila lui Varlaam, cu o lungă prefață semnată de mitropolit, apoi o *Psaltire* (1735), un *Antologhion* și un *Octoih* (1736).

Mitropolitul Ștefan a murit de ciură la mănăstirea Căldărușani, la 23 septembrie 1738, de unde a fost adus la București și înmormântat la Mitropolie, alături de vlădica Teodosie († 1708).

Mitropolitul Neofit Cretanul. O atenție deosebită merită mitropolitul *Neofit Cretanul* sau *Criteanul* (1738—1753). Acesta era grec de neam, născut în insula Creta, de unde și apelativul de «Cretanul». A venit în Țara Românească în calitate de dascăl al copiilor domnitorului Constantin Mavrocordat, fiind pe atunci ieromonah. Toți contemporanii săi recunosc că era un om cu aleasă pregătire cărturărească.

Ca o prețuire a științei sale de carte și ca o răsplată pentru învățătura pe care a dat-o fiilor săi, Constantin Mavrocordat a stăruit pe lângă patriarhul ecumenic și sinodul său, ca Neofit să fie ridicat la rangul de mitropolit titular al Mirelor Lichiei, fiind hirotonit la 27 ianuarie 1737. La 7 noiembrie 1738, după moartea mitropolitului Ștefan, același domnitor și dregătorii țării au hotărât mutarea lui Neofit al Mirelor în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, păstorind apoi cu vrednicie pînă la moartea sa, întîmplată la 17 iunie 1753.

Putem vorbi de felurite aspecte ale activității sale ca întîistătător al Mitropoliei Ungrovlahiei. Sub aspect material-gospodăresc, mitropolitul Neofit s-a arătat ca un priceput gospodar, cumpărînd felurite proprietăți pe seama Mitropoliei (moșii, case, vii, mori etc.) și hotărnicind o parte din moșii ale căror hotare erau încălcate de vecini. De asemenea, în timpul său au fost închinat Mitropoliei mai multe schituri și biserici (Greci-Olt, Buliga-Pitești, biserica Sf. Nicolae-Șelari dn București ș.a.).

Mitropolitul Neofit a rămas în istorie și ca un vrednic ierarh care a luptat pentru înlăturarea unor vechi nedreptăți sociale. Astfel, la 1 martie și 5 august 1746, alături de domnitorul Constantin Mavrocordat, de înaltul cler și de reprezentanții boierimii, a luat parte la acțiunea întreprinsă pentru desființarea rumâniei, constatîndu-se că ea nu era «de nici un folos», ci dimpotrivă, «de mare pagubă sufletului creștinesc». Urmînd această hotărîre, el a premers cu exemplul, dezrobînd la 15 martie 1746 pe toți rumânii și urmașii acestora de pe moșiile Mitropoliei. În actul încheiat cu acest prilej, el spunea că «de vreme ce răscumpărarea robilor iaste mai cinstită decît toate celelalte milostenii cîte se fac (după socoteala Sfinților Părinți), pentru aceasta și smerenia noastră iertăm și slobozim pe toți rumânii, atît ai Sfintei Mitropolii de la Tîrgoviște, cît și acești de aici din București, pe ei și pe feciorii lor, pe nepoții și strănepoții lor...».

Pentru ca să nu fie învinuit de nimeni că Mitropolia ar fi păgubită prin această măsură, Neofit a cumpărat pe seama ei «cu banii noștri (iar nu din veniturile Mitropoliei), moșia ce se cheamă Pătroaia (jud. Dâmbovița), cu biserică de piatră, cu case de piatră, cu pivniță de piatră și cu pogoane de vie, drept taleri 3.500, care o am lăsat în locul acestor rumâni, pe care i-am slobozit, a căror preț nici pînă la taleri 1.500 nu făcea». Reiese de aici că fapta mitropolitului nu era făcută din constrîngere, iar agoniseala sa înțelegea să o cheltuiască în folosul celor mulți, în loc s-o trimită peste hotare, așa cum făceau alți clerici greci.

Identificarea mitropolitului Neofit cu interesele poporului pe care-l păstorea rezultă și din faptul că în 1753 a luat parte la mișcarea îndreptată împotriva domnitorului Matei Ghica, devenit nesuferit în rîndul maselor largi populare, prin impozitele și abuzurile sale. Un martor ocular relatează că «Neofit, ținînd parte boierilor români, deodată a poruncit să tragă clopotele și strîngîndu-se tot norodul Bucureștilor, a luat crucea în mîină și a strigat: «Urmați-mi!» S-au îndreptat cu toții spre trimisul sultanului, căruia i s-au plîns de toate abaterile domnului. În urma acestei mișcări, Matei Ghica a fost mutat în Moldova.

De asemenea, mitropolitul Neofit, fiind sfetnic apropiat al domnitorului Constantin Mavrocordat, a participat la elaborarea «constituției» acestuia din 1741, cerînd să se înscrie în primele patru capitole anumite prevederi privitoare la cler și anume scutirea mînăstirilor și a preoților de orice fel de dări și precizînd, într-un capitol special, rostul protopopilor de județe.

Mitropolitul Neofit a fost deosebit de activ și pe tărîm cultural. Ca unul care fusese mult timp profesor, a acordat o mare atenție școlilor. De aceea, domnitorul Grigorie Ghica, printr-un hrisov din 17 ianuarie 1749, pentru reorganizarea școlilor din București, rînduia ca ispravnic al dascălilor pe mitropolitul Neofit, hotărînd ca «de acum înainte să aibă arhieria ta purtarea de grijă a școalelor, strîngînd de la preoții țării darea după an, care s-au orînduit lor și dintr-aceea să împartă didascălilor simbriile cele tocmită». Un hrisov asemănător a dat și Matei Ghica, la 13 octombrie 1752.

Pe lîngă acestea, în 1746 mitropolitul însuși a întemeiat o școală în mediul rural, la Pătroaia, în care să învețe carte în mod gratuit copiii țăranilor. El a luat măsuri între altele, «ca să fie și un dascăl, care să învețe pe copiii creștinilor fără de plată și căruia dascăl am hotărînt să i se dea 50 de lei pe an, afară de nutrimentul lui și de o haină de pos-

tav». Spirit practic, Neofit a cerut încuviințarea domnului pentru deschiderea unui târg anual de 10 zile la Pătroaia (20—30 iunie), urmînd ca venitul vămii să fie folosit pentru întreținerea școlii. Constantin Mavrocordat a încuviințat propunerea mitropolitului (lucru ce l-au făcut și domnii următori, care au mărit durata târgului), impunîndu-i obligația să meargă el însuși în fiecare an la Pătroaia «pentru învățătura norodului». Școala de la Pătroaia, cu învățămînt gratuit pentru copiii de țărani, a supraviețuit mitropolitului Neofit, căci ea se poate urmări documentar pînă în anul 1774.

O activitate și mai rodnică a desfășurat mitropolitul Neofit în privința tipăriturilor bisericești. Astfel, în tipografia zisă «de la școala Văcăreștilor», a tipărit, în 1741, următoarele patru cărți : *Învățătura bisericească* a mitropolitului Antim Ivireanul într-o nouă ediție (cuprinde și o listă a vlădicilor, egumenilor și marilor dregători de atunci), cartea intitulată *Întrebări bogoslovești* (tradusă din grecește după Sfîntul Atanasie cel Mare și alții), un *Liturghier* și un *Molitvelnic*. În tipografia Mitropoliei și în tipografia domnească s-au tipărit, în primul rînd, o seamă de cărți de slujbă în românește : *Catavasierul* (1742), *Evanghelia* (1742, 1750 și 1753), *Triodul* (1742 și 1746), *Apostolul* (1743), *Penticostarul* (1743), *Antologhionul* (1743), *Liturghierul* (1746), *Octoihul* (1746, alte ediții în 1752), *Ceaslovul* (1747, o nouă ediție în 1748), *Psaltirea* (1748) etc. Așadar, sub păstoria lui Neofit s-au tipărit în românește aproape toate cărțile de slujbă, contribuindu-se astfel în mod substanțial la introducerea limbii poporului în biserică. Pe lîngă acestea, s-au tipărit și o serie de cărți de învățătură : *Cazaniile* predicatorului grec Ilie Miniat, traduse pentru prima oară în românește (1742), *Pravoslavnică Mărturisire a lui Petru Movilă* (1745), *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Gură de Aur* (1746, tipărite pentru a doua oară în românește) ș.a. La majoritatea acestora cheltuielile de tipar au fost suportate de mitropolit. Meșterii care au ostenit la tipărirea lor au fost preotul Stoica Iacovici, Dimitrie Pandovici, Barbu Bucureșteanul și alții.

Mitropolitul Neofit a scris și două lucrări originale, rămase în manuscris, ambele cerute de Constantin Mavrocordat : una în care răspundea la întrebarea dacă se pot împărtăși cu Sfintele Taine «cei ce au avut vise voluptoase», și alta despre miruit, în care vorbea de rostul «miruirii» credincioșilor cu untdelemn din candela de la iconostas.

A avut un rol însemnat la înființarea și înzestrarea bibliotecii Mitropoliei. Catalogul cărților arată preocupările de carte ale acestui ierarh luminat.

Mitropolitul Neofit a rămas în istoria Bisericii noastre și prin două vizite pastorale pe care le-a făcut în eparhia sa și o parte din eparhia Râmnicului. Prima a început-o din 2 iunie 1746, iar a doua din 22 iunie 1747. În cursul acestor călătorii, a cercetat numeroase biserici parohiale și mânăstiri din cuprinsul județelor : Ilfov, Vlașca, Argeș, Vâlcea, Muscel, Dâmbovița. Pretutindeni a predicat, a săvârșit botezuri, spre învățătura preoților, a îndrumat pe preoți și pe credincioși. Dar mai presus de acestea, ne-a lăsat prețioase însemnări de călătorie în grecește, cu o seamă de știri istorice, geografice și etnografice. Copiază pisanii, inscripții de pe pietre de mormânt, punând astfel bazele primul «corpus» de inscripții la noi, consemnează tradiții locale etc. El ne apare astfel ca un precursor al cercetărilor istorice de mai târziu.

Mai rămâne să amintim și faptul că în timpul păstoririi sale a hirotonit mai mulți arhierei, fie sufragani ai săi de la Râmnic sau Buzău, fie arhierei titulari. În 1746 mitropolitul Neofit a fost încredințat de patriarhul ecumenic să facă înscăunarea și investirea mitropolitului Libiei Matei Psaltul, fost egumen al mânăstirii Zlătari, ca patriarh al Alexandriei. Amintim apoi că în cursul păstoririi sale, Țara Românească a fost vizitată de patriarhul Silvestru Cipriotul al Antiohiei, care a tipărit la București o *Psaltire* în limba arabă, în 1747 (alte cărți în limba arabă a tipărit în aceeași perioadă la Iași).

C o n c l u z i i. *Din toate cele expuse, se desprinde constatarea că mitropolitul Neofit, deși era grec de neam, s-a arătat ca un vrednic urmaș al lui Antim cel din Iviria, căci — fără să ne gândim a-l pune alături de acesta — în tot timpul păstoririi sale a lucrat pentru binele poporului român. Spirit progresist, pătruns de învățătura timpului, mitropolitul Neofit a fost un bun cărturar, care a sprijinit curentul de traduceri în limba română și ne-a lăsat și acele prețioase însemnări de călătorie. S-a identificat cu năzuințele poporului pe care-l păstora, luând poziție împotriva exploatării fanariote, contribuind la desființarea rumâniei și la răspîndirea cunoștințelor de carte în mediul sătesc. Toate acestea fac din el o figură reprezentativă a ierarhiei muntene în secolul al XVIII-lea.*

BIBLIOGRAFIE

I z v o a r e. GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din BOR, VIII (1884), IX (1885), X (1886); Notele de călătorie ale mitropolitului Neofit s-au publicat de GHENADIE ENĂCEANU în BOR, II (1875—76), p. 315—327, 633—640, 737—744; III (1876—77), p. 7—22, 175—183; XVII (1890—91), p. 718—724; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească*

veche, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p.; tom. IV, *Adăogiri și îndreptări* (semnat ION BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări. Viața bisericească sub fanarioți. IEREMIA HAGIU, *Biserica românilor în epoca fanarioților*, teză de licență, București, 1898; GH. M. IONESCU, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, vol. II (1708—1787), București, 1914; IOAN F. STÂNCULESCU, *Reforme, rînduieli și stări bisericești în epoca fanariotă*, în «BOR», LXXXIV, 1963, nr. 5—6, p. 522—545; CONSTANTIN BRADEA, *Cronicile grecești și situația Bisericii românești în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în «BOR», LXXXIV, nr. 5—6, 1966, p. 574—583; ALEXANDRU I. CIUREA, *Cîteva aspecte esențiale ale regimului turcofanariot în istoria Bisericii Ortodoxe din România*, în «BOR», LXXXIX, nr. 7—8, 1971, p. 838—843 (vezi și versiunea franceză: *Quelques aspects essentiels de l'époque phanariote dans l'histoire de l'Eglise orthodoxe de Roumanie*, în vol. *Symposium — l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 17—28).

Mitropoliții Ungrovlahiei. N. IORGA, *O tipăritură necunoscută a mitropolitului muntean Mitrofan*, în «BOR», LVII, nr. 1—2, 1939, p. 1—3; LUCIAN FLOREA, *Aspecte din viața și activitatea mitropolitului Mitrofan al Ungrovlahiei*, în «GB», XXVI, nr. 3—4, 1967, p. 275—282.

IOAN RĂUȚESCU, *Mănăstirea Aninoasa din județul Muscel, Cîmpulung*, 1933, VII + 258 p.; NICOLAE C. TURCU, *Viața și activitatea mitropolitului Daniil al II-lea al Ungrovlahiei*, în «ST», XVII, nr. 7—8, 1965, p. 472—487.

CORNELIA PILAT, *Călătoria mitropolitului Neofit în Țara Românească în a doua jumătate (sic) a secolului XVIII*, în «Studii și Cercetări de Istoria Artei», nr. 3—4, 1965, p. 277—285; V. MIHORDEA, *Un colaborator al lui Constantin Mavrocordat la desființarea rumâniei: Mitropolitul Neofit*, în «BOR», an. LXXXIII, nr. 7—8, 1965, p. 715—734; NICOLAE C. TURCU, *Activitatea mitropolitului Neofit I al Ungrovlahiei*, în «BOR», an. LXXXIII, nr. 7—8, 1965, p. 715—734; MIHAI CARATAȘU, PAUL CERNOVODEANU și NICOLAE STOICESCU, *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul*, în «BOR», an. XCVIII, nr. 1—2, 1980, p. 243—315.

Cultura: TIT SIMEDREA, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740—1750*, în «BOR», LXXXIII, nr. 9—10, 1965, p. 845—942; MIHAIL CARATAȘU, *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din București în secolul al XVIII-lea*, în «SCB», serie nouă, XIII, București, 1974, p. 133—149.

LI

EPISCOPIILE RÎMNICULUI ȘI BUZĂULUI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Episcopia Rîmnicului. În timpul regimului fanariot, pe scaunul vlădicesc de la Rîmnic au păstorit 10 episcopi, dintre care numai ultimii doi au fost de neam grec. Faptul că influența grecească la Rîmnic a fost mai slabă decît în celelalte două centre vlădicesci (București și Buzău) a făcut cu puțință ca activitatea cărturărească în limba română să cunoască aici o înflorire deosebită. La aceasta a contribuit și faptul că între vlădicii din această perioadă s-au numărat și cîțiva cărturari de seamă, ca Damaschin, Chesarie și Filaret, care au adus un aport prețios la opera de tălmăcire și tipărire a cărților de slujbă în românește.

Urmașii lui Antim Ivireanul la Rîmnic. Episcopul Damaschin. După alegerea lui Antim Ivireanul ca mitropolit al Ungrovlahiei (28 ianuarie 1708), în scaunul episcopal de la Rîmnic a fost ales episcopul Damaschin de la Buzău. Date asupra vieții și activității sale ca episcop de Buzău am înfățișat într-un alt capitol. După înscăunarea la Rîmnic, Damaschin s-a dovedit a fi un bun gospodar, preocupîndu-l păstrarea, sporirea și buna îngrijire a averii Episcopiei. Documentele vremii ne dau mărturie despre aceste preocupări ale sale. Astfel, a cumpărat moșii, vii, case, vaduri de moară etc., a zugrăvit schitul Iezerul și a zidit schitul Păpușa. Păstoria lui la Rîmnic s-a desfășurat însă în împrejurări grele pentru el și pentru toți păstoriții săi. În urma unui război turco-austriac, încheiat prin tratatul de pace de la Pasaroviț din 21 iulie 1718, Oltenia a fost ocupată de austrieci. A rămas în această situație pînă în 1739, cînd, în urma unui nou război turco-austriac, încheiat cu pacea de la Belgrad, din 1739, Oltenia a fost realipită la Țara Românească.

În asemenea împrejurări, episcopul Damaschin s-a arătat ca un bun diplomat și ca un apărător energic al drepturilor Bisericii sale, înfruntînd



ХРИСТОВЕ ДОМИХАН СЫТЪХЪХРИСТОВЕ РАТЕ ГРЪИЩЕ ПРОФЪХА ДАН

Main body of handwritten text in Cyrillic script, consisting of several lines of dense, cursive handwriting.



Handwritten signature or date at the bottom right of the page.

Hrisov de danie de la Constantin Brîncoveanu, din 25 mai 1698, prin care reînnoia Mitropoliei Transilvaniei dania anuală de 6000 de aspri.

În numele lui Dumnezeu, Tatăl, Fiul și Sfântul Duh,
noi, președintele și membrii Congresului
Statelor Unite ale Americii -

Întrucât am văzut că în unele părți ale țării noastre
există o lipsă de înțelegere și de simțăminte
cu privire la drepturile și libertățile
ce le sunt garantate de Constituția noastră;
întrucât am văzut că în unele părți ale țării noastre
există o lipsă de înțelegere și de simțăminte
cu privire la drepturile și libertățile
ce le sunt garantate de Constituția noastră;
întrucât am văzut că în unele părți ale țării noastre
există o lipsă de înțelegere și de simțăminte
cu privire la drepturile și libertățile
ce le sunt garantate de Constituția noastră;

Întrucât am văzut că în unele părți ale țării noastre
există o lipsă de înțelegere și de simțăminte
cu privire la drepturile și libertățile
ce le sunt garantate de Constituția noastră;
întrucât am văzut că în unele părți ale țării noastre
există o lipsă de înțelegere și de simțăminte
cu privire la drepturile și libertățile
ce le sunt garantate de Constituția noastră;
întrucât am văzut că în unele părți ale țării noastre
există o lipsă de înțelegere și de simțăminte
cu privire la drepturile și libertățile
ce le sunt garantate de Constituția noastră;



Manifestul de unire din 7 octombrie 1698, pagina întâia.

Pagină din Evanghelia tipărită la București în 1760, cu stemele ambelor țări și cu versuri închinate domnitorului Scarlat Grigorie Ghica.

ВѢРЪЮ ПОЛНЪЮТЪ І. АСЪПРА СТЕМЕНИ ПРѢ СВѢТЛОСТУ
 АУИ СЪВѢТЪАУИ, ШИ БЛАГОУСЪТНІВЪАУИ ІСО
 СКАРАЛЪ ГРИГОРІЕ ГИКА БОБЕШ.



ДѢЛА АКИПѢИИ ЧЕИ ПУЧЕТЕ СЪВ АСЪМНАТЕ,
 ДОМНІВЪИ СКАРАЛЪ ДѢЛА ХСЪ ИСАУ ДАТЕ,
 БУЖІВЪ СЪВѢПЖИ МОДѢВЕН АЛЪ АДЪВЕРЪЗЪ,
 КОРЕВЪ АЛЪ БЛАХІИ ДМНЪ АЛЪ АКРЕДНЦЪЗЪ,
 АМЖИДОШ СЪТЕМЕ ДЕ ДОМНІЕ АКОРОНАТЕ.
 ПЖНЪ ЛА АДЖНЧЪ БЪТРАЖНІЦЕ ИАТЪ ДАТЕ.
 ПРІ ДОМНІВЪ СКАРАЛЪ ГРИГОРІЕ ГИКА.
 ПЪЗЪЕКЪВЪ ДМНІЗЪ КЪ МЪЛАТЪ БИРЪИИЦЪ.
 ЧЕ АКЪМЪ ДОМНІЦЕ ЧАРА СВЪМЖІЕСКЪ,
 ДОМНІВЪ ПЪЗЪЕСКЪ КАСЪ СЪВѢПЖІЕСКЪ.



Stemele Moldovei și Țării Românești în Octoihul tipărit de episcopul Climent la Râmnic, în 1742.



КАЗАНІЄ

ЛАДУМНІКЯ
 ВАМШЪ ЛЪНШІА ФАРИСЕЪАЪН
 КУВАНТЪ АНАНТЕ.



Съ адеврѣмъ а вѣщѣмъ а и дрѣптѣцѣи де вѣче, Маи наннте а вѣзѣтъ ка оуи шѣмъ оуо де полатѣ: ка нѣте рѣзѣтѣтѣ гѣте мѣрима дѣшѣтѣ, шѣ трѣфіа. Ячѣтѣ шѣ пре ацерѣи карѣи наѣ пѣзѣтѣ аса ачѣ- пѣтѣрѣ, кѣ нѣгѣра а тѣмѣ рекѣдѣи де вѣче пѣ а ко- перѣтѣ шѣ а прѣпѣтѣнѣе сѣпѣтѣ Пѣмѣнтѣ пѣ а кѣ- лѣтѣ. Пѣрѣ шѣ смѣрѣнѣа лѣмѣнѣ гѣте, ачѣста шѣ пре Пѣкѣтѣошѣ аи лѣмѣнѣзѣ шѣ а Чѣрѣ аи рѣдѣнкѣ. Пѣнтѣрѣ ачѣста трѣфіа ѡ лѣпѣдѣ дѣмѣдѣ, шѣ а пѣтѣ нѣлѣра чѣ а нѣзѣ пѣрѣ кѣ сѣнтѣ дрѣпѣци, шѣ поносѣлѣскѣ чѣлѣра чѣ сѣ а тѣоуѣ дѣла пѣкѣтѣ. Пѣрѣ дѣтѣ ачѣста смѣрѣнѣа ѡ лѣдѣ шѣ пре пѣкѣтѣошѣ карѣи сѣ по- нѣжѣкѣ аи а дрѣптѣзѣ: ка шѣ пре ачѣстѣ
 ВАМШЪ де карѣле а кѣмъ мѣртѣ-
 онѣнѣе сѣлѣа.

Foia de titlu a Ceaslovului tipărit de episcopul Climent la Rîmnic, în 1740.

ЧЛѢСОСЛОВЪ
 Чѣрѣ ачѣнѣ сѣдѣжѣа дѣзѣи шѣ дѣнонѣ
 те дѣтѣ рѣ дѣлѣа сѣфѣнѣ Бѣсѣрѣтѣ
 ачѣдѣмѣ а тѣрѣчѣстѣа кѣи пѣрѣпѣрѣнѣтѣ
 а тѣрѣ а дѣошѣ дѣмѣнѣ ачѣкѣ ачѣлѣ-
 цѣа гѣдѣи нѣоуѣрѣ дѣмѣнѣ ѡ Мѣхѣи
 Гѣковѣцѣ Коѣво дѣ.
 Рѣ Бѣа гѣловѣнѣа прѣ сѣфѣнѣтѣ
 лѣи Мѣтѣрополѣтѣа Кѣ Нѣофѣтѣ.
 Шѣ кѣ полатѣ кѣлтѣдѣа а тѣрѣ-
 графѣи дѣ нѣоѣ, а сѣфѣнѣтѣи гѣлѣ
 дѣ дѣмѣнѣзѣдѣ нѣнтѣ оѣоуѣдѣи. Кѣ
 Кѣи мѣнтѣ сѣпѣкѣнѣдѣа Гѣмѣнѣдѣи,
 да ачѣдѣ дѣла зѣдѣнѣрѣ ачѣмѣи.
 Ачѣтѣ шѣ зѣнѣ
 де Пѣоуѣ нѣнѣ, шѣ ачѣмѣнѣ
 ачѣтѣ

oficialitatea austriacă. Încă din februarie 1717, când nici nu se încheiase pacea, dar austriecii se așezaseră în Oltenia, Damaschin a condus o delegație de boieri la Viena, ca să trateze situația viitoare a Olteniei. Cu acest prilej, a înaintat Curții un memoriu în 10 puncte, cerînd ca Biserica de aici să-și păstreze vechile drepturi, iar mînaștirile să fie scutite de încartiruirii de trupe. Împăratul Carol VI (1711—1740) i-a admis cererea printr-un decret, dat la 30 mai 1717, dar mînaștirile au continuat totuși să fie supuse încartiruirilor.

La 22 februarie 1719, împăratul Carol VI a dat un decret, prin care se reglementau problemele privitoare la administrația Olteniei, precum și o proclamație către locuitori. Cu privire la Biserică, se acorda libertate religioasă, cu protejarea cultului ortodox. Episcopia Rîmnicului era scoasă de sub jurisdicția canonică a Mitropoliei Ungrovlahiei și pusă sub cea a Mitropoliei sîrbe din Belgrad. Era apoi oprită închinarea de mînaștiri la Locurile Sfinte din Răsărit, precum și orice legături cu ele. Mînaștirile erau supuse, din punct de vedere administrativ, guvernului austriac, care întărea și alegerea egumenilor. În privința privilegiilor și a scutirilor, ele urmau să fie mai întîi cercetate de Administrația austriacă din Oltenia, care apoi să raporteze cele constatate Curții. Pînă la confirmarea lor, mînaștirile și casele preoților urmau a fi exceptate de încartiruirii.

Desigur punerea episcopului de Rîmnic sub jurisdicția canonică a mitropolitul sîrb din Belgrad, amestecul Curții în alegerea și numirea egumenilor, ca și punerea mînaștirilor sub controlul administrației austriece au nemulțumit pe episcop, dar și pe egumenii în funcție. De aceea, la 29 noiembrie 1719, episcopul, împreună cu egumenii Ioan de la Hurezi, Ștefan de la Bistrița, Ștefan de la Arnota și Pahomie de la Govora, au înaintat Curții un memoriu în 11 puncte, prin care cereau — între altele — ca Episcopia Rîmnicului să fie ridicată la rangul de mitropolie, motivîndu-se că a mai existat pe vremuri o mitropolie în Oltenia, la Severin, urmînd ca ea să atîrne canonic de patriarhul de Constantinopol. De asemenea, cereau pentru episcop dreptul de îndrumare și control al mînaștirilor — pentru care preconizau o mai bună îndrumare —, cereau ca în demnitatea de episcop să nu fie promovați decît români și altele. Merită să ne rețină atenția și punctul 10 din memoriu, prin care cereau să se înființeze o școală românească în Rîmnicu Vîlcea, sub îngrijirea episcopului, a cărei întreținere să se facă din contribuția mînaștirilor și a preoților și o școală latinească în Craiova, sub îngrijirea și cheltuiala

administrației austriece. Firește, autoritățile nu s-au grăbit cu aprobarea vreunuia din dezideratele episcopului-cărturar.

Cu toate neajunsurile survenite prin noua situație politică, episcopul Damaschin Dascălul n-a uitat nici o clipă de preocupările sale cărturărești. Fiind convins că un credincios care vine la biserică trebuie să înțeleagă ceea ce se citește și se cântă, și-a făcut ca preocupare centrală a activității sale tălmăcirea cărților liturgice în limba română. Această muncă istovitoare a început-o încă de când era episcop de Buzău, izbutind ca pînă la sfîrșitul vieții să traducă aproape toate cărțile de slujbă în românește. Păcat însă că n-a putut să pună sub tipar decît o foarte mică parte din truda sa; deși a ajuns episcop la Buzău după Mitrofan, iar la Rîmnic după Antim Ivireanul, amîndoi iscusiți tipografi, totuși Damaschin n-a continuat osteneala lor în tipărirea cărților, așa cum s-ar fi convenit.

La Rîmnic activitatea tipografică încetase odată cu urcarea lui Antim Ivireanul în scaunul mitropolitan, ceea ce ne duce la presupunerea că ar fi dus tipografia cu el. Damaschin a izbutit să reia firul tipăriturilor abia către sfîrșitul vieții sale. Pentru aceasta, ceruse în prealabil încuviințarea cîrmuirii austriece. Primind-o, a tipărit în 1724 un *Ceaslov*. A doua lucrare era intitulată *Învățătură pentru șapte Taine*, din care nu cunoaștem însă nici un exemplar (cartea a fost interzisă în Transilvania de sinodul Episcopiei unite, în februarie 1725). În 1725 a tipărit o *Psaltire*. Meșterul tipograf al lui Damaschin era Ilie Cernavodeanul. Atît a izbutit să tipărească din numeroasele sale tălmăciri ale cărților de slujbă. S-ar putea, totuși, să fi tipărit și alte lucrări, dar care n-au mai ajuns pînă la noi. Mai știm că prin noiembrie 1725 ceruse îngăduința autorităților de a răspîndi cărțile sale și în Transilvania și Banat, lucru ce nu i s-a admis. Totuși, osteneala sa de tălmăcire a cărților n-a fost zadarnică, pentru că au valorificat-o din plin urmașii săi în scaun și ucenicii săi. Astfel, dintre tipăriturile ulterioare, îi aparțin lui Damaschin: *Molitvelnicul* din 1730, *Triodul* din 1731, *Liturghierul* din 1733, *Catavasierul* din 1734, *Antologhionul* din 1737, *Penticostarul* din 1743, *Ceaslovul* din 1745, *Evanghelia* din 1746, *Mineiele*, prelucrate și tipărite de episcopul Chesarie în 1776—1780 și altele. Toate acestea au apărut apoi în mai multe ediții, încît cercetătorul Barbu Teodorescu afirmă, pe bună dreptate, că «tipografia Rîmnicului nu a făcut altceva, între 1724 și 1830, decît să tipărească și să răspîndească în toată țara» manuscrisele rămase de la Damaschin. Tot el a tradus în românește *Tîlcuirea Evangheliilor* a lui Teofilact al Ohridei, rămasă pînă azi în ma-

nuscris. Episcopul Damaschin a murit pe neașteptate, la 5 decembrie 1725, pe când ieșea din biserică.

Din toate acestea, se poate desprinde constatarea că Damaschin a fost o figură culturală remarcabilă, fiind un apărător dîrz al drepturilor Bisericii sale și un mare iubitor al limbii române, încît poate fi considerat — împreună cu Mitrofan de la Buzău și Antim Ivireanul — drept cel mai hotărît susținător al introducerii limbii române în biserică.

«*Ipopsifiul*» Ștefan. După moartea lui Damaschin Dascălul, o adunare electorală, formată din egumeni și boieri, întrunită prin septembrie 1726, a ales trei candidați. Dintre aceștia, mitropolitul sîrb Moise Petrovici al Belgradului și Carlovițului a propus împăratului Carol VI pe egumenul Ștefan de la Govora. La 15 octombrie 1726 împăratul l-a confirmat, dispunînd să fie înscăunat și să depună jurămîntul de credință. Înscăunarea i s-a făcut la Craiova, abia în martie 1727, în prezența episcopului Nicolae Dimitrievici de la Timișoara, delegatul mitropolitului sîrb, nefiind însă hirotonit arhieru. Hirotonia întru episcop i-a fost amînată mereu de Moise Petrovici, prins de alte treburi, încît «ipopsifiul» Ștefan și-a dat obștescul sfîrșit, la 20 august 1727, stînd în jilțul din biserică. Se spune că ar fi fost otrăvit «de niște oameni fără frica lui Dumnezeu». Acest Ștefan, în 1726, pe cînd era egumen la Govora, a îngrijit corectura cărții *Intîia învățătură pentru tineri*, apărută în limbile slavonă și română.

Episcopul Inochentie. Rămînînd iarăși vacant scaunul episcopal, s-a întrunit o nouă adunare electorală, prin septembrie 1727, care a propus tot trei candidați, ca și la alegerea precedentă. Pe baza recomandării autorităților locale austriece, împăratul a confirmat la 11 mai 1728, pe egumenul Inochentie de la Brîncoveni (mai înainte fusese egumen la Motru). A fost hirotonit la Belgrad, de mitropolitul sîrb Moise Petrovici și instalat la Rîmnic tot de episcopul Nicolae Dimitrievici al Timișoarei.

Ca episcop, Inochentie a avut de luptat cu numeroasele greutăți pe care i le-au făcut autoritățile austriece, care căutau să restrîngă tot mai mult drepturile Bisericii românești din Oltenia. De pildă, la 27 aprilie 1729 s-a dat un nou decret imperial, prin care se cerea o situație cît mai amănunțită a mînăstirilor din Oltenia, atît a celor închinat, cît și a celor neînchinat. Se prevedea ca averile mînăstirilor închinat să se ia de către fisc, așa cum se mai procedase în trecut. Prin același decret, preoții și diaconii erau scutiți de obișnuitul «plocon» care se da episcopului. În schimb, pentru a crea un nou venit tezaurului împărătesc, erau îndatorați la impozite către fisc, ca și ceilalți locuitori. Episcopul era îndatorat să verse a treia parte din veniturile sale în tezaurul împără-

tesc. În sfârșit, i se puneă în vedere comandantului general al Transilvaniei, care în același timp era și oberdirectorul Olteniei, să fie atent să nu crească peste măsură numărul preoților și al diaconilor. Acest decret a stîrnit indignarea episcopului și a întregului cler. Pe la sfârșitul anului 1729 sau începutul celui următor, Inochentie a înaintat Curții un memoriu-protest, semnat de el, de 14 egumeni și de mai mulți preoți. Alte numeroase memorii a înaintat generalului-comandant Wallis din Sibiu. În 1732 s-a plîns de administrația austriacă în cadrul Congresului Bisericii sîrbe de la Belgrad, la care participase, în calitate de episcop sufragane. În 1733 a făcut un drum pînă la Viena, pentru a înfățișa plîngerile sale împotriva cîrmuirii austriece. Inochentie înscrie astfel o pagină de luptă îndîrjită împotriva noilor stăpînitori, ca și înaintașul său Damaschin.

Ca păstor de suflete, merită să ne rețină atenția o circulară pe care a trimis-o clerului în 1731, cuprinzînd felurite îndrumări privitoare la buna desfășurare a misiunii sale (săvîrșirea slujbelor, îngrijirea bisericii, ținuta preoților etc.).

Deși a păstorit în vremuri tulburi, episcopul Inochentie a acordat cuvenita atenție activității editoriale. Dispunînd de prețioasa moștenire a lui Damaschin, a pus sub tipar cîteva lucrări, între care unele făceau parte din tîlmăcirile acestuia: *Molitvelnicul* (1730), *Ceaslovul slavo-român* (1731), *Triodul* (1731), *Liturghierul* (1733), *Catavasierul* (1734), toate în românește și o nouă ediție (a treia) din *Întîia învățătură pentru tineri* (1734), în slavonește (ed. II în 1727).

Trebuie amintit și faptul că episcopul Inochentie a purtat și grija duhovnicească a credincioșilor din Brașov și Țara Bîrsei, care au refuzat să recunoască pe episcopii uniți din Transilvania. Un timp, aceștia au fost sub ascultarea canonică a mitropoliților Ungrovlahiei, dar după ocuparea Olteniei de austrieci, fiind acum și Transilvania și Oltenia între granițele Imperiului habsburgic, credincioșii de aici au trecut sub oblăduirea duhovnicească a episcopilor de Rîmnic. Încercări se făcuseră încă sub Damaschin. Dar abia sub Inochentie, la 20 ianuarie 1728, generalul-comandant și oberdirector al Olteniei, Tige, din Sibiu, a decis trecerea lor oficială sub jurisdicția Episcopiei de Rîmnic. Episcopul Inochentie le-a trimis mai multe scrisori, a aplanat unele neînțelegeri dintre preoții bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului și a hirotonit preoți pe seama acesteia.

După o păstorire de aproape opt ani, harnicul și luminatul episcop Inochentie a trecut la cele veșnice, la 1 februarie 1735. Prin «diată» a lăsat mînăstirii Motru cea mai mare parte din agoniseala vieții sale.

Episcopul Climent. La 28 iunie 1735 s-a întrunit, probabil la Craiova, adunarea electivă formată din egumeni și boieri, care a propus trei candidați. Pe baza recomandării administrației din Craiova și a generalului-comandant Wallis din Sibiu, oberdirectorul Olteniei, Curtea din Viena a confirmat la 1 octombrie 1735, pe egumenul Climent de la Bistrița. A fost hirotonit abia în aprilie 1737, de mitropolitul Vichentie Ioanovici de la Belgrad și apoi instalat de Administrația din Craiova, întrucît episcopului delegat de mitropolitul din Belgrad i s-a interzis intrarea în Oltenia. Noul episcop era originar din satul Pietrării de Jos (jud. Vîlcea), călugărit la Hurezi, fost egumen la Polovragi și la Bistrița. Primii ani ai păstoriei sale au fost foarte tulburi, căci în 1736 a început un război între Rusia și Turcia, iar în 1737 a declarat război Turciei și Austria. Războiul a fost cîștigat de turci, încît în toamna anului 1737 administrația austriacă a fost nevoită să părăsească Oltenia. Oștile turcești și tătărăști au cuprins tot atunci cea mai mare parte din Oltenia, încît episcopul Climent a fost nevoit să-și părăsească reședința și să se refugieze în munții Lotru. Sfătuit de domnitorul Constantin Mavrocordat, a coborît din munți făcînd act de supunere turcilor și tătarilor, ca să scape țara de jafuri. La 15 februarie 1738, adresa o proclamație către clerul și locuitorii din partea de nord a județului Vîlcea, îndemnîndu-i să se supună turcilor, ca să evite actele de răzbunare ale acestora. În acest sens, a și mijlocit pe lîngă un pașă din Craiova să nu pornească cu oastea împotriva lor. De aceea, pe bună dreptate era considerat, în prefața Cazaniei din 1748, ca «mijlocitoriu de pace și îmblînzitoriu de cumpliți oșteni».

În urma biruinței oștilor turcești și după lungi tratative diplomatice, la 18 septembrie 1739, s-a încheiat pacea de la Belgrad. Oltenia, pe care de fapt austriecii o pienduseră încă din 1737, a revenit la Țara Românească. În aceste împrejurări, episcopul Climent s-a reîntors de la Craiova (unde se refugiase în cursul luptelor) la Rîmnic, devenind sufragane al Mitropoliei Ungrovlahiei, în fruntea căreia se afla pe atunci Neofit Cretanul.

Prima grijă a episcopului Climent, după reîntoarcerea la Rîmnic, a fost aceea de a reface catedrala episcopală, clopotnița, reședința și clădirile din jur, arse în cursul războiului. Tot la Episcopie a ridicat din temelie o bolniță (1745), existentă și azi, cu cheltuiala sa. Tot din banii

săi, uneori ajutat de frații și rudele sale, a zidit câteva schituri și biserici de mir în județul Vâlcea : schitul Pietrării de Jos, în satul său natal, schitul Pătrunsa, pe locul unde-l născuse mama sa, schitul Colnic, bisericile din Bodești, Bărbătești, Goranu, etc. Altor biserici le-a făcut felurite danii, încât a fost trecut în rîndul ctitorilor. Așadar, episcopul Climent se prezintă ca unul din cei mai mari ctitori de lăcașuri sfinte. Averea episcopiei a sporit-o fie prin danii făcute de diferiți preoți, călugări și credincioși, fie prin cumpărări.

Trebuie să amintim și faptul că în 1746 a luat parte la acțiunea de desființare a rumâniei, întreprinsă de domnitorul Constantin Mavrocordat.

În primii ani de păstorie avusese și el cîrmuirea duhovnicească a credincioșilor din Brașov și Țara Bîrsei, care a încetat odată cu realipirea Olteniei la Țara Românească.

Deși a păstorit în vremuri atît de frămîntate, episcopul Climent a găsit răgazul convenit și pentru continuarea activității tipografice. Este adevărat că majoritatea cărților de slujbă tipărite sub el erau editate după manuscrisele rămase de la marele său înaintaș Damaschin. Climent are însă meritul că a luat inițiativa, a supravegheat tipărirea și a suportat cheltuielile de tipar. Cu alte cuvinte — ca și Inochentie — a pus în faptă gîndurile și intențiile înaintașului său, după cum spunea și ieromonahul tipograf Lavrentie în predoslovია *Antologhionului* din 1737 : «unul (a fost) cu multă dăscălie și altul cu multă cheltuială».

Iată cărțile de cult tipărite în timpul păstoririi sale, pe baza traducerilor lui Damaschin : *Antologhionul* (1737 și 1745), *Octoihul* (1742), *Ceaslovul* (1742 și 1745), *Penticostarul* (1743), *Psaltirea* (1743 și 1746), *Evangheliarul* (1746), *Apostolul* (1747), *Catavasierul* (1747, cu imprimarea primelor cîntece de stea), *Liturghierul* (1747), *Molitvelnicul* (1747). Pe lîngă acestea, în 1748 a retipărit *Cazania* lui Varlaam, căreia i-a adăugat câteva cazanii din cea de la Govora-Dealu (1644) și din *Chiriadromionul* de la Alba Iulia (1699). Apoi, a tipărit câteva cărți mai mărunte, unele scrise de el însuși. Una din ele se intitula : *Capete de poruncă la toată ceata bisericască*, cu o pastorală la începutul Postului Mare, tipărită în 1743 (un exemplar se păstrează în Biblioteca Mitropoliei din Sibiu). Cuprindea 12 porunci adresate preoților privitoare la îndeplinirea slujbei lor, multe din ele reproduse sau prelucrate după broșura cu același titlu a lui Antim Ivireanul. În 1746 a apărut lucrarea *Învățătură bisericască pe scurt pentru șapte taine* (ediția III). În anul următor a apărut un rezumat din ea sub titlul : *Întrebări și răspunsuri*

pentru șapte taine, care era un mic catehism, sub formă de întrebări și răspunsuri, desigur întocmit de episcop (sau de unul din colaboratorii săi), pentru nevoile preoților. În 1747, a adresat clerului o nouă *pastorală*, privitoare la sărbători. Așadar, episcopul Climent n-a nesocotit nici îndatorirea sa de păstor sufletească al preoților și credincioșilor săi.

În toată această intensă activitate tipografică a fost ajutat de câțiva colaboratori, ca ieromonahul Lavrentie din mănăstirea Hurezi, diortositor, autor de predoslovii și chiar tălmăcitor, precum și de tipograful Dimitrie Pandovici și frații Mihai și Constantin Atanasievici (dintr-o renumită familie de tipografi rîmnicieni).

Ajuns la vârsta bătrînețelor, episcopul Climent a urmat pilda multora din vlădicii noștri din trecut, care se retrăgeau de bună voie din scaun, spre a lăsa locul lor altora, care să conducă cu mai multă energie și pricepere. De aceea, văzîndu-se «ajuns la multă slăbiciune din pricina bătrînețelor și a dese boale» și nemaiputînd săvîrși «ale arhieriei slujbe», a făcut «poretis» la 8 mai 1748. A murit la 31 ianuarie 1753. Înainte de moarte îmbrăcase marea schimă, sub numele de Cosma.

Deci, episcopul Climent a avut o păstorire dintre cele mai rodnice, căci lui i se datoresc refacerea catedralei episcopale, a reședinței și clădirilor din jur, ridicarea unor schituri și biserici de mir, tipărirea unor cărți de slujbă și de învățătură. Adăugînd la acestea și dragostea sa față de păstoriți, arătată în cursul luptelor purtate pe pămîntul Olteniei, vom avea o imagine și mai limpede asupra strădaniilor vrednicului episcop Climent.

Episcopia Buzăului. În cursul epocii fanariote, pe scaunul vlădicesc de la Buzău au păstorit 11 episcopi, dintre care 5 au fost greci, toți în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele două decenii ale secolului al XIX-lea. Deci, în prima jumătate, au fost numai vlădici de neam român.

Primii episcopi. După alegerea lui Damaschin Dascălul la Rîmnic, în 1708, în locul său a fost ales *Ioasaf*, proegumenul mănăstirii Argeș. El a însoțit pe mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei (1672—1679), în pribegia acestuia prin Transilvania, după ce fusese îndepărtat din scaunul mitropolitan. N-ar fi exclus ca să-l fi însoțit și în călătoria sa la Ierusalim și Muntele Sinai.

Se pare că el a ctitorit schitul Scăueni (azi în jud. Vîlcea), împreună cu Grigorie proegumenul de la Cozia, căci la 16 ianuarie 1693 postelnicul Grigorie Băleanu le da ocină în Scăueni «să-și facă o sfîntă bise-

rică, ca să le fie de odihnă și de așezămînt». Biserica era amintită în 1699, devenind mai tîrziu metoc al mînăstirii Cozia.

La Buzău, a păstorit din 14 aprilie 1708 — data alegerii — pînă la moartea sa, întîmplată, probabil, în vara anului 1716.

La 1 octombrie 1716 a fost ales ca episcop egumenul *Daniil* de la Aninoasa, care, la 19 august 1719, a devenit mitropolit al Ungrovlahiei. La Buzău, a sporit — ca și Ioasaf — averea Episcopiei, prin felurite danii și cumpărări.

I-a urmat episcopul *Ștefan*, fost eclesiarh la Mitropolie, ales la 14 septembrie 1719. Și acesta a ajuns mitropolit, în 1732, după moartea lui Daniil, căci acum fiind Oltenia sub austrieci, episcopul de Rîmnîc și egumenii marilor mînăstiri de peste Olt nu mai puteau figura între candidații la scaunul mitropolitan.

După trecerea sa la București, scaunul de la Buzău a fost ocupat de *Misail*, «dichiul» (administratorul) «Mitropoliei» din Tîrgoviște, ales la 8 ianuarie 1732. Se crede că era originar din Șcheii Brașovului, căci avea aici un frate, cu numele Stoica Simaiu zis Stoica Teodorovici. Desigur a fost călugărit și a viețuit într-o mînăstire din Țara Românească, așa cum făceau numeroși credincioși transilvăneni. Dintre știrile pe care le avem din timpul păstoririi sale, amintim numai îngăduința ce i-a dat mitropolitul Neofit Cretanul, la 1 mai 1739, ca să poarte sacos la slujbe — în eparhia sa — ca și mitropolitul. După o păstorie de 7 ani, la 14 octombrie 1739 a părăsit țara, fiind luat de oștile rusești, care se retrăgeau de la noi. A murit la Kiev, în 1740, căci un act din 20 decembrie acel an îl dă ca răposat.

Probabil înainte de a pleca, lăsase în păstrarea unui negustor din Șcheii Brașovului, Gheorghe Hîrsu, o însemnată sumă de bani, destinați pentru ridicarea unei biserici. Dintr-un act aflat în Arhiva magistratului din Brașov, aflăm că era vorba de o nouă biserică la mînăstirea Menedic, construită de Vlad Vintilă Vodă (1532—1535), care este îngropat aici. După retragerea lui Misail, negustorul a folosit banii în scopuri personale, încît noul episcop, Metodie, a fost nevoit să se plîngă domnitorului Țării Românești și să se judece cu negustorul în fața divanului domnesc pînă ce a primit banii. Faptul că Misail avea un frate în Brașov, și pe acest negustor om de încredere, au dus la presupunerea că ar fi fost originar de aici.

Episcopul Metodie. Scaunul vlădicesc vacant a fost cîrmuit un timp de arhimandritul *Sofronie*, egumenul mînăstirii Argeș. Abia la 2 ia-

nuarie 1741 s-a făcut alegerea unui nou titular, în persoana eclesiarhului Mitropoliei din București, *Metodie*.

Cu toate că a păstorit puțin, vlădica *Metodie* are marele merit de a fi repus în funcție tipografia Episcopiei, care nu mai lucra din 1704. Datorită osîrdiei sale, au ieșit de sub tipar cinci cărți românești : *Acatistul cătră Prea Sfînta Născătoare de Dumnezeu*, un *Ceaslov*, un *Apostol*, un *Catavasier* (toate în 1743) și un *Evhologhion sau Molitvelnic* (1747). Toate au fost tipărite cu cheltuiala episcopului, meșter tipograf la primele patru fiind Ioan Stoicovici, iar la cea din urmă Sandu Irimia.

Episcopul *Metodie* a acordat o deosebită atenție celor două școli care funcționau în incinta Episcopiei, una grecească, alta slavonească. În 1746, s-a înființat o nouă școală grecească la Focșani.

A fost și ctitor de lăcașuri sfinte. Prin grija lui s-a refăcut catedrala episcopală din Buzău, căreia i-a făcut și câteva danii de obiecte de cult. A zidit o nouă biserică la schitul Cislău (existent din a doua jumătate a secolului XVI) și alta la mînăstirea Menedic, numită și Vintilă Vodă după numele ctitorului. Amîndouă au fost demolate de episcopul *Cesarie*, ridicînd altele, în locul lor.

În ce privește averea Episcopiei, a sporit-o prin mai multe cumpărări de moșii sau danii ale unor credincioși (moșii, vii ș.a.).

La 20 iunie 1742, episcopul *Metodie* a obținut un hrisov de la domnitorul *Mihail Racoviță* (1741—44) prin care se recunoșteau Episcopiei metocurile închinat anterior (schiturile *Bordești*, *Berca* sau *Cetățuia*, *Găvanele*, *Cozieni* sau *Tihulești*, *Aninoasa-Cislău*, *Menedic* sau *Vintilă Vodă*, *Alunișul* și *Pinul*). Din anii următori, se cunosc câteva noi închinări de schituri și biserici la Episcopie : schitul *Săseni*, ctitorit și închinat de *Iane Buzoianu*, schitul *Cuib* și bisericile *Matia* și *Podeni*, ctitorite de căpitanul *Manea Brăcăneanu*, călugărit sub numele de *Macarie*.

Episcopul *Metodie* și-a dat obștescul sfîrșit la 23 martie 1748. Deși a avut o păstorire scurtă, a desfășurat o rodnică activitate culturală, ctitoricească și gospodărească, situîndu-se astfel, în rîndul celor mai vrednici episcopi buzoieni.

C o n c l u z i i. *Din cele expuse, reiese că în ciuda vitregiilor prin care a trecut în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, Episcopia Rîmnicului a prosperat din toate punctele de vedere, datorită ostenețelor vlădicilor ei, între care s-au remarcat Damaschin Dascălul, Inochentie și Climent.*

Toți cei cinci vlădici care au păstorit la Buzău în prima jumătate a secolului al XVIII-lea au fost oameni cu alese preocupări gospodărești, ctitori de lăcașuri sfinte, iubitori ai neamului lor. Pentru vredniciile lor, doi dintre ei au fost ridicați în scaunul mitropolitan.

BIBLIOGRAFIE

Episcopia Rîmnicului. Izvoare. Aceleași ca la capitolul Mitropolia Ungrovlahiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Lucrări generale: (ATHANASIE MIRONESCU), *Istoricul Eparhiei Rîmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV + 695 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Istoria Bisericii Române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriece (1716—1739)*. Cu 220 acte și fragmente inedite culese din arhivele din Viena, București, 1906; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Rîmnicului*, în «MO», XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212.

Lucrări speciale: ALEXANDRU LAPEDATU, *Damaschin episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, București, 1906, 21 p. (extras din *Convorbiri Literare*, XL, 1906, p. 563—581); M. REGLEANU, *Contribuții la cunoașterea episcopului de Rîmnic Damaschin*, în «Hrisovul», I, 1941, p. 442—449; BARBU TEODORESCU, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii literare române*, în «MO», XII, nr. 9—12, 1960, p. 627—645.

VIRGIL MOLIN, *Tiparnița de la Rîmnic în timpul păstoriei lui Ioanichie* (cit. Inochentie), în «MO», XV, nr. 3—4, 1963, p. 187—196; MIHAI MANOLACHE, *Viața și activitatea episcopului Inochentie al Rîmnicului (1727—1735)*, în «M.O.», XIX, nr. 9—10, 1967, p. 743—754.

MIRCEA PĂCURARIU, *Episcopul Climent al Rîmnicului*, în «M.O.», an. XVII, nr. 1—2, 1965, p. 22—49; RADU CREȚEANU, *Un mare ctitor de locașuri sfinte: Climent al Rîmnicului*, în «M.O.», an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 663—670; NIKOLA GAVRILOVICI, *Cum a fost hirotonit episcopul Climent al Rîmnicului de către mitropolitul Vichentie Ioanovici, în 1737*, în «Analele Societății de Limbă Română», Panciova, 3—4, 1972—1973, p. 173—192 + 2 pl. (în l. sîrbă).

Tipărituri. AURELIAN SACERDOȚEANU, *Tipografia Episcopiei Rîmnicului (1705—1825)*, în «M.O.», an. XII, nr. 5—6, 1960, p. 291—349; DIMITRIE CORAVU, *Tipografi de la Rîmnic din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în «M.O.», XIX, nr. 1—2, 1967, p. 45—58; ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700—1821)*. Studii și texte, București, 1968, 398 p.

Episcopia Buzăului. I. IONAȘCU, *Episcopul Misail și averea Episcopiei Buzăului după ridicarea lui de ruși*, în «Îngerul», Buzău, an. X, nr. 6—7, 1939, p. 504—537; T. G. BULAT, *Episcopul Misail al Buzăului. Știri noi despre călătoria și moartea sa în Rusia*, în «G.B.», an. XX, nr. 9—10, 1961, p. 811—815.

GABRIEL COCORA, *Episcopul Metodie al Buzăului*, în «G.B.», an. XXIV, nr. 7—8, 1965, p. 667—683; T. G. BULAT, *Titularii Episcopiei Buzău din secolul al XVIII-lea*, în «G.B.», an. XXXII, nr. 11—12, 1973, p. 1295—1305; an. XXXIII, nr. 1—2, 1974, p. 84—95; nr. 3—4, 1974, p. 307—315; nr. 5—6, 1974, p. 489—506.

Tipărituri. DANIELA BRATU, *Tipografi de la Buzău*, în «G. B.», an. XVII, nr. 8, 1958, p. 727—739; GABRIEL COCORA, *Tipografia și tipăriturile de la Episcopia Buzăului*, în «B.O.R.», LXXVIII, nr. 3—4, 1960, p. 286—331; GABRIEL COCORA, *Tipografia de la Episcopia Buzăului*, în vol. *Tipar și cărțurari*, București, 1977, p. 9—105.

LII

BISERICA DIN MOLDOVA SUB REGIMUL FANARIOT. MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN PRIMELE ȘASE DECENII ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

În timpul regimului fanariot în Moldova (1711—1821), se observă — ca și în Țara Românească — aceleași schimbări dese de domni (în total 36), care duceau la creșterea tributului către Poartă, a darurilor și peșcheșurilor către feluriți potentăți, precum și a obligațiilor în natură. Toate acestea contribuiau la sărăcirea țării și la o nemiloasă exploatare a locuitorilor ei. Spre deosebire de Țara Românească, în Moldova se înregistrează și însemnate pierderi teritoriale, fapt care a dus la scoaterea lor de sub jurisdicția Mitropoliei Moldovei și la crearea de noi eparhii, fără nici o legătură cu Biserica din care s-au desprins. Pe pământul Moldovei s-au purtat dese războaie între turci și ruși. La acestea se adăugau și dese jafuri și pustiiri ale tătarilor. Se înțelege că țărănimea era supusă unei exploatare nemiloase din pricina regimului fiscal excesiv, dar și din partea marilor proprietari de pământ, la care se adăugau și dese bejenii și nenorociri din timpul războaielor. Elementul grec se întărește, mai ales în viața de stat. De aceea, pe bună dreptate scria Ion Neculce în *Letopisețul* său : «Oh ! oh ! oh ! și vai ! vai de țară ! Ce vremi cumplite a ajuns și la ce cumpănă a căzut. Săracă țară a Moldovei, ce norocire de stăpîni ca aceștia ai avut ! Ce sorți de viață ți-a căzut ! Cum a mai rămas om trăitor în tine ?».

În ce privește Biserica, remarcăm un fapt îmbucurător și anume că ea a fost singura instituție în care n-a putut pătrunde elementul grecesc. Spre deosebire de Mitropolia Ungrovlahiei, unde au păstorit 6 vlădici greci și 6 români, din cei nouă mitropoliți care au păstorit la Iași, numai unul a fost grec, impus, în împrejurări excepționale, de domnul fanariot de atunci. Iar la cele trei eparhii sufragane, de la Roman, Rădăuți și Huși, înregistrăm un singur episcop grec, la Roman, doar pentru câteva luni, de asemenea impus de domnul fanariot de atunci,

peste voia țării. Lupta clerului și a credincioșilor moldoveni împotriva alegerii unor greci pe scaunele vlădicești ale țării a fost foarte dîrză, ajungîndu-se chiar la convocarea unui «sobor», — la 1 ianuarie 1752, — format din ierarhii țării, din egumenii mînaștirilor neînchinatate și din marii boieri, care au hotărît, cu mare blestem, să nu fie aleși nicicînd ierarhi străini, ci numai români. Hotărîrea a fost respectată cu mare strictețe, cu excepția episcopului grec de la Roman pe care l-am amintit.

În astfel de împrejurări favorabile pentru Biserica Moldovei, s-a menținut și relativa independență sau autocefalia ei față de Patriarhia Ecumenică. Mitropolitul Moldovei înștiința pe patriarh de alegerea sa, dar fără să-i ceară gramata de întărire, nu-i trimitea nici o sumă de bani, nu-l înștiința de cele ce făcea în Biserica sa, ci îl pomenea numai la slujbe și îi cerea Sfîntul Mir. Alegerea ierarhilor se făcea de către divanul domnesc la care luau parte și egumenii mînaștirilor mari, iar la urmă, sinodul ierarhilor îi făcea ipopsifierea, adică îl mai alegea o dată, de formă. În scaunul mitropolitan era ales de regulă episcopul de Roman. Toți cei patru vlădici ai țării făceau parte din divanul domnesc, mitropolitul fiind președinte de drept, în absența domnitorului. Și-au păstrat și în această perioadă diferite atribuții în treburile politice, judecătorești, economice și școlare, pe care le-au avut și în secolele anterioare.

Cei mai mulți vlădici s-au amestecat în viața politică a țării, de regulă avînd o atitudine de simpatie față de Rusia, pe care o credeau eliberatoarea țărilor creștine de sub jugul otoman.

Mitropolitul Ghedeon. Avea metania la Agapia, de unde a fost ridicat pe scaunul vlădicesc de la Rădăuți (c. 1702). În a doua jumătate a anului 1708 a urmat lui Misail, în scaunul mitropolitan de la Iași.

Dintre faptele mai de seamă petrecute în timpul păstoririi sale, putem reține cîteva vizite ale unor personalități politice și bisericești de peste hotare. De pildă, în 1711, a ieșit întru întîmpinarea țarului Petru cel Mare al Rusiei, la Prut, alături de Dimitrie Cantemir și marii dregători ai țării. În 1714—1715, a primit la Iași vizita patriarhului Hrisant Notara al Ierusalimului (1707—1731), iar în 1715 vizita lui Samuil Capsulis al Alexandriei (1710—1723). La 20 iulie 1715 a participat — alături de sufraganii săi și de marii dregători — la ședința divanului domnesc, în care s-a hotărît închinarea mînaștirii Hangu-Buhalnița (cu două sate) Patriarhiei de Alexandria.

Sub mitropolitul Ghedeon s-a reluat și activitatea tipografică, deși cu slabe rezultate. Astfel, în 1714, a apărut cartea intitulată *Sinopsis*

(acatistul, paraclisul și alte slujbe), iar în 1715 un *Liturghier* cu rugăciunile în slavonește, însă cu tipicul și câteva rugăciuni în românește, precum și *Arătarea credinței ortodoxe* a lui Ioan Damaschinul, în grecește. De notat că toate aceste trei cărți au apărut în «tipografia Sf. Mormînt» instalată în mînăstirea Sfîntul Sava din Iași.

Mitropolitul Ghedeon este pomenit și în numeroase acte ale vremii, fie ca martor în acte de vânzare-cumpărare, fie ca membru în divanul domnesc. A murit în 1725, lăsînd Mitropolia cu o datorie de șapte pungi. În schimb, i-a lăsat prin testament trei sate.

Urmașul său a fost mitropolitul *Gheorghe*, cu metania la mînăstirea Neamț. A fost o vreme preot-slujitor la catedrala episcopală din Roman. Din 1718 pînă la alegerea ca mitropolit a păstorit la Roman. Deși a păstorit la Iași numai patru ani, a izbutit să reînvie activitatea tipografică. Se pare că sub el s-a refăcut vechea tiparniță a Mitropoliei, căci în foaia de titlu a *Antologhionului* din 1726 se menționa că «s-au tipărit în Sfînta Mitropolie din Iași...». În același an a apărut și un *Octoih*. Amîndouă au cîntările în slavonește, iar tipicul și lecturile biblice în românește. Meșter tipograf a fost Ieremia Simion. Mitropolitul Gheorghe n-a neglijat nici problemele gospodărești, căci a plătit datoriile înaintașului său și a înzestrat Mitropolia cu felurite bunuri. A murit în 1729.

Mitropolitul Antonie. În toamna aceluiași an, a fost trecut în scaunul mitropolitan episcopul Antonie de la Rădăuți. Acesta era originar din Cernăuți, călugărit la Putna, petrecînd un timp și în mînăstirea Horecea. Prin iunie 1728, a fost ales episcop la Rădăuți, unde a păstorit abia un an și câteva luni. Ca mitropolit, este amintit în mai multe acte interne, legate de obișnuitele preocupări gospodărești ale ierarhilor în acele timpuri. A cumpărat mai multe proprietăți pe seama Mitropoliei. În 1730 a ridicat o biserică de lemn și chilii la mînăstirea Horecea de lîngă Cernăuți, în amintirea timpului petrecut aici înainte de-a ajunge episcop, făcîndu-i apoi și unele danii.

Sub el s-a tipărit la Iași, în 1731, o *Psaltire* în limba slavonă, iar în anul următor broșura *Învățăături preoțești despre șapte taine*, după ediția de la Rîmnîc din 1724.

În anul 1734, domnitorul Constantin Mavrocordat, în prima sa domnie în Moldova (1733—1735), a scutit Mitropolia de toate dările pentru averile ei mișcătoare, dîndu-i și o însemnată subvenție anuală, dar cu îndatorirea de a reface biserica Mitropoliei și de-a purta grijă de școala

grecească și de școala slavonească din Iași, acordând burse și alte ajutoare elevilor săraci și meritoși.

Războiul ruso-austro-turc din 1735-1739 a avut urmări neplăcute pentru mitropolitul Antonie. La 16 septembrie 1739, s-a încheiat o convenție între comandantul armatei ruse Münnich și reprezentanții Moldovei, între care și mitropolitul, prin care se recunoștea independența Moldovei. Dar peste două zile, s-a încheiat pacea de la Belgrad, între Rusia, Austria și Turcia, încât trupele rusești au fost nevoite să se retragă din Moldova. Din pricina atitudinii sale filoruse, mitropolitul Antonie a trebuit să-și părăsească scaunul, retrăgându-se cu trupele țariste în Rusia (tot atunci a fost dus în Rusia și episcopul Misail al Buzăului). Refuzând poftirea lui Grigorie II Ghica de a se reîntoarce în țară, a ajuns mitropolit de Cernigov și în urmă de Bielgorod (de unde trimitea daruri mănăstirii sale de metanie, Putna). A murit la eparhia sa din Bielgorod, în ianuarie 1748 sau 1749.

Mitropolitul Nichifor. Retragerea mitropolitului Antonie în Rusia a fost un fericit prilej pentru domnitorul fanariot Grigorie II Ghica (1735—1741) de-a impune divanului alegerea grecului *Nichifor*, mitropolit titular de Sidis (probabil la începutul lui 1740). Divanul s-a învoit cu mare greutate, cu condiția ca «după dînsul altul străin să nu mai fie». Nichifor era originar din Moreea, a fost dascălul lui Grigorie II Ghica, iar o fiică a lui era căsătorită în Moldova, cu aga Lupu. A fost călugărit la Neamț, apoi a fost ridicat la treapta de mitropolit titular de Sidis. Trăind între români, s-a arătat ca un ierarh cu dragoste față de păstorii săi din Moldova. Era un om cu învățătură, fapt pentru care a sprijinit activitatea tipografică, precum și cunoscutele reforme ale domnitorului Constantin Mavrocordat.

Trebuie subliniat faptul că în timpul păstoririi sale au funcționat trei tipografii: a Mitropoliei, o tipografie particulară la Iași și o nouă tipografie pe lângă Episcopia din Rădăuți, înființată în 1744. Ne vom ocupa aici numai de primele două. Astfel, în tipografia mitropolitană — care a desfășurat în general o slabă activitate — s-a tipărit *Evangheliarul* (1741), *Evhologhionul* sau *Molitvelnicul* (1741 și alte ediții), *Paraclitichi* sau *Octoihul* (1742) și altele despre care nu avem date sigure.

Din 1743 pînă în 1752, a funcționat la Iași o nouă tipografie, a grecului Duca Sotiriovici din Tasos, adus și încurajat în munca sa de domnitorul Constantin Mavrocordat, care i-a acordat și unele privilegii. În tipografia lui Duca Sotiriovici s-au imprimat mai ales cărți de slujbă în românește: *Psaltirea* (cu tîlc, 1743), *Liturghierul*

(1747), *Triodul* (1747), *Psaltirea* (1748), *Octoihul* (1749), *Rînduiala osteștaniei mici* (1749), *Ceaslovul* (1750), *Canonul Sfîntului Spiridon* (1750), *Sinopsis, adică adunare a celor șapte taine* (1751), *Adunare de rugăciuni* (1751), *Tîrnosania* (1752). Rezultă că pe la jumătatea secolului al XVIII-lea activitatea editorială la Iași a fost foarte bogată.

Trebuie amintit și faptul că în această perioadă s-au tipărit la Iași și cîteva cărți în limba arabă — de care ne vom ocupa cu alt prilej — datorită strădaniilor patriarhului Silvestru al Antiohiei (1724—1766). Acesta a făcut două călătorii în țările românești în 1729—30, apoi în 1744—49, cînd a stat aproximativ cinci ani pe lîngă domnitorii Ioan și Constantin Mavrocordat, fie la Iași, fie la București, punînd bazele unei tipografii arabe la mînăstirea Sfîntul Sava din Iași.

Tot în timpul păstoririi lui Nichifor, a făcut o vizită la Iași și patriarhul Partenie al Ierusalimului (1737—1766), în 1743.

Mitropolitul Nichifor — ca și înaintașul său Antonie, de altfel — s-a interesat de aducerea documentelor și a codexurilor Mitropoliei duse de mitropolitul Dosoftei în Polonia, dar încercările lor de-a le redobîndi n-au avut nici un rezultat.

O atenție deosebită trebuie să acordăm reformelor fiscale și administrative ale lui Constantin Mavrocordat făcute succesiv în a doua și a treia domnie în Moldova (1741—1743 și 1748—1749) și în a patra domnie în Țara Românească (1744-1748). Aceste reforme au dus, în cele din urmă, la desființarea rumâniei, în Țara Românească, la 5 august 1746 și a veciniei în Moldova, la 6 aprilie 1749. Dar reformele lui Constantin Mavrocordat au urmărit — între altele — și ridicarea nivelului de pregătire și a stării materiale a clerului de mir și monahal. Astfel, prin așa-numitul «așezămînt» sau «constituție» din anul 1741 din Moldova marii boieri, mînăstirile și preoții de mir erau scutiți de dări. În schimbul acestor scutiri, toți slujitorii Bisericii erau îndatorați să învețe carte, ca apoi să învețe și ei pe alții. Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu spune că «s-a ocupat de capul preoților să-i învețe carte, frămîntîndu-i în tot chipul». Toți preoții trebuiau să stea 40 de zile «la vlădicie», adică la reședința fiecărei eparhii, pentru ca să învețe și să facă practică liturgică. La sfîrșit erau examinați, urmînd ca aceia care nu vor corespunde, să fie canonisiți. A poruncit ispravnicilor ca acolo unde vor găsi preoți sau diaconi neștiutori de carte, să fie puși la bir în rînd cu țărani.

În cea de-a treia domnie, a continuat lucrarea de luminare a clerului moldovean. Din aceeași Cronică aflăm că toți preoții și diaconii din Iași erau obligați să se prezinte zilnic la biserica Curții domnești,

unde le erau predate rînduielile slujbelor bisericești de către «un preot ce-l avea Măria sa, învățat la carte grecească și românească... care foarte se spăriese preoții și care nu prea știa carte, se apuca de învăța de-al doilea...». În același timp, ierarhii țării au primit dispoziții să nu mai hirotonească nici un preot sau diacon neștiutor de carte.

În temeiul acestor dispoziții, mitropolitul Nichifor a poruncit, la 7 iunie 1749, ca în școlile de pe lângă bisericile din Iași, tinerii care se pregăteau pentru preoție să învețe mai mult decît alții, spre a deprinde bine toate rînduielile slujbelor bisericești.

În același timp, a luat felurite măsuri pentru ridicarea vieții monahale: îndepărtarea călugărilor imorali din mînăstiri, interzicerea de a mai locui călugării în alte părți decît în mînăstiri, interzicerea primirii la călugărie fără aprobarea chiriarhului, îndatorirea, pentru egumeni, de a răspunde de buna administrare a averilor mînăstirești.

N-au fost trecute cu vederea nici școlile din Moldova. Astfel, la 25 decembrie 1747, domnitorul Grigorie II Ghica, împreună cu divanul domnesc, din care făceau parte și vlădicii țării, au hotărît ca pe lângă școala de la Mitropolie să se înființeze alte școli, slavonești și românești, la cele trei Episcopii, așa cum se prevăzuse, de altfel, chiar din «așezămîntul» lui Constantin Mavrocordat, din 1741. Hrisovul rînduia ca dascălii școlilor să fie plătiți dintr-o dare specială a preoților pentru școli, fiind scutiți și de bir. Chiriarhii locului erau îndatorați «să facă neconținută cercetare școalelor, adese luîndu-le sama cum învață copiii și la ce se sporesc, ca și dascălii să se silească și copiii să se procopsească cu învățătura lor».

În 1749 s-au înființat școli la bisericile Sfîntul Nicolae, Sfînta Vineri și Sfîntul Sava din Iași, la care au fost aduși copiii «prostimei» și puși să învețe Catehismul.

Fără îndoială că toate aceste măsuri, progresiste pentru acel timp, ar fi dus la înviorarea vieții duhovnicești din Moldova, la ridicarea prestigiului și a pregătirii clerului de mir și monahal. Dar, în condițiile de atunci, n-au putut fi puse în întregime și permanent în aplicare, mai ales după ce Constantin Mavrocordat a pierdut scaunul domnesc.

Mitropolitul Nichifor a păstorit pînă către sfîrșitul lunii octombrie 1750. Îmbătrînit și bolnav, n-a mai putut să poarte grijă de treburile bisericești, încît Mitropolia a ajuns «la mare pagubă și datorie și cu totul lipsită, rămînînd numai piatra». Un grec a încercat să-l ademenească să-i cedeze scaunul mitropolitan, în schimbul unei sume de bani. Dar împotriva acestei încercări s-a format o adevărată coaliție a episcopilor,

egumenilor mînăstirilor neînchinatelor și a boierilor de neam român, care au izbutit să impună demisia (paretisisul) mitropolitului Nichifor și alegerea, în scaunul vacant, la 13 noiembrie 1750, a lui Iacob Putneanul, episcopul de Rădăuți.

Retragerea lui Nichifor din scaunul mitropolitan a fost un act cu urmări binefăcătoare pentru Biserica Moldovei, căci s-a înlăturat primejdia pătrunderii grecilor în fruntea eparhiilor noastre, Biserica rămînînd și pe mai departe singurul așezămînt în care pulsa o intensă viață românească.

Mitropolitul Iacob Putneanul. În plină epocă fanariotă, cînd jaful și exploatarea păturilor țărănești ajunseseră la culme, iar limba și cultura grecească se infiltraseră adînc în rîndurile boierimii, căutînd chiar să înlătore limba română din biserică, scaunul de mitropolit al Moldovei a fost ocupat de vrednicul de pomenire *Iacob Putneanul*.

După anumite însemnări păstrate la mînăstirea Putna, mitropolitul Iacob era originar din Rădăuți, născut la 20 ianuarie 1719 (data este probabil greșită, căci ar însemna să fi fost călugărit la 12 ani și să fi ajuns episcop la 26 de ani, deși au mai fost cazuri asemănătoare). În 1762, cînd își făcea diata scria că era «la vîrsta bătrînețelor», dovadă că era născut înainte de 1719. A fost călugărit de tînr la mînăstirea Putna, fiind hirotonit apoi preot-ieromonah. Această mînăstire a rămas și în epoca fanariotă un însemnat centru de cultură bisericească. Aici funcționau: o școală elementară, o școală pentru pregătirea preoților și «o școală latinească» pentru cei care doreau să adîncească studiile teologice și umaniste.

Nu ne îndoim că și tînrul monah Iacob a urmat cursurile acestor școli. Pregătirea dobîndită aici, ca și viața sa aleasă și spiritul de organizator, au făcut pe viețuitorii ctitoriei lui Ștefan cel Mare să-i încredințeze cîrmuirea mînăstirii, în 1744. Iar la 11 august 1745, egumenul Iacob era ales episcop al Rădăuților. În cei cinci ani de păstorire, a tipărit un *Liturghier* (1745) și a înființat o școală pe lîngă Episcopie (1747).

La 13 noiembrie 1750 a fost ales în scaunul de mitropolit al Moldovei, în locul grecului Nichifor. Deși a păstorit numai 10 ani, mitropolitul Iacob a desfășurat o rodnică activitate culturală, socială și patriotică, la care se adaugă firește și activitatea administrativ-gospodărească (plata datoriilor înaintașului său, înfrumusețarea clădirilor din incinta Mitropoliei etc.).

Activitatea culturală. Pentru a stăvili influența grecească și a da o nouă orientare vieții culturale din țara sa, mitropolitul Iacob a început

o acțiune susținută de tipărire de cărți — de cult, teologice și școlare — în limba română. În primii ani de păstorire, a imprimat câteva cărți în tipografia lui Duca Sotiriovici, instalată la Iași. Prima carte tipărită de Iacob se intitula *Sinopsis, adică adunare a celor șapte taine și a celor șapte laude a sfintei Biserici și canoane din sfânta pravilă ce sînt trebuincioase la taina duhovniciei*, carte hărăzită preoților (1751). Cheltuielile de tipar — cum se arăta în foaia de titlu — au fost suportate de mitropolit. Tot în 1751 se imprimase — în aceeași tipografie, cu cheltuiala unui boier — cartea numită *Adunare de rugăciuni* (în fața textului, cartea avea titlul : *Sinopsis de molitve din Psaltire, adunate de prea înțeleptul Ghenadie Scolarie, patriarhul Țarigradului*).

În anul următor s-a imprimat, tot în tipografia lui Duca Sotiriovici, o *Tîrnosanie* «scoasă de pre elinie... cu toată osîrdia și cheltuiala» mitropolitului.

Probabil în cursul aceluiași an, mitropolitul Iacob a mutat la Iași tipografia din Rădăuți, socotind că va fi mai de folos Bisericii și țării să lucreze aici, sub direcția sa îndrumare. Avînd acum propria sa tipografie, mitropolitul Iacob a putut să-și continue lucrarea de tipărire de cărți românești într-un ritm și mai susținut. Prima carte ieșită de sub teascurile noii tipografii a fost un *Penticostar* (1753), avînd o frumoasă prefață, semnată de mitropolit. Meșter tipograf a fost diaconul Ioan Simeonovici, venit din Ardeal, iar diortositor ieromonahul Cosma Vlahul. Același tipograf a scos la lumină un *Evhologhion* (1754). În anul următor s-a tipărit un *Antologhion*, de către meșterii Grigorie Stan Brașoveanul și Sandu din Iași (fiul lui Ieremia, fostul tipograf), care lucraseră și la Rădăuți. După această dată, Grigorie Brașoveanul a lucrat singur. Între cărțile de cult publicate în anii următori pot fi amintite : *Apostolul* (1756), *Psaltirea* (1757), *Liturghierul* (1759). Prin toate aceste cărți de slujbă, mitropolitul Iacob a sprijinit triumful definitiv al limbii române în bisericile din Moldova.

Pe lîngă acestea, a tipărit și câteva cărți de învățătură pentru preoți. Așa au fost *Alfavita sufletească* (1755), o carte cu conținut moralizator (desigur o traducere, fiind acum tipărită pentru prima oară în românește), *Sinopsis adică adunare de multe învățături* (1757, numită în prefață «Cereasca Floare»), o carte pentru preoți, cu îndrumări privitoare la săvîrșirea Sfintei Liturghii și la combaterea superstițiilor.

Mitropolitul Iacob a fost preocupat și de educarea copiilor prin școală. În urma hrisovului din 1747 pentru școli, a înființat o școală pe

lângă Episcopia din Rădăuți. După ce a ajuns mitropolit, a purtat grijă de școala din Iași și de profesorii ei.

Dată fiind lipsa manualelor școlare, în anul 1755, s-a tipărit, din «porunca» sa, un Abecedar, cu titlul: «*Bucvar* sau începere de învățatură celor ce vor să învețe carte cu slove slavonești...». În prefața Bucvarului, mitropolitul se adresa părinților, stăruind să-și dea copiii la învățătură, care este «începerea înțelepciunii», spre a nu-i lipsi de «hrana cea sufletească» și de «povățuirea cea bună». Abecedarul lui Iacob Putneanul a umplut un gol de mult simțit în literatura didactică românească. El s-a bucurat de o largă răspândire, chiar și în Transilvania, fiind apoi reeditat, cu unele completări, la Viena, în 1771, fapt ce dovedește superioritatea sa față de alte Bucoavne.

Mitropolitul Iacob a îndemnat și în alte împrejurări pe părinți ca să-și dea copiii la școală. De pildă, în cartea *Sinopsis* din 1757, avea și o «Învățătură pentru ca să-și dea fieștecare om feciorii lui la carte», o minunată pledoarie în acest scop, în care arăta că învățătura este «lumina trupului», care duce la «înălțarea firii omenești».

Nu știm cine a tradus sau a alcătuit aceste cărți. Probabil monahul Evloghie, «diortositorul» unora din tipăriturile amintite aici. Acest Evloghie «dascălul slovenesc» a tradus în românește «Viețile sfinților» din porunca și cu cheltuiiala mitropolitului (se păstrează Viețile sfinților pe lunile septembrie, octombrie, martie, mai și aprilie, copiate de fiul lui Evloghie, Gheorghe).

Astfel, mitropolitul Iacob se înscrie printre marii vlădici moldoveni iubitori ai cuvîntului tipărit și ai învățămîntului în limba românească.

Mai amintim tot aci că din porunca lui s-a alcătuit un pomelnic al mitropoliților Moldovei, care — pentru timpul său și după izvoarele avute — n-a putut fi complet și exact.

Ctitor de lăcașuri sfinte. Mitropolitul Iacob și-a legat numele și de restaurarea mînăstirii Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, distrusă de un cutremur în anul 1739. De aceea, între anii 1756—1760 a pornit la restaurarea întregii mînăstiri. A refăcut mai întîi biserica — adăugîndu-i și pridvorul care se păstrează și azi, — apoi zidul înconjurător cu turnurile (inclusiv un turn nou deasupra porții de intrare) și chiliile. După retragerea din scaunul mitropolitan (1760), a continuat lucrările de reconstrucție, fiind ajutat și de episcopii săi sufragani, de domnitorul Constantin Racoviță și de unii credincioși.

Tot în perioada de refacere a mînăstirii, mitropolitul a hotărît, în «sobor de arhieriei și egumeni și cu bisericesc sfat de obște», ca ea «să fie slobodă în volnicia sa», adică «să nu fie închinată nicăieri», ci să rămînă «tot slobodă și singură stăpînă pe rînduiala celor vechi ctitori». Cu alt prilej, a hotărît ca egumenul Putnei să fie ridicat la rangul de arhimandrit, cu dreptul de a purta mitră la slujbe.

La rugămintea sa, domnii țării au întărit Putnei vechile privilegii sau i-au acordat unele danii și scutiri. De pildă, s-a întărit egumenului vechiul drept de judecată asupra locuitorilor din satele ei, cu excepția criminalilor și a tîlharilor. Mitropolitul însuși a făcut Putnei unele danii (o prisacă cu 800 de stupi și altele).

Activitatea socială-politică. Am arătat mai sus împrejurările în care domnitorul Grigorie II Ghica, în a doua domnie în Moldova (1735—1741), a impus ca mitropolit pe grecul Nichifor, lucru neobișnuit pînă atunci, și împrejurările în care a trebuit să-și prezinte demisia în 1750. Pentru ca să înlătore amenințarea infiltrării grecilor la conducerea Bisericii moldovenești, mitropolitul Iacob a convocat — la 1 ianuarie 1752 — o adunare sau un sobor, la care au participat vlădicii țării, precum și egumenii mînăstirilor neînchinate, în care s-a hotărît — cu mare blestem — să se respecte și pe viitor obiceiul pămîntului, ca vlădicii țării să fie aleși numai dintre «pămînteni». În felul acesta, eparhiile moldovene au scăpat de primejdia de-a fi cîrmuite în viitor de ierarhi de neam grec.

Mitropolitul Iacob s-a arătat și un hotărît apărător al poporului împotriva exploatării turco-fanariote. De pildă, în toamna anului 1758, tătarii au jefuit și au ars satele moldovene, încît din 18 ținuturi ale țării 11 au fost complet distruse, fără ca fanarioții aflați în fruntea țării să fi luat vreo măsură. În fața acestor nenorociri, mitropolitul Iacob, în fruntea unor egumeni și boieri aflați în Iași, a înaintat o plîngere «sultanilor» tătari, cerîndu-le să înceteze distrugerea țării și uciderea locuitorilor. Acesta a fost un act de mare curaj și de demnitate patriotică, purces din dragostea adîncă a mitropolitului față de păstorii săi.

Atitudinea sa de apărător al poporului obidit s-a manifestat și în februarie 1759, cînd în fruntea cîtorva mii de țărani și orășeni săraci din Iași (cu prilejul tîrgului ținut atunci), s-a îndreptat spre curtea domnească, cerînd alungarea grecilor jefuitori, îndeosebi pe a lui Iordache Stavarache, favoritul domnitorului Ioan Teodor Calimachi (1758—1761).

În curînd, mitropolitul a ajuns la alte neînțelegeri cu acest domnitor, din pricina reintroducerii văcăritului, darea pentru vitele mari, in-

trodusă în Moldova de Constantin Duca (1693), una din sarcinile cele mai urâte de țărani. Nemulțumirile provocate de această dare au făcut ca ea să fie desființată de un sobor de vlădici și mari dregători întrunit la Iași, în 1698, sub domnitorul Antioh Cantemir, aruncându-se blestem asupra celui ce-ar îndrăzni să o reintroducă. Cu toate acestea, unii domni fanarioți n-au ținut seama de blestemul arhieresc, ci au introdus darea din nou. Cronicarul Ion Canta scria că în anul 1757, domnitorul Constantin Racoviță (1756—57), după «duhovnicescul sfat al preasfințitului Iacob mitropolitul Moldovei» a desființat văcăritul, dându-și seama că «toată ticăloșia și stricăciunea țării» erau aduse cu «acea dajde stricătoare și urâtă». Desființarea văcăritului s-a făcut cu mare solemnitate, la liturghia săvârșită în catedrala mitropolitană din Iași în ziua de 1 martie 1757, în prezența domnitorului, a înaltului cler, a dregătorilor și a unor delegați ai ținuturilor. La ieșirea cu darurile, mitropolitul Iacob — în aclamațiile de bucurie ale mulțimii — a aruncat blestem asupra celui care ar reintroduce darea. În aceeași zi, s-a întocmit un act privitor la desființarea văcăritului, semnat de domnitor, mitropolit, episcopi și 41 de boieri.

Desigur, desființarea acestei dări, la care mitropolitul și-a avut contribuția sa prețioasă, însemna o mare ușurare pentru țărănime, dar, în același timp, era o lovitură pentru domnii fanarioți și oamenii lor, dornici de îmbogățire. Din această pricină, abia după două săptămâni, noul domnitor fanariot Scarlat Ghica, numit în martie 1757, a stăruit pe lângă mitropolit să dezlege blestemul de la 1 martie, pentru a putea reintroduce darea. Mitropolitul a dat dovadă de o atitudine demnă, căci după cuvântul *Cronicii* atribuite lui Enache Kogălniceanu «le-au răspuns că Sfinția Sa nu poate face una ca aceasta ca să-l dezlege, rugându-se să nu-l silească mai mult, arătându-le Mitropolia și cîrja, zicîndu-le: luați și faceți ce știți. Și văzînd că n-or isprăvi nimic, s-au lăsat de această socoteală».

În august 1758, a fost numit domn Ioan Teodor Callimachi înconjurat de numeroși fanarioți. Pentru a-și plăti datoriile făcute la ocuparea scaunului, a stăruit și el pe lângă mitropolit să dezlege blestemul. În fața refuzului său categoric, domnitorul și marii boieri au început să facă presiuni asupra lui, pentru a-l determina să renunțe la scaunul mitropolitan. Așa se face că în primele luni ale anului 1760, mitropolitul Iacob a demisionat, retrăgîndu-se la Putna, mînaștirea sa de metanie. Prin retragerea sa, Biserica Moldovei, și tot poporul, de altfel, au pierdut un cîrmuitor și un apărător dîrz și energic, un ierarh cu conștiință

curată și cu dragoste adâncă față de păstoriții săi asupriți fără milă de fanarioți și de marii boieri. La 20 februarie 1760, domnul a dat mitropolitului paretisit un hrisov, prin care-i acorda anumite drepturi și scutiri.

Așezat la mînăstirea Putna, fostul mitropolit Iacob, încă în plină putere de muncă, a continuat și aici strădaniile cărturărești și gospodărești. Între altele, a reluat acțiunea de refacere a mînăstirii, începută încă din timpul arhipăstoririi sale. De asemenea, a încurajat activitățile culturale desfășurate în mînăstire (școala de aici, copierea de manuscrise etc.). În colaborare cu arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu, a înființat — prin 1774 — «o școală duhovnicească», cu un program de învățămînt asemănător celui de la Academia lui Petru Movilă de la Kiev, care a dăinuit pînă după 1782. Astfel, prin strădaniile mitropolitului Iacob, s-a trezit interesul pentru învățămîntul în limba română, în plină epocă fanariotă.

În 1762 și-a făcut diata sau testamentul, prin care rînduia ca toate bunurile sale, mișcătoare și nemiscătoare, să revină mînăstirii Putna. La 15 noiembrie 1776, și-a completat testamentul, rînduind ca tot ce era necesar mînăstirii să rămîna acesteia, restul să se împartă la călugări, la săraci și la servitori, iar banii pe care-i avea îi lăsa pentru îngroparea și pentru pomenirea sa.

Mitropolitul Iacob a trecut la cele veșnice la 15 mai 1778. Cu cinci zile înainte de moarte, îmbrăcase marea schimă monahală, sub numele de Eutimie (Eftimie). A fost îngropat în pridvorul bisericii, alături de părinții săi, călugăriți la bătrînețe, ieroschimonahul Adrian și monahia Maria.

Prin faptele sale, mitropolitul Iacob Putneanul s-a dovedit un ierarh cu o aleasă viață duhovnicească și cu un caracter integru, plin de rîvnă pentru binele Bisericii și al țării sale. În plină epocă fanariotă, a avut curajul să se ridice împotriva abuzurilor și a exploatării nemiloase la care erau supuși credincioșii moldoveni de către domnii fanarioți și marii boieri. În același timp, a dus o luptă susținută împotriva influenței grecești în viața noastră bisericească. S-a preocupat de tipărirea de cărți teologice, de slujbă și de învățatură în limba română, de educarea copiilor prin școală, sprijinind școlile de la Rădăuți, Iași și mînăstirea Putna, fapte care au dus la înviorarea activității cărturărești în limba română din Moldova. Toate aceste fapte îl așează pe Iacob Putneanul în rîndul marilor ierarhi care au păstorit în scaunul mitropolitan de la Iași.

Concluzii: Privind întreaga desfășurare a vieții bisericești din Moldova, între anii 1708—1760, constatăm că toți vlădicii au fost vrednici cîrmuitori ai credincioșilor moldoveni. Dacă primii ierarhi au fost preocupați mai mult de probleme gospodărești, cei din urmă s-au ocupat mai intens de activitatea tipografiei, fără să poată atinge nivelul la care a ajuns această activitate în Țara Românească, adică la București și la Rîmnic. Fără îndoială, figura cea mai luminoasă a ierarhiei moldovene în această perioadă a fost mitropolitul Iacob Putneanul.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor din Moldova din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. V, 1701—1720, București, 1975, XIV + 657 p.

MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Cronicile României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, tomul III, ed. II, București, 1874, IV + 535 p. (cronicile lui Nicolae Muste, Pseudo-Amiras, Ioniță Canta, Pseudo-Enachi Kogălniceanu, Gheorgachi); vezi și DAN SIMONESCU, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762. Studiu și text*, București, 1939, 334 p.; ION NECULCE, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. II, Iorgu Iordan, București, 1959, CXXVIII + 458 p.

ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p. și tomul IV. *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

N. IORGA, *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, în «Buletinul Comisiei Istorice a Românilor», vol. III, București, 1924, p. 1—2.

CONSTANTIN ERBICEANU, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, XCVIII + 548 + LVI p.

Lucrări. Reformele lui Constantin Mavrocordat. AL. PAPADOPOUL — CALIMACHI, *Ședința marelui sobor al Moldovei în mînăstirea Treisfetitele, la 6 aprilie 1749*, în «Convorbiri literare», an. XXI, 1887, p. 2—17 și 106—123; N. IORGA, *Reformele în Biserică ale lui Constantin Vodă Mavrocordat*, în «Ramuri», Craiova, 1909, p. 129—133; ILIE MINEA, «Reforma» lui Constantin Mavrocordat. Generalități și păreri vechi, în «Cercetări Istorice», Iași, an. II—III, 1926—27, p. 97—248; GH. GHIBĂNESCU, *Ponturile religioase ale lui Constantin Vodă Mavrocordat (1742)*, în «Anuarul Școlii normale de învățători «Vasile Lupu» din Iași pe anul școlar 1929—30», p. 44—54.

Activitatea cultural-tipografică. C. TAGLIAVINI, *O psaltire românească necunoscută din 1748*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Lit.», s. III, t. XI, nr. 8, București, 1942 (și extras 12 p. + V pl.); CONSTANTIN TURCU, *Cărți, tipografii și tipografii din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în «MMS», an. XXXVI, nr. 1—2, 1960, p. 21—31; T. G. BULAT, *Tiparnițele moldovenesti de carte bisericească de la mitropolitul Varlaam la mitropolitul Veniamin Costache (1641—1803)*, în «MMS», an. XLVII, nr. 5—6, 1971, p. 349—361.

Iacob Putneanul. C. IFTIMIE, *Viața și activitatea mitropolitului Moldovei Iacob I Putneanul*, București, 1900, 73 p.; N. GRIGORAȘ, *Mitropolitul Iacob I Putneanul*, în «MMS», an. XXXIV, nr. 9—10, 1958, p. 791—810; TEOCTIST (ARĂPAȘ), *În slujba Ortodoxiei românești, a năzuințelor de unitate națională și de afirmare a culturii române: Mitropolitul Iacob Putneanul*, M-rea Neamț, 1978, 128 p. (extras din M.M.S., an. LIV, nr. 5—8, 1978, p. 458—500).

LIII

EPISCOPIILE ROMANULUI, RĂDĂUȚILOR ȘI HUȘILOR ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Ca și în cazul secolelor anterioare, este greu de stabilit șirul episcopilor pentru această perioadă, din pricina lipsei izvoarelor documentare. Spre deosebire de Mitropolie, la cele trei episcopii nu întâlnim nici un ierarh de neam grec, ci numai români. La acest fapt îmbucurător se mai adaugă și acela că nu mai întâlnim schimbări dese de episcopi sau înlăturarea lor din scaun, așa cum am putut observa în secolele XVI—XVII. Este adevărat însă că dintre vlădicii din această jumătate de veac s-au remarcat prea puțini oameni de carte, ctitori de lăcașuri sfinte sau de așezăminte de cultură. Ca și în trecut, ei erau preocupați mai mult de administrația sau buna chivernisire a eparhiilor și a bunurilor materiale ale acestora.

Episcopia Romanului. Retrăgându-se episcopul Lavrentie în decembrie 1706, scaunul vacant a fost ocupat de un smerit călugăr cu viață îmbunătățită din obștea mînăstirii Neamț, ieromonahul *Pahomie*. Potrivit știrilor rămase de la un ucenic al său care i-a scris viața (trecută în marele pomelnic al schitului Pocrov), Pahomie era originar din satul Gledin din părțile Bistriței, fiu al preotului Iftimie și al presviteriei Ana. Ca și mulți alți credincioși transilvăneni, a trecut și el munții în Moldova, dornic de o aleasă viață duhovnicească, așezându-se la mînăstirea Neamț. Aici a fost apoi călugărit sub numele de Pahomie, prin 1697, în locul celui de Petru Pencu, pe care s-ar părea că l-a avut din botez (pe un portret al său apare numele «Pahomii Pencovschi»). Hirotonit ierodiacon și ieromonah, a fost ales curînd mare eclesiarh și în urmă egumen al mînăstirii. După numai doi ani, a părăsit egumenia, îndreptîndu-și pașii spre Rusia, atras de faima Sfîntului Dimitrie, mitro-

politul Rostovului, care lucra mult pentru înviorarea vieții creștine. Ajuns în Rusia, a cercetat așezămintele bisericesti ale acestei țări, între care și renumita Lavră a Peșterilor de la Kiev și a cunoscut mulți slujitori de seamă din Biserica Ortodoxă Rusă. El a avut prilejul să-și îmbogățească mereu cunoștințele și să se ridice pe scara virtuților creștine, mai ales prin contactul cu Sfântul Dimitrie, pe care l-a însoțit în multe din călătoriile sale pastorale. În timpul șederii în Rusia, a strâns o seamă de cărți rusești și slavonești, fie de slujbă, fie de învățătură creștinească — între care și lucrarea în manuscris a Sfântului Dimitrie *Rostul de aur*, dăruită de el însuși, — icoane și alte obiecte bisericesti, pe care el le-a hărăzit apoi mînăstirii Neamț sau Episcopiei de Roman. După doi ani de ședere în Rusia, ieromonahul Pahomie s-a reîntors în Moldova. Nu s-a mai așezat la mînăstirea sa de metanie, ci, cu voia soborului, s-a retras lîngă Muntele Chiriacul, în apropiere de mînăstirea Neamț, împreună cu cîțiva ucenici, trăind după rînduiala Sfântului Dimitrie al Rostovului.

Dar nici aici n-a rămas prea mult timp. Întîmplîndu-se să fie cunoscut de cîțiva boieri moldoveni care s-au abătut prin părțile acelea, l-au recomandat domnitorului Antioh Cantemir (1705—1707), ca să-l aibă în vedere la alegerea de episcop al Romanului, în urma morții lui Lavrentie. Așa se face că la începutul anului 1707, smeritul ieromonah Pahomie a fost ridicat în scaunul vlădicesc de la Roman, fiind hirotonit la 18 ianuarie 1707.

Ca episcop, a dat dovadă de alese însușiri duhovnicești, cărturărești și gospodărești. Astfel, la numai cîteva zile după hirotonie, a întărit așezămîntul așa-numitei «bresle a mișeilor», de care am mai pomenit și în altă parte. A purtat o grijă deosebită față de mînăstirea Neamț, reparînd biserica și chiliile, care erau într-o stare de ruină, în urma unei pustiiri a turcilor, i-a făcut o catapeteasmă nouă, a înzestrat-o cu cărți și odoare bisericesti. În 1713 i-a dăruit niște vie la Țifești.

În noiembrie 1711 a uns ca domn al țării la Iași pe Nicolae Mavrocordat (1711—1715), căci mitropolitul Ghedeon era fugit de frica turcilor.

După aproape șapte ani de păstorire, episcopul Pahomie și-a depus de bună voie cîrja în mîna domnitorului Nicolae Mavrocordat (sfîrșitul anului 1713). Va fi fost îndemnat la aceasta fie de nenorocirile care s-au abătut asupra țării în urma războiului ruso-turc din 1711, cînd țara a fost pustiită cumplit de tătari, fie de aducerea la cîrma țării a primului domn fanariot, fie de dorința sa de a trăi departe de lume, după rînduielile duhovnicești ale dascălului său, Sfântul Dimitrie al

Rostovului. Din actele vremii rezultă că s-a retras la Neamț, deși va fi stat mai mult la sihăstria sa de lângă muntele Chiriacul.

Ajutat de ucenicii săi, a pus aici (se pare pe când era la Roman) temelia unui schit din lemn, cu hramul Acoperământul Maicii Domnului, în slavonește Pocrov, care se sărbătorește la 1 octombrie, mai ales în Biserica rusească. De aci, a rămas și numirea schitului, existent pînă azi. Prin strădaniile lui Pahomie, schitul a fost înzestrat cu toate cele trebuitoare. Încă din 15 ianuarie 1714, a obținut un hrisov prin care schitul era scos de sub orice autoritate a mînăstirii Neamț. Iar în anul următor, profitînd de prezența patriarhului Samuil al Alexandriei la Iași, Pahomie a obținut de la el o carte prin care era întărită acea neatîrnare, precum și alte drepturi ale schitului. Cu toate acestea, către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Pocrovul și schiturile din jur au ajuns sub ascultarea mînăstirii Neamț.

Era preocupat și de probleme cîrturărești, strîngînd numeroase cărți (unele erau comandate la București), făcînd și anumite însemnări pe cîteva din ele, pe care le-a dăruit apoi mînăstirii Neamț și schitului său.

Dar lui Pahomie nu i-a fost dat să se bucure prea mult de liniște. Către sfîrșitul anului 1716, cîțiva boieri au început să uneltească împotriva domnitorului Mihail Racoviță (1715—26) fiind sprijiniți de autoritățile habsburgice din Transilvania. A fost trimisă în Moldova o oaste în frunte cu căpitanul Ferentz, dar Racoviță, ajutat de tătari, izbutește să-i învingă și să-i alunge. Din pricina tătarilor, care au pătruns acum pînă în Transilvania, Pahomie a fost nevoit să pîrbească în Transilvania și apoi în Polonia, ajungînd pînă la Lvov. După cinci luni, în mai 1717, a revenit la Pocrov, dar de teama domnului, care-l bănuia că ar fi avut legături cu boierii trădători și cu oastea lui Ferentz (care a stat o vreme în părțile Neamțului), s-a văzut nevoit să plece din nou în pîrbegie. Lăsînd schitul în seama ucenicului său Sofronie, a plecat pentru a doua oară în Rusia. Acolo s-a așezat în Lavra Pecerska din Kiev, unde a trăit pînă la moarte (1724). Pe un tablou al său pictat mai tîrziu — aflat la Pocrov — sînt zugrăviți și Sfîntul Apostol Petru, Sfîntul Pahomie și Sfîntul Pimen, ceea ce ne duce la presupunerea că înainte de moarte a îmbrăcat marea schimă sub numele de Pimen. Acolo a și fost îngropat, în paraclisul Sfîntul Ștefan. Cu puțin înainte de moarte și-a întocmit testamentul, trimis la Pocrov printr-un ucenic al său, care a adus și unele daruri. În el arăta toate ostenele depuse pentru refacerea mînăstirii Neamț, precum și daniile pe care i le-a făcut. Rînduia ca la Pocrov să se ducă o viață duhovnicească, cu post, rugăciune și

muncă, să nu fie călugărit nimeni decît după trei ani de noviciat, să nu fie primit să slujească nici un preot străin, decît după ce călugării se vor încredința că a fost hirotonit canonic. În partea finală, cerea tuturor să poarte de grijă schitului ctitorit de el, iar călugărilor de la Neamț să-i respecte neatîrnarea.

Prin toată activitatea sa, dar mai ales prin viața sa îmbunătățită, prin călătoriile sale în Rusia și legăturile cu Sfîntul Dimitrie, mitropolitul Rostovului, și prin schitul ctitorit de el, episcopul Pahomie se înscrie între marii ierarhi care au păstorit în străvechiul scaun al Romanului. Ucenicii săi (între care s-au remarcat ieromonahii Sofronie și Macarie, egumeni la Pocrov, ieromonahul Lazăr ș.a.) i-au continuat strădaniile duhovnicești și cărturărești.

Alți episcopi de Roman. În urma retragerii lui Pahomie, probabil în ultimele luni ale anului 1713, a avut loc alegerea urmașului său, în persoana episcopului Sava de la Huși, cu metania la mînăstirea Pîngărați (atestat la Roman la 20 dec. 1713). Ca episcop de Roman, a primit vizita patriarhului Hrisant Notara al Ierusalimului, în ianuarie 1715. Cu acest prilej, patriarhul a întărit statutele sau «așezămîntul» breslei «mișeilor» din Roman. Numele lui Sava e pomenit în cîteva acte interne, ca membru în divanul țării sau ca martor în felurite acte de proprietate (de pildă în actul din 19 iulie 1715, prin care Nicolae Mavrocordat închina mînăstirea Hangu patriarhului Samuil al Alexandriei, aflat atunci în Moldova). Sub el, Episcopia a suferit o grea pierdere, ale cărei urme se resimt și azi, mai ales de către aceia care cercetează trecutul nostru bisericesc. Am arătat mai sus că prin 1716-1717, Moldova a fost din nou pustiită de oști austriece și tătărăști. Voind să scape o parte din odoarele și documentele Episcopiei de jaf, episcopul Sava a poruncit ca ele să fie duse la mînăstirea Pîngărați. Dar carele sau căruțele în care erau transportate s-au răsturnat în apa Bistriței, pierzîndu-se astfel acte și odoare bisericești de mare valoare artistică și documentară.

Sava a murit ori s-a retras din scaunul vlădicesc, la sfîrșitul anului 1717 (atestat pentru ultima oară la 19 septembrie 1717) sau la începutul anului 1718, pentru că la 20 aprilie era episcop *Gheorghe*, viitorul mitropolit. La 20 aprilie 1718, Mihail Racoviță reînnoia Episcopiei două hrisoave, cu felurite scutiri pentru preoții din Roman și slujitorii Episcopiei. În anii următori a obținut din partea aceluiași domn noi hrisoave de întărire a drepturilor Episcopiei, în locul celor pierdute în apa Bistriței.

În iunie 1721, a primit la Roman vizita patriarhului Samuil al Alexandriei. Ca și patriarhul Hrisant al Ierusalimului, a întărit și acesta așezămîntul «breslei mișeilor».

Către sfîrșitul anului 1725, episcopul Gheorghe a fost trecut în scaunul mitropolitan, iar la Roman a fost ales ieromonahul *Atanasie* de la mînăstirea Putna. La 28 decembrie 1725, el întărea așezămîntul sau «catastiful» breslei de meseriași din Roman (care cuprindea pe blănari, croitori, cojocari, bărbieri și alți meseriași). Se cunosc mai multe hrisoave date de Mihail Racoviță și de Grigorie II Ghica (1726—1733), prin care erau reînnoite vechile scutiri și drepturi ale Episcopiei.

Nu cunoaștem motivele pentru care Atanasie a fost înlăturat din scaunul de la Roman (episcopul Melchisedec credea că era la mijloc «ura mitropolitului Gheorghe asupra lui»), căci la 26 august 1731 semna ca «proin episcop». A fost înlocuit cu *Daniil* venit din mînăstirea Solca, menționat într-un act din 20 martie 1731, precum și în pomelnicul breslei meseriașilor din Roman. Păstoria lui n-a durat mult, căci la 1 aprilie 1733, Atanasie era din nou în scaun. N-a mai păstorit însă mult, fiindcă la începutul anului 1734 a trecut la cele veșnice, ori s-a retras la Putna.

În locul său a fost ales episcopul *Ghedeon* de la Huși, cu metania la Secu, pomenit prima oară la 1 iunie 1734. La 15 iulie confirma așezămîntul breslei mișeilor, iar la 29 august domnitorul Constantin Mavrocordat (prima domnie 1733—35) i-a dat un hrisov pentru scutirea de dări a preoților și poslușnicilor Episcopiei. În 1739 primea de la doi răzeși moșia lor din Giurgeni «ca să aibă Sfinția Sa a-și face schitcel în moșia aceasta».

Episcopul Ghedeon se bucura de o prețuire deosebită din partea domnitorului Grigorie II Ghica (1735—1741, a doua domnie) și a mitropolitului Antonie. Despre aceasta ne încredințează un hrisov al numitului domn, din noiembrie 1739, prin care dădea episcopului Ghedeon dreptul de-a purta cîrjă argintată atît în eparhia sa, cît și în capitala țării, însuși domnul dăruindu-i o cîrjă. Ca și înaintașii săi, este pomenit ca martor în diferite acte de proprietate sau ca membru în divanul țării.

Dar ceea ce trebuie să ne rețină atenția în chip deosebit este faptul că Ghedeon a ctitorit schitul Sihăstria, situat în apropiere de Sécu. A ridicat aici o biserică din lemn prin 1734, desigur pentru «sihaștri» veniți în aceste locuri retrase. Se vede că era și el un călugăr cu viață îmbunătățită, ca și Pahomie. Fiind arsă de turci în timpul Eteriei, s-a ridicat aici o biserică de zid (1824), existentă și azi.

Episcopul Ghedeon a păstorit la Roman pînă în a doua jumătate a anului 1743. În locul său a fost mutat episcopul *Teofil* de la Huși. Acesta

a făcut un rînd de chilii și un zid împrejmuitoare la mînăstirea Neamț, unde fusese călugăr și egumen. A păstorit puțin, pînă la 1 septembrie 1747, cînd a trecut la cele veșnice. A fost îngropat în pridvorul bisericii mari de la mînăstirea Neamț, deasupra mormîntului punîndu-se o piatră cu o inscripție în limbile română și slavă.

I-a urmat în scaun episcopul *Ioanichie*, cu o păstorire mai lungă și mai bogată în fapte, despre care ne vom ocupa în altă parte.

Episcopia Rădăuților. După Ghedeon, ridicat în a doua jumătate a anului 1708 în scaunul mitropolitan, a urmat episcopul *Calistru*, fost egumen al mînăstirii Putna. Ca și contemporanii săi de la celelalte eparhii moldovene, este pomenit ca membru în divanul domnesc, precum și în multe hrisoave domnești, mai ales ca martor în acte de vînzare-cumpărare, semn că era preocupat mai mult de probleme gospodărești. S-a îngrijit și de refacerea unor vechi lăcașuri de închinare. De pildă, împreună cu Dimitrie Macri, staroste de Cernăuți, a acoperit biserica mînăstirii Pătrăuți, ctitoria lui Ștefan cel Mare, în care a așezat din nou călugărițe, dobîndind pe seama ei satele Pătrăuți și Mihoveni. Tot cu acel Dimitrie Macri a refăcut biserica din Bălinești, ctitoria logofătului Ion Tăutu. O grijă deosebită a arătat față de mînăstirea Putna, căreia i-a dăruit mai multe moșii. În mai 1728, episcopul Calistru s-a retras din scaun, așezîndu-se la Putna. A murit curînd după aceasta (1728—1729), fiind îngropat tot acolo.

Urmașul său, *Antonie*, viitorul mitropolit, își avea metania tot la Putna, apoi a petrecut un timp în mînăstirea Horecea. Este întîlnit în scaunul vlădicesc de la Rădăuți la 25 iunie 1728. A păstorit aici foarte puțin, căci spre sfîrșitul anului 1729 a fost ales mitropolit.

În scaunul vacant a ajuns un nou călugăr putnean, *Misail*, fost și egumen al mînăstirii. Alegerea lui ca episcop s-a petrecut, probabil, în ultima parte a anului 1729, căci la 31 ianuarie 1730 era pomenit într-o carte de judecată în această nouă slujire. A păstorit pînă pe la începutul anului 1735, cînd s-a retras la mînăstirea Putna, unde a îmbrăcat marea schimă monahală sub numele de Mina. A murit după 1751, cînd era pomenit pentru ultima oară.

În cursul lunii februarie 1735, a fost mutat la Rădăuți episcopul *Varlaam* de la Huși, cu metania la Neamț (înainte de 6 martie, la 30 ianuarie fiind la Huși). În această nouă slujire este pomenit în mai multe acte de vînzare-cumpărare, în acte de hotărnicie sau ca membru în divanul domnesc. Spre deosebire de înaintașii săi care au avut mai mult preocupări gospodărești, episcopul Varlaam n-a neglijat nici activitatea

culturală. Astfel prin îndemnul și cheltuiala sa, meșterul tipograf Barbu Bucureșteanul a pus bazele unei tiparnițe în Rădăuți, în anii 1743—1744. Ajutat de acesta — apoi de tipograful Grigorie Stan Brașoveanul și Sandu fiul lui Ieremia din Iași — vlădica Varlaam a dat la lumină câteva cărți de slujbă : *Catavasierul*, în 1744, *Ceaslovul*, în 1745 și — probabil — *Antologhionul*, tot în 1745.

Nu e sigur dacă s-a retras ori a murit în scaunul vlădicesc în vara anului 1745 (o însemnare din 21 septembrie 1745 îl arăta ca «răposat»). Prin scurta activitate tipografică pe care a desfășurat-o, episcopul Varlaam s-a ridicat cu mult peste înaintașii și contemporanii săi, făcând din Rădăuți un centru cultural.

I-a urmat în scaun *Iacob Putneanul* — fost egumen la Putna — (11 august 1745). Ca episcop de Rădăuți a tipărit *Liturghierul* slavo-român din 1745, iar în 1747 a înființat o școală pe lângă Episcopie. La 13 noiembrie 1750 a fost ales mitropolit al Moldovei, în locul grecului Nichifor.

Episcopia Hușilor. După retragerea episcopului *Varlaam* (1689—1708) la schitul Brădicești, în cursul lunii ianuarie 1709 a fost ales *Sava* de la Pîngărați. Alegerea lui s-a făcut «cu tot soborul sfintei Biserici» și «cu tot sfatul domnesc» —, deci de o adunare formată din fețe bisericesti și boieri — după cum ne încredințează o scrisoare a domnitorului Mihail Racoviță (1707-1709) adresată locuitorilor din Huși, la 19 ianuarie 1709. În ziua următoare, domnul scria protopopului din Soroca, poruncindu-i să trimită pe toți preoții din ținut la Huși, pentru ca noul episcop «să-i vadă și să-i cerce pentru vrednicia preoțească și carele nu va fi vrednic de cinul preoțesc, să aibă a-l judeca după cum va scrie sfînta pravilă». Noul ierarh a găsit Episcopia într-o stare de ruină, datorită nepăsării înaintașului său Varlaam, care, în cursul celor două decenii de păstorire, s-a îngrijit numai de schitul său de la Brădicești. Cerînd sprijinul domnitorului, acesta i-a dat 20 de «scutelnici» (poslușnici) cunoscînd că Episcopia era «arsă și prădată și căzută la mare slăbiciune... cît au rămas numai peatra ; nici case, nici ogradă, nici chilii și mai ales neavînd nimica nici dinlăuntru nici pe dinafară». Același hrisov a fost întărit apoi și de Dimitrie Cantemir (1710—1711). Dar tot ce începuse să refacă episcopul Sava a fost din nou distrus în cursul războiului ruso-turc din 1711. Episcopia fiind situată în apropiere de Stănilești, unde turcii au dobîndit victoria, a fost din nou arsă și prădată de tătari. Vlădica Sava a fost nevoit să ceară ajutor și de la primul domn fanariot Nicolae Mavrocordat (1711-1715). Un sprijin însemnat

i-a venit prin anularea testamentului lui Varlaam, făcută la 2 noiembrie 1713 (averea schitului Brădicești intrînd în proprietatea Episcopiei), încît a putut începe lucrările de refacere a bisericii episcopale și a incintei.

Dar la sfîrșitul anului 1713, Sava a fost trecut în scaunul episcopal de la Roman, în locul lui Pahomie, care s-a retras atunci.

Urmașul său a fost *Iorest*, mult timp egumen la mînăstirea Secu. Se cunosc mai multe hrisoave domnești care dovedesc interesul și preocupările sale pentru bunăstarea materială a Episcopiei și refacerea ei. A păstorit pînă către sfîrșitul anului 1727.

I-a urmat episcopul *Ghedeon*, cu metania tot la mînăstirea Secu, ctitorul Sihăstriei. Și acesta a fost preocupat de problemele materiale ale Episcopiei, obținînd felurite hrisoave domnești de întărire a unor proprietăți (de pildă, întărirea drepturilor Episcopiei asupra schitului Brădicești). La începutul anului 1734 (înainte de 8 iunie) a fost trecut în scaunul vlădicesc de la Roman.

În locul său a fost ales *Varlaam*, venit din mînăstirea Neamț, unde se pare că a fost egumen. După episcopul Melchisedec, ar fi fost hirotonit întru arhieru la 30 iunie 1734. A păstorit doar cîteva luni, fiind trecut în scaunul vlădicesc de la Rădăuți (după 30 ianuarie 1735).

O păstorire mai lungă a avut episcopul *Teofil*, fost egumen la mînăstirea Neamț. A fost ales prin februarie 1735, căci în 6 martie apare ca episcop. Sub el, Episcopia și schitul Brădicești, metocul ei, au suferit o nouă pustiire, în cursul războiului ruso-turc din 1739. Vlădica Teofil a cerut și a obținut de la domnitorii Grigorie II Ghica (1739—1741) și Constantin Mavrocordat (a doua domnie 1741—1743) reînnoirea vechilor drepturi ale Episcopiei.

Probabil în a doua jumătate a anului 1743, Teofil a fost trecut la Roman, iar la Huși a fost ales *Ierotei*, cu metania la Putna. Ca și înaintașii săi, e pomenit și el în mai multe hrisoave domnești hărăzite Episcopiei. Mai mulți credincioși au lăsat Episcopiei felurite imobile. Ierotei a participat la cîteva ședințe ale divanului domnesc, alături de ceilalți ierarhi ai țării, care au luat hotărîri de o însemnătate deosebită pentru țară (de pildă, la divanul din 25 decembrie 1747 prin care se hotăra înființarea cîte unei școli slavonești și românești pe lîngă fiecare episcopie). La 10 mai 1752, Ierotei și-a prezentat paretisisul din scaunul vlădicesc, «fiind cuprins de slăbiciune și neputință». Ca fost episcop a participat la adunarea convocată de mitropolitul Iacob Putneanul, la 1 ianuarie 1752, cînd s-a hotărît ca pe viitor să nu mai fie aleși ierarhi

străini la eparhiile din Moldova. A murit la scurt timp, căci în cursul anului 1753 apare în acte ca răposat. Probabil a fost îngropat la Putna, mînăstirea sa de metanie.

Concluzii. Cercetînd şirul episcopilor de Roman, Rădăuţi şi Huşi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ne putem convinge că între ei au fost unii care au depăşit cercul îngust al preocupărilor lor administrativ-gospodăreşti. Unii dintre ei au fost oameni cu aleasă viaţă duhovnicească şi ctitori de lăcaşuri sfinte, ca Pahomie şi Gheleon de la Roman sau Calistru de la Rădăuţi, iar Varlaam şi Iacob Putneanul de la Rădăuţi au sprijinit mişcarea culturală, prin tipărirea de cărţi în prima tiparniţă a acestei Episcopii. Activitatea tuturor acestor ierarhi a contribuit la propăşirea vieţii culturale şi bisericeşti din cuprinsul eparhiilor pe care le-au cîrmuit.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Direcţia Generală a Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcţia Arhivelor Centrale*, vol. V, 1701—1720, Bucureşti, 1975, XIV + 657 p.

Lucrări. Episcopia Romanului. MELCHISEDEC (ŞTEFĂNESCU), *Cronica Romanului şi a Episcopiei de Roman, partea întâia*, Bucureşti, 1874, IV + 352 p.; partea a doua, Bucureşti, 1875, VI + 239 p. (poate fi socotită şi ca un izvor documentar).

C. BOBULESCU, *Pocrovul*, Craiova, 1943, 66 p. (extras din *Revista de istorie bisericească*, Craiova, 1943 nr. 1, p. 53—81 şi nr. 2, p. 18—51); IRINEU CRĂCIUNĂŞ, *Episcopul Pahomie al Romanului*, în «MMS», an. XXXV, nr. 9—12, 1959, p. 627—635; CONSTANTIN VOICESCU, *Viaţa şi activitatea episcopului Pahomie al Romanului*, în «B.O.R.», an. XC, nr. 5—6, 1972, p. 596—611.

Episcopia Rădăuţilor. DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuţi*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; PETRU REZUŞ, *Vechea tipografie din Rădăuţi*, în «MMS», an. XXXV, nr. 5—6, 1959, p. 298—302.

Episcopia Huşilor. MELCHISEDEC (ŞTEFĂNESCU), *Cronica Huşilor şi a Episcopiei*, Bucureşti, 1869, X + 463 + 175 p. (poate fi socotită şi ca un izvor documentar); ARTUR GOROVEL, *Ierothei episcopul Huşilor*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Lit.», s. III, t. VI, 1932—34, p. 437—469 (şi extras. Buc., 1934, 33 p.; cu teza inacceptabilă că s-ar trage din familia nobilă Borş din Transilvania).

LIV

EPISCOPUL INOCHENTIE MICU

După moartea neașteptată a lui Ioan Giurgiu Patachi, sinodul electoral al protopopilor uniți s-a întrunit la Alba Iulia, la 4 iunie 1728, sub președinția episcopului romano-catolic al Transilvaniei Ioan Antalffy, ca reprezentant al guvernului, fiind de față și Adam Fitter, rectorul colegiului iezuit din Cluj. Sinodul a propus ca episcop pe *Ioan Micu*, numit apoi de împăratul Carol VI și confirmat de papa (ceilalți doi candidați erau: Iosif Hodermarszky, fost episcop unit de Muncaci și preotul Vasile Hataș din Făgăraș).

Noul ales se născuse în 1692 în Sadu, lângă Sibiu, dintr-o familie de țărani liberi. Învățase carte la școlile iezuite din Sibiu și Cluj, apoi fusese trimis să studieze teologia și filozofia la Seminarul catolic din Trnavia în Slovacia. Era încă student în anul al treilea când a fost ales episcop unit al Transilvaniei. A rămas în continuare în seminar, pînă în luna iulie 1729, când a intrat în mînăstirea unită ruteană Sfîntul Nicolae din Muncaci. A fost hirotonit preot în septembrie 1729, călugărit sub numele de Inochentie în septembrie 1730, iar la 25 octombrie 1730, a fost hirotonit arhiereu de către episcopul rutean Gheorghe Ghenadie Bizanczy al Muncaciului. Împăratul l-a ridicat la rangul de baron (1730) și l-a numit membru al Dietei Transilvaniei (1732).

Tînărul episcop și-a dat seama încă de atunci ce însemna să fii conducătorul spiritual al unui popor ajuns, prin vitregia vremurilor, lipsit de drepturi în propria sa țară. El observase că din toate promisiunile făcute în 1698—1701 celor ce vor îmbrățișa uniația nu s-a făcut nimic, iar înaintașii săi în scaun n-au îndrăznit să ceară împlinirea drepturilor făgăduite. Acest lucru îl va face Inochentie Micu prin acțiuni de mare răsunset, desfășurate în tot cursul păstoriei sale.

De aceea, îndată după hirotonie a plecat la Viena, pentru rînduirea treburilor eparhiei și pentru dobîndirea de drepturi pe seama clerului și a poporului său, potrivit celor făgăduite în a doua diplomă leopoldină. În cei doi ani petrecuți la Viena, a înaintat împăratului opt memorii, în care arăta toate nedreptățile pe care le suferea clerul și poporul său, precum și doleanțele sale.

Întors de la Viena, Inochentie a fost instalat în scaunul vlădicesc de Făgăraș, la 28 septembrie 1732. Îndată după instalare, a întrunit sinodul protopopilor (20—22 octombrie 1732), în care s-au stabilit, între altele, veniturile epitrahilului.

Prima lui acțiune de mare răsunset, după înscăunare, a fost conșcripția sau recensămîntul românilor transilvăneni din anul 1733 (*Registrum universorum in Transylvania sacerdotum ei incolarum Valachicorum*). Acest recensămînt era izvorît din rațiuni politice, voind să arate că românii populau întreagă Transilvania, că întreceau numeric pe maghiari, sași și secui și că aduceau statului venituri mai mari decît restul locuitorilor țării. Pe de altă parte, el a căutat să consolideze unirea, să-și impună autoritatea asupra tuturor românilor, ca în felul acesta să poată obține drepturi pe seama întregului popor român, nu numai pentru preoții și credincioșii uniți. Cu alte cuvinte, el socotea uniația numai ca un mijloc pentru obținerea de drepturi pe seama poporului său (așa se explică și faptul că recensămîntul său cuprinde date inexacte, uniții figurînd în număr mult mai mare decît ortodocșii : 2742 de preoți uniți și numai 458 ortodocși).

În toamna anului 1734, a plecat din nou la Viena, unde a rămas pînă în vara anului următor. Și de data aceasta, a înaintat noi memorii împăratului Carol VI, cerînd felurite drepturi pe seama clerului și mai ales a poporului român. Cel mai însemnat purta data de 8 martie 1735.

În majoritatea memoriilor înaintate de vlădica Inochentie, arăta starea de înapoiere în care era ținut poporul român și condițiile grele în care trăia : proprietarii de pămînt opreau de la învățătură pe fiii iobagilor și chiar ai preoților ; românii nu aveau dreptul să practice meșteșuguri și să facă comerț ; nu erau primiți în funcții publice ; nu aveau dreptul să cumpere și să moștenească pămînt. În schimb, erau încărcăți cu biruri și alte sarcini, erau obligați să dea dijme preoților de alt neam și de altă lege, contribuind în plus și la întreținerea preoților proprii. Arăta, de asemenea, starea de inferioritate în care se afla clerul român, care suferea aceleași nedreptăți și era supus aceluiași abuzuri din partea autorităților de stat și a proprietarilor de pămînt ca și păstoriții

lor. Aceștia nu se bucurau de drepturile preoților catolici, cum li s-a făgăduit prin diplomele împăratului Leopold din 1699 și 1701, ci dimpotrivă, plăteau dijmă, împreună cu credincioșii lor, pînă și preoților luterani și calvini.

Înfățișînd starea tristă a clerului și a poporului său, Inochentie Micu cerea și satisfacerea multor revendicări în folosul acestora. În primul rînd, el cerea ca poporul român să fie recunoscut ca a patra națiune în Transilvania și să i se acorde egalitate deplină cu cele trei națiuni recepte, deci ridicarea românilor la treapta de «stat» (status, «stare»). El este primul român la care apare această concepție superioară, care va deveni apoi un program de luptă și de gîndire pentru toți conducătorii politici ai românilor transilvăneni. Bazat pe această concepție, el cerea împăratului să-i acorde un loc în guvernul Transilvaniei, pentru a susține drepturile «națiunii» române. Cereă de asemenea, ca această națiune să fie reprezentată în viața publică (în guvern, în dietă, la tabla regească, în comitate, districte, scaune, comunități). Cereă ca alături de el să fie numiți în Dietă și cei doi vicari ai săi, notarul soborului mare, precum și reprezentanți mireni, să fie înnoțilați și unii români. Blajul — noua sa reședință — să fie declarat oraș, cu dreptul de a avea reprezentanți în Dietă.

Dar revendicările lui Inochentie se extindeau asupra întregului popor român, cerînd să fie incluși între «stări» și cei de jos (plebei), potrivit articolului al treilea din diploma leopoldină din 1701. Cereă, de pildă, limitarea robotelor pentru iobagii de pe moșiile nobiliare la două zile pe săptămîină (în loc de trei-patru, uneori chiar mai multe), dreptul la învățătură pentru copiii români, inclusiv pentru fiii iobagilor, cu posibilitatea, pentru cei capabili, să urmeze școli mai înalte, dreptul, pentru iobagi, de a se muta de pe o moșie pe alta și de a-și testa bunurile, admiterea meseriașilor români în bresle, înlăturarea tuturor sarcinilor iobăgești și egalitatea de drept între toți locuitorii din «pămîntul crăiesc» (scaunele săsești) — unde, de fapt, toți locuitorii erau considerați oameni liberi, dreptul, pentru românii de aici, de a folosi liber pădurile, munții și apele. În sfîrșit, cereă ca dijmele luate de la români pentru preoții altor confesiuni — care se practica peste tot, dar mai ales în pămîntul crăiesc — să se dea numai preoților români, scutirea preoților români de orice taxe și de judecățile impuse de proprietarii de pămînt.

În sprijinul revendicărilor sale, vlădica Inochentie invoca, înainte de toate, faptul că poporul român depășea, din punct de vedere nume-

ric, pe toate celelalte națiuni ale Transilvaniei (cum a dovedit și cu conscripția din 1733). El invoca, de asemenea, originea sa romană, vechimea și existența sa neîntreruptă pe aceste meleaguri. Prin 1735, Inochentie cumpărase de la Viena o copie după *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor* a lui Dimitrie Cantemir, din care-și va scoate apoi argumente de ordin istoric pentru susținerea doleanțelor sale. Cerea drepturi pe seama națiunii sale și în virtutea faptului că populația românească suporta cele mai multe sarcini publice, plătea cele mai multe contribuții și da împărăției cei mai mulți ostași. Deci, scria el, este profund nedrept ca națiunea română să fie cea dintâi la sarcini și nici măcar cea din urmă la beneficii.

Memoriile episcopului român au fost trimise de Curtea din Viena guvernului Transilvaniei, spre a-și da avizul asupra lor. În răspunsul acestuia, din 17 iunie 1735, se scotea în relief nesinceritatea lui Inochentie precum și a clerului său față de actul unirii cu Biserica Romei: «pe față, în adunări și în convorbiri particulare, popii înșiși sau preoții declară adeseori că ei n-au depus jurământul pentru unire și pentru lepădarea de la schismă, ci numai ca să poată fi liberi de jurisdicția domnilor de pământ, de servicii și de contribuție; se vede aceasta și din faptul că în realitate se servesc toți de cărți schismatice (ortodoxe, n.n.), din care vorbesc poporului, slujesc Liturghia, în care se neagă în chip fățiș că Sfântul Duh porcede de la Fiul și nu adaugă nici în Simbolul niceean filioque; ...absolut nici unul dintre popi nu învață și nu instruește poporul, fie în mod privat, fie în biserică, despre cele patru puncte. Numai când se ivește vreo cauză, vreun litigiu, vreo contribuție proprie de ordin dumesc, se refugiază toți la imunitatea unirii ca la o ancoră sacră...». Se vede limpede, de aici, că nobilii și clerul catolic voiau catolicizarea românilor, pe când vlădica Inochentie dorea păstrarea neschimbată a «legii strămoșești».

Guvernul înaintează plîngerile episcopului român Dietei Transilvaniei. El însuși înaintează acesteia alte noi memorii. Dar, ele stîrnesc indignarea și revolta reprezentanților celor trei națiuni privilegiate, care în 1736 resping pretențiile «nemaiauzite» ale episcopului, pretextînd că «el cere ceea ce nimeni n-a mai cerut de la străbunii noștri și nu va putea cere cineva nici de la urmașii noștri; cere ceea ce e diametral opus legilor; cere ceea ce se abate în gradul cel mai înalt de la privilegiile și îngăduințele străvechi ale fericitorilor regi și principii, ceea ce prejudiciază sancțiunilor pragmatice ale țării, ceea ce răstoarnă cu totul drepturile și libertățile națiunilor, avute pînă acum în pace; ...cere ceea

ce zguduie și răstoarnă întreg sistemul țării, păstrat în bună rînduială pînă acum, atît în cele religioase, cît și politice și economice; cere, în sfîrșit, ceea ce nici clerului, nici plebei românești, după firea sa prea bine cunoscută, nu li se cuvine niciodată».

În anul următor, în ședința Dietei din 30 septembrie 1737, Inochentie a prezentat un nou memoriu, în numele său și al întregii națiuni române din Transilvania (suo ac totius nationis per Transylvaniam valachicae nomine). Reprezentantii «stărilor» au împiedicat însă citirea memoriului, strigînd că nu recunosc «națiunea română», iar episcopului i-au cerut să înlocuiască această expresie prin cuvintele «valahi» sau «plebe valahă», ceea ce el a refuzat să facă. Dieta a încredințat unei comisii — prezidată de contele Ioan Toroczky — studierea postulatelor episcopului Inochentie. La acuza acestuia că unirea este mărturisită numai din interese materiale, Inochentie i-a răspuns: «Eu și clerul meu ne-am unit sub condiția de a obține acele beneficii și foloase de care se bucură romano-catolicii, altfel, dacă nu ni se dau, ne facem orice». Comisia n-a dat nici un răspuns doleanțelor lui Inochentie, ci s-a ocupat doar de întocmirea unui proiect de dotare a clerului, pe care vlădica a refuzat să-l primească.

La redeschiderea Dietei, Inochentie a prezentat un proiect propriu privind revendicările materiale ale clerului, în 17 puncte (27 februarie 1738). Propunea împărțirea parohiilor în trei categorii, după numărul credincioșilor, urmînd să li se dea cîte un lot pentru case parohiale. Pentru întreținerea preoților, credincioșii să dea dijme, iar unde nu e posibil, să li se dea parohiilor «porții canonice» (pămînt de arătură și de fînaț), iar dacă nici aceasta nu era posibil, fiecare familie să dea preotului o găleată de grîu, două ferdele de ovăz, două de porumb și ceva legume, ori să fie răscumpărate cu 1 florin, pe lîngă veniturile stolare obișnuite. Cerea de asemenea ca preoțimea să nu mai fie supusă decît episcopului, să nu se mai săvîrșească acte abuzive împotriva ei, credincioșii să nu mai fie împiedicați să ia parte la slujbe în zile de sărbătoare, copiii români să primească învățătură în case anume destinate în acest scop. S-a instituit o nouă comisie, care a redactat un alt proiect, desigur cu porții canonice mai reduse, pe care Dieta l-a aprobat și l-a înaintat guvernului. Inochentie l-a combătut, punct cu punct, cu o zi înainte de încheierea lucrărilor Dietei, fapt pentru care «stările» au aruncat asupra lui toată vina pentru zădărnicierea proiectului lor.

În același timp, episcopul Inochentie Micu a luptat și pe alte căi pentru prosperarea Bisericii și a poporului său. În timpul celei de a doua

călătorii la Viena a obținut, în schimbul moșiilor de la Gherla și Sîmbăta de Jos ale Episcopiei, un nou domeniu, la Blaj, cu peste zece sate în jur, care aduceau un venit anual de 6000 de florini, împreună cu un vechi castel de vânătoare al principilor Transilvaniei. În 31 august 1737 și-a mutat reședința de la Făgăraș la Blaj. În anul următor, s-a încheiat un contract cu arhitectul Curții imperiale din Viena, Giovanni Martinielli, privitor la ridicarea unei mînăstiri catedrale, cu hramul Sfînta Treime și a unei clădiri pentru școli, precum și pentru repararea reședinței. Clerul a contribuit cu peste 25.000 florini, strînși cu multă greutate, în decurs de cîțiva ani. Piatra fundamentală a mînăstirii a fost pusă în anul 1741, fiind terminată — parțial — în 1747.

Din veniturile mînăstirii-catedrale de la Blaj cu hramul Sfînta Treime urmau să fie întreținuți 11 călugări «basilieni» (care trăiau după rînduielele ortodoxe ale Sfîntului Vasilie cel Mare), 20 de elevi în seminarul mînăstirii și trei studenți în Colegiul «De Propaganda Fide» din Roma. Primul student trimis de Micu la Roma a fost Petru Pavel Aron, iar după întoarcerea lui, au urmat: Gherontie Cotorea, Grigorie Maior și Silvestru Caliani.

S-a gîndit și la refacerea vechii tipografii a Mitropoliei de Alba Iulia, conștient de foloasele pe care le-ar dobîndi prin ea poporul și Biserica românească din Transilvania. În 1735 și 1741 dezvăluia, în două memorii, lipsa de cărți românești, cerînd banii necesari pentru reînființarea tipografiei. Împrejurările l-au împiedicat să-și transpună gîndul în faptă. A izbutit doar să înființeze o bibliotecă, cu 350 de cărți și manuscrise.

La 25 mai 1739 a convocat soborul protopopilor săi la Blaj, arătînd celor prezenți toate demersurile pe care le-a făcut în folosul poporului său, precum și greutățile pe care le-a întîmpinat din partea autorităților de stat. Sinodul a hotărît, între altele, să nu se mai dea nimic din veniturile domeniului episcopal teologului iezuit, cu care episcopul era în conflict din pricina multelor abuzuri ale aceluia și ale încercărilor lui de catolicizare a Bisericii românești. De altfel, în multe din memoriile sale, vlădica ceruse înlăturarea teologului iezuit sau măcar să nu mai fie întreținut din fondurile Episcopiei. Într-un nou sinod, în 1742, s-a cerut să nu mai fie îngăduite trecerile de la ritul ortodox («grecesc») la cel latin, ca astfel să se împiedice catolicizarea credincioșilor români.

După moartea lui Carol VI și urcarea pe tronul habsburgic a Mariei Tereza (1740—1780), episcopul Inochentie și-a reluat acțiunea, printr-o nouă serie de memorii, adresate direct Curții. Prin iunie 1742 a plecat

pentru a treia oară la Viena, unde a stat 15 luni, ca să obțină drepturi pe seama poporului său, mai ales recunoașterea sa ca a patra națiune.

Dintre memoriile înaintate acum, se remarcă unul intitulat «Supplex Libellus Precum et gravaminum Cleri populiue Romano-Valachici per Transilvaniam». În prima parte a memoriului înfățișa starea tristă în care se găseau clerul și poporul român din Transilvania, în ciuda puținelor drepturi pe care le obținuseră sub calvini și a celor făgăduite prin cele două diplome leopoldine. Astfel, preoții români puteau fi prinși, aruncați în închisoare, citați la judecată, amendați, obligați la felurite onorarii, taxe, încartiruiiri și dijme, iar în caz de împotrivire erau bătuți, schingiuiți și chiar uciși. Clerul era lipsit de «porțiuni canonice», silit să muncească la câmp pentru a-și agonisi cele necesare traiului, iar fiii de preoți erau opriți de la învățătură. Se puneau, de multe ori, piedici la ridicarea bisericilor (de pildă, în Sibiu, unde primăria n-a îngăduit ridicarea unei capele). Deși art. 3 al Diplomei a doua leopoldine declara națiunea română ca receptă, totuși ea n-a fost recunoscută ca atare, nefiind admisă la slujbe și la beneficii. Cu toate că existau districte întregi locuite numai de români, iar în unele comitate, scaune etc. formau mai mult din jumătatea populației, totuși nu aveau funcționari din neamul lor, ci unguri, sași sau secui.

În continuare, amintea de dările împovărătoare impuse românilor, de răpirea pământurilor lor în scaunele săsești, de inechitatea judecătorilor în cazul proceselor românilor, de oprirea lor de la meșteșuguri, de obligația de a da dijmă preoților altor confesiuni, de contribuția lor la repararea caselor parohiale, a bisericilor și la plata cantonilor sau a învățătorilor de alte confesiuni, de obligația de a respecta sărbătorile acestora, de oprirea fiilor de români de a învăța carte etc. Pe de altă parte, arăta că românii întrec cu numărul pe toate celelalte națiuni, după cum tot asupra lor apăsau cele mai grele sarcini publice și îndatoriri militare. Invoca și cunoscutele sale argumente din memoriile anterioare: vechimea și continuitatea poporului român în Transilvania, precum și originea sa română.

La sfârșit, își rezuma postulatele în 12 articole, primele cinci fiind revendicări pentru cler, celelalte pentru popor, în sensul celor expuse mai sus. Este deosebit de important punctul 6, prin care cerea ca națiunea română să fie declarată receptă, să fie admisă în guvern și între «stări», să aibă vot în Dietă și să fie partașă la beneficii, ca și celelalte națiuni. Credincioșii români să dea dijme și alte venituri preoților lor și nu unor străini, iar fiii românilor să aibă dreptul la învățătură.

Cererea recunoașterii românilor ca a patra națiune o întâlnim și în alte memorii înaintate în timpul șederii la Viena, ca și cererea ca episcopul lor să fie numit consilier în guvern. Într-un memoriu deosebit, intervenea energic în favoarea iobagilor români, cerînd înlăturarea abuzurilor proprietarilor de pământ și limitarea robotei la două zile pe săptămână. Au avut loc lungi discuții între episcop și Cancelaria aulică transilvană asupra acestor revendicări românești.

Dar la 17 august 1743, Conferința ministerială a refuzat să recunoască poporul român ca națiune. Singurul lucru pe care l-a obținut Inochentie Micu a fost rescriptul imperial din 9 septembrie 1743, prin care se acordau preoților uniți anumite îmbunătățiri ale situației materiale. Împărăteasa cerea să se manifeste indulgență față de români, iobagii să nu fie obligați la prea multe robote, iar fiii lor să nu fie opriți de la școală. Încolo, nu era nimic concret pentru ușurarea soartei lor, ci dimpotrivă, împărăteasa arăta că nu intenționează să prejudicieze «cele trei națiuni», iar episcopului i-a interzis să se mai prezinte la Viena fără aprobare. Această hotărîre împărătească a fost înmînată episcopului de către președintele Cancelariei aulice din Viena, într-un plic închis, pentru a o prezenta guvernului Transilvaniei.

Aflînd cu indignare de cuprinsul ei și că n-a fost luată în seamă cea mai importantă doleanță a sa, a adresat o nouă plîngere împărătesei — prin agentul său — la 25 noiembrie 1743, cerîndu-i să elibereze clerul și națiunea română «de sub jugul despotic» al celor trei națiuni privilegiate. Arăta că românii sînt tratați mai rău decît evreii, tolerați și ei, care — spre deosebire de români — nu erau obligați să dea dijme preoților altor religii, aveau dreptul să se mute și să testeze bunuri și se bucurau de oarecari favoruri. A predat guvernului rescriptul împărătesc abia în februarie 1744, în timpul lucrărilor Dietei, care aveau loc la Sibiu. Dieta din acel an avea tocmai rostul de-a întări drepturile, privilegiile, imunitățile și prerogativele națiunilor politice și religiilor recepte, mai ales a celei catolice.

În cursul acestora, episcopul Inochentie a dat cea din urmă luptă pentru obținerea de drepturi pe seama românilor, inclusiv recunoașterea ca a patra națiune. După lungi și violente discuții, în care Inochentie a trebuit să înfrunte diferite incriminări la adresa poporului său, Dieta a introdus în lege Biserica unită precum și dania domeniului de la Blaj. În privința țăranilor români, a hotărît ca ei să nu fie primiți în rîndul celor trei națiuni, ci numai nobilii români, dar nu ca o stare aparte, ci fiecare la națiunea receptă pe teritoriul căreia locuia (hotă-

rîri cunoscute sub numele de articolele VI și VII). Inochentie a prezentat un protest energic, dar, copleșit de amenințări și de insulte (Samuil Micu spune că «pe fereastră era să-l arunce jos») a fost nevoit să și-l retragă. În schimb, a înaintat un nou memoriu-protest împărătesei, în care ataca hotărârile Dietei, care excludea pe români dintre «stări».

În toiu acestor frământări, Inochentie a primit ordinul Mariei Tereza de a se prezenta la Viena. Înainte de a pleca, a convocat soborul mare al Episcopiei la Blaj, pentru ziua de 25 iunie (6 iulie st. n.) 1744. La acesta au participat aproape toți cei 44 de protopopi, fiecare cu cîte unul sau doi preoți, dar și mireni, printre care mulți țărani, atît uniți, cît și ortodocși, aproximativ 150 de persoane. În acest fel, soborul părea o adevărată adunare națională românească. Din unele relatări contemporane, aflăm că sinodul a luat în dezbateră starea poporului român din Transilvania și refuzurile cu care au fost întîmpinate toate cererile episcopului. Sinodul și episcopul s-au ridicat de asemenea împotriva teologului iezuit. La sfîrșit, Inochentie a pus întrebarea dacă mai voiesc să rămînă uniți în cazul cînd nu se vor satisface doleanțele românilor. Întrebarea a produs multă frământare, încît mulți au strigat că vor părăsi uniația chiar dacă se vor acorda acelea. Deci, la capătul atîtor sforțări de a obține drepturi pe seama națiunii și a Bisericii sale, *vlădica Inochentie, clerul și credincioșii săi și-au dat seama că uniația n-a adus românilor nici un folos, ci numai necazuri și lupte între frați.*

Ajuns la Viena, împreună cu Petru Pavel Aron și cu «notarul» soborului, protopopul Petru din Daia, vlădica Inochentie a prezentat Curții un nou memoriu împotriva ultimelor hotărîri ale Dietei privitoare la români (articolele VI și VII), cerînd din nou satisfacerea revendicărilor pe seama clerului și poporului român, inclusiv recunoașterea ca a patra națiune, amenințînd chiar cu părăsirea unirii.

Dar în loc să fie reexaminată cererile formulate de el, vlădica Inochentie s-a văzut pus în fața unei comisii de judecată, care i-a cerut să răspundă la 82 de învinuiri, formulate împotriva lui pe baza denunțurilor și a calomniilor reprezentanților celor trei națiuni din Transilvania. Era acuzat că s-a făcut purtătorul de cuvînt al clerului și poporului român, fără ca să aibă o împuternicire legală, că se ocupă mai mult de probleme laice, că a convocat fără știrea arhiepiscopului de Esztergom și a autorităților politice sinodul din 1744, la care au participat și ortodocși, producînd tulburare între participanți prin amenințarea cu părăsirea unirii, că a îngăduit folosirea de cărți ortodoxe, că primește preoți hirotoniți de vlădici ortodocși. Era învinuit de asemenea că n-a luat măsuri împo-

triva mișcării pentru revenirea la Ortodoxie, pornită de ieromonahul Visarion Sarai, în părțile de sud ale Transilvaniei, tocmai în anul 1744. Inochentie a răspuns numai la 31 de întrebări, la 16 noiembrie 1744. A doua ședință era fixată pentru 7 decembrie. A refuzat însă să se mai prezinte, motivînd că anchetarea sa de către un for laic era împotriva canoanelor. Peste cîteva zile (se pare că în 9 decembrie), a părăsit în ascuns Viena, plecînd la Roma.

Acțiunea din exil. Plecînd la Roma, Inochentie Micu se gîndea că va fi sprijinit în lupta sa de papa Benedict XIV (1740—1758). Sosit aici la începutul anului 1745, el reîncepe acțiunea înaintînd noi memorii, de data aceasta papei, pe care îl ruga să mijlocească la Viena pentru recunoașterea celor două diplome leopoldine și numirea unui nobil român care să reprezinte interesele poporului român în fața guvernului și a Dietei.

În aceleași memorii, cerea să nu mai plătească 300 de florini pe an teologului iezuit, din domeniul episcopal de la Blaj, iar pe viitor teologul să fie ales de către episcop și să fie de neam român. Deși în mai 1745, Inochentie era gata să se reîntoarcă la Viena (avînd o scrisoare de drum de la Congregația «De Propaganda Fide»), totuși Curtea i-a comunicat că i se interzice plecarea. Au urmat noi proteste, în care-și dovedea nevinovăția, cerînd să fie date pe față intrigile calomniatorilor, amenințînd că dacă nu i se vor satisface doleanțele, unirea se va nimici. Înaintează memorii peste tot: nunțiului papal din Viena, Congregației «De Propaganda Fide», autorităților austriece, unor personalități politice și bisericești.

Remarcăm faptul că la Roma a început o acțiune și mai susținută pentru îndepărtarea teologului, dîndu-și seama că situația sa nefericită se datora mai mult intrigilor iezuiților. În cele mai multe dintre memoriile înaintate acum se plîngea de toate abuzurile acestora și de calomniile pe care le-au îndreptat împotriva lui.

În toamna anului 1746, Inochentie a excomunicat pe teologul iezuit Iosif Balog, cerînd vicarului său Petru Pavel Aron (numit de el în 1745) să comunice decretul de excomunicare în sinodul protopopilor și să evite orice legătură cu el. Deși acesta a refuzat să dea ascultare poruncii sale, totuși clerul a aflat de excomunicarea teologului din scrierile episcopului către cîteva protopopi care i-au rămas credincioși.

Vlădica Inochentie și-a ridicat glasul și împotriva numirii de către arhiepiscopul de Esztergom a unui nou teolog, iezuitul Pallovicz. De aceea, prin mai multe scrisori trimise protopopilor săi, le cerea să nu

accepte controlul acestuia, iar prin felurite plîngeri către autoritățile politice și bisericești protesta vehement împotriva numirii lui, fără consimțămîntul său. În ce privește excomunicarea lui Balog, arăta tuturor că în eparhia sa el poate să-și exercite drepturile episcopale fără să întrebe Scaunul apostolic sau Curtea din Viena, apărînd astfel independența Bisericii sale.

A încercat în repetate rînduri să se întoarcă acasă, înaintînd, în acest sens, memorii la Curtea din Viena sau în alte părți, dar fără rezultat. În curînd și-a dat seama că toate demersurile sale erau împiedicate de vicarul Aron, care se aliase cu iezuiții, împotriva sa, colomniindu-l la Viena și Roma. La 25 august 1747, Inochentie anunța pe mai mulți protopopi că a excomunicat pe Aron și a numit ca vicar pe protopopul Nicolae Pop din Balomir, cărui i-a cerut să convoace sinodul protopopilor.

Sinodul s-a și întrunit la Blaj, la 8—10 octombrie 1747, sub conducerea lui Nicolae Pop, acceptînd — în mod excepțional — numirea sa ca vicar pînă la reîntoarcerea episcopului. S-a hotărît să fie trimisă o delegație la Viena, care să ceară reîntoarcerea episcopului (la 28 august și 22 septembrie 1747, 16 și respectiv 25 de protopopi adresaseră scrisori lui Inochentie, prin care-l rugau să nu renunțe la episcopat). Un nou sinod s-a întrunit la Alba Iulia, la 20 noiembrie 1747, protestînd împotriva numirii lui Petru Pavel Aron ca vicar apostolic, de către papă, ca să nu mai depîndă de episcop.

În fața acestor răzvrătiri fățișe ale episcopului și ale protopopilor săi, împărăteasa a dispus să se convoace un alt sinod, sub președinția episcopului unit rutean Manuil Olszavski. Sinodul s-a întrunit la 15 mai 1748 la Sibiu; sub presiunea autorităților, Aron a fost recunoscut ca vicar apostolic, iar Nicolae Pop silit să se retragă. Cu toate acestea, s-a cerut din nou reîntoarcerea lui Inochentie în scaun.

În urma acestui sinod, s-a întocmit un lung memoriu către Curte (semnat de Silvestru Caliani, Grigorie Maior și protopopul Gheorghe Pop din Dobra), prin care cereau drepturi politice pe seama românilor, reproducînd, în mare, aceleași doleanțe și argumente întîlnite în memoriile lui Inochentie: recunoașterea poporului român ca a patra națiune, episcopul să fie consilier gubernial, nobilii români să fie admiși în funcții publice etc.

În toți acești ani, pe lîngă episcopul Inochentie s-au depus mari stăruințe de Curtea din Viena și de papă (mai ales prin cardinalul Alexandru Albani, reprezentantul Curții din Viena pe lîngă Scaunul papal), ca

să renunțe la scaunul episcopal. În 1747 împărăteasa a interzis să i se mai trimită ajutoare din veniturile domeniului de la Blaj. El a rezistat ani de zile tuturor încercărilor, declarând că nu poate să-și părăsească turma și că nu este vinovat. Sînt semnificative cuvintele sale : «Mai bine să piară toate ale lumii acesteia, decît să-mi las poporul în veșnică servitute, clerul, pe mine și episcopii urmași în robia iezuiților».

Silit să rămînă la Roma, împiedicat să mai poarte corespondență cu ai săi și să primească ajutoare, vlădica Inochentie a început să trăiască zile grele, împreunate cu lipsuri materiale, încît a ajuns să-și vîndă și crucea de pe piept. În astfel de situații, a fost nevoit să cedeze presiunilor crescînde care se exercitau asupra lui și să semneze actul de retragere din scaun, la 7 mai 1751, în schimbul unei pensii anuale de 1200 florini, plătită de Episcopia Blajului. Fostul episcop al românilor uniți, luptătorul dîrz pentru drepturile poporului român din Transilvania, și-a petrecut restul vieții la Roma. A dus o viață plină de suferințe trupești și sufletești, căci i s-au interzis orice legături cu preoții și credincioșii săi, încît nu putea primi de nicăieri nici ajutoare materiale, nici vești.

Deși departe de țara sa, vlădica Inochentie n-a fost uitat de ai săi. O dovedește faptul că la alegerea de episcop unit din anul 1764 i s-au acordat 72 de voturi. El scria atunci celor ce încercau să-l readucă în scaun, că deși este «îngreuiat cu bătrînețele», totuși «pentru binele de obște iarăși voi încinge arma mea pe coapsa mea». Dar împărăteasa a refuzat numirea lui ca episcop.

Cu dorul credincioșilor săi în suflet, vlădica Inochentie s-a stins din viață la 23 septembrie 1768, după 24 de ani de exil. N-a avut nici măcar fericirea de-a fi îngropat în catedrala din Blaj, începută sub el, ci în biserica Madona del Pascolo din Roma.

Concluzii. *Inochentie Micu, considerat «cea mai puternică personalitate politică a poporului nostru în secolul al XVIII-lea» (D. Prodan), este cel care a început lupta pentru recunoașterea națiunii române ca națiune politică în Transilvania. El a pus la baza programului său romanitatea, vechimea și continuitatea românilor pe aceste meleaguri. Revendicările lui sociale-naționale priveau toate păturile sociale românești : nobilime, cler, meseriași, țărani liberi și iobagi, ridicîndu-se împotriva întregii asupriri la care erau supuși românii transilvăneni : națională, socială și religioasă. Inochentie Micu este cel care a așezat temelile pe care s-a clădit mai tîrziu ideologia corifeilor Școlii Ardelene și întreaga luptă națională-politică a românilor*

transilvăneni, inclusiv celebrul *Supplex Libellus Valachorum*, care va prelua postulatele sale.

Deși era slujitor al Bisericii, Inochentie Micu a pus pe primul plan problemele național-politice. În ce privește uniația, el a conceput-o doar ca un instrument pus în serviciul luptei sale naționale și nicidecum ca o recunoaștere a învățăturii Bisericii catolice.

Faptul că amenința mereu cu părăsirea unirii constituie o dovadă concludentă că el urmărea ca, prin ea, să obțină drepturi pe seama clerului și a poporului său. Lupta sa împotriva teologului iezuit sau împotriva încercărilor de imixtiune ale arhiepiscopului de Esztergom și ale papei în eparhia sa nu era altceva decât o luptă pentru păstrarea independenței Bisericii sale, a doctrinei, cultului și organizării tradiționale ortodoxe, în fața oricăror încercări de catolicizare și de de-naționalizare a Bisericii și a poporului român. Iată de ce trebuie să-l considerăm pe Inochentie Micu ca un apărător hotărât al drepturilor poporului român, dar și al legii ortodoxe strămoșești.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: La cele menționate la capitolul precedent, se adaugă: NICOLAE TOGAN, *Românii din Transilvania la 1733. Conscripția episcopului Inochentie Klein de Sadu...*, Sibiu, 1898, 45 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la Istoria Bisericii Române*, Budapesta, 1905, 84 p. (o parte din corespondența lui Inochentie); ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Corespondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein 1746—1768*, București, 1924, 160 p.

Lucrări: GEORGE BOGDAN-DUICĂ, *Procesul episcopului Ioan Inochentie Klein*, Caransebeș, 1896, 78 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Episcopul Inocențiu Klein*, Blaj, 1900; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Ioan Inochentie Micu Klein*, în «Cultura Creștină», an. XXIII, nr. 4—5, 1943, p. 201—215; NICOLAE COMȘA, *Episcopul Ioan Inochentie Micu*, Blaj, 1943, 64 p.; TULIU RACOTĂ, *Ioan Inochentie Micu*, în «Transilvania», an. LXXV, nr. 2, 1944, p. 116—133 (și extras, Sibiu, 1944, 20 p.); D. PRODAN, *La lutte de Inochentie Micu pour le revèlement politique des roumains de Transylvanie*, în «Revue roumaine d'histoire», 5, 1965, p. 477—496; D. PRODAN, *Deschizătorul luptei politice a românilor din Transilvania: Inochentie Micu*, în vol. «*Supplex Libellus Valachorum*», ediția II, întregită, București, 1967, p. 137—199; AUREL DECEI, *Memoriul (Supplex Libellus) lui I. Inochentie Micu Klein către regina Maria Tereza din anul 1744*, în «Anuarul Institutului de Istorie din Cluj», X, 1967, p. 7—41; D. STĂNILOAE, *Lupta și drama lui Inochentie Micu Clain*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 9—10, 1968, p. 1137—1185; reprodus și în vol. *Uniatismul din Transilvania — încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, IV + p. 49—105; ALEXANDRU MOISIU, *Năzuința de reîntregire a Bisericii strămoșești din Transilvania la episcopul Inochentie Micu Clain*, în «M.A.», an. XIII, nr. 9—10, 1968, p. 673—681.

LV

LUPTA CLERULUI ȘI CREDINCIOȘILOR DIN TRANSILVANIA PENTRU APĂRAREA ORTODOXIEI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

La scurt timp după săvârșirea dureroasei dezbinări sufletești a românilor transilvăneni din 1698—1701, preoții și credincioșii care îmbrățișaseră uniația și-au dat seama că toate cele promise în diplomele împăratului Leopold I nu erau decît vorbe deșarte și că erau amenințați să-și piardă legea strămoșească. Drept aceea, îndată după instalarea lui Atanasie Anghel ca episcop unit, a început lupta pentru apărarea Ortodoxiei (cazul credincioșilor din Brașov, Făgăraș, Alba Iulia, Hunedoara etc). Această luptă a durat timp foarte îndelungat, fiind purtată cu mult curaj și stăruință de preoți și credincioși deopotrivă, înfruntînd bătăi, temniță și chiar moartea mucenicească.

Lupta pentru apărarea dreptei credințe se manifesta în diferite forme : prin împotrivirea directă de a îmbrățișa uniația ; prin trimiterea de jalbe la Curțile imperiale din Viena și Petersburg ori la Mitropolia ortodoxă sîrbă din Carloviț, în care se relatau suferințele îndurate de românii ortodocși și cereau libertate religioasă ; prin trecerea unor preoți și credincioși transilvăneni în Țara Românească și Moldova, unde puteau să-și mărturisească nestingheriți credința lor ortodoxă ; prin lepădarea de uniație a unor preoți și credincioși care fuseseră amăgiți sau siliți să o primească etc.

Cei mai statornici apărători ai Ortodoxiei s-au arătat credincioșii din Șcheii Brașovului. În 1701, ei au refuzat să recunoască autoritatea lui Atanasie Anghel, devenit episcop unit, căruiia însă i-au plătit pe viitor dăjdiile vlădicești, pentru ca să nu le poată face necazuri. În același an, preoții și «gocimanii» bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului s-au înfățișat la mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, dînd o declarație scrisă că doresc să atîrne «în cele sufletești» de Mitropolia păstorită de

el. Ei au rămas în această situație și sub urmașii săi, Antim Ivireanul, Mitrofan și Daniil, care le hirotoneau preoți, le trimiteau cărți de slujbă sau cuvinte de învățătură. Cu prilejul hirotonirii de preoți noi, aceștia erau îndatorați să depună un jurământ că nu se vor abate de la credința ortodoxă. Uneori, întreaga obște a credincioșilor din Brașov și Țara Bîrsei făceau câte o mărturisire de credință publică. Așa a fost, de pildă, cea din 5 mai 1723, prin care făgăduiau să rămână fii credincioși ai Bisericii Răsăritului, «de care sfîntă credință nici sabia, nici focul, nici închisoarea, nici sărăcia, nici nevoia, nici foamea, nici goana, nici moartea să nu ne poată despărți».

După instalarea lui Ioan Patachi, credincioșii brașoveni au făcut diferite intervenții la guvernator și la generalul-comandant al Transilvaniei și chiar la Curtea din Viena, unde au trimis pe negustorul Cristof Voicu (1724), pentru a fi recunoscute drepturile bisericii lor. După îndelungate stăruințe, li s-a îngăduit să intre sub jurisdicția Episcopiei Rîmnicului (1728), întrucît prin pacea de la Passarowitz (1718), Oltenia a fost cuprinsă între granițele aceluiași Imperiu habsburgic.

Legăturile lor cu Rîmnicul au continuat — oficial — pînă prin 1739, cînd, în urma păcii de la Belgrad, austriecii au pierdut Oltenia, care a fost realipită la Țara Românească. De acum înainte, credincioșii brașoveni se vor îndrepta mai mult spre mitropoliții sîrbi de la Carloviț, aflați și ei sub stăpînirea habsburgică. Încă din 1735, episcopul Nicanor Meletievici al Cruședolului, din încredințarea mitropolitului din Carloviț, a venit în Brașov unde a făcut o colectă și a rezolvat anumite probleme administrativ-bisericești. Episcopii uniți n-au izbutit să atragă la uniație nici un credincios din Brașov și Țara Bîrsei. În acest fel, brașovenii au oferit — în tot cursul secolului al XVIII-lea și chiar mai tîrziu — o strălucită pildă de dragoste și de atașament față de Biserica Ortodoxă.

Visarion Sarai. Marile frămîntări și lupte pentru apărarea Ortodoxiei în restul Transilvaniei au început abia în 1744, cînd a apărut călugărul Visarion Sarai, căci pînă atunci, cea mai mare parte a poporului nu știuse nimic de schimbarea legii sale.

Acest Visarion (din botez Nicolae) era originar din Bosnia, părinții stabilindu-se apoi la Kostainița, în Croația. Cei mai mulți cercetători au susținut că era de neam sîrb. Mai nou s-a emis ipoteza — acceptabilă de altfel — că se trage dintre românii din Bosnia, din familia Ciurcea sau Tiurcia. Chiar și un act dat de administrația militară din Timișoara îl numise : *eremitul valah*. Călătorise pe la Muntele Athos și la Ierusalim,

unde a fost călugărit în mînăstirea Sfîntul Sava, apoi s-a așezat în mînăstirea Pakra din Slavonia. Cu un pașaport eliberat de mitropolitul Carlovițului Arsenie Ioanovici Șacabent, în ianuarie 1744 a venit în Banat, iar de aici a trecut în Transilvania, începînd lupta pentru apărarea Ortodoxiei.

În drumul său spre Transilvania, a făcut un popas la Lipova, unde a ridicat o cruce pe culmea din apropierea orașului (păstrată și azi într-o absidă exterioară a unei biserici din oraș). Din fața acestei cruci, predica mulțimilor de credincioși români, veniți aici mai cu seamă la tîrgurile săptămînale. Conținutul predicilor sale ne este cunoscut din relatările protopopului cronicar Nicolae Stoica de Hațeg. La această cruce s-au făcut apoi adevărate pelerinaje, încît autoritățile de stat au fost nevoite, în mai multe rînduri, să ia măsuri pentru împiedicarea lor.

În prima jumătate a lunii martie 1744, Visarion a părăsit Lipova, îndreptîndu-se pe valea Mureșului spre Dobra (jud. Hunedoara), însoțit de un mare număr de credincioși, precum și de trei negustori «greci» din Lipova — deci macedoromâni — Dima Nino, Gheorghe Nicola și Gavrilă Bistro.

La Dobra a ținut credincioșilor aceeași predică simplă, prin care-i îndemna să nu mai asculte pe preoții uniți. De aici, înconjurat de aceeași mulțime, s-a îndreptat spre Deva și Orăștie pînă la Săliște. Pretutindeni era întîmpinat de mii de credincioși, se trăgeau clopotele bisericilor din satele prin care trecea. Iar prin cuvintele sale mobiliza mulțimile, înflăcără credința ascultătorilor, le arăta că prin unire li se schimba credința, îndemna pretutindeni pe credincioși să alunge preoții uniți și să țină rînduielile ortodoxe. Efectul predicilor sale a fost uluitor, încît episcopul Inochentie Micu, la deschiderea lucrărilor sinodului de la 6 iulie 1744, relata: «La îndemnul lui, în unele locuri, poporul nu merge nici la biserică, nu se servește de preoții uniți, morții și-i îngroapă fără prohod și fără mîngîierile duhovnicești, copiii și-i botează prin femei bătrîne și se întîmplă și alte pagube duhovnicești de felul acesta».

A rămas pentru cîteva zile în Săliște, unde a izbutit să întărească în legea veche pe credincioșii din «mărginimea» Sibiului, care au devenit apoi cei mai hotărîți apărători ai Ortodoxiei. Pe locul unde propovăduise în Săliște, s-a ridicat mai tîrziu schitul numit «de la Fîntîna Foltii», cu hramul «Izvorul Maicii Domnului». Și-a continuat apoi drumul spre Sibiu, dar autoritățile, informate de succesul predicilor sale, au dispus arestarea lui și a celor trei negustori care-l însoțeau.

Închiși la Sibiu, lui Visarion i s-a luat un lung interogatoriu, la porunca generalului comandant al Transilvaniei, Czernin. Din relatările sale, se desprind câteva sumare date biografice, așa cum le-am înfățișat mai sus. La întrebările puse în legătură cu predica sa împotriva uniației — principala acuză care i se aducea — a refuzat să răspundă. Cu aceasta, misiunea lui Visarion în Transilvania poate fi socotită ca încheiată.

Din Sibiu a fost trimis în închisoarea din Deva, de acolo la Timișoara, Osiek și Raab și, în cele din urmă, aruncat în feroasa temniță de la Kufstein, în Munții Tirolului. Acolo se crede că a și murit ca sfânt mărturisitor pentru Ortodoxie. Cei trei însoțitori ai săi au fost închiși în Sibiu și Timișoara, de unde au fost eliberați numai după vreun an.

Măsuri pentru întărirea uniației. Acțiunea lui Visarion a alarmat toate autoritățile de stat din Transilvania, pînă la Curtea din Viena. Drept aceea, s-au luat o serie de măsuri în vederea întăririi uniației. Încă din 6 mai 1744, Guvernul Transilvaniei ceruse organelor administrative în subordine să pună în vedere românilor, că sînt datori și pe viitor să cerceteze bisericile în care slujesc preoți uniți, căci altfel vor fi supuși pedepselor prevăzute în cunoscuta colecție de legi *Compilatae*.

După lungi consultări cu fruntașii clerului unit, cu episcopul romano-catolic din Alba Iulia, cu teologul iezuit, pe baza avizului favorabil al împărătesei Maria Tereza, guvernatorul Transilvaniei, contele Ioan Haller, a lansat o proclamație (sau patentă) către români, pentru a liniști spiritele (martie-aprilie 1745). Patentă a avut însă un efect contrar celui așteptat de guvernator și de sfătuitoarii lui. Neștiind — sau nevrînd să știe — că marea majoritate a poporului român nu îmbrățișase uniația și nici nu știa de ea, prin proclamație, autorii ei au săvîrșit marea greșeală că au adus la cunoștința tuturor românilor din Transilvania că trebuie să se considere uniți cu Biserica Romei. Se arăta apoi că «pentru fericirea și folosul românilor», Curtea din Viena întemeiase Episcopia unită de la Blaj, cu o mînaștere și eliberase pe preoții uniți de toate sarcinile iobăgești și de robotele pe care le datorau proprietarilor de pămînt. Cu alte cuvinte, țăranilor români li se vorbea tocmai de acei preoți uniți pe care-i alungaseră în urma predicii lui Visarion, preoți care, pentru obținerea unor favoruri materiale, își lepădaseră credința. S-au instituit felurite «comisii» care să aducă la cunoștința românilor cuprinsul «patentei» lui Haller. Rezultatul a fost același în toate satele: toți credincioșii au declarat categoric că nu primesc preoți uniți și nu iau parte la slujbele săvîrșite de ei, fapt pentru care mulți au fost arestați.

Eșecul proclamației lui Haller a determinat autoritățile ardelenne și Curtea din Viena să ia noi măsuri pentru întărirea uniației. Astfel, împărăteasa Maria Tereza s-a văzut silită să facă apel la episcopul rutean unit Manuil Olszavski din Muncaci, pe care l-a încredințat să facă o vizită canonică în Transilvania și să-i înainteze un raport despre starea unirii. Episcopul Manuil și-a îndeplinit misiunea în iarna anului 1745/46, constatând că unirea este amenințată în multe părți, mai ales în sudul Transilvaniei, unde preoții uniți erau alungați de credincioși.

În fața acestei situații, episcopul a prezentat Curții mai multe recomandări: întemnițarea preoților ortodocși care instigă pe credincioși împotriva uniației, alungarea călugărilor ortodocși din mănăstirile Scorei, Arpaș și Porcești (între Sibiu și Făgăraș), întoarcerea lui Inochentie Micu și altele. Pe baza acestor propuneri, la care se adăugau și cele ale Statului catolic transilvan, împărăteasa Maria Tereza a semnat, la 15 aprilie 1746, trei decrete către guvernul Transilvaniei. Împărăteasa poruncea, între altele, arestarea și pedepsirea celor hirotoniți în Țara Românească și Moldova, precum și a preoților care s-au lepădat de unire.

Tot atunci împărăteasa a numit patru «protectori» ai unirii, înzestrați cu deplină putere în sectorul lor de activitate: cancelarul Gheorghe Pongrácz, Ignatie Bornemisza, comitele suprem al comitatului Turda, și românii renegați David Mariafi de Maxa, comite suprem al comitatului Cluj și Petru Dobra, director fiscal, deci un fel de procuror suprem al Transilvaniei. Guvernul Transilvaniei a alcătuit pe seama acestora o *instrucție* în 15 puncte, cu dispoziții precise de pedepsire cu închisoare, bătăi și amenzi în bani a preoților și credincioșilor ortodocși care ar împiedica lucrarea de promovare a uniației. Se inaugura astfel o perioadă de persecuții și mai dureroase, cu multe jertfe ale credincioșilor pentru apărarea credinței strămoșești.

Preoți și credincioși luptători pentru Ortodoxie. Lupta începută de ieromonahul Visarion a fost continuată de numeroși preoți și credincioși, îndeosebi din jurul Sibiului. Satele se împotriveau cu dârzenie uniației, alungau preoții uniți, refuzau slujbele lor și trimiteau «dieci» la Râmnic sau la București, pentru a fi hirotoniți preoți ortodocși. În primăvara anului 1745, au fost arestați trei țărani din Săliștea Sibiului (Dănilă Milea, Stan Borcea și Dumitru Șteflea), pentru alungarea preoților uniți. Au rămas în temniță aproape patru ani.

În toamna anului 1748, săliștenii au început noi acțiuni pentru apărarea credinței lor. Ei au trimis atunci la Viena pe consăteanul lor *Nicolae Oprea Miclăuș*, pentru a prezenta Curții un memoriu, în numele

credincioșilor din părțile Sibiului, Miercurei, Sebeșului, Orăștiei și Dobrei, prin care cereau să fie lăsați în vechea lor credință. Odată cu el a plecat și *Ioan Oancea* din Făgăraș, care ducea o plîngere în numele credincioșilor din acest oraș. În 1747, Oancea mai făcuse un drum la Carloviț, să ceară să fie primiți sub jurisdicția Mitropoliei de acolo. După ce au prezentat Curții plîngerea, li s-a poruncit să se întoarcă acasă, cu promisiunea că doleanțele lor vor fi soluționate de guvernul transilvan.

Reîntorși acasă, au informat pe credincioși că la Viena cererea lor se rezolvase în mod favorabil, acordîndu-se libertate credinței ortodoxe. Așa se face că în preajma Crăciunului anului 1748, aproximativ o sută de țărani s-au prezentat la guvernatorul Transilvaniei în Sibiu, cerînd să publice hotărîrea împărătesei luată în cauza credinței lor. Răspunsul s-a amînat pentru o săptămînă, dar atunci au fost arestați Ioan Oancea și încă un țaran (în locul lui Oprea Miclăuș, care a izbutit să fugă). Oancea a rămas în temniță aproape doi ani. Cîteva zile mai tîrziu, au fost arestați opt preoți ortodocși.

Cercetarea plîngerilor românilor a fost încredințată cunoscutului prigonitor al Bisericii Ortodoxe Petru Dobra, iar în satele din «mărginimea» Sibiului au fost încartiruite două companii de soldați austrieci — menținute mai bine de un an — pentru a împiedica orice rezistență împotriva uniației. Comportarea celor două companii militare este viu redată într-un memoriu al preoților și credincioșilor din părțile de sud ale Transilvaniei către mitropolitul din Carloviț: «Și ne-au trimis două companii de nemți de ne chinuiesc. Și de se betejește un om, aduc nemții popii cei uniți de-l cuminecă și de moare un om, țară aduc nemții de-l îngroapă și pătimim de frica nemților și de-a popilor. Și de naște vreun prunc, aleargă popii cu nemții de-l botează cu de-a sila... Și care om nu vrea să meargă cu popii cei uniți la biserică, îi trage întii cîte cincizeci de bani, a doua oară cîte un florin și merg la cîrciumă și-i beau».

Această situație a făcut pe credincioșii din aceste părți să trimită o nouă delegație la Viena (1749), formată de data aceasta din cinci țărani: Oprea Miclăuș din Săliște, Bucur Bîrsan din Gura Rîului, Moga Triflea din Orlat, Coman Banu din Poiana și Constantin Petric din Jina. Ei au înaintat Curții două jalbe, cerînd recunoașterea libertății religioase. Împărăteasa a dispus ca acești cinci țărani să se întoarcă acasă, cu îndatorirea de a-și ține și pe mai departe preoții uniți. De teama au-

torităților, Oprea Miclăuș s-a așezat în Banat, iar ceilalți patru credincioși s-au întors în satele lor (doi au murit pe drum).

La începutul anului 1752, mai mulți preoți și credincioși s-au adunat în casa preotului Vasile din Săliște, care a redactat, în numele lor, un nou memoriu către Curtea din Viena, cerînd libertate credinței și episcop ortodox. Memoriul a fost dus de preoții Ioan din Poiana Sibiului și Ioaneș din Galeș, la Becicherec în Banat, unde se găseau Oprea Miclăuș cu preotul *Moise Măcinic* din Sibiel. Aceștia doi au fost însărcinați să ducă memoriul la Viena, după ce a fost tradus la Timișoara în limba germană.

De data aceasta, Oprea Miclăuș — sosit pentru a treia oară în capitala împărăției habsburgice — și preotul Moise au fost primiți în audiență de împărăteasa Maria Tereza și de cancelarul Kaunitz. Se cunosc răspunsurile pe care le-au dat amîndoi la un interogatoriu ce li s-a luat la 14 aprilie 1752, cu interesante date biografice. De pildă, Moise Măcinic relatează că a fost hirotonit la București de către mitropolitul Neofit Cretanul, în urmă cu șase ani, că după o scurtă activitate pastorală în Sibiel, a fost închis în Sibiu, pătimind 17 luni, pentru simplul motiv că a fost hirotonit în Țara Românească. Eliberat cu condiția de a nu mai săvîrși cele sfinte, a fost expus din nou primejdiei de a fi întemnițat, pentru că refuzase să depună jurămîntul preoțesc, în fața lui Petru Pavel Aron, ceea ce l-a silit să se refugieze în Becicherec, unde se găsea și Oprea Miclăuș, lăsîndu-și familia în Sibiel.

În loc să li se dea un răspuns la jalba pe care o înaintaseră Curții, cei doi trimiși ai clerului și credincioșilor din «mărginimea» Sibiului au fost arestați și aruncați în închisoarea de la Kufstein. Nu știm nimic despre sfîrșitul celor doi mărturisitori ai Ortodoxiei românești. În 1756, Curtea din Viena sesiza autoritățile din Transilvania că unul din robi a fugit. Nu știm care din ei a izbutit să evadeze, dar cert este că nici unul nu a mai ajuns acasă. În anii următori, românii din scaunul Săliștei au înaintat mai multe plîngerii către mitropolitul de la Carloviț, prin care-l rugau să intervină pentru eliberarea celor doi captivi. Iar în sinodul convocat de ieromonahul Sofronie la 14—18 februarie 1761 la Alba-Iulia, s-a cerut din nou eliberarea celor întemnițați, între care figurau și cei doi. Poate că acela care evadase a fost prins și readus în închisoare. N-ar fi exclus însă, ca el să fi pierit de foame prin Munții Tiro-lului, iar cei de acasă să nu fi știut nimic de moartea lui. În 1784, deci după mai bine de 30 de ani, Stana, soția lui Oprea, ruga pe împăratul Iosif II (1780—90) să-i elibereze soțul, măcar acum la bătrînețe. Nu s-a

mai aflat însă nimic despre el. Înseamnă că amândoi pieriseră în fioroasa temniță habsburgică, jertfindu-și viața pentru apărarea credinței ortodoxe.

Paralel cu acțiunile lui Oprea Miclăuș și Moise Măcinic, au lucrat pentru Ortodoxie — independent sau în legătură cu ei — și alți preoți și credincioși transilvăneni. Pomenim îndeosebi pe aceia care au făcut drumuri lungi și oșositoare pînă la țarina Elisabeta a Rusiei (1741—1761), la Petersburg, pentru ca s-o roage să intervină în favoarea lor la Curtea imperială din Viena. Între aceștia, amintim pe protopopul *Nicolae Pop din Balomir*, fostul vicar al episcopului Inochentie Micu, care se lepădase de uniație în 1748. Țarina a și intervenit pentru ei la Viena, dar fără rezultat. Întors în Țara Românească, Nicolae Pop s-a călugărit sub numele de Nichifor, ajungînd egumen al mînăstirii Argeș (în 1763 apare între cei trei candidați la scaunul de episcop al Buzăului).

Un alt luptător pentru apărarea Ortodoxiei a fost ieromonahul *Nicodim*, se pare originar din părțile Albei, călugărit la Rîmnic de episcopul Grigorie Socoteanu. Reîntors apoi în Transilvania, prin 1750 a plecat la Viena, împreună cu tînărul Ioan, fiul preotului Avram din Aciliu (jud. Sibiu), mai tîrziu hirotonit el însuși la Carloviț. Au fost primiți în audiență de împăratul Francisc, soțul Mariei Tereza, căruia i-au înfățișat doleanțele credincioșilor transilvăneni. Temîndu-se că vor fi arestați, au fugit din Viena, îndreptîndu-se spre Petersburg, unde au fost primiți de țarina Elisebata, căreia i-au relatat toate suferințele românilor ortodocși din Transilvania, rugînd-o să ceară libertate deplină pentru credința lor.

În 1757, Nicodim a făcut al doilea drum la Petersburg, avînd asupra lui și scrisori de recomandare din partea mitropolitului Filaret Mihalitzis al Ungrovlahiei și a episcopului Grigorie Socoteanu al Rîmnicului. La scurt timp a sosit în Rusia și vechiul său tovarăș de drum Ioan din Aciliu, care acum era preot. Au rămas mai mulți ani în Rusia, primind îngăduință din partea țarinei să strîngă milostenie pentru o mînăstire de lîngă Alba Iulia. S-a reîntors la Rîmnic, pe lîngă episcopul Grigorie, ajungînd apoi egumen al schitului Berislăvești-Argeș. Nu știm în ce împrejurări a fost arestat Ioan din Aciliu, căci în februarie 1761, credincioșii transilvăneni cereau eliberarea lui.

După arestarea celor doi neînfricați luptători pentru credință, Oprea Miclăuș și Moise Măcinic, rolul de conducător a revenit preotului *Cosma din Deal*, lîngă Sebeș. Fiind hirotonit la București, de mitropolitul Neofit Cretanul, a fost în permanență prigonit de protopopul unit Avram din

Daia (sub ascultarea căruia intra și parohia Deal), aplicându-i felurite amenzi în natură și răpiri de bunuri materiale. Prin 1751—1752, a fost întemnițat 60 de săptămîni în Alba Iulia, iar tatăl său 4 săptămîni. Altă dată, neputînd să fie prins, oamenii protopopului au arestat pe preoteasa lui, cu un copil mic în brațe, care i-a degerat de frig în închisoare. Prin 1755, acest inimos preot ortodox, împreună cu credinciosul *Constantin Petric* din Jina, au cutreierat 42 de sate între Sibiu și Sebeș, apoi pe Valea Mureșului către Orăștie, redactînd peste tot «cărți», în care se descriau suferințele îndurate de preoții și credincioșii satelor cercetate. Din cuprinsul lor, aflăm numele a sute de preoți și preotese, țărani și țărance, care au fost uciși, întemnițați, jefuiți de bunurile lor, bătuiți pînă la sînge sau maltratați pentru același categoric refuz de a îmbrățișa uniația.

Dintre preoții care au suferit închisoare, reținem pe *Ionaș din Săliște* (închis 6 săptămîni la Sibiu), *Oprea din Săliște* (11 luni împreună cu cei doi fii, unul preot și altul diacon, cel din urmă bătut în chip barbar, încît a zăcut trei ani), *Ioan din Poiana*, patru săptămîni, *Maniu din Poiana*, dus la Blaj, *Avram din Cut* (trei luni), *Ioan din Răchita* și alții.

Dintre preotese, pe lîngă *soția lui Cosma din Deal*, cele mai mari suferințe le-a îndurat *soția preotului Dan din Tilișca*, jud. Sibiu. A fost închisă în mai multe rînduri: o dată 14 săptămîni, apoi a fost silită să facă 50 zile robotă la protopopul din Daia (deși era cu copil mic) și un nou arest de două luni, alături de alte cinci preotese. De fiecare dată, la eliberarea din închisoare, era silită să plătească sume însemnate de bani. De aceleași suferințe s-au învrednicit și *soția preotului Ioan din Poiana*, închisă 31 de săptămîni, *soția preotului Ioan din Răchita*, care era însărcinată, închisă două săptămîni la Sebeș, *soția preotului Avram din Cugir* și altele.

Au fost apoi întemnițați sute de țărani români, din Săliște, Poiana, Jina, Tilișca, Deal, Cărpiniș etc. Amintim doar cîțiva din acești martiri ai legii strămoșești. De pildă, patru credincioși din Jina au fost duși la ocnele de sare din Uioara, fiind supuși la tot felul de umilințe timp de șapte săptămîni: «ziua îi puneau la mlăcii și noaptea îi băga în temniță cu scara în pămînt și-i răstigneau în belciugi de fier și le băga un lanț între picioare și punînd la capul lanțului lacăt...!»

Credinciosul *Oprea Petric* din Jina a fost ținut 11 săptămîni la Blaj, «cu chiarăle în picioare». Iar credincioșii din Deal, păstoriți de preotul *Cosma*, declarau: «Ne-au închis în camere, cu mari și mici, și ne-au afumat cu paie ude, pentru că nu ne-am aplecat sub uniație... și pe judele

Toma Roșca, l-au legat cu două lanțuri de grumazi și l-au dus în Sibiu și l-au băgat în temniță...». *Ioan Crăciun din Cărpiniș* a zăcut opt luni în temnița din Alba Iulia «pentru lege, tot în fiară și în cătuși».

În aceeași perioadă au fost închise 16 femei din Poiana 14 săptămîni, în timpul iernii.

În ianuarie 1760, au fost închise și apoi pedepsite cu cîte 12 sau 15 lovituri de bici în piața Sibiului 10 femei din Colun, jud. Sibiu. Amenzile aplicate în bani, vite, vin și chiar articole de îmbrăcăminte, erau deosebit de mari, contribuind la ruinarea materială a acestor oameni, care, în general, duceau o viață plină de lipsuri, avînd de întreținut familii numeroase și de plătit felurite impozite către stat.

Toate documentele anchetei efectuate de preotul Cosma au fost prezentate mitropolitului sîrb Pavel Nenadovici din Carloviț (1749—1768), un apărător și sprijinitor statornic al românilor ortodocși din Transilvania. Presupunem că ele au fost duse de preotul *Ioan din Poiana Sibiului* și de credinciosul *Toma Maier din Răhău* (jud. Alba), care în primele luni ale anului 1755 erau în Carloviț. Amintim că la Carloviț se prezentaseră și alte delegații românești (*Ioan Oancea* din Făgăraș, protopopul *Eustatie* din Brașov ș.a.), iar în anul 1749, mitropolitul Pavel a trimis un om de încredere în Ardeal, al cărui nume nu-l cunoaștem, dar presupunem că a fost român, care a cercetat 270 de sate, între Dobra și Făgăraș, pentru a strînge date privitoare la starea bisericească a românilor ortodocși. Pe baza informațiilor primite, mitropolitul a înaintat Curții mai multe memorii în cauza românilor transilvăneni, cerînd să li se acorde libertate religioasă. În ciuda unui decret imperial din 5 iunie 1756 (altele din anii următori), prin care li se interzicea mitropolitului jurisdicția asupra bisericilor din Transilvania, el a continuat totuși să înainteze memorii Curții, dovedindu-se astfel unul din sprijinitorii sinceri ai credincioșilor ortodocși, rămași fără un cîrmuitor sufletec.

Prin 1756, în fruntea acțiunii de apărare a Ortodoxiei în Transilvania, se afla preotul *Ioaneș (Ioan) Vîrvorea* din satul Galeș (jud. Sibiu). În acel an, episcopul Petru Pavel Aron informa pe magistratul din Sibiu și guvernul Transilvaniei că preotul *Ioaneș* face agitații împotriva unirii. În mai 1756 a fost arestat și întemnițat la Sibiu. Rugămîntea bătrînului său tată, *Ioan Vîrvorea*, adresată autorităților din Transilvania, prin care cerea eliberarea fiului său pe garanție sau cel puțin din lanțuri, n-a fost luată în considerare. Împărăteasa a poruncit să fie închis pe viață în temnița din cetatea Devei. Peste un an însă, a fost mutat la Graz. Spre deosebire de ceilalți doi tovarăși ai săi de suferință, des-

pre părintele Ioaneș avem unele știri din timpul șederii sale în temniță. Astfel cronica brașoveanului Radu Duma arată că în 1776 câțiva negustori din Brașov, aflați în afaceri comerciale la Graz, l-au cercetat în temniță, unde le-a mărturisit «că mai bine va muri acolo, decât să-și lase credința sa pravoslavnică». Se pare că de la Graz a fost mutat la Kufstein. În anul 1780, un alt întemnițat de acolo, sîrbul Ghenadie Vasici, fost pretendent la scaunul episcopal ortodox din Transilvania, a izbutit să trimită o scrisoare către Sinodul Bisericii Ruse și țarinei Ecaterina a II-a, rugîndu-i să intervină pentru eliberarea lui. Între altele Ghenadie scria : «Aici în fortăreață este și un preot român din Transilvania, cu numele Ioan, care pătimeste în robie de 24 de ani pentru credința ortodoxă». Să fie Ioan din Galeș, Ioan din Aciliu sau e un omonim ?

Numeroasele nemulțumiri și frămîntări din Transilvania au determinat pe împărăteasa Maria Tereza să dea un decret, la 13 iulie 1759, prin care acorda toleranță religioasă credincioșilor ortodocși, iar episcopului unit i se interzicea persecutarea lor. Se puneau însă și anumite condiții : revenirea la Ortodoxie nu era admisă, ortodocșii nu puteau să-și reocupe bisericile luate de uniți, iar cele pe care le reocupaseră trebuiau înapoiate, erau obligați să nu întreprindă nimic împotriva uniației. Acest decret, în loc să mulțumească pe ortodocși, dimpotrivă, i-a întăritat și mai mult, refuzînd să primească acele condiții.

Rolul de îndrumători, de mobilizatori ai conștiințelor, a fost preluat de alți preoți și credincioși. Astfel, în același an, s-a început o acțiune de organizare bisericească, cu alegeri de protopopi ortodocși. De pildă, pe valea Hîrtibaciului sufletul acțiunii era preotul *Stan din Glîmboaca*, din inițiativa căruia s-au întocmit, în mai multe parohii, liste cu credincioșii ortodocși. S-au ținut noi adunări de preoți și credincioși în Glîmboaca (jud. Sibiu), Rapolț (jud. Hunedoara), Orăștie, Săliște, Ludoș (Sibiu) etc. Preoții uniți erau alungați, bisericile luate de ortodocși. Un călugăr, Ioanichie din Țara Făgărașului, a plecat tot atunci la Carloviț, «pentru folosul de obște al patriei și al neamului nostru, spre sporirea și întărirea pravoslavniciei credințe».

În chip deosebit s-a remarcat *preotul Ioan Piuariu din Sadu* (jud. Sibiu) cu învățătură la Cozia, hirotonit la București de mitropolitul Filaret Mihalitzis. După ce a slujit doi ani în Sadu, a fost arestat din dispoziția lui Petru Pavel Aron, fiind tuns de plete și de barbă în piața Sibiului împreună cu alți preoți ortodocși (de aici numele de *popa Tunsu*). În primăvara anului 1759, a convocat o mare adunare la Sadu, la care au participat reprezentanți ai satelor din jurul Sibiului, apoi o nouă adu-

nare în Petrilaca, pe Cîmpia Transilvaniei, cu peste 300 de participanți, în care s-a discutat problema libertății religioase și s-au redactat memorii către împărăteasă. În anul următor, a continuat acțiunea de întărire a Ortodoxiei în satele de pe Cîmpia Transilvaniei și din părțile Clujului, ținînd adunări și rostind predici în Frăta, Sînpetru și în alte sate. Către sfîrșitul lunii iulie 1760, a fost prins în satul Pogăceaua, de către doi protopopi, însoțiți de vreo 20 de preoți uniți și de 20 de husari. În *Istoria bisericească* a lui Petru Maior, găsim amănunte interesante despre prinderea sa, suferințele îndurate din partea preoților uniți, întemnițarea la Tg. Mureș pentru o săptămînă, trimiterea la Viena legat de mîini și de picioare și escortat de o sută de soldați, cu opriri la Cluj, Oradea, Debrețin, Buda, Györ (Raab). La Viena a fost anchetat de o comisie, dar spre marea lui surprindere, a fost eliberat.

Se păstrează — în traducere germană, — o scrisoare a sa cu data de 16 septembrie 1760, către tovarășii săi de luptă din Transilvania, în care le arăta condițiile «umane» de tratament de la Viena, recomandînd tuturor să trăiască în pace cu uniții, să nu se mai disprețuiască, să restituie uniților bisericile, cu alte cuvinte era un adevărat «îndreptar» de viață pentru credincioșii ortodocși. Regimul avea nevoie de o astfel de scrisoare, dată în schimbul eliberării sale, căci tocmai atunci era în plină desfășurare răscoala lui Sofronie. Deci, clerul și credincioșii ortodocși din Transilvania trebuiau să afle prin această scrisoare de bunele intenții ale «milostivei Crăieșe» față de ei și că se pot obține drepturi și pe cale pașnică. Scrisoarea a ajuns la Sadu abia în februarie 1761, cînd soția sa Patrasia și părinții săi, Ioan și Dobra, îi trimiteau două duiioase scrisori, prin care-i zugrăveau tristețile realității ale vieții lor de acasă.

Reîntors acasă, desigur urmărit de autorități și de oamenii episcopului Aron, — protopopul Ioan s-a așezat ca preot în Sînnicolaul Mare din Banat, unde a păstorit pînă la moarte (1782). A avut doi fii, Petru, care i-a urmat în preoție și cunoscutul cînturar și medic oftalmolog Ioan Piu-ariu Molnar.

Răscoala lui Sofronie de la Cioara. Văzînd că toate încercările și memoriile lor rămîn fără rezultat, credincioșii ortodocși au ales ultima cale în vederea dobîndirii libertății religioase și anume răscoala împotriva uniației și a iobăgiei. Ea a fost condusă de ieromonahul *Sofronie* din satul Cioara (jud. Alba). Născut într-o familie preoțească din sat, avînd din botez numele de Stan, a fost preot de mir în satul său, apoi s-a călugărit, se pare la Cozia. Reîntors la Cioara, și-a făcut «o țîr de schit în mijlocul codrului, mai ca la un mil departe de sat, locuind acolo

și rugându-se lui Dumnezeu pentru sufletul lui, în care ținea și câțiva copii pentru învățătură», cum se arăta într-o plîngere a credincioșilor către autorități.

După ce autoritățile i-au distrus schitul, a început lupta împotriva uniației, îndemnînd pe credincioși să alunge preoții uniți și să declare că vor să stea «sub porunca Bisericii din Ierusalim». La Crăciunul anului 1759, a fost arestat și închis în satul Bobîlna lângă Orăștie, dar a fost eliberat de vreo 600 de țărani, conduși de preotul Ioan din Săliște, unul din colaboratorii săi apropiați. De aici, Sofronie a plecat în Munții Apuseni, îndemnînd peste tot poporul să alunge preoții uniți și să se întoarcă la Ortodoxie. A fost prins din nou la Abrud, dar autoritățile l-au eliberat la scurt timp, căci se temeau de o răzvrătire a moșilor.

La 10 august 1760, a convocat un «sinod» de preoți și credincioși la Zlatna, în Munții Apuseni, întocmind memorii către împărăteasa Maria Tereza și către guvernul Transilvaniei, prin care cereau episcop ortodox, restituirea bisericilor și a sesiilor parohiale, luate de preoții uniți, eliberarea celor închiși pentru credința ortodoxă. În 1760, țăranii răsculați au năvălit asupra Blajului, încît odiosul episcop Aron a fost silit să se refugieze la Sibiu de teama poporului.

Mișcarea s-a întins cu repeziciune în toată Transilvania, ajungînd pînă în Satu Mare și Maramureș, unde circulau proclamații și scrisori de la Sofronie. S-au ținut și aici adunări populare, în care preoții și credincioșii hotărâau întoarcerea la Ortodoxie (Santău, Dorolț, Corni, Gherdani, Budești ș.a.), încît în 1761, episcopul rutean Manuil Olszavski din Muncaci a fost nevoit să cerceteze satele sătmărene, ajutat de autoritățile de stat și să impună credincioșilor să îmbrățișeze din nou uniația. În Maramureș, mișcarea de revenire la Ortodoxie a fost condusă de preotul Ioan Marineț, pe care autoritățile au încercat să-l aresteze, dar n-au izbutit.

Datorită acestei mișcări generale românești, împărăteasa Maria Tereza și autoritățile din Ardeal au fost nevoite să bată în retragere. La 20 octombrie 1760, împărăteasa înștiința, pentru prima dată, că va numi o comisie pentru cercetarea plîngerilor românilor transilvăneni, iar cei arestați pentru credință vor fi eliberați.

În urma acestei capitulări, Sofronie a început o acțiune hotărîtoare de organizare a Bisericii Ortodoxe (se intitula chiar vicar al Sfîntului Sinod din Carloviț), ajutat de preoții Gheorghe din Abrud, Ioan din Săliște, Rusan din Alba Iulia, călugărul Ioanichie din Veneția de Sus (Făgăraș) ș.a. Pretutindeni convoca *sinoade*, adică adunări de preoți și cre-

dincioși, îndemnându-i să-și păstreze credința strămoșească. Cel mai însemnat a fost «sinodul» de la Alba Iulia din 14—18 februarie 1761. Dezbaterile «sinodului» au fost redactate de Sofronie în 19 puncte și înaintate guvernului. În prima parte erau expuse doleanțele credincioșilor ortodocși: eliberarea celor închiși (Oprea Miclăuș, Moise Măcinic, Ioaneș din Galeș, Ioan din Sadu, Ioan din Aciliu), încetarea prigoanelor împotriva credincioșilor ortodocși și libertate deplină Ortodoxiei. În continuare, se stabileau măsuri de organizare a Bisericii Ortodoxe și de întărire a vieții morale a preoților și credincioșilor: preoții să nu cerceteze cârciumile, să se îngrijească de biserici, să cunoască rânduiala slujbelor, iar credincioșii să se spovedească, să nu înjure, să învețe rugăciunile, să cumpere cele trebuincioase pentru biserică ș.a.

Astfel, prin conținutul hotărîrilor luate, «sinodul» de la Alba Iulia poate fi considerat punctul culminant al răscoalei lui Sofronie și unul din marile fapte istorice bisericești din secolul al XVIII-lea. De altfel, întreaga mișcare a lui Sofronie poate fi considerată ca o biruință deplină a Ortodoxiei în Transilvania, căci zeci de sate au părăsit uniația. Tot ce se lucrase timp de 60 de ani pentru înstrăinarea poporului de credința strămoșească era acum zdruncinat.

Misiunea generalului Bukow. În astfel de împrejurări, împărăteasa Maria Tereza a trimis în Transilvania pe generalul Nicolae Adolf baron Bukow, în calitate de comandant al forțelor militare de aici. Odată cu el au fost trimise și numeroase unități de cavalerie și infanterie. Tot atunci a venit și episcopul ortodox sîrb din Buda, Dionisie Novacovici, care a fost instalat în biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, apoi s-a stabilit în Rășinari. Bukow avea datoria să înăbușe răscoala românilor, să cerceteze neînțelegerile religioase și să întocmească o statistică a preoților și credincioșilor ortodocși și uniți. Îndată după sosirea sa la Sibiu, la începutul lui aprilie 1761, s-a prezentat la el o delegație de 40 de români, condusă de protopopul Ioan din Săliște, înmînându-i un memoriu prin care cereau încetarea persecuțiilor religioase, eliberarea celor închiși, numirea unui episcop ortodox, scutirea preoților ortodocși de contribuții, restituirea bisericilor luate de uniți și îngăduința pentru Sofronie de a predica în toată Transilvania. La 26 aprilie, în ziua de Paști, s-au prezentat iarăși sute de credincioși la Sibiu. Noul episcop, Dionisie Novacovici, sosit tocmai atunci, i-a îndemnat să se întoarcă acasă și să aștepte în liniște cele ce se vor hotărî cu privire la credința ortodoxă.

Peste cîteva zile, la 1 mai, s-a înfățișat însuși Sofronie, care, silit de împrejurări, a ajuns la o înțelegere cu Bukow, iscăbind și o proclamație către credincioșii ortodocși. Cu aceasta, misiunea lui se încheiase. Nu știm cînd anume a trecut munții în Țara Românească, unde probabil a ajuns egumen al schitului Robaia, aflat sub ascultarea mînăstirii Argeș (se pare că a fost egumen și la Vieroș). Își va fi sfîrșit zilele undeva prin Țara Românească.

Îndată după sosirea lui Bukow în Transilvania, prin proclamația sa din 9 aprilie 1761, a dispus să se facă două conscripții amănunțite, una de către organele administrative, alta de către protopopii uniți, dar independente una de alta, care să cuprindă date privitoare la numărul preoților și credincioșilor, al bisericilor, sesiilor parohiale (pămînt arabil, fînețe, vii) și caselor parohiale, atât pentru ortodocși, cît și pentru uniți. Datele primite au fost apoi prelucrate de o comisie (care a lucrat pînă în 1762) formată din Bukow și doi consilieri de la Tezaurariatul țării : baronii L. B. Möringer și Fr. L. Dietrich.

Cu toată lipsa de obiectivitate cu care s-a lucrat, din conscripția lui Bukow rezultă o categorică superioritate numerică a credincioșilor ortodocși. Astfel, în exemplarul oficial apar 2250 de preoți uniți cu 25.223 familii, 1365 preoți ortodocși cu 128.635 familii, 515 biserici unite și 1362 ortodoxe. Vom extrage numai cîteva date, care arată felul în care a lucrat această comisie numită de «dezmembrare» sau «separare a legii». Cele 515 biserici atribuite uniților erau, fără îndoială, zidite cu cheltuiala ortodocșilor, fie înainte de 1701, fie ulterior. Ele au fost luate de la ortodocși și date uniților, chiar și acolo unde aceștia erau în număr infim. De pildă, la Alba Iulia amîndouă bisericile au fost date celor 7 preoți uniți cu 21 familii, iar cele 298 familii ortodoxe au rămas fără biserici și fără preoți ; la Chiuești lîngă Dej, s-a dat biserica la 4 preoți uniți cu 10 familii, iar cele 211 familii ortodoxe au rămas fără biserică ; la Rășinari, pentru cei 9 preoți uniți cu 51 familii, iar cele 713 familii ortodoxe au rămas fără biserică ; la Săliște pentru 9 preoți și 19 familii unite, la Topîrcea (jud. Sibiu) pentru 3 preoți cu 9 familii, iar cele 226 familii ortodoxe au rămas fără biserică ș.a. În unele locuri, bisericile ortodoxe au putut ajunge în stăpînirea uniților numai pe baza intervenției trupelor lui Bukow (Ocna Sibiului, Rășinari, Sadu, Săliște, Alba Iulia, Cuzdrioara lîngă Dej ș.a.). Mai mulți credincioși din aceste localități au suferit închisoare, amenzi, bătăi, pentru că îndrăzniseră să-și apere bisericile zidite prin osteneala lor și a înaintașilor (de pildă, la

Cuzdrioara, doi credincioși au fost condamnați la moarte prin ștreang, alți doi la serviciu militar (pe viață).

În mai multe parohii, credincioșii ortodocși au fost obligați să zidească biserici sau capele noi pentru puținii credincioși uniți: Bucurdea Grînoasa — Alba cu 7 familii unite, Crăciunelul de Sus pe Tîrnave cu 5 familii, Balșa—Hunedoara cu 4 familii, Valea Nandruului—Hunedoara cu 4 familii și altele. Aceleași abuzuri s-au făcut și la atribuirea sesiilor și caselor parohiale. În majoritatea cazurilor, au fost luate de la ortodocși și date preoților uniți rămași fără biserică și credincioși; iar după moartea lor, urmau să treacă în proprietatea comunei, a fiscului sau a proprietarului de pămînt local.

În 1172 de sate pur ortodoxe, cu 622 de preoți, existau alți 472 de preoți uniți, fără credincioși: Bistra—Alba 3 preoți; Arieșul Mare—Alba 7, Boșorod—Hunedoara 5, Sîmbăta de Jos—Făgăraș 4, Dejani—Făgăraș 3, fără să mai vorbim de zecile de parohii în care existau cîte unul sau doi preoți fără credincioși, sau de parohiile în care aveau cîte 2—3 familii (ex.: Tilișca—Sibiu 7 preoți la o familie, Boholț—Făgăraș 8 preoți la 2 familii etc.).

Mai notăm că 1337 parohii ortodoxe (cu 69.303 familii), nu aveau preoți. Dar aceste cifre sînt inexacte, pentru că în majoritatea scaunelor săsești toate parohiile erau trecute fără preoți: Sibiu, Sighișoara, Bistrița, Miercurea, Cohalm, Nocrîh, Cincul Mare, Sebeș, Orăștie, iar în scaunul Mediaș erau abia doi preoți. Este exclus ca în aceste parohii, mai ales în cele din jurul Sibiului, Miercurei și Sebeșului, care au dat atîția luptători pentru Ortodoxie, să nu fi existat nici un preot.

În ce privește conscrierea credincioșilor, s-au făcut alte multe abuzuri, datorită cărora numărul uniților a crescut în chip simțitor. De pildă, în județul Bistrița, cîțiva preoți au izbutit să înduplece pe zece români care, sub prestare de jurămînt, au declarat în fața comisiei că românii din întregul ținut doresc să facă parte din Biserica unită. Protestul ulterior al românilor de aici n-a fost luat în considerare, astfel că 47 de sate din Bistrița au fost declarate unite, reprezentînd a cincea parte din totalul credincioșilor uniți din Transilvania. Apoi erau declarate unite satele care s-au prezentat în fața comisiei după expirarea termenului, iar altele erau declarate unite fără nici o explicație sau cu mențiunea că vor fi pedepsiți pentru apostazie (un an închisoare cu pîine și apă de două ori pe săptămîină). Pare suspect numărul celor 55 de parohii în întregime unite din județul Hunedoara, mai ales în țara

Hațegului. Profesorul Silviu Dragomir a stabilit că au fost declarate arbitrare ca unite 13.267 familii din acest ținut.

Dar cea mai mare barbarie săvârșită de generalul Bukow a fost distrugerea a zeci de mânăstiri și schituri din toată Transilvania, cele din lemn fiind anse, iar cele din piatră și cărămidă distruse cu tunurile. Această acțiune a început din vara anului 1761 și a continuat în anii următori (Sîmbăta de Sus, Rîmeț, Prislop, cele din Țara Făgărașului etc.).

Noi mișcări pentru apărarea Ortodoxiei. În anul 1763, s-au înregistrat noi incidente în părțile Bistriței. La propunerea lui Bukow, împărăteasa a acceptat planul său de organizare a două regimente grănicerești, cu sediul în Orlat și Năsăud, care urmau să fie alcătuite din țărani români și secui de-a lungul granițelor sudice și estice ale Transilvaniei, de la Porțile de Fier pînă în Maramureș. Grănicerii urmau să fie scutiți de impozite, în afară de «darea capului», să fie declarați oameni liberi, deci scoși de sub ascultarea proprietarilor de pămînt, urmînd să primească și o anumită diurnă. Dar în aceste regimente nu puteau să fie admiși decît credincioși uniți, în care împărăteasa avea încredere. În ținutul Bistriței au fost recrutați grăniceri din 30 de sate. Dar la 10 mai 1763, pe cînd urmau să depună jurămîntul, lîngă comuna Salva, în fața episcopului Aron și în prezența generalului Bukow, grănicerii din două batalioane de infanterie au refuzat să-l depună și au ridicat armele împotriva generalului, a ofițerilor nemți și a episcopului, care au fost siliți să fugă. Ei au fost instigați de bătrînul Todor (în unele izvoare Tănase) Todoran din Bichigiu, în vîrstă de peste 100 de ani, care cerea grănicerilor să nu admită ca ofițerii nemți să le «ciufulească» (batjoco-rească) legea. În urma cercetărilor făcute de o comisie aulică, în noiembrie 1763, au fost pedepsiți capii mișcării : Todoran, frînt cu roata, Vasile Dumitru al popii din Mocod, Grigore Man din Zagna și Vasile Oichi din Telciu spînzurați. Pentru alți țărani s-a dispus «să treacă de 10 ori în sus și de 10 ori în jos printre loviturile de vergi a 300 de soldați».

În satele din sudul Transilvaniei, în care s-a făcut grănicerizarea, mai mulți credincioși au trecut în Țara Românească, nevoind să primească uniația. De pildă, în Cugir (jud. Alba) au fost alungate 264 familii din sat pentru că au refuzat să se înscrie ca grăniceri și să-și schimbe credința, iar în locul lor au fost aduse 99 familii din alte sate. În Jina (jud. Sibiu), 65 de bătrîni au fost arestați pentru că au refuzat să îndemne pe cei tineri să consimtă la grănicerizare. În 1765, au plecat din sat 338 de pribegi. În Tohan (jud. Brașov), un raport oficial arăta că o mulțime de locuitori, în frunte cu preotul Mihai, au fost scoși din sat. Raportul

relata că «mizeria și greutățile nu se pot descrie, bătrâni, oameni de vîrstă matură, părinți și copii sînt cu toții acolo, sub cerul liber. Numai să-i vezi te îneacă mila». Au fost nevoiți să întemeieze satul Tohanul Nou. Țăranii liberi din Țînțari (azi Dumbrăvița, jud. Brașov) au devenit iobagi. Alte emigrări au avut loc din satele Veștem (jud. Sibiu), Breaza—Făgăraș (29 țărani de aici au fost prinși și arestați), Șinca Veche—Făgăraș (o parte au întemeiat satul Șinca Nouă) etc.

Prin grănicerizare au devenit unite — total sau parțial — satele pomenite mai sus, la care se adaugă și altele : Orlat — jud. Sibiu, Copăcel, Ohaba, Bucium, Vad, Pojorta în Țara Făgărașului, iar satele din zona Năsăudului au fost toate declarate unite, fără excepție. Abia în 1783, împăratul Iosif II a îngăduit și ortodocșilor să facă parte din regimentele de grăniceri, fără a-i sili să îmbrățișeze uniația.

Au existat însă și alte forme de trecere forțată la uniație. De pildă, episcopul unit Atanasie Rednic a alungat pe preoții și pe credincioșii ortodocși din cîteva sate care făceau parte din domeniul Episcopiei din Blaj (Mănărade, Cergău, Ciufud, Veza și Spătac), fiind muștrat pentru aceasta chiar de Maria Tereza. Urmașul său, Grigore Maior, însoțit de doi comisari unguri, a trecut prin aproape 60 de sate din Sălaj, pe care le-a declarat unite. Numeroși preoți ortodocși au fost arestați pentru ca să li se poată răpi bisericile (Petru Dib din Roșia Montană, protopopul Nicolae din Morăreni și alții). Prin astfel de mijloace, desigur numărul uniților a crescut în chip simțitor.

Edictul de toleranță. La 29 octombrie (8 noiembrie) 1781, împăratul Iosif II a dat așa-numitul Edict de toleranță, prin care se interzicea asuprirea cetățenilor pe motive de credință. Se îngăduia oricărei confesiuni, dacă avea 100 de familii, să-și zidească biserică, să întrețină preot și învățător. Necatolicii nu mai erau obligați să ia parte la slujbele catolicilor sau să plătească taxe preoților catolici. Era admisă și trecerea de la o confesiune la alta. În căsătoriile mixte, dacă tatăl era ortodox, erau socotiți ortodocși numai băieții, iar dacă tatăl era unit, toți copiii deveneau uniți.

Dar la scurt timp (16 ianuarie 1782), dîndu-și seama că acest edict ar duce la nimicirea «uniației», împăratul a revenit asupra lui, printr-un rescript care reglementa trecerile la Ortodoxie. El dispunea ca aceleora care doreau să părăsească confesiunea catolică sau unită, să li se facă o catehizare de șase săptămîni în învățătura catolică (sau unită), plătind cîte un zlot pe zi celor care-i catehizau. Peste cîteva zile, a dat o nouă dispoziție, prin care se prevedea să nu se ia în considerare cere-

rile comunităților, ci numai cele individuale. În ciuda acestor dispoziții, care practic făceau imposibilă revenirea românilor uniți la Ortodoxie, s-a pornit totuși o puternică mișcare de revenire în Țara Hațegului, deci tocmai acolo unde parohiile au fost trecute forțat la unire în 1761. Episcopul Grigore Maior a fost nevoit să ceară sprijinul guvernului și al autorităților militare, pentru întoarcerea poporului la uniție. Același lucru s-a petrecut și în multe sate din Țara Făgărașului, unde vicarul Ignatie Darabant de la Blaj a avut nevoie de sprijinul autorităților militare, pentru stăvilirea mișcării de întoarcere la Ortodoxie.

Peste puțin timp, la 20 august 1782, împăratul Iosif II a dat așa-numita *Patentă de unire*, prin care dispunea ca fiecare Biserică să rămână cu credincioșii pe care îi avea și să nu se mai facă prozelitism. Măsura a fost luată numai împotriva Bisericii Ortodoxe, care nu putea primi credincioși uniți. În schimb, Biserica unită și-a continuat și în viitor acțiunea prozelitistă, folosindu-se de sprijinul permanent al autorităților de stat.

Încercarea de refacere a unității bisericești din 1798. La 100 de ani de la redactarea pretinsului act al unirii, s-a făcut o primă încercare de reîntregire a Bisericii românești. Ea a fost inițiată de uniții Ioan Para, vicar în Făgăraș, și Aron Budai (fratele lui Ioan Budai Deleanu), care era secretarul Consistorului ortodox din Sibiu (!) și de protopopii ortodocși Ioan Popovici din Hondol (vicarul Episcopiei din Sibiu) și Radu Tempea din Brașov, directorul școlilor confesionale ortodoxe din Transilvania. Ei au adresat un memoriu (*Reconciliatio cleri*) împăratului Francisc I (1792—1830), prin care propuneau ca episcopul unit Ioan Bob să fie pensionat (scaunul de la Sibiu era vacant), iar Biserica românească întreagă să fie condusă de vicarii Ioan Para și Ioan Popovici, cu două consistorii, la Cluj și la Sibiu. În felul acesta, credeau ei, s-ar «reconcilia» clerul, iar credincioșii nici n-ar observa schimbarea survenită. Memoriul lor a ajuns la episcopul catolic Ignațiu Bathyani din Alba Iulia, la guvernatorul Transilvaniei Banffy și la împărat, care, în 1800, a dispus clasarea dosarului, ținând seama de propunerea celui din urmă, că dezbinarea românilor este de folos statului, care poate să-i stăpânească mai ușor. Așa s-a sfârșit, după doi ani de studii și propuneri, prima încercare de refacere a unității bisericești a românilor ardeleni.

Concluzii. *Lupta clerului și a credincioșilor din Transilvania pentru apărarea Ortodoxiei reprezintă o biruință desăvârșită asupra celor care voiau să-i înstrăineze de legea strămoșească, fiind, după*

cuvîntul istoricului Ioan Lupaș, «o biruință a satului asupra împăratului».

Jertfa celor trei mucenici de la Kufstein: ieromonahul Visarion și preoții Moise Măcinic din Sibiel și Ioan din Galeș, ca și lupta neînfricată dusă de ieromonahul Sofronie de la Cioara și de preoții Cosma din Deal, Ioan din Aciliu, Ioan din Poiana, Ioan din Săliște, Ioan Piuaru din Sadu, de preotesele din Tilișca, Deal și Poiana, de credincioșii țărani Oprea Miclăuș din Săliște, Ioan Oancea din Făgăraș, Constantin Petric din Jina, Todor Todoran din Bichigiu și de numeroși alți preoți și credincioși — bărbați, femei și chiar copii — uciși sau morți în urma suferințelor îndurate, întemnițați, bătuți, maltratați, alungați din satele lor, constituie unul din cele mai înălțătoare momente din trecutul Bisericii românești.

Ținînd seama de viața și de lupta dusă pentru apărarea Ortodoxiei de către cuvioșii ieromonahi Visarion și Sofronie și de credinciosul Oprea din Săliște, Sîntul Sinod al Bisericii noastre, în ședința din 28 februarie 1950, a hotărît ca ei să fie cinstiți ca sfinți mărturisitori ai dreptei-credințe, de către credincioșii ortodocși români din mijlocul cărora s-au ridicat. Canonizarea lor solemnă s-a făcut la 21 octombrie 1955, în Catedrala Reîntregirii din Alba Iulia. De atunci, ei sînt prăznuiți după cuviință în fiecare an, în această zi, căci numai prin jertfe asemănătoare celei aduse de ei, credincioșii români din Transilvania și-au putut păstra neștirbită legea lor ortodoxă-strămoșească.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din Schei*, vol. I și V, Brașov, 1901—6, XXIV + 362 p. (I) + XVI + 284 p. (V); *Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvașului din eparhia Hațegului din Prislop*, la DAN SIMONESCU, *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967, p. 69—90; PETRU BOD, *Brevis valachorum incolentium historia...* (1764), copie litografiată din 1890, păstrată în mai multe biblioteci din țară; RADU TEMPEA, *Istoria besericei Șcheilor Brașovului*, ed. Sterie Stinghe, Brașov, 1899, VI + 220 p. și ed. Octavian Șchiau-Livia Bot, București, 1969, 225 p.; NICOLAE STOICA DE HAȚEG, *Cronica Banatului*, ed. Damaschin Mioc, București, 1969, 365 p.

Lucrări generale. SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, 2 vol., Sibiu 1920—1930, VIII + 224 p. + 225 p. (I) + 440 p. (II); GHEORGHE CIUHANDU, *Călugării Visarion și Sofronie și mucenicii Ortodoxiei din Ardeal. Cuvinte de pomenire*, Sibiu, 1932, 36 p.; SILVIU DRAGOMIR, *La politique religieuse des Habsbourgs et les interventions russes au XVIII-e siècle*, în «Balcania», VII, 1, 1944, p. 152—172; I. LUPAȘ, *Contribuțiuni documentare la istoria satelor transilvane*, Sibiu, 1944, 148 p.; LUCIAN FLOREA, *Ortodocșii din Brașov în luptă cu uniația în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în «G. B.», XXVII, nr. 9—10, 1968, p. 991—1003.

Lucrări speciale. G. BOGDAN-DUICĂ, *Călugărul Visarion Sarai, Caransebeș*, 1890, 27 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Eremitul Visarion Valahul*, în «M.B.», an. VII, nr. 1—3, 1957, p. 99—124; BUJOR SURDU, *Știri noi despre Visarion Sarai*, în «Acta Musei Napocensis», II, Cluj, 1965, p. 695—700; ION B. MUREȘIANU, *Contribuții la istoria Bisericii bănățene în prima jumătate a secolului XVIII (călugărul Visarion Sarai)*, în «M.B.», an. XVIII, nr. 10—12, 1968, p. 639—653; I. IONESCU, *Cuviosul Visarion Sarai în lumina Cronicii protopopului Nicolae Stoica din Mehadia*, în «B.O.R.», an. LXXXIX, nr. 9—10, 1971, p. 1029—1036.

I. LUPAȘ, *Doi precursori ai lui Horia în audiență la Curtea împărătească din Viena, Oprea Miclăuș și Moise Măcinic*, în «An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.», s. III, t. XXVI, m. 14, București, 1944, 92 p. + 8 pl. (și în vol. «Studii istorice», V, Sibiu-Cluj, 1945—1946, p. 97—128).

SILVIU DRAGOMIR, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*, Sibiu, 1914, 55 p.; I. IONAȘCU, *Ieromonahul transilvan Nicodim în Țara Românească*, București, 1943, 23 p. (extras din vol. *Omagiu lui Ioan Lupăș*, București, 1943, p. 365—385).

I. LUPAȘ, *Părinții și bunicii scriitorului ardelean Ioan Piuaru Molnar*, în vol. «Studii, conferințe și comunicări istorice», I, București, 1928, p. 269—279; VIRGIL MOLIN, «*Popa Tunsul din Sad*» paroh în Sînnicolaul Mare (1772—1782), în «M.B.», an. XVII, nr. 7—9, 1967, p. 473—483.

Al. NEAMȚU, *Un raport din anul 1774 privitor la răscoala lui Sofronie (1759—1761)*, în «Anuarul Institutului de Istorie din Cluj», IV, 1961, p. 253—256; CAROL GÖLLNER, *Date noi cu privire la călugărul Sofronie*, în «Anuarul Institutului de Istorie din Cluj», V, 1962, p. 239—245; VIORICA POP, *Sinodul de la Alba Iulia din 14—18 februarie 1761*, în «Apulum», VII, 1971, p. 120—126.

VIRGIL ȘOTROPA, *Contribuții la istoria bisericească*, în «Arhiva Someșană», Năsăud, nr. 21, 1937, p. 453—478; VIRGIL ȘOTROPA, *Înființarea graniței năsăudene, 1762* în «Arhiva Someșană», Năsăud, 24, p. 1—129 și 25, p. 261—375; CAROL GÖLLNER, *Regimentele grănicerești din Transilvania, 1764—1851*, Buc., 1973, 230 p.; VALERIU ȘOTROPA, *Districtul grăniceresc năsăudean*, Cluj, 1975, 294 p.

Conscripția lui Bukow. VIRGIL CIOBANU, *Statistica românilor din Ardeal făcută de administrația austriacă la anul 1761—1762*, Cluj, 1926, 87 p. (extras din A.I.I.N., Cluj, III, 1924—1925); MATEI VOILEANU, *Să se facă lumină. Biserica românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1926, 132 p.

Edictul de toleranță. TEODOR V. PĂCAȚIAN, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni în secolul XVIII*, în A.I.I.N., Cluj, III, 1924—1925, p. 161—179; D. STĂNILOAE, *Din urmările edictului de toleranță din Țara Hațegului*, în vol. «Fraților Alexandru și Ion I. Lepădatu», București, 1936, p. 837—842; D. STĂNILOAE, *O luptă pentru Ortodoxie în Țara Hațegului*, în «Anuarul XV al Academiei teologice» «Andreiane», Sibiu, 1939, p. 5—76; D. STĂNILOAE, *Din urmările edictului de toleranță în ținutul Făgărașului*, în vol. «Omagiu lui Ioan Lupăș», București, 1943, p. 826—833.

Încercarea de reunire din 1798. IOAN LUPAȘ, *O încercare de reunire a Bisericilor române din Transilvania la 1798*, în vol. «Studii, conferințe și comunicări istorice», I, București, 1928, p. 389—405; ȘTEFAN LUPȘA, *Contribuțiuni la istoria încercării de reunire a Bisericilor românești din Transilvania la 1798*, în vol. «Omagiu lui Ioan Lupăș», București, 1943, p. 492—509.

LVI

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

După moartea vrednicului mitropolit Neofit Cretanul, întâmplată la 16 iunie 1753, în locul său a fost ales episcopul *Filaret Mihalitzis* de la Buzău (atestat într-un act de la Constantin Racoviță din 22 septembrie 1753).

Noul întîistătător al Bisericii din Țara Românească era grec din insula Zante, din Marea Ionică. Probabil s-a călugărit la Muntele Sinai, devreme ce a ajuns — la o dată pe care nu o cunoaștem — egumen al mînăstirii Sfînta Ecaterina din București, închinată Muntelui Sinai. La 23 martie 1748, a fost ales episcop la Buzău, unde a păstorit pînă în anul 1753.

În cei șapte ani de păstorire la București, a tipărit cîteva cărți — în românește — unele cu cheltuiala sa : *Psaltirea* (în 1756), *Octoihul* (1756, o nouă ediție în 1758), *Ceaslovul mic* (1759) și, probabil, două ediții din *Liturghier* (în 1754 și 1759). În 1760 s-a tipărit cartea intitulată «*Lafsaicon, întru care să cuprind vieți pustnicești*». Vlădica Filaret a murit în prima jumătate a anului 1760, fiind îngropat la Mitropolie.

Mitropolitul Grigorie II. Scaunul rămas vacant prin moartea lui Filaret Mihalitzis a fost ocupat prin «strămutarea» mitropolitului de neam român Grigorie al Mirelor. Acesta învățase carte la Academia de la Sf. Sava din București, a fost egumen la mînăstirea Colțea din București, apoi eclesiarh al Mitropoliei. La 7 aprilie 1748, a fost ales și hirotonit mitropolit titular pentru scaunul din Mira Lichiei. În această calitate, a ajuns duhovnic al domnitorului Constantin Mavrocordat, care, în aprilie 1758, i-a încredințat conducerea mînăstirii Glavacioc din Vlașca.

La 28 iulie 1760, a fost «strămutat» în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei, cu «ecdosis»-ul patriarhului ecumenic. Deși a păstorit în vre-

muri grele, cu războaie pe pământul Țării Românești, vlădica Grigorie, datorită aleșelor sale însușiri de cărturar, diplomat și gospodar, a izbutit să conducă cu vrednicie Mitropolia Ungrovlahiei mai bine de un sfert de veac.

În anul 1768 a izbucnit un război între Rusia și Turcia, în cursul căruia Țara Românească și Moldova au ajuns sub ocupație și administrație militară rusă (1769—1774).

La scurt timp după ocuparea Principatelor, două delegații de înalte fețe bisericești și boieri s-au îndreptat spre Petersburg, pentru a prezenta țarinei Ecaterina a II-a a Rusiei (1762—1796), doleanțele celor două țări românești. Delegația munteană era formată din mitropolitul Grigorie, arhimandritul Chesarie, viitor episcop de Râmnic, arhimandritul Filaret, urmașul său la Râmnic, iar mai târziu mitropolit, vistiernicul Mihail Cantacuzino și logofătul Nicolae Brîncoveanu. Delegația moldoveană era formată din episcopul Inochentie al Hușilor, egumenul Benedict de la Moldovița, arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu, logofătul Ioan Paladi (care a murit pe drum) și spătarul Enache Milo. Amândouă delegațiile au fost primite de țarină la 28 martie 1770, în duminica Floriilor. Cu acest prilej, au vorbit cei doi ierarhi. Împărăteasa a promis solilor munteni și moldoveni că țările lor se vor conduce pe viitor «după a lor judecăți și rînduieli». În timp ce delegațiile se aflau la Petersburg, a avut loc hirotonia într-un arhieru a învățatului arhimandrit Platon Levșin. Printre ierarhii hirotonisitori se număra și mitropolitul Grigorie.

Pe cînd aceste delegații se găseau în Rusia, în Țara Românească se petreceau evenimente neprevăzute. Turcii au izbutit să oprească pentru un timp înaintarea rusească și să pună un nou domn (în locul lui Grigorie III Ghica plecat în Rusia din noiembrie 1769) și anume pe banul Craiovei, Manole (Emanuel) Giani Ruset (mai 1770 — octombrie 1771), care li se arătase devotat. Noul domn a dispus ca în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei să fie așezat fostul episcop de Râmnic (1748—1764) *Grigorie Socoteanu*. A fost înscăunat la 26 iulie 1770. Grigorie III se pare că a fost adus la București împotriva voinței sale, așa cum se întîmplase cu o sută de ani în urmă cu vlădica Varlaam. El nici n-a lucrat nimic în noua dregătorie în care a fost rînduit; căci în octombrie 1771, oștile rusești au ocupat din nou Bucureștiul, iar Emanuel Giani Ruset cu mitropolitul său s-au retras în Oltenia. Fostul mitropolit Grigorie II și-a reluat scaunul.

În 1772, mitropolitul Grigorie II a îndeplinit o nouă misiune diplomatică, fiind trimis în fruntea unei delegații la Focșani, spre a mijloci

pentru «patria noastră», pe lângă contele Orlof, reprezentantul Rusiei, care ducea acolo tratative cu turcii.

Un fapt de seamă din timpul păstoririi mitropolitului Grigorie II, s-a petrecut la 13 iulie 1774, când generalul rus Petru Saltîkov i-a dăruit moaştele Sfântului Dimitrie Basarabov, pe care le-a aşezat în catedrala mitropolitană din Bucureşti. S-a hotărât ca prăznuirea lui să aibă loc în fiecare an în ziua de 27 octombrie. Pînă azi, moaştele Sfântului Dimitrie Basarabov se găsesc în aceeaşi catedrală (devenită din 1925 patriarhală).

La 10 octombrie 1776, patriarhul ecumenic Sofronie II (1774—1780) şi sinodul său, la cererea domnitorului Alexandru Ipsilanti (1774—1782), au acordat mitropolitului Grigorie şi urmaşilor săi în scaun titlul de «locuitor al scaunului din Cezareea Capadochiei». Prin acordarea acestui titlu, Mitropolia Ungrovlahiei era ridicată la rangul celui dintîi scaun între mitropoliile Patriarhiei de Constantinopol, cu alte cuvinte, dacă mitropoliţii Ungrovlahiei ar fi luat parte la şedinţele sinodului patriarhal, ar fi urmat îndată după patriarh (la început Mitropolia Ungrovlahiei ocupa locul 70, apoi a fost aşezată în acelaşi rang cu scaunele de Melitene, apoi Nicomidia, iar mai tîrziu a ocupat locul Mitropoliei de Ancira). Acordarea acestui titlu onorific era o recunoaştere a importanţei Mitropoliei Ţării Româneşti şi a aportului pe care l-a adus Biserica noastră şi poporul român la susţinerea Ortodoxiei răsăritene.

Sub mitropolitul Grigorie, au continuat legăturile şi cu celelalte Patriarhii ortodoxe răsăritene, aflate sub stăpînire turcească. Astfel, în martie 1781 mitropolitul şi domnitorul Alexandru Ipsilanti au primit vizita patriarhului Avramie II al Ierusalimului (1775—1787), care a izbutit să strîngă la noi sume frumoase de bani pe seama Patriarhiei sale.

Sînt vrednice de subliniat strădaniile cărturăreşti ale mitropolitului Grigorie. În această privinţă este de apreciat aportul deosebit al domnitorului Alexandru Ipsilanti, om luminat, care a adus multe înnoiri progresiste în viaţa Ţării Româneşti, înfiinţînd şcoli şi spitale, micşorînd impozitele şi iniţiind felurite reforme administrative, cuprinse în *Condica de legi* care-i poartă numele. Acest domn a înfiinţat cîteva şcoli noi sau a reorganizat pe cele vechi, avînd şi concursul mitropolitului. Astfel, într-un hrisov din 10 ianuarie 1776, şcoala domnească de la Sfîntul Sava s-o organizat în patru cicluri, fiecare de trei ani, cuprinzînd întregul program de învăţămînt, de la cel elementar la cel superior. Erau şase profesori, iar între materiile de studiu figurau: Aritmetica, Geometria, Ştiinţele naturale, Filozofia, Poetica, Retorica, Istoria, Geo-

grafia, Limbile latină, elină, italiană. Se prevedea recrutarea prin concurs și întreținerea în bune condiții a 60 de bursieri în internatul școlii, organizarea unei biblioteci școlare. Conducerea școlii era încredințată unei Eforii, formată din mitropolit și cei doi episcopi sufragani și din marii boieri. Întreținerea ei cădea în seama mănăstirilor neînchinată, la care se adăuga taxa de 3 lei pe care o dădea fiecare preot (jumătate din ei erau folosiți la «cutia milelor», altă jumătate pentru întreținerea școlii). În schimb, atât mănăstirile cât și preoții erau scutiți de orice obligații față de vistieria țării.

Prin același hrisov se amintea că a înființat două școli elementare, la Craiova și la Buzău. S-a ocupat apoi și de școala slavonească de la Sfântul Gheorghe vechi din București. Prin hrisovul din ianuarie 1776, de care am pomenit mai sus, Alexandru Ipsilanti rînduia și un dascăl la Mitropolie, care să învețe pe aceia care doreau să intre în cler. Nu avem însă știri asupra modului cum s-a organizat acest curs teologic și ce rezultate a dat. Și aceste școli se bucurau de subvenții din partea mănăstirilor, iar ierarhii țării, în frunte cu mitropolitul, aveau un rol însemnat în îndrumarea lor, în calitate de membri ai Eforiei. Mitropolitul era preocupat și de gândul întemeierii unei școli de psaltichie în București, pentru pregătirea cântăreților de strană.

Rezultate și mai remarcabile s-au obținut în privința tipăriturilor. În cei peste 25 de ani de păstorire ai mitropolitului Grigorie s-au tipărit mai mult de 30 de cărți românești, fie de slujbă, fie de învățătură. Între cărțile de slujbă se numără: *Evanghelia* (1760, 1775), *Antologhionul* (1762, 1766, 1777, 1786) *Ceaslovul* (1767), *Molitvelnicul* (1764), *Penticostarul* (1768, 1782), *Triodul* (1768), *Octoihul* (1774), *Apostolul* (1774, 1784), *Psaltirea* (1775, 1780), *Ceaslovul* (1777, 1778, 1780, 1783, 1785), *Slujba Cuviosului Dimitrie de la Basarabov* (1779), *Liturghierul* (1780), *Catavasierul* (1781) ș.a.

Dintre cărțile de învățătură publicate sub mitropolitul Grigorie amintim lucrarea Sfântului Simion al Tesalonicului: *Voroavă de întrebări și răspunsuri* (1765, 570 p.), în traducerea arhimandritul Chesarie, viitorul episcop de Rîmnice și *Omiliile Sfântului Macarie Egipteanul* (1775), în traducerea unui ieromonah Macarie. În 1768 s-a tipărit *Cazania* (reproduce ediția Chiriacodromionului de București din 1732 care este, în mare, o reeditare a Cazaniei lui Varlaam). S-au retipărit și lucrările lui Antim Ivireanul *Învățătură bisericască foarte folositoare obștii preoților și a tot creștinescului norod* (1774) și *Capete de poruncă la toată ceata besericască* (1775). În 1774, s-a tipărit pentru preoți bro-

șura intitulată *Prăvilioară cu învățătură besearicească de taina ispovedanii*, retipărită în 1781, cu unele adăugiri. În 1776 însuși mitropolitul tipărea o foaie volantă cu felurite «sfaturi în post».

Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că majoritatea acestor cărți s-au tipărit cu cheltuiala mitropolitului Grigorie, fapt menționat în înseși foile de titlu. Multe au prefete semnate de el.

Mitropolitul Grigorie a avut un rol însemnat și în lucrarea de traducere și tipărire a *Mineielor* de la Rîmnic, între anii 1776—1780, de către ucenicii săi, episcopii Chesarie (1773—1780) și Filaret (1780—1792). De pildă, în prefața Mineiului pe octombrie, episcopul Chesarie scria că «n-a socotit nici o osteneală la tălmăcire, nici cheltuială la tipărire, ...ci la tălmăcire când să putea ușura de grijile duhovnicești, însuși silindu-se și printr-ai săi ucenici duple datorie ajutându-se; iară la cheltuială însuși singur încercându-se».

Se înțelege că toate aceste bogate roade ale tipografiei Mitropoliei din București nu s-au putut dobîndi decît prin munca mai multor «ucenici» ai mitropolitului, care i-au stat în ajutor la tălmăcirea, tipărirea și «diortosirea» lor. Între ei trebuie pomeniți arhimandritul Chesarie, viitor episcop de Rîmnic, traducătorul cărții Sfîntului Simion al Tesalonicului, și arhimandritul Filaret, viitor episcop de Rîmnic și apoi mitropolit, cu cheltuiala căruia s-au tipărit *Omiliile Sfîntului Macarie Egipteanul* și care semna una din prefetele *Octoihului* din 1774 și a *Slujbei Cuviosului Dimitrie* din 1779. În chip deosebit trebuie să ne rețină atenția ieromonahul Grigorie, ajuns apoi arhimandrit și egumen la Dealu, iar din 1783 mitropolit titular de Sidis. Acesta a lucrat întîi ca tipograf și gravor (*Triodul* din 1768 ș.a.), apoi a dat îndemnul — moral și material — la tipărirea unora din cărțile pomenite mai sus (*Învățătura bisericească* din 1774, *Slujba Sfîntului Dimitrie Basarabov* în 1779, cele două ediții din *Prăvilioara de taina ispovedanii*). În 1784 a «diortosit» *Apostolul*, semnînd și prefața, iar *Ceaslovul* din 1785 și *Antologhionul* din 1786 s-au tipărit «prin îndemnarea și osteneala» sa. Acest Grigorie Sidis a redactat în 1795 o minunată «diată», asemănătoare cu a lui Antim Ivireanul, prin care-și lăsa agoniseala vieții Mitropoliei, unor mînăstiri, celor patru patriarhii răsăritene, mînăstirilor din Athos și Sinai, pentru răscumpărarea de robi și întemnițați, pentru spitale, pentru fete sărace etc.

Un alt ostenitor a fost ieromonahul *Macarie*, care apare ca traducător al *Omiliilor Sfîntului Macarie Egipteanul* și ca «diortositor» al *Octoihului* din 1774 (semna și una din prefete) și al *Psaltirii* din 1775 (aci

arăta că este din «sfânta mănăstire Dragomirna»). La mai multe tipăriri apare ca «ostenitor» ieromonahul Ioachim, «chivernisitorul tipografiei» și care a continuat să lucreze apoi la Râmnic. Tot între «ucenicii» săi se numără și episcopul Cosma al Buzăului, care i-a urmat apoi în scaun. Pe lângă aceștia, nu trebuie trecuți cu vederea nici numeroșii tipografi care au scos la lumină cărțile amintite: Iordache Stoicovici (un fiu al preotului tipograf Stoica Iacovici, din prima jumătate a sec. XVIII), preotul Constantin Râmniceanul, Dimitrie Petrovici, Stanciu Tomovici și alții. Observăm, deci, că în jurul său se formase o adevărată «școală» de instruire a clerului prin cartea tipărită.

Mai amintim că sub păstoria lui Grigorie au apărut și câteva cărți grecești în secția grecească a tipografiei mitropolitane (înființată în 1690), dotată acum cu material nou, adus din «Francia», fapt pentru care era socotită ca o «tipografie de curînd înființată a neamului ortodox al romeilor». Între acestea se numără: *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă (1767), *Manual despre superioritatea Ierusalimului și a Sfîntului Mormînt* a patriarhului Hrisant (1768), *Învățătura creștinească a credinței noastre ortodoxe* (grecește și turcește, 1768), *Învățătura ortodoxă a patriarhului Meletie Pigas* (1769) și altele. Aproape toate s-au tipărit cu cheltuiala patriarhului Efrem al Ierusalimului. Meșterii tipografi erau români (de pildă cartea lui Meletie Pigas a tipărit-o Grigorie, viitorul mitropolit de Sidis). Aceste tipăriri constituie încă o dovadă a ajutorului pe care l-au dat țările noastre Bisericii de limbă greacă aflate sub opresiune otomană.

Vlădica Grigorie este ctitorul a două biserici din București: *Oborul Vechi*, ridicată prin 1768 și *Sfîntul Nicolae din Țigănie*, numită și Sfîntul Nicolae Vlădica, demolată la sfîrșitul secolului trecut. A acordat ajutoare și pentru ridicarea altor biserici. Ca și alți vlădici ai țării, s-a îngrijit și de sporirea patrimoniului material al Mitropoliei, fie prin acte de cumpărare, fie prin danii.

După o atît de bogată și îndelungată activitate, mitropolitul Grigorie și-a dat obștescul sfîrșit, în ziua de 18 septembrie 1787, fiind înmormîntat în curtea Mitropoliei. A lăsat în urma sa realizări de seamă, între care se impun cele peste 30 de tipăriri românești, bisericile ctitorite de el în București și formarea de ucenici, care i-au continuat ostenelele cărturărești.

Mitropolitul Cosma. După moartea lui Grigorie, scaunul Ungrovlahiei a fost ocupat de episcopul *Cosma Popescu* al Buzăului. Era român de neam, născut în Flămînzești—Argeș, ca fiu al preotului Nica și al

preotesei Stanca, numindu-se din botez Mihai. Unul din frații săi, căpitanul Tudor Popescu, călugărit sub numele de Teodosie, a ctitorit biserica din Ursoaia, jud. Buzău.

O însemnare contemporană arată că viitorul ierarh a fost «crescut și educat» de mitropolitul Grigorie II. Poate acesta l-a și tuns în monahism la mănăstirea Colțea, unde era egumen, căci îl întâlnim acolo ca ierodiacon. Se pare că a fost un timp egumen la Dealu. Probabil în anul 1748, când Grigorie a ajuns — din eclesiarh al Mitropoliei — mitropolit titular al Mirelor, Cosma îi va fi luat locul de eclesiarh. În orice caz, îl întâlnim în această slujbă în 1756, când s-a tipărit la București o *Psaltire* «prin îndrumarea și nevoința Cozmei ermonahul, eclesiarhul Sfintei Mitropolii». Datorită însușirilor sale, a ajuns în curînd protosinghel al Mitropoliei (întîlnit în această calitate în 1762), iar la 30 septembrie 1763 a fost ales în scaunul episcopal de la Buzău, rămas vacant prin demisia episcopului Rafail. Desigur, la alegerea lui va fi contribuit și «dascălul» său, mitropolitul Grigorie.

În timpul celor 24 de ani de păstorie la Buzău, a tipărit cîteva cărți, s-a îngrijit de cele două școli de la Buzău, a contribuit la sporirea bunurilor Episcopiei, la efectuarea unor înnoiri în incinta Episcopiei, precum și la refacerea unor lăcașuri de închinare. După o activitate atît de îndelungată, a fost chemat la cîrma Mitropoliei, în urma morții mitropolitului Grigorie II, probabil în ultimele zile ale lunii septembrie 1787. I s-a făcut înscăunarea la București, în ziua de 9 octombrie 1787, de către mitropolitul Partenie al Dristrei.

Arhipăstoria lui a căzut în vremuri grele pentru Țara Românească, în urma războiului care a izbucnit chiar în 1787 între turci și ruși și în care se va amesteca, în anul următor, și Imperiul habsburgic. Țările române au devenit teatrul operațiunilor militare. În noiembrie 1789, austriecii au ocupat Țara Românească. Prințul de Coburg a format un divan, din înaltul cler și marii boieri, din care făcea parte și mitropolitul Cosma. Abia prin pacea de la Șiștov, dintre turci și austrieci (24 iulie 1791), s-a restabilit liniștea în țară. În 1792, s-a tipărit *Octoiul Mare*, «prin silința, cheltuiala și îndreptarea smeritului mitropolit Sidis chir Grigorie» pe care l-am mai amintit. Este de fapt singura tipăritură din timpul păstoririi mitropolitului Cosma. În toamna aceluiași an, fiindcă bîntuia ciuma, mitropolitul Cosma s-a retras, de teama ei, la mănăstirea Giulești, metocul Mitropoliei, în apropierea Bucureștilor. N-a scăpat însă nici aci, căci a fost răpus de cumplita boală, la 3 septembrie 1792.

A fost adus și îngropat la Mitropolie. Așa și-a săvârșit viața după numai cinci ani de păstorie.

Mitropolitul Filaret. La numai trei zile după moartea lui Cosma, deci la 6 septembrie 1792, domnul țării, Mihail Șuțu (1791—1793), și cu boierii din divan au hotărât să ridice la vrednicia de mitropolit al țării pe episcopul Filaret al Rîmnicului. Însăunarea i s-a făcut la 24 septembrie 1792, de către mitropolitul Grigorie de Stavropoleos.

Despre mitropolitul Filaret s-a spus mereu că a fost grec de neam, părere pusă în circulație de episcopul Ghenadie Enăceanu al Rîmnicului (însușită apoi și de alții), bazat pe faptul că petrecuse o vreme — în tinerețe — pe lângă mitropolitul Partenie al Tîrnovei, împreună cu viitorul patriarh ecumenic Neofit. Dar acest argument nu ne poate convinge că a fost grec, pentru că și unii tineri de neam român se puteau atașa pe lângă numeroșii ierarhi greci care veneau în țările noastre. Din cercetarea izvoarelor vremii, dar mai ales a activității sale, ne putem convinge că el a fost român de neam. Poate că se trăgea dintr-o familie de macedo-români. Într-un pomelnic al său sînt trecute mai multe rude, toate cu nume românești : Dimitrie, Sandu, Ioan, Zamfira, Maria, Sanda (cf. M.O., nr. 5—6, 1975, p. 377). Era ucenic al mitropolitului Grigorie. Presupunem că a învățat carte la Academia de la Sfîntul Sava, din moment ce cunoștea temeinic limba și cultura grecească. Nu știm în ce mînaștere și-a avut metania, poate la Căldărușani, unde a fost un timp și egumen, pe care a restaurat-o prin 1778. Notăm că această mînaștere nu se număra printre cele închinat la Locurile Sfinte, și care erau conduse de greci ; deci avem încă un argument că era român.

În anul 1770, a făcut parte din delegația munteană, condusă de mitropolitul Grigorie, care a plecat la Petersburg spre a înfățișa doleanțele țării în fața țarinei Ecaterina II, iar în 1772 a făcut parte din delegația trimisă la contele Orlof, la Focșani. Dacă era grec, cu greu i s-ar fi încredințat asemenea misiuni.

Cercetînd tipăriturile de la București și Rîmnic, ne încredințăm că a fost unul din cei mai apropiați colaboratori ai mitropolitului Grigorie. De pildă, în 1774 a apărut «prin osîrdia și sîrguința» sa *Octoihul* de la București (semna și o prefață închinată mitropolitului), iar în anul următor au apărut *Omiliile Sfîntului Macarie Egipteanul*, «prin osîrdia și cheltuiala» sa. Din foile de titlu ale ambelor cărți aflăm că pe atunci era «arhimandritul sfintei Mitropolii în București». La 27 noiembrie 1776, a fost ridicat la treapta de mitropolit titular al Mirelor. În această cali-

tate, semna prefața cărții *Slujba Cuviosului Dimitrie Basarabov*, tipărită la București în 1779.

În 1780, a fost ales episcop la Râmnic, în locul lui Chesaire, un alt ucenic al mitropolitului Grigorie. Aici a tipărit peste 25 de lucrări — între care se remarcă *Mineiele* pe lunile aprilie-septembrie, toate tipărite în 1780.

O activitate atât de bogată l-a impus în ochii tuturor încît în septembrie 1792, cînd a murit mitropolitul Cosma, a fost chemat să-i ia locul. A păstorit la București abia un an, tipărind o singură carte, un *Catavasier*, în anul 1793, cu cheltuiala sa. S-a păstrat de la el o corespondență pe care a purtat-o — ca mitropolit — cu patriarhii din Constantinopol și Ierusalim și cu alți oameni de seamă — clerici și laici — din timpul său.

Ca mitropolit a ajutat școala patriarhală din Constantinopol. În București, a ridicat o cișmea pe unul din dealurile orașului, care au primit apoi numele său, cișmeaua și dealul Filaret.

În septembrie 1793, și-a dat demisia din scaunul mitropolitan. Se crede că a fost silit să facă acest pas datorită unor neînțelegeri pe care le-ar fi avut cu noul domn Alexandru Moruzi (1793—1796). Poate la aceasta să fi contribuit și episcopul Buzăului, Dositei, care dorea să-i ia locul. La 11 octombrie 1793 — din încredințarea patriarhului ecumenic — însuși Filaret a făcut înscăunarea urmașului său în scaun Dositei Filitti. S-a retras apoi la mînăstirea Căldărușani — de care se îngrijise și înainte de a ajunge la Râmnic — unde a și murit în anul următor, fiind îngropat tot acolo. Prin testamentul său, a lăsat, între altele, fonduri pentru «întreținerea și educația copiilor orfani».

Din prezentarea vieții și activității lui Filaret, credem că avem suficiente mărturii, pentru a-l socoti de neam român. Prin strădaniile sale de o viață întreagă, mitropolitul Filaret înscrie o pagină luminoasă în istoria Bisericii și a culturii românești, ca și marele său dascăl, mitropolitul Grigorie II.

Concluzii. *Strădaniile cărturărești în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei au fost continuate, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de vlădicii de atunci. Între ei se impune figura luminoasă de cărturar, patriot și cîrmuitor sufletesc a mitropolitului Grigorie II. Nu mai puțin vrednice de pomenire sînt și strădaniile urmașilor săi, Cosma Popescu și Filaret, atît ca episcopi cît și ca mitropoliți.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din B.O.R., VIII, (1884), an. IX, (1885) și an. X, (1886); ILIE CORFUS, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p. și tomul IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări generale. GH. M. IONESCU, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, vol. II (1708—1787), București, 1914; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R., LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 793—807; MIHAI MANOLACHE, *Biserica din Țara Românească în timpul domnitorului Alexandru Ipsilanti (1774—1782)*, în B.O.R., an. LXXXIV, nr. 7—8, 1966, p. 808—835.

Lucrări speciale. IOAN RĂUȚESCU, *Două acte privitoare la mitropolitul Filaret I*, în B.O.R., XLIV, nr. 2, 1926, p. 69—71; IOAN RĂUȚESCU, *O carte de judecată a mitropolitului Filaret*, în B.O.R., XLIV, nr. 4, 1926, p. 179—181.

DAN SIMONESCU, *Sfaturi în postul mare ale unui mitropolit în secolul al XVIII-lea*, în «Revista Societății Tinerimea Română», aprilie, 1932, p. 14—17; GHEORGHE SOARE, *Titlul de «locțiitor al Cezareei Capadochiei» purtat de mitropolitul Ungrovlahiei*, în S.T., an. XII, nr. 5—6, 1960, p. 369—380; LUCIAN FLOREA, *Activitatea culturală a mitropolitului Grigorie al II-lea*, în S.T., an. XV, nr. 3—4, 1963, p. 220—231.

T. G. BULAT, *Monahul bucureștean Grigorie ajuns mitropolit al Sidiei și candidat la întâiul scaun bisericesc al Țării Românești*, în B.O.R., LXXXVII, nr. 5—6, 1969, p. 573—583; T. G. BULAT, *Tipografia Mitropoliei Bucureștilor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în B.O.R., LXXXVII, nr. 7—8, 1969, p. 791—816.

I. C. FILITTI, *O lămurire despre mitropolitul Munteniei Cosma Popescu și biserica din Ursoaia (Buzău)*, în B.O.R., an. LI, nr. 5—6, 1933, p. 200—205; GABRIEL COCORA, *Episcopul Cosma al Buzăului*, în G.B., XXII, nr. 7—8, 1963, p. 714—731; ION VASILE VOINEA, *Cosma Popescu mitropolitul Ungrovlahiei*, în B.O.R., XCIII nr. 3—4, 1975, p. 447—455.

MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Schițe biografice din viața mitropolitului Ungrovlahiei Filaret II (1792) și ale altor persoane bisericești contemporane cu dînsul*, Roman, 1886, 69 p. (și București, 1887, 59 p.); N. IORGA, *Viața unui mitropolit de altă dată: Filaret al II-lea. După registrul său inedit de scrisori*, în «Convorbiri Literare», an. XXXV, 1901, p. 999—1009 și 1101—1137.

LVII

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN ULTIMELE TREI DECENII ALE REGIMULUI FANARIOT

În ultimele trei decenii ale regimului fanariot în Țara Românească, cele trei scaune vlădicești au fost ocupate numai de ierarhi greci: mitropoliții Dositei Filitti (1793—1810), Ignatie (1810—1812) și Nectarie (1812—1819) la București; episcopii Nectarie (1792—1812) și Galaction (1812—1824) la Râmnic și Costandie Filitti (1793—1819) la Buzău. Românizarea acestora începe abia în anul 1819 când doi ierarhi greci au fost nevoiți să se retragă din scaunele lor. Tot în această perioadă se observă un amestec vădit al autorităților țariste ruse în problemele noastre bisericești, în timp ce Țara Românească și Moldova se aflau sub ocupație militară rusă (1806—1812).

Ca fapt pozitiv, trebuie să amintim înființarea unei noi episcopii, la Argeș, în 1793, primul ei titular fiind un român, Iosif, ierarh cu o aleasă formație cărturărească.

Mitropolitul Dositei Filitti. După retragerea mitropolitului Filaret din scaun, membrii divanului domnesc au ales în locul său pe episcopul Dositei Filitti al Buzăului (25 septembrie 1793). Alegerea s-a făcut desigur la dorința noului domn Alexandru Moruzi (1793—1796), pe care Dositei, ca episcop la Buzău, îl întâmpinase la intrarea în țară. Obținându-se recunoașterea patriarhului Neofit VII (1789-1794), noul întîistător al Bisericii din Țara Românească a fost înscăunat la 11 octombrie 1793, de către fostul mitropolit Filaret.

Dositei Filitti se trăgea dintr-o familie preotească din Pogdoriama Epirului, tatăl fiind grec, iar mama albaneză sau — după unii — vlahă (născută Curt sau Curti).

S-a călugărit în mănăstirea Mîntuitorului din locul său natal, sub numele de Dositei, de unde a trecut la mănăstirea Proorocul Ilie din

Zița. A studiat la Zița și în orașul învecinat Ianina, ambele fiind vechi centre de cultură grecească.

Nu știm în ce timp a venit în Țara Românească, așezându-se la mănăstirea Sfântul Ioan cel Mare din București (azi dispărută), închinată mănăstirii Sfântul Ilie din Zița, ajungând de tânăr arhimandrit și egumen. Datorită pregătirii sale cărturărești, precum și activității sale, s-a impus curînd nu numai în fața compatrioților săi, ci și în fața românilor. Astfel, în timpul războiului ruso-turc din anii 1768-1774, a îndeplinit anumite misiuni diplomatice pe lângă autoritățile rusești. În ultimii ani ai vieții lui Grigorie II, a îndeplinit slujba de «logofăt» (director) al cancelariei Mitropoliei Ungrovlahiei.

Datorită îndelungatei sale activități în Țara Românească, arhimandritul Dositei a fost socotit vrednic să fie ridicat pe scaunul vlădicesc de la Buzău, la 11 octombrie 1787, în urma alegerii episcopului Cosma ca mitropolit. Ca episcop de Buzău, deși a păstorit în împrejurări grele, tocmai în timpul războiului ruso-austro-turc din 1787—1792, a izbutit să se impună ca un bun organizator și cîrmuitor. În 1793 a fost ales mitropolit, în împrejurările pe care le-am arătat.

La 18 octombrie 1793, s-a hotărît în divan înființarea unei noi episcopii, la Argeș, cu jurisdicție peste județele Argeș și Olt. Mitropolia a rămas cu județele Ilfov, Ialomița, Prahova, Dîmbovița, Vlașca, Teleorman și Muscel.

Dintre multiplele aspecte ale activității mitropolitului Dositei, vom aminti, în primul rînd, grija sa necontenită pentru îmbunătățirea situației preoțimii de mir. Era obiceiul ca la venirea în scaun a unui nou mitropolit sau episcop, preoții din eparhia respectivă să plătească o dare, numită «ploconul cîrjei», ajungînd cu timpul la 13 lei, sumă destul de mare pe atunci. Dositei a hotărît — îndată după înscăunare, — să fie redusă la jumătate.

Datorită abuzurilor care se făceau la hirotonii, mitropolitul a obținut, se pare tot în același an, un hrisov de la domnitorul Alexandru Moruzi, prin care se prevedeau anumite restricții privitoare la hirotonii, spre a nu spori în chip inutil numărul preoților. Astfel, se prevedea ca de aici înainte candidații la preoție «să aibă adevărîță de la toți sătenii lui, cum că este trebuință de preot la acea biserică». Credincioșii erau îndatorați să dea mărturie și asupra moralității candidatului la preoție și a soției sale.

În anii următori, a luat alte măsuri pentru disciplinarea și instruirea clerului, rînduind inspectori (proistoși), care să cerceteze starea biseri-

cilor și pregătirea preoților, fie pentru București, fie pentru restul țării. Îndatora pe preoți să întocmească registre de nașteri și decese.

Deși era grec, Dositei Filitti a căutat să pună stavilă numeroaselor abuzuri ale egumenilor greci. Astfel, în 1794 cerea domnului să interzică închinarea mănăstirii Vieroș Muntelui Athos, iar în 1798, cerea lui Constantin Hangerli (1797—1799) să se întocmească o «catagrafie» a tuturor călugărilor străini veniți în Țara Românească, urmînd ca egumenii să-și ia răspunderea pentru cei din mănăstiri, iar cei fără căpătii să fie trimiși la locurile de unde au venit.

Mitropolitul Dositei s-a dovedit un ierarh cu multă înțelegere față de nevoile păstoriților săi. Astfel, în 1794, fiind foamete în Țara Românească, a semnat, în fruntea membrilor divanului, refuzul de a trimite «zahareaua» cerută de Înalta Poartă. Pentru că anii 1793 și 1794 au fost secetoși, mitropolitul a adresat preoților (la 13 februarie 1795), o pastorală prin care-i sfătuia să arate credincioșilor că în acele vremuri de foamete cumplită, aveau datoria de-a veni în ajutorul celor aflați în lipsuri și suferințe. Prin aceeași pastorală, dezlega pe cei săraci de ținerea postului Patimilor din acel an, cu excepția primei și ultimei săptămîni, precum și a zilelor de miercuri și vineri. În 1798, a avut curajul să se împotrivească deschis intenției lui Constantin Hangerli de a pune noi dări asupra poporului oropsit.

Mitropolitul Dositei a fost și un bun gospodar, îngrijindu-se de refacerea catedralei mitropolitane din București și a vechii «Mitropolii» din Tîrgoviște, precum și de refacerea unor mănăstiri din cuprinsul eparhiei.

Ca om de cultură, mitropolitul Dositei s-a interesat de școli. În calitate de președinte al Eforiei școlilor, a stăruit pentru refacerea școlii slavonești de la biserica Sfîntul Gheorghe Vechi din București, la care a numit doi dascăli. A refăcut apoi clădirile de la biserica Domnița Bălașa, în care fusese mutată școala de la Sfîntul Sava încă din 1791, dispunînd ca în cazul cînd aceste clădiri nu vor fi îndeostulătoare, școala să poată folosi și clădirile de la biserica Măgureanu, metocul Mitropoliei. A ajutat pe profesorii școlii de la Sfîntul Sava, care îi dedicau unele din lucrările lor, cum au făcut Ștefan Comita și Neofit Duca.

În același timp, s-a îngrijit și de pregătirea clerului. Încă în primii ani de păstorie hotărîse ca aceia care voiau să primească taina hirotoniei, să învețe cel puțin o jumătate de an la Mitropolie. Iar în anul 1797, printr-un hrisov al lui Alexandru Ipsilanti, se hotăra ca la mănăstirea Tuturor Sfinților (Antim) din București, «să fie școală de învățătură

pentru cei ce vor fi ca să intre în templu preoției din toate eparhiile țării». Credem, însă, că a lucrat pentru obținerea hrisovului respectiv episcopul cărturar Iosif al Argeșului, care primise mînăstirea Antim drept metoc pentru Episcopia sa. Școala a funcționat pînă prin 1847, cînd a fost desființată printr-un «ofis» domnesc.

Mitropolitul Dositei a sprijinit și activitatea tipografică din București, de sub teascurile căreia au ieșit mai multe cărți de slujbă și de zidire sufletească. Între cărțile de slujbă menționăm: *Molitvelnicul* (1794), *Psaltirea* (1796 și 1806), *Liturghierul* (1797), *Triodul* (1798), *Penticostarul* (1800), *Slujba Sfîntului Dimitrie Basarabov* (1801), *Ceaslovul* (1801 și 1806), *Evhologhionul* (1808) și *Orînduiala sfințirii bisericii* (1809). Iar dintre cărțile de învățătură creștinească pot fi amintite: *Pravoslavnică învățătură* (1794, tradusă din grecește — fără să se precizeze după cine — de vel clucerul Dimitrie Fălcoianu), *Carte folositoare de suflet* (1799 și 1800, tradusă din grecește de călugării nemțeni Gherontie și Grigorie), *Chiriacodromionul la Evanghelii* al lui Nichifor Theotochi, arhiepiscopul Astrahanului (1801, tradusă din grecește, tot de Gherontie și Grigorie). S-au tipărit apoi mici catehisme pentru folosul credincioșilor (1794 și 1809). Prefețele unora din aceste tipăriri sînt semnate de mitropolit, altele de traducători sau diortositori. La toate cărțile se precizează, în însăși foaia de titlu, că s-au tipărit cu cheltuiala mitropolitului. Așadar, ca și mulți dintre înaintașii săi, mitropolitul Dositei a lăsat o bogată moștenire culturală.

Din foile de titlu și din prefețele acestor tipăriri, ne putem da seama că mitropolitul Dositei a știut să strîngă în jurul său oameni de valoare, pe care i-a pus să lucreze și să tipărească felurite cărți. Între ei se remarcă arhimandritul Grigorie Rîmniceanul, — viitor episcop de Argeș — (care semna prefețele unor cărți), călugării Gherontie și Grigorie (cel din urmă devenit mai tîrziu mitropolit, care au tradus *Cartea folositoare de suflet și Chiriacodromionul*, semnînd și prefețele) și alții.

Ca meșteri tipografi au lucrat acum Dimitrie Petrovici Bucureșteanul, Dimitrie Mihailovici Rîmniceanul și mai ales Stanciu Tomovici Bucureșteanul.

Păstorînd într-o vreme de mari frămîntări politice-sociale, mitropolitul Dositei n-a rămas străin de acestea. Astfel, prin anii 1801-1802, cînd trupele lui Pasvan-Oglu, pașa din Vidin, făceau numeroase incursiuni în Oltenia și chiar peste Olt, mitropolitul a fugit în două rînduri la Brașov, împreună cu ceilalți ierarhi și cu o parte din boieri. De aici, aceștia au adresat mai multe memorii țarului Rusiei și împăratului Austriei, prin

care le aduceau la cunoștință jafurile și atrocitățile turcilor, cerându-le sprijinul.

Devotamentul mitropolitului față de poporul pe care-l păstorea s-a văzut și în 1806, când trupele rusești au intrat din nou în țările noastre, rămânând aici pînă în 1812. În acele împrejurări, un grup de ostași turci voiau să dea foc Bucureștilor. Atunci «ca prin minune» — scria cronicarul Zilot Românul (c. 1780—c. 1850) — mitropolitul Dositei — «cu duh pentru patrie bun», ajutat și de nepotul său, episcopul Costandie al Buzăului — a scăpat capitala de pustiire, «mai cu vorba, mai împărțind bani». La 18 februarie 1808, s-a instituit o căimăcămie, care să conducă țara în lipsa domnului, din care făceau parte și mitropolitul, împreună cu episcopii de Buzău și Argeș. Peste o lună, a fost numit în comitetul de patru, care să prezideze lucrările divanului țării.

Exarhul Gavriil Bănulescu. Ocuparea Principatelor române de armatele țariste a avut urmări și asupra situației Bisericii noastre. Printr-un ucaz al țarului Alexandru I (1801—1825) — adresat sinodului rus din Petersburg la 27 martie 1808, — mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, era numit «exarh al Moldovei și Valahiei», încredințându-i-se și conducerea efectivă a Bisericii din Moldova, fiindcă mitropolitul Veniamin Costachi era retras din scaun încă din 20 februarie 1808.

Noul exarh era român de neam, născut în Bistrița Transilvaniei, în 1746, dintr-o familie originară din Cîmpulungul Moldovei. Și-a dobîndit o aleasă pregătire cărturărească, prin studii făcute în Transilvania, apoi la Kiev, Athos, Hios, Patmos, Smirna și Constantinopol (aici s-a și călugărit, primind numele Gavriil, în locul celui de Grigorie). A fost profesor la Iași, apoi la Poltava. La 26 decembrie 1791, în timp ce Moldova se afla sub ocupație rusească, arhiepiscopul rus Ambrozie Serebrenicov l-a hirotonit, la Iași, ca episcop-vicar de Cetatea Albă și Tighina. La 10 februarie 1792, Sinodul rus l-a numit mitropolit al Moldovei, dar prin aprilie a fost ridicat de turci și dus la Constantinopol, de unde a scăpat cu multă greutate. Plecat în Rusia, a fost numit mitropolit al Poltavei (1793—1799), apoi al Kievului (1799), pensionându-se în 1803. Din 1808 pînă în 1812, a condus Biserica din Moldova și Țara Românească, în calitate de exarh. După pacea de la București, (16 mai 1812), dintre ruși și turci, s-a retras din nou în Rusia, fiind numit în anul următor (21 august 1813), mitropolit al noii eparhii dintre Prut și Nistru, cu reședința la Chișinău. Acolo a și murit la 30 mai 1821, fiind înmormîntat la mî-năstirea Căpriană, dincolo de Prut.

Inlăturarea și «paretisisul» lui Dositei. Prin numirea lui Gavriil ca exarh al Bisericii românești «din Moldova, Valahia și Basarabia», mitropolitul Dositei urma să lucreze sub «povățuirea și ascultarea» acestuia. Noul exarh a și făcut o vizită la București, în cursul lunii iulie 1808.

Se înțelege că pentru bătrînul mitropolit o asemenea numire era supărătoare așa încît, la scurt timp, a ajuns la neînțelegeri cu exarhul Gavriil, dar și cu autoritățile militare ruse (în problema veniturilor mînăstirilor închinată, precum și în urma refuzului mitropolitului de a înființa o «consistorie duhovnicească», așa cum înființase Gavriil și la Iași — pentru judecarea abaterilor clerului ș.a.).

În cele din urmă, printr-un ucaz al țarului, din 22 noiembrie 1809, citit în divanul țării la 15 ianuarie 1810, mitropolitul Dositei era înlăturat din scaun și înlocuit cu *Ignatie*, mitropolitul Artei, în Epir. Numirea acestuia era contrară vechilor rînduieli ale țării cu privire la alegerea ierarhilor și constituia un amestec fățiș al Rusiei țariste în treburile Bisericii Ortodoxe Române. În ianuarie 1810, Gavriil a organizat «duhovniceasca consistorie» sau dicasteria și la București. În cursul lunilor ianuarie și februarie, s-a întocmit o catagrafie a tuturor bunurilor Mitropoliei, iar la 3 martie Dositei a dat în primire Mitropolia, cu toată averea ei, în mîna exarhului Gavriil. La 8 martie, a fost pornit spre mînăstirea Dobrovăț în Moldova. În cursul aceleiași luni, i s-a îngăduit să se așeze la mînăstirea Aninoasa din Muscel, apoi la schitul Tîrgșor, în Prahova.

La sfîrșitul anului 1812 — probabil la intervenția Austriei — i s-a îngăduit să se stabilească în Brașov. Refuzînd poftirea ce i se făcuse de a-și relua scaunul, bătrînul mitropolit răspundea noului domn Ioan Caragea (1812-1818) la 4 decembrie 1812, că dă «paretisis» de bună voie, fiind prea bătrîn și slăbit ca să mai cîrmuiască Mitropolia. Și-a petrecut restul vieții la Brașov, unde și-a dat obștescul sfîrșit la 14/26 decembrie 1826 — în vîrstă de peste 90 de ani — fiind îngropat în curtea bisericii «grecești».

Mitropolitul Dositei Filitti a înscris o pagină luminoasă în istoria Bisericii noastre și prin testamentul său, întocmit la Brașov, cu puțin înainte de moarte (19 octombrie 1825). O parte din bunurile sale imobile și din bani erau lăsate unor rude și servitori devotați, iar restul era lăsat la diferite așezăminte bisericesti, școlare și filantropice. Trebuie remarcat însă că Dositei a lăsat cea mai mare parte a bunurilor sale compatrioților săi. Astfel, erau testate felurite sume — destul de mici de altfel — unor așezăminte din Brașov: azilului de orfani, spi-

talului militar, școlii grecești, bisericilor romano-catolică, luterană, ortodoxă grecească și ortodoxă românească din Șchei (numai 10 galbeni, dar și aceștia cu îndatorirea de a fi pomenit). Lăsa apoi 8.000 de galbeni pentru cumpărarea unor proprietăți (moșii) în Țara Românească, din venitul cărora să se plătească doi profesori la școlile din Pogdoriana și Zița, precum și pentru acordarea de burse unor tineri de neam grec. Alți bani lăsa mănăstirilor din Grecia, în primul rând bisericii Sf. Ioan Teologul, unde erau îngropați părinții săi, pentru răscumpărarea grecilor robiți, pentru măritarea de grecoace sărace. Lăsa apoi 12.000 de galbeni noului spital Filantropia din București, iar restul pentru diferite opere de binefacere, după cum va socoti Epitropia instituită de el (formată numai din greci). În sfârșit, 3.000 de galbeni erau hărăziți pentru cumpărarea unei moșii, ca din venitul ei să se trimită tineri la studii în Apusul Europei «pentru folosul general al nației». Nu se preciza despre care nație era vorba, însă desigur în intenția lui a fost cea grecească. Se vede că el urmărea ridicarea poporului grec prin cultură, ca astfel să se ajungă și la emanciparea sa politico-națională. Epitropia a cumpărat, în 1829, o moșie cu 11.000 de galbeni (deci cei 8.000 și 3.000), la Lungulețu în județul Dâmbovița, din veniturile căreia s-au acordat burse la numeroși tineri pentru studii, fie greci, fie români. Toți au ajuns oameni de seamă în Grecia și România (miniștri, profesori universitari și secundari, medici, juriști, ofițeri etc.). Timp de 100 de ani au beneficiat de burse peste 250 de tineri, fie pentru studii medii, fie superioare, recrutați din toate păturile sociale. Cu timpul, s-au acordat ajutoare și bisericilor și școlilor din Lungulețu, precum și unor tineri de neam român din Epir, ceea ce, firește, nu era prevăzut în testament. Așezământul cultural al mitropolitului Dositei — care a existat pînă aproape de timpurile noastre — a contribuit astfel la ridicarea unor oameni de seamă din sînul poporului nostru și la sprijinirea unor instituții filantropice.

Mitropolitul Ignatie. Prin ucazul țarului din 22 noiembrie 1809, Dositei era înlocuit cu mitropolitul grec Ignatie de Arta, un sprijinitor al politicii rusești în Balcani, aflat atunci în Petersburg. A sosit la București pe la mijlocul lunii februarie 1810, căci la 19 ale lunii, participa pentru prima oară la ședințele «duhovnicescului consistoriu» înființat de exarhul Gavriil. Noul ierarh era originar din orașul Mytilene, din insula Lesbos, din Marea Egee. Călugărit de tînăr, sub numele de Ignatie (ca mirean era Ioan Babalos), a făcut studii la «marea școală» de pe lîngă Patriarhia din Constantinopol, pentru ca la vîrsta de 29 de ani

(1794) să fie ales mitropolit al Artei și Naopactului, în Grecia apuseană, cu reședința în Arta. În 1805 a fost nevoit să-și părăsească eparhia, din pricina unui conducător local tiranic, Ali-Pașa din Ianina, refugiindu-se în insulele Mării Ionice, pe atunci ocupate de trupele țariste. Când acestea s-au retras din insule, mitropolitul Ignatie s-a retras la Petersburg, ca apoi să fie numit mitropolit al Ungrovlahiei, prin ucazul amintit mai sus.

În această calitate, a fost un sprijinitor al școlii grecești de la Sfântul Sava (numită acum «liceu»), pe care a înzestrat-o cu aparate de laborator și cu o bibliotecă. A lucrat pentru înființarea unei «Societăți literare» grecești la București și a sprijinit pe cărturarii greci de la noi sau din alte părți (cu încurajarea lui s-a editat acum un ziar grecesc la Viena). Sub el s-a întocmit, în 1810, o «catagrafie» a parohiilor din cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei, cu indicarea bisericilor, a preoților și diaconilor, precum și a numărului familiilor. În schimb, tipografia n-a lucrat nimic. În 1811 s-a pus problema înființării unui seminar la Snagov, dar Ignatie a dat mînăstirea unui arhiereu grec.

Desigur numirea unui grec în scaunul mitropolitan, necunoscător al limbii române și al obiceiurilor țării, a produs nemulțumiri printre preoți și credincioși. De aceea, în februarie 1811, o parte din boierii țării au cerut înlocuirea lui cu un român, motivînd că pradă mînăstirile și pe preoți, că prigonește pe călugări și că protejează prea mult pe greci. Memoriul lor n-a avut atunci nici o urmare.

După pacea de la București din 16 mai 1812, Ignatie, care în timpul războiului se arătase devotat rușilor, nu mai putea rămîne în Țara Românească, reintrată sub suzeranitatea otomană. De aceea, prin august-septembrie în același an, a plecat la Viena care, în secolul al XVIII-lea devenise cel mai însemnat centru al elenismului în întreaga Europă. Aici a stat timp de trei ani, împreună cu marele luptător pentru independența Greciei Ioan Capodistria (1776—1831), mai tîrziu primul președinte al Republicii Grecești (1827). Amîndoi au dus o largă acțiune pentru ridicarea poporului grec prin cultură. Între altele, au înființat la Viena «Societatea iubitorilor de muze», sprijinită și de unii români, ca Alexandru Scarlat Sturza, moldovean stabilit în Rusia, publicist cu alese preocupări teologice și Zenovie Pop, fiul cunoscutului negustor sibian Hagi Constantin Pop.

În 1815, Ignatie a părăsit Viena, așezîndu-se la Pisa, în marele ducat al Toscanei. De aici a sprijinit lupta poporului său pentru libertate și independență națională începută în 1821. A murit la 31 august 1828,

la Pisa, fiind înmormîntat în biserica grecească din Livorno (în 1962, rămășițele pămîntești i-au fost duse în Mytilene). În Biserica Ortodoxă Greacă Ignatie este socotit ca un mare ierarh, un cărturar iluminist de seamă și un luptător neînfricat pentru emanciparea socială și națională a poporului său.

Mitropolitul Nectarie. Întrucît Dositei Filitti a refuzat să-și reocupe scaunul, divanul domnesc a ales ca mitropolit, la 16 decembrie 1812, pe Nectarie al Rîmnicului, care a fost înscăunat în ziua de 18 ianuarie 1813.

Nectarie era grec din Moreea, fost econom și arhimandrit al Episcopiei Rîmnicului, iar din 8 septembrie 1792 pînă în 1812 episcop la Rîmnic. Într-o păstorire atît de îndelungată a tipărit doar cîteva cărți, purtînd grijă mai mult de cele gospodărești. Se spune că pentru alegerea de mitropolit ar fi oferit domnitorului Ioan Caragea o sumă enormă de bani (750.000 lei); nepotul său Galaction, a fost și el ales ca episcop de Rîmnic.

O primă măsură luată de el ca mitropolit, a fost aceea de a urca la 13 lei «ploconul cîrjei», pe care Dositei îl redusese la jumătate (dintr-un izvor contemporan aflăm că Nectarie strîngea bani pentru a-și îmbogăți rudele și pentru ca să ajute Eteria). Alți bani încasa de la preoți pentru școli, deși n-a sprijinit școala superioară de la Sfîntul Sava, întemeiată de Gheorghe Lazăr în timpul păstoririi sale (1818). La București n-a tipărit decît o singură carte, un *Molitvelnic bogat*, în 1819. Mai mult chiar, Nectarie a renunțat la vechile drepturi ale tipografiei mitropolitane de-a tipări orice fel de cărți, inclusiv cu caracter laic. Urmarea a fost că la 3 noiembrie 1817, Ion Caragea a dat un hrisov pentru înființarea unei noi tipografii din Țara Românească. Este tipografia «privilegiată» «de la cișmeaua lui Mavroghene» (lîngă biserica cu același nume), prima cu caracter laic în Țara Românească, întemeiată de doctorul Constantin Caracaș, stolnicul Răducan Clinceanu și slugerul Dumitrache Topliceanu.

Nemulțumirile împotriva lui l-au determinat să se retragă din scaun în primăvara anului 1819, cu condiția de-a i se da venitul mînăstirii Sadova, cîte 1.000 de taleri pe lună, precum și cîteva «scutelnici». Evenimentele din 1821 l-au silit să se retragă la Brașov, unde a trăit pînă la moarte († 13 septembrie 1825). Este înmormîntat la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei.

Mitropolitul Dionisie Lupu. Dacă în viața politică epoca turco-fanariotă a luat sfîrșit în 1821, în urma mișcării revoluționare cu caracter

social-național condusă de Tudor Vladimirescu, în viața Bisericii înlăturarea grecilor din ierarhia superioară începe cu doi ani mai devreme. Acțiunea de «românizare» în viața bisericească era o urmare firească a numeroaselor abuzuri pe care le săvârșiseră ierarhii greci și mai ales egumenii mânăstirilor închinatăe, căci scaunele vlădicești și mânăstirile închinatăe erau numai mijloace de îmbogățire pentru greci. După paretisisul lui Nectarie, alegerea în scaunul mitropolitan a românului *Dionisie Lupu* apare ca un eveniment deosebit, ca o piatră de hotar între două lumi.

Noul ales s-a născut, probabil în 1769, în casa clucerului Costache Lupu din Blăjani (Buzău). Nu știm unde a învățat carte (poate la școala de la Buzău), nici în ce mânăstire și-a avut metania. În 1795 era rânduit egumen la mânăstirea Dealu, căreia i-a făcut, în două rânduri, reparații radicale, după cum a refăcut și biserica Sfânta Vineri din Tîrgoviște. În 1801, a fost hirotonit episcop titular de Sevastia. Înlăturat abuziv din egumenia Dealului, a fost numit mai târziu egumen pe viață la Tismana, pe care de asemenea a refăcut-o și a cîrmuit-o cu vrednicie.

Priceperea sa în treburile gospodărești, dragostea de carte și mai ales sentimentele sale românești l-au impus în ochii boierilor din partida națională, care, la 1 mai 1819, în urma demisiei lui Nectarie, l-au propus noului domn Alexandru Șuțu (1818—1821), spre a fi ridicat pe scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei.

La înscăunare s-a citit un cuvînt festiv întocmit de Gheorghe Lazăr, și un alt cuvînt, rostit de dascălul de cîntări, ieromonahul Macarie.

Dionisie Lupu și-a început activitatea ca întîistătător al Bisericii din Țara Românească cu acte de mare reformă, urmărind românizarea clerului și înlăturarea numeroaselor rele și abuzuri introduse sub înaintașii săi. O problemă dintre cele mai dificile era aceea a datoriilor lăsate în seama Mitropoliei de Dositei, Ignatie și Nectarie. Pentru achitarea lor, Dionisie a fost silit să ceară protopopilor strîngerea ploconului cîrjei și a celorlalte dări la care erau îndatorați preoții față de Mitropolie. Pentru a se opri orice abuz pe viitor, Dionisie a prezentat domnului o «anafora», cu propunerea ca pe viitor mitropoliții și episcopii să nu mai aibă voie să facă împrumuturi pe seama eparhiilor, propunere pe care domnul a întărit-o.

A arătat o deosebită grijă față de starea materială a clerului său. Astfel, a încercat să stăvilească abuzurile care se făceau cu prilejul hirotoniilor, a înlăturat abuzurile protopopilor la încasarea dărilor de la preoți, a intervenit pentru scutirea de dări a fiilor de preoți și a preo-

teselor văduve. În același timp, s-a ocupat de disciplina preoților. Uneori chema la Mitropolie pe preoții din București, dându-le îndrumări în legătură cu îndeplinirea îndatoririlor lor. Îndruma pe protopopi să fie cu luare-aminte la săvârșirea cununiilor, căci se întâmpla că de multe ori se cununau a doua oară oameni din alte părți, care erau căsătoriți. În același timp, a luat măsuri pentru îndreptarea vieții monahale.

A manifestat un deosebit interes pentru problemele școlare-culturale. În calitate sa de președinte al Eforiei școlilor, a sprijinit pe Gheorghe Lazăr și școala sa de la Sfântul Sava, încercând să înlăture pe dascălii greci. A deschis la Mitropolie o școală de muzică bisericească, în limba română, punând în fruntea ei pe ieromonahul Macarie. Acestuia îi încredințează tălmăcirea cântărilor bisericești în românește, dându-i ca ajutor și pe Anton Pann. N-a uitat însă nici școlile din restul țării. De aceea scria protopopilor că a hotărât deschiderea de școli în fiecare oraș, poruncindu-le să caute în fiecare plasă «un dascăl cu bună știință și adăpat atît la învățătura cărții rumânești și la condei, socoteli, cît și la oareșce psaltichie», urmînd ca ei să fie plătiți de Mitropolie. Din cauza păstoririi sale prea scurte, îndrăznețul său plan n-a putut fi înfăptuit. Un alt merit al mitropolitului Dionisie Lupu este acela că a fost primul ierarh muntean care a trimis tineri la studii în Apus și anume la Universitatea din Pisa (Italia), spre a deveni profesori. Aceștia erau : Constantin Moroiu, Simion Marcovici, ieromonahul Eufrosin Poteca și Ioan Pandele. Ei erau îndatorați să-și termine studiile în decurs de patru ani și apoi să slujească timp de opt ani ca profesori la orice școală ar fi fost trimiși.

Aceeași grijă a arătat și tipăriturilor românești. La 29 iulie 1819, mitropolitul Dionisie înainta domnului un memoriu, protestînd că s-a luat Mitropoliei — în timpul lui Nectarie — privilegiul tipografic general, precum și dreptul de a aviza asupra cărților laice sau bisericești care se tipăreau în Țara Românească. Prin același memoriu, propunea ca «tipografia de la Cișmea» să nu aibă îngăduința de a tipări cărți bisericești, iar cele laice să fie înaintate Mitropoliei spre avizare. Dacă aceste pretenții erau într-un fel neîndreptățite — mai ales ultima — în schimb, mitropolitul făcea o nouă propunere, care îl puneă într-o lumină foarte favorabilă, arătîndu-l ca un om cu orizonturi largi, dornic de emanciparea poporului său. Cerea să i se dea voie să tipărească, la Mitropolie, o gazetă «politicească și filologhicească», în românește și grecește (el îi spunea «efimeridă» după numele celui mai vechi ziar grecesc, tipărit la Viena, în 1790—1797 : 'Εφημερίς). Mitropolitul cu-

noștea desigur rolul național-cultural îndeplinit de gazetele grecești în lupta de eliberare de sub jugul otoman (la unele era și abonat) și considera că același rol l-ar putea îndeplini și o gazetă românească. Dacă ar fi izbutit încercarea mitropolitului de-a înzestra cultura românească cu un ziar, tocmai în preajma mișcării revoluționare din 1821, desigur viața politică, socială și culturală a Țării Românești de atunci, ar fi avut cele mai binefăcătoare urmări.

În cursul păstoririi sale, au apărut mai multe lucrări, fie în tipografia Mitropoliei, deși nu era în bună stare de funcționare, dar mai ales în cea «de la cișmea». Astfel, cu binecuvîntarea mitropolitului au văzut lumina tiparului, între altele: *Apostolul* (1820), *Penticostarul* (1820), *Psaltirea* (1820), iar dintre lucrările teologice și moralizatoare: *Viața Sfîntului Vasilie cel Nou* (1819), tradusă de monahul Isaia din mînăstirea Neamț, *Cuvinte șase pentru preoție* de Sfîntul Ioan Gură de Aur (1820) și *Cuvînt pentru preoție al Sfîntului Grigorie de Nazianz* (1821), în traducerea ieromonahului Grigorie, viitorul mitropolit ș.a. Cu binecuvîntarea lui s-au tipărit și cîteva cărți în grecește.

Grija lui Dionisie pentru cartea tipărită rezultă și din faptul că a trimis la Buda trei tineri, care să învețe meșteșugul tiparului la tipografia universității de acolo, sub îndrumarea lui Zaharia Carcalechi, cunoscut editor de cărți («ferleghar»).

Toată această activitate — am zice cu adevărat reformatoare — a fost întreruptă de evenimentele din anul 1821. Dionisie Lupu a făcut parte din «comitetul provizoriu de cîrmuire» instituit de Alexandru Șuțu, la 15 ianuarie, cu numai patru zile înainte de moartea sa. Întrucît noul domn impus de turci, Scarlat Callimachi, nu și-a ocupat tronul, Comitetul a condus în continuare treburile țării. Cînd Tudor Vladimirescu cu pandurii săi s-au apropiat de București, mitropolitul, însoțit de cîțiva boieri, s-au prezentat în tabăra sa de la Cotroceni, îndemnîndu-l să se împace cu boierii, fapt care a determinat pe acesta să ajungă la un acord cu boierii rămași în București. Mai tîrziu, mitropolitul s-a arătat favorabil mișcării, fapt care rezultă dintr-un jurămint de credință semnat împreună cu sufraganii săi.

La începutul lunii aprilie, zvonindu-se că se apropie turcii, mitropolitul, cu unii boieri, au vrut să fugă din țară. Au fost opriți însă de Tudor și închiși în casele lui Dinicu Golescu din București, spre a-i semna actele politice. De aici, mitropolitul și ceilalți boieri au adresat Porții un memoriu, cerînd restabilirea privilegiilor țării, arătînd că mișcarea lui Tudor era îndreptată numai împotriva fanarioților care au

jefuit țara. La intrarea turcilor în țară, Tudor eliberează pe mitropolit, pe episcopul Gherasim de la Buzău și pe ceilalți boieri, trimițându-i spre Tîrgoviște (14 mai). Ei izbutesc să fugă la Brașov (acolo se refugiase și episcopul Ilarion de la Argeș, iar Galaction de la Rîmnic la Sibiu). A părăsit astfel pe Tudor într-unul din momentele cele mai grele ale acțiunii sale.

Din Brașov, mitropolitul, cu cei doi episcopi și boierii pribegi au trimis mai multe memorii Rusiei, Austriei și Turciei, cerînd retragerea trupelor turcești din țară și domn pămîntean.

După înăbușirea răscoalei, caimacamul Constantin Negri scria tuturor emigranților să se înapoieze în țară. Frămîntările s-au potolit însă abia după 30 iunie 1822, cînd a fost numit primul domn pămîntean, Grigorie IV Ghica. Acesta a adresat trei chemări mitropolitului Dionisie, spre a se reîntoarce în scaun. Neîncrezîndu-se în noul domn (de care avea motive să se teamă, căci refuzase să-l despartă de soție, pe cînd era mare boier), Dionisie i-a răspuns că nu se poate înapoia din pricina bolii sale și a creditorilor care nu-l lasă să plece pînă nu-și plătește datoriile. În urma acestor refuzuri, divanul țării, în decembrie 1822, a cerut domnului să îngăduie alegerea unui nou mitropolit. La 4 ianuarie 1823, era ales ierodiaconul Grigorie de la Căldărușani, un smerit călugăr, dar harnic și priceput cărturar.

Dionisie s-a reîntors în țară în februarie 1827, iar în anul următor i s-a dat egumenia pe viață a mînăstirii Dealu, «spre întîmpinarea cheltuielilor casei sale». A administrat mînăstirea printr-un iconom, iar el a rămas să trăiască în casele sale din București. Aci l-a ajuns sfîrșitul, la 5 februarie 1831, fiind îngropat «în lăuntru bisericii Sfintei Mitropolii». La înmormîntare a vorbit Constantin Moroiu, unul din bursierii săi din Italia.

Concluzii. *După perioada de mari frămîntări din cursul păstoririi ultimilor trei mitropoliți greci din Țara Românească (Dositei, Ignatie și Nectarie), la care s-a adăugat și amestecul țarist în treburile noastre bisericesti, păstoria lui Dionisie Lupu — deși foarte scurtă — ne apare ca o perioadă nouă, cu reforme îndrăznețe, menită să zdruncine adînc vechile rînduieli. Prin toate înfăptuirile sale, el a pregătit drumul urmașului său, marele mitropolit Grigorie Dascălul.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din B.O.R., VIII (1884), an IX (1885) și X (1886)); ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p.; tomul III, fasc. I—II (1809—1817), București, 1912, VIII + 192 p.; ION BIANU și DAN SIMONESCU semnează tom. III, fasc. III — VIII (1817—1830), București, 1936, p. 193—780 și tomul IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.; ILIE CORFUS, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947, 145 p.; NICULAE M. POPESCU, *Catagrafia Eparhiei Ungrovlahiei în anul 1810*, București 1914, 84 p.

Lucrări generale. NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 793—807; MIHAI MANOLACHE, *Biserica din Țara Românească în timpul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Ipsilanti (1796—1797)*, în S.T., XIX, nr. 5—6, 1967, p. 347—358.

Lucrări speciale. IOAN C. FILITTI, *Așezământul cultural al mitropolitului Dositei Filitti de la înființare pînă astăzi 1827—1910*, București, 1910, 200 p.; G. T. KIRILEANU, *Mitropolitul Dositei Filitti (1734—1826) și așezământul său pentru burse de studii (1827—1937)*, în «Convorbiri Literare», mai-aug. 1927 (și extras, București, 1937, 4 p.); ȘTEFAN LUPȘA, *Destituirea și petrecerea în Ardeal pînă la moarte a mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filitti*, în R.T., an. XX, nr. 9—10, 1930, p. 318—326; T. G. BULAT, *Precizări cu privire la detronarea mitropolitului Dositei Filitti și înscăunarea lui Ignatie de Arta de către ruși (1809)*, în «Arhivele Bas.», an. II, nr. 2, 1930, p. 159—176; CONSTANTIN N. TOMESCU, *Iarăși despre detronarea mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filitti*, în «Arhivele Bas.», an. IV, nr. 3, 1932, p. 169—178; I. C. FILITTI, *Șapte scrisori păstorești de la mitropolitul Dositei Filitti din anii 1793—1795*, în B.O.R., an. LII, nr. 9—10, 1934, p. 632—645 (și extras, București, 1934, 15 p.); IANCU ANASTASESCU, *Date noi despre fericitul întru pomenire marele ierarh Dositei Filitti, mitropolit al Ungrovlahiei 1793—1810*, în G.B., XXVII, nr. 9—10, 1968, p. 1019—1028.

A. STADNIȚKI, *Gavriil Bănulescu-Bodoni, exarhul Moldoviei (1808—1812) și mitropolitul Chișinăului (1813—1821)*, Chișinău, 1894, 428 p. (în rusește); V. CECHOVSKI, *Mitropolitul Kievului Gavriil Bănulescu-Bodoni (1799—1803)*, Kiev, 1905, 307 p. (în rusește); VENIAMIN GROSU, *Amintiri despre Gavriil Bănulescu-Bodoni, exarh al Moldovei (1808—1821)*, în «Jurnal Moscovskoi Patriarhii», nr. 6, 1971, (în rusește); GH. GHEORGHIU, *Gavriil Bănulescu-Bodoni, mitropolit al Moldovei, exarh al Valahiei*, București, 1899, XII + 51 p.; T. V. ȘTEFANELLI, *Originea cîmpulungeană a lui Gavriil mitropolitul Kievului*, București, 1901, 16 p. (An. Acad. Rom., M.S.I., s. II, tom. XXIII); CONSTANTIN N. TOMESCU, *Exarhul Gavriil și mitropolitul Ignatie al Ungrovlahiei 1810*, în «Arhivele Bas.», an. II, nr. 2, 1930, p. 177—185; ERNST CHR. SUTTNER, *Metropolit Gabriel Bănulescu-Bodoni. Zur rumänischen Kirchengeschichte und Kirchenrechtsordnung in der Phanariotenzeit in Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 22 Band, Heft 4, 1973, p. 281—301.

N. IORGA, *Mișcarea națională munteană contra mitropolitului grec Ignatie. Un capitol din luptele noastre naționale*, în B.O.R., an. LIV, nr. 11—12, 1936, p. 657—667; T. G. BULAT, *O conspirație boierească contra mitropolitului Ignatie Grecul al Ungrovlahiei (1811)*, în «Arhivele Bas.», an. VIII, nr. 2—3, 1936, p. 1—20; an. IX, nr. 1—4, 1937, p. 55—70; an. X, nr. 1—4, 1938, p. 81—96; ALEXANDRU ELIAN, *Pribegia mitropolitului Ignatie al Ungrovlahiei la Viena*, în «Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena», pe anul 1965, p. 55—63; EMANUEL G. PROTOPSALTIS, *Ignatie mitropolitul Ungrovlahiei (1766—1828)*, 2 vol., Atena, 1959—1961 (în grecește); *Ignatie Lesbianul mitropolit al Ungrovlahiei (1765—1828). Volum omagial*, Atena, 1965, 236 p. (în grecește); IACOBOS, *mitropolitul Mitilenei, Ignatie din Lesbos mitropolitul Ungrovlahiei*, în M.O., an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 621—633.

M. G. REGLEANU, *Dionisie Lupu egumen la Dealu și Tismana și arhiereu titular de Sevastia*, în «Revista de Istorie Bisericească», Craiova, an. I, nr. 21, 1943, p. 52—64 (și extras Craiova, 1943, 15 p.); EMIL VIRTOSU, *Din viața și activitatea mitropolitului Dionisie Lupu*, în M.O., an. VIII, nr. 4—5, 1956, p. 187—199; ILIE CORFUS, *Știri noi din timpul pribegiei mitropolitului Dionisie Lupu (1821—1825)*, în M.O., an. X, nr. 3—4, 1958, p. 234—239; R(EGLEANU) MIHAIL, *Mitropolitul Dionisie Lupu*, în M.O., an. XX, nr. 5—6, 1959, p. 255—285.

LVIII

EPISCOPIA RÎMNICULUI IN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Am arătat într-un alt capitol că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, Episcopia Rîmnicului a cunoscut vremuri de zbucium, datorită ocupației Olteniei de către austrieci, ca și războaielor austro-turce duse pe pămîntul ei. Totuși, prin strădaniile vrednicilor episcopi Damaschin Dascălul, Inochentie și Climent, Rîmnicul a devenit un însemnat centru cultural-tipografic.

În a doua jumătate a secolului, în ciuda deselor războaie purtate pe pămîntul Țării Românești și a ocupării ei de trupe străine, activitatea cultural-bisericească din Episcopia Rîmnicului a cunoscut un mers ascendent, datorită episcopilor cărturari Grigorie Socoteanu, Partenie, Chesarie și Filaret. Abia în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și în primul pătrar din secolul următor, această activitate a scăzut în chip simțitor, datorită lipsei de interes a celor doi vlădici greci — unchi și nepot — ajunși la cîrma eparhiei.

Episcopul Grigorie Socoteanu. După retragerea lui Climent din scaun, în locul său a fost ales Grigorie Socoteanu, egumenul mînăstirii Cozia, unul din «ucenicii» episcopului demisionat. Alegerea a avut loc în ziua de 8 mai 1748, cînd și-a înaintat Climent paretisisul.

Se trăgea dintr-o familie boierească din Oltenia. Tatăl său, pitarul Gheorghică, a avut vreo șase copii, din care unii s-au preoțit ori călugărit. Viitorul episcop se numea în mirenie Radu și îndeplinise felurite slujbe publice, între care și aceea de logofăt la vistierie în Rîmnic. A fost căsătorit cu Ilinca Medelnicereasa, avînd patru copii. Radu și soția sa Ilinca s-au despărțit de bună voie și au intrat în monahism (Ilinca la Dobroslăveni). Noul monah — Grigorie — a rămas pe lîngă episcopul Climent

al Rîmnicului, ajungînd eclesiarh la Episcopie ,apoi egumen și arhiman-drit la Cozia.

Ca episcop, s-a arătat ca un bun gospodar și ctitor de lăcașuri sfinte. A ridicat paraclisul Episcopiei, păstrat pînă azi ,cu fresce exte-rioare și cu portretul său mural și al altor ctitori, în interior. Se numără printre ctitorii bisericilor Bunavestire și Toți Sfinții din Rîmnic (la ultima alături de Hagi Constantin Matache și ieromonahul Teodor, egu-mentul Dobrușei). A ajutat, de asemenea, schitul Sărăcinești și s-a îngrijit de efectuarea unor înnoiri la Govora.

Averea Episcopiei a crescut sub el prin numeroase danii, ca și prin cumpărări. De pildă, a cîștigat pe seama Episcopiei «casele bănești» din Craiova, urmînd ca biserica alăturată, Sf. Dumitru — pe locul ac-tualei catedrale mitropolitane — să poarte numele de «Episcopie».

Realizări remarcabile a obținut mai ales în privița tipăriturilor, con-tinuînd frumoasa tradiție a înaintașilor săi. Astfel, sub el au apărut: *Liturghierul* (1750 și 1759), *Octoiul* (1750 și 1763), *Catavasierul* (1750, 1753 și 1759), *Psaltirea* (1751, 1764), *Antologhionul* (1752), *Cartea osebită a Sf. Grigorie Decapolitul* (1753), *Ceaslovul* (1753), *Molitvelnicul* (1758), *Triodul* (1761). Tot sub el s-a tipărit o *Bucoavnă* (1749), «pentru cea dintîi îndreptare a coconilor», precum și două cărți teologice. Prima se intitulează *Sveštenstva adecă Preoția, în ce chip are datoria preotul și diaconul să săvîrșească tainele bisericesti și cum trebuie să se gătească mai nainte spre lucrarea sfintelor, iar mai ales spre dumnezeiasca Litur-ghie...* (32 foi), iar a doua era o lucrare polemică a lui Nil arhepiscopul Tesalonicului, *Carte sau lumină cu drepte dovediri pentru Vavilonul cel tîcînit carele iaste la rîmleani* (1760). În sfîrșit, la stăruința mitropolitu-lui sîrb Pavel Nenadovici de la Carloviț, s-a tipărit o *Gramatică slavonă* (1755), iar la rugămintea episcopului sîrb Sinesie Jivanovici de la Arad (și cu binecuvîntarea lui Pavel Nenadovici), s-a tipărit *Pravila de rugă-ciuni a sfinților luminătorilor sîrbi* (1761, tot în slavonește). Înseamnă că episcopul Grigorie era în legătură cu mitropoliții sîrbi de la Carloviț și cu unii din sufraganii lor.

Între colaboratorii săi, la tipărirea acestor cărți se numără ieromo-nahul Lavrentie de la Hurezi, care lucrase și în timpul lui Climent. El s-a ocupat cu diortosirea tuturor cărților tipărite pînă în 1759 inclusiv, iar la *Molitvelnicul* din 1758 se menționează că «pre alocurea» este tîl-măcirea lui. Semnează de asemenea, prefețele cîtorva tipărituri. Între meșterii tipografi trebuie amintiți preoții Mihai, Constantin și Gheorghe Atanasievici, fiii preotului Atanasie Popovici.

Un alt aspect al activității lui Grigorie este ajutorul său statornic acordat preoților și credincioșilor ortodocși din Transilvania, rămași fără un cîrmuitor duhovnicesc timp de 60 de ani (1701—1761). Astfel, episcopul Grigorie a hirotonit preoți ardeleni, a trimis scrisori de încurajare credincioșilor din Șcheii Brașovului, a adăpostit la Rîmnic pe unii dintre preoții și călugării transilvăneni trecuți în Țara Românească (între alții pe ieromonahul Nicodim, căruia i-a dat o scrisoare de recomandare, în 1757, la plecarea acestuia în Rusia). Însuși Grigorie, în timpul unei «răzmerițe» (probabil în cursul războiului austro-turc din 1737—1739), a stat o jumătate de an în casa preotului Man din Rășinari (Sibiu). După numirea lui Dionisie Novacovici ca episcop ortodox al Transilvaniei (1761), întreținea corespondență cu acesta.

La 21 mai 1764, probabil din motive politice, episcopul Grigorie s-a retras din scaunul vlădicesc. S-a așezat la Craiova de unde, în 1770, noul domn Manole (Emanuel) Giani Ruset (1770—1771) — pus de turci — a așezat pe Grigorie Socoteanu în scaunul mitropolitan din București în locul lui Grigorie II, trimis în fruntea unei delegații la Petersburg.

În octombrie 1771, cînd trupele rusești au ocupat pentru a doua oară Bucureștiul, Manole Ruset și Grigorie Socoteanu s-au retras în Oltenia. A murit la 28 decembrie 1777, fiind îngropat în catedrala episcopală din Rîmnic.

Episcopul Partenie. A fost ales după retragerea din scaun a lui Grigorie, la 21 mai 1764. Se pare că era originar din Mihăiești — Vîlcea, fost eclesiarh la Episcopie, apoi egumen la Tismana. S-a dovedit un vrednic ierarh, căci sub el s-au cumpărat mai multe bunuri pe seama Episcopiei, i s-au închinat mai multe moșii și metoace (între care și biserica Obedeanu din Craiova, ctitorită cu puțin timp înainte de boierul Constantin Obedeanu).

S-a continuat, de asemenea, activitatea tipografică. Între tipăriturile sale amintim: *Antologhionul* (1766), *Penticostarul* (1767), *Slujba Sfîntului Nicodim* (1767, tradusă de episcop din slavonește), *Liturghierul* (1767), *Molitvelnicul* (1768) și *Catavasierul* (1769). Ca meșteri tipografi au lucrat frații Constantin și Gheorghe Atanasievici, iar ca diortositor un ieromonah Grigorie.

Episcopul Chesarie. Locul lui Partenie († 1771) a fost ocupat, — întîi ca vicar, apoi ca episcop eparhiot —, de arhimandritul Chesarie, eclesiarhul Mitropoliei din București, unul din cei mai străluciți vlădici români din trecutul Bisericii noastre. S-a născut probabil în București, la o dată pe care nu o cunoaștem, ca fiu al zarafului Anghelachi Halepliu.

Acest patronim ne duce la presupunerea că străbunii săi erau originari din Alepul Siriei (bunicul sau străbunicul său, hagi Gheorghe Halepliu, amintit în acte începând cu anul 1693, semna la început cu litere arabe). Un frate al său era State Halepliu, ajuns clucer de arie. A învățat carte la școala domnească din București, unde și-a însușit temeinic limbile greacă, latină, rusă și franceză.

Orientarea sa intelectuală, interesul cu care urmărea ideile iluministe din Apus, rezultă din corespondența pe care a purtat-o — ca episcop — cu negustorul sibian Hagi Constantin Pop, căruia îi cerea să-i procure un *Dictionnaire raisonnée des sciences, des arts et des métiers*, precum și publicațiile : *Mercurre historique, littéraire et politique*, *Journal encyclopédique du libre propagande philosophique* ș.a.

Călugărit probabil la vremea din mînăstirile din București, — poate la Mitropolie — a ajuns în curînd protosinghel și eclesiarh al Mitropoliei, dar și unul din colaboratorii lui Grigorie II în acțiunea de tipărire a cărților românești.

În 1765 traducea în românește voluminoasa lucrare a lui Simion al Tesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri*, tipărită la București, avînd două prefețe, una a mitropolitului, alta a lui Chesarie. În 1769 făcea diortosirea cărții patriarhului Meletie Pigas, *Învățătura ortodoxă*, tipărită în grecește, la București, în 1769.

În 1770 a făcut parte din delegația Țării Românești — condusă de mitropolitul Grigorie — care s-a dus la curtea țarinei Ecaterina a II-a la Petersburg, spre a-i prezenta doleanțele țării. În timpul șederii delegației în capitala împărăției rusești, mitropolitul Platon Levșin al Tverului a rugat pe arhimandritul Chesarie să traducă din rusește în grecește o cuvîntare a sa pe care a rostit-o, în 1770, la mormîntul lui Petru cel Mare.

La scurt timp după reîntoarcerea delegației din Rusia, episcopul Partenie al Rîmnicului a trecut la cele veșnice. Mitropolitul Grigorie a încredințat atunci conducerea acestei eparhii arhimandritului Chesarie, în calitate de locțiitor de episcop.

Datorită războiului ruso-turc din 1768—1774, cînd țările noastre au fost teatrul operațiunilor militare, alegerea de episcop s-a făcut abia la 26 decembrie 1773. Felul cum a condus eparhia de peste Olt, timp de doi ani, l-au impus în ochii tuturor, încît arhimandritul Chesarie a fost ales atunci episcop eparhiot.

Ca episcop, s-a remarcat mai ales prin activitatea sa culturală, deși n-a nesocotit nici problemele gospodărești. Astfel, sub el averea Episco-

piei a crescut prin felurite danii din partea unor credincioși sau prin cumpărări. Prin îndemnurile sale, s-au refăcut ori s-au pictat unele lăcașuri de închinare (schitul Dobrușa, biserica Gănescu din Craiova, al cărei pomelnic spune că episcopul «au plătit de-au zugrăvit și au înfrumusețat tîmpla bisericii»). S-au închinat Episcopiei Rîmnicului biserica Sfinții Patruzeci de Mucenici din București, biserica Gănescu din Craiova, apoi metocul acesteia, biserica din Mischii — Gorj.

A înființat două școli : una la metocul Episcopiei din București, «cu un dascăl de învățătură românească pentru 12 copii», și una la metocul Obedeanu din Craiova, cu un dascăl de limbă slavă și altul de limbă greacă.

Dar toate aceste realizări sînt cu mult depășite de cele de ordin cultural-tipografic. Înainte de a începe munca de tipărire a Mineiilor și a altor cărți de slujbă, Chesarie a refăcut vechea tipografie rîmniceană, aducînd materialul trebuitor (plumb, cositor, ulei de in ș.a.) de la Sibiu, prin mijlocirea prietenului său, negustorul sibian Hagi Constantin Pop. De sub teascurile tipografiei renovate au ieșit *Octoihul* (1776), *Triodul* (1777), *Ceaslovul* (1779) și *Psaltirea* (1779). Dar opera de căpătîi a lui Chesarie o constituie *Mineiele* pe octombrie-martie, tipărite între anii 1776—1779 (pe octombrie în 1776, noiembrie 1778, iar celelalte patru în 1779). Restul Mineiilor — pe aprilie-septembrie — au apărut sub urmașul său Filaret, toate în 1780.

În legătură cu traducătorii acestor șase Mineie s-au emis pînă acum mai multe păreri, cea mai acreditată fiind aceea că traducerea ar aparține înșiși episcopilor Chesarie și Filaret, așa cum se arată în foile de titlu. Cercetările mai noi ale profesorului Gabriel Țepelea au stabilit că este vorba de mai mulți traducători și că s-au folosit și o serie de traduceri mai vechi. O primă traducere fragmentară, după Mineiele grecești, a făcut Dosoftei al Moldovei, căci *Viața și petrecerea sfinților* (Iași 1682—1686), nu cuprindea altceva decît textele vieților de sfinți din fiecare zi, luate din Minei (sinaxare). Traducătorii *Mineiilor slavo-române* de la Buzău, din 1698, (Radu Greceanu și alții, pe care nu-i știm) au preluat o mare parte din textele sinaxarelor traduse de Dosoftei, cu schimbările de limbă necesare. În 1737, a apărut în Rîmnic un *Antologhion*, în limba română, care era un Minei prescurtat, cuprinzînd tipicul, cîntările, viețile de sfinți și slujbele din Mineie, dar numai pentru zilele de sărbătoare (reeditate la Rîmnic în 1745 și 1766 și la Iași în 1755). În acest *Antologhion* au apărut și cîntările în limba română (în Mineiele de la Buzău erau în slavonește). Traducerea acestora se datora episcopului

Damaschin, care n-a izbutit să le tipărească în cursul vieții, ci au rămas în manuscris, lucru pe care-l mărturisea și ieromonahul Lavrentie în prefață. De aici au fost preluate — cu foarte mici modificări — de Mineiele de la Rîmnic din 1776—1780. Înseamnă că în Mineiele de la Rîmnic a apărut pentru prima dată în românește numai rînduiala slujbelor (cîntările) din zilele de peste săptămîină. Este sigur că și acestea au fost reproduse tot după traducerea lui Damaschin, din moment ce traducătorii Mineiilor au utilizat din plin Antologhionul de la 1737. Cercetînd foile de titlu, prefețele, dar mai ales indicațiile de la sfîrșitul fiecărui Minei, putem cunoaște numele celor care s-au ostenit la revizuirea traducerilor anterioare și eventual la săvîrșirea unor noi traduceri. Astfel prefața Mineiului pe octombrie aduce precizarea că însuși mitropolitul Grigorie a participat la traducerea Mineiilor pe octombrie, noiembrie și decembrie: «N-am socotit nici osteneală la tîlmăcire, nici cheltuială la tipărire; ci la tîlmăcire cînd se putea ușura de grijile duhovnicești, însuși silindu-se și *printr-ai săi ucenici după datorie ajutîndu-se*, iar la cheltuială însuși singur încercîndu-se». Rezultă limpede că a fost ajutat de unii dintre subalternii săi (poate de Chesarie și de Filaret, care pe atunci era arhimandrit la Mitropolie). O însemnare de la sfîrșitul Mineiului pe octombrie prezintă ca «așezător la cuvintele limbii românești» pe monahul Rafail din mînăstirea Hurezi. Note asemănătoare, la sfîrșitul celorlalte 11 Mineie, îl arată ca «ostenitoriu la scris cu mîna, tocmitoriu și așezătoriu slujbelor precum se vede după izvoadele celor ce au fost tîlmăcitori», pe ierodiaconul Anatolie de la Episcopie, iar ca «diortositoriu și tocmitoriu la îndreptarea cuvintelor limbii românești» pe același Rafail de la Hurezi. Începînd cu Mineiul pe februarie (pînă în septembrie), la cei doi «ostenitori» se mai adaugă unul, după cum arată notele de la sfîrșit: «s-au îndreptat tîlmăcirea acestui Minei din limba eliniască pre limba românească de dumnealui Iordan biv vel grammaticu Capadochianul». La ultimul Minei, pe septembrie, se precizează că acela care «au îndreptat tîlmăcirea acestui Minei» a fost noul episcop Filaret împreună cu ierodiaconul Anatolie. «Purtător de grijă» (director) al tipografiei era ieromonahul Ioachim de la Mitropolie. Meșterii tipografi au fost Constantin Mihailovici și Dimitrie Mihailovici, fiii lui Mihail Atanasievici și unchiul lor Constantin Atanasievici.

Din cele de mai sus, rezultă că deși foile de titlu (cu excepția Mineiului pe octombrie) menționează ca traducători pe episcopii Chesarie și Filaret, adevărul este altul. Din cuvintele ierodiaconului Anatolie care «a scris cu mîna... după izvoarele celor ce au fost tîlmăcitori», reiese că

a existat un grup de tălmăcitori. Pe lângă mitropolit (Mineiele pe octombrie-decembrie) și episcopul Chesarie, apoi episcopul Filaret (Mineiul pe septembrie), greul tălmăcirii și a revizuirii traducerii anterioare a fost dus de biv vel gramaticul Iordan Capadochianul, precum și de călugării Anatolie ierodiaconul și Rafail monahul. Aceștia au folosit traduceri anterioare ale lui Dosoftei, Radu Greceanu și mai ales ale lui Damaschin, adaptându-le și completându-le. Așa cum am arătat și mai sus, partea originală a traducerii de la Rîmnic o constituie cântările din zilele de rînd (care nu apar în Antologhionul din 1737), dar nu putem ști în ce măsură s-au folosit traduceri ale lui Damaschin — de vreme ce nu s-au păstrat — și în ce măsură ne-au dat noi traduceri «ostenitorii» menționați mai sus.

Toate acestea nu scad cu nimic meritul episcopilor Chesarie și Filaret, care trebuie considerați, înainte de toate, ca organizatori ai acestei prime ediții integrale a Mineiilor, care a stat apoi la baza Mineiilor de la Buda, din 1804—1805. Aceste Mineie au făcut să se audă pentru prima oară în biserică, în zilele de rînd, slujba românească în totalitatea ei, ceea ce este o realizare de mare însemnătate în viața Bisericii noastre.

O altă contribuție prețioasă a episcopului Chesarie — ca și a urmașului său Filaret, de altfel —, o constituie prefețele celor 12 Mineie. În cele șase prefețe semnate de Chesarie, el lămurește însemnătatea lunii respective, pe teme istorice și mitologice, înfățișează datinile religioase de obîrșie romană păstrate de poporul nostru, întâmplările biblice mai de seamă, precum și sărbătorile creștine din fiecare lună.

În unele prefețe făcea scurte incursiuni în istoria poporului român, aducînd dovezi asupra originii latine a poporului și a limbii noastre, precum și asupra continuității noastre în Dacia. Aceasta dovedește că, deși ne aflăm în plină epocă fanariotă, conștiința națională nu dispăruse, ci mai mult chiar, se urmărea întărirea ei în rîndul maselor largi ale poporului. De pildă, în prefața Mineiului pe noiembrie, constata că există trei epoci în istoria Țării Românești :

1. Epoca războaielor, pe care «locuitorii dachi și gheți» din «Dachia» le-au purtat cu «împărații rîmleni» ;
2. Epoca zidirii mînaștirilor, care începe cu Radu Negru Vodă, pe care-l consideră întemeietorul țării și
3. Epoca culturii sau a tălmăcirii cărților «de pe slavonie pre limba românească», începînd cu Matei Basarab, continuînd cu Șerban Cantacuzino și ajungînd «la desăvîrșită podoabă» sub Constantin Brîncoveanu. El aduce și unele mărturii materiale din fiecare epocă, și anume : urmele podului lui Traian de la Turnu Severin și ale turnului de la Cerneți, mînaștirile

țării, între care amintește cu numele pe cele din Cîmpulung și Argeș, precum și unele tipărituri (Pravilele lui Matei Basarab, Biblia lui Șerban și tipăriturile lui Brîncoveanu), arătînd că numai cărțile asigură în timp strălucirea popoarelor.

Cea mai interesantă și cea mai lungă prefață are Mineiul pe ianuarie, tălmăcit «în limba patriei». Citînd pe doi istorici antici (Dio Cassius și Meletie Geograful), Chesarie amintește de războaiele lui Traian cu Decebal, de colonizarea Daciei cu elemente romane, pătrunzînd prin toți aceștia tradițiile și obiceiurile romane, — ajungînd la concluzia că românii sînt urmașii acelor coloniști. De pildă, schimbările de slujbă sau de dregători care se săvîrșeau în Țara Românească cu prilejul anului nou, sînt socotite de autor ca o perpetuare a aceluiași obiceiuri romane la începutul anului. De aceea, el exclamă cu mîndrie și fără echivoc: «însă eu dintru aceasta descoperii lucruri minunate: aflu linia neamului românesc din vechi trăgîndu-se, din slăvit neam al romanilor (vlahi numindu-se după limba slovenească), a căroră slavă au strălucit împreună unde ș-au întins și soarele razele». Iar ideea continuității este exprimată prin cuvintele: «Iar de la Traian s-au supus dachii, plătind ei dajdie la rîmleni... întru această supunere rîmlenească s-au oblăduit pînă la Radu Vodă Negru...». În prefața Mineiului pe martie românii sînt numiți «strănepoții rîmlenilor».

Ideile puse în lumină de ierarhul rîmnicean au pătruns în scurt timp în toate ținuturile locuite de români, fiind apoi dezvoltate de reprezentanții Școlii Ardelene. Trebuie subliniat că deși ideea originii romane a poporului și a limbii noastre, cît și cea a continuității le întîlnim și în scrierile cronicarilor, ele n-au pătruns decît într-un cerc restrîns de cititori, întrucît aceste scrieri au rămas inedite.

Cu toate că este vorba de texte traduse, Mineiele de la Rîmnic reprezintă o sinteză a eforturilor de creare a unei limbi bisericești unitare, pe baza limbii populare. În adevăr, deși limba lor are un vădit caracter popular, totuși este unitară, căci se evită regionalismele, folosindu-se cuvinte de largă circulație, remarcabile prin naturalețe, varietate și plasticitate. Se remarcă fraze armonioase, naturale, cu topică și construcții arhaizante, specifice graiului bisericesc. În prefețe, se remarcă însă numeroase neologisme, de origine greacă și latină, dintre care, unele s-au și impus în limba română modernă: alegorie, armonie, autonomie, energie, epocă, monarhie, planetă, tiran ș.a. (de origine grecească), austru, istoric (recte istoriograf), patrie, persoană, principat, probă, reformă, sferă ș.a. (de origine latină). În felul acesta, pe lîngă

ideile înaintate din prefețe, Mineiele de la Rîmnic reprezintă un adevărat monument de limbă românească, o contribuție de seamă în procesul de formare, de îmbogățire și de mlădiere a limbii române literare.

Prin multiplele aspecte ale activității sale, episcopul Chesarie s-a dovedit un om de mare cultură, receptiv la ideile înaintate ale epocii sale. Iar prin accentuarea originii latine a limbii și a poporului român, precum și a continuității sale în Dacia, Chesarie s-a arătat ca un precursor al corifeilor Școlii Ardelene, militînd — în plină epocă fanariotă — pentru formarea unei conștiințe naționale românești.

Chesarie a murit pe neașteptate în București, la 9 ianuarie 1780. A fost îngropat în biserica Sf. Patruzeci de mucenici de la metocul Episcopiei Rîmnicului.

Episcopul Filaret. În scaunul vacant a fost ales mitropolitul *Filaret al Mirelor*. În acest scop, domnitorul Alexandru Ipsilanti a cerut încuviințarea patriarhului ecumenic Sofronie, pentru a se putea face «mutarea» unui mitropolit la un scaun de episcop. Patriarhul Sofronie și-a dat consimțămîntul la 3 martie 1780, după care a urmat înscăunarea sa la Rîmnic.

Ca și înaintașii săi în scaun, s-a îngrijit de starea materială a Episcopiei, prin diferite cumpărări, danii de moșii, închinări de metoace, obținerea de hrisoave domnești prin care Episcopia era scutită de unele dări. La schiturile Dobrușa și Gănescu s-au făcut mai multe înnoiri. De asemenea, a fost preocupat de soarta școlilor Episcopiei de la București și Craiova. A fost unul din sprijinitorii harnicilor cărturari Grigorie Rîmniceanu, Chiriac Rîmniceanu, Dionisie Eclesiarhul, Naum Rîmniceanu, de care ne vom ocupa cu alt prilej.

Episcopul Filaret și-a cîștigat merite deosebite prin activitatea sa cărturărească, fiind, în această privință, un vrednic urmaș al lui Chesarie. Chiar în anul înscăunării sale ca episcop, a izbutit să tipărească celelalte șase Mineie, pe lunile aprilie-septembrie. Tipărirea a șase cărți mari într-un an, am putea spune într-un timp record, ne face să credem că traducerea și revizuirea Mineiilor era terminată încă din timpul vieții lui Chesarie. Am arătat mai sus că între «ostenitorii» la îndreptarea tălmăcirii Mineiului pe septembrie era menționat și Filaret. N-ar fi exclus ca Filaret să fi făcut parte dintre acei «ucenici» care l-au ajutat pe mitropolitul Grigorie II la traducerea și la revizuirea vechilor traduceri ale Mineiilor pe octombrie-decembrie, căci pe atunci era arhimandrit la Mitropolie. Filaret a scris și prefața la Mineiele tipărite în timpul său. În general, merge pe linia înaintașului său, arătînd însemnătatea

lunilor respective, sărbătorile mai însemnate și datinile religioase legate de fiecare. În ce privește originea noastră romană, ea nu mai este subliniată cu atîta limpezime și căldură ca în prefețele lui Chesarie. Doar în prefața Mineiului pe mai întîlnim afirmația: «limba noastră românească se trage din cea latinească». În orice caz, are și el marele merit de a fi continuat editarea acestor șase Mineie, contribuind la româizarea totală a slujbelor bisericești.

În afară de acestea, în cursul păstoririi sale s-au mai tipărit următoarele cărți de slujbă: *Molitvelnicul* (1782), *Triodul* (1782 și 1784), *Psaltirea* (1784 și 1787), *Evanghelia* (1784), *Catavasierul* (1784), *Acatistul* (1784), *Ceaslovul* (1784 și 1787), *Penticostarul* (1785), *Antologhionul* (1786), *Liturghierul* (1787), *Slujba Sf. Stelian* (1787, inclusiv o ediție greco-română), *Octoihul* (1788). Prin osteneala lui, s-au tipărit apoi cîteva cărți de învățătură și unele traduceri din Sfinții Părinți. Astfel în 1781 și 1792, s-a retipărit *Cazania* (pe baza textului lui Varlaam și a edițiilor următoare). În 1783 a apărut cartea *Pilde filozofești*, o retipărire a ediției de la Tîrgoviște din 1713. În același an a apărut o traducere din Sf. Atanasie cel Mare, sub titlul *Sinopsis, adică «cuprindere în scurt a ceii vechi și a ceii noao Scripturi»*, tălmăcită după o versiune slavonă de Iosif, protosinghelul Episcopiei, viitor episcop de Argeș. În anul următor, au fost date la tipar *Cuvintele Sf. Dorotei și Cuvintele Sf. Teodor Studitul*, amîndouă «tălmăcite de pre limba cea proastă grecească și îndreptate» de episcopul Filaret. În sfîrșit, o altă carte de seamă tipărită acum a fost *Gramatica* lui Ienăchiță Văcărescu, vistiernic și dicheofilax al Patriarhiei Ecumenice, sub titlul *Observații sau băgări dă seamă asupra regulelor și orînduielilor gramaticii românești* (1787; în același an a apărut o nouă ediție la Viena). În însăși foaia de titlu se spunea că lucrarea s-a tipărit «cu porunca și blagoslovenia» episcopului Filaret, căruia îi era și «hărăzită» (dedicată). Într-o lungă prefață, pe lîngă mulțumirile de rigoare adresate episcopului, Ienăchiță Văcărescu amintește și cîteva din momentele de seamă din istoria poporului român. De pildă războaiele lui Traian cu dacii, cînd «au pierit craiul nostru Decheval, ce căruia i-au dus capul la Roma și au supus crăia noastră la schiptrurile romanicești», apoi colonizarea făcută de Traian «în toată Crăia dacilor».

Spre deosebire de reprezentanții Școlii Ardelene, Văcărescu arată că acei coloniști erau oameni «proști (simpli n.n.) și țărani și nu cu știință», care vorbeau latinește «fără gramatică», cum de altfel vorbeau și dacii limba lor. Din această pricină, latina vorbită de ei a suferit

unele degradări, care se pot observa în limba noastră. În orice caz, meritul lui Filaret este acela că a încurajat pe Ienăchiță Văcărescu și i-a imprimat cartea în tipografia sa eparhială. De altfel, cu toate imperfecțiunile lucrării, ea reprezintă totuși o manifestare importantă de la începuturile lingvisticii românești.

Din cele expuse, rezultă că păstoria lui Filaret a fost deosebit de rodnică în ce privește tipăriturile. În numai nouă ani a tipărit peste 25 de cărți, toate cu cheltuiala sa. De menționat că în 1788 activitatea tipografică a încetat, din pricina războiului ruso-austro-turc din anii 1788—1791 (în 1788 însuși Filaret se refugiază la Sibiu), fiind reluată abia în 1792, când s-a pus sub tipar o nouă ediție a *Ceaslovului* și o nouă ediție din *Cazanie* (în cursul tipăririi acesteia, Filaret a fost ales mitropolit).

Între colaboratorii lui Filaret trebuie pomeniți: ierodiaconul (din 1787 ieromonahul) Grigorie Rîmniceanu, «diortositorul» celor mai multe tipărituri, care semnează și câteva prefete (se pare că a luat locul lui Rafail monahul), protosinghelul Iosif, precum și meșterii tipografi din familia Atanasievici (preotul Constantin Atanasievici, care a lucrat și mai înainte și nepoții săi, frații Dimitrie și Constantin Mihailovici, apoi Cheorghe, fiul celui din urmă), precum și un ieromonah Climent.

După o activitate atât de bogată, Filaret a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei la 6 septembrie 1792. Dar după o păstorire de abia un an, a fost nevoit să se retragă din scaun, dîndu-și obștescul sfîrșit în 1794, la mînăstirea Căldărușani. Prin toată activitatea sa el și-a înscris numele între marii vlădici care au păstorit în străvechiul scaun de la Rîmnic.

Episcopii Nectarie și Galaction. Urmașul lui Filaret a fost Nectarie, grec din Moreea, înainte de alegere iconom și arhimandrit al Episcopiei. Deși a păstorit 20 de ani, totuși nu s-a ridicat la înălțimea înaintașilor săi. S-au tipărit sub el numai câteva cărți: *Molitvelnicul*, *Penticostarul* și *Psaltirea* în 1793, *Apostolul* și *Evangelhia* în 1794 (poate pregătite pentru tipar încă din timpul lui Filaret). Abia în 1809 a apărut o *Panihidă*, prin osîrdia lui Dionisie Cozianu, ecleziarhul Mitropoliei, iar în 1811 un *Octoih*, prin osîrdia și cheltuiala episcopului Iosif al Argeșului (Nectarie nici nu era pomenit în foile de titlu ale ultimelor două tipărituri). În 1806 s-a tipărit la Rîmnic un *Chiriacodromion*, în limba bulgară modernă, tălmăcit din slavonește și grecește de episcopul Sofronie de Vrața. Este prima carte tipărită în limba bulgară. În decembrie 1812, a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei, oferind, cum am arătat cu alt prilej, o însemnată sumă de bani domnitorului Ioan Caragea (1812—1818) și lăsînd Episcopia cu mari datorii.

În schimbul acestor bani, a izbutit să asigure alegerea la Rîmnic a nepotului său *Galaction* (25 ianuarie 1813), — fost egumen al mînăstirii Govora. Sub acesta s-au tipărit totuși cîteva cărți: *Învățătura pentru ispovedanie* (1813), *Liturghierul* (1813 și 1817), *Ceaslovul* (1814), *Bucoavna* (1814), *Viața Sf. Vasile cel Nou* (1816), tradusă de protosinghelul Rafail, *Psaltirea* (1817 și 1819), *Acatistul* (1819) și *Minunile Sf. Fecioare Maria*, de Agapie Criteanul, în traducerea protosinghelului Rafail (1820).

După 1819, ajungînd la conducerea Mitropoliei Ungrovlahiei Dionisie Lupu, a încercat să-l înlăture pe Galaction. Dar acesta, prin banii oferii domnitorului Alexandru Șuțu (1818—1821), a izbutit să se mențină în scaun (în 1821, cînd Galaction a fugit la Sibiu, el însuși scria împăratului Austriei și cancelarului Metternich că a făcut datorii pe seama Episcopiei, întrucît domnul i-a pretins o mare sumă de bani).

Reîntors la Rîmnic după potolirea mișcării din 1821, Galaction a mai păstorit trei ani, în ciuda curentului național care se făcea tot mai simțit în viața țării. Probabil, determinat de noua situație din țară, și-a prezentat demisia, la 12 aprilie 1824, motivînd că l-a ajuns «vîrsta bătrînețelor și slăbiciunea» și că nu mai poate «chivernisi» eparhia.

Concluzii. *Eparhia Rîmnicului a cunoscut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, o perioadă de mare strălucire culturală, datorită strădaniilor episcopului Chesarie, vrednic păstor de suflete, priceput diplomat și om de aleasă cultură, propovăduitor al crezului național între credincioșii săi. Această epocă de strălucire a fost continuată și sub urmașul său Filaret, ierarh cu aceleași preocupări.*

Prin episcopii cărturari care au păstorit aci, prin colaboratorii lor (traducători, diortositori, meșteri tipografi), prin cărțile tipărite și prefețele lor originale, prin școlile pe care le susținea, Rîmnicul a devenit acum cel mai însemnat centru cultural al Țării Românești, îndeplinind un rol asemănător celui al mînăstirii Neamț în perioada sa de maximă înflorire, sub starețul Paisie și în anii imediat următori. Toată această prodigioasă activitate a decăzut apoi sub ultimii vlădici greci care au păstorit aici.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Aceleași ca la capitolul: *Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot.*

Lucrări generale. ATANASIE MIRONESCU, *Istoricul Eparhiei Rîmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV, 395 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Rîmnicului*, în «M.O.», an. XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212; AURELIAN SACERDO-

ȚEANU, *Tipografia Episcopiei Rîmnicului (1705—1825)*, în «M.O.», an. XII, nr. 5—6, 1960, p. 291—349; ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700—1821)*. Studii și texte, București, 1968, 398 p.; I. D. LĂUDAT, *Contribuția tipografiei din Rîmnicu Vîlcea la promovarea cărții în veacul al XVIII-lea*, în «M.O.», an. XXVIII, nr. 5—6, 1976, p. 360—369.

Lucrări speciale. GABRIEL COCORA, *O precizare în plus referitoare la genealogia episcopului Grigorie Socoteanu*, în «M.O.», an. XVIII, nr. 11—12, 1966, p. 999—1002; NICOLAE POPESCU-CĂPRENI, *Despre familia episcopului Grigorie Socoteanu*, în «M.O.», an. XXIV, nr. 1—2, 1972, p. 16—25.

MIHAI MĂNOLACHE, *Viața și activitatea episcopului Chesarie al Rîmnicului (1773—1780)*, în «BOR», an. LXXXIV, nr. 1—2, 1966, p. 129—151; GABRIEL ȚEPELEA, *Mineiele de la Rîmnic*, în «BOR», an. LXXXIV, nr. 3—4, 1966, p. 369—387 (și în vol. *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970, p. 76—110); MIRCEA BASARAB, *Prefețele Mineiilor de la Rîmnic (1776—1780). Problema originii latine a poporului și a limbii române*, în «M.O.», an. XIX, nr. 9—10, 1967, p. 763—768.

N. IORGA, *Două plîngeri ale episcopului de Rîmnic Galaction (1821)*, în «An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.», s. II, t. XXXV, 1912—13, p. 159—164.

Meșteri tipografi. DIMITRIE CORAVU, *Meșteri tipografi de Rîmnic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și primul pătrar al secolului al XIX-lea*, în «M.O.», an. XIX, nr. 3—4, 1967, p. 247—260.

LIX

EPISCOPIA BUZĂULUI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

După moartea episcopului Metodie, la 23 martie 1748, scaunul de la Buzău a fost ocupat de trei vlădici de neam grec, apoi de un român, pentru ca în ultimele trei decenii ale epocii fanariote să fie ocupat de alți doi vlădici greci. Așadar, dintre cinci episcopi care au păstorit între anii 1748—1819, deci mai bine de șaptezeci de ani, numai unul a fost român. Se înțelege că în astfel de condiții, scaunul episcopal de la Buzău a pierdut din strălucirea de altădată, mai ales sub raport cultural-tipografic.

Urmașii lui Metodie. Primul a fost *Filaret Mihalitzis*. Era egumen la mănăstirea Sfânta Ecaterina din București, închinată Muntelui Sinai, când a fost ales episcop al Buzăului, la 24 martie 1748. A păstorit pînă prin septembrie 1753, când a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei, în locul lui Neofit Cretanul.

În scaunul vlădicesc de la Buzău a fost ales egumenul *Antim* de la mănăstirea Mărgineni (jud. Prahova), închinată tot Muntelui Sinai. Și acesta era grec de neam, cu metania la mănăstirea Sfânta Ecaterina din Sinai, care l-a trimis ca egumen la Mărgineni. În această calitate, a refăcut mănăstirea, în anul 1742.

După o păstorire de aproximativ trei ani, a fost nevoit să facă «paretisis» din scaunul vlădicesc. La 31 august 1756, s-a întrunit la București un sinod, în frunte cu mitropolitul Filaret Mihalitzis, împreună cu alți șase arhierei titulari greci și cu episcopul Grigorie Socoteanu al Rîmnicului, care au luat în cercetare cazul episcopului de Buzău. Cei prezenți au întocmit un lung «raport» în românește, în care erau consemnate toate abaterile lui Antim, precum și pedepsele prevăzute de canoane pentru acestea.

Pe baza învinuirilor din raportul respectiv, — desigur cu încuviințarea domnitorului Constantin Mavrocordat — a fost chemat în fața soborului de judecată pe care l-am pomenit mai sus. În această situație, «socotind că nu va putea sta împotriva», Antim nu s-a prezentat la judecată, ci «dintr-a luiși bună voe și priimință s-au lăsat de episcopie...».

Se vede că abaterile erau reale, de vreme ce șapte ierarhi de neam grec — cu încuviințarea unui domn grec — au înlăturat din scaun pe un conațional.

Antim s-a retras la mînăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, de unde se plîngea — fără rezultat — patriarhului Matei Psaltul al Alexandriei, unui fost vizir și reprezentantului (capuchehaia) lui Constantin Mavrocordat la Poartă. În felul acesta, Episcopia Buzăului a scăpat de nevrednicul Antim, ajuns pe scaunul vlădicesc împotriva voinței clerului și credincioșilor.

Cel de-al treilea episcop grec de la Buzău a fost *Rafail*, pînă la alegere iconom al Mitropoliei. A păstorit la Buzău pînă la 4 septembrie 1763, cînd, fiind în divanul țării, a declarat că se retrage din scaun, «nu însă și din slujba arhierescă». La 30 septembrie 1763, participa — ca «proin Buzău» — la alegerea urmașului său Cosma, iar la 21 mai 1764, la alegerea lui Partenie al Rîmnicului.

Episcopul Cosma Popescu. Viața sa am înfățișat-o cînd am vorbit despre activitatea mitropoliților Ungrovlahiei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Fiind protosinghel al Mitropoliei, a fost ales episcop de Buzău, la 30 septembrie 1763, întrucît fostul episcop Rafail «cu a sa bunăvoie, nesilit de nimenea, s-au prostit (s-a retras, n.n.) și au lăsat eparhia sa». Ceilalți candidați la scaunul de la Buzău au fost: arhimandritul Partenie de la Tismana, care a devenit apoi episcop la Rîmnic și arhimandritul Nichifor de la Argeș, care a fost identificat cu vicarul episcopului Inochentie Micu, protopopul Nicolae Pop din Balomir.

În cei 24 de ani de păstorire, a izbutit să-și lege numele de o seamă de realizări, care-l așează printre marii episcopi ai Buzăului. În primul rînd, a reluat activitatea tipografică, întreruptă sub cei trei episcopi greci. Astfel, în anul 1767 s-a tipărit o *Psaltire*, iar în 1768 un *Liturghier* și un *Catavasier*. Foile de titlu ale tuturor arată că s-au tipărit «prin osîrdia și cheltuiala iubitorului de Dumnezeu chir Cosma, episcopul Buzăului». Meșteri tipografi au fost diaconul Ghinea Stoicovici (*Psaltire* și *Catavasier*) și «Constantin ucenicul, dascăl Iordache» (*Liturghier*).

S-a îngrijit de cele două școli de la Episcopie, cea în limba greacă și cea slavo-română. Ultima a fost reorganizată în timpul său, devenind școală românească.

Pe plan gospodăresc, a contribuit la sporirea averii Episcopiei, prin felurite cumpărări sau dani de moșii, prin felurite mile domnești (venitul anual al târgului Drăgaica de la Buzău, din 24 iunie, acordarea vinăriciului domnesc de la diferite podgorii ș.a.), prin închinări de schituri (schitul Tărtășești — Ilfov, închinat de Mihai arhimandritul, schitul Chiliile, lângă Buzău, închinat de căpitanul Constantin Obilescu).

Sub episcopul Cosma, s-au făcut însemnate lucrări de restaurare în incinta Episcopiei, care era «foarte rău stricată și dărăpănată», în urma devastărilor turcești din timpul războiului ruso-turc din 1768—1774. Cu ajutorul domnitorului Alexandru Ipsilanti, episcopul Cosma a zidit un nou paraclis, a refăcut casele arhieresti și chiliile, a ridicat un corp nou de chilii și diferite dependințe. În același timp, a înzestrat catedrala cu numeroase obiecte de cult, majoritatea donații personale. A terminat lucrările de refacere a mănăstirii Cislău, începute de înaintașul său Metodie, a refăcut schitul Bobocii din fostul județ Saac. El a ctitorit — cum s-a arătat mai înainte — și «biseriçuța... ce easte dinaintea caselor părintești» din Flămânzești — Argeș, înzestrînd-o cu toate cele trebuitoare.

Toate aceste strădanii ale episcopului Cosma au fost unanim apreciate, încît, la 9 octombrie 1787, a fost ridicat pe scaunul mitropolitan, rămas văduvit prin moartea lui Grigorie II.

Episcopul Dositei Filitti. După alegerea lui Cosma ca mitropolit, scaunul de la Buzău a fost ocupat de Dositei Filitti, egumenul grec al mănăstirii Sfîntul Ioan Mare din București. Alegerea a avut loc la 11 octombrie 1787, împotriva voinței domnitorului Nicolae Mavrogheni (1786—1790). A păstorit în împrejurările grele pricinuite de războiul ruso-austro-turc din anii 1787—1791. Între 4 noiembrie 1789 și 24 iunie 1791, deci în timp ce Țara Românească se găsea sub ocupație și administrație austriacă, a făcut parte din Divanul țării, care la 10 mai 1791 a adresat delegațiilor rusă și austriacă, aflate la Șiștov, un memoriu, prin care se cerea autonomia și neutralitatea țării, sub garanția Austriei și Rusiei, alegerea domnului de reprezentanții țării, desființarea raialelor turcești ș.a.

În ciuda împrejurărilor politice nefavorabile în care a păstorit, Dositei a izbutit totuși să-și lege numele de cîteva realizări. Astfel, din dispoziția lui s-a alcătuit o condică de documente a Episcopiei, izbutind

să scape de la pieire aceste prețioase mărturii ale trecutului. A refăcut biserica de la «viile Episcopiei», — despre care azi nu se mai știe nimic — cu case de locuit lângă ea. A contribuit, de asemenea, la refacearea unor chilii de la Episcopie și a unor metoace ale Episcopiei. A dovedit și calități de bun gospodar, îngrijindu-se de averea Episcopiei, făcând noi achiziții de moșii sau alte bunuri.

Episcopul Costandie Filitti. După alegerea lui Dositei în scaunul mitropolitan (25 septembrie 1793), acesta s-a străduit să-și lase ca urmas la Buzău un nepot de soră, Costandie Filitti, fost protosinghel la Mitropolie. Cu ajutorul domnitorului Alexandru Moruzi (1792—1796), a fost ales episcop, la 29 octombrie 1793, fiind hirotonit a doua zi. La 1 noiembrie, domnul înștiința pe ispravnicii din județele Buzău, Saac și Slam-Rîmnic, aflate sub jurisdicția bisericească a Episcopiei de Buzău, că a fost ales un nou episcop, «care s-a arătat împodobit cu procopseală de învățătură și practică», cerându-le să-i acorde sprijin și ascultare.

Noul episcop s-a născut la Zița, în Grecia, ca al treilea fiu al lui Constantin Cremidi și al soției sale Haido, sora mitropolitului Dositei. După dorința acestuia, toți cei opt copii ai lor au luat numele său de familie, Filitti. A învățat carte la școala de pe lângă mînăstirea Sfîntul Ilie din Zița, unde s-a și călugărit sub numele de Costandie, în locul celui de Constantin, primit la botez. De altfel, mai mulți membri ai familiei sale intraseră în cinul călugăresc. A fost adus apoi în Țara Românească de unchiul său, care era pe atunci egumen la mînăstirea Sfîntul Ioan Mare, închinată Lavrei Sfîntul Ilie. De aci a ajuns protosinghel al Mitropoliei.

În cursul păstoririi sale la Buzău, care a durat mai bine de un sfert de veac, episcopul Costandie a desfășurat o activitate multiplă, gospodărească, socială, politică și culturală.

Dintre lucrările sale gospodărești, trebuie să menționăm, în primul rînd, reparațiile făcute la catedrala și reședința episcopală. În oraș, a ridicat pe seama Episcopiei un han cu două prăvălii, precum și două mori.

În cuprinsul eparhiei, a terminat biserica din *Săseni*, începută de înaintașul său, cu case și dependințe; cu ajutorul lui Dimitrie și Costache Ghica, a refăcut schitul *Găvanele*, metocul Episcopiei, dărîmat de un cutremur. A ctitorit apoi o bisericuță de lemn la *Găvănești*, pe moșia Episcopiei.

Cea mai de seamă biserică rezidită de el este fără îndoială *biserica Sf. Dumitru din București*, metocul Episcopiei. Prima biserică de lemn

a fost ridicată în anul 1650, de Badea Bălăceanu, în locul căreia, Stroe Rîmniceanu (călugărit sub numele de Isaia) a ridicat o nouă biserică, din piatră, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Încă din jurul anului 1700, biserica era închinată Episcopiei Buzăului. Ajungînd în paragină, a fost refăcută de episcopul Costandie, prin 1819, făcîndu-i — în tot cursul păstoririi — numeroase danii. Alte danii — în obiecte de cult — a făcut catedralei episcopale, mînăstirii Sfîntul Ioan Mare din București și mînăstirii Zița din Grecia.

Pe tărîm cultural, merită să fie subliniat faptul că episcopul Costandie a sprijinit toate preocupările culturale și artistice ale vremii, prin școală, tipar, muzică, teatru, pictură etc. În 1814, domnitorul Ioan Caragea (1812—1818) l-a numit în fruntea Eforiei școlilor, alcătuită în scopul reorganizării școlii domnești grecești. S-a îngrijit de asemenea de școala grecească de la Episcopie, care era sub directa sa îndrumare. Printr-o «anafora» a Eforiei școlilor, din 10 decembrie 1817, se cerea să se rînduiască învățători români în toate orașele și cele 12 județe ale țării, cu îndatorirea ca vlădicii țării să găsească dascălii trebuitori. Sub supravegherea episcopului de Buzău se aflau școlile din orașele: Focșani, Rm. Sărat, Mizil, Urlați și Vălenii de Munte. Alături de alți cărturari greci, a contribuit la înființarea unui teatru în limba greacă.

Datorită faptului că tipografia de la Buzău nu mai funcționa de aproape o jumătate de veac, a tipărit la Rîmnic două cărți de slujbă: *Psaltirea și Liturghierul*, în 1817.

Nu poate fi trecută cu vederea nici activitatea sa socială, prin ajutorarea celor săraci sau ajunși în nenorocire. Se numără printre cei care au inițiat înființarea spitalului Filantropia din București, împreună cu doctorii Constantin Caracaș, Constantin Darvari și fratele său Silvestru Filitti — fiind și unul din primii săi efori. O grijă deosebită a purtat față de spitalul Gîrlași din Buzău (fondat în 1792 de Maria Minculescu), pe seama căruia a adus un medic italian, apoi unul german.

Episcopul Costandie a manifestat o atitudine filo-rusă, ajutînd trupele rusești aflate în Țara Românească în cursul războiului ruso-turc din 1806—1812. Pe lîngă spitalul cu 50 de paturi pentru ostașii ruși, întreținut de el, trupele rusești în trecere prin Buzău erau hrănite tot din banii săi. Fiind grec de neam, era firesc să ia parte la lupta de eliberare a acestui popor de sub jugul otoman, făcînd parte din comitetul revoluționar elenic cu sediul în București. În 1794 era printre semnatarii refuzului țării de a trimite zaharele la Constantinopol, în timpul foamei care bîntuia atunci. În anii 1801—1802, în timpul domniei lui Mihail

Șuțu, era pribegit la Brașov, de unde înainta memorii către țarul Rusiei, către împăratul Francisc al Austriei și către consulul rus Luc de Kirico, prin care cerea înlăturarea lui Șuțu (fugise și din pricina incursiunilor trupelor lui Pasvan-Oglu, pașa de Vidin, în Oltenia). În 1806, alături de mitropolitul Dositei, a scăpat Bucureștii de la un foc, pe care-l pregăteau turcii.

În 1818 scaunul Țării Românești a fost ocupat de ultimul domn fanariot, Alexandru Șuțu († 19 ian. 1821). Acesta a pus pe câțiva vlădici să semneze o plîngere împotriva lui Costandie, învinuindu-l de felurite abateri și cerînd «a lipsi din duhovniceasca ocîrmuire a acestei Episcopii pe acest om cu rea viețuire» (27 iulie 1819). În aceeași zi, domnul porunca marelui logofăt Alexandru Ipsilanti să facă inventarul întregii averi mișcătoare și nemișcătoare a Episcopiei și a episcopului, care urma să fie dus la Tismana, «unde să se ție sub bună pază». Surprins de un astfel de procedeu, Costandie și-a înaintat demisia în aceeași zi de 27 iulie și s-a refugiat la Mehadia (a și construit acolo o bisericuță). Consulul Rusiei a intervenit însă în favoarea sa, încît la sfîrșitul lui august sentința a fost anulată, îngăduindu-i-se să se întoarcă la București. Scaunul nu i s-a mai putut da, căci a doua zi după demisia sa, deci la 28 iulie 1819, a fost ales în locul său arhimandritul Gherasim Rătescu.

Actul samavolnic al ultimului domn fanariot a fost reprobat nu numai de cler și credincioși, ci și de consulii puterilor străine aflați în Țara Românească.

După retragerea din scaun, a stat un timp la Chișinău, apoi la Brașov, lîngă unchiul său Dositei, și în sfîrșit, s-a stabilit în București. Aici a murit, la 8 septembrie 1827, fiind îngropat în biserica Sfîntul Dumitru, metocul Episcopiei Buzăului.

Din toate acestea, rezultă că episcopul Costandie a desfășurat o activitate multilaterală, pusă în slujba păstoriților săi de la Buzău.

Locul său a fost ocupat — cum am spus — de episcopul *Gherasim Rătescu*, fost slujitor al «Mitropoliei» din Tîrgoviște, apoi trăitor la mînăstirea Sinaia, «pămîntean, cuvios, cercat în ocîrmuire».

Păstoria sa a căzut tocmai în împrejurările grele ale anului 1821, cînd a fost nevoit să se refugieze cu mitropolitul Dionisie Lupu la Brașov. Acesta l-a trimis în 1822 în țară, căci în luna noiembrie a aceluiași an îl întîlnim ca «epitrop» al Mitropoliei.

În scurta sa păstorie la Buzău, s-a îngrijit atît de catedrala episcopală și clădirile din jur, dar mai ales de schitul Rătești, căruia i-a făcut

mai multe danii. În curînd s-a retras la mînăstirea Căldăruşani, de unde a refuzat să răspundă la chemările noului mitropolit Grigorie Dascălu (1823—1834) de a-şi relua scaunul vlădicesc. La 9 septembrie 1824 îi scria mitropolitului că nu se mai reîntoarce la Buzău (se pare că «paretisisul» propriu-zis l-a înaintat la 31 martie 1825). Şi-a petrecut restul vieţii la mînăstirea Căldăruşani, trăind în post şi rugăciune, ca un adevărat paisian, pînă în ianuarie 1844, cînd şi-a dat obşteşcul sfîrşit.

Concluzii. Rezultă din cele spuse că *Episcopia Buzăului* într-o perioadă de peste 70 de ani (1748—1819), a fost păstorită de un singur ierarh de neam român, restul fiind greci. Între vlădicii de acum s-au remarcat *Cosma Popescu* şi *Costandie Filitti*, amîndoi sprijinitori ai activităţii cultural-tipografice şi gospodăreşti.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt aceleaşi ca la capitolul privind Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot.

Lucrări. T. G. BULAT, *Titularii Episcopiei Buzăului în secolul al XVIII-lea*, în «G.B.», an. XXXIII, nr. 7—8, 1974, p. 706—721 (Filaret şi Antim); nr. 11—12, 1974, p. 1156—1192 (Rafail şi Cosma); an. XXXIV, nr. 3—4, 1975, p. 358—384 (Dositei, Costandie, Gherasim); N. IORGA, *Un conflict al Bisericii cu statul în anul 1757*, în «BOR», an. LV, nr. 7—8, 1937, p. 385—386; T. G. BULAT, *Caterisirea unui episcop de Buzău în secolul XVIII*, în «GB», an. XVI, nr. 8—9, 1957, p. 586—592.

ION C. FILITTI, *Aşezămîntul cultural al mitropolitului Dositei Filitti de la înfiinţare pînă astăzi 1827—1910*, Bucureşti, 1910, 200 p. (îndeosebi p. 129—140); ION C. FILITTI, *Averea episcopului Costandie Filitti*, în «Revista Arhivelor», 4, 1927, p. 156—162; ION C. FILITTI, *Inventarul Episcopiei de Buzău, metoacelor sale şi bisericii Sf. Dumitru din Bucureşti la 1819 şi 1825*, în «BOR», an. LIII, nr. 1—2, 1935, p. 6—42; GABRIEL COCORA, *Episcopul Costandie Filitti*, în «GB», an. XIX, nr. 9—10, 1960, p. 824—861; GABRIEL COCORA, *Gherasim Rătescu, episcop al Buzăului*, în «GB», an. XX, nr. 3—4, 1961, p. 250—256.

Tipăriri. GABRIEL COCORA, *Tipografia şi tipăriturile de la Episcopia Buzăului*, în «BOR», an. LXXVIII, nr. 3—4, 1960, p. 286—331.

LX

ÎNFIINȚAREA EPISCOPIEI ARGEȘULUI. EPISCOPUL IOSIF

Am arătat și în altă parte, că Episcopia Argeșului s-a înființat la 18 octombrie 1793, în urma propunerii mitropolitului Dositei Filitti, făcută divanului și domnitorului Alexandru Moruzi (1793—1796). Din anafora divanului către domn — cu data de mai sus — se arată că noul mitropolit a făcut «problimă... cum că pentru ocîrmuirea bisericească și duhovnicească găsește cu cale de a se mai adaoga o episcopie scaunului sfintei noastre mitropolii, la care să se dea doao județe, Argeșul și Oltul, și să aibă scaunul de la sfînta mănăstire Argeș și rînd după episcopul Buzăului». În același timp, făcea propunerea de a se încredința conducerea noii episcopii arhierelui titular *Iosif Sevastias*, un ales cărturar, român de neam. Membrii divanului au fost de acord cu propunerea mitropolitului, cerînd, la rîndul lor, domnului să aprobe înființarea noii episcopii, «pentru folosul sufletesc al obștii» și pentru «podoaba» scaunului mitropolitan. În aceeași zi, domnul a întărit anafora mitropolitului și a divanului, luînd astfel naștere o nouă Episcopie, cu reședința la Argeș, ca sufragană a Mitropoliei Ungrovlahiei.

Cu toate că în propunerea mitropolitului se invoca depărtarea prea mare a județelor Argeș și Olt de scaunul mitropolitan, adevăratele motive care au stat la baza înființării noii Episcopii erau altele. Am arătat în altă parte că mitropolitul Dositei vrea să lase în locul său la Buzău pe nepotul său Costandie Filitti, protosinghelul Mitropoliei din București, ceea ce a și izbutit. Dar numeroși boieri și egumeni, însuflețiți de sentimente naționale, voiau ca pe acest scaun să fie ridicat episcopul titular Iosif Sevastias, mult apreciat de contemporanii săi. Se adăuga apoi și faptul că și celelalte scaune vlădicești erau ocupate tot de ierarhi greci (Dositei Filitti la București și Nectarie la Rîmnic). Pentru a da satisfacție clerului și credincioșilor români — dar în același timp și

lui Iosif Sevastias — Dositei a propus înființarea unui nou scaun episcopal pentru el, izbutind, totodată, să asigure și alegerea nepotului său Costandie, ca episcop de Buzău.

Deci, ziua de 18 octombrie 1793 trebuie considerată drept data înființării Episcopiei de Argeș. S-a cerut apoi aprobarea Patriarhiei Ecu-menice pentru înființarea noii episcopii și «strămutarea canonică», a lui Iosif de la scaunul Sevastiei la cel al Argeșului, pe care patriarhul Neofit VII a și dat-o, la 17 noiembrie 1793. Apoi, la 13 decembrie 1793, s-a făcut «alegere canonică» a lui Iosif, când a semnat și mărturisirea de credință, obișnuită în astfel de ocazii, în *Condica Sfântă* de hirotoniri arhieresti.

Cîteva luni mai tîrziu, la 23 februarie 1794, Alexandru Moruzi dădea un nou hrisov solemn de înființare a noii eparhii, cu indicarea tuturor privilegiilor cu care a fost înzestrată. În hrisov se făcea un scurt istoric al înființării episcopiei, cu aprecieri deosebit de elogioase la adresa primului ei întîistătător, episcopul Iosif. Între altele, se preciza că, deși noua episcopie urmează în rang după a Buzăului, «aflîndu-se mai veche aceea», totuși, cu Iosif se face excepție, acordîndu-i «rînd mai sus» față de episcopul Costandie de la Buzău «și pentru vîrsta sa și pentru căci au fost hirotonisit mai înainte episcop Sevasti și mai vîrtos pentru politica și slujbele sale, atît cele bisericești, cît și cele politicești cu care ne-am înștiințat că s-au urmat».

Noul ales era român de neam, născut în satul Malaia, în părțile Vîlcii. Părinții lui s-au călugărit spre bătrînețe, sub numele de Arsenie și Marta, aceasta sfîrșindu-și viața în schimnicie, la schitul Turnu, ucisă de tîlhari. De mic a intrat în schitul Turnu, ctitoria mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei, apoi a trecut la Cozia, să învețe carte. Probabil l-a avut dascăl pe Rafail, cunoscutul «diortositor» al cărților tipărite la Rîmnic pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, de la care va fi învățat și grecește. După părerea altor cercetători, s-a călugărit la Turnu. Remarcat de episcopul Chesarie al Rîmnicului, l-a luat pe lîngă sine, fiind hirotonit de mai înainte într-un diacon, ajutîndu-l probabil și în lucrarea sa de tipărire a cărților bisericești. Urmașul acestuia, Filaret, l-a hirotonit ieromonah și l-a ridicat la treapta de protosinghel. În același timp, i-a încredințat și egumenia mînăstirii Sfîntul Dumitru din Craiova, care era metoc al Episcopiei Rîmnicului.

S-a remarcat, încă din această perioadă a vieții sale, prin preocupările sale cărturărești. Astfel, în prefața lucrării Sfîntului Atanasie cel

Mare, apărută la Rîmnic în 1783 sub titlul de *Sinopsis*, se spunea că se tipărește pentru prima oară în românește, «prin aducerea aminte a sfinției sale protosinghelului episcopiei chir Iosif». La îndemnul său au fost traduse și alte lucrări teologice, rămase în manuscris; de pildă, cartea *Cămara dreptei credințe* a lui Teofil episcopul Campaniei, un ucenic al lui Evghenie Vulgaris, tradusă din grecește de Grigorie Rîmniceanu, viitor episcop de Argeș sau *Tîlcuirea Psalmilor* a lui Teodoret al Cirului, tipărită la Buzău, în 1840.

Activitatea sa l-a impus în ochii tuturor, încît, spre sfîrșitul anului 1791, a fost propus — probabil de episcopul Filaret — să fie ridicat la treapta arhieriei. Patriarhul ecumenic și-a dat consimțămîntul să fie ales episcop titular pentru scaunul Sevastiei, în ianuarie 1792 (așa numita «alegere canonică», i s-a făcut la 29 februarie același an). A rămas de-acum înainte la București, pe lîngă mitropolitul Filaret. După mai bine de un an, în 1793, a ajuns episcop al Argeșului, în împrejurările pe care le-am relatat.

Din multipla sa activitate ca episcop de Argeș trebuie să reținem în primul rînd realizările cărturărești-tipografice. Neavînd o tipografie proprie la Argeș, — deși încercase să înființeze una prin 1803 — și-a tipărit cărțile în alte centre, din toate cele trei țări locuite de români. Era și aceasta o formă de manifestare a conștiinței de unitate națională românească. Pentru tipărirea unora din cărțile sale, a purtat o întinsă corespondență cu negustorul Hagi Constantin Pop din Sibiu — ctitorul unei biserici în acest oraș —, din care aflăm și unele știri privitoare la întreaga sa activitate de episcop. Hagi Pop era prieten și cu fostul episcop Chesarie al Rîmnicului, căruia îi trimitea material tipografic, iar acesta îi trimitea, la rîndul său, unele din tipăriturile sale, inclusiv Mineiele. Probabil, după pilda lui Chesarie, Hagi Pop scria mitropolitului Filaret, prin 1793, că intenționa să retipărească Mineiele. Dar Filaret și-a dat demisia din scaunul mitropolitan în toamna aceluiasi an, așa că nu s-a mai realizat nimic.

În 1795, Hagi Pop îi scria lui Iosif al Argeșului, revenind asupra propunerii sale de a retipări Mineiele «pentru folosul sufletesc al neamului nostru». Planul acestor doi buni români s-a realizat abia în 1804—1805, cînd au fost retipărite cele 12 Mineie (după ediția de la Rîmnic din 1776—1780) la Buda, «în crăiasca tipografie a Universității de la Pesta», prin purtarea de grijă a medicului oculist Ioan Piuariu-Molnar, fiul preotului Ioan Piuariu zis Tunsu din Sadu (jud. Sibiu), cunoscutul luptător pentru apărarea Ortodoxiei în Transilvania. S-au tipărit două rînduri de exem-

plare, unele pentru Țara Românească, altele pentru Transilvania. Erau diferite doar numele conducătorului țării și al mitropolitului, pe foile de titlu (în unele Dositei Filitti, în altele Ștefan Stratimirovici de la Carloviț). Erau reproduse și prefețele din Mineiele de la Rîmnic. Din «înștiințarea» semnată de episcopul Iosif la Mineiul pe septembrie, reiese că toate greșelile de traducere sau de tipar strecurate în ediția de Rîmnic s-au îndreptat «prin oameni cu știința amîndurora limbilor, elinești și românești, și mai mult prin osteneala unui prea cuvios părinte, ce au stătut și ucenic al acelor doi fericiți arhieriei» (Chesarie și Filaret). Să fie însuși episcopul Iosif? După ediția de la Buda s-au retipărit *Mineiele* la mînăstirea Neamț, în anii 1830—1832 și la Sibiu în 1853—1856.

Tot prin colaborarea episcopului Iosif al Argeșului cu Hagi Constantin Pop, s-a tipărit la Sibiu, în 1796, cartea numită *Alegere din toată Psaltirea*, tradusă după Neofit Peloponezianul, «ca să fie pentru folos neamului românesc». În 1806 au tipărit — tot în Sibiu — *Slujba Sf. Nifon*, cu prefața lui Iosif, din care reiese că el a revizuit o traducere mai veche pe care o tipărea acum.

Unele din proiectele lor nu s-au putut însă realiza. Astfel în 1796, episcopul Iosif propunea lui Hagi Pop să tipărească *Tîlcul Evangheliei*, a lui Teofilact al Bulgariei, care era tradusă de doi călugări din Moldova (cunoscuții cărturari Gherontie și Grigorie, de care ne vom ocupa cu alt prilej). Hagi Pop i-a răspuns că nu crede că va putea tipări o asemenea carte în Ardeal, căci în ea «sînt multe cuvinte împotriva latinilor, după cum singur Prea Sfinția Ta îmi scrii...» (s-a tipărit la Iași în 1805). În 1801, episcopul îi propunea să tipărească *Antologhionul*, dar nici aceasta nu s-a făcut. Corespondența lor a continuat, totuși, în anii următori, mai mult în probleme de ordin economic-comercial, căci Hagi Pop era principalul furnizor al episcopului Iosif cu felurite produse meșteșugărești, stofe, alimente, semințe, vopsele (necesare pentru zugrăvitul schitului Sfîntul Nifon și al bisericii mari a lui Neagoe) și altele.

În 1811 a apărut la Sibiu lucrarea lui Polissios Kontos, *Învățătură de multe științe folositoare copiilor creștinești celor ce vor să învețe și să știe dumnezeiască Scriptură* (ed. greacă, Viena 1806), în traducerea arhimandritului Nicodim Greceanu, cu «cercetarea» episcopului Iosif. Avea și două prefețe-scrisori ale amîndurora, ce și le adresau reciproc.

În același an, episcopul Iosif a tipărit *Octoihul* «în Crăiasca tipografie a Universității din Peșta». La tipărire i-a stat într-ajutor și doctorul Ioan Piuariu Molnar. În prefața episcopului, se arăta că traducerea Oc-

toihului mic a făcut-o episcopul Damaschin al Rîmnicului, iar a slujbelor din zilele de rînd (deci Octoihul mare) un arhimandrit Ghenadie, egumen la Cozia, fiind tipărit apoi în mai multe rînduri. Textul noii ediții era îndreptat de «oarecari părinți din mănăstirea Neamțu... procopsiți la învățătura elinească și asemenea rîvnitori pentru folosul de obște». Desigur este vorba de călugării Gherontie și Grigorie. Din aceeași prefață reiese că Octoihul era tipărit pentru trebuințele bisericilor din toate cele trei țări românești. În exemplarele pentru Transilvania, prefața lui Iosif era înlocuită cu alta, semnată de Ioan Molnar «purtătorul cheltuielilor Octoihului Mare».

În același an a tipărit o altă ediție a Octoihului, la Rîmnic, «prin osîrdia la îndreptarea tâlcuirii și cu toată cheltuiala a smeritului episcop al Argeșului Iosif». Prefața avea unele schimbări neînsemnate față de cea din ediția de la Buda. În 1812, ajuta cu 200 de taleri pe monahul Rafail de la Neamț să tipărească la Brașov cartea intitulată *Ușa pocăinței*.

În anii care au urmat, a contribuit la tipărirea cîtorva cărți la mănăstirea Neamț. De pildă, în 1816 s-a tradus din grecește și a tipărit aci, «prin osîrdia și silința» sa, o carte masivă (cu peste 500 de pagini), cu cîteva traduceri, avînd un lung titlu: *Ἐπιτομὴ τῶν θείων δογμάτων* *adecă Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței... a lui Atanasie de la Paros ...și Întrebările cu răspunsurile cele theologicești ale Sfîntului Athanasie celui Mare... și Istoria pentru împărechierea și pentru purcederea Prea sfîntului Duh...* a lui Teofan Procopovici arhiepiscopul Novgorodului și *Cuvînt pentru purcederea Prea Sfîntului Duh...* a ieromonahului Macarie Macri. Din prefața episcopului Iosif rezultă că traducerea s-a făcut de către cei doi monahi cărturari Gherontie și Grigorie. Cartea *Tîlcuirea pe scurt la antifoanele celor 8 glasuri*, tipărită la Neamț în 1817, era tradusă din grecește, la îndemnul său, de ieromonahul Gherontie, după cum aflăm din prefața semnată de prietenul acestuia, ieromonahul Grigorie.

În prefața *Noului Testament* de la Neamț, din 1818, se menționa că s-a tipărit «cu ajutorul» episcopului Iosif «și al altor iubitori de Hristos hristiani».

În 1819 se tipărea la București, «prin îndemnarea» lui Iosif o nouă ediție din *Apologia* tradusă de Gherontie monahul (ed. I la Neamț, în 1816). Traducerea celor *Șase cuvinte pentru preoție*, scrierea Sfîntului Ioan Gură de Aur, de către ierodiaconul Grigorie (tipărită la București, în 1820) s-a făcut tot «prin osîrdia» episcopului Iosif. În sfîrșit, tot la îndemnul său a fost tipărit *Penticostarul*, la București, în 1820, după

«izvodul cel tălmăcit de episcopul Damaschin», făcându-se îndreptările necesare «prin osîrdia și silința» sa.

Observăm deci că episcopul Iosif a fost un adevărat îndrumător al activității tipografice din Țara Românească, într-o vreme când tipografiile de la București, Râmnic și Buzău nu mai funcționau din lipsa de interes a ierarhilor greci care cîrmuiau eparhiile respective.

Același interes a manifestat și față de școli. Astfel, în 1797 a înființat o școală pentru pregătirea candidaților de preoție la mînăstirea Antim din București, care fusese hărăzită, la 22 martie același an, Episcopiei Argeșului, spre a-i sluji ca metoc.

În 1812 a încercat — împreună cu Costandie de la Buzău — să deschidă o școală de muzică psaltică la Mitropolie, urmînd să aibă ca dascăl pe renumitul psalt, ieromonahul Macarie. Planul lor însă nu s-a putut realiza. Avea și o școală pe lîngă episcopie, la Argeș, la care învățau și copii din Transilvania. Alte două școli — patronate de Episcopie — funcționau la Pitești, probabil la schitul Buliga, și la Slatina.

Dar episcopul Iosif n-a nesocotit nici problemele gospodărești. O preocupare însemnată a sa, după înscăunarea la Argeș, a fost aceea de a restaura și a pune în lumină vechea ctitorie a lui Neagoe Basarab, admirată încă de atunci nu numai de români, ci și de feluriți călători străini care ne vizitau țara. Biserica mînăstirii a fost renovată pe la începutul secolului XIX. Tot atunci s-au ridicat case noi în jur, două cișmele, precum și un nou paraclis, cu hramul Sfîntului Nifon, în amintirea fostului patriarh de Constantinopol, care contribuise la reorganizarea vieții bisericești din Țara Românească (pe atunci se păstra la Argeș capul și o mîna a Sfîntului Nifon). Biserica și noul paraclis au fost înzestrate apoi cu numeroase obiecte de cult. Toate acestea s-au făcut prin strădaniile episcopului și ale devotatului său iconom Meletie. O mare parte din materialul de construcție le-a fost furnizat de Hagi Constantin Pop din Sibiu.

Episcopul Iosif a arătat o grijă statornică și față de alte biserici din cuprinsul eparhiei sale. Încă înainte de a ajunge episcop, ctitorise o biserică de lemn în satul Brezoi (jud. Vîlcea). Cu ajutorul unui credincios, Ioniță Taftu, a prefăcut biserica zisă Bătușari (sau Botușari) din Curtea de Argeș, ctitoria domnitorului Petru Cercel. A refăcut apoi schitul Corbii de Piatră (jud. Argeș), o ctitorie de pe la începutul secolului XVI, a monahiei Magdalena, fosta soție a lui Hamza banul, metoc al mînăstirii Argeș, apoi al Episcopiei. A ctitorit apoi două biserici de lemn, una

în Galeș, alta în Săliște (ambele în jud. Argeș), întemeiate de ciobani din satele cu aceleași nume din județul Sibiu. În 1807, a ctitorit o biserică în satul său natal, la Malaia, pe apa Lotrului (jud. Vâlcea), cu hramul Sfântul Ierarh Nicolae și Cuvioasa Paraschiva.

Cea mai însemnată ctitorie a sa este însă biserica din Valea Danului (jud. Argeș), cu hramul Sfântul Nicolae, ridicată în anul 1811. A fost ajutat la zidirea ei și de Meletie, iconomul Episcopiei. A mutat aici și vechea catapeteasmă a bisericii episcopale de la Argeș.

În pisania bisericii, episcopul ctitor oprea îngroparea morților în biserică, precum și în jurul ei la o distanță de patru pași, precum și jocurile, ospețele și judecățile în curtea ei. Cu binecuvântarea și îndemnul său, s-au ridicat — în eparhie — alte numeroase biserici, între care se remarcă mînăstirea Stînișoara, refăcută pe la începutul secolului al XIX-lea, de cîțiva călugări din părțile Sibiului. Acestei mînăstiri i-a făcut apoi mai multe danii în cărți (ca și schitului Turnu). De observat că aproape toate bisericile ctitorite sau refăcute de el poartă hramul Intrarea în biserică, iar cîteva Sfântul Nicolae. Starea materială a Episcopiei s-a îmbunătățit prin felurite cumpărări sau danii de moșii.

Dintre celelalte activități ale sale, mai amintim și catagrafia bisericilor, mînăstirilor, preoților și călugărilor din eparhia Argeșului făcută în 1808, în urma dispoziției date de exarhul Gavriil Bănulescu. În 1809, același Gavriil a numit pe Iosif «efor» al mînăstirilor din Țara Românească, iar în anul următor, după retragerea lui Dositei Filitti din scaun, i s-a încredințat averea Mitropoliei.

După plecarea lui Ignatie de Arta, Iosif a cîrmuit Mitropolia Ungrovlahiei, în calitate de locțiitor de mitropolit, pînă la alegerea lui Nectarie (c. aug.-16 dec. 1812). Pentru toate strădaniile sale, mai ales pentru cele culturale-tipografice, sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse i-a trimis un engolpion și o cruce de preț (desigur la propunerea lui Gavriil Bănulescu).

În anul 1818, i s-a dat episcopului Iosif mînăstirea Cozia, cu toate metoacele ei. Hrisovul domnesc preciza că aceasta era o răsplătire a strădaniilor sale personale în slujba Bisericii și a țării. În schimb, episcopul avea îndatorirea să verse 550 de taleri pe an în folosul școlilor și alți 1200 la «cutia milosteniilor» și să țină mînăstirea în rînduială.

În 1819, după paretisisul mitropolitului Nectarie, mulți doreau să-l aleagă pe Iosif în scaunul mitropolitan. Vîrsta sa înaintată i-a făcut însă să-și îndrepte gândurile spre Dionisie Lupu, care a și fost ales. Peste un an, la 27 octombrie 1820, o însemnare de pe o veche carte de slujbă

ne dă știrea că «s-au pristăvit Prea Sfinția Sa părintele episcop Iosif al Argeșului și s-au îngropat în mînăstirea Toți Sfinții, metoh al Sfintei Episcopii Argeș».

Episcopul Iosif ne apare astfel ca un mare ierarh, care a lăsat în urma sa o bogată moștenire culturală-bisericească. Fiind singurul ierarh de neam român, Iosif a fost de fapt adevăratul îndrumător al vieții culturale din Țara Românească, în ultimele trei decenii al regimului fanariot, continuînd tradițiile cărturărești de la Rîmnice. Mai mult chiar, datorită faptului că între anii 1796—1811 scaunul vlădicesc de la Sibiu era vacant, episcopul Iosif a venit și în sprijinul credincioșilor ortodocși de aici, prin tipărirea de cărți bisericești la Buda și la Sibiu, unele în ediții speciale pentru Transilvania, cum erau *Mineiele* din 1804—1805 retipărite după ediția de la Rîmnice din 1776—1780. În același timp, și-a îndreptat atenția și spre noua tipografie de la mînăstirea Neamț, ajutînd la imprimarea cîtorva cărți și acolo.

Bun cunoscător al oamenilor, episcopul Iosif s-a ajutat, în strădaniile sale cărturărești și gospodărești, de «ucenici» și colaboratori devotați, originari din toate «țările» românești. Între ei, trebuie pomeniți în primul rînd bunii și vrednicii români și creștini Hagi Constantin Pop, fiul său Zamfir (Zenovie), care a urmat la conducerea casei de comerț (cărui episcopul i-a purtat de grijă pe cînd învăța carte, la Domnița Bălașa, la București) și doctorul Ioan Piuaru-Molnar, toți din Sibiu. În conducerea treburilor gospodărești la centrul eparhial era ajutat de un arhimandrit Dorotei, originar din Transilvania, de iconomul Meletie, se pare tot un transilvănean și alții. Iar în privința traducerilor unor lucrări teologice din grecește în românește i-au stat în ajutor cei doi călugări nemțeni : Gherontie (moldovean) și Grigorie (muntean).

Deci, prin tipărițile sale, ca și prin colaboratorii săi apropiați, episcopul Iosif a contribuit la întărirea conștiinței de unitate națională-bisericească a românilor de pretutindeni, pregătind astfel calea pentru înlăturarea elementului «grec» din viața țării.

Personalitate complexă, iscusit îndrumător al vieții culturale-bisericești, ctitor de lăcașuri de închinare și priceput organizator, înflăcărat patriot, episcopul Iosif a fost unanim apreciat de contemporanii săi. De pildă, Gheorghe Șincai scria despre el : «Numai doi români cunosc știind scrie românește : Samuil Clain și Iosif al Argeșului». Iar cronicarul vremii, Zilot Românul, scria că Iosif era «îmbunătățit și cu daruri ca acelea potrivite la un arhipăstor».

Pentru toate acestea, credem că nu greșim dacă-l așezăm pe episcopul Iosif alături de marele său contemporan, mitropolitul Veniamin Costachi, și — implicit — în rîndul marilor ierarhi din trecutul Bisericii noastre.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt aceleași ca la capitolul privind Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot.

Lucrări. IOAN PANTURESCU, *Înființarea Episcopiei de Argeș. Iosif, primul ei episcop*, București, 1904, 60 p.; NICOLAE IORGA, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. Scriitori bisericești*, în «An. Acad. Rom.», S. Lit. s. II, t. XXVIII, 1905—1906, București, 1906, p. 183—240; ȘT. BERECHET, *Catagrafia Episcopiei Argeșului în 1808*, în «BOR», an. XL, nr. 9, 1922, p. 678—686; VICTOR BRĂTULESCU, *Biserica din Valea Danului*, în «M.O.», an. XII, nr. 1—2, 1960, p. 88—93; T. G. BULAT, *Din trecutul Episcopiei Argeș*, în «GB», an. XXI, nr. 5—6, 1962, p. 494—505; VICTOR BRĂTULESCU, *Hrisovul lui Alexandru Muruzi pentru înființarea Episcopiei Argeș și numirea lui Iosif ca titular al noii eparhii*, în «M.O.», an. XV, nr. 11—12, 1963, p. 931—936; GEORGE POTRA, *Din corespondența inedită a unor fețe bisericești din Țara Românească cu Transilvania în veacurile al XVIII-lea, XIX-lea*, în «BOR», an. LXXXVII, nr. 1—2, 1965, p. 125—168 și nr. 11—12, 1965, p. 1097—1146; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopia Argeșului*, în «M.O.», an. XVII, nr. 7—8, 1965, p. 602—630; GABRIEL COCORA, *O inițiativă a episcopului Iosif de Argeș de a înființa tipografie*, în «M.O.», XVIII, nr. 7—8, 1966, p. 691—693; VIRGIL MOLIN, *O acțiune editorială comună între Buda și Rîmnic. Tipărirea a două ediții identice a Octoihului din 1811*, în «M.O.», an. XXVI, nr. 1—2, 1974, p. 15—24; T. G. BULAT, *Mărturii de la Iosif, întiiul episcop de Argeș (1793—1820)*, în «M.O.», an. XXVII, nr. 3—4, 1975, p. 264—268; GEORGE POTRA, *Din activitatea culturală a episcopului Iosif al Argeșului*, în «B.O.R.», an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 1164—1171.

LXI

MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN ULTIMELE PATRU DECENII ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

Ultimele patru decenii ale secolului al XVIII-lea au fost tulburate de îndelungatele războaie ruso-turce din anii 1768—1774 și 1787—1791, în cursul cărora țările române au avut mult de suferit, ele fiind ocupate de trupele rusești și devenind teatrul operațiunilor militare. Pe lângă aceste nenorociri, inevitabile în cursul oricăror războaie, se înregistrează și o însemnată pierdere teritorială, și anume partea de nord a Moldovei (Bucovina), anexată la Imperiul habsburgic, în 1775. Domnii fanarioți sînt schimbați și acum foarte des de turci, media unei domnii fiind de trei ani. În ciuda acestor instabilități a domnilor, mitropoliții țării rămîn în scaun pînă la moarte, unul din ei, Gavriil Callimachi, avînd o păstorie neobișnuit de lungă (26 de ani). Activitatea tipografică este în creștere, e adevărat nu în ritmul înregistrat în Țara Românească. Viața monahală cunoaște un avînt îmbucurător, datorită strădaniilor călugărilor nemțeni și ale starețului Paisie.

Mitropolitul Gavriil Callimachi. După paretisisul lui Iacob Putneanul, domnitorul Ioan Teodor Callimachi (1758—1761) a pus în scaunul vacant pe fratele său Gavriil Callimachi, fost mitropolit al Salonicului. Acesta se trăgea dintr-o veche familie de răzeși români, Călmașul, fiind fiul lui Toader Călmașul, stabilit în Cîmpulung, unde ridicase o biserică din lemn.

Tînărul Gheorghe Călmașul a învățat carte și s-a călugărit la Putna, sub numele de Gavriil. Fratele său, Ioan Teodor, după o ședere îndelungată la Constantinopol, s-a grecizat, schimbîndu-și numele în Callimachi, ajungînd mare dragoman al Porții. În această calitate, a ajutat pe fratele său Gavriil să ajungă arhidiacon al Patriarhiei Ecumenice, iar în aprilie 1745 mitropolit al Salonicului. După ce a ajuns domn al Moldovei și a

silit pe Iacob Putneanul să-și dea demisia din scaunul mitropolitan, a sfătuit pe Gavriil să accepte scaunul de mitropolit al Moldovei.

În acest scop s-a cerut și consimțământul patriarhului ecumenic, care la 15 aprilie 1760 a aprobat mutarea lui Gavriil de la scaunul mitropolitan al Salonicului la cel din Iași. În felul acesta, Gavriil a ajuns din nou în țara sa de origine, lucrînd de acum înainte pentru binele Bisericii și al țării sale.

Unul din motivele înlăturării lui Iacob Putneanul din scaun a fost refuzul de-a îngădui reintroducerea văcăritului. Deși domnitorul și marii dregători — mai ales grecii — se așteptau ca noul mitropolit Gavriil să dezlege blestemul, totuși, spre surprinderea tuturor, a refuzat și el. Din această pricină, a căzut în dizgrația fratelui său, care după cuvîntul cronicarului Enache Kogălniceanu «îl căuta cu fața posomorită». Opoziția mitropolitului și a unor boieri l-au făcut pe domn să renunțe la repunerea văcăritului, introducînd, în schimb, darea numită «ajutorință».

În cursul războiului ruso-turc din 1768—1774, mitropolitul Gavriil s-a dovedit, de asemenea, bun patriot, legat de nevoile și suferințele poporului său. Ca unul care trăise între turci și cunoscuse exploatarea nemiloasă turco-fanariotă din țările noastre, a avut o atitudine filo-rusă. În repetate rînduri, mai ales în cazul unor situații nedrepte, a apărat cu demnitate interesele poporului și ale «patriei» sale, cuvînt pe care-l folosește foarte des. A cerut, de pildă, dărîmarea cetăților Brăila și Bender, principalele baze de atac ale tătarilor din Bugeac împotriva locuitorilor Moldovei. A întreținut o permanentă corespondență cu comandanții ruși și chiar cu împărăteasa Ecaterina II.

Spre sfîrșitul anului 1769, a fost trimisă o delegație moldoveană la Petersburg, în frunte cu episcopul Inochentie al Hușilor, spre a prezenta doleanțele Moldovei în fața împărătesei. Cam în același timp, plecase și o delegație munteană, în frunte cu mitropolitul Grigorie, amîndouă fiind primite de Ecaterina II, la 28 martie 1770, în Duminica Floriilor.

În cursul celor 26 de ani de arhipăstorie, mitropolitul Gavriil a fost prezent și în viața culturală a țării, încurajînd școlile și activitatea tipografică. Astfel, dintr-un act domnesc din 2 iunie 1762, aflăm că era dator «a avea purtare de grijă și necontenită cercetare asupra dascăliilor, ca să puie nevoița asupra ucenicilor să învețe și să-i procopsească cum se cade...», iar pe cei săraci «a-i ocroti, a-i chivernisi de ce le va trebui; pe unii cu leafă, pre alții cu încălțăminte și pre alții cu hrană, ca nu cumva pentru lipsa lor să lase învățătura». În 1765—1767, cînd domnitorul Grigorie III Ghica (1764—1767) a reorganizat Academia gre-

cească de la Iași, mitropolitul a fost pus în fruntea episcopilor ei. În timpul ocupației rusești, a căutat să îmbunătățească sistemul de învățământ din Moldova, purtând, în acest scop, o corespondență cu generalul Rumianțev.

N-a fost neglijată nici activitatea tipografică, deși a fost mult mai slabă decât cea desfășurată la București și Râmnic, în aceeași perioadă. Cum era și firesc, s-au tipărit mai multe cărți de slujbă: *Evanghelia* (1762), *Ceaslovul* (1763, 1773, 1777), *Molitvelnicul* sau *Evhologhionul* (1764, 1774, 1785), *Catavasierul* (1778). Pe lângă acestea, s-au tipărit și câteva cărți pentru luminarea preoților: *Îndreptarea păcătoșilor adecă învățatură către cel ce se pocăiește, cum se cade să se ispovăduiască* (1768), tradusă din grecește, *Învățătura creștinească pentru cei care voiesc a lua vreun cin din cele sfințite și dumnezeiești slujbe* (1770), lucrarea polemică *Alcătuire înaurită* (1771, traducere din grecește a lucrării rabinului Samuil), *Catihisis sau în scurt Pravoslavnică Mărturisire* (1777), *Prăvilioară, în care să cuprind ceale șapte taine bisericesti cu care să se deprindă preoții, mai ales duhovnicii...* (1784) și altele.

În 1781 s-a tipărit o *Pastorală împotriva luxului*, ca urmare a măsurilor de ordin duhovnicesc și social luate de vlădicii țării, în frunte cu patriarhul Avramie al Ierusalimului aflat atunci în Moldova. În 1765 s-a tipărit la Iași — în slavonește și românește — cartea intitulată *Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor*. Cartea a apărut cu binecuvîntarea mitropolitului sîrb Pavel Nenadovici al Carlovițului, fiind «așezată» în cele două limbi de episcopul Vichentie Ioanovici Vidac al Timișoarei, care semna și o prefață. Se pare că sub mitropolitul Gavriil s-a tipărit la Iași și o *Gramatică românească* (1770).

Dintre tipografiile care au lucrat acum trebuie pomeniți Grigorie Stan Brașoveanul, care a lucrat și sub Iacob Putneanul, dar mai ales protopopul Mihail Strilbițchi, care se intitula și «exarh» al Mitropoliei Moldovei. Acesta se trăgea dintr-o veche familie poloneză de gravori, rusificată la venirea sa în Moldova. Apare pentru prima oară ca gravor într-o carte grecească tipărită la Iași în 1756. După 1777 apare ca meșter tipograf, continuînd să lucreze pînă către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, deci și după moartea mitropolitului Gavriil. În 1785 Strilbițchi a înființat o tipografie proprie, înzestrată cu caractere rusești, în care a tipărit — în românește — felurite lucrări: un *Calendar pe 112 ani* (1785), cărți pentru învățarea limbii rusești, cărți populare etc.

O altă latură din activitatea mitropolitului Gavriil pe care vrem s-o evidențiem este cea gospodărească. Sub îndrumarea lui, s-a ridicat

o nouă catedrală mitropolitană în Iași, cu hramul Sfântul Gheorghe (numită azi «mitropolia veche»), începută încă din anul 1761. Lucrările de construcție au durat aproape zece ani. În interiorul bisericii se mai păstrează, din timpul lui Gavriil, numai catapeteasma. Preocupările obișnuite de ordin gospodăresc întregesc multipla activitate desfășurată de mitropolitul Gavriil Callimachi.

Mai amintim și faptul că în cursul păstoririi sale, în 1775, partea de nord a Moldovei (Bucovina) a ajuns în stăpânirea Imperiului habsburgic. În urma acestei pierderi teritoriale, episcopia Rădăuților a devenit sufragană a Mitropoliei sârbești de la Carloviț. În 1781 s-a procedat la un schimb de parohii între Mitropolia din Iași și Episcopia de Rădăuți, potrivit cu faptele survenite.

Nu trebuie uitat nici faptul că mitropolitul Gavriil a fost un cald sprijinitor al starețului Paisie. În 1763 când a venit Paisie de la Athos cu cei 64 de ucenici ai săi, i s-a dat mînăstirea Dragomirna. Iar în 1775, după ocuparea Moldovei de nord de austrieci, Paisie, cu cei 350 de frați, au primit binecuvîntarea mitropolitului Gavriil să se așeze în mînăstirea Secu, pentru ca în 1779 să i se încredințeze și egumenia mînăstirii Neamț, pe care a izbutit ca în decurs de numai 15 ani, să o ridice pe culmi noi de viață duhovnicească și culturală.

Mitropolitul Gavriil a murit foarte înaintat în vîrstă, la 20 februarie 1786, după ce a condus Biserica din Moldova timp de 26 de ani, lucrând pe atunci. A fost îngropat în biserica Mitropoliei cu hramul Sfântul Gheorghe, ctitoria sa. Piatra care-i acoperă mormîntul are o inscripție, în care sînt prezentate, pe scurt, viața și faptele sale. El rămîne în istoria Bisericii moldovene ca un ierarh de seamă, cu dragoste față de păstorii săi, pe care a știut să-i apere de exploatarea propriului său frate, ca un patriot luminat, ca un bun chivernisitor al Bisericii în fruntea căreia a fost rînduit.

Mitropolitul Leon Gheucă. Moartea lui Gavriil Callimachi a avut urmări neplăcute pentru Biserica Moldovei. Bunurile rămase de la el au fost luate de domnitorul Alexandru II Mavrocordat (1785—1786). În același timp, patriarhul ecumenic Procopie (1785—1789), — bucurîndu-se de sprijinul sultanului și al domnitorului fanariot amintit — voia să impună ca mitropolit pe grecul Iacob, egumenul mînăstirii Barnovschi din Iași, care era închinată Sfîntului Mormînt. Împotriva acestei încercări, reprezentanții Moldovei au trimis un protest la Poartă, la 25 martie 1786, amintind de hotărîrea luată în 1752 de-a nu se mai alege ierarhi străini.

În cele din urmă, moldovenii au izbutit să aleagă în scaunul mitropolitan pe episcopul Leon Gheucă de la Roman. Dar la stăruințele domnului și ale patriarhului, grecul Iacob a ajuns totuși episcop de Roman.

Leon Gheucă se trăgea dintr-o familie de boieri, fusese călugăr la Putna, apoi protosinghel al Mitropoliei. Desigur, cu ajutorul lui Gavriil Callimachi a fost ales episcop de Roman în 1769, urmându-i apoi în scaunul mitropolitan, în martie 1786. Ca episcop și apoi ca mitropolit, a fost preocupat mai mult de probleme cărturărești, fiind bun prieten al învățatului sîrb Dositei Obradovici, care l-a și vizitat la reședința sa din Roman.

Putem spicui cîteva aspecte din activitatea sa. Astfel, în 1786, a avut loc o răscoală a celor 10.000 de ieniceri aflați în Moldova, în cursul căreia au început să prade satele și pe locuitori. Îndreptîndu-se spre palatul domnesc din Iași, mitropolitul Leon a poruncit să se tragă clopotele bisericilor, chemînd poporul la lupta împotriva agresorilor. Atitudinea patriotică a mitropolitului a fost relatată și în corespondența diplomatică a vremii.

Vlădica Leon a încurajat și activitatea tipografică, desfășurată pe atunci de protopopul Mihail Strilbițchi și fiul său Policarp, care au tipărit, la Mitropolie, un *Octoih mic* și o *Pastorală* a mitropolitului, ambele în 1786.

Ultima știre despre mitropolitul Leon o avem din preajma Crăciunului anului 1788, cînd adresa o felicitare lui Rumianțev. A murit în ultimele zile ale lui 1788, fiind îngropat în catedrala Sfîntul Gheorghe («mitropolia veche»), ctitoria înaintașului său în scaun.

Se pare că după moartea sa, treburile Mitropoliei au fost conduse de cei doi episcopi sufragani, Antonie al Romanului și Iacob Stamati al Hușilor, căci în prefața *Molitvelnicului* slavon al lui Mihail Strilbițchi, ieșit de sub tipar în august 1789, aceștia sînt numiți «vicarii Mitropoliei moldovenești» (sau locțiitorii nameasnici). Curînd după aceasta, a fost rînduit ca «ocîrmuitor» *Ambrozie Serebrenicov*, mitropolitul Ecaterinoslavului (cu reședința la Poltava), membru al Sfîntului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse.

În foile de titlu ale tipăriturilor lui Mihail Strilbițchi din această perioadă (*Psaltirea* 1790, *Apostolul* 1791, *Catavasierul* 1792 și cîteva cărți româno-ruse), Ambrozie era numit «ocîrmuitoriu», «țitor de loc» sau «locțiitor», iar Strilbițchi se intitula «protoereu al Moldovei, Valahiei și Basarabiei». În 1790 Ambrozie a vizitat mînaștirea Neamț, acordînd starețului Paisie rangul de arhimandrit.

La 26 decembrie 1791, Ambrozie a hirotonit pe arhimandritul *Gavriil Bănulescu-Bodoni* ca episcop vicar de Cetatea Albă și Tighina. Dar cum el a trebuit să se retragă tot atunci din Moldova, odată cu trupele rusești, l-a lăsat pe Gavriil la Iași ca mitropolit, cu aprobarea guvernului și sinodului rus (e amintit, în această calitate, în *Ceaslovul* lui Strilbițchi apărut în aprilie 1792). Noul domn Alexandru Moruzi (martie-dec. 1792) a ridicat pe mitropolitul Gavriil și l-a trimis la Constantinopol, unde prin intervenția consulului rus, a scăpat de pedeapsa pe care voiau să i-o aplice turcii, pentru că ocupase un scaun mitropolitan într-o țară supusă lor, cu ajutorul rușilor.

Mitropolitul Iacob Stamati. La 10 aprilie 1792 patriarhul ecumenic a trimis o gramată celor doi episcopi din Moldova, Antonie al Romanului și Iacob al Hușilor, prin care erau îndrumați să aleagă un nou mitropolit, în locul lui Leon Gheucă. Înseamnă că și Patriarhia Ecumenică împărtășea același punct de vedere cu țara, că prin moartea lui Leon s-a întrerupt șirul canonic al mitropoliților Moldovei. Gramata respectivă a fost adusă în țară de însuși noul domn Alexandru Moruzi. A fost ales episcopul Iacob Stamati al Hușilor, fără să știm în ce zi. În orice caz, a fost înscăunat la 21 iunie 1792. Se spune că la alegerea lui Iacob a contribuit și sultanul Selim III, care voia să-l răsplătească pentru că în cursul ultimului război, răscumpărase cu banii săi (32 de pungi) 500 de prizonieri turci pe care i-a trimis la Constantinopol.

Despre noul mitropolit avem date prețioase în cartea prietenului și medicului său, sasul Andreas Wolf, tipărită la Sibiu în 1805. Toate sursele tipărite sau inedite, privitoare la viața sa, arată că era originar din Transilvania, din părțile Bistriței. O însemnare pe o cruce de la schitul Pocrov îl arată ca nepot al episcopului Pahomie al Romanului. Se trăgea dintr-o familie de țărani sau de preoți din Transilvania, născut în 1749 (probabil inițial se numea Strămătură). A avut mai mulți nepoți, unul din ei fiind paharnicul Toma Stamati (care copia unele cărți din dispoziția lui Iacob) și fiul acestuia, poetul Costache Stamati (c. 1786—1869). Numele de Stamati se pare că l-a luat mai târziu — poate ca episcop sau mitropolit. S-a așezat de tânăr la mănăstirea Neamț, unde a făcut ucenicie pe lângă un călugăr cu viață aleasă, ieromonahul Ioasaf, fost egumen la Neamț, apoi la alte mănăstiri. A fost călugărit sub numele de Iacob (în locul celui de Ioan din botez), la vârsta de 15 ani. Nu peste mult timp a ajuns econom al mănăstirii, apoi — timp de 8 ani — dichi (econom) la Mitropolie. Apreciat de mitropolitul Gavriil Callimachi, pe care l-a ajutat în chivernisirea bunurilor Mitropoliei, ieromonahul Iacob

a fost ales episcop la Huși, la 9 decembrie 1782. În cei aproape zece ani de păstorie, a ridicat aici o nouă reședință episcopală și a refăcut clădirile din incintă. S-a ocupat de refacerea stării materiale a eparhiei, sărăcită în urma jefuirii ei de către domnitorul fanariot Alexandru I Mavrocordat Deli-bei. S-a interesat de asemenea și de ridicarea vieții religio-morale a păstoriților săi.

În ce privește activitatea sa ca mitropolit al Moldovei, aceasta poate fi privită sub două aspecte: administrativ-gospodăresc și cultural. Ca și la Neamț și Huși, Iacob Stamati și-a dovedit și la Iași calitățile de bun gospodar. Astfel, a ridicat o nouă reședință mitropolitană, care a slujit în acest scop pînă în 1901—1902, cînd a fost refăcută radical. Aici a făcut și un paraclis, cu hramul Tuturor Sfinților, isprăvit în 1798. Încă din primii ani de arhipăstorie a făcut reparații celor două biserici din incinta Mitropoliei: Stretenia (Întîmpinarea Domnului), care exista din 1682 și Sfîntul Gheorghe, ctitoria lui Gavriil Callimachi. A cumpărat mai multe moșii pentru Mitropolie, unele chiar din banii săi (Rotari și Prisăcani din ținutul Iași). Dobîndește alte moșii de la unii credincioși, pentru altele se judecă sau le stabilește hotarele, împreună cu vecinii. Într-una din prăvăliile zidite de el lîngă Mitropolie, a deschis o farmacie, ceea ce era un lucru nou în acele vremuri.

Mitropolitul Iacob Stamati este ctitorul bisericii Banu din Iași, numită și «biserica mișeilor» sau a «calicilor», după cunoscuta breaslă cu acest nume. Biserica a fost ridicată — înainte de 1800 — pe locul uneia mai veche din lemn. Se mai păstrează și azi în biserică sa felurite obiecte de cult dăruite de mitropolit, precum și un tablou al său, lucrat în ulei (e zugrăvit și la locul ctitorilor, la intrarea în naos). În testamentul mitropolitului, întocmit cu două săptămîni înainte de moartea sa, se preciza că biserică a fost zidită din temelie «... atît cu cheltuiala și osteneala noastră, cît și cu cheltuiala și ajutorul a multe obraze cinstite, din boieri și dintr-alți pravoslavnici creștini iubitori de faptă bună și plăcută lui Dumnezeu». Între cei care l-au ajutat mai mult la ridicarea bisericii, testamentul menționează, nominal, pe nepotul său, paharnicul Toma Stamati și pe logofătul Luca Banul. În continuare, arăta că a înfrumusețat biserica «atît de lăuntru cît și din afară cu toate cele trebuincioase podoabe și lucruri», înzestrînd-o cu «felurite proprietăți». Ultima voință exprimată de Iacob Stamati în testament a fost ca biserică ridicată de el să nu fie închinată niciodată Mitropoliei, vreunei episcopii, sau vreunei mînăstiri grecești, ci «să rămîie a patriei», spre a sluji ca lăcaș de închinare credincioșilor din cartierul respectiv. Hotăra apoi ca la

biserică să slujească patru preoți, care să fie scutiți de orice «dajdie preoțească». A mai acordat un ajutor bănesc substanțial pentru refacerea schitului Pocrov.

Tot aici trebuie să amintim grija sa părintească față de preoțime. Biograful său, medicul Andreas Wolf, scria că multor preoți săraci le ierta ploconul vlădicesc, altora le dădea ajutoare. Credincioșilor săraci, văduvelor și orfanilor le făcea multe milostenii. «Mai multe sute de văduve în mizerie și orfani — scria Wolf — au fost salvați de la inaniție prin generozitatea sa. Fiice de boieri sărace, dar virtuozose, au primit de la el daruri de nuntă, de la 10 la 20 de pungi: fără acest sprijin ele trebuiau să rămână necăsătorite. Oriunde întâlnea nefericiți îi ajuta. Câți flămânzi n-a hrănit și câți goi n-a îmbrăcat? Toate acestea le-a făcut fără zgomot, fără a-și da aerul unui binefăcător, fără a avea nevoie de mulțumirea celui pe care-l salvase... Desigur că Iacob și-a găsit cea mai înaltă satisfacție în binefaceri și anume ca niciodată să nu știe stînga ce face dreapta».

O altă latură a activității mitropolitului pe care trebuie s-o urmărim aici este cea culturală. Fără să fi avut pregătire superioară, a îndrumat și sprijinit totuși activitatea tipografică și s-a îngrijit îndeaproape de școlile românești din Moldova. Numele cunoscutului tipograf și gravor Mihail Strilbițchi nu mai este întâlnit în foile de titlu ale tipăriturilor ieșene ca în timpul lui Gavriil Callimachi și al urmașilor săi. Probabil nu s-a putut înțelege cu noul mitropolit (care de altfel nu s-a arătat favorabil politicii rusești), căci după 1794 a tipărit câteva cărți dincolo de Nistru, în târgul Dubăsări (un *Bucvar românesc* 1792, un *Bucvar slavon* și un *Ceaslov românesc* în 1794), apoi la Movilău (*Istoria lui Alexandru cel Mare*, în românește, 1796, *Psaltirea*, în românește, 1796 și un *Bucvar românesc*, 1800). În primii ani de păstorie, Iacob Stamati a purces la refacerea tipografiei mitropolitane din Iași, astfel că în 1794 a ieșit de sub teascurile ei romanul moralizator al scriitorului spaniol Balthasar Gracian (sec. XVII), *Critil și Andronius*, tradus din grecește. În foaia de titlu se preciza că «s-au dat în tipariu în tipografia preasfinției sale cea din nou făcută în Sfînta Mitropolie în Iași».

În anii următori au apărut felurite cărți de cult sau de învățătură: *Liturghierul* (1794), *Psaltirea* (1794), cu o listă cronologică a domnilor Moldovei, cu indicarea anilor de domnie, *Ceaslovul* (1797), *Prăvilioară adică Molitvelnic în scurt* (1802), *Psaltirea* (1802). Cu ajutorul mitropolitului au fost tipărite cele trei cărți ale episcopului Amfilohie al Hotinului pe care le-am mai amintit: *Gramatica teologhicească*, *De obște*

gheografie, tradusă după Buffier și *Elemente aritmetice*. În ce privește meșterii tipografi care au lucrat aceste cărți, majoritatea se datorează unui ierodiacon Gherasim (pînă în 1795 inclusiv). Din 1795 apare și un Pavel Petrov (sau Clopotarul), iar în 1802 un ieromonah Macarie. La cărțile tipărite în anul 1794 e trecut ca meșter tipograf și un «popa Mihalache tipograf». Credem că este Mihail Strilbițchi, angajat de Mitropolie mai mult pentru supravegherea și îndrumarea celorlalți tipografi pe care i-am amintit, formați desigur tot de el, și care de aci înainte vor lucra singuri. În orice caz, prin munca de tipograf și gravor pe care a desfășurat-o, Mihail Strilbițchi rămîne personalitatea centrală, în domeniul tiparului, în Moldova, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Mitropolitul Iacob s-a interesat și de școlile vremii. Astfel, la 28 aprilie 1800, împreună cu trei boieri — în calitate sa de președinte al Epitropiei școlilor, — a prezentat domnitorului Constantin Ipsilanti (1799—1801) un raport asupra învățămîntului din Moldova, cunoscut sub numele de «ponturile asupra școlilor», sau «anaforaua mitropolitului Iacob pentru școli». În cele nouă puncte ale raportului, se arăta starea învățămîntului din Moldova și se făceau felurite recomandări didactico-pedagogice și practice în legătură cu procesul instructiv-educativ, mai ales în Academia de la Iași, înființată și organizată între anii 1765—1767 în clădirea anume zidită de domnitorul Grigorie Alexandru Ghica.

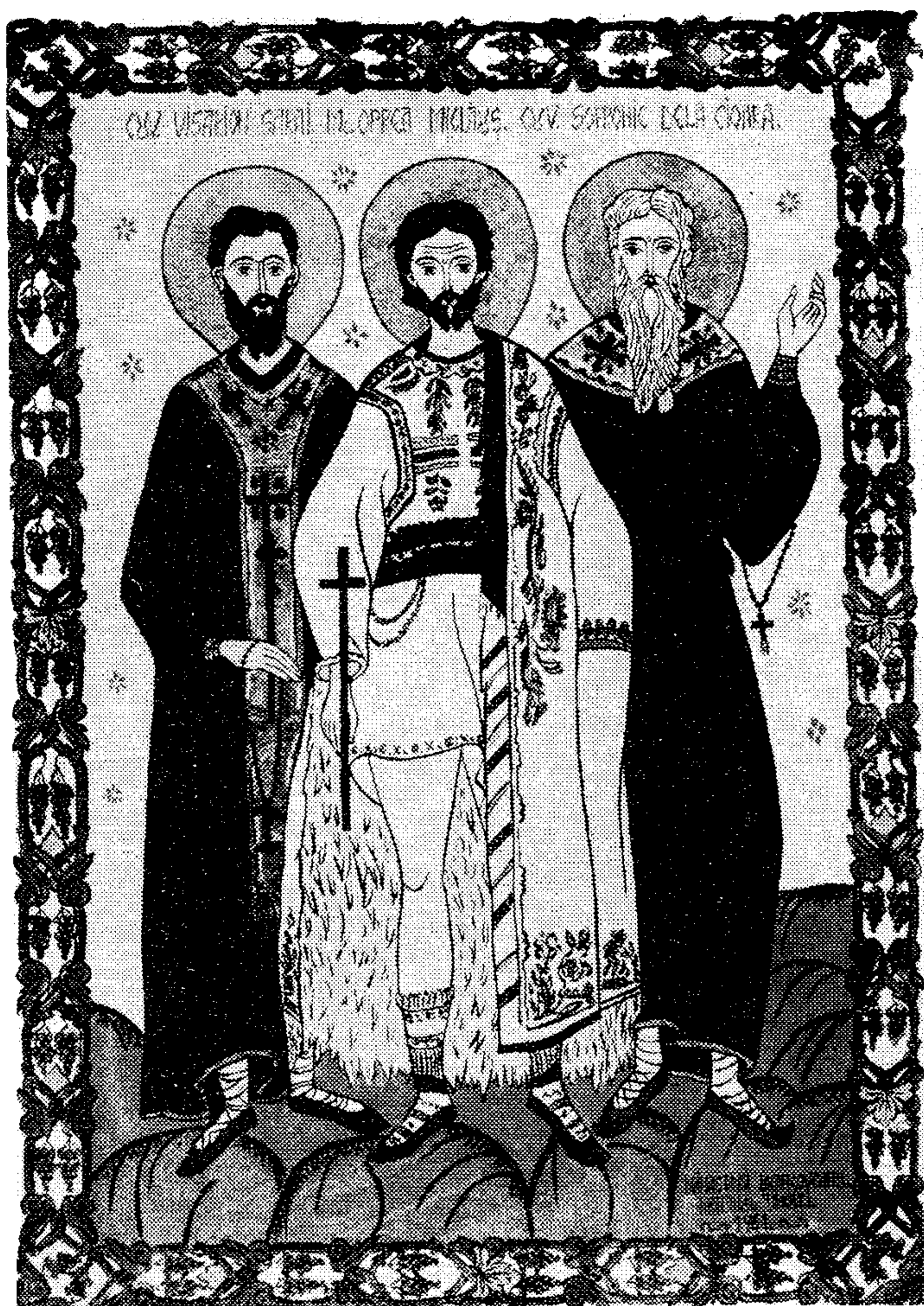
Din anaforaua respectivă aflăm că școala domnească, precum și alte școli din Moldova, se întrețineau din cei 4 lei pe care-i plătea anual fiecare preot și diacon. Se prevedea ca limba de predare să fie greaca, folosită și în școli din Europa (sau limba franceză). În ce privește obiectele de învățămînt, acestea erau foarte variate sub raportul conținutului, fiind prevăzute discipline umaniste (inclusiv latina), dar și realiste. În ce privește recrutarea elevilor, se prevedea ca ea să se facă din toate păturile sociale. Cei săraci urmau să aibă întreținerea gratuită «avînd în vedere silița la învățătură». Pentru învățarea limbilor străine se recomanda asimilarea gramaticii aplicată la texte. «După ce va învăța copilul oareșce gramatică», se vor preda fabulele lui Esop și apoi alte texte literare și «așa merg înainte de la cele știute și-i învață și pre cele neștiute...». Combătea excesul de memorizare, precum și bătaia, folosită ca mijloc de educație în școlile grecești. Pentru cei silitori se recomandau recompense, iar pentru cei nesilitori îndepărtarea din școală. «Douăzeci și patru de ucenici cari șăd în școală și sânt scriși în izvod vor lua leafă pe toată luna, unii câte cinci și alții câte zăci lei... Iar din cei ce



Episcopul Inochentie Micu (1732—1744) pictură în ulei.



Catedrala din Blaj, începută în 1741, sub Inochentie Micu, după planurile arhitectului Giovanni Martinelli, terminată mai târziu.



Cuvioșii Mărturisitori Visarion Sarai și Sofronie de la Cioara și Mucenicul Oprea din Săliștea Sibiului, apărători ai Ortodoxiei în Transilvania în secolul al XVIII-lea. Pictură pe sticlă.

Handwritten signature in Cyrillic script, possibly reading "Владимир Михайлович" (Vladimir Mikhailovich), with a large flourish above it.

Handwritten signature in Cyrillic script, possibly reading "Владимир Михайлович" (Vladimir Mikhailovich), with a large flourish below it.

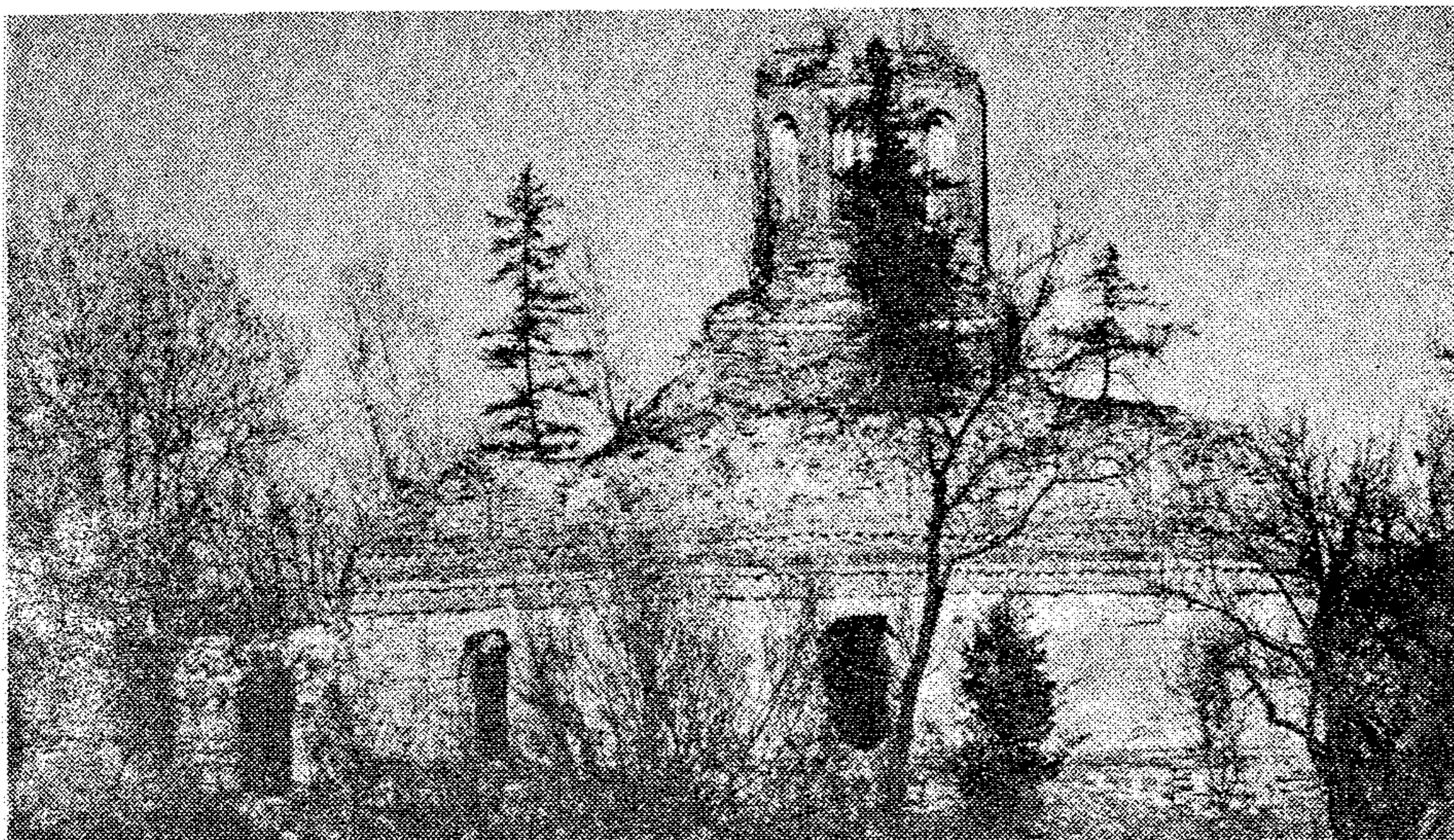
Handwritten signature in Cyrillic script, possibly reading "Владимир Михайлович" (Vladimir Mikhailovich), with a large flourish below it.

Handwritten signature in Cyrillic script, possibly reading "Владимир Михайлович" (Vladimir Mikhailovich), with a large flourish below it.

Handwritten signature in Cyrillic script, possibly reading "Владимир Михайлович" (Vladimir Mikhailovich), with a large flourish below it.

Handwritten signature in Cyrillic script, possibly reading "Владимир Михайлович" (Vladimir Mikhailovich), with a large flourish below it.

Semnături de ierarhi moldoveni și munteni din secolul al XVIII-lea.



Ruinele mînăstirii Sîmbăta de Sus, în Țara Făgărașului, ctitoria lui Constantin Brîncoveanu, distrusă de Habsburgi în a doua jumătate a sec. XVIII.



Antimis de la mitropolitul Leon Gheucă al Moldovei (1786), găsit într-o biserică din Transilvania. Azi în colecția Bibliotecii Institutului teologic universitar din Sibiu.



Biserica Sf. Gheorghe din Iași (vechea Mitropolie), ridicată între anii 1761–1768, în timpul păstoririi mitropolitului Gavriil Callimachi, de plan dreptunghiular, fără turle. În planul al doilea actuala reședință (1902–1907).



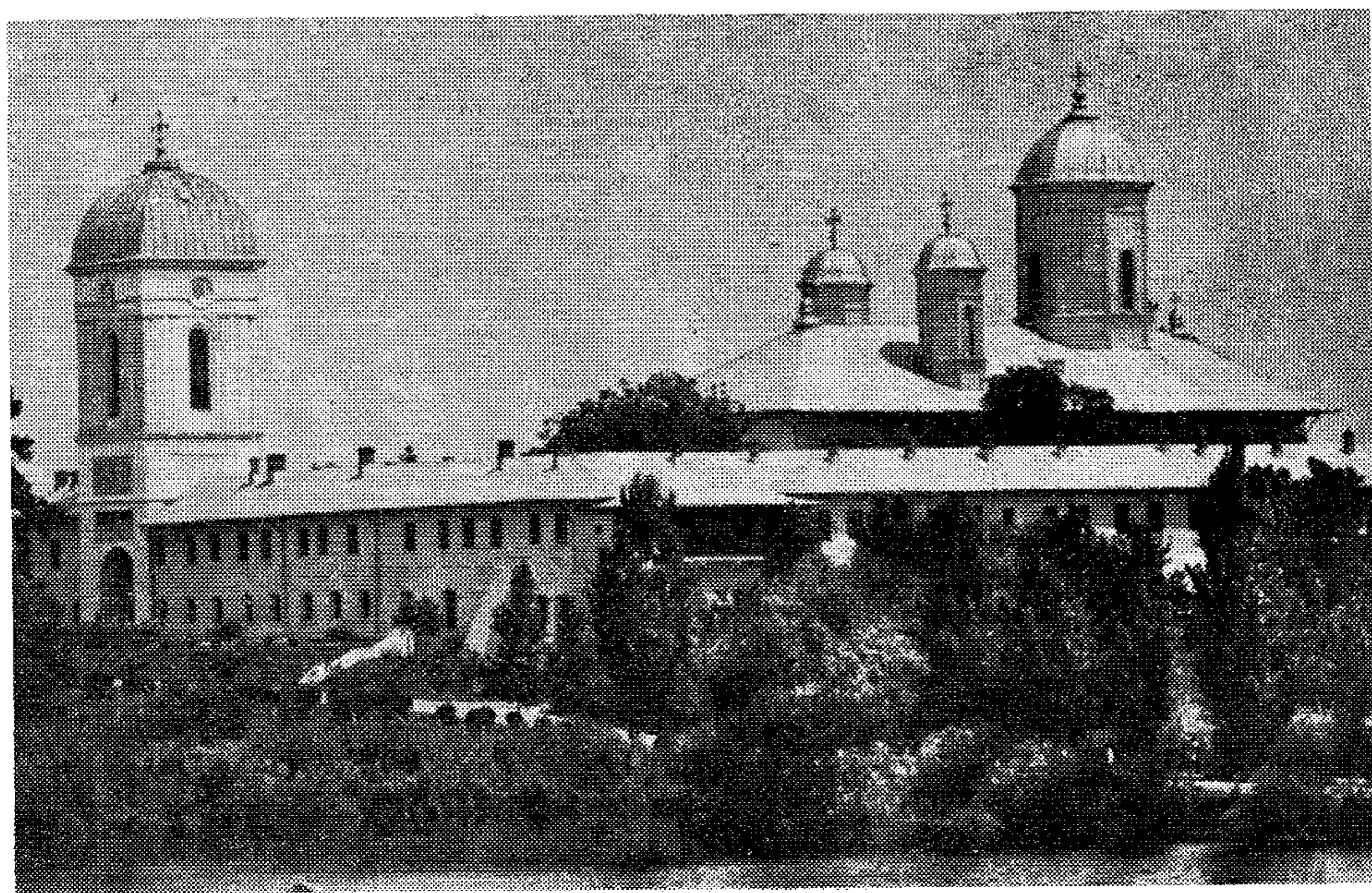
Mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei (1760–1786), gravură în lemn.



Mitropolitul Iacob Stamati al Moldovei (1792–1803), tablou în ulei în biserica Banu din Iași.



Biserica din Valea Danului, ctitoria episcopului Iosif al Argeşului, în plan triconc, cu o turlă scundă pe naos, cu un turn clopotniţă la intrarea în incintă (1811).



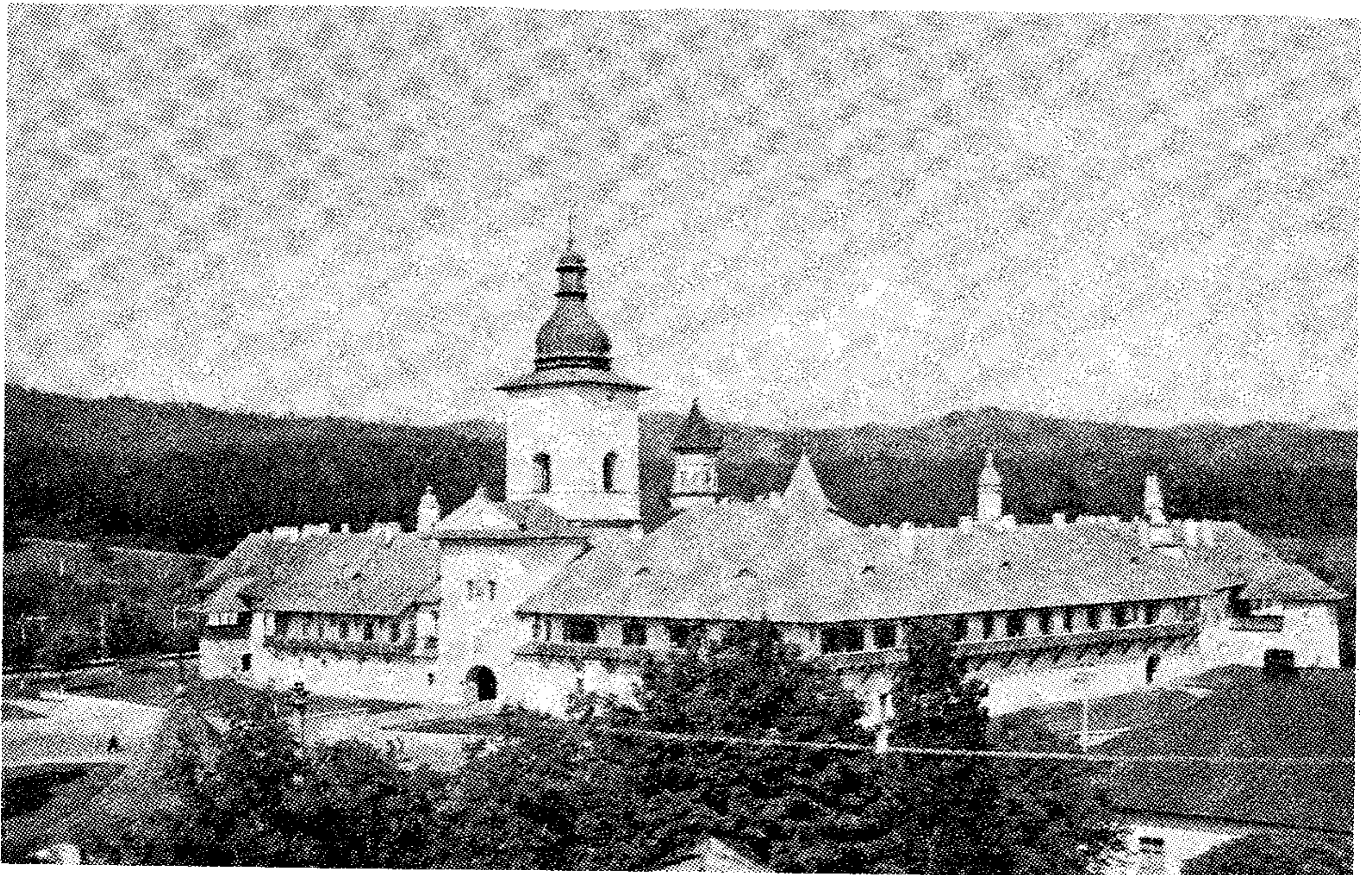
Mînăstirea Cernica — j. Ilfov, vedere generală (sfîrşitul secolului XVIII—începutul sec. XIX)



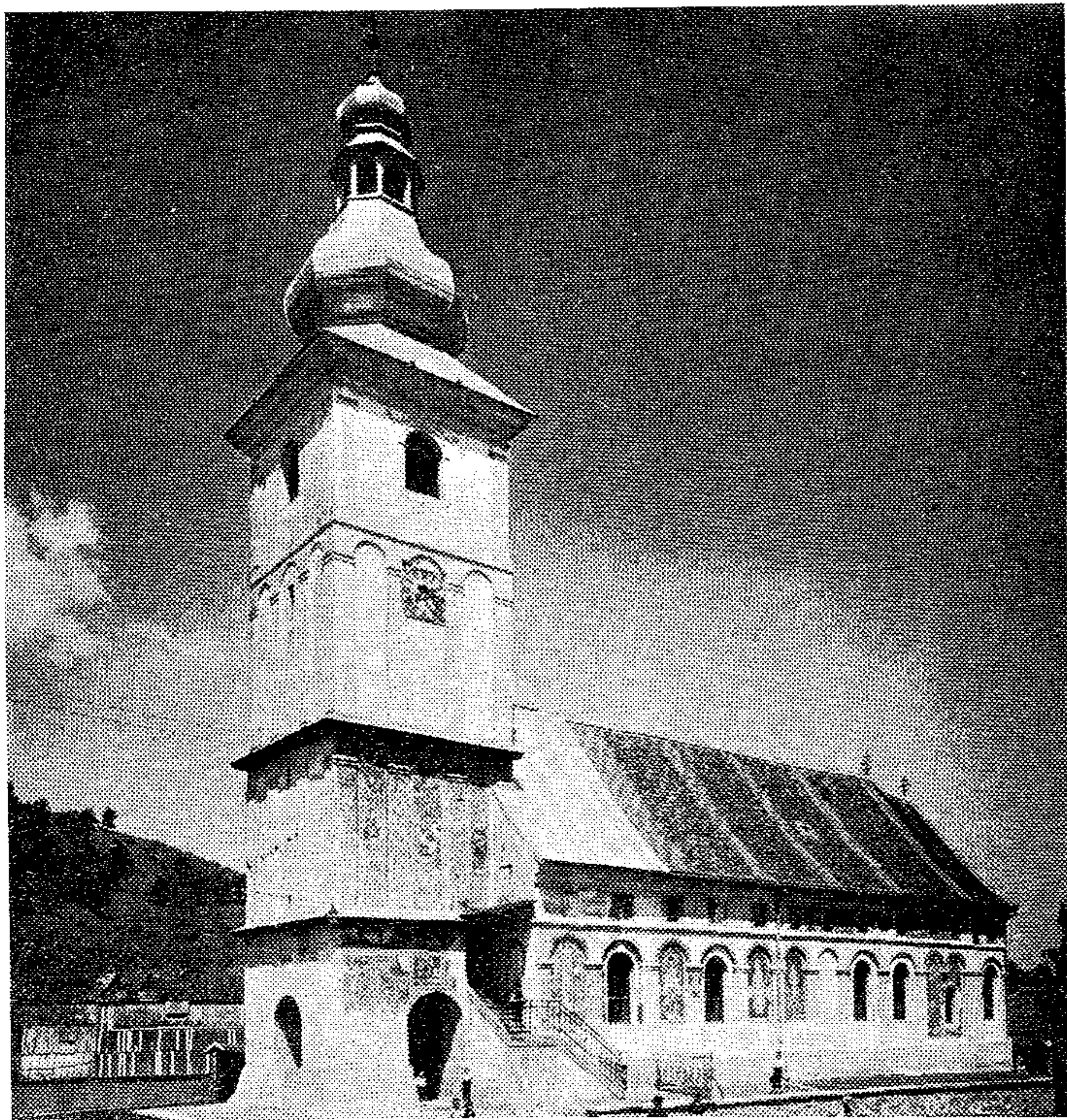
Starețul Paisie de la Neamț (1722–1794), gravură în lemn din 1817.



Starețul Gheorghe de la Cernica (+1806), tablou în ulei păstrat în Muzeul mînăstirii Căldărușani.



Mînăstirea Neamț. Intrarea în incintă (partea inferioară de la Alexandru cel Bun) și aghiazmatarul (1836).



Biserica Cuvioasa Paraschiva din Rășinari (1755), de plan dreptunghiular, cu un turn-clopotniță pe latura de vest și cu picturi exterioare.



Episcopul Constandie Filitti al Buzăului (1793–1819), tablou în ulei.



Mitropolitul Dositei Filitti al Ungrovlahiei (1793–1810), tablou în ulei.

șăd în școală căți vor fi leneși și neiubitori de învățătură să scot afară și să pun alții în locul lor fără fățării; căci niciodată școala nu iaste hrănitoare de săraci, ci hrănitoare de învățătură și pentru aceasta, pre cel ce are trebuință de învățătură îl și hrănește pîn' la o vreme și-l și învață; iar pre cel ce are trebuință numai de milă, îl trimite la cutia milelor». Durata studiilor era de șase ani, după care urma o nouă serie de elevi. Examenele se prevedeau din șase în șase luni, vacanța numai o lună, în timpul verii. Elevii bolnavi urmau să fie tratați de «doftorii politiei... fără plată». Propunea, de asemenea, ca școala domnească să fie înzestrată cu bibliotecă, iar fiecare negustor care va aduce în țară cărți nou apărute, va fi îndatorat să dea un exemplar pentru bibliotecă.

Toate acestea ni-l prezintă pe Iacob Stamati ca un militant de seamă pentru progresul cultural al țării sale, preconizînd principii pedagogice și metode de învățămînt luate din pedagogia iluministă a vremii.

Mitropolitul Iacob a trecut la cele veșnice în noaptea de 11/12 martie 1803, fiind în vîrstă de 54 de ani. Potrivit vechii tradiții, trupul său a fost îngropat șezînd în scaun în catedrala Sfîntul Gheorghe din Iași. Pe frumoasa piatră de marmoră care-i acoperă mormîntul este săpată o inscripție cuprinzătoare, cu indicarea principalelor date din viața sa.

La moartea lui, Mitropolia era datoare cu 300 de pungi. Devenise obișnuință ca ierarhii să lase datorii la moarte, pentru ca domnii fanarioți să nu mai aibă ce jefui, așa cum se întîmplase la moartea unor ierarhi de pe urma cărora rămăsese o oarecare agoniseală.

Concluzii. Încheind aceste sumare considerații asupra activității mitropolitului Iacob Stamati, putem reține că a fost un ierarh preocupat de ridicarea culturală a poporului său, un bun apărător al celor obidiți, un priceput gospodar și ctitor evlavios de lăcașuri sfinte. Ca o concluzie generală, putem afirma că în ultimele patru decenii ale secolului al XVIII-lea viața bisericească din Moldova a fost dominată de personalitatea vrednicilor ei cîrmuitori: Gavriil Callimachi, Leon Gheucă și Iacob Stamati.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, tomul III, ed. II, București, 1874 (Cronicele lui Ioniță Canta și Pseudo-Enachi Kogălniceanu); DR. ANDREAS WOLF, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Hermannstadt, 1805, 2 vol. (tradusă fragmentar de Tudor Pamfile, *Pagini vechi din viața moldovenească*, Chișinău, 1919); CONSTANTIN ERBICEANU, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a cate-*

dralei mitropolitane din Iași, București, 1888, XCVIII + 548 p. + LVI p.; N. IORGA, *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, în «Buletinul Comisiei Istorice a României», vol. III, București, 1924, p. 1—42; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p. și tomul IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări speciale. V. LAURENT, *L'élection de Gabriel Callimachi à la métropole de Moldovalachie. Date et circonstances*, în «Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine», XXVI, 1, 1945, p. 139—159 (și extras, Buc. 1947, 21 p.); SCARLAT CALLIMACHI și VLAD GEORGESCU, *Mitropolitul Gavriil Callimachi și Rusia*, în «BOR», an. LXXIX, nr. 9—10, 1961, p. 791—813; CONSTANTIN MOSOR, *Aspecte principale din viața și activitatea mitropolitului Moldovei Gavriil Callimachi (1760—1786)*, în «BOR», an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 764—777.

ALEXANDRU CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Leon Gheucă*, Chișinău, 1942, 48 p. (extras din «Luminătorul», an. LXXV, nr. 1—2, 1942).

ȘTEFAN BERECHET, *Informații noi despre activitatea arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov ca exarh și a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, ca vicar al Principatelor române după călătoria mitropolitului Iona Gruzinul*, în «BOR», an. XLI, nr. 13, 1923, p. 956—960.

ALEXANDRU I. CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Iacob Stamati (1749—1803)*, Iași, 1946, XXIV + 256 p.; I. LUPAȘ, *Cum înfățișează o carte tipărită la Sibiu în anul 1805 personalitatea mitropolitului Iacob Samati*, în «M.A.», an. IV, nr. 11—12, 1959, p. 850—858; N. C. ENESCU, *Data anaforalei mitropolitului Iacob II Stamati privitoare la școlile din Moldova*, în «MMS», an. XLVII, nr. 3—4, 1971, p. 192—203.

Activitatea culturală-tipografică. EMILE PICOT, *Notice bibliographique sur le protopope Mihail Strîlbisky, graveur et imprimeur a Iassy, à Mogilev de Podolie et à Dubossar*, Paris, 1905, 31 p.; DIMITRIE DAN, *Mihail Strilbițchi*, în «Candela», an. XXXI, (1912), p. 225—231 și 281—288 (și extras, 16 p.); T. G. BULAT, *Tiparnițele moldovenești de carte bisericească de la mitropolitul Varlaam la mitropolitul Veniamin Costachi (1641—1803)*, în «MMS», an. XLVII, nr. 5—6, 1971, p. 349—361; ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700—1821)*, București, 1968, 398 p. (îndeosebi p. 213—289).

LXII

EPISCOPIILE ROMANULUI, HUȘILOR ȘI RĂDAUȚILOR ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Ca și în cazul Mitropoliei în aceeași perioadă de timp, observăm o mai mare stabilitate a episcopilor sufragani în scaunele lor, cu păstoriri mai îndelungate și destul de rodnice. Preocupările vlădicilor de-acum sînt aceleași ca și ale înaintașilor lor, adică probleme gospodărești sau ridicarea și restaurarea unor lăcașuri de închinare. Domnii fanarioți, dacă nu-i mai înlătură pe vlădici din scaune, după bunul lor plac, în schimb le jefuiesc bunurile rămase după moarte. Un fapt deosebit de dureros a fost — cum am mai spus — ocuparea părții de nord a Moldovei (Bucovina) de către austrieci, care a dus și la mutarea scaunului Episcopiei de Rădăuți la Cernăuți, devenind acum Episcopia Bucovinei, pusă sub jurisdicția Mitropoliei ortodoxe sîrbești din Carloviț. Așa se face că din 1775 (oficial din 1781) Mitropolia Moldovei a rămas numai cu două eparhii sufragane : a Romanului și Hușilor.

Episcopia Romanului. Episcopului Teofil, trecut la cele veșnice la 1 septembrie 1747 și îngropat la Neamț, i-a urmat tot un călugăr din obștea acelei mînăstiri, egumenul *Ioanichie*, ales la 15 septembrie 1747. Se trăgea dintr-o familie răzeșească din Tuțicani, ținutul Neamț, probabil cu numele Hasan. La scurt timp după alegerea sa ca episcop, a semnat — alături de ceilalți vlădici ai țării — hrisovul lui Grigorie II Ghica (a treia domnie, 1747—1748), prin care se hotăra deschiderea de școli românești și slavonești pe lîngă cele trei episcopii (25 decembrie 1747). Desigur, va fi purtat grijă «a găsi dascăli învățați la slovenie ori și la românie, ori din cei eșiți din școalele de la Iași, ori dintr-alții»... care «să fie datori a se sili cu învățătura copiilor», așa cum glăsuia hrisovul de întemeiere. Episcopul Ioanichie împreună cu fratele său, ieromonahul

Nicolae, au ctitorit schitul *Vovidenia*, în apropierea mînăstirii Neamț, numit așa după hramul său, Intrarea Maicii Domnului în biserică (slav. *Vovidenia*). Era o biserică de lemn construită în anul 1749, pe locul căreia s-a ridicat, mai tîrziu, biserica de zid, pe care o vedem și azi. Deci, Ioanichie este al treilea vlădică de Roman care a ctitorit schituri, în apropierea mînăstirilor de metanie (după Pahomie, ctitorul Pocrovului și Ghedeon, ctitorul Sihăstriei). Din actul de întemeiere a schitului, cu data de 15 august 1751 (reînnoit în 1754), aflăm că i-a dăruit o moșie la Davideni, vii la Vitănești în ținutul Putna, o moară, trei prisăci, vite cornute, cai și oi, două case, un heleșteu lîngă schit, apoi cărți, veșminte, vase și alte obiecte de cult, toate «făcute din dreaptă osteneală și agonisita noastră ce am avut-o mai dinainte vreme pîn'a nu veni la scaunul Episcopiei Romanului». Prin același act rînduia ca după moartea lui, egumenul de la Neamț «să fie nacealnic și purtător de grijă și acestui schit». Mai tîrziu a făcut Vovideniei și alte danii. Mînăstirii Neamț i-a dăruit o prisacă, vii la Vitănești, un clopot, o casă în Iași, care să-i slujească drept metoc și altele.

A doua ctitorie a episcopului Ioanichie a fost biserica *Precista Mare din Roman*. Este vorba de o biserică rezidită «de iznoavă» și declarată mînăstire, pe locul vechii biserici a doamnei Ruxandra, soția lui Alexandru Lăpușneanu, din 1569. La 25 martie 1756, Constantin Racoviță a asistat la liturghia săvîrșită în această biserică, fiind în drum spre Iași, după ce primise pentru a doua oară domnia țării Moldovei (1756—1757). Impresionat de frumusețea noului lăcaș de închinare, domnul i-a dăruit moșii, vii și felurite obiecte de cult. Acest domn a încredințat pe episcopul Ioanichie să ridice o nouă biserică, din piatră, cu hramul *Sfîntul Prooroc Samuil, în Focșani*, în locul celei din lemn, pe care o ridicase în cursul primei sale domnii (1749—1753), ca o mulțumire lui Dumnezeu că l-a ajutat să-și recapete domnia. A ctitorit, de asemenea, o biserică din lemn în satul *Vulpășești (Hulpășești)*, în apropiere de Roman, căreia i-a dăruit mai multe cărți de slujbă.

Ca și alți vlădici de Roman, Ioanichie a primit de la domnii țării numeroase hrisoave pe seama Episcopiei (scutirea de dări a preoților din Roman, dreptul de a judeca fețele bisericesti din eparhia sa, întărirea unor proprietăți etc.). Mulți credincioși au făcut danii Episcopiei, mai ales proprietăți imobile. De multe ori a fost rugat să rezolve felurite probleme de hotărnicie a unor moșii.

Ca membru în divanul țării, a luat parte la rezolvarea unora din cele mai însemnate acte din viața poporului nostru (dezrobirea vecinilor, la 6 aprilie 1749, românizarea scaunelor vlădicești, la 1 ianuarie 1752, desființarea vădrăritului, numit și năpaste, la 25 august 1756 — act reînnoit în 1764, — desființarea văcăritului, la 1 martie 1757 ș.a.).

Ca o recunoaștere și apreciere a bogatei sale activități, la 13 aprilie 1756, mitropolitul Iacob Putneanul, în înțelegere cu domnitorul Constantin Racoviță, au hotărât să acorde episcopului Ioanichie dreptul de a sluji în capitala țării — ca și în eparhia sa — cu sacos și mitră, drept pe care nu-l aveau episcopii sufragani. Deși cartea mitropolitului preciza că această cinstire se da numai lui Ioanichie, totuși ea s-a extins apoi și la urmașii săi.

După o activitate bogată — mai ales gospodărească și de ctitorire a unor lăcașuri sfinte — vlădica Ioanichie a trecut la cele veșnice la 15 ianuarie 1769, fiind îngropat în biserica mare de la Neamț, alături de înaintașul său Teofil.

Urmașul lui Ioanichie a fost călugărul putnean *Leon Gheucă*, proto-singhelul Mitropoliei din Iași, ales la 2 februarie 1769.

Chiar în anul alegerii și înscăunării sale la Roman, au plecat la Petersburg cele două delegații ale Țării Românești și Moldovei, pentru a expune țarinei Ecaterina a II-a doleanțele celor două țări. Fiindcă delegația moldoveană era condusă de Inochentie al Hușilor, lui Leon i s-a încredințat și cîrmuirea acelei eparhii în lipsa titularului ei, după cum aflăm din cartea pastorală dată în acest scop de mitropolitul Gavriil, la 20 noiembrie 1769.

Ca episcop de Roman, Leon Gheucă a reînnoit catapeteasma bisericii episcopale, a început clopotnița de la intrarea în incinta Episcopiei, terminată abia peste 100 de ani, a făcut parte din felurite comisii de hotărnicie a moșiilor. Am arătat și cu alt prilej, că a fost un bun prieten al vestitului cărturar sîrb Dositei Obradovici, care a petrecut un timp la Roman. Părăsind Moldova, acesta s-a îndreptat spre Germania, ajungînd la Halle, unde s-a înscris la Universitate și a purtat grijă de cei doi bursieri ai episcopului romașcan: nepotul său Alexandru Gheucă și diaconul Gherasim, viitor episcop de Huși și Roman. Într-o scrisoare, Obradovici arăta că zelul lui Leon «cătred învățătură și iubire de patrie nu se poate descrie pe deplin» și că «fiind episcop, a învățat limba franceză, a adunat cu mare cheltuială o foarte aleasă bibliotecă, a dat a se traduce pe limba sa felurite cărți și acum și-a propus a da în tipar, cu cheltuiala sa, *Teatrul politic* al lui Ocsensterna și *Telemachul* și a le

dărui patriei sale» (este vorba de suedezul Gabriel Thurensen Oxens-tiern, din secolul XVII, autorul lucrării «Cugetări pe teme diferite», ed. franc. 1772 și de prelatul francez François Fénelon, autorul romanului mitologic «Aventurile lui Telemac», din 1699). Cărțile nu au fost tipărite, ci au circulat în manuscris.

La îndemnul episcopului Leon, un logofăt Toma a tradus din grecește romanul lui Eliodor, *Etiopica*, scris înainte de secolul V («A lui Iliodor istorie etiopicească sau Ethiopica»). Era un roman erotic, în care se pleda pentru o iubire curată și o credință statornică a soților, cu alte cuvinte scotea în evidență sfințenia căsătoriei, așa cum o înțelege învățătura creștină.

O însemnare pe un manuscris, — fără titlu — copiat în 1814, arăta că era tradus de episcop din franțuzește în românește. Era o lucrare moral-filozofică, unde se trata despre fericire, moarte, existența lui Dumnezeu și viața oamenilor, despre filozofia lui Seneca, Platon, Cicero, Epictet etc.

Episcopul Iacob grecul. Am arătat în alt loc, greutățile pe care le-a întâmpinat Leon, după moartea lui Gavriil Callimachi, când patriarhul ecumenic voia să pună în scaunul mitropolitan vacant pe grecul Iacob, egumenul mînăstirii Barnovschi. În cele din urmă, patriarhul a fost nevoit să țină seama de voința țării și astfel Leon a urcat pe scaunul mitropolitan, prin martie 1786. Dar la stăruințele domnului și ale patriarhului ecumenic, grecul Iacob a izbutit totuși să ajungă episcop al Romanului. Mitropolitul Leon a refuzat să ia parte la hirotonia sa, săvîrșită desigur de arhieriei greci, în biserica mînăstirii închinată Dancu din Iași. Deși a rămas în scaunul de la Roman numai cîteva luni, grecul Iacob a fost o adevărată nenorocire și o rușine pentru Biserică. A așezat în slujbe la Episcopie numai greci, pe care i-a însărcinat să strîngă darea cîrjei (care se plătea la instalarea unui nou chiriarh), ploconul vlădicesc și darea pentru școli, ca să-și poată plăti nenumăratele datorii făcute în vederea ocupării scaunului episcopal. Din pricina jafului lui Iacob, «mulți preoți au fugit și alții și-au tăiat părul și s-au făcut țărani», cum arăta un raport oficial contemporan. În același scop, a vîndut sau a zălogit o parte din bunurile Episcopiei. Dumnezeu a scăpat însă curînd Episcopia de acest om nevrednic, căci a murit subit în Focșani, la 25 octombrie, același an.

Îndată după moartea sa, mitropolitul Leon a dispus să se facă o cercetare asupra datoriilor lăsate de Iacob. Toți slujbașii greci de la Episcopie au fost destituiți. În decembrie 1786, cercetările au continuat la

Iași, în prezența mitropolitului Leon, care a dat o carte de blestem împotriva celor care refuzau să facă mărturisiri. S-a constatat cu acest prilej, că au fost mituite zeci de persoane, începînd cu domnitorul și continuînd cu diferiți boieri, domnițe și boieroaiice și chiar cu un portar, fie cu bani, fie cu obiecte de preț (inele, cercei, ceasuri de aur și de argint, tabachere etc. etc.). S-a constatat că toate cheltuielile lui se ridicau la peste 90.000 de lei, o sumă enormă în acel timp, din care el a plătit 20.000 lei. Episcopia urma să plătească aceste datorii zeci de ani, întrucît venitul ei era de abia 7.500 de lei anual, din care trebuia să facă față și cheltuielilor curente.

Alți episcopi de Roman. Starea tristă în care a adus Episcopia Romanului nevrednicul Iacob, a făcut ca alegerea urmașului său să întîrzie cu nouă luni, căci nici un călugăr nu mai voia o eparhie cu asemenea datorii. Abia la 19 iulie 1787 a fost ales ieromonahul *Antonie*, originar din Rădăuți, călugărit la Putna, de unde plecase în urma ocupării Bucovinei de austrieci. Ca episcop, a izbutit să plătească o parte din datoriile înaintașului său. În timpul păstoririi sale, egumenul Gherasim Putneanul, de la mînăstirea Precista Mare din Roman, a refăcut biserica (1787), punînd și bazele unei bolnițe.

A murit prin mai 1796, iar la 1 iunie, locul său a fost ocupat de *Veniamin Costachi*, fost episcop la Huși. Acesta a continuat să plătească datoriile lui Iacob, a ajutat unele biserici din oraș, dar mai ales pe arhimandritul Vartolomeu Putneanul, egumenul mînăstirii Precista Mare. Acesta a transformat bolnița făcută de egumenul Gherasim Putneanul într-un adevărat spital, — prima instituție de acest gen în Roman — avînd o clădire proprie și o farmacie («spițerie»), precum și personal medical urmînd să deservească și pe locuitorii orașului. Întrucît aceste lucrări n-au putut fi realizate cu banii lăsați prin testament de Gherasim și nici din veniturile mînăstirii, episcopul Veniamin i-a venit în ajutor cu 80 de pungi de bani (40.000 lei vechi). În felul acesta, egumenul Gherasim și Vartolomeu, precum și episcopul Veniamin, pot fi considerați adevărații ctitori ai «ospitalului săracilor din tîrgul Romanului».

S-a îngrijit, de asemenea, și de preoții din eparhie, adresîndu-le o pastorală, la scurt timp după înscăunare, cu felurite îndrumări privitoare la misiunea lor: să poarte grijă de biserică, să se pregătească pentru săvîrșirea Sfintei Liturghii, să aibă o purtare demnă, pentru a fi pilde vrednice de urmat pentru enoriași.

La 18 martie 1803, tînărul episcop Veniamin a fost ales în scaunul de mitropolit al Moldovei.

Episcopia Huşilor. După retragerea episcopului Ierotei, în scaunul vacant a fost ales tot un călugăr putnean, *Inochentie*, originar dintr-o familie de răzeşi din Bahna, ținutul Neamţ, intrat de tînăr în mînăstirea Neamţ, de unde a trecut la Putna. Remarcat de Iacob Putneanul, a fost făcut dichiu la Episcopia din Rădăuţi, în timp ce păstorea acolo. Probabil tot la recomandarea sa, a fost ales episcop al Huşilor, la 27 mai 1752. În cei 30 de ani de păstorie, vlădica Inochentie s-a dovedit nu numai un priceput gospodar, ci şi un bun patriot şi un ales păstor de suflete. O însemnată realizare a sa a fost rezidirea din temelie a catedralei episcopale de la Huşi, ctitorită de Ştefan cel Mare, care ajunsese în stare de degradare. Din smerenie, nu şi-a pus numele său de ctitor şi nici pe al domnitorului Matei Ghica (1753—1756), cel care l-a ajutat, ci a aşezat la locul de cinste vechea pisanie a lui Ştefan cel Mare. Lucrările de construcţie au fost isprăvite în ianuarie 1756. La 9 ale lunii, Matei Ghica a emis un hrisov, prin care arăta cum a avut loc refacerea mînăstirii şi cum el însuşi a dăruit locul «domnesc» pe care era aşezată, cîteva terenuri din jurul ei, precum şi o seamă de privilegii. A urmat apoi refacerea caselor din incinta Episcopiei, precum şi a schitului Brădiceşti, metocul eparhiei.

Episcopul Inochentie s-a numărat printre cei care l-au îndemnat pe domnitorul Constantin Racoviţă Cehan (1756—1757) să înfiinţeze spitalul Sfîntul Spiridon din Iaşi, lucru pe care-l recunoaşte însuşi domnul în hrisovul de întemeiere al spitalului din 1756 («sfătuindu-ne, în cîteva rînduri, cu ai noştri duhovniceşti părinţi, sfinţia sa chir Inochentie, episcop Huşului...»).

Bun gospodar, vlădica Inochentie s-a îngrijit de averea Episcopiei. Astfel, a reînnoit în mai multe rînduri hrisoavele domneşti de scutiri, a cumpărat sau a primit zeci de dani în bunuri imobile (moşii, vii, păduri, un loc pentru metoc în Iaşi etc. etc.), a făcut schimburi de proprietăţi, a restabilit hotarele moşiilor etc. În administrarea bunurilor Episcopiei, a avut un nepreţuit ajutor în persoana dichiuului (administratorul, economul), Iorest Danu.

Deşi s-ar părea, la prima vedere, că toate acestea n-ar corespunde cu menirea sa de păstor de suflete, totuşi, pe atunci moşiile erau singurele mijloace de susţinere a Episcopiei. Veniturile lor l-au ajutat să-şi refacă reşedinţa şi catedrala, jefuite în 1767, cînd Inochentie s-a retras la Brădiceşti, din cauza ciumei. Ca unul care descindea din pătura răzeşilor, a înţeles toate nevoile şi suferinţele acestora. Episcopul Melchisedec a consemnat o «tradiţie», care spunea că Inochentie umbla călare,

cu desăgii la șa, intra în casele răzeșilor, vorbea cu ei despre treburile gospodărești, încît toți alergau la el, spre a primi ajutor și povață. Mai amintim că în 1756, Inochentie, alături de ceilalți vlădici ai țării, a luat parte la divanul sau adunarea în care s-a hotărît desființarea dării vădrăritului (numită năpaste), iar în anul următor a văcăritului.

Inochentie s-a dovedit și un luminat patriot. Astfel, în 1769—1770, deci în timpul războiului ruso-turc din 1768—1774, a condus o delegație moldoveană în Rusia, la curtea țarinei Ecaterinei a II-a (1762—1796), pentru a-i prezenta doleanțele țării și a-i cere sprijinul împotriva stăpînirii otomane. Alături de Inochentie, din delegație mai făceau parte egumenii Vartolomeu Măzăreanu de la Solca și Benedict Teodorovici de la Moldovița, precum și boierii Ioniță Paladi, fost mare logofăt, și Enache Milu, fost mare spătar. În lipsa sa, conducerea eparhiei a fost încredințată episcopului Leon Gheucă al Romanului (20 noiembrie 1769 — toamna 1770). Delegația moldoveană a plecat în decembrie 1769, avînd trei scrisori către împărătesă (în prima expuneau doleanțele țării cu privire la abuzurile și jafurile făcute de oștile străine aflate în Moldova, prin a doua se cerea sprijinul Rusiei pentru aducerea moaștelor Sfîntului Ioan cel Nou de la Zolkiew — unde au fost duse de poloni — la Suceava, iar prin a treia, cîteva văduve cereau unele scutiri), două scrisori către Sinodul rus, tot în legătură cu aducerea moaștelor Sfîntului Ioan cel Nou și alte două către înalte personalități politice din Rusia. Sosiți la Petersburg, după aproape trei luni de călătorie, membrii delegației moldovene au fost primiți de împărăteasă, în Duminica Floriilor (28 martie 1770), împreună cu delegația munteană, condusă de mitropolitul Grigorie. Inochentie a vorbit cel dintîi, prezentînd scrisorile din partea țării, apoi a vorbit mitropolitul Grigorie al Ungrovlahiei.

În timpul șederii la Petersburg, Inochentie a îndemnat pe arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu să traducă din slavonește în românește *Liturghia arhierescă*, după cum arată o însemnare a traducătorului.

La 17 iulie 1770, Inochentie a pornit spre țară, iar cei doi egumeni au mai rămas zece zile pentru a primi din partea împărătesei veșminte, obiecte liturgice și cărți de slujbă. Episcopul primise un rînd de odăjdii arhieresti. Sosit în țară, Inochentie a raportat domnului și mitropolitului cum și-a îndeplinit misiunea, apoi s-a reîntors în eparhia sa. Toate aceste lucruri la cunoaștem din descrierea călătoriei delegației moldovene la Petersburg, făcută de arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu.

Inochentie și-a dat obștescul sfîrșit la 10 octombrie 1782, fiind înmormîntat în catedrala episcopală, refăcută de el din temelii, cu cîteva

ani în urmă. Urmașul său, Iacob Stamati, i-a așezat pe mormînt o lespede de marmură, cu inscripție săpată de jur împrejur.

Iată dar cîteva din faptele episcopului Inochentie, care-l așează printre ierarhii de vrednică pomenire de la Huși.

După moartea lui Inochentie, domnitorul fanariot de atunci, Alexandru Mavrocordat Deli-bei (1782—1785) a luat toți banii rămași de la bătrînul episcop, o parte din averea mișcătoare și nemișcătoare, precum și economiile și lucrurile de valoare depuse de credincioși spre păstrare, la Episcopie. Prin acest jaf, Episcopia a rămas cu o datorie de 75 de pungi, o sumă însemnată, pe care a trebuit s-o plătească urmașul său. Obiceiul jefuirii eparhiilor moldovene după moartea chiriarhului lor a fost urmat și de alți domni fanarioți.

Episcopul Iacob Stamati. A fost ales la 9 decembrie 1782 și hirotonit în ziua următoare, în biserica Curții domnești din Iași. Gramata mitropolitului Gavriil pentru noul ierarh poartă data de 18 decembrie 1782, cînd i s-a făcut înscăunarea. Așezat la Huși, a găsit Episcopia într-o stare de plîns. Revoltat de jaful domnului fanariot, episcopul Iacob a poruncit să se întocmească un pomelnic al episcopilor de Huși și al domnilor țării care au ajutat Episcopia, lucrat în lemn, de dimensiuni mari, în formă de triptic, în care era înfierată și fapta acelui domn.

Îndată după înscăunare, Iacob Stamati a ridicat o nouă reședință episcopală, clădire existentă pînă azi, precum și o serie de dependințe (chilii, fîntîni etc.). Biserica episcopală a fost înzestrată cu veșminte, icoane și vase liturgice, iar catapeteasma a fost zugrăvită (în 1849 s-a făcut alta, iar a lui Iacob s-a vîndut bisericii Sfinții Arhangheli din Huși). Cîteva ani mai tîrziu, a cumpărat părți din moaștele Sfintei Chiriachi (o mîină). De asemenea, a cumpărat, a primit în dar sau a arendat numeroase moșii, izbutind să refacă starea materială a Episcopiei. În 1789, un ieromonah Sofronie, ctitorul schitului Averești, și-a închinat ctitoria — cu toate bunurile — Episcopiei de Huși.

Pentru ridicarea vieții religios-morale a credincioșilor, episcopul Iacob a trimis în 1785 o scrisoare pastorală către preoții din eparhie, plină de îndemnuri privitoare la îndeplinirea slujbei lor. Cele 7 «ponturi» ale pastoralei cuprindeau îndrumări privitoare la purtarea preotului față de enoriași, la curățenia și înfrumusețarea bisericii etc. Tot aici erau arătate și sancțiunile care urmau să fie aplicate preoților nevrednici, dar și credincioșilor care nu acordau respectul cuvenit preoților și rînduielilor bisericesti.

E de amintit și faptul că la îndemnul lui s-a tradus din slavonește cartea teologului ucrainean Ioanichie Galeatovschi, *Cer nou*, de către nepotul său, Toma Stamati și de ieromonahul Teofan, eclesiarhul Episcopiei.

După o activitate rodnică de zece ani, episcopul Iacob a fost ales în scaunul mitropolitan de la Iași, la 21 iunie 1792.

Urmașii lui Iacob Stamati. Peste câteva zile, în 26 iunie, a avut loc alegerea, iar a doua zi hirotonia noului episcop de Huși, *Veniamin Costachi*, pînă atunci egumen al mînăstirii Sfîntul Spiridon din Iași. În cei patru ani de păstorire la Huși, s-a ocupat cu înzestrarea catedralei episcopale cu felurite obiecte de cult, precum și a reședinței eparhiale. Mitropolitul Iacob l-a însărcinat să slujească la înmormîntarea starețului Paisie la Neamț († 15 noiembrie 1794), dar a ajuns după îngropare. A rămas atunci la Neamț aproape o lună, participînd la alegerea urmașului lui Paisie.

La 1 iunie 1796, Veniamin a fost ales episcop al Romanului. În ziua următoare, a fost ales la Huși ieromonahul *Gherasim*, dîchiul Mitropoliei, hirotonit la 3 iunie. Acesta era fiu de preot din familia Barbovschi din Vicovul de Sus, în părțile Rădăuților. Călugărit la Putna, a plecat de acolo la Slatina, unde a ajuns dîchiu. Luat în slujba Episcopiei de Roman, pe cînd păstorea acolo Leon Gheucă, a fost trimis de acesta la studii în Germania, împreună cu nepotul său Alexandru Gheucă, cu purtarea de grijă a cărturarului sîrb Dositei Obradovici. Reîntors de la studii, Gherasim a ajuns arhidiacon și dîchiu la Mitropolie (acum a tradus *Istoria craiului Sfeziei Carol al XII-lea*). Ca episcop a fost preocupat mai mult de probleme gospodărești, sporind averea Episcopiei prin daniile unor credincioși. Cu toate acestea, Episcopia a ajuns sub el la mari datorii. Se pare că acestea s-au făcut cu gîndul nemărturisit ca Episcopia să nu mai poată fi jefuită la moartea ierarhului de către domnii fanarioți, așa cum se întîmplase în cazul lui Inochentie. La 25 martie 1803, Gherasim Clipa Barbovschi i-a urmat lui Veniamin Costachi în scaunul episcopal de la Roman.

Episcopia Rădăuților. În această perioadă, Episcopia Rădăuților a ajuns într-o situație deosebită, datorită schimbărilor teritoriale survenite în 1775, fapt pentru care ne ocupăm de ea aci, după Episcopia de Huși, deși în ordinea canonică a scaunelor, era înaintea acesteia.

În urma alegerii lui Iacob Putneanul ca mitropolit al Moldovei, în scaunul vlădicesc de la Rădăuți a fost ales *Dosoftei Herescu*. Noul episcop se trăgea dintr-o familie de mici boieri, părinții săi călugărindu-se

la bătrînețe. Își avea metania la mînăstirea Putna, unde a fost pentru scurt timp egumen. Hirotonit și înscăunat la Rădăuți în noiembrie 1750, a avut o păstorire extrem de lungă și rodnică, dar și foarte agitată. Ca și înaintașii săi, a sporit averea eparhiei, prin cumpărări de moșii sau prin daniile unor credincioși. E întîlnit ca membru în divanul domnesc, atunci cînd s-au luat măsuri de mare însemnătate pentru viața politică și socială a țării (de pildă, la 1 ianuarie 1752, cînd s-a hotărît să nu mai fie aleși vlădici de neam străin, în 1756 la desființarea vădrăritului, la 1 martie 1757 la desființarea văcăritului etc.). Actele vremii îl amintesc mereu făcînd felurite hotărnicii, deci fixînd hotarele unor moșii, fie singur, fie cu unii dregători domnești.

Vlădica Dosoftei a fost și ctitor de locașuri sfinte, căci din banii lui s-au ridicat biserica din *Vadul Vlădiciei* lîngă Rădăuți, în 1773, biserica cu hramul *Sfînta Treime din Cernăuți*, ctitorită împreună cu fratele său, Ilie Medelnicerul, în 1774 (mutată mai tîrziu la Clocucica) și biserica din *Vicovul de Jos*, din 1777 (mutată mai tîrziu la Bahrinești). Toate erau biserici modeste din lemn. În 1781 — cu banii săi — a ridicat o clopotniță lîngă biserica episcopală «Sfîntul Nicolae» din Rădăuți. Mînăstirii sale de metanie, Putna, i-a făcut mai multe dani (o prisacă, bani pentru refacerea catapetesmei ș.a.). În 1771, deci în timpul războiului ruso-turc din 1768—1774, parohiile fostei eparhii a Hotinului au fost trecute sub oblăduirea duhovnicească a episcopului Dosoftei Herescu. Au rămas sub jurisdicția Episcopiei din Rădăuți pînă în 1775, cînd au trecut la Mitropolia Proilaviei. Se cunosc de la vlădica Dosoftei zeci de antimise răspîndite în bisericile din eparhia sa.

Anul 1775 a adus schimbări însemnate în viața politică — și implicit în cea bisericească a Moldovei. După războiul ruso-turc din 1768—1774, încheiat cu pacea de la Kuciuc-Kainargi (10 aprilie 1774), Austria a cerut Porții partea de nord a Moldovei, drept recompensă pentru ajutorul dat în cursul războiului. S-a susținut că era vorba doar de «o rectificare de frontieră în sudul Galiției», care le era necesară pentru trecerea în Transilvania, prezentînd în acest scop la Poartă o hartă falsă, în care teritoriul revendicat era redus la o fîșie îngustă. Pe baza unei convenții turco-austriece, din 7 mai 1775, Poarta a cedat Imperiului habsburgic acest teritoriu, cunoscut de-acum înainte sub numele de Bucovina. Protestele domnitorului Grigorie III Ghica (1774—1777) au avut drept urmare uciderea sa, din ordinul sultanului (1 octombrie 1777). Prin acest act politic, istoria eparhiei Rădăuților a intrat într-o nouă fază.

În 1781, s-a făcut un schimb de parohii, între mitropolitul Gavriil Callimachi și episcopul Dosoftei Herescu, în sensul că Suceava și parohiile din jur, care aparțineau Mitropoliei, au fost cedate Episcopiei de Rădăuți, întrucât intraseră în hotarele Imperiului habsburgic, iar Mitropolia primea în schimb ținutul Dorohoi, aparținător pînă atunci de Rădăuți, neocupat de austrieci.

Pe baza unei hotărîri a împăratului Iosif II (1780—1790), din 12 decembrie 1781, reședința Episcopiei a fost mutată din Rădăuți la Cernăuți. Instalarea lui Dosoftei în Cernăuți s-a făcut la 30 ianuarie (10 febr. st. n.) 1782, de către generalul comandant al Bucovinei Enzenberg, care i-a dăruit atunci o cruce de aur, ca dar al împăratului. De acum înainte și-a luat titlul de «episcop al Bucovinei» sau «episcop exempt al Bucovinei». Prin aceasta, a încetat jurisdicția Mitropoliei Moldovei asupra fostei Episcopii de Rădăuți și chiar asupra primei sale reședințe de la Suceava, creîndu-se o nouă episcopie. Episcopia Bucovinei a fost subordonată — în problemele spiritual-dogmatice — Mitropoliei ortodoxe sîrbe din Carloviț. În problemele administrative era pusă sub controlul guvernului imperial din Viena. În 1786, cînd s-a făcut reorganizarea Bisericii din Bucovina, Episcopia a fost pusă sub jurisdicția Carlovițului și în problemele administrative, iar titularii ei făceau parte din sinodul mitropolitan de la Carloviț. După lungi tratative cu autoritățile, episcopul Dosoftei a izbutit să aducă la 13 septembrie 1783, în biserica cu hramul «Sfîntul Gheorghe» de la mînăstirea Sf. Ioan din Suceava, moaștele Sfîntului Ioan cel Nou, duse în Polonia în urmă cu aproape un veac, de către mitropolitul Dosoftei. În 1786 s-a publicat un regulament al noii eparhii, așa-numitul «Plan de organizare bisericească».

Bătrînul episcop Dosoftei a murit la 22 ianuarie (2 februarie st. n.) 1789, după o păstorire de aproape patru decenii, timp în care, pe lîngă multe bucurii, a avut și nefericirea de-a vedea răpită o parte din trupul țării, alipită Imperiului habsburgic. Prin activitatea sa bogată, dar mai ales prin dîrzenia cu care s-a împotrivit multor măsuri de înnoire și înstrăinare pe care voia să le introducă noua stăpînire, episcopul Dosoftei apare ca unul din ierarhii de vrednică pomenire din trecutul Moldovei.

După moartea lui Dosoftei, s-au produs schimbări tot mai profunde în viața bisericească a Episcopiei Bucovinei, care, de-acum înainte nu mai avea legături cu Mitropolia din Iași. Din această pricină, istoria ei ulterioară o vom trata într-un capitol aparte.

Concluzii. Cercetînd istoria episcopiilor moldovene în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, constatăm că ele au fost păstorite

de ierarhi vrednici, ca Ioanichie, Leon Gheucă și Veniamin Costachi la Roman, Inochentie și Iacob Stamati la Huși, precum și Dosoftei Herescu la Rădăuți. Istoria a înregistrat și numele singurului episcop grec din Moldova, simoniacul Iacob, în 1786, precum și jafurile domnitorilor fanarioți Alexandru I Mavrocordat Deli-bei, care și-a însușit întreaga agoniseală a lui Inochentie al Hușilor, și Alexandru II Mavrocordat Firaris, care a încasat mari sume de bani de la acel Iacob grecul. Tot acum, Austria a izbutit să răpească Bucovina, fapt care a avut urmări nefaste asupra vieții bisericești din eparhia Rădăuților.

BIBLIOGRAFIE

Episcopia Romanului. MELCHISEDEC (ȘTEFANESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea a doua, București, 1875, VI + 239 p. (poate fi socotită și ca izvor documentar); ALEXANDRU I. CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Leon Gheucă*, Chișinău, 1942, 48 p. (extras din «Luminătorul», an. LXXV, nr. 1—4, 1942).

Episcopia Hușilor. MELCHISEDEC (ȘTEFANESCU), *Cronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, X + 463 + 175 p. (poate fi socotită și ca un izvor documentar); ANTON POPESCU, *Inochentie, episcopul Hușilor*, «MMS», an. LXIII, nr. 3—4, 1967, p. 275—287; ALEXANDRU I. CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Iacob Stamati (1749—1803)*, Iași, 1946, XXIV + 256 p.; GH. VLAD, *Veniamin Costachi, episcop la Huși și Roman*, în «MMS», an. XLIII, nr. 1—2, 1967, p. 18—23 (vezi restul bibliografiei la cap. Veniamin Costachi mitropolit).

Episcopia Rădăuților. TEODOR NOVAC, *Dositei Herescu. Viața și activitatea sa ca episcop de la 1750.—1789*, București, 1901, 107 p.; DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; ION NIȘTOR, *Istoria Bisericii din Bucovina*, București, 1916, XX + 295 p.; TIT SIMEDREA, *Catastivul de hirotonii al Episcopiei Rădăuților pe anii 1757—1782*, Cernăuți, 1943, 28 p.

LXIII

MITROPOLIA PROILAVIEI ȘI EPISCOPIA HOTINULUI

În afară de mitropoliile și episcopiile pe care le cunoaștem în Țara Românească și Moldova (Mitropolia Ungrovlahiei, cu episcopiile sufragane de la Râmnic și Buzău și Mitropolia Moldovei, cu episcopiile sufragane de la Roman, Rădăuți și Huși), în cele două țări românești extracarpatică au existat și unele eparhii efemere, pentru perioade de timp mai scurte sau mai îndelungate. Așa a fost Episcopia Strehaiei, creată de domnitorul Grigorie Ghica, pentru prietenul său Daniil, între anii 1672—1679. De o viață mai îndelungată s-a bucurat o altă eparhie care a existat pe pământ românesc și pentru credincioși români și anume Mitropolia Proilaviei. Alături de aceasta — uneori în legătură cu ea — și-a dus viața, pentru scurt timp, o Episcopie la Hotin.

Mitropolia Proilaviei sau a Proilavului și-a primit numele de la orașul Brăila, unde își avea, de obicei, scaunul său de reședință. Grecii numeau Brăila *Πραϊλοβον*, din care s-a făcut *Προϊλαβον*, formă sub care apare mai des, pînă în timpurile moderne, iar turcii Ibrail sau Ibraila. Prin urmare, este vorba de o «Mitropolie a Brăilei». Cum s-a ajuns la înființarea acesteia ?

La 1417 au ajuns sub stăpînire turcească cetățile Giurgiu și Turnu, fiind transformate în raiale (turcește : «gloată», «turmă», «popor de adunătură»). În Moldova, vechile cetăți Chilia și Cetatea Albă (numită de turci Akkerman) căzuseră sub dominație otomană încă din 1484, toate încercările lui Ștefan cel Mare de a le recuceri fiind sortite eșecului.

După marea ofensivă turcească din 1538 împotriva lui Petru Rareș, condusă de însuși sultanul Soliman II Magnificul, a fost anexat întreg Bugeacul, împreună cu cetatea Tighina (numită de turci Bender), deci zona sudică a teritoriului dintre Nistru și Prut. Întreg teritoriul a fost

transformat în raia, sub denumirea de raiaua Tighinei. Peste două secole, a devenit raia și cetatea Hotinului cu hinterlandul respectiv (1713).

Prin anul 1539, Radu Paisie, domnul Țării Românești (1535—1545) a trebuit să-și părăsească scaunul și să fugă peste Dunăre, din pricina unui pretendent, banul Șerban, înrudit cu boierii Craiovești. Radu Paisie s-a reîntors cu ajutor turcesc, reluându-și tronul domnesc. Dar în schimbul acestui ajutor, turcii au obținut Brăila și ținutul înconjurător — prin 1539—1540 — care au fost transformate în raia (1542). Hotarul raialei se întindea din dreptul Hîrșovei spre nord-vest, pînă în apropierea râului Buzău, continua spre nord-est, paralel cu Buzăul, apoi spre est, adică spre Dunăre, paralel cu Siretul.

În astfel de împrejurări, ținuturile respective s-au rupt de Țara Românească și de Moldova, trecînd sub administrație otomană. În cetățile respective au fost așezate trupe turcești de pază, care constituiau un permanent pericol pentru țările noastre. Dar odată cu stăpînirea politică turcească, aceste teritorii au fost scoase de sub jurisdicția ierarhilor munteni sau moldoveni și constituite într-o unitate bisericească aparte, condusă de ierarhi greci, sub jurisdicția directă a Patriarhiei Ecumenice, sub numele de Mitropolia Proilaviei. Aceasta apare în locul al 55-lea, între mitropoliile supuse Patriarhiei, imediat după a Dristrei (vechiul Durostorum, Dorostolon), care avea locul 54.

Noua Mitropolie a Proilaviei este menționată într-o listă alcătuită pe la sfîrșitul secolului al XV-lea (dar nu figurează într-una alcătuită de patriarhul Nil, în secolul XIV), fapt pentru care istoricul Demostene Russo a susținut că s-a înființat «înainte de 1500». În acest caz, înseamnă că la început, ea cuprindea teritoriile din jurul Chilieii și Cetății Albe, poate chiar din nordul Dobrogei. Nu ar fi exclus ca ea să fi luat ființă ca o continuatoare a Mitropoliei Vicinei.

Reședința mitropolitană era în Brăila (în catedrala cu hramul Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil, existentă pînă pe la mijlocul secolului trecut). Uneori, din diferite împrejurări, mitropolitul stătea la Ismail, Reni, Galați sau în satul Căușani lîngă Tighina. Hotarele eparhiei nu au fost aceleași în decursul istoriei sale, ci au suferit schimbări, în funcție de cuceririle rusești sau turcești din timpul deselor războaie dintre aceste două puteri. În mod obișnuit, ea cuprindea raiaua Brăilei (cu teritoriul înconjurător, rupte de la eparhia Buzăului), teritoriile raialelor Giurgiu și Turnu, luate de la Mitropolia Ungrovlahiei, precum și regiunile din nordul Mării Negre, — cu Ismailul, Chilia și Cetatea Albă —, iar în nordul acestora, așa numitul Bugeac și raiaua Tighina. Pe la mijlocul se-

colului al XVII-lea au intrat în componența ei unele teritorii din nordul Dobrogei, luate de la Mitropolia Dristrei.

Uneori se întindea și peste Nistru, înspre Bug, în așa numita «Ucraina Hanului» (stăpînită un timp de Gheorghe Duca Vodă al Moldovei, 1668—72 și 1678—83), cu peste 40 de sate de creștini ortodocși și cîteva orășele (Balta, Dubăsari, unde sta uneori și hanul ș.a.). Dar nu numai hotarele au suferit modificări, ci însăși existența Mitropoliei era în funcție de stăpînirea politică a teritoriilor din care era alcătuită.

Iată principalele știri pe care le avem despre Mitropolia Proilaviei și întîistătătorii ei. În 1580, «smeritul mitropolit al Proilavului *Gavriil*», în calitate de membru al Sinodului Patriarhiei Ecumenice, semna un act, prin care fostul domn al Moldovei Petru Șchiopul (1574—79, 1582—91) dăruia Patriarhiei o casă. Dar un alt editor al actului respectiv îl dă pe *Gavriil* drept mitropolit al insulei Hios. Deci, păstoria lui la Brăila este îndoielnică.

În actul sinodal din mai 1590, prin care Patriarhia Ecumenică aproba înființarea Patriarhiei Ruse, între cei peste o sută de semnatori, întîlnim și pe *Nectarie* «fost al Proilavului» și pe *Antim*, mitropolitul în funcțiune. Înseamnă că *Nectarie* a păstorit înaintea acestuia la Brăila, făcînd paretisis din motive pe care nu le cunoaștem.

După unii editori ai actelor sinodului Patriarhiei de Constantinopol, între semnatorii actului de alegere ca patriarh al lui *Ciril Lucaris*, în 1621, s-ar fi numărat și *Grigorie* al Proilavului. Alți editori îl dau însă ca mitropolit al Preslavului, în Bulgaria.

Știri sigure și directe avem abia despre mitropolitul *Meletie* (confundat de unii istorici cu renumitul teolog grec *Meletie Sirigul*). Se cunoaște chiar actul său de alegere ca mitropolit, din mai 1639. În noiembrie 1643, patriarhul ecumenic *Partenie I* zis cel Bătrîn (1639—1644), a declarat stavropighie patriarhală biserica Adormirea Maicii Domnului din Ismail, metoc al Sfîntului Mormînt, refăcută din temelie de marele paharnic *Gheorghe*, fratele lui *Vasile Lupu*.

În gramata patriarhală respectivă, se preciza că nici mitropolitul de atunci al Proilaviei, *Meletie*, nici urmașii lui, nu aveau dreptul să se amestece în cîrmuirea acelei biserici. Biserica era îndatorată să dea 10 ocale de icre pe an Patriarhiei, «ca semn de supunere». În 1699, patriarhul *Calinic II* reînnoia calitatea de stavropighie a acestei biserici, care, arzînd, a fost refăcută de *Constantin Brîncoveanu*.

În 1644 mitropolitul *Meletie* al Proilavului — însoțit de un arhimandrit *Ioanichie* — a făcut o călătorie la Moscova, pentru a cere ajutor pe

seama eparhiei sale, de la țarul Rusiei Mihail Feodorovici (1613—1645). Avea asupra sa scrisori de recomandare din partea patriarhului Partenie I, a lui Matei Basarab și a «fraților» din mînăstirea Sf. Nicolae din Brăila. În cea de a treia scrisoare — cu data de 15 noiembrie 1644 — preoții și credincioșii din Brăila și ținuturile înconjurătoare se plîngeau de greutățile pe care le îndurau sub stăpînire turcească, arătînd că biserica lor, cu hramul Sfîntul Nicolae, precum și «mitropolia cea mică» au ars pînă la temelie și nu au mijloace pentru refacerea lor. Țarul a primit pe mitropolitul Meletie la 28 martie 1645 și i-a acordat un ajutor pentru refacerea bisericilor sale.

Despre același Meletie mai știm că în anul 1649, purta discuții la Tîrgoviște cu Arsenie Suhanov, un călugăr rus din mînăstirea Sfînta Treime de lîngă Moscova, aflat în trecere prin țările române. Prin octombrie 1655, mitropolitul Meletie a fost caterisit, fiindcă și-a tăgăduit semnătura în fața unui tribunal turcesc.

În locul său a fost ales, în aceeași lună, *Gherasim*, ca mitropolit «al Proilavului și Ismailului». După o păstorire de trei ani, a fost ales mitropolit al Tîrnovei, în Bulgaria (23 noiembrie 1658). Într-o scrisoare a patriarhului Nectarie al Ierusalimului din 1664, se făcea amintire de un mitropolit «de curînd ales» al Proilavului, fără a i se da numele. Probabil că între *Gherasim* și cel pomenit în 1664 a mai fost unul.

Probabil în 1668, patriarhul ecumenic Metodie III (1668—1671) a oferit Mitropolia Proilaviei, pentru întreținere, fostului patriarh Partenie IV (a doua oară în 1664—1667; a păstorit de cinci ori, între 1657 și 1685). Presupunem că a stat aici pînă în 1671, cînd l-a înlocuit pe Metodie III.

Din noiembrie-decembrie 1671, apoi la 1 ianuarie 1672, se întîlnește în actele Sinodului patriarhal din Constantinopol mitropolitul *Lavrentie* al Proilaviei. La 15 decembrie 1680, era amintit *Nectarie*, ales în locul unuia care a fugit în insula Creta.

Într-o Listă a scaunelor supuse Patriarhiei de Constantinopol aflăm numele lui *Calinic*, înainte de 1700, iar un mitropolit *Grigorie* al Proilavului este întîlnit în această listă sau semnînd unele acte ale Patriarhiei Ecumenice, din aprilie 1700 pînă la 9 iulie 1704.

Un ierarh cu o păstorire foarte lungă la Brăila a fost mitropolitul *Ioanichie*. Este întîlnit pentru prima oară la 29 septembrie 1715, cu prilejul unei neînțelegeri între el și episcopul Iorest al Hușilor, cu privire la hotarele eparhiilor lor, mai cu seamă în privința păstoririi credincioșilor din tîrgul Dubăsari și din două sate aflate pe hotarul dintre Moldova și stăpînirea turcească din Bugeac. *Ioanichie* a venit la Iași și s-a

plîns primului domn fanariot Nicolae Mavrocordat (1711—15), care a dat cazul în judecata divanului domnesc, prezidat de patriarhul Samuil al Alexandriei, aflat în Moldova. Divanul a hotărît ca bisericile și credincioșii din Dubăsari să rămînă sub cîrmuirea duhovnicească a mitropolitului brăilean, întrucît se află pe teritoriul stăpînit de turci, iar cele două sate să rămînă în grija episcopului de Huși. Cei doi vlădici și-au dat în scris unul altuia că primesc hotărîrea divanului.

Înclinăm să credem că Ioanichie a rămas în scaun pînă în anul 1743, cînd un ierarh cu acest nume și-a dat demisia, motivînd că este bătrîn și neputincios și că a voit de mult să se retragă din scaun, dar a amînat mereu din pricina feluritelor evenimente.

La 24 septembrie 1743 era hirotonit ca mitropolit al Proilaviei *Calinic*. Despre acesta avem și cîteva date biografice. Născut în 1713, în orașul Zagora din Tesalia, a studiat la Constantinopol, fiind hirotonit preot și mare protosinghel, în 1741. A cîrmuit Mitropolia Proilaviei din 1743 pînă în 1748, cînd și-a prezentat demisia din scaun. La 16 ianuarie 1757, a fost ales patriarh ecumenic, sub numele de Calinic IV. După numai șase luni, a fost scos din scaun și exilat în insula Lemnos, apoi la Muntele Sinai. De acolo, i s-a îngăduit să se retragă la Zagora, unde a murit în 1791. A fost un bun cărturar, rămînînd de la el cîteva scrieri, în manuscris. Între altele, a luat parte activă la disputa care a tulburat Biserica din Constantinopol pe la mijlocul secolului XVIII, privitoare la rebotezare. El susținea că acei creștini (eretici sau schismatici) care vin la Ortodoxie, dacă au fost botezați, nu mai trebuie botezați a doua oară, ci numai unși cu Sfîntul Mir (în schimb, trebuiau botezați cei care, înainte de a veni la Ortodoxie, aparținuseră unei credințe care nu admitea Sfînta Treime și botezul). Din cele spuse, rezultă că mitropolitul Calinic a fost figura cea mai reprezentativă între vlădicii de la Brăila.

I-a urmat mitropolitul *Filotei*, ales la 28 septembrie 1748. Istoricul D. Russo, bazat pe *Cronica Ghiculeștilor*, crede că acest Filotei a fost «caterisit» în 1751. Iată cum s-au petrecut faptele. Mitropolitul Proilavului (probabil Filotei) a obținut un firman din partea sultanului, prin care raiua Hotinului era anexată la eparhia sa. Boierii din divan și vlădicii Moldovei au stăruit pe lîngă domnitorul Constantin Racoviță (1749—1753) să ceară întocmirea unui nou firman, în sensul ca ținutul Hotinului să rămînă alipit la Mitropolia Moldovei, cum era din timpuri străvechi. La rezultatul pozitiv al acestei intervenții, mitropolitul Filotei a aruncat anatema asupra celor care i-au împiedicat planurile de anexare a Hoti-

nului. Acest lucru a dus la «caterisirea» sa. Noi credem că nu e vorba de o caterisire, ci numai de înlăturarea sa din scaun, din moment ce, între anii 1753—1767, îl întâlnim semnînd în numeroase acte ale Patriarhiei, ca «fost al Proilavului».

În anul 1751 a fost ales ca mitropolit al Proilaviei *Daniil*, fost de Sidis. De la acest Daniil cunoaştem mai multe cărţi de hirotonie, în care se intitula : «Daniil, din mila lui Dumnezeu, mitropolitul Proilavului, Tomarovei (Reni, *n.n.*), al Hotinului, al întregului ţarm al Dunării şi al Nistrului şi al întregii Ucraine a hanului». Din aceste cărţi de hirotonie reiese că îşi avea reşedinţa în Ismail.

Se cunosc şase biserici zidite cu binecuvîntarea mitropolitului Daniil şi tîrnosite de el. El însuşi a ctitorit o biserică în tîrgul Căuşani, unde s-a pictat chipul său şi al mamei sale. La 10 octombrie 1768, era închinată Mitropoliei Proilaviei şi lui Daniil «de la sfînta mînăstire Renii, ce iaste în ţara turcească», biserica Sfîntii 40 de mucenici din Iaşi (ctitorită de hatmanul Vasile Roset), «ca să fie metoh pentru odihna sa cînd o veni în Iaşi, să şază şi să se odihnească ; dar şi sfinţia sa să aibă a purta de grijă pentru toate trebile ce va avea această mănăstioară». Pe temeiul celor expuse mai sus, înclinăm să credem că Daniil era de neam român.

Către sfîrşitul păstoririi sale, apar evenimente neprevăzute. Între anii 1768—1774 are loc un lung război între Rusia şi Turcia, iar între anii 1769—1774 amîndouă Principatele (inclusiv raialele turceşti de peste Prut şi Brăila) se aflau sub ocupaţie şi administraţie militară rusă. În aceste împrejurări, la 10 ianuarie 1771 mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei hotărăşte trecerea teritoriilor aparţinătoare Mitropoliei Proilaviei la eparhiile ţării şi anume : Hotinul la Episcopia Rădăuţilor, iar teritoriile din stînga Prutului (Ismail, Reni, Chilia, Cetatea Albă, Tighina) la Episcopia Huşilor. Acelaşi lucru l-a hotărît şi mitropolitul Grigorie al Ungrovlahiei, rînduind ca parohiile din raiaua Brăila să fie trecute la Episcopia învecinată a Buzăului. Obţinînd aprobarea autorităţilor ruseşti, abia în aprilie 1773, mitropolitul Gavriil Callimachi a adresat o scrisoare pastorală către credincioşii din stînga Prutului, prin care-i înştiinţa că au trecut sub oblăduirea duhovnicească a episcopului de Huşi.

Toate strădaniile acestea s-au dovedit însă zadarnice, deoarece în urma păcii de la Kuciuc-Kainargi (10 aprilie 1774), ruşii au fost nevoiţi să părăsească ţările româneşti, iar turcii au ocupat vechile raiale de la Dunărea de Jos.

În astfel de împrejurări, și-a continuat existența și Mitropolia Proilaviei. Murind Daniil în primele luni ale anului 1773, în septembrie era ales ca mitropolit *Ioachim*, care a păstorit pînă către sfîrșitul anului 1780. Numele său e întîlnit în mai multe acte de hirotonie în ținuturile de dincolo de Prut, inclusiv în părțile Hotinului (într-o carte de hirotonie din 1775 se intitula «mitropolit al Proilavului, Tomarovului, Hotinului și a toată Basarabia și Ucrainei»). Se cunoaște de la el și un antimis.

În aprilie 1781, are loc alegerea lui *Chiril*, ca mitropolit al Proilaviei, în locul răposatului *Ioachim*. Este întîlnit și el în numeroase acte de hirotonie ale unor preoți, iar în 1783 i s-a întărit închinarea bisericii cu hramul Sfinții Patruzeci de Mucenici din Iași. În 1786 era invitat de patriarhul ecumenic, ca împreună cu ceilalți ierarhi moldoveni sau aflători în Iași, să procedeze la alegerea și înscăunarea lui *Leon Gheucă* ca mitropolit al Moldovei. A făcut mai multe vizite canonice dincolo de Nistru și în Ucraina hanului, săvîrșind slujbe și hirotonii.

În 1787 a început un alt război ruso-turc, în cursul căruia țările române au fost din nou teatrul operațiunilor militare. Între oct. 1787—29 dec. 1791 (data păcii de la Iași), Moldova a ajuns din nou sub ocupație și administrație militară rusă, în timp ce Țara Românească se afla sub ocupație austriacă (1789—1791). Se înțelege că și teritoriile de peste Prut, care constituiau raiaua Tighinei, au fost ocupate de ruși.

În această situație, se produc multe schimbări și în viața bisericească. Murind mitropolitul *Leon Gheucă*, în 1788, este adus la cîrma Mitropoliei Moldovei, ca exarh, arhiepiscopul *Ambrozie Serebrenicov* al Ecaterinoslavului, avînd ca vicar și președinte al Consistorului mitropolitan pe arhimandritul *Gavriil Bănulescu-Bodoni*. O parte din fostele teritorii stăpînite de turci în stînga Prutului au fost date episcopului de Huși, iar în sud s-a format, în 1791, o eparhie nouă numită a Cetății Albe și Nistrului, sub conducerea episcopului-vicar *Gavriil Bănulescu-Bodoni*. Dar la 29 decembrie 1791, prin pacea de la Iași, se revine la situația anterioară. Țările române ajung din nou sub suzeranitatea turcească. Granița dintre împărăția rusească și cea turcească se fixează de-acum înainte pe Nistru. Se înțelege că s-a revenit și la vechile rînduiri bisericești.

Condica de hirotonii a Patriarhiei Ecumenice ne dă știrea că în februarie 1793, rămînînd eparhia Proilaviei fără păstorul ei, din cauză că mitropolitul *Chiril* «s-a făcut nevăzut», a fost ales în locul său *Partenie*. Presupunem că mitropolitul *Chiril* s-a așezat în Dubăsari, unde mai făcea

hirotonii între anii 1793—1801. Date fiind legăturile sale cu Moldova, înclinăm să credem că era român de neam.

Partenie e pomenit în foarte multe acte și hotărâri ale Sinodului Patriarhiei Ecumenice, fie în probleme teologice, fie administrative, fie la alegerea unor patriarhi răsăriteni. Toate acestea arată că era un membru marcant al Sinodului. Din această pricină, la 24 septembrie 1806 a fost ales, pentru scurt timp, locțiitor al patriarhului ecumenic, iar la 30 noiembrie 1810 a fost promovat pe scaunul de mitropolit al Dramei, în nordul Greciei.

În locul său, în decembrie 1810, a fost ales mitropolitul *Calinic*, iar în aprilie 1813 un nou mitropolit cu numele *Calinic*, care a păstorit pînă în martie 1821. Între anii 1806—1812, a avut loc un nou război ruso-turc, cu ocuparea țărilor noastre de trupele țariste. La 27 martie 1808, printr-un ucaz al țarului adresat Sfîntului Sinod al Bisericii rusești, Gavriil Bănulescu a fost numit «exarh al Moldovei, Valahiei și Basarabiei». Se pare că în vizita pe care Gavriil a făcut-o în Muntenia a fost însoțit de fostul mitropolit Chiril al Proilavului.

Desființîndu-se raialele Hotinului și cele din părțile de sud, s-a restrîns și cîrmuirea duhovnicească a Mitropoliei Proilaviei numai la raiaua Brăila, cu ținutul ei și la celelalte cetăți și orașe ocupate de turci pe malul stîng al Dunării: Călărași, Oltenița, Giurgiu, Zimnicea, Turnu Măgurele, Bechet, care serveau drept garnizoane pentru trupele otomane. În aprilie 1813, ea s-a contopit cu Mitropolia Dristrei (vechiul Durostorum). Calinic și-a avut în continuare reședința fie la Brăila, fie la Silistra. El n-a mai rămas mult timp aici, căci în martie 1821, a făcut un schimb cu mitropolitul *Antim*, trecînd în locul acestuia, în scaunul Didimotihului din Grecia.

Antim a păstorit ca «mitropolit al Dîrstei și Proilavului și exarh al părților de lîngă Dunăre» pînă în 1828. La 29 august 1822, a primit la biserică și reședința sa din Silistra pe primii noștri domni pămînteni — după 1821, Ioniță Sandu Sturza al Moldovei și Grigorie Ghica al Țării Românești, care se întorceau de la Constantinopol. În 1828, a izbucnit al patrulea război ruso-turc. Trupele țarului trec Prutul, ocupă Iași și Bucureștii și asediază Brăila, a cărei cetate a fost cucerită cu greu și apoi distrusă în întregime. Pe locul ei și al orașului, se ridică un oraș nou. Mitropolitul Antim, compromis în fața turcilor, s-a retras în Rusia și a murit la Odesa.

Cu aceasta, Mitropolia Proilaviei dispăre pentru totdeauna din istorie. Prin pacea de la Adrianopol, din 2/14 septembrie 1829, toate cetă-

țile din stînga Dunării, cu ținuturile înconjurătoare, au fost restituite Țării Românești. Bisericele din raialele Turnu și Giurgiu au fost alipite la Mitropolia Ungrovlahiei, iar cele din raiaua Brăila la eparhia Buzăului.

Episcopia Hotinului. O urmare imediată a luptei de la Stănilești, dintre ruși și turci (1711), a fost ocuparea Hotinului — străveche cetate moldovenă — de către turci, în anul 1713. În anul următor, aceștia au ocupat ținutul înconjurător, cu același nume, și cîteva sate din ținuturile Soroca și Iași, iar în 1715 o porțiune dincolo de Prut, în ținutul Cernăuților. Din aceste teritorii s-a constituit, în anul 1715, o nouă raia, a Hotinului.

Cu toate că administrația moldoveană părăsise aceste ținuturi, credincioșii moldoveni rămași pe loc au continuat să fie cîrmuiți duhovnicește de episcopii din Rădăuți. Abia către mijlocul secolului al XVIII-lea se produce o tulburare în vechile rînduiri bisericești. Am arătat și mai sus că mitropolitul Filotei al Proilaviei (ales la 28 septembrie 1748) a ridicat pretenții de jurisdicție asupra Hotinului.

Putem presupune că acest conflict a stat la baza înființării unei noi eparhii pentru ținuturile disputate de ierarhul brăilean și cei moldoveni, și anume *Episcopia Hotinului*, ca sufragana Mitropoliei Proilaviei. Se adăuga apoi și prea marea depărtare a ținutului Hotin de centrul conducerii duhovnicești a mitropoliților Proilavului, care ajungeau la Hotin trecînd prin regiuni aparținătoare la două alte eparhii: Huși și Iași. În afară de aceasta, eparhia Proilaviei era și prea întinsă, greu de cîrmuit de un singur ierarh. Nu știm cine a hotărît înființarea noii eparhii. În orice caz, s-ar putea ca sugestia pentru înființarea ei să fi pornit din Moldova, dar mai de grabă de la mitropolitul Daniil al Proilavului, pe care l-am socotit a fi de neam român.

Nu cunoaștem nici timpul înființării ei, dar presupunem că acest fapt s-a petrecut înainte de 4 august 1758, cînd se vorbea de «mitropolia» Hotinului. Lipsa unor episcopi de Hotin pînă în anul 1767, ne-o putem explica prin aceea că se găsea cu greu o persoană dispusă să păstorească tocmai în ținuturile Hotinului, sărace, îndepărtate și «în calea tuturor răutăților». Că este așa, ne-o dovedește următorul fapt. La 16 februarie 1766, mitropolitul Daniil al Proilaviei trimitea o scrisoare ieromonahului Neofit, «efimeriu» la biserica Sfîntul Gheorghe Nou din București, chemîndu-l la hirotonia întru arhiereu pentru scaunul Episcopiei Hotinului. Din cuprinsul scrisorii, aflăm că alegerea lui s-a făcut «cu voia prea înălțatului domn a toată Moldova» (pe atunci Grigorie III Ghica), cu încuviințarea patriarhului ecumenic și a sinodului său.

Dar ieromonahul Neofit, grec din Moreea, deși făgăduise să meargă la Hotin, n-a mai dat ascultare poftirii vlădicului brăilean, ci a preferat slujba de preot al «companiei grecești» din Sibiu (a murit foarte bătrîn la începutul secolului XIX; se cunoaște o parte din corespondența sa cu episcopul Iosif al Argeșului și cu alți clerici din Țara Românească).

Amfilohie Hotiniul. Renunțînd Neofit, scaunul de episcop al nou-înființatei eparhii a Hotinului s-a încredințat unui învățat călugăr de neam român Amfilohie, hirotonit în anul 1767. Desigur alegerea lui s-a făcut cu încuviințarea domnului Moldovei Grigorie Callimachi (1767—1769), poate și ca să dea o satisfacție boierilor români că s-a ales un ierarh din neamul lor. Într-o scrisoare a sa către arhimandritul Zosima, starețul Lavrei Pecerska din Kiev, din 10 ianuarie 1768, găsim mai multe știri despre el și despre eparhia pe care o păstorea. Arăta, de pildă, că fusese prin Rusia, inclusiv prin Kiev, unde s-a închinat la moaștele de acolo, iar acum s-a învrednicit de darul arhieriei, prin punerea mîinilor mitropoliților: Anania al Sevastei, Partenie al Dristrei și Daniil al Proilaviei. Pe cel din urmă îl numea «stăpînul meu», ceea ce înseamnă că era sufragantul acestuia. Păcat că nu arată locul hirotoniei. În privința eparhiei sale, scria: «Mi-au încredințat această puțină eparhie de păstorie, a roabei cetăți a Hotinului, între care oaia petrece dimpreună cu lupu... fiind eparhie și datoare cu cinci mii de lei din trecutele vremi, pentru birul stăpînitorilor». Relatîndu-i sărăcia în care se zbătea, îl ruga să-i trimită unele veșminte arhieresti «din cele ce vei fi avînd mai vechi». Într-un post-scriptum îl ruga pe starețul kievean să se intereseze de un frate al său care de cinci ani învăța meșteșugul zugrăviei «la zugravul Vartholomei în școala mănăstirii». Se pare că-și avea metania la Secu, pentru că într-un pomelnic al acestei mînăstiri e trecut și «Amfilohie Secul», înaintea a trei ierarhi din prima jumătate a secolului XIX. Va fi învățat mai întîi carte în această mînăstire. Poate să fi studiat și la Academia duhovnicească din Kiev, de vreme ce ajunsese un om învățat, cunoscător al multor limbi străine: greacă veche și nouă, latină, slavă, rusă și italiană. O notiță în limba italiană, aflată într-o scoarță de carte care-i aparținuse, arată că în anul 1772 făcuse o călătorie la Roma.

De la Amfilohie se păstrează o gramată de hirotonie (singhelie), cu data de 5 decembrie 1772, în care arată că a hirotonit pe un Teodosie, «aici în sfînta noastră episcopie în Hotin, în biserica unde este hramul sfîntului și marelui Grigorie Bogoslov», ceea ce ne arată că exista o biserică episcopală în Hotin.

Păstoria sa a fost însă grea, căci în 1768 izbucnește războiul ruso-turc. La 26 septembrie 1769, oștile rusești și-au făcut intrarea în Iași, după ce, cu puțin înainte, cuceriseră Hotinul. În curînd, amîndouă țările românești au fost ocupate de trupele rusești. În împrejurările date, episcopul Dositei al Rădăuților a început — din 1770 — să facă hirotonii de preoți pentru fosta Episcopie a Hotinului. Am arătat și mai sus că la 10 ianuarie 1771, mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei a adresat o scrisoare clerului și credincioșilor din ținuturile Bugeacului, prin care le aducea la cunoștință desființarea Mitropoliei Proilaviei și trecerea lor în grija duhovnicească a episcopului de Huși. În aceeași scrisoare se spunea că «eparhia Hotinului s-au dat sub ocîrmuirea frăției sale episcopului de Rădăuți chir Dositei». Cu aceasta, se încheie existența Episcopiei de Hotin și a singurului ei titular, vlădica Amfilohie. Teritoriul fostei eparhii a intrat sub jurisdicția canonică a episcopului Dositei al Rădăuților pînă în 1775, la ocuparea Moldovei de nord (Bucovina) de austrieci. După această dată, ajunge sub jurisdicția mitropoliților Proilaviei, care, cum am arătat, se intitula, din 1775, și «ai Hotinului», cu excepția anilor 1788—1792, cînd Hotinul și ținutul din jur a fost cucerit de austrieci, iar conducerea duhovnicească s-a dat din nou episcopului din Cernăuți (fostul scaun de Rădăuți), pe atunci Daniil Vlahovici (1789—1822). În 1813 teritoriile respective au intrat în componența noii «Arhiepiscopii a Chișinăului și Hotinului», cîrmuită de Gavriil Bănulescu-Bodoni.

Coborît în rîndul numeroșilor arhieriei fără eparhie, Amfilohie s-a retras la schitul Zagavia de lîngă Hîrlău. De aici, mai apare uneori în viața bisericească a țării sale. De pildă, în decembrie 1782, participa la ipopsifierea și hirotonia lui Iacob Stamati ca episcop de Huși, împreună cu episcopul grec Matei al Mirelor și cu Leon Gheucă al Romanului. De multe ori era chemat de episcopul Antonie al Romanului să facă slujbe, în locul său, în catedrala episcopală din Roman. Desigur săvîrșea slujbe și în Iași. A murit în schitul Zagavia, în jurul anului 1800, fiind îngropat tot aici.

Dacă în calitatea sa de episcop al Hotinului nu a izbutit să desfășoare o activitate rodnică, în schimb Amfilohie și-a înscris cu cinste numele în istoria culturii românești. Alesele sale cunoștințe de carte le-a pus în slujba poporului său, prin tălmăcirea și tipărirea unui Catehism și a două manuale școlare. Desigur el sprijinise și școala românească din Hotin, unde, în anul 1788, cînd raiaua a fost ocupată de austrieci,

funcționa o școală cu 300 de elevi, condusă de dascălul Ilie de la Putna. N-ar fi exclus ca însuși Amfilohie să fi înființat școala.

Pentru preoții din Moldova, Amfilohie a tradus și prelucrat Catehismul lui Platon Levșin, mitropolitul Moscovei. L-a tipărit în 1795 la Iași, sub titlul *Gramatica teologhicească scoasă în limba moldovenească de pe Bogoslovia lui Platon, arhiepiscopul de Moscova*.

În același an a tipărit tot la Iași două manuale didactice: *De obște geografie și Elemente aritmetice*, ambele prelucrate din limba italiană. Alte lucrări i-au rămas în manuscris. Din toate acestea, rezultă că Amfilohie a fost o figură reprezentativă în istoria culturii românești. Prin călătoriile și studiile sale în Italia, a putut lua contact cu ideile înaintate ale iluminismului apusean, prelucrând, în spiritul înnoitor al acestora, cărțile didactice pe care le-am amintit.

Concluzii. Deși se afla sub jurisdicția directă a Patriarhiei din Constantinopol, Mitropolia Proilaviei — ca și sufragana ei de la Hotin — era o eparhie românească, fiind socotită, după cuvîntul pastoralului lui Gavriil Callimachi din 10 ianuarie 1771: «dintru început a fi din hotarul pămîntului și din păstoria Moldovei». Fiind socotite eparhii românești, Mitropolia Proilaviei și Episcopia Hotinului, cu bisericile lor, au fost ajutate mereu de domnii români. De pildă, mitropolitul Meletie avea o scrisoare de recomandare către țarul Rusiei din partea lui Matei Basarab, biserica Maicii Domnului din Ismail era refăcută de marele paharnic Gheorghe din Iași, apoi de Constantin Brîncoveanu, biserica din Chilia ctitorită de Vasile Lupu, biserica Sfinții 40 de mucenici din Iași închinată Mitropoliei Proilaviei, cîrmuitorii ei erau întîlniți în Tîrgoviște, București, Iași ș.a.

Preoții și credincioșii celor două eparhii erau în marea lor majoritate de neam român și numai puțini din ei erau ucrainieni, greci sau bulgari. Acest lucru se poate constata din diferitele acte de hirotonie care au ajuns pînă la noi, în care sînt consemnate nume de preoți români și de sate românești. Limba liturgică din aceste biserici a fost cea românească. Dovadă sînt multe cărți păstrate în bisericile eparhiei, cum este un Minei dăruit de un domn român și o Evanghelie tipărită la Buda în 1812, amîndouă la biserica mitropolitană din Brăila.

Deși cei mai mulți ierarhi care au păstorit la Brăila — Ismail erau de neam grec, unii cu rosturi însemnate în cadrul Patriarhiei Ecumenice, totuși, credem că unii din ei au putut fi de neam român. Așa se pare că au fost Daniil, care sfințea biserici românești, a ctitorit

el însuși biserica din Căușani și sub care s-a închinat Proilaviei o biserică din Iași, apoi Chiril, care de asemenea avea legături cu Mitropolia din Iași și care a rămas în părțile noastre după ce și-a pierdut scaunul vlădicesc.

Singurul episcop de la Hotin a fost tot un român, cărturarul și poliglotul Amfilohie, autorul câtorva manuale didactice românești.

Amîndouă eparhiile au avut un rol însemnat nu numai în întărirea sentimentelor religioase ale credincioșilor, ci și în formarea și întărirea conștiinței de unitate națională românească.

BIBLIOGRAFIE

Mitropolia Proilaviei. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Chronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, p. 152—167 (în apendice); A. STADNIȚKI, *Episcopia Proilavo-Izmailului*, în «RSIAB», t. XIV, 1922, p. 23—40; IUSTIN ȘT. FRĂȚIMAN, *Studiu contributiv la istoricul Mitropoliei Proilavia (Brăila)*, Chișinău, 1923, 375 p.; ȘTEFAN BERECHET, *Documente noi privitoare la Mitropolia Proilaviei*, în «RSIAB» t. XV, 1924, p. 87—98; ȘTEFAN BERECHET, *Noi materiale pentru Mitropolia Proilaviei*, în «BOR», XLII, nr. 5, 1924, p. 263—269; ȘTEFAN BERECHET, *Schiță istorică a Mitropoliei Proilaviei*, în «BOR», XLII, nr. 7, 1924, p. 404—411; VENIAMIN POCITAN PLOEȘTEANUL, *Istoria Mitropoliei Proilaviei (Brăilei)*, în «BOR», XLIX, nr. 5, 1931, p. 385—396, nr. 9, p. 481—493, nr. 10, p. 577—587, nr. 11, p. 697—702 (și extras); I. R. BOUNEGRU, *Însemnări de pe cărțile vechii Mitropolii a Proilaviei*, în «Analele Brăilei», IV, 1932, p. 94—100; N. IORGA, *Despre mitropolia raialei turcești*, în «BOR», LVII, nr. 5—6, 1939, p. 275—276; D. RUSSO, *Mitropolia Proilavului*, în vol. *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 247—306; DEMOSTENE RUSSO, *Meletie Sirigos și Meletie al Proilavului sînt două persoane deosebite*, în același volum, p. 237—246. Se poate consulta și CONSTANTIN C. GIURESCU, *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri pînă azi*, București, 1968, 373 + 60 pl. + 2 h.

Episcopia Hotinului. ȘTEFAN BERECHET, *Episcopia Hotinului*, în «BOR», XLII, nr. 12, 1924, p. 709—717 și nr. 1, 1925, v. 35—42; VENIAMIN POCITAN PLOEȘTEANUL, *Vechea Episcopie a Hotinului*, în «BOR», L, 1932, nr. 1, p. 14—22, nr. 2, p. 106—118, nr. 3, p. 198—208, nr. 4, p. 295—299; nr. 6, p. 401—408, nr. 9, p. 577—585, nr. 11, p. 712—720; an. LI, 1933, nr. 1—2, p. 31—42 (și extras); TIT SIMEDREA, *Vechea Episcopie a Hotinului*, în «BOR», LXI, nr. 1—3, 1943, p. 11—32.

Episcopul Amfilohie: AL. PAPADOPOL-CALIMACHI, *Amfilohie Hotiniul*, în «Revista pentru istorie, arheologie și filologie», III, vol. V, fasc. II, București, 1885, p. 319—330; ARSENE STADNIȚKI, *Amfilohie episcop al Hotinului*, în «RSIAB», vol. XIV, Chișinău, 1922, p. 41—56.

LXIV

VIATA BISERICESCA A ROMANILOR DIN DOBROGEA. MITROPOLIA DRISTREI

În urma expediției din 1417 împotriva lui Mircea cel Bătrîn, Dobrogea a fost cucerită de turci, rămînînd sub stăpînire otomană pînă după războiul de independență din 1877—1878. După cucerirea otomană și mai ales după cruciada din 1444, s-a făcut aici o colonizare masivă — mai ales în interior — cu turci și tătari, populația românească fiind împinsă spre Dunăre și spre Marea Neagră.

În cursul celor 460 de ani de stăpînire turcească, pe teritoriul Dobrogei s-au creat cîteva eparhii ortodoxe, sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice. Deși titularii acestora erau greci, marea masă a credincioșilor o constituiau românii autohtoni, la care se adăugau și puțini credincioși ortodocși de alte neamuri.

Se pare că încă de la începutul dominației otomane, întreagă Dobrogea depindea, din punct de vedere bisericesc, de Mitropolia din Dristra (vechiul Dîrstor — Durostorum sau, cu numele turcesc, Silistra). Primul mitropolit cunoscut cu numele a fost *Calist*, care a participat la lucrările sinodului de unire de la Ferrara — Florența (1438—1439). Eparhia Dristrei apare apoi la sfîrșitul secolului al XV-lea, într-o listă a eparhiilor aflate sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice, pe locul 54. Abia în 1564 se cunoaște un nou episcop, cu numele *Partenie*, care semna sentința de înlăturare din scaun a patriarhului ecumenic Ioasaf. În 1581, era amintit la Silistra «un episcop de rit grec», fără ca să i se dea numele.

În secolul al XVII-lea, știrile despre Mitropolia Dristrei sînt ceva mai bogate. Astfel, în prima jumătate a secolului, sînt cunoscuți cu numele mitropoliții *Ioachim* (la 19 mai 1615 semna actul prin care mitropolitul Luca al Ungrovlahiei închina mînăstirea Stănești ca metoc Pa-

triarhiei de Alexandria) și *Antonie* (1638 și 1 iulie 1639, la alegerea patriarhului ecumenic Partenie). A urmat *Macarie*, trimis în august 1653 să instaleze pe Ignatie Sîrbul ca mitropolit al Ungrovlahiei. În timpul său, domnitorul Grigorie Ghica al Țării Românești (1660—1664 și 1672—1673) a ridicat o nouă catedrală mitropolitană în Dristra, cu hramul Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul. Noul mitropolit *Metodie* era de față, la 15 aprilie 1679, la adunarea convocată de Șerban Vodă Cantacuzino la București, în care s-a hotărît reșezarea mitropolitului Teodosie în scaunul Ungrovlahiei. A fost urmat de *Partenie* (1680). În anii următori, mai mulți mitropoliți ai Dristrei semnează actele de alegere a unor ierarhi, — români sau greci — aflate în *Condica sfântă* a Mitropoliei Ungrovlahiei. De pildă, mitropolitul *Ghenadie*, «fost al Dristrei», semna actul de alegere a mitropolitului Teofil al Transilvaniei (1692) și a episcopului Ilarion al Rîmnicului (1693).

În iulie 1706, apare în acte mitropolitul *Athanasie*, care, cu prilejul Crăciunului, Anului nou și Bobotezei din 1706—1707, se găsea la curtea lui Constantin Brîncoveanu. În 1710 a tipărit la Tîrgoviște lucrarea lui Euthimie Zigabenu, *Panoplia dogmatică*, în grecește.

Urmașul său a fost cunoscutul cărturar *Ioan-Ierotei Comnen*. Născut în Heracleea Traciei, prin 1657, a studiat la marea școală a Patriarhiei din Constantinopol, apoi la Universitatea din Padova, dobîndind o aleasă pregătire enciclopedică, fiind considerat un «iatro-filozof», adică medic, gînditor și scriitor. După terminarea studiilor, a venit în Țara Românească, unde a fost medic la Curtea lui Constantin Brîncoveanu și profesor la Academia domnească de la Sfîntul Sava, fiind unul din principalii mesageri ai spiritului Renașterii italiene în țările noastre. A desfășurat și o intensă activitate literară. De pildă, au rămas de la el felurite imne închinare lui Constantin Brîncoveanu pe primele foi ale unor cărți tipărite cu cheltuiala acestuia și cîteva inscripții pe mormintele unor străluciți profesori ai Academiei din București. În 1701 a tipărit la Snagov, în grecește, *Proschinitarul Sfîntului Munte al Athosului* (meșter tipograf fiind Antim Ivireanu). Cîteva lucrări scrise de el au rămas în manuscris (*Viața împăratului Ioan Cantacuzino*, scrisă pentru Constantin Cantacuzino Stolnicul, traducerea *Tîlcuirii Evangheliilor* a lui Teofilact al Ohridei, în greaca vulgară, pentru Constantin Brîncoveanu ș.a.). Înainte de 27 octombrie 1711, a ajuns mitropolit al Dristrei, sub numele de *Ierotei*. În această calitate, este întîlnit în mai multe rînduri la București. Se cunoaște o bogată corespondență pe care a purtat-o cu patriarhul Ierusalimului Hrisant Notara și cu primul domn fanariot Nicolae

Mavrocordat. Între altele, se plîngea de sărăcia eparhiei sale, de necazurile pe care i le făceau ienicerii, de greutățile administrației eparhiale. Tot din această corespondență aflăm că eparhia sa primea de mult timp o danie anuală de sare, din partea domnilor Țării Românești, precum și alte ajutoare. Din câteva acte ale Patriarhiei din Constantinopol, reiese că vlădica Ierotei participa adeseori la lucrările Sinodului patriarhal. A murit prin 1719, la București, la curtea domnitorului Nicolae Mavrocordat.

În secolul al XVIII-lea, sînt amintiți în felurite izvoare (mai ales în *Condica sfîntă*) alți mitropoliți ai Dristrei, ca *Serafim* (1720/21—1724) *Calinic* (care era de față, în 1732, la alegerea lui Misail al Buzăului), *Vartolomeu* (era prezent la București în 1748, cu prilejul demisiei lui Climent al Rîmnicului și alegerii urmașului său Grigorie Socoteanu, și în 1757, la alegerea lui Rafail al Buzăului). În timpul păstoririi lui Vartolomeu, Grigorie II Ghica al Țării Românești (1748—1752) a rezidit biserica mitropolitană din Dristra, construind și un zid înconjurător, precum și clădirile anexe trebuitoare. Au urmat *Chiril* (1764) și *Partenie* (amintit între 1768 și 1779). La 21 martie 1777, Alexandru Ipsilanti al Țării Românești reînnoia Mitropoliei Dristrei o danie mai veche de 500 bulgări de sare pe an, care puteau fi vînduți sau transportați oriunde, fără opreliști și fără obligația de a plăti vamă. La 16 iunie 1783, Alexandru Moruzi sporea dania la 650 de bulgări de sare anual. Se pare că dania era reîntărită la fiecare schimbare de domn. Un act din 8 iunie 1793 amintea de vechiul drept al Mitropoliei de a-și trimite oile la păscut în stînga Dunării, în județul Ilfov. Din același act aflăm că Mitropolia avea dreptul să strîngă anual cîte 50 de oameni din Țara Românească, neimpozabili, care să-i păzească oile din județul Ilfov și să-i lucreze terenurile agricole pe care le avea în Dobrogea.

În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, au păstorit la Silistra mitropoliții *Chiril* (prezent, în 1780, la alegerea lui Filaret al Mirelor ca episcop de Rîmnic) și *Calinic* (amintit în 1784, apoi în 1787 la alegerea lui Dositei Filitti, ca episcop de Buzău). Probabil către sfîrșitul secolului XVIII, eparhia Dristrei a rămas un timp vacantă. În 1812 se afla în București «fostul» mitropolit de Dristra *Chiril* (credem că nu este identic cu cel din 1780), refugiat aici în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812.

În 1813 Mitropolia Silistrei s-a contopit cu a Proilaviei (Brăilei), noul mitropolit *Calinic* avîndu-și reședința la Brăila. În martie 1821, a făcut un schimb de eparhii cu Antim al Didimotihului, trecînd în locul acestuia. *Antim* a păstorit — ca mitropolit al Dristrei și Proilavului, cu

reședința la Brăila, — pînă în 1828, cînd eparhia Proilaviei s-a desființat, iar el s-a retras la Odesa, unde a și murit. În noiembrie 1836 a fost ales ca mitropolit de Silistra *Grigorie*, urmat, în ianuarie 1840, de *Ieronim*. Urmașul acestuia a fost un alt *Grigorie*, român transilvănean.

Mitropolia de la Tulcea. După desființarea Mitropoliei Proilaviei, s-a constituit o nouă Mitropolie (Arhiepiscopie), cu sediul la Tulcea, pentru teritoriile din nordul Dobrogei, aflată sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice, condusă tot de ierarhi greci. Primul titular cunoscut a fost *Panaret*, fost episcop al Eumeniei (în Anatolia), care, în 1839, sfințea biserica românească din Nalbant, la 20 km de Tulcea. Urmașul său a fost *Dionisie*, ales la o dată pe care nu o cunoaștem. În jurul anilor 1877/1878 acesta a încredințat conducerea eparhiei fostului episcop din Creta *Nichifor*, iar el a plecat în Apusul Europei pentru a-și îngriji sănătatea.

După 1860, a început lupta pentru separarea Bisericii bulgare de Patriarhia din Constantinopol, acțiune care făcea parte integrantă din lupta poporului bulgar pentru independență națională. La 11 martie 1870, printr-un firman al sultanului Abdul Aziz, s-a aprobat crearea unui «exarhat bulgar», scos de sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice. Noul exarhat n-a fost recunoscut însă de Patriarhie, producîndu-se o «schismă» între cele două Biserici, care a durat pînă în 1945.

La 17 octombrie 1874, Sinodul patriarhal din Constantinopol a aprobat înființarea unei episcopii românești cu reședința la Măcin. Românii dobrogeni s-au adresat mitropolitului primat Calinic Miculescu din București, cerîndu-i sprijinul în vederea organizării noii eparhii. Tulburările care au început în Imperiul otoman în 1875, terminate cu războiul rusoturc din 1877—1878, au împiedicat punerea în aplicare a acestei hotărîri. După Congresul de la Berlin, din 1878, România a primit cele două județe dintre Dunăre și Mare, Tulcea și Constanța, încetînd astfel dominația otomană, care durase aproape o jumătate de mileniu. Din punct de vedere bisericesc, cele două județe au intrat în componența eparhiei Dunării de Jos, înființată în 1864, care-și avea acum sediul la Galați.

Alte aspecte ale vieții bisericești din Dobrogea. Datorită colonizării teritoriului dintre Dunăre și Mare cu turci și tătari, a apărut aici o nouă religie, cea mahomedană. Deși cuceritorii otomani au recunoscut oficial religia creștină și organizarea ei bisericească, autoritățile locale din diferite părți ale Imperiului au întreprins acțiuni pentru trecerea forțată la islamism a autohtonilor. Așa s-a întîmplat cu slavii din Bosnia, Herțegovina și regiunea Munților Rodopi, cu o bună parte din albanezi.

Și în Dobrogea s-au făcut presiuni, însoțite de silnicii, pentru trecerea românilor la mahomedanism. Vor fi fost, desigur, cazuri izolate, când anumiți români, prin căsătorie, din interese materiale sau prin forță, au fost nevoiți să îmbrățișeze această religie, care, practic, ducea la ieșirea din rîndurile poporului român, la turcizarea lor. Marea masă a credincioșilor români nu s-au abătut însă de la credința creștină. Din ultimele decenii de stăpînire otomană cunoaștem chiar numeroase cazuri de români din Dobrogea care au fugit în nordul Dunării ca să nu fie siliți să-și schimbe credința. În felul acesta, Biserica Ortodoxă a fost un factor important în lupta pentru păstrarea ființei naționale a românilor dobrogeni.

Arătăm mai sus că mitropoliții greci de la Dristra-Silistra stăteau mai mult la București, în preajma curții domnești. În tot cursul existenței sale, Mitropolia s-a bucurat de numeroase danii din partea domnilor Țării Românești, însăși catedrala mitropolitană fiind zidită, apoi refăcută, cu bani primiți din partea domnilor munteni. Alte ajutoare au fost acordate bisericilor din Cernavodă (ridicată în 1669 de un Jipa Logofățul) și din Babadag (1777, de Alexandru Ipsilanti). Cărțile de slujbă folosite în bisericile românești erau tipărite la București, Rîmnice, Iași, Neamț, Sibiu, Blaj, Buda etc. Multe din ele au dispărut din cauza distrugerilor și jafurilor provocate de bașibuzuci și cerchezi. În secolul XVIII, dar mai ales XIX, numeroși ciobani din părțile Sibiului și Brașovului — cunoscuți sub numele de «mocani» — au trecut cu turmele lor în Dobrogea și s-au stabilit definitiv acolo, punînd bazele unor noi așezări românești, întărind astfel elementul românesc și ortodox. Alți români veniseră din Țara Românească, Moldova, Banat, din sudul Dunării. De aceea, pe bună dreptate spunea în 1850 cunoscutul agronom Ion Ionescu de la Brad (1818—1891) că «nu este sat în care să nu vezi în miniatură Dacia și înfrățirea tuturor românilor». Aceste permanente legături ale credincioșilor dobrogeni cu frații lor din stînga Dunării au contribuit la păstrarea ființei naționale a populației românești de aici.

Mitropoliții greci din Dristra și apoi din Tulcea încasau de la fiecare credincios căsătorit o taxă anuală de 6,50 lei, numită *jitia* sau *vlădicia*. Preoții aveau o situație materială foarte grea, fiind nevoiți să muncească alături de păstoriții lor. De regulă, la intrarea în preoție, făceau un contract cu satul (parohia), fixînd taxele pentru diferitele slujbe. Fiecare familie da preotului o dare anuală în natură (2—3 banițe de bucate), numită *hac* (cuvînt turcesc : sumă, plată). Preoții nu aveau nici o pregătire teologică, ci numai cunoștințe elementare de scris și citit. Abia pe

la mijlocul secolului al XVIII-lea, aflăm de existența unor școli românești în localitățile mai mari: Cernavodă, cu dascălul Ioan, înainte de 1766, Turtucaia, cu dascălii olteni Mihai (1775) și Gheorghe (1790). La începutul secolului al XIX-lea, se cunosc alte școli, la Silistra, cu dascălul Petrică Mihail apoi cu fiul său Costache Petrescu, Hîrșova, Măcin, Turtucaia, iar în a doua jumătate a secolului la Rasova, Aliman, Seimeni ș.a. La Dăeni, un dascăl cu numele Cosma pregătea cîntăreți, dar și viitori preoți. Înainte de 1878 au lucrat pentru propășirea învățămîntului românesc din Dobrogea călugărul cărturar Nifon Bălășescu, originar din Hașag-Sibiu (1806—1880), fost profesor la seminariile din București și Huși, care a înființat peste 20 de școli, preotul Dimitrie Chirescu din Cernavodă (1842—1897), tatăl cunoscutului compozitor și dirijor Ioan D. Chirescu și alții.

Bisericele se ridicau numai cu aprobarea specială din partea autorităților turcești, credincioșii fiind siliți să plătească o anumită taxă. Se impuneau însă unele restricții: să nu fie cu turlă, să nu aibă clopote (ca bisericile din Istria—Constanța, Baia—Tulcea) etc. Așa se face că pînă în 1878 s-au construit foarte puține biserici din zid. Cele mai multe erau din chirpici. Dintre bisericile de zid amintim pe cele din Nalbant (1839, reclădită în 1880—1891), Topalu (1840), Varoș-Hîrșova (1857), Sulina (1866), Tulcea (1857—1883), Babadag, Rasova, Dăieni, Cernavoda etc.

La începutul secolului al XIX-lea s-au întemeiat și două mînăstiri românești: Taița și Cocoș. Desigur, înaintea acestora au fost și alte așezări monahale, mai modeste. Mînăstirea Taița situată la poalele Măcinului, între orașele Măcin și Isaccea, a fost întemeiată de călugări moldoveni, la care s-au adăugat și alții, veniți din toate ținuturile românești. Probabil a dispărut în ultimii ani ai stăpînirii otomane, prin 1876, cînd mai multe sate românești din nordul Dobrogei au fost prădate de cerchezi (veniți aici prin 1862—1863), iar bisericile profanate și distruse.

În 1833, trei călugări veniți de la Athos, făgărășanul Visarion (fost un timp tipograf la Neamț), Gherontie și Isaia, au pus bazele unei biserice — fără turlă — pe dealul Cocoșului, în apropiere de Niculițel (jud. Tulcea), care, cu reparațiile efectuate în 1846, a dăinuit pînă în 1910. Mînăstirea s-a dezvoltat, atrăgînd numeroși monahi din toate ținuturile locuite de români. În 1841, autoritățile turcești au dat mînăstirii aprobare de funcționare legală. În 1853 s-a ridicat o altă biserică, din piatră și cărămidă, prin strădania primului stareț, arhimandritul Visarion și din dania lui Nicolae Hagi Ghiță, un cioban din Poiana Sibiului, care,

călugărindu-se aici, a lăsat mînăstirii întreaga avere (15.000 de galbeni, 500 de oi și 15 cai). Urmașul lui Visarion, starețul Daniil, tot un transilvănean (1860—1884), a ridicat o clopotniță, un rînd de clădiri și a primit numeroase danii în bani, terenuri, hanuri, animale și alte bunuri, din partea credincioșilor. Actuala biserică a mînăstirii s-a ridicat între anii 1911—1913.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea s-a întemeiat mînăstirea Cilic-Dere, situată la aproximativ 20 km de Cocoș. Actuala biserică — monumentală, etajată — a fost începută în 1901 și sfințită abia în 1932. În 1846 a luat ființă schitul Saon, metoc al mînăstirii Cilic-Dere, apoi de sine stătător. Biserica mare s-a ridicat între anii 1909—1914.

Concluzii. Rezultă că în decursul celor peste patru veacuri și jumătate de stăpînire turcească în Dobrogea, românii, care reprezentau elementul autohton și majoritar, și-au păstrat nealterate limba, credința și obiceiurile strămoșești. La aceasta au contribuit desigur legăturile neîntrerupte pe care le-au avut cu frații lor din toate celelalte teritorii românești. Iar Biserica — în speță Mitropolia din Silistra, vechiul Durostorum-Dîrstor — a supraviețuit datorită ajutoarelor materiale ale domnilor Țării Românești.

Titularii eparhiei erau întîlniți mereu la București, care putea fi socotit ca a doua lor reședință. Bisericile și mînăstirile românești de aici — majoritatea de dimensiuni reduse, și din material inferior — ca și preoții și călugării lor au contribuit la păstrarea credinței ortodoxe, a limbii și a ființei noastre naționale în acest străvechi pămînt românesc dintre Dunăre și Mare.

BIBLIOGRAFIE

- C. TEODORESCU, *Istoricul școalelor române din Dobrogea sub turci*, în «Convorbiri Didactice», București, an. III, nr. 3, 1897; IOAN N. ROMAN, *Pagini din istoria culturii românești în Dobrogea înainte de 1877*, în «Analele Dobrogei», an. I, nr. 3, 1920, p. 355—398; ALEXANDRU P. ARBORE, *O încercare de reconstituire a românilor din Dobrogea*, în «Analele Dobrogei», an. III, nr. 2, 1922, p. 237—291; C. BRĂTESCU, *Populația Dobrogei*, în «Analele Dobrogei», an. IX, vol. 1, 1928, p. 201—257; ALEXANDRU P. ARBORE, *Noi informațiuni etnografice, istorice și statistice asupra Dobrogei*, în «Analele Dobrogei», an. XI, fasc. 1—12, 1930, p. 65—94; VICTOR SLĂVESCU, *Corespondența dintre Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846—1874*, publicată de... București, 1943, p. 171; D. ȘANDRU, *Mocanii în Dobrogea*, București, 1946; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, Constanța, 1966, 64 p. + 2 h.; TUDOR MATEESCU, *Documente privind istoria Dobrogei (1830—1877)*, volum întocmit de..., București, 1975, 344 p. + 8 fasc.

Viața bisericească. GH. RĂDULESCU, *Starea religioasă a Dobrogei în decursul vremurilor*, București, 1904, 141 p.; ROMAN SORESCU, *Mănăstirile dobrogene*, București, 1914, VI + 157 p.; VICTOR GH. PAPACOSTEA, *Trecerea românilor din raiaua Silistrei sub exarhatul Bulgariei*, în rev. «Grăiul românesc», București, an. II, nr. 8, 1928; IOAN DRAGOMIR, *Cîteva documente turcești necunoscute privitoare la mănăstirea Cocoș*, în «BOR», an. LXXXII, nr. 11—12, 1964, p. 1110—1120; TUDOR MATEESCU, *Les diocèses orthodoxes de la Dobroudja sous la domination ottomane*, în «Balkan Studies», Tesalonic, vol. XIII, nr. 2, 1972, p. 279—300 (cu îndreptările făcute de noi într-o recenzie din «BOR», XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 472—475); TUDOR MATEESCU, *Un așezămînt moldovenesc în Dobrogea: Mănăstirea Taița*, în «MMS», XLIX, nr. 1—2, 1973, p. 121—125; TUDOR MATEESCU, *Date despre viața bisericească a Dobrogei înainte de 1877*, în «BOR», XCII, nr. 9—10, 1974, p. 1256—1260; TUDOR MATEESCU, *Din legăturile culturale ale Dobrogei cu Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în «BOR», XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1124—1128; TUDOR MATEESCU, *Dragostea de glie și lege strămoșească a românilor din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane (1417—1877)*, în «BOR», XCIV, nr. 3—4, 1976, p. 356—361; TUDOR MATEESCU, *Un așezămînt monahal transilvănean în Dobrogea (Contribuții la istoria mănăstirii Cocoșu pînă la 1877)*, în «M.A.», XXI, nr. 1—3, 1976, p. 114—124; TUDOR MATEESCU, *Organizarea ecleziastică a românilor din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*, în «BOR», XCV, nr. 9—12, 1977, p. 971—975; TUDOR MATEESCU, *Biserica și școala la românii din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*, în «BOR», XCVI, nr. 3—4, 1978, p. 288—292; Vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și de artă creștină*, Galați, 1977, 243 p. (îndeosebi ultimele trei studii); CONSTANTIN CIOROIU și AUREL MOCANU, *Cartea românească în Dobrogea înainte de 1877*, Constanța, 1978, 123 p. (vezi și «G.B.», an. XXXVII, nr. 9—12, 1978, p. 1075—1096).

Pentru Ierotei Comnen să se vadă: TOMA G. BULAT, *Ioan Comnen «iatrofilozoful»*, profesor la Academia domnească și mitropolit al Dristrei († 1719), în «BOR», LXXXIV, nr. 3—4, 1966, p. 356—368; CORNELIU DIMA DRĂGAN, *Le patriarche Chrysanthe Notaras et le docteur Jean Comnène étudiants à Padoue*, în «RESEE», VII, nr. 4, 1969, p. 691—693; OLGA CIGANCI și PAUL CERNOVODEANU, *Contributions à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1668—1719)*, în «Balkan Studies», Tesalonic, XII, nr. 1, 1971.

LXV

BISERICA ORTODOXĂ DIN TRANSILVANIA IN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Numeroasele memorii ale clerului și credincioșilor ortodocși români din Transilvania către Curtea din Viena și către mitropolitul sîrb Pavel Nenadovici din Carloviț (1749—1768), în care cereau stăruitor numirea unui episcop, au determinat Curtea și pe împărăteasa Maria Tereza să dea o nouă orientare politicii religioase. Această schimbare era determinată și de «războiul de șapte ani» (1756—1763), în care Austria lupta, alături de Rusia și Franța, împotriva Prusiei, Saxoniei și altor state germane, aliate cu Anglia.

În această conjunctură politică defavorabilă, trebuiau menajate atît relațiile cu Rusia pravoslavnică, cît și ale românilor ortodocși transilvăneni, dintre care mulți luptau în armatele habsburgice, pentru o cauză care le era cu totul străină.

În ședințele Consiliului de miniștri din 17 iulie și 19 august 1758, cei mai influenți și mai luminați oameni de stat ai vremii, cancelarul W. A. von Kaunitz și ministrul pentru problemele sîrbești, Iosif Bartenstein, au propus încetarea persecuțiilor religioase din Transilvania, acordarea unei toleranțe tacite și limitate și numirea unui episcop pentru românii ortodocși. Bartenstein propunea chiar înființarea unei Mitropolii, coordonată cu cea sîrbă din Carloviț, pentru a diviza pe ortodocșii din Imperiu și a-i stăpîni mai ușor, dar Kaunitz a propus numirea unui episcop exempt, adică scos de sub jurisdicția oricărui mitropolit și supus direct guvernului, părere care a fost acceptată.

Mitropolitul Pavel Nenadovici al Carlovițului intenționa să trimită ca episcop în Transilvania pe Partenie Pavlovici, originar din Silistra — poate chiar de neam român — un om învățat, fost paroh al comunității sîrbe din Viena, iar din 1751 arhiereu-vicar al Mitropoliei din Carloviț († 29 aprilie 1760).

Episcopul Dionisie Novacovici. Dar Partenie nu întrunea simpatiile Curții, care voia un episcop devotat, dispus să-i menajeze prozelitismul uniât și să împiedice influența mitropolitului din Carloviț. După părerea sfetnicilor împărătesei, cel mai indicat era episcopul sîrb al Budei, Dionisie Novacovici, dispus să facă orice concesii și — în același timp — neagreat de Pavel Nenadovici. Acest Dionisie era originar din Dalmația, călugărit în mînăstirea Sfîntul Sava din Cattaro, studiase la gimnaziul și Academia duhovnicească din Kiev (1726—1737), apoi a fost profesor de teologie în Novisad, iar din 1748 predicator în eparhia sîrbească a Budei. Vacantîndu-se scaunul vlădicesc de aici, a fost cerut cu multe stăruințe, de cler și credincioși, ca episcop. A fost hirotonit de Pavel Nenadovici la 24 iulie 1749, dar instalarea i-a făcut-o abia la 15 februarie 1761, nemulțumit că dobîndise scaunul vlădicesc cu sprijinul Curții.

Cu toate încercările lui Nenadovici de a împiedica numirea lui, totuși conferința miniștrilor din 12 martie 1761 — care a luat măsuri privitoare la misiunea generalului Bukow — a decis să trimită în Transilvania și pe episcopul Dionisie Novacovici. După ce a primit instrucțiuni la Viena, Dionisie s-a îndreptat spre Sibiu, unde a sosit cam la trei săptămîni după Bukow, în săptămîna Paștilor anului 1761. În ziua de Paști, 26 aprilie, o mulțime de români din toate părțile Ardealului s-a prezentat în Sibiu, pentru a primi răspunsul lui Bukow la memoriul pe care i-l înaintase la 7 aprilie o delegație de 40 de credincioși ortodocși, în frunte cu protopopul Ioan din Săliște. În fața acestei mulțimi imense, Bukow n-a mai tratat cu ei. În schimb, Dionisie i-a îndemnat să se întoarcă acasă și să aștepte în liniște lucrările comisiei instituite de Bukow pentru efectuarea acelei conscripții a clerului și credincioșilor, ortodocși și uniți.

În lunile următoare, Dionisie a însoțit pe Bukow în cîteva din călătoriile sale : în iunie la Brașov, în iulie la Alba Iulia, unde a fost silit să îndemne pe credincioși să lase cele două biserici uniților. Pastorul reformat Petru Bod relatează în Cronica sa că acum au slujit în Alba Iulia amîndoi episcopi : Petru Pavel Aron, într-una din bisericile luate de la ortodocși, fără nici un credincios, iar Dionisie într-o grădină, în prezența unei mulțimi imense de români ortodocși.

Abia la 13 iulie 1761 a fost emis decretul imperial pentru instalarea lui Dionisie ca episcop ortodox în Transilvania. Dar el avea aici numai o delegație, oricînd revocabilă, era un «administrator» al Episcopiei ardelene, continuînd să-și păstreze și scaunul său de episcop «al Budei și Cîmpiilor Mohaciului».

Instalarea i-a făcut-o Bukow, cu onoruri militare, dar în prezența a prea puțini preoți și credincioși, în biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului la 4 septembrie 1761. Generalul a citit decretul de numire în limba latină, iar episcopul a răspuns tot în latinește.

Înainte de instalare, credincioșii brașoveni l-au obligat pe Dionisie să depună un jurământ că va păzi «credința cea pravoslavnică a mărturisirii Răsăritului după legea grecească neunită cu a Romei».

La 6 noiembrie 1762, împărăteasa a emis un nou decret (patentă), prin care se acorda românilor ortodocși o toleranță condiționată, ca și în anul 1759. Noului episcop i se impuneau 11 restricții, toate grupate în jurul aceleia de a nu împiedica propagarea unirii. Se preciza că preoțimea ortodoxă, fiind numai tolerată, nu se putea bucura de drepturile pe care le avea clerul altor confesiuni din Transilvania.

Fiind primit cu neîncredere de credincioșii din Șcheii Brașovului, vlădica Dionisie nu s-a stabilit aici, ci a venit în Sibiu, care era atunci capitala Transilvaniei (din 1717). Și-a fixat aici reședința, în mod provizoriu, închiriind o casă, pe doi ani, dar având multe necazuri cu magistrul poștal, care s-a introdus în ea, în absența lui. Nu știm unde slujea în Sibiu, poate în case particulare, căci abia către sfârșitul secolului XVIII s-au zidit aici două biserici ortodoxe, existente și azi (una în strada Lungă, alta «în groapă» (cartierul Iosefin), iar «grecii» din Sibiu, care-și aveau biserica pe locul actualei catedrale, au refuzat să-i recunoască autoritatea.

După expirarea contractului de închiriere a casei, Dionisie s-a mutat într-o modestă casă țărănească din Rășinari. La stăruințele protopopilor săi, în 1764 a cerut guvernului ardelean îngăduința de a cumpăra un teren corespunzător pentru reședință, la Vad, Sebeș sau Orăștie. Cerearea a rămas fără răspuns.

Episcopul Dionisie a făcut mai multe vizite canonice în eparhia sa transilvană. A învățat românește și a scris aici chiar și unele lucrări, în românește și sârbește, de combatere a uniației: *Despre deosebiriile fundamentale dintre Biserica Răsăritului și cea de Apus, Despre purgatoriu, Despre purcederea Sfântului Duh*. În 1766 a făcut o statistică a clerului și credincioșilor săi. Tot atunci au făcut o conscripție și organele de stat, cu unele diferențe față de a episcopului. Potrivit acesteia din urmă, existau atunci 635.454 credincioși ortodocși, cu 124 de preoți, împărțiți în 44 de protopopiate. Din timpul lui Dionisie se păstrează și un fragment dintr-o statistică a preoților eparhiei sale, cu indicarea anului

hirotoniei și a arhiereului hirotonisitor. Peste 200 au fost sfințiți de el însuși, restul în Țara Românească și Moldova de vlădici sârbi.

Primit cu neîncredere de cler și credincioși, îngrădit de atâtea condiții umilitoare, care-l puneau în imposibilitatea de a-și apăra turma, episcopul Dionisie și-a înaintat demisia încă din 18 decembrie 1762, făcând apoi numeroase memorii ca să-i fie acceptată. I s-a primit abia în februarie 1767, dar numai pe data de 1 octombrie același an, pînă cînd urma să i se numească succesorul. Dionisie însuși a făcut — în mai multe rînduri — propuneri asupra succesorului său, cerînd ca acesta să fie instalat în prezența sa, pentru a nu se produce noi tulburări. Desigur, nu s-a ținut seamă de recomandările sale. La 1 octombrie 1767, a părăsit Transilvania, stabilindu-se la Sîntandrei lîngă Buda, unde a și murit la scurt timp (8 decembrie 1767).

Nelăsînd nici o dispoziție testamentară cu privire la averea sa, a fost luată de stat. Din dispoziția Mariei Tereza cea mai mare parte a ei a fost dăruită orfelinatului romano-catolic din Sibiu, numit Theresianum, iar o altă parte seminarului unit de la Blaj. Deci, din banii unui episcop ortodox, strînși de la credincioșii săi, urmau să fie pregătiți preoți uniți care să lucreze împotriva Bisericii Ortodoxe !

Urmașii lui Dionisie. Au urmat lungi discuții și propuneri, cu privire la numirea unui succesor al lui Dionisie. De pildă, episcopul unit Atanasie Rednic propunea să nu fie numit nici episcop și nici administrator episcopesc, ci să-i fie supuși lui și credincioșii ortodocși. Propunea ca hirotoniile preoților ortodocși să le facă episcopii sârbi din Arad, Timișoara și Buda, dar numai cu aprobarea sa. Propunea de asemenea numirea protopopului Ioan Popovici din Hondol (jud. Hunedoara), ca prim-protopop, care — în calitate de președinte — să vegheze ca în consistoriul din Sibiu să nu se ia nici o măsură împotriva uniției. Cerea de asemenea să nu se restituie nici o biserică ortodocșilor, căci o singură cedare ar atrage altele, ceea ce ar fi în paguba «sfintei uniri». În schimb, noul general comandant al Transilvaniei, O'Donnell, propunea numirea unui nou administrator, în persoana episcopului *Ioan Georgievici* al Caransebeșului și Vîrșețului, care să vină în Transilvania numai primăvara și vara și căruia să i se impună aceleași restricții ca și lui Dionisie.

Abia la 7 octombrie 1768, împărăteasa a acceptat propunerea, numind ca administrator pe episcopul Ioan Georgievici. Dar, peste o lună (19 noiembrie), a fost numit administrator al Mitropoliei din Carloviț,

iar în 27 august 1769 a fost ales mitropolit, în urma morții lui Pavel Nenadovici, încît nici nu a venit în Transilvania.

Sofronie Chirilovici. În această nouă demnitate, Gheorghievici s-a îngrijit de alegerea unui episcop pentru românii ortodocși transilvăneni. Astfel, Congresul național-bisericesc sîrb, convocat în decembrie 1769, a ales noi episcopi la Arad și Buda, dar și pentru Transilvania, anume pe *Sofronie Chirilovici*, fostul vicar al lui Dionisie la Buda. Împărăteasa a anulat însă alegerea lui Sofronie, întrucît Congresul național-bisericesc sîrb nu avea dreptul de-a alege episcopi pentru români, ci numai pentru sîrbi. Dar prin aceeași rezoluție (12 ianuarie 1770), împărăteasa numea ca episcop al Ardealului tot pe Sofronie, despre care primise referințe favorabile din partea consilierilor săi (decretul de numire a fost semnat la 1 martie). Noului episcop i-au fost impuse aceleași condiții ca și lui Dionisie, la care se adăugau încă două: să nu întrețină legături cu preoții săi (vizite canonice, sobor etc.) fără aprobarea guvernului și să nu primească preoți hirotoniți în afara Transilvaniei, iar pe cei pe care-i va găsi, să-i denunțe guvernului spre pedepsire. Numirea lui Sofronie a fost comunicată și episcopului unit Atanasie Rednic, fiind îndrumat să aibă o purtare corectă față de el și de credincioșii ortodocși.

Tot în 1770, s-au luat două măsuri noi pentru întărirea uniției în Transilvania. Astfel, s-a dispus înființarea unei tipografii «illirice» în Viena, în care să se imprime cărți de slujbă pentru credincioșii ortodocși din Imperiul habsburgic (sîrbi, ruși, greci și români). Tipograful vienez Iosif Laurențiu Kurzbök a primit dreptul de a tipări (protestul episcopului unit Atanasie Rednic împotriva tipografiei, înaintat guvernului, n-a fost luat în considerare). Prin aceasta, se urmărea împiedicarea aducerii de cărți de slujbă din Țara Românească și Moldova în Transilvania. Tot atunci, s-a reînnoit dispoziția mai veche, potrivit căreia credincioșii ortodocși români erau obligați să primească în bisericile lor și pe episcopul unit cînd făcea vizite canonice și să-i asculte predicile.

Sofronie a fost instalat la Sibiu, la începutul anului 1771. S-a căzut de acord asupra acestui oraș întrucît aici putea fi mai ușor supravegheat de guvern și să-i împiedice eventuale încercări de apărare a Bisericii sale împotriva uniției. Neavînd aici biserică (după cum n-avea nici locuință, căci sta în chirie), în toamna anului 1771, a izbutit, cu ajutorul guvernului, să pună sub ascultarea sa și pe «grecii» din Sibiu, care aveau o biserică, pe locul actualei catedrale mitropolitane.

În cursul scurtei sale păstoriri, Sofronie a avut de îndurat multe neajunsuri din partea episcopilor uniți Atanasie Rednic (1765—1772) și

Grigorie Maior (1773—1782). Așa de pildă, în 1772 a fost luată cu forța militară biserica ortodoxă din Roșia Montană de la ortodocși și dată uniților, iar preotul-paroh Petru Dib a fost arestat. Necazuri de acest fel, la care se adăugau unele mai mărunte (necunoașterea limbii, lipsa unei reședințe), l-au făcut pe Sofronie să ceară, în septembrie 1773, să fie numit la una din eparhiile ortodoxe sârbe. El recomanda, ca în locul său, la Episcopia Ardealului, să fie numit brașoveanul Dimitrie Eustatievici, om cult, cu studii la Kiev, care funcționase ca secretar și interpret al său și al lui Dionisie Novacovici.

Tot atunci au înaintat un memoriu și protopopii ortodocși transilvani, prin care cereau scutirea lor, a preoților și a sesiilor parohiale de dijme și de impozite, și acordarea dreptului de a avea biserici sau case de rugăciune în toate localitățile în care nu aveau pînă atunci. Memoriul n-a primit nici un răspuns.

Sofronie a izbutit să plece din Ardeal abia la 27. mai 1774, fiind numit de Curte titular al scaunului episcopal sârb de la Buda, ceea ce a provocat nemulțumirea Congresului național bisericesc sârb din Carloviț, care voia să completeze scaunul prin alegere (în 1781 a fost ales la Timișoara).

În urma numirii sale ca episcop la Buda, conducerea eparhiei Ardealului a fost încredințată protopopului Ioan Popovici din Hondol, în calitate de vicar. Sofronie a primit totuși dreptul de a hirotoni preoți pe seama acestei eparhii, pînă la numirea unui episcop propriu.

A urmat o lungă sedisvacanță, în cursul căreia episcopul unit Grigorie Maior a putut lucra nesupărat de nimeni la trecerea unor parohii ortodoxe la uniație. Era favorizat nu numai de dispozițiile anterioare, ci și de cele din 1774, potrivit cărora mireni care părăseau unirea urmau să fie aruncați în închisoare și catehizați acolo de preoți uniți, iar preoții uniți nesincer trimiși de el însuși în temnița sa din Blaj. De pildă, în 1776, a cercetat, însoțit de doi comisari unguri, aproape 60 de sate din Sălaj, pe care le-a scris unite. Alteori porunceau să fie arestați protopopi și preoți ortodocși, încît însuși guvernul a fost nevoit să-i tempereze zelul unionist.

O oarecare îmbunătățire a situației Bisericii Ortodoxe din Transilvania s-a observat după urcarea pe tron a lui Iosif II, fiul Mariei Tereza (1780—1790, între 1765—1780 coregent), adept al «absolutismului luminat», în spiritul căruia a efectuat numeroase reforme: secularizarea unor averi mănăstirești, desființarea iobăgiei, iar la 29 octombrie 1781 a dat cunoscutul edict de toleranță.

Ghedeon Nichitici. Încă din 1781, împăratul întreba Cancelaria aulică transilvană dacă nu se simțea nevoia numirii unui episcop pe seama românilor ortodocși din Transilvania. Cancelaria a cerut avizul episcopului romano-catolic din Alba Iulia, Bathyani, care, după cum era de așteptat, a fost negativ. Tot atunci a înaintat Curții un memoriu și episcopul unit Grigorie Maior, care propunea desființarea mănăstirilor ortodoxe care mai existau, lăsarea credincioșilor ortodocși fără episcop și fără biserici și combaterea — prin edict — a zvonului că împăratul ar admite revenirea la Ortodoxie. Însuși protopopul Ioan Popovici din Hondol, obișnuit de aproape zece ani cu slujba de vicar, care îi aducea și profituri, era de părere că nu este necesară numirea unui episcop. Cu toate acestea, împăratul Iosif II, la recomandarea mitropolitului Moise Putnic al Carlovițului (1780—1790) a numit ca episcop ortodox al Ardealului pe arhimandritul *Ghedeon Nichitici* (30 septembrie 1783). În același an, Episcopia ortodoxă românească a Transilvaniei a fost pusă sub ascultarea Mitropoliei sârbe din Carloviț, în probleme spiritual-dogmatice (aceeași dispoziție s-a dat tot atunci și pentru Episcopia românească a Bucovinei). La 8 decembrie 1786, amândouă aceste Episcopii românești au fost puse sub jurisdicția Mitropoliei din Carloviț și în problemele administrative. Episcopia Transilvaniei a rămas în această situație pînă în anul 1864.

Noul episcop urma să primească un salariu de 4000 fl. pe an, dintr-o taxă instituită atunci sub numele de *sidoxie*, de două coroane și jumătate pe an, pe care o plătea fiecare familie ortodoxă, pentru nevoile Bisericii. Din această *sidoxie* urmau să fie plătiți și vicarul Episcopiei, precum și directorul școlilor primare ortodoxe din Transilvania, cu câte 400 florini pe an (au fost numiți ca directori ai școlilor primare românești: Dimitrie Eustatievici pentru cele ortodoxe și Gheorghe Șincai pentru cele unite).

Ghedeon Nichitici cunoaște realitățile din Transilvania, căci funcționase aici ca diacon, sub Dionisie Novacovci, apoi ca protopop în Abrud. Mai târziu, a fost numit egumen al mănăstirii sârbești din Șisatovaț, iar la începutul anului 1783 a fost numit vicar al episcopului Dosoftei Herescu al Bucovinei. Instalarea lui la Sibiu s-a făcut abia în iulie 1784. A locuit, ca și înaintașii săi, într-o casă cu chirie. La scurt timp, guvernul l-a trimis în Munții Apuseni, să lucreze pentru potolirea răscoalei lui Horea. Cu toate că a păstorit numai patru ani, și era sârb, Ghedeon Nichitici a fost unul din cei mai activi vlădici din trecutul Bisericii ortodoxe transilvane. La scurt timp după instalare, a făcut o conscripție a eparhiei sale, găsind 120.552 familii ortodoxe.

La începutul anului 1786 a făcut a treia arondare a eparhiei, împărțind-o în 31 de protopopiate, cu 981 de parohii. Împăratul a aprobat împărțirea făcută, cu dispoziția de a nu se mai face hirotoniri pînă nu vor fi plasați cei 76 de preoți supranumerari, în așa fel încît să fie un preot la 130 «gazde» (case, familii), doi la 250 și trei preoți la mai multe.

La Duminica Tomii din anul 1785, Ghedeon a convocat soborul mare al protopopilor la Sibiu, apoi a trimis parohiilor formulare tip de condici-matricole, inventar și socoteli.

Pentru a face rînduială în viața bisericească și a cunoaște felul în care-și îndeplineau preoții slujba, episcopul Ghedeon și-a cercetat eparhia între 19 mai 1787 și 20 iunie 1788. Se păstrează o parte din însemnările făcute cu prilejul acestei vizite, de către secretarii săi Dimitrie Cernovici, urmat de Ioan Predetici. Nu era o vizită canonică în sensul obișnuit al cuvîntului, ci într-o zi aduna pe toți preoții la sediul protopopiatului lor, spre a le cerceta singheliile și protocoalele. În fiecare protopopiat, dădea preoților felurite îndrumări cu privire la misiunea lor pastorală și cu privire la administrația parohială. Preoții supranumerari erau rînduiți să se mute în parohii vacante. În multe locuri, episcopul Ghedeon a constatat că unii preoți nu știau să scrie bine, nu aveau nici un fel de registru (protocol) al bisericii, încît a fost silit să dea și anumite pedepse.

Episcopul Ghedeon Nichitici a fost preocupat și de problema pregătirii viitorilor preoți. Încă din primul an de păstorire (7 sept. 1784), rînduia ca «diecii care vor vrea să se preoțească, unde va fi mare lipsă și nu va fi alt preot care să slujească, întîi să poruncește la diac să învețe să știe cetania, scrisoarea, cîntarea, rînduiala bisericii și catehismusul». Episcopul Ghedeon a fost primul care a pus problema înființării unui seminar ortodox în Transilvania. În acest scop, a cerut încuviințarea guvernului pentru majorarea sidoxiei în vederea salarizării viitorilor profesori și a cumpărării unei reședințe. Curtea din Viena n-a admis cererea sa, motivînd că s-a hotărît prin decret imperial (1 aug. 1785) înființarea unui «seminar central» pentru pregătirea preoților ortodocși, plan care nu s-a realizat. Cu toate acestea, în anul 1786, s-a deschis la Sibiu un curs pedagogic, pentru pregătirea viitorilor învățători, sub conducerea lui Dimitrie Eustatievici, primul director al «școalelor naționale neunite» din Transilvania.

Dar Eustatievici pregătea aici și pe viitorii preoți, după cum rezultă din anumite «atestare de calificațiune preoțească» și din procesele verbale ale ședințelor «Consistoriului» sibian din primul deceniu al seco-

lului al XIX-lea. După el, direcțiunea școlilor a fost încredințată proto-popului brașovean Radu Tempea V, care conducea, în același timp, și acest modest curs teologic-pedagogic din Sibiu (în timp ce pleca să inspecteze școlile primare din eparhie, era suplinit la aceste cursuri de fratele său Nicolae Tempea).

În 1786, Ghedeon Nichitici a participat la sinodul ierarhilor ortodocși din imperiul habsburgic, care, la dorința împăratului Iosif II, a redus numărul sărbătorilor (sînt aproape aceleași ca și în calendarul bisericesc de azi). S-a hotărît ca în așa-numitele «sărbători băbești», să lucreze și preoții, cu familiile lor, la cîmp sau în alte locuri, pentru a da pildă de muncă credincioșilor.

Ghedeon Nichitici a păstorit pînă la moartea sa, întîmplată la 20 noiembrie 1788, pe cînd avea numai 52 de ani. A fost îngropat în biserica Cuvioasa Paraschiva din Rășinari. Toată agoniseala lui a lăsat-o pentru zidirea unei biserici în Sibiu (cartierul Maieri) și pentru înființarea unui fond de ajutorare a preoților săraci. Se spune că însuși împăratul Iosif II s-ar fi exprimat despre el că «a trăit puțin, dar cu totul pentru binele obștesc».

Gherasim Adamovici. Conducerea treburilor eparhiei a fost din nou încredințată proto-popului Ioan Popovici din Hondol, în calitate de vicar, pînă la 10 iunie 1789, cînd împăratul — la propunerea mitropolitului din Carloviț — a numit ca episcop pe arhimandritul *Gherasim Adamovici*, egumenul mînăstirii Bezdin (jud. Arad), instalat la Sibiu, la 13 septembrie 1789, de guvernatorul Gheorghe Banffi.

Ca și înaintașul său, Gherasim Adamovici s-a identificat cu aspirațiile păstoritilor săi, căutînd să cîștige anumite drepturi pe seama poporului român. Astfel, în 1790 a luat parte la Congresul național-bisericesc sîrb, ținut la Timișoara, rugînd să se intervină la Curte pentru a se acorda și românilor aceleași drepturi pe care le aveau sîrbii din imperiul habsburgic.

În 1791 s-a redactat și trimis la Viena cunoscutul *Supplex Libellus Valachorum*, cu colaborarea multor cărturari români, de ambele confesiuni: Iosif Meheși, funcționar la Cancelaria aulică, Ignatie Darabant, episcopul unit al Oradiei, proto-popul unit Ioan Para, vicar la Năsăud, medicul oculist Ioan Piuariu Molnar (fiul preotului Ioan Piuariu, zis Tunsu din Sadu), Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior etc. El relua vechile postulate, întocmite cu jumătate de veac în urmă de Inochentie Micu, între care, pe primul plan era recunoașterea românilor ca

a patra națiune în Transilvania, egală în drepturi cu celelalte trei. Memoriul a ajuns în discuția dietei Transilvaniei la Cluj, în iunie-august 1791, fiind respins în ședința din 9 august. S-a admis, prin articolul de lege 60, doar liberul exercițiu al cultului ortodox.

În septembrie 1791, întrunindu-se la Sibiu sinodul protopopilor ortodocși, pentru a depune jurământul de credință către împăratul Leopold II (1790—1792) și aflînd de soarta memoriului națiunii române, a încredințat pe episcopul Gherasim să prezinte împăratului protestul românilor ortodocși împotriva celor hotărîte de dietă, motivînd că *Supplexul* «iaste lucru a tot neamului rumănesc».

Din îputernicirea clerului și credincioșilor lor, episcopul Gherasim Adamovici, cu colegul său unit Ioan Bob de la Blaj, au plecat în decembrie 1791 la Viena, pentru a prezenta doleanțele națiunii române. Într-un memoriu către împărat, episcopul ortodox își exprima indignarea că națiunea română, cu un milion de oameni, nu era recunoscută, spre deosebire de alte națiuni, mult mai mici (săsească, armeană). La 10 februarie 1792, amîndoi episcopii au înaintat împăratului un memoriu, prin care solicitau cîteva funcții pentru români în Cancelaria aulică, Tabla regească și guvern.

Dar cel mai de seamă memoriu înaintat împăratului, cu același titlu de *Supplex*, purta data de 30 martie 1792, fiind semnat de «Ioannes Bobb Graeci Ritus Unitorum et Gerasimus Adamovics Graeci Ritus non Unitorum in Transilvania Valachorum Ep(isco)pi in Negotiis Nationis hic existentes». Noul memoriu cuprindea aceleași postulate ca și cel dintîi, dar într-o formă mai concisă, apoi combătea, în 17 puncte, opiniile dietei Transilvaniei și calomniile la adresa poporului român. Pentru a-și justifica memoriul, episcopii aminteau vechimea românilor, originea și numărul lor (2/3 din populația Transilvaniei), făceau apel la felurite izvoare istorice (date în anexe), spre a demonstra că românii sînt îndep-tățiți să fie socotiți ca a patra națiune în sat. Pentru Biserica Ortodoxă se cerea ca preoții ei să se bucure de aceleași drepturi și beneficii pe care le aveau preoții celorlalte confesiuni. Memorii asemănătoare au prezentat și cancelarului Kaunitz și altor demnitari de stat.

În urma discuțiilor și propunerilor făcute împăratului asupra noului *Supplex*, cei doi episcopi au fost certati pentru că îndrăzniseră să prezinte doleanțele întregii lor națiuni (de fapt li s-a admis să se prezinte numai ca «suplicanți privați»), fiind îndrumați să se întoarcă la reședințele lor. Într-un nou memoriu, ei se dezvinovăteau de acuzele aduse

și cereau ca măcar una din doleanțele lor să fie admise, pentru ca să poată liniști poporul, care altfel, s-ar putea răzvrăti. Abia acum a răspuns Curtea, cu promisiuni vagi de rezolvare a doleanțelor românești în viitor. Dar, odată cu moartea lui Leopold II († 1 martie 1792), sub urmașul său Francisc I (1792—1830) s-a inaugurat o politică nouă, de reprimate a oricăror mișcări naționale și sociale.

Gubernatorul Transilvaniei, Gh. Banffi, a propus chiar mutarea lui Adamovici la una din episcopiile sârbești din Ungaria, mai ales că întreținea legături prea strânse cu sârbii și încercase să obțină și pe seama românilor drepturile «națiunii ilirice» (sârbe), între care și convocarea unui congres național românesc, după chipul celui iliric (în *Supplexul* din 30 martie 1792).

Dacă în anii următori, episcopul Gherasim n-a mai putut participa la lupta pentru obținerea de drepturi politice din motivele arătate mai sus, atenția lui s-a îndreptat numai spre problemele bisericești. Astfel, obișnuia să trimită de sărbători pastorale credincioșilor săi, pe care preoții le citeau în biserică. Din banii lăsați de Ghedeon Nichitici și cu sprijinul său direct, s-a zidit în Sibiu o biserică în cartierul Maieri, în care a și fost îngropat († 13 aprilie 1796).

Sub Ghedeon Nichitici și Gherasim Adamovici, au apărut câteva cărți de slujbă și de învățătură în tipografia «ilirică din Viena» (mutată în 1795 la Buda) și în tipografia sasului Petru Barth din Sibiu: *Adunarea Cazaniilor, Ceaslov, Psaltire*, — toate la Viena, în 1793 ș.a., *Preoția sau îndreptarea preoților* (1789), *Ceaslov* (1790 și 1794), *Dezvoltatele și tâlcuitele Evanghelii* (1790), *Sinopsis adică cuprinderea în scurt a Bibliei* (1791), *Psaltirea* (1791), *Acatist* (1792), *Alegere din toată Psaltirea* (1796), toate la Sibiu, unele cu binecuvântarea celor doi episcopi.

După trecerea din viață a episcopului Gherasim Adamovici, Curtea din Viena n-a mai întregit scaunul vacant timp de 14 ani, pentru ca, în felul acesta, acțiunea prozelitistă uniată să poată fi reînviată, cu sorți de izbîndă. La memoriile repetate ale clerului de a se numi un episcop nou, se pretexta că fondul sidoxial prezintă restanțe mari, încît un nou episcop n-ar putea fi salarizat.

În cursul acestei îndelungate sedisvacanțe, conducerea treburilor bisericești o avea «consistoriul eparhiei», format dintr-un vicar, șase asesori, recrutați dintre protopopii mai de frunte, de regulă din jurul Sibiului, și un secretar. Primul vicar a fost bătrînul Ioan Popovici din

Hondol, iar după moartea sa († 1805), a urmat protopopul Nicolae Huțovici din Hunedoara. În lipsa lor (căci ei n-au renunțat nici la protopopiat), conducerea consistoriului o avea cîte un «interimaral prezeș», ales dintre asesori (Ilie Popovici din Sibiu, sau Radu Tempea V din Brașov). Notarul (secretarul) consistoriului era unitul Aron Budai, fratele lui Ioan Budai-Deleanu. Candidații la preoție erau îndrumați la episcopul Pavel Avacumovici al Aradului (1786—1815), în vederea hirotonirii. În tot acest răstimp, autoritățile de stat s-au amestecat sub felurite forme în afacerile noastre bisericești. Acțiunea prozelitistă unită, de asemenea, s-a putut desfășura nestînjenită. Potrivit unei statistici întocmite în anul 1805, în eparhia ortodoxă a Transilvaniei existau 1478 parohii, 1128 biserici, 1295 preoți și 128.279 de familii.

În timpul sedisvacanței, credincioasa Stana a lui Hagi Petru Luca a ctitorit o biserică în Sibiu, în anii 1788—1789, distrusă de un cutremur, apoi rezidită în 1802 de negustorul sibian Hagi Constantin Pop («biserica din groapă»). Tot Hagi Pop a deschis o «școală de normă» în cartierul «Iosefin» din Sibiu, la care a funcționat dascălul făgărășan Simion Jinariu (1807). Acesta a fost apoi încredințat de preotul Gheorghe Haines din Brașov, noul director al școlilor ortodoxe românești din Transilvania, și cu conducerea cursului pedagogic de șase săptămîni și a celui teologic (în locul lui Radu Tempea V). Jinariu a funcționat doar cîteva ani, căci în 1811, pregătirea candidaților la preoție a fost încredințată tînărului cărturar Gheorghe Lazăr, care studiase teologia la Viena cu o bursă oferită de Consistorul din Sibiu.

Cărțile de cult trebuitoare Bisericii Ortodoxe românești se tipăreau acum la Buda și la Sibiu. Dintre cărțile de la Buda merită să ne rețină atenția noua ediție a *Mineiilor* (1804—1805), după cele de la Rîmnic din 1776—1780, sub îngrijirea doctorului Ioan Piuariu Molnar (tot el tipărise acolo o *Retorică* în 1798). Cărțile tipărite de P. Bart la Sibiu (*Psal-tirea*, în mai multe ediții, *Ceaslovul* și *Penticostarul* în 1805, *Liturghierul* în 1807 și 1809, *Ceaslovul* în 1807 și 1809, ș.a.) erau, de regulă, cercetate, înainte de tipărire, de unul din asesorii Consistorului.

În cursul îndelungatei sedisvacanțe, mitropolitul sîrb Ștefan Strati-mirovici (1790—1836), ca și reprezentanții clerului ortodox român, au făcut mai multe demersuri la Curtea din Viena pentru completarea scaunului vacant, dar fără rezultat. Se adăugau și cererile personale ale unor candidați, care se recomandau Curții pentru a fi numiți în acest post.

Alegerea a avut loc abia la 19 septembrie 1810, la Turda, când proto-popii au propus trei candidați, dintre care împăratul a numit pe preotul-ajutător Vasile Moga din Sebeș, instalat la Cluj, la 29 iunie 1811.

Concluzii. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu încheierea marilor lupte pentru apărarea Ortodoxiei, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania a intrat într-o nouă fază, aceea a reorganizării, sub cei patru vlădici sârbi care au păstorit la Sibiu. Pentru a împiedica deplina ei consolidare și în același timp, pentru a facilita propaganda unită, Curtea din Viena a numit administratori episcopești și apoi episcopi de neam sârb, cărora le-a impus o serie de restricții, între care, la loc de frunte, figura și aceea de a nu împiedica răspândirea uniației, ori a lăsat scaunul episcopesc vacant ani în șir. În ciuda acestor dificultăți, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, a început lupta comună a reprezentanților celor două Biserici românești — cler și credincioși — pentru dobândirea de drepturi politice și sociale pe seama poporului român, luptă care va continua, sub diferite forme, pînă în 1918. Totodată, se remarcă și străduințele clerului ortodox de-a ieși de sub ascultarea Bisericii sârbești, cerînd alegerea unui episcop de neam român, ca în felul acesta să se pună bazele unei ierarhii naționale-românești.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ILARION PUȘCARIU, *Documente pentru limbă și istorie*, 2 vol., Sibiu, 1889—1897, XVI + 396 p. (I) + 384 p. (II); STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. I (1700—1783) și vol. II (1784—1810), Brașov, 1901—1902, XXIV + 363 p. (I) + XL + 374 p. (II); MATEI VOILEANU, *Momente din viața bisericească a românilor ortodocși din Transilvania 1780—1787*, Sibiu, 1902; NICOLAE IORGA, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, vol. I—II, București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 p. (II) (vol. XII + XIII din colecția «Studii și documente cu privire la istoria românilor»); EUGEN GÁGYI de ETED, *Documente istorice. Regulatio Diocesis Transilvanicae Disunitae anno 1805*, în «Transilvania», an. XLVII, Sibiu, 1911, nr. 1, p. 38—61, nr. 2, p. 147—161 și nr. 3, p. 265—294; MATEI VOILEANU, *Contribuțiune la istoria bisericească din Ardeal*, Sibiu, 1928, 184 p.; IOAN M. NEDA, *Din circulările episcopatului neunit al Ardealului la sfîrșitul secolului XVIII*, în «Țara Bîrsei», Brașov, an. X, nr. 4—6, 1938, p. 388—399; KEITH HITCHINS și IOAN BEJU, *Documente privitoare la trecutul Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania după 1761*, în «MA», XIX, nr. 1—3, 1974, p. 13—46; KEITH HITCHINS și IOAN BEJU, *Statistica românilor ortodocși din Transilvania din anul 1766*, în «MA», an. XXII, nr. 7—9, 1977, p. 505—551.

Lucrări generale. IOAN LUPAȘ, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni 1780—1792*. Cu 48 acte și documente inedite, culese din arhivele din Viena, Budapesta, Sibiu și Brașov, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist. s. II, t. XXXVII, București, 1915, 207 p.; I. MATEI, *Vacanțele Mitropoliei ortodoxe din Ardeal în veacul XVIII*. Documente inedite, Cluj, 1922, 143 p.; EMILIAN CIORAN, *Reședința episcopescă din*

Rășinari în veacul al XVIII-lea, în «RT», an. XIII, nr. 11, 1923, p. 379—387; I. MATEI, Știri privitoare la dobândirea unei reședințe episcopoești în Ardealul ortodox din veacul al XVIII-lea, în «Revista Istorică», an. XI, nr. 10—12, 1925, p. 278—281; MATEI VOILEANU, Icoane din viața Bisericii. Anul 1804, Sibiu, 1926, 136 p.; ȘTEFAN LUPȘA, Știri și documente despre Biserica Ortodoxă Română din Ardeal după 1761, culese din Arhiva Consiliului de Stat și a Cabinetului imperial din Viena, Sibiu, 1945, 72 p.; AUREL JIVI, Relațiile Mitropoliei de Carloviț cu Biserica Ortodoxă Română din Transilvania în secolul al XVIII-lea, în «BOR», an. LXXXVIII, nr. 5—6, 1970, p. 587—596.

Lucrări speciale. AUGUSTIN BUNEA, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 la 1764...*, Blaj, 1902, XIX + 498 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Începutul arhipăstoriei ardelenne a lui Dionisie Novacovici*, în vol. «Biserica și problemele vremii», Sibiu, 1947, p. 25—44; ȘTEFAN METEȘ, *Episcopul Dionisie Novacovici (în anii 1761—1767)*, în «MA», XVIII, nr. 5—6, 1973, p. 553—571.

ȘTEFAN LUPȘA, *Biserica ardelenă în anii 1767—1774. Dezvoltarea ei politică și confesională*, în «Anuarul XXIII (V) al Academiei teologice Andreiane», Sibiu, 1947, p. 22—52.

SILVIU DRAGOMIR, *Corespondența episcopului Gherasim Adamovici și mișcarea de emancipare a clerului și poporului românesc în anul 1791*, în «RT», an. V, 1911, p. 400—423 (și extras: Sibiu, 1911, 26 p.); IOAN LUPAȘ, *Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici și Ioan Bob la Curtea din Viena în anul 1792*, Sibiu, 1912, 45 p. (și în vol. «Studii, conferințe și comunicări istorice», IV, Sibiu, 1943, p. 318—352).

LXVI

BISERICA ORTODOXĂ DIN BANAT ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. EPISCOPIILE TIMIȘOAREI ȘI CARANSEBEȘULUI

Războiul austro-turc din anii 1683—1699 — cu înfrîngerile succesive ale turcilor sub zidurile Vienei, în 1683, la Mohács, în 1687, la Zenta, în 1697 — a dus la eliberarea treptată a teritoriilor Ungariei, Serbiei de nord, Crișanei, mai târziu și a Banatului, de sub jugul turcesc. Aceste teritorii au intrat apoi în stăpînirea Imperiului habsburgic. Așa, de pildă, dieta de la Pojon (Bratislava), întrunită între 18 octombrie 1687 și 25 iunie 1689, a recunoscut Ungaria ca regat ereditar al Habsburgilor. Ei au izbutit să-și întindă stăpînirea și asupra Transilvaniei, care a primit o nouă organizare, prin Diploma leopoldină din 4 decembrie 1691. Prin tratatul de pace de la Carloviț, din 1699, Poarta recunoștea trecerea Ungariei, Transilvaniei, Croației și Sloveniei în stăpînirea Imperiului habsburgic.

Deși în anii 1688—1689, imperialii au ocupat teritorii întinse din Serbia și Bulgaria cu o seamă de orașe (Belgrad, Niș, Vidin, Sofia etc.), la scurt timp, turcii au pornit o contraofensivă, care a pricinuit pierderea acestor regiuni și orașe (inclusiv Banatul). Această schimbare neprevăzută a silit pe împăratul Leopold I (1658—1705) să ceară sprijinul popoarelor slave ortodoxe din Balcani, aflate sub stăpînire otomană, printr-un manifest cu data de 6 aprilie 1690. În fața primejdiei tot mai amenințătoare a turcilor, patriarhul sîrb Arsenie III Cernoevici din Ipek (1690—1707) a convocat o mare adunare națională sîrbă la Belgrad (18 iunie 1690), care a hotărît să trimită la Viena pe episcopul *Isaia Diacovici* al Ienopolei, ca să trateze cu împăratul problema emigrării sîrbilor din teritoriile ocupate de turci în Ungaria, stăpînită de Habsburgi. Rezultatul tratativelor s-a concretizat în Diploma semnată de împăratul Leopold la 21 august 1690, prin care se acordau sîrbilor emigrați o seamă de

privilegii politice și bisericești (așa-numitele «privilegii ilirice»). Patriarhul sârb devenea cîrmuitorul bisericesc al tuturor ortodocșilor din Imperiul habsburgic, cu dreptul de a hirotoni episcopi și preoți, de a sfinți biserici, de a stăpîni felurite bunuri, de a se folosi de calendarul vechi (prevederile diplomei au fost reînnoite la 11 decembrie 1690).

Pe baza acestor prevederi, care acordau sîrbilor o largă autonomie națională-bisericească, în toamna anului 1690 sau în primăvara anului următor, grupuri însemnate de emigranți (între 30—40.000 de familii), în frunte cu patriarhul Arsenie s-au așezat în Srem (Sirmiu), în Slovenia și diferite părți din Ungaria, mai ales în ținutul dintre Dunăre și Tisa, unde s-au constituit într-o organizare militară grănicerească, din care făceau parte și numeroși români băștinași (grupuri mai mari sau mai mici de sârbi s-au așezat în aceste regiuni și mai înainte, tot din pricina tuncilor, cum am arătat și în altă parte).

După 1716, au înaintat spre Arad, Timișoara și spre sud, pînă la Vîrșeț. Ultimul exod sîrbesc a avut loc în 1737, condus de patriarhul Arsenie IV Ioanovici Șacabent (1737—1748), cînd grupuri însemnate de sârbi s-au așezat în districtele bănățene sudice: Panciova, Becicherec și Biserica Albă. Trebuie să precizăm însă, de la bun început, că între emigranți se aflau și numeroși macedoromâni (cunoscuți la noi sub numele de «greci»), care s-au stabilit mai ales în orașe, ca negustori (însuși Arsenie III semna, în 1706, ca «arhiepiscop și patriarh al sîrbilor, rutenilor și valahilor»).

Așezarea sîrbilor în aceste părți a avut urmări însemnate asupra vieții bisericești a românilor din Banat, Arad, Crișana și chiar din Transilvania, căci ei au ajuns, cu timpul, sub jurisdicția Mitropoliei ortodoxe sârbe de la Carloviț, constituind — împreună cu credincioșii sârbi — o puternică unitate bisericească ortodoxă. Mitropoliții sârbi de la Carloviț au încercat să extindă «privilegiile ilirice» și asupra credincioșilor de neam român. În același timp, însă, Curtea din Viena a limitat treptat aceste privilegii, mai ales ale mitropolitului, care a început să fie considerat numai cîrmuitor bisericesc.

Patriarhul Arsenie Cernoievici a fost preocupat, în tot cursul păstoririi sale, de organizarea Bisericii Sârbe din Ungaria, Croația și Slovenia. Prin diploma imperială din 4 martie 1695, au fost confirmați în scaunele lor șapte episcopi, în orașele: Timișoara-Ienopole, Karlstadt, Seghedin, Buda, Mohaci, Vîrșeț și Oradea. Ulterior episcopia din Seghedin a devenit de Bacica, cea de Mohaci de Pacraț, iar în locul celei de Oradea a fost recunoscută cea de Arad.

În fruntea celor șapte episcopii se afla patriarhul Arsenie, care s-a așezat în mănăstirea Cruședol (în Sirmiu) și în Sintandrei lângă Buda. Urmașii săi — cu titlul de arhiepiscopi și mitropoliți — s-au stabilit, din 1713, la Carloviț, care a devenit cel mai însemnat centru cultural-bisericesc al sârbilor din Imperiul habsburgic.

Episcopiile Timișoarei și Caransebeșului în prima jumătate a secolului XVIII. Am arătat și în altă parte că în secolul al XVII-lea sînt atestați documentar mai mulți «mitropoliți» la Timișoara și la Ienopole-Lipova. Sediul celei din urmă a fost mutat în anul 1706 la Arad. În secolele XVI—XVII unii dintre ierarhii pomeniți la Vîrșeț își aveau reședința în Caransebeș. Cele două eparhii bănățene — Timișoara și Caransebeș — au cunoscut o stare înfloritoare, mai ales după 1716, anul eliberării Banatului de sub dominația otomană. În ciuda faptului că majoritatea credincioșilor ortodocși din Banat erau români, totuși cîrmuitorii lor au fost — cu prea puține excepții — sîrbi.

Din diploma împăratului Leopold I din 4 martie 1695, aflăm că *Isaia Diacovici* a fost numit «episcop al Timișoarei și Ienopolei și arhimandrit al mănăstirii Cruședol». Datorită faptului că Timișoara era sub turci, iar el era unul din organizatorii exodului sîrbesc spre nord, nu s-a putut stabili în acest oraș, ci a stat în Ineu, poate chiar în Becicherec, cum socotesc unii istorici, și desigur, în mănăstirea Cruședol, pe lângă patriarhul Arsenie III Cernoevici. Prin 1706, el a mutat vechiul scaun episcopal din Ienopole la Arad, unde a rămas pînă azi.

În aceeași diplomă a lui Leopold I era confirmat ca episcop de Vîrșeț *Spiridon Știbița*, care, după nume, pare să fie un macedonromân sau un albanez refugiat în timpul marelui exod din 1690. El a fost hirotonit de patriarhul Arsenie III Cernoevici, poate în 1694. Cei mai mulți istorici consideră că el și-a stabilit reședința în Caransebeș. Păstoria lui a fost foarte zbuciumată, căci în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea Caransebeșul a trecut cînd în mîna turcilor, cînd a imperialilor. După pacea de la Carloviț din 1699, cînd turcii au devenit din nou stăpîni peste cea mai mare parte a Banatului, Spiridon Știbița a fost nevoit să-și părăsească orașul de reședință și eparhia. Mai tîrziu, a ajuns episcop de Vukovar, fiind încă în viață în 1708.

După plecarea lui Arsenie III Cernoevici din Ipek, turcii au numit un alt patriarh, în locul său, pe Calinic. Acesta, prin 1692, a numit ca mitropolit la Timișoara — aflată tot sub stăpînire turcească — pe un *Iosif*, care a păstorit pînă prin 1703. Prin 1704, același patriarh Calinic de la Ipek a numit ca mitropolit la Timișoara pe *Constantin*, poate grec

de neam, care a păstorit pînă către anul 1712. Probabil tot Calinic va fi numit un nou episcop de Caransebeș, pe *Gherasim* (Gherasie), în primul deceniu al secolului al XVIII-lea.

În legătură cu acest Gherasie s-au scris două studii, pe bază de documente îndoielnice, care caută să-l prezinte ca un hotărît apărător al Ortodoxiei, împotriva uniației din Transilvania. Se afirmă că ar fi convocat chiar două soboare de protopopi și preoți în anul 1704, cînd au jurat să lupte împotriva acestei primejdii. Nu vedem însă rostul acestor măsuri, de vreme ce în Banat nu exista nici o primejdie uniată, fiind sub stăpînirea turcilor și nu a habsburgilor catolici. Nu putem ști cît a păstorit acest Gherasie.

În decembrie 1713, patriarhul Moise Raiovici din Ipek a hirotonit doi episcopi pentru eparhiile bănățene — aflate încă sub turci —, și anume pe : *Ioanichie Vladislavievici*, la Timișoara și pe *Moise Stanoievici*, starețul mînăstirii Gorniacă, la Caransebeș. Înseamnă că după 1690, anul exodului sîrbesc și pînă în 1716, cînd a fost eliberat Banatul de sub turci, Biserica Ortodoxă din părțile de vest ale țării noastre (Banat, Arad și Crișana) a stat sub jurisdicția a două centre ierarhice sîrbești : Ipekul și Carlovițul.

Regiunile vestice, de-a lungul Tisei, ocupate de imperiali, stăteau sub jurisdicția patriarhului Arsenie și a urmașilor săi, iar Banatul — inclusiv cele două scaune vlădicești de la Timișoara și Caransebeș — aflate sub ocupație otomană, erau sub jurisdicția patriarhilor de la Ipek.

În 1716, cînd a început un nou război austro-turc, trupele austriece, comandate de generalul Eugeniu de Savoya, au ajuns pînă sub zidurile Timișoarei, care a fost asediată două luni. Vlădica Ioanichie, primarul Nicolae Muncea, probabil un macedoromân, și ceilalți locuitori ai orașului, au făcut sfat să predea cetatea trupelor imperiale. Episcopul, primarul și alți cîțiva locuitori s-au strecurat în tabăra lui Eugeniu de Savoya, descriind părțile vulnerabile ale cetății. Arestați de turci, au fost eliberați de austrieci, care au izbutit să cucerească cetatea. Prin tratatul de pace austro-turc de la Passaroviț, din 21 iulie 1718, Banatul, Oltenia, nordul Serbiei (cu Belgradul) și nordul Bosniei au fost cedate de turci Austriei. Banatul a fost organizat ca domeniu al Coroanei, pus sub conducerea unei administrații militare, în frunte cu un guvernator militar — cu sediul în Timișoara. Întreg Banatul era împărțit în 11 districte, fiecare condus de un administrator. Comunele erau conduse de primari, numiți «chenezi». În 1751, s-a constituit o administrație civilă, în frunte cu un președinte — german — ajutat de 6 consilieri.

După 1718 au fost aduși în Banat numeroși coloniști (germani, italieni, francezi, spanioli, bulgari), cărora li s-au acordat terenuri dintre cele mai fertile. În 1726, s-a hotărât să nu fie colonizați decât catolici. Odată cu coloniștii aduși în Banat, și-au făcut apariția și călugării ieziți, franciscani etc., în scopuri prozelitiste. S-au creat numeroase parohii romano-catolice în Banat (Caransebeș și Vîrșeț în 1723 etc.). În 1724 Episcopia catolică de la Cenad a fost mutată la Timișoara. În 1735, episcopul Falkenstein propunea împăratului Carol VI înființarea unei Episcopii unite în Banat și salarii de la stat pentru preoții uniți. La 10 mai 1738, împăratul a semnat un decret cu privire la înființarea acestei Episcopii, cu reședința în comuna Moldova sau în Palanca Nouă și cu jurisdicție în Banat, Arad, Serbia și Oltenia. Pacea de la Belgrad (1739) a împiedicat însă înființarea Episcopiei. Dar în 1741, noul episcop latin din Timișoara, Nicolae Stanislavici (1739—1750), a reluat problema, propunând înființarea unei episcopii unite la Lugoj. Cu toate acestea, episcopia n-a luat ființă. Datorită strădaniilor episcopilor ortodocși din Timișoara și Caransebeș, uniția n-a putut pătrunde în Banat în secolul al XVIII-lea. Primul preot unit în Banat, Petronie, fost crîsnic la biserica romano-catolică germană din Timișoara, a fost hirotonit la Muncaci și instalat la Timișoara în 1735. În tot cursul secolului al XVIII-lea, n-au existat în Banat decât două parohii unite, cu un număr infim de credincioși, la Timișoara și Zăbrani (azi jud. Arad).

În urma acestor schimbări teritoriale, în Imperiul habsburgic existau două mitropolii sîrbești: cea din Carloviț și cea din Belgrad. Prima se întindea peste Ungaria, Croația și ținuturile de frontieră ungaro-croate, iar a doua peste Serbia, Banatul timișan și Oltenia (cu eparhiile Valievo, Timișoara, Caransebeș și Rîmnice). În acest fel, mitropolitul Moise Petrovici, care păstorea atunci la Belgrad, și-a întins jurisdicția și asupra Banatului. În toamna anului 1719, organele administrative îi îngăduiau să cerceteze eparhiile «sîrbești» (adică ortodoxe) din Banat și să-și încaseze taxele vlădicești. Pentru a-și putea desfășura în cât mai bune condiții activitatea, dar mai ales pentru a lucra împotriva acțiunii prozelitiste catolice, care era firesc să se desfășoare în imperiul catolic al Habsburgilor, mitropolitul Moise Petrovici a cerut împăratului să-i îngăduie mutarea scaunului la Timișoara, pretextînd că Belgradul era la extremitatea sudică a Mitropoliei și prea aproape de turci. Primind încuviințarea, a fost instalat cu mare solemnitate în Timișoara, la 22 aprilie 1721, de către organele administrației militare, în prezența celor doi episcopi (Ioanichie de la Timișoara și Moise de la Caransebeș), însoțiți

de protopopii și preoții eparhiei, precum și de «chenezii» satelor românești. Peste câteva zile, la 26 aprilie, s-a ținut, tot la Timișoara, un sinod (adunare) al clerului ortodox român, la care au participat mitropolitul Moise, cei doi episcopi, protopopii și o parte din preoții lor, în prezența a doi iezuiți, primind ordinul guvernului — în 17 puncte — de a nu se pune piedici răspîndirii unirii și de a se arăta bunăvoință față de romano-catolicii care începeau să fie aduși în Banat.

La 7 februarie 1726, Moise Petrovici a fost ales mitropolit la Carloviț, continuînd să administreze și Mitropolia din Belgrad. După moartea sa (1730), cele două Mitropolii s-au unit, avînd reședința în Belgrad, prin alegerea unui singur mitropolit, în persoana episcopului Vichentie Ioanovici de la Arad (1731), dar în 1735, Congresul național-bisericesc sîrb a hotărît mutarea scaunului de la Belgrad la Carloviț. După războiul austro-turc din 1736—1739, încheiat cu pacea de la Belgrad (18 sept. 1739), Austria a pierdut Oltenia, Serbia (inclusiv Belgradul) și Bosnia de nord, păstrînd numai Banatul timișan. Unitatea Bisericii ortodoxe sîrbești se destrăma din nou, căci mitropolitul sîrb de Carloviț nu mai putea să-și întindă jurisdicția peste sîrbii rămași sub tunci. Patriarhia de Ipek, condusă un timp de ierarhi greci, a fost desființată în 1766. Episcopii de Timișoara și Caransebeș au rămas deci sub jurisdicția Mitropoliei din Carloviț.

Să ne întoarcem însă la cîrmuitoarii acestor două eparhii bănățene. Episcopul Moise Stanoievici al Caransebeșului a pricinuit multe nemulțumiri printre preoții săi prin pedepsele și amenzile pe care le da, precum și prin taxele excesive cerute la hirotonie (cîte 50 de leonini), la hram, ca plocon anual, încît la moarte (10 apr. 1724), a lăsat o mare avere în urma sa. Mitropolitul Moise Petrovici a hirotonit, ca nou episcop, pe arhimandritul *Nicolae Dimitrievici*, venit din Herțegovina (4 decembrie 1725). Dar în februarie 1726, sinodul episcopilor sîrbi a hotărît să fie mutat la Timișoara, pe lîngă bătrînul episcop Ioanichie Vladislavlievici, care a și murit, la 8 octombrie 1727. Nicolae Dimitrievici i-a urmat în scaun, păstorind pînă la moartea sa (25 iunie 1744). Acesta se intitula uneori «mitropolit al Timișoarei și Lipovei».

Același sinod a ales ca episcop de Caransebeș pe *Maxim Nestorovici*, care a păstorit pînă la moartea sa, în 1738. În locul său a fost ales *Eftimie Damianovici*, cu o păstorire foarte scurtă, din 1738, pînă către sfîrșitul anului 1739 sau începutul celui următor (poate că a fost numai administrator). În 1738, orașul de reședință, Caransebeșul, a fost pus-tiit de turci, mulți locuitori fiind siliți să-și caute adăpost în alte părți.

În același an a fost arsă Timișoara, căzînd pradă focului atît catedrala cît și reședința episcopală.

După moartea lui Eftimie, Curtea din Viena a numit pe episcopul *Isaia Antonovici* al Aradului ca administrator al eparhiei vacante a Caransebeșului (24 ianuarie 1741). Această împreunare nefirească a două eparhii, atît de distanțate geografic, a durat pînă la 27 august 1748, cînd *Isaia Antonovici* a fost ales mitropolit de Carloviț. Probabil că prin menținerea vacanței scaunului de Caransebeș, Curtea din Viena urmărea continuarea acțiunii prozelitiste uniata.

Eparhiile bănățene în a doua jumătate a secolului XVIII. La Timișoara, după moartea lui *Nicolae Dimitrievici*, a fost numit ca administrator ieromonahul *Sinesie Jivanovici*, viitorul episcop de Arad (1744—1745). Congresul național bisericesc sîrb a ales ca episcop al Timișoarei pe fostul mitropolit al Nișului *Gheorghe Popovici*, român de neam — poate vlah din Serbia — întărit de împărăteasa Maria Tereza la 24 februarie 1745. Acesta fusese tuns în monahism la Ipek, apoi a păstorit la Niș, între 1735—1737, apoi, din pricina războiului austro-turc, s-a refugiat în Imperiul habsburgic, trăind la Carloviț, ca arhieru fără eparhie. Ca întîistătător al scaunului de Timișoara, se intitula «mitropolit al Timișoarei și Lipovei».

În cei 12 ani de păstorire, vlădica *Gheorghe* a izbutit să ridice — între 1745-1748 — o nouă catedrală și o nouă reședință, în locul celor distruse de foc cu cîtiva ani în urmă (azi sîrbești). Primise chiar încuviințarea pentru deschiderea unui seminar pentru pregătirea viitorilor preoți. Protosinghelul *Arsenie Radioievici*, care a administrat eparhia după moartea sa, a făcut cîteva vizite canonice în eparhie, lăsînd chiar un «protocol» al lor.

Urmașul său, *Vichentie Ioanovici Vidac*, «pravoslavnic episcop al Temișvarului și al Lipovii și al altor districturi care să cuvin», a păstorit 15 ani (1759—1774). O conscripție (statistică) a eparhiei, din 1767, arată că ea număra atunci 273 de parohii, păstorite de cel puțin 380 de preoți români, dintre care 51 originari din Transilvania, 45 din Țara Românească și aproximativ 280 din Banat. În anul 1765, episcopul *Vichentie* a rugat pe mitropolitul *Gavriil Calimachi* al Moldovei să-i imprime, în tipografia Mitropoliei din Iași, cîrticica intitulată *Îndreptarea păcătoșului cu duhul blîndețelor*, cu text slavonesc și românesc. Este o carte care tratează despre pocăință și duhovnicie. O notiță finală arată că a fost «așezată» de episcopul *Vichentie* (în 1768 a apărut, tot la Iași,

în traducere românească, pentru Moldova, precizându-se că s-a tradus din grecește). Nu putem ști dacă traducătorul în slavonește și românește al ediției din 1765 a fost Vichentie sau vreun teolog din preajma sa (n-ar fi exclus ca traducerea românească să fi fost făcută de învățatul brașovean Dimitrie Eustatievici). În orice caz, episcopul Vichentie semna o prefață, în care se plîngea de starea morală a păstoriților săi, pe care a constatat-o cu prilejul vizitelor sale canonice.

La 5 iunie 1774, Vichentie a fost ales mitropolit de Carloviț († 1780) — urmîndu-i, la Timișoara, episcopul *Moise Putnic* (1774—1781), care i-a urmat apoi și în scaunul mitropolitan de la Carloviț († 1790). Prin 1779 funcționa la Timișoara un curs teologic-pedagogic de șase luni, condus de dascălul Mihail Martinovici Roșu, cu o existență sporadică.

La 3 iunie 1781, împăratul Iosif II a mutat la Timișoara pe episcopul Budei *Sofronie Chirilovici* (1781 — † 28 februarie 1786). Acesta cîrmuise Episcopia Sibiului (1770—1774), iar după mutarea la Buda și Timișoara continua să hirotonească preoți și pentru Transilvania.

Ultimul episcop de Timișoara în secolul al XVIII-lea a fost *Petru Petrovici* (1786 — † 23 dec. 1800), fost egumen la mînăstirea Racovaț, episcop la Karlstadt și apoi la Arad (în 1790 a fost, pentru cîteva luni, administrator al Mitropoliei din Carloviț). Ca om de carte, vlădica Petrovici s-a îngrijit de ridicarea nivelului de pregătire al preoțimii sale, prin organizarea de cursuri periodice la centrul eparhial și de înființarea de școli elementare la sate. S-a ocupat de asemenea de înfrumusețarea catedralei sale episcopale.

După alegerea lui Isaia Antonovici ca mitropolit de Carloviț, în scaunul vacant de la Caransebeș a fost ales episcopul *Ioan Georgievici* (1749—1769). La scurt timp după înscăunare, episcopul Ioan a cumpărat două vii în hotarul Vîrșețului, apoi o grădină și o casă, în același oraș. În mai 1757, a pus piatra fundamentală a unei noi reședințe și a unei capele în orașul Vîrșeț, care, peste doi ani au fost terminate, ridicîndu-se apoi și ziduri înconjurătoare. Potrivit tradiției, episcopul Georgievici a silit pe preoții români să lucreze cîte șase săptămîni vara — cu carul sau cu brațele — la zidirea noii reședințe, iar cei nesupuși erau pedepsiți. În 1767 eparhia avea 389 de preoți, din care peste 70 erau originari din Țara Românească. Ridicarea noii reședințe dovedește că episcopul era preocupat de ideea mutării scaunului său la Vîrșeț. El n-a mutat însă definitiv scaunul episcopal de la Caransebeș la Vîrșeț, deși va fi petrecut mai mult acolo, în reședința nouă și între conaționali săi sîrbi (în

1759 se intitula «episcopul Caransebeşului, Vîrşeşului, Lugojului, Palanicei, Bisericii Albe, Orşovei şi Mehadiei»).

În toamna anului 1768, i s-a încredinţat şi administrarea Episcopiei Ardealului (Sibiu), dar cu condiţia să facă vizite canonice primăvara şi vara şi cu restricţiile impuse lui Dionisie Novacovici. La scurt timp însă (19 nov. 1768), a fost numit administrator al Mitropoliei de Carloviţ, în urma morţii lui Pavel Nenadovici, iar la 7 septembrie 1769 a fost ales mitropolit.

După el, scaunul episcopal a rămas vacant timp de 5 ani, pînă în 1774, cînd împărăteasa Maria Tereza a recunoscut alegerea arhimandritului *Vichentie Popovici*, egumenul mînăstirii Şişatovaţ. El a mutat definitiv scaunul episcopal de la Caransebeş la Vîrşeş, unde a zidit, între anii 1783—1785, o impunătoare biserică, cu hramul Sfîntul Nicolae, lîngă reşedinţa episcopală, sfinţită la 21 octombrie 1785. Desigur, el va fi stat şi în vechea reşedinţă din Caransebeş, mai ales în timpul vizitelor canonice făcute în satele din jur.

Menţionăm şi faptul că în Congresul naţional-bisericesc sîrb din 1776, s-a făcut o arondare a protopopiatelor şi parohiilor fiecărei eparhii. În eparhia Vîrşeşului-Caransebeşului numărul protopopiatelor a fost redus la şase: Caransebeş, Vîrşeş, Mehadia, Lugoj, Vărădia şi Biserica Albă, cu 239 de parohii şi 29 filiale. Majoritatea erau locuite de credincioşi români. Tot atunci s-a redus şi numărul protopopiatelor din eparhia Timişoarei la 10. Curtea din Viena a luat măsuri şi pentru reducerea numărului mînăstirilor, desfiinţînd, în Banat, cele de la Partoş, Săraca, Srediştea Mică, Cusici şi Baziaş.

În 1777, aceleaşi autorităţi habsburgice au impus al doilea «Regulament iliric», prin care se reduceau în chip simţitor privilegiile şi drepturile acordate «naţiunii ilirice» prin diploma leopoldină din 1690 (reducerea sărbătorilor, tipărirea cărţilor de slujbă numai la Viena, reducerea numărului parohiilor şi al mînăstirilor etc.). Pentru că Regulamentul a fost acceptat de Congresul naţional-bisericesc şi de sinodul episcopilor sîrbi, s-au iscat mari nemulţumiri între credincioşii români şi sîrbi. S-a pornit chiar o răzmeriţă împotriva episcopului Vichentie, la Vîrşeş, înăbuşită în sînge de husarii aflaţi acolo.

După moartea sa († 16 decembrie 1785), în scaunul de Vîrşeş-Caransebeş a fost ales episcopul *Iosif Ioanovici Şacabent*, fost episcop de Păraţ, apoi de Bacica, nepotul de frate al patriarhului de Carloviţ Arsenie IV Ioanovici Şacabent (1737—1748), armeni de origine. În noua sa dem-

nitare, se intitula — ca și unii înaintași — «episcop al Vîrșețului, Caransebeșului, Lugojului, Orșova-Mehadiei și al celorlalte părți».

Ca și colegul său de la Timișoara, Petru Petrovici a deschis, la reședința sa din Vîrșeț, cursuri de pregătire a viitorilor preoți, care n-au avut însă continuitate. A înființat și un gimnaziu în Vîrșeț, în care au studiat nu numai sîrbi, ci și români. Între profesori s-a numărat și cărturarul român Paul Iorgovici (1764—1808). Sub raport gospodăresc, menționăm restaurarea fostei catedrale și a reședinței din Caransebeș, precum și a mînăstirii Mesici.

Cu vlădica Iosif Ioanovici Șacabent a început o etapă nouă în istoria eparhiei Caransebeșului și Vîrșețului, aceea a creșterii influenței sîrbești. Deși marea majoritate a credincioșilor din eparhiile Timișoarei, și mai ales a Caransebeșului, erau români, totuși ele au fost păstorite — cu puține excepții — de ierarhi de neam sîrb, aleși — de regulă — în Congreșele naționale bisericești de la Carloviț. După statisticile oficiale austriece, efectuate îndată după ocuparea Banatului, cam 80% din populație o constituiau românii. Iar în 1740 erau, în ambele eparhii, 183.000 de români și numai 23.000 de sîrbi. Dacă vlădicii sîrbi au fost un reazim puternic pentru clerul și credincioșii din Banat, ca să-și păstreze credința ortodoxă, către sfîrșitul secolului au survenit și adversități, mai ales în eparhia Caransebeșului, al cărui sediu a fost mutat mai înainte la Vîrșeț, într-o zonă populată mai mult de sîrbi.

Trebuie să precizăm însă că preoții și credincioșii români de aici, deși erau cîrmuiți de vlădici sîrbi, n-au întrerupt legăturile cu frații lor din Țara Românească și Moldova, de unde își procurau cărți de slujbă și de învățătură în românește și le veneau copiiți de manuscrise, dascăli, zugrăvi etc.

Concluzii. La începutul secolului al XVIII-lea, episcopiile Timișoarei și Caransebeșului au ajuns sub cîrmuirea duhovnicească a unor vlădici sîrbi, aflați sub jurisdicția Patriarhiei de Ipek, iar după 1716 sub a celei din Carloviț. Despre unii din ei știm că au fost români (de pildă mitropolitul Gheorghe al Timișoarei). Credincioșii acestor două eparhii bănățene erau — în marea lor majoritate (cam 80%) — de neam român. Vlădicii sîrbi din Banat, la adăpostul «privilegiilor ilirice», au putut să lucreze cu mult curaj pentru apărarea credinței ortodoxe, încît, în întreg Banatul, la sfîrșitul secolului de care ne-am ocupat, nu erau decît două parohii românești unite. Spre sfîrșitul aceluiași secol, cîrmuitoarii bisericești sîrbi au început să lucreze

pentru înstrăinarea ca neam, adică pentru sîrbizarea credincioșilor lor români. Această stare nefirească a pricinuit adînci nemulțumiri în rîndurile românilor, încît, la începutul secolului următor, vor începe lupta pentru emanciparea lor bisericească-națională de sub sîrbi.

BIBLIOGRAFIE

NICOLAE TINCU-VELIA, *Istorieară bisericească politico-națională a românilor preste tot...*, Sibiu, 1865, XXIX + 326 p.; GEORGE POPOVICIU, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, XV + 424 p.; ȘTEFAN POP, *Din trecutul diecezei Caransebeșului*, vol. I, Caransebeș, 1932, 110 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din trecutul Banatului. Studiu introductiv de istorie național-bisericească*, Timișoara, 1934, 132 p.; NICOLAE CORNEAN, *Monografia Eparhiei Caransebeș*, Caransebeș, 1940, VIII + 664 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Episcopia Caransebeșului pînă în pragul secolului al XIX-lea*, Caransebeș, 1941, VIII + 202 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din trecutul Episcopiei Timișorii*, Timișoara, 1943, 32 p.; SLOBODAN COSTICI, *Sîrbii în Banatul românesc. Privire istorică, economică și demografică*, Timișoara, 1940, 150 p. (în limba sîrbă trad. rom. parțială de preot Radenco Stoicovici, în manuscris); ȘTEFAN LUPȘA, *Suprimarea Mitropoliei Banatului în urma războiului turco-austriac din 1683—1699*, în «MB», an. VIII, nr. 7—9, 1958, p. 183—200; GHEORGHE COTOȘMAN, *Isaia Antonovici (1731—1748) episcopul Aradului și Caransebeșului. Incorporarea Eparhiei Caransebeșului la eparhia Aradului, ca urmare a revoluției de la 1738*, în «MB», an. VII, nr. 1—3, 1957, p. 82—98; GHEORGHE COTOȘMAN, *Antimisele Mitropoliei Banatului*, în «MB», an. XV, nr. 10—12, 1965, p. 718—740 și an. XVII, nr. 4—6, 1967, p. 263—289; GHEORGHE COTOȘMAN, *Singheliile sau gramatele Mitropoliei Banatului*, în «MB», an. XVI, nr. 4—6, 1966, p. 307—338; GHEORGHE COTOȘMAN, *Preoți din Oltenia și Țara Românească la parohiile din Banat*, în «MO», an. XXV, nr. 5—6, 1973, p. 466—476; ION B. MUREȘIANU, *Un document din 1767 privind aspecte ale vieții bisericești din Banat*, în «MB», an. XXVI, nr. 5—8, 1976, p. 522—547; I. D. SUCIU, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, 318 p.; SILVIU ANUICHI, *Un episcop uitat: Vichentie Popovici (1774—1785)*, în «MB», an. XXIX, nr. 1—3, 1979, p. 57—70.

LXVII

BISERICA ORTODOXĂ DIN ARAD ȘI BIHOR ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Marea emigrație sârbească din 1690, condusă de patriarhul Arsenie III Cernoevici al Ipekului, a avut urmări nu numai pentru viața bisericească a românilor din Banat, în secolul al XVIII-lea, ci în mod asemănător, și pentru aceea a românilor ortodocși din Arad și Bihor, ajunși, curînd după acest eveniment, sub cîrmuirea duhovnicească a unor episcopi sîrbi, care au mutat străvechiul scaun vlădicesc de la Ineu (Ienopole) la Arad.

Între cei șapte episcopi confirmați de împăratul Leopold I la 4 martie 1695, întîlnim și pe *Isaia Diacovici* al Timișoarei și Ienopolei și pe *Efrem Banianin* al Oradiei și Agriei.

Datorită faptului că Timișoara, pentru care fusese numit în 1695, era încă sub stăpînire turcească, Isaia Diacovici n-a putut avea o reședință aici. Probabil a stat în mînăstirea Cruședol, pe lîngă patriarhul Arsenie, sau poate, la Becicherec, unde împăratul îi dăruise o moară și o pădure, dar mai ales în Ineul Aradului (Ienopolea).

Deși unii istorici consideră că «Ienopolea» menționată în titulatura lui Isaia, din diploma leopoldină, ar fi o provincie între Bosnia și Herțegovina, noi socotim, totuși, că este vorba de Ienopolea (Ineul) Aradului, unde a mai fost pe vremuri un scaun episcopal.

Presupunem, de asemenea, că Isaia și-a avut înainte de 1690 reședința aici, ca urmaș al vechilor episcopi de Ineu, Mattei, Sava și Longhin. În 1690, în fața amenințării turcești, a devenit unul din organizatorii marelui exod sîrbesc, alături de patriarhul Arsenie, în ținuturile amintite. Poate ca o recunoaștere a acțiunii sale, împăratul l-a confirmat nu numai ca episcop de Ienopole, ci și de Timișoara.

Se pare că datorită revoluției lui Francisc Rákoczy împotriva Habsburgilor (1703—1711), Isaia Diacovici și-a mutat scaunul de la Ineu la Arad, unde se simțea mai sigur, sub protecția trupelor imperiale ((sîrbi, fiind privilegiați de Habsburgi, erau alături de imperiali). El cumpărase în Arad o moșie, cu două vii și patru prăvălii încă din 1704. Se pare că s-a mutat în Arad numai în 1706, când proprietățile sale au fost întărite de împărat (15 aprilie 1706). S-a început tot atunci zidirea unei reședințe, pe terenul cumpărat.

În acest fel, s-au pus bazele Episcopiei de Arad, care trebuie considerată ca o continuatoare a vechii Episcopii românești a Ineului (Ienopoliei). În 1702—1704 pe lângă biserica veche românească s-a mai ridicat una, cu hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel, existentă și azi ca biserică sîrbească. Orașul Arad a devenit un însemnat centru bisericesc ortodox și — în mare parte — românesc, pentru că ținutul înconjurător era locuit aproape numai de români. Sîrbi erau foarte puțini, în Arad și în comunele din jur. Episcopia însăși era un însemnat centru de rezistență împotriva uniației, care, în aceste părți, nu s-a putut răspîndi (răscoala antifeudală și antihabsburgică, condusă de Pero Seghedinaț, originar din Pecica, din anul 1735, la care au participat sîrbi și români, era îndreptată și împotriva încercărilor de atragere a sîrbilor la uniație). Jurisdicția Episcopiei se întindea peste județul Arad și părți din județele Ciongrad, Cenad și Bichiș.

Isaia Diacovici a păstorit prea puțin la Arad, căci murind patriarhul Arsenie (27 octombrie 1706), a fost ales mitropolit în locul său (soborul n-a vrut să-l aleagă patriarh, căci mai exista un patriarh la Ipek, Callinic, succesorul legitim al lui Arsenie III). Confirmat de împăratul Iosif I (1705—1711) la 24 mai 1708, n-a avut norocul să fie instalat, căci a murit la Viena, la 20 iulie 1708, fiind înmormîntat la mînăstirea Cruședol.

Care era situația Bisericii în Bihor? Am arătat în altă parte că în 1664 era amintit un episcop la Oradea, — trimis de patriarhul ecumenic — fără să-i știm numele. După alungarea turcilor din Bihor și-a stabilit reședința în Oradea episcopul romano-catolic Augustin Benkovits, (1692), deși avea credincioși foarte puțini. Din diploma imperială de la 4 martie 1695, rezultă că exista și un episcop ortodox la Oradea, *Efrem Banianin*, hirotonit de patriarhul Arsenie. El sta mai mult la Buda, unde — în 1698 — a fost atras la unire de iezuitul Ioan Gabeltici, fiind numit de cardinalul Kollonich vicar unit peste sîrbi uniți așezați în Ungaria. În urma acestui fapt, patriarhul sîrb și credincioșii l-au alungat din casa sa din Pesta.

La începutul secolului al XVIII-lea, avem o nouă știre despre un episcop ortodox în Bihor cu numele *Petru Hristofor* (c. 1708—1712). El pare să fie originar dintr-o familie de macedoromâni («greci») așezați în Oradea (în 1784, familia de «greci» Cristof se număra printre ctitorii bisericii «cu lună» din Oradea). N-ar fi exclus să fi ajuns episcop în frământările revoluției lui Fr. Rákoczy.

În 1727, un credincios din satul Chișlaz afirma că după revoluția lui Rákoczy «a venit pe aici un episcop român și a pedepsit și bătut pe popii calvinizați». Iar în 1752, preotul Ioan Pop din Nermiș (jud. Arad) îl informa pe arhiereul-vicar unit Meletie Kovacs că a fost hirotonit, în urmă cu 40 de ani, de episcopul Petru Hristofor din Oradea. Pe baza acestor mărturii, putem presupune că acest episcop a păstorit la Oradea în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, pînă către 1712.

După el, Bihorul nu va mai avea un episcop propriu pentru mai bine de două veacuri, ci va ajunge sub cîrmuirea duhovnicească a episcopilor de la Arad, care aveau la Oradea — Velența un vicar (namesnic), fie arhimandrit, fie protopop. Episcopii sîrbi de la Arad au avut un rol foarte însemnat în viața bisericească a Bihorului, căci, prin strădaniile lor, au fost împiedicate toate încercările autorităților de stat și bisericești — patronate îndeosebi de episcopul catolic din Oradea, care era și prefect al județului, — de-a atrage la uniație pe credincioșii români din aceste părți.

Urmașii lui Isaia Diacovici. Abia în aprilie 1710, aflăm că «poporul sîrbesc» ruga pe împăratul Austriei să confirme pe nou-alesul episcop al Aradului *Vasile Raici*. Nu știm motivele pentru care n-a fost numit el, ci *Ioanichie Martinovici*, în noiembrie 1710.

Vlădica Ioanichie (cunoscut în popor sub numele de Ionică sau Ioniță) a făcut mai multe vizite canonice în Bihor, hirotonind preoți, sfințind biserici, împărțind antimise. Bine primit de cler și credincioși, a făcut chiar un legămînt cu peste 300 de preoți bihoreni, care făgăduiau să-i fie supuși și să-i plătească obișnuitul taler vlădicesc anual. În 1714, în timpul unei astfel de vizite, a fost prins și dus la comandantul militar din Oradea. Cu acest prilej, vicarul Episcopiei catolice din Oradea, Mihail Kebell, a făgăduit lui Ioanichie să-i strîngă el cei 400 de taleri de la preoți și să-i trimită în Arad, recunoscîndu-i și dreptul de a hirotoni preoți și de a împărți antimise pentru bisericile din Bihor, cu condiția de a renunța la vizitele canonice în Bihor și de-a face, în bisericuța cetății, o mărturisire tainică de unire.

Constrâns, vlădica ia fost nevoit să iscălească o mărturisire, în românește și sârbește (21 iunie 1714), pe care Kebell a trimis-o arhiepiscopului de Esztergom. Acesta a cerut o mărturisire oficială de unire, în limba latină, pe care Ioanichie n-a mai dat-o. În schimbul mărturisirii de credință de la Oradea, a primit din partea împăratului dreptul de jurisdicție în județele Arad, Bichiș, Zarand și Bihor (22 iunie 1715). Ca «mitropolit de Inău, Arad, Oradea, Hălmagiu și altele», Ioanichie a păstorit pînă la moartea sa († 25 octombrie 1721). Înseamnă că mărturisirea sa de credință a fost pur formală, dată tocmai în scopul de a putea apăra el însuși Bihorul și celelalte județe aflate sub jurisdicția sa, de acțiunea prozelitistă catolică.

A urmat în scaun episcopul *Sofronie Ravanicianin* (decembrie 1722—† 1726, înmormîntat în biserica Episcopiei, alături de Ioanichie). În cei patru ani de păstorire, a purtat și el grijă de credincioșii din Bihor, pentru a stăvili prozelitismul desfășurat de vicarul latin din Oradea, Mihail Kebell, și de canonicul Pavel Lászlo din Beiuș. El avea în Oradea un vicar, pe egumenul Arsenie, iar episcopul hirotonea preoți bihoreni în Arad, le împărțea antimise și le trimitea scrisori de încurajare. De pildă, într-o scrisoare către «cinstitul protopop Gheorghe, de la vidicul Beiușului», din 1724, îi îndemna «a să țină în credința cea pravoslavnică a Bisericii Răsăritului, a Ierusalimului și în legea creștinească, precum ați fost mai înainte, și moșii voștri și strămoșii și părinții voștri, așisderea și voi». A înaintat Curții din Viena memorii ale credincioșilor bihoreni împotriva uniației.

Aceeași luptă hotărîtă pentru apărarea Ortodoxiei a dus și urmașul său *Vichentie Ioanovici* (11 septembrie 1726 — martie 1731), «episcop corp pravoslavnic Ioanopoliei, Aradului, Hălmagiului, al Oradiei cei mari și al varmegii Zarandului și a Bihăriei și altora». Deși a păstorit numai cinci ani, a desfășurat o acțiune energică în Bihor, împotriva încercărilor prozelitiste ale episcopului prefect Emerik Csáki din Oradea și a vicarului său Mihail Kebell.

În 1726, Consiliul de război din Viena i-a admis jurisdicția bisericească și în Bihor, făgăduindu-i sprijin militar în cursul vizitelor cano-nice. În urma plîngerilor trimise de el și de înaintașul său la Viena, în iulie-august 1727 a fost trimisă o comisie de anchetă, pentru a stabili numărul credincioșilor ortodocși și uniți. Comisia a constatat că toți românii erau ortodocși și că doreau să aparțină de episcopul din Arad. La 21 septembrie 1727, protopopii bihoreni îi jurau credință, înaintînd tot atunci un memoriu comitatului, prin care cereau îngăduința de a avea

legături cu episcopul de Arad, menționînd că «în timpuri fericite am avut și noi episcopi de legea noastră» și că «de legea noastră și de domnul episcop al nostru nu ne lăsăm cît trăim». Încurajat de aceste succese, vlădica Vichentie a cercetat mai multe sate din Bihor în prima jumătate a anului 1728. Ajungînd pe domeniul Episcopiei catolice, în părțile de sud ale Bihorului, slujitorii domeniiali i-au înjunghiat caii, silindu-l să se întoarcă din drumul său, fără ca să cerceteze Beiușul.

Cu toate acestea, la 4 martie 1728, Vichentie a încheiat, în satul Sîmboțag, un act — în românește — prin care credincioșii bihoreni îi recunoșteau jurisdicția bisericească și se obligau să-i plătească veniturile care i se cuveneau (se intitula aici : «episcop pravoslavnic Ioanopoliei, Aradului, Hălmagiului, a Orăziei cei mari și a varmegii Aradului și a Bihăriei și a altora»). Plîngîndu-se împăratului de samavolniciile episcopului latin, a fost sfătuit să ajungă la o împăcare cu el. La 19 iulie 1730, au încheiat o înțelegere, Vichentie dobîndind dreptul de a-și ține vicar în Oradea și de-a vizita Bihorul, dar numai cu știrea episcopului catolic.

Ales mitropolit de Belgrad-Carloviț în 1731 (păstorind pînă în 1737), n-a uitat pe credincioșii săi din Arad-Bihor, ci a stăruit la Curtea din Viena pentru numirea unui nou episcop. Acesta a fost *Isaia Antonovici*, care a păstorit din 1731 pînă în 1748. Din 24 ianuarie 1741 pînă în 1748, Isaia a administrat și eparhia Caransebeșului, ceea ce a fost în detrimentul vieții bisericești din aceste părți, avînd de cîrmuit două eparhii atît de întinse. El a rezidat atît la Arad, cît și la Caransebeș, avînd în amîndouă orașele cîte o cancelarie consistorială unde ținea ședințe cu asesorii (consilierii) și cu protopopii eparhiei. La Oradea-Velența avea un vicar.

În cursul păstoririi lui, a trecut prin eparhia sa călugărul Visarion Sarai, care, la începutul anului 1744, era în Lipova, unde a ridicat o cruce, din fața căreia predica. La această cruce s-au făcut apoi adevărate pelerinaje, încît autoritățile au fost nevoite să ia măsuri pentru împiedicarea lor, cu amenințări de pedepse corporale și în bani.

În Bihor a întîmpinat multe neajunsuri din partea episcopilor romano-catolici din Oradea, dar mai ales a vicarului lor Pavel Forgach. Încă în preajma Paștilor anului 1732, Isaia trimitea, din Belgrad, o pastorală preoților și credincioșilor beiușeni, cu felurite îndemnuri cu prilejul marelui praznic și cu făgăduința că îi va cerceta. Dar gîndul său de a vizita Beiușul n-a putut fi înfăptuit, din pricina episcopilor catolici din Oradea. Astfel, la 1 august 1733, episcopul latin de Oradea, Ștefan Lujin-

ski (1733—1734), a arestat pe protopopul Beiuşului Gheorghe, împreună cu mai mulți preoți din jur, strânși în satul Drăgești, unde așteptau pe episcopul lor de la Arad.

Aruncați în temnița din Beiuș, protopopul și preoții au fost siliți să semneze un act de supunere către episcopul catolic. Cu toate acestea, vlădica Isaia a făcut vizita canonică, ajungând pînă la Beiuș, unde a fost atacat de administratorul domeniului Episcopiei catolice, însoțit de dorobanți înarmați și silit să se reîntoarcă la Arad. În cursul sedisvacanței care a urmat după moartea lui Lujinski (1734), vicarul Forgach a adresat un apel către preoții și satele românești din domeniul Beiuşului, făgăduindu-le că aceia care se vor supune Episcopiei catolice vor fi scutiți de toate taxele pe care le încasau de la ei episcopii ortodocși ai Aradului. În anul următor, a fost lansat un alt apel, în numele noului episcop Ioan Okolicsányi (1734—1736). Dar satele nu țineau seama de ele, ci de ale episcopului Isaia. De pildă, la 25 iunie 1734, acesta le trimitea o frumoasă carte pastorală, în românește, întărindu-i în dreapta credință. În urma plîngerilor sale — ca și ale mitropolitului din Carloviț — Curtea din Viena a rînduit o nouă comisie de cercetare sau de anchetă în Bihor, în vederea stabilirii confesiunii căreia voiau să-i aparțină românii de aici. Comisia a lucrat la Oradea-Velența din 21 februarie pînă în 12 martie 1737. Au fost audiați numai oameni din satele domeniului Episcopiei, care, fiind aleși și instruiți de administratorii de moșii, declarau că doresc să asculte de episcopul latin. Astfel comisia a trecut ca unite toate satele domeniului episcopesc, în ciuda protestelor lui Isaia, care a părăsit ședințele. Comisia a raportat apoi guvernului că întreg Bihorul este unit, iar episcopul de la Arad nu are credincioși decît în Oradea-Velența, propunînd să nu i se mai admită trecerea în Bihor, ceea ce s-a și aprobat.

Pentru menținerea românilor în ascultare bisericească față de Episcopia catolică din Oradea, noul episcop Nicolae Csáky (1737—1748), ca și vicarul Pavel Forgach, au recurs la ademenirea preoților prin felurite avantaje de ordin material: oferirea de bani și material pentru reverenzi, dăruirea de cărți, veșminte și vase liturgice, material de construcție, pe seama unor biserici, ba chiar și salarii protopopilor (15—30 fl.) și preoților (5—8 fl. pe an). În Oradea s-a zidit o capelă românească unită și s-a deschis o școală, cu banii Episcopiei. Este adevărat că preoților nu li se cerea nici o schimbare de lege, ci numai ascultare de episcopul latin. Cu toate acestea, Isaia hirotonea preoți bihoreni în Arad și le împărțea antimise și mir. Dar pentru a opri cu desăvîrșire legăturile cu

Aradul, în 1738 preotul celib Vasile Hataș din Făgăraș a fost numit «protopop suprem» al românilor din Bihor, cu reședința în Oradea, unde Episcopia catolică i-a zidit și o casă. În 1746, s-a cerut aprobarea pentru hirotonia sa întru arhieru unit. Murind în același an, a izbutit să dobândească această demnitate fostul paroh al coloniei «grecești» din Diosig, Meletie Kovacs, el însuși un macedoromân. A funcționat, din 1748 pînă la moartea sa, în 1775, ca episcop-sufragan sau ca vicar unit al episcopilor romano-catolici din Oradea. El a pricinuit multe necazuri mai ales urmașilor lui Isaia, care, în vara aceluiași an, a fost ales mitropolit la Carloviț. Ca și celălalt Isaia, Diacovici, n-a avut nici el norocul să fie înscăunat, căci a murit la 22 ianuarie 1749, pe cînd se afla la Viena ca să depună obișnuitul jurămînt de credință.

În scaunul vlădicesc de la Arad a fost numit (1748) episcopul *Pavel Nenadovici*, fost pînă atunci la Karlstadt, care i-a urmat lui Isaia la Carloviț, ca mitropolit (1749). În această nouă calitate, a administrat eparhia vacantă a Aradului, pînă în vara anului 1751.

Episcopul Sinesie Jivanovici. Cu prilejul Congresului național-bisericesc sîrb care a ales mitropolit pe Pavel, comisarul (delegatul) imperial trimis să asiste la lucrări a cerut — în numele guvernului — desființarea Episcopiei Aradului, motivînd că ea nu are mijloace de întreținere și că nu era prevăzută în diploma imperială din 4 martie 1695. Adevăratul motiv trebuia căutat însă în lucrarea ei de apărare a Ortodoxiei din Arad și Bihor. Datorită strădaniilor lui Pavel Nenadovici, care a înaintat un memoriu împărătesei Maria Tereza, scaunul vlădicesc de la Arad a fost menținut, fiind numit ca episcop, în vara anului 1751, *Sinesie Jivanovici* cu jurisdicție în Arad, Bihor, Hălmagiu. Acest Sinesie a fost cel mai vrednic episcop de Arad din secolul al XVIII-lea, căci de numele său se leagă biruința definitivă a Ortodoxiei în regiunile amintite, precum și o seamă de realizări gospodărești și cărturărești.

După cum era și firesc, episcopul Sinesie a ajuns chiar de la începutul păstoririi sale la neînțelegeri cu arhieru unit Meletie Kovacs (de la Oradea și cu noul episcop latin de acolo Pavel Forgach (1748—1759), dar și cu vicarul (apoi episcopul) unit Petru Pavel Aron de la Blaj. În 1733, o parte din districtul Hălmagiului a fost atașată la principatul Transilvaniei (comitatul Zarand), iar o altă parte la Ungaria. Episcopul Isaia Antonovici a căutat să-și păstreze jurisdicția asupra teritoriilor hălmăgene anexate la Transilvania, încercînd să facă acolo o vizită canonică, dar a fost împiedicat de autoritățile locale. La numirea lui

Sinesie ca episcop, i s-a acordat jurisdicție asupra Hălmagiului, dar fără dreptul de a face vizite canonice. În aceste condiții, Hălmagiul a fost cercetat de vicarul Petru Aron din Blaj (în 1749 și a doua oară, în 1752), însoțit de doi preoți atrași la uniație, precum și de reprezentanții autorităților. Au cercetat mai multe biserici, silind pe credincioși să ia parte la slujbe, iar trei preoți au fost aruncați în închisoare. Tot pe atunci, administratorul domeniului statului din Hălmagiu a izbutit să obțină un act, semnat de 35 de români de pe acest domeniu, prin care declarau că vor să fie puși sub ascultarea episcopului unit de la Blaj. Preoții și credincioșii de acolo au protestat împotriva acestor abuzuri, înaintînd memorii mitropolitului Pavel Nenadovici și episcopului Sinesie, cerînd să-i ia sub oblăduirea sa duhovnicească.

Două comisii de anchetă au înaintat Curții rapoarte tendențioase, în care aproape toți românii din Hălmagiu erau declarați uniți. Cu prilejul acestor cercetări, s-au săvîrșit numeroase arestări în rîndurile credincioșilor. Memoriile mitropolitului Pavel Nenadovici la Curtea din Viena au dat rezultatul dorit, căci s-a instituit o nouă comisie, pentru conscrierea tuturor preoților și credincioșilor, formată din doi reprezentanți ai guvernului, doi preoți — un unit și un ortodox — și un secretar (mitropolitul a delegat pe arhimandritul Moise Putnic, viitor episcop de Timișoara, apoi mitropolit de Carloviț, iar vicarul Aron pe cunoscutul prigonitor al ortodocșilor, protopopul Avram Pop din Daia). În luna mai 1754, s-au prezentat în fața comisiei preoții și credincioșii din Hălmagiu și satele din jur.

Rezultatul a fost uluitor. S-au declarat uniți numai trei preoți, iar dintre credincioși abia patru iobagi. Împărăteasa a luat act de voința clerului și credincioșilor de aici, hotărînd ca biserica din Hălmagiu să fie dată celor trei preoți uniți, care primeau leafă de la stat (doi cîte 150 fl. pe an, unul cîte 50 fl.). Cei 35 de credincioși care semnaseră actul de unire în 1751, deși au cerut revenirea la Ortodoxie, au fost considerați și pe mai departe ca uniți. Preotul Gheorghe Popovici din Hălmagiu, care se împotrivise «sfintei uniri», a fost aruncat în închisoarea din Sibiu, de unde apoi a fost eliberat, cu condiția să se mute în alt ținut.

În schimb, episcopului Sinesie i se acorda dreptul de a vizita districtul Hălmagiului. În felul acesta, Ortodoxia a înregistrat o biruință desăvîrșită asupra celor care încercau să înstrăineze poporul român de Biserica sa.

Dacă în Hălmagiu lupta pentru Ortodoxie a fost purtată mai mult de mitropolitul Pavel, în Bihor ea s-a desfășurat sub directa îndrumare

a episcopului Sinesie. Cu îngăduința Curții din Viena, în primăvara anului 1753, a venit în Bihor, instalându-se în reședința sa din Oradea-Velența, apărat de ostașii sârbi din cetate. Timp de două luni, a strâns informații de la delegații satelor, privitoare la situația Bisericii Ortodoxe din Bihor. Pe baza acestora, a cerut Curții să-i recunoască dreptul de a vizita oricând Bihorul, motivând că aproape toate satele erau ortodoxe. Împărăteasa a numit o comisie (a treia, după cele din 1727 și 1737), formată din arhiepiscopul de Caloceia, ca președinte, și doi generali, cu îndrumarea ca preoții și credincioșii să fie întrebați despre cele patru puncte florentine și să declare cărei Biserici doresc să aparțină. Comisia și-a început lucrările la 28 octombrie 1754, ascultarea satelor făcându-se între 9 decembrie 1754 și 13 iulie 1756. Din toate satele Bihorului, doar trei (Poceiul, Leta Mare și Sîntandreiul) au fost declarate unite, pe baza răspunsurilor la întrebările teologice care le-au fost puse. Celelalte au fost declarate ortodoxe și supuse episcopului din Arad. Episcopia catolică a făcut de îndată contestație împotriva hotărîrilor luate, încît Curtea — nemulțumită și ea de un astfel de rezultat — a numit o nouă comisie (fără generali), care să verifice actele celei dintîi. Noua comisie a lucrat în anii 1757—1759, silind la unire alte cîteva sate: opt pentru că aveau biserici ridicate de «domnii de pămînt», zece pentru că în fața comisiei nu s-au declarat categoric pentru nici un rit.

În acest timp, vlădica Sinesie avea ca vicar la Oradea («episcopesc namestnic») pe ieromonahul Metodie. Prin mijlocirea acestuia, credincioșii bihoreni primeau pastorale din partea episcopului (multiplicate la Arad și Oradea) și chiar din partea mitropolitului Pavel Nenadovici. La începutul anului 1759, el era în Oradea-Velența, așteptînd să primească aprobarea pentru vizita canonică în Bihor. În sfîrșit, i-a fost dată, dar cu anumite restricții (să fie însoțit de un reprezentant al autorităților, să nu caute reîntoarcerea uniților la Ortodoxie etc.). Între 25 martie și 25 august 1759, episcopul Sinesie a cercetat 271 de sate. Peste tot a fost primit cu multă dragoste, dar mai ales cu multă dărnicie, primind felurite danii, în bani sau în natură. El însuși, precum și secretarul său, au întocmit un «protocol», în care notau felurite date asupra bisericilor, preoților și satelor cercetate (păstrat azi la Carloviț). Lucrările comisiei de anchetă din 1754—1756, ca și vizita canonică a lui Sinesie din 1759, reprezintă o biruință a Ortodoxiei în Bihor, încheindu-se un capitol istoric bogat în fapte și în strădani pentru apărarea credinței noastre strămoșești.

Notăm că și în Bihor și Arad întâlnim câțiva credincioși care au suferit temniță și chiar moartea pentru credința lor, așa cum se întâmplase și în Transilvania. De pildă, prin 1749, credinciosul Petru Găvruta din Pocolla, lângă Beiuș, pentru că fusese la Carloviț să ceară ocrotire, a fost ținut în închisoare, în lanțuri, 13 săptămâni, apoi a fost izgonit din sat, murind în urma suferințelor îndurate. Un credincios din Comlăuș-Arad, Antonie Habata zis «Neamțu» (tatăl era neamț, iar mama româncă), a robit aproape trei ani, pentru că nu voise să părăsească credința ortodoxă. În temnițele din Arad și din Siria erau pe atunci și alți credincioși închiși pentru «apostasie».

Alte fapte ale episcopului Sinesie. În mai multe rânduri a hirotontit preoți pentru Maramureș, încât autoritățile de stat au fost silit să intervină și să-l oprească. În județul Arad, a vegheat în permanență ca preoții și credincioșii săi să nu se îndepărteze de Ortodoxie. Era foarte aspru cu preoții vinovați de felurite abateri. Mai notăm că în urma demersurilor sale, împărăteasa a poruncit ca administratorul domeniului ducelui de Modena — care avea multe sate în județul Arad — să nu mai încaseze dări de la preoții români.

Din banii strânși în cursul vizitei sale în Bihor, vlădica Sinesie a izbutit să creeze eparhiei sale o bună stare materială. A purtat un proces îndelungat pentru recăștigarea bunurilor înstrăinate după moartea lui Ioanichie Martinovici. A zidit o nouă reședință episcopală, precum și o mânăstire în Arad-Gai, cu hramul Sfântul Simion Stîlpnicul (cu o moșie de 300 jugăre), care a devenit, apoi, gropnița vlădicilor din Arad, a înzestrat Episcopia cu odoare, odăjdii și cărți. În urma demersurilor sale, s-a aprobat zidirea bisericii din Oradea-Velența.

A avut legături și cu vlădicii români de peste Carpați. Astfel, în 1761, episcopul Grigorie Socoteanu a dat în tipar, la Rîmnic, cartea numită *Pravila de rugăciuni a sfinților sîrbi*, cu binecuvîntarea lui Pavel Nenadovici și cu cheltuiala lui Sinesie.

A murit la 14 martie 1768, fiind îngropat în ctitoria sa din Arad-Gai. Prin testamentul său, întocmit cu două luni înainte de moarte, ruga pe mitropolitul Pavel Nenadovici (mort și el în același an), «să fie cu ochii deschiși asupra eparhiei Aradului, dar mai ales peste ținuturile Orăzii și Hălmagiului și să poarte de grijă ca creștinii pravoslavnic și credincioșii acestei eparhii să nu se clatine». Astfel, prin toate strădaniile sale pentru apărarea Ortodoxiei, vlădica Sinesie se înscrie printre cei mai străluciți ierarhi care au păstorit la Arad.

Ultimii episcopi sîrbi de la Arad. După o sedisvacanță de doi ani, la conducerea eparhiei a fost numit episcopul *Pahomie Cnezevici* (1770—1783), un ierarh învățat, cu studii la Halle. În cursul celor 13 ani de păstorie, Pahomie a continuat lupta înaintașului său pentru apărarea Ortodoxiei, nu numai în Bihor, ci și în Arad. În 1776, un avocat, Ștefan Magyar, a obținut aprobarea împărătesei să ridice un paraclis unit în Arad, dăruind ea însăși 2600 fl. pentru zidire, precum și salariu unui preot și cîntăreț unit, urmărindu-se, prin aceasta, începerea prozelitismului unit și în Arad (a doua parohie unită în aceste părți era cea din Macău, azi în R. P. Ungaria). Conducerea comitatului (județului) Arad i-a făcut lui Pahomie multe neajunsuri (de pildă, silea pe ortodocși să țină sărbătorile catolice), încît a fost nevoit să înainteze memorii Curții din Viena și să se plîngă în Congresul național-bisericesc sîrb. Cu toate acestea, în 1785 erau în Arad numai 138 de credincioși uniți, iar în cele patru filii 18 credincioși.

Aceleași necazuri le avea și în Bihor, unde făcea vizite canonice, săptămîni de-a rîndul, în ciuda denunțurilor episcopului romano-catolic și ale primului episcop unit de la Oradea, Moise Dragoș (din 1777).

De un real ajutor aici i-a fost vicarul său, arhimandritul Ghenadie Totovici, care, în 1783, era îndepărtat din slujba sa de împăratul Iosif II, fiind considerat prea bun ortodox. Între anii 1769—1779, credincioșii din Oradea-Velența și-au ridicat o biserică, fiind invitat la sfințire însuși mitropolitul Carlovițului. După edictul de toleranță din 1781, s-au refăcut și s-au ridicat o serie de alte biserici, atît în Arad, cît și în Bihor.

După moartea lui Pahomie, scaunul vlădicesc de la Arad a fost ocupat de *Petru Petrovici*, care, după o păstorie de numai doi ani (1784—1786), a fost mutat la Timișoara. Sub Petrovici, a avut loc răscoala lui Horea, cu ramificații și în Arad și Bihor. A fost trimis, împreună cu Ghedeon Nichitici de la Sibiu, să liniștească pe răsculați. În timpul său — în ciuda numeroaselor proteste ale episcopilor uniți — a fost pusă piatra fundamentală a bisericii «cu lună» din Oradea (9 noiembrie 1784), terminată în toamna anului 1790, a bisericii din Beiuș și a altora, la sate.

Ultimul episcop sîrb la Arad a fost *Pavel Avacumovici* (1786—† 1815), fost egumen la Bezdin, apoi, pentru doi ani, episcop la Pacraț. Cel mai de seamă eveniment petrecut în timpul îndelungatei sale păstoriri a fost deschiderea unei școli pedagogice (preparandii) românești la Arad, în 1812, la care au fost numiți ca profesori cunoscuții cărturari Constantin Diaconovici-Loga, Dimitrie Țichindeal, Iosif Iorgovici și alții, iar

peste 10 ani s-a deschis și Institutul teologic, cu doi ani de studii (din 1824, cu trei ani).

În anul 1814, s-a zidit o nouă catedrală episcopală, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, în locul vechii biserici românești, existente încă înainte de mutarea scaunului episcopal la Arad. Vlădica Pavel a hirotonit mulți candidați la preoție din Transilvania în cursul îndelungatei vacanțe a scaunului vlădicesc de la Sibiu, între anii 1796—1811.

În ce privește Bihorul, menționăm înființarea unui Consistoriu permanent (pe baza unei rezoluții imperiale din 28 februarie 1792, reînnoită la 2 ianuarie 1793), format dintr-un președinte-vicar și trei asesori, — de regulă protopopul din Oradea și doi preoți din jur — și un notar (secretar). Consistorul avea, deci, aceeași organizare și aceleași atribuții ca oricare alt consistoriu (consiliu) eparhial, cu deosebirea că — în lipsa unui episcop propriu — era pus sub ascultarea episcopului de Arad, care avea dreptul să facă hirotonii de preoți și sfințiri de biserici în Bihor.

Primul președinte a fost protopopul *Teodor Arsici* din Oradea (care funcționa ca vicar pentru Bihor din 1783), urmat de protopopul român *Mihail Manuilovici* (1805—1829), care a ajuns episcop al Vîrșeșului, mai apoi al Timișoarei, sub numele de Maxim. Bihorul a rămas în această situație pînă în anul 1920, cînd în locul Consistorului s-a creat o episcopie, existentă și azi.

Multe abuzuri ale episcopului Pavel Avacumovici (distrugerea reședinței episcopicești de la mînăstirea din Gai, abuzul cu taxele pentru hirotonie și singhelie etc.) au atras nemulțumirea românilor nu numai împotriva sa, ci împotriva întregii ierarhii sîrbești. Dacă în secolul al XVIII-lea, vlădicii sîrbi de la Arad au fost un sprijin pentru credincioșii români, către sfîrșitul secolului și mai ales în primele decenii ale celui următor, oblăduirea lor s-a prefăcut într-o dureroasă apăsare, spre paguba vieții bisericicești a românilor. Din această pricină, a început o largă mișcare a clerului și credincioșilor români din părțile Aradului, pentru dobîndirea unui episcop din neamul lor, ceea ce au izbutit, după aproape două decenii de lupte, în 1829.

Concluzii. Așezarea sîrbilor ortodocși în părțile Aradului și Banatului a avut urmări însemnate asupra vieții bisericicești a românilor din aceste părți. Datorită episcopilor de la Arad, românii de aici n-au fost supuși persecuțiilor religioase pe care le îndurau, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, frații lor din Transilvania propriu-zisă.

De pildă, în 1790—1791, dieta Ungariei, întrunită la Pojon (Bratislava), a acordat tuturor credincioșilor ortodocși din Ungaria și părțile anexate ei depline drepturi cetățenești, inclusiv recunoașterea legală a Bisericii lor. Tot datorită acțiunii misionare desfășurate de vlădicii sârbi de la Arad — îndeosebi de Sinesie Jivanovici — încercările prozelitiste unite, desfășurate în Arad, Hălmagiu și mai ales în Bihor, cu sprijinul autorităților, al episcopilor romano-catolici din Oradea și al vicarilor acestora, n-au înregistrat succese. Așadar, episcopii sârbi «ai Aradului, Ienopolei, Oradiei Mari și Hălmagiului» s-au identificat întru totul cu năzuințele preoților și credincioșilor români pe care-i păstoreau, ajutându-i să-și păstreze credința strămoșească. Episcopii sârbi au învățat limba românească, după cum dovedesc pastoralele și scrisorile lor, unele singhelii și antimise, scrise în românește. Se pare că ei slujeau în românește, căci pe foile unui Liturghier arhieresc slavon (tipărit la Moscova în 1721) și păstrat la Episcopia Aradului, au fost intercalate, pe file separate, ecfonisele și binecuvântările de la liturghie, în românește. Dintre episcopii sârbi de la Arad, se impune marele apărător al Ortodoxiei Sinesie Jivanovici, care, prin energia și curajul său, a izbutit să înlăture orice încercări menite să-i risipească turma.

BIBLIOGRAFIE

Episcopia Aradului. GHEORGHE ALEXICI, *Pagini din trecut*, Sibiu, 1903, 43 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920 (cap. VI, p. 226—259; Lupta din districtul Hălmagiului); GHEORGHE CIUHANDU, *Schițe din trecutul românilor arădani din veacul XVIII. Părți din unele conferințe ocazionale*, Arad, 1934, 84 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Românii din Cîmpia Aradului de acum două veacuri. Cu un excurs istoric pînă la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare*, Arad, 1940, 256 + 320 p.; EDUARD I. GĂVĂNESCU, *Mărturii românești din eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, Arad, 1940, 163 p.; GHEORGHE LIȚIU, *Eparhia Aradului. Schiță istorică*, Arad, 1950, 56 p.; TEODOR BODOGAE, *Contribuții documentare la istoria Bisericii arădane în veacul XVIII*, în «MB», an. XVII, nr. 1—3, 1967, p. 122—138.

GRUIA (= ȘTEFAN POP), *Episcopul unit al Aradului Ioanichie Martinovici*, în «RT», an. VIII, nr. 13—22, 1914, p. 290—295; GHEORGHE COTOȘMAN, *Isaia Antonovici (1731—1748), episcopul Aradului și Caransebeșului*, în «MB», an. VII, nr. 1—3, 1957, p. 82—98; MARIN MĂLINAȘ, *O circulară inedită a episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului*, în «MB», an. XXVI, nr. 1—4, 1976, p. 243—249.

Bihorul. GHEORGHE ALEXICI, *Pagini din trecut. Cum s-a propovăduit unirea în părțile bihorene?*, Sibiu, 1903, 43 p.; GRUIA (= ȘTEFAN POP), *Din trecutul Bisericii bihorene*, în «RT», an. I, 1907, nr. 4, 5, 6, 9—10, 11; an. II, 1908, nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6; NICOLAE FIRU, *Biserica Ortodoxă Română din Bihor în luptă cu unirea, 1700—*

1750. *Schiță istorică*, Caransebeș, 1913, 74 p.; I. LUPAȘ, *Situația elementului ortodox din Oradea Mare în secolul XVIII*, în «BOR», an. LII, nr. 9—10, 1934, p. 584—587; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, *Până la 1829*, Oradea, 1935, 144 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria parohiei Ștei. Cu știri și documente despre istoria veche a românilor bihoreni, luptele lor religioase în secolul al XVIII-lea...*, Beiuș, 1942, 112 p.; GHEORGHE LIȚIU, *O vizitație canonică în Bihor în secolul XVIII*, în vol. «Omagiu I.P.S. Sale Dr. Nicolae Bălan mitropolitul Ardealului, la cincizeci de ani de activitate bisericească», Sibiu, 1955, p. 374—381; GHEORGHE LIȚIU, *Eșecul «uniației» și reacția românilor ortodocși din Bihor, în secolul al XVIII-lea*, în «BOR», an. XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1114—1123; IOAN GODEA, *Din istoria Bisericii Ortodoxe Române în Bihor*, în «MA», an. XXIII, nr. 4—6, 1978, p. 259—274; DUMITRU BODEA, *Luptele românilor bihoreni împotriva unirii cu Biserica Romei, 1690—1760*, în ms., 93 p. dact.

GRUIA (ȘTEFAN POP), *Trei episcopi vechi ai Orăzii Mari*, în «RT», an. IX, nr. 9—12, 1915, p. 147—150; ȘTEFAN LUPȘA, *Fost-a Efrem Banianin episcop al Orăzii?*, în «BOR», an. LIII, nr. 5—6, 1935, p. 260—262; ȘTEFAN LUPȘA, *Efrem Banianin episcop titular al Orăzii, 1695—1698*, în «BOR», an. LIV, nr. 11—12, 1936, p. 756—757.

LXVIII

BISERICA UNITĂ DIN TRANSILVANIA, BIHOR ȘI MARAMUREȘ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Urmașii episcopului Inochentie Micu au fost numiți de către împărat — în calitate sa de «patron suprem» al Bisericii unite din Transilvania — dintre trei candidați, propuși de soborul protopopilor alegători (ținut în prezența unui «comisar» al guvernului), potrivit prevederilor art. 12 din diploma doua leopoldină. În 1777, s-a înființat o nouă Episcopie unită, cu sediul la Oradea, pentru credincioșii români din părțile «ungurene». Toți vlădicii uniți au fost oameni cu carte, dobândită la școlile teologice din Trnavia, Viena și Roma, unii din ei sprijinitori ai culturii românești și ai aspirațiilor naționale ale credincioșilor pe care-i păstoreau. Trebuie să consemnăm însă și un fapt dureros, și anume, că unii episcopi uniți au încercat să fie prea zeloși propovăduitori ai «unirii» printre români, silind, cu ajutorul autorităților sau în alt chip, multe parohii ortodoxe să treacă la uniație.

Petru Pavel Aron. La 4 noiembrie 1751, sinodul electoral a propus Curții trei candidați: Petru Pavel Aron, Grigorie Maior și Silvestru Caliani, toți trei cu studii în Colegiul «De Propaganda Fide» din Roma (deși împărăteasa dorea să-l numească pe episcopul rutean Manuil Olszavski). Dintre aceștia a fost numit Pavel (din botez Petru) Aron, originar dintr-o familie preoțească din Bistra (Munții Apuseni), fostul vicar al lui Inochentie Micu (din 1745), apoi vicar apostolic (din 1747). În această calitate, a întocmit — în 1750 — a conscripție (statistică) a clerului și credincioșilor Transilvaniei (de ambele rituri), cu exagerări evidente (533.657 de uniți și abia 4.065 de ortodocși). Îndată după numirea ca episcop, Aron a fost chemat la Viena, unde i s-a cerut să accepte mai multe condiții, neobișnuite pînă atunci, care ar fi dus la pierderea

totală a independenței Bisericii sale. Cea mai grea și mai umilitoare era aceea a ținerii, în continuare, a teologului iezuit. I se cerea apoi, ca înainte de luarea oricărei măsuri în eparhie, să ceară încuviințarea teologului iezuit, a episcopului romano-catolic maghiar din Alba Iulia și a comisiei catolice din guvernul transilvan. Refuzând să semneze asemenea condiții, Curtea s-a văzut silită să renunțe la unele din ele, cu excepția celei privitoare la teolog. Împărăteasa însăși a scris papei, cerînd să nu-l recunoască decît cu condiția acceptării teologului. Papa Benedict XIV, în bula sa de recunoaștere, îi impunea teologul iezuit, numit de Curte sau de arhiepiscopul de Esztergom, salarizat însă de stat, care, în calitate de «generalis auditor causarum», trebuia să «ajute» pe episcop în conducerea eparhiei. Plîngerile adresate de Aron papei au rămas zadarnice. Înminîndu-i-se bula papală de recunoaștere de către cancelarul aulic transilvan, contele Gyulafi, în vara anului 1753, Aron a refuzat să semneze un act de primire a ei, întrucît cuprindea condiții umilitoare pentru el și Biserica sa. A semnat acest act abia în primăvara anului următor, după lungi stăruințe depuse pe lîngă el chiar de papa și de alți reprezentanți ai Bisericii catolice și ai Curții, încît se punea chiar problema alegerii unui nou episcop. În același an, a înaintat un memoriu împărătesei, apoi o «promemorie» în care susținea drepturile Bisericii românești unite. În urma acestora, i s-a pus în vedere să părăsească Viena și să se întoarcă la reședința sa.

A fost hirotonit de episcopul rutean Manuil Olszavski și apoi instalat la Blaj, la 12 noiembrie 1754. În zilele următoare a întrunit sinodul protopopilor, așezînd ca vicar pe Gherontie Cotorea, trei asesori (Grigorie Maior, Silvestru Caliani și Atanasie Rednic), precum și 12 protopopi, ca membri în consistoriu. În tot timpul păstoririi sale a fost în relații încordate cu teologul iezuit Mihail Salbeck (1752—1758), apoi cu urmașii săi : Emerik Pallovicz (1758—1760) și Ștefan More (1761—1773).

Sub episcopul Pavel Aron s-au deschis primele trei școli din Blaj, la 1 noiembrie 1754 : școala de obște sau elementară, condusă de dascălul Constantin Dimitrievici, venit din Țara Românească (de la el a rămas o copie a *Hronicului* lui D. Cantemir), școala «latinească» sau a «limbilor și științelor» (inițial cu două, apoi cu trei clase), din care se va dezvolta liceul, condusă de Grigorie Maior, și școala de preoție sau seminarul (cu două clase), în care se pregăteau viitorii preoți, condusă de Silvestru Caliani și Atanasie Rednic. Episcopul Aron a întocmit și anumite norme sau regulamente pentru organizarea și funcționarea șco-

lilor respective. Numărul elevilor a crescut, în anii școlari următori, la 300, între care și ortodocși. Episcopul Pavel Aron a rînduit să se dea elevilor pîine gratuită (iar în zile de sărbători și mîncare caldă).

Pe lîngă mînăstirea-catedrală cu hramul Sfînta Treime, care, potrivit diplomei împărătești din 1738, urma să întrețină 11 călugări, 20 de elevi la seminar și trei studenți la colegiul «De Propaganda Fide», Aron a mai înființat o mînăstire, cu hramul «Buna Vestire», în curtea reședinței sale (1760). În această mînăstire, pusă sub directa sa răspundere și îndrumare, a deschis un nou seminar, în anul 1760, cu 12, apoi cu 24 de elevi-călugări, care să trăiască după ritul «grecesc» (ortodox). Conducerea acestui seminar a încredințat-o lui Atanasie Rednic. Pentru întreținerea seminarului său, Aron i-a hărăzit veniturile noii tipografii eparhiale, precum și ale moșiei Cut, cumpărată de el cu 30.000 fl. (8.000 strînși de la cler, iar 22.000 oferiți de el). Între clericii acestui seminar s-a numărat și marele cărturar de mai tîrziu Samuil Micu. Regimul aspru de viață din mînăstire, cu post și cu rugăciuni zilnice, a făcut ca el să nu dea rezultatele dorite, căci mulți elevi s-au retras. În 1765, guvernul transilvan a interzis fiilor de iobagi să mai urmeze cursurile celor două seminarii. Grija deosebită a lui Aron față de seminarul său se vede și din faptul că la moarte i-a lăsat întreaga avere. Cîțiva tineri au fost trimiși la studii la alte școli din Transilvania sau la colegiul «De Propaganda Fide» din Roma. Tot Aron a înființat o mînăstire în Alba Iulia-Maieri.

Pavel Aron s-a îngrijit și de înființarea unei tipografii în Blaj, transpunînd în faptă gîndul marelui său înaintaș Inochentie Micu. Înființarea ei era cerută și de considerentul că împărăteasa oprise, încă din 1746, aducerea de cărți din Țara Românească și Moldova. Tipografia a luat ființă încă din 1747, pe cînd Aron era numai vicar, din vechile teascuri ale tipografiei mitropolitane din Alba Iulia. Primul tipograf care a lucrat la Blaj a fost Dimitrie Pandovici, care lucrase înainte la Rîmnic și la București, urmat de un Ioan Rîmniceanul, un Vlaicu (probabil venit tot din Țara Românească) și alții. Prin 1755, s-a adus material tipografic nou de la Cluj. A tipărit mai ales cărți de slujbă, dintre care amintim: *Ceaslovul* (1751), *Strastnicul* (1753), *Liturghierul* (1756), *Evhologhionul* (1757), *Octoihul* (1760), *Catavasierul* (1762), *Acatistierul* (1763), *Psaltirea* (1764) etc. Toate aceste cărți liturgice aveau un conținut curat ortodox. De pildă, *Strastnicul* din 1753 reproducea slujba din săptămîna Patimilor din Triodul de Rîmnic din 1731, iar *Liturghierul* pe cel tipărit de mitropolitul Antim Ivireanul la Tîrgoviște, în 1713 (s-au reprodus chiar și

greșelile de tipar ale acestuia). Pe lângă aceste cărți de slujbă, Aron a tipărit și cărți cu alt conținut, fie în românește, fie în latinește: *Învățătura creștinească* (ed. I, 1755, ed. II, 1756), *Păstoriceasca datorie* (1759), *Păstoriceasca poslanie sau dogmatica învățatură* (1760), o *Bucoavnă pentru deprinderea pruncilor la cetanie și la temeiul învățaturii creștinești* (1759), cărți de propovăduire a uniației ș.a. În 1763 a tipărit părți din opera Sfântului Ioan Damaschinul în latinește (*Opera philosophica et theologica*) în două volume.

De la Petru Pavel Aron a rămas o traducere a *Bibliei* (se pare după Vulgata), în manuscris. El va fi fost ajutat de mai mulți colaboratori, după cum arată grafia diferită întâlnită în manuscris.

Dacă pentru Biserica unită din Transilvania Pavel Aron s-a arătat ca un păstor vrednic, în schimb a fost un prigonitor al Bisericii și al credincioșilor ortodocși. În timpul păstoririi sale, au avut loc marile mișcări populare țărănești pentru apărarea Ortodoxiei, care au culminat cu răscoala condusă de ieromonahul Sofronie de la Cioara, în anii 1759—1761. Episcopul a dat tot sprijinul autorităților de stat pentru reprimarea acestor mișcări, cum am arătat într-o altă parte. A murit la Baia Mare (9 martie 1764), în cursul unei vizite canonice în nordul Transilvaniei, fiind îngropat la Blaj.

Atanasie Rednic. Sinodul electoral, întrunit la 30 iunie 1764, și-a dat voturile la mai mulți candidați: Grigorie Maior 90 de voturi, Inochentie Micu 72, Silvestru Caliani 16 și Atanasie Rednic 9. Curtea din Viena a înlăturat din lista candidaților pe fostul episcop Inochentie și — neavînd încredere în primii doi — a numit tocmai pe Atanasie Rednic, care primise cele mai puține voturi. Era originar din Giulești-Maramureș, făcuse studii de teologie la Viena, apoi a fost profesor la Blaj, asesor consistorial și vicar al lui Pavel Aron. Încăunat abia în noiembrie 1765, după ce fusese hirotonit la Muncaci, Rednic a pornit de îndată la prigonirea foștilor săi contracandidați la scaunul episcopal, care protestaseră împotriva numirii sale. Aceștia au fost închiși de generalul comandant al Transilvaniei, Hadik, în mînăstirea iezuiților din Sibiu, iar de aici, Gheronte Cotorea a fost trimis în surghiun la mînăstirea Strîmba, Silvestru Caliani în mînăstirea Măgina (ulterior a revenit la Blaj, ca portar la mînăstirea Sfînta Treime), iar Grigorie Maior în mînăstirea ruteană Sfîntul Nicolae din Muncaci, unde a rămas mai mulți ani.

Ca episcop, Rednic s-a arătat un zelos propovăduitor al uniației, pricinuind mari neajunsuri ortodocșilor. De pildă, credincioșii din satele Cergăul Mare, Ciufud, Veza, Spătac și Mănărade, din domeniul Episco-

piei Blajului, s-au plîns în mai multe rînduri împotriva sa la guvern, căci, fiind ortodocși, le-a alungat preoții, le-a răpit odoarele bisericesti, a poruncit să fie bătuți, încît mulți au fost siliți să fugă în alte sate. În urma acestor fapte, guvernatorul Transilvaniei și apoi însăși împărăteasa l-au muștrat, cerîndu-i să lucreze cu mijloace mai blînde. Petru Maior, în *Istoria sa bisericească*, îl prezintă pe Rednic ca «om închis, netocmit spre a îmblînzi și a trage norodul cătră sine; pre neuniți cu cătane (= soldați, *n.n.*) îi silea să se adune a auzi propovăduinea lui». În tot cursul păstoriei sale, a avut multe neînțelegeri cu călugării din cele două mînăstiri din Blaj, mai ales cu cei de la Sfînta Treime. A murit în 1772, lăsîndu-și toate bunurile seminarului episcopal din mînăstirea Buna Vestire.

Grigorie Maior. Urmașul său, Grigorie Maior, era fiu de preot din Sărăuad (azi jud. Satu Mare) și făcuse studii în colegiul «De Propaganda Fide», unde a obținut doctoratul în teologie, fiind hirotonit preot tot acolo. Reîntors la Blaj, a fost asesor consistorial, prepozit (egumen) al mînăstirii Sfînta Treime și profesor la școala latinească. Din cauza protestului său împotriva alegerii lui Atanasie Rednic, în 1771 a fost numit cenzor al cărților românești și slave care se tipăreau la Viena pentru credincioșii uniți din Imperiul habsburgic. A fost hirotonit arhiereu la Viena, în capela Curții, de un episcop unit croat, în prezența Mariei Tereza. Îndată după hirotonie, a luat parte la o conferință a episcopilor uniți din imperiu (ai croaților, rutenilor și românilor), ținută la Viena, între 1 martie și 23 aprilie 1773. S-a stabilit, între altele, ca Simbolul credinței să fie rostit fără «filioque» și să se păstreze fără schimbare tradiția Bisericii răsăritene. Conferința a întocmit o listă a cărților care urmau să fie tipărite la Viena pentru credincioșii uniți, a vechilor ediții care puteau fi folosite și schimbările ce trebuiau introduse în cuprinsul lor. Este vrednic de reținut faptul că între Liturghierele recomandate să servească drept model erau și cele apărute la București în 1747, Iași în 1759 și Blaj în 1756, ceea ce constituie o dovadă evidentă că Biserica unită din Transilvania folosea, în continuare, cărți de cult de cuprins ortodox. Un fapt îmbucurător, petrecut chiar la începutul păstoriei lui, a fost desființarea ordinului iezuit, la 21 iulie 1773. În acest fel, episcopii de la Blaj au scăpat de controlul supărător al teologului iezuit impus de Curte (împotriva lui făcuse un memoriu către papa chiar și Grigorie Maior, îndată după numire).

Ca episcop, Grigorie Maior a fost preocupat de școlile din Blaj și de elevii lor. Astfel, a rînduit ca domeniul episcopal și mînăstirea Sfînta

Treime să contribuie cu o cantitate însemnată de grâu, din care să se dea pâine gratuită pentru 200 de elevi din Blaj (aşa numiții «țipăi»), obicei urmat pînă aproape în zilele noastre. Sub el, au fost contopite cele două seminarii din Blaj (1781), rămînînd numai cel de pe lîngă mînăstirea Sfînta Treime, pentru pregătirea viitorilor preoți.

Înființîndu-se la Viena un seminar pentru tinerii uniți, cu numele Sfînta Barbara, Grigorie Maior a izbutit să obțină 9 locuri pentru tinerii din eparhia sa și 6 locuri pentru cei din eparhia unită a Oradiei (ulterior seminarul a fost mutat la Acria, în Ungaria, apoi la Lvov, unde s-a desființat în 1792). În afară de bursierii de la Viena, Grigorie Maior a trimis alți tineri la studii în Roma (între care și Gheorghe Șincai, Petru Maior), în Trnavia etc.

Ca și Pavel Aron și Atanasie Rednic, vlădica Grigorie s-a dovedit un zelos propovăduitor al uniației printre români. Au devenit unite numeroase sate, mai ales în părțile Sălajului, unde făcea vizite canonice, însoțit de comisari maghiari.

În 1781, în urma publicării edictului de toleranță al împăratului Iosif II (1780—1790), numeroase sate din Țara Hațegului și Țara Făgărașului au revenit la Ortodoxie, încît Grigorie Maior a fost nevoit să ceară ajutor militar pentru reprimarea mișcării. Din cauza strădaniilor sale de a atrage pe ortodocși la uniație, a ajuns în conflict cu unii nobili maghiari protestanți, chiar cu guvernul Transilvaniei. Se pare că aceste neînțelegeri — la care se adăugau cele cu călugării blăjeni — au determinat Curtea din Viena să-i ceară demisia din scaun (13 martie 1782). S-a retras oficial cu ocazia sinodului din 15 august 1782, așezîndu-se la mînăstirea din Alba Iulia-Maieri, unde a mai trăit trei ani (februarie 1785). Prin testament a rînduit să se pună bazele unei fundații, din care să se acorde premii și ajutoare elevilor săraci și merituoși de la școlile din Blaj.

Sub episcopii Atanasie Rednic și Grigorie Maior a continuat cu spor și activitatea tipografică. Menționăm că aproape toate tipăriturile lor erau numai cărți de cult: *Evanghelia* (1765 și 1776), *Orologhionul* (1766), *Apostolul* (1767), *Penticostarul* (1768), *Catavasierul* (1769 și 1777), *Octoihul* (1770), *Triodul* (1771), *Psaltirea* (1773 și 1780), *Strastnicul* (1773), *Acatistierul* (1774), *Liturghierul* (1775), *Arhieraticonul* (1777), *Ceaslovul* (1778), *Minologhionul* (1781) etc. Menționăm că toate aceste cărți păstrau în întregime rînduierile liturgice ortodoxe (de pildă *Arhieraticonul* era «tălmăcit de pre limba elinească»). Cărți cu alt conținut

s-au tipărit foarte puține : *Viețile Sfinților Pahomie, Dorotei și Teodor Studitul* (1768, în latinește), o *Bucoavnă* (1777), câteva instrucțiuni date de autoritățile de stat și de episcop.

Mai amintim și faptul că meșterii tipografi care au lucrat în această perioadă sînt veniți tot din Țara Românească și Moldova. Cel mai iscusit ostenitor a fost meșterul tipograf Petru Papavici Rîmniceanul, al cărui nume — ca tipograf și gravor — e întîlnit în aproape toate tipăriturile înșirate aici. Apare de asemenea numele tipografului și gravorului Sandu din Iași (care lucrase înainte la Rădăuți și Iași). Astfel și acești smeriți meșteri tipografi și-au adus aportul lor la strîngerea legăturilor culturale-bisericești dintre românii de pretutindeni, la întărirea ideii de unitate națională.

Ioan Bob. După retragerea lui Grigorie Maior, sinodul electoral a propus trei candidați, dintre care împăratul Iosif II a numit pe cel cu voturi mai puține (cum se întîmplase și cu At. Rednic), pe protopopul celib *Ioan Bob* din Tg. Mureș (1739—1830), numit în 1782 și instalat în 1784. Numirea lui se explică și prin aversiunea pe care împăratul o avea față de monahism. A avut o păstorire neobișnuit de lungă, pînă la moartea sa (2 octombrie 1830). Numele episcopului Ioan Bob este pomenit mai ales în legătură cu neînțelegerile pe care le-a avut cu cei trei corifei ai Școlii ardelenne, Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior. Ei și-au desfășurat o parte din activitatea lor la Blaj în timpul păstoririi lui Bob, (Șincai era și directorul școlilor unite din întreagă Transilvania), dar apoi au fost nevoiți să plece în alte părți, din cauza neînțelegerilor avute cu el.

Cu toate acestea, în timpul lui Bob au continuat să se imprime alte cărți de slujbă și de învățătură în tipografia de la Blaj, deși multe cu un conținut catolicizant. Între ele se numără aproape toate cărțile de slujbă, unele în mai multe ediții.

Ca și colegul său de la Sibiu, Gherasim Adamovici, n-a fost străin de cunoscutul *Supplex Libellus Valachorum* înaintat Curții din Viena în martie 1791. Fiind trimis spre cercetarea dietei Transilvaniei, episcopul Ioan Bob, care era singurul român în dietă (ca regalist), avea datoria să susțină doleanțele națiunii sale. A avut însă o atitudine condamnatibilă, declarînd că *Supplexul* s-a făcut cu consimțămîntul său, cerînd ca românii să se bucure, potrivit stării lor, de drepturile națiunilor în mijlocul cărora trăiesc, dar fără să pretindă ca ei să constituie a patra națiune.

În toamna anului 1791, la presiunea făcută asupra lui de membrii sinodului său (întrunit atunci) și de intelectualii români, a plecat la Viena, împreună cu Gherasim Adamovici, pentru a prezenta doleanțele națiunii române. La începutul anului următor, au prezentat Curții mai multe memorii, între care și un nou *Supplex Libellus*, mai scurt decât primul, cu data de 30 martie 1792.

Sub episcopul Ioan Bob s-au introdus cele mai multe înnoiri catolicizante în Biserica unită din Ardeal. De pildă, n-a mai convocat soborul cel mare al protopopilor, ci conducea treburile eparhiei după bunul său plac, n-a mai îngăduit desfacerea căsătoriei (ca în Biserica apuseană), a încurajat celibatul preoților, a introdus obiceiul de a se face apel în cauze matrimoniale la Arhiepiscopia romano-catolică de Esztergom, a încercat să limiteze, pe toate căile, drepturile protopopilor și să concentreze întreaga conducere a eparhiei în mîna sa. El a introdus în Biserica unită așa numiții viceprotopopi, inspectori, administratori și notari, «titule streine de legea grecească și de datina Bisericii românilor» (P. Maior). În 1807, a organizat un capitol (un fel de consiliu eparhial în accepțiunea de azi), din șapte canonici, care să-l ajute în conducerea eparhiei, aleși numai dintre preoții celibi. Prin aceasta, a redus cu totul rolul mînăstirii Sfînta Treime, ai cărei călugări îndeplineau, în trecut, atribuțiile canonicilor. Petru Maior osîndește unele inovații liturgice, introduse fie sub Ioan Bob, fie mai înainte (învățătura că prefacerea darurilor are loc la «Luați mîncăți», obiceiul de a nu împărtăși pruncul după botez, inovația de a împărtăși pe credincioși cu miride etc.).

Dealtfel, întreg clerul unit era nemulțumit de păstoria lui Ioan Bob, împotriva căruia au înaintat mai multe plîngerii la autoritățile de stat și bisericești (1790, 1793, ș.a.), prin care i se aduceau acuzații deosebit de grave: neglijarea vizitelor canonice, indiferență față de nevoile clerului și credincioșilor, nepotism, preocupare exagerată față de cele gospodărești în dăua propovăduirii etc., cerînd chiar «lepădarea» lui din vlădicie.

Toate «înnoirile» lui Bob au fost aspru condamnate de Samuil Micu (în vol. IV al lucrării sale *Istoria, lucrurile și întîmplările românilor*), de Gheorghe Șincai (în *Hronica românilor*), dar mai ales de Petru Maior, în lucrările sale istorico-canonice: *Procanonul* (1783) și *Protopapadichia* (1795), amîndouă rămase în manuscris, apoi în *Istoria Bisericii românilor*, tipărită la Buda, în 1813. Toți trei (dar mai ales Micu și Maior) au militat pentru păstrarea rînduielilor ortodoxe tradiționale, respingînd

orice schimbare și orice adaos catolic. Acești învățați și-au dat însă seama că toate inovațiile și toate încercările de învrăjpire și dezbinare a românilor în două Biserici au rămas zadarnice. Petru Maior, de pildă, scria că românii din Transilvania țineau «legea grecească întregă întregută... nici la aceea n-au fost niciodată siliți ca să adauge la Simbolul credinței: și de la Fiul porcede, nici să pomenească pe papa la Liturghie, ci fiește carele preot singur pe arhiereul eparhiei întru care este, îl pomenește». Date fiind acestea, continua Maior, preoții ortodocși și uniți «cu prietenie frățescă petrec laolaltă, ba și la îngropăciunea morților și la maslu și întru alte tocmele duhovnicești și bisericesti se adună laolaltă, cântă, slujesc împreună, fără a se sfii unii de alții... ce e mai mult, fără osebire se ispoveduesc uniții mireni la preoții neuniți și neuniții la preoți uniți; ba și însuși preoții fac același. Pre multe locuri nici nu mai auzi acum vorbă de unire și de neunire, numai cât pre unii îi chiamă uniți și pre alții neuniți, după felul arhiereului cărui sînt supuși...». Iată dar, care era rezultatul politicii de dezbinare a românilor transilvăneni dusă timp de 100 de ani: menținerea neștirbită a legii strămoșești și a unității românilor ardeleni! Această conviețuire frățescă a făcut cu putință, în anul 1798, prima mare încercare de refacere a unității bisericesti a românilor transilvăneni.

Trebuie să menționăm și faptul că în timpul lui Ioan Bob, — apoi sub urmașul său — Biserica Ortodoxă a pierdut zeci de parohii, care, cu amăgiri și cu ajutorul autorităților de stat, au ajuns unite.

Ioan Lemeni. Alegerea noului episcop a avut loc abia la 15 mai 1832. Dintre cei propuși, împăratul a numit pe Ioan Lemeni, fost profesor la Blaj, protopop în Cluj, canonic și apoi vicar episcopesc la Blaj.

Încă din 1831, cursurile gimnaziului s-au ridicat de la cinci clase la șapte (clasele numite «de filozofie»), încît școala se numea acum «lyceum», iar cursurile de teologie s-au ridicat de la trei la patru ani de studii. În anul 1850, liceul s-a completat la 8 clase, sub denumirea de «gimnaziu superior». Dintre profesorii care au activat în acest timp la gimnaziu s-au remarcat Simion Bărnăuțiu, Timotei Cipariu (director între anii 1854—1875), Aron Pumnul ș.a., care au ridicat nivelul general al școlii, frecventată atît de tineri uniți, cît și de ortodocși. Între anii 1835—1837, s-a refăcut și s-a mărit catedrala episcopală, cu hramul Sf. Treime, din Blaj.

Sub raport politic, episcopul Lemeni a întreprins cîteva acțiuni împreună cu colegul său Vasile Moga de la Sibiu, în vederea obținerii de

drepturi pe seama națiunii române. Astfel, în 1834 au înaintat împreună un memoriu către Curtea din Viena, prin care reînnoiau cererile națiunii lor, formulate în anii 1791—1792 și mai înainte, de Inochentie Micu, pentru recunoașterea ei ca a patra națiune. În 1842, cei doi vlădici români au semnat un nou memoriu comun, cu privire la acordarea de drepturi politice și bisericești românilor de pe «pământul crăiesc» (*fundus regius*). Tot în 1842, episcopul Lemeni și Consistoriul său au trimis un memoriu — protest la Curtea din Viena, împotriva proiectului de lege privitor la introducerea limbii maghiare ca limbă oficială în Transilvania.

Ultimii ani ai păstoriei lui Lemeni au fost tulburați de multele neînțelegeri avute cu profesorii seminarului și gimnaziului din Blaj. Ele au fost provocate de profesori — îndeosebi de Simion Bărnăuțiu, — nemulțumiți de abuzurile și neregulile existente în Blaj, mai ales de purtarea nevrednică a lui Vasile Rațiu, rectorul seminarului teologic (din pricina căruia au fost eliminați 39 de elevi). Profesorii au înaintat felurite plângeri împotriva episcopului și a oamenilor săi de încredere la toate autoritățile de stat, inclusiv la împăratul Ferdinand V (1830—1848). Dar aceste neînțelegeri aveau și un alt substrat, căci Simion Bărnăuțiu — ca odinioară Petru Maior — se ridicase și întru apărarea vechilor rînduiri ale Bisericii românești din Transilvania. De pildă, într-un articol publicat în *Foaia pentru minte, inimă și literatură* de la Brașov, ceruse să se revină la vechile sinoade, formate din protopopi, preoți și mireni, «spre a se sfătui asupra trebilor bisericești». Se ridica de asemenea împotriva absolutismului ierarhic, pe care căuta să-l introducă episcopul, «care cu tocmeala Bisericii noastre nu se potrivește». Se plîngea de drepturile pe care le-au avut altădată teologii iezuiți în Biserica unită (numindu-i «dictatori») și de schimbarea dreptului canonic «ce se zice pravila» cu cel catolic. Neînțelegerile, care au durat mai mulți ani, s-au terminat abia în 1845, când s-a făcut o anchetă din dispoziția guvernului. Mai mulți profesori — în frunte cu Bărnăuțiu — au fost înlăturați din învățămînt. Tot așa, au fost eliminați mai mulți elevi din ultima clasă «de filozofie» și 12 seminaristi.

În cursul revoluției din 1848, deși Lemeni a prezidat — împreună cu Andrei Șaguna — lucrările marii adunări naționale românești de pe Cîmpia Libertății din 3/15 mai și a fost delegat să prezinte hotărârile ei guvernului și dietei din Cluj, totuși a avut o atitudine filomaghiară. La 14 iunie 1848, adică exact la o lună după marea adunare de la Blaj, a dat o circulară, prin care ataca hotărârile acesteia, poruncind preoților să îndemne poporul «a sta în unirea credinței, nici să se amăgească cum

că doară prin adunarea din Blaj, s-ar fi hotărît ca de acum înainte în treaba religiei tot una să fim... că mai voioși ascultăm de romanul (papa, *n.n.*), decît de țărigrădeanul...» (patriarhul ecumenic, *n.n.*). Ioan Axente Sever (eliminat din seminar în 1845), devenit prefect de legiune pe Tîrnave, a împiedicat întoarcerea lui Lemeni de la Cluj la reședința sa din Blaj. Împreună cu Bărnăuțiu, au solicitat organelor militare austriece să-i ceară demisia din scaunul vlădicesc. Suspendat în noiembrie 1848, și-a dat demisia în 1850, apoi a plecat la Viena, unde a trăit într-o mînăstire dominicană, apoi într-una franciscană, pînă la moarte († 1861). În noiembrie 1848, au fost arestați și închiși mai mulți din oamenii săi de încredere din timpul procesului.

Rezultă că Biserica unită a trecut, în timpul lui Lemeni, prin grave frămîntări, pricinuite în primul rînd de dorința sa de a concentra întreaga putere în mîna sa și din neînțelegerea năzuințelor de libertate națională și dreptate socială ale credincioșilor săi.

Inființarea Episcopiei unite a Oradiei. Uniația în Bihor a avut o istorie diferită de cea din Transilvania propriu-zisă. Cîtă vreme în Transilvania în 1698—1701, au lucrat pentru unire iezuiții și statul catolic, iar în 1760—1761 Curtea din Viena și armata, în Bihor acțiunea de trecere la uniație era patronată de Episcopia romano-catolică maghiară din Oradea. Îndată după izgonirea turcilor din Bihor (1692), și-a stabilit reședința în Oradea episcopul romano-catolic Augustin Benkovits. Dar în cuprinsul eparhiei sale restaurate, el nu avea biserici, parohii, preoți și credincioși, pentru că majoritatea îmbrățișează calvinismul. Așa se explică de ce episcopii latini au încercat să-și sporească numărul de credincioși prin atragerea românilor la unirea cu Biserica Romei. Episcopul latin de la Oradea era de regulă și prefectul județului (fișpan), fiind, în același timp, cel mai mare latifundiar, cu un domeniu de peste 300.000 de jugăre, pe care munceau iobagi ortodocși români. În ciuda puterii și a mijloacelor de care dispunea episcopul-prefect, pe atît de slabe au fost rezultatele.

Prin 1692, episcopul unit Iosif Camillis al Muncaciului a numit ca vicar pentru Bihor pe ieromonahul *Isaia*, venit din Muntele Athos. Din pricina propagandei sale uniate, a fost ucis în Bixad, în 1701. În 1695, Camillis a făcut o vizită canonică în Bihor, cerînd, în adunarea comitatului, scutirea de iobăgie a preoților uniți, pe temeiul diplomei date de împăratul Leopold I în 1692, pentru preoții ruteni uniți. Adunarea a hotărît să scutească de iobăgie pe preoții români care dovedeau că stau sub ascultarea episcopului de Muncaci. Acesta le-a poruncit apoi să

asculte de vicarul catolic de la Oradea, Ștefan Farkas, iar candidații la hirotonie să meargă la Muncaci.

La 17 ianuarie 1700, împăratul Leopold I a rînduit ca toți românii bihoreni, fie uniți, fie «schismatici», să treacă sub ascultarea episcopului Augustin Benkovits, iar la 8 octombrie 1701, poruncea ca «schismaticii» să fie supuși acestuia, dar să nu fie tulburați în credința lor. În decembrie 1702, împăratul a numit ca episcop de Oradea și prefect al județului pe contele Emerik Csaki, dar răscoala lui Francisc Rákoczy l-a împiedicat o vreme să-și ocupe cele două demnități. Se pare că în timpul răscoalei acesteia, credincioșii ortodocși din Bihor au avut ca episcop pe *Petru Hristofor* (c. 1708—1712). După el, în ciuda piedicilor puse de episcopul-prefect de Oradea, episcopii sîrbi de la Arad și-au întins jurisdicția bisericească și asupra credincioșilor ortodocși români din Bihor. Emerik Csaki, ajuns episcop de Agria, apoi de Caloccea și cardinal, a trimis ca vicar la Oradea pe Mihail Kebell, care încerca să-i supună pe credincioșii ortodocși bihoreni. Pe credincioșii din Beiuș, de pildă, i-a pus în 1713, sub ascultarea parohului romano-catolic de acolo, Pavel Laszlo (un secui), în calitate de protopop suprem. A lucrat printre români pînă la moarte (1729), dar fără rezultate.

Sub urmașii lui Em. Csaki: Ștefan Lujinski (1733—34), Ioan Okolicsany (1734—36) și Nicolae Csaki (1737—48), acțiunea unionistă a fost dirijată mai ales de vicarul lor Pavel Forgach, care urmărea, prin aceasta, să fie promovată episcop. Dar rezistența preoților și credincioșilor ortodocși a fost deosebit de puternică. De pildă, în 1733 Lujinski a arestat pe protopopul Gheorghe din Beiuș, cu mai mulți preoți, strînși în satul Drăgănești, unde așteptau pe episcopul ortodox Isaia Antonovici de la Arad. Acesta a fost împiedicat să facă vizitația canonică, dar nici preoții n-au vrut să cedeze în fața presiunilor exercitate asupra lor.

În 1738, episcopul Nicolae Csaki a numit ca protopop suprem al românilor din întregul Bihor — cu sediul în Oradea — pe Vasile Hataș, preot celib în Făgăraș, contracandidatul lui Inochentie Micu la episcopat, iar protopopii în funcție au fost retrogradați la treapta de viceprotopopi. Pentru a atrage pe preoții bihoreni la unire, Csaki le da lefuri de cîte 6—8 florini pe lună și îmbrăcăminte. În Oradea, a cumpărat o casă pentru Hataș, a făcut o capelă unită și a deschis o școală românească, iar la sate ajuta cu bani școlile românești. Scopul urmărit era ușor de întrevăzut: atragerea credincioșilor ortodocși români la uniație. În 1746, a cerut de la papa aprobarea de hirotonie întru arhiereu pentru Vasile Hataș. El a murit însă în același an, iar postul său de protopop

suprem l-a obținut preotul celib Meletie Kovacs, un macedoromân, fost paroh al coloniei ortodoxe «grecești» (macedo-române) din Diosig (jud. Bihor), atras la uniație. În 1748, Meletie a izbutit să dobândească și arhieria, ca titular al scaunului din Tegea, hirotonit de Manuil Olszavski din Muncaci, prin amăgirea protopopului Vasile din Beiuș, care l-a ajutat cu bani, refuzând apoi să-i restituie. Cu acest prilej, făgăduise ascultare lui Pavel Forgach, ajuns episcop (1748—1759), în urma lui Nicolae Csaki (ajuns arhiepiscop de Caloccea, apoi de Esztergom). Era, deci, un episcop sufraganeu sau, mai corect spus, un vicar al lui Forgach și al urmașilor săi în scaunul episcopal latin de la Oradea pentru credincioșii români uniți (însuși Meletie se intitula: «în ritusul grecesc sufraganeu și în cele sufletești vicariul general» al episcopului latin). În orice caz, între ei au apărut mereu disensiuni. Din pricina încercărilor sale de a răspîndi uniația în Bihor, cu sprijinul Episcopiei romano-catolice și al autorităților, a ajuns, cum era și de prevăzut, la neînțelegeri cu episcopul ortodox sârb Sinesie Jivanovici de la Arad (1751—1768) și cu mitropolitul Pavel Nenadovici de la Carloviț, cu plângeri de ambele părți pînă la Curtea din Viena. Am arătat și în altă parte că în 1754—1755, a lucrat aici o comisie, instituită de împărăteasa Maria Tereza, care a ascultat delegații (preoți și mireni) tuturor satelor bihorene, constatînd că toate voiau să rămîna ortodoxe. Cu toate acestea, trei sate au fost declarate unite, în ciuda voinței lor. Raportîndu-se împărătesei abuzurile săvîrșite de Forgach, a fost amendat și mutat în scaunul episcopal de Vacz. Episcopului Sinesie i s-a recunoscut tot atunci jurisdicția peste parohiile ortodoxe din Bihor și dreptul de a face vizite canonice. O nouă comisie, cerută de Episcopia romano-catolică, a trecut la uniație alte opt sate. Cu tot sprijinul Episcopiei latine și al Curții din Viena, unirea făcea slabe progrese. Într-un raport al lui Meletie apar 33 de parohii, 36 de preoți și 6381 de suflete, ceea ce ar putea fi exagerat (tot atunci episcopul latin Patachich dădea numai 21 parohii cu 4000 suflete).

După moartea lui Meletie Kovacs (1775) a fost numit ca vicar pentru credincioșii uniți (pe lîngă episcopul latin), protopopul *Moise Dragoș* din Oradea. În urma demersurilor sale la Curtea din Viena, el a izbutit să obțină aprobarea Mariei Tereza pentru înființarea unei noi episcopii la Oradea, pentru credincioșii români uniți, în ciuda protestelor episcopului latin Adam Patachich (1759—1776), urmașul lui Forgach, care pierdea astfel jurisdicția asupra românilor uniți din Bihor.

Noua Episcopie — cu un capitol de cinci canonici — a fost înființată prin hotărîrea împărătesei Maria Tereza, obținînd aprobarea papei

la 16 iunie 1777 (prin bula numită «Indefessum personarum»). Spre deosebire de eparhia Blajului, al cărui sinod electoral avea dreptul să propună Curții trei candidați, din care era numit unul, la Oradea s-a prevăzut, pentru împărăteasa Maria Tereza și urmașii ei, în calitate de patroni, dreptul de a numi și prezenta papei pe titularii Episcopiei. Încă de la înființare, papa a subordonat-o Arhiepiscopiei romano-catolice maghiare din Esztergom. În anul 1781, împăratul Iosif II a înzestrat noua Episcopie cu un domeniu de 136.000 jugăre (locuri arabile, vii, livezi și mai ales păduri și pășuni), luate de la Episcopia romano-catolică din Oradea, care rămânea cu un domeniu de 180.000 jugăre. Acest domeniu era situat în jurul Beiușului, — ținut curat românesc și ortodox. În schimbul acestui domeniu, împăratul și papa au cerut episcopului să lucreze pentru trecerea la uniație a ortodocșilor din acele părți. Toate încercările s-au dovedit zadarnice, pentru că întregul ținut a rămas în credința ortodoxă, deși iobagii români ortodocși erau siliți să muncească pe moșiile celor două Episcopii de la Oradea. În ciuda faptului că episcopii uniți erau considerați că fac parte din Biserica apuseană, ei au fost mereu supravegheați și urmăriți de colegii lor romano-catolici din același oraș, chiar prin dispoziții ale autorității de stat.

Trebuie să relevăm și faptul că, spre deosebire de Blaj, care a devenit un însemnat centru de viață culturală românească, Episcopia unită a Oradei — mai ales în secolul al XIX-lea — era în serviciul Curții din Viena, iar mai târziu al guvernului din Budapesta, sprijinind, deci, inconștient acțiunea de catolicizare și maghiarizare a românilor. Cîțiva episcopi, numeroși canonici, profesori, preoți-paroși și-au maghiarizat numele avînd, în același timp, și sentimente filomaghiare. Limbile folosite în discuții și în corespondența Episcopiei erau latina și maghiara, mai puțin româna. Catolicizarea Bisericii unite, mult accentuată față de Blaj, era făcută și prin preoții crescuți în mediul înstrăinat al școlilor catolice din Oradea, Pesta, Lvov, Agria și Viena. Preoții — în mare parte celibi — erau pregătiți, de regulă, în seminarul romano-catolic din Oradea, căci Episcopia unită nu avea o școală teologică proprie. Primind salarii de la stat, deci avînd o situație materială bună, ei s-au înstrăinat încetul cu încetul de credincioșii lor. S-au introdus multe inovații liturgice în cult. Acțiunea prozelitistă uniată în parohiile ortodoxe — susținută de Episcopia catolică cu bani sau de autoritățile de stat cu putere politică — a fost foarte activă, mai ales în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Primii episcopi. Primul episcop unit al Oradiei a fost *Moise Dragoș* (1777—1787), pînă atunci preot, protopop și vicar la Oradea. El a organizat noua eparhie, a dobîndit ajutoare pe seama preoților și învățătorilor uniți, precum și pentru școlile românești.

După moartea lui, împăratul Iosif II a numit ca episcop pe rutenianul *Mihail Savnițki*, rectorul Seminarului unit din Lvov (Lemberg). Dar capitlul din Oradea, precum și unii cărturari români, au înaintat mai multe memorii împăratului, prin care solicitau înlocuirea lui cu un român. În urma multor stăruințe, împăratul a revenit asupra deciziei sale, numind ca episcop pe *Ignatie Darabant*, vicarul general al Episcopiei din Blaj, propus de două ori ca episcop al acestei eparhii.

Episcopul Ignatie a fost un sincer sprijinitor al marilor cărturari Samuil Micu și Gheorghe Șincai (trimiși la studii prin stăruința sa, pe cînd era vicar la Blaj). Șincai a găsit chiar adăpost la reședința sa, după ce a fost alungat de Ioan Bob din Blaj. În 1792, episcopul Ignatie a primit fosta clădire a călugărilor iezuiți din Oradea, în care a pus bazele unui internat pentru elevii români care învățau în școlile de aici, întreținută gratuit.

În noiembrie 1790, reprezentanții clerului și ai credincioșilor români din părțile de nord ale Transilvaniei (Sătmar, Maramureș), aflați sub jurisdicția Episcopiei unite rutene (cu tendințe de maghiarizare) de la Muncaci, au ținut o consfătuire la Derșida (Sătmar, azi jud. Sălaj), întocmind un memoriu către împăratul Leopold II (1790—1792), prin care cereau înființarea unei Episcopii românești unite la Baia Mare. Se urmărea deci scoaterea bisericilor românești de aici de sub jurisdicția unor vlădici de neam străin. Cererea lor nu a fost însă rezolvată. În anul 1791, Ignatie Darabant a fost unul din sprijinitorii *Supplexului*, contribuind chiar și la redactarea sa.

La Oradea, a început zidirea catedralei sale episcopale, terminată numai sub urmașul său. A lăsat, prin testament, 34.000 florini, pentru continuarea lucrărilor de construcție. S-a îngrijit de soarta clerului său, cumpărînd cinci case pentru canonici și obținînd un salariu de cîte 150 florini pe an pentru preoții de mir.

Episcopul Samuil Vulcan. După moartea lui Ignatie Darabant (1805), în locul său a fost numit *Samuil Vulcan*, originar din Blaj, trimis la studii la Viena de către Moise Dragoș, fost prefect de studii la seminarul din Viena (mutat apoi, cu seminarul, la Agria și Lvov), canonic în Oradea și apoi vicarul lui Darabant.

În timpul păstoririi sale, s-au terminat lucrările de construcție a catedralei episcopale. În 1824 au fost alipite la eparhia sa 72 de parohii unite din părțile Sătmăruului, luate de la eparhia ruteană de la Muncaci. În felul acesta, s-au realizat — dar numai în parte — doleanțele formulate în 1790 de reprezentanții clerului și credincioșilor români aflați sub ascultarea episcopilor ruteni. Păstoria noilor parohii a fost destul de grea, datorită faptului că ele numărau mulți credincioși ruteni maghiarizați. Cu cheltuiala lui Samuil Vulcan s-a tipărit cunoscutul *Dicționar de la Buda* din 1825 («Lexicon românesc-latinesc-unguresc-nemțesc»), la care au lucrat mai mulți cărturari ai vremii (Samuil Micu, preotul Vasile Coloși, canonicul Ioan Corneli, Petru Maior și preotul Ioan Teodorovici). Samuil Vulcan mai are meritul că a pus bazele liceului român din Beiuș în anul 1828, întâi ca gimnaziu inferior (numit «Pedagogicum seu Gymnasium Minus»), iar în 1836 ca gimnaziu complet. A creat, pe seama acestuia, o fundație de 75.000 florini, precum și o dotație pentru pâine pe seama elevilor săraci, așa cum se făcuse și la Blaj. În 1851 a fost completat la 8 clase, cu limba de predare română. În acest liceu, care există pînă azi, au studiat mii de tineri români, atât ortodocși cît și uniți, mai ales din părțile Bihorului și Aradului.

Dacă episcopul Samuil a fost un sprijinitor al învățămîntului românesc, el a fos și un propovăduitor neobosit al uniației, ajutat de organele de stat, în dauna Bisericii Ortodoxe, în Bihor, Arad și Banat (în 1806 în toată eparhia erau numai 63 parohii, cu 26.232 suflete). Acțiunea lui prozelitistă s-a desfășurat în comitatul Arad, în anii 1834—35, cînd scaunul vlădicesc de aici era vacant. Deși a izbutit să atragă — prin bani și promisiuni — 19 parohii ortodoxe, cu timpul ele au revenit la Ortodoxie (în Bihor a atras 15 sate, iar în Banat 9). Se pare că a început această acțiune numai pentru a se reabilita în fața autorităților de stat, nemulțumite de el, mai ales pentru înființarea liceului.

Ultimul episcop de Oradea, din perioada de care ne ocupăm, a fost *Vasile Erdelyi* (1843—1862), cu studii la Pesta și Oradea, fost canonic al Episcopiei. A stăruit pentru ridicarea Episcopiei de Blaj la treapta de Mitropolie. Sub el s-a înființat o școală pedagogică în Oradea, dar cu limba de predare maghiară. De altfel, el însuși manifesta sentimente filomaghiare (dovadă e însăși grafia maghiarizată a numelui), neînțelegînd năzuințele de eliberare națională și dreptate socială ale credincioșilor săi (mai ales în 1848).

Uniația în Maramureș. Am arătat într-un alt capitol încercările făcute de episcopii uniți de la Muncaci de a-și întinde jurisdicția și asupra

Maramureşului și de a atrage pe credincioșii de aici la uniație. Dacă Vasile Tarasovici și ucenicul său Petru Partenie, episcopi uniți la Muncaci pe la mijlocul secolului al XVII-lea, nu au putut câștiga adepți dintre credincioșii români, acțiunea prozelitistă uniată a înregistrat succese după trecerea Transilvaniei în stăpânirea Imperiului habsburgic. Acțiunea de atragere a românilor maramureșeni la uniație era condusă acum de episcopul unit de la Muncaci, grecul Iosif Camillis (1689—1706) și de fostul călugăr atonit Isaia, stabilit în mănăstirea Bixad în Sătmar, ucis în 1701. Biserica Ortodoxă a găsit însă un apărător puternic, în persoana episcopului *Iosif Stoica* (c. 1690—1705). Abia după întemnițarea acestuia, apoi după înlăturarea lui *Iov Țirca* (septembrie 1709), Episcopia Muncaciului a putut să-și reia acțiunea prozelitistă.

În 1711, noul episcop *Serafim* — fostul protopop Ștefan din Petrova — făcând un drum la Alba Iulia, la episcopul Atanasie Anghel, încercase să treacă la uniație, probabil numai ca să-și consolideze situația, fiind urmărit atât de calvini, cât și de Episcopia ruteană unită de la Muncaci. Dar la 21 decembrie 1711, nobilii români din Maramureș au înaintat un protest solemn împotriva acestei încercări de a-i trece la uniație fără voia lor și «de a introduce inovații împotriva legii și a credinței lor vechi». În fața unui protest atât de categoric, Serafim a trebuit să renunțe la planurile sale. Dar la scurt timp, în primăvara anului 1714, a fost arestat și întemnițat la Hust, din porunca episcopului unit Iosif Hodermarszki din Muncaci.

După moartea acestuia, noul episcop rutean Ghenadie Bizanczi a numit ca vicar în Maramureș pe Procopie Hodermarszki, fratele lui Iosif. Acesta a făcut apoi multe neajunsuri episcopului ortodox din Maramureș *Dosoftei Teodorovici*, care hirotonea numeroși preoți, nu numai pentru eparhia sa, ci și pentru parohiile din Transilvania. La stăruințele lui Ghenadie Bizanczi, la 22 august 1720, împăratul Carol VI (1711—1740) i-a interzis lui Dosoftei să-și desfășoare activitatea de episcop, punând Maramureșul sub jurisdicția Episcopiei rutene de la Muncaci. În 1721, a venit însuși Bizanczi în Maramureș, izbutind să atragă la uniație câțiva preoți. Dar prin 1725, episcopul unit de la Făgăraș, Ioan Patachi, a izbutit, cu ajutorul autorităților județene, să pună Maramureșul sub jurisdicția sa. În 1725, episcopul Erdödy din Agria (Egger) — de care depindea acum Muncaciul — a permis să se facă o anchetă în Maramureș, pentru a stabili de care eparhie unită să depindă în viitor: de Muncaci sau de Făgăraș. Fiindcă guvernul transilvan sprijinea pe Patachi, a fost nevoită și adunarea județeană să recunoască jurisdicția

acestuia. Profitînd de aceste certuri între uniți, vlădica Dosoftei, bătrîn și aproape orb, hirotonea mereu preoți, încît autoritățile i-au pus în vedere, în mai multe rînduri, să nu mai hirotonească pe nimeni, urmînd ca în caz de neascultare, să fie întemnițat. Episcopul Inochentie Micu a încercat, de asemenea, să înlătore pretențiile Episcopiei de Muncaci asupra Maramureșului, dar fără rezultat. În astfel de împrejurări, preoții și credincioșii din Satu Mare și Maramureș au fost nevoiți să se împace cu ocîrmuirea vlădicilor ruteni uniți de la Muncaci, mai ales că în 1732 comitatele Maramureș, Ugocea, Sălaj, Sătmar și Bihor au fost alipite la Ungaria. Aceștia își trimiteau în Maramureș vicari, stabiliți de regulă în Sighet (în 1740 era vicar protopopul Vasile din Giulești). Șirul episcopilor ortodocși din Maramureș se încheie, în anul 1739, cu *Gavriil* din Bîrsana.

În ciuda numeroaselor legături culturale-bisericești ale românilor maramureșeni cu frații lor din Moldova și chiar din Țara Românească, uniația a făcut aici progrese însemnate, în tot cursul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de al XIX-lea. Mișcarea antiuniată condusă de Sofronie de la Cioara a avut urmări și în Satu Mare și Maramureș. S-au ținut mai multe adunări (soboare) în satele din Sătmar și Maramureș, prin care credincioșii declarau că se leapădă de uniație (Dorolț—Satu Mare, Dengheleg—Satu Mare, Budești—Maramureș și altele). Comitele Sătmarului a luat măsuri energice pentru oprirea mișcării de revenire la Ortodoxie. Între altele, a poruncit să fie închisă granița dinspre Transilvania, aducînd unități militare de-a lungul ei. Numeroși credincioși au fost arestați și întemnițați, preoții uniți alungați din parohiile lor de credincioși au fost rechemăți, dîndu-li-se din nou bisericile. În mai 1761 a venit în Satu Mare episcopul unit Manuil Olzavski din Muncaci, pentru a face o vizită canonică și a îndemna credincioșii români să îmbrățișeze din nou unirea. La 21 mai 1761, a convocat la Carei pe toți preoții, primarii și curatorii satelor românești din Sătmar și Maramureș, apoi, însoțit de comite, a cercetat toate satele sătmarăne, silind pe credincioși să semneze o declarație prin care făgăduiau că vor ține unirea cu Biserica Romei. Cei din Baia Mare și Oaș au semnat-o numai cu condiția că își vor păstra ritul răsăritean. Au avut loc și împotriviri la încercările autorităților de a-i trece pe români cu forța la uniație. În fruntea celor nemulțumiți se afla preotul maramureșan Ioan Marineț. S-au făcut numeroase arestări și întemnițări. Aceste acțiuni au făcut ca în 1769, așa-numita Universitate nobilă din Maramureș să declare că aici nu mai existau ortodocși, ci numai catolici și calvini.

Afirmația era exagerată, căci lupta pentru Ortodoxie a continuat încă mult timp, deși fără sorti de ozbîndă. Uniația s-a întărit apoi sub episcopul Andrei Bacinski (1772—1809), care a mutat sediul Episcopiei de la Muncaci la Ungvar (Ujgorod).

În 1776, împărăteasa Maria Tereza a înființat vicariatul greco-catholic al Maramureșului, cu reședința în Sighet, care a fost condus de vicari români și ruteni. Episcopii și vicarii ruteni au contribuit nu numai la întărirea uniației în Maramureș, ci au încercat și deznaționalizarea românilor de aici, trimițînd adeseori preoți ruteni în parohiile românești. Tinerii români erau trimiși la școli teologice maghiare sau rutene. Sub Bacinski, s-a început chiar o acțiune de maghiarizare a credincioșilor ruteni din eparhia Muncaciului (s-au tradus cărțile de slujbă în ungu-rește etc.). Sătmarul a rămas sub ascultarea Episcopiei rutene de la Muncaci pînă în 1824, cînd au fost trecute la Episcopia unită a Oradiei 72 de parohii românești din aceste părți. Credincioșii din Maramureș și Sălaj au rămas sub ascultarea Episcopiei rutene pînă în 1853, la înființarea Episcopiei române unite din Gherla.

Concluzii. Rezultă că Biserica unită a trecut prin situații destul de critice în toată perioada de care ne-am ocupat. Dreptul de «patronat» al împăratului a împiedicat de atîtea ori promovarea în cele două scaune vlădicești a unor oameni capabili, doriți de clerul și credincioșii români. Spre deosebire de marii teologi blăjeni (Samuil Micu, Petru Maior), care cereau menținerea doctrinei, cultului și organizării bisericesti tradiționale, unii episcopi (Ioan Bob, Ioan Lemeni) au încercat să introducă diferite înnoiri catolicizante, care au nemulțumit clerul și pe credincioșii lor. La Oradea, situația era și mai grea, datorită faptului că unii episcopi și chiar canonici și preoți, odată cu catolicizarea înlesneau și acțiunea de maghiarizare a credincioșilor români. Este de remarcat activitatea școlară și editorială desfășurată la Blaj, în a doua jumătate a secolului XVIII.

BIBLIOGRAFIE

I z v o a r e. PETRU MAIOR, *Istoria Bisericii românilor atît a cestor dincoace cît și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, 392 p. (și fragmentul inedit publicat de POMPILIU TEODOR, *În jurul unei lucrări istorice a lui Petru Maior. Contribuție la istoria cărții românești vechi*, în «An. Inst. Ist.-Cluj», IX, 1966, p. 271—281); TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; IOAN MICU MOLDOVAN, *Acte sinodale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș*, 2 vol., Blaj, 1869—1872, VI + 196 + 124 p.; NICOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 vol. Oeniponte (Innsbruk), 1885, CXXX + 1088 p.

Lucrări generale. ALEXANDRU GRAMA, *Istoria Bisericii românești unite cu Roma*, Blaj, 1884, VIII + 223 p.; *Șematismul veneratului cler al Arhidiecesei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș*, Blaj, 1900, 804 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni*. «Teologul» vlădicilor uniți, în «An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.», s. III, t. I, București, 1923, p. 149—192 (și extrasul: 44 p.); NICOLAE MLADIN și colab., *Cînd frații sînt împreună*, Sibiu, 1956, XVI + 315 p.; NICOLAE (MLADIN), *Biserica Ortodoxă Română una și aceeași în toate timpurile*, Sibiu, 1968, 309 p.; DUMITRU STĂNILOAE, *Uniaticismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, 207 p.

Lucrări speciale. AUGUSTIN BUNEA, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 la 1764...*, Blaj, 1902, XIX + 498 p.; V. STANCIU, *Episcopul Petru Pavel Aron*, Blaj, 1943, 63 p.; TULIU RACOTĂ, *Petru Pavel Aron*, în rev. «Transilvania», an. LXXVII, nr. 1—4, 1946, p. 32—44.

ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Vechi vizitațiuni canonice în Ardealul veacului al XVIII-lea*, în «Cultura Creștină», an. XVI, nr. 1, 1936, p. 22—26; nr. 2, 1936, p. 92—99 și nr. 3, 1936, p. 153—159.

ȘTEFAN METEȘ, *Contribuții la istoria Bisericii românești transilvane din veacul XVIII*, în «MA», an. XVI, nr. 7—8, 1971, p. 518—528.

NICOLAE LUPU, *Considerații asupra demisiei episcopului Grigorie Maior*, în rev. «Blajul», an. I, 1934, p. 24—32.

IOAN LUPAȘ, *Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici și Ioan Bob la Curtea din Viena în anul 1792*, Sibiu, 1912, 45 p. (și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 318—352); NICOLAE LUPU, *Episcopul Ioan Bob*, în rev. «Blajul», an. I, 1934, p. 335—352; Z. PÎCLIȘANU, *Un vechi proces literar. Relațiile lui Ioan Bob cu S. Klein, Gh. Șincai și P. Maior*, în «An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.», s. III, t. XVI, 1935, p. 221—255 și în «Revista Fundațiilor Regale», an. II, vol. III, 1935, p. 87—121; NICOLAE LUPU, *Episcopul Ioan Bob*, Blaj, 1944, 64 p.; OCTAVIAN BĂRLEA, *Ex historia romena: Ioannes Bob episcopus Fogarasiensis (1783—1830)*, 2 vol., Freiburg, 1951; NICOLAE ALBU, *Cauzele conflictului dintre episcopul Ioan Bob și Petru Maior*, în «Steaua», Cluj, an. XXII, nr. 2, 1971, p. 84—89; POMPILIU TEODOR, *Un memoriu din 1790 al clerului unit împotriva episcopului Bob* (în ms.).

I. LUPAȘ, *Acte relative la procesul dintre episcopul Lemeni și profesorii din Blaj*, în «Anuarul Inst. Ist. Naț. Cluj», III, 1924—1925, p. 573—584; CORIOLAN SUCIU, *Preambulă la procesul lemenian*, în «Cultura Creștină», Blaj, an. XVIII, nr. 6—7, 1938, p. 384—388, nr. 8—9, p. 501—520, nr. 10—11, p. 639—663, nr. 12, p. 730—745 și an. XIX, nr. 1—2, 1939, p. 56—69.

Activitatea tipografică. ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. II (1716—1808), tom. III (1809—1830), tom. IV. Adăogiri și îndreptări, București, 1910, 1936, 1944, 571 p. (II), VIII + 780 p. (III), XII + 375 p. (IV); AL. LUPEANU-MELIN, *Xilografii care au lucrat în tipografia veche din Blaj, 1750—1800*, Blaj, 1929, 24 p. + 19 pl. și în «Almanahul Graficei Române», Craiova, 1931, p. 121—134; IOAN GEORGESCU, *Tipografia Seminarului din Blaj*, în rev. «Boabe de grâu», an. V, nr. 1, 1934, p. 1—31 (și completările lui Z. Pîclișanu în nr. 2, p. 105—108); IOSIF E. NAGHIU, *Tipărituri blăjene între 1750—1800*, în rev. «Cultura Creștină», an. XXIV, nr. 5—6, 1944, p. 309—320; VIRGIL MOLIN, *Xilografii Petru Papavici Rîmnicianu, inovatorul artei de a ilustra cărți bisericești*, în «MO», an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 199—210; IOAN PLEȘA, *Tipărituri și publicații românești pe teritoriul comitatului Alba Inferioară*, în «Apulum», X, 1972, p. 777—796; CORNEL TATAI, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750—1830). I. Gravorul Vlaicu*, în «Apulum», XII, 1974, p. 629—641; ZSIGMOND JAKO, *Începuturile tipografiei de la Blaj*, în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 492—503.

Școlile din Blaj. IOAN RAȚIU, *Dascălii noștri*, Blaj, 1908, 108 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Documente privitoare la istoria școalelor din Blaj*, București, 1930; IOAN GEORGESCU, *Școlile din Blaj*, în rev. «Boabe de grâu», an. IV, nr. 6, 1933, p. 334—360; ȘTEFAN MANCIULEA, *Ctitorii școalelor din Blaj*, Blaj, 1938, 42 p.;

NICOLAE COMȘA, *Dascălii Blajului. Ordinea lor cronologică cu date bio-bibliografice*, Blaj, 1940, 151 p.; CORIOLAN SUCIU, *Arhieriei Blajului ctitori de școli naționale*, Blaj, 1944, 108 p.

Episcopia Orădiei. IOAN ARDELEANU, *Istoria diecesei româno-greco-catolice a Orădiei Mari*, 2 vol. Gherla-Blaj, 1883—1888, 175 + 137 p.; IACOB RADU, *Istoria diecezei române unite a Orăzii Mari*, Oradea, 1930, 241 p. + 16 pl.

Unirea în Bihor. GRUIA (= ȘTEFAN POP), *Din trecutul Bisericii bihorene*, în «RT», an. I, 1907, nr. 4, 5, 6, 9—10, 11; an. II, 1908, nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6; ȘTEFAN POP, *Din istoria bisericească a Bihorului*, în «Cultura Creștină», an. III, nr. 12, 1913, p. 363—369; NICOLAE FIRU, *Biserica Ortodoxă Română în Bihor în lupta cu unirea*, Caransebeș, 1913, 74 p.; ȘTEFAN TĂȘIEDAN, *Icoane din viața poporului român din Bihor (1726—1748)*, în «Cultura Creștină», Blaj, an. III, nr. 1, 1913, p. 13—18; nr. 2, p. 49—54; nr. 3, p. 81—86; nr. 4, p. 110—115; nr. 5, p. 142—147; ȘTEFAN TĂȘIEDAN, *Unirea Bihorului în 1737*, în «Cultura Creștină», an. V, 1915, nr. 10, p. 291—300; nr. 11, p. 329—340 și nr. 12, p. 369—380; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, *Până la 1829*, Oradea, 1935, 144 p.

ȘTEFAN TĂȘIEDAN, *Din viața și activitatea primului episcop sufragane român din Oradea Mare Meletie Kovacs*, în «Cultura Creștină», an. IV, nr. 9, 1914, p. 259—270 și nr. 10, p. 302—310; an. VI, 1916, nr. 9, p. 270—278; nr. 10, p. 291—300 și nr. 11, p. 333—339; ȘTEFAN LUPȘA, *Cum a ajuns Meletie Kovacs episcop*, în «BOR», an. LV, nr. 3—4, 1937, p. 214—220.

IACOB RADU, *Samuil Vulcan episcopul român unit al Orăzii Mari (1806—1839) și Biserica Ortodoxă Română*, Oradea, 1925, 105 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Episcopul unit Samuil Vulcan marele prigonitor al Ortodoxiei*, în «RT», an. XXIV, nr. 9—10, 1934, p. 305—314; GHEORGHE CIUHANDU, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830—1840)*, Arad, 1935, XXX + 702 p.; VASILE BOLCA, *Episcopul Samuil Vulcan al Orăzii*, Oradea, 1938, 111 p.

IACOB RADU, *Episcopul baron Vasile Erdely*, Oradea, 1928, 56 p.

Pentru Maramureș să se vadă bibliografia capitolului: *Viața bisericească a românilor din Maramureș în sec. XVII—XVIII*, îndeosebi lucrările lui A. HODINKA, AL. CZIPLE și SIMEON RELI.

LXIX

MÎNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ, MOLDOVA ȘI TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

În această perioadă s-au ridicat noi așezăminte mînăstirești în Țara Românească și în Moldova. Se înregistrează însă foarte puține ctitorii domnești. Lucrul este explicabil dacă ne gândim că domnii fanarioți erau puțin legați de țările pe care le cîrmuiau, iar domniile înseși erau nesigure și de scurtă durată. Se fac noi închinări de mînăstiri, pe lîngă cele din secolele anterioare, în care au venit călugări greci. S-au ridicat numeroase schituri, multe din lemn, din osteneala și daniile unor călugări și credincioși români, în care se ducea o viață duhovnicească superioară, potrivit pravilei călugărești și în care s-a desfășurat și o activitate culturală (copieri de manuscrise, traduceri din Sfinții Părinții etc.).

Mînăstirile din Țara Românească. Dintre ctitoriile domnilor fanarioți pomenim mînăstirea *Văcărești*, azi în București, ridicată de Nicolae Vodă Mavrocordat, între anii 1716—1722 (paraclisul a fost zidit de fiul său Constantin, în 1736). Biserica este monumentală, asemănătoare cu cea de la Hurezi. În această mînăstire s-a păstrat renumita bibliotecă a ctitorului.

În București, domnitorul Constantin Mavrocordat (a patra domnie 1744—1748) a refăcut din temelie mînăstirea *Sf. Spiridon (Vechi)* — cu toate clădirile din jur — închinînd-o Patriarhiei de Antiohia, cu toate moșiile și veniturile ei (1747).

În apropiere de București, Grigorie II Ghica (1747—1752) a ridicat mînăstirea și așezămîntul spitalicesc *Sfîntul Pantelimon*. Alături de spitalul de boli cronice, inițial cu 12 paturi, s-a mai ridicat un altul pentru izolarea ciumaților, cu o bisericuță proprie, avînd hramul Sfîntul Visarion. Acestui așezămînt i-au fost închinăte 13 mînăstiri și schituri, cu

toate moșiile lor, pentru întreținerea spitalului. Tot în București putem aminti mînăstirea (azi biserica) *Stavropoleos*, ctitorită în 1724 de un arhimandrit grec Ioanichie, devenit apoi mitropolit titular de Stavropoleos. A ajuns una din cele mai bogate mînăstiri ale țării, stăpînind un han, case, prăvălii, intravilane în București, moșii, vii etc. A fost închinată apoi unei mînăstiri din Epir, de unde era originar ctitorul.

Mai multe mînăstiri, schituri și biserici de mir au fost ctitorite — ca și în secolele anterioare — de marii dregători ai țării. De pildă, marele vornic Preda Bujoreanu — călugărit sub numele de Pahomie — a ctitorit schitul *Comanca* (jud. Vîlcea) și bisericile din *Coasta* (Păușești-Măglași-Vîlcea) și *Sfîntul Dumitru* din Rîmnicu-Vîlcea. Matei Morunglavu a ctitorit mînăstirea *Șerbănești* — Morunglavu (jud. Vîlcea), în 1746, paharnicul Constantin Obedeanu — mînăstirea ce-i poartă numele — *Obedeanu* — din Craiova (1748—1753), vornicul Badea Știrbei — schitul *Drăgănești-Olt* (pe la mijlocul secolului XVIII), Dumitrachi Hagi Marcu, fost mare paharnic — schitul *Mărculești Flămînda* din Cîmpulung (1756, acum demolat).

Dar cele mai multe așezări monahicești din perioada de care ne ocupăm au fost ctitorite de unii episcopi, egumeni, călugări și călugărițe. Astfel, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, episcopul Climent al Rîmnicului a refăcut din temelie *catedrala episcopală* din Rîmnic, la care a adăugat o *bolniță* nouă (1745), a ridicat schiturile *Pietrarii de Jos*, *Pătrunsa*, *Colnic* și cîteva biserici de mir, toate în județul Vîlcea.

Egumenul Nicodim de la Tismana a ridicat schiturile *Cioclovina de Sus* și *de Jos*, lîngă Tismana; un monah Pahomie ridică schitul *Izvorul Frumos* (jud. Vîlcea), un altul, Vasile, schitul *Puțuri* (jud. Dolj); călugării Ilarion și Ștefan au ridicat schitul *Frăsinet* (jud. Vîlcea, biserica schitului zidită în 1762—1763 de doi credincioși). În aceeași perioadă starețul Vasile — ajutat de Mavrocordați și de unele familii boierești — a ridicat schitul *Poiana Mărului* (fostul jud. Rm. Sărat), care a devenit o însemnată așezare sihăstrească. Mînăstirea *Suzana* (Prahova) a fost ridicată de maica Suzana Arșic, originară din Săcelele Brașovului, împreună cu alte călugărițe din acele părți. Ea a stat în fruntea mînăstirii ca stareță 30 de ani, fiind urmată de alte ardelence. Sub una din ele, Suzana Albu-leț, s-a ridicat a doua biserică, din zid. Mînăstirea *Berislăvești* — Argeș, începută de Sandu Bucșănescu, prin 1753—1754, a fost isprăvită în 1762 de egumenul Nicodim, identificat cu protopopul Nicolae Pop din Balomir, cunoscutul luptător pentru apărarea Ortodoxiei în Transilvania.

Unele mînăstiri și schituri — de proporții reduse și mai puțin înzestrate — au fost ridicate de mici dregători și chiar de unii negustori. De pildă, biserica mică a mînăstirii *Zamfira* a fost ctitorită, în 1743, de Zamfira, soția starostelui negustorilor din București, Manuil Apostol, — de la care i-a rămas și numele — și de nora ei Smaranda Bălăceanu. Schitul *Buliga* din Pitești a fost ridicat de Martin Buliga cupețul, în 1745 (azi demolat).

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-au ridicat schitul *Cheia* sau *Teleajen* (jud. Prahova), din lemn (1770), reclădit mai târziu din zid (1839), schitul *Pisculești* (jud. Argeș), ridicat de călugărița Eupraxia (1773), schitul *Predeal*, făcut din nuiele, apoi din lemn de brad, de un ieromonah Ioanichie (1774 și 1778), schitul *Cheia* (jud. Vâlcea), ridicat de preoții Radu și Preda (1777—1778), schitul *Brătășești* — Argeș, ctitorit de un Ioan Vîlsănescu, a fost refăcut de egumenul Partenie, iar egumenul Sofronie de la Cozia a refăcut *Cotmeana* (1778—1779). În sfîrșit, amintim de refacerea mînăstirii *Cernica*, în 1781, de către starețul Gheorghe, unul din marii «părinți duhovnicești» ai vremii. Fiind avariata de un cutremur în 1802, arhimandritul Timotei a ridicat — între 1809—1815 — actuala biserică Sfîntul Nicolae, pe locul celei vechi, a lui *Cernica Știrbei*. Paraclisul *Sfîntul Gheorghe* a fost ctitorit de un Dan Brașoveanu, în 1790, iar biserica *Sfîntul Gheorghe* din Ostrov de starețul Calinic cel Sfînt, cu ajutorul arhiereului Ioanichie Stratonichias, în 1831—1832. În 1799, ieromonahul Nicodim Greceanu — originar dintr-o familie boierească — a refăcut mînăstirea *Babele-Vlașca*, ctitoria lui Vlad Vodă Călugărul, de la sfîrșitul secolului al XV-lea.

La începutul secolului al XIX-lea, vistiernicul Constantin Samurcaș a ridicat mînăstirea *Ciorogîrla* (numită și Samurcășești), în apropierea Bucureștilor (1808), iar marele ban Radu Golescu, arhimandritul Dositei de la Căldărușani și logofătul Gheorghe Florescu ridică biserica mare de la mînăstirea *Țigănești* (1812), tot în apropierea Capitalei (exista din secolul al XVIII-lea ca mînăstire de călugărițe).

În 1813, arhimandritul Timotei de la Cernica, pe care l-am pomenit mai sus, a ridicat mînăstirea *Pasărea*, în apropierea Bucureștilor, pentru călugărițe. Fiind distrusă de un cutremur, a fost rezidită de arhimandritul Calinic cel Sfînt de la Cernica (1846—1847). Un egumen Arsenie — ajutat de familia Rucăreanu — a ridicat mînăstirea *Ghighiu*, lângă Ploiești, în 1814. O călugăriță Calistrata — ajutată de unii credincioși — a ridicat biserica de zid a schitului *Lainici*, în trecătoarea cu același nume (exista încă din secolul XVIII). Tot în primele două decenii ale

secolului a fost refăcută mînăstirea *Stînișoara*, prin strădaniile călugărilor Sava, sîrb de neam, și Teodosie din Sălișteea Sibiului (biserica mică a schitului a fost ctitorită de Gheorghe, clucer de arie, în 1747).

Primele mînăstiri mari din Dobrogea s-au ridicat tot acum. Cea dintîi biserică — din nuiele — și primele chilii de la mînăstirea *Cocoș* (jud. Tulcea) au fost ridicate prin 1833 de călugărul Visarion, originar din părțile Făgărașului, venit de la Muntele Athos. Peste două decenii s-a ridicat o biserică nouă, din zid, din banii lăsați de un bogat oier din Poiana Sibiului, Nicolae Hagi Ghiță, călugărit aici. Tot pe atunci s-a ridicat și mînăstirea *Taița* între Măcin și Isaccea, de călugări moldoveni, la care s-au adăugat și alții, din toate «țările» românești.

Cîteva biserici de mir au fost ridicate de domnii țării sau de marii dregători. De pildă, Scarlat Ghica (1758—1761 și 1765—1766) a ctitorit monumentală biserică *Sfîntul Spiridon Nou* din București, în care a fost îngropat, terminată de fiul său Alexandru (1766—1768). Prin testamentul său, Scarlat Vodă i-a lăsat o mare avere, o parte din venituri fiind hărăzite pentru unele opere de asistență socială (măritarea de fete sărace etc.). Marele logofăt Constantin Văcărescu începuse biserică *Schitu Măgureanu*, isprăvită de ginerele său, marele vistier Mihai Cantacuzino. Acesta din urmă a ctitorit și biserică *Sfinții 40 de Mucenici* de pe podul Mogoșoaiei, metoc al Episcopiei Rîmnicului (pe locul unde este acum Ateneul).

În 1744 domnița Bălașa, fiica lui Constantin Brîncoveanu, și soțul ei Manolache Lambrino au ridicat în București o biserică cu hramul *Botezul Domnului*, iar în 1750—1751, Bălașa singură a ridicat o nouă biserică cu hramul *Înălțarea Domnului*, înzestrată cu școală, spital și, se pare, cu un «xenodohion», adică azil pentru săraci și străini (în 1835 s-a înființat lîngă ea Spitalul brîncovenesc).

În 1722 marele logofăt Iordache Crețulescu a ridicat o biserică în București, cunoscută pînă azi sub numele de *Crețulescu*.

Alte biserici de mir au fost ridicate de vlădicii țării. De pildă, mitropolitul Daniil a ctitorit biserică *Vergului* și «*Cu sfinți*», amîndouă în București; episcopul Climent al Rîmnicului, pe care l-am mai amintit, a ctitorit biserică din *Bodești-Vîlcea*; urmașul său Grigorie Socoteanu — biserică *Toți Sfinții* din Rîmnicu-Vîlcea etc.

Diferiți egumeni și călugări se îngrijesc de ridicarea unor biserici de mir, în diferite orașe și sate. De pildă, egumenul Dionisie Bălăcescu de la Hurezi a ridicat o biserică în Telești-Gorj (1743—1747), alta

în Baia de Fier-Gorj (1748—1749); ieromonahul Atanasie, ecleziarhul de la Hurezi și logofătul Matei Dobriceanu au ridicat biserica din Dobriceni (jud. Olt); în 1764 egumenul Antonie de la Bistrița a făcut biserica din Costești-Vâlcea (1750); egumenul Partenie de la Brădet a ctitorit biserica din Costești-Argeș (1804); o stareță Eupraxia a ridicat biserica din Dăești-Vâlcea (1808—1814). Exemplele se pot înmulți. Multe din bisericile din satele mănăstirești erau ridicate cu cheltuiala mănăstirii respective sau a egumenilor.

Foarte multe biserici de mir au fost ridicate de mici boieri și negustori, altele erau zidite de diferiți meșteșugari, ajutați câteodată de unii boieri. Așa sînt: biserica din Bengeștii de Mijloc-Gorj, ridicată de Stoica Bengescu (1729); biserica Sfîntul Ștefan din Preajba-Dolj, de Hagi Stan Jianu paharnicul (1778—1779), cea mai frumoasă biserică-culă din Oltenia; biserica Mîntuleasa sau Adormirea din Craiova, ctitorită de vornicul Barbu Știrbei împreună cu Ioan, vataful de croitori și tot «rufetul» croitorilor din oraș; biserica Sfîntul Ioan Botezătorul din Caracal ridicată de cojocarii din oraș (1767); Sf. Gheorghe Nou din Craiova, de starostele Milcu Stoenescu (1754—1755); biserica Gănescu din Craiova de stolnicul Barbu Zătreanu; bisericile Negustori (1726), Mîntuleasa (1734), Olari (1758), Batiște (1764), Sfîntul Elefterie (1774), a lui Bucur Ciobanul, toate în București; biserica Gîrlași sau Toți Sfinții din Buzău de medelnicerul Mihail Mincu (1780), Calvini-Buzău de vataful de plai Tudor Săseanul (1775), Cărbunești-Gorj de polcovnicul Mihai Colțescu (1780), Urșani, Horezi-Tîrg, Bogdănești, Slătioara, toate în jud. Vâlcea, ridicate de vataful de plai Ion Urșanu, Preajna-Mehedinți, de slujerul Tudor Vladimirescu (1808), Toți Sfinții din Caracal, de cîțiva negustori și altele.

Numeroase biserici de mir — și chiar schituri — au fost ridicate cu cheltuiala unor preoți de mir sau a credincioșilor pe care-i păstoreau. Așa sînt bisericile Popa Nan (1719), Popa Soare (1744) — ca și bisericile mai vechi: Popa Herea, Popa Ivașcu ș.a. din București, Sfîntul Nicolae, ctitorită de preotul Gheorghe, în 1708 și Sfînta Vineri (de preoții Oancea și Ion, 1769), ambele în Cîmpulung, Sfîntul Nicolae din Slatina (de preotul Andrei, începutul secolului XVIII), Peștișani-Gorj (de preoții Alexandru și Roman, 1735), Mihăești-Vâlcea (de preotul Constantin, ieromonahul Oprea), Zorlești-Gorj (de protopopul Barbu Zorilescu și fratele său căpitanul Mihai, 1744—1775), Sfinții Apostoli din Craiova (de popa Cristea și enoriașii, 1783—1784), Călinești-Vâlcea (de preotul Ioan, 1775),

Ostroveni-Dolj (de protopopul Oprea, preotul Manea, Dobre Măciucă, Florea Ciobanu și alții, 1796) etc.

Mânăstirile din Moldova. Ca și în Țara Românească, în timpul domniilor fanariote s-au ridicat puține mânăstiri mari. Majoritatea erau mânăstiri mici — mai degrabă schituri — ridicate de modești slujitori ai altarului: episcopi, egumeni, călugări, preoți de mir, dar și de unii mici dregători sau chiar din daniile credincioșilor de rînd. Între mânăstirile mari se numără *Precista* din Focșani, ctitoria primului domn fanariot Nicolae Mavrocordat. Alta este mânăstirea *Frumoasa* în marginea Iașului, vechea ctitorie a hatmanului Melentie Balică, de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, refăcută de Grigorie II Ghica, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Pe lîngă refacerea bisericii, inclusiv zugrăvirea ei, noul ctitor a ridicat ziduri înconjurătoare, un turn-clopotniță, case domnești și chilii. În urma acestei restaurări, a primit numele de *Frumoasa* (o nouă refacere aparține arhimandritului Ioasaf Voinescu, în 1836—1839).

Grigorie II Ghica a ridicat un schit din lemn, «în codrul Iașilor» lîngă Socola, în locul căruia fiul său Matei (1753—1756), cu jitnicerul Ștefan Bosie, au ridicat o biserică de piatră (refăcută la sfîrșitul secolului de un Gheorghe Tărîță, de la care i-a rămas numele).

O mânăstire ieșeană care a îndeplinit apoi un însemnat rol filantropic a fost *Sfîntul Spiridon*, ridicată de Ștefan Bosie între anii 1752—1763 (refăcută în 1804—1805, întrucît vechile clădiri au fost distruse de un cutremur). La 1 ianuarie 1757, domnitorul Constantin Racoviță a dat un hrisov pentru înființarea unui spital. Tot el a ridicat o mânăstire cu hramul *Profetul Samuil* la Focșani, declarată metoc la Sfîntul Spiridon din Iasi. Avea în jurul ei un spital.

O mânăstire cu rosturi însemnate în viața bisericească și culturală a Moldovei a fost *Văratecul*. Potrivit tradiției, prima așezare monahală de aici a luat ființă prin strădania maicii Olimpiada, venită de la schitul învecinat Topolița, care a ridicat o biserică în poiana numită Văratec. O altă maică, Nazaria, a ridicat a doua biserică, tot din lemn.

În 1808 s-a ridicat biserica actuală, prin strădania stareței Olimpiada și a duhovnicului Iosif. Mânăstirea a primit numeroase danii din partea cîtorva boieroaice, unele călugărite aici (Elena Paladi, Elisabeta Balș, Safta Brîncoveanu), încît a ajuns să devină una din cele mai înzestrate dintre mânăstirile Moldovei. De-a lungul anilor, mai multe schituri și mânăstiri învecinate au trecut sub ascultarea Văratecului.

Dintre numeroasele schituri ridicate în secolul al XVIII-lea, amintim doar pe cele care au avut rosturi mai de seamă în viața bisericească a Moldovei. Am amintit într-un alt capitol de schitul *Pocrov*, ridicat de fostul episcop Pahomie al Romanului, în apropierea mînăstirii Neamț, unde a introdus rînduielile vieții sihăstrești ale Sfîntului Dimitrie, mitropolitul Rostovului. Schitul *Agafon-Botoșani* a fost ridicat de un sihastru cu acest nume, înainte de 1729. Schitul *Horecea*, în Moldova de nord, datează din primele decenii ale secolului, iar biserica de zid a fost făcută de egumenul Artemon mai tîrziu. Amintim, de asemenea, mînăstirea *Vorona-Botoșani*, ctitorită de stolnicul Sandu Ilie, mînăstirea *Gorovei-Dorohoi*, ridicată prin anii 1740—1742, schiturile *Sihăstria* de lîngă Secu, ridicat în 1734 de episcopul Ghedeon al Romanului, metoc la Neamț (biserica actuală a fost ridicată de starețul Dometian, în 1825), schitul *Sihla*, în apropiere (refăcut în 1813 de starețul Benedict de la Secu), *Vovidenia* de lîngă mînăstirea Neamț, ctitorit de episcopul Ioanichie al Romanului (1749—1751), *Gîrcina-Neamț*, *Dărmănești-Lapoș-Neamț*, *Horaița-Neamț*, *Durău-Neamț*, pe locul unuia mai vechi (înnoit în 1802; biserica actuală datează din 1835), *Almaș-Neamț* (schit de maici, ridicat de Ecaterina, soția spătarului Iordache Cantacuzino), *Cozla* sau *Draga*, azi în Piatra Neamț, ridicată de schimonahul Vasile și monahia Varvara, în 1769, schitul *Doamna*, tot în Piatra Neamț, ridicat de un ieromonah Mitrofan, în ultimele decenii ale secolului, *Valea Neagră-Vrancea*, ridicat de un preot Matei (1755), *Doljești-Roman*, ctitorit de Vasile Ruset hatmanul și ieromonahul Dionisie Hudici (1765—1774), *Giurgeni-Roman*, metoc al Episcopiei, *Savu* sau *Cernu* (Bacău), ridicat de preotul Dragomir, *Poiana Pralii*, în părțile de sud ale Moldovei, ctitorit de Vasile Tudoran, mazăl din Hîrlău, *Măgura Ocnei*, lîngă Tg. Ocna, metoc al mînăstirii Sfîntul Spiridon din Iași, *Tisa-Bacău*, metoc la Doljești, *Vârzești-Iași*, construit de un Toderaș Măcărescu, *Vladnic-Roman*, de Constantin Costachi (1738), refăcut de unul din urmașii săi, spătarul Matei, *Sihastru-Tecuci*, metoc al Episcopiei Romanului, *Asău*, lîngă Moinești și multe altele.

Dincolo de Prut amintim mînăstirile *Hîrbovăț-Orhei*, ctitoria lui Constantin Carpuz (1730), *Hîrjauca-Orhei*, ctitorită de Mișu Bulat (pe la mijlocul secolului), *Hîncu* (reconstruită în 1772), *Dobrușa-Soroca*, cu mai multe biserici, cea mai mare, cu hramul Sfîntul Nicolae, fiind ctitoria banului Toma Cozma, *Rughi-Orhei*, ridicată de căpitanul Andronache Rudea și negustorul Simion Doncea (1777), *Răchita-Orhei*, de preoții Andrei și Ion Roșca (1797), *Vărzărești* (refăcută 1796) ș.a.

La începutul secolului al XIX-lea amintim mînăstirea *Mogoșești-Dorohoi*, ctitoria monahului Sava, fostul clucer Ștefan Holban (1818—1825), schitul *Tarcău-Neamț*, ridicat de ieroschimonahul Avramie (1828—1833) etc.

În orice caz, numărul schiturilor și al «sihăstriilor» din Moldova era foarte ridicat. În 1809 existau numai în eparhia Romanului 26 de mînăstiri și 74 de schituri. Mai multe vor fi fost în eparhia Iașilor, iar ceva mai puține la Rădăuți și Huși.

Din bisericile orașelor țării, unele erau ctitorite de boieri, altele de vlădici, altele de preoți și credincioși. De pildă, biserica *Adormirea* din Cernăuți a fost ridicată de domnitorul Nicolae Mavrocordat, biserica *Banu* din Iași a fost zidită de Savin Zmucilă banul în 1705, apoi refăcută, în jurul anului 1800, de mitropolitul Iacob Stamati, biserica *Sfinții 40 de mucenici* tot din Iași, de Vasile Ruset hatmanul, biserica *Sfîntul Nicolae* din Cîmpulung de Ioan Teodor Callimachi (1758—1761), biserica *Precista Mică* din Roman de un preot Ioniță, pe la mijlocul secolului, biserica *Adormirea Maicii Domnului* din Căușani-Tighina de mitropolitul Daniil al Proilaviei (1765). În Chișinău au fost zidite bisericile *Sfinții Împărați*, ctitoria marelui spătar Constantin Rășcanu, *Sfîntul Ilie*, refăcută în 1806 de Toader Sabău, *Nașterea Maicii Domnului*, ridicată de serdarul Vasile Mazarachi (1812) ș.a. Foarte multe biserici din orașe erau ridicate de meseriași, servind ca lăcaș de închinare pentru breasla respectivă (bisericile *Curelari* și *Sfîntul Nicolae Șusă*, ambele la Iași, ale ciubotarilor, *Sfîntul Pantelimon-Iași* a pitarilor, *Sfînta Paraschiva din Păcurari-Iași* a croitorilor, *Sfîntul Ștefan* din Țicău-Iași a băcanilor, *Sfîntul Ilie* din Bîrlad și *Sfîntul Ilie* din Botoșani ale blănarilor, *Sfîntul Gheorghe* din Bîrlad a abagerilor, *Sfîntul Nicolae* din Roman a negustorilor brașoveni și lipscani).

În ce privește bisericile de mir din parohiile rurale, unele erau ctitorii ale boierilor, ridicate pe propriile lor moșii, dar cele mai multe erau ctitorite din obolul preoților și al credincioșilor, biserici mici, din lemn, din nuiele, uneori din piatră și cărămidă.

Viața mînăstirească. După cum am putut constata, numărul așezărilor monahale, îndeosebi schituri, a fost în continuă creștere, cu toate că în perioada de care ne-am ocupat au fost zidite prea puține mînăstiri mari, de domnii celor două țări sau de dregătorii lor. Se înțelege că și numărul viețuitorilor era destul de ridicat. Mulți din ei, din dorința de a duce o viață duhovnicească mai înaltă, puneau bazele unor «sihăstii», sub ascultarea mînăstirii din care au plecat. În mînăstirile închinare,

numărul călugărilor greci, veniți să le administreze, era redus. Numeroasele închinări de mînăstiri — făcute în cursul secolului precedent, care au dus la înlăturarea călugărilor români din marile ctitorii voievodale românești — au favorizat înființarea atîtor schituri noi, în care viețuiau numai călugări de neam român. În secolul de care ne ocupăm s-au făcut alte închinări de mînăstiri, așa cum vom arăta într-un alt capitol. De multe ori, noile schituri erau închinare celor două Mitropolii sau Episcopiilor de pe teritoriul cărora se găseau.

Un fapt de mare însemnătate pe care trebuie să-l semnalăm în acest secol este prezența masivă în multe mînăstiri ale Țării Românești și ale Moldovei a unor călugări transilvăneni.

Explicația acestui fapt trebuie să o căutăm în numeroasele prigoane care s-au abătut asupra clerului și credincioșilor transilvăneni în secolul al XVIII-lea și mai ales în distrugerea mînăstirilor ortodoxe din Transilvania din ordinul generalului Bukow. O parte din călugării transilvăneni luptători pentru Ortodoxie s-au așezat în mînăstirile din Țara Românească : Nicolae Pop-Nichifor, Nicodim, Sofronie de la Cioara etc. Apoi, episcopii Pahomie al Romanului și Misail al Buzăului, mitropolitul Iacob Stamati, starețul Gheorghe de la Cernica și Căldărușani, arhiereul Ioanichie Stratonichias, arhimandritul Eustatie Popovici de la Brătești-Pășcani, protosinghelul Naum Rîmniceanu, maica Suzana Arșic, care a ctitorit mînăstirea ce-i poartă numele, ieromonahii Ioanichie de la Predeal, Teodosie de la Stînișoara, Visarion de la Cocoș și atîția alții erau originari din Transilvania. În 1815, s-a ivit chiar o neînțelegere la Căldărușani, pricinuită de faptul că «ungurenii» adică transilvănenii dețineau «toată ocîrmuirea mînăstirii». Le Neamț, în prima jumătate a secolului XIX, călugării ungureni întreceau cu numărul pe moldoveni. În acest fel, mînăstirile noastre au avut un însemnat rol în întărirea conștiinței de unitate națională.

Ca și în secolele precedente, și în perioada de care ne ocupăm s-au abătut mai multe nenorociri asupra mînăstirilor românești. Multe din ele au fost distruse de turci în cursul deselor războaie care s-au purtat în țările noastre între Rusia și Turcia sau între Austria și Turcia. De pildă, în 1737—1738 a fost arsă catedrala episcopală din Rîmniceu cu reședința și chiliile din jur, în 1777 a fost distrus schitul Cheia de pe Teleajen, în 1788 schitul Stînișoara, în 1821 — în timpul Eteriei — mînăstirile Secu, Agapia, Slatina și altele. A fost nevoie de cheltuieli enorme pentru refacerea lor.

Viața monahală din Oltenia a suferit perturbări în cursul ocupației acesteia de către austrieci (1718—1739). S-au luat totuși unele măsuri pozitive, în sensul că s-au interzis închinările la Locurile Sfinte și numirea de egumeni străini.

După ocuparea părții de nord a Moldovei de Habsburgi (1775), a urmat desființarea a peste 20 de mânăstiri și schituri și prefacerea lor în biserici de mir. Au rămas în ființă numai trei: Putna, Sucevița și Dragomirna, ultima avînd ca metoc și mînăstirea Sfîntul Gheorghe din Suceava, unde erau moaștele Sfîntului Ioan cel Nou, cu un număr de cel mult 25 de călugări fiecare. Din această pricină, sute de călugări au trecut în Moldova, așezîndu-se în mînăstirile de aici.

Mînăstirile mari și-au păstrat întinsele proprietăți — funciare sau altele — primind alte danii, din partea unor credincioși cu stare. Schiturile mici, înființate acum, aveau pămînt mai puțin, în jurul lor, pentru hrana viețuitorilor.

Mînăstirile se bucurau și acum de numeroase scutiri din partea domnilor țării. De pildă, la 7 februarie 1741, Constantin Vodă Mavrocordat, pe atunci domn în Țara Românească, a dat un nou hrisov prin care acorda scutire de dajdie mînăstirilor, clerului și marilor boieri. Tot atunci a numit 10 «epitropi» aleși dintre egumenii mînăstirilor mari, în fața cărora toți ceilalți egumeni erau obligați să prezinte un raport anual asupra veniturilor și cheltuielilor lăcașului pe care-l cîrmuiau, hotărînd ca din o parte a veniturilor să se întrețină mînăstirea, iar restul «să se dea la felurite faceri de bine, după glăsuirea testamentelor ctitoricești».

În ce privește administrarea averilor mînăstirești, se semnalează numeroase abuzuri. De multe ori, egumeniile unor mînăstiri — mai ales închinată — erau arendate unor călugări pe un anumit termen. De pildă, în 1830 egumenia schitului Hangu era arendată protosinghelului Gavriil, pe timp de 10 ani. În astfel de condiții, era firesc să nu se înregistreze nici un progres în viața duhovnicească și culturală a mînăstirii respective.

Domnii celor două țări au fost nevoiți în mai multe rînduri să ia măsuri pentru o mai bună chivernisire a averilor mînăstirești. De pildă, în 1776, Alexandru Vodă Ipsilanti, pe atunci în Țara Românească (1774—1782), a rînduit ca mînăstirile să nu mai poată face împrumuturi decît cu încuviințarea ierarhului locului, nici să nu mai cumpere moșii, ci «mai virtos a le îngriji pe cele ce au și să dreagă cele stricate ale mînăstirii». În 1798, Constantin Hangerli al Țării Românești (1797—1799) a luat noi măsuri pentru o mai bună organizare a mînăstirilor: să se numească

numai egumeni români, care să nu fie schimbați decât cu aprobarea mitropolitului, să nu se trimită Locurilor Sfinte mai mult decât era stabilit, se interzicea egumenilor să facă împrumuturi fără știrea mitropolitului, călugării greci nu puteau să se așeze în mănăstirile țării decât cu știrea domnului, bunurile egumenilor morți fără testament urmau să intre în posesia mănăstirilor respective ș.a.

Dar în anul următor, Alexandru Moruzi (a doua domnie : 1799—1801), în urma stăruinței călugărilor greci, a schimbat aceste hotărîri. Între altele, s-a stabilit ca egumenii mănăstirilor închinete să fie trimiși de la Locurile Sfinte. Alte dispoziții priveau administrarea averilor mănăstirilor închinete.

Cei mai mulți domni fanarioți jefuiau mănăstirile țării, pentru a strînge o parte din banii necesari pentru plata cheltuielilor făcute la obținerea domniei. Astfel, ei încasau sume însemnate de bani la numirea egumenilor, la moarte le luau agoniseala, iar uneori erau alungați din mănăstire, pentru a le putea lua banii. Datorită faptului că mulți egumeni ajungeau în fruntea mănăstirii prin dare de bani, se înțelege că ei nu puteau fi la înălțimea chemării lor, ci dimpotrivă, erau de multe ori o piedică în calea propășirii duhovnicești și culturale a mănăstirii respective.

În ciuda condițiilor vitrege prin care au trecut — distrugeri de către turci, abuzuri ale egumenilor greci și ale domnilor fanarioți etc., — mănăstirile românești neînchinete au fost și în acest secol însemnate centre de viață culturală și de asistență socială. În toată perioada de care ne-am ocupat, întâlnim numeroși călugări traducători de cărți teologice din grecește și rusește, tipografi, copişti, zugravi de biserici. Din rîndul călugărilor s-au ridicat cărturari de seamă, cum au fost Vartolomeu Măzăreanu în Moldova, Grigorie Sidis, Naum Rîmniceanu în Țara Românească, fără să mai vorbim de cei ridicați pe scaunele vlădicești (Filaret și Chesarie de la Rîmnic, Iacob Putneanu, Leon Gheucă, Amfilohie Hotiniul, Veniamin Costachi în Moldova ș.a.). Marile mănăstiri posedau biblioteci cu numeroase manuscrise și tipărituri (Neamț, Putna, Bistrița, Cernica, Căldărușani, Văcărești etc.). Pe lângă mănăstirile Hurezi, Bistrița, Tismana, Cozia, dar mai ales la Cernica și Căldărușani, erau adevărate «școli» de copişti, scriindu-se în românește. În Moldova, s-a desfășurat o rodnică activitate de copiere de manuscrise în mănăstirile Dragomirna, Putna, Neamț, Secu, Brătești etc. În unele mănăstiri s-au înființat școli românești, unele pentru pregătirea preoților. Între acestea, la loc de cinste trebuie să pomenim școala teologică superioară de la Putna, în-

ființată de mitropolitul Iacob Putneanul și arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu, după modelul Academiei din Kiev. A funcționat numai patru ani. În 1775 s-a înființat o școală pregătitoare pentru preoți la mînăstirea Obedeanu din Craiova, despre care nu știm cît a funcționat, iar în 1797 s-a deschis o altă școală la mînăstirea Antim din București, metocul Episcopiei Argeșului, care a funcționat mai multe decenii.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea la Cernica și la Căldărușani, existau școli de zugravi bisericești (în cea din urmă s-a pregătit cunoscutul pictor de mai târziu Nicolae Teodorescu). În alte mînăstiri existau școli elementare pentru călugări și călugărițe, altele au deschis școli pentru copiii din satele mînăstirii (sau în orașe), cum a fost școala înființată de mînăstirea Neamț în Tg. Neamț.

În acest secol, pe lîngă bolnițele mînăstirești întîlnite în secolele anterioare, s-au înființat primele spitale moderne în țările românești, pe lîngă unele mînăstiri din orașe. În 1704, de pildă, spătarul Mihai Cantacuzino a înființat spitalul de pe lîngă mînăstirea Colțea din București, cu 24 de paturi — 12 pentru bărbați, 12 pentru femei, — precum și o farmacie. Era destinat «bolnavilor săraci» și «străinilor bolnavi». Grigorie II Ghica a ridicat, între 1735—1750, mînăstirea Pantelimon din București, avînd în jurul ei un spital cu 12 paturi, «pentru cei ce ar pătîmi de boale cronice», iar în 1750, Gr. Ghica a început construirea unor «osebite spitale», pentru bolnavii de ciumă și de «lingoare» (febră tifoidă). Îngrijirea medicală era gratuită. Spitalul se întreținea din veniturile moșiilor mînăstirii, dăruite de domn sau de alți binefăcători, ca și din contribuțiile schiturilor — metocuri ale așezămîntului Sfîntul Pantelimon.

În Moldova s-a înființat un nou spital pe lîngă mînăstirea Sfîntul Spiridon din Iași, prin hrisovul lui Constantin Cehan din 1 ianuarie 1757. Printr-un alt hrisov, cu data de 22 decembrie 1759, se hotăra: «să se facă spital, adică bolniță, pentru căutarea și buna odihnă a celor mulți bolnavi și neputincioși și săraci ce se află din pămînteni și streini...». În continuare se menționau daniile hărăzite mînăstirii, «pentru trebuința bolniții, ca să aibă cheltuială în destul pentru hrana acelor bolnavi, pentru așternutul și îmbrăcămintea lor, cum și pentru plata doctorului, a spițerului și a girahului (= chirurgului) și pentru alți oameni ce vor mai fi trebuincioși de grija și slujba bolniții...». Din această bolniță (spital), s-a dezvoltat cu timpul actualul spital orășenesc de adulți din Iași.

În 1789, egumenul Gherasim Putneanul a pus bazele unui spital pe lîngă mînăstirea Precista Mare din Roman, acțiune desăvîrșită de urmașul său Vartolomeu Putneanul, în 1798 (Gherasim lăsase prin testament

500 lei «bani gata» și 4000 dați cu zapise, din care să se construiască un local pentru spital). S-a construit un local adecvat, s-a organizat o farmacie și a fost angajat un medic și personal ajutător (poslușnici). Ajutoare bănești substanțiale a oferit și episcopul de atunci al Romanului, Veniamin Costachi. Din acest spital s-a dezvoltat apoi actualul spital orășenesc din Roman. Un alt spital funcționa pe lângă mînăstirea Sfîntul Prooroc Samuil din Focșani, metoc la Sfîntul Spiridon din Iași. În prima jumătate a secolului XIX, medicul Dionisie arhimandritul a tradus din grecește *Medicina practică*, în două volume, tipărită în 1848.

Starețul Paisie de la mînăstirea Neamț a organizat, pe lângă bolnița veche existentă mai de mult, o bolniță aparte (ospiciu) pentru demenți. Călugărul nemțean Nicanor «bolnicerul» a scris o *Carte duhovnicească*, rămasă în manuscris. Între anii 1847—1852, mînăstirea Neamț, prin rîvna starețului Neonil, a construit actualul spital din Tg. Neamț, deschis oficial la 16 octombrie 1852.

În toate spitalele pe care le-am pomenit bolnavii primeau întreținere și asistență medicală gratuită, fiind primiți mai ales oameni lipsiți de mijloace materiale, care nu aveau posibilitatea de a fi îngrijiți la domiciliu. Personalul medical și de îngrijire era plătit din veniturile mînăstirilor respective. În acest fel, Biserica a îndrumat o însemnată acțiune filantropică.

Mînăstirile românești din Transilvania. Am prezentat într-un alt capitol puținele știri pe care le avem despre mînăstirile românești din Transilvania și Banat în secolele XIV și XV. Ele și-au continuat existența și în secolele XVI și XVII, fără să avem însă date istorice sigure asupra lor. Unele din ele au devenit reședințe ale vlădicilor ortodocși români. Astfel, mînăstirea din *Feleac* a fost reședința mitropolitului Daniil și a urmașilor săi; la mînăstirea din *Vad* au rezidat mai mulți episcopi, aproape un veac și jumătate; la *Prislop* probabil a stat vlădica Ioan, fostul preot din Peșteana; la *Geoagiu*—Hristofor; în mînăstirea din *Lancrăm*—Sava, iar la mînăstirea din *Alba Iulia* mitropolitul Eftimie și urmașii lui. În mai multe rînduri, aceste mînăstiri românești s-au bucurat de sprijinul domnilor din Țara Românească și Moldova sau al dregătorilor acestora. De pildă, mînăstirea *Prislop* a fost refăcută în 1564 de către domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești (1529—1530), căsătorită în Transilvania. Avea o situație materială bună, căci în 1749 stăpînea moșiile: Silvașul de Sus, Boița, Vălioara, Tuștea, Lunca Cernii și Fărcădinul, toate în Țara Hațegului.

Mînăstirea din *Lancrăm*, în care s-a stabilit mitropolitul Sava (c. 1559—c. 1570), a fost ctitorită de cîțiva boieri munteni pribegiți în Transilvania: Ioan Medereț, Radu stolnicul, Sava vlădica, jupîneasa Stănilă, clucereasa Stanca și Mihăilă vistierul. O mînăstire din lemn în *Toplița* (jud. Harghita) a fost ridicată, după tradiție, de soția unui domn român. Se pare că e vorba de doamna Safta, a lui Gheorghe Ștefan al Moldovei (1653—1658), care a trecut pe aici, în 1658, cînd și-a pierdut scaunul domnesc.

În secolul al XVIII-lea, cea mai însemnată mînăstire ortodoxă românească din Transilvania a fost *Sîmbăta de Sus*, ctitoria lui Constantin Brîncoveanu (bunicul său, vornicul Preda, ridicase o biserică de lemn în satul Sîmbăta de Sus, în 1657). Mînăstirea a fost zidită înainte de 1700, în stilul specific epocii brîncovenești, fiind înzestrată de ctitor cu toate cele trebuitoare (Brîncoveanu a mai ctitorit în Transilvania bisericile din Făgăraș și Ocna Sibiului).

Dar în afară de aceste puține ctitorii, pe care am putea să le numim «voievodale», în Transilvania au existat peste 200 de mînăstiri și schituri românești ridicate din evlavie și dărnicia călugărilor, preoților și credincioșilor de aici. Majoritatea erau așezări modeste, în apropierea satelor, cu o bisericuță și o casă țărănească în jur, toate din lemn, în care viețuiau doi-trei călugări, cîteodată unul singur, uneori și cîteva călugărițe bătrîne.

În unele sate existau cîte două sau chiar trei schituri (de pildă în hotarul satelor *Drăguș-Făgăraș*, *Șinca Veche-Făgăraș*, și *Chiuești* — lîngă Dej erau pomenite cîte trei «mînăstiri»). De aceea, numele ce li s-a dat uneori, de «mînăstire», este impropriu, ele fiind doar schituri. De pildă, în 1726, era pomenită o «mînăstire» în *Arpașul de Jos* (Făgăraș), în care trăiau o călugăriță, cu fostul ei soț, lipsit complet de vedere. Aceste schituri erau foarte sărace. Unele primeau felurite danii din partea credincioșilor țărani. Ctitorii lor erau de regulă călugări, preoți de mir sau chiar credincioși țărani. De pildă, schitul din *Chiherul de Jos*, pe valea inferioară a Mureșului, era ctitorit de un ieromonah Partenie și de nepotul său, dascălul Gligoraș; schitul *Sîngeorz* (Bistrița-Năsăud) de ieromonahul Climent, fost preot de mir în sat, sub numele Constantin; un Urs Broina — zugrav, se pare și preot, — a ridicat un schit în *Stobor* (jud. Cluj), distrus de autorități în 1787. În hotarul satului *Cioara* (jud. Alba) exista o «mînăstire» numită Afteia «din plășorul Cioara». Se pare că este ctitoria cunoscutului luptător pentru Ortodoxie, ieromonahul Sofronie, căci dintr-o plîngere a credincioșilor ortodocși transilvani din 1757, reiese că el și-a făcut «o țîr de schit în mijlocul codrului...», pe care i l-au distrus autoritățile. Doi negustori macedoromâni din Cluj, Pavel și gine-

rele său Cristofor Literatul, au zidit o mînăstire în satul *Mănăstur*, din apropierea Clujului.

Alte schituri erau ctitorite de credincioși transilvăneni : *Ormenișul de Cîmpie* de Andrei Călbaze, la 1673, *Zagra* (jud. Bistrița-Năsăud) de țăranul Vasile Rai, în prima jumătate a secolului XVIII, *Rîpa de Jos* (jud. Mureș) de Petrică Pinteia etc.

Iată principalele schituri românești ortodoxe atestate documentar în primele șase decenii ale secolului al XVIII-lea (în afară de cele pomenite în secolele anterioare) : *Abrud, Bulz, Cioara, Daia Română, Măgina, Lupșa* în județul Alba ; *Plosca, Răchitova, Vaidei, Vaca (Crișan)* în jud. Hunedoara ; *Săliște, Sibiel, Porcești, Racovița, Săcădate, Săsăuș, Săsciori*, în jud. Sibiu ; *Arpașul de Jos și de Sus, Berivoiul Mare, Bucium, Comana de Jos și de Sus, Cuciulata, Dejani, Drăguș, Lisa, Netot, Mărgineni, Ohaba, Perșani, Porumbacul de Jos și de Sus, Scorei, Șinca Veche, Telechi Recea, Vaida Recea, Veneția de Sus, Viștea de Jos, Viștea de Sus*, toate în Țara Făgărașului ; *Milașul Mare, Silvașul de Cîmpie, Ormenișul de Cîmpie, Rîciu*, în «Cîmpia» Transilvaniei ; *Chiherul de Sus și de Jos, Deda* (din sec. XVII), *Solovăstru, Ruși-Munți, Hodac, Ibănești, Rîpa de Jos, Monor*, pe Valea inferioară a Mureșului ; *Petridul de Sus*, lângă Turda, *Cășeiul de Jos, Chiuești, Gîrbou, Ciceu, Poieni, Strîmba Fizeșului, Nicula* (după unii din secolul XVI, după alții din XVII), *Mintiul Român*, în părțile Dejului ; *Telciu, Rebra Mare, Rebra Mică, Feldru, Zagra*, în jud. Bistrița-Năsăud ; *Feleac, Someșeni, Mănăstur, Stobor, Morlaca*, în Cluj ; *Treznea, Poptelec*, în Sălaj etc.

În Maramureș, exista o mînăstire de lemn la *Moisei*, sfințită încă din 1672, de mitropolitul Sava Brancovici, în prezența a doi călugări de la Putna. Alte mînăstiri existau la *Giulești* (unde-l întîlnim pe episcopul Iosif Stoica, în 1695), *Petrova, Bîrsana, Ieud, Cuhea, Budești, Săcel* și altele.

Cele mai multe dintre mînăstirile din Transilvania propriu-zisă au fost incendiate sau dărîmate din ordinul generalului Bukow în 1761—1762. Au căzut jertfă urgiei acestuia aproape toate schiturile pe care le-am amintit în Țara Făgărașului, care fiind din lemn, au fost arse. Tot atunci au fost distruse mînăstirile de la *Sîmbăta de Sus, Rîmeț, Geoagiu, Prislop, Plosca*, cîteva din părțile de nord ale Transilvaniei (*Chiuești, Mintiul Român, Treznea* ș.a.).

O parte din ele s-au refăcut în anii următori, dar au fost din nou distruse. De pildă, mînăstirea *Sîmbăta de Sus* a fost refăcută de egumenul Visarion, ajutat de frații Manolache și Nicolae Brîncoveanu, urmașii ctitorului, dar a fost din nou distrusă în noiembrie 1785. A rămas în ruină

pînă în prima jumătate a secolului nostru. Același lucru s-a petrecut și cu mînăstirea Rîmeț : a fost distrusă în 1762, refăcută și apoi distrusă pentru a doua oară, în 1785 decembrie (ulterior a fost refăcută). În urma acestor distrugerii, pămîntul schiturilor respective a fost luat de proprietarii locali («domnii de pămînt»), uneori de țărani. Bunurile mobile ale unora au fost duse la Blaj.

După întărirea uniației de către generalul Bukow, cea mai mare parte a mînăstirilor și schiturilor ortodoxe. — mai ales din Transilvania de nord și din Maramureș — au ajuns sub oblăduirea Bisericii unite. În scurt timp ele s-au desființat, din lipsă de călugări. Unele din ele au fost demolate și duse în satele învecinate, pentru a servi ca biserici parohiale. Dintre cele rămase în ființă, ca mînăstiri unite, pomenim : *Prislopul* (în 1810 a murit ultimul călugăr), *Măgina* (pînă pe la 1871), *Strîmba Fizeșului* (pînă în 1848), *Nicula* (a funcționat neînterupt ca mînăstire, pînă azi), *Bixad* (în jud. Satu Mare, înființată de călugărul grec Isaia de la Athos, trecut la uniație, în ultimul deceniu al secolului XVII).

În afară de cele pomenite mai sus, s-a mai ridicat o mînăstire-catedrală unită la *Blaj*, cu hramul Sfînta Treime, prin strădaniile episcopilor Inochentie Micu și Petru Pavel Aron. Ea avea un domeniu întins, cu 13 sate, care-i aducea un venit anual de 6000 fl., din care jumătate erau pentru episcop, iar restul pentru întreținerea a 11 călugări «bazi-liani de rit grecesc», 20 de elevi în seminar și trei ieromonahi în colegiul «De Propaganda Fide» din Roma. Primii călugări ai mînăstirii au fost și profesori ai celor trei școli înființate în 1754. În afară de aceasta, episcopul Petru Pavel Aron a înființat o nouă mînăstire, cu hramul *Bunavestire*, chiar în curtea reședinței sale, avînd și un seminar în care învățau numai tineri călugări, supuși la un regim de post aspru. În 1777 călugării de aici au fost trecuți în mînăstirea Sfînta Treime, iar în 1781 s-au contopit și cele două Seminarii. Tot Petru Pavel Aron a înființat o nouă mînăstire pe lîngă biserica din *Alba Iulia — Maieri*.

În ciuda condițiilor grele de viață prin care au trecut, în schiturile românești din Transilvania s-a desfășurat și o oarecare activitate culturală-școlară, căci în multe din ele se copiau manuscrise, se alcătuiau lucrări originale ori învățau carte tineri din satele învecinate. De pildă, în anul 1716 s-au copiat aici — în românește — un *Apostol* și o *Evanghelie* «prin osteneala întru ieromonahi nedestoinicul Eustatie Rus, în svînta mînăstire a Feleacului»; un ieromonah Varlaam, venit din Moldova, copia un *Triod slavo-român* în mînăstirea de la Sibiel, în anul 1716. La mînăstirea Bucium din Țara Făgărașului, un ieromonah Ambrozie copia *Viețile sfinților*, în 1737. O remarcabilă activitate a desfășurat

logofătul Matei Voileanu grămăticul (originar din Voila) stabilit la mănăstirea Drăguș, unde a alcătuit felurite predici și istorioare morale, a copiat vieți de sfinți etc. Preotul Vasile din Sîmbăta de Sus, călugărit sub numele de Visarion și ajuns egumen al mînăstirii lui Constantin Brîncoveanu, a întocmit lucrarea polemică *Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia ce s-au izvodit și s-au numit adecă uniia în țara Ardealului*. Probabil un călugăr de la Prislop a alcătuit *Plîngerea Sfintei mînăstiri a Prislopului*.

În multe mînăstiri au funcționat școli, în care se pregăteau tineri români din satele din jur: Sîmbăta de Sus, Prislop, Rîmeț, Cioara, Măgina, Feleac, Strîmba Fizeșului ș.a. Multe din mînăstirile pe care le-am amintit au avut un rol însemnat în lupta purtată de clerul și credincioșii ortodocși din Transilvania pentru apărarea Ortodoxiei, împotriva încercărilor de atragere la uniație. Între călugării luptători pentru Ortodoxie trebuie să-i pomenim pe Sofronie de la Cioara, Visarion de la Sîmbăta de Sus, Ioanichie din Veneția de Sus, Teodosie de la Plosca, Efrem de la Prislop și alții.

În tot cursul secolului al XVIII-lea, au existat permanente legături între călugării ortodocși din Transilvania și cei din Țara Românească și Moldova. Mulți călugări transilvăneni erau tunși în monahism în mînăstirile de peste Carpați, apoi reveneau în schiturile din satele lor. După distrugerea mînăstirilor transilvănene de către generalul Bukow, mulți călugări au trecut munții, așezîndu-se în mînăstirile de peste Carpați. Mînăstirea Moisei era închinată Putnei. În 1759 egumenul Calistrat de la Putna înștiința clerul și pe credincioșii din Maramureș despre numirea ieromonahului Teofan ca egumen la Moisei, făcută cu binecuvîntarea mitropolitului Iacob Putneanul al Moldovei. Mai mulți călugări — mai ales moldoveni — sînt întîlniți prin satele și schiturile Transilvaniei, în calitate de copişti, zugravi de biserici, dascăli etc.

Mînăstirile din Banat. O situație aparte prezintă mînăstirile bănățene: *Hodoș-Bodrog, Bezdin, Lipova*, fosta reședință vlădicească în secolul anterior, restaurată în 1732, *Săraca* (Șemliug), refăcută în 1730 de Ghiurișco Lazarevici și fiii săi Nica și Jivan, cu o stare materială bună, *Partoș* (biserica mare refăcută în 1750—1753 de Marcu Muțiu), *Sîngeorge, Voilovița, Cebza*, ridicată pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, *Caransebeș, Baziaș, Ciclova, Lugoj, Ogradena Veche* (Mrăcunea), *Mesici, Srediștea Mică, Vărădia, Zlatița, Cusici* ș.a. În Arad-Gai episcopul Sinesie Jivanovici a ridicat mînăstirea *Sfîntul Simeon Stîlpnicul* (1760—1762), devenită apoi gropniță a episcopilor arădeni.

Acestea aveau un număr redus de călugări, fie români, fie sîrbi. Între cei de neam român mulți erau din Țara Românească — îndeosebi din Oltenia — sau din Transilvania. În unele existau școli, cum a fost cea de la Partoș, înființată de judele Gheorghe Laiu din Ciacova, în care au învățat carte doi cărturari bănățeni de mai tîrziu: protopopul Constantin Șubonă din Timișoara și dascălul Mihail Roșu din Jadani (azi Cornești).

Și asupra acestor mînăstiri s-a abătut urgia regimului habsburgic. În ultimul pătrar al veacului al XVIII-lea, cele mai multe dintre ele au fost desființate din dispoziția Mariei Tereza și a lui Iosif II: Partoș, Să-raca, Baziaș, Cusici, Srediștea Mică, Mrăcunea etc. Multe au devenit biserici parohiale.

Datorită faptului că scaunele vlădicești de la Arad, Timișoara și Caransebeș-Vîrșeș erau ocupate de ierarhi de neam sîrb, vechile mînăstiri românești rămase în ființă au ajuns în stăpînirea Bisericii sîrbe. Astfel, în fruntea mînăstirilor Bodrog, Bezdin, Mesici și Sîngeorge au ajuns egumeni de neam sîrb, care au contribuit la înlăturarea limbii române din slujbe și la întărirea elementului etnic sîrb din mînăstirile respective. După 1864—1865, cînd a avut loc reînființarea Mitropoliei Ortodoxe Române a Transilvaniei, a urmat un dureros proces între cele două Biserici — sîrbă și română — aflate între granițele Imperiului habsburgic, judecat pînă la Tabla regească (tribunalul suprem) din Budapesta. Biserica românească n-a putut dobîndi decît mînăstirea Hodoș-Bodrog.

Concluziile care se desprind din cele de mai sus sînt evidente. Domnii fanarioți și marii dregători din Țara Românească și Moldova au ridicat puține mînăstiri. În schimb, unii ierarhi, egumeni, călugări, preoți de mir și credincioși au ctitorit numeroase schituri și sihăstirii, în care s-a născut o adevărată mișcare de înnoire a vieții duhovnicești și culturale.

În Transilvania, Maramureș și Banat de asemenea se cunosc numeroase așezări monahale, ridicate prin jertfele materiale ale preoților și credincioșilor de aici. Cele mai multe au fost dărîmate sau incendiate din ordinul generalului Bukow, altele desființate și transformate în biserici de mir, așa cum s-a întîmplat și cu mînăstirile din Bucovina.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele indicate pentru istoria Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei în secolul al XVI-lea.

Pentru bibliografia tuturor mînăstirilor din acest secol se pot consulta: NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Bucu-

rești, 1961; NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I. Țara Românească*, 2 vol. (București), 1970, 800 p. II *Moldova, Craiova*, 1971, 426 p.; NICOLAE STOICESCU, *Repetoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p.

Lucrări generale. AL. ȘTEFULESCU, *Gorjul istoric și pitoresc*, Tg. Jiu, 1904, LXIX + 421 p. + 42 pl. + 1 h.; ROMAN SORESCU, *Mănăstirile dobrogene*, București, 1914, 164 p.; DOMINIC IONESCU, *Schituri și biserici de sat*, București, 1931, 128 p. (regiunea Argeș-Vâlcea); I. C. FILITTI, *Biserici și ctitori*, București, 1932, 48 p. (extras din «BOR», L, 1932, biserici și schituri buzoiene); I. IONAȘCU, *Biserici, chipuri și documente din Olt*, I, Craiova, 1934, VII + 272 p.; V. BRĂTULESCU și R. ILIE, *Mănăstiri și biserici din Ilfov*, București, 1935, 80 p. + 1h.; I. DONAT, *Fundațiile religioase ale Olteniei, partea I-a. Mănăstiri și schituri*, Craiova, 1937, 96 p. (extras din Arhivele Olteniei, XVI, 1937); I. POPESCU-CILIENI, *Biserici, târguri și sate din jud. Vâlcea*, Craiova, 1941, 138 p. + X pl. + 1 h.; N. A. CONSTANTINESCU, *Acte și documente buzoene, partea I*, București, 1941, VI, + 60 p.

C. VOICESCU, *Mănăstirea și așezământul spitalicesc Sfântul Pantelimon de lângă București*, în «BOR», an. XCI, nr. 11—12, 1973, p. 1295—1312.

Mănăstirile din Moldova (ultimele cercetări). T. G. BULAT, *O ctitorie târzie: mănăstirea Doljești-Roman*, în «MMS», XLI, nr. 11—12, 1965, p. 611—629; EPIFANIE COZARESCU, *Biserica Precista Mare din orașul Roman*, în «MMS», an. XLV, nr. 3—4, 1969, p. 224—231; CONSTANTIN TURCU, *Despre schitul Brătești «din codrul Pașcanilor», însemnat centru cultural-școlar din secolul al XVIII-lea* în «MMS», an. XLV, nr. 10—12, 1969, p. 628—634; CONSTANTIN VOICESCU, *Schitul Pocrov și importanța lui pentru viața și cultura bisericească din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în «BOR», an. XC, nr. 7—8, 1972, p. 819—832. Pentru bomițele mănăstirești să se vadă bibliografia citată la «Mănăstirile din secolul al XVI-lea». Se va adăuga și: GH. BAILEANU, *Evoluția juridică a epitropiei Sf. Spiridon de la 1757 la 1800*, 4 vol. Iași, 1929—1932; V. RAȘCANU și GH. BAILEANU, *Istoricul spitalului orășenesc de adulți din Iași*, I, București, 1965; NESTOR VORNICESCU, *Instituții pentru îngrijirea sănătății patronate de mănăstirea Neamț*, în «MMS», an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 442—450; T. G. BULAT, *Biserica Moldovei și așezămintele spitalicești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în «BOR», an. XC, nr. 11—12, 1972, p. 1227—1237.

Mănăstirile din Transilvania. ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Vechile mănăstiri românești din Ardeal*, în «Cultura Creștină», Blaj, an. VIII, nr. 7—8, 1919, p. 151—170; D. ANTAL, *Schituri și mănăstiri în protopopiatul Reghinului*, în «RT», an. XVI, nr. 4, 1926, p. 91—96; IOSIF E. NAGHIU, *Ceva despre mănăstirile din Țara Năsăudului*, în «Arhiva Someșană», Năsăud, nr. 19, 1936, p. 85—100; G. MĂNZAT, *Vechile mănăstiri din ținutul Someșului*, în «Cultura Creștină», Blaj, an. XVI, 1936, p. 583—591; ȘTEFAN METEȘ, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, CXXVIII + 364 p.; VENIAMIN TOHĂNEANU, *Mănăstirea Brîncoveanu*, în «MA», an. X, nr. 7—8, 1965, p. 521—546; ANDREI GÎLEA, *Zece documente inedite despre fosta mănăstire de lângă Săcădate (Sibiu)*, în «MA», an. XII, nr. 8—9, 1967, p. 707—714; MIHAI MANOLACHE, *Istoricul mănăstirii Rîmeș din Transilvania*, în «MA», an. XIV, nr. 7—8, 1969, p. 499—517; DRAGOSIN OANĂ, *Schitul «Afteia»*, în «Apulum», XI, 1973, p. 851—855.

Mănăstirile din Banat. NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, în «MB», XXII, nr. 10—12, 1972, p. 530—618 și XXIII, nr. 1—3, 1973, p. 16—105 (și extras: Timișoara, 1973, 192 p.); VICTOR VLĂDUCEANU, *Mănăstiri bănățene*, Timișoara, 1947, 144 p.; ION B. MUREȘIANU, *Mănăstiri din Banat*, Timișoara, 1976, 174 p.; IOACHIM MILOIA, *Mănăstirea Săraca, centru de cultură și artă bănățeană*, în «Analele Banatului», an. IV, nr. 2—4, 1931, p. 85—105; LONGIN I. OPRIȘA, *Un vechi monument de artă românească în Banat: mănăstirea Săraca*, în «MB», an. XVI, nr. 10—12, 1966, p. 702—708; GHEORGHE COTOȘMAN, *Mănăstirea Cebza*, în «MB», XIX, nr. 7—9, 1969, p. 429—435.

LXX

VIAȚA MONAHALĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. STAREȚUL PAISIE ȘI UCENICII SĂI

În veacurile trecute, mînăstirile românești erau adevărate focare de cultură și artă, în care se scriau cronici, se caligrafiau manuscrise, se lucrau veșminte și vase liturgice, se pregăteau tineri pentru slujba de dieci la curtea domnească, de copişti și de preoți, dar, în același timp, erau și lăcașuri de înaltă trăire duhovnicească. Cu timpul însă, această viață cultural-artistică și duhovnicească a început să decadă, mai ales în mînăstirile pe care domnii români le închinaseră la Locurile Sfinte din Răsărit (Muntele Athos, Constantinopol, Alexandria, Ierusalim, Muntele Sinai etc).

În secolul al XVIII-lea, deși țările noastre se aflau sub cîrmuire fanariotă — epocă de regres în multe laturi ale vieții politice, economice, sociale, culturale și bisericești — se observă totuși o înviorare a vieții duhovnicești în anumite mînăstiri românești. Această schimbare s-a petrecut mai ales sub influența vieții ascetice din anumite mînăstiri rusești, care trăiau după rînduielile marelui teolog, ascet și reformator al vieții monahicești, Sfîntul Dimitrie, mitropolitul Rostovului (1651—1709). Unul dintre «ucenicii» săi a fost *episcopul Pahomie al Romanului*, ctitorul schitului Pocrov de lîngă mînăstirea Neamț, în care a trăit o vreme — după retragerea din scaunul episcopal —, potrivit rînduielilor ascetice ale dascălului său.

Un alt mare ascet și călugăr cu viață îmbunătățită a fost *starețul Vasile de la Poiana Mărului*. Acesta a trăit un timp la mînăstirea Dăl-hăuți (jud. Vrancea), pe care a cîrmuit-o vreo 20 de ani. De aci, găsind un alt loc potrivit pentru o așezare pustnicească, s-a stabilit la Poiana Mărului (la 50 km. de Rîmnicu-Sărat), unde a ridicat o biserică și chilii,

pentru el și o parte din părinții de la Dălhăuți. Aici a dus o viață duhovnicească superioară, cu rugăciune, muncă și studiu.

Pe lângă aleasa sa viață duhovnicească-ascetică, starețul Vasile era și un bun cunoscător al scrierilor patristice, din care a făcut anumite traduceri. A scris și câteva lucrări teologice-ascetice, rămase — în cea mai mare parte — în manuscris : *Întrebătoare răspunsuri adunate din Sf. Scriptură pentru depărtarea de bucatele cele oprite făgăduinței călugărești cei de bună voie* (tipărită mai târziu la Neamț, în 1816), *Cuvînt înainte la cartea Sfîntului Nil Sorski* (ascet, teolog și filozof rus, stareț la Sorska, 1433—1508), *Cuvînt pentru rugăciune*, *Pentru luarea aminte a inimii și a minții și pentru rugăciune*, *Înainte cuvîntare spre capetele fericitului Filotei Sinaitul*, *Cuvînt înainte la cuvintele lui Grigorie Sinaitul* ș.a.

Starețul Vasile a trecut la cele veșnice în prima jumătate a anului 1767, după ce izbutise să ridice pe o treaptă înaltă viața sihăstrească de la Poiana Mărului și de la câteva schituri învecinate (Dălhăuți, Trăisteni, Cîrnul).

Starețul Paisie. În aceeași vreme a trăit și marele înnoitor al monahismului românesc — și într-o măsură oarecare și al celui rusesc — *Paisie*, supranumit *Velicicovschi*.

S-a născut în orașul Poltava din Ucraina, la 21 decembrie 1722, ziua pomenirii marelui mitropolit Petru Movilă al Kievului, fapt pentru care a primit la botez numele acestuia. Era al 11-lea din cei 12 copii ai preotului Ioan, slujitor la catedrala Uspenia (Adormirea) din Poltava și al soției sale Irina, călugărită spre sfîrșitul vieții în mînăstirea Pocrov din același oraș, sub numele de Iuliana. După cercetări mai noi, se susține că se trăgea dintr-o familie de moldoveni stabiliți de mai mult timp în ținuturile Harkovului și Poltavei, înrudiți cu strămoșii după mamă ai lui Dimitrie Cantemir.

Bunicul și străbunicul său fuseseră tot preoți în Poltava, iar alte rudeni intraseră în călugărie. Rămas orfan de tată la vîrsta de patru ani, a fost crescut de mama sa și de fratele său mai mare, Ioan, preot la biserica la care slujise și tatăl lor. A învățat la școala parohială de aici, iar după moartea fratelui său a fost înscris la vestita Academie duhovnicească din Kiev, înființată de mitropolitul de neam român Petru Movilă. Cursurile Academiei erau împărțite pe atunci în trei cicluri : patru clase inferioare, în care se învățau limbile latină, greacă, slavă și polonă, cu gramatica și sintaxa, două clase medii (poetica și retorica), care se făceau într-un singur an și Academia propriu-zisă, cu două secții : filozo-

fia, cu doi ani de studii și teologia, cu patru ani. A urmat aici numai primele patru clase, apoi a părăsit școala, spre a-și închina viața trăirii duhovnicești. În toamna anului 1740, a intrat în mînăstirea Liubețchi, pe Nipru, iar după trei luni a trecut la mînăstirea Medvedovschi, situată în Ucraina din dreapta Niprului, aflată însă sub stăpînire polonă. Aici a fost tuns ca rasofor, la praznicul Schimbării la Față din anul 1741, primind numele de Platon.

Viața bisericească a preoților, călugărilor și credincioșilor ortodocși din Ucraina ocupată de Polonia catolică era tot așa de grea ca și în urmă cu un secol, cum am arătat în altă parte. De multe ori mînăstirile ortodoxe erau închise sau prefăcute în uniate, călugării și preoții ortodocși alungați, întemnițați, siliți să treacă la uniație.

Abătîndu-se prigoana și asupra mînăstirii Medvedovschi, monahul Platon s-a reîntors în Kiev, intrînd în cunoscuta Lavră a Peșterilor, unde a fost pus să sculpteze icoane în aramă.

Din dorința unei vieți duhovnicești cît mai înalte, în 1742 a trecut în țările noastre, stabilindu-se pentru cîtiva ani la schiturile *Dălhăuți* (jud. Vrancea), *Trăisteni* (Rm. Sărat) și *Cîrnul* (jud. Buzău), cel din urmă ctitorit de Mircea Ciobanul și refăcut de Matei Basarab. Aici a avut prilejul să cunoască pe schimonahul Vasile de la Poiana Mărului, pe schimonahul Onufrie de la Cîrnul și alți părinți cu viață aleasă, deoarece în aceste trei schituri românești influența vieții monahale de la Muntele Athos era deosebit de puternică. Toate acestea au determinat pe monahul Platon să părăsească Țara Românească, unde viețuise patru ani și să se îndrepte spre Muntele Athos. Și astfel, în vara anului 1746 a plecat spre Athos, împreună cu un ieromonah Trifon, nădăjduind să-și găsească un povățuitor, care să-l îndrume pe căile unei vieți duhovnicești și mai alese.

În acest timp, Muntele Athos se găsea totuși într-o stare tristă. Mînăstirile erau robite de turci și silită să se răscumpere cu sume însemnate de bani, multe din ele erau într-o stare de ruină și neorînduială, călugării — de neamuri felurite — se învrăjbeau între ei, viața duhovnicească nu mai era în starea de altă dată.

Călugărul Platon a cercetat mai mulți pustnici, în nădejdea găsirii unui povățuitor duhovnicesc. Negăsind nici unul, s-a așezat într-o chilie în jurul mînăstirii Pantocrator. Pe la începutul anului 1750, a venit la Athos starețul Vasile de la Poiana Mărului, care l-a îmbrăcat pe Platon în mantie, dîndu-i numele de Paisie.

Ajungînd pe o înaltă treaptă a desăvîrșirii morale, monahul Paisie a ajuns să fie prețuit de frații săi de călugărie, încît, încetul cu încetul,

au început să se strângă ucenici în jurul său. Primul dintre aceștia a fost moldoveanul Visarion, urmat de alți doi frați, Partenie și Chesarie. Peste câțiva ani, când s-a înmulțit numărul ucenicilor și s-a simțit nevoia unui preot-duhovnic, frații au stăruit pe lângă povățuitorul lor să primească a fi hirotonit întru preot. Și astfel, după multe stăruințe, Paisie a fost hirotonit preot (ieromonah)-duhovnic de către un episcop Grigorie, în anul 1758. Iar când numărul fraților a sporit și mai mult, s-au mutat în chilia Sfântul Prooroc Ilie, care atârna tot de mînăstirea Pantocrator. Aici au zidit din temelie o biserică, chilii și alte clădiri trebuitoare oricărei gospodării. Ucenicii se ocupau cu lucrul cîmpului și cu alte îndeletniciri potrivite tagmei călugărești, iar starețul a început să revizuiască vechile traduceri slave din scrierile Sfinților Părinți după originalul grecesc.

Lipsa de chilii pentru cei 64 de frați, l-a determinat pe Paisie să părăsească Sfântul Munte — în 1763 — și să vină undeva în țările românești, pline de mînăstiri mari, vechi ctitorii ale evlavioșilor noștri domni. S-au așezat pentru început în schitul Vărzărești (Rm. Sărat). De aci, s-au îndreptat spre Iași, unde au fost primiți de mitropolitul Gavriil Callimachi, care le-a oferit mînăstirea Dragomirna, ctitoria mitropolitului Anastasie Crimca, cu toate moșiile ei. Și astfel, din anul 1763, la Dragomirna, care era pînă atunci aproape pustie, a început o viață nouă, de muncă și de rugăciune. De îndată s-au îndreptat spre Dragomirna noi viețuitori, români, ruși și ucrainieni.

Starețul Paisie a întocmit un «îndreptar» sau un regulament în 28 de puncte, cu felurite rînduiri privitoare la viața călugărească de aici. El a introdus pravila folosită în schitul Sfântul Ilie ale cărei cerințe de căpetenie erau: viața de obște, ascultarea, smerenia, sărăcia, munca, slujbele după tipic, respectarea pravilei călugărești, mărturisirea gîndurilor în fața duhovnicilor etc. În această mînăstire, starețul a continuat tîlcuirea scrierilor marilor trăitori și asceți din grecește în slavonește și românește (Antonie cel Mare, Isaia Pustnicul, Petru Damaschin, Marcu Ascetul, Teodor Studitul ș.a.). În același timp, au fost corectate vechile tîlmăciri slave din lucrările cuvioșilor Macarie cel Mare, Diadoh, Filotei Sinaitul, Grigorie Sinaitul, Simeon Noul Teolog, Casian Romanul și alții. Pe lângă aceste traduceri, starețul Paisie a întocmit o lucrare despre *Rugăciunea minții*, în șase capitole și o combatere a învățăturii care se răspîndise pe atunci în mînăstirile din Ucraina de către un monah care tăgăduia această rugăciune.

Starețul ținea fraților cuvântări în fiecare zi, într-una românește, în alta slavonește. Slujba se făcea alternativ, slavonește și românește, dat fiind numărul mare de călugări slavi.

Dar în anul 1775, toată această frumoasă activitate cărturărească, împreună cu o aleasă viață duhovnicească, a luat sfârșit, căci în urma ocupării Moldovei de nord (Bucovina) de austrieci, starețul cu întreaga obște au fost nevoiți să părăsească Dragomirna. Cu încuviințarea mitropolitului Gavriil Callimachi, starețul, cu 200 din cei 350 de frați, s-au așezat la mănăstirea Secu, unde au fost chemați de egumenul Eftimie, proegumenul Nifon și ceilalți frați. S-a continuat și aici pravila de la Dragomirna timp de patru ani, cu rugăciune, cuvântări zilnice și traduceri din Sfinții Părinți și marii nevoitori răsăriteni. Au fost ridicate noi chilii, pentru ca să poată fi adăpostiți toți călugării de la Dragomirna.

În anul 1779, la dorința domnitorului Constantin Moruzi (1777—1782), lui Paisie i s-a încredințat și egumenia mănăstirii Neamț, cea mai veche și mai luminoasă vatră a monahismului din Moldova. Duhovnicul Ilarion a fost încredințat cu conducerea mănăstirii Secu, în numele lui Paisie, iar el, cu o parte din frați, s-au mutat la Neamț (15 august 1779). Aici, a întărit rînduielile de la Athos, cu viață de obște, slujbe după tipic, predici, grijă pentru bolnavi, bătrâni și călători, mărturisirea gândurilor către părinții duhovnicești, muncă la cîmp sau diferite meserii. S-au ridicat noi chilii, o casă de oaspeți și un spital. Numărul viețuitorilor nemțeni a ajuns la 700, între care erau moldoveni, munteni, transilvăneni, ruși, ucrainieni, bieloruși, greci, bulgari, sîrbi și chiar foști necreștini trecuți la Ortodoxie. S-au continuat și aici traduceri din scrierile Sfinților Părinți și ale marilor asceți, în limbile română și slavă. Numărul manuscriselor păstrate din timpul lui Paisie se ridică la aproape 300, dintre care aproximativ 40 au fost scrise de el însuși. El a format o adevărată «școală» de traducători din limba greacă. Unii călugări tineri au fost trimiși la Academia de la Sfîntul Sava din București, pentru învățarea acestei limbi. Mitropolitul Gavriil Petrov al Petersburgului și Novgorodului a stăruit pe lîngă Paisie să-i trimită traducerea *Filocaliei* în slavo-rusă, pe care a tipărit-o apoi la Petersburg, în anul 1793. Astfel, prin strădaniile starețului Paisie, mănăstirea Neamț a ajuns cel mai însemnat centru de cultură teologică-ascetică din țările noastre.

În anul 1790, în timp ce Moldova era ocupată de trupe țariste (1788—1791), arhiepiscopul Ambrozie Serebrenicov al Ecaterinoslavului — numit locțiitor de mitropolit al Moldovei — a venit la Neamț și a ridicat pe starețul Paisie la vrednicia de arhimandrit.

Presimțindu-și sfârșitul, Paisie a început să-și scrie autobiografia, dar a rămas neterminată, căci a trecut la cele veșnice la 15 noiembrie 1794, în vîrstă de 72 de ani. A fost îngropat în biserica mare a mînăstirii Neamț, unde i se vede și azi mormîntul. La cîteva zile după aceasta, soborul mînăstirii a ales ca stareț și arhimandrit pe Sofronie, întîiul dintre duhovnicii soborului, de neam rus, care a stărețit vreo zece ani.

Rînduielile urmate de starețul Paisie în schitul Sfîntul Ilie și mai ales în cele trei mînăstiri moldovene pe care le-a cîrmuit, au avut o influență binefăcătoare asupra altor mînăstiri și schituri, nu numai din țările române, ci și din Rusia. Ucenici de-ai săi — ruși, bieloruși și ucrainieni — pregătiți de el pentru îndrumarea vieții duhovnicești, s-au răspîndit în peste o sută de mînăstiri rusești, ducînd pretutindeni același duh nou de viață călugărească. În părțile de nord ale Rusiei, tradițiile paisiene s-au răspîndit în mînăstirile Valaam, Solovăț, Alexandru Sfirski și lavra Alexandru Nevski, din Petersburg; în centrul Rusiei, la sihăstria Optina, în mînăstirile Briansk, Pesnoșă, Simonov și Novospask, ultimele două în Moscova; iar în sud, la mînăstirile Ploșteansk, Lavra Pecerska din Kiev, Noul Athos din Caucaz și multe altele (la acestea se adaugă numeroase mînăstiri de maici). Mișcarea spirituală a lui Paisie, trecută în Rusia, a influențat și pe unii din marii cărturari ruși din secolul al XIX-lea (Dostoievski, A. Homiakov ș.a.).

După cum era și firesc, influența paisiană a fost deosebit de puternică în mînăstirile Moldovei. Învățăturile și rînduielile paisiene s-au răspîndit mai ales prin ucenicii direcți ai starețului, dintre care amintim pe următorii: Visarion, primul său ucenic († 1766), Ilarion, egumenul de la Secu, Sofronie, urmașul lui Paisie în stăreția mînăstirii Neamț, Gherontie și Dorotei, trimiși de stareț la studii la București, tîlmăcitori de cărți din limba greacă, Onoriu, îngrijitorul spitalelor de la Dragomirna și Neamț, Iachint de la Pocrov, mai tîrziu egumen la Vorona, Platon, cel care a scris *Viața lui Paisie* și a alcătuit o culegere din scrierile sale ascetice, ierodiaconul Ștefan, care a tradus din slavo-rusă *Viețile sfinților* în 12 volume, ierodiaconul Grigorie, mai tîrziu mitropolit al Ungrovlahiei, care a tradus zeci de lucrări teologice din grecește, Neonil, ucenic al lui Sofronie și stareț la Neamț, păstrător credincios al tradițiilor paisiene și mulți alții. În duhul lui Paisie a trăit și marele mitropolit al Moldovei Veniamin Costachi, deși nu i-a fost ucenic direct.

Starețul Gheorghe de la Cernica și Căldărușani. Cel mai de seamă ucenic al lui Paisie, care i-a făcut cunoscute învățăturile în Țara Româ-

nească, a fost starețul Gheorghe. Era un transilvănean, trecut de tînăr în Țara Românească, unde a intrat în slujba unui arhieru grec, cu care a plecat apoi la Muntele Athos. Acolo a ajuns «ucenic» al lui Paisie, la schitul Sfîntul Ilie, urmîndu-l apoi la mînăstirile Dragomirna, Secu și Neamț. În 1781, s-a îndreptat din nou spre Muntele Athos, dar în București, prezentîndu-se la mitropolitul Grigorie II, acesta i-a încredințat conducerea și refacerea vieții monahale din mînăstirea Cernica. Astfel, și-a întrerupt drumul spre Athos și a intrat în mînăstirea Cernica, împreună cu alți doi călugări bătrîni. Pînă atunci, vreme de 30 de ani, mînăstirea fusese părăsită și pustie, de aceea starețul Gheorghe ne apare ca un reîntemeietor al ei. Cu ajutoare primite de la domnitorul Nicolae Mavrogheni (1786—1790) și de alți creștini, a început lucrarea de zidire și de refacere a chiliilor. Starețul Gheorghe a izbutit să refacă nu numai starea materială a mînăstirii, ci să o ridice la o viață duhovnicească superioară, cu slujbe zilnice, citiri din Sfînta Scriptură și din Sfinții Părinți, muncă, ascultare, sărăcie, mărturisirea gîndurilor. În 1794, i s-a încredințat și conducerea mînăstirii Căldărușani, unde a dus o parte din călugării de la Cernica, punînd început vieții de obște și aici. El a povățuit pînă la moarte (3 decembrie 1806) călugării din amîndouă mînăstirile. La Căldărușani a putut statornici mai temeinic rînduieelile monahale, căci aceasta era o mînăstire mult mai înzestrată și mai bine organizată cînd a ajuns în fruntea ei.

Încă din 1785, starețul Gheorghe își întocmise o «diată», care reprezenta o frumoasă icoană a vieții duhovnicești trăite de călugării români la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Cuprindea învățături din Sfînta Scriptură, din Sfinții Părinți și din cărțile de slujbă. Fiind mult prețuită, a circulat în numeroase copii în manuscris.

Este vrednic de remarcat faptul că ucenicii starețului Gheorghe, mai cu seamă cei în prima jumătate a secolului al XIX-lea, au fost conduși în munca lor de spiritul românesc, nu de cel grecesc, — deși nu se încheiase epoca fanariotă — și nici de cel slavon, promovat de ucenicii ucrainieni și ruși ai lui Paisie.

Între cei mai de seamă colaboratori și ucenici ai starețului Gheorghe trebuie să-i pomenim pe ieromonahul *Macarie*, unul din marii cărturari din secolul XVIII, care a stat cu Paisie la schitul Sfîntul Ilie și la Dragomirna, tălmăcitor al multor cărți și lucrări din grecește în românește, rămase în manuscris (*Omiliile Sfîntului Macarie Egipteanul*, tipărite în 1775 la București, erau traduse de el), *Dorotei*, urmașul lui Gheorghe în stăreția mînăstirii Căldărușani, care a alcătuit o *Povățuire*

către călugării de acolo, ieromonahul *Protasie*, care a alcătuit o *Povăţuire* în versuri către monahii de la Cernica, precum şi viaţa stareţului Gheorghe şi alţii.

Dintre călugării cu viaţă îmbunătăţită care au trăit la Cernica şi Căldăruşani, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, trebuie menţionaţi: stareţul *Calinic* de la Cernica (1818—1850), mai târziu episcop de Rîmnic (1850—1868), trecut, în 1950, în rîndul sfinţilor, arhimandritul cărturar *Nicodim Greceanu* de la Căldăruşani, care a tipărit cîteva cărţi şi a transcris numeroase manuscrise şi alţii. Tot la Căldăruşani au trăit un timp ierodiaconul *Grigorie*, ucenicul direct al lui Paisie, care în 1823 a fost ridicat în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, ieromonahul *Macarie*, dascălul de cîntări şi alţii.

Dintre copiştii de manuscrise de la Cernica şi Căldăruşani pomenim pe ardeleanul *Rafail*, *Acachie*, *Ciprian* şi mulţi alţii.

Unii dintre ucenicii stareţului Gheorghe au dus rînduielile sale în alte mînăstiri din Ţara Românească: *Chiriac Rîmniceanul* la Căluş, în Oltenia, schimonahul *Arsenie*, care a întemeiat mînăstirea Ghighiu, lîngă Ploieşti, în anul 1814, cîteva ucenici ai lui Gheorghe aşezaţi în schitul Robaia (Argeş) etc.

Notăm că între ucenicii stareţului Gheorghe se număra şi un fost rabin, botezat şi călugărit de el sub numele *Neofit*, care a scris apoi două catehisme şi unele lucrări moralizatoare (în 1803, s-a tipărit la Iaşi cartea sa intitulată *Înfruntarea iudeilor*).

Subliniem şi faptul că mulţi dintre călugării cu viaţă aleasă din mînăstirile cîrmuite de Paisie şi de stareţul Gheorghe erau originari din Transilvania, ei depăşind uneori cu numărul pe moldoveni şi pe munteni. În felul acesta, mişcarea de înnoire monahală a contribuit şi la întărirea conştiinţei unităţii de neam în mînăstirile româneşti cu viaţa de obşte.

Concluzii. Privind la viaţa şi la faptele stareţului Paisie, putem spune, pe bună dreptate, că el a fost un priceput îndrumător al vieţii călugăreşti în Biserica Ortodoxă Română. A fost un călugăr cu viaţă îmbunătăţită, bun organizator al vieţii de obşte, bun povăţuitor al numeroşilor săi ucenici, pe care i-a îndrumat la rugăciune, muncă, ascultare, traduceri din literatura patristică, creînd în jurul său o adevărată «şcoală» de ascetism ortodox. Mişcarea de înnoire a vieţii monahale din mînăstirile româneşti, din secolul al XVIII-lea, în care s-a încadrat şi stareţul Paisie, reprezintă ultima şi cea mai însemnată în-

cercare de reînviore a vieții călugărești de la noi. Numeroasele nevoințe ale călugărilor trăitori în duhul isihast de la Athos au dus la ridicarea prestigiului monahismului românesc și la înviorearea vieții moral-religioase a credincioșilor. Dar mai presus de toate, prin numeroasele tălmăciri din scrierile Sfinților Părinți, ale marilor dascăli și asceți ai Bisericii Ortodoxe, scrisul patristic a cunoscut o mare răspîndire printre viețuitorii din mănăstirile noastre, făcînd început literaturii teologice din Biserica noastră.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. SCHIMONAHUL PLATON, *Viața starețului Paisie*, trad. de ieromonahul Chiriac, Mănăstirea Neamț, 1836, 4 + 60 foi, retipărită de GHEORGHE RACOVEANU, *Viața și nevoințele fericitului Paisie, starețul sfintelor mănăstiri Neamțul și Secul*, Rm. Vilcii, 1935, 115 p.; ȘTEFAN BERECHET, *Autobiografia starețului Paisie Velicicovschi*, Iași, 1918.

Lucrări. EUGEN PROCOPAN, *Paisie Velicicovschi 1722—1794. Schiță istorică despre viața și opera sa*, în «Revista Societății Istorice-Arheologice bisericești», Chișinău, an. XXIII, 1933, p. 161—262 (și extras; 1933, 102 p.); SERGHIE CETFERICOV, *Paisie, starețul mănăstirii Neamțu din Moldova. Viața, învățătura și influența lui asupra Bisericii Ortodoxe*. Traducere din rusește de Nicodim (Munteanu), Neamț, 1933, 431 p. și ed. II, Neamț, 1943; ILARION V. FELEA, *Paisie și paisianismul*, Cluj, 1940, 53 p.; NICULAE M. POPESCU, *160 de ani de la moartea lui Paisie Velicicovschi*, în «M.O.», VII, nr. 1—2, 1955, p. 41—47; PAUL MIHAIL, *Starețul Paisie de la Neamț, înnoitorul monahismului*, în «M.M.S.», an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 409—417; PAUL MIHAIL, *Traduceri patristice ale starețului Paisie*, în «M.O.», XXIV, nr. 3—4, 1972, p. 217—223; P. I. DAVID, *Cuviosul Paisie cel Mare (Velicikovski), un desăvîrșit monah român; Noi cercetări și ipoteze*, în «B.O.R.», XCIII, nr. 1—2, 1975, p. 162—193 (și extras, 32 p.).

DUMITRU FURTUNĂ, *Ucenicii starețului Paisie în mănăstirile Cernica și Căldărușani*, București, 1927, 175 p.; ATANASIE GLADCOVSCHI, *Gheorghe arhimandritul, starețul mănăstirii Cernica*, în «G.B.», XV, nr. 12, 1956, p. 716—724; HORIA CONSTANTINESCU și GABRIEL COCORA, *Poiana Mărului*, în «G.B.», XXIII, nr. 5—6, 1964, p. 466—500; ANDREI EFTIMIE, *Influența paisiană în mănăstirile românești*, în «M.A.», an. XI, nr. 4—6, 1966, p. 331—348; ERNST CHR. SUTTNER, *Paisij Velicikovskij im Spiegel des geistlichen Testaments seines Schülers Gheorghe de la Cernica*, în *Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 22 Band, Heft 2—3, 1973, p. 184—189.

LXXI

PREOȚIMEA ORTODOXĂ ROMÂNĂ: ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

În această lungă perioadă de timp, izvoarele istorice ne oferă știri interesante despre viața preoțimii de mir sub toate aspectele ei: pregătirea școlară, starea materială, mijloacele de trai, moravurile, atașamentul față de credința ortodoxă strămoșească, asupririle pe care le îndura din partea celor puternici, participarea la răscoalele țărănești etc. Vom urmări, pe rând, câteva aspecte esențiale din viața preoților de mir de acum două veacuri.

Preoțimea din Țara Românească și Moldova. Numărul preoților a continuat să fie foarte ridicat și în perioada de care ne ocupăm.

De pildă, la începutul secolului XIX, la cele două biserici din Sămăra-Argeș slujeau 5 preoți și 16 diaconi. Din catagrafia preoților din cuprinsul Mitropoliei, făcută în 1810, aflăm că în satul Stănislăvești-Vlașca, cu 11 case, existau 2 preoți, 5 diaconi și 3 țircovnici, în Crînguri-Vlașca, la 13 case erau 3 preoți și 5 diaconi.

În 1815 erau în Țara Românească 9416 preoți și diaconi, «afară de cei tăinuți de protopopi» (se aprecia că numărul real ar fi fost în jur de 11.000). Împotriva abuzurilor care se făceau cu hirotoniile, domnii fanarioți au luat măsuri în mai multe rânduri, fiind ei înșiși interesați să nu fie redus numărul contribuabililor.

În Moldova, se pare că numărul lor nu era chiar atât de ridicat. O statistică oficială din anul 1803 da un număr de 4750 de preoți și diaconi (desigur, în afară de Bucovina, care aparținea acum Austriei). Numărul lor real era însă ceva mai mare.

Preoțimea alcătuia o tagmă închisă, moștenindu-se, de obicei, din tată în fiu. Fiii de preoți aveau scutire de dările țărănești pînă la majorat. În 1777 Alexandru Ipsilanti, domnul Țării Românești, a supus la

un bir mai ușor decît pe țărani pe acei fii de preoți care se pregăteau pentru hirotonie. Numai în lipsa acestora, satul cerea hirotonia unor fii de țărani, dar și aceștia numai după o slujire mai îndelungată ca dascăli (cîntăreți) sau țîrcovnici (crîsnici). Desigur, erau preferați la hirotonie și ginerii de preoți.

În general, preoții duceau același trai ca și credincioșii țărani pe care-i păstoreau. Locuiau în case modeste, din lemn, se hrăneau cu mîncarea obișnuită a țaranului român. Cei mai mulți se îmbrăcau în haine obișnuite țărănești, lucrate de preotesele lor. Episcopul Inochentie al Rîmnicului a impus pe preoții săi să poarte haine negre de postav și cizme. Dar acum se introduce între preoții de mir și portul reverenței (rasa), luată de la greci. În 1787 preoții din București au fost obligați să poarte potcap. Ei se bucurau de mult respect din partea credincioșilor — și chiar a boierilor — care li se adresau cu formula «taică părinte» (respectiv «maică preoteasă») și le sărutau mîna. Preoții mai în vîrstă, care se bucurau de un prestigiu deosebit în fața celorlalți preoți și diaconi, precum și a credincioșilor, erau hirotesiți duhovnici, numai ei avînd dreptul să spovedească. Preoții satului judecau — de regulă duminica, după terminarea slujbei — diferite neînțelegeri dintre credincioși.

De obicei, bisericile erau întreținute de proprietarii satelor (boieri), care adeseori dădeau preoților pămînt de cultivat, lemne de construcții și de foc etc. Preoții trăiau din veniturile pe care le aducea propria lor gospodărie țărănească și din ofrandele benevole ale credincioșilor (în bani sau în natură). Ca și în secolele anterioare, făceau preotului cîte o zi sau două de clacă. Oarecari venituri aveau și din scrierea unor acte juridice ale credincioșilor (acte de vînzare-cumpărare, cărți de mărturie, foi de zestre, testamente etc.).

Din documentele timpului, aflăm că în afară de slujba la altar și de munca în gospodăria lor, mulți preoți aveau și alte îndeletniciri. Exista, de pildă, o categorie de preoți și diaconi «poslușnici», care se învoiau cu Mitropolia sau cu Episcopiile să le facă anumite servicii, urmînd să primească, în schimb, scutirile de dările tagmei preoțești, preoți pogonași, care lucrau viile Mitropoliei, preoți postăvari, care se obligau să lucreze anual, pentru Mitropolie sau Episcopii, o anumită cantitate de postav, preoți lumînărari și cerari, care lucrau lumînări și ceară, preoți călărași, care serveau în calitate de curieri, transmițînd ordinele Mitropoliei sau Episcopiilor, preoți și diaconi zapcii sau vătășei, care strîngeau dările preoțești.

Averea preoților și a diaconilor, mai ales a celor care se trăgeau din familii de răzeși sau moșneni, consta din pământuri, vii, prisăci, vite și case. Mulți din ei, călugărindu-se la bătrînețe, își lăsau averea mitropoliilor, episcopiilor, unor mănăstiri și chiar unor biserici de mir. Unii din ei erau ctitori de lăcașuri sfinte.

Nivelul de pregătire al preoților munteni și moldoveni era tot așa de scăzut ca și în secolele anterioare, cu toate măsurile luate de unii domni și mitropoliți. În 1714, când Ștefan Cantacuzino a scutit preoțimea de dări, a cerut ca ierarhii să nu mai hirotonească «fiece om neînvățat». În același an, mitropolitul Antim Ivireanul, în *Capete de poruncă*, înștiința că nu va mai hirotoni decât pe aceia care vor sta un an întreg la Mitropolie, ca să învețe cele ale preoției. Dispozițiile lor au rămas fără urmări. Ierarhii țării au tipărit, în mai multe rînduri, felurite pasturale și cărți de învățătură pentru preoți, pentru a suplini, măcar în parte, lipsa unei pregătiri corespunzătoare.

Pe lângă învățătura primită în casa părintească — în cazul unor fii de preoți — aspiranții la hirotonie (numiți «țircovnici, grămățici, dascăli, dieci sau candidați») se pregăteau în mănăstiri, în școlile de la Mitropolie, de la episcopii, de pe lângă unele biserici (Sfântul Gheorghe-Vechi, Colțea, Văcărești, Domnița Bălașa, Schitu-Măgureanu din București etc.). Dar în acest secol se fac și primele încercări de înființare a unor școli speciale pentru pregătirea viitorilor preoți. De pildă, în 1764, Ștefan Racoviță al Țării Românești a înființat o școală pe lângă biserica Sfântul Dumitru din Craiova în care să învețe și candidații la preoție, iar în 1775 s-a înființat o școală de acest gen la mănăstirea Obedeanu din Craiova. În 1776, Alexandru Ipsilanti a așezat un dascăl pe lângă Mitropolia din București, care să instruiască pe cei ce voiau să ajungă preoți. Nu știm cât timp și în ce chip au funcționat aceste școli. Abia în martie 1797, la stăruințele vrednicului episcop Iosif al Argeșului s-a deschis o școală «de grămățici», de «țircovnici» sau «de candidați» la mănăstirea Antim din București, devenită metoc al noii Episcopii a Argeșului. Școala a dăinuit pînă în 1847.

În Moldova, domnitorul Constantin Mavrocordat a organizat în 1741 cursuri de cîte 40 de zile la reședințele eparhiale, în care preoții făceau — am zice azi — o completare a puținelor lor cunoștințe teologice. Candidații la preoție din Moldova aveau posibilitatea de a se instrui pe lângă școlile de la centrele eparhiale, înființate în 1747 sau la școlile de pe lângă unele biserici (Sfântul Sava, Sfînta Paraschiva și Sfîntul Nicolae Domnesc din Iași etc.). Același Constantin Mavrocordat

a numit preoți cu învățătură care să facă inspecții la sate, să constate gradul de pregătire al celorlalți preoți, iar pe cei din Iași îi aduna la Mitropolie, pentru învățătură, încît — spune cronicarul Ion Canta — «se apucau la bătrînețe să învețe carte». Dintr-un hrisov dat de Grigorie III Ghica la 15 iulie 1764, reiese că «reformele» preconizate de Constantin Mavrocordat n-au avut nici un rezultat, căci același hrisov înfățișa starea de pregătire a clerului în cele mai întunecate culori.

O școală specială pentru pregătirea clerului — după modelul celei de la Kiev — s-a înființat în 1774 la mînăstirea Putna, prin strădaniile fostului mitropolit Iacob Putneanu și ale arhimandritului Vartolomeu Măzăreanu. Dintr-un certificat școlar din anul 1778, eliberat tînărului Isaia Baloșescu (mai tîrziu episcop al Bucovinei), rezulta că aici se studiau: Ceaslovul, Psaltirea, Octoihul, Catehismul (românește și rusește) Muzica psaltică, Gramatica, Geografia (după prelucrarea lui Amfilohie al Hotinului), Retorica, Istoria bisericească, «Scurtata teologie plato-nească» (deci Catehismul lui Platon al Moscovei) ș.a. Școala de la Putna a funcționat puțin timp (la 19 septembrie 1782 era menționat ca dascăl de latină și greacă un călugăr Ilarion). În 1786 s-a înființat o «școală cliricească» la mînăstirea Sfîntul Ilie de lîngă Suceava, mutată ulterior la Cernăuți.

Cunoaștem numeroși preoți cu preocupări culturale-artistice. Mulți din ei erau tipografi, cum a fost preotul Stoica Iacovici din București, în prima jumătate a secolului, care a editat aproximativ 30 de cărți, majoritatea în românește, unele cu prefețe semnate de el și care a pregătit pentru meșteșugul tipografiei pe proprii săi fii (Ioan Stoicovici, Iordache Stoicovici și Ghinea diaconul Stoicovici au lucrat un timp la Buzău), diaconul transilvan Ioan Simeonovici la Iași, preotul Constantin Rîmniceanu la București, preotul Constantin Atanasievici de la Rîmnic, care de asemenea și-a pregătit pentru munca tipografică o parte din membrii familiei și alții.

Se cunosc apoi numeroși preoți zugravi de biserici și de icoane (de pildă Simeon din Pitești, care a lucrat mai mult în Transilvania), sculptori în lemn, copiști de manuscrise etc.

Preoții meritoși primeau anumite distincții din partea chiriarhilor, luate după numele demnitarilor bisericești de la Patriarhia Ecumenică: hartofilax, sachelar, protonotar, referendar, exarh, protecdic, iconom. Unii din ei primeau vrednicia de protopopi — cîte unul de plasă (plai), fiind, în această calitate, cei mai apropiați colaboratori ai ierarhilor.

Abaterile clerului erau judecate de ierarhi. La 16 martie 1710, Nicolae Mavrocordat împuternicea pe Pahomie al Romanului să judece —

personal sau prin protopopi — tot personalul clerical, precum și problemele privitoare la căsătorii. Acest drept l-au reînnoit și alți domni fanarioți. În Țara Românească, Mihail Racoviță a dat un hrisov asemănător în 1742. În regulamentele judecătorești date de Constantin Mavrocordat, preoții aveau o situație specială, judecata lor fiind încredințată reprezentanților Bisericii. De pildă, în cazul unei judecăți între un preot de mir sau un călugăr cu un mirean, pedeapsa pentru cleric — în caz că era vinovat — o dădea chiriarhul locului, iar pentru mirean ispravnicul ținutului.

Mitropolitul (sau episcopii) judecau «în sobor», avînd alături de ei fie arhierii titulari, fie călugări și preoți de mir, de regulă din serviciul catedralei eparhiei respective.

Anumiți domni fanarioți (mai cu seamă Alexandru Moruzi, în Țara Românească) se amestecau uneori în aceste atribuții care reveneau de drept chiriarhilor, judecînd ei înșiși anumite abateri ale clerului. Alteori, abaterile clerului din eparhiile sufragane erau judecate la Mitropolie.

Pe la începutul secolului XIX forul de judecată de la centrele eparhiale apare sub numele de «consistoriu», «dicasterie» sau «dicastarie duhovnicească». Aceste instanțe au fost reorganizate de exarhul Gavriil Bănulescu Bodoni, în 1808 în Moldova și în 1810 în Țara Românească, devenind acum instanțe permanente, cu personal clerical anume instituit (arhimandriți, protopopi, ieromonahi și unul sau mai mulți logofeți mireni), fiind însărcinate cu judecarea proceselor bisericesti propriu-zise și a celor matrimoniale.

Abaterile clerului judecate de chiriarhi — singuri sau cu «dicasteria» — erau felurite. Pedepsele variau de la caz la caz. Abaterile mai grave (hirotonii necanonice, recăsătorire) erau pedepsite cu caterisirea, altele cu închisoare («opreală»), pe diferite termene, fie la centrele eparhiale, fie la unele mînăstiri (în Mitropolia Ungrovlahiei, preoții vinovați erau închiși, de regulă, la Snagov, uneori la Cernica și Căldărușani), cu «bătaie la falangă» (mai ales pentru beție) etc. Cei caterisiți erau trecuți în rîndul țăranilor și puși îndată la plata birului (uneori li se tundeau părul și barba, în satul lor, «spre pildă și altora»).

Care era *regimul fiscal* al preoților munteni în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor? Am arătat într-un capitol anterior că la 27 aprilie 1714, Ștefan Vodă Cantacuzino a scutit tagma preoțească de toate dările către vistierie. Deși a fost reînnoită de Nicolae și Ioan Mavrocordat, în 1716 și 1718, scutirea n-a fost respectată de ceilalți

domni fanarioți. Preoții din Oltenia, în timpul primilor ani ai ocupației austriece (1718—1739), au fost impuși la dări ca și ceilalți locuitori, dar în 1725, administrația locală i-a scutit. S-a constatat însă că în acest fel se aduceau mari pagube vistieriei, fapt pentru care, în anul următor au fost impuși la o dare de doi florini anual. În 1730 au fost din nou scutiți, dar impuși locuitorii să plătească în locul lor.

«Prin «constituția» dată Țării Românești de Constantin Mavrocordat, în 1740, se stabilea, între altele, și scutirea preoților de dări. Nici această scutire — ca de altfel și celelalte măsuri de organizare preconizate de el — n-au fost respectate de urmașii săi în domnie. O nouă scutire de dări a acordat Alexandru Ipsilanti (1774—1782). Fiecărui preot i s-a impus însă o contribuție anuală de trei taleri, din care jumătate erau pentru întreținerea școlilor, cealaltă jumătate pentru casa milelor.

Această obligație a rămas în seama preoților de mir pînă la Regulamentul organic, deși a crescut mereu (în 1815 era de 8 taleri, dar peste cîțiva ani a scăzut). În afară de această contribuție obișnuită pentru întreținerea școlilor, preoții și diaconii erau obligați să contribuie cu bani la repararea lor, precum și la ajutorarea unor școli și mînăstiri grecești. De asemenea, erau impuși la anumite dări excepționale în timpul deselor războaie ruso-turce care au avut loc acum. De pildă, în 1810, au fost impuși fiecare cu cîte 10 taleri, trebuind să plătească în total 150.000 de taleri; în vara anului 1812 toți preoții au fost impuși cu 120.000 taleri, iar în octombrie la o nouă contribuție de cîte 8 taleri etc.

În ce privește dările impuse pe averea personală, se constată că se bucurau de un regim de favoare, fiind impuși cu sume mai mici decît restul locuitorilor. În acest fel, preoții aveau o situație mai bună, în comparație cu restul locuitorilor birnici, ale căror obligații fiscale ajungeau, la începutul secolului XIX, la 78 de taleri și 30 bani de familie.

În Moldova, Nicolae Mavrocordat a acordat preoților o scutire generală de dări în 1715, măsură revocată la scurt timp de Grigorie II Ghica în prima domnie (1726—1733). După pilda tatălui său, Constantin Mavrocordat, la 30 mai 1734 a scutit din nou pe preoți de dări, socotind că «iaste lucru necuvios și mai vîrtos nedrept ca cinul preoțesc să fie supus dăjdiilor și supărați de mîna mirenilor». Scutirea lui a fost din nou revocată de Grigorie II Ghica, impunînd pe preoți la «dăjdii grele» pentru întreținerea școlilor. Dar același Constantin Mavrocordat, revenit în domnia Moldovei pentru a doua oară (1741—1743), a scutit din nou pe preoți de dări, urmînd a fi impuși numai cei hirotoniți necanonic, precum și cei care nu știau carte. Aceasta a fost ultima scutire de dări acordată preoților din Moldova în secolul al XVIII-lea.

Din a treia domnie a lui Grigorie II Ghica (1747—1748), toți preoții și diaconii au fost impuși la o contribuție de un galben anual pentru întreținerea școlilor din Moldova (din ceea ce prisosea, urma să se dea 100 de lei pentru școlile grecești de la Sfântul Mormînt, iar restul «să fie de chiverniseală copiilor străini și săraci, pentru îmbrăcăminte și hrana lor»).

Timp de cîteva decenii școlile din Moldova au fost susținute numai din această contribuție a preoților. În afară de această dare obișnuită, pentru școli, preoții moldoveni erau impuși la felurite alte contribuții, mai ales în timpul războaielor ruso-turce. Acest lucru reiese și dintr-un act de la Constantin Moruzi din 1780. Mai tîrziu, în 1810, preoții și diaconii din Moldova au fost siliți să plătească 76.640 lei pentru întreținerea trupelor rusești de ocupație.

În ce privește dările pe averea personală, preoții aveau o situație mai bună, în comparație cu restul contribuabililor, cum aveau, de altfel, și în Țara Românească.

Dările către ierarhi. În afară de dările către vistieria domnească, preoții de mir aveau o serie de alte obligații către mitropoliți, episcopi și protopopi. Se plătea, de pildă, o taxă de hirotonie. În 1747, deci în timpul lui Neofit Cretanul, un candidat plătea la hirotonie 12 taleri, dar în anul următor taxa a fost urcată la 17 taleri. «Străinii ungureni», adică transilvănenii, plăteau numai 12 taleri. În a doua jumătate a secolului XVIII taxa de hirotonie era mult mai mare. În 1790, în eparhia Rîmnicului se plăteau cel puțin 26 de taleri, deși unii candidați erau nevoiți să dea și mai mult, chiar peste 50. Alexandru Vodă Moruzi (1793—1796) stabilea — la 16 februarie 1794 — să se plătească 40 de taleri de hirotonia întru diacon, iar cel care urma să fie ridicat tot atunci la treapta preoției să dea 50 de taleri pentru amîndouă hirotoniile (în cazul cînd hirotonia întru preot se făcea mai tîrziu, mai plătea o dată 40 de taleri).

După intrarea în cler, preoții și diaconii erau impuși la felurite alte taxe către chiriarh și către protopop. Astfel, la înscăunarea unui nou mitropolit toți preoții și diaconii plăteau *darea sau ploconul cîrjei*. Cei din eparhiile Rîmnicului și Buzăului mai plăteau o dare a cîrjei și la înscăunarea propriului lor chiriarh. Nu era o dare fixă, ci varia de la ierarh la ierarh. De pildă, Cosma Popescu a cerut cîte 14 lei la instalarea ca episcop de Buzău (1763) și cîte 10 lei la instalarea ca mitropolit (1787, impusă însă tuturor preoților din Muntenia). Dositei Filitti, la instalarea lui în scaunul mitropolitan (1793) a redus darea cîrjei de la 7,50 taleri la 6,50 taleri, dar Nectarie, în 1813, a pretins cîte 13 taleri, plus cîte două costande pentru cei care-i încasau.

În afară de aceasta, fiecare preot și diacon plătea o dare anuală chiriarhului său (mitropolit sau episcop), numită «ploconul obișnuit» sau «ploconul canonicesc». La începutul secolului XVIII acest plocon era de o ughie (circa un galben).

La hramul catedralei mitropolitane (Sfinții Împărați Constantin și Elena) sau al celor două catedrale episcopale (Sfântul Nicolae la Râmnic și Adormirea la Buzău), toți preoții și diaconii plăteau «ploconul praznicului». Sub Dositei Filitti era de doi taleri și jumătate, sub Nectarie trei și jumătate. La darea propriu-zisă se adăugau două costande (40 parale), din care una era a protopopului, alta a celor ce strîngeau darea.

Preoții și diaconii de mir erau impuși apoi la așa-numita «dare a bastonului», plătită protopopului. În Țara Românească era cîte un protopop de fiecare «plai» (plasă). Deși această dare era în tot cursul secolului XVIII de un zlot (sau 45 creițari austrieci) pe an, totuși protopopii făceau multe abuzuri la încasarea ei. În 1815, unii luau cîte 12 taleri, încît mitropolitul Nectarie a fixat-o la 5 taleri, sumă foarte mare pe atunci.

Ei mai încasau taxe pentru recomandarea la hirotonie (în secolul XVIII cîte 4—5 taleri, dar la începutul secolului XIX luau și cîte 50—60), pentru «cercetarea» bisericilor, pentru sfințiri de biserici etc. Aveau apoi o cotă din dările pe care le strîngeau de la preoți și diaconi pe seama ierarhului locului. Alte venituri ale protopopilor proveneau de la credincioși, fie din taxele pentru obținerea «peciului» sau răvașului de cununie, fie din «gloabele» aplicate în caz de nerespectare a principiilor moralei creștine (căsătorii între rude, răpiri de fete, femei imorale, la pronunțarea divorțurilor etc).

Dări asemănătoare plăteau și preoții din Moldova: o taxă la hirotonie, darea cîrjei (cîte 4 lei, pe la mijlocul secolului XVIII), ploconul vlădicesc (uneori chiriarhii scuteau pe anumiți preoți de acesta), apoi darea pentru școli, de care am pomenit mai sus. Nu avem știri că s-ar fi plătit o «dare a praznicului», cum se obișnuia în Țara Românească.

Protopopii — cîte unul de «ținut» — aveau aceleași drepturi ca și cei din Țara Românească: dădeau recomandări pentru hirotonie, făceau inspecții în parohii, cercetau moralitatea în rîndul credincioșilor (căsătorii în grade de rudenie, răpiri de fete, concubinaje etc.). Încasarea dărilor către eparhii, precum și a taxelor care le reveneau lor, o făceau prin zapcii preoțești. Atît protopopilor cît și zapciilor le revenea o anumită cotă din aceste dări vlădicești. Tot ei dădeau «peciurile de căsătorie», pe baza mărturiei preoților — fără de care aceștia nu puteau

săvârși nici o cununie. Pentru acestea, primeau o sumă anumită (de regulă 2 lei, dar de multe ori cereau mai mult). Tot protopopii pronunțau și sentințele de divorț, în numele chiriarhului lor.

O situație bună aveau și preoții domnești din amîndouă «țările», deci aceia care slujeau la bisericile Curții, la bisericile și mînăstirile ctitorite de domnii țării sau la bisericile din orașele-reședință ale județelor. În afară de faptul că nu plăteau nici o dare către vistierie (nici după averea personală) sau către chiriarh, mai primeau și felurite ajutoare din partea domnilor (de pildă, dreptul de a încasa vinăriciul dintr-o anumită regiune), precum și o leafă sau simbrie din partea vistieriei domnești (în 1797, preoții de la biserica domnească din București aveau cîte 250 de taleri anual), diferite daruri la Paști și la alte sărbători (postavuri, încălțăminte, bani etc). De aceleași favoruri se bucurau preoții și diaconii care slujeau la mînăstiri sau la catedralele episcopale și mitropolitane, socotiți tot «preoți domnești». În unele cazuri, chiar și unii preoți de țară primeau scutiri de toate dările — către vistierie și chiriarh — în urma intervenției vreunui mare boier, ctitor al bisericii din satul respectiv.

Preoțimea din Transilvania. Spre deosebire de frații lor din Țara Românească și Moldova, preoții români din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș au avut de înfruntat, în cursul acestui secol, urgia stăpînirii habsburgice și a misionarilor iezuiți care voiau să-i înstrăineze de credința strămoșească.

Din rîndul preoților transilvăneni s-au ridicat acum marii luptători pentru apărarea Ortodoxiei: Moise Măcinic din Sibiel și Ioan (Ioaneș) din Galeș, morți în închisoarea de la Kufstein, Cosma din Deal, Nicolae Pop din Balomir, Ioan din Aciliu, Ioan Piuariu din Sadu, Ioan și Maniu din Poiana, Ioan și Oprea din Săliște, Avram din Cut, Ioan din Răchita, Stan din Glimboaca, protopopul Eustatie Grid din Brașov și atîția alții. Această simplă înșirare de nume ne arată de ce credință puternică erau însuflețiți acești smeriți slujitori ai altarelor strămoșești de acum mai bine de două veacuri și ce pildă frumoasă de urmat puteau oferi păstorilor lor.

Numărul preoților era destul de ridicat. Conscripția din anii 1761—1762, făcută din ordinul generalului Bukow, a găsit numai în Transilvania 2250 de preoți uniți și 1365 de ortodocși. Numărul mare de preoți uniți (la credincioși mai puțini: 25.223 familii, față de 128.635 familii ortodoxe) se explica prin favorurile de ordin material de care se bucurau cei ce îmbrățișau uniația.

Pregătirea preoților din Transilvania și celelalte ținuturi românești vestice era tot atât de rudimentară ca și a celor din Muntenia și Moldova. Ei se pregăteau pe lângă preoții mai vîrstnici și cu oarecare învățatură în mînăstirile și schiturile de aici, pînă la distrugerea lor de către generalul Bukow, cei din Brașov și Țara Bîrsei la școala de pe lângă biserica Sfîntul Nicolae din Șchei, alții la mînăstirile de peste munți. De pildă preotul Ioan Piuariu din Sadu învățase la Cozia, alți tineri ardeleni învățaseră la școala mînăstirii Colțea din București, la școlile de pe lângă Episcopiile Rîmnicului, Argeșului etc. Se cunosc mulți călugări din Moldova care copiau manuscrise liturgice în Transilvania și părțile învecinate, în tot cursul secolului al XVIII-lea. N-ar fi exclus ca unii dintre aceștia să fi pregătit pentru preoție tineri din satele în care ședeau mai mult timp. Acest lucru l-a putut face mai ales cunoscutul copist Vasile Sturze Moldoveanul, care a copiat zeci de manuscrise în diferite sate din județele Hunedoara, Bihor, Arad și Timiș, aproape trei decenii.

O catagrafie a eparhiei Timișoarei din anul 1758 ne arată că unii preoți de aici învățaseră carte la mînăstirile din Oltenia (Tismana, Hurezi) și la cele din Banat, alții pe lângă preoți mai bătrîni sau chiar în familii de laici.

În 1786, s-au înființat la Sibiu cursuri de pregătire a viitorilor preoți și învățători ortodocși, conduse de directorul școlilor din Transilvania, Dimitrie Eustatievici. În 1779, s-a înființat un curs de «preparandie» (pedagogie,) iar în 1790 unul de teologie la Timișoara, condus de Mihail Martinovici Roșu. Către sfîrșitul secolului XVIII și începutul celui următor, unii dintre viitorii preoți din Banat și părțile Aradului învățau în seminarul sîrb de la Carloviț (înființat în 1794) și la cursurile clericale de la Vîrșeț, la care se preda și în românește.

În ciuda pregătirii lor insuficiente, mulți preoți din Transilvania și părțile învecinate erau copişti de manuscrise, zugravi de biserici și de icoane sau cu alte îndeletniciri cultural-artistice. Astfel, protopopul brașovean Radu Tempea II a scris cunoscuta *Istorie a bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, între anii 1484—1742, care face trecerea de la cronica bisericească la istoria propriu-zisă, iar preotul Sava Popovici din Rășinari copia, pe la sfîrșitul secolului XVIII, numeroase lucrări teologice și istorice, rostea predici cu conținut bisericesc și istoric. Preotul bănățean Mihai Popovici din Sînnicolaul Mare (jud. Timiș) făcea o călătorie în Rusia, în 1770, lăsînd și o descriere a călătoriei sale. «Ver-surile la morți», atât de răspîndite și azi în Transilvania, erau întocmite

de preoți modești de la țară și chiar de cîntăreții bisericii, oameni fără multă învățătură.

Notăm și faptul că în cursul acestui secol se întîlnesc mulți preoți transilvani hirotoniți în Muntenia și Moldova sau plecați acolo să cumpere cărți de slujbă, veșminte sau icoane pe seama bisericilor lor. Există astfel o strînsă legătură sufletească cu cei de peste munți, care contribuia la întărirea ideii de unitate națională românească. Preoții ardeleni erau și acum singurii îndrumători ai poporului, în lipsa unor cîrmuitori politici. Fiind, în cele mai multe cazuri, singurii știutori de carte, ei erau adeseori învățătorii copiilor din satul lor. Neînțelegerile dintre credincioși, ca și abaterile de la rînduierile obștești, erau judecate de preoții satului, cu cîțiva țărani mai de frunte, de regulă duminică, după terminarea slujbei. La unele biserici transilvănene, mai ales în zona Sălaj-Cluj-Bistrița, se păstrează pînă azi un scaun lung, lipit de biserică, pe care stăteau «la judecată» acești îndrumători ai satelor.

Starea materială a preoților ortodocși din Transilvania — ca slujitori ai unei Biserici tolerate — era foarte tristă. Ei plăteau aceleași contribuții către stat ca și restul locuitorilor, în timp ce preoții uniți erau scutiți — cîte unul în satele mai mici, cîte doi în cele mai mari. Abia în timpul lui Dionisie Novacovici au fost scutiți de «darea capului» (capitație). Majoritatea erau iobagi, ca și credincioșii. Existau însă și preoți liberi sau chiar trecuți în rîndul nobilimii (nemeși). Toți preoții ortodocși erau obligați să plătească o dare episcopilor sîrbi de la Sibiu, numită «dajdie vlădicească». Plăteau apoi alte taxe la hirotonie (în Țara Românească, la Sibiu, sau la episcopii sîrbi de la Arad, Timișoara și Buda), taxă pentru singhelie (cartea de preoție). Erau obligați apoi să achite numeroase taxe protopopului: o piele de vulpe la instalarea în parohie, o «dajdie» anuală de 3 florini, apoi numeroase daruri în natură.

Își întrețineau familia din pămîntul proprietate personală, din pămîntul bisericii (sesia parohială) — dacă era — și din feluritele ofrande de la credincioși, numite «stole» sau «venituri stolare». Uneori acestea au fost reglementate de autoritatea bisericească sau de stat, pentru a se împiedica orice abuzuri. De pildă, în 1783 autoritățile de stat au stabilit ca pe viitor să funcționeze un preot ortodox la 130 de familii (mai tîrziu, unul la 125), doi la 250 și trei la mai multe. Tot atunci s-au stabilit și obligațiile în natură ale credincioșilor față de preoți. Reamintim că tot în 1783 s-a impus o taxă anuală de doi cruceri și jumătate de fiecare familie ortodoxă, numită «sidoxie», pentru întreținerea Episcopiei de la Sibiu și a Consistoriului ei.

La 23 septembrie 1784, sub episcopul Ghedeon Nichitici, s-a fixat așa-numita «Normă, adică rînduiala veniturilor patrahirului» (tipărită în același an, la Sibiu), cu indicarea exactă a taxelor pentru orice slujbă. Cunoaștem anumite angajamente sau contracte făcute între preoți și credincioșii unui sat (numiți, în Transilvania, «poporeni») la intrarea în parohie, cu indicarea veniturilor lor stolare. Desigur, aceste ofrande ale credincioșilor nu erau suficiente pentru întreținerea preotului și a familiei lui, dacă ne gândim că satele ardelenesti, în genere, erau mici (majoritatea sub 130 familii), că în unele existau mai mulți preoți, iar în altele, o parte din credincioși trecuseră la uniație.

Din aceste pricini, principalul mijloc de trai pentru preotul ortodox era tot gospodăria sa țărănească, în care muncea el și familia lui. Se mai păstrează pe alocuri case țărănești, din nuiele împletite, acoperite cu paie, cu pămînt pe jos, care serveau odinioară drept case parohiale. Îmbrăcămintea preoților de sate era aceeași ca și a țăranilor români, cu deosebirea că purtau barbă și plete. Protopopii purtau reverenzi, după modelul sîrbesc de la Carloviț.

De o situație materială mai bună se bucurau preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. Mulți aveau turme mari de oi, pentru care primeau adeseori dreptul de pășunat și scutire de oierit din partea domnilor Țării Românești. Existau aici adevărate «dinastii» preoțești, cum au fost cei șase preoți — din tată în fiu — Radu Tempea, aproape toți cărturari de seamă.

Spre deosebire de preoții ortodocși, cei uniți aveau o situație ceva mai bună. Deși prin diploma întîi leopoldină din 16 februarie 1699, apoi prin a doua, din 19 martie 1701, se acordau preoților uniți din Transilvania toate scutirile și privilegiile de care se bucurau preoții romano-catolici, aceste promisiuni au rămas fără urmări. Numeroasele memorii înaintate de episcopul Inochentie Micu fie Curții din Viena, fie guvernului și dietei Transilvaniei pentru îmbunătățirea stării materiale a preoților săi, de asemenea, au rămas fără rezultat. Abia la 9 septembrie 1743, împărăteasa Maria Tereza a dispus ca preoții uniți să primească pămînt (porțiuni canonice) și cereale din partea credincioșilor.

După lungi amînări, guvernul Transilvaniei a trimis comisari prin parohiile unite, să dea pămînt preoților, dar prea puțini au fost cei care s-au învrednicit de această «milă» împărătească (de pildă, în districtul Făgăraș și în scaunele săsești n-au primit nimic). Unora din cei care au primit pămînt pînă acum, le-a fost luat cu forța mai tîrziu, de către «domnii de pămînt». Pentru pămîntul proprietate personală — moștenit sau cumpărat — nu plăteau nici o dare către stat.

În 1748, printr-o circulară a guvernului se prevedea ca acolo unde preoții nu aveau «porții canonice» să primească o plată în natură din partea credincioșilor.

În 1754 s-a introdus un nou regim fiscal pentru preoții uniți. De-acum înainte erau scutite de dări numai «porțiunile canonice», pentru cel mult trei preoți într-un sat, ceilalți fiind obligați să plătească. De asemenea, erau impuse la dare proprietățile personale (dacă depășeau 9 găleți de grâu și 4 care de fîn, cât era socotită o «porție canonică»). În 1757, s-a revenit asupra acestei măsuri, extinzându-se scutirea la mai mulți preoți dintr-un sat. Dat fiind însă numărul mare de preoți uniți, prea puțini s-au mai putut bucura de scutiri. Iată, deci, că uniația, despre care mulți preoți crezuseră că le va aduce o ușurare a stării materiale, n-a folosit la nimic (reamintim că în 1765, autoritățile habsburgice au interzis fiilor de iobagi să urmeze cursurile celor două seminarii din Blaj).

Preoții uniți plăteau apoi felurite taxe către episcopii de la Blaj: la hirotonie, o dare anuală de un florin (numită dajdie, porție vlădicească sau catedratic), o taxă pentru «notarul» (notărașul) și logofătul Episcopiei. Satele plăteau Episcopiei — pînă la Petru Pavel Aron — anumite daruri în natură, cunoscute sub numele de *pominoace* (două ferdele de grâu și patru de ovăz de fiecare sat).

Ca și preoții ortodocși, primeau felurite ofrande de la credincioși (stole), pentru slujbele făcute, și o plată anuală în natură. Le încasau însă cu mare greutate, din pricina atitudinii ostile pe care o aveau credincioșii față de ei. Protopopii se bucurau de drepturi foarte mari și de o situație materială mulțumitoare. «Puterile» și «cădințele» lor sînt cunoscute din *Istoria bisericească* a lui Petru Maior. Între altele, erau îndatorați să cerceteze pe preoți și pe credincioșii protopopiatului pe care-l conduceau. Cu acest prilej, trebuiau să inspecteze bisericile, să constate dacă preoții respectă învățăturile dogmatice, liturgice și canonice ale Bisericii. Cu aceste ocazii, trebuiau să împărtășească credincioșilor cunoștințe religioase, să se intereseze de viața lor religios-morală, de felul cum își îndeplinesc îndatoririle către Biserică. O altă îndatorire a protopopilor era aceea de «a cerca viața și petrecerea preoților, adecă de nu sînt înjurători sau sfadnici sau bătaci (= bătăuși *n.n.*) sau bețivi» și a «canoni» pe cei vinovați de asemenea abateri. Ei erau aceia care dădeau recomandare de hirotonie și făceau instalarea preoților în parohie.

Protopopii judecau și «cauzele cele de căsătorie», adică dădeau «cărți de cununie», fără de care nici un preot nu putea oficia taina nunții, oprindu-se astfel căsătoriile în grade de rudenie sau prin răpiri de fete. Divorțurile («deschilnirile») le pronunța tot protopopul, asistat de câțiva «asesori» (care alcătuiau așa-numitul «scaun protopopesc»).

Pe lângă taxele și daniile pe care le primeau de la preoți și pe lângă «venitele» din propria lor parohie, protopopii primeau și danii în natură din partea parohiilor.

Ca și în celelalte două țări românești, protopopii încasau «gloabe» pentru constatarea unor cazuri de imoralitate în rîndul credincioșilor (răpiri de fete, cununii în grade apropiate de rudenie), pentru acordarea de dispense de cununie și pentru pronunțarea divorțurilor.

În *Banat*, preoții ortodocși români aveau obligații către fisc și către episcopii sîrbi de la Timișoara sau de la Caransebeș. În 1721 administrația Banatului i-a scutit de dări și robote, dar peste doi ani Dieta Ungariei a restrîns scutirea numai la sesiile parohiale. Episcopilor le plăteau taxe pentru hirotonie, singhelie, o dare anuală și un plocon la hram (satul plătea episcopului o dare anuală numită dimniță, cîte 5 cruceri de casă). Prin așa-numitul «Regulament iliric» din anul 1770, toți preoții din părțile «ungurene» (Banat, Arad, Bihor) erau supuși proprietarilor de pămînt și comitatelor. Dacă murea un preot fără urmași, bunurile cîștigate ca preot le lua episcopul, iar cele dinainte de hirotonie moșierul. Preoții plăteau o dare anuală episcopului, cîte 30 cruceri de parohian. Veniturile episcopilor au fost reduse, putînd să încaseze o sumă anuală de la fiecare sat, cu aprobarea Curții din Viena, 9 galbeni pentru sfințirea bisericii, 3 galbeni pentru antimis. Taxele de vizite canonice și pentru «peciurile» de cununie au fost desființate.

Preoții din *Arad* au fost scutiți de comitat de toate dările și sarcinile iobăgești, în 1746, cînd li s-au stabilit și veniturile: bir anual în grîu sau porumb, zile de clacă pentru lucrarea sesiei parohiale, lemne de foc, la care se adăugau ofrandele obișnuite pentru fiecare slujbă.

Starea preoțimii din *Bihor*, supusă multor nedreptăți din partea moșierilor locului, este înfățișată cu adîncă tristețe într-o scrisoare a preotului Ioan din Husasăul de Criș, adresată episcopului Isaia Antonovici, în 1734: «În afară de dări, sîntem întocmai ca țărani, venituri și stole din care să trăim avem foarte puține, sesia bisericească numai arătură de două mierțe (ferdele) și fînaț de două care... și încă de aci să dau și dijme; dacă n-aș roboti, cum mi-aș hrăni soția și patru copii? Nu știu încotro să alerg mai degrabă: la biserică să fac rugăciuni și

slujbe poporului, la cîmp să-mi cîştig pîinea sau la robota domnilor să slujesc cu slăbănogul meu trup?».

În cursul secolului al XVIII-lea, preoţimea transilvană a luat parte, în mai multe rînduri, la *luptele poporului pentru eliberare naţională şi dreptate socială*. De pildă, la 4 august 1717, preotul *Lupu Şandru din Borşa Maramureşului*, în fruntea ţăranilor din satele învecinate, a nimicit — în Strîmtura Borşii — o oaste de tătari care prădase Maramureşul, eliberînd cîteva mii de robi din mîinile lor.

În răscoala ţăranilor din Banat din 1738—1739, au participat şi cîteva preoţi, care au fost apoi ucişi şi sfîşiaţi în furci (preotul Damaschin Brenca din Comorîşte, preotul din Topolovăţ şi alţii).

Răscoala lui *Sofronie de la Cioara* n-a avut numai un caracter bisericesc, ci şi unul social, căci el cerea, între altele, «alungarea uniaţiei şi iobăgiei din ţară».

O participare masivă a preoţilor se poate înregistra în răscoala condusă de *Horea, Cloşca şi Crişan* în toamna anului 1784. Este adevărat că episcopii Ghedeon Nichitici de la Sibiu şi Petru Petrovici de la Arad au lucrat — din dispoziţia autorităţilor — pentru stăvilirea avîntului revoluţionar al răsculaţilor, sfătuindu-i la supunere. Dar ei, fiind străini de neamul nostru, de aspiraţiile şi nevoile lui, instalaţi în scaunele episcopale abia cu cîteva luni înainte de izbucnirea răscoalei, nu puteau cunoaşte adevăratele cauze care au dus la ridicarea ţărănimii. La fel au făcut şi unii protopopi şi preoţi, dar atitudinea lor a fost condamnată energic chiar de ţăranii răsculaţi (preotul unit Avram Şuluţ din Cărpiniş-Alba, care sfătuia pe ţărani la supunere, a fost ucis, preotul unit Toader din Galda de Jos, pus în slujba comitelui suprem al jud. Alba, alungat din sat). Acestea au fost însă cazuri izolate, pentru că marea majoritate a preoţilor, fiind ei înşişi de multe ori iobagi şi ducînd aceeaşi viaţă grea, ca şi păstoriţii lor, au fost alături de răsculaţi. Astfel, în a treia călătorie a lui Horea la Viena a fost însoţit de preotul *Dumitru din Certege* (jud. Alba). La adunarea ţinută în satul Mesteacăn-Hunedoara, sub conducerea lui Crişan, cînd ţăranii au hotărît să pornească spre Alba Iulia pentru a se înscrie ca grăniceri («cătane»), preotul satului, *Ianăş Cazan*, a făcut rugăciuni pentru izbînda celor hotărîte acolo. După începerea răscoalei, între cei care au îndemnat pe ţăranii iobagi să se ridice împotriva nobililor asupritori, se numărau şi preoţii: *Constantin Turciu zis Costan din Crişcior*, care a ridicat la luptă ţărănimea din Zarand, *Avram din Uibăreşti*, care îndemna pe răsculaţi, din turnul bisericii, să atace pe nobilii din Ribiţa, *Dănilă din Crişcior*, în

casa căruia nobilii trebuiau să aducă răspuns la un ultimatum al lui Horea, *Gheorghe din București, Zaharia din Bretea Mureșană, Mihai din Gelmar, Nicolae din Orăștie*, plecat în Țara Românească să ceară ajutoare pentru răsculați (toate localitățile menționate sînt în jud. Hunedoara), *Gheorghică Nicula* din Albac, unul din căpitaniii lui Horea, *Ioan Hagi Crișănuț din Bistra*, unul din oamenii săi de încredere, *Ioan Cocan* din Pîclișa, care a dus tratative cu colonelul austriac Ott, în numele răsculaților, cerînd înlăturarea iobăgiei și distrugerea nobilimii, *Gavriil Sular* din Mogoș, care mergea în fruntea răsculaților în drum spre Cricău (căruia Cloșca i-a lăsat prin testament o sumă de bani pentru a-i face pomenirea), *Petru Iancu din Lupșa, Ilie din Galda*, popa *Petru zis Rotogol* din Abrud, care a botezat vreo 500 de nobili și oameni înstăriți în «legea românească» (răsculații credeau că în acest fel se înlăturau deosebirile sociale și naționale), *Costan din Decea* (toate localitățile sînt în jud. Alba), *Vasile din Pintic-Cluj*, care îndemna la răscoală pe țărani din părțile Clujului, *Gheorghe din Bedeleu-Cluj, Ioan din Leheceni-Bihor* și alții. Preotul *Nicolae Rațiu din Alba Iulia-Maieri* a scris testamentele lui Horea și Cloșca, i-a spovedit și împărtășit înainte de fioroasa lor frîngere cu roata (sub îndrumarea acestuia s-a ridicat, în 1783, biserica cu hramul Bunavestire din Alba Iulia).

Aproape toți aceștia au fost închiși, anchetați sau alungați din parohii după înăbușirea răscoalei. Numeroși alți preoți au fost întemnițați, anchetați, maltratați sau uciși, chiar și în regiunile care n-au fost cuprinse de focul răscoalei. Între cei uciși se numără o parte din cei pomeniți mai sus : *Ianăș Cazan* din Mesteacăn, *Mihai* din Gelmar, decapitat la Deva, *Costan* din Crișcior, *Gheorghe* din Bedeleu, apoi *Lupu* din Zam-Hunedoara, *Antonie* din Lupșa-Alba, *Ionuț* din Căcucel-Mureș și alții. *Ioan Crișănuț* din Bistra a fost condamnat la moarte, dar împăratul Iosif II i-a schimbat pedeapsa în trei ani de închisoare. Așadar, preoții români au fost alături de păstoriții lor în lupta acestora pentru înlăturarea exploatării feudale și pentru o viață mai bună.

Concluzii. Rezultă, din cele spuse, că în cursul secolului al XVIII-lea, preoțimea românească de pretutindenii a dus o viață grea, plină de lipsuri și cu multe asupriri din partea domnilor fanarioți în Țara Românească și Moldova, precum și din partea autorităților habsburgice și a mării nobilimi, în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Această viață grea, cu nimic deosebită de a păstoriților, a făcut pe preoți să se identifice întru totul cu năzuințele acestora și să sprijine lupta lor de eliberare socială și națională. În chip deosebit

trebuie subliniat faptul că în această perioadă s-au ridicat din rîndul preoților de mir transilvăneni, cîțiva mari apărători ai Ortodoxiei, care au primit cununa muceniciei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. THEODOR CODRESCU, *Uricariul*, vol. I—XXV, (26 vol.), Iași, 1852—1895; V. A. URECHIA, *Istoria românilor... după documente inedite...*, 13 vol., București, 1891—1902; N. IORGA, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, 34 vol., București, 1901—1916.

Pentru Transilvania să se vadă și: ILARION PUȘCARIU, *Documente pentru limbă și istorie*, vol. I, Sibiu, 1889, XVI + 400 p.; STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, 5 vol., Brașov, 1901—1906; RADU TEMPEA, *Istoria sfintei biserici a Șcheilor Brașovului*, ed. Sterie Stinghe, Brașov, 1899, VI + 220 p. și ed. Oct. Șchianu și Livia Bot, București, 1969, 225 p.

Lucrări: D. FURTUNĂ, *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Văleni de Munte, 1915, 263 p.; C. BOBULESCU, *Fețe bisericesti în războaie, răzvrătiri și revoluții*, Chișinău, 1930, VI + 118 p.; G. I. BREABĂN, *Starea culturală și morală a preoțimii din Muntenia în epoca fanariotă*, Cernăuți, 1935, 19 p.; SIMEON RELI, *Originea și evoluția istorică a costumului preoțesc la români*, în «Candela», an. XLVI, 1935, p. 71—116 (și extras); SIMEON RELI, *Viața religioasă și morală românească în sec. XVIII și XIX după scriitorii străini*, Cernăuți, 1935, 17 p.; NICULAE M. POPESCU, *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, 224 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Clerici români meșteșugari*, în «S.T.», an. II, nr. 7—8, 1950, p. 395—426; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Atitudinea preoțimii față de dreptele năzuințe ale poporului*, în «BOR», an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 220—242; ION IONAȘCU, *Despre județele Olt și Argeș în catagrafia din anii 1773—1774 de la Moscova*, în «MO», an. X, nr. 3—4, 1958, p. 248—292; MIRCEA PĂCURARIU, *Dicasteria și consistoriul Mitropoliei Ungrovlahiei*, în «BOR», an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 961—979; IOAN COVERCĂ, *Protopopii în trecutul Bisericii Ortodoxe Române*, în «GB», an. XXI, nr. 7—8, 1962, p. 756—778; STELIAN MARINESCU, *Competența și atribuțiile juridice ale clericilor în secolele al XIV-lea—al XVIII-lea*, în «BOR», an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 796—811; N. STOICESCU, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova pînă la Regulamentul Organic*, în «BOR», an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 335—354; GHEORGHE CRONȚ, *Instanțele de judecată ale Bisericii din țările române în secolele XIV—XVIII*, în «MMS», an. LII, nr. 5—6, 1976, p. 338—359; IOAN SPIRU, *Biserica și satul românesc*, în «BOR», an. XCVII, nr. 3—4, 1979, p. 511—525.

Pentru preoțimea din Transilvania să se vadă și lucrările: NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ȘTEFAN HĂRĂGUȘ, *Preoțimea română în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1907, 22 p.; EMILIAN CIORAN, *O familie de preoți în Rășinari, 1740—1879*, în «RT», an. VI, nr. 4—5, 1912, p. 124—130; ȘTEFAN METEȘ, *Lămuriri noi privitoare la revoluția lui Horia*, Sibiu, 1933, 62 p. (participarea preoțimii); CANDID C. MUȘLEA, *O dinastie de preoți și protopopi Radu Tempea. Șase generații de preoți și protopopi din aceeași familie*, Brașov, 1939, 117 p.; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, 2 vol., Brașov, 1943—1946, 427 + 455 p.; D. PRODAN, *Răscoala lui Horea*, vol. I—II, București, 1979, 602 + 766 p.

LXXII

LITERATURA TEOLOGICĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

După perioada de maximă activitate tipografică din timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, în cursul epocii fanariote merită să ne rețină atenția doar tipografiile de la București și Râmnic, care au funcționat fără întrerupere și au desfășurat o activitate apreciabilă. Tipografiile de la Buzău, Iași, cele nou-înființate la Rădăuți și cea particulară a lui Duca Sotiriovici, iar mai târziu a lui Mihai Strilbițchi de la Iași, au funcționat pentru perioade scurte de timp, tipărind un număr redus de cărți.

În Transilvania, Biserica Ortodoxă nu mai avea nici o tipografie. Cărțile de slujbă ortodoxă au apărut în tipografia lui Laurențiu Kurzbök și a lui Ștefan Novacovici din Viena, în cea «crăiască» din Buda, în a lui Petru și Ioan Barth din Sibiu. Biserica unită a izbutit să-și înființeze o tipografie la Blaj, pe la mijlocul secolului XVIII, care a funcționat fără întrerupere aproape două veacuri.

Numărul lucrărilor teologice — originale sau traduse — a fost destul de redus, accentul punându-se pe cărțile de slujbă bisericească în românește (sînt vrednice de reamintit, în această privință, strădaniile episcopilor de Râmnic, îndeosebi ale lui Chesarie și Filaret).

S-au tipărit cîteva traduceri din Sfinții Părinți și scriitori postpatristici: *Întrebările bogoslovești ale Sf. Atanasie cel Mare* (București, 1741), *Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur* (Buc. 1746, după trad. din 1691 a lui Radu și Șerban Greceanu), *Voroavă de întrebări și răspunsuri a Sfîntului Simion al Tesalonicului* (Buc. 1765), *Omiliile Sf. Macarie Egipteanul* (Buc. 1775), traduse de ieromonahul Macarie, *Cuvintele Cuviosului Dorotei* (Râmnic, 1784), *Cuvintele Sf. Teodor Studitul* (Râmnic, 1784), amîndouă după traduceri mai vechi, «îndreptate» de episcopul Filaret

al Rîmnicului ș.a. Din teologii greci moderni s-au tradus *Cazaniile lui Ilie Miniat* (București, 1742), iar la începutul secolului XIX traduceri după *Chiriacodromionul* arhiepiscopului Nichifor Theotochi. De altfel, în prima jumătate a secolului XIX, traduceri din grecește — din literatura patristică, postpatristică și modernă — au cunoscut un avânt deosebit, datorită strădaniilor mitropoliților Veniamin Costachi al Moldovei și Grigorie Dascălul al Țării Românești. Le vom înfățișa în alt loc.

Cîteva lucrări teologice s-au tradus din rusește, în Moldova : *Învățătura creștinească a lui Platon al Moscovei* (Iași, 1790, românește și rusește), *Gramatica theologhicească* a mitropolitului Platon al Moscovei, prelucrată de episcopul Amfilohie Hotiniul (Iași, 1795), sub formă de întrebări și răspunsuri și cu împărțirea obișnuită, după cele trei virtuți teologice, *Apologia* (Iași, 1803) și *Viețile Sfinților* (12 vol. Neamț 1807—1815), amîndouă traduse de un ierodiacon Ștefan după Sfîntul Dimitrie al Rostovului ș.a.

În mai multe rînduri s-a retipărit *Cazania*, avînd la bază ediția mitropolitului Varlaam din 1643 : București, 1732 (sub titlul de Chiriacodromion), Rîmnic, 1748, București, 1765 și 1768, Rîmnic, 1781 și 1792. S-a retipărit, de asemenea, *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă (București, 1745) și mai multe cărți cu un conținut moralizator (de Iacob Putneanul și alții).

În Transilvania și Banat consemnăm următoarele cărți : *Învățături creștinești* a lui Mihail Roșu (Viena, 1775), *Prea scurtă arătare pentru Dumnezeu...* a lui Teofan Procopovici, probabil tradusă după o versiune sîrbă (Viena, 1784), și *Învățături creștinești* (Viena, 1785), — tradusă din grecește — amîndouă tipărite «cu osîrdia și cheltuiala» preotului ortodox român Constantin Șubonă din Timișoara, *Preoția sau îndreptarea preoților*, tălmăcită din «limba slovenească» (sîrbă ?) și greacă de dascălul Gheorghe Haines, mai tîrziu protopop (Sibiu, ed. II, 1789), *Dezvoltațele și tâlcuitele Evanghelii a duminicilor, a sărbătorilor și a oareșcăror zile, spre trebuința cateheților și a dascălilor neuniți* (Sibiu, 1790) și *Sinopsis adecă cuprindere în scurt a Bibliei* (Sibiu, 1791), amîndouă de Dimitrie Eustatievici, directorul școlilor ortodoxe românești din Transilvania (fiul preotului Eustatie Grid din Brașov), *Adunarea Cazaniilor* (3 volume, Viena, 1793), *Alfavita sufletească* (Sibiu, 1803) ș.a.

Dintre cărturarii mireni care au scris lucrări teologice pomenim pe medicul oculist *Ioan Piuaru Molnar* (1749—1815), fiul cunoscutului apărător al Ortodoxiei, protopopul Ioan Piuaru din Sadu, autorul primului manual de omiletică în românește, tipărit sub titlul : *Retorică adecă în-*

vățătura și întocmirea frumoasei cuvântări (Buda, 1798). Doctorul Piuaru a ajutat pe episcopul Iosif al Argeșului să retipărească *Mineiele* de la Rîmnic la Buda, în 1804—1805, în două serii, una pentru Țara Românească, alta pentru Transilvania și Banat.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în noua tiparniță a Episcopiei unite de la Blaj au apărut câteva lucrări teologice (pe lângă numeroase cărți de slujbă). Între acestea, amintim : *Păstoriceasca datorie* (1759), o lucrare pastorală, *Păstoreasca poslanie sau dogmatica învățătură a Besearicii Răsăritului către cuvântătoarea turmă...* (1760), *Teologia Dogmatică pentru învățătura clerului celui tânăr...* a profesorului Dimitrie Caian «cel Tânăr» (3 vol., 1804—1811) etc., lucrări care nu se îndepărtau cu nimic de învățatura Bisericii Ortodoxe.

Alte lucrări au rămas în manuscris. De pildă de la ieromonahul Gherontie Cotorea se păstrează mai multe lucrări, unele polemice (*Despre șișmatica grecilor, Despre articulusurile cele de price, Învățătura creștinească sau mai vîrtos Catihism ș.a.*).

Numeroase lucrări teologice au fost scrise de «corifeii» Școlii Ardelene : Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior.

Gheorghe Șincai (1754—1816) a întocmit o singură lucrare teologică — cu caracter didactic — *Catehismul cel mare cu întrebări și răspunsuri* (Blaj, 1783, apoi alte ediții, pînă pe la mijlocul secolului trecut). În prefață arăta că a scris despre «toate dogmele și încheiturile credinții cei adevărate, toate dregătoriile creștinești și toate obiceiurile Bisericii Răsăritului». A scris apoi o serie de manuale didactice : *ABC sau Bucovină* (1783), *Îndreptare către aritmetică* (1785) ș.a.

Ieromonahul Samuil Micu (1745—1806) a lăsat o moștenire literară-teologică mult mai bogată. În afară de *Biblia* de la Blaj, din 1795, a mai tipărit o *Carte de rugăciuni, pentru evlavia omului creștin* (Viena 1779, cu litere latine) și două lucrări în latinește : *Disertatio canonica de matrimonio justa disciplinam Graecae Orientalis Ecclesiae* (Dizertație canonică despre căsătorie după obiceiul Bisericii Ortodoxe, Viena 1781) și *Disertatio de jejuniis Graecae Orientalis Ecclesiae* (Dizertație despre posturile Bisericii Ortodoxe, Viena 1782 și trad. rom., Buda, 1828).

La Blaj a tipărit o carte de predici cu titlul : *Propovedanie sau învățături la îngropăciunea oamenilor morți* (Blaj, 1784, ed. II, Sibiu, 1842), un *Acatist și rugăciuni* (Sibiu, 1801), câteva lucrări de teologie sistematică : *Teologia moralicească sau Bogoslavia* (2 vol. Blaj, 1796), *Teologia dogmatică și moralicească despre Taine peste tot* (1801), apoi șapte lu-

crări despre cele șapte Taine, fiecare cu titlul *Teologie dogmatică și moralicească despre Taina...* (Blaj, 1801—1802).

Din perioada șederii sale la Blaj, au rămas și câteva manuscrise cu traduceri din Sfinții Părinți răsăriteni : *Cuvântări ale Sf. Vasile cel Mare, Cuvântări și Cartea despre preoție a Sf. Ioan Gură de Aur, Catehezele Sf. Chiril al Ierusalimului, Cartea despre fugă a Sf. Grigorie de Nazianz, Viața și scrierile Părinților apostolici*, apoi traduceri din Sfinții Efrem Sirul, Atanasie Sinaitul, Andrei Criteanul, Ioan Scărarul, Ioan Damaschinul, Teodor Studitul și alții. A tradus și cartea *Urmarea lui Hristos* a lui Thomas a Kempis, tipărită numai după moartea sa (Blaj 1812).

Are apoi câteva lucrări dogmatice și canonice originale, tot în manuscris : *Carte despre descoperirea cea dumnezeiască, Carte despre căsătorie, Canoanele săboarelor a toată lumea și a celor nameasnice și ale Sfinților Părinți, cele primite în Biserica Răsăritului, De datoriile cinurilor călugărești, Cuvântări bisericești sau predice*. Tot în manuscris au rămas și câteva lucrări de istorie bisericească : *Cunoștință pe scurt a istoriei bisericești*, o altă redactare, în trei volume, sub titlul *Istoria bisericească pe scurt, Istoria împărecherii între Biserica Răsăritului și a Apusului carea s-a făcut pe vremea lui Mihail Cerularie patriarhul Tarigradului și a săborului de la Florenția*. A tradus o parte din *Istoria bisericească* a abatelui catolic francez Claude Fleury (1640—1723) — unul din reprezentanții de seamă ai galicanismului — tipărită în 20 de volume, care expunea faptele petrecute pînă în anul 1414. Samuil Micu a tradus 12 cărți, în cinci volume, cuprinzînd istoria Bisericii creștine pînă la mijlocul secolului IV. Volumul IV din lucrarea sa *Istoria, lucrurile și întîmplările românilor* era intitulat *Istoria bisericească a Episcopiei românești din Ardeal*. Trebuie subliniat faptul că în întreaga sa concepție teologică, Samuil Micu merge pe linia tradiției ortodoxe, ridicîndu-se împotriva încercărilor de catolicizare ale episcopului Ioan Bob de la Blaj.

Cea mai însemnată operă tipărită acum este *Biblia* din 1795, la traducerea căreia a ostenit Samuil Micu, pe atunci ieromonah în mînăstirea Sfînta Treime din Blaj (tipărirea a început încă din 1 noiembrie 1793). În prefața semnată de el, arăta că această nouă ediție integrală a Sfintei Scripturi se datora faptului că cea de la București din 1688 era o traducere greoaie și confuză, cu multe cuvinte greu de înțeles, cît și pentru că a devenit o carte foarte rară. Este adevărat că episcopul Petru Pavel Aron a făcut o nouă tălmăcire, dar fără să-i dea o formă definitivă. După moarte, unele fragmente din traducerea lui s-au pierdut.

Dar Samuil Micu nu a folosit traducerea lui, voind «ca stilul și așezarea graiului întru aceeași Biblie să nu fie osibit, puindu-se unele din acea tîlmăcire (a lui Aron, *n.n.*), altele dintru a altuia», ci a socotit «ca toată Biblia, de unul cu asemenea stil și așezare a graiului să se tîlmăcească». Drept aceea, el a «îndreptat graiul» Bibliei de la 1688, dar o bună parte din Vechiul Testament — «mai mult de nou, de pre cel elinesc a celor șapte zeci de dascăli (Septuaginta *n.n.*), l-am tîlmăcit». Noua ediție cuprindea și unele note explicative (glose), locurile paralele, scurte rezumate la fiecare capitol, precum și considerații introductive (isagogice) pentru fiecare carte. Ea a fost folosită de edițiile de mai târziu ale Bibliei românești: Petersburg (1819), Buzău (1854—1856) și Sibiu (1856—1858).

O activitate teologică remarcabilă a desfășurat și *Petru Maior* (c. 1756—1821). În perioada cît a funcționat ca profesor în Blaj a scris opera canonic-istorică — rămasă în manuscris — intitulată *Procanonul*. Combătea primatul papal, pretinsa infailibilitate a papei («nesmîntnicia») și dorința acestuia de stăpînire universală, susținînd învățătura ortodoxă despre puterea bisericească și despre infailibilitatea Bisericii. În altă lucrare rămasă în manuscris, *Protopapadichia adică puterea, drepturile sau privileghioanele protopopilor celor românești în Ardeal*, Petru Maior cerea respectarea drepturilor protopopilor români în conducerea bisericească, pledînd pentru reintroducerea sinodalității în Biserica unită (soborul mare și soborul mic), împotriva absolutismului ierarhic introdus de episcopul Ioan Bob.

În cursul celor 24 de ani de păstorire ca protopop și paroh în Reghin, Petru Maior a desfășurat o însemnată activitate omiletică. Predicile sale au fost tipărite în trei volume: *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți* (Buda, 1809, cu 40 de predici și 11 «iertăciuni»), *Didahii, adică învățături pentru creșterea fiilor — la îngropăciunea pruncilor morți* (Buda, 1809, cu 15 cuvîntări) și *Prediche sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului* (Buda, 1810, în trei părți, cu 63 de predici). Prin acestea s-a făcut, în Transilvania, trecerea de la cazanie la predica propriu-zisă, rostită liber. Deși erau prelucrate după iezuitul italian Paul Segneri, predicile lui Maior erau adaptate la realitățile din Transilvania, fiind, în același timp, în conformitate cu învățătura și tradițiile Bisericii Ortodoxe, ca și în celelalte lucrări (de pildă, nu cita nici un teolog apusean, ci numai pe Părinții bisericești din primele veacuri creștine). Din această pricină, predicile sale au fost solicitate nu numai de preoții uniți, ci și de cei ortodocși.

Amintim și faptul că Petru Maior este autorul primei istorii a Bisericii românești de pretutindeni care a văzut lumina tiparului (a lui Micu, scrisă înaintea lui, a rămas în manuscris). A apărut sub titlul *Istoria Bisericei românilor, atât a cestor dincoace, cât și a celor dincolo de Dunăre* (Buda, 1813). În partea întâia Maior se ocupa de creștinarea românilor, iar în partea a doua de episcopiile românești, mai ales cele din Transilvania. Deși era unit, Petru Maior se arată ca un istoric obiectiv, înfățișând adevăratele sentimente ale clerului și credincioșilor față de uniație și înfierând încercările de catolicizare ale episcopilor Ioan Patachi și Ioan Bob, dar mai ales ale teologilor iezuiți. Rezultă dar, că în lucrările lor teologice, corifeii Școlii ardelenne au mers pe linia învățăturilor și tradițiilor ortodoxe, deși aparțineau Bisericii unite.

Tot în Transilvania au activat alți preoți cărturari, ale căror lucrări au rămas în manuscris. De pildă, preotul *Radu Tempea II* din Brașov (1691—1742), al doilea din cei șase preoți cu același nume de la biserica Sfântul Nicolae din Schei, a alcătuit *Istoria sfintei biserici a Scheilor Brașovului*, cu date din viața comunității românești de aici între anii 1484—1742. Vorbește despre 44 de preoți de la această biserică, de zidirea și refacerile ei, de numeroasele danii primite din partea domnilor de peste munți, despre dezbinarea din 1701, despre luptele brașovenilor pentru apărarea dreptei credințe. Își întemeiază expunerea nu numai pe tradiția locală, ci și pe documentele istorice păstrate în arhiva bisericii, încât lucrarea sa face trecerea de la cronică la istoria propriu-zisă.

Un călugăr de la mănăstirea Prislop a alcătuit o cronică rimată sub titlul *Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvașului* (Prislopului), scrisă în urma distrugerii mănăstirii din ordinul generalului Bukow. Probabil a fost scrisă în Țara Românească, unde se va fi refugiat autorul după distrugerea mănăstirii (o copie s-a găsit la mănăstirea Căldărușani).

În urma acțiunii de dezbinare sufletească a românilor, patronată de Habsburgi, s-au scris în Transilvania și câteva lucrări de apărare a Ortodoxiei și de combatere a uniației. Astfel, în 1746, un preot Vasile din Țara Făgărașului, călugărit sub numele *Visarion*, ajuns apoi egumen al mănăstirii Sîmbăta de Sus, a scris lucrarea polemică *Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia ce s-au izvodit și s-au numit adecă uniia în Țara Ardealului*, în care, în aproximativ 25 de pagini, apăra credința ortodoxă. În 1750, a apărut la Blaj lucrarea *Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște*, care apăra uniația și mai ales cele patru puncte «florentine», cu citate din Sfânta Scriptură, din Sfinții Părinți și din cărțile de slujbă. La scurt timp, în jurul anilor 1750—1755, a apărut

un răspuns sau o combatere a acestei lucrări. Răspunsul a fost scris de vreun călugăr de la Episcopia Râmnicului sau de la mănăstirile din jur, care a lucrat din îndemnul episcopului Grigorie Socoteanu, cunoscut apărător al preoților, călugărilor și credincioșilor ortodocși transilvăneni în fața prozelitismului uniatic.

Alte lucrări istorico-teologice, rămase inedite, au fost scrise în Moldova și Țara Românească. Astfel, *arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu* de la Putna, bun cunoscător al limbii ruse (și desigur al celei slave), a lăsat numeroase traduceri, dar și lucrări originale, cu care a îmbogățit literatura noastră teologică și istorică. Dintre traduceri sale din rusește amintim: *Apoftegmata adecă cuvinte filosofești*, *Proloagele* (viețile sfinților), pe lunile septembrie-mai, *Leastvița Sfântului Ioan «Scăriașul»*, *Învățătura prea cuviosului părintelui nostru Dorotei*, *Învățătura dulce sau livada înflorită*, *Crinii țarinei*, *Viața prea cuviosului Macarie Egipteanul*, *Catehisis în scurt pentru învățătura copiilor celor mici după mitropolitul Platon*, slujbe și vieți de sfinți, cuvântări etc.

A tradus și câteva lucrări profane, între care: *Ithica ieropolitica*, *Fabulele lui Esop*, un *Letopiseț de la zidirea lumii*, un *Calendar mare pe 112 ani* etc. La acestea se adaugă lucrările originale de istorie și anume: *Istoria mănăstirii Putna*, *Domnia lui Ștefan Vodă cel Viteaz*, *ctitorul sfintei mănăstiri Voroneșului și a altor multe mănăstiri și biserici*, *Arătare pentru Ștefan Tomșa voievod*, *ctitorul sfintei mănăstiri Solcăi*, *Letopisețul Țării Moldovei* (compilație după Gr. Ureche, Miron și Nicolae Costin, Ion Neculce), *Condici de documente ale mănăstirilor Putna, Solca, Voroneș, Humor ș.a.*

Arhimandritul Vartolomeu, ca și mitropolitul Iacob Putneanu, au determinat un adevărat curent cultural în mănăstirea Putna, vădit prin mulțimea traducerilor făcute în acest timp. Între traducătorii și copiiștii de acum se numără: *Evloghie monahul «dascălul slovenesc»* care a tradus *Viețile sfinților*, *ieroschimonahul Natan* și alții.

Înseamnă că arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu a fost o figură reprezentativă a monahismului românesc, care a adus un aport prețios la îmbogățirea literaturii noastre teologice și istorice cu felurite traduceri și lucrări originale.

La câteva decenii după el, desfășura o activitate asemănătoare, în Oltenia, *Dionisie Ecclesiarhul* (c. 1759—1820). În 1784, a copiat o *Condică de documente a Episcopiei Râmnicului*, în trei volume, din însărcinarea episcopului Filaret. Mai târziu a scris alte *Condici de documente* ale Mitropoliilor din București și Tîrgoviște și ale mai multor mănăstiri, precum

și pomelnice ale unor mînăstiri, schituri și biserici de mir. În 1815 a scris, la Craiova, un *Cronograf al Țării Românești* pentru perioada 1763—1815.

O mențiune specială trebuie să facem asupra protosinghelului Naum Rîmniceanu (1764—1838), de la care au rămas mai multe manuscrise — în grecește și românește — cu lucrări teologice, istorice și literare, fie originale, fie traduse sau prelucrate. Între ele amintim: un *Poemation* în versuri grecești despre originea românilor, un *Cronograf* grecesc în proză despre evenimentele petrecute în Țara Românească între anii 1768—1810, *Istoricul Zaveriei în Valahia*, în grecește și *Adunarea hronologiei domnilor țării noastre*, cu un lung cuvînt înainte, în care vorbește despre originea noastră romană și despre continuitatea noastră în Dacia. A tradus în românește *Istoria bisericească* a mitropolitului Meletie al Ateinei. A copiat, de asemenea, cîteva manuscrise de lucrări teologice.

Copiști de manuscrise teologice. În perioada de care ne ocupăm, au circulat mii de manuscrise românești cu felurite lucrări teologice, mai ales opere patristice. Copiștii acestora erau mai ales călugări — atît de la marile mînăstiri cît și de la unele schituri — preoți de mir și dascăli mireni. S-au făcut traduceri din Sfîntul Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur, Efrem Sirul, Isaac Sirul, Ioan Scărarul, Maxim Mărturisitorul, Teodor Studitul, Ioan Damaschinul, Simeon Noul Teolog, din Comentariile din Teofilact al Ohridei la cărțile Sfintei Scripturi, din învățăturile marilor asceți, din Simeon al Tesalonicului și Grigorie Palama, din teologii mai noi: Ilie Miniat, Nichifor Theotochi, apoi din Nil de la Sorska, Sfîntul Dimitrie al Rostovului și alții. La acestea se adaugă copii de cronici și alte lucrări istorice, de cărți populare etc. În Transilvania — mai ales în ținuturile din vestul României de azi — au fost copiate o seamă de cărți liturgice, lucru explicabil dacă ne gîndim la greutatea procurării lor din Țara Românească și Moldova. Așa se face că în Bihor au apărut acum adevărate «școli» de copiere a manuscriselor liturgice în limba română.

Din numărul sutelor de copiști din acest secol (numai în Biblioteca Academiei se păstrează manuscrise de la aproape 400 de copiști), reținem doar numele unora care au avut o activitate mai bogată. În Țara Românească, în prima jumătate a secolului, reținem pe *preotul Flor*, «dascăl slovonesc» în București, care a făcut o copie după *Chipurile Vechiului și Noului Testament* a lui Antim Ivireanul, a copiat cîteva Psaltiri cu tîlc și alte lucrări teologice și istorice, *preotul Stanciu* din București (diferite cronici, apoi din comentariile lui Teofilact al Ohridei ș.a.), proegumenul *Ilarion de la Bistrița* (din Efrem Sirul, Teodor Studi-

tu, Simeon al Tesalonicului etc.), arhimandritul-egumen *Ghenadie de la Cozia* și alții.

În a doua jumătate a secolului XVIII și la începutul celui următor, amintim pe *Grigorie Rîmniceanu*, viitorul episcop de Argeș, monahul *Rafail de la Hurezi*, cunoscutul «diortositor» al cărților tipărite la Rîmnic (cu aproximativ 15 manuscrise), ieromonahii *Chiril* și *Iachint* de la Cernica, *Acachie* de la Căldărușani, monahii *Teofil* (cu 27 manuscrise) și *Rafail*, — fără să cunoaștem din ce mînăstire erau —, ieromonahul *Ioachim Bărbătescu* de la Bistrița (fost preotul Ioan din Bărbătești—Vîlcea) și alții.

Între copiiștii moldoveni, o activitate rodnică au desfășurat călugării *Cosma de la Neamț* (prima jumătate a secolului) și *Teofan de la Secu*, ieroschimonahul *Ioan de la Rîșca*, schimonahia *Migdonia*, schimonahia *Singlitichia* de la Agapia, toți către sfîrșitul secolului XVIII și începutul celui următor. Tot în Moldova a activat arhimandritul ardelean *Eustatie Popovici* din Abrud, așezat în schiturile Brătești—Pașcani și Măgura Ocnei, unde a copiat aproape zece manuscrise liturgice sau teologice (*Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul*, *Descoperirea Sfintei Liturghii* ș.a.). În mînăstirile Dragomirna și Neamț au fost copiate o seamă de manuscrise slave, de către călugării ruși și ucrainieni stabiliți aici, la îndemnul starețului Paisie (același lucru se făcea în schitul Poiana Mărului din Țara Românească).

În vestul Transilvaniei, cel mai de seamă copist al vremii a fost moldoveanul *Vasile Sturze*. Aproximativ 30 de ani — în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea și primele două ale celui următor — *Vasile Sturze* a zăbovit în mai multe sate din județele Hunedoara, Arad și Timiș, dar mai mult în Bihor, copiind peste 30 manuscrise românești, îndeosebi cărți de slujbă (*Cele șapte Taine* după cartea lui Varlaam, în mai multe exemplare, *Liturghiere*, *Ceasloave*, *Octoihuri*, *Molitvelnice*, *Mineie* etc.). O activitate tot așa de intensă a desfășurat și popa *Flore*, care a copiat mai multe manuscrise liturgice pentru parohiile bihorene, la începutul secolului al XVIII-lea.

Un alt dascăl cu activitate deosebită a fost *Ștefan Moldoveanul*, originar din Comănești, care copia manuscrise liturgice în Vințul de Jos (jud. Alba), în părțile Turzii, în Brașov și în Dragomirești (jud. Maramureș).

Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, consemnăm pe logofătul *Matei Voileanu*, așezat în «schitul» de la Drăguș-Făgăraș (un volum cu *Vieți de sfinți*, fragmente din Pateric etc.), un ieromonah *Ambrozie* de la schitul

Bucium (un manuscris cu *Vieți de sfinți*), dascălii *Ioan Duma* și nepotul său *Radu Duma* din Brașov, în a doua jumătate a secolului, care au copiat felurite manuscrise cu lucrări teologice, istorice și literare. Pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, preotul *Sava Popovici* din Rășinari a copiat mai multe lucrări teologice și istorice (*Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur* etc.), iar în 1792 a rostit o predică în care vorbea despre originea poporului român și continuitatea sa în Dacia. La aceștia se adaugă numeroși alți copiiști proveniți din rîndurile clerului rural.

Școlile Bisericii. În acest secol, întâlnim tot mai multe știri în legătură cu școlile înființate pe lângă centrele eparhiale și pe lângă diferite mînăstiri și biserici parohiale. În afară de școlile întreținute de centrele eparhiale la București, Rîmnic, Buzău, Argeș, Iași, Roman, Rădăuți, Huși, au funcționat o seamă de școli mai vechi, ori s-au înființat altele, pe lângă mînăstiri și biserici parohiale — mai ales în orașe — întreținute de mînăstirile și parohiile respective. Așa au fost: școala de la mînăstirea Colțea, înființată prin 1703—1707, odată cu spitalul, școala slavo-română de la mînăstirea Sfîntul Gheorghe Vechi (mai veche), școala de la Domnița Bălașa, toate în București, școala de la Pătroaia, înființată de mitropolitul Neofit Cretanul, de la biserica Sf. Dumitru din Craiova, de la biserica domnească și schitul Buliga din Pitești, de la bisericile Sfîntul Sava, Sfîntul Nicolae, Sfînta Vineri și mînăstirea Barnovschi din Iași etc. Cunoaștem și numele unor dascăli ai acestor școli care aparțineau clerului: «popa» Flor de la școala de la Sfîntul Gheorghe Vechi din București, Iosif ieromonahul și Evloghie de la școala slavonească din Iași și alții.

Am amintit în alt loc de cursurile de pregătire a preoților organizate de Constantin Mavrocordat pe lângă centrele eparhiale din Moldova, în 1741, de «școala duhovnicească» de la Putna (1774), de «școala cliricească» de la Sf. Ilie din Suceava (1786), de școlile de pe lângă biserica Sfîntul Dumitru din Craiova (1764), mînăstirea Obedeanu (1775) și de la mînăstirea Antim din București (1797). Pe seama acestor școli s-au tipărit multe manuale didactice, cum au fost *Bucoavnele* lui Grigorie Socolteanu (Rîmnic, 1749) și *Iacob Putneanu* (Iași, 1755) ș.a. În 1795 învățatul episcop Amfilohie Hotiniul a tipărit la Iași două manuale didactice. Primul se intitula *De obște Geografie pe limba moldovenească, scoasă de pe Geografia lui Buffier*. Această carte — cu 230 pagini — este mai mult o prelucrare după geografia lui Claude (it. Claudio) Buf-

fier (1661—1737, — călugăr iezuit francez, născut în Polonia, stabilit la Paris, scriitor, filozof și teolog). Lucrarea s-a tradus după o versiune italiană. Amfilohie a adus însă și câteva lucruri noi și anume o însemnare despre domnia Moldovei, începînd de la Dragoș Vodă pînă în 1795, apoi un capitol «despre Moldova», prelucrat dintr-o geografie publicată la Trnavia în 1704. Geografia episcopului Amfilohie continuă drumul deschis de D. Cantemir cu *Descrierea Moldovei*. Ea era folosită încă în manuscris, în școala duhovnicească de la Putna, după cum aflăm dintr-un certificat de absolvire al cursurilor acesteia, din anul 1778. De ea s-au folosit și alți alcătuitori de manuale didactice (de pildă Nicola Nicolau, care a tipărit o *Geografie* la Buda (2 vol., 1814—15).

În sfîrșit, în decembrie 1795, ieșea de sub tipar cartea intitulată *Elemente arifmetice...*, cu 168 pagini, în 18 capitole, sub formă de dialog între dascăl și elev. Era o prelucrare după Aritmetica italianului P. Alessandro Conti, tipărită în 1730. În cuprinsul cărții sînt introduse și câteva unități de măsură folosite numai de români, iar printre modalitățile de numărare amintește și «răbușul».

În manuscris au rămas de la el două lucrări: «*Gramatică de la învățătura fizicii*, scoasă de pe limba italienească pe limba moldovenească, întru care să cuprindă tot ceia ce omul voește a ști și a învăța în ceriu și pe pămînt din lucrurile cele mai cunoscute și mai trebuincioase: anul 1796, aprilie 10». În predoslovia manuscrisului se pot citi și aceste cuvinte: «cel ce nu are iubire și dragoste adîncă către patria sa, pentru țara și pămîntul și limba în care s-a născut, păcatu este ca și cel ce trece cinstea părinților săi». Manuscrisul are patru părți: 1. «*somologhie*» (un fel de anatomie); 2. «*cosmologhie*, care cuprinde o vedere de obște pentru toată lumea mai întîi, pentru soare, pentru lună, pentru planeți, pentru cometi au steli cu coadă, pentru stelile statornice au întărite»; 3. «*aerologhie* și mai întîi pentru atmosfera ori pentru aer, pentru vînturi, pentru meteore, pentru ivirile cerești»; 4. «*gheologhie*».

Un alt manuscris atribuit lui Amfilohie era intitulat: «*A toată lumea călătorie sau înștiințare de lume cea vechi și ce noi*, adică istorie de toate pămînturile ce sunt pînă acum știute la 4 părți ale lumii, date în limba franțuzească de abatele I. Beleport. S-au tălmăcit pe limba rusească în Sanct Petersburg la let 1780, s-au scos pe româneasca limbă la let 1785... în Iași».

Menționăm că în manualele sale întîlnim o serie de termeni noi, științifici, din care unii au rămas pînă azi: aritmetică, cfadrat, cifră, ecfilater, filosof, glob, horografie, orizont, perpendicular, sferic, est, sud ș.a.

În Transilvania, pe lângă vechea școală românească de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, care avea ca dascăli cărturari de seamă (cum au fost Ioan și Radu Duma), funcționau o seamă de alte școli românești pe lângă mânăstiri (Prislop, Rîmeț, Sîmbăta de Sus, Cioara, Șinca Veche, Hodoș-Bodrog, Moisei etc.), în care se preda scrisul, cititul, aritmetica, muzica bisericească. În secolul de care ne ocupăm, s-a înființat o școală elementară («de obște») pe lângă mânăstirea Sfînta Treime din Blaj, condusă de dascălul Constantin Dimitrievici, originar din Ari-cești—Romanai (1754). În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, s-au înființat cîteva sute de școli confesionale în parohiile românești din Transilvania, Banat, Bihor și Maramureș, puse sub îndrumarea episcopilor de la Sibiu, Blaj, Timișoara, Caransebeș, Vîrșeț și Arad, care numeau în fruntea lor un «director».

Astfel, școlile primare unite din Ardeal au avut timp de 12 ani ca director pe Gheorghe Șincai (1782—1794), care a izbutit să înființeze aproape 300 de școli. Cele ortodoxe din Transilvania au fost conduse, succesiv, de Dimitrie Eustatievici (1783—1796), protopopul Radu Tempea V (1796—1808), preotul Gheorghe Haines (1808—1813) și protopopul Moise Fulea (1813—1838), care au izbutit să înființeze aproape 300 de școli primare ortodoxe (în 1843 numărul lor era de 298). În Banat, între directorii școlilor ortodoxe românești s-a numărat Constantin Diaconovici Loga (1831—1850) și alții.

Acești directori, ca și alți cărturari români, au publicat felurite manuale didactice pe seama elevilor sau chiar a învățătorilor. De pildă, Gheorghe Șincai a scris: *Abecedarul*, *Catehismul mare*, *Îndreptare către aritmetică*, toate în mai multe ediții, Radu Tempea V o *Gramatică românească* (Sibiu, 1797), C. Diaconovici-Loga a publicat *Ortografia sau dreapta scrisoare* (Buda, 1818) și *Gramatica românească* (Buda, 1822), Dimitrie Eustatievici a scris *prima Gramatică românească* în 1757, dar a rămas în manuscris, fără să mai vorbim de numeroasele *Abecedare*, cunoscute atunci sub numele de *Bucoavne* sau *Bucvare*. Unii dintre dascălii acestor școli erau preoți, dar cei mai mulți erau «diecii», sau «cantorii» parohiilor respective (în mai multe sate din Transilvania cîntărețul este numit și azi «diac»).

În acest secol s-au înființat primele cursuri de pregătire a viitorilor preoți. În 1786 s-a deschis la Sibiu un curs pentru pregătirea viitorilor preoți și învățători, condus de Dimitrie Eustatievici, mai tîrziu de protopopii Radu Tempea V și Gheorghe Haines.

În 1766, protopopul Petrovici al Hisiaşului (jud. Timiș) a înființat cursuri de «preparandie» (pedagogie) pe lângă protopopiat. Cîteva ani mai tîrziu, în 1779, dascălul Mihail Martinovici Roșu din Jadani (azi Cornești—Timiș) a deschis un curs de «preparandie» (pedagogie), de cîteva luni, la Timișoara. În 1790, același Mihail Roșu a deschis un curs de teologie la Timișoara, care a funcționat mai mulți ani.

Biserica unită a înființat un seminar teologic sau «școală de preoție» la Blaj, odată cu școala «de obște» și cea «a limbilor și științelor» (gimnaziul), în 1754. Primii profesori ai seminarului au fost ieromonahii Silvestru Caliani, Atanasie Rednic, viitorul episcop, apoi Gherontie Cotorea.

Concluzii. În ciuda condițiilor grele prin care au trecut cele trei țări românești în secolul al XVIII-lea, s-au tipărit totuși cîteva cărți teologice. De asemenea, au circulat sute de manuscrise cu traduceri din Sfinții Părinți și scriitori postpatristici sau din teologii moderni greci și ruși. Unii din preoții cărturari ai timpului aveau și alte preocupări: istorice, lingvistice, literare. Tot în acest secol s-au deschis o serie de școli românești, precum și primele cursuri de pregătire a viitorilor preoți.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale. N. IORGA, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. Scriitorii bisericești*, București, 1906, «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Lit.», s. II, XXVIII, p. 183—240; D. POPOVICI, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, VII + 516 p.; (a se vedea și: D. POPOVICI, *Studii literare, I. Literatura română în epoca «luminilor»*, Cluj, 1972, 522 p.); ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700—1821)*, București, 1968, 398 p.; MARIO RUFFINI, *Aspetti della cultura religiosa ortodossa romana medievale (secoli XIV—XVIII)*, Roma—Milano, 1980, 250 p.

Lucrările teologice ale corifeilor Școlii Ardelene. IOAN BĂLAN, *Biblia de la Blaj*, în «Cultura Creștină», Blaj, an. IV, nr. 5, 1914, p. 133—141, nr. 6, p. 176—182 și nr. 7, p. 197—202; GHEORGHE MOISESCU, *Samuil Micu Clain. 150 de ani de la moartea sa*, în «BOR», LXXIV, nr. 10—11, 1956, p. 1057—1077; NICOLAE MLADIN, *Samuil Micu Clain teologul*, Sibiu, 1957, 143 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *150 de ani de la moartea lui Gheorghe Șincai*, în «BOR», an. LXXXV, nr. 1—2, 1967, p. 95—114.

GRIGORIE MARCU, *Procanonul lui Petru Maior*, ediția II, îngrijită de..., Sibiu, 1948, XXIV + 154 p.; GRIGORIE T. MARCU, *Lupta lui Petru Maior împotriva papalității. Însemnări în legătură cu actualitatea Procanonului său*, în «Ortodoxia», an. IV, nr. 3—4, 1952, p. 458—515; ALEXANDRU ARMAND MUNTEANU, *Opera canonică a lui Petru Maior*, în «BOR», an. LXXVIII, nr. 9—10, 1960, p. 791—816; AUREL RADU, *Opera omiletică a lui Petru Maior*, în «ST», an. XIX, nr. 9—10, 1967, p. 656—673; D. STĂNILOAE, *Comemorarea a 150 de ani de la moartea lui Petru Maior*, în «BOR», an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 174—186; MIRCEA PĂCURARIU, *Considerații asupra Istoriei bisericești a lui Petru Maior*, în «MA», an. XVI, nr. 5—6, 1971, p. 386—408; MIRCEA PĂCURARIU, *Un precursor al Reîntregirii Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania: Petru Maior*, în «MB», an. XXI, nr. 10—12, 1971, p. 534—549; MARIA PROTASE, *Petru Maior: un ctitor de conștiințe*, București, 1973, 413 p. (cu o bogată

bibliografie); IOAN BUNEA, *Scrieri patristice traduse de Samuil Micu Clain*, în «BOR», an. XCIV, nr. 9—12, 1976, p. 985—993.

Alte lucrări scrise în Transilvania. STERIE STINGHE, *Istoria bisericii Șcheilor Brașovului* (manuscript de la Radu Tempea), Brașov, 1899, VII + 220 + 7 + 15 p.; RADU TEMPEA, *Istoria sfintei biserici a Șcheilor Brașovului*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice de nume, glosar, note de Octavian Șchiau și Livia Bot, București, 1969, 225 p. Pentru preoții Tempea să se vadă: CANDID C. MUȘLEA, *O dinastie de preoți și protopopi Radu Tempea. Șase generații de preoți și protopopi din aceeași familie*, Brașov, 1939, 117 p.

G. ISTRATE, *Gramatica lui Radu Tempea*, în «Analele Univ. Al. I. Cuza, Iași, Științe Sociale», VI, 1960, p. 17—34; DUMITRU BELU, *Cea dintâi Omiletică în limba română («Retorica» de la 1798)*, în «MA», an. VIII, nr. 9—10, 1963, p. 709—737.

GHENADIE ENĂCEANU, *Uniația sau legea a treia. Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia ce s-au izvodit adică unia în Țara Ardealului*, în «BOR», an. VII, 1883, p. 496—515; EMILIAN CIORAN, *O familie de preoți în Rășinari (1740—1879)*, în «RT», an. VI, nr. 4—5, 1912, p. 124—130; IOAN LUPAȘ, *Chestiunea originii și continuității românilor într-o predică de la 1792*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 375—388; TEODOR BODOGAE, *Despre cunoștințele teologice ale preoților noștri de acum 200 de ani. Semnificația unui manuscris din 1765*, Sibiu, 1944, LXX + 70 p. (Extras din «Anuarul XX al Academiei teologice Andreiane», Sibiu, 1944, p. 177—306).

Amfilohie al Hotinului. ȘTEFAN BERECHET, *Activitatea literară a episcopului de Hotin Amfilohie*, în «BOR», an. XLIII, nr. 12, p. 734—737; V. URSA-CHESCU, *Aritmetica vlădicăi Amfilohie*, în «BOR», an. XLIV, nr. 1, 1926, p. 20—23; CLAUDIU ISOPESCU, *Il vescovo Amfilohie Hotiniul e l'Italia*, Roma, 1933, 36 p. (extras din *l'Europa Orientale*, fasc. IX—X, 1933; retipărit în volumul același: *Saggi romano-italo-ispatici*, Roma, 1943, p. 27—56); DINA CĂPLESCU, *Din istoria terminologiei aritmetice românești*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1958, p. 155—157; N. A. URSU, *Formarea terminologiei geografice în limba română*, în același volum, p. 871—876.

V. A. URECHIA, *Arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu*, în «An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.», s. II, t. X (1887—1888), p. 183—233; DIMITRIE DAN, *Arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu. Schiță biografică, cu mai multe anexe*, în «An. Acad. Rom. Mem. Secț. Lit.», t. XXXIII, 1910—1911, p. 243—347.

Dionisie Eclesiarhul, *Cronograful Țării Românești de la 1764 până la 1815, scris de...*, în *Tesaur de monumente istorice*, tom. II, București, 1863, p. 159—236; *Cronograful Țării Românești*, ed. C. Nicolăescu-Plopșor, Rm. Vlcea, 1934, XIX + 215 p.; ION DONAT, *Dionisie Eclesiarhul. Constatări și observații noi*, în «Arhivele Olteniei», nr. 74—76, 1937 (și extras); ION VIRTOSU, *Date noi despre Dionisie Eclesiarhul*, în «BOR», an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 329—349; OCTAVIAN PĂUN, *Dionisie Eclesiarhul. Cronograful Țării Românești*, în «Anuarul Universității Parhon-Filologie», VIII, 1959, p. 159—165; D. BALAȘA, *Contribuția cronicarului Dionisie Eclesiarhul la îmbogățirea Molitfelnicului românesc*, în «BOR», an. LXXXVI, nr. 1—2, 1968, p. 209—221; D. BALAȘA, *Încă un manuscris necunoscut al cronicarului Dionisie Eclesiarhul*, în «MO», an. XXI, nr. 3—4, 1969, p. 252—258.

Naum Rîmniceanu. CONSTANTIN ERBICEANU, *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București, 1888, LXXII + 361 p. (lucrările sale scrise în limba greacă, cu traducerea în românește); CONSTANTIN ERBICEANU, *Viața și activitatea literară a protosinghelului Naum Rîmniceanu*, București, 1900, 97 p. (Acad. Rom. Discursuri de recepție, XXII); ȘT. BEZDECHI, *Protosinghelul Naum Rîmniceanu despre originea neamului și a limbii noastre*, în rev. «Transilvania», an. LXXIV, nr. 3—4, Sibiu, 1943, p. 231—237; ȘT. BEZDECHI, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Rîmniceanu, partea I. Text însoțit de un studiu introductiv*, Cluj-Sibiu, 1944, 107 p.; G. CĂLINESCU, *Naum Rîmniceanu*, în «SCIL», 1966, p. 22—33; SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Naum Rîmniceanu*, în «Studii de Muzicologie», vol. IX, București, 1973, p. 149—192.

Manuscrise slave. P. P. PANAITESCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, București, 1959, XX + 406 p.

Manuscrise românești. D. FECIORU, *Manuscrisele de la Neamț. Traduceri din Sfinții Părinți și din scriitorii bisericești*, în «ST», an. IV, nr. 7—8, 1952, p. 459—487; D. FECIORU, *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Patriarhiei Române*, în «ST», an. XI, nr. 5—6, 1959, pînă la an. XVI, nr. 9—10, 1965; G. ȘTREMPEL, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, București, 1959, XLIII + 351 p.; GABRIEL ȘTREMPEL, *Catalogul manuscriselor românești*, București, 1978, 431 p.

Copiști din Transilvania și Banat. VIRGIL MOLIN, *Copiști moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea*, în «MB», an. XIV, nr. 4—6, 1964, p. 210—221; ATANASIE POPA, *Cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: Vasile Sturze Moldovanul*, în «MMS», an. XLII, nr. 1—2, 1966, p. 54—69; ATANASIE POPA, *Copiști moldoveni în Transilvania în secolele XVII și XVIII*, în «MMS», an. XLV, nr. 7—9, 1969, p. 458—467; LIVIU STREZA, *Manuscrise liturgice românești în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului*, în «MA», an. XIX, nr. 4—6, 1974, p. 233—249; MARIN MĂLINAȘ, *Manuscrise liturgice din Bihor*, în «BOR», an. XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1129—1138; ATANASIE POPA, *Copiști și manuscrise în Bihor în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în *Crisia, Oradea*, 9, 1979, p. 323—336.

Școlile înființate de Biserică. I. IONAȘCU, *Școala de la Colțea*, în «BOR», an. LVI, nr. 11—12, 1938, p. 810—822; GEORGE POTRA, *Școala domnească de slovenie de la biserica Sf. Gheorghe Vechiu din București*, în «GB», an. XX, nr. 9—10, 1961, p. 837—878; MARIN M. BRANIȘTE, *Cîteva știri despre școlile din orașul Pitești, înființate pe lângă biserici înainte de Regulamentul Organic*, în «MO», an. XVII, nr. 3—4, 1965, p. 173—185.

PETRU REZUȘ, *Din istoria învățămîntului teologic în Moldova de nord. Școala duhovnicească de la Putna*, în «MMS», an. XXXVII, nr. 1—2, 1961, p. 18—22; PETRU REZUȘ, *Din istoria învățămîntului teologic în Moldova*, în «MMS», an. XLV, nr. 3—4, 1969, p. 166—180; M. I. AVĂDANII, *Academia domnească — treaptă nouă în dezvoltarea învățăturilor înalte din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în «MMS», an. LII, nr. 7—8, 1976, p. 478—493.

NICOLAE ALBU, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944, 367 p.; ILEANA BOZAC și POMPILIU TEODOR, *Învățămîntul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în vol. «Din istoria pedagogiei românești», II, București, 1966; LUCIA PROTOPOPESCU, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania 1774—1805*, București, 1966, 354 p.

I. VUIA, *Școlile românești bănățene în secolul al XVIII-lea*, Orăștie, 1896; AUREL COSMA, *Cursuri române de teologie în Timișoara la 1790*, în «MB», an. XXV, nr. 7—9, 1975, p. 406—408; PETRU RADU și DIMITRIE ONCIULESCU, *Contribuții la istoria învățămîntului din Banat*, ed. II, Timișoara, 1976, VIII + 343 p. (litogr.); ed. II, București, 1977, 336 p.; VICTOR ȚIRCOVNICU, *Istoria învățămîntului din Banat pînă la anul 1800*, București, 1978, 247 p.

A se vedea și vol. *Contribuții la istoria învățămîntului românesc. Culegere de studii*, București, 1970, 205 p. și N. IORGA, *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1971 (reeditare).

LXXIII

ARTA BISERICESCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Epoca fanariotă reprezintă o perioadă de declin și în istoria artei românești. Se înregistrează doar câteva biserici monumentale în Țara Românească și mai multe picturi, care urmează tradițiile picturale brîncovenești, puține realizări sculpturale, miniaturistice sau din celelalte ramuri ale artelor decorative.

În toate ramurile artei se constată o influență a barocului, mult răspîndit atunci în toate țările Europei, iar către sfîrșitul veacului și începutul celui următor influențe ale neoclasicului. În schimb, în toate țările românești s-a dezvoltat o artă «populară» autentic românească, realizată de constructori, zugravi, iconari, ieșiți din mediul țărănimii și al preoțimii de mir.

Arhitectura. Dezvoltarea arhitecturii a fost în mare măsură condiționată de instaurarea regimului turco-fanariot în Țara Românească și Moldova și de guvernarea habsburgică în Transilvania. La începutul perioadei, se mai realizează câteva monumente de seamă ridicate de domni și marea boierime, dar ele dispar treptat, încît locul marilor mînăstiri voievodale de odinioară a fost luat de schituri și biserici modeste, ctitorite de boieri mici, de negustori, de meșteșugari organizați în bresle, de călugări și preoți de mir și de credincioși-țărani.

Mînăstirea Văcărești reprezintă cel mai de seamă complex arhitectural din prima jumătate a secolului și, în același timp, ultima dintre marile ctitorii domnești din Țara Românească. Biserica mare a mînăstirii — impunătoare prin dimensiunile ei și prin bogăția decorației sculptate — reia planul mînăstirii Argeș.

O altă realizare majoră a arhitecturii muntenești din această perioadă este biserica Stavropoleos din București (ridicată în 1724, refăcută în 1730, cînd i s-au adăugat abside laterale și un pridvor), cu o decorație

picturală și sculpturală excepțională, în interior și exterior, impresionînd mai ales pridvorul cu coloane de piatră și bogate sculpturi, inspirat după palatul brîncovenesc de la Mogoșoaia.

Mai pot fi menționate bisericile Crețulescu, Sf. Elefterie-Vechi din București, schitul Balamuci-Ilfov, bisericile din Calvini-Buzău, Rîfov-Prahova, Pietroșița-Dîmbovița, biserica de largi dimensiuni cu hramul Toți Sfinții din Rîmnicu-Vîlcea (1762—1765), ridicată de episcopul Grigorie Socoteanu, cu ajutorul unor credincioși, toate cu frumoase pridvoare brîncovenesti și cu o decorație bogată.

Ctitoriile preoților, ale tîrgoveților și ale poporului de jos au continuat tradițiile stilului brîncovenesc, pe care le-au adaptat, prelucrat și dezvoltat, dînd naștere unor noi creații în arta medievală românească. Se observă tendința spre simplificare a procedeeilor, cu puțină decorație sculptată, cu spații rezervate pentru zugrăveală, ca urmare a posibilităților materiale reduse ale ctitorilor.

Spre deosebire de Țara Românească, în Moldova, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, nu întîlnim monumente de artă bisericească mai reprezentative. La unele biserici din această perioadă se observă o puternică influență venită din Țara Românească (structură interioară, plan, plastică arhitecturală și decorativă), cum sînt bisericile Precista și Proorocul Samuil din Focșani, biserica fostei mînăstiri Fîstici-Vaslui. Pe la mijlocul secolului, se constată o reîntoarcere la anumite forme proprii, pămîntene, cum e cazul bisericii schitului Tăriță, de lîngă Iași.

Dar în ultimele patru decenii ale secolului, meșterii locali au început să caute anumite formule proprii, combinînd cîteva elemente din arhitectura Țării Românești cu altele, de proveniență locală și cu elemente de decor baroc și clasic, venite prin intermediul Rusiei și al Poloniei. Este semnificativă biserica Sfinții Teodori din Iași (1761), cu planul triconc, avînd la intrare un pridvor (exonartex) închis, pe care se înalță un turn clopotniță (o altă turlă e deasupra naosului), avînd în exterior pilaștri ușor proeminenți, cu baze și capiteluri de factură simplă, neodorică, cu mici frontoane etc. Este deci o fațadă barocă în genul Goliei. În același gen sînt bisericile Curelari din Iași, Tălpălari-Iași, Bălănești-Neamț, Răducanu din Tg. Ocna (1762), Berzunți-Tg. Ocna (1774), Doljești-Roman (1774) etc. Alte biserici diferă de cele menționate doar prin faptul că nu au turlă pe naos (Sfîntul Gheorghe sau Mitropolia veche din Iași, Sfîntul Nicolae din Tg. Ocna ș.a.).

Au fost studiate aproximativ 200 de biserici de lemn din Muntenia și Oltenia cît și peste 260 din Moldova, marea majoritate din secolul

de care ne ocupăm. Cele mai multe biserici au un plan dreptunghiular, cu absida altarului poligonală — în mai multe variante, — altele aparțin planului trilobat, cu abside laterale, cu trei sau cinci laturi. Se remarcă și pridvorul deschis, amplasat pe latura de sud sau de vest. Puține dintre ele au turle, scunde. Cele mai multe se disting prin decorația lor sculptată (mai ales prin brîul median în formă de frînghie, decorarea nișei, a soclului, chenarele ușii de intrare — cu desene geometrice, motive florale, rozete etc.). Pictura este extrem de rară. Biserici mai reprezentative sînt cele din Răpciuni (sat dispărut de pe Valea Bistriței), azi în Muzeul Satului din București, Soci-Bacău, Răchitoasa-Bacău, Starchiojd-Prahova (una din 1749, alta din 1784) ș.a.

În Transilvania, arhitectura bisericească ia o dezvoltare îmbucurătoare. În locul numeroaselor biserici ajunse în stăpînirea uniților — mai ales în urma conscripției lui Bukow — ortodocșii au fost nevoiți să-și ridice alte biserici, fie din lemn, fie din zid, în funcție de posibilitățile lor materiale. Numeroase biserici din acest secol sînt ctitorite de negustorii români, ca o expresie a năzuinței lor de afirmare socială și națională.

Meșterii locali îmbină elemente venite din Țara Românească (pridvor deschis, brîu, arcade oarbe etc.) cu cele de proveniență autohtonă, dînd naștere unui stil artistic propriu. Predomină și acum stilul arhitectonic autohton, adică planul dreptunghiular, cu absida decroșată, poligonală sau semicirculară, cu un turn clopotniță la fațada apuseană. Între bisericile reprezentative de plan dreptunghiular pot fi amintite: Alba Iulia Maieri (1715), Calbor-Făgăraș (1730), Cuvioasa Paraschiva din Rășinari (1755, zugrăvită în interior și exterior în 1785), Grui-Săliște (1742), Avrig (1762), Sibiel (1768), Sadu, Tălmăcel (1776), Orlat, Topîrcea, toate în jurul Sibiului, Ighiel-Alba (1773), Geoagiul de Sus-Hunedoara, Șimon-Brașov (1778, ctitoria negustorului Hagi Șandru) ș.a.

În a doua jumătate a secolului, în părțile Brașovului și Sibiului își face apariția planul triconc de tradiție bizantină, împrumutat din Țara Românească. Între bisericile aparținătoare acestui stil se numără cele din Moeciul de Jos-Brașov (1760—1762, ctitorită de negustorul Mihai Alexandru Vilara), Prejmer-Brașov (1769, de negustorul Ioan Vlad), Tohanul Nou (1779) și Ghimbav (1780, amîndouă ctitorite de jupînul Ioan Boghici), bisericile Adormirea Maicii Domnului din Brașov (1783, de negustorul Nicolae Ștefan), Sf. Treime din Brașov-Dîrste (1782—1783, de negustorii Mihai Vilara, Gheorghe Pop Radu, Răuț Leca ș.a.), Sfîntul Nicolae din Covasna (1797—1800), bisericile din Cernatu, Satulung, Tur-

cheș, Zărnești, toate în jurul Brașovului, apoi bisericile Înălțarea Domnului din Săliște (1762—1786), din Tilișca-Sibiu, Cornești-Sighișoara (1788—1797) ș.a.

Pridvorul deschis pe arcade, obișnuit în Țara Românească, apare la bisericile din Măieruș-Brașov (1787, ctitoria fraților negustori Leca), Feldioara-Brașov ș.a.

Odată cu stăpânirea Habsburgilor catolici în Transilvania, a pătruns aici și stilul baroc, fie în arhitectura laică, fie în cea bisericească romano-catolică. Prima construcție românească de acest gen a fost catedrala unită din Blaj (1738—1765), al cărei proiect a fost întocmit de italianul Giovanni Martinelli. Slabe influențe ale stilului baroc se observă la biserica unită (1783) și cele două ortodoxe din Sibiu, una zidită de episcopul Gherasim Adamovici (1787), alta de negustorul Hagi Constantin Pop, numită «din groapă» (1802), la biserica ortodoxă Sf. Treime din Brașov, numită și «grecească», ridicată de negustorii macedo-români Panaiot Hagi Nicu, Mihail Țumbru, Anastasie Vulcu, Nicolae Ioanovici ș.a. între anii 1786—1787, la biserica ortodoxă sau «din deal» din Cluj (1790—1796) și la cea unită zisă «a lui Bob» din același oraș (1803) ș.a.

În arhitectura bisericească ortodoxă din părțile de vest ale țării, influența stilului baroc s-a manifestat mai ales în Banat (de pildă biserica «mare» sau Adormirea din Lugoj (1759—1766), inspirată după catedrala romano-catolică din Timișoara, cele din Mehadia și Sînnicolaul Mare ș.a.). În stil baroc s-a construit și biserica mînăstirii Sf. Simeon Stîlpcul din Arad-Gai, în 1760—1762, sub episcopul Sinesie Jivanovici. În Bihor, deși se menține planul bisericii-sală cu un singur turn, se observă totuși unele influențe ale barocului (biserica din Oradea-Velența, biserica din Beiuș, ridicată între anii 1784—1790, biserica «cu lună» din Oradea, 1784—1790).

Alături de acestea, s-au ridicat numeroase biserici de lemn, specific românești, pe tot cuprinsul teritoriilor intracarpătice. De regulă sînt construite într-un plan simplu, dreptunghiular, alcătuit din încăperi simple, dispuse în lungime : pronaos, naos și altar (absida de est). Elemente variabile se observă doar la forma absidelor (dreptunghiulară, mai îngustă decît naosul și pronaosul, sau poligonală), la forma și locul pridvorului (latura vestică sau sudică).

În ce privește bisericile din Maramureș și Țara Lăpușului, se caracterizează prin acoperiș înalt, cu streșină largă, turn cu verticalitate accentuată deasupra pronaosului și un coif-săgeată. Unele au și patru turnulețe, la baza coifului. De regulă, acoperișul, construit în patru ape,

este unul singur pentru toată biserica, la altele apare unul mai jos pentru absidă, altul mai înalt pentru restul bisericii. Bisericile din Sălaj și Cluj se remarcă prin prispele lor.

Între bisericile de lemn din Maramureș, pomenim pe cele din Ieud, Cuhea (azi Bogdan-Vodă), Dragomirești (azi în Muzeul Satului din București), Bînsana, Oncești, Rozavlea, Șieu, Botiza, Poenile Izei, Sîrbi-Susani, Budești, Desești, Giulești, Nănești, Călinești, Moisei, Săliștea de Sus, Borșa ș.a. În Țara Lăpușului se remarcă bisericile din Șurdești, Plopiș, Vad, Văleni, Răzoare (toate din sec. al XVIII-lea, cu turnuri monumentale și cu patru turnulețe la baza coifului), Rogoz, Libotin, Lăpuș, Cupșeni, Dobric, Stoiceni ș.a. Dintre cele peste 60 de biserici din Sălaj (toate din sec. XVII—XIX), nu putem trece cu vederea pe cele din Cizer (din 1773, azi în Muzeul Etnografic din Cluj), la care a lucrat și Horea, cunoscutul luptător din 1784, Petrindu (azi în același muzeu), Chieșd, Zalnoc, Cehei, Gălpîia (azi la Ciucea), Poarta Sălajului, Sînpetrul Almașului, Zimbor, Nadiș, Letca de Sus și de Jos, Lozna, Doba, Dobrin, Fildu de Sus, cu un turn impresionant și cu patru turnulețe la baza coifului etc.

În părțile Clujului, amintim bisericile din Finișel, Ceaba, Bica, Mănăstireni ș.a., iar în părțile centrale ale Transilvaniei cele din Ațintiș și Cornești — fără turlă —, Ernei, Silvașu de Cîmpie, toate în jud. Mureș.

Peste 50 de biserici de lemn se află în județul Hunedoara, între care Bretea Mureșană și Tîrnăvița, din sec. XVII, Brănișca, Mintia, Bejan, Alun, Muncelul Mare ș.a. În Banat sînt mai puține (la Poieni, Povîrgina, Cebza, Crivina de Sus, Zolt, Românești, Margina etc.), ca și în jud. Arad. Sînt foarte impresionante, prin arhitectura și pictura lor, cele din jud. Bihor (Rieni, Brădet, Stîncești, Brusturi, Cîmpani de Pomezău, Lazuri de Beiuș, Delureni, Tilecuș etc.). Bisericile din Toplița-Harghita, Bilbor-Harghita, Reghin, Răstolița-Mureș, Călinești-Maramureș ș.a. prezintă influențe ale arhitecturii în lemn specifică bisericilor de pe Valea Bistriței, în Moldova.

Multe din bisericile de lemn sînt zugrăvite de către feluriți meșteri populari. Atît prin arhitectura lor, cît și prin pictura lor, bisericile românești din lemn constituie o mărturie grăitoare a geniului artistic creator al poporului nostru.

Bisericile-bordeie. În Cîmpia Olteniei și Munteniei (actualele județe Mehedinți, Dolj, Olt — partea cuprinsă în fostul județ Romanați — și Teleorman — partea dinspre Olt) existau și așa numitele «biserici-bordeie», necunoscute în altă parte a țării, atestate documentar încă din prima jumătate a sec. XVIII. Deși nu se mai păstrează astfel de biserici,

au fost totuși identificate 45, la Salcia — Mehedinți, Calafat, Maglavit, Fântâna Banului, Dobridor, Galicea Mare, Băilești, Poiana Mare, Amărăștii de Jos (jud. Dolj), Vădastra, Cilieni, Hotaru, Celei (jud. Olt), Gîrla, Islaz, Segarcea din Deal, Segarcea din Vale (jud. Teleorman) ș.a. Ele erau ctitorite de preoții și credincioșii satelor respective.

Sub raport arhitectonic și decorativ, aceste biserici nu erau altceva decît o adaptare la nevoile cultice a locuinței tradiționale din zona respectivă. Erau construite pe jumătate în pămînt, (1,50—2 m adîncime), pe jumătate afară. Pereții lor erau îmbrăcați cu lemne de stejar (răzlopi), uneori cu nuiele împletite, lipite cu pămînt și văruiate, mai rar cărămidă. De regulă, erau de dimensiuni reduse (8—10 × 4—5 m), în formă de navă, cu cele trei încăperi tradiționale, altar, naos și pronaos, ca prestol servind o buturugă mare de stejar.

Acoperișul era format dintr-o împletitură de nuiele peste care se așezau paie și apoi pămînt. Multe biserici-bordeie aveau la intrare un gîrlici sau o tindă, adăpostind uneori și clopotul. În loc de ferestre se foloseau piei de vițel, sau bășici de porc.

Pictura bisericească. Secolul al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea reprezintă ultima fază a picturii medievale românești. În Țara Românească, s-au continuat mult timp tradițiile școlii brîncovenesti de pictură bisericească (școala de la Hurezi și alte centre), care au trecut și în Transilvania.

Pe lîngă acestea, în toate «țările» românești s-a dezvoltat acum o artă cu caractere populare, care constituie unul din fenomenele cele mai originale ale creației picturale românești de la sfîrșitul evului mediu. Meșteri zugravi ridicați din rîndul călugărilor și preoților de mir, al tîrgoveților și al țăranilor, au împodobit cu zugrăveli, — uneori naive, e adevărat —, mai ales biserici de mir. Unii din cei mai talentați au trecut și în Transilvania, făcînd cunoscute și acolo tradițiile picturii brîncovenesti. Zugravii de biserici — ca și iconarii de altfel — folosesc numeroase elemente din viața contemporană. De pildă, sînt redată portrete de ctitori țărani, de tîrgoveți, de preoți, instrumente muzicale, unelte de muncă. Pe fațadele unor pridvoare sînt redați țigani ursari, scene de vînătoare, teme din fabulele lui Esop sau din legende. O temă des pictată în pridvoarele deschise ale bisericilor în stil brîncovenesc este Judecata de apoi, în care asupra țăranimii apar între cei păcătoși (turci, boieri, strîngători de biruri etc.). Unele persoane biblice sau sfinți sînt înfățișați în portul românesc specific regiunii respective.

Zugravii de biserici — numiți «de subțire», pentru a se deosebi de zugravii de case — lucrau singuri sau în grupuri, uneori cîte 7—9, aju-

tați de mai mulți ucenici. Ucenicia dura de obicei câte șase ani, pînă la deprinderea deplină a meșteșugului. De cele mai multe ori, meșteșugul zugrăviei se moștenește din tată în fiu, încît, de multe ori întîlnim cîteva generații de zugravi din aceeași familie. În 1776, printr-un hrisov al lui Alexandru Ipsilanti al Țării Românești (1774—1782), zugravii și-au organizat o breaslă a lor, cum obișnuiau și ceilalți meșteșugari.

De la sfîrșitul acestui secol datează primele manuale de pictură bisericească, numite *erminii* (îndrumare, în limba greacă), traduse din grecește sau prelucrate de anumiți zugravi cu experiență. De obicei, o *erminie* avea două părți. Prima cuprindea felurite îndrumări date zugravilor despre modul în care să pregătească culorile, pînza, peretele și pensulele înainte de-a începe lucrul, despre tehnica zugrăvirii, a poleirii, modul în care se zugrăvea trupul omenesc cu toate părțile lui. În partea a doua a *erminiilor* se dădeau îndrumări despre modul în care trebuiau repartizate feluritele scene sau personaje din Vechiul și Noul Testament sau din istoria Bisericii. Unele *erminii* descriau amănunțit scenele sau chiar persoanele care trebuiau zugrăvite, reproduceau schițe, modele etc. *Erminiile* nu erau oficiale, nu cuprindeau reguli fixe impuse de Biserică, ci izvorau din necesitățile practice ale unor zugravi, care sintetizau rezultatele muncii și experiența înaintașilor lor. Din această pricină, *erminiile* și caietele de modele nu aveau același conținut, căci multe cuprindeau numai desene, altele aveau și texte explicative de cuprins diferit.

În Biblioteca Academiei se păstrează mai multe asemenea *erminii* și caiete de modele, fie din secolul al XVIII-lea, fie din cel următor. Una din cele mai cunoscute *erminii* grecești era a lui Dionisie de Furna, tradusă în românește de un arhimandrit Macarie de la Căldărușani, în 1805, apoi de alții.

O enumerare a tuturor zugravilor și a bisericilor împodobite în această perioadă sau măcar o alegere a celor mai reușite din punct de vedere artistic este cu neputință de făcut. De aceea, ne vom mulțumi doar cu enumerarea cîtorva nume de zugravi și de biserici.

În Țara Românească, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, au lucrat meșteri formați în școala de zugravi de la Hurezi. Nu cunoaștem numele zugravilor care au lucrat frescele bisericilor «Cu Sfinți», Stavropoleos, Crețulescu și de la mînăstirea Văcărești, toate în București. Un cunoscut zugrav din prima jumătate a secolului a fost Grigorie Hranite, care a zugrăvit bisericile din Vădeni—Gorj, Glogova—Gorj și

a refăcut zugrăveala bisericii mănăstirii Tismana, în 1732. Probabil este identic cu Grigore care a zugrăvit paraclisul Episcopiei din Râmnic și biserica schitului Crasna—Gorj. De asemenea, n-ar fi exclus ca el să fi fost fiul zugravului Hranite, activ în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu (la Polovragi, Surpatele, Păpușa). Un preot Gheorghe a zugrăvit bolnița Episcopiei din Râmnic (cu diaconul Badea), precum și biserica mănăstirii Șerbănești—Morunglavu, în 1753 (împreună cu fratele său Andrei și alții).

Echipe întregi, de câte 3—7 meșteri, uneori și mai mulți, au împodobit cu zugrăveli numeroase mănăstiri, schituri și biserici din Oltenia. De pildă, biserica Sf. Dumitru din Craiova a fost zugrăvită în 1724 de nouă meșteri între care și unii care au lucrat la Hurezi. Schitul Dobrușa a fost zugrăvit, între 1771—1774, de preoții Dragomir și fratele său Nicolae, ierodiaconul Rafail, diaconul Dumitrașcu și ucenicul lor Petru.

Biserica din Racovița—Argeș (fost Muscel) a fost zugrăvită în 1790 de Șerban diaconul cu fiii săi Radu diaconul și Ion. După 1775 un zugrav Ieremia — desigur călugăr — a împodobit cu fresce, în interior și exterior, biserica din Calvinii, jud. Buzău.

În mai multe părți ale țării se întâlnesc școli sau centre de zugravi în care se formau numeroși ucenici. O astfel de școală se presupune că a existat la schitul Bunea, în jud. Vâlcea. Se păstrează o culegere de 200 de schițe lucrate aici, un fel de antologie cu cele mai reprezentative icoane, operă a trei sau patru generații de zugravi: Mihai († 1770), dascălul de zugravi Radu sin Mihai, elevul acestuia Ioniță și, în sfârșit, un «Avramie ot Tîrgoviște», care a preluat și dus mai departe seria desenelor, pînă în anul 1862. Radu lucrase alături de tatăl său la zugrăvirea bisericilor mănăstirilor Cornet și Brădet, apoi singur la biserica din Gura Văii—jud. Vâlcea, ctitoria lui Gheorghe Abagiu, pîrcălab de Bogdănești, pe a cărei fațadă de miazăzi și-a lăsat autoportretul. Tot el a repictat parțial și ansamblul de fresce de la biserica Sfîntul Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, din secolul al XIV-lea.

La proscomidierul bisericii din Țigănia — Sărindar, azi în București, se păstrează și această duiosă inscripție: «Cucernice preot, să pomeniți și pe robii lui Dumnezeu care au zugrăvit această sfîntă biserică, Gheorghe zugrav, sin erei Ioan, răposat zugrav, Radul zugrav 7272 (1763), noiembrie 15». N-ar fi exclus să fie același Radu.

În 1778, s-a deschis o școală de zugravi la Căldărușani, sub egida Mitropoliei, pusă sub conducerea lui Ivan Rusul, venit cu armatele rusești și rămas la noi. În 1785 a luat ființă o școală de același gen pe lîngă Epis-

copia Rîmnicului condusă de Ion Zugravul, sub îndrumarea episcopului Filaret (probabil Filaret inițiasse și școala de la Căldărușani, fiind un timp egumen acolo). Domnitorul Mihai Șuțu i-a acordat scutire de biruri, în 1785, drept reînnoit și de Alexandru Moruzi, în 1793. De la acest Ion «dascăl de zugravi» se păstrează câteva icoane la Cozia, Bistrița și Tismana. Probabil el a refăcut și întregit zugrăvelile bisericii domnești din Tîrgoviște. Dintre ucenicii săi, s-a afirmat în mod deosebit Mincu zugravul, originar din Gârdești—Vîlcea. El a lucrat pentru noua Episcopie a Argeșului (tîmpla bisericii din Valea Danului), pentru cea din Buzău și, în sfîrșit, s-a stabilit la București, unde a deschis o școală de zugravi sub egida Mitropoliei. În 1800, Dositei Filitti cerea lui Alexandru Vodă Moruzi să scutească de dări pe Mincu, pentru că «a învățat copiii meșteșugul zugrăviei, slujind Sfintei Mitropolii și Sfintelor Episcopii Argeș și Buzău cu meșteșugul zugrăviei sale foarte cu bună plăcere».

O activitate remarcabilă a desfășurat zugravul de icoane Grigorie Frujinescu, fiul preotului zugrav Tudor din Frunzănești (Frunzinești) de lângă București. A învățat meșteșugul zugrăviei timp de șase ani, de la un «dascăl Ioan» sau Iancu, lucrînd apoi împreună cu el la zugrăvirea mînăstirii Lepavina în Croația. Întors în țară după 1776, Grigorie a lucrat mai multe icoane (foarte multe din ele sînt păstrate în diferite biserici și muzee din București, la mînăstirea Cernica etc.), precum și un caiet cu schițe și desene, început încă de cînd era ucenic, cu însemnări românești, grecești, sîrbești și nemțești. Trebuie reținut mai ales faptul că Grigorie Frujinescu a făcut trecerea de la zugrăveala în stil bizantin împămîntenită la noi de mai multe secole, la stilul realist, influențat de Renașterea italiană.

În *Moldova*, știrile pe care le avem asupra zugravilor din acest secol sînt destul de sărace. Este adevărat că nici nu s-au realizat opere remarcabile, ca în secolele anterioare. Din felurite acte, ca și din inscripțiile lăsate în unele biserici, cunoaștem câteva nume de zugravi. De pildă, un Anastasie, care a zugrăvit câteva biserici în părțile Sucevei, Dumitrache dascălul (biserica Sf. Voievozi din Botoșani), Anania din Suceava (biserica din Vîrgolici, una din Dorohoi), un preot Vasile (biserica din Vorniceni), ș.a. Nifon Udrescu și-a desfășurat activitatea în mînăstirea Secu, pe care a cîrmuit-o ca stareț, la schitul Pocrov și la Neamț, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Prin el s-a creat o «școală» de zugravi în mînăstirea Secu.

Un alt zugrav moldovean a fost călugărul Veniamin, fiu al protopopului Velișco de la biserica Albă din Iași și frate cu episcopul Amfilohie

al Hotinului, care, în anul 1763, învață zugrăvia în Lavra Pecerska din Kiev, la călugărul Vartolomeu, iar în 1769 pleca într-o călătorie de studii în Italia, iar de acolo, probabil, la Muntele Athos.

Către sfârșitul secolului, la recomandarea generalului Potemkin, comandantul trupelor rusești de ocupație din Moldova (1788—1791), a fost trimis la studii de pictură la Viena tînărul Eustatie Altini, originar din sudul Dunării. El va introduce stilul apusean realist în pictura bisericească din Moldova, prin lucrările realizate la felurite biserici din Roman și Iași, în jurul anului 1800.

În *Transilvania* întîlnim numeroși meșteri populari, care au zugrăvit biserici mai ales în părțile Brașovului, Sibiului și Făgărașului, unde existau parohii mai înstărite și unde s-a desfășurat și cunoscuta acțiune de apărare a Ortodoxiei, împotriva uniației.

În primele decenii ale secolului și-a desfășurat activitatea unul din cei mai productivi meșteri, popa Ivan zugrav din Rășinari, reprezentant al curentului brîncovenesc în Transilvania: bisericile din Cărpiniș—Hunedoara, Poiana Mărului—Brașov, Sfinții Arhangheli din Ocna Sibiului, Geoagiul de Sus (aici împreună cu Nistor din Rășinari) ș.a.

Alți zugravi rășinăreni cu o activitate apreciabilă, desfășurată atît în Transilvania cît și în Țara Românească, au fost Iacob și Stan, fiii preotului Radu, precum și Iacov, fiul preotului Man, inițiați în tainele zugrăviei de meșterul Grigorie Hranite. Stan zugravul a lucrat probabil la biserica mînăstirii Șerbănești-Morunglavu (Vîlcea) în 1753, cu alții, apoi la biserica mînăstirii Argeș, în 1761 (aici împreună cu fratele său Iacob), la Săliște și Sibiel (în amîndouă a pictat și icoane), Cib—Alba, Turdaș—Hunedoara, Mesentea—Alba ș.a.

Se pare că la Rășinari exista o adevărată «școală» de zugravi, căci se cunosc aici și alți meșteri, în afară de cei pomeniți, în tot cursul secolului al XVIII-lea (Nistor Dascăluș, Ioan Chiș, Gheorghe, probabil fiul lui Iacov ș.a.).

Un zugrav Gheorghe Șandru (sau Șandor) din Făgăraș a lucrat la mînăstirea Rîmeț (cu Grigorie Hranite) și la Streisîngeorgiu-Hunedoara.

Biserica din Avrig și cea a mînăstirii Sîmbăta de Sus au fost zugrăvite de meșterii Pană și Ionașcu, în 1762 și respectiv 1766. Un Oprea din Poplaca și Pantelimon au lăsat o amplă lucrare iconografică în biserica din Tălmăcel (Sibiu), prin 1780.

Un zugrav Stan «ot Orăștie» a lucrat cîteva icoane care se păstrau în schitul Afteia din plăișorul Cioarei (jud. Alba). Probabil de la el a

învăţat zugrăvia şi călugărul Chiril din schitul Afteia, de la care se păstrează icoane în schitul respectiv şi în biserica nouă din Orăştie.

În satele aparţinătoare azi judeţului Mureş a lucrat Toader Zugravul, în a doua jumătate a secolului.

În Munţii Apuseni a lucrat mult, pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor, Simion Silaghi din Abrud, care a zugrăvit bisericile din Abrud, Vidra de Jos, Bucium-Isbita, Gîrda de Sus, Lupşa, Brăzeşti ş.a. — unele împreună cu alţi meşteri — precum şi numeroase icoane. În aceeaşi perioadă au lucrat, în Munţii Apuseni, Teodor Ciungariu (Sartăş, Valea Largă, Brăzeşti, în colaborare cu alţii), Ioan Cuc şi Gheorghe Şpan (bisericele din Lupşa-sat, Hădărău) şi alţii.

În părţile Clujului şi Sălajului a desfăşurat o activitate apreciabilă Nechita Zugravul, în a doua jumătate a secolului, care a împodobit bisericile din Sînmihaiul Almaşului, Cutiş, Dragu, Tămaşa, toate în Sălaj, Sînpaul, Văleni, Arghiş, Feleac, Dîncu, Nadăşu, în jud. Cluj ş.a. Probabil a avut ca ucenic pe Nestor din Feleac, care a zugrăvit numeroase biserici şi icoane în satele din jurul Clujului (Feleac, Băişoara, Suceag, Copăceni, Cojocna, Mărtineşti, Luna de Sus ş.a.).

În Sălaj cel mai apreciat zugrav din secolul al XVIII-lea a fost Ioan Pop din Românaşi, care a împodobit bisericile din Bîrsăul Mare, Sînmihaiul Almaşului, Stîna, Hida, Păuşa, Răstolţul Deşert, Racîş şi altele.

În Transilvania au lucrat şi mulţi zugravi din Ţara Românească şi Moldova, făcînd cunoscut şi aici stilul picturilor brîncovenesti. De pildă, în 1737 Grigorie Hranite din Craiova a zugrăvit paraclisul cu hramul Bunavestire de la biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, iar în 1741 a lucrat la împodobirea altarului bisericii mînăstirii Rîmeţ. Inochentie Micu a angajat pe zugravul Ştefan din Ocnele Mari să lucreze tîmpla capelei sau a bisericii sale episcopale, folosită pînă la zidirea catedralei cu hramul Sf. Treime (se mai păstrează 14 icoane, în muzeul din Blaj). Peste vreo trei decenii, un alt craiovean, Simion Oprovici, zugrăvea unele biserici în părţile Sibiului (Poiana Sibiului în 1771, Apoldul de Jos, în 1772, probabil biserica din Orlat şi altele). Menţionăm apoi trei zugravi din Piteşti. Astfel, un zugrav cu numele David a lucrat la bisericile din Şebiş, Rieni, Brădeţ, Tilecuş, Stînceşti etc., toate în jud. Bihor. Nicolae din Piteşti a reînnoit zugrăveala bisericii din Gurasada (Hunedoara), împreună cu ierodiaconul Ioan din Deva şi a zugrăvit biserica din Ghelari (Hunedoara). Al treilea piteştean, preotul Simeon, a desfăşurat o remarcabilă activitate artistică în Ţara Haţegului şi Valea Jiului (bisericele din Subcetate, Barul Mic, Nucşoara — probabil Băieşti şi Ba-

rul Mare — apoi tîmplele bisericilor din Densuș, Petroșani, mînăstirea Prislop, icoane la cele din Hațeg, Ciula Mare etc.).

În *Maramureș*, anumiți zugravi ridicați din mijlocul țărănimii au înfrumusețat numeroasele biserici de lemn de acolo (Desești, Hărnicesti, Sîrbi-Susani, Budești-Susani, Giulești, Călinești-Josani, Oncești, Bîrsana, Rozavlea, Cuhea, Văleni și altele). Este adevărat că nefiind date, zugrăvelile acestor biserici ar putea să aparțină altor secole. Ele sînt executate pe pînză, lucrată din cînepă de bună calitate, acoperită cu un strat subțire de var amestecat cu caseină. Pînză era aplicată direct pe grinzile de construcție ale monumentului respectiv. În cîteva cazuri, zugrăveala s-a făcut chiar pe grinzile de lemn. Culorile, puține la număr și neamestecate, erau preparate și aplicate în «tempera». Ca și în bisericile din Transilvania, zugrăvite acum, scena principală înfățișată în pronaos era Judecata din urmă, ilustrată cu vervă și umor. Între cei osîndiți la chinurile iadului apar: mincinoșii, bețivii, desfrînații, fumătorii, morarii, cîrciumarii, meșterii care lucrează rău etc. Este interesant și faptul că atît în Transilvania propriu-zisă, dar cu osebire în *Maramureș*, zugravii bisericești au «localizat» ori au adaptat specificului transilvănean multe scene biblice (păgînii sînt înfățișați sub chipul nobililor maghiari ori al turcilor și tătarilor, iar unele personaje apar în costume țărănești etc.).

Dintre piesele mai semnificative din prima jumătate a secolului consemnăm tîmpla bisericii din Cuhea (azi Bogdan-vodă), pictată probabil prin 1718.

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, amintim pe Alexandru Ponehalschi din Berbești, meșter care a stat probabil în fruntea unui grup de zugravi care se deplasau dintr-un sat în altul zugrăvind biserici sau iconostase. Acestui meșter îi aparțin picturile bisericilor din Călinești — Josani (Căieni), Sîrbi — Susani (1760), Budești — Susani (1760), Budești — Josani (1761, un nou iconostas), icoanele bisericii din Ieud («din Deal»), Săliștea de Sus, probabil cele de la Giulești, ș.a.

Radu Munteanu din Ungureni Lăpușului a zugrăvit bisericile din Desești — *Maramureș*, din Dobric, Rogoz și Libotin în Țara Lăpușului, icoane pentru bisericile din Glod — *Maramureș*, Chiuești — Cluj ș.a.

În aceeași perioadă au activat meșterii Nicolae Man (biserica din Rogoz — Lăpuș), Zaharia zugravul (Borșa), Filip zugravul, Ștefan zugravul din Șișești (biserica din Șurdești), Gheorghe Vișovan (biserica din Sat Șugatag), Grigore zugravul și alții.

În *Banat*, pictura bisericească a fost dominată timp de o jumătate de veac (1732—1779), de puternica personalitate a lui Nedelcu Popovici Zugravul. El a lucrat la bisericile din Lipova, între anii 1732—1735, Ostrovo-Jugoslavia, la amîndouă împreună cu zugravii Șerban și Radu, biserica din Hodoș (Jugoslavia), la care se adaugă numeroase icoane, pentru bisericile din Jebel, Ciacova, Gad, Macedonia (jud. Timiș), mînăstirile Sîngeorge și Partoș, biserica din Cîlnic și altele. O parte din icoanele sale se păstrează la Vicariatul ortodox sîrb din Timișoara și în Colecția de artă bisericească a Arhiepiscopiei Timișoarei. Nedelcu Popovici a lăsat o operă iconografică impresionantă, în tehnici diferite, predominînd însă stilul brîncovenesc cu elemente de baroc.

Un zugrav muntean care a activat în Banat a fost diaconul Vasile Alexievici, care lucrase la zugrăvirea mînăstirii Tismana. Plecat din părțile Gorjului, împreună cu vreo 50 de familii, s-a așezat în Srediștea Mică, unde a pregătit o seamă de tineri bănățeni în meșteșugul zugrăviei. Împreună cu fiul său Gheorghe și alți ucenici, a zugrăvit biserica din Clopodia (1762). Fiul său, Gheorghe Diaconovici-Loga, a zugrăvit bisericile din Rîtișor, Șemlacul Mare, Povîrgina, Bujor, Căvăran, Bătești (cu zugravul Ștefan Popovici), Vasiova (cea din urmă, cu mai mulți ucenici, între care și o femeie), la care se adaugă numeroase tîmple, icoane și prapori (la zugrăvirea unor biserici a fost ajutat de tatăl său).

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, putem pomeni și alți zugravi, unii din ei formați în școala de la Srediștea Mică: Ioan Popovici din Oravița (biserica din Ogradena Veche), Stancu Raicu din Vîrșeț (bisericile din Greoni, Gherman, icoane ș.a.), Ștefan Popovici din Oravița (icoane pentru bisericile din Ivanda, Borlovenii vechi, Valea Bolvașnița, Goruia; a zugrăvit cu Gheorghe Diaconovici biserica din Bătești, singur pe cea din Prigor ș.a.), Ioan din Lugoj (icoane și chivoturi la Sintești, Temerești etc.) și alții. La începutul sec. XIX Nicolae Bădău din Lupșa Mare (Munții Apuseni) zugrăvește opt biserici pe valea inferioară a Mureșului (Corbești, Julița, Troaș, Roșia Nouă ș.a.).

Artele decorative. Față de secolele anterioare, au fost în vădit declin, încît piesele realizate acum nu mai pot fi puse alături de cele din trecut. În ce privește *sculptura în lemn*, s-au păstrat cîteva piese de o mare valoare artistică: tîmple, strane, scaune arhieresti, tetrapoade, sfeșnice, uși de biserici, lucrate în stilul școlii brîncovenești de sculptură.

Piesele cele mai reprezentative se găsesc în biserica Stravopoleos din București: tîmpla, scaunul domnesc (cu stemele unite ale Moldovei

și Țării Românești), scaunul arhieresc ș.a. Sculpturi valoroase în piatră în stilul specific epocii brîncovenesti se păstrează la mînăstirile Văcărești și Pantelimon, la bisericile Crețulescu și Stavropoleos din București, schitul Balamuci—Ilfov, foișorul lui Dionisie de la Hurezi (unde a lucrat pietrarul Iosif), biserica din Baia de Fier.

Pe lîngă repertoriul de motive cunoscut, mai ales vegetale, apar de-acum înainte și unele motive baroce (scoica sau cornul abundenței ș.a.). Către sfîrșitul secolului apare o sculptură în lemn de factură populară, cu motive geometrice străvechi și unele florale, în culori deosebit de armonioase. Meșterii provin din popor, de puține ori din rîndul preoților de mir și al călugărilor.

În Moldova nu avem piese de valoare deosebită. Remarcăm și aici împletirea elementelor tradiționale cu cele de artă barocă, mai ales în a doua jumătate a secolului. În Transilvania merită să ne rețină atenția tîmpla fostei catedrale unite din Blaj, lucrată în stil baroc.

Broderia este de asemenea în declin. Se remarcă tendința de-a în-lătura tematica religioasă, luîndu-i locul ornamentul vegetal-floral, cu influențe ale barocului și ale artei orientale, în dauna oricărui element figurativ. Artiștii secolului al XVIII-lea sînt în primul rînd decoratori, astfel că esteticul ia locul spiritualului.

În Moldova se pot aminti doar două piese lucrate în tehnica și cu iconografia tradițională : un vâl liturgic din 1734, la biserica Barnovschi-Iași și un aer din 1738, din mînăstirea Putna. De pe la mijlocul secolului, figurația broderiilor începe să dispară, fiind evidențiat elementul decorativ, de multe ori de factură orientală sau occidentală. De la sfîrșitul acestui secol și în cel următor, se adoptă tehnica și iconografia apuseană, iar figurația este pictată în ulei, fiind brodate doar inscripția și rare ornamente. Cu alte cuvinte, broderia devine acum un simplu meșteșug. Piese de broderie în această manieră din secolele XVIII—XIX se păstrează în muzeele mînăstirilor Neamț, Secu, Agapia și Văratec (epitaful dăruit de Iacob Stamati mînăstirii Neamț, în 1798, felonul lucrat de Safta Brîncoveanu, în secolul XIX, amîndouă la Văratec etc.).

Argintăria în stil brîncovenesc s-a menținut și în secolul al XVIII-lea. Se cunosc mai mulți meșteri locali (Gheorghe zlătarul fiul lui Răducan zlătarul, Filip Nicolau argintarul ș.a.). Către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, exista o breaslă a meșterilor argintari, la București, în frunte cu un vâtaf. Unele piese vor fi fost lucrate desigur de meșteri sași din Transilvania. Obiectele de cult lucrate în acest timp nu-și mai mențin

însă trăsăturile unui stil propriu. Între piesele mai însemnate pomenim o candelă dăruită de Alexandru Ipsilanti mînăstirii Sf. Ecaterina din Muntele Sinai, ferecăturile a trei icoane împărătești dăruite de Nicolae Mavrogheni mînăstirii din insula Patmos, anafornița dăruită de Constantin Ipsilanti bisericii vechii Curții domnești din București (1806) și altele.

Epoca manuscriselor bogat împodobite, care slujeau drept cărți de cult, era pe sfîrșite, căci manuscrisele copiate acum (Neamț, Cernica și în alte părți), aveau puține frontispicii și podoabe, fără o valoare artistică deosebită. Putem menționa, în prima jumătate a secolului XVIII, doar pe popa Flor «dascăl slovenesc» la școala de la biserica Sfîntul Gheorghe vechi din București, talentat copist și miniaturist. A copiat mai multe manuscrise (Psaltiri cu tîlc, Cazanii etc.), precum și cunoscuta operă iconografică a mitropolitului Antim Ivireanul, *Chipurile Vechiului și Noului Testament*.

Înființîndu-se noi tipografii și sporînd numărul cărților tipărite, s-a dezvoltat meșteșugul *xilogravurii* (ξύλον = lemn, γράφω = scriu; procedeu de gravură care consta în săparea unui desen pe o placă de lemn și imprimarea lui pe hîrtie). Renumiți xilografi au activat la Rîmnic (Mihail Rîmniceanul), la Blaj (Petru Papavici Rîmniceanul, ale cărui gravuri au apărut în tipăriturile blăjene aproape o jumătate de veac, Sandu din Iași ș.a.), la Iași (Sandu, cel amintit mai sus). O activitate remarcabilă a desfășurat în acest domeniu protopopul Mihail Strilbițchi, care a împodobit cu xilogravuri cărțile tipărite de el la Iași, Dubăsari și Movilău.

Icoanele pe sticlă. Relevăm și cîteva date asupra icoanelor zugrăvite pe sticlă, meșteșug popular practicat în Transilvania pînă în prima jumătate a secolului XX. Începuturile acestui meșteșug în țara noastră n-au putut fi determinate cu precizie. S-ar putea să fi apărut în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, deși cele mai vechi icoane de acest gen datează din a doua jumătate a secolului următor. Cel mai vechi centru de pictură — și în același timp cel mai important — a fost Nicula, sat în apropiere de Gherla. De aici au pornit iconari în părțile de sud ale Transilvaniei.

În a doua jumătate a secolului XVIII pictura pe sticlă era practică și în cîteva centre din sudul Transilvaniei: în Scheii Brașovului (unde lucra Ioniță zugravul, prin 1780), apoi în Lanocrăm (se cunoaște o icoană lucrată de Nicolae zugravul, în 1787), Laz (unde se lucrează neîntrerupt din 1790 pînă azi), Alba Iulia-Maieri, Răhău (unde a lucrat Simion Bîscă-Ciortan, 1746—1826), toate în jud. Alba, Poiana Sibiului,

Miercurea, Boița, Săcădate în jud. Sibiu. În secolul al XIX-lea pe lângă acestea, vor lua naștere alte centre.

Cu toate că pictura pe sticlă a fost preluată — ca tehnică și meșteșug — de la alte popoare, ea a cunoscut la români o dezvoltare artistică proprie, avînd un specific românesc. Astfel, sînt redată case țărănești și biserici din regiunea respectivă, personajele biblice apar de multe ori în costume românești etc.

Arta zugrăvirii de icoane pe sticlă se învâța pe lângă un meșter mai priceput. De regulă, ea se transmitea din tată în fiu. Lucrate pentru credincioșii de la țară (care le cumpărau fie pentru casele lor, fie pentru biserica satului) icoanele pe sticlă erau vîndute adeseori de înșiși autorii lor prin târguri sau prin satele din regiunea respectivă. De multe ori treceau cu ele în Țara Românească și Moldova.

Tot în secolul al XVIII-lea au apărut în Transilvania numeroase *xilogravuri*, lucrate de meșteri țărani. Originea acestora trebuie căutată în cărțile bisericești tipărite în Țara Românească și Moldova. Tipografiile și gravorii de aici lucrau clișee din lemn cu felurite personaje sau scene religioase, pe care se imprima apoi hîrtia. Unii din acești tipografi-gravori au lucrat și în Transilvania, cum a fost cazul numeroșilor meșteri rîmnicești care au lucrat la Blaj, în a doua jumătate a secolului XVIII. Apoi, la mînăstirea Neamț a existat o adevărată pleiadă de călugări gravori, care au lăsat o mulțime de icoane pe hîrtie, în afară de cele imprimate în cărțile de slujbă răspîndite apoi și în Transilvania. Pe aceste căi, au izbutit să învețe țărani din anumite sate din Transilvania meșteșugul de a face clișee-gravuri și de a imprima pe ele stampe (icoane) pe hîrtie. Cel mai însemnat centru de xilogravură a fost satul Hășdate, de lângă Gherla, în apropiere de Nicula. Această artă va ajunge la apogeu în secolul al XIX-lea, centrul ei fiind tot la Hășdate.

Muzica bisericească. Odată cu introducerea limbii române în slujba bisericească, era firesc să se traducă și cîntările bisericești. Se cunosc zeci de manuscrise psaltice grecești la noi, din secolul al XVII-lea. Dar, după părerea muzicologilor, în acest secol s-au folosit și manuscrise psaltice românești.

În timpul lui Constantin Brîncoveanu, epocă de mare înflorire culturală și artistică, apare la București o adevărată școală muzicală, cu o existență de aproape un secol. Dintr-o însemnare pe o *Alexandrie* în manuscris, din 1704, aflăm că un Bucur grămăticul din Sîmbăta de Sus, din Țara Făgărașului, învățase cîntările bisericești la dascălul Coman,

la care învățau și alți 50 de tineri. Mai târziu, la școala de la Colțea, apare între dascăli și un Dima cîntărețul. În decembrie 1713, ieromonahul Filotei «sin (fiul) Agăi Jipăi», psalt la Mitropolia din București, termina de scris o *Psaltichie rumânească*, primul manuscris muzical cunoscut cu text în limba română. La majoritatea cîntărilor, Filotei a păstrat întocmai linia melodică cu care circula versiunea grecească a textului, altele au fost ușor adaptate la prozodia și topica limbii române, iar altele prescurtate. În sfîrșit, a notat și o veche creație autohtonă, *Canonul Floriilor*.

Acțiunea de cultivare și de românizare a muzicii psaltice a continuat în tot cursul secolului al XVIII-lea. Amintim, între alții, pe un Ion, fiul lui Radu Duma din Brașov, de la care a rămas a doua *Psaltichie românească* cunoscută, scrisă la București, în 1751, probabil cînd era acolo la învățătură. În parte, era o copie a Psaltichiei lui Filotei, la care a adăugat alte bucăți. Mai târziu, a ajuns dascăl la școala de pe lîngă biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. În 1788 cunoscutul călugăr cronicar Naum Rîmniceanu copia o *Psaltichie sau meșteșugul cîntărilor bisericesti pe glasuri*. În același secol sînt pomeniți și alți psalți renumiți, ca dascălul Șerban, protopsaltul curții domnești, ieromonahul Arsenie Cozianul, Calist protopsaltul Mitropoliei din București, Miha-lache Moldoveanul, Iosif protopsaltul de la mînăstirea Neamț și alții.

În 1776, Alexandru Ipsilanti, în cadrul acțiunii sale de reorganizare a învățămîntului în Țara Românească, a înființat cursuri speciale pentru pregătirea cîntăreților bisericesti (școală de muzichie), la București, dar n-au dat rezultatul așteptat (a fost desființată în 1795). La școala de la mînăstirea Antim, înființată în 1797, desigur se făcea și muzică psaltică. În Moldova, se învăța la școala duhovnicească de la Putna, înființată de Vartolomeu Măzăreanu. Iosif protopsaltul a creat o adevărată școală muzicală la mînăstirea Neamț, continuată de Visarion monahul, pînă la mijlocul secolului al XIX-lea. La Brașov, pe lîngă biserica Sfîntul Nicolae din Șchei se cunosc mai mulți dascăli de psaltichie din familia Duma.

După aprecierea muzicologilor, pînă pe la începutul secolului al XVIII-lea s-a folosit și în Transilvania și Banat tot muzica psaltică. Această unitate muzicală-artistică este explicabilă, dacă ne gîndim la unitatea limbii și a credinței românilor, ca și la legăturile atît de frecvente care au existat între românii de pretutindeni în tot cursul istoriei. Trecerea Transilvaniei și a Banatului în stăpînire a Habsburgilor — ca și dezbinarea bisericească din 1698—1701 — cu împiedicarea circulației

cărților și manuscriselor, inclusiv a celor muzicale, cu distrugerea mănăstirilor în care se cultiva muzica tradițională — au zdruncinat această unitate. S-a vorbit mereu de o influență a muzicii sârbești asupra celei din Transilvania și Banat. Cercetarea manuscriselor muzicale scrise la începutul secolului al XVIII-lea a dus la concluzia că atât la români cât și la sârbi s-a practicat aceeași muzică bisericească de origine bizantină. Acest lucru a dus la o altă constatare și anume că asemănările dintre muzica bisericească sârbă cu a românilor din Transilvania și mai ales din Banat, Crișana, nu se explică prin influența primei, ci prin păstrarea — în teritoriile intracarpătice — a muzicii bizantine postmedievale, cu unele modificări, inerente circulației orale și influenței cîntecului popular.

Concluzii. *Arta românească în toate formele ei de manifestare — arhitectură, pictură, sculptură, broderie, argintărie, miniatură, xilogravură etc. — a intrat într-o fază de decadență, fiind ultima fază a artei românești medievale. Aproape toate aceste genuri de artă se îndepărtează de modelele tradiționale din secolele anterioare, căutînd forme noi, prin adaptarea unor elemente venite din afară, mai cu seamă din stilul baroc.*

Pe lîngă monumentele și piesele mai semnificative aparținătoare artei «culte», nu trebuie trecute cu vederea produsele artei populare românești : bisericile și sculpturile în lemn, ștergarele românești, icoanele pe sticlă și xilogravurile.

BIBLIOGRAFIE

- Arhitectura.** Vezi lucrările de sinteză de la capitolul «Arta în sec. XIV—XV».
- G. BALȘ, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. + 1 h + 1036 fig. în text; N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, IV. Noul stil din veacul al XVIII-lea, în «BCMI», fasc. 87—90, 1936; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Considerații privind arhitectura românească de zid din Transilvania, secolul XVIII*, în «BMI», an. XLII, nr. 2, 1973, p. 37—40; VICTOR STANCU, *L'architecture dans les pays roumains à l'époque phanariote et les monuments représentatifs les plus importants de cette époque*, în «Symposium — l'époque phanariote», Thessaloniki, 1974, p. 265—294; LIVIU ROTMAN și LIANA BILCIURESCU, *Mănăstirea Văcărești. Note istorice. Cercetarea, restaurarea și punerea în valoare a monumentului*, în «Revista muzeelor și monumentelor. Seria monumente istorice și de artă», nr. 2, 1974, p. 3—20.
- Pentru bisericile de lemn să se vadă: RADU CREȚEANU, *Bisericile de lemn din Muntenia*, București, 1968, 48 p. + 40 ilustr. + 1 h.; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Bisericile de lemn din Moldova*, în «MMS», an. XLV, nr. 7—9, 1969, p. 479—498; IOANA CRISTACHE PANAIT și TITU ELIAN, *Bisericile de lemn din Moldova*, în «BCI», an. XLI, nr. 2, 1972, p. 39—59; ATANASIE POPA, *Biserici vechi din lemn românești din Ardeal în «ACMIT»*, III, 1930—1931, Cluj, 1932, p. 161—314; ATANASIE

POPA, *Biserici de lemn din Ardeal*, în «ACMIT», IV, 1932—1938, Cluj, 1938, p. 55—154; CORIOLAN PETRANU, *Bisericile de lemn din județul Arad*, Sibiu, 1928, 25 p. + 55 ilustr.; CORIOLAN PETRANU, *Monumentele istorice ale județului Bihor*, Sibiu, 1931, 68 + CXXIII p.; VICTOR BRĂTULESCU, *Biserici din Maramureș*, București, 1941, 165 p.; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Arta veche a Maramureșului*, București, 1968, 160 p. + 73 pl.; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Bisericile de lemn din Sălaj*, în «BCI», an. XL, nr. 1, 1971, p. 31—40; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Bisericile de lemn ale Banatului*, în «MB», an. XXI, nr. 10—12, 1971, p. 550—564 (și extras, 20 p. + 20 fig.); SABIN ȘAINELIC, *Arhitectura bisericilor de lemn din Țara Chioarului*, în «Marmația», II, 1971, p. 279—317; DANA TARNAVSCHI-SCHUSTER, *Biserici de lemn din Țara Lăpușului*, în «BMI», an. XLII, nr. 2, 1973, p. 41—57; IOAN GODEA, *Monumente de arhitectură populară din nord-vestul României*. Vol. I. *Biserici de lemn din zona Barcău-Crasna*, Oradea, 1972, 79 p. + 60 pl. + 1 h.; Vol. II. *Biserici de lemn din Valea Crișului Repede*, Oradea, 1974, 132 p. + 69 pl.; ALEXANDRU AVRAM ȘI IOAN GODEA, *Monumente istorice din Țara Crișurilor*, București, 1975, 63 p. + ilustr. în text; IOAN GODEA, IOANA CRISTACHE PANAIT ș.a., *Monumente istorice bisericesti din eparhia Oradiei*, Oradea, 1978, 528 p. + 3 h. + ilustr.; IOAN CRISTACHE PANAIT ȘI ION SCHELETTI, *Monumentele de lemn din județul Bistrița-Năsăud în lumina istoriei*, în RMM, 44, nr. 1, 1975, p. 63—73.

C. NICOLAESCU-PLOPȘOR, *Biserici-bordeie în Oltenia*, Craiova, 1940; IOAN SPIRU, *Biserici-bordeie*, în «GB», an. XXXVI, nr. 10—12, 1977, p. 937—955.

Pictura. Vezi lucrările de sinteză de la capitolul «Arta în secolul al XV-lea».

C. SĂNDULESCU-VERNA, *Zugravul Grigore, începătorul curentului realist în pictura românească*, în «BOR», an. LV, nr. 7—10, 1937, p. 487—491; I. POPOVICI, *Un zugrav român necunoscut în veacul al XVIII-lea*, în «BCMI», an. XXXIII, fasc. 105, 1940, p. 39—48; VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravi de biserici din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea*, în «GB», an. XVIII, nr. 3—4, 1959, p. 269—281; TEODORA VOINESCU, *Școala de pictură de la Hurezi*, în vol. *Omagiu lui George Oprescu*, București, 1961, p. 573—587; BARBU BREZIANU, *Rudimente de învățămînt artistic la «zugravii de subțire» din Moldova și Țara Românească*, în «SCIA», an. IX, nr. 1, 1962, p. 79—105; VICTOR BRĂTULESCU, *Dascălii de zugravi Ioan și Mincu de la Rîmnic și Argeș*, în «MO», an. XIX, nr. 11—12, 1963, p. 859—871; N. STOICESCU, *Cum se zugrăveau bisericile în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în «MO», an. XIX, nr. 5—6, 1976, p. 408—429; TEODORA VOINESCU, *Între «țărănesc» și «popular» în pictura românească de la sfîrșitul evului mediu*, în «SCIA», Seria Artă Plastică, tom. XX, nr. 1, 1973, p. 21—28; HORIA CONSTANTINESCU, *Frescele de la Calvini*, în «GB», an. XXXIII, nr. 11—12, 1974, p. 1105—1111; ANA DOBJANSCHI, *Icoanele lui Radu Diaconu Zugrav*, în «RMM», 1, 1975, p. 52—56; ANA DOBJANSCHI, *Nume de zugravi bucureșteni din secolul al XVIII-lea identificați în colecția de artă veche a Muzeului de artă al RSR*, în «RMM», nr. 7, 1977, p. 57—63.

Pentru erminii să se vadă: VASILE GRECU, *Versiunile românești ale erminiilor de pictură bizantină*, Cernăuți, 1924 (extras din *Codrul Cozminului*, I, 1924, p. 107—174); VASILE GRECU, *Cărți de pictură bisericească bizantină*. Introducere și ediție critică a versiunilor românești... Cernăuți, 1936, 426 p. + 6 pl. (extras din *Candela*, an. XLIII—XLVI, 1932—1935); VASILE GRECU, *Erminiile de pictură bizantină*, Cernăuți, 1942, 27 p. (extras din *Candela*, an. XL—XLII, 1939—1941); TEODORA VOINESCU, *Modele tradiționale și observațiile din realitate în pictura muntenească a veacului al XVIII-lea: Caietul de modele al lui Radu Zugravu*, în «SCIA», Seria Artă Plastică, t. XIV, 1967, p. 57—70; TEODORA VOINESCU, *Un caiet de modele de pictură medievală românească*, în vol. *Pagini de veche artă românească*, III, București, 1974, p. 149—276; TEODORA VOINESCU, *Radu Zugravu*, București, 1978, 78 p. + 103 ilustr.

Erminia picturii bizantine, ediția îngrijită de C. Săndulescu-Verna, Timișoara, 1979, 507 p.; DIONISIE DE FURNA, *Carte de pictură*, în rom. de Smaranda Bratu Stati și Șerban Stati, București, 1979, 280 p.

Pictura în Transilvania. MIRCEA POPA, *Un mare artist român din veacul al XVIII-lea*, în «Tribuna», an. XIII, nr. 4, din 23 ianuarie 1969 (= Stan din

Rășinari); VASILE DRĂGUȚ, *Picturile bisericii din Gurasada*, în «BMI», an. XLI, nr. 2, 1972, p. 63—66; MARIUS PORUMB, *Contribuții la cunoașterea unui meșter zugrav din veacul al XVIII-lea, Nistor Zugrav din Feleac*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, 1, 1968, p. 21—30 + 6 fig.; IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Un zugrav din Țara Românească în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în «SCIA», Seria Artă Plastică, t. XVI, nr. 2, 1969, p. 325—327; MARIUS PORUMB, *Ștefan Zugravul, autorul tîmplei comandate de Inochentie Micu Clain*, în vol. *Sub semnul lui Clio, Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 486—491; MARIUS PORUMB, *Zugravi și centre românești de pictură din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în «AIIA», Cluj-Napoca, XIX, 1976, p. 103—125 + 38 fig.

Pictura în Maramureș. AUREL SOCOLAN și ADALBERT TOTH, *Zugravi ai unor biserici de lemn din nord-vestul României*, în «Marmatia», I, 1969, p. 33—57; MARIUS PORUMB, *Contribuții la cunoașterea unor zugravi din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, în «Acta Musei Napocensis», Cluj, VIII, 1971; MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureș*, Cluj, 1975, 48 p. + 50 pl.

Pictura în Banat. AUREL COSMA, *Pictura românească în Banat de la origini pînă azi*, Timișoara, 1940, 76 p.; VICTOR BRĂTULESCU, *Izvoarele picturii în Banat. Pictura mînăstirii Tismana*, în «MB», an. XI, nr. 5—6, 1961, p. 22—43; CAIUS PASCU, *Din începuturile picturii bănățene*, în «MB», an. XV, nr. 4—6, 1965, p. 351—361; CAIUS PASCU, *Stancu Raicu — Un zugrav bănățean din secolul XVIII*, în «MB», an. XVII, nr. 10—12, 1967, p. 733—736; VIOREL ȚIGU, *Zugravul Nedelcu Popovici*, în «BMI», an. XL, nr. 2, 1971, p. 67—72 (reprodus cu unele modificări în «MB» an. XXIII, nr. 4—6, 1973, p. 266—274); IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Contribuții la cunoașterea picturii bănățene din bisericile de lemn de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în «SCIA», Seria Artă Plastică, an. XIX, nr. 1, 1972, p. 122—127; IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Prezența zugravului Nicolae de la Lupșa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe valea Mureșului de jos*, în «MB», an. XXVII, nr. 1—3, 1977, p. 157—160.

Artele decorative. Sculptura. Vezi lucrările de sinteză de la capitolul *Arta în secolul XVI.* FLORENTINA DUMITRESCU, *Un exemplar reprezentativ de sculptură în lemn din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în «SCIA», an. VII, nr. 1, 1960, p. 247—253; FLORENTINA DUMITRESCU, *Aspects de la décoration des iconostas de Valachie à la fin du XVIII-e siècle*, în «RRHA», 5, 1965, p. 73—81; FLORENTINA DUMITRESCU, *Etape din evoluția artei vechi românești reflectate în ornamentică*, în «SCIA», an. XII, nr. 1, 1965, p. 115—129.

Miniatura. I. BARNEA, *Un miniaturist român din secolul XVIII: Popa Flor*, în «BOR», an. LXVI, nr. 11—12, 1948, p. 584—607; EMIL LĂZĂRESCU, *Cîteva date cu privire la ilustrația manuscriselor românești în secolul al XVIII-lea. Ruperea de tradiție*, în «SCIA», III, nr. 3—4, 1956, p. 73—86.

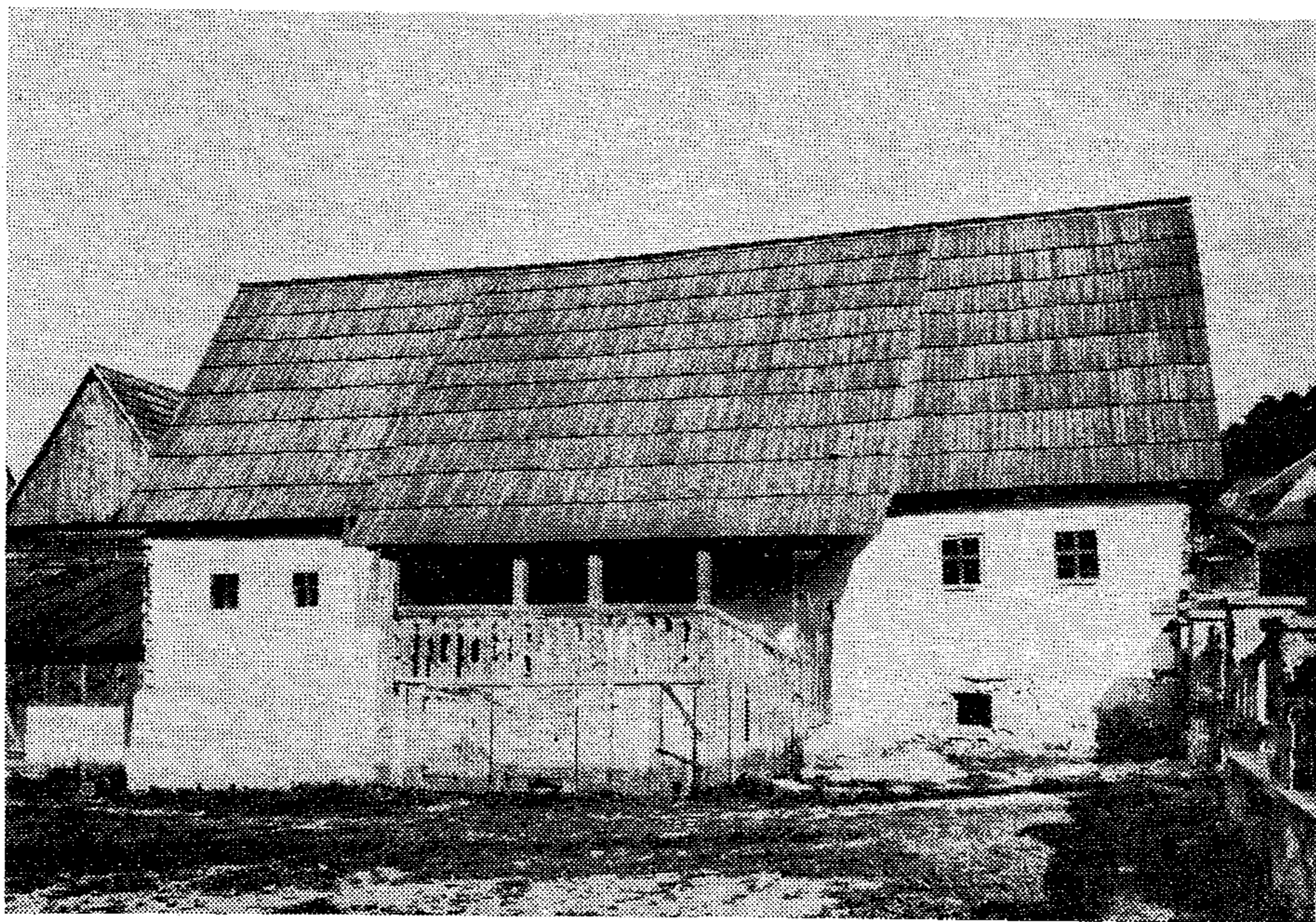
Xilogravura. EMILE PICOT, *Notice bibliographique sur le protopope Mihail Strelbisky, graveur et imprimeur à Iassi, à Mogilev de Podolie et à Dubossar*, Paris, 1905, 31 p.; DIMITRIE DAN, *Mihail Strelbițchi*, în «Candela», an. XXXI, 1912, p. 225—231 și 281—288 (și extras, 16 p.); ALEXANDRU LUPEANU-MELIN, *Xilografii care au lucrat în tiparnița veche de la Blaj*, Blaj, 1929, 24 p. + 24 pl.; CORNEL TATAI, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750—1830)*, în *Apulum*, Alba Iulia, XII, 1974, p. 629—641; XIII, 1975, p. 719—745; XV, 1977, p. 705—727.

Icoanele pe sticlă și alte creații populare. ION MUȘLEA, *Pictura pe sticlă la românii din Șcheii Brașovului*, în rev. *Țara Bîrsei*, Brașov, an. I, 1929, p. 36—52; ION MUȘLEA, *Xilogravurile țaranilor români din Transilvania*, în *Arta și tehnica grafică*, nr. 8, București, 1939, 24 p. + 45 fig.; I. C. IOANIDU și G. G. RĂDULESCU, *Icoane pe sticlă*, în «BCMI», an. XXV, fasc. 113—114, 1942, p. 151—166 + 16 fig.; GH. PAVELESCU, *Pictura pe sticlă la români*, în «Revista Fundațiilor», București, an. XII, nr. 3, 1945, p. 634—647 + 16 fig.; VASILE V. NICULESCU, *Contribuții la cunoașterea icoanelor pe sticlă și a xilogravurilor țaranilor români din Transilvania*, în «SCIA», an. IV, nr. 3—4, 1957, p. 297—315; ȘTEFAN METEȘ, *Zugravii și icoanele pe hîrtie (xilogravuri-stampe) și sticlă din Transilvania*, în «BOR», an. LXXXII, nr. 7—8,

1964, p. 730—774; ION MUȘLEA, *Icoanele pe sticlă și xilogravurile țăranilor români din Transilvania*, în «Steaua», nr. 11, 1968, p. 70—77 și nr. 12, 1968, p. 70—89; C. IRIMIE, *Pictura populară. Icoanele pe sticlă*, în vol. *Arta populară românească*, București, 1969, p. 567—590; I. A. POPESCU, *Arta icoanelor pe sticlă de la Nicula*, București, Ed. Tineretului, 1969; CORNEL IRIMIE și MARCELA FOCȘA, *Icoane pe sticlă*, București, 1971, 54 p. + 49 ilustr. (cu bibliografie bogată); ROMUL GRECU, *Un centru de pictură pe sticlă din Transilvania rămas necunoscut: Răhău (jud. Alba)*, în «MA», an. XVII, nr. 1—2, 1972, p. 71—82; ROMUL GRECU, *Fenomenul picturii pe sticlă în Țara Sebeșului*, în «MA», an. XX, nr. 1—2, 1975, p. 66—87.

A se vedea și volumul: *Arta populară românească*, București, 1969, 669 p. (cu date și despre arta bisericească, îndeosebi icoanele pe sticlă).

Muzica bisericească. IOAN POPESCU, *Învățămîntul muzical în Biserica Ortodoxă Română*, în «BOR», an. LXXXVII, nr. 9—10, 1969, p. 1027—1061; GHEORGHE CIOBANU, *Muzica bisericească la români*, în «BOR», an. XC, nr. 1—2, 1972, p. 162—195; SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Monumente muzicale. Filotei sin Agăi Jipăi — prima Psaltichie românească cunoscută pînă acum*, în «BOR», an. LXXXVII, nr. 9—10, p. 1066—1075 (și în *Studii de Muzicologie*, VI, București, 1970, p. 99—134); SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Elemente teoretice în arta lui Filotei. Gramatica muzicală*, în «GB», an. XXXIV, nr. 5—6, 1975, p. 591—621 + XX pl. (și în *Studii de Muzicologie*, XI, 1976, p. 175—229); SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Ioan sin Radului Duma Brașoveanul*, în «BOR», an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 377—388 + XVI pl. (și în *Studii de Muzicologie*, X, 1974, p. 161—221); SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Manuscrise psaltice românești și bilingve în notație cucuzeliană în marile biblioteci din România*, în «BOR», an. XCIV, nr. 9—12, 1976, p. 1005—1038 + 22 anexe; SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Învățămîntul psaltic pînă la reforma lui Hrisant. Școli și propedii*, în «BOR», an. XCVIII, nr. 3—4, 1980, p. 481—509.

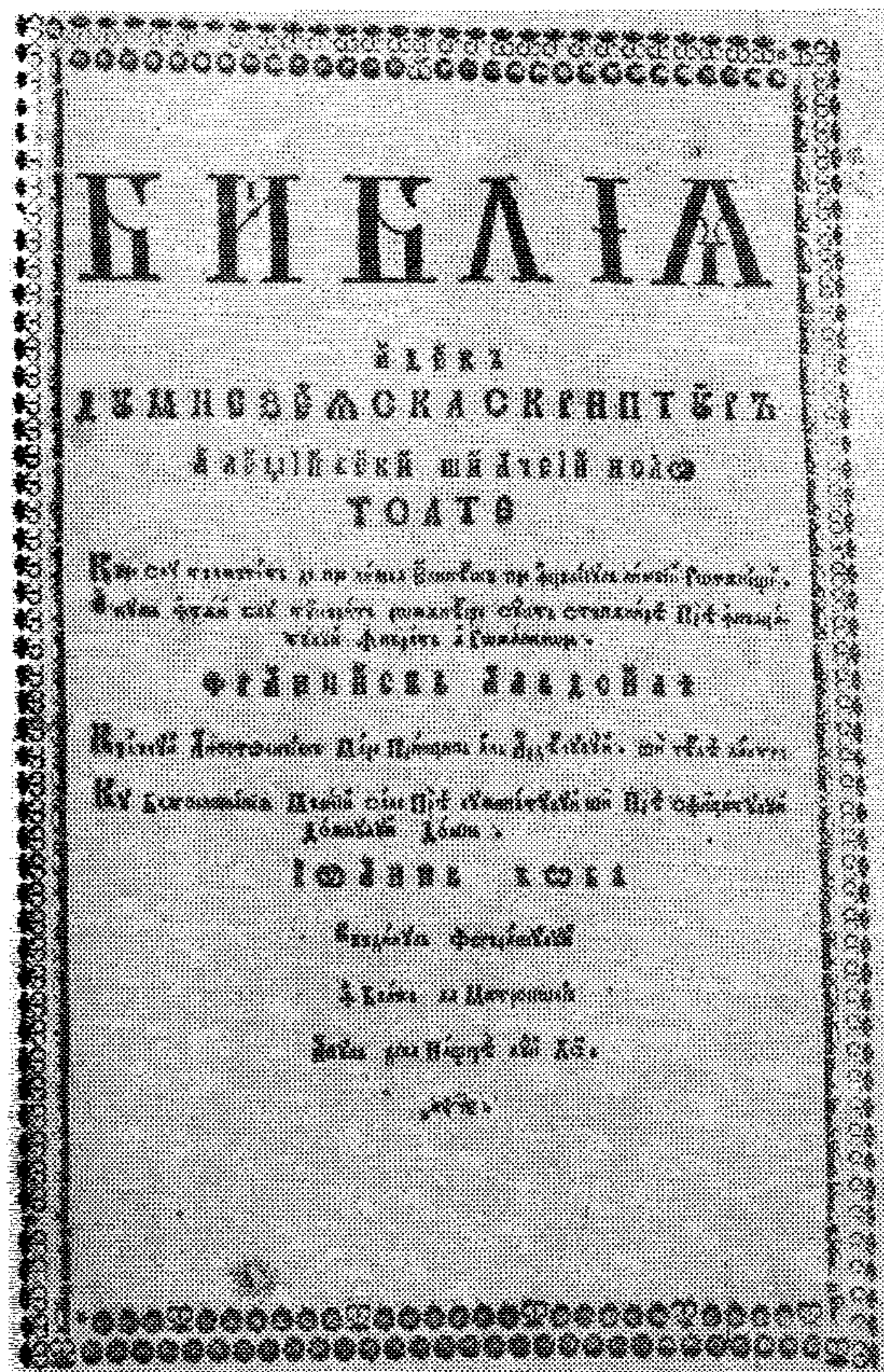


Casa din Rășinari în care a locuit episcopul Dionisie Novacovici al Transilvaniei (1761–1767).



Biserica din Sibiel—jud. Sibiu (1765), de plan dreptunghiular, cu un masiv turn-clopotniță pe latura de vest, pictată de Stan zugravul.

Foia de titlu a Bibliei de la Blaj din 1795.

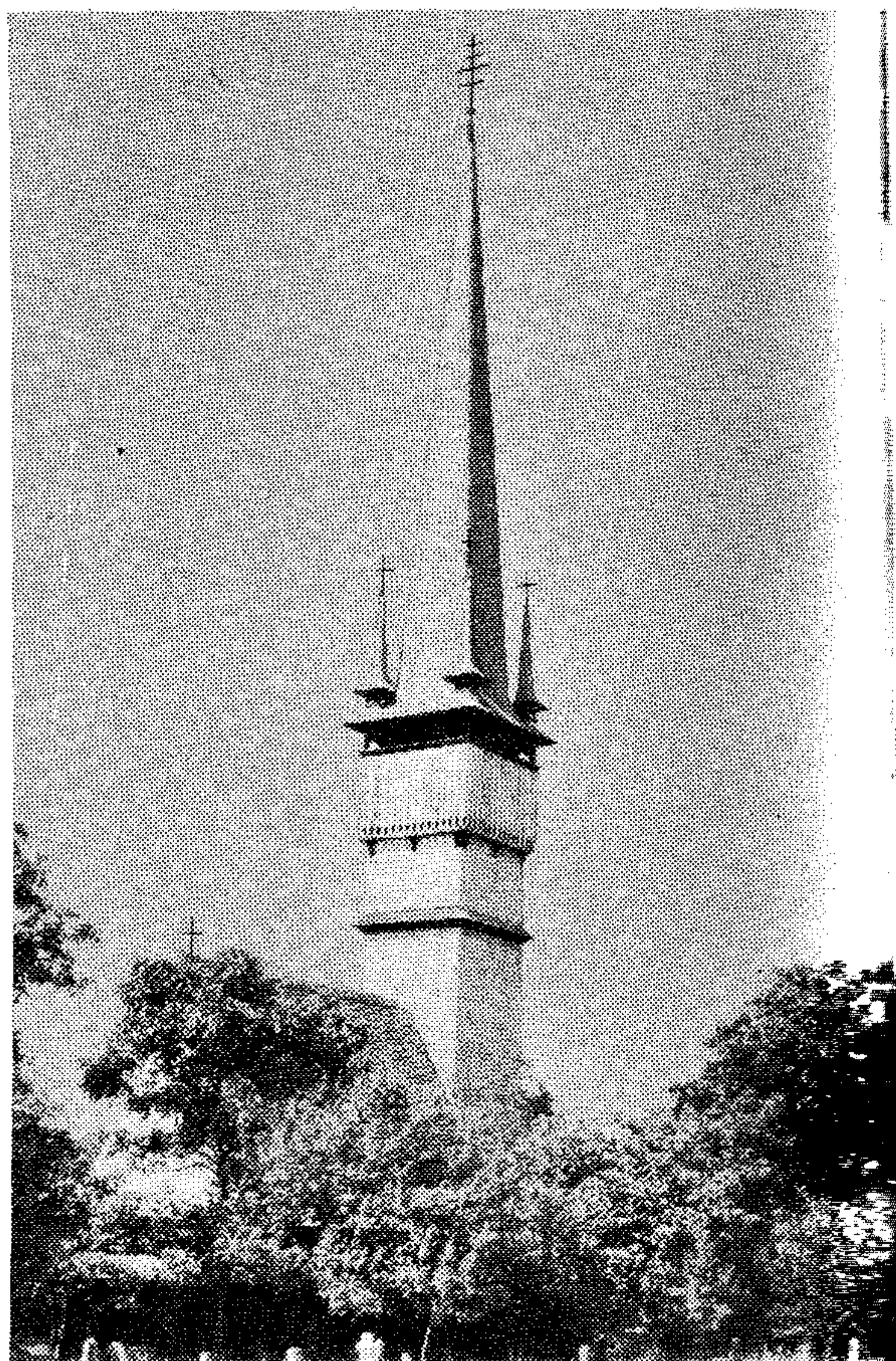


Foia de titlu a Mineiului pe ianuarie tipărit la Buda în 1805.

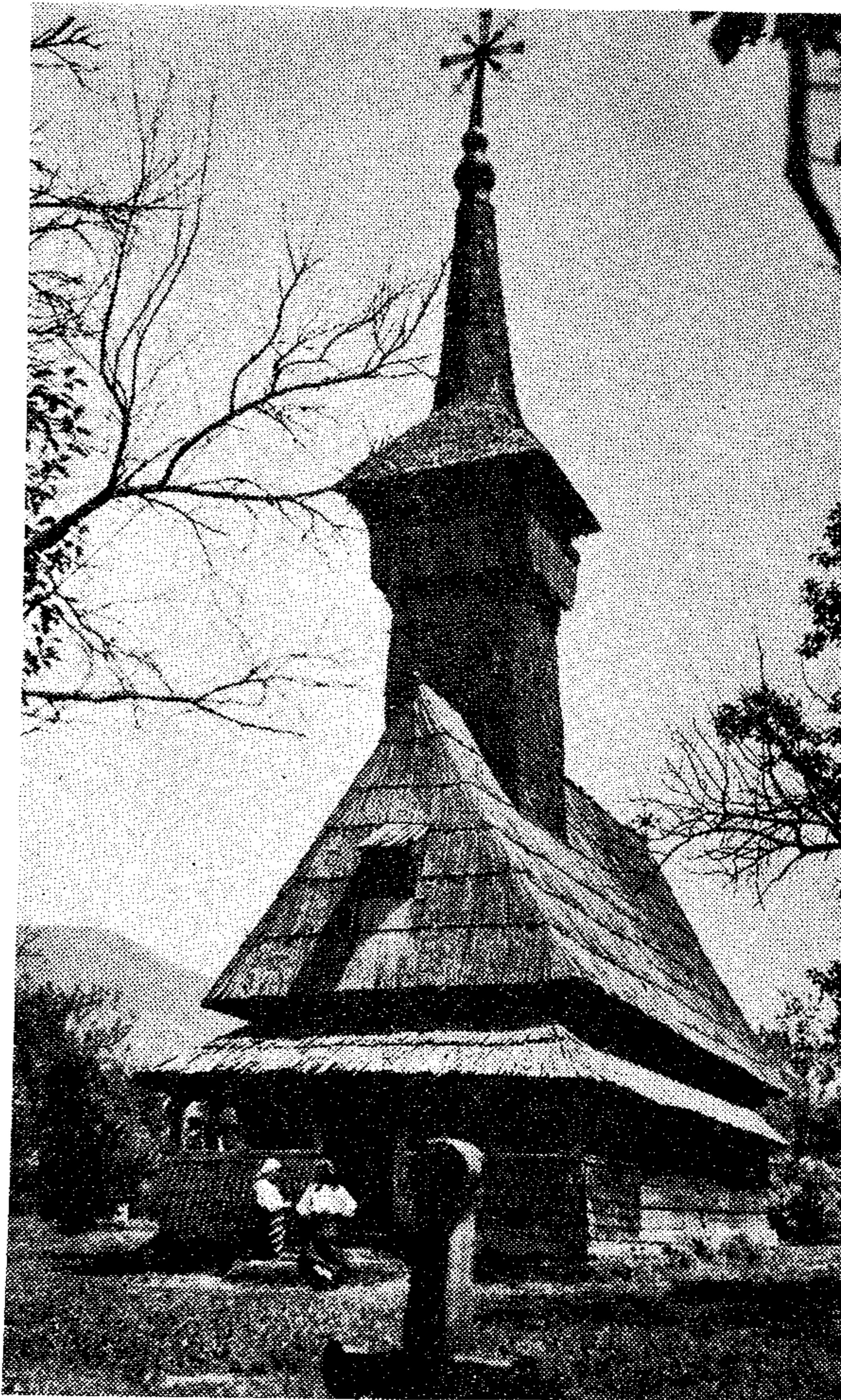
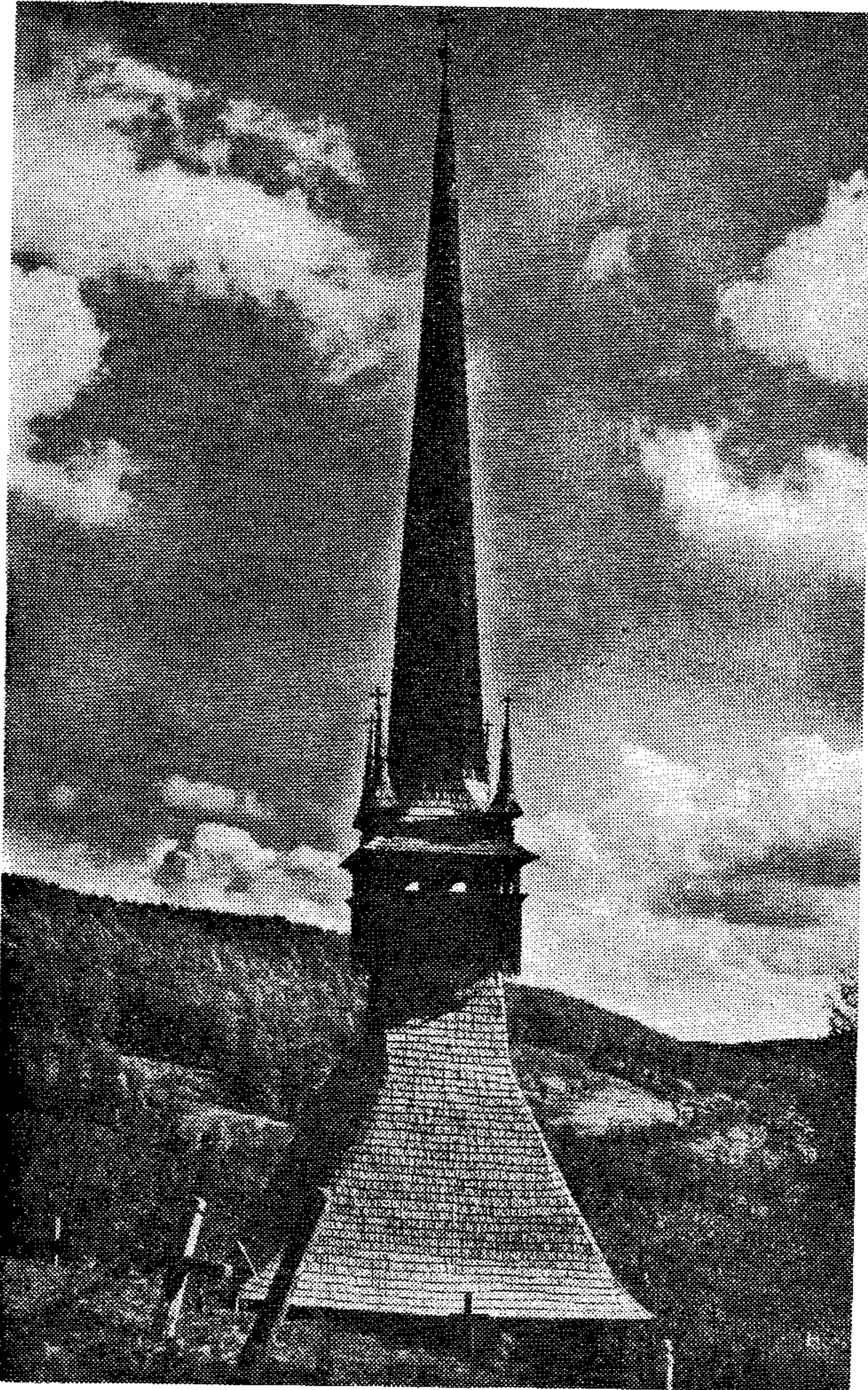


Sfeșnic sculptat în lemn (Gurasa—jud. Hunedoara).

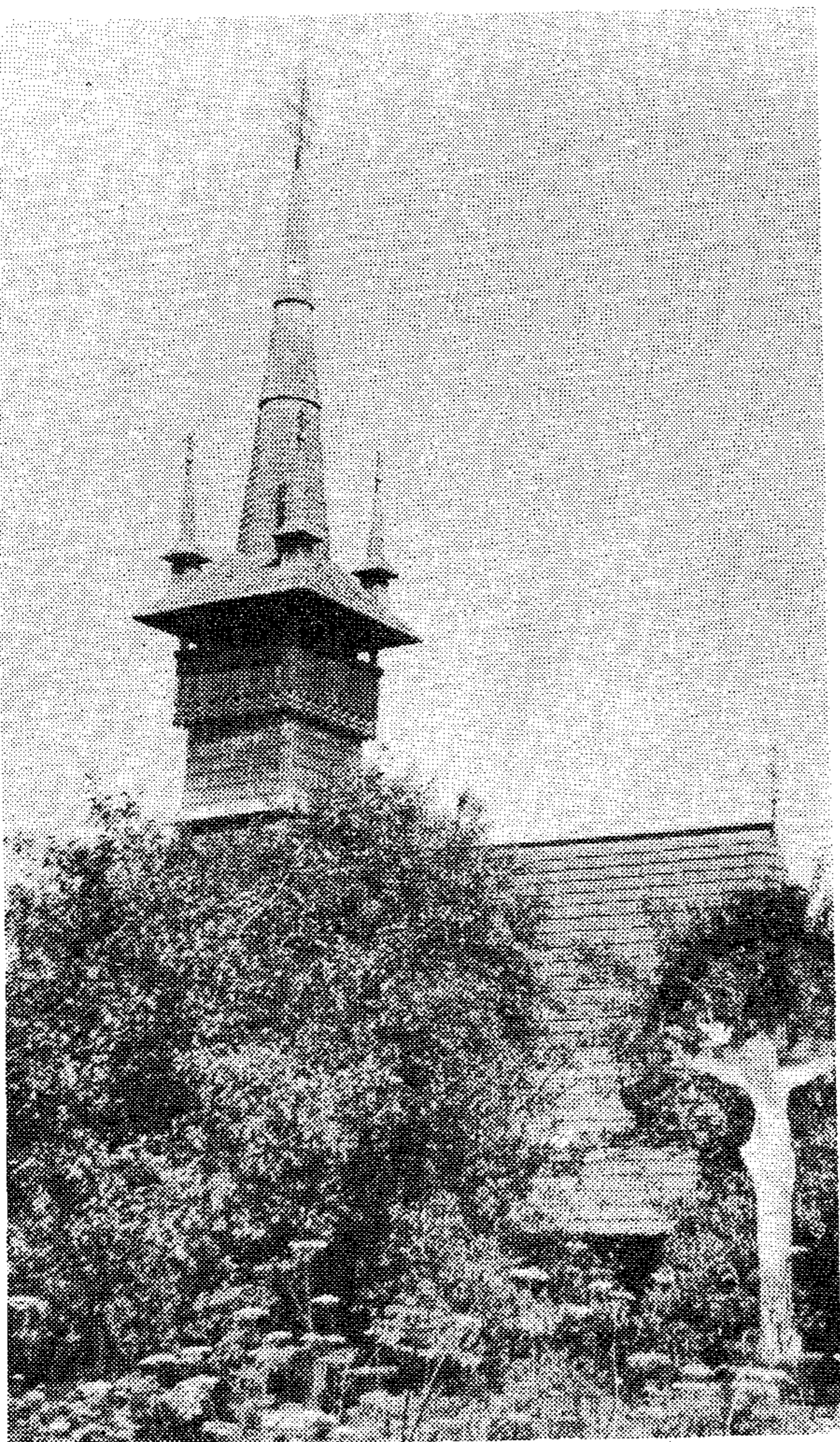
Biserica de lemn din Șurdești, în Țara Lăpușului (1724), unul din monumentele reprezentative ale artei populare românești. Impresionează turnul-clopotniță cu foișor, înalt de 54 m, al cărui coif are la bază alte patru turnulețe. Împodobită în interior de Ștefan zugravul (1783).



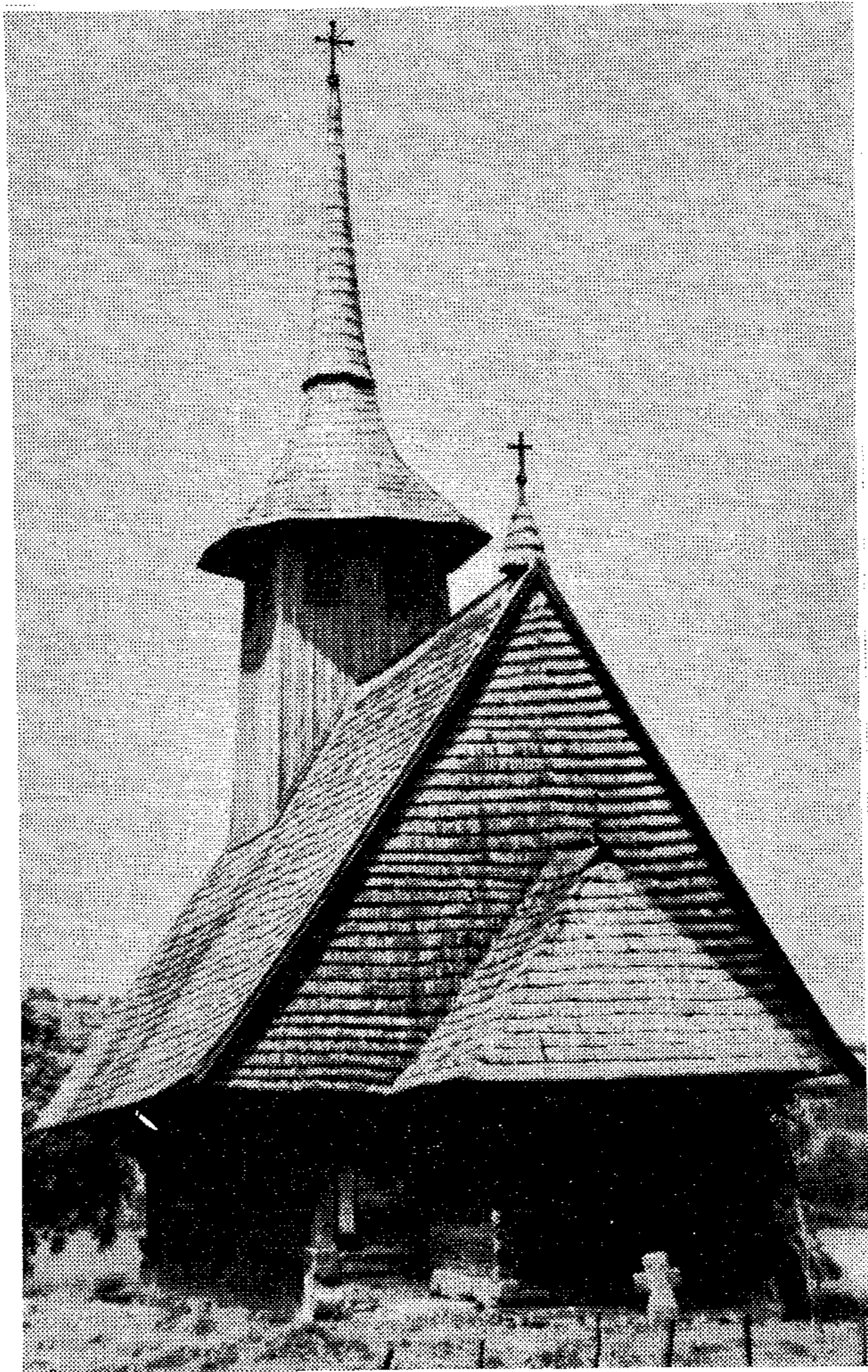
Biserica de lemn din Fildul de Sus — Sălaj (sec. XVIII), cu un impunător turn-clopotniță cu foișor, avînd patru turnulețe la baza coifului.



Biserica de lemn din Rozavlea — Maramureș, monument reprezentativ al artei populare românești (1760). Se remarcă turnul-clopotniță cu foișor și coif prelung, precum și pridvorul de pe latura de vest.

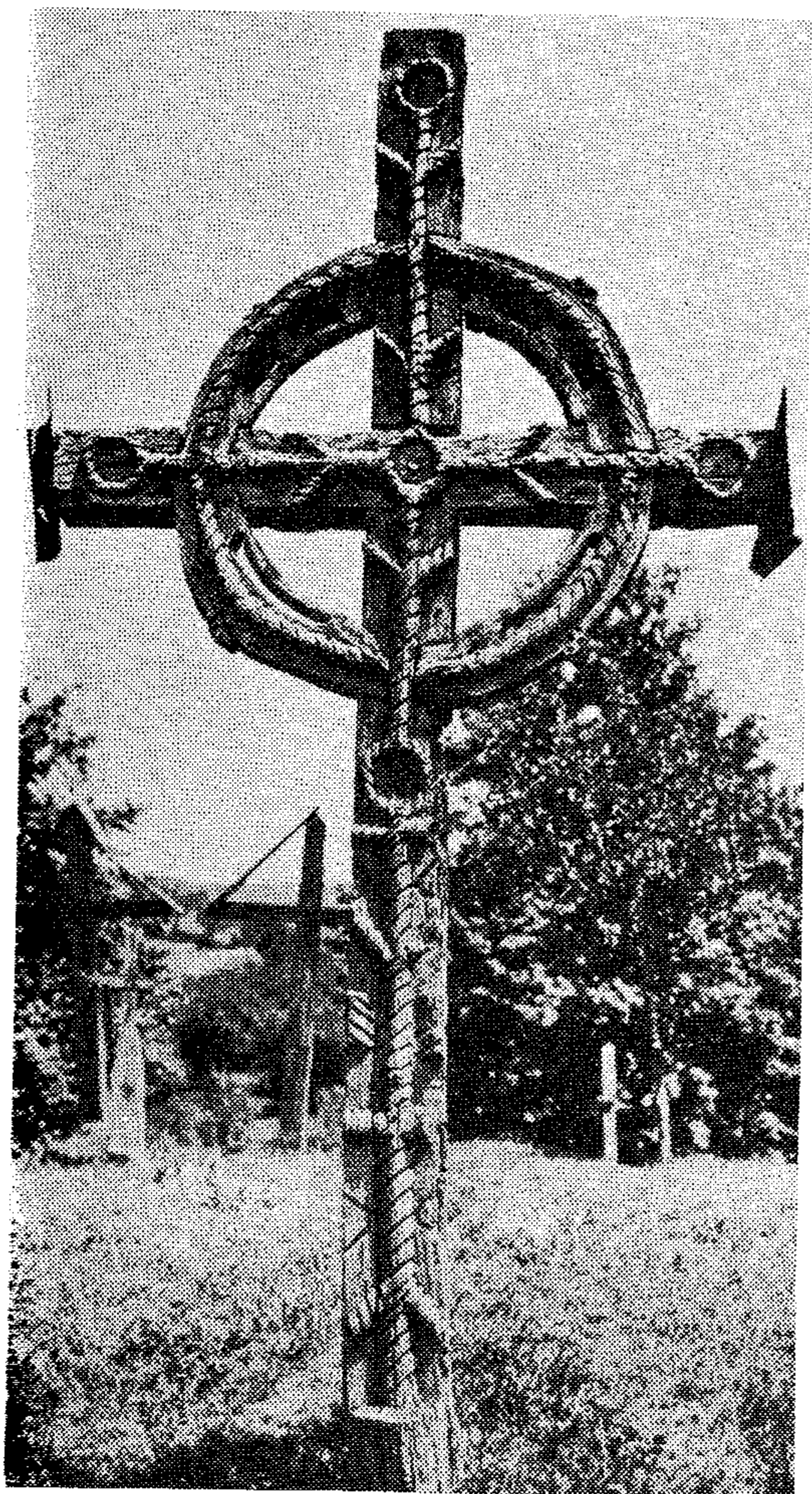


Biserica de lemn din Rogoz, în Țara Lăpușului (începutul sec. XVIII), cu turn-clopotniță cu foisor, deasupra căruia se înalță coiful, încadrat de patru turnulețe la bază.



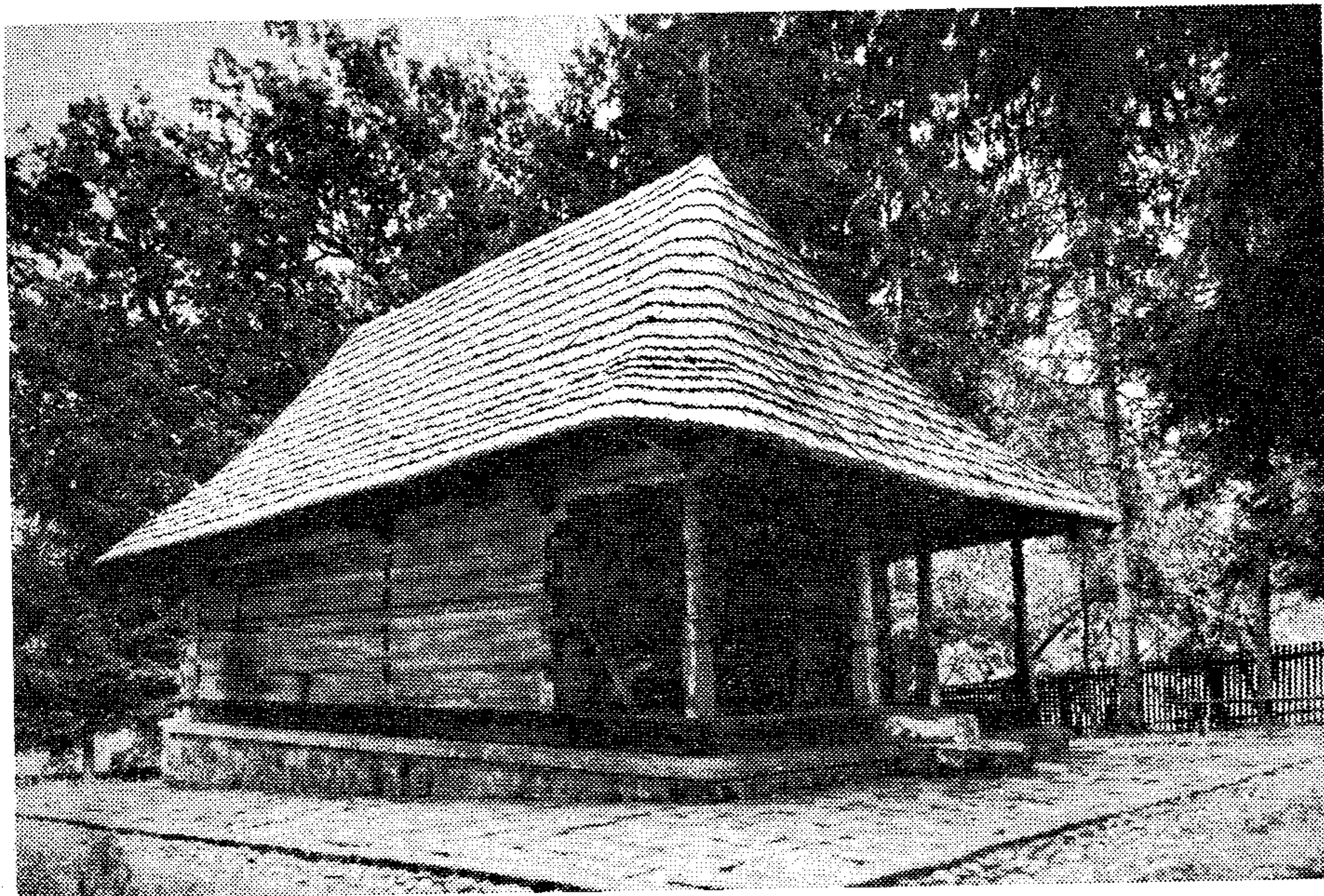
Biserica de lemn din Lazuri de Beiuș - Bihor (sec. XVIII) de proporții reduse, cu un mic turn-clopotniță cu un coif prelung.

Cruce de mormînt din Maramureș.

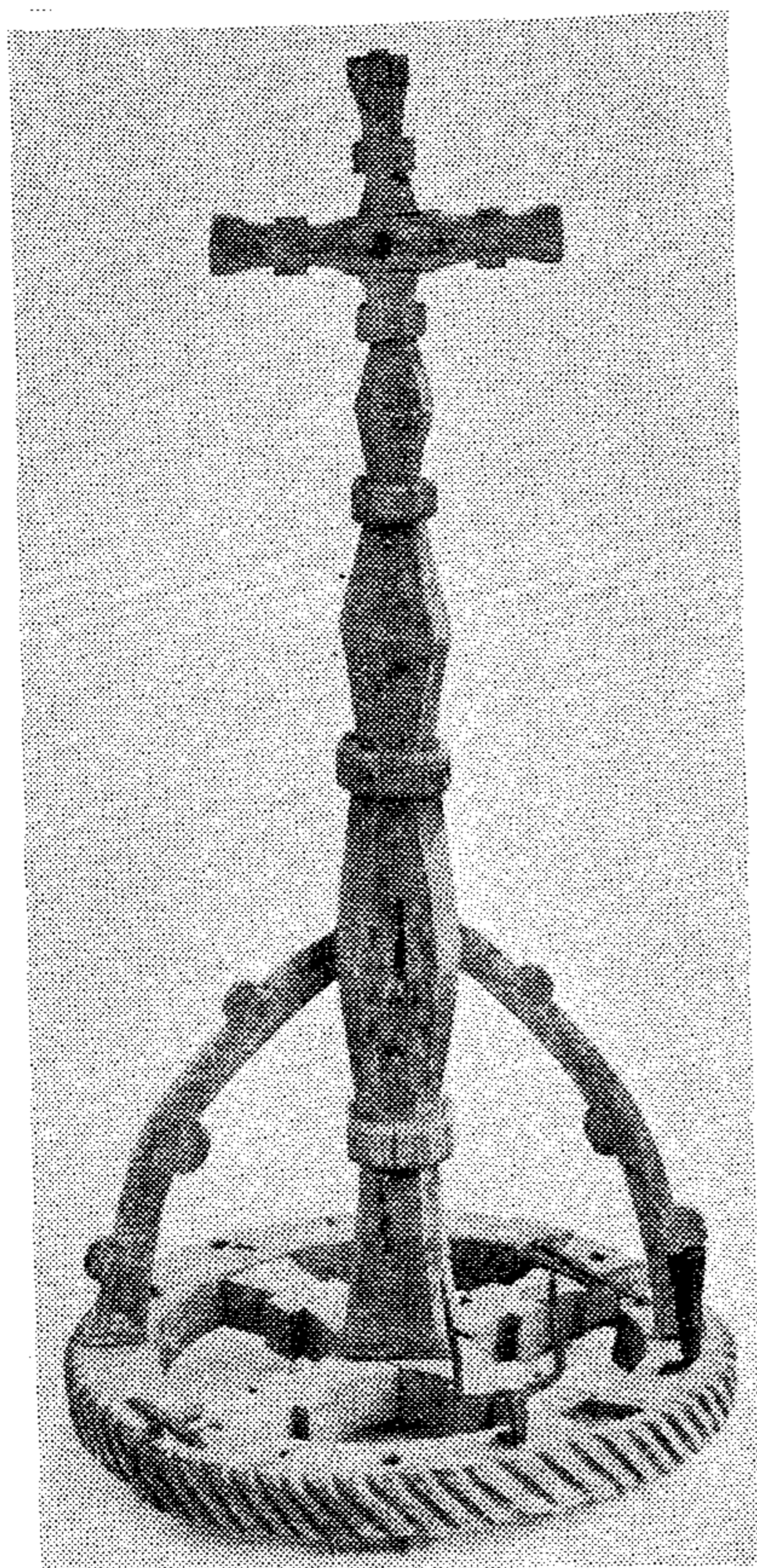


Cruce sculptată în lemn (Alun—jud. Hunedoara).





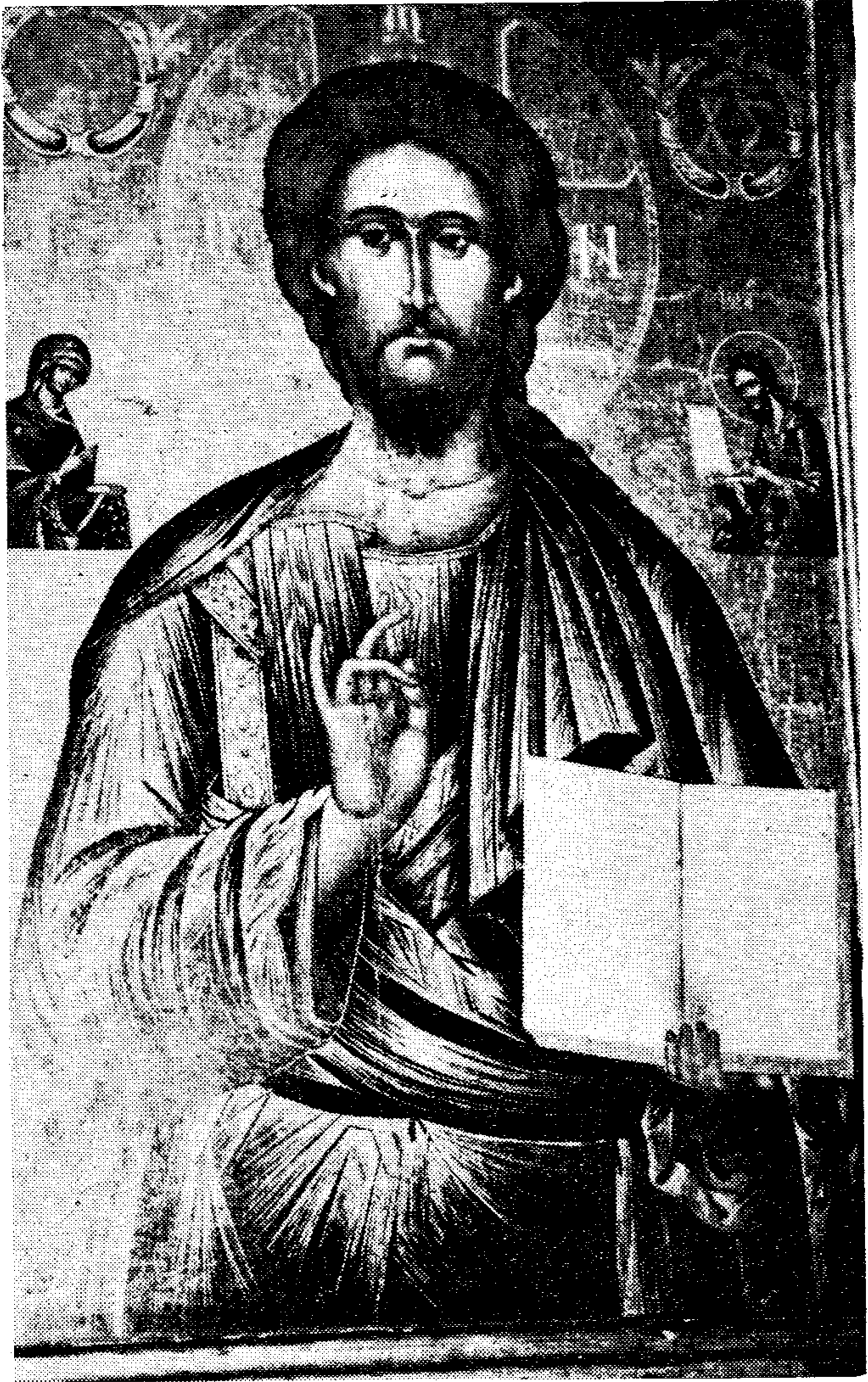
Biserica de lemn de la mînăstirea Dintr-un lemn—jud. Vîlcea, de proporții reduse, cu un plan dreptunghiular, fără turlă, cu o mică prispă pe latura de vest (1810—1814).



Cruce cu postament, din lemn (Alun—jud. Hunedoara).



Iisus Hristos înconjurat de Sfinții Apostoli, icoană lucrată de Teodor zugravul (începutul sec. XVIII). Azi în Muzeul Arhiepiscopiei Clujului.



Icoană împărătească lucrată de Ioan zugravul pentru
tâmpla mînăstirii Cozia (1794).



Maica Domnului cu Pruncul (secolul XVIII), de la mînăstirea Prislop — jud. Hunedoara.

Masa altarului bisericii din
Bolda—jud. Satu Mare, cioplită într-un
singur lemn.



Troiță din lemn, împodobită cu
picturi (jud. Vâlcea).

LXXIV

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Legăturile interortodoxe, atât de complexe în secolul al XVII-lea, au fost mai puțin însemnate în cursul epocii fanariote. Numeroși ierarhi, egumeni, preoți și dascăli greci se așează la noi, fără să mai vorbim de șirul nesfârșit al grecilor veniți ca însoțitori ai domnilor fanarioți, ridicați în diferite dregătorii.

Datorită numeroaselor proprietăți pe care le aveau la noi cele patru Patriarhii răsăritene, de Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim, cîrmuitorii lor nu mai sînt nevoiți să vină decît rar în țările noastre după ajutoare. În perioada de care ne ocupăm a sporit în chip neobișnuit numărul arhierilor titulari hirotoniți și stabiliți la noi pe lîngă mînaștirile închinete, care de multe ori pricinuiă neajunsuri ierarhilor locului, prin numeroasele hirotonii pe care le săvîrșeau pe bani. Cîțiva arhierii titulari sau egumeni au fost ridicați — cu ajutorul domnilor fanarioți — pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei sau pe cele episcopale de la Rîmnic și Buzău. Mitropoliții greci ai Ungrovlahiei: Mitrofan de Nissa, originar din Tassos, Neofit Cretanul, Filaret Mihailitzis, din insula Zante, Dositei Filitti din Podgoriana Epirului, toți în secolul al XVIII-lea, au desfășurat o activitate apreciabilă, în folosul păstoriților lor români, care le face un loc de cinste între ceilalți mitropoliți, de neam român. La Buzău, din 12 episcopi cîți au păstorit în cursul perioadei fanariote, 5 au fost greci.

Dacă în Țara Românească scaunele vlădicești au fost mult timp ocupate de greci, în Moldova n-au putut păstori decît mitropolitul Nichifor, originar din Peloponez și — caz cu totul excepțional — Iacob de la Roman, pentru cîteva luni. Păstoria lui Nichifor, — deși cu bune sentimente față de români —, a determinat pe mitropolitul Iacob

Putneanul și pe boierii «pămînteni» să ia atitudine hotărîtă împotriva pătrunderii ierarhilor de neam străin, prin cunoscutul «așezămînt» din 1752. În schimb, avem și un ierarh originar din Moldova, Gavriil Callimachi, care a păstorit 15 ani ca mitropolit la Salonic, fiind adus apoi de fratele său, domnitorul Ioan Teodor Callimachi, în scaunul mitropolitan de la Iași, în 1760.

În sfîrșit, menționăm și faptul că mitropoliții greci ai Proilaviei (Brăila de azi) aveau sub cîrmuirea lor duhovnicească și pe credincioșii români din cuprinsul acestei eparhii.

Legăturile cu Patriarhia de Constantinopl, în secolul al XVIII-lea, se vădesc în recunoașterea alegerilor de mitropoliți și episcopi făcute în țară — sau în recunoașterea strămutării (μετάθεσις) unor arhieriei titulari în scaunele de la noi (de pildă Mitrofan de Nissa, Neofit Cretanul, Grigorie II, Filaret episcop de Rîmnic și apoi mitropolit, toți trei foști mitropoliți titulari ai Mirelor Lichiei ș.a.).

Patriarhii de Constantinopol au făcut apel în repetate rînduri la vlădicii noștri și domnii fanarioți pentru a le acorda ajutoare materiale. Eparhiile românești plăteau o contribuție anuală (Mitropolia Ungrovlahiei 70 de groși, Episcopia Buzăului 35; probabil cele din Moldova la fel), la care se adăugau alte ajutoare bănești în cazuri excepționale. De pildă, prin 1739, ecumenicul Neofit VI făcea un apel la mitropolitul Neofit Cretanul, cerînd ajutor pentru Patriarhie, care avea o datorie de 850 de pungi.

Se cunosc și unele scrisori schimbate între mitropoliții noștri și patriarhii ecumenici, chiar în unele probleme teologice. De pildă, Neofit Cretanul, în 1741, cerea ecumenicului Paisie II (a doua păstorire, 1740—1743), lămuriri cu privire la botezul sau mirungerea luteranilor și calvinilor trecuți la Ortodoxie și la recunoașterea validității hirotoniilor romano-catolice.

Recunoscînd rolul deosebit pe care-l deținea Mitropolia Ungrovlahiei în marea familie a Bisericii Ortodoxe, patriarhul ecumenic Sofronie II (1774—1780) — la cererea domnitorului Alexandru Ipsilanti — a acordat mitropolitului Grigorie II și urmașilor săi în scaunul Ungrovlahiei, titlul de locțiitor al scaunului din Cezareea Capadochiei, prin scrisoarea sa din 10 octombrie 1776.

Legăturile cu Patriarhia Alexandriei nu mai cunosc amploarea celor din secolul precedent. Primul patriarh alexandrin care a cercetat acum țările noastre a fost *Samuil Capasulis* (1710—1723), care le mai cercetase

și înainte de urcarea în scaunul patriarhal. Călătoria lui în țările noastre a durat mai bine de trei ani (1715—1718). Cu acest prilej, au fost închinat Patriarhiei pe care o cărmuia câteva mănăstiri și biserici cu toate proprietățile lor : Hangu-Buhalnița în Moldova, ctitoria lui Miron Vodă Barnovschi, cu satele Băltățești și Mînjești, mănăstirea Sfîntul Arhanghel Mihail (schitul «Arhanghel») din Rîmnicu-Vîlcea. Mănăstirea Cernica, deși era închinată de ctitor Mitropoliei, a fost declarată metoc al mănăstirii Zlătari din București, închinată Alexandriei (în 1750 a fost redată Mitropoliei). Urmașii săi imediați n-au mai călătorit prin țările noastre, ci au purtat doar corespondență cu domnii fanarioți, mai ales în problema mănăstirilor închinat.

În 1746, în urma stăruințelor lui Constantin Mavrocordat, a fost ales ca patriarh al Alexandriei mitropolitul Libiei *Matei Psaltul* (1746—1766), fostul său duhovnic și egumen al mănăstirii Zlătari. Din dispoziția patriarhului ecumenic Paisie II, mitropolitul Neofit Cretanul a făcut, la București, investirea și instalarea lui Matei ca patriarh de Alexandria. Era o dovadă a prestigiului deosebit de care se bucura Mitropolia Ungrovlahiei în cadrul Bisericii Ortodoxe. În 1766, după ce și-a dat demisia din scaunul patriarhal, Matei Psaltul a venit din nou în țările noastre, unde a primit noi danii (în 1766 a fost închinată Patriarhiei Alexandriei biserica Sfîntul Ilie din Iași). El a fost ultimul patriarh de Alexandria care a călătorit în țările române. Urmașii săi au purtat însă corespondență cu domnii și mitropoliții din Țara Românească și Moldova în privința administrării averilor mănăstirilor închinat Alexandriei.

O mențiune deosebită trebuie să facem asupra **legăturilor cu Patriarhia Antiohiei**. După moartea lui Atanasie III Dabbas în 1724, Nicolae Mavrocordat (a doua domnie în Țara Românească, 1719—1730) a intervenit pentru alegerea lui Silvestru Cipriotul, ucenic și fost protosinghel al patriarhului răposat. El a avut de luptat nu numai cu greutatea materiale ale Patriarhiei, ci și cu acțiunea prozelitistă catolică (în 1724 papa a confirmat pe primul patriarh unit de Antiohia, Ciril). A făcut două călătorii în țările noastre, în 1729—1730 și 1744—1749. A întreținut corespondență cu mulți domni, vlădici și boieri de la noi, din care rezultă că a primit mereu ajutoare din țările noastre. În cea de a doua călătorie, a izbutit să întemeieze o nouă tipografie arabă la mănăstirea Sfîntul Sava din Iași, mutată apoi la București. Spre deosebire de Atanasie, care a tipărit mai mult cărți de cult, Silvestru a fost nevoit să dea la lumină cărți de apărare a Ortodoxiei, împotriva propagandei catolice, traduse din grecește în limba arabă, fiind, în această privință, un

continuator al patriarhului Dositei al Ierusalimului. Prima carte era *Arbitrul adevărului și expunerea dreptății* a patriarhului Nectarie al Ierusalimului — tradusă de Silvestru însuși — care avea ca anexă un *Manual împotriva infailibilității papii*, al lui Eustratie Argentis, tradus în arabă de preotul Masaad Nașu (Iași, 1746). Au urmat: *Cina cea divină*, prescurtată după o lucrare despre Sfânta Euharistie a aceluiași Eustratie Argentis, făcută tot de patriarh (Iași, 1746—1747) și *Colecția hotărârilor a două sinoade convocate la Constantinopol despre catolicismul în Siria* (Iași, 1747). Se cunosc și două cărți de cult tipărite de el: *Liturghierul greco-arab* (o nouă ediție a celui din 1701, Iași, 1745) și *Psaltirea arabă* (București, 1747).

În 1747, a fost închinată Patriarhiei de Antiohia mînăstirea Sfîntul Spiridon Vechi din București, refăcută atunci din temelie de Constantin Vodă Mavrocordat (inscripția bisericii este în grecește și arăbește). În această biserică se păstrează o icoană a Sfîntului Spiridon pictată de însuși patriarhul Silvestru, cu o lungă inscripție în limba arabă, în care relatează împrejurările venirii sale la noi și ale închinării mînăstirii. Desigur, la rugămintea lui Silvestru, a fost închinată Antiohiei mînăstirea Popăuți din Botoșani, ctitoria lui Ștefan cel Mare, în anul 1751.

Cu patriarhul Silvestru († 1766), s-a încheiat șirul patriarhilor antiohieni care au călătorit în țările noastre în trecut (de altfel, după moartea lui, Patriarhia de Constantinopol a izbutit să impună pe scaunul antiohian patriarhi de neam grec). De aci încolo, Patriarhia de Antiohia a păstrat legături cu cele două mînăstiri închinete, care aveau mari proprietăți la noi: terenuri agricole, vii, hanuri, prăvălii etc. Unii din egumeni erau greci, alții arabi. Unii credincioși din Siria — mai ales negustori — se stabileau în țările noastre. Însuși episcopul Chesarie al Rîmnicului (1773—1780) se trăgea din familia Halepliu, probabil originară din Alep. În 1814 întîlnim un profesor de muzică bisericească la Mitropolia din Iași, Nichifor Cantuniari, arhidiaconul Patriarhiei din Antiohia.

Dintre **patriarhii Ierusalimului** trebuie să ne rețină atenția *Hrisant Notara* (1707—1731), pe care l-am amintit și în altă parte. El a făcut o ultimă vizită în țările noastre în 1727—1728, cînd s-a ocupat de reorganizarea mînăstirilor închinete Patriarhiei de Ierusalim. În 1723 se închinase Sfîntului Mormînt mînăstirea Văcărești, ctitoria Mavrocordaților — care avea ca metoc schitul Barbu din jud. Buzău. Urmașii lui nu s-au mai ridicat la înălțimea sa și a unchiului său Dositei, încît importanța Patriarhiei va scădea treptat. Ei au venit foarte rar în țările noastre,

fie pentru ajutoare, fie pentru a se îngriji personal de starea mănăstirilor închinete. Între cei care au călătorit prin țările noastre pomenim pe *Meletie* (1731—1737), *Partenie* (1737—1766), *Efrem* (1766—1771), *Avramie* (1775—1787) și *Antim* (1788—1808), ultimul patriarh ierusalimitean care a trecut prin țările noastre. Patriarhul Efrem s-a îngrijit de tipărirea mai multor cărți în limba greacă, la București, între anii 1767—1769, pe care le vom menționa mai jos. Cel care a stat mai mult la noi a fost Avramie, — între anii 1780—1784 — când a izbutit să obțină închinarea mănăstirii cu hramul Nașterea Maicii Domnului (sau Asănichioaia) din Rîmnicu-Sărat și a ridicat un han în București.

Pe lângă veniturile mănăstirilor închinete, Patriarhia din Ierusalim a primit și alte danii din partea românilor. De pildă, doamna Marica, văduva lui Constantin Brîncoveanu, lăsa prin testament 10 pungi de bani «pentru ca să se dreagă ce va fi stricat la Vitleem, ca să pomească sufletul răposatului dumnealui și al meu». Numeroase obiecte de artă, manuscrise și cărți de proveniență românească pot fi văzute și azi la Ierusalim.

Numărul călugărilor și al credincioșilor români care cercetau Ierusalimul și Țara Sfântă era în continuă creștere (după reîntoarcere purtau numele de «hagi» sau «hagiu»). De pildă, după 1718, a făcut un pelerinaj la Locurile Sfinte cunoscutul zugrav Pârvu Mutu cu doi din fiii săi. Dintre călugării transilvăneni care au cercetat aceleași locuri, pomenim pe ieromonahul Nicodim, luptătorul pentru Ortodoxie, egumenul Visarion de la Sîmbăta de Sus, călugării Avram de la Șinca Veche-Făgăraș, Isaia Tempea de la Buciumi-Făgăraș și alții. Pe o Biblie de la 1688, aflată în mănăstirea Sf. Sava, sînt trecute numele unor închinători originari din Brașov.

Legăturile cu Muntele Athos. Cu toate că domnii care s-au perindat la cîrma Țării Românești și a Moldovei erau greci de neam, totuși ajutoarele lor către mănăstirile din Sf. Munte Athos și către celelalte așezăminte bisericesti din Răsăritul ortodox au fost mult reduse față de ale domnilor români din secolele anterioare. Pe lângă închinările de pînă acum, s-au mai închinat cîteva mănăstiri, dar sărace și fără însemnătate în viața bisericească a celor două țări. În Țara Românească au fost închinete acum: biserica Adormirea din Slatina, ctitoria fraților Iane și Nicolae Slătineanu din 1735, la Xiropotam, biserica Sfîntul Spiridon Nou din București la Grigoriu, prin 1776, biserica Slobozia din București la Hilandar, închinare făcută de ctitorul ei, Alexe, care s-a

și retras aici, pe la începutul secolului XIX. În Moldova, biserica Precista (Adormirea) din Focșani și mănăstirea Răchitoasă-Bacău au fost închinată la Vatoped, mănăstirea Vizantea din Vrancea la Grigoriu, mănăstirea Răducănu din Tg. Ocna la Ivir, în 1768, schitul Berzunți-Bacău la Marea Lavră, în 1773.

În 1760, Ioan Teodor Callimachi al Moldovei (1758—1761) închina mănăstirii Sfântul Pantelimon sau Rusicon biserica Bogdan-Serai din Constantinopol, cu casele și dependințele ei. Aceeași mănăstire a fost refăcută din temelie de Scarlat Callimachi al Moldovei, între anii 1812—1819. În 1805, egumenul Teodorit de la Esfigmen ceruse mitropolitului Veniamin Costachi un ajutor anual pe seama ei, urmînd ca ea să devină «mănăstire moldovenească». Probabil greutatea materiale care apăsau asupra Mitropoliei au împiedicat pe Veniamin să dea urmare acestei solicitări, închinînd în schimb Esfigmenului, în 1806, mănăstirea Florești, din părțile Bîrladului, care fusese refăcută de strămoșul său, marele vornic Gavriil, pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

Alte așezăminte atonite s-au bucurat de felurite danii anuale din partea domnilor fanarioți, mai ales mănăstirile Marea Lavră, Ivir, Hilandar, Xiropotam, Filotei, Xenofon, Grigoriu, Sfântul Pantelimon sau Rusicon ș.a. Se cunosc și daniile unor credincioși din popor (în afară de Alexe, ctitorul bisericii Slobozia, închinată la Hilandar). Astfel, doi negustori brașoveni, Radu și Leca, au zidit un paraclis, cu hramul Sfîntul Dumitru, la mănăstirea Xiropotam, iar Radu a plătit zugrăveala paraclisului cu hramul Sfînta Cruce, din aceeași mănăstire, ridicat cu bani strînși de egumenul Partenie în Principatele Române.

Egumenii greci trimiși să cîrmuiască mănăstirile închinată se îngrijeau prea puțin de refacerea lor, trimițînd toate veniturile la Athos sau folosindu-le ei înșiși. Numeroși egumeni erau hirotoniți ca arhierii «titulari» pe seama unor eparhii de mult dispărute. Unii dintre egumenii mănăstirilor închinată au fost ridicați pe scaunele vlădicești din Țara Românească.

Legături cu alte Biserici grecești. Mănăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, mănăstirile de la Meteore și cele din Ianina au continuat să se bucure de veniturile pe care le aduceau mănăstirile românești închinată în secolele XVI și XVII. În 1731, membrii familiilor Cantacuzino și Filipescu au închinat Muntelui Sinai mănăstirea Mărgineni (azi în ruine) care, la rîndul ei, avea ca metoc mănăstirea Verbila, amîndouă pe valea Prahovei. Mănăstirile Banu și Adormirea din Buzău erau închinată la mănăstirea Dusicon de lîngă Tricala.

O biserică cu hramul Sfântul Haralambie a fost zidită în mînăstirea *Sfântul Ștefan din Meteore*, de către egumenul Arsenie, care cîrmuise un timp mînăstirea închinată Butoi, desigur cu bani și cu daruri din Țara Românească.

O mînăstire care s-a bucurat în acest secol de însemnate ajutoare românești a fost *Mega Spileon* din provincia Ahaia, în Peloponez. Paraclisul ei, cu hramul Sfântul Luca, a fost refăcut în 1725, de egumenul Ionă, cu ajutorul domnitorului Constantin Mavrocordat. Cîțiva ani mai tîrziu, Grigorie II Ghica, pe atunci în Țara Românească (1733—1735), acorda mînăstirii Mega Spileon contravaloarea a 180 de bolovani de sare, danie întărită și de domnii următori, continuată și de unii din Moldova. În 1769, Grigorie III Ghica, pe atunci în Țara Românească (1768—1769), îi închina străvechea biserică românească de la Vlah-Serai din Constantinopol «cu casele și cuprinsurile din jurul ei și toate daniile ce au căpătat...». În 1784, Mihail Șuțu (1783—1786 și 1791—1793) acorda bisericii din Vlah-Serai vinăriciul de la unele vie din județele Romanați și Gorj, danie întărită și de urmașii săi în scaun. În 1798, patriarhul Grigorie V (1797—1798) a declarat mînăstirea Mega Spileon ca stavropighie, adică supusă direct Patriarhiei, obligată să-i dea anual 300 de groși. Odată cu ea, a trecut sub ascultarea Patriarhiei biserica și casa din Vlah-Serai, asupra căreia Patriarhia avusese un drept mai vechi de stăpînire.

În biserica *Faneromeni din Nicosia* se păstrează o icoană a unui Iosif Moldovlahul, care ar fi zidit o biserică aici, acum ruinată. Grigorie II Ghica, domn în ambele Principate, în prima jumătate a secolului XVIII, a hărăzit un ajutor anual de 500 de groși mînăstirii *Chicu* din insula Cipru. Mînăstirea *Mahera*, nu departe de Nicosia, a primit ajutoare însemnate din amîndouă Principatele, strînse de călugării Ciprian (mai tîrziu arhiepiscop, spînzurat de turci) și Haralambie, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea. Domnitorul Mihail Șuțu (1792—1795) al Moldovei le-a dăruit o sută de groși, iar pe Ciprian l-a pus să studieze în Academia din Iași. Se păstrează pînă azi în mînăstire mai multe obiecte de cult, și mai ales manuscrise de muzică psaltică, aduse din călătoriile lor, precum și portretele lor, lucrate la Iași.

Alexandru Vodă Ipsilanti, domn în Țara Românească (1774—1782 și 1796—1797) și în Moldova (1786—1788), a ridicat o mînăstire la *Calopetra*, în insula Rodos. Iar în mînăstirea *Ecatontapiliani* din insula Paros se păstrează cîteva obiecte de cult de proveniență românească, majoritatea de la Nicolae Mavrogheni, domnul Țării Românești (1786—1790):

un Evangheliar, un sacos, o bederniță, un epitrahil, câteva icoane. Tot Mavrogheni a oferit banii necesari pentru construirea a trei cișmele în această insulă. Mînăstirea *Silivri*, la 50 km vest de Constantinopol, pe coasta Mării de Marmara, a primit ajutoare din partea Mavrocordaților (200 bolovani de sare = 25.440 kg). Mînăstirea *Sfîntul Ioan din insula Patmos* a primit o danie anuală de 400 de aspri, aproape în tot cursul epocii fanariote. Felurite obiecte de cult, manuscrise și cărți aflate în mînăstirile și bisericile grecești ori în bibliotecile lor, fie la Athos, fie în alte părți, provin din Principatele Române. Ele stau mărturie asupra permanentului ajutor acordat acestor așezăminte în cursul veacului al XVIII-lea. Cităm, de pildă, potirul de la Mihail Racoviță, din prima jumătate a secolului, în biserica Arhanghelul Mihail din Arnautchioi-Constantinopol, zecile de hrisoave românești, precum și cărțile și manuscrisele de la noi, aflate în metocul Sfîntului Mormînt din Constantinopol, omoforul de mătase albă de la Mihail Șuțu, din 1795, la Patriarhia ecumenică, o candelă de la Alexandru Ipsilanti și soția sa Ecaterina la mînăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, o icoană a Mîntuitorului de la mînăstirea Spilia din Munții Pindului, lucrată de zugravul Teodor din București, în 1717, o cruce de la Dositei Filitti, la Zița, alte două de la Costandie Filitti al Buzăului. Obiecte de proveniență românească se păstrează în Muzeul Etnografic, în Biblioteca Națională și în alte așezăminte culturale din Atena.

De ajutoarele românești au beneficiat și școlile grecești din Peninsula Balcanică și Orientul Apropiat. Au fost ajutate peste 50 de școli, fie prin subvenții anuale pentru plata corpului didactic și ajutoare pentru elevii săraci, fie prin subvenții pentru construirea sau refacearea clădirilor școlare. Se adaugă și faptul că unele cărți grecești tipărite la noi au slujit ca manuale didactice în școlile respective.

În primul deceniu al secolului al XVIII-lea, unul din dregătorii lui Constantin Brîncoveanu, Gheorghe Castriotul — originar din Castoria, din Munții Pind — acorda Patriarhiei din Ierusalim 2650 de ducați, din venitul cărora să fie plătiți preoții din șase localități din Palestina (Ierusalim, Gaza, Rama ș.a.), care să învețe pe copiii creștini de acolo în grecește și arăbește. Același Gheorghe Castriotul lăsa prin testamentul său din 1708 suma de 13.124 ducați, depusă la Veneția, urmînd ca din veniturile ei să fie plătiți doi dascăli la școala pe care o întemeiase în Castoria.

De o deosebită atenție s-a bucurat școala cea mare a Patriarhiei din Constantinopol, care a primit subvenții din partea multor domni fana-

rioți. De pildă, în 1782, sub Constantin Moruzi al Moldovei, subvenția se ridica la 2400 lei anual, din care jumătate pentru burse la 12 elevi săraci și silitori. Restul de 1200 de lei reprezentau venitul moșiei Ho-tărniceni, cumpărată de mitropolitul Gavriil Callimachi și închinată mării școli din Constantinopol. Subvențiile Țării Românești erau tot atât de însemnate.

Au mai fost ajutate alte trei școli din Constantinopol: cea de la biserica Maguliotisa, cea din Muhlio, lângă Fanar și «școala de musichie», apoi câteva din localitățile învecinate, pe Bosfor: Terapia (îndeosebi de Alexandru Moruzi), Arnăutchioi, Kuru-Ceșme, Yeni-kiöi (românește Satul Nou), Büyük-Dere (românește Valea Mare), școala din mănăstirea Silivri, apoi gimnaziul din Smirna și altele.

În Bulgaria de azi, au fost ajutate școlile din Arbănași (Arvanitohori), în apropiere de Tîrnovo, Drăgoi-chioi și Pivatele. În Grecia, au fost ajutate școlile de la Athos, din Seres, în apropiere de Tesalonic, din Podgoriana și Zița în Epir, din Vitina în Peloponez, iar în Albania de azi școlile din Corița și Selasfor. Numeroase ajutoare au primit școlile din insulele grecești: din Patmos, înființată de Mavrocordați, în 1713 și susținută de domnii următori, Andros, Hios, Paros, Naxos, Mikonos ș.a.

Școala din orașul Trapezunt — de unde au venit și unii dascăli la București, — ca și școala mănăstirii Sumela, în apropierea Trapezuntului, de asemenea au fost ajutate de mai mulți domni ai celor două țări românești. La fel au fost ajutate cele trei școli ale Patriarhiei din Alexandria, pentru tineri ortodocși greci și arabi, lucru ce-l aflăm din corespondența patriarhului Ciprian (1766—1783) cu egumenul Meletie de la Zlătari.

Pe lângă aceste școli din afara hotarelor celor două Principate, domnii fanarioți s-au îngrijit și de Academii domnești din București și Iași, în care învățămîntul se preda în limba greacă, cu dascăli greci. În aceste Academii studiau nu numai tineri români, ci și tineri din alte țări, mulți beneficiind de burse. Toate aceste școli sprijinite de români au contribuit la cultivarea spiritului național grecesc și au pregătit drumul spre marele război de eliberare națională din 1821—1829, care a dus la dobîndirea independenței poporului grec (1829).

Numeroși cărturari greci — unii membrii ai clerului — și-au desfășurat activitatea în țările noastre: Nicolae Chiparisa, Petru Depasta Peloponezianul, medicul lui Constantin Mavrocordat, Atanasie Comnen Ipsilanti, tot medic, călugărul Constantin Chesarie Daponte, toți cu lucrări privitoare la români și la evenimentele petrecute la noi în seco-

lul XVIII (de pildă Chesarie Daponte a scris lucrarea în versuri *Δακτυλ ἐφημερίδες* ... sau *Cronicul războiului de 4 ani — 1736—1739*, un *Catalog istoric al grecilor însemnați* ș.a.). La începutul secolului al XIX-lea, s-au ocupat de istoria și geografia țărilor noastre doi cărturari greci: Dimitrie Daniel Filipide (*Istoria și Geografia României* publicată la Lipsca, în 1816) și Dionisie Fotino (*Istoria vechii Dacii, acum a Transilvaniei, Valahiei și Moldovei*, în trei volume, tipărită la Viena, în 1819). Zeci de cărți în limba greacă au văzut lumina tiparului, în tot cursul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de al XIX-lea, la București și la Iași. În orice caz, activitatea tipografiei în limba greacă în cursul acestui secol, deși patronată de domni veniți din Fanar sau de ierarhi greci, nu mai cunoaște amploarea celei desfășurate sub Constantin Brîncoveanu. Menționăm câteva cărți grecești mai însemnate apărute la București: *Manual despre purcederea Sfântului Duh* a ieromonahului Hristofor Emborocomitu din Ianina (1728), *Manual despre superioritatea Ierusalimului și a Sf. Mormînt*, a patriarhului Hrisant (București, 1728; ediția II tipărită de patriarhul Efrem, în 1768), *Mreața apostolică* (cuvîntări în postul Paștilor și Crăciunului a lui Nicolae Mauroedies, Iași, 1756). Între 1767—1769 s-au tipărit mai multe cărți la București, sub îndrumarea patriarhului Efrem al Ierusalimului. Conducătorul tipografiei — care a «îndreptat» și textul multor cărți — era Gheorghe Constantinu din Ianina. Acum s-au tipărit: *Mărturisirea Ortodoxă* (1767), *Învățătură creștinească* cu text grecesc și turcesc (traducerea în turcește făcută de ierom. Partenie Mataxopulos din Trebizonda, 1768), un *Comentar la Gramatică* (1768) și *Alegere din toată Psaltirea* (1769), amîndouă de ierodiaconul Neofit Peloponezianul, *Învățătura ortodoxă a patriarhului Meletie Pigas*, îndreptată de protosinghelul Chesarie, viitorul episcop de Rîmnic (1769).

În ultimele două decenii ale secolului al XVIII, continuînd pînă la sfîrșitul epocii fanariote, s-au tipărit mai multe cărți cu caracter laic, cele mai multe în «noua tipografie de la Izvorul tămăduirii de la Cișmea»: *Mic manual de legi*, al lui Alexandru Ipsilanti, în grecește și românește (1780), *Abecedarul mare* (1783), *Descrierea Valahiei*, tradusă după lucrarea în limba franceză a generalului Bauer (1789) etc. Meșterii care au îndreptat și tipărit ultimele două cărți erau Nicolae și Ioan Lazăr din Ianina, desigur vlahi din Epir.

La începutul secolului XIX, s-au tipărit câteva cărți grecești la Iași: *Sinopsă mare a slujbei* (1813), *Chiriadromionul lui Nichifor Theotochi* (2 vol. 1816), *Slujba Sfintei Paraschiva* (1817) etc., la care se adaugă și

cîteva lucrări cu conținut laic. Cîteva cărți de slujbă în românește și grecește au apărut la Buda și la Sibiu, pentru bisericile grecilor și macedoromânilor din Viena, Buda, Sibiu, Brașov și din alte orașe din Austria, Ungaria și Transilvania: *Catavasier greco-român* (Sibiu, 1803, 1812 și 1817), *Rînduiala sfințirii apei*, în românește, slavonește și grecește (Buda 1816), *Catavasier greco-român* (Buda, 1818).

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Bulgară. Ajutoarele românești către această Biserică în timpul regimului fanariot sînt neînsemnate, ele îndreptîndu-se mai mult spre bisericile de limbă greacă. Doar unii credincioși au acordat ajutoare sporadice bisericilor din Arbănași sau din alte localități învecinate cu Țara Românească. Biserica Sf. Arhangheli din Arbănași a fost împodobită cu fresce de zugravii Mihail din Salonic și Gheorghe din București, în 1760.

În anul 1774, mitropolitul Grigorie II al Ungrovației a primit de la generalul rus Petru Saltîkov moaștele Sfîntului Dimitrie zis cel nou, monah cu aleasă viață duhovnicească, originar din satul Basarabov, pe apa Lomului în Bulgaria. Moaștele au fost așezate în catedrala mitropolitană din București. Prăznuirea Sfîntului Dimitrie se face în fiecare an la 27 octombrie.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Sîrbă au fost ceva mai bogate în timpul ocupației Olteniei de austrieci. În 1719, Episcopia Rîmnicului a fost pusă sub jurisdicția Mitropoliei sîrbești din Belgrad. «Ipopsifiul» Ștefan a fost înscăunat la Craiova, în martie 1727, de către episcopul Nicolae Dimitrievici al Timișoarei, delegatul mitropolitului Moise Petrovici. Episcopul Inochentie a fost hirotonit la Belgrad de Moise Petrovici, apoi instalat la Rîmnic tot de Nicolae Dimitrievici, iar episcopul Climent a fost hirotonit de mitropolitul Vichentie Ioanovici de la Carloviț, dar instalarea i-a făcut-o administrația austriacă.

Legăturile care s-au creat între mitropoliții de Belgrad-Carloviț și episcopii de Rîmnic în perioada ocupației Olteniei de austrieci, au continuat și după 1739, anul realipirii ei la Țara Românească. În tiparnița de la Rîmnic s-au imprimat acum cîteva lucrări pentru credincioșii sîrbi aparținători Mitropoliei de Carloviț. Astfel la rugămintea lui Moise Petrovici, în anul 1726, s-a tipărit un scurt catehism — care servea și ca manual școlar — intitulat *Întîia învățătură pentru tineri*, în românește și slavonește. Era o traducere după marele teolog rus, arhiepiscopul

Teofan Procopovici al Novgorodului (după ediția de la Moscova, din 1723). Traducerea și diortosirea a făcut-o egumenul Ștefan de la Govora, ales episcop în același an. În 1727, s-a tipărit ediția a doua, iar în 1734 ediția a treia, numai în slavonește (ultima cu binecuvântarea noului mitropolit sîrb Vichentie Ioanovici).

În anul 1755, marele mitropolit Pavel Nenadovici al Carlovițului (1749—1768) a tipărit la Rîmnic o *Gramatică slavonă*, iar în 1761 s-a tipărit *Pravila de rugăciuni a sfinților sîrbești*, întocmită de episcopul sîrb Sinesie Jivanovici de la Arad, care a și finanțat imprimarea. Episcop la Rîmnic era acum Grigorie Socoteanu (1748—1764), care s-a îngrijit și de expedierea exemplarelor din ultima carte la Arad.

În 1765 s-a tipărit la Iași — în slavonește și românește — lucrarea *Indreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor*, scrisă de episcopul sîrb Vichentie Ioanovici Vidac al Timișoarei (1759—1774). A apărut cu binecuvântarea mitropoliților Pavel Nenadovici al Carlovițului și Gavriil Callimachi al Moldovei. Urmașul acestuia, Leon Gheucă, a întreținut strînse legături de prietenie cu marele cărturar sîrb Dositei (Dimitrie) Obradovici, care l-a și cercetat la Roman, pe cînd era episcop acolo.

Legăturile Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania cu cea sîrbă s-au accentuat în acest secol. În urma dezbinării din anul 1698—1701, preoții și credincioșii ortodocși transilvăneni au rămas fără un cîrmuitor duhovnicesc, timp de șase decenii. Întrucît acum domnii fanarioți din Țara Românească și din Moldova nu mai acordau ajutoare Bisericii Ortodoxe din Transilvania, cum făcuseră domnii români din secolele anterioare (de altfel, autoritățile habsburgice nici n-ar fi îngăduit acest lucru), privirile preoților și credincioșilor ortodocși din Transilvania se îndreptau mai stăruitor spre Mitropolia Ortodoxă sîrbă de la Carloviț, aflată acum în același imperiu habsburgic. De la Carloviț a venit la Brașov episcopul Nicanor Meletievici, în 1735, pentru întărirea șcheienilor în dreapta credință, trimis de mitropolitul Vichentie Ioanovici (secretarul acestuia era un român brașovean, Vlad Mălăiescu, aflat de mult timp în slujba Bisericii sîrbe). Tot de la Carloviț a venit călugărul Visarion Sarai — desigur cu știrea patriarhului Arsenie IV Șacabent — care a produs marea mișcare populară de revenire la Ortodoxie din primăvara anului 1744. Spre Mitropolia din Carloviț s-au îndreptat numeroase memorii ale preoților și credincioșilor români, prezentate — mai ales mitropolitului Pavel Nenadovici — prin reprezentanții lor: protopopul Eustatie Vasilievici din Brașov, credinciosul Ion Oancea din Făgăraș, preoții Ioan din Aciliu, Ioan din Poiana Sibiului,

Ioan din Galeș, credinciosul Toma Maier din Răhău și alții. Mitropolitul Pavel a înfățișat apoi plîngerile lor Curții din Viena, cerînd încetarea prigoanei religioase. Numeroși tineri ardeleni au fost hirotoniți la Carloviț, iar către sfîrșitul secolului și începutul celui următor de episcopii sîrbi din Buda, Arad și Timișoara.

După 1761 a început un nou capitol al relațiilor bisericești româno-sîrbe, prin cei patru episcopi de neam sîrb de la Sibiu, care au stat în fruntea Bisericii Ortodoxe din Transilvania: Dionisie Novacovici (1761—1767), Sofronie Chirilovici (1770—1774), Ghedeon Nichitici (1784—1788) și Gherasim Adamovici (1789—1796). În 1783, Episcopia ortodoxă română din Transilvania a fost pusă sub jurisdicția Mitropoliei din Carloviț în probleme spirituale-dogmatice, iar peste trei ani jurisdicția s-a extins și asupra problemelor administrative, situație care s-a menținut pînă în 1864. Aceleași măsuri s-au aplicat și pentru Episcopia ortodoxă română din Bucovina cu sediul la Cernăuți, rămasă sub jurisdicția Carlovițului pînă în anul 1873. Episcopia Bucovinei a fost cîrmuită de un singur ierarh de neam sîrb, Daniil Vlahovici (1789—1822).

Nu mai stăruim asupra legăturilor preoților și credincioșilor din Banat, Arad și Bihor cu Biserica sîrbească, pentru că în tot cursul secolului de care ne ocupăm ei au fost cîrmuiți de ierarhi sîrbi cu reședința la Arad, Timișoara și Caransebeș-Vîrșeț. Acești vlădici — între care se reliefează chipul luminos al lui Sinesie Jivanovici de la Arad — au avut o contribuție de seamă în menținerea Ortodoxiei și în cîrmuirea duhovnicească a credincioșilor de neam român din aceste părți. Unii tineri români din aceste părți au primit învățătură în școlile clericale sîrbești de la Carloviț și apoi de la Vîrșeț. Preotul cărturar Dimitrie Țichindeal (1775—1818) traduce unele din lucrările lui Dositei (Dimitrie) Obradovici, el însuși născut la Ciacova, în Banat.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă. În ultimul deceniu al secolului al XVII-lea și în primii ani ai secolului următor, întîlnim călugări români în Rusia, după ajutoare, mai ales moldoveni: ierodiaconul Foca de la Coșula (1690), egumenul Filotei și «nastavnicul» Antonie de la Putna (1692), primind o milostenie de la țar pentru refacerea mînăstirilor, pustiită de turci, arhimandritul Lavrentie de la Suceava (1694), egumenul Varnava, se pare de la Sucevița (1695), Paisie de la Coșula (1702), Isaia de la Humor (1703), o egumenă cu numele Eupraxia (1703), ieromonahul Paisie de la Cozia (1703), egumenii Ioil de la mînăstirea Vintilă Vodă, trimis de episcopul Damaschin al Buzăului (1704), Pavel de la

Rîșca (1707), Pahomie de la Bisericiani (1709), un Gavriil de la Coșula (1709) ș.a. Ei aveau ca însoțitori câte doi-trei călugări și câțiva slujitori din mînăstire. Toți au primit daruri din partea țarului Petru cel Mare pentru refacerea sau înzestrarea mînăstirii lor.

Egumenul Pahomie de la Bisericiani plecase în Rusia pentru a cere sprijinul țarului în vederea readucerii moaștelor Sfîntului Ioan cel Nou din Polonia la Suceava. După părerea unor cercetători, el ar fi ajuns mai tîrziu mitropolit al Voronejului. Acolo a fost cercetat, prin 1722, de egumenul Antim de la Bisericiani. Dar, la începutul aceluiași secol, întîlnim în țările noastre câțiva călugări ruși, în drumul lor spre Locurile Sfinte. De pildă, starețul Leontie prin anii 1701—1702, călugării Macarie și Silvestru din Novgorod în 1704, care au trecut prin Moldova, ieromonahul Ipolit Vișinschi din Cernigov, care a trecut prin Moldova și Țara Românească, în drum spre Ierusalim. În notele sale de călătorie, Vișinski relatează pe larg întîlnirea sa cu patriarhul Hrisant al Ierusalimului, la Iași, primirea la Roman, de către episcopul Lavrentie, apoi la București, unde a fost găzduit la mînăstirea Sfîntul Sava și a fost primit de mitropolitul Teodosie, căruia i-a înmînat o scrisoare din partea arhiepiscopului Ioan al Cernigovului. Descrie cîteva din slujbele la care a participat la Iași și la București. În iunie 1711 era la Iași însuși țarul Petru cel Mare, primit de Dimitrie Vodă Cantemir și de mitropolitul Ghedeon. Ion Neculce scria în *Letopisețul* său că «au îmblat prin toate mînăstirile împăratul de le-au vădzut și din toate i-au mai plăcut mînăstirea Golia, dzicînd că are trei feluri de meșteșuguri : leșesc, grecesc și moschicesc». În același an, în urma luptei de la Stănilești, Dimitrie Cantemir a fost nevoit să se refugieze în Rusia. Între alte preocupări cărturărești, domnul moldovean a scris în Rusia o lucrare cu titlul *Loca obscura in Cathechisi...*, rămasă în manuscris, în care critica lucrarea religioasă-didactică a lui Teofan Procopovici, *Întîia învățătură pentru tineri* (apărută și în traducerea românească la Rîmnic, în 1726). A ctitorit o biserică la Moscova, în mînăstirea Sfîntul Nicolae, cu hramul Sfîntii Constantin și Elena, în care a fost îngropat, împreună cu o parte din membrii familiei. A ajutat multe biserici și schituri în părțile Harcovului și Poltavei.

Tot în prima jumătate a secolului al XVIII-lea trei ierarhi români și-au părăsit scaunele lor, retrăgîndu-se pentru totdeauna în Rusia. Primul a fost episcopul Pahomie al Romanului (1707—1713). El mai fusese în Rusia, în primii ani ai secolului al XVIII-lea, în timp ce era egumen

la Neamț, atras de învățăturile ascetice ale Sfântului Dimitrie al Rostovului. A adus din Rusia felurite cărți (între care și *Rostul de aur* a Sfântului Dimitrie), icoane, veșminte, pe care le-a dăruit apoi mînăstirii Neamț sau Episcopiei Romanului. După retragerea din scaunul episcopal, a făcut a doua călătorie în Rusia, prin 1717, așezîndu-se la Lavra Pencerska din Kiev, unde a și murit și a fost îngropat în 1724. În toamna anului 1739 episcopul Misail al Buzăului (1732—1739) și mitropolitul Antonie al Moldovei (1729—1739) au plecat cu oștile rusești, în urma războiului ruso-austro-turc din 1736—1739. Misail a murit la Kiev în 1740, iar Antonie a ajuns mitropolit de Cernigov, apoi de Bielgorod unde a păstorit pînă la moarte (1748).

S-au adîncit acum și legăturile credincioșilor transilvăneni cu Rusia. În ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, au călătorit la Moscova, după ajutoare, preotul Oprea, apoi protopopul Vasile Hoban, amîndoi slujitori la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. Am arătat și în altă parte, că la 8 noiembrie 1700, mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei înștiința pe patriarhul Adrian al Moscovei de acțiunea prozelitistă desfășurată de catolici în țările ortodoxe, cu osebite în Transilvania. Iar în 1702, Constantin Brîncoveanu a trimis o solie la Moscova, în frunte cu ceaușul David Corbea — originar din Brașov — ca să încheie o alianță antiotomană cu Rusia, cerîndu-se și ajutorul țarului pentru credincioșii transilvăneni amenințați cu uniația.

Primul cleric român transilvănean care a călătorit în Rusia în acest secol — în anii 1743-1744 — a fost tot un brașovean, protopopul Eustatie Vasilievici. Țarina Elisabeta Petrovna (1741—1761) i-a îngăduit să strîngă ajutoare în marile orașe rusești timp de trei luni, dăruindu-i ea însăși 2500 de ruble, precum și foarte multe cărți de cult. Unele din ele se mai păstrează și azi în biblioteca și muzeul bisericii Sfîntul Nicolae din Șchei. Protopopul s-a întors acasă prin Moscova și Kiev. Din banii strînși în Rusia (13.000 florini) a renovat biserica, așezînd și un ceas în turn, cu o pisanie care amintea de ajutorul Elisabetei Petrovna. Fiul său — cărturarul Dimitrie Eustatievici — și-a făcut studiile la Academia movileană din Kiev (un Leontie «dascălul și ritorul» de la Tismana de asemenea «au învățat în școlile latinești în vestita cetate a Kievului»).

În anii următori și-au îndreptat pașii spre Petersburg mai mulți trimiși ai preoților și credincioșilor ortodocși din Transilvania, pentru a solicita intervenția țarinei Elisabeta pe lîngă împărăteasa Maria Tereza, în vederea încetării prigoanelor împotriva Bisericii Ortodoxe. Unul dintre aceștia a fost protopopul Nicolae Pop din Balomir, în 1749,

care a înaintat un memoriu, pe temeiul căruia țarina a poruncit ministrului său din Viena să ceară Curții de acolo ca să se acorde «deplină slobozie» credinței ortodoxe în Transilvania. Conferința miniștrilor ținută la Viena, în toamna anului 1750, a dat un răspuns țarinei, motivînd că întreg poporul român din Transilvania s-ar fi unit cu Roma, în 1698.

Întrucît mijlocirea țarinei a rămas fără urmări, în vara anului 1751, a plecat la Petersburg o nouă solie românească, formată din ieromonahul Nicodim și tînărul Ioan, fiul preotului Avram din Aciliu (jud. Sibiu). În memoriul în cinci puncte înaintat țarinei, ei înfățișau toate suferințele Bisericii Ortodoxe din Transilvania. După o ședere de cîtiva ani la Episcopia Rîmnicului, ieromonahul Nicodim s-a reîntors în Rusia, în anul 1757, avînd asupra sa două scrisori de recomandare : de la mitropolitul Filaret Mihalitzis și de la episcopul Grigorie Socoteanu al Rîmnicului, precum și un memoriu, semnat de patru călugări, șase preoți și patru credincioși, toți luptători cunoscuți împotriva uniației în Transilvania, în care solicitau sprijinul țarinei Elisabeta. Nicodim a ajuns numai pînă la Moscova, unde i s-a dat îngăduința să strîngă ajutoare pentru mînăstirea sa de lîngă Alba Iulia, timp de trei luni. Pe cînd se afla în Rusia, a întîlnit pe fostul său tovarăș de drum din 1751, Ioan din Aciliu, hirotonit între timp preot, la Carloviț. El aducea un nou memoriu semnat de cîtiva fruntași ai românilor ortodocși din Transilvania, prin care cereau ca episcop pe arhimandritul sîrb Ghena-die Vasilievici. Ieromonahul Nicodim a rămas în Rusia pînă în 1761, cînd s-a reîntors la Rîmnic, ajungînd apoi egumen la schitul Berislăvești—Argeș. Numeroși trimiși ai românilor ortodocși transilvăneni la Viena au fost ajutați și îndrumați de ministrul rus din Viena Mihail Petrovici Bestujev-Riumin.

Așa cum am arătat și în altă parte, în anul 1769—1770 — deci în timpul războiului ruso-turc din 1768—1774 — s-au prezentat la Petersburg două delegații din Țara Românească și Moldova, pentru a prezenta țarinei Ecaterina II (1762—1796) omagiul de credință și doleanțele celor două țări. Delegația munteană era condusă de mitropolitul Grigorie II și din ea mai făceau parte arhimandriții Chesarie și Filaret și cîtiva boieri, iar cea moldoveană era formată din episcopul Inochentie de la Huși, arhimandriții Benedict de la Moldovița și Vartolomeu Măzăreanu de la Solca. Cele două delegații au fost primite în audiență de țarină în Duminica Floriilor din anul 1770, vorbind cei doi ierarhi și cerînd sprijinul Rusiei în vederea eliberării țărilor lor de sub dominația otomană. Var-

tolomeu Măzăreanu mai fusese în Rusia, în 1757, pe cînd era egumen la Putna, împreună cu alți doi ieromonahi, aducînd de acolo cărți, icoane, obiecte de cult, rase pentru călugări. Și de data aceasta, Vartolomeu — ca și colegul său Benedict — au primit bogate daruri pe seama mînaștirilor lor din partea țarinei. Amîndoi au lăsat însemnări asupra călătoriei lor în Rusia și a monumentelor vizitate. Ei au cunoscut la Petersburg un alt preot român, bănățeanul Mihai Popovici din Sînnicolaul Mare (jud. Timiș), plecat în Rusia pentru a se plînge țarinei de asupririle la care erau expuși credincioșii ortodocși din Transilvania. Acesta mai făcuse o călătorie la Muntele Athos și la Locurile Sfinte, lăsînd interesante însemnări asupra tuturor celor trei călătorii. La plecarea din Rusia, arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu a adus multe cărți rusești, traducînd apoi o parte din ele în românește. Trebuie subliniat și faptul că în octombrie 1770, la hirotonia întru arhieru a marelui teolog rus Platon Levșin, a slujit și mitropolitul Grigorie al Ungrovlahiei. Tot pe atunci arhimandritul Chesarie a tradus în grecește un panegiric rostit de Platon Levșin lîngă mormîntul lui Petru cel Mare, în biserica Sfinții Petru și Pavel din Petersburg.

În timpul ocupației Moldovei de trupele rusești din 1788—1791, conducerea Mitropoliei a fost încredințată arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov al Ecaterinoslavului și Poltavei (sfîrșitul anului 1789 — începutul lui 1792). La 26 decembrie 1791, el a hirotonit pe arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni (fost o vreme profesor în Poltava) ca episcop-vicar de Cetatea Albă și Tighina, pe care — în februarie 1792 — l-a lăsat la conducerea Mitropoliei, dar a păstorit mai puțin de două luni. Gavriil a fost numait mai tîrziu mitropolit al Poltavei, apoi al Kievului.

Legăturile bisericești româno-rusești s-au întărit și prin starețul Paisie și prin unii monahi ruși care au viețuit în mînaștirile românești în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În schimb, rînduielile paisiene s-au introdus într-o serie de mînaștiri din Rusia, contribuind la renașterea vieții monahale de acolo.

Între anii 1790—1792, a trăit în Moldova, la Iași, mitropolitul georgian Iona Ghedevanișvili de Ruissa sau Mroveli (1737—1821), căruia generalul Grigorie Alexandrovici Potemkin i-a încredințat egumenia mînaștirii Pîngărați, pentru ca să aibă cu ce trăi. El a lăsat cîteva însemnări în limba gruzină asupra celor văzute și trăite în Moldova. Iov Potemkin, viitor arhiepiscop de Ecaterinoslav, a fost egumen la mînaștirile moldovene Horodiștea-Dorohoi și Slatina.

Numărul cărților traduse din rusește a sporit în perioada de care ne ocupăm. Au apărut chiar câteva ediții bilingve româno-ruse. Alte traduceri din literatura teologică rusă au rămas în manuscris. Un harnic traducător, așa cum s-a arătat mai înainte, a fost arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu. Numeroșii ucenici ai starețului Paisie au făcut alte traduceri, din Nil Sorski, Dimitrie al Rostovului (îndeosebi cartea *Rostul de aur*) și din alți mari asceți și teologi ruși. Un alt cărturar care a contribuit la strângerea legăturilor cu Biserica rusă a fost protopopul de origine poloneză Mihail Strilbițchi, cunoscutul tipograf și gravor. El a tipărit câteva cărți bisericești și laice la Iași, multe în rusește și românește: *Dialoguri casnice rusești și moldovenești*, un manual de conversație, *În scurtă arătare a numelor... întru folosul celor ce vor vrea a învăța limba rusească și moldovenească* — care era un prim dicționar ruso-român, cu aproape 1500 de cuvinte, un *Molitvelnic slavon*, toate în 1789, *Învățătura creștinească a lui Platon Levșin* — rusește și românește, în 1790, diferite cărți de slujbă în românește etc. Mai târziu și-a mutat tiparnița la Dubăsari și la Mavilău.

Concluzii. Acțiunea de sprijinire a Bisericilor Ortodoxe surori aflate sub stăpânire otomană, din partea țărilor române, a continuat în tot cursul «epocii fanariote». Ajutorul românesc venea mai ales din partea numeroaselor mânăstiri închinatelor Locurilor Sfinte, dar și din partea unor domni, a unor ierarhi și a multor credincioși. Se observă însă o sporire a legăturilor cu Biserica Ortodoxă Rusă. Biserica Ortodoxă din Transilvania, asuprită de Habsburgi și lipsită de ierarhi timp de șase decenii, a fost sprijinită de Biserica Ortodoxă Sîrbă — mai ales de mitropoliții de la Carloviț și, într-o oarecare măsură, de Rusia.

BIBLIOGRAFIE

- Izvoarele sînt cele indicate pentru capitolele privitoare la secolul XVII.
- Cultura greacă la noi. CONSTANTIN ERBICEANU, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București 1888, LXXII + 361 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă și dedicate domnitorilor și boierilor români. Studii literare*, București, 1903, VIII + 210 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bărbați culți greci și români și profesori din Academii de Iași și București din epoca zisă fanariotă (1650—1821)*, București, 1905, 42 p. (*An. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, s. II, t. XXVII); N. BĂNESCU, *Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philipide, Cartea sa despre pămîntul românesc: Γεωγραφικὸν τῆς Ρουμανίας*, Leipzig, 1816, în AIIN, Cluj, II, 1923, p. 119—204; NICOLAE IORGA, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1935, 272 p. + 22 pl. (și ediția rom.: *Bizanț după Bizanț*, București 1972, 300 p.); D. RUSSO, *Studii istorice greco-române — Opere postume*, tom. I—II, București 1939, IX + 692 + 52 pl.; ȘTEFAN BÎRSĂNESCU, *Aca-*

demia domnească din Iași, 1714—1821, București 1962, 206 p. + 26 p.; GH. CRONȚ, *L'Academie de Saint Sava de Bucarest au XVIII-e siècle. Le contenu de l'enseignement*, în RESEE, IV, nr. 3—4, 1966, p. 437—473 și în *Studii, revistă de istorie*, XVIII, nr. 4, 1965, p. 833—848; ION IONAȘCU, *Academia domnească de la Sfântul Sava din București, factor de propagare a culturii în Peninsula Balcanică*, în *Analele Univ. din București, Seria Șt. Sociale, Istorie*, XVI, 1967, p. 39—54; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, 328 p.

Pentru tipărituri să se vadă și ION BIANU, NERVA HODOȘ și DAN SIMONESCU, *Bibliografia românească veche*, tom. II, 1717—1808, București, 1910, 571 p.; tom. III (1809—30), București, 1912—36, VIII + 780 p.; tom. IV, *Adăogiri și îndreptări*, București 1944, XII + 375 p.

Legături cu Patriarhia de Constantinopol. ALEXANDRU ELIAN, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere pînă la 1800*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 904—935; ALEXANDRU I. CIUREA, *Cîteva aspecte esențiale ale regimului turcofanariot în istoria Bisericii Ortodoxe din România*, în B.O.R., LXXXIX, nr. 7—8, 1971, p. 838—843.

Legături cu Patriarhia de Alexandria. DIMITRIE G. IONESCU, *Relațiile Țărilor Române cu Patriarhia de Alexandria*, București, 1935, 68 p.; IOAN PULPEA RĂMUREANU, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu Țările Române*, în S.T., an. VIII, nr. 1—2, 1956, p. 50—80.

Legături cu Patriarhia de Antiohia. VASILE RADU, *Mănăstirea Sf. Spiridon și patriarhul Silvestru al Antiohiei*, în R.I.R., III, 1933, p. 11—31 (și extras: București, 1933, 23 p.); DAN SIMONESCU și EMIL MURACADE, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea*, în *Cercetări Literare*, III, București, 1939, p. 1—32 (și extras); ILIE GHEORGHITĂ, *Tipografia arabă din mănăstirea Sf. Sava și venirea lui Silvestru patriarhul Antiohiei la Iași*, în M.M.S., an. XXXIV, nr. 5—6, 1958, p. 418—423; MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile Țărilor Române cu Patriarhia Antiohiei*, în S.T., XVI, nr. 9—10, 1964, p. 593—621; DAN SIMONESCU, *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701—1747)*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 5—6, 1964, p. 524—561; DAN SIMONESCU, *Impression de livres arabes et Karamanlis en Valachie et en Moldavie en XVIII-e siècle*, în *Studia et Acta Orientalia*, V—VI, Bucarest, 1967, p. 49—75 (și extras).

Legături cu Patriarhia de Ierusalim. NICOLAE IORGA, *Ceva din legăturile domniilor românești cu Ierusalimul*, în *An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*, s. III, t. XIII, București, 1932—1933, p. 109—129 (și extras); PAUL MIHAILOVICI, *Registrele actelor moldovenești din arhiva de la Constantinopol a Sfântului Mormînt*, în RSIAB t. XXIV, 1934, p. 361—416 (și extras: Chișinău, 1934, 56 p.); I. POPESCU-CILIENI, *Patriarhul Avramie al Ierusalimului și legăturile lui cu Țările Române 1775—1787*, în *Arhivele Olteniei*, an. XXI, nr. 119—124, 1942 (și extras: Craiova, 1942, 55 p.); ILIE GEORGESCU, *Legăturile Țărilor Române cu Ierusalimul. Patriarhii Ierusalimului în Țările Române (veac. XVII—XVIII)*, în S.T., an. VIII, nr. 5—6, 1956, p. 349—362; Să se vadă și: IOAN IVAN, *Patriarhi ortodocși în Moldova*, în M.M.S., LI, nr. 9—12, 1975, p. 668—698.

Legături cu Muntele Athos. N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în *An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*, s. II. LXXXVI, 1913—1914, p. 447—517 (și extras: București, 1914, 71 p.); G. CIORAN, *Legăturile Țărilor Române cu Athosul și îndeosebi cu mănăstirile Cutlumus, Lavra, Dohiariu și Sf. Pantelimon sau Rusicon, Atena, 1938* (în grecește); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile românești la Athos*, în *Arhiva Românească*, an. VI, 1941, p. 263—309 (și extras: București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în «*Ortodoxia*», an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278; ALEXANDRU ELIAN, *Biserica Moldovei și Muntele Athos la începutul veacului al XIX-lea*, în S.T., an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 391—402.

Legături cu alte Biserici de limbă greacă. N. IORGA, *Donațiile românești pentru Mega Spileon și Vlah-Sarai*, în «*An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*», s.

III, t. XIII, București, 1932—1935, p. 159—166 (și extras); N. IORGA, *Legături românești cu Muntele Sinai*, în *An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist. s. III*, t. XIII, București, 1932—1933, p. 335—346 (și extras); GHEORGHE I. MOISESCU, *Legăturile Țărilor Române cu mânăstirile Mega Spileon și Sfânta Lavră din Peloponez*, în *B.O.R.*, an. LII, nr. 1—2, 1934, p. 20—37; MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.; T. G. BULAT, *Danii pentru Orientul creștin în epoca fanariotă târzie (1774—1821), din țara noastră*, în *B.O.R.*, an. XCII, nr. 3—4, 1974, p. 412—424; MARIA NYSTAZOPOULOU-PÉLEKIDIS, *Actes des princes phanariotes en faveur du convent de Patmos*, în vol. *Symposium — l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 419—437.

Alte probleme. GH. PĂRNUȚĂ, *Documents concernant les aides accordées par les Pays Roumains aux écoles grecques de l'étranger*, RESEE, VII, nr. 4, 1969, p. 647—655; CONSTANTIN C. GIURESCU, *L'aide acordée par les pays roumains à l'enseignement de la Péninsule Balkanique et du Proche Orient*, în *R.R.H.*, nr. 5, 1970, p. 823—836; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Țările românești sprijinitoare ale învățămîntului din Peninsula Balcanică și Orientul Apropiat*, în vol. *Contribuții la istoria învățămîntului românesc. Culegere de studii*, București, 1970, p. 7—18; V. MOLIN, *Cărți școlare tipărite în țările românești pentru popoarele învecinate: sârbi, bulgari și greci*, în vol. *Contribuții la istoria învățămîntului...*, p. 19—50; DAN SIMONESCU, *Le livre grec imprimé en Roumanie (1642—1830)*, în vol. *Symposium — l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 127—134.

Legături cu Biserica Sârbă. RADOSLAV GRUICI, *Contribuții privitoare la istoria legăturilor noastre cu românii în veacul XVIII*, Carloviț, 1906 (în sârbește); SILVIU ANUICHI, *Rolul Mitropoliei de Carloviț în apărarea Ortodoxiei din Austro-Ungaria*, în «*Ortodoxia*», an. XIII, nr. 3, 1961, p. 419—432; RADU FLORA, *Din relațiile sârbo-române. Privire de ansamblu*, Panciova, 1964, 235 p.; TOMA G. BULAT, *O carte bisericească pentru Banat tipărită la Iași în anul 1765*, în *M.B.*, an. XX, nr. 1—3, 1970, p. 138—144; VIRGIL MOLIN, *Cărți bisericești tipărite la Rîmnic pentru Mitropolia de la Carloviț*, în *M.O.*, an. XX, nr. 7—8, 1968, p. 548—559; RADU FLORA, *Comunitatea ierarhică sârbo-română sub jurisdicția Mitropoliei din Sremski Karloviț*, în *M.B.*, an. XIX, nr. 10—12, 1969, p. 655—662; AUREL JIVI, *Relațiile Mitropoliei de Carloviț cu Biserica Ortodoxă Română din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *B.O.R.*, an. LXXXVIII, nr. 5—6, 1970, p. 587—596; Vol. *Tipografia din Rîmnic și reluarea tipăririi cărților sârbești la 1726*, Novi Sad, 1976, 118 p. (text sârbo-român); SILVIU ANUICHI, *Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1980, 192 p. (extras din *B.O.R.*, an. XCVII, nr. 7—8, 1979, p. 869—1057).

Legături cu Biserica Rusă. NICOLAE IORGA, *Călătoriile în Rusia ale preotului bănățean Mihail Popovici (1770—1771)*, Arad, 1901, 48 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*, Sibiu 1914, 55 p.; ȘTEFAN BERECHET, *Informații noi despre activitatea arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov ca exarh și a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni ca vicar al Principatelor Române, după călătoria mitropolitului Iona Gruzinul, din 1791*, în *B.O.R.*, an. XLI, nr. 13, 1923, p. 956—960; PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale bisericești dintre români și ruși în secolele XV—XX*, în *RSIAB*, t. XXII, 1932, p. 199—276; (și extras: Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, 464 p.; T. DAMIAN (DAMIAN P. BOGDAN), *Răspîndirea cărții bisericești ruse în Oltenia*, în *M.O.*, an. VII, nr. 3—4, 1955, p. 145—162 și an. XII, nr. 3—4, 1960, p. 152—170; MIRCEA PĂCURARIU, *Traduceri românești din literatura teologică rusă pînă la sfîrșitul secolului XIX*, în *S.T.*, XI, nr. 3—4, 1959, p. 182—212; ALEXANDRU ELIAN, *Din legăturile mitropolitului Moscovei Platon cu clericii români*, în *Ortodoxia*, XII, nr. 2, 1960, p. 179—196; G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.; PAUL CERNOVODEANU, *Cronograful mitropolitului Dimitrie al Rostovului în Țările Române*, în *M.O.*, an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 692—704; P. I. DAVID, *Dimitrie Cantemir în Rusia, exemplu de demnitate și patriotism*, în *B.O.R.*, an. XCII, nr. 7—8, 1974, p. 928—955 (și extras: București, 1974, 30 p. + 22 pl.); VALERIAN MACIARADZE, *Călătorul gruzin Iona Ghedevanișvili din secolul al XVIII-lea despre Moldova și Țara Românească*, în *RESEE*, VIII, nr. 3, 1970, p. 435—459; PAUL MIHAIL, *Mitropolitul gruzin Iona Ghedevanișvili și Biserica Moldovei între 1790—1792*, în *B.O.R.*, an. XCII, nr. 5—6, 1974, p. 711—720.

INDICE DE NUME

A.

- Abagiu Gheorghe*, ctitor, 627.
Abaza, pașă de Rusciuc, 54, 164.
Abdul Aziz, sultan, 495.
Acachie, călugăr copist, 586, 613.
Achim din Căbești, preot filocalvin, 186.
Adamovici Gherasim, episcopul Transilvaniei, 508—510, 545, 546, 623, 653.
Adrian, patriarh al Moscovei, 291, 655.
Agafton, ctitor, 566; — episcop de Roman (sec. XVI), 112, 120.
Albani Alexandru, cardinal, 379.
Albuleț Suzana, stareță, 561.
Alexandru I, țarul Rusiei, 417, 418; — dascăl de Rîmnic, 167; — preot ctitor, 564; — Iliș, domn al Moldovei, 94, 122, 251, și al Țării Românești, 170, 248, 272.
Alexe, ctitorul bis. Slobozia, 645, 646.
Alexievici Vasile, zugrav, 632.
Ali Pașa, din Ianina, 420.
Altini Eustatie, pictor, 629.
Alvinczi Paul din Vurpăr, 86.
Ambrozie, copist Bucium, 575, 613.
Amfilohie, episcop de Hotin, 463, 488—491, 570, 591, 606, 614—616, 618, 628.
Anania din Suceava, zugrav, 628.
Anastasia, episcop de Rădăuți și Roman (sec. XVII), 39, 66, 114, 117, 118; — zugrav, 628; — *Sinaitul*, 53.
Anatolie, trad. Mineie de Rîmnic, 432, 433.
Ancuța, ctitoră, 330.
Andrei, pr. ctitor, Slatina, 564; — preot Cosău, 199; — tipograf Iași, 102, 124, 174; — zugrav Hurezi, 238, 239; — zugrav, 627.
Andreescu Ștefan, cercetător, 228, 229.
Anghelina, ctitoră Ițcani, 225.
Antalfy Ioan, episcop catolic, 369.
Antim (Ivireanul), mitropolitul Ungrovlahiei, 74, 133, 135, 140, 141, 143—162, 168, 174, 175, 202, 203, 222, 226, 239, 248, 267, 270, 277, 283, 284, 312, 326, 327, 328, 334, 336, 338, 339, 342, 383, 407, 493, 541, 590, 612, 634.
Antim, episcop de Buzău, 440, 441; — mitropolit al Dristrei, 494; — mitropolit al Proilaviei, 481, 486; — mitropolit al Sevăstiei, 488; — patriarh Ierusalim, 645; — egumen Bisericiani, 654.
Antonie, egumen Bistrița, 564; — episcop la Rădăuți, apoi mitropolit al Moldovei, 327, 349, 350, 351, 365, 655; — episcop la Roman, 460, 461, 471; — episcop la Virșeț, 180; — mitropolit al Dristrei, 493; — năstavnîc Putna, 653; — preot în Lupșa, 603; — schimonah la Iezer, 167; — din Popești, domn muntean, 83, 128, 236, 274.
Antonovici Isaia, episcop la Arad și Caransebeș, 520, 521, 529—531, 550, 561.
Anuichi Silviu, cercetător, 524, 660.
Apor Ștefan, tezaurar, 309, 310.
Apostol, ispravnic la Hurezi, 238.
Appaffi Mihail, principe al Transilvaniei, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 132, 168, 195, 258, 260, 295.
Arăpaș Teoctist, mitropolitul Moldovei, 359.
Arbore Alexandru P., cercetător, 498.
Argentis Eustratie, teolog grec, 644.
Arghezi Tudor, 99.
Aristen Alexiu, canonist, 53.
Arnauld Antoine, cărturar francez, 205, 206.
Aron Petru Pavel, episcop la Blaj, 374, 377, 378, 379, 388, 392, 393, 394, 398, 531, 532, 539—542, 544, 575, 600, 608.
Arsenie, ctitor Ghighiu, 562, 586; — egumen Butoi, 647; — arhim. la Vodița, 180; — vicar Oradea, 528.
Arsici Teodor, vicar Oradea, 536.
Arșic Suzana, ctitoră Suzana, 561, 568.
Artemon, ctitor Horecea, 566.
Atanasie, dascăl moldovean, 174; — eclesiarh Hurezi, 564; — episcop la Rădăuți și Roman, 113 și 116; — episcop la Roman (sec. XVIII), 364; — mitropolit al Dristrei, 276; — mitropolit al Moldovei (sec. XVII), 15, 17; — *Anghel*, mitropolit al Transilvaniei, apoi episcop, 91, 140, 158, 197, 198, 253, 254, 269, 270, 298—317, 318, 321, 382, 555.
Atanasievici Constantin, tipograf, 343, 428, 429, 432, 437, 591; — *Gheorghe*, tipograf, 428, 429; — *Mihai*, tipograf, 343, 428, 432, 633.
Athenagoras, patriarh ecumenic, 160.
Augustin, episcop la Vad, 192.

- Auxentie*, episcop de Sofia, 276.
Avacumovici Pavel, episcop la Arad, 511, 535—536.
Avram, călugăr Șinca Veche, 645; — preot filocalvin în Burda, 186; — preot Daia, 389; — preot Cugir, 390; — preot Cut, 390, 596; — preot Uibărești, 602.
Avramie, ctitor Tarcău, 567; — patriarh al Ierusalimului, 405, 458, 645; — zugrav în Tîrgoviște, 627.
Avramios Ioan, predicator grec, 143, 149, 277, 278.
- B.**
- Babalos*, v. *Ignatie*.
Bacinsky Andrei, episcop la Muncaci, 557.
Badea, ispravnic la Hurezi, 238; — diacon zugrav, 627.
Bagdat Matei, ctitor, 219.
Balaban Alexe din Ianina, 287.
Balică Melentie, ctitor Frumoasa, 565.
Balog Iosif, iezuit, 378, 379.
Baloșescu Isaia, episcop la Cernăuți, 591.
Balș G., istoric de artă, 229, 637; — Elisabeta, călugăriță, 565.
Banfi Gheorghe, guvernator, 91, 289, 299; — alt guvernator, 400, 508, 510.
Banianin Efrem, episcop, 187, 525, 526.
Banu Coman din Poiana Sibiului, 387; — Luca, logofăt, ctitor, 462.
Bárányi Paul Ladislau, iezuit, 299, 300, 304, 306, 307, 316.
Barnovschi Miron, domnul Moldovei, 5, 8, 15, 16, 37, 117, 122, 222, 223, 225, 234, 240, 267, 287, 289, 643.
Barbovschi Teodosie, mitropolitul Moldovei, 5, 6, 7, 116, 120.
Barcsai Acațiu, principe al Transilvaniei, 68, 79, 80, 81, 168, 181, 195, 257.
Bardia Iosif, iezuit, 320.
Barițiu George, 92, 313, 549.
Barnea I., arheolog, 639.
Bartenstein Iosif, ministru, 500.
Barth Ioan și Petru, tipografi Sibiu, 510, 511, 605.
Basarab Matei, domnul Țării Românești, 22, 29, 33, 40, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 63, 126, 163, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 184, 200, 210, 211, 216, 217, 218, 220, 223, 228, 230, 234, 235, 236, 241, 243, 244, 248, 249, 254, 262, 263, 265, 270, 271, 272, 273, 275, 283, 285, 286, 289, 433, 434, 482, 490, 581; — Neagoe, domnul Țării Românești, 9, 171, 219, 231, 242, 452; — Constantin Șerban, domnul Țării Românești, 46, 55, 56, 78, 126, 164, 171, 195, 218, 234, 271, 283, 289; — Mircea, pr. prof. 29, 110, 439.
Basarabov Dimitrie, sfânt, 405, 651.
Bathory Gabriel, principe al Transilvaniei, 46, 191, 227, 257, 274; — Sigismund, principe, 183; — Ștefan, principe, 190; — Sofia, principesă, 195.
Bathyani Ignățiu, episcop catolic, 400, 506.
Bauer, general, 650.
Băcăuanul Ioanichie (Ioan), gravor, 131, 174, 243.
Bădău Nicolae, zugrav, 632.
Băiașul Milco, ctitor, 221.
Băjescu Mareș, vornic, ctitor, 219, 236.
Bălan Ioan, episcop, 76, 617.
Bălașa, fiica lui C. Brîncoveanu 563; — soția lui Const. Șerban, 218.
Bălăceanu Badea, ctitor, 444; — Smaranda, ctitoră, 562; — Dumitru, pr., 618.
Bălăcescu Dionisie, egumen și ctitor, 563.
Bălășescu Nifon, prof., 497.
Bălcescu Nicolae, 75.
Băleanu, familie, 126, 128; — Grigorie, postelnic, 344.
Bănescu N., bizantinolog, 658.
Bănulescu Bodoni Gavriil, mitropolit, 417, 418, 419, 453, 461, 485, 486, 489, 592, 657.
Bărbătescu Ioachim, copist, 613.
Bărboi Ursu vornicul, ctitor, 221.
Bărcan stolnicul, 46, 263.
Bărnățiu Simion, cărturar, 547.
Beju Ioan, pr., 512.
Beldy Paul, 86.
Belu Dumitru, pr. prof., 618.
Belinschi Dumitrașcu, copist moldovean, 11.
Benedict, egumen Moldovița, 404, 473, 656, 657; — arhim. 289; — egumen Secu, 566; — episcop la Roman, 113; — XIV, papă, 378, 540.
Bengescu Stoica, ctitor, 564.
Benkovits Augustin, episcop catolic, 526, 549, 550.
Berînda, Pamvo și Ștefan, cărturari în Kiev, 33, 212.
Berechet Ștefan, prof., 455, 466, 491, 587, 618, 660.
Bestujev Mihail Petrovici, ministru rus, 656.
Bethlen Nicolae, istoric și cancelar, 197, 297; — Gabriel, principele Transilvaniei, 60, 61, 62, 63, 68, 192, 193, 257, 264, 290.
Beza Marcu, cercetător, 280, 660.
Bèze Theodore de, teolog calvin, 97.
Bezviconi Gh., cercetător, 294, 660.
Bianu Ion, prof. acad., 29, 57, 75, 97, 109, 110, 141, 161, 176, 177, 280, 334, 335, 359, 412, 426, 466, 558, 659.

- Bistro Gavrilă din Lipova*, 384.
Bizanczi Gh. Ghenadie, episcop Muncaci, 197, 199, 369, 555.
Bîrlădeanu Solomon, logofăt, 107, 119, 224, 288.
Bîrlea Ioan, preot, istoric, 201.
Bîrsan Bucur din Gura Rîului, 387.
Bîrsănescu Ștefan, prof., 658.
Bîscă Ciortan Simion, iconar, 634.
Bob Ioan, episcop, 400, 509, 545—546, 553, 557, 609, 610.
Bobulescu Constantin, preot istoric, 245, 261, 368, 604.
Bocskay Ștefan, principe al Transilvaniei, 183, 191.
Bod Petru, cronicar, 401, 501.
Bodogae Teodor, pr. prof., 30, 45, 110, 162, 214, 280, 537, 618, 659.
Boer Iosif, 320.
Bogdan Damian P., cercetător, 45, 58, 161, 162, 280, 293, 294, 659, 660; — *Ioan*, slavist, 109; — *Duică G.*, 381, 402.
Boghici Ion, ctitor, 622.
Borcea Stan din Săliște, 386.
Borețchi Iov, mitropolitul Kievului, 16, 32, 33, 34, 267, 289.
Bornemisza Ignatie, comite, 386.
Bosie Ștefan, ctitor, 565.
Brancovici Gheorghe, cronicar, 61, 77, 82, 85, 86, 87, 92, 210; — *Grigorie*, proto-pop, 77; — *Ioan*, 77; — *Longhin*, mitropolit de Lipova — *Ineu*, 77, 78, 82, 183, 184, 290, 525; — *Sava*, mitropolitul Transilvaniei, 56, 66, 68, 77—92, 132, 168, 180, 183, 184, 185, 195, 196, 210, 256, 258, 259, 260, 283, 290, 291, 574.
Branîște Marin, pr., 619.
Bratu Daniela, cercetătoare, 177, 346.
Brașoveanu Dan, ctitor, 562.
Brașoveanul Grigorie Stan, tipograf, 354, 366, 458.
Brăcăneanu Manea (Macarie), căpitan, 345.
Brăiloiu Cornea, banul, ctitor, 221.
Brătășanu Ghinea, ctitor, 218.
Brătulescu Victor, istoric de artă, 161, 162, 176, 245, 455, 578, 638, 639.
Brenca Damaschin, preot, 602.
Brezoianu Pătrașcu, ales domn, 160.
Bria Ioan, pr. prof., 279.
Brîncoveanu Constantin, domnul Țării Românești, 87, 127, 130, 132, 133, 135, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 153, 155, 158, 159, 160, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 210, 216, 218, 219—222, 230, 235, 236, 237, 238, 241, 244, 248, 250, 262, 265, 266, 267, 269, 270, 272, 276, 277, 278, 283, 284, 285, 286, 291, 299, 305, 306, 307, 312, 322, 323, 328, 433, 434, 481, 490, 493, 563, 573, 605, 627, 635, 645, 648, 650, 655; — *Marica*, soția lui Constantin, 221, 323, 645; — *Nicolae*, 574; — *Nicolae logofăt*, 404; — *Radu și Ștefan*, autori de panegirice, 210, 220; — *Safta*, călugăriță, 565, 633.
Broina Urs, ctitor, 573.
Bucșănescu Sandu, ctitor, 561.
Bucur, preot, grămătic, 635; — *Barbu Sebastian*, muzicolog, 618, 640.
Bucureșteanul Barbu, tipograf, 333, 366.
Budai Aron, prot., 400, 511; — *Deleanu Ioan*, scriitor, 511; — *Iosif*, mitropolit, 88, 140, 196, 298.
Budișteanu Stanciu, logofăt, ctitor, 219.
Buffier Claude, iezuit, 614.
Buhuș Nicolae, logofăt, ctitor, 224.
Buicescu Dicu, ctitor, 217.
Buitul Gheorghe, teolog catolic, 316.
Bujoreanu Preda (Pahomie), ctitor, 561.
Bukow Nicolae Adolf, general, 395, 396, 398, 501, 502, 503, 568, 577, 596, 597, 610, 622.
Bulat Miha, ctitor, 566; — *Toma G.*, prof., 44, 127, 142, 162, 176, 228, 229, 280, 346, 359, 412, 426, 446, 455, 466, 499, 578, 660.
Bulgakov Macarie, mitropolit rus, 42.
Buliga, căpitan, ctitor, 218; — *Martin*, cupețul, ctitor, 562.
Bunea Augustin, preot istoric, 75, 92, 187, 201, 381, 513, 558; — *Ioan*, pr., 110, 618.
Buzești, boieri, 220, 243, 269.
Buzoianu Iane, ctitor, 345.
- C.**
- Cacavela Ieremia*, cărturar grec, 27, 108, 204, 275, 277.
Caian Dimitrie, pr. prof., 607.
Caliani Silvestru, teolog, 374, 379, 539, 540, 542, 617.
Calinic, patriarh de Ipek, 516, 517, 527; — II patriarh ecumenic, 266, 311, 317, 481; — mitropoliti ai Dristrei, 494; — cel Sfînt (de la Cernica), 562, 586; — I, mitropolit al Proilaviei, 482; — II, mitropolit al Proilaviei, 483.
Calist, mitropolitul Dristrei, 492; — psalt, 636.
Calistrat, egumen Putna, 576.
Calistrata, călugăriță ctitoră, 562.
Calistru, episcop Rădăuți, 124, 365, 368.
Calimachi Gavriil, mitropolit al Moldovei, 456—459, 461, 462, 463, 465, 470, 474, 484, 489, 490, 520, 582, 583, 642, 649, 652; — *Ioan Teodor*, 356, 357, 456, 457, 567, 642, 646; — *Grigorie*, 488; — *Scarlat*, 424, 646, domnitori.

- Calvin Jean*, 97.
Camariano-Cioran Ariadna, cercetătoare, 281, 659.
Camillis Iosif, episcop Muncaci, 196, 197, 198, 549, 555.
Canta Ion, cronicar, 357, 591.
Cantacuzino, familie, 126, 128; — *Constantin*, stolnic, cărturar, 41, 133, 134, 135, 137, 139, 143, 173, 175, 204, 221, 269, 276; — *Constantin*, postelnic, 51, 128, 138, 218, 273; — *Drăghici*, spătar, 219; — *Dumitrașcu*, domn în Moldova, 95, 103, 107, 115; — *Ecaterina*, ctitoră, 566; — *Iordache*, stolnic, 134; — *Iordache*, vistier, 225; *Mihai*, spătar, 221, 227, 242, 273, 571; — *Mihai*, vistier, 404, 563; — *Pîrvu*, stolnic, 219, 222; — *Șerban*, domnul Țării Românești, 87, 88, 89, 90, 91, 108, 124, 126, 127, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 141, 169, 172, 174, 210, 216, 219, 230, 235, 236, 243, 244, 249, 262, 265, 271, 276, 291, 433, 493; — *Șerban*, vornic, 221; — *Ștefan*, domnul Țării Românești, 150, 159, 175, 250, 590, 592; — *Toma*, spătar, 158, 221; — *Vasile*, spătar, 222.
Cantemir, Antioh, domnitor, 108, 115, 224, 226, 251, 274, 357, 361; — *Constantin*, domnitor, 103, 104, 115, 172, 224, 251, 266, 267, 271; — *Dimitrie*, domnitor, 44, 103, 207—209, 213, 214, 223, 251, 252, 275, 284, 325, 348, 366, 372, 583, 654.
Cantuniari Nichifor, arhidiacon, 644.
Capasulis Samuil, patriarh al Alexandriei, 328, 348, 362, 363, 364, 483, 642, 643.
Caragea Ianache, ctitor, 222; — *Ioan*, domnitor, 418, 421, 437, 444; — *Vucașin*, pietrarul de la Hurezi, 238, 242.
Caracas Constantin, medic, 421, 444.
Caraffa, general austriac, 295.
Carcalechi Zaharia, editor, 424.
Cariofil Ioan, cărturar grec, 143, 145, 277, 278.
Carol VI, împăratul Austriei, 199, 320, 323, 337, 339, 369, 370, 374, 518; — XI, regele Suediei, 205.
Carpuz Constantin, ctitor, 566.
Cartanos Ioanichie, cărturar grec, 24.
Castriotul Gheorghe, dregător, 648.
Cazan Ianăș, preot în Mesteacăn, 602, 603.
Călbaze Andrei, ctitor, 574.
Călmașul, familie, 456.
Cândea Virgil, istoric, 142, 214, 292, 293.
Cernavodeanul Ilie, tipograf, 338.
Cernoevici Arsenie III, patriarh sîrb, 514, 515, 516, 525, 526.
Cernovici Dimitrie, secretar episcopesc, 507.
Cernovodeanu Paul, istoric, 214, 499, 660.
Chesarie, episcop Rîmnic, 336, 404, 407, 427, 429—435, 438, 439, 448, 449, 450, 570, 605, 644, 650, 656, 657; — episcop Buzău, 174; — egumen, călugăr la Athos, 582.
Chiaro, Anton Maria del, cărturar italian, 143, 144, 150, 154, 160, 161.
Chiparissa Nicolae, prof. 649.
Chira Gheorghe, jurat al Mitropoliei Ardealului, 81.
Chirescu Dimitrie, preot, 497; — I. D., compozitor, 497.
Chiriac, ierom. tipograf, 91, 124, 134, 174, 247; — Rîmniceanul, cărturar, 586.
Chiril, episcop de Buzău, 170; — mitropolit al Proilaviei, 485, 486, 491; — mitropolit al Dristrei, 494; — mitropolit de Ianina, 273; — copist la Cernica, 613; — zugrav la Afteia, 630.
Chirilovici Sofronie, episcopul Transilvaniei, 504—505, 521, 653.
Chiș Ioan, zugrav, 629.
Chișescu Nicolae, prof., 30, 214, 279.
Chortatzis Gheorghe, poet cretan, 104, 105.
Cigalas Matei, autorul Cronografului, 102, 104.
Ciobanu Florea, ctitor, 565; — *Ștefan*, prof. acad., 94, 102, 109, 110; — *Virgil*, preot, 402.
Ciobanul Mircea, domnitor, 167, 234, 581.
Ciogolea Pătrașcu, logofăt, 213.
Cioran Emilia, cercetătoare, 57, 292; — *Emilian*, preot, 512, 604, 618.
Cipariu Timotei, 75, 92, 261, 313, 547, 557.
Ciprian, arhiepiscop în Cipru, 647; — patriarh ecumenic, 148; — patriarh al Alexandriei, 649; — copist la Cernica, 586.
Cipriotul v. Silvestru.
Ciril, V, patriarh ortodox al Antiohiei, 284.
Ciuhandu Gheorghe, preot istoric, 401, 537, 559.
Ciungariu Teodor, zugrav, 630.
Ciurea Alexandru I., pr. prof., 162, 214, 335, 466, 478, 659.
Cîndescu Radu, ctitor, 218; — *Mihalcea*, ctitor, 222.
Claude Jean, pastor calvin, 206.
Clement XI, papă, 310, 321.
Climent, mitropolit de Adrianopole, 276; — episcop la Roman, 166, 341—343, 427, 428, 494, 561, 563, 651; — tipograf la Rîmnic, 437; — ctitor la Sîngeorz, 573.
Clinceanu Răducan, proprietar tipografie, 421.
Clipa Barbovschi Gherasim, episcop Roman, 469, 475.
Cloșca, cond. răscoalei 1784, 603.
Cnezevici Pahomie, episcop la Arad, 535.

- Cocan Ioan*, preot Pîclișa, 603.
Coci Gheorghe, paharnic, ctitor, 223, 267, 481, 490.
Coconul Alexandru, domnul Moldovei, 5, 17, 117, 273 și al Țării Românești, 170, 191.
Cocora Gabriel, pr. istoric, 162, 177, 346, 412, 439, 446, 455, 587.
Codrescu Teodor, editor, 604.
Coloși Vasile, preot, 554.
Colțea clucerul, ctitor, 221.
Coman, dascălul, 635.
Comita Ștefan, prof., 415.
Comnen Ioan Ierotei, mitropolitul Dris-
 trei, 143, 145, 277, 278, 493—494.
Constantin, mitropolit Timișoara, 516; —
 tipograf Buzău, 441; — zugrav Hune-
 doara, 241.
Constantinescu Radu, cercetător, 110;
 — Horia, preot, 638.
Constantinos, zugrav, 236—239.
Constantinu Gheorghe, tipograf, 650.
Contaris Ciril, patriarh ecumenic, 28, 38.
Coravu Dimitrie, cercetător, 161, 176, 346,
 439.
Corbea David, 210, 214, 291, 655; — Teo-
 dor, 100, 210, 214.
Coresi, tipograf, 49, 148, 150, 185, 211, 254.
Corfus Ilie, cercetător, 412, 426.
Corneli Ioan, pr., 554.
Cornescu Gligorie, arhitect, 233, 242.
Corvinul Matei, regele Ungariei, 189.
Cosma, preot în Deal, 389, 391, 401, 596;
 — de la Neamț, copist, 613; — dascăl
 la Dăeni, 497.
Costachi Constantin, ctitor, 566; — Gavriil
 ctitor, 224, 240, 272, 646; — Veniamin,
 mitropolitul Moldovei, 417, 455, 471, 475,
 478, 570, 584, 606, 646.
Costan, preot în Decea, 603.
Costin Miron, cronicar, 28, 93, 99, 224, 227,
 611.
Cotorea Gherontie, teolog, 374, 540, 542,
 607, 617.
Cotoșman Gheorghe, pr. istoric, 187, 188,
 402, 524, 537, 578.
Cozianul Mardarie, autorul *Lexiconului*,
 212, 215, 226; — *Dionisie*, eclesiarh,
 437; — *Arsenie*, psalt, 636.
Cozma Toma, ctitor, 566.
Craiovești, boieri, 220.
Crăciun, preot zugrav, 239; — *Ioan* din
 Cărpiniș, 391; — *Ioachim*, cercetător,
 188.
Crăciunaș Irineu, episcop, 245, 368.
Cremidi Constantin și Haido, 443.
Cretanul v. Neofit.
Crețeanu Radu, cercetător, 58, 346, 637.
Crețulescu Iordache, ctitor, 563.
Crimca Anastasie, mitropolitul Moldovei,
 5—14, 15, 16, 60, 64, 112, 113, 117, 212,
 216, 222, 227, 289, 582.
Cristache-Panait Ioana, istoric, 245, 637,
 638, 639.
Cristea, preot, ctitor, 564.
Crișan, cond. răscoalei din 1784, 602; —
Ioan, pr. prof., 297, 313.
Crișănuț Ioan Hagi, preot în Bistra, 603.
Critopulos Mitrofan, patriarh de Alexan-
 dria, 51, 266.
Cronț Gheorghe, canonist, 58, 604, 659.
Csáky Emerik, episcop catolic, 528, 550;
 — *Nicolae*, episcop catolic, 530, 550,
 551.
Csulay Gheorghe, superintendent calvin,
 22, 64, 65, 66, 69, 70.
Cserei Mihail, cronicar, 86, 87.
Csernatonî Ștefan, 64.
Cuc Ioan, zugrav, 630.
Cunescu Gheorghe, preot, 110.
Cuza Alexandru Ioan, 223.
Czernin, general austriac, 385.
Cziple Alexandru, pr. prof., 201.

D.

- Dabbas Atanasie*, patriarh al Antiohiei,
 143, 145, 146, 283, 284, 643.
Dabița Eustratie, domn al Moldovei, 93,
 94, 123, 181, 268, 272.
Damaschin, Sf. Ioan, 41; — (Dascălul)
 episcop de Buzău și Rîmnic, 132, 134,
 141, 143, 174—177, 329, 336—339, 342,
 343, 427, 432, 433, 451, 452, 653.
Damianovici Eftimie, episcop la Caranse-
 beș, 519.
Dan, preot în Tilișca, 390; — preot în Se-
 ghiște, 185; — *Dimitrie*, pr. istoric, 109,
 125, 368, 466, 478, 618, 632; — *Mihail*,
 istoric, 313, 316.
Daniil, episcop în Lipova, 182, 183; —
 episcop la Roman, 364; — episcop la
 Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei,
 329, 330, 344, 383, 563; — mitropolit al
 Proilaviei, 484, 485, 487, 488, 490; —
 stareț la Cocos, 498; — «*Andreas* din
 Țara Panoniei», traducător, 51, 53, 57,
 71, 81, 275, 479, apoi episcop în Tran-
 silvania, 51, 81, 107, 108 și episcop la
 Strehaiia, 168, 169, 176, 249.
Danu Iorest, călugăr, Huși, 472.
Daponte Constantin Chesarie, cărturar
 grec, 649, 650.
Darabant Ignatie, episcop la Oradea, 400,
 508, 553.
Darvari Constantin, medic, 444.
Darvay Francisc, vicecomite în Maramu-
 reș, 197.

- Dascălușul*, vezi Grigorie.
- David* din Pitești, zugrav, 630; — *Petre*, diac. prof. 587, 660.
- Dănilă* din Crișcior, preot, 602.
- Decapolitul* Grigorie, sfânt, 46.
- Decei Aurel*, istoric, 381.
- Dedulescu Necula*, ctitor, 219.
- Deleanu Drăgușin*, ctitor schitul Deleni, 165, 217.
- Densușianu Nicolae*, profesor, 301, 304, 313; — *Ovid*, prof., 97.
- Depasta Petru Peloponezianul*, cărturar grec, 649.
- Despineta*, brodeusă, 244.
- Diaconovici Gheorghe*, zugrav, 632; — *Loga Constantin*, prof., 535, 616.
- Diacovici Isaia*, episcop la Arad, 184, 514, 516, 525, 526, 527.
- Dib Petru*, preot Roșia, 399, 505.
- Dietrich Fr. L.*, baron, 396.
- Dima*, meșter zidar, 9; — «românul», zugrav, 236; — zugrav în Moldova, 240.
- Dimitrie* logofătul, jurat al Mitropoliei Ardealului, 81; — episcop catolic în Oradea, 185; — Sf. mitropolit al Rostovului, 360, 361, 566, 579, 606, 612, 655, 658.
- Dimitrievici Constantin*, dascăl, 540, 616; — *Nicolae*, mitropolit la Timișoara, 339, 519, 520, 651.
- Dindar*, agentul lui C. Brâncoveanu, 307.
- Diodios Ioanichie*, patriarh de Alexandria, 266.
- Dionisie*, episcop la Rădăuți și Roman, 113, 117; — mitropolit al Ungrovlahiei, 128, 129, 285, 291; — I, episcop la Rîmnic, 163; — II, episcop la Rîmnic, 163; — arhim. și medic, 572; — mitrop. Tulcea, 495; — *Eclesiarhul*, cărturar, 435, 611, 618; — *de Furna*, autor Erminie, 626.
- Diosy Gaspar*, 89.
- Dobra Petru*, director fiscal, 386, 387.
- Dobre*, preot tipograf, 63, 64, 247.
- Dobrescu Nicolae*, istoric, 75, 92, 161, 187, 346, 381.
- Dobriceanu Matei*, ctitor, 564.
- Dometian*, stareț Neamț, 566.
- Doncea Simion*, ctitor, 566.
- Dorotei*, călugăr cărturar, 584, 585; — călugăr Argeș, 454; — mitropolit al Monembaziei, 102.
- Dositei*, patriarh al Ierusalimului, 94, 96, 107, 109, 120, 123, 135, 136, 137, 138, 140, 143, 147, 167, 168, 172, 204, 236, 249, 266, 267, 268—270, 275, 276, 298, 311, 316, 644; — dascăl la Secu, 16.
- Dosoftei*, episcop la Roman (sec. XVII), 114; — episcop de Vad și Maramureș, 192; — (Dumitru Pop), episcop în Maramureș, 193; — mitropolit al Transilvaniei, 60, 61, 256; — mitropolit al Moldovei, 11, 27, 94—111, 114, 115, 120, 122, 123, 125, 131, 137, 138, 139, 172, 173, 196, 202, 203, 210, 286, 288, 290, 431, 433, 477.
- Dostoievschi Feodor*, 584.
- Dragomir*, preot ctitor, 566; — preot zugrav, 627; — vornic, ctitor, 218; — *Zidarul*, 232, 236; — *Silviu*, acad. prof., 92, 109, 188, 294, 297, 301, 302, 303, 313, 314, 324, 398, 401, 402, 513, 537, 660.
- Dragoș Moise*, episcop la Onadea, 535, 551, 553.
- Drăghiceanu Virgil*, istoric, 57, 229.
- Drăghici* vornicul, ctitor, 218.
- Drăguț Vasile*, istoric de artă, 245, 638.
- Duca Constantin*, domnitor, 224, 269, 274, 357; — *Gheorghe*, domn al Țării Românești și Moldovei, 95, 101, 102, 103, 108, 123, 127, 130, 132, 166, 224, 233, 250, 265, 274, 276, 481; — *Neofit*, cărturar, 415.
- Dudaș Florian*, cercetător, 30.
- Duma Ioan și Radu*, copiiști, 392, 614, 616; — *Ion*, psalt, 636.
- Dumitrache*, zugrav, 628.
- Dumitrașcu*, zugrav, 627.
- Dumitrescu Florentina*, istoric de artă, 245, 246, 639.
- Dumitru*, preot în Alba Iulia, 319; — *Vasile* din Mocod, 398.
- Dușu Alexandru*, istoric, 346, 439, 466, 617.

E.

- Ecaterina II*, țarină, 327, 404, 410, 430, 457, 473, 656.
- Eclesiarhul*, vezi Dionisie.
- Efrem*, episcop la Huși și Rădăuți, 116, 117, 121, 212, 234, 286; — episcop la Rîmnic, 163; — patriarh al Ierusalimului, 408, 645, 650; — episcop de Habra, 191; — zugrav, Hurezi, 239; — călugăr Prislop, 576; — *Sirul*, sfânt, 208.
- Eftimie*, egumen Secu, 583; — mitropolit al Transilvaniei, 190, 572; — episcop de Vad, 192, 193.
- Eleavulkos Teofan-Toma*, profesor grec, 22, 203.
- Elian Alexandru*, bizantinolog, 44, 110, 111, 279, 426, 659, 660.
- Elina*, soția lui Matei Basarab, 22, 47, 184, 209, 217, 218, 236, 241, 244, 272, 285.
- Elisabeta Petrovna*, țarină, 389, 655, 656.
- Emborocomitu Hristofor*, ierom., 650.
- Eminescu Mihail*, 99.
- Enăceanu Ghenadie*, episcop Rîmnic, 44, 92, 141, 161, 176, 334, 410, 412, 426, 618.

Enzenberg, guvernator, 477.
Epifanie, copist la Moldovița, 117, 286.
Erbiceanu Constantin, prof., 161, 280, 359, 465, 618, 658.
Erdelyi Vasile, episcop Oradea, 554.
Erdödy, episcop la Egger, 555.
Eugenicul Marcu, teolog grec, 276.
Eugeniu de Savoia, general, 517.
Eupraxia, ctitoră Pisculești, 562, egumenă, 653.
Eustatie, protopop în Brașov, 391.
Eustatievici Dimitrie, cărturar brașovean, 505, 506, 507, 521, 597, 606, 616, 617, 655.
Eustratie logofătul, cărturar moldovean, 22, 23, 24, 26, 40.
Evghenie monahul, zugrav, 236.
Evloghie, episcop la Rădăuți și Roman, 26, 39, 114, 116, 117, 118; — «dascăl slovenesc», 355, 611, 614.

F.

Falkenstein, episcop catolic, 518.
Farinaccius Prosper, jurist, 24.
Farkas Ștefan, vicar catolic, 550.
Fălcoianu Dimitrie, clucer, 416.
Fecioru Dumitru, pr. prof., 619.
Felea Ilarion, pr. prof., 587.
Fenelon François, arhiepiscop, 470.
Ferdinand V, împărat, 548.
Ferentz, căpitan, 362.
Filaret I, v. Mihălițzis; — *II*, episcop la Rîmnic, apoi mitropolit, 167, 336, 404, 407, 410—412, 413, 427, 431, 432, 438, 435—439, 448, 449, 450, 494, 570, 605, 611, 628, 656; — (Nichitici), patriarhul Moscovei, 16, 289.
Filip, zugrav, 631.
Filipescu Pană, ctitor, 218.
Filipide Dimitrie Daniel, cărturar grec, 650.
Filișanu Dumitru, ctitor, 218.
Filitti Costandie, episcop la Buzău, 413; 417, 443—446, 447, 448, 452, 648; — *Dositei*, episcop la Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 411, 413—419, 422, 425, 426, 442—443, 445, 447, 448, 450, 453, 494, 594, 628, 641, 648; — *Ioan C.*, istoric, 57, 412, 426, 446, 578; — *Silvestru*, medic, 444.
Filotei, mitropolit al Proilaviei, 483—484, 487; — episcop la Roman și Rădăuți, 6, 121; — călugăr Putna, 653; — *Sfe-tagorețul*, traducător, 146; — *sin Aga Jipa*, psalt, 636.
Firu Nicolae, cercetător, 537, 559.
Fitter Adam, iezuit, 323, 369.
Fleury Claude, abate francez, 608.
Floca Ioan, diac. prof., 58, 261.
Flor, dascăl în București, 153, 612, 614, 634; — *Dionisie*, tipograf, 146.

Flore, preot copist, 613.
Florea, preot copist în Cristelec, 212, 254; — *Lucian*, episcop, 335, 401, 412.
Florescu Gheorghe, ctitor, 562.
Foca, călugăr Coșula, 653.
Fogarasi Ștefan, predicator calvin, 68, 180.
Forgach Pavel, episcop catolic, 529, 530, 531, 550, 551.
Fotino Dionisie, cânturar grec, 650.
Francisc I, împărat, 400, 445, 510.
Frantz Wenceslav, secretarul lui *Atanasie Anghel*, 310, 318, 319, 320.
Freyberger Andreas, iezuit, 253.
Frujinescu Grigorie, zugrav, 628.
Fulea Moise, pr. prof., 616.
Furtună Dumitru, pr. istoric, 587, 604.

G.

Gabeltici Ioan, iezuit, 526.
Galaction, episcopul Rîmnicului, 413, 421, 425, 438.
Galeatovschi Ioanichie, arhim., 129, 131, 203, 287, 475.
Gavriil, călugăr la Coșula, 563; — egumen la Hangu, 569; episcop în Muncaci, 190; — hatman, 118, 224; — mitropolit al Proilaviei, 481; — din Bîrsana, episcop în Maramureș, 200, 556; — din Țagul Mare, 303, 311, 316.
Gavrilă, preot copist în Saca, 212, 254.
Gavrilov Ivan, zugrav rus, 289.
Găvruța Petru din Pocola, 534.
Geleji Ștefan Katona, superintendent, 63, 64, 65, 67, 69, 71.
Georgescu Ilie, pr. istoric, 279, 659; — *Vlad*, istoric, 446.
Georgievici Ioan, episcop Caransebeș, 503, 521, 522.
Gerard, episcop în Morisena, 178.
Ghehard Cristofor, iezuit, 307.
Ghedeon, episcop la Huși, 28, 66, 122, apoi mitropolit al Moldovei (sec. XVII), 93, 94, 290; — episcop la Rădăuți, apoi mitropolit (sec. XVII—XVIII), 109, 120, 124, 348, 349, 361; — episcop la Huși și Roman (sec. XVIII), 364, 367, 368, 468, 566, 654.
Ghedevanisvili Iona, mitropolit de Ruissa, 657.
Ghenadie, copist și egumen la Cozia, 451, 613; — *I*, mitropolit al Transilvaniei, 181, 185; — *II*, mitropolit al Transilvaniei, 49, 51, 61—64, 68, 185, 260; — *III*, mitropolit al Transilvaniei, 80, 81, 291.
Gheorghe, arhitect în Constantinopol, 233; — ctitor Stînișoara, 563; — dascăl la Turtucaia, 497; — episcop la Huși (sec. XVII), 26, 39, 122; — episcop la

- Roman (sec. XVIII), 363, 364, apoi mitropolit al Moldovei, 137, 349; — preot în Bedeleu, 603; — preot în București, 603; — preot în Ciurila, 257; — preot ctitor, 564; — protopop Abrud, 394; — protopop Beiuș, 528, 530; — protopop în Daia, 302; — slugerul, ctitor, 273, 285; — stareț la Cernica, 562, 568, 584—587; — zătar, 633; — din Ianina, zugrav, 240; — «grecul», zugrav, 236; — zugrav în București, 651; — Ștefan, domnul Moldovei, 28, 78, 93, 114, 122, 195, 204, 205, 224, 233, 253, 269, 271, 272, 283, 290, 573.
- Gheorghiadis Marion*, episcop Argeș, 425.
- Gheorghică pitarul*, 427; — *Ilie*, pr. prof., 659.
- Gherasie* (Gherasim), episcop la Caransebeș, 517.
- Gherasim*, ierod. tipograf, 464; — Putneanul, egumen Precista din Roman, 471, 571; — mitropolit al Proilaviei, 482.
- Ghermano de Nissa*, mitropolit, 136, 138, 276.
- Gherontie*, traducător, 416, 450, 451, 454, 584; — călugăr Cocoș, 497.
- Gheucă Alexandru*, student, 469, 475; — *Leon*, mitropolitul Moldovei, 459—461, 465, 469—470, 473, 475, 478, 485, 489, 570, 652.
- Ghibănescu Gheorghe*, istoric, 30, 359.
- Ghica, Alexandru*, domnitor, 563; — *Costache și Dimitrie*, ctitori, 443; — *Gheorghe*, domnitor, 46, 218, 252, 364, 367, 467, 494; — *Grigorie Alexandru*, domnitor, 464; — *Grigorie I*, domnitor, 46, 107, 128, 129, 130, 136, 138, 169, 204, 218, 219, 249, 251, 254, 268, 269, 274, 285, 288, 479, 493; — *Grigorie II*, domnitor, 130, 332, 350, 352, 356, 364, 367, 560, 565, 571, 593, 594, 647; — *Grigorie III*, domnitor, 404, 457, 476, 487, 591, 647; — *Grigorie IV*, 425, 486; — *Matei*, domnitor, 332, 472, 565; — *Scarlat*, domnitor, 357, 563.
- Ghica-Budești N.*, arhitect, 244, 637.
- Ghiță Nicolae Hagi*, ctitor Cocoș, 497, 563.
- Giurescu Constantin C.*, istoric, 214, 228, 293, 491, 498, 660; — *Dinu C.*, istoric, 246.
- Giurgiu*, pr. copist Lunca Sprie, 212, 254.
- Glebkovici Ivan*, tipograf, 42, 286.
- Gligoraș dascălul*, ctitor, 573.
- Gligorie*, zugrav moldovean, 239.
- Godea Ioan*, cercetător, 538, 638.
- Golescu Radu*, ctitor, 562.
- Golia Ioan*, logofăt, 223.
- Göllner Carol*, istoric, 402.
- Gonța Alexandru*, istoric, 14.
- Gorbațki Iosif*, teolog kievean, 39, 287.
- Gorovei Ștefan*, istoric, 14; — *Artur*, folclorist, 368.
- Grama Alexandru*, prof., 75, 313, 557.
- Grațiani Gaspar*, domnul Moldovei, 5, 7, 9, 121.
- Grădișteanu Zaharia*, ctitor, 219.
- Greceanu Radu*, logofăt, 41, 131, 137, 139, 143, 148, 161, 173, 203, 204, 431; — *Șerban*, 41, 131, 137, 139, 143, 173, 203, 204; — *Eugenia*, cercetătoare, 245; — *Nicodim*, arhim., 450, 562, 586.
- Grecescu Constantin*, editor cronici, 161, 176.
- Grecu Romul*, pr. 640; — *Vasile*, bizantinolog, 638.
- Grid Eustatie*, prot., 596, 606.
- Grigoras Mitrofan*, cărturar grec, 149, 159, 161, 277, 278.
- Grigorie de Nazianz sf.*, 208; — din Măhaci, preot copist, 212, 254.
- Grigoraș Nicolae*, istoric, 14, 110, 229, 245, 261, 359.
- Grigorie*, diortositor de cărți la Rîmnic, 429, 437; — episcop la Athos, 582; — episcop de Buzău (sec. XVII), 171, 172, 176, 219, 249; — I, mitropolit al Ungrovlahiei, 127, 262, 289; — II, mitropolit al Ungrovlahiei, 403—408, 409, 410, 411, 412, 414, 430, 435, 442, 457, 473, 484, 585, 642, 651, 656, 657; — IV (Dascălul), mitropolit al Ungrovlahiei, 416, 424, 425, 450, 451, 454, 584, 586, 606; — mitropoliți ai Proilaviei, 481, 482; — mitropolit de Sidis, 407, 408, 409, 570; — mitropoliți la Silistra, 495; — mitropolit Stavropoleos, 647; — V, patriarh ecumenic, 647; — — proegumen la Cozia, 344; — zugrav, 631; — Rîmniceanul, episcop la Argeș, 416, 435, 449, 613. Vezi și Decapoliții și Socoteanu.
- Grozea Haiducul Nicolae*, 221.
- Gunesch Andrei*, cronicar sas, 87.
- Gyulafi*, conte, 540.

H.

- Habata Antonie*, zis Neamțu din Comlăuș, 534.
- Habsburgi*, 189, 190, 193, 196, 197, 210, 258, 295, 312, 514, 569, 623, 636, 658.
- Hadik*, general, 542.
- Hadîmbu Iane*, ctitor, 224.
- Hagi Stoian*, ctitor, 219.
- Haines Gheorghe*, protopop, 511, 606, 616, 617.
- Halepliu*, familia episcop. Chesarie al Rîmnicului, 429, 430.

- Halici Mihai, versificator al Psaltirii, 97, 210.
- Haller Ioan, guvernator, 385, 386.
- Haner Georg, cronicar, 61.
- Haneş Petre V., cercetător, 29, 142, 161, 214.
- Hangerli Constantin, domnitor, 415, 569.
- Hann Sebastian, argintar, 244.
- Haralambie, călugăr din Cipru, 647.
- Harvat logofătul, ctitor, 218.
- Haşdeu Bogdan Petriceicu, 214.
- Hataş Vasile, preot unit, 369, 531, 550.
- Haţegan Marcu, 315.
- Hegyes Andreas, cronicar sas, 59.
- Helmont Johan Baptist van, 208.
- Henning Johannes, argintar, 244.
- Herea, pr. ctitor, 564.
- Herescu Dosoftei, episcop la Rădăuţi-Cernăuţi, 475—478, 489, 506.
- Herce Ştefan, predicator calvin, 181.
- Hevenessy Gabriel, iezuit, 300, 304, 317.
- Hiemesch Peter, argintar, 244.
- Hierea (Filotei), pr. ctitor, 329.
- Hipomenas Gheorghe, cânturar grec, 277.
- Hitchins Keith, istoric, 512.
- Hîncu Mihai, ctitor, 224.
- Hîrsu Gheorghe din Braşov, 344.
- HmielniŃki Bogdan, hatmanul Ucrainei, 43, 227.
- Hoban Vasile, prot. în Braşov, 254, 655.
- Hodermarszki Iosif, episcop Muncaci, 199, 369, 555; — Procopie, vicar, 199, 555.
- Hodoş Nerva, bibliolog, 29, 57, 75, 109, 141, 161, 177, 280, 334, 359, 412, 426, 466, 558, 659.
- Holban Ştefan (Sava), ctitor Mogoşesti, 567.
- Homiakov Alexei, gânditor rus, 584.
- Horea, conducătorul răscoalei din 1784, 506, 535, 602, 603.
- Hranite Grigorie, zugrav, 239, 626, 627, 629, 630.
- Hrisant, — vezi Notara.
- Hrisogon Gheorghe Trapezundiul, prof. grec, 277.
- Hristofor II, mitropolit al Ardealului (sec. XVI), 190.
- Hudici Dionisie, ctitor, 566.
- Hurmuzaki Eudoxiu, 187.
- Huţovici Nicolae, prot. vicar, 511.
- 472, 475, 641; — fiul lui Man, zugrav, 629; — fiul lui Rădu, zugrav, 629.
- Iacovlev Deico, zugrav rus, 240, 289.
- Iacovici Stoica, pr. tipograf, 330, 333, 408, 591.
- Ianache postelnic, ctitor, 233; — zugrav, 236, 239.
- Ianăş, protopop în Hunedoara, 62, 89, 255, 260.
- Iane, preot în Braşov, 203.
- Iancu Petru, preot, 603.
- Iasinski Varlaam, mitropolit al Kievului, 105, 288.
- Iaţimirski, A. I., cercetător rus, 11.
- Ică Ioan, pr. prof. 279.
- Ienache postelnicul, ctitor, 217, 271.
- Ieremia III, patr. ecum., 160, 328; — zugrav, 627; — Simion, tipograf, 349; — candidat de mitropolit la Alba Iulia, 90; — mitropolit grec în Maramureş, 192; — mitropolit Silistra, 495.
- Ierotei, episcop Huşi, 367, 368, 472; — mitropolit de Ianina, 273.
- Ignat, preot zugrav, 239.
- Ignatie (Babalos), mitropolitul Ungrovlahiei, 413, 418, 419—421, 422, 425, 426, 453; — (Grecul), episcop de Rîmnic, 165, 262; — (Sîrbul), episcop de Rîmnic, apoi mitropolit, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 164, 170, 175, 285, 493; — Teoforul, sfînt, 105.
- Ilarie, egumen la Peri, 189.
- Ilarion, copist Bistriţa, 612; — ctitor Frăsinei, 561; — dascăl la Putna, 591; — egumen la Secu, 583, 584; — episcop la Muncaci, 190; — episcop la Rîmnic, 167—168, 493.
- Iliaş Alexandru, domnul Moldovei, 5, 15, 119, 124, 168.
- Ilie, dascăl Hotin, 490; — medelnicer, 476; — preot Galda, 603; — (Isaia) din Murgăşi, ctitor, 219; — Iorest, mitropolitul Transilvaniei, 27, 51, 63, 64, 65, 66, 68, 82, 88, 118, 290; — Sandu, ctitor Vorona, 566.
- Ilinca, medelnicereasă, 427.
- Inocenţiu XIII, papă, 321.
- Inochentie, episcop la Huşi, 404, 457, 469, 472—474, 478, 656; — episcop la Rîmnic, 339—341, 342, 343, 427, 589; — ierom. corector, 134.
- Ioachim, mitropolit al Dristrei, 492; — mitropolit al Proilaviei, 485; — patriarh al Moscovei, 101, 102, 104, 105, 131, 288, 290; — tipograf, 408, 432; — zugrav la Hurezi, 238, 239.
- Ioan, copist la Rîşca, 613; — dascăl la Cernavoda, 497; — «dascăl de zugravi», 628; — egumen la Hurezi, 220, 222, 238, 337; — episcop la Huşi, apoi

I.

- Iachint, călugăr Pocrov, 584; — copist la Cernica, 613.
- Iacob, patriarh ecumenic, 108, 115, 266, 267, 276; — (Putneanul), mitropolitul Moldovei, 353—359, 366, 367, 457, 458, 570, 571, 576, 591, 611, 614; — episcop la Roman, 459, 460, 469, 470, 471,

- la Rădăuți, 116, 120, 121; — episcop la Huși și Roman, 115, 123, 224; — episcop în Muncaci, 189; — preot în Aciliu, 389, 392, 395, 401, 596, 652, 656; — preot în Husasău, 601; — preot în Leheceeni, 603; — preot în Poiana Sibiului, 390, 391, 401, 596, 652; — preot în Răchita, 390, 596; — preot în Săliște, 388, 394, 395, 401, 501; — preot copist în Sînpetru, 212, 254; — preot filocalvin în Ucuriș, 186; — protopop în Hunedoara, 75; — protopop în Seghiște, 185; — protopop în Sighet, 197; — protopop în Țichindeal, 260; — zugrav în Deva, 630; — zugrav la Hurezi, 237, 238, 239; — zugrav în Lugoj, 632; — cel Nou de la Suceava, moaște, 103, 104, 106, 473, 477, 569, 654; — de la Prislop, mitropolitul Transilvaniei, 59, 68; — Grigorie, episcop în Maramureș, 193.
- Ioaneș*, preot în Galeș, 388, 391, 392, 395, 401, 596, 652.
- Ioanichie*, călugăr Veneția de Sus, 392, 394, 576; — ctitor Predeal, 562, 568; — episcop la Roman, 365, 467—469, 478, 566; — mitropolit de Heracleea, 26; — mitropolit al Proilaviei, 482, 483; — patriarh de Alexandria, 41; — patriarh de Constantinopol, 53; — Stavropoleos, arhieru, 561; — Stratonichias, arhieru, 562, 568.
- Ioanovici Nicolae*, ctitor, Brașov, 623; — *Vichentie*, episcop la Arad și mitropolit la Belgrad, 341, 519, 528, 529, 651, 652.
- Ioasaș*, mitropolit al Ardealului, 88, 89, 140, 196, 254; — episcop la Buzău, 132, 343, 344; — egumen la Neamț, 461.
- Ion*, diac în Pociroveliște, 212, 254.
- Ioil*, călugăr Vintilă Vodă, 653.
- Iona*, egumen Mega Spileon, 647.
- Ionaș*, preot în Moisei, 199; — preot în Săliște, 390; — Ionașcu, zugrav, 629.
- Ionașcu Ion*, istoric, 281, 346, 402, 578, 604, 619, 659.
- Ionescu Ioan*, preot, cercetător, 402; — *Ioan* de la Brad, agronom, 496.
- Ioniță*, zugrav, 240; — pr. ctitor, 567; — alt zugrav, 627; — iconar în Șchei, 634.
- Ionuț*, preot, Căcucel, 603.
- Iordache*, tipograf Buzău, 441.
- Iordan Capadocianul*, traducător Mineie, 432, 433.
- Iorga Nicolae*, 14, 21, 29, 52, 57, 97, 142, 151, 161, 187, 201, 261, 264, 278, 279, 280, 310, 313, 335, 359, 412, 426, 439, 446, 455, 466, 491, 512, 604, 617, 619, 658, 659, 660.
- Iorest*, episcop la Rădăuți, 118; — episcop la Huși, 367, 482.
- Iorgovici Iosif*, prof., 535; — *Paul*, prof., 523.
- Iosif*, ctitor Văratec, 565; — dascăl, 614; — episcop la Argeș, 413, 416, 436, 437, 447—455, 488; — episcop la Huși, 121; — episcop la Pojarevaț, 286; — I, împăratul Austriei, 317, 526; — II, împăratul Austriei, 399, 400, 505, 506, 508, 521, 552, 553, 577, 590, 603, 607; — psalt, 636; — zugrav la Hurezi, 238, 239; — cel sfânt, mitropolit la Timișoara, 180; — alt mitr. la Timișoara, 516; — Moldovlahul, ctitor în Nicosia, 647.
- Ipsilanti Alexandru*, domnitor, 285, 405, 415, 435, 464, 496, 569, 588, 590, 593, 626, 642, 647, 648, 650; — *Alexandru*, logofăt, 445; — *Constantin*, domnitor, 634; — *Comnen Atanasie*, medic, 649.
- Isaia*, călugăr Cocoș, 497; — egumen Humor, 653; — traducător, 424; — vicar unit în Bixad, 196, 291, 549, 555, 575.
- Isăcescu Ionașcu*, ctitor, 224.
- Istrate Gavril*, prof. univ., 76, 110, 162, 618; — lemnarul, de la Hurezi, 238; — zugrav, 239.
- Iufu Ioan*, slavist, 125.
- Iusco Ioan*, episcop în Muncaci, 194.
- Ivan Iorgu*, prof., 58, 162; — pr. zugrav în Rășinari, 629; — *Ioan*, cercetător, 279, 659; — *Rusul*, zugrav, 627.
- Ivașcu*, pr. ctitor, 564.
- Ivireanul*, v. Antim.

J.

- Jan Kazimierz*, rege al Poloniei, 82.
- Jansenius Cornelius*, teolog olandez, 205.
- Jianu Hagi Stan*, ctitor, 564.
- Jinariu Simion*, dascăl și preot, 511.
- Jipa logofătul*, ctitor, 496.
- Jivanovici Sinesie*, episcop la Arad, 428, 520, 531—534, 537, 551, 576, 623, 652, 653.
- Jivi Aurel*, cercetător, 280, 513, 660.

K.

- Kapi Gabriel*, iezuit, 308.
- Károly Alexandru*, 315.
- Kaszoni*, vicecancelar, 318, 319, 320, 323.
- Kaunitz W. A.*, cancelar, 388, 500.
- Kebell Mihail*, vicar, 527, 528, 550.
- Kemény Ioan*, principe, 80, 81, 168.
- Kerameus Nicolae*, profesor, 27, 275.
- Kiminitul Sevastos*, cărturar grec, 140, 143, 145, 147, 277, 278.
- Kirica, Luc de*, consul, 445.
- Kirilovici Iosif*, predicator Kiev, 33.

- Klarozanis Nichifor*, patriarh de Alexandria, 266.
Kochanowski Jan, poet polonez, 97.
Kogălniceanu Enache, cronicar, 351, 357, 457; — *Mihail*, 359, 465.
Kollonich Leopold, cardinal, primat al Ungariei, 297, 298, 299, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 312, 317, 526.
Kneaghinițki Iov, călugăr, 288.
Königsegg, general, 323.
Kopinski Isaia, episcop de Przemyśl, 34.
Kopîstenski Zaharia, egumen Kiev, 32, 33.
Kornis Sigismund, guvernator, 318, 320.
Kosov Silvestru, teolog kievean, 36.
Kovács Meletie, arhieru unit, 527, 531, 551.
Kovácsnai Petru, superintendent calvin, 83.
Kozlovski Isaia, 36, 39, 287.
Kraus Georg, 61.
Kunotovici Ivan, tipograf, 42, 47, 50, 286.
Kurzbök Iosif Laurențiu, tipograf în Viena, 504, 605.
- I.
- Ladislau cel Sfînt*, regele Ungariei, 184.
Laiu Gheorghe, jude, 577.
Lang Thomas, argintar, 244.
Lapedatu Alexandru, istoric, 176, 314, 346.
Lászlo Pal, canonic, 528, 550.
Laurent Vitalien, bizantinolog, 466.
Laurian August Treboniu, 75.
Lavrentie, ierom., tipograf, 342, 343, 428, 432; — mitrop. al Proilaviei, 482; — episcop de Rădăuți și Roman, 107, 108, 115, 116, 119, 120, 224, 360, 654; — călugăr, Suceava, 653.
Lazarevici Ghiurisco, ctitor, 576.
Lazăr, călugăr la Pocrov, 363; — *Gheorghe*, prof., 421, 422, 423, 511; — *Ioan* și *Nicolae*, tipografi, 650.
Lăpușeanu Alexandru, domn al Moldovei, 16, 20, 212, 468.
Lăudat I. D., prof., 110, 162, 214, 439.
Leca Răuț, ctitor din Brașov, 622.
Lemeni Ioan, episcop, 547, 549, 557.
Leontie, dascăl la Tismana, 655; — stareț rus, 654.
Leopold I, împăratul Austriei, 181, 295, 304, 312, 317, 324, 370, 382, 514, 516, 525, 549, 550; — *II*, împăratul Austriei, 510.
Letay Ștefan Francisc, 319.
Leurdeanu Stroe, vornic, 128.
Levacovici Rafael, misionar catolic, 181.
Levșin Platon, mitropolitul Moscovei, 404, 430, 490, 591, 657.
Ligaridis Pantelimon-Paisie, cărturar grec, 51, 275.
Lipoveanul Raț Petru din Ineu, 183.
Lippai Marcus, 319.
Literatul Cristofor, ctitor, 574.
Lițiu Gheorghe, pr. istoric, 188, 537, 538.
Lorantifi Susana, 78.
Luca din Cipru, mitropolitul Ungrovlahiei, 59, 62, 170, 256, 262, 272, 274, 492; — episcop în Muncaci, 189; — preot în Iclod, 241, 254.
Luca Hagi Petru din Sibiu, 511.
Lucaris Ciril, patriarh ecumenic, 17, 28, 35, 38, 40, 62, 77, 183, 263, 264, 266, 269, 276, 481.
Ludescu Stoica, logofăt, ctitor, 219, 249.
Ludovic XIV, regele Franței, 205.
Lujinski Ștefan, episcop catolic, 529, 530, 550.
Lupaș Ioan, prof. acad., 14, 29, 45, 75, 76, 92, 109, 127, 141, 261, 301, 313, 401, 402, 466, 512, 513, 538, 558, 618; — *Marina* (Vlasiu), 92, 142.
Lupșa Ștefan, pr. prof., 188, 192, 201, 261, 297, 313, 402, 426, 513, 524, 538, 559, 604.
Lupu, preot Zam, 603; — *Dionisie*, mitropolitul Ungrovlahiei, 421—426, 445, 453; — *Nicolae*, cercetător, 558; — *Vasile*, domnul Moldovei, 9, 15, 16, 17, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 36, 39, 40, 42, 43, 51, 53, 54, 64, 65, 66, 93, 94, 96, 100, 114, 117, 118, 122, 123, 181, 216, 218, 223, 227, 230, 240, 244, 248, 252, 254, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 273, 274, 275, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 481, 490; — *Ștefăniță*, domnul Moldovei, 93, 181, 223, 252, 488.
- M.
- Macarie*, călugăr la Căldărușani, 626; — călugăr în Novgorod, 654; — călugăr la Pocrov, 363; — dascăl de cîntări, 422, 452, 586; — ierom. traducător, 407, 585, 605; — mitropolit și tipograf, 17; — mitropolit al Dristrei, 493; — patriarh de Ipek, 179, 182; — tipograf, 464; — *Zaim*, patriarh al Antiohiei, 28, 41, 55, 56, 82, 114, 282, 283, 291.
Macedoneanul Meletie, egumen la Govora, 48, 50, 57, 64, 71, 164, 211, 226, 286.
Macri Dimitrie, staroste, 365; — *Visarion* din Ianina, ierom, 278.
Magyar Ștefan din Arad, 535.
Maier Toma din Răhău, 391, 652.
Maior Grigorie, episcop la Blaj, 374, 379, 399, 400, 505, 539, 540, 542, 543—545; — *Petru*, cărturar, 313, 323, 324, 393, 506, 508, 543, 544, 545, 546, 547, 554, 557, 600, 607, 609—610.
Maiota Gheorghe, predicator grec, 143, 277.
Malaxos Manuel, canonist, 53.

- Man, preot în Rășinari, 429; — Grigorie din Zagra, 398; — Nicolae, zugrav, 631.
- Manasses Constantin, cronicar bizantin, 211.
- Manea, preot ctitor, 565; — «vătaful de zidari», 232, 238.
- Mangra Vasile, mitropolit al Transilvaniei, 92, 215.
- Maniu, preot, Poiana, 390.
- Manoil, preot copist din Suceava, 11, 64.
- Manolache Teodor N., cercetător, 111; — Mihai, preot, 346, 412, 426, 439, 578.
- Manuilovici Maxim, vicar Oradea, 536.
- Marcovici Simion, bursier, 423.
- Marcu Dumitrachi Hagi, ctitor, 561; — Grigorie, pr. prof., 76, 617.
- Margunios Maxim, umanist grec, 25, 102.
- Maria Tereza, împărăteasă, 374, 377, 380, 385, 386, 388, 389, 392, 394, 399, 500, 503, 505, 520, 522, 531, 543, 551, 522, 557, 577, 599, 655.
- Mariafi David de Maxa, comite, 386.
- Marian Simion Florea, preot folclorist, 100.
- Marin, zugrav la Hurezi, 238, 239.
- Marinescu Stelian, cercetător, 162, 261, 604.
- Marineț Ioan, preot, luptător pentru Ortodoxie, 394, 556.
- Marot Clement, poet francez, 97.
- Martinelli Giovanni, arhitect, 374, 623.
- Martinovici Ioanichie, episcop la Arad, 527, 528, 534.
- Martirie, diacon la Vodița, 180.
- Matache Hagi Constantin, ctitor, 428.
- Mateescu Tudor, cercetător, 293, 498, 499.
- Matei, episcop de Ienopole, 183, 525; — ctitor Valea Neagră, 566; — Ioan, cercetător, 512, 513; — al Mirelor, egumen la Dealu, 46, 227, 274, 275; — Ioan, zugrav, 240.
- Matko Stefan, pastor calvin, 90.
- Mauroedies Nicolae, cărturar grec, 650.
- Mavrocordat Alexandru I, 462, 474, 478; — Alexandru II, 459, 478; — Constantin, 331, 332, 342, 349, 350, 351, 352, 367, 403, 441, 560, 569, 590, 592, 593, 614, 643, 644, 647, 648, 649; — Ioan, 351, 592; — Nicolae, 150, 159, 160, 270, 325, 326, 327, 361, 363, 366, 483, 494, 591, 560, 565, 567, 592, 593, 643, 644.
- Mavrogheni Nicolae, domnitor, 442, 585, 633, 647, 648.
- Mazepa Ivan, hatman, 291.
- May Georg II, argintar, 244.
- Maxim, mitropolit Ierapoleos, 276.
- Măcărescu Toderăș, ctitor, 566.
- Măcinic Moise, preot martir Sibiel, 388, 389, 395, 401, 596.
- Măciucă Dobre, ctitor, 565.
- Mălăieșcu Vlad, secretar mitr., 652.
- Mălinaș Marin, cercetător, 537, 619.
- Mărcuța, ctitoră, 222.
- Mătieș, preot zugrav, 239.
- Măzăreanu Vartolomeu, arhim. cărturar, 358, 404, 473, 570, 571, 591, 611, 636, 656, 657, 658.
- Mehedințeanu Lupu, paharnicul, 46, 263.
- Meheși Iosif, 508.
- Melchisedec, egumen Cîmpulung, 48, 57, 211.
- Meletie, călugăr Alba Iulia, 308; — econom la Argeș, 452, 453, 454; — egumen Zlătari, 649; — mitropolit al Proilaviei, 481, 482, 490; — patriarh al Ierusalimului 645.
- Meletievici Nicanor, episcop de Cruședol, 383, 652.
- Menumorut, voievod român, 184.
- Merișanu Staicu, paharnic, 222.
- Metafrastul Simion, hagiograf, 102.
- Metaxopulos Partenie, ierom., 650.
- Metes Ștefan, istoric, 75, 92, 184, 187, 201, 214, 215, 314, 513, 558, 578, 604, 639.
- Metodie, episcop de Buzău, 344, 440; — mitropolit al Dristrei, 493; — vicar la Oradea, 533; — III, patriarh ecumenic, 482.
- Metzulescu Stelian, cercetător, 229.
- Miakici Gavriil, episcop în Croația, 181.
- Miclescu Calinic, mitropolit primat, 495; — Gavriil, vornic, 124.
- Micu Înochentie, episcop la Blaj, 200, 369—381, 384, 386, 389, 441, 508, 539, 541, 542, 548, 550, 556, 575, 599, 630; — Samuil, cărturar, 88, 316, 377, 454, 508, 541, 545, 546, 554, 555, 557, 607—609.
- Migdonia, copistă, 613.
- Mihai, arhim., 442; — dascăl în Turtucaia, 497; — diacon tipograf, 52, 247; — preot în Brașov, 203, 211, 254; — preot filocalvin în Căbești, 186; — preot în Gelmar, 603; — preot în Tohan, 398; — preot copist în Topa, 212, 254; — preot copist în Transilvania, 213; — zugrav, 627; — din Salonic, zugrav, 651; — Vasile, zugrav, 240; — Viteazul, domnul celor trei țări românești, 5, 6, 42, 56, 59, 120, 121, 163, 191, 212, 221, 241, 256, 257, 274, 289.
- Mihail, episcop la Timișoara, 179; — Paul, pr. istoric, 30, 279, 293, 294, 587, 659, 660; — Petrică, dascăl Silistra, 497; — Ștefan (Iștvanovici), tipograf, 144, 146, 147, 157, 158, 284, 285, 305; — Monahul, zugrav, 236.
- Mihailovici Alexei, țarul Rusiei, 36, 81, 82, 93, 101, 184, 286, 290; — Constantin și Dimitrie, tipografi, 416, 432, 437.
- Mihalache Moldoveanul, psalt, 636.
- Mihalitzis Filaret, episcop de Buzău și mitropolit al Ungrovlahiei, 389, 392, 403, 440, 641, 656.
- Mihăilă G., cercetător, 45.

- Mihălcescu Ioan Irineu, prof., apoi mitropolit, 44.
- Mihnea III Radu, domn muntean, 46, 55, 283.
- Mihordea V., istoric, 335.
- Mihu, preot ctitor, 224.
- Mikes Mihail, conte, 320.
- Milea Dănilă din Săliște, 386.
- Milescu Nicolae, cărturar moldovean, 27, 44, 96, 101, 131, 136—139, 204—207, 213, 290.
- Millu Enache, spătar, 404, 473.
- Minea Ilie, istoric, 359.
- Miniat Ilie, predicator grec, 156, 284, 333, 606, 612.
- Mincu, zugrav, 628; — Mihail, ctitor, 564.
- Mira, sculptor, 242.
- Mircea Ion Radu, cercetător, 111.
- Minculescu Maria, întem. spital, 444.
- Mironescu Atanasie, mitropolit primat, 176, 346, 439.
- Misail, episcop la Buzău, 327, 344, 350, 495, 568, 655; — episcop la Rădăuți și apoi mitropolit al Moldovei, 109, 115, 119, 348; — episcop la Rădăuți (sec. XVIII), 365.
- Mitrofan, episcop la Huși, apoi la Buzău, 100, 101, 102, 123, 124, 125, 132, 138, 139, 140, 143, 144, 172—177, 202, 210, 219, 226, 275, 276, 338, 339; — episcop la Huși și Roman (sec. XVII), 112, 113, 114, 121, 122; — mitropolit de Nissa, apoi al Ungrovlahiei, 158, 159, 160, 276, 327—329, 383, 641.
- Mladin Nicolae, prof., apoi mitropolitul Ardealului, 558, 617.
- Moga Vasile, episcop Sibiu, 512, 547.
- Moghilalul Partenie IV, patriarh ecumenic, 265.
- Moiescu Gheorghe, pr. prof., 44, 280, 617, 659, 660; — Iustin, prof., apoi mitropolit și patriarh, 44, 110.
- Moisiu Alexandru, pr. prof., 381.
- Moldovan Ioan Micu, canonic, 324, 557.
- Moldoveanul Ștefan, copist, 613; — Filip, tipograf, 151.
- Molin Virgil, cercetător, 162, 293, 346, 402, 455, 558, 619, 660.
- Molodeț Mihail, episcop, 67, 194.
- Monea Ionașcu, prot., 319, 320, 322.
- Moosburg, colonel în Făgăraș, 322.
- More Ștefan, iezuit, 540.
- Möringer L.B., baron, 396.
- Moroiiu Constantin, bursier, 423, 425.
- Morunglavu Matei, ctitor, 561.
- Moruzi Alexandru, domnitor, 411, 413, 414, 443, 447, 448, 461, 494, 570, 592, 594, 628; — Constantin, domnitor, 583, 594, 649.
- Moțoc, vornic, ctitor, 115, 224.
- Movilă Alexandru, domnitor, 5, 116, 121; — Constantin, domnitor, 5, 116, 121; 191, 192; — Elisabeta, Irina și Maria, 287, 288; — Gavriil, domnitor, 30, 271; — Gheorghe, mitropolitul Moldovei, 6, 31, 120; — Ieremia, domnitor, 5, 6, 7, 30, 35, 120, 121, 263, 287, 288; — Mihail, domnitor, 30; — Moise, domnitor, 5, 15, 17, 30, 42, 113, 117, 287; — Petru, mitropolitul Kievului, 15, 16, 17, 18, 26, 27, 31—45, 47, 48, 50, 65, 70, 75, 128, 173, 204, 206, 207, 213, 262, 275, 284, 286, 287, 288, 289, 358, 580; — Simion, domnitor, 5, 16, 30, 35, 191.
- Moxa Mihail, călugăr cărturar, 48, 57, 211, 214.
- Muncea Nicolae, primar Timișoara, 517.
- Munteanu Ioan, pr. ctitor, 234, 255; — Radu, zugrav, 631.
- Münich, general rus, 350.
- Mureșanu Florea, pr. prof. 29, 30.
- Mureșianu Ion B., pr., 524, 578.
- Mușlea Candid, pr. prof., 261, 604, 618.
- Mutu Pîrvu, pictor, 236, 237, 645.
- Muțiu Marcu, ctitor, 576.

N.

- Nan, preot ctitor, 564.
- Natan, copist Putna, 611.
- Naum v. Rîmniceanu.
- Nazaria, ctitoră Ițcani, 225; — ctitoră Văratec, 565.
- Năsturel Udriște, logofăt muntean, 22, 23, 47, 49, 50, 51, 52, 209, 214; — Petre Ș., istoric, 245, 279, 280.
- Neaga Nicolae, pr. prof., 142.
- Neagoe, zugrav la Hurezi, 238.
- Neagoslav, preot în Brașov, 59, 256.
- Nectarie, patriarh al Ierusalimului, 41, 96, 268, 276, 482, 644; — mitropoliți ai Proilaviei I, 481, II, 482; — mitropolit al Ungrovlahiei, 413, 421, 422, 423, 425, 437, 447, 453, 459, 535.
- Neculce Ion cronicar, 94, 95, 103, 347, 359, 611, 654.
- Negri Constantin, caimacam, 425.
- Nenadovici Pavel, mitropolit de Carloviț, 391, 428, 458, 500, 501, 522, 531, 532, 533, 534, 551, 652.
- Neofit, paroh grec în Sibiu, 487, 488; — rabin botezat, 586; — VI, patriarh ecumenic, 642; — VII, patriarh ecumenic, 410, 413, 448; — mitropolit de Sevastia, 276; — mitropolit de Timișoara, 180; — Cretanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 331—335, 341, 344, 388, 389, 403, 440, 594, 614, 641, 642.
- Neonil, stareț la Neamț, 572, 584.
- Nestorovici Maxim, episcop la Caransebeș, 519.
- Netea Vasile, cercetător, 30.

- Neurautter Carol*, iezuit, 307, 308, 310, 316.
Nichifor, mitropolit al Moldovei, 350—353, 356, 366, 641; — mitropolit la Tulcea, 495; — Mărturisitorul, patriarh ecumenic, 53; vezi și Pop.
Nichita, sculptor, 243.
Nichitici Ghedeon, episcopul Transilvaniei, 506—508, 510, 535, 599, 602, 653.
Nichitin Pronca, zugrav rus, 240, 289.
Nicoară hatmanul, ctitor, 222.
Nicodim, egumen la Tismana, 561; — ieromonah transilvănean, 389, 429, 568, 645, 656; — călugăr la Vodița, 180.
Nicola, preot miniaturist, 154; — vistier, 273; — Gheorghe din Lipova, 384.
Nicolae, ctitor Vovidenia, 468; — iconar în Lanocrăm, 630; — prot. Morăreni, 399; — preot Orăștie, 603; — tipograf în Iași, 101, 124, 174; — zugrav Hurezi, 239; — zugrav moldovean, 240; — zugrav Dobrușa, 627; — zugrav în Pitesti, 630; — Vasilievici, episcop necanonic de Rădăuți, 120.
Nicolau Filip, argintar, 633.
Nicole Pierre, cărturar francez, 206.
Nicon, patriarhul Moscovei, 37, 266, 283.
Nicu Panaiot Hagi, ctitor, 623.
Nicula Gheorghită, preot, 603.
Nifon, proegumen Secu, 583.
Nikussios Panaiot, mare dragoman, 41.
Nil, egumen la Bisericiani, 60.
Nilles Nicolaus, istoric iezuit, 313, 324, 557.
Nino Dima din Lipova, 384.
Nistor, zugrav în Feleac, 630; — zugrav în Rășinari, 629; — Ion I., istoric, 293, 478.
Nonea Constantin, preot, 29, 294.
Notara Hrisant, patriarh al Ierusalimului, 141, 143, 144, 149, 158, 220, 267, 270, 276, 328, 348, 363, 364, 493, 644, 650, 654.
Novacovici Dionisie, episcopul Transilvaniei, 395, 429, 501—503, 504, 505, 506, 522, 598, 653; — Ștefan, tipograf, 605.

O.

- Oancea Ioan din Făgăraș*, luptător pentru Ortodoxie, 387, 391, 401, 652.
Obedeanu Constantin, ctitor, 429, 561.
Obilescu Constantin, căpitan, 442.
Obradovici Dositei, cărturar sîrb, 460, 469, 475, 652, 653.
Obredi Badea, ctitor, 219.
Ohtum (Ahtum), conducător în Banat, 178.
Oichi Vasile din Telciu, 398.
Okolicsany Ioan, episcop catolic, 530, 550.
Olimpiada, ctitoră Văratec, 565.

- Olteanu Pandele*, filolog, 19, 22, 30.
Olszavski Manuil, episcop la Muncaci, 379, 386, 394, 539, 540, 551, 556.
Onoriu de la Dragomirna, 584.
Onufrie, călugăr la Cîrnu, 581.
Oprea, prot. în Brașov, 255, 655; — preot Ostroveni, 565; — preot Săliște, 390, 596; — din Poplaca, zugrav, 629; — *Nicolae (Miclăuș)*, luptător pentru Ortodoxie, 386, 387, 388, 389, 395, 401.
Oprovici Simion, zugrav, 630.
Orlof, demnitar rus, 405, 410.
Oros Ștefan, preot în Nănești, 198.
Ott, colonel, 603.
Oxentjern Gabriel Thurensen, scriitor suedez, 469.

P.

- Pahomie*, arhim. călător în Rusia, 94; — copist, 11; — ctitor Izvorul Frumos, 561; — egumen Bisericiani, 653, 654; — egumen Govora, 337; — egumen Peri, 198; — episcop la Roman, 116, 124, 327, 360—363, 364, 367, 368, 461, 468, 566, 568, 579, 591, 654, 655.
Paisie, egumen la Coșula, 633; — egumen la Cozia, 653; — egumen la Govora, 167, 222; — patriarh al Alexandriei, 82, 266, 291; — patriarh ecumenic, 642; — patriarh al Ierusalimului, 27, 41, 268; — *Velicicovschi*, stareț, 438, 456, 459, 460, 475, 579—587, 658.
Paladas Gherasim, patriarh al Alexandriei, 141, 143, 276.
Paladi Elena, călugăriță, 565; — Ioniță, mare logofăt, 404, 473.
Pallovicz Emerik, iezuit, 378, 540.
Panaitecu Petre P., istoric, 45, 110, 213, 214, 215, 279, 293, 618.
Panaret, mitropolit la Tulcea, 495.
Pană, zugrav, 629.
Pandele Ion, bursier, 423.
Pandovici Dumitru, tipograf, 333, 343, 541.
Pann Anton, psalt, 100, 423.
Pantelimon, zugrav, 629.
Panu Arsenie și Teodor, ctitori, 273.
Papacostea Victor, cercetător, 58, 281.
Papară Chiriac din Lvov, 95.
Para Ioan, vicar, 400, 508.
Paraschiva, cuv. moaște, 25, 26, 114, 117, 223, 264.
Partenie, călugăr la Athos, 582; — ctitor Babele, 168; — egumen Brădet, 564; — egumen Brătășești, 562; — episcop la Rîmnic, 167, 427, 429, 441; — episcop Vîrșeț, 180; — ierom. și ctitor, 573; — mitropolit de Adrianopol, 26, 28; — mitropoliți ai Dristrei, (sec. XV), 492, (sec. XVII), 493, (sec.

- (XVIII), 494; — mitropolit al Proilaviei, 485, 486; — mitropolit de Tîrnovo, 410; — I, patriarh ecumenic, 25, 39, 41, 264, 481; — II, patriarh ecumenic, 264; — IV, patriarh ecumenic, 482; — patriarh al Ierusalimului, 351, 645.
- Pascal Blaise*, 206.
- Passerat Jean*, poet francez, 97.
- Pasvan Oglu*, pașă, 416, 445.
- Patachi Ioan*, episcop la Făgăraș, 200, 318 — 324, 369, 383, 555, 610; — Liviu, cercetător, 313, 324.
- Patachich Adam*, episcop catolic, 551.
- Patellaros Atanasie*, patriarh ecumenic, 265.
- Pater Ianoș*, episcop Alba-Iulia, 303, 311.
- Pavel*, episcop Roman și Huși (sec. XVII), 113, 116, 121, 122; — egumen Rîșca, 653; — prot. Hațeg, 319; — tipograf Iași, 102, 124, 174; — de Alep, diacon arab, 26, 28, 55, 56, 114, 227, 282, 283, 292.
- Pavlovici Partenie*, episcop sîrb, 500.
- Păcățian Teodor*, cercetător, 402.
- Păcurariu Mircea*, pr. prof., 76, 92, 125, 162, 292, 346, 604, 617, 659, 660.
- Pădure Dumitru*, tipograf, 276.
- Pătrașcu cel Bun*, domnitor, 273.
- Pătru*, preot în Tinăud, 213, 254.
- Păușescu Radu* clucerul, ctitor, 166.
- Peloponezianul Neofit*, cărturar grec, 450, 650; — Maxim, ierom., 140, 145, 203, 278.
- Peștișel Moise*, predicator calvin, 181.
- Petranu Coriolan*, istoric de artă, 638.
- Petrescu Cosfăche*, dascăl Silistra, 497; — C. zugrav, 153.
- Petronie*, episcop în Muncaci, 191; — preot unit în Banat, 518.
- Petric Constantin* din Jina, 387, 390, 401; — Oprea din Jina, 390.
- Petriș Ignatie*, cărturar grec, 51, 275.
- Petronie*, episcop în Maramureș, 193.
- Petrov Gavriil*, mitropolit la Petersburg, 583; — Pavel, tipograf, 464.
- Petrovici Dimitrie*, tipograf, 408, 416; — Maxim, episcop în Croația, 181; — Moise, mitropolit în Belgrad, 339, 518, 519, 651; — Petru, episcop la Arad și Timișoara, 521, 523, 535, 602.
- Petru*, cneaz în Vintere, 185; — preot filocalvin în Ciuci, 186, 260; — protopop în Daia, 317, 377; — protopop în Seghiște, 185; — zugrav, 627; — cel Mare, țarul Rusiei, 44, 94, 103, 104, 158, 210, 233, 288, 291, 348, 430, 654, 657; — Hristofor, episcop la Oradea, 187, 527, 550; — Partenie, episcop în Muncaci, v. Rotosinschi.
- Petz Laurențiu*, iezuit, 319.
- Picot Emile*, cercetător, 44, 213, 466, 639.
- Pigas Meletie*, patriarh al Alexandriei, 263, 408, 430.
- Pintea Petrică*, ctitor, 574; — Viteazul (Gligor), 315.
- Piuariu Ioan*, preot Sadu, 392, 393, 401, 449, 451, 596, 597, 606; — Ioan Molnar, medic, 393, 449, 450, 454, 508, 511, 606, 607.
- Pîclișanu Zenovie*, istoric, 324, 381, 557, 558, 578.
- Pîrîianu Danciu*, ctitor, 218, 268.
- Platon*, călugăr de Neamț, 584, 587.
- Plămădeală Antonie*, episcop, 142.
- Pletenețki Elisei*, egumen Kiev, 33.
- Pociațki Sofronie*, teolog de la Kiev, 17, 23, 26, 36, 39, 42, 286, 287.
- Pocitan Vasile Veniamin*, arhieru, 176, 491.
- Poloni Nicolae*, zugrav, 241.
- Pomponne Arnauld*, ambasador francez, 205.
- Ponehalschi Alexandru*, zugrav, 631.
- Pongracz Gheorghe*, cancelar, 386.
- Pop Augustin Z. N.*, cercetător, 29, 97, 110; — Avram, prot. în Daia, 532; — Gheorghe, prot. Dobra, 379; — Hagi Constantin, negustor, mecenat, 420, 430, 431, 449, 450, 452, 453, 511, 623; — Ioan, preot în Nermiș, 527; — Ioan, zugrav în Românești, 630; — Nicolae (Nichifor), prot. Balomir, 379, 389, 441, 561, 568, 596, 655; — Ștefan, pr. prof., 313, 524, 537, 538, 559; — Zenovie, om de afaceri, 420, 453.
- Popa Atanasie*, cercetător, 20, 29, 30, 215, 619, 637, 638.
- Popescu Cosma*, episcop la Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 408—412, 414, 441—442, 446, 594; — Crîstea, ctitor, 222; — Gabriel, pr., 162; — Ioan, diac. lector, 640; — Nicolae, pr. acad. istoric, 41, 44, 45, 76, 141, 261, 279, 426, 587, 604; — Radu, cronicar, 158, 159, 161, 217; — Teodor, prof., 162; — Cilieni Ioan, pr. istoric, 578, 659; — Vilcea G., cercetător, 13, 14, 58.
- Popovici Atanasie*, pr. tipograf, 428; — Eustatie, arhim. copist, 568, 613; — Gheorghe, mitropolitul Timișoarei, 520, 523; — Gheorghe, pr. istoric în Lugoj, 187, 297, 313, 524; — Gheorghe, preot Hălmagiu, 532; — Ilie, asesor consist., 511; — Ioan, prot. vicar Sibiu, 400, 503, 505, 506, 508, 510, 511; — Ioan, nobil în Maramureș, 197; —

- Ioan, zugrav, 632; — Mihai, prot. Sînnicolaul Mare, 597, 657; — Nedelcu, zugrav, 632; — Sava, preot Rășinari, 614; — Ștefan, zugrav Oravița, 632; — Vichentie, episcop la Vîrșeț, 522.
- Porcescu Scarlat, pr. istoric, 20, 29, 30, 110.
- Porfirie, mitropolit al Niceii, 28, 39, 53.
- Portiropol Marcu, prof. grec., 277.
- Porumb Marius, istoric de artă, 245, 638, 639.
- Pospeev Sidor, zugrav rus, 240, 289.
- Poteca Eufrosin, arhim. prof., 423.
- Potemkin Grigorie Alexandrovici, general, 657; — Iov, arhiepiscop de Ecaterinoslav, 657.
- Potra George, istoric, 455.
- Prale Ion, versificator, 100.
- Preda, preot ctitor Cheia, 562; — zugrav la Hurezi, 238, 239, 241; — tipograf Govora, 50.
- Predescu Lucian, cercetător, 214.
- Predetici Ioan, secretar episcopesc, 507.
- Prethaller Ioan, iezuit, 316.
- Procopie, patriarh ecumenic, 459.
- Procopiu Dimitrie din Moscopole, cronicar, 137.
- Procopovici Teofan, arhiepiscopul Novgorodului, 209, 451, 651, 654.
- Prodan David, istoric, 381, 604.
- Prohoros Partenie, patriarh de Alexandria, 266.
- Protasie, călugăr Cernica, 585.
- Psaltul Matei, patriarh al Alexandriei, 334, 643.
- Puiu Mihail, epitrop, 308.
- Pumnul Aron, prof., 547.
- Pușcariu Ilarion, arhieru, 512, 604; — Sextil, filolog, 97.
- Putnic Moise, episcop la Timișoara, apoi mitropolit de Carloviț, 506, 521, 532.
- Putneanul v. Iacob.
- Pylarino Iacob, medic grec, 143.
- R.**
- Rabutin, general austriac, 305, 307, 311.
- Racotă Tului, prof., 76, 381, 558.
- Racovețchi Metodie, episcop de Muncaci, 196.
- Racoviță Constantin, domnitor, 355, 357, 403, 468, 469, 483, 565; — Constantin Cehan, domnitor, 472, 571; — Mihail, domnitor, 108, 345, 362, 363, 364, 366, 592, 648; — Ștefan, domnitor, 590.
- Radivoievici Arsenie, arhim., 520.
- Radovici Gheorghe, tipograf, 145, 146, 149.
- Radu, ctitor în Brașov, 646; — diacon zugrav, 627; — preot ctitor la Cheia, 562; — zugrav în Brașov, 241; — Iacob, canonic, 559; — Leon, domnitor, 46, 56, 126, 128, 218; — Mihnea, domnitor, 5, 7, 8, 60, 121, 122, 191, 263, 267, 273; — Paisie, domnitor, 480; — Șerban, domnitor, 170, 184; — sin Mihail, dascăl de zugravi, 627; — Vasile, pr. orientalist, 659.
- Radziwill Ianusz, nobil lituan, 43, 288.
- Rafail, călugăr cărturar Hurezi, 432, 433, 437, 448, 613; — călugăr la Neamț, 451; — copist, 613; — episcop la Buzău, 409, 441, 495; — traducător Rîmnic, 438; — ierod. zugrav, 627.
- Ragoza Mihail, mitropolit unit, 33.
- Rai Vasile, ctitor, 574.
- Raici Vasile, episcop, 527.
- Raiovici Moise, patriarh de Ipek, 517.
- Raicu Stancu, zugrav, 632.
- Rákoczy Francisc, principe, 197, 198, 296, 315, 317, 526, 527, 550; — Gheorghe I, principe, 22, 47, 51, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 78, 186, 193, 194, 257, 260; — Gheorghe II, principe, 55, 68, 69, 70, 71, 74, 78, 79, 80, 81, 118, 164, 180, 184, 194, 195, 257; — Sigismund, principe, 183, 186, 190.
- Rally Paleologul Dionisie, mitropolit, 6.
- Rareș Petru, domnul Moldovei, 7, 25, 31, 95, 236, 479.
- Raț Mihail, sluger, 234.
- Rațiu Ștefan, epitrop 308, 318; — Nicolae, preot, 603.
- Ravanicianin Sofronie, episcop Arad, 528.
- Răducan Zlătarul, 633.
- Rămureanu Ioan, pr. prof., 162, 279, 659.
- Rășcanu Constantin, ctitor, 567.
- Rătescu Gherasim, episcop la Buzău, 425, 445—446.
- Răuț Leca, ctitor, 622, 623.
- Răuțescu Ioan, preot, 176, 335, 412.
- Redey Francisc, principe, 79, 168.
- Rednic Atanasie, episcop la Blaj, 399, 503, 504, 540, 541, 542—543, 544, 545, 617.
- Regai Gheorghe, iezuit, 320, 322, 324.
- Regleanu Mihai, cercetător, 346, 426.
- Reli Simeon, pr. prof., 201, 293, 559, 604.
- Rezuș Petru, pr. prof., 368, 619.
- Rîmniceanul Chiriac, călugăr, 435; — Constantin, preot tipograf, 408, 591; — Ioan, tipograf, 541; — (Naum), călugăr cronicar, 435, 568, 570, 612, 618, 636; — Petru Papavici, tipograf, 545, 634; — Stroe (Isaia), ctitor, 444; v. și Grigorie.
- Romanov Mihail Feodorovici, țarul Rusiei, 16, 19, 64, 66, 118, 240, 289, 482.
- Roset Vasile, ctitor, 484.
- Rosetti Alexandru, acad., 76.

- Roșca Ion*, pr. ctitor, 566; — *Toma din Deal*, 391.
Roșu Mihail Martinovici, dascăl de teologie, 521, 577, 597, 606, 617.
Rotosinschi Petru Partenie, episcop în Muncaci, 195, 555.
Rotogol Petru, preot, 603.
Rudea Andronache, ctitor, 566.
Ruffini Mario, cercetător, 45, 162.
Rumianțev, general rus, 458, 460.
Rus Eustatie, copist, 575.
Ruset Antonie, domn în Moldova, 95, 224, 269; — *Manole Giani*, domnitor, 404, 429; — *Vasile*, ctitor, 566, 567.
Russo D., bizantinolog, 29, 161, 280, 480, 483, 491.
Rusul Iosif, tipograf Alba Iulia, 90.
- S.**
- Sabău Toader*, ctitor, 567.
Sacerdoțeanu Aurelian, istoric, 57, 142, 162, 229, 261, 346, 439.
Salbek Mihail, iezuit, 540.
Saltikov Petru, general rus, 404, 651.
Sakovici Casian, teolog ucrainean, 37, 38.
Samuil, v. *Capasulis*.
Samurcaș Constantin, ctitor, 562.
Sandu, tipograf, 354, 545, 634; — *Irimia*, tipograf, 345, 354, 366.
Sarai Visarion, ierom., 378, 383—385, 401, 529, 652.
Saroși Ioan, 311.
Sava I, ctitor Stânișoara, 563; — episcop la Ineu-Lipova, 77, 183, 186, 525; — episcop la Rădăuți și Roman, 107, 108, 109, 115, 119, 226; — episcop la Rădăuți, Huși și Roman, apoi mitropolit, 93, 114, 118, 122, 181; — episcop de Huși și Roman (sec. XVIII), 363, 366, 367; — ierom. tipograf, 330; — din Veștem, mitropolit al Ardealului, 89, 90, 140, 196.
Savin banul, ctitor, 288.
Savu (Sava), episcop de Vad și Maramureș, 194, 195.
Savnițchi Mihail, teolog unit, 553.
Sălăjeanul Simion, egumen la Peri, 189.
Sărățean Lupu, sculptor, 242.
Scărarul Ioan, sfânt, 25.
Scogardi, medic olandez, 40.
Seghedinaț Pero, cond. răscoală, 526.
Segneri Paul, iezuit, 609.
Serafim, episcop de Huși și Rădăuți, 107, 119, 123; — episcop la Buzău și Rîmnic, 129, 165, 166, 171, 175, 176, 216, 219; — episcop în Maramureș, 198, 199, 555; — mitropolit al Dristrei, 494.
Serebrenicov Ambrozie, mitropolit Ecaterinoslav, 460, 461, 485, 583, 657; —
- Serghie*, episcop de Muncaci, 190, 191, 288.
Seroglanul Dionisie, patriarh ecumenic, 131, 265, 266, 276, 291.
Severu Gavriil, arhiepiscop în Filadelfia, 22.
Sigismund III, regele Poloniei, 32.
Siicu, preot Brașov, 255.
Silaghi Simion, zugrav, 630.
Silovon (Silvan ?), episcop în Maramureș, 192, 289.
Silvestru, ieromonah, cărturar (sec. XVII), 37, 49, 57, 70, 194, 203, 211, 287; — episcop în Maramureș, 194; — călugăr din Novgorod, 654; — *Cipriotul*, patriarh Antiohia, 334, 351, 643—644.
Sima, zugrav, 239.
Simedrea Tit, mitropolit al Bucovinei, 335, 478.
Simeon, prot. zugrav în Pitești, 591, 630; — arhiepiscopul Tesalonicului, 105, 207, 276, 407, 612.
Simeonovici Ioan, diacon tipograf, 354, 591.
Simion, episcop la Vîrșeț, 180.
Simion Dascălul, adnotator de cronici, 104.
Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei, 51, 66—76, 78, 80, 83, 88, 186, 194, 195, 254, 260.
Simonescu Dan, cercetător, 57, 58, 110, 141, 161, 162, 176, 177, 280, 281, 292, 335, 359, 401, 426, 659, 660.
Simota Ioan și frații, ctitori, 273.
Sinaiu Stoica (Teodorovici) din Brașov, 344.
Singlitichia monahia, copistă, 613.
Sinopeus Panaiot, cărturar grec, 143, 277.
Slătineanu Iane și Nicolae, ctitori, 645.
Sliuzka Mihai, tipograf, 42.
Smith Thomas, pastor anglican, 207.
Smotrițki Meletie, autorul unei gramatici, 212.
Soare, pr. ctitor, 564.
Sobieski Jan, regele Poloniei, 103, 124, 172, 196, 227.
Socoteanu Grigorie, episcop Rîmnic, 389, 404, 427—429, 440, 494, 534, 563, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 611, 612, 614, 621, 656.
Socolli Mohamed, mare vizir, 179.
Sofronie, călugăr la Pocrov, 363; — egumen la Argeș, 345; — egumen la Averesti, 474; — egumen la Cozia, 562; — episcop la Huși, 123; — ieromonah la Cioana, 388, 393—396, 401, 542, 556, 568, 573, 576, 602; — mitropolit în Lipova, 184, 290; — mitropolit de Vrața, 437; — II, patriarh ecumenic, 405, 435, 642; — stareț la Neamț, 584.

- Sorescu Roman, arhim., 499, 578.
 Sorski Nil, ascet rus, 580, 658.
 Sotiriovici Duca, tipograf, 350, 354, 605.
 Spartaliotis Gherasim, patriarh de Alexandria, 266.
 Spiridon, episcop de Vad (sec. XVI), 190, 191, 192.
 Stadnițchi Arsenie, arhiepiscop de Novgorod, 491.
 Staicu, dascăl în Tîrgoviște, 212; — preot în Brașov, 255.
 Stamati Costache, poet, 461; — Iacob, mitropolit al Moldovei, 460, 474, 475, 478, 489, 567, 568, 633; — Toma, paharnic, 461, 462, 475.
 Stan, preot în Glimboaca, 392, 596; — zugrav la Hurezi, 238; — zugrav la Hunedoara, 241; — zugrav din Orăștie, 629; — zugrav din Rășinari, 629; — Liviu, pr. prof., 58, 313.
 Stana, ctitoră Sibiu, 511; — din Săliște, 388.
 Stanca Sebastian, pr. cercetător, 30, 314.
 Stanciu, preot copist, 612.
 Stanoievici Moise, episcop la Caransebeș, 517, 518, 519.
 Stanislavici Nicolae, episcop catolic Timișoara, 518.
 Starușici Ignatie, teolog kievean, 39, 287.
 Stavnițki Vasile, tipograf Iași, 101.
 Stavrache Iordache, dregător, 356.
 Stănculescu F. Ioan, pr. 335.
 Stăniloae Dumitru, pr. prof., 279, 314, 381, 402, 558, 617.
 Stelea Spătarul, ctitor, 223.
 Stinghe Sterie, prof., 401, 512, 604, 618.
 Stoenescu Milcu, ctitor, 564.
 Stoica Iosif, episcop în Manamureș, 196, 197, 198, 199, 200, 555, 574; — Nicolae de Hațeg, protopop cronicar, 384, 401.
 Stoicescu Nicolae, istoric, 228, 261, 577, 578, 604, 638.
 Stoicovici Ghinea, tipograf, 441, 591; — Ioan, tipograf, 345, 591; — Iordache, tipograf, 408, 591.
 Stoide C. A., istoric, 245, 279.
 Stratimirovici Ștefan, mitropolit de Carloviț, 450, 511.
 Stroe, zugrav din Tîrgoviște, 236.
 Strilbițchi Mihai, prot. tipograf, 458, 460, 461, 463, 464, 605, 634, 658; — Policarp, tipograf, 460.
 Stroici Lupu, logofăt, ctitor Dragomirna, 6, 8, 222; — Simion, vistiernic, 6, 8, 222.
 Studitul Damaschin, teolog grec, 19, 20, 22, 203.
 Sturza Alexandru Scarlat, diplomat și cărturar, 420; — Ioniță Sandu, domnitor, 486.
 Sturze Vasile Moldoveanul, copist, 213, 597, 613.
 Suci I. D., istoric, 188, 524; — Coriolan, istoric, 558.
 Suhanov Arsenie, călugăr rus, 289, 482.
 Sular Gavriil, preot, 603.
 Suttner Ernest Chr., istoric, 45, 426, 587.
 Syrigos Meletie, teolog grec, 17, 39, 40, 140, 275, 481.
 Szunyog Francisc, iezuit, 316, 318.
- Ș.
- Șacabent Arsenie Ioanovici, patriarh la Carloviț, 384, 515, 522, 652; — Iosif Ioanovici, episcop la Vîrșeț, 522, 523.
 Șaguna Andrei, mitropolitul Ardealului, 74, 548.
 Șandru Gheorghe, zugrav, 629; — Hagi, ctitor, 622; — Lupu, prot. Borșa, 602.
 Șchiopul Petru, domnul Moldovei, 6, 481.
 Șerban, diac. zugrav, 627; — protopsalt, 636.
 Șerbănescu Nicolae, pr. prof., 29, 57, 110, 127, 141, 161, 162, 176, 254, 261, 346, 412, 426, 439, 455, 604.
 Șincal Gheorghe, 454, 506, 508, 544, 545, 553, 607, 616.
 Șotropa Virgil, cercetător, 402.
 Șpan Gheorghe, zugrav, 630.
 Ștefan, egumen la Arnota, 337; — egumen la Bistrița, 337; — episcop la Buzău (sec. XVII), 51, 170; — episcop în Lipova, 184, 187; — episcop la Rădăuți (sec. XVII), 66, 118; — episcop la Rîmnic (sec. XVIII), 166, 167, 169, 171, 175, 216, 219, 249; — mitropolit al Ungrovlahiei (sec. XVII), 52—58, 75, 78, 126, 133, 135, 147, 164, 173, 174, 184, 202, 216, 219, 236, 243, 327; — episcop la Buzău, apoi mitropolit (sec. XVIII), 330, 331, 344; — ipopisifiu la Rîmnic, 339—341, 651; — ierod. și traducător, 584, 606; — protopop în Berivoi, 68, 260; — «zugravul», copist, 11; — zugrav în Ocnele Mari, 630; — zugrav în Șișești, 631; — cel Sfînt, regele Ungariei, 178, 184; — cel Mare, domnul Moldovei, 7, 11, 15, 25, 31, 118, 119, 223, 236, 271, 353, 355, 365, 479, 644; — din Ohrida, ierom. cărturar, 48, 50, 57, 64, 210, 286; — Dumitrașcu, ctitor, 222; — Petriceicu, domnul Moldovei, 103, 107, 115, 123, 224, 288.
 Ștefănescu Melchisedec, episcop, istoric, 75, 107, 111, 125, 161, 364, 367, 368, 472, 478, 491; — I. D., istoric de artă, 638.
 Șteflea Dumitru din Săliște, 386.
 Știbița Spiridon, episcop la Vîrșeț, 180, 516.

Știrbei Cernica, ispravnic Hurezi, 238; — ctitor, 562; — *Barbu*, ctitor, 564; — *Șerban*, ctitor, 222.
Ștrempel Gabriel, cercetător, 45, 154, 155, 156, 161, 162, 215, 293, 619.
Șubonă Constantin, protopop, 577, 606.
Șuluț Avram, preot, 602.
Șuțu Alexandru, domnitor, 422, 424, 438, 445; — *Mihail*, domnitor, 410, 445, 628, 647, 648.

T.

Taftu Ioniță, ctitor, 452.
Tagliavini C., cercetător, 359.
Tarasovici Vasile, episcop în Maramureș, 193, 194, 195, 200, 555.
Tăriță Gheorghe, ctitor, 565.
Tăutu Ion, logofăt, 365.
Tășiedan Ștefan, pr., 559.
Tempea Radu II, prot. cronicar în Brașov, 211, 256, 401, 597, 599, 604, 610, 618; — V, prot. Brașov, 400, 508, 511, 616, 617; — *Isaia*, călugăr, 645.
Teoctist, mitropolit al Transilvaniei, 59, 60, 256.
Teodor, episcop la Vîrșeț, 180; — ierom. ctitor, 428; — protopop moldovean, 6; — zugrav în București, 648; *Pompiliu*, istoric, 557, 558, 619.
Teodora-Teofana, mama lui Mihai Viteazul, 163.
Teodorescu Barbu, cercetător, 177, 338, 346; — *Nicolae*, zugrav, 571.
Teodorit, egumen Esfigmen, 646.
Teodorovici Dosoftei, episcop în Maramureș, 199, 200, 555, 556; — *Ivan*, preot, 554.
Teodosie, călugăr la Plosca, 576; — copist la Secu, 613; — ctitor Stănișoara, 563, 568; — episcop la Vîrșeț, 180, 290; — episcop la Rădăuți, Roman, apoi mitropolit al Moldovei, 95, 107, 108, 115, 119, 123, 126, 135, 139—142, 169, 224; — mitropolit al Ungrovlahiei, 88, 89, 91, 126—142, 147, 165, 169, 171, 173, 174, 175, 202, 216, 219, 267, 269, 270, 291, 298, 311, 312, 316, 327, 329, 331, 382, 493, 654, 655; — zugrav, 239.
Teofan, copist la Secu, 613; — eclesiarh la Huși, 475; — egumen la Moisei, 576; — episcop (II) la Rădăuți, 118; — episcop (III) la Rădăuți și Huși, 119, 122; — mitropolit (III) al Moldovei, 7, 8, 62; — mitropolit de Paleopatra, 26; — patriarh al Ierusalimului, 33, 34, 267, 289.
Teofil, copist, 613; — episcop la Huși și Roman (sec. XVIII), 364, 365, 367, 467, 469; — episcop la Rîmnic, 163, 164, 175, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 46—52, 57, 63, 65, 170, 202; episcop la

Vad, 192; — mitropolit al Transilvaniei, 91, 140, 197, 255, 297, 298, 493.
Thomas à Kempis, teolog apusean, 50, 209
Theotochi Nichifor, arhiepiscop, 606, 612.
Tige, general, 340.
Timotei, stareț la Cernica, 562.
Tincu Velia Nicolae, preot istoric, 187, 524.
Tissarovski Ieremia, episcop, 35.
Tiszabéczi Gaspar, superintendent calvin, 83.
Toader — din Feldru, dascăl, 213; — pr. Galda, 602; — zugrav, 630.
Todoran Romulus, prof., 110; — *Todor* (Tănase) din Bichigiu, 398, 401.
Tófői Mihail, superintendent calvin, 85, 86, 89.
Toma, logofăt, 470; — preot Făgăraș, 322.
Tomescu Constantin, prof., 426.
Tomovici Stanciu, 408, 416.
Tomșa Ștefan II, domnul Moldovei, 5, 8, 10, 13, 60, 113, 116, 117, 121, 122, 192, 222, 264; — *Leon*, domn muntean, 47, 163, 249, 263.
Topai Toma, protopop filocalvin, 81.
Topliceanu Dumitrache, cond. tipografie, 421.
Toroczky Ioan, conte, 373.
Totovici Ghenadie, vicar Oradea, 535.
Trapezuntul Teodor, prof., 27, 275; — *Gheorghe*, 328.
Triflea Moga, din Orlat, 387.
Trifon, ierom., 581.
Trufășel Efrem, episcop la Buzău, 170.
Tudoran Zugravul, 236; — *Vasile*, ctitor, 566.
Tur Nichifor, egumen Kiev, 33.
Turciu Constantin (Costan), preot în Crișcior, 602, 603.
Turcu Constantin, istoric, 359, 578.
Turdeanu Emil, cercetător, 14, 214.
Tuskanovski Lavrentie Zizanie, cărturar kievean, 33.
Tzigara Zottu, ctitor, 223.

T.

Țamblac Grigorie, 21.
Țepelea Gabriel, cercetător, 76, 431, 439.
Țichindeal Dimitrie, pr. prof., 535, 653.
Țifescu Ilie Enache, spătar ctitor, 224.
Țirca Iov, episcop în Maramureș, 198, 201, 317, 555.
Țumbru Mihail, ctitor, 623.

U.

Udișteanu Dionisie, arhim., 111, 125.
Udrescu Nifon, stareț-zugrav, 628.
Ujhazi Gáspár, iezuit, 319.
Ureche Nestor, ctitor Secu, 16, 272; — *Grigore*, cronicar, 23, 40, 96, 210, 611.

Urechia Vasile Alexandrescu, prof., 604, 618.
Urs, preot în Cotiglet, 20.
Ursan, preot, 22.
Urîtescu Gr., arhim. cercetător, 229.
Ursu, N. A., cercetător, 96, 110, 111; — tipograf în Iași, 101, 102, 124, 137, 142, 174; — preot copist în Cotiglet, 212, 254; — preot ctitor în Iași, 225.
Ursus, episcopul avarițienilor, 178.
Urșanu Ion, ctitor, 564.

V.

Vahtang VI, regele Georgiei, 284.
Vameșul Păun, ctitor, 224, 265, 272.
Varlaam, copist în Sibiel, 575; — episcop la Huși, 124, 125, 224; — episcop la Huși și Rădăuți (sec. XVIII), 365, 366, 367, 368; — episcop la Rîmnic, apoi și mitropolit al Ungrovlahiei, 128, 129—132, 166, 169, 175, 219, 220, 249, 273, 291, 327, 343, 404; — mitropolit al Moldovei, 15—30, 39, 51, 64, 66, 68, 72, 75, 91, 93, 96, 113, 114, 164, 171, 181, 193, 194, 202, 203, 210, 216, 240, 244, 268, 289; — mitropolit al Transilvaniei, 21, 90, 91, 140, 169, 259.
Varnava, egumen Sucevița, 653.
Vartic Calistru, episcop de Huși și locțitor de mitropolit, 108, 123, 124.
Vartolomeu, mitropolit al Drîstrei, 494; — zugrav în Kiev, 488, 629; — Putneanul, egumen Precista Mare, 471, 571.
Varvara, ctitoră Cozla, 566.
Vasile, copist, 11; — ctitor Cozla, 566; — ctitor Puțuri, 561; — mitropolit la Timișoara, 180; — preot Pintic, 603; — preot Săliște, 388; — protopop cronicar în Brașov, 211, 215, 254; — alt protopop în Brașov, 307; — protopop în Beiuș, 551; — protopop în Giulești, 556; — un protopop ardelean, 317; — sculptor, 243; — stareț la Poiana Mărului, 561, 579, 580, 581.
Vasilievici Eustatie, preot, 652, 655; — *Ghenadie*, arhim. sîrb, 392, 656.
Văcărescu Constantin, ctitor, 563; — *Ienăchiță*, cărturar, 436.
Vârzaru Radu, armaș ctitor, 219.
Velicicovschi, v. Paisie.
Velîșco, preot, 628.
Veniamin, zugrav, 628.
Verbițki Timotei, tipograf, 42, 47, 286.
Veresmarty Ioan, prot. calvin, 86.
Vidac Vichentie Ioanovici, episcop la Timișoara, 458, 520, 521, 652.
Vidali Galaction, ierom. grec., 277.
Vilara Mihai Alexandru, ctitor, 622.
Visarion, călugăr la Athos, 582, 584; — ctitor la Cocoș, 497, 498, 563, 568; —

egumen la Sîmbăta de Sus, 574, 576, 610, 645; — psalt la Neamț, 636.
Viski Ioan, versificator al Psaltirii, 97, 210.
Vișovan Gheorghe, zugrav, 631.
Vîlsănescu Ioan, ctitor, 562.
Vișinschi Ipolit, călugăr la Cernigov, 654.
Vlad Ioan, ctitor, 622; — *Sofron*, pr. prof., 29, 162.
Vladimirescu Tudor, 326, 422, 424, 425.
Vladislav I, II și III (Ladislau), episcopi de Muncaci, 190.
Vladislavlievici Ioanichie, mitropolit la Timișoara, 517, 518, 519.
Vlahovici Daniil, episcop la Cernăuți, 489, 653.
Vlahul Cosma, tipograf, 354.
Vlaicu, tipograf, 541.
Vlădescu Tudoran, ctitor, 329.
Vlăduceanu Victor, pr., 188, 578.
Voicu Cristof, din Brașov, 383.
Voicescu Constantin, pr., 368, 578.
Voileanu Matei, copist, 100, 576, 613; — *Matei*, pr. istoric, 402, 512, 518.
Voinescu Ioasaf, arhim. ctitor, 565; — *Teodora*, istoric de artă, 14, 245, 246, 638.
Vornicescu Nestor, mitropolitul Olteniei, 111, 246, 578.
Vulcan Samuil, episcop la Oradea, 553—554.
Vulcu Anastasie, ctitor, 623.

W.

Wallis, general, 340, 341.
Wissowatius Andrei, teolog unitarian, 208.
Wladislaw IV, regele Poloniei, 34, 35.
Wolf Andreas, medic, 461, 463, 465.

Z.

Zaharia, preot Bretea, 603; — zugrav, 631.
Zaim, v. Macarie III, patr. Antiohiei.
Zagavei, preot ctitor, 222.
Zamfira, ctitoră Prislop, 572.
Zamfirescu Dan, cercetător, 280.
Zamoyski Toma, cancelar polon, 32.
Zapolya Ioan Sigismund, principe, 180, 190.
Zăcan Efrem, dascăl calvin, 181.
Zăican Ioanichie, episcop în Muncaci, 195.
Zigabenu Eutimie, 149, 278.
Zilot Românul, cronicar, 417, 454.
Zmucilă Savin, ctitor, 566.
Zoba Ioan, protopop filocalvin, 81, 86, 89, 90, 254, 260.
Zorilescu Barbu, pr. ctitor, 564.
Zosim vistiernicul, ctitor, 16.
Zosima, stareț Lavna Pecerska, 488.

INDICE DE LOCURI

A.

- Abrud*, oraș, 394, 506, biserică, 630, schit, 574.
- Aciliu* — Sibiu, 389.
- Adam* — Fălciu, mănăstire, 224, 272.
- Adjud*, oraș, — ținut, 112.
- Adrianopol*, 160, — pacea, 486.
- Afumați* — Ilfov, biserică, 221.
- Agaiton* — Botoșani, mănăstire, 566.
- Agapia* — Neamț, mănăstire, 119, 224, 233, 348, 633.
- Agria* (Egger), în Ungaria, seminar unit, 544, 552, 553, episcopie, 555.
- Alămor* — Sibiu, 68.
- Alba*, județ, 67, 89, 603.
- Alba Iulia*, oraș, 22, 42, 51, 65, 66, 67, 80, 82, 89, 132, 158, 181, 183, 186, 193, 195, 198, 256, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 308, 309, 315, 317, 318, 319, 369, 379, 382, 389, 390, 391, 501, 555, 572, 602, 656; — dietă, 257, 258, 315; — sediul Mitropoliei Transilvaniei, 56, 59, 61, 78, 80, 86, 87, 92, 167, 185, 195, 197, 200, 259, 260, 297, 306, 307, 308, 320, 322; — sediul Episcopiei unite, 309, 310, 312, 316, 318, 319, 320, 321; — sediul Episcopiei romano-catolice, 321, 385; — biserici: catedrala, 401; — Adormirea, 234; — din Maieri, 59, 60, 61; — mănăstirea din Maieri, 541, 544, 575, 622; — alte biserici, 396, 603; — icoane pe sticlă, 634; — sinodul mitropolitului Dosoftei, 60, 61, 256; — sinodul lui Sava Brancovici, 84, 85; — sinoade de unire, 297, 303; — alte sinoade, 317—320; — școli, 254; tipografie, 90, 91, 146, 202, 203, 254, 312, 374, 541.
- Alep*, reședință mîtr., 644, tipografie, 146, 284—430.
- Alexandria*, patriarhie, 263, 282, ajutoare românești, 158, 266, 267, 279, 348, 493, 642—643, 649.
- Aliman* — Constanța, școală, 497.
- Almaș* — Neamț, schit, 566.
- Alun* — Hunedoara, biserică, 624.
- Alunișu* — Buzău, schit, 345.
- Amărăștii de Jos* — Dolj, biserică, 625.
- Amsterdam*, 41, 204, 284.
- Andros*, insulă, ajutoare românești, 649.
- Aninoasa* — Muscel, mănăstire, 219, 237, 329, 418.
- Aninoasa-Cislău* — Buzău, mănăstire, 345.
- Antiohia*, patriarhie, 145, 146, 157, 282, ajutoare românești, 282—284, 560, 643, 644.
- Apoldul de Jos* — Sibiu, biserică, 630.
- Arad*, oraș, 515, 534; — episcopia, 484, 503, 504, 516, 525—538, 550, 598, 616, 652, 653; — Biserica Sf. Apostoli, 526; — catedrala Sf. Ioan Botezătorul, 536; — mănăstirea Sf. Simeon Stîlpcul din Gai, 534, 536, 576, 623; — paraclis unit, 535; — institut pedagogic, 535; — institut teologic, 536.
- Arbănași* — Bulgaria, ajutoare românești, 285, 649, 651.
- Argeș*, oraș-județ, 127, 334, 414, 447; — episcopie, 413, 414, 447—455, 628; — școli, 452, 597, 614; — mănăstirea lui Neagoe, 9, 127, 217, 219, 221, 228, 231, 242, 343, 389, 450, 452, 453, 629; — Sf. Nicolae domnesc, 627; — paraclisul Sf. Nifon, 452.
- Arieșul Mare* — Alba, 397.
- Arghiș* — Cluj, biserică, 630.
- Arnăuțchioi* — Constantinopol, ajutoare rom., 648, 649.
- Arnota* — Vâlcea, mănăstire, 217, 221, 228, 231, 235, 243.
- Arpașul de Jos*, — de Sus — Făgăraș, schituri 386, 573, 574.
- Asău* — Moinești, schit, 566.
- Atena*, 648.
- Athos*, Muntele, 10, 270—272, 274, 279, 383, 407, 415, 417, 459, 549, 563, 581, 582, 583, 585, 586, 629, 645, 646, 648, 649, 657; — mănăstirile: Caracalu, 272; — Constamonit, 272; — Cutlumuș, 271; — Dionisiu, 272, 328; — Dohăriu, 271; — Esfigmen, 272, 646; — Hilandar, 184, 286, 645, 646; — Ivir, 128, 264, 271, 285, 646; — Karies, 271; — Filotei, 646; — Grigoriu, 646; — Marea Lavră, 218, 244, 271, 646; — Pantocrator,

- 272, 581; — Sf. Pavel, 221, 272, 291; — Sf. Pantelimon, 272, 646; — Simon-petra, 272; — Stavronichita, 272; — Vatoped, 271, 646; — Zografu, 271, 285; — Xenofon, 272, 646; — Xiropotam, 265, 272, 645, 646; — paraclisul Sf. Cruce, 646; — schitul Sf. Ilie, 582, 584, 585.
- Așintși* — Mureș, biserică, 624.
- Austria* 341, 568, 651.
- Averești* — schit, 474.
- Avrig* — Sibiu, biserică, 622, 629.
- B.**
- Babadag* — Tulcea, biserică, 496, 497.
- Babele* — Vrancea, schit, 81, 107, 168, 169; — Vlașca, schit, 562.
- Bacău*, oraș, 112.
- Bacica*, episcopie sârbească, 515.
- Bacicovo*, mănăstire în Bulgaria, 285.
- Bahna* — Neamț, 472.
- Baia* — Tulcea, biserică, 497.
- Baia de Aramă*, biserică, 221.
- Baia de Criș* — Hunedoara, 257.
- Baia de Fier* — Gorj, biserică, 564, 633.
- Baia Mare*, 542, 553, 556.
- Balamand*, mănăstire, 284.
- Balamuci* — Ilfov, schit, 621, 633.
- Balșa* — Hunedoara, 397.
- Balta* — Ucraina, 481.
- Banaț*, viața bis., 178—181, 514—524, 601, 602, 624, 632, 637.
- Bar* — Polonia, 33.
- Barbu* — Buzău, schit, 644.
- Baru Mare și Mic* — Hunedoara, biserici, 630.
- Bascovele* — Argeș, schit, 221.
- Baziaș* — Caraș Severin, mănăstire, 522, 576, 577.
- Băbeni* — Rm. Sărat, mănăstire, 219, 273.
- Băiești* — Hunedoara, biserică, 630.
- Băilești* — Dolj, biserică, 625.
- Băișoara* — Cluj, biserică, 630.
- Băjești* — Argeș, mănăstire, 219, 231, 232, 236.
- Bălănești* — Neamț, biserică, 621.
- Bălinești* — Suceava, biserică, 365.
- Bălteni* — Ilfov, biserică, 231, 272.
- Bărbătești* — Dîmbovița, mănăstire, 217; — Vîlcea, schit, 342.
- Bătești* — Timiș, biserică, 632.
- Bechet* — Dolj, 486.
- Becicherecul Mic* — Timiș, 388.
- Becicherecul Mare* (azi Zrenianin — Iugoslavia), 515, 516, 525.
- Beirut* — Liban, 283.
- Beiuș* — Bihor, 185, 257, 528, 529, 550; biserici, 623, domenii, 530, liceu, 554.
- Bejan* — Hunedoara, biserică, 624.
- Belgrad* — Iugoslavia, 514, 529; — pacea, 336, 341, 350, 383, 518, 519; — mitropolie, 337, 339, 340, 518, 519, 529, 651.
- Belogorie*, în Rusia, 180.
- Bender*, cetate, 457.
- Bengeștii de Mijloc* — Gorj, biserică, 564.
- Berbești* — Maramureș, 197.
- Berca* — Buzău, mănăstire, 222, 345.
- Bereg*, județ, 190, 193.
- Berislăvești* — Argeș, schit, 389, 561, 656.
- Berivoiul Mare*, Făgăraș, schit, 574.
- Berlin*, 204, 495.
- Berzunți* — Bacău, biserică, 621, 646.
- Bezdin* — Arad, mănăstire, 508, 576, 577.
- Bica* — Cluj, biserică, 624.
- Bichiș*, județ, 528.
- Bielgorod*, în Rusia, 350, 655.
- Bielorusia*, 43, 44.
- Biharea*, 184.
- Bihor*, județ (ținut), 78, 182, 190, 196, 200, 212, 213, 254, 258, 528, 597, 603, 624; — viața bis., 184—187, 526—538, 549—554, 601.
- Biserica Albă* — Iugoslavia, 515, biserică prot. 522.
- Bisericiani*, mănăstire, 123, 167, 172.
- Bistra* — Alba, 397, 539.
- Bistrița*, mănăstire în Moldova, 7, 15, 66, 113, 269; în Oltenia, 7, 48, 52, 167, 211, 221, 228, 239, 244, 274, 341, 570, 628; oraș în Transilvania, 417, 461; ținut, 60, 67, 88; scaun, 397.
- Bixad* — Satu Mare, mănăstire, 196, 291, 549, 555, 575.
- Bîrlad*, biserici: domnească, 233; Sf. Ilie, 567; Sf. Gheorghe, 567.
- Bîrsa*, țară, 67, 158, 340, 383, 496.
- Bîrsana* — Maramureș, biserică, 624, 631, mănăstire, 200, 574.
- Bîrsăul Mare* — Sălaj, biserică, 630.
- Blaj*, oraș, 137, 295, 390, 394; — domeniu, 374, 376, 399, 542; — Episcopia unită, 370, 374, 377, 379, 385, 400, 505, 539—549, 552, 553, 554, 600, 616; — mănăstirea Bunavestire, 541, 543, 575; — mănăstirea Sf. Treime, 374, 380, 542, 543, 544, 547, 575, 623, 630, 633; — școli, 540, 543, 544, 545, 547, 548, 609, 616; — tipografia și tipăriturile, 496, 541, 542, 544, 545, 557, 605, 607, 634, 635; — adunarea din 1848, 548, 549.
- Blăjani* — Buzău, 422.
- Bobocii* — Buzău, schit, 442.
- Bobîlna* — Hunedoara, 298, 394.
- Bodești* — Vîlcea, biserică, 342, 563.
- Bogdana*, în Moldova, mănăstire, 107, 115, 224, 233, 240.
- Bogdănești* — Vîlcea, schit, 166; biserică, 564.

- Bogoiavlenski Troițka Sergheeva*, mînăstire, 289.
- Boholț* — Făgăraș, 397.
- Boița* — Hunedoara, 572; — Sibiu, icoane pe sticlă, 635.
- Bolintin*, mînăstire, 271.
- Bonțești* — Vrancea, schit, 174, 219.
- Bordești* — Buzău, biserică, 237, 345.
- Borloveni Vechi* — Caraș Severin, biserică, 632.
- Borșa* — Maramureș, biserică, 631.
- Bosnia* — Iugoslavia, 383, 495, 525.
- Boșorod* — Hunedoara, 397.
- Botiza* — Maramureș, biserică, 624.
- Botoșani*, biserici: Sf. Voievozi, 628, *Uspeșnia*, 272; mînăstirea Popăuți, 644.
- Bozieni* — Roman, biserică, 223, 233.
- Bradu* — Buzău, mînăstire, 218.
- Brașov*, oraș, 55, 140, 158, 244, 257, 315, 329, 330, 340, 344, 383, 392, 416, 418, 421, 425, 445, 501, 597, 613, 614, 629, 630, 645, 652; — biserici: Sf. Nicolae din Șchei, 59, 83, 118, 210, 211, 241, 254, 255, 256, 292, 311, 340, 344, 382, 395, 429, 502, 597, 599, 610, 616, 636, 655, Sf. Treime (grecească) 418, 623, Sf. Treime (Dîrste), 622; — icoane pe sticlă, 634; — tipărituri, 185, 203, 651.
- Brazi*, schit, 107, 224.
- Brădet* — Argeș, schit, 236, 627; — Bihor biserică, 624, 630.
- Brădicești* — Vaslui, schit, 124, 224, 366, 367, 472.
- Brăila*, 479, cetate, 457, raia, 480, 486, 487; — sediul Mitropoliei Proilaviei, 480, 481, 482, 486, 494, 495; — biserică Sf. Arhangheli, 480, 490; — mînăstirea Sf. Nicolae, 482.
- Brănișca* — Hunedoara, biserică, 624.
- Brătășești* — Argeș, schit, 562.
- Brătești*, schit în Moldova, 570, 613.
- Brăzești* — Alba, biserică, 630.
- Brebu* — Prahova, mînăstire, 217, 231.
- Brest* — Polonia, 32, 33, 190, 267, 274.
- Bretea Mureșană* — Hunedoara, biserică, 624.
- Brezoi* — Vîlcea, biserică, 452.
- Briansk*, mînăstire rusească, 584.
- Brîncoveni* — Olt, mînăstire, 133, 217, 220, 228, 242, 339.
- Brusturi* — Bihor, biserică, 624.
- Bucerdea Grînoasă* — Alba, 397.
- Bucium* — Făgăraș, 399, schit, 574, 575.
- Bucium-Isbita* — Alba, biserică, 630.
- Bucovăț* — Dolj, mînăstire, 273.
- Bucovina*, episcopie, 477, 506.
- București*, 108, 131, 140, 159, 160, 204, 255, 265, 266, 268, 298, 404, 417, 418, 423, 424, 429, 430, 435, 444, 445, 449, 458, 486, 490, 493, 498, 589, 590, 628, 635; — pacea din 1812, 417, 420; — reședința Mitropoliei, 56, 88, 89, 126, 311, 326, 388, 392, 404, 415, 423, 429; — biserici: catedrala, 56, 91, 126, 154, 218, 405, 425, 595, 651; — Batiște, 564; — Bucur, 564; — Crețulescu, 563, 621, 626, 633; — cu sfinți, 329, 563, 626; — Doamnei, 219, 242; — Domnița Bălașa, 415, 563, 614; — Domnească, 596, 634; — Dintr-o Zi, 221; — Mavrogheni, 421; — Mihai Vodă, 272; — Mîntuleasa, 564; — Negustori, 237, 564; — Oborul Vechi, 408; — Olari, 564; — Popa Herea, 564; — Popa Ivașcu, 564; — Popa Nan, 564; — Popa Soare, 564; — Sărindar, 217, 244, 627; — Schitu Măgureanu, 415, 563, 590; — Slobozia, 645; — Sf. Apostoli Petru și Pavel, 217; — Sf. Dumitru, 443, 445; — Sf. Elefterie Nou, 5; — Sf. Elefterie Vechi, 564, 621; — Sf. Gheorghe Nou, 133, 168, 220, 231, 237, 242, 270, 487; — Sf. Gheorghe Vechi, 127, 153, 406, 415, 590, 614, 634; — Sf. Ioan Botezătorul, 328; — Sf. Nicolae Șelari, 330; — Sf. Nicolae Țigănie, 408; — Sf. 40 de Mucenici, 431, 435, 563; — Sf. Spiridon Nou, 645; — Sf. Spiridon Vechi, 560, 644; — Stavropoleos, 242, 561, 620, 626, 632, 633; — Vergu, 329, 563; — mînăstiri: Antim, 150, 154, 156, 157, 328, 330, 415, 416, 454; — Colțea, 221, 227, 231, 237, 242, 243, 403, 409, 571, 590, 597, 614, 636; — Cotroceni, 108, 169, 219, 231, 237, 242, 243, 244, 271, 328; — Mărcuța, 222; — Plum-buita, 217, 231; — Radu Vodă, 126, 128, 264, 271, 285; — Sf. Ecaterina, 272, 440; — Sf. Ioan Mare, 220, 414, 442, 443, 444; — Sf. Sava, 269, 654; — Stelea, 126; — Văcărești, 242, 560, 570, 620, 626, 633; — Zlătari, 267, 328, 334, 643, 649; — paraclisul Mitropoliei, 329; — spitale: Colțea, 221; — Filantropia, 419, 444; — Pantelimon, 560, 571; — școli: Academia de la Sf. Sava, 248, 262, 275, 276, 277, 403, 405, 406, 410, 415, 421, 423, 493, 583, 649; — școala de grămatice de la Antim, 416, 452, 570, 590, 614, 636; — școala de muzică, 423, 636; —

- alte școli, 322, 430, 435, 614; — tipografii: a Mitropoliei, 124, 131, 133—140, 144, 145, 146, 149, 150, 172, 202, 203, 287, 330, 333, 403, 406, 407, 416, 421, 424, 451, 452, 496, 605; — secția grecească, 144, 147, 150, 262, 277, 278, 408, 645, 650; — tipografia de la Antim, 150, 226, 330; — tipografia de la Cișmea, 421, 423, 424; — tipografia Văcăreștilor, 333.
- Buczacz*, mănăstire în Polonia, 287.
- Buda* — Ungaria, 393; — episcopie sîrbă, 501, 503, 504, 505, 515, 521, 598; — tipografie, 449, 451, 454, 496, 510, 511, 605, 643, 644, 651.
- Budești* — Maramureș, 196, 394, 556; — biserică, 241, 624, 631; — mănăstire, 574.
- Budișor* (Buduș), — j. Bistrița Năsăud, 113.
- Budișteni* — Muscel, schit, 219.
- Buhalnița*, mănăstire, 222.
- Bugeac*, 112, 479, 480, 482.
- Bujor* (Traian Vuia) — Timiș, biserică, 632.
- Bulgaria*, legături, 651.
- Buliga* — Pitești, schit, 331.
- Bulz* — Alba, schit, 574.
- Bunea* — Vîlcea, schit, 627.
- Bungard* — Sibiu, biserică, 234, 243.
- Buniți*, sat în Moldova, 9.
- Bursuci* — Vaslui, mănăstire, 224, 272.
- Butoi* — Dîmbovița, mănăstire, 273, 647.
- Buzău*, episcopie, 169—175, 247, 249, 250, 326, 329, 343—345, 409, 414, 440—446, 484, 487, 594, 628, 642; — tipografie, 41, 133, 140, 146, 173, 174, 202, 345, 452; — biserici: catedrala, 217, 595; — Banu, 646; — Gîrlași, 564; — Negustori, 219; — școli: 406, 409, 442, 614; — spitalul Gîrlași, 444.
- Büyük Dere*, școală, 649.
- C.**
- Calafat*, biserică, 625.
- Calafindești* — Suceava, 213.
- Calbor* — Făgăraș, biserică, 622.
- Calopetra*, mănăstire în insula Rodos, 647.
- Calvini* — Buzău, biserică, 564, 621, 627.
- Caracal*, biserici: Intrarea în biserică, 218; — Sf. Ioan Botezătorul, 564; — Toți Sfinții, 564.
- Caransebeș*, oraș, 178, 179; — centru calvin, 65, 79, 181; — district, 179; — episcopie, 179, 187, 286, 516—523, 529, 601, 653; — mănăstire, 179, 576; — școli, 254, 616.
- Caras*, județ, 182, 186.
- Carei* — Satu Mare, 196, 291, 556.
- Carloviț*, pacea de la, 296, 304, 514, 516; — Mitropolia sîrbă, 382, 383, 387, 388, 389, 391, 392, 459, 467, 477, 500, 501, 503, 505, 506, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 529, 531, 534, 535, 551, 599, 651, 652, 653, 656, 657; — protopopiat, 522; — școală teologică, 597.
- Cașin* — Tg. Ocna, mănăstire, 224, 233, 269.
- Cattaro* (Kotor) — în Dalmația, 501.
- Călata* — Cluj, 304.
- Călărași* — Ialomița, 486.
- Căldărușani*, mănăstire, 217, 228, 231, 330, 410, 411, 425, 437, 446, 568, 570, 585, 586, 592, 610; — școală de zugrăvi, 571, 627, 628; — copiiști, 586, 613.
- Călimănești* — Vîlcea, 130.
- Călinești* — Maramureș, biserică, 624, 631, — Prahova, 231; — Vîlcea, biserică, 564.
- Călugăreni* — Ilfov, 159.
- Căpriană* — mănăstire, 271, 417.
- Cărbunești* — Gorj, biserică, 564.
- Cărpiniș* — Alba, 390; — Hunedoara, biserică, 629.
- Cășcioarele* — Vlașca, mănăstire, 272.
- Cășeiul de Jos* — Cluj, schit, 574.
- Căușani* — Tighina, reședința Mitropoliei Proilaviei, 480; — biserică Adormirea, 484, 491, 567.
- Căvărăn* (azi Const. Daicovici), biserică, 632.
- Ceaba* — Cluj, biserică, 624.
- Ceala* — Arad, biserică, 182.
- Cebza* — Timiș, mănăstire, 576, 624.
- Cehei* — Sălaj, biserică, 624.
- Celei* — Olt, biserică, 625.
- Cenad* — oraș, 183; — județ, 182; — episcopie catolică, 518.
- Cergăul Mare* — Alba, 399, 542.
- Cernatu* — Brașov, biserică, 622.
- Cernavoda* — Constanța, biserică, 496, 497; — școală, 497.
- Cernăuți*, oraș, 116, 349, 477; — ținut, 487; — episcopie, 467, 477, 489, 653; — biserică Adormirea, 567; — biserică Sf. Treime, 476; — școală clericală, 591.
- Cerneți* — Mehedinți, mănăstire, 218.
- Cernica*, mănăstire, 328, 562, 570, 585, 586, 592, 628, 643; — biserici și paraclise, 562; — școală de zugrăvi, 571; — copiiști de manuscrise, 585, 586, 613.

- Cernigov*, în Rusia, 292, 350, 655.
Cerven, în Bulgaria, episcopie, 285.
Cetatea Albă, oraș, 417, 479, 480, 484, 657;
 — eparhie, 485; — de Baltă, dome-
 niu, 67.
Cetatea Mică — Vaslui, schit, 240.
Cezareea Capadociei, mitropolie, 405, 642.
Cheia — Prahova, mănăstire, 562, 568; —
 Vâlcea, schit, 562.
Chicu, mănăstire în Cipru, 647.
Chiejd — Sălaj, biserică, 624.
Chiheru de Sus și de Jos, mănăstiri, 573,
 574.
Chilia, cetate, 479, 480, 484; — biserică,
 490.
Chilia Nouă, biserică, 223.
Chiliile — Buzău, schit, 442.
China, 136, 205.
Chioar, district, 67.
Chiprovăț — Bulgaria, 244.
Chișinău, 445; — arhiepiscopie, 417, 489;
 — biserici: Nașterea Maicii Domnului,
 567; — Sf. Ilie, 567; — Sf. Împărați,
 567.
Chiuești — Cluj, biserică, 396, 631; —
 schituri, 573, 574.
Ciacova — Timiș, 653; — biserică, 632.
Cib — Alba, biserică, 629.
Ciceu — Cluj, schit, 574.
Ciclova — Banat, mănăstire, 179, 576.
Cilic-Dere — Tulcea, mănăstire, 498.
Cilieni — Olt, biserică, 625.
Cincul Mare — Făgăraș, scaun, 397.
Cioara — Alba, schit, 393, 394, 573, 574,
 576, 616, 629, 630.
Cioclovina de Jos și de Sus — Gorj, schi-
 turi, 561.
Ciorogîrla (Samurcășești) — Ilfov, mînăs-
 tire, 562.
Cipru, ins., 274, 284, 647.
Cislău — Buzău, mănăstire, 345, 442.
Ciuci — Bihor, protopopiat calvin, 186,
 260.
Ciufud — Alba, 399, 542.
Ciula Mare — Hunedoara, biserică, 234,
 255, 631.
Cizer — Sălaj, biserică, 624.
Cîlnic — Caraș-Severin, biserică, 632.
Cîmpani de Pomezău — Bihor, biserică,
 624.
Cîmpulung Moldovenesc, 417; — biserici,
 456, 567.
Cîmpulung (Muscel), oraș, — tipografie,
 33, 42, 47, 48, 50, 128, 202, 226, 286;
 — biserici: Negru Vodă, 217, 236; —
 Sf. Nicolae, 564; — Sf. Vineri, 564;
 — mănăstirea Adormirea, 128, 171, 329.
Cîrligătura, ținut, 112.
Cîrnul — Buzău, mănăstire, 217, 580, 581.
Clatia — Bucium-Iași, mănăstire, 224.
Clopodia — Timiș, biserică, 632.
Cluj, oraș, 137, 318, 323, 369, 393; — e-
 piscopie, 400, 509, 541, 549; — județ,
 67, 624; — dietă, 548; — arhiepisco-
 pie, catedrală, biserica lui Bob, 623;
 — biserica din Deal, 623.
Coasta Păușești — Vâlcea, biserică, 561.
Cocoș — Tulcea, mănăstire, 497, 498, 563.
Cohalm (Rupea) — Brașov, scaun, 397.
Cojocna — Cluj, biserică, 630.
Colnic — Vâlcea, schit, 342, 561.
Colun — Sibiu, 391.
Comana — Ilfov, mănăstire, 77, 184, 221.
Comana de Jos și de Sus — Făgăraș,
 schituri, 574.
Comanca — Vâlcea, schit, 166, 561.
Comlăuș — Arad, 534.
Constantinopol, oraș, 87, 96, 126, 136, 144,
 159, 163, 187, 204, 242, 265, 267, 274,
 282, 325, 328, 417, 444, 461; — Pa-
 triarhia ecumenică, 19, 25, 40, 41, 144,
 184, 204, 223, 277, 311, 325, 348, 405,
 411, 448, 456, 461, 481, 482, 483, 485,
 486, 490, 492, 494, 495, 591, 647, 648;
 — biserică Vlah Serai, 646, 647; —
 biserică Sf. Gheorghe, 264; — bise-
 rica Sf. Nicolae—Galata, 221, 266; —
 mănăstirea Studion, 19; — metocul Sf.
 Mormînt, 648; — școli, 207, 419, 649;
 — ajutoare românești, 158, 263—266,
 279, 411, 642.
Constanța, județ, 495.
Copăcel — Făgăraș, 399.
Copăceni — Cluj, biserică, 630.
Corbii de Piatră — Argeș, schit, 452.
Corița, în Albania, școală, 649.
Cornățel — Ilfov, mănăstire, 217.
Cornești — Sighișoara, biserică, 623, 624.
Cornet — Vâlcea, schit, 219, 231, 232, 627.
Corni — Maramureș, 394.
Cosău — Maramureș, 197, 199.
Coșula — Botoșani, mănăstire, 288.
Costești — Argeș, biserică, 564; — Vâl-
 cea, biserică, 564.
Cotiglet — Bihor, 212.
Cotmeana — Argeș, mănăstire, 228, 562.
Cotnari — Iași, 10.
Covasna, biserică, 622.
Covurlui, ținut (județ), 112.
Cozia, mănăstire, 55, 127, 128, 129, 130,
 132, 148, 163, 164, 221, 227, 228, 230,
 237, 239, 242, 344, 392, 393, 427, 428,
 448, 453, 570, 628.
Cozieni — Buzău, schit, 345.

Cozla (*Draga*) — Piatra Neamț, schit, 566.
 Craiova, oraș, 341, 428, 429, 651; — biserici: Adormirea, 564; — Gănescu, 431, 435, 564; — Madona Dudu, Obedeanu, 429, 561; — Sf. Apostoli, 564; — Sf. Dumitru, 217, 239, 428, 448, 614, 627; — Sf. Gheorghe Nou, 564; — școli, 406, 431, 435; — școala de la Obedeanu, 431, 571, 590, 614.
 Crasna — Gorj, schit, 56, 218, 236, 243, 627; — în Transilvania, comitat, 67, 186, 190, 258.
 Crăciunelul de Sus — Alba, 397.
 Creta, insulă, 275, 331, 482, 495.
 Crivina de Sus — Timiș, 624.
 Crînguri — Vlașca, 588.
 Croația, credincioși români, 181, 383, 515, 518.
 Crucea, schit, 107, 108.
 Cruședol — Iugoslavia, mănăstire, 183, 285, 516, 525.
 Cuculata — Făgăraș, schit, 574.
 Cugir — Hunedoara, 398.
 Cuhea (*Bogdan Vodă*) — Maramureș, mănăstire, 574, biserică, 624, 631.
 Cuib — Buzău, schit, 345.
 Cupșeni — Maramureș, biserică, 624.
 Cusici, mănăstire în Banat, 522, 576, 577.
 Cut — Alba, 541.
 Cutiș — Sălaj, biserică, 630.
 Cuzdrioara — Dej, 396, 397.

D.

Daia Română — Alba, schit, 390, 574.
 Damasc, reședință patriarhală, 283.
 Dalmația, 501.
 Dăeni — Tulcea, școală, 497.
 Dăești — Vâlcea, biserică, 564.
 Dălhăuți — Vrancea, mănăstire, 579, 580, 581.
 Dărmănești — Lapoș-Neamț, schit, 566.
 Deal — Alba, 390, 401.
 Dealu, mănăstire, 221, 228, 231, 274, 407, 422, 425; — tipografie, 50, 170, 202, 203, 226, 287.
 Dealu Mare (*Hadîmbu*) — Iași, mănăstire, 224, 269.
 Debrețin — Ungaria, 291, 393.
 Deda — Mureș, schit, 574.
 Dejani, Făgăraș, 397, schit, 574.
 Deleni — Slatina, schit, 165, 171.
 Delureni — Bihor, biserică, 624.
 Dengheleg — Satu Mare, 556.
 Densuș — Hunedoara, biserică, 631.
 Derșida — Sălaj, 553.
 Desești — Maramureș, biserică, 624, 631.
 Desna — Arad, biserică, 182.

Deva, oraș, 257, cetate, 385, 391.
 Didești — Teleorman, mănăstire, 222.
 Dintr-un lemn — Vâlcea, mănăstire, 218, 221, 231, 237.
 Diosig — Bihor, 531.
 Dipalița în Epir, mănăstire, 273.
 Dîmbovița, județ, 334, 414.
 Dîncu — Cluj, biserică, 630.
 Doamna — Piatra Neamț, schit, 566.
 Doba — Sălaj, biserică, 624.
 Dobîca, comitat, 67.
 Dobra — Hunedoara, 384, 387, 391.
 Dobreni — Ilfov, biserică, 218, 236.
 Dobric — Lăpuș, biserică, 624, 631.
 Dobriceni — Olt, biserică, 564.
 Dobridor — Dolj, biserică, 625.
 Dobrin — Sălaj, biserică, 624.
 Dobrogea, viață bis., 480, 492—499.
 Dobrovăț — Iași, mănăstire, 31, 271, 418.
 Dobrușa — Vâlcea, schit, 166, 167, 431, 435, 627; — Soroca, mănăstire, 566.
 Doicești — Dîmbovița, biserică, 221, 230, 242.
 Dolj, județ, 624.
 Doljești — Roman, mănăstire, 566, 621.
 Dorohoi, oraș, ținut, 112, 477, biserici, 628.
 Dorolț — Satu Mare, 394, 556.
 Dragomirești — Maramureș, 613, biserică, 624, Neamț-sat — Suceava, sat, 6.
 Dragomirna, mănăstire, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 18, 113, 117, 222, 227, 232, 233, 234, 239, 242, 289, 408, 459, 569, 570, 582, 583, 585.
 Dragoslavele — Argeș, biserică, 219.
 Dragu — Sălaj, biserică, 630.
 Drăgănești — Bihor, 550; — Olt, schit, 561; — Prahova, biserică, 219; — Teleorman, schit, 217.
 Drăgești — Bihor, 530.
 Drăgoi-chioi, școală, 649.
 Drăguș — Făgăraș, schit, 573, 574, 576, 613.
 Drăgușani — Bacău, schit, 224.
 Dristra, Mitropolie, 480, 481, 486, 496; — catedrală, 285, 493.
 Dubăsari pe Nistru, tipărituri, 463; — oraș, 481, 482, 483, 485, 634, 658.
 Dumbrăvița — Focșani, mănăstire, 269.
 Dunărea de Jos, episcopie, 495.
 Dusicon, mănăstire lângă Tricala, 646.
 Durău — Neamț, schit, 566.

E.

Ecatontapiliani, mănăstire în ins. Paros, 647.
 Epir, în Grecia, 19, 273, 274, 285, 418, 419, 561.

Ernei — Mureș, biserică, 624.
Esztergom — Ungaria, arhiepiscopie catolică, 297, 309, 310, 312, 318, 320, 377, 378, 528, 540, 546, 552.

F.

Făgăraș, oraș, 68, 78, 79, 88, 132, 257, 258, 382, 391; — ținut, țară, 20, 60, 67, 68, 78, 79, 80, 81, 167, 258, 260, 311, 315, 319, 370, 398, 400, 544, 629; — biserică Sf. Nicolae, 221, 230, 234, 239, 241, 322, 573; — sediul Episcopiei unite, 321, 322, 323, 324, 370, 374, 555; — școli, 254.
Fălciu, ținut, 112, 121.
Fărcădin — Hunedoara, 572.
Fedeleşoiu — Vâlcea, 130, 219.
Feldioara — Brașov, biserică, 623.
Feldru — Bistrița-Năsăud, 213, schit, 574.
Feleacu — Cluj, mănăstire, 572, 574, 575, 576, biserică, 630.
Fildu de Sus — Sălaj, biserică, 624.
Filipești-Tîrg — Prahova, biserică, 218, 237.
Filipeștii de Pădure — Prahova, biserică, 221, 237, 243.
Finșel — Cluj, biserică, 624.
Finta, luptă, 54.
Fîntîna Banului — Dolj, biserică, 625.
Fîstici — Vaslui, mănăstire, 621.
Flămînzești — Argeș, biserică, 442.
Florești — Vaslui, mănăstire, 224, 240, 646.
Focșani, oraș, 104, 470; biserici: Precista, 565, 621, 646; — Proorocul Samuil, 468, 565, 572, 621; mănăstirea Sf. Ioan, 107, 108, 169, 219, 273; școală, 275, 444.
Franța, 205.
Frata — Cluj, 393.
Frăsinei (Frăsînet) — Vâlcea, mănăstire, 561.
Frunzânești — Ilfov, 628.
Fundeni — București, biserică, 221, 237.

G.

Gad — Timiș, biserică, 632.
Galați, oraș, 26; reședință mitropolitană, 480, 495; biserici: Mavromol, 224; Sf. Dumitru, 223; Precista, 233, 234, 271; mănăstirea Sf. Nicolae, 265.
Galda de Jos — Alba, biserică, 234.
Galeș — Argeș, biserică, 453.
Galicea Mare — Dolj, biserică, 625.
Galiția, 476.
Gălpîia — Sălaj, biserică, 624.

Gârdești — Vâlcea, 628.
Găvanele — Buzău, schit, 345, 443.
Găvănești — Buzău, biserică, 443.
Geneva — Elveția, 264.
Geoagiu de Sus — Alba, mănăstire, 572, 574, biserică, 234, 622, 629.
Ghelari — Hunedoara, biserică, 630.
Gherdani — Satu Mare, 394.
Gherghița — Prahova, biserică, 218, 230, 231.
Gherla, oraș, 321, 374.
Gherman — Timiș, biserică, 632.
Ghighiu — Ploiești, mănăstire, 562, 586.
Ghimbav — Brașov, biserică, 622.
Giulești — Ilfov, schit, 409; — Maramureș, 542, mănăstire, 574, biserică, 624, 631.
Giurgeni — Roman, schit, 364, 566.
Giurgiu, 486, raia 479, 480, 487.
Gîrbou — Sălaj, schit, 574.
Gîrcina — Neamț, schit, 244, 566.
Gîrda de Sus — Alba, biserică, 630.
Gîrla — Teleorman, biserică, 625.
Glavacioc — Argeș, mănăstire, 129, 166, 228, 403.
Gledin — Bistrița-Năsăud, 360.
Glîmboaca — Sibiu, 392.
Glod — Maramureș, biserici, 631.
Glogova — Gorj, biserică, 626.
Golești — Cîmpulung, schit, 171, 172, 219, 230.
Golgota — Dîmbovița, mănăstire, 273.
Goranu — Vâlcea, biserică, 342.
Gorj — județ, 647.
Gorovei — Dorohoi, mănăstire, 566.
Goruia — Caraș-Severin, biserică, 632.
Govojdia — Arad (azi N. Bălcescu), mănăstire, 182.
Govora — Vâlcea, mănăstire, 148, 167, 222, 228, 230, 339, 428; — tipografie, 37, 42, 48, 49, 50, 70, 71, 164, 170, 202, 226, 286, 287.
Graz — Austria, închisoare, 181, 391, 392.
Grămești — Pietreni, j. Vâlcea, biserică, 56, 219.
Greci — Olt, biserică, 331.
Greoni — Caraș-Severin, biserică, 632.
Gruzia (Georgia), v. Iviria.
Gura Motrului — Mehedinți, mănăstire, 218, 221, 228, 231, 339.
Gurasada — Hunedoara, biserică, 630.
Gura Văii — Vâlcea, biserică, 627.

H.

Habra, mănăstire lângă Baia Mare, 191.
Halki, insulă, 268, mănăstire, 273.
Halle — în Germania, 469, 535.

- Hangu* — Neamț, mănăstire, 569.
Hangu-Buhalnița — Neamț, mănăstire, 108, 224, 348, 363, 643.
Hațeg, țară, 398, 400, 544; — oraș, 68; — biserică, 631; — școli, 254.
Hădărău — Alba, biserică, 630.
Hălmagiu — Arad, biserică, 182, 532; — viață bisericească, 531, 532.
Hărnicești — Maramureș, biserică, 631.
Hășdate — Cluj, xilognavuri, 635.
Herăști — Ilfov, biserică, 218.
Herțegovina, 495, 519, 525.
Hida — Sălaj, biserică, 630.
Hios, insulă, 51, 417, 481, 649.
Hisiaș — Timiș, protopopiat, 617.
Hîncu — Lăpușna, mănăstire, 224, 566.
Hîrjauca — Orhei, mănăstire, 566.
Hîrlău — Iași, ținut, 112.
Hîrșova — Constanța, biserică, 497; — școală, 497.
Hlincea — Iași, mănăstire, 223, 227, 233, 240, 268, 269.
Hodac — Mureș, schit, 574.
Hodoș — Iugoslavia, 632.
Hodoș-Bodrog — Arad, mănăstire, 182, 184, 290, 576, 577, 616.
Hopovo, mănăstire sîrbească, 181, 285.
Horaița — Neamț, schit, 566.
Horecea — Cernăuți, schit, 349, 365, 566.
Horezu-Tîrg, biserică, 564.
Horodiște — Dorohoi, mănăstire, 657.
Hotaru — Olt, biserică, 625.
Hotin, ținut, 112, 484, 485; — raia, 480, 486, 488; — oraș, 28, 32, 489; — episcopie, 476, 479, 487—491; — biserici, 488; — școală, 489.
Humor — Suceava, mănăstire, 611.
Hunedoara, 68, 257, 315, 382; — biserică Sf. Nicolae, 241, 255; — școli, 254; — județ (regiune), 311, 603, 613, 624.
Hurezi — Vâlcea, mănăstire, 133, 167, 220, 221, 222, 227, 231, 232, 235, 237, 239, 242, 243, 244, 341, 343, 560, 570, 597, 633; — școală de zugrăvi, 626, 627.
Hust, cetate și mănăstire, 191, 197, 199, 200, 555.
Huși, oraș, 60, 66, 462; — biserică Sf. Arhangheli, 474; — catedrala, 120; — episcopia, 8, 112, 113, 114, 120—125, 366—368, 472—475, 484, 487, 625; — școală, 614.

I.

- Ialomița*, județ, 414.
Ianina, în Grecia, 272, 273, 414, 420, 646.

- Iași*, ținut, 112, 487; — oraș, 6, 7, 17, 23, 28, 51, 94, 112, 204, 266, 267, 268, 356, 362, 460, 461, 474, 482, 486, 490, 582, 644, 654; — pacea din 1791, 485; — sinodul din 1642, 27, 39, 40, 41, 65, 114, 118, 122, 204, 223, 262, 275, 286, 351; — reședința Mitropoliei Moldovei, 95, 108, 190, 477, 491, 591; — biserici: Banu, 462, 567; — Barnovschi, 222, 267, 269, 459, 470, 633; — Bărboi, 222, 271; Bîrnova, 9, 10, 16, 222, 233, 269, 614; — Curelari, 225, 567, 621; — Dancu, 470; — Sf. Arhangheli (Balica), 272; — Sf. Atanasie și Chiril, 223; — Sf. Gheorghe (Mitropolia veche), 459, 460, 462, 465, 621; — Sf. Ilie, 643; — Sf. Ioan Botezătorul, 222, 223, 233; — Sf. Nicolae Domnesc, 95, 101, 224, 352, 590, 614; — Sf. Nicolae de la Poartă, 108; — Sf. Nicolae din Șusă, 567; — Sf. Pantelimon, 567; — Sf. Paraschiva, 113, 272, 567, 590; — Sf. 40 de Mucenici, 484, 485, 490, 567; — Sf. Sava, 59, 222, 233, 268, 269, 349, 351, 614; — Sf. Spiridon, 472, 565, 566, 571, 572; — Sf. Ștefan Țicău, 567; — Sf. Teodori, 621; — Sf. Vineri, 352, 614; — Sf. Voievozi-Roșca, 225; — Stretenia (Albă), 108, 224, 462, 628; — Tălpălari, 108, 123, 225, 621; — Vovidenia, 225, 233; — mănăstiri: Cetățuia, 103, 124, 172, 233, 240, 242, 268; — Clatîa-Bucium, 224, 265, 272; — Frumoasa, 565; — Galata, 27, 121, 231, 232, 267, 269; — Golia, 9, 223, 229, 233, 234, 240, 242, 266, 271, 621, 654; — Nicorița, 222, 233; — Sf. Trei Ierarhi, 9, 15, 25, 26, 27, 36, 39, 42, 43, 222, 232, 234, 244, 264, 271, 287, 289; — schitul lui Tăriță, 565, 621; — școli, 352, 358, 467, 614; — Academia de la Trei Ierarhi, 26, 27, 39, 42, 204, 223, 247, 262, 275, 276, 286, 458, 464, 647, 649; — tipografii: a Mitropoliei, 18—25, 42, 100, 101, 172, 202, 203, 286, 354, 458, 463, 464, 496, 520, 545, 605, 634; — secția grecească de la Cetățuia, 140, 172, 226, 262, 269, 275, 276, 277, 650; — a lui Duca Sotiriovici, 350, 351, 354; — a lui Mihail Strilbițchi, 458, 605.

Ibănești-Mureș, schit, 574.

Iclodul Mare — Cluj, 241.

Ienopole, v. Ineu.

Iernut — Mureș, 55.

Ierusalim, 10, 132, 237, 274, 282, 343, 383, 654; — ajutoare românești, 109, 123, 158, 267—270, 279, 459, 481, 594, 644—645, 648.

Ieud — Maramureș, mănăstire, 574, biserică, 624, 631.

Iezerul — Vilcea, schit, 167, 336.
Ighiel — Alba, biserică, 622.
Ilfov, județ, 334, 414, 494.
Ilia — Hunedoara, 68.
Ilidia, mănăstire în Banat, 179.
Ineu (Ienopole) — Arad, sediu episcopal, 77, 78, 79, 182, 183, 184, 186, 286, 290, 516, 525, 526.
Iordania, 284.
Ipek, patriarhie, 179, 190, 514, 517, 519, 520, 523.
Ismail, județ, oraș, 480, 484, consistoriu, reședință mitropolitană, 480; bis. Adormirea, 267, 481, 490, biserică Sf. Gheorghe, 221, 267; — mănăstirea Sf. Nicolae, 272.
Istria — Constanța, biserică, 497.
Ițcani — Suceava, mănăstire, 225.
Ivanda — Timiș, biserică, 632.
Iviria, 144, 146, 157, 269, 284.
Izvorul Frumos — Vilcea, schit, 561.
Izvorani — Buzău, schit, 272.

J.

Jebel — Timiș, protopopiat, biserică, 632.
Jina — Sibiu, 390, 398.
Jitianu — Dolj, mănăstire, 219, 272.

K.

Karlstadt (Gornj Karlovak) — Iugoslavia, episcopie sârbească, 515, 531; — oraș, 16, 17, 18, 19, 32, 38, 40, 50, 103, 106, 129, 153, 202, 286, 289, 292, 327, 344, 417, 488, 581, 584, 657.
Kejdani, lângă Vilno, 288.
Kiev, 32, 33, 34, 35, 42, 43, 47, 361, 362, 488, 629, 655; — mănăstirea Lavra Pencerska, Academia movileană, 34, 35, 36, 39, 42, 43, 50, 70, 358, 488, 501, 571, 580, 655; — mănăstirea Bratska, 34; — mitropolie, 34, 105; — catedrala Sf. Sofia, 35, 38, 43; — alte biserici, 35; — tipografie, 36, 41, 47; — tipărituri, 36, 37.
Kostainița — Croația, 383.
Krecovski, mănăstire în Polonia, 287.
Kuciuc-Kainargi, pacea, 476, 484.
Kufstein — Austria, închisoare, 385, 392, 401.
Kuru-Ceșme, școală, 459.

L.

Lainici — Gorj, mănăstire, 562.
Lancrăm — Alba, 180, mănăstire 572, 573, icoane pe sticlă, 634.
Larissa în Grecia, 265.
Laz — Alba, icoane pe sticlă, 634.
Lazuri de Beiuș — Bihor, biserică, 624.
Lădești — Dimbovița, biserică, 219.

Lăpuș — Maramureș, 21, 624, biserică, 624
Lăpușna, ținut, 112.
Leipzig (Lipsca), 275.
Leningrad, Biblioteca Salticov Scedrin, 11, 64.
Lepavina, mănăstire în Croația, 628.
Lespezi — Prahova, schit, 219, 237.
Leta Mare — Bihor, parohie unită, 533.
Letca de Jos și de Sus — Sălaj, biserici, 624.
Liban, 284.
Libotin — Lăpuș, biserică, 624, 631.
Lipova — Arad, 384, 529, sediu episcopal, 77, 182, 183, 184, 187, 286, biserică, 632, mănăstire, 576; — Bacău, mănăstire, 179.
Lipovăț — Vaslui, mănăstire, 223.
Lipovina, mănăstire în Croația, 181, 286, biserică, 182.
Lisa — Făgăraș-schit, 574.
Liubețchi pe Nipru, mănăstire, 581.
Locurile Sfinte, 262, 263, 291, 327, 337, 410, 569, 579, 654, 657, 658.
Lozna — Sălaj, biserică, 624.
Lublin — Polonia, 32.
Ludoș — Sibiu, 392.
Lugoj, centru calvin, 65, 79, 181; — protopopiat, 522; — școli, 254, mănăstire, 576, biserică Adormirea, 623, episcopie unită, 518.
Luna de Sus — Cluj, 630.
Lunca Cernii — Hunedoara, 572.
Lunguleți — Dimbovița, moșie, 419.
Lupșa — Alba, schit, 574, biserică, 630.
Luțk — Polonia, 32, 34, 36, 38.
Lvov (fost Lemberg, azi Lwow, U.R.S.S.), 18, 19, 32, 34, 36, 37, 38, 47, 94, 95, 131, 362; — biserici românești, 35, 223, 287; — seminar unit, 544, 552, 553; — tipografie, 287, 292.

M.

Macău, în Ungaria, parohie unită, 535.
Macedonia, 192; — j. Timiș, biserică, 632.
Maglavit, biserică, 624.
Mahera, mănăstire în Cipru, 647.
Malaiia — Vilcea, biserică, 448, 453.
Mamul — Vilcea, mănăstire, 133, 167, 220, 237.
Maramureș, episcopie, 28, 67, 189, 201, 253, 259, 289; țară, 78, 185, 260, 394, 556, 602; uniație, 553, 554—557.
Margina — Timiș, biserică, 624.
Matia — Buzău, biserică, 345.
Măcin, mitropolie, 495, școală, 497.
Măgina — Alba, schit, 542, 574, 575, 576.
Măgura Ocnei, schit în Moldova, 566, 613.
Măgureni — Prahova, biserică, 237, 243.

- Măhăci* (Măhăceni) — Alba, 212.
Măieruș — Brașov, biserică, 623.
Mănărade — Alba, 399, 542.
Mănăstireni — Cluj, biserică, 624.
Mănăstur — Cluj, mănăstire, 574.
Mărculești-Flămînda — Cîmpulung, schit, 561.
Mărgineni — Făgăraș, schit, 574; — Prâhova, mănăstire, 218, 237, 265, 272, 440, 646.
Mărtinești — Cluj, biserică, 630.
Măxineni — Rm. Sărat, mănăstire, 217.
Mediaș, biserică ortodoxă — scaun, 397.
Medvedovschi, mănăstire în Ucraina, 581.
Mehadia — Caraș Severin, 164, protopopiat, 522, biserică, 445, 623.
Mehedinți, 168, 169, 624.
Mega Spileon, mănăstire în Ahaia, 647.
Merișani — Argeș, moșie, 306, 307.
Mesentea — Alba, biserică, 629.
Mesici, mănăstire în Banat, 179, 523, 576, 577.
Mesteacăn — Hunedoara, 602.
Meteore, mănăstiri în Grecia, 273, 646, 647.
Miercurea Sibiului, 387; — scaun, 397; — icoane pe sticlă, 635.
Mihăești — Vâlcea, biserică, 564.
Mikulov, pace, 193.
Milașul Mare — Bistrița Năsăud, schit, 574.
Mileșevo, mănăstire în Serbia, 285.
Mintia — Hunedoara, biserică, 624.
Mintiul Român — Cluj, schit, 574.
Mira Lichiei, 331.
Mira — Vrancea, mănăstire, 107, 115, 119, 224, 271.
Mischii — Gorj, biserică, 431.
Mitcău, pe Nistru, 288.
Mizil, școală, 444.
Moeciul de Jos — Brașov, biserică, 622.
Mogoșești — Dorohoi, mănăstire, 567.
Mogoșoaia — Ilfov, biserică, 133, 220, 237.
Mohaci — Ungaria, 514, 515.
Moisei — Maramureș, 193, mănăstire, 83, 195, 200, 225, 241, 574, 576, 616, 624.
Moldova, mitropolia, 5—10, 15—17, 93—96, 107—109, 347—359, 456—466, 477, 483, 485.
Moldova Nouă — Caraș Severin, 518.
Moldovița — Suceava, mănăstire, 66, 114, 116, 117, 234.
Molonița Strie, mănăstire în Polonia, 120.
Monor — Bistrița Năsăud, schit, 574.
Morisena, viață bis., 178.
Morlaca — Cluj, schit, 574.
Moscova, patriarhie 105; oraș, 16, 17, 66, 70, 81, 82, 93, 94, 101, 106, 128, 129, 184, 202, 204, 240, 283, 289, 290, 291, 292, 481, 482, 655, 656; — Muzeul de Stat, 11, Biblioteca Lenin, 11; — mănăstirea Sf. Andrei, 36, mănăstirea Novospask, 584, mănăstirea Simonov, 584, mănăstirea Sf. Nicolae, 654.
Moșoaia — Pitești, 129.
Movilău pe Nistru, tipărituri, 463, 634, 658.
Mrăcunea (Ogradena Veche), mănăstire în Banat, 179, 576, 577, 632.
Mstislav — Polonia, 34, 38.
Muncaci, episcopie, 28, 189—199, 288, 289, 518, 549, 550, 553, 554, 555, 556, 557; biserică, 218, 289, 318, 369; mănăstirea Sf. Nicolae, 542.
Muncelul Mare — Hunedoara, biserică, 624.
Muntele Someșului Cald — Cluj, 22.
Murgași — Dolj, schit, 219.
Muscel, județ, 334, 414.
Mytilene în ins. Lesbos, 419, 421.
- N.
- Nadășu* — Cluj, biserică, 624.
Nadiș — Sălaj, biserică, 624.
Nalbant — Tulcea, biserică, 495, 497.
Naxos, insulă, ajutoare românești, 649.
Nădlac — Arad, biserică, 182.
Nănești — Maramureș, biserică, 624.
Năsăud, 259, regiment, 398, regiune, 399.
Neamț, mănăstire, 18, 37, 108, 113, 116, 122, 349, 360, 361, 362, 365, 367, 459, 460, 461, 462, 468, 469, 475, 568, 570, 571, 572, 583, 584, 585, 628, 633, 635; cetate, 93, 123, mănăstirea din cetate, 222, 240; tipărituri, 451, 454, 496; școală de muzică, 636; ținut, 112.
Negoești — Ilfov, mănăstire, 217.
Netot — Făgăraș, schit, 574.
Nicopole — Bulgaria, 54, 164, 285.
Nicosia, biserică Faneromeni, 647.
Nicula, Cluj, mănăstire, 241, 254, 574, 575, icoane pe sticlă, 634.
Niș — Iugoslavia, 520.
Noul Athos, mănăstire în Caucaz, 584.
Novisad, eparhie sârbească, 501.
Nucet — Dîmbovița, mănăstire, 273.
Nucșoara — Hunedoara, biserică, 630.
- O.
- Oboiana*, în Rusia, 180.
Ocna Sibiului, biserică, 221, 235, 241, 396, 573, 629.
Ocnele Mari — Vâlcea, biserică, 231.
Odesa în Rusia, 486, 495.
Ogradena Veche, v. Mrăcunea.
Ohaba — Făgăraș, 399, schit, 574.
Olanda, 146, 285.
Olt, județ, 414, 447, 624.
Oltenița, 486.
Oncăești — Maramureș, biserică, 241, 624, 631.

- Onufrie* (Mînăstioara) — Siret, schit, 224, 233.
Optina, mînăstire rusească, 584.
Oradea, oraș, 79, 184, 185, 186, 393, 553; — biserica cu lună, 527, 623; — biserica din Velența, 534, 535, 623; — consistoriu ortodox, 536; — episcopie rom.-catolică, 185, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 549, 551, 552; — episcopie unită, 551—554, 557; — parohie unită, 530, 531, 550; — școală pedagogică, 554; — vicari ortodocși în Velența, 527, 529, 530, 533, 534.
Orăștie, oraș, 21, 384, 387, 389, 392, 502; scaun, 397.
Orhei, ținut, 112; — oraș, biserici, 223.
Orlat — Sibiu, biserică, 622, 630, regiment, 398, 399.
Ormenișul de Cîmpie — Mureș, schit, 5, 574.
Osiek, închisoare, 385.
Ostrog — Polonia, 38, 292.
Ostroveni — Dolj, biserică, 565.
Ostrovo — Iugoslavia, biserică, 632.
- P.
- Pacraț*, episcopie sîrbească, 515.
Padova, 207, 263, 277, 493.
Pakra, mînăstire sîrbească, 383.
Palanca — Iugoslavia, protopopiat rom., 518.
Panaghia-Sălcuța — Dolj, schit, 219.
Panciova — Iugoslavia, 515.
Pantelimon, v. București.
Paris, 41, 205.
Paros, ins., ajutoare rom., 647, 649.
Partoș — Timiș, mînăstire, 179, 180, 522, 576, 577, 632.
Pasaroviț, pacea, 336, 383, 517.
Pasărea — Ilfov, mînăstire, 562.
Patmos, ins., 417; mînăstirea Sf. Ioan Ev., 274, 634, 648; școală, 649.
Păpușa — Vîlcea, schit, 239, 627.
Pătrăuți — Suceava, biserică, 365.
Pătroaia — Dîmbovița, școală, 332, 333, 614.
Pătrunsa — Vîlcea, schit, 342, 561.
Păușa — Sălaj, biserici, 630; — Vîlcea, schit, 218.
Peloponez, mînăstirea Sf. Lavră, 223, 274.
Peri, în Maramureș, mînăstire, 189, 190, 191, 192, 195, 200.
Perșani — Făgăraș, schit, 574.
Pesnoșa, mînăstire rusească, 584.
Pesta, 303, 316, 526; școli, 552.
Peștișani — Gorj, biserică, 564.
Petersburg, 209, 417, 419, 420, 429, 583; reședința țarilor, 44, 382, 389, 404, 430, 457, 469, 655, 656, 657; mînăstirea Al. Nevski, 584; mînăstirea Al. Sfirski, 584.
Petridul de Sus — Turda, schit, 103, 574.
Petrindu — Sălaj, biserică, 624.
Petroșani, biserică, 630.
Petrova, mînăstire, 574.
Pietrarii de Jos — Vîlcea, biserică, 341, 342, 561.
Pinul — Buzău, mînăstire, 217, 345.
Pietroșița — Dîmbovița, biserică, 621.
Pisa în Italia, 420, 421, 423.
Pisculești — Prahova, schit, 562.
Pișchinți — Hunedoara, 88.
Pitești, oraș, 129, 630; — biserica Sf. Gheorghe, 218; — biserica domnească, 614; — schitul Buliga, 452, 562, 614; — schitul Trivale, 129, 130, 132, 219.
Pivatele — Bulgaria, școală, 649.
Pîncota — Arad, 183.
Pîngărați — Neamț, mînăstire, 363, 366, 657.
Plătărești — Ilfov, mînăstire, 217, 231, 236.
Plăviceni — Teleorman, mînăstire, 218.
Ploiești, biserică Sf. Apostoli, 217.
Plopiș — Lăpuș, biserică, 624.
Ploșca — Hunedoara, mînăstire, 574.
Ploșteansk, mînăstire rusească, 584.
Poarta Săldjului, biserică, 624.
Poceiu — Bihor, parohie unită, 533.
Pocola — Bihor, 534.
Pocrov — Neamț, schit, 360, 362, 363, 463, 566, 579, 628.
Podeni — Buzău, biserică, 345.
Pogăceaua — Mureș, 393.
Pogdoriana — Grecia, 413, 419, 641; ajutoare rom., 419, 649.
Poiana — Prahova, biserică, 221, 237.
Poiana Mare — Mehedinți, biserică, 625.
Poiana Mărului — Brașov, biserică, 629; — Rm. Sărat, schit, 561, 579, 580, 581, 613.
Poiana Pralii, schit, 566.
Poiana Sibiului, 390, 391, 401, 497, biserică, 630, icoane pe sticlă, 634.
Poieni — Cluj, schit, 574; — Timiș, biserică, 624.
Polenile — pe Trotuș — schit, 224.
Poienile Izei — Maramureș, biserică, 241, 624.
Pojorta — Făgăraș, 399.
Polonia, 32, 103, 104, 105, 115, 120, 121, 123, 124, 172, 191, 196, 204, 267, 274, 288, 290, 291, 362, 477, 621, 654.
Poloțk — Polonia, 32.
Polovragi — Gorj, mînăstire, 218, 222, 239, 268, 341, 627.
Poltava — în Rusia, 417, 460, 580, 654, 656.
Popești — Ilfov, biserică, 222, 236.
Popînzălești — Vîlcea, schit, 166.

Poptelec — Sălaj, schit, 574.
 Porcești (azi Turnu Roșu) — Sibiu, schit, 386, 574.
 Port Royal, mănăstire în Franța, 205.
 Porumbacul de Jos și de Sus — Sibiu, schituri, 574.
 Potlogi, biserică, 133, 220.
 Povîrgina — Timiș, biserică, 624, 632.
 Prahova, județ, 414.
 Preajba — Dolj, biserică, 564.
 Preajna — Mehedinți, biserică, 564.
 Predeal, schit, 562.
 Prejmer — Brașov, biserică, 622.
 Prigor — Caraș Severin, biserică, 632.
 Prisaca — Alba, 22, 63.
 Pristop — Hunedoara, mănăstire, 225, 290, 398, 572, 574, 575, 576, 610, 616, 631.
 Probota, mănăstire, 95, 96, 123, 269.
 Proilavia (Brăila) Mitropolie, 265, 476, 479 — 487, 490—491, 494, 642.
 Przemysl — Polonia, 34, 38.
 Putivlia în Rusia, 80, 184, 290, 291.
 Putna, mănăstire, 6, 18, 64, 65, 66, 108, 109, 119, 195, 225, 227, 349, 353, 355, 356, 357, 358, 364, 365, 366, 367, 368, 456, 460, 471, 475, 476, 569, 570, 576, 611, 633, 658; — școală duhovnicească, 358, 570, 591, 614, 636; — ținut (în sudul Moldovei), 112, 468.
 Puțuri — Dolj, schit, 561.

R.

Raab (Gyor), închisoare, 385, 393.
 Racîș — Sălaj, biserică, 630.
 Racovaț, mănăstire sîrbească, 286, 521.
 Racovița — Argeș, biserică, 627; — Sibiu, schit, 574.
 Rapolt — Hunedoara, 392.
 Rasova — Constanța, biserică, școală, 497.
 Răchita-Orhei, mănăstire, 566.
 Răchitoasa — Bacău, mănăstire, 224, 646, biserică, 622.
 Răchitova — Hunedoara, schit, 574.
 Rădăuți, oraș, 353, 471; — biserică Sf. Nicolae, 476; — episcopia, 6, 8, 116—120, 349, 459, 475—478, 484; — școli, 353, 355, 358, 366, 614; — tipografia, 350, 366, 545, 605.
 Rădeana — j. Bacău, biserică, 222.
 Răducanu — Tg. Ocna, biserică, 224.
 Răhău — Alba, icoane pe sticlă, 634.
 Răpciuni — Neamț, biserică, 622.
 Răstolița — Mureș, biserică, 624.
 Răstolțul Desert — Sălaj, biserică, 630.
 Rășinari, loc. 614, 629, reședință episcopială, 395, 429, 502, biserică mare, 396, biserică Cuv. Paraschiva, 508, 622.
 Răzoare-Lăpuș, biserică, 624.
 Rebra Mare-Mică — Bistrița Năsăud, schituri, 574.

Reghin, 609, biserică, 624.
 Reni, reședință mitropolitană, 480, biserică mănăstire, 484.
 Rieni — Bihor, biserică, 185, 624, 630.
 Rîciu — Mureș, schit, 574.
 Rîfov — Prahova, biserică, 621.
 Rîmești-Vilcea, biserică, 52, 56, 219.
 Rîmeș — Alba, mănăstire, 398, 574, 576, 616, 629, 630.
 Rîmnicul Sărat, mănăstirea Adormirea, 221, 237, 242; — mănăstirea Asănichioaia, 645.
 Rîmnicul Vilcea, oraș, 55, 127, 164, 255, 427, 454, 458; — episcopia, 163—168, 249, 250, 326, 329, 336—343, 383, 427—439, 594, 651, 656; — biserici: catedrala, 217, 561, 595; — Bunavestire, 428; — Sf. Dumitru, 561; — Sf. Gheorghe, 127, 219; — Toți Sfinții, 428, 563, 621; — schitul Arhanghel, 643; — schitul Cetățuia, 127, 219; — bolnița Episcopiei, 561; — paraclisul Episcopiei, 154; — școala de zugrăvi, 628; — alte școli, 444, 597, 614; — tipografia și tipărițiile, 133, 140, 146, 147, 148, 150, 202, 262, 277, 338, 339, 340, 342, 343, 428, 429, 430, 431, 436, 437, 444, 452, 496, 541, 605, 611, 634, 652.
 Rîpa de Jos — Mureș, schit, 574.
 Rîșca — Suceava, mănăstire, 116, 120.
 Rîtișor — Banat, biserică, 632.
 Robaia — Argeș, schit, 237; 586.
 Rodos, insulă, ajutoare rom., 647.
 Rogoz-Lăpuș, 92, biserică, 624, 631.
 Roma — oraș, 143, 378, 379, 380; — uniunea cu Biserica Romei, 187, 190, 197, 274, 296—312, 317, 318, 385, 549; — Congregația de Propaganda Fide, 321, 374, 539, 541, 543, 544, 575, vezi și Vatican.
 Roman, oraș, 60, 112, 113; — episcopie, 7, 8, 112—116, 347, 348, 349, 360—365, 467—471, 567, 654, 655; — ținut, 26, 112; — biserici: catedrala, 489; Albă, 222; Precista Mare, 468, 471, 571; Precista Mică, 567; Sf. Nicolae, 567; spitalul Precista Mare, 471; — școli, 614.
 Romanăți, județ, 647.
 Românești — Timiș, biserică, 624.
 Roșia Montană — Alba, biserică, 399, 505.
 Rozavlea — Maramureș, biserică, 624, 631.
 Rubiejovka — Polonia, 32, 288.
 Ruda-Bîrsești — Argeș, biserică, 236.
 Rughi — Orhei, mănăstire, 566.
 Runcu — Neamț, mănăstire, 224.
 Rusia, țara, 43, 129, 131, 158, 180, 183, 184, 192, 196, 208, 209, 210, 240, 266, 268, 269, 282, 283, 285, 289, 291, 292,

- 327, 341, 348, 350, 360, 361, 389, 404, 417, 425, 429, 473, 500, 584, 621, 653—658.
- Ruși-Munți* — Mureș, schit, 574.
- S.**
- Sadu* — Sibiu, 369, 392, 393, 449; — biserică, 396, 622.
- Sadova* — Dolj, mănăstire, 166, 217, 221, 227, 228, 421.
- Salcia* — Mehedinți, biserică, 625.
- Salonic* — v. Tesalonic.
- Salva* — Bistrița-Năsăud, 398.
- Samara* — Argeș, 588.
- Santău* — Satu Mare, 394.
- Saon (Saun)* — Tulcea, mănăstire, 498.
- Sartăș* — Alba, biserică, 630.
- Sat Șugatag* — Maramureș, biserică, 631.
- Satu Mare*, — județ, 190, 192, 193, 196, 394, 556; — oraș, 315; — uniație, 553, 554, 556, 557.
- Satulung* — Brașov, biserică, 622.
- Savu (Cernu)* — Bacău, schit, 566.
- Săcădate* — Sibiu, schit, 574; — icoane pe sticlă, 635.
- Săcel* — Maramureș, mănăstire, 574.
- Săcele* — Brașov, 561.
- Săcuieni* — Dîmbovița, biserică, 236.
- Sălaj*, județ, 200, 399, 505, 544, 556, 557, 624, 630.
- Sălcuța* — Vâlcea, schit, 166.
- Săliște* — Argeș, biserică, 453; — Sibiu, loc. 384, 386, 390, 396; schit, 574; biserică dispărută, 241; biserică Grui, 622; biserică Înălțarea, 623, 629; — scaun, 388.
- Săliștea de Sus* — Maramureș, biserică, 624, 631.
- Săraca (Șemliug)*, mănăstire în Banat, 522, 576, 577.
- Sărăcinești* — Vâlcea, schit, 166, 167, 219, 239, 428.
- Sărăsău* — Maramureș, 197.
- Săsăuș* — Sibiu, schit, 574.
- Săsciori* — Alba, schit, 574.
- Săseni* — Buzău, schit, 345, 443.
- Sătmar*, 60.
- Schitul Mare (Maniava)*, schit în Polonia, 288.
- Scăueni* — Vâlcea, schit, 344.
- Scînteia* — Iași, biserică, 223.
- Scorei* — Sibiu, schit, 386, 574.
- Sebeș* — Alba, 89, 387, 390, 502; — tipografie, 90, 202; — scaun, 397.
- Secu*, mănăstire, 10, 15, 17, 21, 28, 93, 94, 109, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 121, 122, 124, 204, 223, 364, 367, 488, 568, 570, 583, 585, 628, 633.
- Segarcea* — Dolj, mănăstire, 264.
- Segarcea din Deal și din Vale* — Teleorman, 625.
- Seghedin* — Ungaria, 515.
- Seghiște* — Bihor, 185.
- Seimeni* — Constanța, școală, 497.
- Selasfor* în Albania, școală, 649.
- Serbia*, țară, 514, 515; — patriarhia, 515.
- Seres* — Grecia, școală, 649.
- Sevastia*, mitropolie, 422, 449.
- Severin*, țară, 78, 180, 185.
- Sfîntu Ilie* — Suceava, școala cliricească, 591, 614.
- Siberia*, 136.
- Sibiul* — Sibiu, 388; — biserică, 622, 629; — schit, 574, 575.
- Sibiu*, oraș, 80, 81, 86, 198, 309, 311, 316, 317, 320, 375, 379, 384, 388, 390, 391, 392, 394, 395, 400, 425, 437, 438, 449, 454, 461, 501, 509; — dietă, 376; — regiune, 386, 387, 496, 629; — scaun, 397; — reședință episcopală, 503, 504, 506, 507, 509, 511, 598, 599, 616, 653; — episcopia 500—513; — biserică «grecească», 502, 504, 623; — biserică «din groapă», 502, 511, 623; — biserică «din Maieri», 502, 508, 510; — curs de pedagogie, 507, 511; — curs de teologie, 507, 508, 597, 616, 617; — orfelinat, 503; — tipărituri, 450, 496, 510, 511, 605, 606, 651.
- Sidis*, mitropolie, 350.
- Sighetu Marmăției*, 196, 197, 200; — vicariat unit, 557.
- Sighișoara*, 89; — dietă, 258, 304; — scaun, 397.
- Sihastru* — Tecuci, schit, 566.
- Sihăstria* — Neamț, mănăstire, 364, 367, 468, 566.
- Sihla* — Neamț, schit, 566.
- Silistra*, 486, 492, 500; — mitropolie bulgară, 494, 495, vezi și Dristra; — școală, 497.
- Silișteni* — Vaslui, mănăstire, 224.
- Silivri*, mănăstire lângă Constantinopol, 648, 649.
- Silvașu de Cîmpie* — Mureș, schit, 574; — biserică, 624.
- Silvașul de Sus* — Hunedoara, 572.
- Sinai*, mănăstirea Sf. Ecaterina, 113, 132, 160, 221, 343, 403, 440, 441, 483; — ajutoare, 272, 273, 407, 634, 646, 648.
- Sintești* — Timiș, biserică, 632.
- Siria*, 284.
- Sîmbăta de Jos* — Făgăraș, 397; — domenii, 321, 323, 374; — de Sus, 635; — mănăstire, 221, 234, 241, 398, 573, 574, 576, 610, 616, 629; — biserică, 573.

- Sîmbotşag* — Bihor, 529.
Sîngeorge — Timiş, mînăstire, 179, 576, 577, 632.
Sîngeorz — Bistriţa Năsăud, schit, 573.
Sîntandrei — lîngă Buda, 503, 516; — Bihor, parohie unită, 533.
Sîntămăria Orlea — Hunedoara, 210.
Sînmihaiul Almaşului — Sălaj, biserică, 630.
Sînnicolaul Mare — Timiş, biserică, 623, 657.
Sînpaul — Cluj, biserică, 630.
Sînpetru de Cîmpie — Mureş, 393.
Sînpetrul Almaşului, biserică, 624.
Sîrbi — Susani — Maramureş, biserică, 624, 631.
Sîrbova — Timiş, biserică, 180.
Slatina — Suceava, mînăstire, 7, 62, 66, 244, 475, 568, 657; — Olt, biserică Adormirea, 651; biserică Sf. Nicolae, 564; schitul Clocociov, 272; vezi şi *Strihareţ*.
Slănic — Prahova, biserică, 221.
Slătioara — Vîlcea, biserică, 564.
Slătioarele — Ocnele Mari, mînăstire, 218.
Slobozia — Ialomiţa, mînăstire, 217, 218.
Smirna, şcoală, 417, 649.
Smolensk în Rusia, 82.
Snagov, tipografie, 41, 133, 140, 145, 146, 147, 150, 202, 203, 262, 277, 278; — mînăstire, 128, 168, 170, 221, 228, 592.
Soci — Bacău, biserică, 622.
Solca — Suceava, mînăstire, 9, 10, 114, 116, 117, 222, 233, 364, 611.
Solnocul de Mijloc, comitat, 67, 186, 190, 258.
Solovăstru — Mureş, schit, 574.
Solovăţ, mînăstire în Rusia, 584.
Someşeni — Cluj, schit, 574.
Sopociani, mînăstire sîrbească, 286.
Soroca, ţinut, 112, 487.
Soveja — Vrancea, mînăstire, 168, 218.
Sozopole, mînăstire, 273.
Speyer, pacea, 190.
Spăţac — Alba, 399, 542.
Sredişte, mînăstire în Banat, 179, 522, 576, 577, 632.
Srem (Sirmium), 515.
Starchiojd — Prahova, biserică, 622.
Stănilleşti, lupte, 487.
Stăneşti — Vîlcea, biserică, 243, 264, 492.
Stănişlăveşti — Vlaşca, 588.
Stîlpu — Buzău, biserică, 221.
Stîna — Sălaj, biserică, 630.
Stînceşti — Bihor, biserică, 624, 630.
Stînişoara — Vîlcea, mînăstire, 453, 563, 568.
Stobor — Cluj, schit, 573, 574.
Stockholm, 204, 205.
Stoiceni — Lăpuş, biserică, 624.
Strehaia — Mehedinţi, mînăstire, 217, 221, 230, 231; — episcopie, 81, 168—169, 250, 479.
Streisîngeorgiu — Hunedoara, biserică, 629.
Strihareţ — Slatina, schit, 165, 171, 219.
Strîmba Fizeşului, mînăstire, 542, 574, 575, 576.
Strîmbul — Cluj, mînăstire, 318.
Studenîţa, mînăstire sîrbească, 286.
Sttetin, 204.
Subcetate — Hunedoara, biserică, 630.
Suceagu — Cluj, biserică, 630.
Suceava — oraş, 6, 23, 66, 94, 191, 473, 477, 654; — reşedinţa Mitropoliei, 6, 7, 190, 289, 477; — mînăstirea Sf. Ioan, 477, 569; — biserici: Sf. Ioan Botezătorul, 223; Sf. Gheorghe, 10, 13; Sf. Nicolae, 233; — spitalul lui Anastasie Crimca, 9, 10, 13; — ţinut, 108, 112.
Suceviţa, mînăstire, 113, 117, 239, 569.
Suedia, 204, 205.
Sulina — Tulcea, biserică, 497.
Sumela, mînăstire în Asia Mică, 649.
Surpatele — Vîlcea, mînăstire, 221, 239, 627.
Suzana — Prahova, mînăstire, 561.
Sviştov — Bulgaria, biserică, 218, 285; — pace, 409, 442.
Szabolcs, judeţ în Ungaria, 190, 193.

Ş.

- Şebiş* — Bihor, biserică, 630.
Şemlac, mînăstire în Banat, 179, 632.
Şerbăneşti Morunglavu — Vîlcea, mînăstire, 561, 627, 629; — Dîmboviţa, moşie, 329.
Şerbeşti — Neamţ, biserică, 223, 233.
Şieu — Maramureş, biserică, 624.
Şimon — Braşov, biserică, 622.
Şinca Veche — Făgăraş, 399; — schit, 573, 574, 616.
Şiria — Arad, 182, 183.
Şişatovaţ, mînăstire sîrbească, 286, 506, 522.
Şonă — Făgăraş, 319.
Şurdeşti — Lăpuş, biserică, 624, 631.

T.

- Taiţa* — Tulcea, mînăstire, 497, 563.
Tarcău — Neamţ, schit, 567.
Tasos, insulă, 327, 350, 641.
Tazlău, mînăstire, 114, 269.
Tălmăcel — Sibiu, biserică, 622, 629.
Tămaşa — Sălaj, biserică, 630.
Tărtăşeşti — Ilfov, schit, 442.
Tbilisi în Gruzia, 146, 157, 284.
Tecuci, ţinut, 112.

- Teiuș* — Alba, biserică, 234.
Telciu — Bistrița Năsăud, schit, 574.
Telechi Recea — Făgăraș, schit, 574.
Teleorman, județ, 414, 624.
Telești — Gorj, biserică, 563.
Terapia, lângă Constantinopol, școală, 649.
Tesalonic, 274, 456, 457, 642, 649.
Tigheciu, codrul, 112.
Tighina, 417, 479, 484, 657; — raia, 480, 485.
Tilecuș — Bihor, biserică, 624, 630.
Tilișca — Sibiu, 390, 397, 401; — biserică, 623.
Timiș, județ, 77, 182, 597, 613.
Timișoara, 385, 388, 515, 517, 632; — episcopie și mitropolie, 178, 179, 180, 187, 286, 503, 515, 516—523, 525, 598, 601, 616, 632, 653; — catedrală, 180; — congrese sîrbești, 508; — episcopie catolică, 518; — școală teologică, 521, 597, 617; — biserică catolică, 518; — parohie unită, 518.
Tinăud — Bihor, 213; — biserică, 218, 234.
Tisa — Bacău, schit, 566.
Tismana — Gorj, mînăstire, 52, 128, 131, 191, 217, 225, 228, 231, 243, 429, 445, 570, 597, 627, 628, 632, 655.
Titireciu — Ocnele Mari, schit, 221.
Tîrgoviște, oraș, 22, 55, 153, 184, 265, 266, 482; — reședința Mitropoliei, 11, 61, 65, 67, 126, 331; — biserici: catedrala, 78, 154, 217, 264, 415, 455; domnească, 237, 239, 243, 628; Sf. Împărați, 217, 230, 243; Sf. Nicolae Andreonești, 217; Sf. Vineri, 218, 422; Stelea, 223, 231, 271; Stolnicul, 221; Tîrgului, 218; — școli, 50, 51, 247, 262; — tipografie, 42, 52, 146, 149, 150, 202, 262, 277, 278, 286, 493.
Tîrgșor — Prahova, schit, 418.
Tîrgu Frumos — Iași, 112.
Tîrgu Mureș, 79, 164, 393.
Tîrgu Neamț, biserici, 223; — gimnaziu, spital, 572; — școală, 571.
Tîrgu Ocna — Bacău, biserică Răducanu, 621, 646.
Tîrgu Trotuș, biserică, 240.
Tîrnăvița — Hunedoara, biserică, 624.
Tîrnovo — Bulgaria, 265, 482, 649.
Todireni — Suceava, mînăstire, 272.
Tohan — Brașov, biserică, 398, 399, 622.
Topalu — Constanța, biserică, 497.
Topîrcea — Sibiu, biserică, 396, 622.
Toplița — Harghita, schit, 573, 624.
Topolnița — Mehedinți, mînăstire, 218, 236.
Trapezunt, școli, 649.
Trăisteni, schit în Țara Rom., 580, 581.
Trebinje, mînăstire în Herțegovina, 285.
Treznea — Sălaj, schit, 574.
Tricala în Grecia, 646.
Trotuș, ținut, 112.
Trnavia — Slovacia, 307, 369; — seminar, 539, 544.
Tulcea, județ, 495; — mitropolie grecească, 495, 496; — biserică, 497.
Turcheș — Brașov, biserică, 623.
Turda, oraș, 512, 613; — comitat, 67.
Turdaș — Hunedoara, biserică, 69, 629.
Turnu, raia, 479, 480, 487; — Vîlcea, mînăstire, 130, 219, 448, 453.
Turnu Măgurele, 486.
Turnu Roșu — Sibiu, biserică, 218, 234, 241.
Turtucaia, școală, 497.
Tuștea — Hunedoara, 234, 572.
Tutana — Argeș, schit, 271.
Tutova, ținut, 112.
Tuțicani — Neamț, 467.
- Ț.**
- Țagul Mare* — Bistrița Năsăud, 303, 311, 346.
Țeica, schit în Oltenia, 166.
Țețina, 112.
Țigănia — Vîlcea, schit, 222.
Țigănești — Tecuci, biserică; — Ilfov, mînăstire, 562.
Țințari (Dumbrăvița) — Brașov, 399.
Țințăreni — Gorj, mînăstire, 222.
- U.**
- Ucraina*, 19, 31, 32—38, 282, 288, 291, 481, 485, 580, 582.
Uglea, mînăstire în Maramureș, 196, 197, 199, 200.
Ugocea, județ, 190, 193, 200, 556.
Ugornițki, mînăstire în Polonia, 288.
Ungaria, 190, 192, 518, 526, 531, 651.
Ungrovlahia, Mitropolie, 46—58, 126—162, 249, 250, 327—335, 347, 403—426, 480, 487, 588, 590, 592, 594, 627, 642, 643.
Ungurași — Moldova, moșie, 6.
Ungvar (Ujgorod), episcopie unită ruteană, 195, 557.
Uniev, mînăstire în Polonia, 96, 114, 286.
Urlați — Prahova, școală, 444.
Ursoaia — Buzău, biserică, 409.
Urșani — Vîlcea, biserică, 564.
Ustia în Polonia, 288.
- V.**
- Vaca (azi Crișan)* — Hunedoara, schit, 574.
Vad — Făgăraș, 399; — Lăpuș, biserică, 624; — episcopie, 62, 113, 192, 194, 200, 572.

- Vadul Vlădicii* — Rădăuți, biserică, 476.
Vaida Recea — Făgăraș, schit, 574.
Vaidei — Hunedoara, schit, 574.
Valaam, mănăstire rusească, 584.
Valea Bolvașnița — Caraș-Severin, biserică, 632.
Valea-Danului — Argeș, biserică, 453, 628.
Valea Largă — Alba, biserică, 630.
Valea Nandrului — Hunedoara, 397.
Valea Neagră — Vrancea, schit, 566.
Varșovia, oraș, 82.
Vasiova — Banat, biserică, 632.
Vaslui, 112; — biserică Adormirea, 271.
Vădastra — Olt, biserică, 625.
Vădeni — Gorj, biserică, 222, 626.
Văleni — Argeș, schit, 219; — Cluj, biserică, 630; — Lăpuș, biserică, 624, 631.
Vălenii de Munte — Prahova, oraș, 444; — mănăstire, 219.
Vălioara — Hunedoara, 572.
Văratec, mănăstire, 565, 633.
Vărădia — Caraș-Severin, mănăstire, 179, 576; — protopopiat, 522.
Vărzărești — Iași, schit, 566; — Rm. Sărat, schit, 582; — Orhei, mănăstire, 566.
Veneția — Făgăraș, 319, schit, 574; — în Italia, 19, 39, 102, 105, 136, 143, 148, 156, 263, 275, 328, 648.
Verbila — Prahova, mănăstire, 646.
Veștem — Sibiu, 87, 89, 127, 399.
Veza — Blaj, 399, 542.
Vicovul de Jos — de Sus — Suceava, 475, 476.
Vidin — Bulgaria, 265, 416; — biserică, 218, 285.
Vidra de Jos — Alba, biserică, 630.
Viena, capitala imperiului habsburgic, 196, 275, 292, 295, 299, 303, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 316, 318, 319, 320, 321, 323, 337, 340, 370, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 382, 383, 385, 386, 388, 389, 393, 420, 425, 477, 500, 507, 509, 510, 511, 512, 514, 515, 520, 522, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 539, 540, 542, 543, 544, 545, 546, 548, 551, 552, 599, 601, 602, 652, 656; — Biblioteca de Stat, 11, 12; — conferința episcopilor uniți, 543; — mănăstiri, 549; — tipărituri românești, 504, 510, 543, 605, 606, 607, 650, 651.
Vieros — Argeș, schit, 396, 415.
Viforita — Dîmbovița, mănăstire, 221.
Vilna, 32, 33, 36, 288.
Vinița — Polonia, 36.
Vințul de Jos — Alba, 85, 613.
Vintere — Bihor, 185.
Vintilă Vodă — Buzău, mănăstire, 344, 345.
Vișeu de Sus — Maramureș, 197.
Viștea de Jos — de Sus — Făgăraș, schituri, 574.
Vitina în Peloponez, școală, 649.
Vizantea — Vrancea, schit, 646.
Vilcea, județ, 127, 334, 341.
Vîrgolici — Botoșani, 628.
Vîrșeț — Iugoslavia, 515; — episcopie, 179, 180, 187, 515, 516—523, 616, 653; — protopopiat, 522; — cursuri teologice, 523; — biserici, 521, 522.
Vladnic — Bacău, schit, 566.
Vlasiu în Epir, mănăstire, 273, 285.
Vlașca, județ, 334, 414.
Vlădeni — Brașov, biserică, 83.
Vodița, mănăstire, 180, 290.
Voilovița, mănăstire în Banat, 179, 576.
Voivozi — Bihor, biserici, 185.
Vorniceni — Botoșani, biserică, 628.
Vorona — mănăstire, 566.
Voronej în Rusia, 654.
Voroneț, mănăstire, 611.
Vovidenia — Neamț, schit, 468, 566.
Vrancea, ținut, 15, 108.
Vulpășești — Roman, biserică, 468.
- Z.**
- Zagavia* — Hîrlău, schit, 222, 489.
Zagora în Tesalia, 483.
Zadovska, mănăstire în Polonia, 287.
Zagra — Bistrița-Năsăud, schit, 574.
Zalnoc — Sălaj, biserică, 624.
Zamfira — Prahova, mănăstire, 562.
Zante, insulă, 403, 641.
Zarand, județ, 77, 78, 182, 185, 186, 260, 528, 531.
Zăbrani — Arad, parohie unită, 518.
Zăbrăuți, schit, 107, 108, 119, 120, 224.
Zărnești — Brașov, biserică, 622.
Zemplen, județ în Ungaria, 193.
Zimbor — Sălaj, biserică, 624.
Zița în Epir, 413, 419; — școală, 419, 443, 444, 649; — mănăstirea Sf. Ilie, 414, 443.
Zlatița, mănăstire în Banat, 179, 576.
Zlatna — Alba, 257, 394.
Zolkiew în Polonia (azi Nesterov), 104, 288, 473.
Zolt — Timiș, biserică, 624.
Zorlești — Gorj, biserică, 564.
- Y.**
- Yenikiöi* — Turcia, școală, 649.
Ypres — Belgia, 205.

INDICE DE LUCRĂRI

A.

- ABC sau Bucoavnă*, Blaj, 1783, 607, 616.
Abecedarul mare, grec, București, 1783, 650.
Acatist, Buzău, 1743, 345, Rîmnic 1784, 436, Rîmnic 1819, 438, Sibiu 1792, 510, Sibiu 1801, 607.
Acatistul Născătoarei de Dumnezeu, Uniev 1673, 96; — Snagov 1698, 145.
Acatistierul, Blaj, 1763, 541, Blaj 1774, 544.
Adunare de rugăciuni, Iași 1751, 351, 354.
Adunarea cazaniilor, Viena 1793, 510, 606.
Adunarea hronologiei domnilor Țării Românești de Naum Rîmniceanu, ms., 612.
Alcătuire inaurită, Iași, 1771, 458.
Alegere din toată Psaltirea, grec., București, 1769, 650, rom. Sibiu 1796, 450, 510.
Alexandria, tip. de Antim Ivireanul, 150.
Alfavita sufletească, Iași, 1755, 354; Sibiu 1803, 606.
Antologhion — București, 1736, 330; 1743, 333; 1762, 406; 1766, 406; 1777, 406; 1786, 406, 407; — Cîmpulung, 1643, 48; — Iași, 1726, 349; 1755, 354, 431; — Rădăuți, 1745, 366; — Rîmnic, 1705, 147; 1737, 338, 342, 431, 432, 433; 1745, 342, 431; 1752, 428; 1766, 429, 431; 1786, 436; — Snagov, 1697 (grec.), 145, 277.
Apoftegmata, trad. de V. Măzăreanu, ms., 611.
Apologia, București 1819, 451.
Apologia, Sf. Dimitrie al Rostovului, Iași 1803, 606.
Apostol, — ms. de la Anastasie Crimca, 11, 12; — Blaj, 1767, 544; — București, 1683, 134, 135; 1743, 333; 1774, 406; 1784, 406, 407; 1820, 424; — Buzău, 1704, 407; 1743, 345; — Iași, 1756, 354; 1791, 460; — Rîmnic, 1747, 342; 1794, 437; — Tbilisi 1709, 289.
Aprobatae Constitutiones, 86, 296.

- Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței*, Neamț, 1816, 451.
Arătare pentru Ștefan Tomșa, de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.
Arătarea credinței ortodoxe a Sf. Ioan Damaschinul, grec., Iași, 1715, 349.
Arbitrul adevărului și expunerea dreptății, arab, Iași 1746, 644.
Arhieraticonul, Blaj, 1777, 544.
Aritmologhionul lui N. Milescu, 207.
Augustinus a lui Cornelius Jansenius, 205.
Aventurile lui Telemach, trad. rom., 470.
Așezămîntul mitropolitului Antim, 156, 157.

B.

- Biblia*, ms. de la P. P. Aron, 542; — Blaj, 1795, 607, 608, 609; — București 1688, 70, 74, 96, 134, 135—139, 172, 203, 269, 276, 434, 609; — Buzău, 1854—56, 609; — Petersburg 1819, 609; — Sibiu, 1856, 58, 74, 609; — Veneția 1587, 73.
Bucoavnă, Alba Iulia 1699, 146, 158, 305, 309; — Blaj 1759, 542; — Blaj 1777, 545; — Rîmnic 1749, 428, 614; 1814, 438.
Bucvar, Iași, 1755, 355, 614; Dubăsari (rom.) 1792, 463; Dubăsari (slav), 1794, 463; Movilău 1800, 463.

C.

- Calendar pe 112 ani*, Iași 1785, 458; — de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.
Canonul Sf. Spiridon, Iași 1750, 351.
Capete de poruncă, Tîrgoviște 1714, 150, 152, 153, 247, 590; — Rîmnic 1746, 342; — București 1775, 406.
Carte de peste tot anul, grec., Tîrgoviște 1709, 149.
Carte de rugăciuni de S. Micu, Viena 1779, 607.
Carte dohtoricească de Nicanor bolnicerul, ms., 572.
Carte folositoare de suflet, București 1799, 416; 1800, 416.

- Carte sau lumină cu drepte dovediri pentru Vavilonul cel tănuit*, rom., Snagov 1699, 145, 158, 203, 277; — Rîmnic 1760, 428.
- Carte osebită a Sf. Grigorie Decapolitul*, Rîmnic 1753, 428.
- Catalog istoric al grecilor însemnați*, de Chesarie Daponte, 650.
- Catavasier* — Blaj 1762, 541; 1769, 544; 1777, 544; — București: 1724, 330; 1742, 333; 1781, 406; 1793, 411; — Buda 1818 (grec-rom.), 651; — Buzău: 1743, 345; 1768, 441; — Iași: 1758, 458; 1792, 460; — Rădăuți, 1744, 366; — Rîmnic: 1734, 338, 340; 1747, 342; 1750, 428; 1753, 428; 1759, 428; 1769, 429; 1784, 436; — Sibiu (greco-rom.) 1803, 1812 și 1817, 651.
- Catehismul lui Canisius*, Cluj 1703, 316; — lui Gh. Brancovici, 211; de Gh. Șincăi, Blaj 1783, 607, 616; — mare de la Sibiu 1709, 316; — calvinesc, 51, 63, 67, 68 (ed. 1648), 68, 181.
- Catihisis slav*, Iași, 1642, 17; — de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611; — Iași 1777, 458.
- Cazania lui Varlaam*, Iași, 1643, 17, 18—22, 28, 70, 72, 100, 107, 203, 212, 305, 330, 606.
- Cazania*, București 1732, 330, 1768, 406, 606; — Rîmnic 1748, 341, 342, 1781, 436, 606, 1792, 436, 437, 606.
- Cazaniile lui Ilie Miniati*, București 1742, 333, 606.
- Cămara dreptei credințe a lui Teofil al Campaniei*, ms. de la Grigorie Rîmniceanu, 449.
- Cărare pe scurt...*, Alba Iulia 1685, 90.
- Ceaslov* — Blaj: 1751, 541; 1778 544; — București: 1702 (greco-arab), 146, 283; 1703 (slavo-rom.), 146; 1731, 330; 1747, 333; 1748, 333; 1759, 403; 1767, 406; 1777, 406; 1778, 406; 1780, 406; 1783, 406; 1801, 416; 1806, 416; — Buzău: 1743, 345; 1768, 441; — Dubăsari, 1794, 463; — Govora 1638 (slav și rom.), 48, 50, 164, 170; — Iași: 1750, 351; 1763, 458; 1773, 458; 1777, 458; 1792, 461; 1797, 463; — Rădăuți 1745, 366; — Rîmnic: 1724, 338; 1731, 340; 1742, 342; 1745, 338, 342; 1753, 428; 1779, 431; 1784, 436; 1787, 436; 1792, 437; 1814, 438; — Sibiu: 1790, 510; 1794, 510; 1805, 1807 și 1809, 511; — Tbilisi (georgian), 1710, 284; — Tîrgoviște 1714, 149; — Viena 1793, 510.
- Ceaslovăț*, Alba Iulia, 1685, 90.
- Cer nou*, trad. din rusește, ms. 475.
- Cheia înțelesului*, București: 1678, 129, 131, 203, 243, 287.
- Chipurile Vechiului și Noului Testament* de Antim Ivireanul, 153, 612, 634.
- Chiriadromionul* — Alba Iulia 1699, 22, 146, 158, 203, 305; — București 1732, 22, 330; — București 1768, 22; — Rîmnic 1748, 1781, și 1792, 22; — Sibiu 1855, 22; — lui Nichifor Theotochi, București 1801, 416; Rîmnic 1806, 437.
- Cina cea divină*, arab, Iași 1746—47, 644.
- Colecția hotărîrilor a două sinoade*, arab, Iași 1747, 644.
- Comentar la gramatică*, grec, București, 1768, 650.
- Comoara lui Damaschin Studitul*, 19.
- Compilatae Constitutiones*, 296, 385.
- Condica Sfîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei* 56, 126, 129, 147, 160, 165, 167, 169, 448, 493.
- Condici de documente de Dionisie Eclesiarhul*, ms. 172, 611; — de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.
- Crinii țarinei*, trad. V. Măzăreanu, ms. 611.
- Critil și Andronius*, Iași, 1794, 463.
- Cronica Banatului de Nicolae Stoica de Hațeg*, ms., 401.
- Cronica lui Gheorghe Brancovici*, 87, 210; — protopopului Vasile, 211, 254; — Ghiculeștilor 483; — lui E. Kogălniceanu 351, 357.
- Cronicul războiului de 4 ani de Chesarie Daponte*, 650.
- Cronograful de Naum Rîmniceanu*, ms. 612; — lui Mihail Moxa, 48, 211.
- Cronograful Țării Românești de Dionisie Eclesiarhul*, ms. 612.
- Cuvinte șase pentru preoție ale Sf. Ioan Gură de Aur*, București 1820, 424.
- Cuvintele Cuv. Dorotei*, Rîmnic 1784, 436, 605.
- Cuvintele Sf. Teodor Studitul*, Rîmnic 1784, 436, 605.
- Cuvînt împotriva hotărîrii Sinodului de la Florența*, grec, Iași 1694, 276.
- Cuvînt înainte la cartea Sf. Nil Sorski*, de Vasile de la Poiana Mărului, ms. 580.
- Cuvînt înainte la Cuvintele Sf. Grigorie Sinaitul*, de Vasile de la Poiana Mărului, ms. 580.
- Cuvînt pentru preoție al Sf. Grigorie de Nazianz*, București 1821, 424.
- Cuvînt pentru rugăciune de Vasile de la Poiana Mărului*, ms., 580.
- Cuvîntări ale Sf. Părinți*, trad. de S. Micu, ms. 608.

D.

- De imitatione Christi* a lui Thomas a Kempis, Dealu 1647, 209, 210.
- De obște gheografie* de Amfilohie Hotiniul, Iași 1795, 464, 490, 614, 615.
- Descoperirea Sf. Liturghii*, ms. de la Eustatie Popovici, 613.
- Descrierea Chinei* a lui N. Milescu, 205.
- Descrierea Valahiei grec.*, București, 1789, 650.
- Descriptio Moldaviae* a lui D. Cantemir, 209, 251, 252, 615.
- Despre articulusurile cele de price* de G. Cotorea, ms. 607.
- Despre primatul papii*, Iași, 1682, 124.
- Despre oficiile, clericii și dregătoriile Sfintei Biserici*, Tîrgoviște 1715, grec, 149.
- Despre rațiunea dominantă* a lui Nicolae Milescu (în Biblia de la 1688), 205.
- Despre șismatica grecilor* de G. Cotorea, ms., 607.
- Dezvoltatele și tâlcuitele Evanghelii*, Sibiu, 1790, 510, 606.
- Dialog împotriva ereziilor*, Iași, 1683, 105, 124, 276; altă trad. 207.
- Dialoguri casnice rusești și moldovenesti*, Iași 1789, 658.
- Diata starețului Gheorghe*, ms., 585.
- Didahii adică învățături pentru creșterea fiilor*, Buda, 1809, 609.
- Didahiile lui Antim Ivireanul*, 154—156.
- Disertatio canonica de matrimonio* de S. Micu, Viena 1781, 607.
- Disertatio de jejuniis* de S. Micu, Viena 1782, 607.
- Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*, Iași 1698, 207, 275, 284.
- Dogmatica* — Sf. Ioan Damaschinul, trad. Dosoftei, ms. 106.
- Domnia lui Ștefan Vodă* de Vartolomeu Măzăreanu, ms., 611.

E.

- Elemente aritmetice* de Amfilohie Hotiniul, Iași 1795, 464, 490, 615.
- Enchiridion sive Stella Orientalis...* a lui Nicolae Milescu, 206—207.
- Eortologhionul* lui Sevastos Kimenitis, Snagov 1701, 145, 278.
- Erofili*, dramă de Dosoftei, ms., 104, 105.
- Etiopica*, trad. rom., ms. 470.
- Evanghelie*, — Alep 1706, 284; — Blaj: 1765, 544; 1776, 544; — București: 1680, 90; 1682, 134, 135; 1693 (greco-

rom.), 134, 139, 144; 1742, 333; 1750, 333; 1760, 406; 1775, 406; — Buda, 1812, 490; — Iași: 1741, 350; 1762, 458; — Rîmnic: 1746, 338, 342; 1784, 436; 1794, 437; — Snagov 1697, 145; — Tbilisi 1709, 284.

Evanghelia învățătoare, Kiev, 1637, 37; — Govora-Dealu 1642—1644, 37, 49, 50, 70, 164, 170, 203, 287.

Evanghelia cu învățatură, — Alba Iulia, 1640—42, 63, 65, 203; — Brașov 1580—1581, 185, 203.

Evangheliar georgian, 146.

Evhologhion — Blaj 1757, 541; — București: 1722, 330; 1808, 416; — Buzău: 1699 și 1701, 173, 174; 1743, 345; — Iași: 1741, 351; 1754, 354; — Kiev 1646, 37; — Rîmnic 1706, 148, 151; — Tîrgoviște 1713, 150, 151.

F.

- Fabulele lui Esop*, trad. de V. Măzăreanu, ms. 611.
- Filocalia slavo-rusă*, Petersburg 1793, 583.
- Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște*, Blaj 1750, 610.
- Floarea darurilor*, Snagov, 1701, 145.
- Foaie pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, 1836—65, 548.

G.

- Gramatica romînească* a dascălului Staicu, ms. 212; — Iași 1770, 458; de D. Eustatievici 616; — de Radu Tempea V, Sibiu 1797, 616; — de C. Diaconovici Loga, Buda 1822, 616.
- Gramatica theologhicească* de Amfilohie Hotiniul, Iași 1795, 463, 490, 606.
- Gramatică de la învățatura fizicii* de Amfilohie Hotiniul, ms. 615.
- Gramatică slavonă*, Rîmnic 1755, 428, 652; Snagov, 1697, 145.

H.

- Hrismologhionul* lui N. Milescu, 207.
- Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor* de D. Cantemir 372, 540.

I.

- Istoria bisericească*, de Cl. Fleury, trad. Samuil Micu ms. 608; — a lui Meletie al Atenei, trad. de Naum Rîmniceanu, ms. 612.

Istoria bisericească pe scurt de S. Micu, ms. 608.

Istoria Bisericii românilor de Petru Maior, Buda 1813, 393, 546, 600, 610.

Istoria bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului de R. Tempea II, ms., 256, 597, 610.

Istoria craiului Sfeziei Carol XII, trad. rom., ms., 475.

Istoria domniei lui Constantin Brîncoveanu, de Radu Greceanu, 148.

Istoria împărecherii între Biserica Răsăritului și a Apusului, trad. S. Micu, ms. 608.

Istoria, lucrurile și întâmplările românilor, de S. Micu, ms., 546, 608.

Istoria lui Alexandru cel Mare, Movilău 1796, 463.

Istoria sfântă adică iudaică de Alex. Mavrocordat, București 1716, 150.

Istoria și geografia României de Dimitrie Daniel Filăpide, Leipzig 1816, 650.

Istoria Țării Românești a lui Constantin Cantacuzino, 134.

Istoria vechii Dacii de Dionisie Fotino, Viena 1819, 650.

Istoria Zaveriei în Valahia de Naum Rîmniceanu, ms. 612.

Ithica ieropolitica de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.

I.

Înainte cuvîntare spre capetele Fer. Filotei Sinaitul, de Vasile de la Poiana Mărului, ms. 580.

Îndreptare către aritmetică, Blaj 1785, 607, 616.

Îndreptarea Legii (Pravila cea Mare), Tîrgoviște 1652, 51, 53, 71, 81, 168, 275, 434.

Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor, Iași 1765, 458, 520, 652.

Îndreptarea păcătoșilor, Iași 1768, 458.

Îndreptarul stareșului Paisie, ms., 582.

Înfruntarea iudeilor, Iași 1803, 586.

Întîia învățătură pentru tineri, Rîmnic 1726, 1727, 1734, 209, 339, 340, 651, 654.

Întîmpinare la principiile catolice, grec., Buc., 1690, 140, 172.

Întîmpinarea contra primatului papii, Iași, 1682, 276.

Întrebări bogoslovești, București 1741, 333, 605.

Întrebări pentru legea treia, de egumenul Visarion, ms., 610; — *pentru șapte Taine*, Rîmnic 1747, 342.

Întrebătoare răspunsuri adunate din Sf. Scriptură, de stareșul Vasile, ms., 580 și Neamț 1816, 580.

Învățătură creștinească (grec. și turc.), București 1768, 408, 650.

Învățătură dulce sau livada înflorită, trad. de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.

Învățătură bisericească a lui Antim Ivi-reanul, Tîrgoviște 1710, 150, 152; Buc. 1741, 333; a lui Platon Levșin (rus, rom.), Iași 1790, 658.

Învățătură creștinească, Iași 1770, 458; — Blaj 1755—56, 542.

Învățătura dogmatică ortodoxă, grec., Buc. 1703, 140, 278.

Învățătura ortodoxă a lui Meletie Pigas, grec, București 1769, 408, 430, 650.

Învățătura părintelui Dorotei, trad. Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.

Învățătura bisericească de cele șapte Taine, Rîmnic 1724, 338; — Rîmnic 1746, 342.

Învățătura bisericească foarte folositoare obștii preoților și a tot creștinescului norod, București 1774, 406, 407.

Învățătura creștinească a lui Platon al Moscovei, Iași 1790, 606; — a lui G. Cotorea, ms. 607.

Învățătura dogmatică a lui Sevastos Kimentitul, Buc. 1703, grec, 147.

Învățătura de multe științe folositoare copiilor, Sibiu 1811, 450.

Învățătura pe scurt pentru taina pocăinței, Rîmnic 1705, 148.

Învățătura pentru ispovedanie, Rîmnic 1813, 438.

Învățătura preoților pe scurt, Buzău 1702, 173, 174.

Învățătura preste toate zilele, Cîmpulung, 1642, 48, 50.

Învățătura theologhicească, Sibiu 1820.

Învățături creștinești, Viena 1775, 606; — Viena 1785, 606.

Învățături preoțești despre șapte taine, Iași 1732, 349.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, 42, 275.

Învățăturile lui Vasile Macedoneanul..., București 1691, 144.

J.

Jurnalul siberian al lui N. Milescu, 205.

L.

- Laisaicon*, București 1760, 403.
- Leastvița* Sf. Ioan Scărarul, trad. lui Varlaam, 16, 25, 204; ms. de la Eustatie Popovici 613; ms. de la Vartolomeu Măzăreanu 611.
- Letopiseș de la zidirea lumii* de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.
- Letopiseșul lui Gr. Ureche*, 96; — lui Miron Costin 10, 28, 93; — lui Ion Neculce 95, 103, 347, 654.
- Letopiseșul Țării Moldovei* de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.
- Lexicon latino-român* de T. Corbea, 210.
- Lexicon romînesc-latinesc-unguresc-nemțesc*, Buda 1825, 554.
- Lexiconul slavo-român* al lui Mardarie Cozianul 212, 215, 226.
- Lexiconul slavo-român* al dascălului Staiacu, 212.
- Lithos*, Kiev 1644, 37, 38, 42.
- Liturghierul grec*, Veneția 1714, 328.
- Liturghierul*, ms. de la Anastasie Crimca, 11, 12, 13; ms. de la Moldovița, 117; Blaj: 1756, 541, 543; 1775, 544; — București: 1680, 90, 133, 134; 1728, 330; 1729, 330; 1741, 333; 1746, 333; 1747, 543; 1754, 403; 1759, 403; 1780, 406; 1797, 416; — Buzău: 1702, 173, 174; 1768, 441; — Iași: 1679, 100; 1683, 101; 1715, 349; 1745 (greco-arab) 644; 1747, 350; 1759, 354; 1794, 463; — Rădăuți, 1745, 353, 366; — Rîmnic: 1733, 338, 340; 1747, 342; 1750, 428; 1759, 428; 1767, 429; 1787, 436; 1813, 438; 1817, 438, 444; — Sibiu, 1807 și 1809, 511; — Snagov 1701 (greco-arab), 145, 283; — Tbilisi 1710, 284; — Țîrgoviște 1713, 150, 152; — Veneția (grec), 1714, 328; — georgian, 146.
- Loca obscura in Catechisi*, a lui D. Canteмир, 208, 209, 654.

M.

- Manual despre cîteva nedumeriri și soluțiuni*, grec., Snagov 1697, 145, 277, 278.
- Manual despre purcederea Sf. Duh*, grec., București, 1728, 650.
- Manual despre superioritatea Ierusalimului* de Hrisant Notara, grec. București 1728 și 1768, 408, 650.
- Manual împotriva infailibilității papei*, arab, Iași, 1746, 644.

Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur, ms. Sava Popovici, 614; — Alep 1708 (arab), 284; — București 1746, 333, 605, 644; — București, 1691, 137, 139, 172, 203, 204.

Mărturisirea Ortodoxă a lui Petru Movilă, 15, 27, 38—42, 44, 65, 204, 206, 207, 262, 275, 287; ediții: Buzău 1691, 137, 173, 204; — București 1745, 333, 606; — București 1767 (grec), 408, 650.

Mărturisire ortodoxă, grec, Snagov 1698, 145, 278.

Mineiele: Buzău 1698, 173, 431; — Rîmnic, 1776—80, 338, 407, 411, 431—435, 449, 450, 454, 511; — Sibiu 1853—56, 450; — Buda 1804—5, 433, 449, 450, 454, 511, 607; — Neamț, 1830—32, 450.

Minei slavon, ms. de la Putna, 66.

Minologhionul, Blaj 1781, 544.

Minunile Sf. Fecioare Maria, Rîmnic 1820, 438.

Mistirio sau Sacrament, Țîrgoviște 1651, 52.

Molitvelnicul, Alba Iulia 1689, 90, 196; — București: 1729, 330; 1741, 333; 1764, 406; 1794, 416; — Buzău 1702, 175; — Cîmpulung 1635, 48, 50; — Iași: 1764, 458; 1774, 458; 1785, 458; 1789 (slav), 460, 658; 1793, 437; — Rîmnic: 1730, 338, 340; 1747, 342; 1758, 428; 1768, 429; 1782, 436; 1793, 437; — Tbilisi 1710, 284.

Molitvelnicul bogat, București 1819, 421.

Molitvelnic de-nșeles, Iași, 1681, 123, 172.

Mreaja apostolică, grec, Iași 1756, 650.

N.

Nomocanonul, Kiev, 1629, 37.

Noul Testament, Alba Iulia 1648, 20, 69—76, 134, 136, 138, 139, 146, 194, 203; — București: 1703, 74, 139, 146, 203; — Neamț 1818, 451.

O.

Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orînduielilor gramaticii românești, de E. Văcărescu, Rîmnic și Viena 1787, 436.

Octoih mic, Iași 1786, 460.

Octoihul, — Blaj: 1760, 541; 1770, 544; 1770, 544; — București: 1720, 330; 1730, 330; 1731, 330; 1736, 330; 1746, 333; 1752, 333; 1756, 403; 1774, 406,

- 407, 410; 1792, 409; — Buda 1811, 450, 451; — Buzău 1700, 173, 174, 175; — Iași: 1726, 349; 1742, 350; 1749, 351; — Lvov 1630, 16; — Rîmnic: 1705, 147; 1742, 342; 1750, 428; 1763, 428; 1776, 431; 1786, 436; 1811, 437; — Tîrgoviște 1712, 150, 151, 330.
- Omiliile Sf. Macarie Egipteanul*, București 1775, 406, 407, 410, 585.
- Opera philosophica et theologica* a lui Ioan Damaschinul, Blaj 1763, 542.
- Orînduiala sfințirii bisericii*, București 1809, 416.
- Orologhionul*, Blaj 1766, 544.
- Ortografia sau dreapta scrisoare* de C. Diaconovici Loga, Buda 1818, 616.
- P.**
- Palia de la Orăștie* 1582, 138, 181.
- Panihidă*, Rîmnic 1809, 437.
- Panoplia dogmatică*, grec., Tîrgoviște 1710, 149, 277, 493.
- Paraclisul Precistei*, Govora 1639, 48.
- Parimiile preste an*, Iași, 1683, 101, 102.
- Paralelele grecești și romane* de Plutarch, grec., București 1704, 147.
- Pastorală*, Rîmnic 1747; 343; — Iași 1786, 460.
- Pastorală împotriva luxului*, Iași 1781, 458.
- Pastorală pentru postul mare*, București f.a., 330.
- Pavăza Ortodoxiei* a lui Dositei al Ierusalimului, 269.
- Păstoriceasca datorie*, Blaj, 1759, 542, 607.
- Păstoreasca poslanie*, Blaj 1760, 607.
- Penticostarul*, ms. de la Anastasie Crimca, 11; — Blaj 1768, 544; — București: 1743, 333; 1768, 406; 1782, 406; 1800, 416; 1820, 424, 451; — Buzău 1701, 173, 174; — Iași 1753, 354; — Rîmnic: 1743, 338, 342; 1767, 429; 1785, 436; 1793, 437; — Sibiu 1805, 511.
- Pentru luarea aminte a inimii și a minții* de Vasile de la Poiana Mărului, ms. 580.
- Piatra scandelei*, Alep, 1721, 284.
- Pilde filosofești*, Tîrgoviște 1713, 150; — Rîmnic, 1783, 436.
- Pîinea pruncilor*, Alba Iulia, 1702, 316.
- Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvașului* (Prislop), cronică rimată, 610.
- Poem cronologic despre domnii Moldovei* de Dosoftei, 101, 104.
- Poemation*, de Naum Rîmniceanu, ms. 612.
- Pogribania preoților mireni și a diaconilor*, Tîrgoviște, 1650, 52.
- Povățuirea lui Dorotei de la Căldărușani*, 585.
- Povățuiri în versuri către monahi* a lui Protasie, 586.
- Poveste la 40 de mucenici*, Alba Iulia, 1689, 91.
- Pravilă*, ms. de la Bistrița Moldovei, 7; — lui Vasile Lupu, Iași, 1646, 18, 24, 53; — de la Govora (1640—41), 48, 49, 50, 211, 434; — mare de la Tîrgoviște, 1652, v. Îndreptarea legii.
- Pravila de rugăciuni a sfinților sîrbi*, slav. Rîmnic, 1761, 428, 534, 652.
- Pravoslavnică învățătură*, București, 1794, 416.
- Pravoslavnică Mărturisire*, București, 1745, 333, 606.
- Prăvilioară*, București, 1774 și 1781, 407, 408; — Iași, 1784, 458; — Buzău, 1691, 137, 173, 204; — Iași, 1802, 463.
- Predicile* de P. Maior, Buda, 1810, 609.
- Preoția sau îndreptarea preoților*, Sibiu, 1789, 510, 606.
- Procanonul* lui P. Maior, 546.
- Proloagele*, ms. de la Anastasie Crimca, 11, trad. de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.
- Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți* de P. Maior, Buda, 1809, 609.
- Propovedanii sau învățături la îngropăciunea oamenilor morți*, Blaj, 1784, 607.
- Proschinitarul Muntelui Athos* de Ioan Comnen, Snagov, 1701, 145, 278, 493.
- Protopapadichia* de P. Maior, ms. 546.
- Provincialele* lui Pascal, 206.
- Psaltichia* lui Filiotei... ms., 636; — lui Radu Duma, ms. 636; — lui Naum Rîmniceanu, ms. 636.
- Psaltirea*, ms. de la Anastasie Crimca, 11, 12; — ms. de la Moldovița, 117; — Voronețeană, 75; — Alba Iulia 1651, 74, 75, 203; — Alep, 1706, 284; — Blaj: 1764, 541; 1773, 544; 1780, 544; — București: 1694, 139, 144; 1735, 330; 1747 (arabă), 334, 664; 1748, 333; 1756, 403, 409; 1775, 406, 407; 1780, 406; 1796, 416; 1820, 424; — Buzău: 1701, 173, 174; 1703, 175; 1767, 441; — Cîmpulung 1650, 128; — Govora 1637 și 1638, 48, 50, 57, 70, 164, 170, 286; —

- Iași: 1680, 123; 1731, 349; 1743 (cu tîlc), 350; 1748, 351; 1757, 354; 1766, 458; 1782, 458; 1790, 460; 1794, 463; 1802, 463; — Movilău, 1796, 463; — Rîmnic: 1725, 338; 1743, 342; 1746, 342; 1751, 428; 1764, 428; 1779, 431; 1784, 436; 1787, 436; 1793, 437; 1817, 438, 444; 1819, 438; — Sibiu, 1791, 510; — Snagov, 1700 (grec) 277; — Tîrgoviște 1710, 150; — Viena 1793, 510.
- Psaltirea de'nțeleș*, Iași, 1680, 94, 101, 138.
- Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, 96, 100, 105, 107, 114, 286; — a lui Teodor Corbea, 210; — a lui I. Prale, Brașov, 1827, 100.
- R.**
- Răspunsul la Catehismul calvinesc*, 18, 22 —24, 51, 64, 68, 164, 171, 204, 207.
- Retorica* lui Ioan Piuaru Molnar, Buda, 1798, 511, 606.
- Rînduiala diaconstvelor*, Alba Iulia, 1687, 90.
- Rînduiala osfeștaniei mici*, Iași, 1749, 351.
- Rînduiala sfințirii apei* (rom. slav. gr.), Buda, 1816, 651.
- Rostul de aur* al Sf. Dimitrie al Rostovului, ms. 361, 658.
- Rugăciunea minții* de starețul Paisie, ms., 582.
- S.**
- Sacrosanctae scientiae indepungibilis imago* a lui D. Cantemir, 208.
- Sbornic*, ms. de la Anastasie Crimca, 11.
- Scara Sf. Ioan*, ms. de la Varlaam, 16, 25.
- Scutul Catihizmușului*, Alba Iulia, 1656, 24.
- Sfătuiri creștine politice*, Buc., 1715, 150, 153.
- Sfintele Taine*, de S. Micu, Blaj, 1801—2, 608.
- Sicriul de aur*, Sebeș, 1683, 90.
- Sinopsis*, Iași, 1714, 348; — Iași, 1751, 17, 353, 354; — Iași, 1757, 354, 355; — Rîmnic 1783, 436, 449; — Sibiu, 1791, 510, 606.
- Sistema religiei mahomedane* a lui Dimitrie Cantemir, 209.
- Slujba Adormirii Născătoarei*, Rîmnic, 1706, 147.
- Slujba Cuv. Dimitrie Basarabov*, București 1779, 406, 407, 411; București 1801, 416.
- Slujba osebită a Cuv. Nicodim Sfințitul*, Rîmnic, 1767, 436.
- Slujba Sf. Ecaterina și Proschitarul Muntelui Sinai*, Tîrgoviște, 1710, grec. 149, 278.
- Slujba Sf. Paraschiva*, grec, Buc., 1692, 277; — Iași, 1817, 650.
- Slujba Sf. Andrei Criteanul*, București, 1726, 330.
- Slujba Sf. Botez*, București, 1725, 330.
- Slujba Sf. Nicodim*, Rîmnic 1767, 429.
- Slujba Sf. Nifon*, Sibiu, 1806, 450.
- Slujba Sf. Parascheva*, București, 1692, 144.
- Slujba Sf. Stelian*, Rîmnic 1787, 436.
- Slujba sfințirii bisericii*, grec. Buc., 1703, 277.
- Slujba Sf. Serghie și Vach*, Iași, 1685, 124, 276.
- Slujba și viața Sf. Grigorie Decapolitul de Matei al Mirelor*, 46, 227, 274.
- Slujebnic*, Dealu, 1646, 50; — ms. de la mitr. Ștefan, 53.
- Strastnicul*, Blaj, 1753, 541; Blaj, 1773, 544.
- Supplex Libellus Valachorum* din 1791, 508, 509, 545, 546, 553.
- Svestenstva adecă Preoția*, Rîmnic 1760, 428.
- Ș.**
- Șapte Taine a Bisericii*, Iași, 1644, 18, 22, 618.
- Șase cuvinte pentru preoție* ale Sf. Ioan Gură de Aur, București, 1820, 451.
- T.**
- Teatrul Politic* al lui Oxenstiern, ms. 469.
- Teologia dogmatică* de D. Caian, Blaj, 1804—11, 607.
- Teologia dogmatică și moralicească...*, de S. Micu, Blaj, 1801—2, 607, 608.
- Tetraevanghel*, ms. la Feleac, 575; ms. de la An. Crimca, 11, 12, 13.
- Tîlcuirea antifoanelor*, Neamț, 1817, 451.
- Tîlcuirea Apocalipsei*, ms. 175.
- Tîlcuirea Evangheliei* de Teofilact al Ohridei, ms. 338.
- Tîlcuirea Psalmilor* a lui Teodoret al Cîrului, Buzău, 1840, 449.
- Tîlcuirea Sf. Liturghii*, Iași 1697, 108, 204.
- Tîrnosania*, Tîrgoviște, 1652, 52; — Iași 1752, 351, 354.
- Tomul împăcării*, Iași 1692—94, 276.

Tomul bucuriei grec., Rîmnic 1705, 147, 278.

Tomul dragostei grec., Iași 1698, 275, 276.

Triodul, ms. de la Anastasie Crimca, 11; ms. de la Moldovița, 117; — ms. din Sibiel (slavo-rom.), 575; — Blaj, 1771, 544; — București: 1726, 330; 1742, 333; 1746, 333; 1768, 406; 1798, 416; — Buzău, 1700, 173; — Iași, 1747, 351; — Rîmnic, 1731, 338, 340; 1761, 428; 1777, 431; 1782, 435; 1784, 435.

Triodul înflorat, Kiev, 1631, 42; — Lvov, 1642, 42.

Triodul-Penticostar, Tîrgoviște, 1649, 52.

Tripartitumul lui Werböczi, 296.

U.

Urmarea lui Hristos, trad. Samuil Micu, Blaj, 1812, 608.

Ușa pocăinței, Brașov, 1812, 451.

V.

Viața cuviosului Paisie, Neamț, 1817, 584.

Viața Sf. Macarie Egipteanul, trad. de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611; — București, 1819, 424.

Viața Sf. Vasile cel Nou, Rîmnic, 1816, 438.

Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf, 50, 210.

Viața și slujba Cuvioasei Parascheva de Matei al Mirelor, 275.

Viața și petrecerea sfinților de Dosoftei, Iași, 1682, 86, 102, 103, 107, 114, 123, 172, 203, 431.

Viețile sfinților, ms. de la Anastasie Crimca, 11, trad. făcută la Bucium-Făgăraș, ms. 613; — de Evloghie monahul, ms. 611; — 12 vol., Neamț 1807—15, 606.

Viețile sfinților Pahomie, Dorotei și Teodor Studitul (lat.), Blaj, 1768, 545.

Voroavă de întrebări și răspunsuri a Sf. Simeon al Tesalonicului, București, 1765, 406, 430, 605.

Z.

Zaonicul lui Sava Brancovici, 85.

TABLA DE MATERII

PERIOADA A TREIA

(continuare : secolele XVII—XVIII)

XXIX.	Mitropolitul Anastasie Crimca al Moldovei	5
XXX.	Mitropolitul Varlaam al Moldovei	15
XXXI.	Mitropolitul Petru Movilă. Sinodul de la Iași (1642)	31
XXXII.	Mitropoliții Teofil și Ștefan ai Ungrovlahiei	46
XXXIII.	Mitropolia Transilvaniei în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Mitropoliții Ilie Iorest și Simion Ștefan	59
XXXIV.	Mitropolia Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Mitropolitul Sava Brancovici	77
XXXV.	Mitropolitul Dosoftei al Moldovei	93
XXXVI.	Episcopiile Romanului, Rădăuților și Hușilor în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	112
XXXVII.	Mitropoliții Varlaam și Teodosie ai Ungrovlahiei	126
XXXVIII.	Mitropolitul Antim Ivireanul	143
XXXIX.	Episcopiile Rîmnicului și Buzăului în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Episcopia Strehaiei	163
XL.	Viața bisericească a românilor din Banat, Arad și Bihor pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea	178
XLI.	Viața bisericească a românilor din Maramureș pînă la începutul seco- lului al XVIII-lea	189
XLII.	Literatura teologică în țările române în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	202
XLIII.	Mănăstirile din Țara Românească și Moldova în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Viața monahală	216

XLIV.	Arta bisericească în țările române în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	230
XLV.	Preoțimea ortodoxă română în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	247
XLVI.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu Bisericile Ortodoxe de limbă greacă în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	262
XLVII.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu alte Biserici în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	282
XLVIII.	Dezbinarea Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania în 1698—1701	295
XLIX.	Biserica unită din Transilvania în primele trei decenii ale secolului al XVIII-lea	315
L.	Biserica din Țara Românească sub regimul fanariot. Mitropolia Ungrovlahiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea	325
LI.	Episcopiile Râmnicului și Buzăului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea	336
LII.	Biserica din Moldova sub regimul fanariot. Mitropolia Moldovei în primele șase decenii ale secolului al XVIII-lea	347
LIII.	Episcopiile Romanului, Rădăuților și Hușilor în prima jumătate a secolului al XVIII-lea	360
LIV.	Episcopul Inochentie Micu	369
LV.	Lupta clerului și credincioșilor din Transilvania pentru apărarea Ortodoxiei în secolul al XVIII-lea	382
LVI.	Mitropolia Ungrovlahiei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea	403
LVII.	Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot	413
LVIII.	Episcopia Râmnicului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea	427
LIX.	Episcopia Buzăului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea	440
LX.	Înființarea Episcopiei Argeșului. Episcopul Iosif.	447
LXI.	Mitropolia Moldovei în ultimele patru decenii ale secolului al XVIII-lea	456
LXII.	Episcopiile Romanului, Hușilor și Rădăuților în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea	467
LXIII.	Mitropolia Proilaviei și Episcopia Hotinului	479
LXIV.	Viața bisericească a românilor din Dobrogea. Mitropolia Dristrei	492
LXV.	Biserica Ortodoxă din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea	500

LXVI.	Biserica Ortodoxă din Banat în secolul al XVIII-lea. Episcopiile Timișoarei și Caransebeșului	514
LXVII.	Biserica Ortodoxă din Arad și Bihor în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea	525
LXVIII.	Biserica unită din Transilvania, Bihor și Maramureș în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea	539
LXIX.	Mănăstirile din Țara Românească, Moldova și Transilvania în secolul al XVIII-lea	560
LXX.	Viața monahală în Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea. Starețul Paisie și ucenicii lui	579
LXXI.	Preoțimea ortodoxă română în secolul al XVIII-lea	588
LXXII.	Literatura teologică în țările române în secolul al XVIII-lea	605
LXXIII.	Arta bisericească în țările române în secolul al XVIII-lea	620
LXXIV.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici ortodoxe în secolul al XVIII-lea	641

Redactor : ION CIUTACU
Tehnoredactor : VALENTIN BOGDAN

Dat la cules 31 III 1980. Bun de tipar 20 X 1980.
Apărut 1980. Format 16,70×100 legat 1/1. Hărți 3.
Coli de tipar 44,25. Comanda nr. 102.

TIPOGRAFIA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE